Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 112

bron
Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden. Deel 112. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap, Den Haag 1997

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/_bij005199701_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren i.s.m. Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap

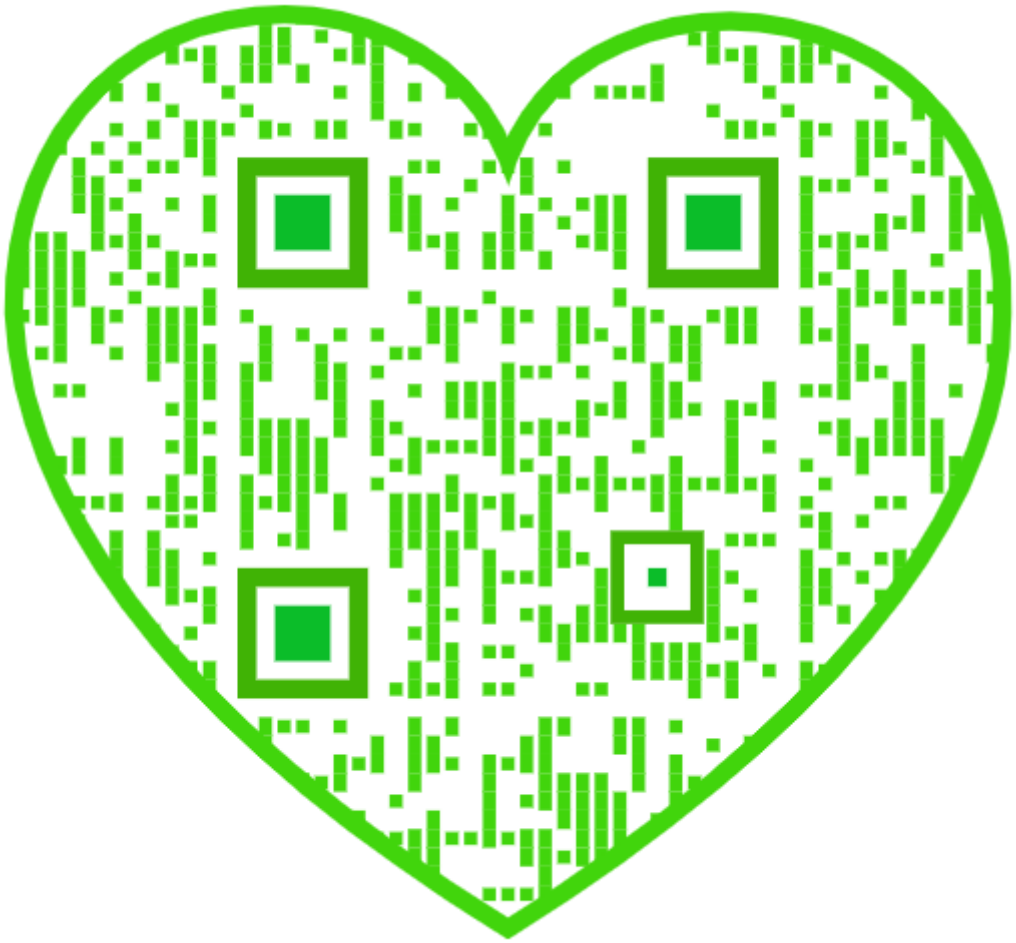

[Nummer 1]

Pietas Albertina. Dynastieke vroomheid en herbouw van het vorstelijke gezag[1]

L. Duerloo

Brussel, 12 maart 1622. Tussen twee regenbuien door wordt aartshertog Albrecht ten grave gedragen. Het is opvallend hoeveel clerici in de lijkstoet opstappen[2]. Alle bedelorden die in de hoofdstad gevestigd zijn, hebben vertegenwoordigers gestuurd. Ze worden op de voet gevolgd door de Brusselse parochieherders, de kanunniken van Sint-Goedele, de hofkapelaans, de priesters van het aartshertogelijke oratorium en de hofpredikanten. Vervolgens schrijden de Zuid-Nederlandse gemijterden voorbij: de prelaten van de premonstratenzers, de abten van de cisterciënzers en benedictijnen, de acht aanwezige bisschoppen en de twee aartsbisschoppen. Ter weerszijden van de primaat bevinden zich de abten die samen met hem in de uitvaartdienst voorgaan.

Tijdens de viering bekruipt de aanwezigen het gevoel dat de grenzen tussen hemel en aarde vervagen. 'Comme si le ciel vouloit témoigner la part qu'il prenoit à la douleur publique', schrijft een ooggetuige, 'il recommança à pleuvoir, comme il avoit fait depuis huit jours, la pluye n'ayant cessé que pendant la procession'[3]. Het sombere weer versterkt in elk geval de sfeer van verering die doelbewust rond de overledene wordt opgebouwd. De katafalk in de hoofdkerk en de zegewagen die in de lijkstoet wordt meegevoerd, verkondigen zijn deugden. Bernard de Montgaillard, een Frans balling en een in hofkringen bewonderd predikant die door de aartshertog als abt aan de monniken van Orval is opgedrongen, verheft hem in zijn lijkrede tot de rang van de bijbelse koningen. Hij noemt Albrecht 'l'ennemy capital des vices, le fléau des hérésies'[4]. Sommigen aarzelen niet om nog een stap verder te gaan en pleiten zonder dergelijke omwegen voor Albrechts canonisatie. Gilles Waulde, wiens kerk in Binche vele geschenken van de aartshertogen heeft ontvangen, schrijft in een devotieboek over de hemel 'où présentement le sérénissime, pacifique, très-dévot et juste archiduc Albert est arrivé avec Saint Ursmer et ses compagnons'[5]. Aubertus Miraeus, die met de andere kapelaans van het oratorium in de uitvaart heeft gefigu-

1 Graag dank ik Pierre Delsaerdt, Tonia Dhaese, Eddy Put, Marc Therry, Werner Thomas en Johan Verberckmoes voor het deel van hun zeldzame vrije tijd dat ze aan het lezen en kritisch becommentariëren van deze tekst hebben opgeofferd. Hun suggesties hebben het geheel merkelijk verrijkt.

2 E. Puteanus en J. Francquart, *Pompa funebris optimi potentissimique principis Alberti Pii, archiducis Austriae, ducis Burgundiae, Brabantiae, etc.* (Brussel, 1623).

3 *Supplément aux trophées tant sacrées que profanes du duché de Brabant de mr. Butkens* (Den Haag, 1726) I, 120.

4 Geciteerd in: D. Diagre, 'L'archiduc Albert, souverain modèle ou ange exterminateur?', in: A. Morelli, ed., *Les grands mythes de l'histoire de Belgique, de Flandre et de Wallonie* (Brussel, 1995) 117-128, in casu 118, naar B. de Montgaillard, *Le soleil éclipsé ou discours sur la vie du sérénissime archiduc Albert* (Brussel, 1622).

5 Aldus aangehaald in: F. Bogaerts, *Histoire du culte des saints en Belgique envisagé comme élément social* (Antwerpen, 1848) 69, naar: G. Waulde, *La vie et les miracles de Saint Ursmer et de sept autres saints* (Bergen, 1626).

reerd, publiceert enkele maanden na het gebeuren een levensbeschrijving die, zonder de zaken bij name te noemen, aan alle vormelijke voorwaarden van de hagiografie beantwoordt[6]. Hij fixeert als eerste de beeldvorming rond de aartshertog in de formule: *Albertus Pius,* Albrecht de Vrome.

Het stereotype van de vrome aartshertogen heeft zich in het Zuiden tot op vandaag en dwars over de ideologische breuklijnen heen gehandhaafd. De duiding ervan verschilt natuurlijk[7]. Aan de confessionele kant ziet men Albrecht en Isabella als de trouwe volgelingen van Rome die door hun steun aan de contrareformatie het protestantisme helpen indijken. In het vrijzinnige kamp worden ze nagewezen als de vleesgeworden onverdraagzaamheid. De zuiver religieuze motivatie van de aartshertogen wordt echter nooit in twijfel getrokken. Volgens niemand minder dan Henri Pirenne steunen ze 'de zaak van het geloof zonder de minste bijbedoeling van eerzucht of eigenbelang' en is 'hun toewijding aan de godsdienst ... even belangeloos als hun vroomheid'[8]. Tot op zekere hoogte is een en ander begrijpelijk. De hardnekkigheid van het stereotype wortelt immers wel degelijk in de historische realiteit. Vele tijdgenoten wijzen op de ongeveinsde vroomheid van het vorstenpaar[9]. Toch zou het lichtvaardig zijn om aan de hand van zulke getuigenissen het beeld te bestendigen dat van Albrecht en Isabella is overgeleverd. In een tijd waarin de monarchie het principe *cuius regio, eius religio* huldigt, is de godsdienstoefening door de vorst geen vrijblijvende aangelegenheid. Het is per definitie een zaak van staat die zich in het publieke domein voltrekt. Daarbij is de vraag of het hier om oprechte dan wel gespeelde vroomheid gaat, louter bijkomstig. 'Paris vaut bien une messe'. Veel belangrijker is het te weten welke accenten er in de vorstelijke godsvrucht worden gelegd en of deze accenten al dan niet de uitbouw van de dynastieke staat hebben bevorderd. De betekenisvolle resultaten die het onderzoek naar de devotie-strategieën van de Oostenrijkse Habsburgers heeft opgeleverd, kunnen hierbij als uitgangspunt dienen[10].

Inventaris van de aartshertogelijke vroomheid

Oppervlakkig bekeken is er niets bijzonders aan de hand. De godsvrucht van Albrecht en Isabella dwaalt niet af van de paden van de katholieke leer zoals die door het concilie van Trente zijn gebaand. De aartshertogen vereren de eucharistie,

6 A. Miraeus, *Vita Alberti Pii, sapientis, prudentis belgarum principis commentarius* (Antwerpen, 1622).
7 Diagre, 'L'archiduc', 120-128.
8 H. Pirenne, *Geschiedenis van België van het begin tot heden* (4 dln.; Brussel, 1928-1931) II, 393.
9 M. de Villermont, *L'infante Isabelle gouvernante des Pays-Bas* (2 dln.; Tamines, 1912) II, 3-6.
10 A. Coreth, *Pietas Austriaca. Ursprung und Entwicklung barocker Frömmigkeit in Österreich* (Österreich Archiv; Wenen, 1959) verwijzingen zijn naar de eerste en niet naar de tweede uitgave (Wenen, 1982); E. Kovács, 'Kirchliches Zeremoniell am Wiener Hof des 18. Jahrhunderts im wandel von Mentalität und Gesellschaft', *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs,* XXXII (1979) 109-142; F. Matsche, *Die Kunst im Dienst der Staatsidee Kaiser Karls VI. Ikonographie, Ikonologie und Programmatik des 'Kaiserstils'* (Beiträge zur Kunstgeschichte XVI; 2 dln.; Berlijn, 1981) en R.J.W. Evans, *The making of the Habsburg monarchy. An interpretation* (4de ed.; Oxford, 1991).

Onze-Lieve-Vrouw, de heiligen en de relieken. Elk jaar werken ze een indrukwekkende

kalender van misvieringen, processies en bedevaarten af. In 1607 nemen ze in de hofkapel en de andere Brusselse bedehuizen deel aan 119 erediensten[11]. De religieuze plechtigheden in Mariemont en Tervuren, de hofbedevaarten, de eerstesteenleggingen van kloosters en de aanwezigheid bij de inkleding van nieuwe religieuzen zijn niet in deze berekening betrokken. Bij nader toezien blijkt echter dat er achter deze barokke overdaad aan devotionele handelingen een zorgvuldig afgewogen systeem schuilgaat. De aartshertogen leggen in alle roomse godsdienstoefeningen eigen klemtonen. Ze zijn keer op keer van aard om de dynastieke of landsheerlijke aspecten van een bepaalde devotie te onderstrepen.

Het procédé kan goed worden aangetoond aan de hand van de aartshertogelijke verering voor de eucharistie. Het Brusselse hof viert Sacramentsdag met uitzonderlijke luister. Het is een van de vijf kerkelijke feestdagen waarop het vorstenpaar de hofkapel verlaat en zich naar de hoofdkerk van Brussel, de Sint-Goedelecollegiale, begeeft. In de regel celebreert de nuntius er een pontificale mis die door de muzikanten van de hofkapel opgeluisterd wordt. Daarna draagt hij de monstrans in de processie, waaraan ook de aartshertogen deelnemen. Op de daaropvolgende zondag stappen Albrecht en Isabella andermaal op in een processie die ditmaal vanuit de kerk van Sint-Jacob-op-de-Koudenberg vertrekt en de grenzen van het paleisterrein volgt.

De intensiteit waarmee de aartshertogen ten overstaan van hof en hoofdstad het altaarsacrament aanbidden, is uiteraard een publieke stellingname tegen de reformatorische ontkenning van de transsubstantiatie. Maar het is tegelijkertijd ook een dynastieke zaak[12]. Sommige Habsburg-gezinde auteurs noemen het Huis van Oostenrijk in alle ernst het Huis van *Hostyreich*[13]. Volgens de familieoverlevering ligt Rudolf I aan de basis van de bijzondere band die het Oostenrijkse Aartshuis met de eucharistie onderhoudt. Hij zou tijdens een jachtpartij zijn rijdier hebben afgestaan aan een priester die zich met het *viaticum* naar een stervende begaf. Hierop heeft de priester naar verluidt voorspeld dat Rudolf en zijn geslacht geroepen zijn om over de wereld te heersen. Allicht niet toevallig situeert de Habsburgse historiografie deze gebeurtenis in 1264, het jaar waarin Urbanus IV het feest van Sacramentsdag heeft ingesteld, en negen jaar voor Rudolf tot Rooms-Koning verkozen is. Vast staat dat de Habsburgse *pietas eucharistica* ten volle ontluikt onder Maximiliaan van Oostenrijk. Op twee momenten helpt zijn verering van het altaarsacrament hem door een levensgevaarlijke situatie: een eerste keer bij een uit de hand gelopen klimpartij op de Tiroolse Martinswand, een tweede keer wanneer hij zich zwaar ziek tot de relikwie van het Amsterdamse sacramentswonder wendt. De hemelse steun die het Aartshuis volgens de familietraditie door middel van de eucharistie ontvangt, is een iconografisch thema dat in de zeventiende eeuw ook Zuid-Nederlandse kunstenaars inspireert. Zo schil-

11 De meeste gegevens over de kerkelike gebruiken in de aartshertogelijke hofkapel zijn geput uit: J. Chif[f]let, *Avla sacra principvm belgii sive commentarivs historicvs de capellae regiae in Belgio principiis, ministris, ritibus atque vniuerso apparatu* (Antwerpen, 1640) 146-160.

12 Coreth, Pietas, 17-26; M. Tanner, *The last descendant of Aeneas. The Hapsburgs and the mythic image of the emperor* (Yale, 1993) 211-218.

13 Matsche, Kunst, I, 116

dert Rubens de legendarische ontmoeting van Rudolf I in een berglandschap van Jan Wilders[14].

Aan het Brusselse hof functioneert de Habsburgse devotie voor de eucharistie bovendien in symbiose met de lokale cultus van het Allerheiligste Sacrament van Mirakel. Deze relikwie stamt uit de veertiende eeuw en wordt in de Sint-Goedele bewaard. Ze bestaat uit drie hosties waarvan de overlevering staande houdt dat ze hebben gebloed toen joden ze met dolkstoten trachtten te profaneren[15]. De processie van het Sacrament van Mirakel, die elk jaar op een zondag in juli uitgaat, heeft het karakter van een staatsceremonie. De aartshertogen keren er voor terug uit hun zomerverblijf in Mariemont[16]. Samen met hun hovelingen en de dignitarissen van overheden die in Brussel gevestigd zijn, etaleren ze hun trouw aan de kerk door de reliek op haar tocht door de straten van de hoofdstad te volgen. Onder het bewind van de aartshertogen worden kosten noch moeite gespaard om de devotie voor het Sacrament van Mirakel te stimuleren. In 1609 wordt de relikwie ondergebracht in een schitterend nieuw altaar, waarvan sommigen beweren dat Rubens het heeft ontworpen. Het is in elk geval zo geconcipieerd dat men het bij een grote toevloed van gelovigen kan demonteren en in het koor plaatsen. Naderhand laat Isabella het opsmukken met kostbare stoffen die in Lepanto op de Turken zouden zijn buitgemaakt. De infante schenkt bovendien drie gouden kronen om de reliekhouder te tooien en een stel ornamenten die ze samen met haar hofdames heeft geborduurd. Op verzoek van het vorstenpaar privilegieert Paulus V het altaar van het Sacrament van Mirakel in 1617. Drie jaar later beloven de aartshertogen dat het dag en nacht op staatskosten zal worden verlicht[17]. De oprichting van een Broederschap van het Allerheiligste Sacrament volgt in 1629. Ondertussen rust Albrecht al zeven jaar aan de voet van het altaar. Ook Isabella wordt er na haar dood bijgezet.

De keuze van de grafkapel is weloverwogen. Miraeus stelt dat Albrecht het ondanks zijn jichtige ledematen nooit heeft nagelaten het *viaticum* de nodige eer te bewijzen[18]. Als verder blijk van zijn devotie voor de eucharistie laat de aartshertog zich inschrijven bij de aristocratische Aartsbroederschap van de Passie, die in 1612 door de Keulse kapucijnen is opgericht en het veertigurengebed propageert. In het dienstjaar 1620 neemt hij er het provoostschap van waar[19]. Isabella heeft aan haar verering

14 B. Knipping, *De iconografie van de contra-reformatie in de Nederlanden* (2 dln.; Hilversum, 1939-1940) II, 84-86.

15 L. Hymans, *Bruxelles à travers les âges* (3 dln.; Brussel, s.d.) I, 347-356; A. Henne en A. Wauters, *Histoire de la ville de Bruxellles* (2de ed., 4 dln.; Brussel, 1969) III, 319-323.

16 L. van Meerbeeck, ed., *Correspondance des nonces Gesualdo, Morra, Sanseverino avec la Secrétarie d'État pontificale (1615-1621)* (Analecta Vaticano-Belgica, 2de reeks: Nonciature de Flandre, IV; Brussel, 1937) 291.

17 P. Lefèvre, 'Offrandes princières faites en l'honneur d'une relique eucharistique à Bruxelles au XVIIe siècle', *Revue beige d'archéologie et d'histoire de l'art*, XLI (1972) 77-104; De Villermont, *L'infante*, II, 58.

18 Miraeus, *Vita*, 73 en 85.

19 De Villermont, *L'infante*, II, 149 en 556-558; Frédégand d'Anvers, *Étude sur le père Charles d'Arenberg, frère-mineur capucin (1593-1669)* (Parijs, 1919) 179.

voor het altaarsacrament gestalte gegeven met een waarlijk vorstelijk geschenk. Aan haar danken de *Descalzas Reales* of ongeschoeide clarissen van Madrid de imposante reeks wandtapijten die de triomf van de eucharistie uitbeelden. Nog meer dan vele andere belicht deze schenking het samengaan van vroomheid en dynastiek belang. Het klooster van de *Descalzas is* niet alleen het centrum van de sacramentscultus in de Spaanse hoofdstad. Het is ook een stichting van de infante Johanna, het weduweverblijf van Albrechts moeder, keizerin Maria, en de plaats waar Isabella, in navolging van deze twee tantes, haar laatste dagen hoopt door te brengen[20]. De kartons die Rubens voor de tapijtencyclus heeft geleverd, verbeelden zowel de verheerlijking van het altaarsacrament als de apotheose van het Huis van Oostenrijk. Tot meerdere eer en glorie van beide hebben de kloosterlingen ze aanvankelijk alleen op Sacramentsdag uitgehangen[21].

Op deze reeks wandtapijten na, resten er weinig of geen materiële getuigen meer van de aartshertogelijke devotie voor de eucharistie. Bij de plundering van de Sint-Goedele hebben de Franse revolutionairen het altaar vernield, de versierselen van de reliekhouder gestolen en de vorstengraven opengebroken. Van de wijze waarop Albrecht en Isabella aan hun verering voor Onze-Lieve-Vrouw uitdrukking hebben gegeven, bleef daarentegen heel wat gespaard. Het Brusselse hof onderhoudt zeven Mariale feestdagen. In volgorde van de kerkelijke kalender zijn het: de Onbevlekte Ontvangenis (8 december), Lichtmis (2 februari), Maria-Boodschap (25 maart), Onze-Lieve-Vrouw Visitatie (2 juli), Maria-ten-Hemel-Opneming (15 augustus), Maria-Geboorte (8 september) en Onze-Lieve-Vrouw Presentatie (21 november). De vieringen van Lichtmis en Maria-Boodschap verlopen met meer dan de gebruikelijke luister. Tijdens de eerste volgt het vorstenpaar de nuntius in de processie rondom de Sint-Goedelekerk. Na de tweede deelt de infante kleding uit aan dertien behoeftige vrouwen.

De Habsburgse Mariadevotie is weliswaar aanwijsbaar vanaf de regering van Frederik III, maar krijgt haar klassieke vorm pas na de slag van Lepanto. Deze overwinning op de Turken wordt in de dynastieke propaganda toegeschreven aan de kracht van het rozenkransgebed en de daaropvolgende tussenkomst van de Moeder Gods. Voortaan geldt Onze-Lieve-Vrouw als *generalissima* van de legers in Habsbuigse dienst. Daarom staat ze vanaf de late zestiende eeuw tot aan de val van de Oostenrijkse monarchie op de krijgsvaandels van het Aartshuis afgebeeld. Van de vele verschijningsvormen die eigen zijn aan de Heilige Maagd, verkiest het Aartshuis hierbij de Immaculata, omdat ze met haar voeten de Turkse maansikkel vertrapt[22]. Aldus trekt Onze-Lieve-Vrouw Onbevlekt Ontvangen ten strijde voor de Habsburgse zaak. Maar het omgekeerde is ook waar. De leden van het Huis van Oostenrijk werpen zich op als de kampioenen van de leer van de Onbevlekte Ontvangenis. Zo dringen Albrecht en Isabella er ge-

20 A. Garcia Sanz en M. Triviño, *Iconografia de Santa Clara en el Monasterio de las Descalzas Reales* (Madrid, 1993) 176-181 en 269-296.

21 N. de Poorter, *The Eucharist series* (Corpus Rubenianum Ludwig Burchard, I; 2 dln.; Brussel, 1978).

22 Coreth, *Pietas,* 43-51; Matsche, *Kunst*, I, 142-158.

lijktijdig met Filips III op aan dat de paus zich eens en voorgoed over dit eeuwenoude twistpunt zou uitspreken[23].

De telgen van het Oostenrijkse Huis aanroepen Onze-Lieve-Vrouw vooral in overgangsriten. Ze fungeert als de depositair van hun voornemens en verlangens. Het bekendst is de eed die aartshertog Ferdinand van Stiermarken, de latere keizer Ferdinand II, in 1598 bij het schrijn van Loreto aflegt en waarmee hij zijn plan ruchtbaar maakt om alle protestanten uit zijn erflanden te verdrijven. Op 13 juli van datzelfde jaar legt Albrecht zijn kardinaalsgewaden neer op het altaar van Onze-Lieve-Vrouw van Halle en gordt hij voor het eerst in jaren weer een degen aan[24]. Kort voor haar vertrek uit Spanje stelt Isabella een soortgelijk gebaar. Ze pelgrimeert naar Montserrat en draagt er haar bruidskleed op aan de Madonna. Aangekomen in de Nederlanden aanroepen de aartshertogen op de vooravond van hun intrede te Brussel de Madonna van Halle[25]. Ter herinnering aan hun huwelijk dragen ze Jan Moretus op een buitengewoon kostbare editie van het *Officium Beatae Mariae Virginis* uit te geven[26].

De pelgrimage is een structureel onderdeel van de functie die de Mariadevotie in de Habsburgse vroomheid vervult. Ze zet het streven naar overgang om in een beweging. De telgen van de Spaanse tak bezoeken Guadalupe en Montserrat, de Oostenrijkse aartshertogen wenden zich tot Loreto, Altötting en Mariazell. Albrecht en Isabella trekken met grote regelmaat op bedevaart naar Halle, Laken en Scherpenheuvel. De pelgrimage naar Halle ondernemen ze doorgaans in het octaaf van Onze-Lieve-Vrouw Geboorte[27]. Ze komen er bidden voor het Mariabeeld dat in de dertiende eeuw door Sofie van Thüringen, hertogin van Brabant en dochter van de Heilige Elisabeth, aan de stad is geschonken. De aantrekkingskracht die van de dynastieke band met het Brabantse Huis uitgaat, wordt nog versterkt door de mare dat de Madonna in 1580 een aanval van de Brusselse calvinisten heeft afgeweerd door de kanonskogels die ze op de stad afvuurden, in haar schoot op te vangen. De Onze-Lieve-Vrouwekerk van Laken bezit niet enkel een genadebeeld, maar ook een draad waarvan beweerd wordt dat hij door de Heilige Maagd gebruikt is om het grondplan van de kerk af te bakenen. Hopend op een voorspoedige zwangerschap, laten bedevaarsters de draad rond hun middel wikkelen[28]. Het is in die context dat de aartshertogelijke belangstelling voor Laken moet geplaatst worden. Begin 1601 bericht de nuntius dat het met vruchtbaarheidsproblemen kampende vorstenpaar sinds een paar maanden elke zaterdag naar Laken pelgrimeert[29].

23 Van Meerbeeck, *Correspondance Gesualdo,* 350.
24 A. Louant, ed., *Correspondance d'Ottavio Mirto Frangipani, premier nonce de Flandre (1596-1606),* II, *Lettres (1597-1598) et annexes* (Annalecta Vaticano-Belgica, 2de reeks: Nonciature de Flandre, II; Brussel, 1932) 358-360.
25 De Villermont, *L'infante,* I, 175 en 196.
26 M. Sabbe, *La vie des livres à Anvers aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles* (Brussel, 1926) 103.
27 A. Pasture, *La restauration religieuse aux Pays-Bas catholiques sous les archiducs Albert et Isabelle (1596-1633)* (Recueil de travaux publiés par les membres des conférences d'histoire et de philologie, 2de reeks, III; Leuven, 1925) 6.
28 Henne en Wauters, *Histoire,* IV, 250.
29 A. Louant, ed., *Correspondance d'Ottavio Mirto Frangipani premier nonce de Flandre (1596-1606),* III, *Introduction générale, lettres (1599-1606) et tables* (2 dln., Analecta Vaticano-Belgica, 2de reeks: Nonciature de Flandre, III; Brussel, 1942) I, 192-193.

Halle is het eerste bedevaartsoord dat het vorstenpaar in de Nederlanden aandoet, Laken is het vaakst bezochte, maar Scherpenheuvel is alle verhoudingen in acht genomen het belangrijkste. Nergens komt de band tussen publieke vroomheid en herstel van het Habsburgse gezag in de Nederlanden duidelijker aan het licht. In de eerste jaren van de zeventiende eeuw bereikt de tijding Brussel dat een Mariabeeld op een heuvel even buiten Zichem mirakelen bewerkt. De aartshertogen bezoeken het oord voor de eerste maal in november 1603. Ze danken de Madonna voor het ontzet van 's-Hertogenbosch en smeken tegelijkertijd de val van Oostende af. Wanneer het Troje-aan-de-Noordzee ongeveer tien maanden later kapituleert, schenkt Albrecht de schotel waarop men hem de sleutels van de stad heeft aangeboden, aan het kerkje van Scherpenheuvel. Eind 1605 wordt de gemeenschap die zich rond het bedevaartsoord ontwikkelt, tot stad verheven en aan de privilegies van Oostende deelachtig gemaakt. Albrecht en Isabella beevaarden nu elk jaar in de periode tussen Pasen en Hemelvaartsdag voor een noveen naar Scherpenheuvel. Enkele dagen nadat de Habsburgers en de Verenigde Provinciën in het voorjaar van 1607 overeenkomen om een wapenschorsing van zes maanden in acht te nemen, decreteren de aartshertogen de bouw van een majestueus bedevaartcentrum. Op 2 juli 1609 heeft, te midden van de feestroes die op het sluiten van het Twaalfjarig Bestand volgt, de eerstesteenlegging plaats. Hoewel het Brusselse hof het project voortdurend en naar best vermogen steunt, zal de kerkwijding pas in juni 1627 plaatsvinden[30]. Ondertussen hebben de aartshertogen en hun hovelingen het bedehuis met talrijke offergaven verrijkt. Paulus V verleent in 1606 een volle aflaat aan alle pelgrims. Aan het verzoek van de infante om, naar analogie met het feest van Maria ter Sneeuw, een specifieke kerkelijke feestdag aan Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel te wijden, wordt echter geen gehoor gegeven[31].

De cultus die de aartshertogen voor de Heilige Ildefons van Toledo initiëren, slaat de brug tussen de aanbidding van de eucharistie, de Mariadevotie en de heiligenverering. Sint Ildefons was een aartsbisschop van Toledo uit de zevende eeuw. Hij stond bekend als een vurig pleitbezorger van de Onbevlekte Ontvangenis. Volgens de overlevering zou de Heilige Maagd hem uit erkentelijkheid in een visioen met een kazuifel hebben bekleed. Op het moment dat Albrecht onderkoning van Portugal is en voorbestemd lijkt om de metropolitane zetel van Toledo te bezetten, richt hij op Drievuldigheidszondag van 1588 te Lissabon een Broederschap van de Heilige Ildefons op. Het lidmaatschap van deze confrérie staat alleen open voor de leden van zijn hofhouding en veronderstelt dat men de leer van de Onbevlekte Ontvangenis genegen is. Daarnaast zijn de leden gehouden tot het beurtelings vergezellen van het *viaticum* wanneer iemand uit hun rangen in stervensnood verkeert[32]. In 1604 ver-

30 A. Boni, *Scherpenheuvel. Basiliek en gemeente in het kader van de vaderlandse geschiedenis* (Antwerpen,1953) 31-54 en 87-88.

31 A. Lantin, *Scherpenheuvel oord van vrede. Ontstaan van de bedevaartplaats. Beschrijving van koepelkerk en kunstschatten* (Retie, 1971) 105 en 155-170.

32 Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Kerkelijk archief van Brabant*, 6915: Register van de Broederschap van de Heilige Ildefons, ca. 1690.

plaatst de Broederschap haar zetel naar de Onze-Lieve-Vrouwekapel van de Koudenbergkerk[33]. Elke 23 januari viert het vorstenpaar in het gezelschap van de overige leden het feest van Sint Ildefons. Ze begeven zich processiegewijze van het paleis naar de kapel, waar ze een misviering en een preek bijwonen. De predikant wordt geacht de hovelingen in hun verering voor de Moeder Gods te sterken. Het is overigens ter verfraaiing van het altaar van de Broederschap dat Rubens zijn vermaarde Ildefonstriptiek in 1630 op paneel zet[34].

Het dertigtal misvieringen dat de aartshertogen in 1607 op heiligdagen in de hofkapel bijwoont, getuigt van het belang dat ze in het algemeen aan de verering van heiligen hechten. Voor elke apostel en evangelist is op hun kalender een plaats ingeruimd. Bij wijze van huldeblijk draagt de celebrant bij de vieringen voor de apostelen de kostbare rode gewaden die tot de schat van het Gulden Vlies behoren[35]. De grootste staatsie valt te beurt aan de eredienst van Sint Andreas (30 november). Hij is immers de schutspatroon van het Bourgondische Huis en van de Orde van het Gulden Vlies. Bovendien stelt de hofkapel bij die gelegenheid de relikwie tentoon waarvan men aanneemt dat ze een betrekkelijk groot stuk is van het schuinkruis waarop hij is terechtgesteld. De viering van de overige heiligdagen wordt door uiteenlopende motieven bepaald. Zo eren Albrecht en Isabella Sint Goedele (8 januari) en de Aartsengel Michael (29 september) als beschermheiligen van Brussel, vieren ze met hun hovelingen de feesten van Sint Cecilia (22 november) en Sint Niklaas (6 december) en aanroepen ze de Heiligen Fabianus en Sebastianus (20 januari) om hun gewesten te vrijwaren van de pest. Op de feestdagen van de Heiligen Clara (12 augustus) en Eugenius van Toledo (15 november) gedenkt het hof deze twee patroonheiligen van de infante. Ter gelegenheid van het feest van Sint Jozef laten de aartshertogen vanaf 1611 elke 19de maart drie gevangenen vrij.

De suggestie om Sint Jozef op deze wijze te eren, komt van Anna van Jezus, de eerste overste van de ongeschoeide karmelietessen te Brussel, en is in eerste instantie bedoeld om de ingebruikneming van het klooster te gedenken[36]. Albrecht en Isabella zijn van in hun jeugd vertrouwd met de teresiaanse vroomheid[37], die onder meer de cultus van Sint Jozef aanmoedigt. De infante is ooit als kind door Teresa van Avila gezegend en heeft meermaals op de spoedige canonisatie van de mystica en ordehervormster aangedrongen[38]. Op vraag van de aartshertogen vestigen de Spaanse

33 A. Castan, 'Les origines et la date du Saint-Ildefonse de Rubens', *Mémoires de la Société d'émulation du Doubs*, 5de reeks, IX (1884) 24 en 29-53.

34 H. Vlieghe, *Saints* (2 dln.; Corpus Rubenianum Ludwig Burchard, VIII; Brussel, 1972-1973) II, 82-92.

35 R. Bauer, e.a., *Weltliche and Geistliche Schatzkammer* (Führer durch das Kunsthistorische Museum, XXXV; Wenen, 1987) 208-224.

36 Henne en Wauters, *Histoire*, IV, 5-6; L. van den Bossche, *Anne de Jésus, Coadjutrice de Sainte Thérèse d'Avila* (Brugge, 1958) 234-235.

37 Van den Bossche, *Anne*, 121.

38 B. de Meester, ed., *Correspondance du nonce Giovanni-Francesco Guidi di Bagno (1621-1627)* (Analecta Vaticano-Belgica, 2ème série: Nonciature de Flandre, V; Brussel, 1938) 78-127.

teresianen zich in 1607 in de Nederlanden. Het Brusselse klooster is de eerste stichting[39]. Doelbewust laten Albrecht en Isabella het in de onmiddellijke nabijheid van het paleis optrekken en bouwen ze het uit tot een centrum voor de verering van de Heiligen Albertus en Elisabeth[40].

Sint Albertus van Leuven was een jongere zoon van hertog Godfried III van Brabant. Zijn verkiezing tot prinsbisschop van Luik werd om politieke redenen door de keizer verworpen. Hierop reisde Albertus naar Rome, waar de paus zijn verkiezing bekrachtigde en hem tot kardinaal verhief. Op zijn terugreis hebben keizerlijken hem op 24 november 1192 in de omgeving van Reims vermoord. Hij werd in de kathedraal van Reims begraven en er als een heilige vereerd[41]. Net zoals zijn oudere broer, aartshertog Maximiliaan III, de positie van het Aartshuis in de Erflanden wil versterken door nieuwe impulsen te geven aan de cultus van de Heilige Leopold[42], zal aartshertog Albrecht de verering van Sint Albertus als dynastieke heilige in zijn gewesten propageren. Daartoe overhaalt hij de aartsbisschop van Reims om het gebeente van de heilige af te staan. Op 13 december 1612 wordt het met groot vertoon door Albrecht, de Spaanse gezant, Filips-Willem prins van Oranje en Spinola in de karmelietessenkerk binnengedragen. De volgende dagen looft Bernard de Montgaillard de heilige met een van zijn gesmaakte predikaties en authentiseert nuntius Bentivoglio, overigens ten onrechte, de relieken[43]. Enkele maanden eerder heeft Paulus V met de bulle *Regis aeterni* de canonieke onzekerheden omtrent de heiligheid van Albertus van Leuven weggenomen en de cultus van de heilige in de Brusselse kerken toegestaan. Het is in dit document dat de *Santa Croce in Gerusalemme* voor het eerst aangeduid wordt als de titelkerk van Sint Albertus[44]. De wenk kan niet misbegrepen worden: ook Albrecht is van 1577 tot 1598 kardinaal-diaken van de *Santa Croce* geweest[45].

Het kost de aartshertogen meer moeite om de kerk van de ongeschoeide karmelietessen ook tot een oord van verering voor de Heilige Elisabeth van Thüringen te maken. De invoering van de cultus is op zich geen probleem. In tegenstelling tot Sint Albertus is de reputatie van de heilige als beoefenaarster van de christelijke naastenliefde en derde-ordelinge al eeuwenlang gevestigd. Moeilijker is het om een passende relikwie van haar te bemachtigen, omdat haar gebeente in 1539 opzettelijk

39 Pasture, *Restauration,* 327-328; C. Terlinden, 'Le Carmel royal de Bruxelles (16071957)', *Cahiers bruxellois,* II (1957) 11-35.

40 A. Raissius [A. de Raisse], *Hierogazophylacium Belgicum sive thesaurus sacrarum reliquiarum Belgii* (Douai, 1628) 139-151.

41 J. Meerbergen, *Sint Albertus van Leuven* (Antwerpen, 1935) 45-117.

42 E. Kovács, 'Der heilige Leopold - Rex perpetuus Austriae?', *Jahrbuch des Stiftes Klosterneuburg,* Nieuwe reeks XIII (1986) 186-189, *Idem,* 'Der heilige Leopold und die Staatsmystik der Habsburger', in: F Rohrig en G. Stangler, ed., *Der heilige Leopold, Landesfürst und Staatssymbol* (Wenen, 1985) 76.

43 De bisschop die met de overdracht belast was, ontgroef per vergissing het lichaam van aartsbisschop Odalric van Reims (†971). De echte relieken van Sint Albertus van Leuven werden pas in 1919 ontdekt en voor de stoffelijke resten van Odalric geruild. L. Vervaeck, 'Les reliques de Saint Albert de Louvain, évêque de Liège', *Analecta Bollandiana,* XXVI (1907) 392-422; *Idem*, 'La découverte du tombeau de Saint Albert de Louvain', *ibidem,* XL (1922) 155-170.

44 Meerbergen, *Albertus,* 61 en 129-130.

45 De Villermont, *L'infante,* I, 82.

door haar afstammeling, de lutherse landgraaf Filips van Hessen, is verstrooid[46]. In 1614-1615 kan Jan-Baptist Gramaye, proost van de Sint-Walbuigis in Arnhem, oudgevangene van de Barbarijse piraten, aartshertogelijk historiograaf en beneficiën- en reliekenjager, evenwel een schrijn dat een arm van de heilige bevat, uit de Verenigde Provinciën smokkelen en in naam van de infante aan de karmelietessen overmaken[47].

Gelijkaardige dynastieke en landsheerlijke connotaties inspireren de aartshertogen tot het patroneren van bedehuizen in Binche en Tervuren. De Sint-Ursmaruscollegiale van Binche bewaart niet minder dan acht gebeenten van heiligen, waarvan er twee, met name de Heiligen Hidulfus en Amelberga, tot het maagschap van het vorstenpaar behoren. Bovendien ligt de kerk op een betrekkelijk korte afstand van het aartshertogelijke zomerverblijf in Mariemont, zodat Albrecht er de jichtheilige Sint Abel kan komen aanroepen. Albrecht en Isabella verrijken de kerkschat met waardevolle votiefgaven en nemen enkele malen deel aan de jaarlijkse processie van Sint Ursmarus. Als blijk van dank staan de kanunniken in 1617 de schedel van Sint Abel af aan de nieuwe kapel van Mariemont[48]. Het aartshertogelijke slot van Tervuren staat volgens de traditie op de plaats waar Sint Hubertus in 727 overleed. Ter ere van deze schutspatroon van de jagers, houdt het hof op zijn heiligdag (3 november) een grote jacht in het Zoniënwoud[49]. De aartshertogen eren de heilige, waarvan beweerd wordt dat hij tot hun sibbe behoort, tussen 1616 en 1617 met de bouw en inrichting van een nieuwe kapel[50]. Verder doteren ze de Parkabdij, die het altaar van de kapel van oudsher bedient, opdat ze voortaan dagelijks een misviering zou verzorgen[51].

De aartshertogen deinzen er niet voor terug om zich met politieke oogmerken op de canonisatie-procedures te beroepen. Zo organiseert de biechtvader van de infante, de minderbroeder Andres de Soto, in opdracht van het vorstenpaar een expeditie die de stoffelijke resten van de Martelaren van Gorcum uit hun geïmproviseerd graf nabij Den Briel ontvreemdt en naar Brussel overbrengt. Van 18 tot 29 oktober 1618 viert de hoofdstad de *translatio* met misvieringen en processies. De nuntius die het canonisatieproces heeft ingezet, is echter merkbaar ontstemd wanneer hij verneemt dat de aartsbisschop van Mechelen alvast de openbare verering van de relieken heeft toegelaten. Mede door deze voortvarendheid zal de zaligspreking nog tot in 1675 op zich laten wachten[52].

46 T. Franke, 'Zur Geschichte der Elisabethreliquien im Mittelalter und in der frühen Neuzeit', in: *Sankt Elisabeth, Fürstin, Dienerin, Heilige* (Sigmaringen, 1981)169.

47 P. Lefèvre en L. Vervaeck, 'A propos des reliques du chef de Sainte Elisabeth de Thuringe', *Analecta praemonstratensia,* VIII (1932) 119 en 127; A. V[an] L[ommel], 'Berigten aangaande reliquien van heijligen of heijlige zaken uit Noord-Nederland ontvoerd', *Archief voor de geschiedenis van het aartsbisdom Utrecht,* VII (1879) 117-141.

48 T. Lejeune, *Histoire de la ville de Binche* (Herdr., Brussel, 1981) 488-501.

49 Van Meerbeeck, *Correspondance Gesualdo,* 191.

50 M. Wynants, *De Sint-Hubertuskapel en de Sint-Hubertusverering te Tervuren* (Vura Ducum, I; Tervuren, 1995)12-34.

51 A. Wauters, *Histoire des environs de Bruxelles ou description historique des localités qui formaient autrefois l'ammanie de cette ville* (3 dln., Anast.herdr.; Brussel, 1968) III, 388-389.

52 P. Claessens, *Geschiedenis der martelaren van Gorcum die in 1572 voor het Roomsch-Katholiek geloof gestorven zijn* (Mechelen, 1867) 119-124.

Het wedervaren met de Martelaren van Gorcum geeft al ten dele aan dat de heiligencultus bij de aartshertogen naadloos overgaat in de verering van relikwieën. Albrecht en Isabella, die beiden in de nabijheid van de enorme relikwieënschat van het Escuriaal zijn opgegroeid[53], zijn ongetwijfeld de grootste reliekenverzamelaars van hun tijd. Ze sturen agenten uit om hun collectie op alle mogelijke manieren verder uit te bouwen en schuwen geen politieke of morele druk om bepaalde stukken te bemachtigen[54]. De pressie die het vorstenpaar op de prins van Oranje en het kapittel van Gray uitoefent om de vermeende schedelreliek van de Heilige Elisabeth af te staan, zegt veel over hun verzamelwoede[55]. Het eindresultaat staat opgetekend in de inventaris die na Isabella's dood van haar oratorium is opgemaakt. Het document bevat een schier eindeloze opsomming van relieken. Het moet daarenboven nog worden aangevuld met stukken die ondertussen aan katholieke vorsten en diverse kloosters en kerken zijn weggeschonken[56]. De belangrijkste reliek van de verzameling is een Angelsaksisch kruis, waarvan wordt beweerd dat het uit een relatief groot stuk van het Heilig Kruis is vervaardigd[57]. Het behoorde voordien aan de abdij van Egmond en wordt, in de lijn van de Habsburgse devotie voor het Heilig Kruis[58], op de feestdag van de Heilige Kruisvinding (3 mei) in de hofkapel aan het publiek getoond.

Programma van een multimediaal offensief

Om tot de uitbouw van de dynastieke staat bij te dragen, ageert de vorstelijke vroomheid op twee manieren. Aan de ene kant heeft ze een voorbeeldfunctie. De vorst houdt zijn onderdanen voor hoe ze het ware geloof moeten belijden. In dit perspectief is de staatsordening gebouwd op rechtgelovigheid en kan heterodoxie alleen maar leiden tot rebellie. Dat is in elk geval de visie van Albrecht, die er volgens Chifflet het maxime ‘on croit que l'hérésie combat Dieu et l'Église, mais elle combat bien davantage les royaumes et les souverainetés’ op nahoudt[59]. Tegelijkertijd dient de vorstelijke devotie de dynastie met een aura van sacraliteit te omgeven. De doctrine van het vorstelijk absolutisme veronderstelt immers een reële uitverkiezing van de regerende dynastie. Overeenstemming rond het gewijde karakter van de dynastie is in die context alleen mogelijk als de religieuze uniformiteit grosso modo bereikt is. Orthodoxie is met andere woorden een bestaansvoorwaarde voor de sacraliteit van het vorstenhuis. Een onderdaan die aan de rechtgelovigheid van zijn vorst twijfelt, kan onmogelijk achter een regime bij de Genade Gods staan. Tot aan de vrede van Westfalen kunnen alleen republieken zich de luxe van de tolerantie veroorloven.

53 H. Trevor-Roper, *Princes and artists, patronage and ideology at four Habsburg courts* (Londen, 1976) 50.
54 Van Lommel, ‘Berigten’, 115-144.
55 Lefèvre en Vervaeck, ‘Propos’, 105-165; Franke, ‘Geschichte’, 173.
56 Henne en Wauters, *Histoire,* III, 294-295.
57 Raissius, *Hierogazophylacium,* 389-400; H. Velge, *La collégiale des saints Michel et Gudule à Bruxelles* (Brussel, s.d.) 80-81 en 363-366.
58 Coreth, *Pietas,* 36-39; Matsche, *Kunst,* I, 124.
59 Zoals geciteerd in: De Villermont, *L'infante,* II, 33.

De wervingskracht die van de vorstelijke devotie uitgaat, wordt essentieel bepaald door de mate waarin ze zich in het publieke domein afspeelt. Een christelijke en *a fortiori* een katholieke vorst gaat zijn onderdanen voor in het geloof. Hij ontvangt de sacramenten, aanhoort predikaties, trekt op bedevaart en beoefent de werken van barmhartigheid in het bijzijn van zijn verzamelde hofhouding. Enkel biechten doet hij in relatieve afzondering. Voor het overige behoort zijn geloofspraktijk tot het semipolitieke hofritueel. Anderzijds giet datzelfde hofritueel de dagelijkse routine van het vorstelijke bestaan in een gesacraliseerde vorm. Door deze kruisbestuiving wordt het paleis een bruggenhoofd naar het bovenaardse. Dit idee vindt zijn meest uitgesproken vertolking in het Escuriaal, waarvan het grondplan deels door de toenmalige voorstelling van de tempel van Salomon geïnspireerd is en waarbinnen er talloze relikwieën bijeengebracht zijn. De vorstelijke geloofsijver wordt echter niet alleen in rituelen en stenen, maar ook in woord en beeld vastgelegd en verspreid. De voorbeeldfunctie en de sacralisering van de dynastie waarmaken, vereist nu eenmaal een grote openbaarheid van verering.

De kerkelijke ceremonies aan het aartshertogelijke hof voldoen in grote mate aan deze behoefte. De hofkapel staat weliswaar niet voor eenieder open, maar berichten over de geloofsijver die men er aantreft, verspreiden zich snel en ver buiten de paleismuren. Reizigers die Brussel aandoen, wijzen het thuisfront vaak op de uitzonderlijke devotie van het vorstenpaar[60]. De geschenken die Isabella naar aanleiding van Maria-Boodschap uitdeelt, de voetwassing en feestdis die Albrecht dertien armen op Witte Donderdag bereidt[61], de vele processies waaraan de landsheren deelnemen en de traditionele hofbedevaarten naar Laken, Halle en Scherpenheuvel, bezorgen de aartshertogelijke vroomheid in elk geval bijkomende zicht- en ruchtbaarheid. Dat geldt ook voor de eenmalige pelgrimages die Albrecht en Isabella in het kader van hun hofreizen naar een of ander nabijgelegen bedevaartsoord ondernemen.

Dergelijk hoog bezoek heeft belangwekkende gevolgen. In Hoboken, in die dagen nog een klein polderdorp ten zuiden van Antwerpen, vereren de gelovigen de zogenaamde Zwarte God. Het is een twaalfde-eeuws kruisbeeld dat eertijds op de Scheldeoever gevonden is en daarom onder meer door schippers en zeelieden wordt aanroepen. In 1614 onderzoekt de bisschop van Antwerpen er verhalen over een miraculeuze genezing. In augustus van het daaropvolgende jaar onderbreken de aartshertogen hun reis naar de Scheldestad om in de bedevaartskapel te bidden. Ze schenken enkele ornamenten voor het altaar. Van dan af gaat het snel. De Antwerpse notabelen hebben de weg naar het oord gevonden. In 1617 staat de paus toe dat men in de kapel een broederschap van het Heilig Kruis opricht. Albrecht en Isabella melden zich als eerste leden en offeren een kazuifel, een *antependium*, een overtrek voor het missaal en de ampullen. Bij het Huis Moretus verschijnt een Latijnse publicatie over de confrérie, waarvan weldra ook een Nederlandse vertaling op de markt komt[62]. Het

60 M. Brennan, ed., *The travel diary (1611-1612) of an English catholic sir Charles Somerset edited from the manuscript in the Brotherton Collection University of Leeds* (Leeds, 1993) 287.

61 Van Meerbeeck, *Correspondance Gesualdo,* 262.

62 P. Kuyl, *Hoboken en zijn wonderdadig kruisbeeld* (Antwerpen, 1866) 159-168; *Libellus sodalitatis S.Crucis in Hoboken* (Antwerpen, 1618).

hele gebeuren is indicatief voor hoe een lokaal pelgrimsoord zijn aantrekkingskracht in associatie met het vorstenpaar kan opdrijven.

Van eenrichtingsverkeer is echter geen sprake. Tussen de twee bedrijven van het Hobokense succesverhaal door bekostigen de aartshertogen in 1616 een glasraam in het noordertransept van de Antwerpse kathedraal. Het toont Albrecht en Isabella in aanbidding voor een kruisbeeld dat mogelijk de Zwarte God van Hoboken voorstelt. In elk geval wordt geen moeite gespaard om alle Sinjoren deze blik op de aartshertogelijke devotie voor de Gekruisigde te laten aanschouwen. Zo moet het stukje glas waarin het portret van Isabella is gebrand, op last van het hof vervangen worden, omdat de gelijkenis onvoldoende wordt geacht[63]. Zulke interventies bewijzen dat er niet alleen religieuze, maar ook politieke belangen op het spel staan. Ze werpen een nieuw licht op de aartshertogelijke vroomheid. Ze tonen de retributie voor de betekenisvolle giften waarmee Albrecht en Isabella de bouw of wederopbouw van kerken en kapellen steunen, voor de bijdragen die ze tot de vernieuwing van het meubilair, de kunstwerken, de glasramen, de misgewaden en de heilige vaten leveren, voor de vele keren dat ze bij de kerkelijke overheden tussenkomen om altaren te privilegiëren, aflaten te verlenen, broederschappen te stichten of de opvang in een of ander bedevaartsoord te verbeteren[64].

De beeldende kunsten vormen bij dit alles het voornaamste communicatiekanaal. Ze leggen de aartshertogelijke devoties vast in voorstellingen die soms op meerdere niveaus kunnen worden geïnterpreteerd, maar waarvan de formele betekenis voor iedereen toegankelijk is. Een uitermate sprekend voorbeeld is beslist de Madonna van de Rozenkrans die Rubens omstreeks 1618 vervaardigt. Hij schildert dit werk voor de Brusselse of Koninklijke Broederschap van de Rozenkrans die na het ontzet van Zaltbommel door Spaanse militairen is opgericht en in de zogenaamd Spaanse kapel van het dominicanenklooster vergadert. In weerwil van de kerkelijke voorschriften die verbieden dat schenkers op een altaarstuk worden afgebeeld, knielen zowel de aartshertogen als Filips III op het schilderij voor de Heilige Maagd[65]. Kerkelijke verbodsbepaling of niet, het staatsbelang primeert. Minder recht door zee, maar evenmin mis te verstaan zijn schilderijen waarop de Heilige Elisabeth aan Onze-Lieve-Vrouw en het Jezuskind een bezoek brengt. Op zijn minst twee mariale oorden, de bedevaartskerk van Foy-Notre-Dame en de kapel van La Haine in het domein van Mariemont, worden door het vorstenpaar met zulk een altaarstuk begiftigd[66]. Onder de talrijke andere voorstellingen die van de aartshertogelijke vroomheid ge-

63 S. Grieten, e.a., *Een venster op de hemel: de glasramen van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal van Antwerpen* (Antwerpen, 1996).

64 De Meester, Correspondance, 367; L. Everaert en J. Bouchery, *Histoire de la ville de Hal* (2de uitg., Leuven, 1879) 56-59.

65 H. Vlieghe, 'Over de betekenis van een verloren Rubenstekening', in: D. de Nave, ed., *Liber amicorum Leon Voet* (Antwerpen, 1985) 613-627.

66 E. Hayot, *Petite histoire de Notre-Dame de Foy d'après des documents inédites* (s.l., 1939) 66; J. Demeester, 'Le domaine de Mariemont sous Albert et Isabelle (1598-1621)', *Annales du Cercle archéologique de Mons,* LXXI (1978-1981) 214.

tuigenis afleggen, moeten in elk geval nog de devotionele gravurereeksen met opdracht aan Albrecht of Isabella aangestipt worden[67].

Het gedrukte woord blijft bij dit alles niet ten achter. Niemand minder dan Justus Lipsius verbreidt de roem van Halle en Scherpenheuvel[68]. Een hele resem publicaties behandelt de verschillende aartshertogelijke devoties[69]. Rond de Martelaren van Gorcum en Sint Albertus van Leuven worden zelfs complete media-campagnes opgezet[70]. De meest representatieve auteur is ongetwijfeld Aubertus Miraeus. Deze Antwerpse kapitteldeken en kapelaan van het aartshertogelijke oratorium publiceert, naast de vita van Sint Albertus en de niet minder hagiografische levensbeschrijving van Albrecht, de korte biografieën van de vier heiligen die de naam Elisabeth dragen, een overzicht van de gecanoniseerde verwanten van het vorstenpaar en een lofzang op de Spaanse teresianen[71]. In de opdrachten die aan deze en soortgelijke werken voorafgaan, worden de beoogde analogieën bijwijlen zeer breedsprakerig aangebracht. Zo ziet een auteur de infante als het evenbeeld van haar voorzate, de Heilige Begga. Beiden worden volgens hem te jong weduwe, beiden gaan de geschiedenis in als kloosterstichteres, beiden leiden een deugdzaam en nederig bestaan[72].

Woord en beeld dragen de klemtonen uit die Albrecht en Isabella in hun verering voor de eucharistie, Onze-Lieve-Vrouw, de heiligen en de relieken leggen. Bij een kritische lectuur onthullen deze bronnen een achterliggende waardeschaal die als het ware de ruggengraat van de aartshertogelijke devotie vormt. De meest in het oog springende component van die waardeschaal is de hang naar het wonderbare, zeg maar het magische in de religie. De gedrevenheid waarmee het vorstenpaar relikwieën in zijn residenties opstapelt, vertelt veel over de thaumaturgische werking die ze

67 Knipping, *Iconografie,* I, 160 en 207.

68 J. Lipsius, *Diva Virgo Hallensis beneficia eius et miracula fide atque ordine descripta* (Antwerpen, 1604); en *Idem, Diva Sichemiensis sive Aspricollis nova eius beneficia et admiranda* (Antwerpen, 1605).

69 Zoals: E. Ydens, *Histoire du Saint-Sacrément de Miracle reposant à Bruxelles en l'église collégiale de Sainte Goudele et des miracles faictz par iceluy* (Brussel, 1605), in vertaling verschenen als *Idem, Historie van het Heilig Sacrament van Mirakelen* (Brussel, 1608).

70 G. Estius [W. van Est], *Historia martyrum Gorcomiensium, majori numero fratrum minorum qui pro fide catholica a perduellibus interfecti sunt* (Douai, 1603), vertaald als: *Idem, Waerachtige historie van de martelaers van Gorcum* (Antwerpen, 1604) en *Histoire véritable des martirs de Gorcom* (Douai, 1606). A. Miraeus, *Vita Sancti Alberti cardinalis, episcopi Leodiensis et martyris* (Antwerpen, 1612), vertaald door Andrés de Soto als: *Idem, Vida de San Alberto, cardinal del titulo de Santa-Cruz, obispo de Lieja y martyr* (Brussel, 1613), naar het Frans bewerkt door Christophe Beys als: *La vie, martyre, eslévation, translation et miracles de Saint Albert, cardinal et évesque de Liège* (Rijsel, 1613) en gevolgd door [G. de Rebreviettes], *Le portrait du vray pasteur ou histoire mémorable de Saint Albert* (Parijs, 1613), een werk dat net zoals dat van Miraeus aan Albrecht is opgedragen.

71 C. de Ridder, 'Aubert le Mire, sa vie, ses écrits', in: *Mémoires couronnés et mémoires des savants étrangers publiés par l'Académie royale de Belgique,* XXXI (1863) 51-82, A. Miraeus, *Isabellae sanctae, Elisabetha Joannis Bapt. mater, Elisabetha Andr. regis Hung. filia, Isabellae regina Portugalliae, Isabella S.Lud. Galliae regis soror* (Brussel, s.d.); *Idem, Sanctorum principum, regum atque impp. imagines ex tabulis atq. historiis ecclesiasticis* (Antwerpen, 1613) en *Idem, Ordinis carmelitani, ab Elia propheta primum inchoati, ab Alberto patriarcha Jerosolymitano vitae regula temperati, a B. Teresia, virgine Hispana ad primaevam disciplinam revocati, origo atque incrementa* (Antwerpen, 1610).

72 S. Grieten, 'Een heilige verbeeld, Iconografie en ideologische recuperatie van de Heilige Begga', *Jaarboek van het Koninklijk Museum voor Schone Kunsten van Antwerpen,* LVI (1994) 158-159.

ervan verwachten. Bij de opening van het schrijn van Sint Abel neemt Albrecht een vingerkootje van de heilige en wrijft hij ermee over zijn stramme gewrichten[73]. Aan de eiken waarin de genadebeelden van Scherpenheuvel en Foy-Notre-Dame waren opgehangen, schrijven de aartshertogen een heilzame kracht toe. Wanneer die bomen geveld worden om plaats te maken voor de bedevaartskerken, slagen ze er in om een groot deel van het hout te bemachtigen. Ze laten het verwerken tot Madonnabeelden, reliekschrijntjes en paternosters die ze onder hun hovelingen, gewaardeerde regulieren en de katholieke vorsten verspreiden[74]. Zoals gezegd houdt het gekerstende vruchtbaarheidsritueel dat bedevaarsters naar Laken lokt, ook het vorstenpaar in zijn ban. In een van de kerkvensters laat Albrecht een glasraam aanbrengen waarop Onze-Lieve-Vrouw de draad aan de infante toont[75].

Nergens is de vervlechting van het christelijke met het magische zo opvallend als in het repetitieve gebruik van het cijfer zeven. Vanuit katholiek perspectief staat het cijfer voor de zeven sacramenten, de zeven hoofdzonden en de zeven werken van barmhartigheid. Niet in het minst brengt de barokke vroomheid het evenzeer in verband met de zeven vreugden en zeven smarten van Maria[76]. In de veruitwendiging van de aartshertogelijke devotie fungeert het cijfer keer op keer als indicator van een toewijding. In vele gevallen is de context geheel of ten dele mariaal. Zo besluiten Albrecht en Isabella in 1620 dat de overheid voortaan instaat voor de permanente verlichting van zeven altaren. Op de lijst staan alle bekende namen: het altaar van het Allerheiligste Sacrament van Mirakel en de hoofdaltaren in de bedevaartskerken van Scherpenheuvel, Halle, Laken en Binche. Om het magische getal te vervolledigen beveelt het vorstenpaar dat ook de altaren van Chièvres en Foy-Notre-Dame, twee mariale oorden die ze slechts één keer hebben bezocht, in deze gunst zullen delen[77]. Wanneer de infante in 1626 de weg vrijmaakt voor de bouw van een zevende klooster in het Zoniënwoud, krijgt het gebied onmiskenbaar een sacrale duiding[78]. De zeven feestdagen die de hofkapel ter ere van OnzeLieve-Vrouw onderhoudt, scheppen eveneens een bijzondere band. In Scherpenheuvel overheerst het getal het bedevaartcomplex vanaf de eerste schets die de bouwvolumes aangeeft, tot aan de zevenpuntige sterren die het dak van de koepelkerk sieren. Er zijn zeven zijaltaren binnenin en zeven altaren aan de buitenkant van het bedehuis, dat door een zevenhoekige tuin omgeven wordt en in een zevenhoekige stad staat[79].

De twee componenten die samen met de valorisatie van het magische de waardeschaal ijken, reflecteren de dynastieke en landsheerlijke bekommernis die uit de af-

73 Bogaerts, *Culte,* 67-69.
74 Lantin, *Scherpenheuvel,* 64; P. Hildebrand, 'Capucins beiges et comtois, prédicateurs de la Cour de Bruxelles sous Albert en Isabelle (1617-1633)', *Études franciscaines,* XLIV (1937) 333-340, in casu 335; Garcia Sanz en Triviño, *Iconografia,* Frédégand d'Anvers, *Étude,* 224.
75 Wauters, *Histoire,* II, 353.
76 Knipping, *Iconografie,* II, 285.
77 De Villermont, *L'infante*, II, 58.
78 L. Everaert, 'Het kapucijnenklooster van Tervuren', in: K. de Mulder, ed., *Het Zoniënwoud, kunst en geschiedenis van oorsprong tot 18de eeuw* (Brussel, 1987) 247-249.
79 Boni, *Scherpenheuvel*, 43.

zonderlijke aartshertogelijke devoties spreekt. Aan de ene kant is er sprake van ruimtelijke hiërarchisering. Bepaalde cultusplaatsen krijgen in dit proces een centrale rol en betekenis toegekend. Deze zwaartepunten van de voorgehouden geloofsbeleving liggen stuk voor stuk in en nabij de vorstelijke verblijfplaatsen. Er is Brussel met de hofkapel, Sint-Goedele, het karmelietessenklooster, Laken en Halle. De cultus van Sint Hubertus in Tervuren verloopt in synergie met de wijding van het Zoniënwoud. Een gelijkaardige band komt tot stand tussen Mariemont en Binche. Dit derde blok krijgt later nog uitbreiding met de bouw van een priorij die, omwille van het bezit van een Madonnabeeld dat uit het hout van de Scherpenheuvelse eik gesneden is, de priorij van Montaigu wordt genoemd[80]. Tenslotte is er Scherpenheuvel zelf. Het bedevaartsoord is weliswaar geen vorstelijke residentie in de strikte zin van het woord, maar kan er wel prat op gaan dat het elk jaar het hof voor een noveen onthaalt. Bovendien onderlijnt de unieke geometrische stadsaanleg de centrale plaats die het schrijn in de context van de aartshertogelijke devotie inneemt. Onder het weduwschap van Isabella volgen overigens nog enkele andere urbanistische projecten, zoals de aanleg van de Isabellastraat en van een pelgrimsroute naar Laken, die de ruimtelijke hiërarchisering in en om Brussel nog sterker veruitwendigen[81].

Naast de ruimtelijke, in wezen landsheerlijke kant, is er de dynastieke dimensie. Alle wegen die de aartshertogelijke vroomheid bewandelt, leiden naar Rome, maar ze voeren ook stuk voor stuk terug naar het Aartshuis en naar het vorstenpaar. De eucharistie is de krachtbron van de dynastie, de Immaculata de raadsvrouwe en toevlucht. Bepaalde episodes uit het leven van Sint Albertus zijn een voorafschaduwing van wat Albrecht later overkomt. Nog veel meer dan de Heilige Begga, is de Heilige Elisabeth van Thüringen de prefiguratie van Isabella. De dood van hun echtgenoot leidt bij beiden naar een verlies aan status, een leven van goede werken en de derde orde van Sint Franciscus.

Zo regeert een dode nog geruime tijd over de levenden, want bepaalde vaststellingen maken duidelijk dat Albrecht het programma achter de aartshertogelijke vroomheid heeft uitgetekend. Anderen hebben weliswaar tot de invulling van de *Pietas Albertina* bijgedragen. Clerici-historiografen zoals Jan Baptist Gramaye en Aubertus Miraeus leveren de realia en het propagandamateriaal. Lipsius werpt zijn reputatie in de schaal. Cobergher en Rubens tekenen voor de vormgeving. De goede verstandhouding met nuntius Bentivoglio en het grote krediet dat het vorstenpaar bij Paulus V geniet, brengen de noodzakelijke indulten en breven binnen handbereik. De draden komen echter samen bij Albrecht. Hij inspireert het programma van Scherpenheuvel. Zijn hand is herkenbaar in de dynastieke invulling die aan de altaren van de bedevaartskerk gegeven wordt door het inmetselen van relieken van de Heiligen Albertus, Elisabeth, Clara, Eugenia, Filippus, Anna en Carolus Borromeus[82].

80 De Villermont, *L'infante*, II, 55-56.

81 V. Tahon, *La rue Isabelle et le jardin des arbalétriers* (Brussel, 1912) 32-35 en 57; Wauters, *Histoire,* II, 354-355.

82 Boni, *Scherpenheuvel,* 43 en 87-88.

Albrecht is hier trouwens niet aan zijn proefstuk toe. Als Spaans onderkoning, grootinquisiteur en pauselijk legaat in Portugal neemt hij reeds initiatieven die net zo goed in de latere aartshertogelijke devotie zouden kunnen thuishoren. Hij stimuleert de cultus van de Zalige Adalberto, de twaalfde-eeuwse cisterciënzer abt van São João de Tarouca[83]. De Broederschap van Sint-Ildefons eert van bij haar oprichting te Lissabon niet alleen de Immaculata, haar patroonheilige en de apostelen Filippus en Jacobus, die respectievelijk een dynastieke en een landsheerlijke betekenis hebben, maar viert ook het feest van de Heilige Adalbertus van Praag (23 april)[84]. Deze laatste was aartsbisschop van Praag in de tiende eeuw, predikte het geloof onder de Hongaren en de Polen en werd door de heidense Pruisen vermoord. Zijn relieken rusten in de Vituskathedraal op het Hradchin. Voor de Spaanse Habsburgers is hij niet van nutte, voor zijn naamgenoot kardinaal-aartshertog Albrecht, die via zijn grootmoeder ook rechten op de kronen van Sint Stefanus en Sint Wenceslas heeft geërfd, is hij echter op maat gesneden. In de Nederlanden moet Sint Adalbertus evenwel de plaats ruimen voor Sint Albertus van Leuven die nog beter de dynastieke en landsheerlijke dimensies in zich verenigt. Met zijn broer, aartshertog Maximiliaan III, de grootmeester van de Duitse Orde, vormt Albrecht dus de eerste generatie van Habsburgse huisideologen, waartoe later ook de veelvoudige bisschop aartshertog Leopold Willem en de in zijn jeugd op een kerkelijke loopbaan voorbereide keizer Leopold I zullen behoren. Dit viertal smeedt de dynastieke godsdienstijver om tot de *Pietas Austriaca*[85], de vroomheidsbeleving die de vorsten uit het Aartshuis wil verheffen tot middelaars tussen de materiële en de spirituele wereld.

Qua mentaliteit is Albrecht zijn hele leven clericus gebleven. ‘Il rendait sa cour comme un séminaire de religion’, noteert Chifflet met iets van een zucht, ‘et il en est plus sorti pour entrer en religion que pour se marier’[86]. De overstap van het Brusselse hof naar het klooster wordt in elk geval meermaals gezet. Men vertelt dat vijf hofdames op Albrechts stervensuur bekendmaken dat ze kloosterlinge willen worden[87]. Zulke vormen van emulatie geven de wervingskracht aan van de *Pietas Albertina*, het veelzijdige maar coherente mengsel van contrareformatorische spitstheologie, dynastieke en landsheerlijke devotie en magische gebruiken, zoals het repetitieve gebruik van het cijfer zeven en de bezwerende aanrakingen met heiligenrelieken, dat door het aartshertogelijke hof wordt gepropageerd. De hernieuwde aantrekkingskracht van de kloosters staat echter niet op zich. Ze ligt ingebed in de herwonnen ijver waarmee edelen en stedelijke notabelen in de contrareformatie kerken en kloosters patroneren, hun namen laten optekenen in de registers van broederschappen en hun offergaven

83 Caero, *O arquiduque Alberto de Austria* (Lissabon, 1961); De Villermont, *L'infante*, I, 85.
84 Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Kerkelijk archief van Brabant,* 6915, fol. 203v-207v: Statuten van de Broederschap van de Heilige Ildefons, 1588-1605.
85 Kovács, ‘Heilige’, 76-77.
86 De Villermont, *L'infante*, II, 33. *Religion* moet hier gelezen worden in de betekenis van (klooster)orde.
87 H. de Boissieu, *Figures de carmélites en Belgique au 17ème siècle* (Gembloers, 1928) 6; Pirenne, *Geschiedenis*, II, 467.

naar bedevaartsoorden brengen. De *Pietas Albertina* verbindt aan dit religieus-cultureel assimilatieproces echter een onmiskenbaar politieke dimensie. Ze sacraliseert het herstelde dynastieke gezag en geeft er een landsheerlijke duiding aan. Op die wijze consolideert ze zowel de scheiding van Noord en Zuid, als het mentale kader van de Habsburgse Nederlanden. Adriaan van de Venne schildert dit afgewogen samengaan van godsdienstijver en politiek eigenbelang treffend in zijn Zielevangst. Op de stroom die het centrale deel van het paneel inneemt, beijveren predikanten en priesters zich met de voor elk geëigende genademiddelen om zoveel mogelijk zielen binnen te halen. Op de tegenoverliggende oevers wacht de politieke consequentie: aan de ene zijde staat stadhouder Maurits met zijn gevolg, aan de andere wacht het aartshertogelijke hof. De honden die aan weerszijden de terugkeer van de vissers afwachten, onderstrepen dat geloofskeuze en politieke trouw samengaan. Hier komt de volle politieke draagwijdte van de *Pietas Albertina* aan de oppervlakte. De vrome steun die Albrecht en Isabella aan de contrareformatie verlenen, is weliswaar gemeend, maar daarom nog niet belangeloos. De aartshertogelijke geloofsijver is ook en evenzeer een cruciaal element in de Habsburgse strategie die erop gericht is het dynastieke mandaat om de Zuidelijke Nederlanden als natuurlijke vorsten te besturen, opnieuw door de ingezetenen van die gewesten te laten onderschrijven. Deze strategie heeft haar doel niet gemist. De Zuidelijke Nederlanden zullen het Habsburgse bewind aanvaarden tot Jozef II openlijk met de *Pietas Austriaca* komaf maakt.

‘Gehuld in het schitterend kleed der nieuwste Parijsche mode’. Auguste Comte in Nederland (1845-1880)[1]

Kaat Wils

Toen Auguste Comte in 1856 zijn dood voelde naderen, droeg hij aan zijn trouwste discipelen de behartiging van zijn testament op. Met de zelfingenomenheid die hem eigen was, verwachtte hij dat ze niet alleen zorg zouden dragen voor zijn materiële en intellectuele nalatenschap, maar zich ook zouden inzetten voor de verspreiding van zijn positivistische leer, een filosofisch systeem dat tijdens de laatste jaren van zijn leven tot een volwaardige religie was uitgegroeid. Hoewel Comte nooit een voet in Nederland had gezet, waren drie van de dertien ‘uitverkorenen’ Nederlanders. Deze kleine groep, die op het thuisfront grotendeels anoniem bleef, had Comte al tien jaar lang financieel het hoofd boven water gehouden. Tijdens de jaren 1840 hadden zij in Nederland ook enkele pogingen tot positivistische ‘propaganda’ ondernomen, maar zonder veel succes.

Deze ‘noble noyau positiviste hollandais’, zoals Comte het groepje noemde, gaf de hoop op een algemene Nederlandse bekering tot het positivisme al snel na Comtes dood op. Hun weinig inspirerende geschriften kregen evenmin een verlengstuk in grote sympathie onder intellectuelen voor het wetenschappelijke werk van Comte - sympathie die bijvoorbeeld wél in België bestond in vrijzinnige kringen rond de Brusselse universiteit. Toen in 1902 onder voorzitterschap van de Belgische socialist en hoogleraar Hector Denis in Parijs een internationaal eerbetoon aan Comte werd georganiseerd, met inhuldiging van een standbeeld op de Place de la Sorbonne, was de interesse vanuit Nederland gering. Slechts vijf Nederlanders - waaronder de socialist Henri van Kol en academici als de psycholoog Gerard Heymans - kenden hun steun toe, tegenover een dertigtal Belgen.

Dat rond 1900 - en ook de decennia voorheen - weinig Nederlandse intellectuelen onverdeeld enthousiast waren over het positivistische gedachtengoed, betekent nog niet dat de stroming geen rol in het intellectuele leven speelde. Sinds 1870 was de positivistische wetenschapsvisie voorwerp van discussie binnen de geschiedenis, later ook in disciplines als de sociologie, de psychologie en de criminologie. In deze domeinen was het debat echter ontstaan vanuit een min of meer rechtstreekse kennismaking met het Franse of Engelse positivistische ideeëngoed, los van de vroegere propagandapogingen die in Nederland waren ondernomen.

In de filosofie en de wijsgerige theologie liep dat anders. Zeker tot 1880 vormden de debatten die er over het positivisme werden gevoerd een respons op de eerste Nederlandse propaganda voor de ‘stellige wijsbegeerte’ of ‘positieve filosofie’. Daarnaast

1 De auteur is aspirant bij het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek (Vlaanderen). Dank aan Jo Tollebeek, Mamix Beyen, Tom Verschaffel en Lode Wils voor commentaar op de eerste versie van deze tekst.

boden de eerste Nederlandse positivistische geschriften een levensbeschouwelijk aanknopingspunt voor een aantal vrijdenkers. Toch ging ook in deze sferen de interesse in het positivisme een eigen leven leiden. Waar de Nederlandse discipelen van Comte een 'integraal' positivisme trachtten te verspreiden, een positivisme dat Comtes volledige, ook maatschappelijke en religieuze ideeëngoed overnam, was de interesse in het positivisme vanwege vrijdenkers eerder eclectisch van aard en zouden de academische debatten zich in steeds sterkere mate op de veel beperktere kentheoretische implicaties van het positivisme concentreren[2].

'De wetenschap staat gereed de teugels met krachtige hand op te vatten'. De eerste positivistische geschriften (1845-1848)

In 1846 verscheen in Den Haag de eerste Nederlandstalige positivistische publicatie, onder de titel *Algemeene grondslagen der stellige wijsbegeerte*[3]. Het ging om een anonieme vertaling van de eerste twee lessen uit Comtes *Cours de philosophie positive* (1830)[4], een soort programmaverklaring van het positivisme. De vertaling was het gezamenlijke werk van drie genie-officieren die aan het ministerie van Oorlog werkzaam waren: Hendrik Kretzer, J.A.D.W. van Hasselt en de latere minister van Oorlog Menno David graaf van Limburg Stirum[5]. De begeleidende brief die ze aan de auteur stuurden en het enthousiaste antwoord vanuit Parijs vormden het eerste persoonlijke contact met Comte[6]. De brief was via Emile Littré - Comtes belangrijkste

2 Met de term 'positivisme' wordt in deze bijdrage in de eerste plaats het volledige ideeëngoed van Comte bedoeld. De kwalificaties 'religieus' of 'integraal' positivisme worden soms toegevoegd om het contrast met meer beperkte, meestal kentheoretische interpretaties van het positivisme aan te duiden. Het door sommige historici gehanteerde onderscheid tussen 'Positivisme' en 'positivisme' lijkt me moeilijk consequent te hanteren, niet alleen omdat in studies over historiografie een andere - veel beperktere - betekenis aan deze termen wordt toegekend dan in de geschiedschrijving van het positivisme als dusdanig, maar vooral omdat de grenzen tussen letterlijke, reductionistische of vrije interpretaties van het positivisme zeer moeilijk te trekken zijn.

3 A. Comte, *Algemeene grondslagen der stellige wijsbegeerte* ('s-Gravenhage: Gebr. Belinfante, 1846).

4 De zesdelige *Cours de philosophie positive* (1830-1842) wordt vandaag als het belangrijkste werk van Auguste Comte (1798-1857) beschouwd. In feite kende het werk - net als Comtes meeste andere werken - tijdens zijn leven bijzonder weinig uitstraling in Frankrijk. Ook daarnaast was Comte professioneel weinig succesvol. Na ontslag te hebben genomen als secretaris van Saint-Simon (1824), gaf hij privé-onderwijs in wiskunde en werd hij repetitor en examinator aan de Ecole Polytechnique. Toen hij tijdens de jaren 1840 zijn aanstellingen verloor, kon hij wel al rekenen op een groeiende belangstelling vanuit Engeland, onder andere vanwege John Smart Mill, en op financiële steun in Frankrijk, georganiseerd door zijn leerling Emile Littré, wiens werk vanaf 1844 Comte een begin van de langverhoopte bekendheid zou geven. Over Comte: H. Gouhier, *La vie d'Auguste Comte* (Parijs, 1965^2); M. Pickering, *Auguste Comte. An intellectual biography,* I (Cambridge, 1993).

5 H. van 't Veer, 'Het oudste positivisme in Nederland. Het positivisme van W. baron de Constant Rebecque', *Tijdschrift voor filosofie*, XXIV (1962) 279. Van 't Veers opstel bestaat hoofdzakelijk uit een inhoudelijk analyse van het werk van de Constant Rebecque.

6 Van Limburg Stirum aan Comte, 11 april 1846, Maison d'Auguste Comte (MAC), Parijs; Comte aan Van Limburg Stirum, Van Hasselt en Kretzer, 30 april 1846, in: *Auguste Comte. Correspondance générale et confessions*, III, *Avril 1845-avril 1846*, Paulo E. de Berredo Carneiro en Pierre Arnaud, ed. (Parijs, 1977) 378-381.

leerling en vulgarisator in Frankrijk - bij Comte terecht gekomen, vermoedelijk door bemiddeling van de in Parijs verblijvende Nederlandse militair en sympathisant van het positivisme Charles van Capellen[7].

Ook de eerste kennismaking met het positivisme was in zekere zin via Littré gelopen. In 1844 had zijn lovende artikelenreeks over de *Cours de philosophie positive* in het Franse dagblad *Le National* de aandacht getrokken van Van Limburg Stirum en diens goede vriend Willem Anne baron de Constant Rebecque, kapitein-luitenant ter zee[8]. Terwijl De Constant zich aanvankelijk eenvoudig in het werk van Comte verdiepte, trachtte Van Limburg Stirum onmiddellijk meer bekendheid aan het positivisme te geven. Vermoedelijk was zijn eerste initiatief in die richting een kleinschalige uitgave van Littrés artikelenreeks bij de Utrechtse uitgeverij Kemink en Zoon, in 1845. De contacten die zijn vriend en geestesgenoot Jan Tideman met de uitgeverij had, kunnen hem hierbij hebben geholpen[9].

Het vertaalde werkje uit 1846 vormde een synopsis van Comtes gedachtengoed. Comte had zich tot levensdoel gesteld een leer te ontwikkelen die de basis voor een reorganisatie van het sociale systeem zou vormen, om zo de toestand van crisis die hij sinds de Franse Revolutie zag aanslepen, te kunnen beëindigen. Conform zijn idealistische overtuiging dat het ideeën eerder dan daden zijn die over de werkelijkheid regeren, geloofde hij in de noodzaak van een nieuwe, algemene intellectuele consensus die aan de noden en eisen van een geïndustrialiseerde samenleving zou beantwoorden. Deze consensus zou ontstaan uit een spontane en universele aanvaarding van het 'positieve denken', een denken dat zich de methodes uit de wetenschap eigen maakt. De eigentijdse toestand, die Comte als 'spirituele anarchie' omschreef, bestond juist in een gebrek aan intellectuele consensus. Naast het positieve denken bleven er immers nog achterhaalde denkwijzen in gebruik, met name de theologische, die de werkelijkheid trachtte te verklaren door een beroep te doen op een bovennatuurlijke tussenkomst, en de metafysische, die de rol van de godheid had vervangen door abstracte, nietszeggende entiteiten als 'eerste oorzaak' en 'substantie'. Dat het positieve stadium nochtans definitief doorbrak, werd duidelijk nu als laatste

7 Van Limburg Stirum en C.H.F. van Capellen hadden in dezelfde periode aan de Artillerie- en Genieschool in Delft gestudeerd. Tijdens de jaren 1850 trad Van Capellen in elk geval geregeld op als tussenpersoon tussen de Nederlandse positivisten en Comte.

8 Van Limburg Stirum aan Comte, 2 mei 1848, MAC; P. Laffitte, *Vingt-deuxième circulaire adressée à chaque coopérateur du libre subside institué par Auguste Comte pour le Sacerdoce de l'Humanité* (Parijs, 1870)10. Constant Rebecque kende Van Capellen in elk geval persoonlijk.

9 Naar deze Franstalige uitgave, die blijkbaar wel onder de *Nederlandstalige* titel *Overzigt der stellige wijsbegeerte* verscheen, wordt onder andere verwezen door [J. Tideman], *De stellige wijsbegeerte tegenover geloof en bespiegeling* ('s-Gravenhage, 1848)1; Van Limburg Stirum aan Comte, 2 mei 1848, MAC; 'Revue Occidentale', *Algemeene Konst- en Letterbode* (1848) II, 363. Ze wordt evenwel niet vermeld in de *Alfabetische naamlijst van boeken, plaat- en kaartwerken die gedurende de jaren 1833 tot en met 1849 in Nederland uitgegeven of herdrukt zijn* (Amsterdam, 1858) en evenmin in A.C. Kruseman, *Bouwstoffen voor een geschiedenis van den Nederlarzdschen boekhandel, gedurende de halve eeuw 1830-1880,* I (Amsterdam, 1886). Het werk werd door mij ook niet teruggevonden. In 1845 werd Littrés *De la philosophie positive* in elk geval in Parijs uitgegeven.

belangrijke kennistak ook de 'sociale fysica' of sociologie zich tot een positieve wetenschap ontwikkelde. Aangezien voor Comte de capaciteit tot voorspellen een belangrijk kenmerk van wetenschappelijke kennis was, kon aan de nieuwe sociale wetenschap een ultieme missie worden toebedeeld: zij zou de zo broodnodige sociale reorganisatie kunnen bewerkstelligen. Terwijl godsdienst en theologie eenvoudigweg hadden afgedaan voor Comte, bepleitte hij wel een transformatie van de wijsbegeerte. Net als de wetenschap diende zij zich nu te beperken tot het vaststellen van relaties tussen geobserveerde feiten, zonder naar diepere oorzaken of gronden te zoeken. Maar tegelijkertijd was haar status verhoogd: als bundeling van wetenschappelijke basisprincipes werd de filosofie tot mogelijkheidsvoorwaarde én bekroning van de wetenschap.

Hoewel ook de volgende Nederlandstalige publicatie over het positivisme nauwelijks méér was dan een parafrase van Comte en Littré, werd hier voor het eerst een kleine toespeling op de Nederlandse situatie gemaakt. Het betrof Kretzers (anonieme) werkje *De nieuwe wijsgeerige school* (1847). De uitgever, opnieuw Kemink, distantieerde zich expliciet van de inhoud, maar benadrukte tegelijkertijd dat de resultaten van Comtes onderzoek hem belangrijk toeschenen omdat ze 'zo lijnrecht in strijd zijn met hetgeen onder ons vrij algemeen als de ware wijsbegeerte wordt beschouwd' en dit juist op het moment dat in Nederland de rol van de wijsbegeerte als middel tot godskennis ter discussie stond[10]. N.D. en H.H. Kemink wisten waarover ze spraken: ze waren op dat moment wellicht de belangrijkste Nederlandse academische uitgevers en verzorgden onder meer de prestigieuze *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie*, waarvan H.H. Kemink trouwens redactielid en regelmatig medewerker was[11]. Een anonieme aankondiging van Kretzers werk in het *Algemeen Handelsblad* speelde nog duidelijker in op de eigentijdse theologische discussies: de stellige wijsbegeerte werd er voorgesteld als een derde partij die het tekort van zowel de theologie als de metafysica aantoonde in de strijd die tussen beide aan de gang was[12].

Met de publicatie van Jan Tidemans *De stellige wijsbegeerte tegenover geloof en bespiegeling* (1848) werd de betrokkenheid op de theologische discussies concreet. De letterkundige Tideman had net als zijn vriend Kretzer de verspreiding van Comtes gedachtengoed op het oog, maar wist zich veel meer van Comtes teksten los te maken[13]. Hij greep het positivisme aan om op de futiliteit van het debat tussen theologie en metafysica te wijzen, een debat dat zich kort voordien tussen Cornelis Willem Opzoomer en zijn orthodoxe critici had ontsponnen. Aanleiding van deze polemische discussie was Opzoomers Utrechtse inaugurale rede uit 1846 geweest, waarin de

10 'Voorberigt van de uitgevers', in: [H. Kretzer], *De nieuwe wijsgeerige school* (Utrecht, 1847).
11 Kruseman, *Bouwstoffen,* II, 607-610.
12 'Boekaankondiging. *De nieuwe wijsgeerige school* (Utrecht, 1847)', *Algemeen Handelsblad,* 29 november 1847.
13 [J. Tideman], *De stellige wijsbegeerte tegenover geloof en bespiegeling. Eene wijsgeerige proeve* ('s-Gravenhage, 1848). Tideman was van 1847 tot 1849 redacteur van de *Staatscourant*, daarna werkte hij op het departement van Binnenlandse Zaken. Van 1854 tot 1858 was hij redacteur van de *Algemeene Konsten Letterbode*, later van de *Nederlandsche Spectator.*

vijfentwintig-jarige hoogleraar wijsbegeerte zich tegen de godsdienstige gevoelsleer van theologen als J.H. Scholten, J.J. van Oosterzee en J.I. Doedes had gekeerd, en in het spoor van de Duitse idealistische filosofie voor een op de rede gebaseerd godsbegrip had gepleit[14].

Tideman maakte in eerste instantie gebruik van Doedes' kritiek op de inconsequenties van Opzoomers zogenaamd op de ervaring gebaseerd rationeel godsbegrip. Dit wijsgerig godsbegrip leidde volgens Doedes wel tot een geestelijke voorstelling van God, maar daarom nog niet, zoals Opzoomer meende, tot de waarheid van God zelf. Nu Doedes' werk, dat niet van positivisme kon worden verdacht, de 'metafysisch-theologische' interpretatie van de werkelijkheid had weerlegd, kon Tideman tot kritiek van dit werk zelf overgaan, namelijk Doedes' 'theologische' interpretatie. In antwoord op Opzoomers weerlegging van de gevoelsleer zochten Doedes en Van Oosterzee sinds kort het bewijs van de waarheid van het geloof langs de weg van de historische kritiek. Als historisch onderzoek naar ervaringen uit het verleden eenvoudigweg toonde dat Jezus wonderen had verricht - ook al zou misschien niet héél de overlevering overeind blijven - had de wijsbegeerte hier niets tegen in te brengen, zo luidde Doedes' redenering[15]. Tideman juichte deze erkenning van de historische kritiek als rechtbank van het geloof toe, maar waarschuwde voor de resultaten: de wetenschappelijke waarneming zou immers aan het licht doen komen 'dat alle zogenaamde wonderen als zodanig ijdelheden zijn, dat alles volgens wetten, zekere, vaste, onveranderlijke wetten, bestaat en voortduurt'[16].

Hoewel Tideman duidelijk maakte dat in zijn stelsel geen plaats aan God en zijn zogenaamde openbaring kon worden toegekend, beklemtoonde hij tegelijkertijd geen atheïst te zijn. Comte had in zijn *Discours sur l'esprit positif* (1844) immers uiteengezet dat de positieve wijsbegeerte geen geloofszaken wilde ontkennen, maar slechts op een onpartijdige manier, op grond van de geschiedenis, hun bestaansvoorwaarden, hun invloed en de redenen van hun verval diende aan te wijzen. Elk geloofsstelsel hing samen met een bepaalde graad van ontwikkeling van de menselijke geest; in het tijdperk van de stellige wetenschappen paste geloof in een transcendente God eenvoudigweg niet meer. Dat Comte in zijn hele werk voortdurend schipperde tussen aan de ene kant een (cultuur)historische en sociologische analyse van de westerse geschiedenis, en aan de andere kant een duidelijk normatief project dat de geclaimde objectiviteit van die historische analyse in het gedrang bracht, scheen Tideman evenmin als zijn leermeester zelf als problematisch te ervaren.

In dit utopisch project kaderde niet alleen Tidemans oproep om met de wetenschap als bondgenoot tegen de dwalingen van het geloof op te treden, maar ook zijn pleidooi om in deze tijden van vermeend zedelijk verval 'op de waarneming een onwan-

14 C.W. Opzoomer, *De wijsbegeerte, den mensch met zich zelven verzoenende* (Leiden, 1846). Opzoomer had in feite al in een hele reeks andere geschriften de gevoelsleer weerlegd, maar het was zijn oratie die ook buiten het academische milieu heftige reacties teweeg bracht. Zie H. van 't Veer, *Mr. C.W. Opzoomer als wijsgeer* (Assen, 1961)14-26.

15 Zie K.H. Roessingh, *Het modernisme in Nederland* (Haarlem, 1922) 80-83.

16 Tideman, *De stellige wijsbegeerte,* 30.

kelbare zedeleer te vestigen'[17]. Hiermee was een stokpaardje van Comte ter sprake gebracht: het geloof in de noodzaak van een 'wetenschappelijke moraal' als onderdeel van de sociologie en grondslag voor een nieuwe maatschappij[18]. Tidemans bemerking dat 'de op wetenschap rustende staatkunde de kwalen der maatschappij zal kunnen genezen' sloot hierbij aan[19]. De aankondiging van Tidemans werk in het *Algemeen Handelsblad* - duidelijk van de hand van iemand die met Comtes werk was vertrouwd - gaf hier nog explicieter een politieke interpretatie aan, al treft ook hier weer, net als in zovele werken van Comte zelf, de vaagheid van het pleidooi voor 'de wetenschap ... die ook in het maatschappelijke gereed staat de teugels met krachtige hand op te vatten en de gang der maatschappijen te regelen'[20].

Ook de andere Nederlandse volgelingen van Comte waren weinig duidelijk over het maatschappelijk project van hun 'stellige wijsbegeerte'. Dit hing ongetwijfeld samen met de inherente dubbelzinnigheid van Comtes denken over sociale en politieke vraagstukken. Net als zijn leermeester Saint-Simon was Comte tegelijk erfgenaam van katholieke traditionalistische denkers als De Maistre en van verlichtingsfilosofen als Condorcet. Vooruitgangsdenken, anticlericalisme, republikanisme en sympathie voor het proletariaat gingen schijnbaar probleemloos samen met antiparlementarisme, autoritarisme, bezetenheid met politieke 'orde' en een bijhorend streven naar controle over het denken, en uiteindelijk zelfs de organisatie van een hiërarchisch gestructureerde, op het katholicisme geënte 'religie van de Mensheid'[21]. Over het algemeen evolueerde Comte in de loop van de jaren 1840-1850 sterk in conservatieve richting, zonder dat er van een echte breuk in zijn denken sprake was[22]. Ook zijn concrete houding tegenover de revolutionaire gebeurtenissen van de jaren 1848-1851 getuigt van de eigenzinnigheid van iemand die zich in geen enkele bestaande partij wist te herkennen. Hoewel hij de val van de Juli-Monarchie toejuichte als een overwinning van het proletariaat op de regerende metafysici, steunde hij drie jaar later Napoleons staatsgreep, in de overtuiging dat deze een einde aan de anarchie en het

17 *Ibidem*, 3.

18 Pas in 1854, in het vierde deel van de *Système de politique positive* (1851-1854) zou Comte de moraal als een aparte wetenschap - 'science finale et suprême' - behandelen en zo de sociologie van een deel van haar morele missie ontdoen. Zie K. Thompson, *Auguste Comte. The foundation of sociology* (Londen, 1976) 9.

19 Tideman, *De stellige wijsbegeerte,* 60.

20 'Boekaankondiging. *De stellige wijsbegeerte tegenover geloof en bespiegeling* ('s-Gravenhage, 1848)', *Algemeen Handelsblad,* 11 september 1848. Het verschil in toon tussen Tidemans tekst en die in het *Algemeen Handelsblad* hing waarschijnlijk ook samen met het moment waarop ze waren geschreven: Tideman beklemtoonde in zijn inleiding dat hij zijn tekst had geschreven in 1847 en dat deze dus ook niet mocht worden geïnterpreteerd als een verwijzing naar de Franse Februari-Revolutie.

21 Comte is omschreven als 'un révolutionnaire contre-révolutionnaire' en zijn denken als 'anticipatory conservatism': zie G. Lenzer, 'Auguste Comte and modern positivism', in:*Idem*, ed., *Auguste Comte and positivism. The essential writings* (Chicago-Londen, 1975), xxxiii; A. Petit, 'La Révolution occidentale selon Auguste Comte: entre l'histoire et l'utopie', *Revue de synthèse* (1991) I, 21-40

22 Zie Pickering, *Auguste Comte*, die tegen de verspreide idee van een breuk in Comtes denken ingaat. Het is wel zo dat Comte zijn politieke denkbeelden pas grondig uitwerkte in de *Système de politique positive*, terwijl zijn aandacht tevoren vooral naar de methodologische fundering ervan was gegaan.

parlementarisme zou maken. Bovendien koesterde hij de hoop Napoleon III tot het positivisme te kunnen bekeren. Dat zou immers een beslissende stap zijn op weg naar de realisatie van een positivistische maatschappij, waarin de politieke macht aan industriëlen en het geestelijk, moreel gezag aan (positieve) filosofen zou worden toegekend[23].

Het was ook tijdens het revolutiejaar 1848 dat de Nederlandse positivist Van Hasselt onder de titel 'Orde en vooruitgang' - één van Comtes slagzinnen - een uitgesproken politiek stuk publiceerde in het liberaal-protestantse tijdschrift *De Tijdspiegel.* Het stuk verwees in de inleiding wel naar de huidige 'revolutionaire geest' maar bestond in feite grotendeels uit een vertaling van een hoofdstuk over de sociologie uit de *Cours de philosophie positive*[24]. Het betoogde dat de staatkundige crisis waarin het beschaafde Europa sinds lang verkeerde - een crisis die nu plots tot zulk een schrikwekkende hoogte was gekomen - enkel door de sociologie of 'maatschappelijke natuurkunde' kon worden verholpen. De op deze zuivere wetenschap gebaseerde 'stellige staatkunde' zou een alternatief bieden voor de theologische of antirevolutionaire staatkunde, onverzoenbaar als zij was met de onomkeerbare voortgang van de wetenschap, en voor de 'revolutionaire' of 'metafysische' staatkunde met haar tot anarchie leidende dogma's van gelijkheid en volkssoevereiniteit. Net als bij de discussie tussen theologie en metafysica stelde het positivisme zich dus op als een ideale 'derde weg'.

Alle bestaande politieke strekkingen moesten het ontgelden. De enige Nederlander die bij naam werd genoemd, was Groen van Prinsterer. Zijn recente *Ongeloof en revolutie* (1847) getuigde volgens Van Hasselt van het failliet van het theologische denken, omdat het ter verdediging van de antirevolutionaire leer ook op het maatschappelijk nut, en dus niet meer alleen op inherent godsdienstige argumenten een beroep had gedaan. Ook de revolutionaire leer was inconsequent omdat ze een soort lege metafysische natuurgodsdienst propageerde, een godsdienst die de vergelijking niet kon doorstaan met het middeleeuwse katholicisme, dat voor Comte symbool stond voor een algemeen erkend moreel gezag zoals hij er zelf één wilde creëren. Voor Van Hasselt bood deze discussie de gelegenheid om een veeg uit de pan te geven aan 'hen, die een God en een godsdienst zouden willen, zonder openbaring en zonder kerkelijk gezag', een kritiek die hij vijfentwintig jaar later zou herhalen aan het adres van de Moderne Theologie[25]. De 'staatkunde van het behoud' ten slotte, die zich ergens in het midden tussen de twee andere politieke strekkingen bevond en sinds 1830 het roer in handen had, was evenmin consequent: ze keurde in principe de revolutionaire staatkunde goed, maar deinsde terug voor haar implicaties en wist niet

23 Zie R. Aron, 'Les sociologues et la Révolution de 1848', in:*Idem, Les étapes de la pensée sociologique. Montesquieu. Comte. Marx. Tocqueville. Durkheim. Pareto. Weber* (Parijs, 1967) 273-303.

24 [J.A.D.W. van Hassell], 'Orde en vooruitgang', *De Tijdspiegel* (1848) I, 342. (cf. Comte, 'Leçon 46: *Considérations politiques préliminaires sur la nécessité et l'opportunité de la physique sociale, d'après l'analyse fondamentale de l'état social actuel',Cours de philosophie positive,* IV (Parijs, 1839)).

25 [Van Hasselt], 'Orde en vooruitgang', 353.

beter dan haar toevlucht te nemen tot irrationele maatregelen zoals het invoeren van een cijns bij het kiesrecht.

Wat had de stellige staatkunde in de plaats te bieden? Van Hasselt - of Comte - was hierover kort: voorlopig diende de macht te worden verzekerd aan wie ze uitoefende, maar op lange termijn, wanneer de zedelijke en verstandelijke reorganisatie zou zijn doorgevoerd, zou de macht aan priesters en advocaten, de vertegenwoordigers van theologie en metafysica, worden ontnomen. De door de wetenschap geregeerde maatschappij zou niet zoals de revolutionaire partij de laagste klassen verleiden met het lokaas van staatkundige rechten, maar des te ernstiger trachten haar lot te verbeteren. 'In het volk zal zij haar kracht zoeken en haar roem zal zij vinden in het streven om dat volk gelukkig te maken'[26].

Ongeveer dezelfde taal weerklonk in een artikel dat Kretzer en Van Hasselt - waarschijnlijk opnieuw via Tideman - enkele maanden later, in de herfst van 1848, anoniem in de *Algemeene Konst- en Letterbode* publiceerden[27]. Het stuk was een oproep tot ondersteuning van Comtes (de facto nooit uitgevoerde) project om een eigen tijdschrift te beginnen. Naast het bekende pleidooi voor een algehele intellectuele hervorming spraken de auteurs hun voorkeur uit voor de republiek als meest humanitaire staatsvorm. Van revolutionaire taal was verder nochtans geen sprake, integendeel. Van letterlijke vertalingen uit Comtes werk des te meer. De op til zijnde morele hervorming, zo weerklonk het, zou zaken als een wettelijke regeling van arbeidskwesties - een product uit het metafysische tijdperk - onnodig maken. Bovendien zou een welbegrepen combinatie van orde en vooruitgang de ondergang betekenen van 'machtsspreuken omtrent een 'vrijheid' en 'gelijkheid' die als absoluut opgevat niets dan het schrikkelijkste despotismus van allen en de eindelijke gehele verdierlijking der mensen ... uitdrukken'[28].

'De echt wetenschappelijke wijsbegeerte is met eerbied voor godsdienst en geloof vervuld'. Een eerste wijsgerige respons op het positivisme

De ten dele behoudsgezinde teneur van de positivistische propaganda ontsnapte nochtans aan de aandacht van het publiek. In de heftige reacties die de artikelen van Van Hasselt en Kretzer in de periodieke pers veroorzaakten, werd de positieve wijsbegeerte in de eerste plaats als een verwerpelijke culminatie van materialisme en atheïsme omschreven[29]. Het materialisme waarmee de positieve wijsbegeerte werd vergeleken, was dat van Democritus en van Franse achttiende-eeuwse denkers als D'Holbach

26 *Ibidem,* 361.

27 Over het auteurschap: zie Van Limburg Stirum aan Comte, 2 september 1848 en 1 november 1848, MAC; Comte aan Kretzer, 4 Shakespeare 61 (positivistische tijdrekening - 13 september 1849), Amsterdam, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Fonds Hector Denis).

28 'Aankondiging van eene wetenschappelijke onderneming', *Algemeene Konst- en Letterbode* (1848) II, 263.

29 Zie bijvoorbeeld *De Recensent, ook der Recensenten,* XLI (1848) I, 89-92; *De Spektator. Kritiesch en Historiesch Kunstblad*, VIII (1848) 253-254, 319, 449; *Rotterdamsche Maasbode,* 8 juli 1848.

en De la Mettrie. Van verwijzingen naar het nieuwe materialisme van natuurkundigen als Jacob Moleschott, Ludwig Büchner of Carl Vogt kon nog geen sprake zijn; zij zouden immers pas na 1850 hun controversieel werk publiceren en nog eens vijf jaar later vooral via vrijdenkerskringen in Nederland bekendheid verwerven[30]. J.A. Alberdingk Thijm deed in zijn beoordeling van de positieve wijsbegeerte een oproep het 'erfdeel Christi' te beschutten voor de aanvallen van deze volslagen atheïstische theorie die, naar zijn mening, vooral bij jongeren veel succes kende[31]. Ook het dagblad *De Nederlander* wees erop dat Comtes leer in Nederland al lang niet meer zo onbekend was als de *Algemeene Konst- en Letterbode* in haar naïviteit scheen te hebben gedacht. Dat dit 'zo bezadigde en zelfs ouderwetse' blad de radicale staatkundige denkbeelden van de positieve wijsbegeerte had kunnen vertolken, was onbegrijpelijk[32]. De redactie van *De Tijdspiegel* voelde zich genoodzaakt te reageren tegen wat ze zelf - nochtans met een expliciete distantiëring - had gepubliceerd. De verbolgenheid van verschillende recensenten over het feit dat een tijdschrift geredigeerd door predikanten een dergelijk atheïstisch stuk had gepubliceerd, werd nu ruimschoots goedgemaakt door een kritiek op de positieve wijsbegeerte. Deze kritiek beperkte zich eigenlijk tot de vaststelling dat communicatie met wie zich bewust afsluit voor de goddelijke openbaring, onmogelijk en onwenselijk is. Het positivisme werd ook hier getypeerd als een herleving van de 'sinds lang ten grave gedaalde materialistische wijsbegeerte', die nu 'gehuld in het schitterend kleed der nieuwste Parijse mode ... wederom te voorschijn treedt'[33]. Anders dan *De Tijdspiegel* had de redactie van *De Gids* 'op tijd' moeilijkheden vermeden: ze had zowel Van Hasselts artikel als Tidemans stuk over het positivisme geweigerd, met de argumentatie dat de teksten te hard waren voor de theologische richting en meer van blinde bewondering voor Comte dan van kritisch oordeel getuigden[34].

Toch kwam er ook een meer genuanceerde en inhoudelijk gefundeerde respons op de positivistische publicaties, onder meer vanwege de Leidse emeritus-hoogleraar in de wijsbegeerte Jacob Nieuwenhuis[35]. Hij deelde de overtuiging dat de maatstaf voor

30 O. Noordenbos, 'Het atheïsme in Nederland in de negentiende eeuw. Een kritisch overzicht', in: *Atheïsme en vrijdenken in Nederland* (Nijmegen, 1976) 30; S. Thissen, 'Een voorbeeld voor prille atheïsten. Jacob Moleschott en het antiklerikalisme in Nederland tussen 1855 en 1900', *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland. Documentatieblad van de werkgroep Sassen,* I (1990) 31-42.

31 J.A. Alberdingk Thijm, 'De pozitieve filozofie', *Algemeen Letterlievend Maandschrift,* XXXII (1848) 405-412.

32 'Auguste Comte en de Letterbode', *De Nederlander. Nieuwe Utrechtsche Courant,* 9 november 1848.

33 D-1 [J.C. Diehl], 'Oorlogsverklaring der stellige wijsbegeerte aan geloof en bespiegeling', *De Tijdspiegel* (1848) II, 350.

34 Leiden, Universiteitsbibliotheek, Gidsarchief, nr. 1888 A: Copieboek 1843-1856, 22 februari 1848 en 3 april 1848; Van 't Veer, 'Het oudste positivisme', 284.

35 J. Nieuwenhuis, 'A. Comte's stellige wijsbegeerte', *Algemeen Letterlievend Maandschrift,* XXXII (1848) 577-590. Nieuwenhuis had Bespiegelende Wijsbegeerte gedoceerd in Leiden (1822-1843). Zie F. Sassen, *Jacob Nieuwenhuis (1777-1857) en het Krausianisme in Nederland* (Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Nieuwe Reeks, XVII, nr. 4; Amsterdam, 1954); *Idem, Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland tot het einde der negentiende eeuw* (Amsterdam-Brussel, 1959) 287-291.

de aanvaardbaarheid van een wijsgerige theorie haar verenigbaarheid met het christendom is, maar nam tegelijk de moeite het positivisme te meten aan zijn eclectischidealistische overtuigingen. In zijn kritiek weerklonken de argumenten die nog een halve eeuw lang zouden worden gebruikt in de sterk gepolariseerde confrontatie tussen 'spiritualisten' en 'positivisten' - een confrontatie die in Frankrijk werd gesymboliseerd door het antagonisme tussen Victor Cousin en Auguste Comte[36]. Wat later een soort vast 'arsenaal' van verwijten aan het positivistisch adres zou worden, werd hier al door Nieuwenhuis geformuleerd: het positivisme was niet meer dan een plat materialisme dat cruciale waarheden zoals het bestaan van God, de onsterfelijkheid van de ziel, de vrijheid van de wil en de noodzaak van een transcendente moraal ontkende. Ook de kern van Nieuwenhuis' wijsgerige kritiek op het positivisme viel samen met het stokpaardje van de Franse spiritualisten: Comtes ontkenning van de mogelijkheid van een wijsgerige psychologie gebaseerd op interne observatie van de menselijke geest, en zijn reductie van de psychologie tot een tak van de fysiologie werden als een onaanvaardbare aantasting van de essentie van de wijsbegeerte zelf beschouwd. Nieuwenhuis deed in deze context beroep op het zopas door hem vertaalde werk van de Duitse Krausiaanse filosoof Heinrich Ahrens, *Grondbeginselen der mensch- en zielkunde,* de neerslag van lessen die Ahrens op een vraag van Cousin in Parijs had gegeven[37].

Ook al zou het hameren van Nieuwenhuis op het belang van de theologie als hoogste en belangrijkste wetenschap al snel achterhaald zijn voor heel wat Franse spiritualisten die met een vaag deïsme genoegen namen, zijn appreciatie van Comtes behandeling van de natuurwetenschappen was dit zeker niet. Terwijl iemand als Cousin het belang van de natuurwetenschappen halsstarrig zou blijven ontkennen, omschreef Nieuwenhuis Comtes werk als een 'uitmuntende encyclopedische in- en opleiding tot de beoefening der wis- en natuurkundige wetenschappen', interessant en onge-

36 Victor Cousins sterk op het Duitse idealisme geinspireerde eclectische wijsbegeerte vormde tot ongeveer 1870 in Frankrijk de 'dominante', quasi-officiële wijsbegeerte, onder andere dankzij haar sterke inplanting in het onderwijs. Zie W. Simon, 'The 'Two cultures' in nineteenth-century France: Victor Cousin and Auguste Comte', *The journal of the history of ideas,* XXVI (1965) 45-58.

37 H. Ahrens, *Grondbeginselen der mensch- en zielkunde, naar de leer van dr. K.C.F. Krause, ontvouwd in twaalf voorlezingen, gehouden te Parijs. Vrij vertaald en met een voorberigt en aanteekening van dr. J. Nieuwenhuis* (2 dln.; Utrecht, 1847). Hierbij moet wel worden opgemerkt dat noch Cousin, noch Ahrens dit werk (1836-1838) als een expliciete weerlegging van het positivisme zagen; de expliciete 'strijd' tussen 'spiritualisten' en 'positivisten' zou in Frankrijk pas rond 1860 uitbreken. Ahrens' boek bevatte wel een expliciete verwerping van de frenologie van Gall - de leer waarop Comte zich zou baseren voor zijn 'positieve theorie van de hersenfuncties' - en een pleidooi voor interne observatie als methode in de psychologie. Aan de Brusselse universiteit, waar Ahrens van 1834 tot 1848 doceerde, zou het positivisme ook worden bestreden vanuit een (weliswaar eerder *deïstisch-vrijzinnig*) Krausiaans standpunt door Ahrens' leerling Guillaume Tiberghien. (zie S. Monreal, 'Les krausistes 'beiges'. Contribution à l'étude de leur influence en Amérique latine', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis,* XXIII (1992) 447-469.) Hoewel de term 'spiritualisme' in de eerste plaats verwijst naar de post-revolutionaire *Franse* 'liberale' en humanistische metafysica, lijkt het verbinden van Nieuwenhuis' respons op het positivisme met het spiritualisme me gerechtvaardigd door het beroep dat hij doet op het werk van Ahrens.

vaarlijk zolang het binnen deze grenzen bleef[38]. Een zekere erkenning van het groeiend belang van de 'natuurwetenschappen' dus, een erkenning die al snel door heel wat Nederlandse liberale intellectuelen zou worden gedeeld, zonder dat deze houding enthousiasme voor de positieve wijsbegeerte als zodanig impliceerde.

Ook in *De Tijdspiegel* zelf verschenen een aantal meer genuanceerde stukken over de positieve wijsbegeerte, van de hand van de kantiaanse (huis-)filosoof J.A. Bakker, die trouwens als eerste over 'positivismus' sprak naast de tot dan toe vooral gebruikte benaming 'stellige' of 'positieve' wijsbegeerte[39]. Al was Bakker een amateur-filosoof zonder grote intellectuele uitstraling, zijn bijdragen getuigen op een meer algemene manier van de moeilijkheden waarmee een wijsgerige beoordeling van het positivisme gepaard ging (en zou blijven gaan) in kringen die zich met de Moderne Theologie associeerden en dus voor een zekere autonomie van de rede tegenover de theologie pleitten[40]. Het respect dat Bakker wilde betuigen aan de natuurwetenschappen en het bijbehorende pleidooi voor meer 'aansluiting bij waarneming en ondervinding' - ongetwijfeld ook het product van de erg verspreide afkeer van de overdreven 'bespiegeling' van het Duitse idealisme na Kant - werd overstemd door zijn bekommernis om harmonie tussen rede en openbaring, tussen wijsbegeerte en christendom. Zijn beoordeling van het positivisme leek erg op die van Nieuwenhuis[41], maar werd na Tidemans positivistische aanval op de theologie gevoed door angst om door orthodoxen met het positivisme te worden geassocieerd. Bakker benadrukte nu dat zijn vroegere verdedigingen van de wijsbegeerte tegen 'de aanvallen der Godgeleerdheid' (vanwege Doedes) geenszins betekenden dat hij godsdienst of christendom wilde bestrijden, integendeel: 'De echt wetenschappelijke Wijsbegeerte is met eerbied voor Godsdienst en geloof vervuld'[42]. Hij bleef wel Comtes indeling van de geschiedenis in drie tijdvakken loven, zolang de toepassing ervan ten minste beperkt bleef tot de positieve wetenschappen en dus niet aan de huidige status van wijsbegeerte en theologie raakte.

Terwijl hij als conservatief-liberaal vroeger al het saint-simonisme van zijn Rotterdamse stadsgenoot Van der Voo heftig had bestreden, uitte Bakker ook nu zijn ongerustheid over Comtes (gewezen) band met Saint-Simon[43]. Al kon Comte zelf

38 Nieuwenhuis, 'A. Comte's stellige wijsbegeerte', 589.

39 Comte zelf had pas vanaf het tweede deel van de *Cours de philosophie positive* de term 'positivisme' sporadisch gebruikt. Pas vanaf 1848 *(Discours sur l'ensemble du positivisme)* hanteerde hij het woord systematisch om zijn filosofie, die nu ook een levensbeschouwing was geworden, te benoemen.

40 Bakker was leraar tekenen en kunstgeschiedenis in Rotterdam. Naast auteur van een heel aantal monografieën over wijsbegeerte, geschiedenis en politiek, was hij regelmatig medewerker van *De Tijdspiegel, de Algemeene Konst- en Letterbode, de Vaderlandsche Letteroefeningen* enz. Zie M. Wielema, *Filosofen aan de Maas. Kroniek van viffhonderd jaar wijsgerig denken in Rotterdam* (Baarn, 1991) 121-133.

41 Zie J.A.B., 'De Stellige wijsbegeerte. Recensie van *Algemeene grondslagen der stellige wijsbegeerte*', *De Tijdspiegel* (1848) II, 9-14; J.A. Bakker, 'Recensie van De nieuwe wijsgeerige school (Utrecht, 1847)', *Vaderlandsche Letteroefeningen* (1848) I, 503-506. Voor lof aan het adres van Cousin, zie bijvoorbeeld pagina 9.

42 *Idem,* 'Recensie van *De Stellige wijsbegeerte, tegenover geloof*', *De Tijdspiegel* (1848) II, 332.

43 Wielema, *Filosofen aan de Maas*, 132.

niet van socialistische propaganda worden beschuldigd, met zijn staatkundige wetenschap had hij toch 'de deur voor de ontbindende beginselen der Socialisten en Communisten' open gezet[44]. Versterkte Bakker de politieke demonisering van het positivisme in het stuk dat hij schreef kort na 'de verschrikkelijke junidagen' van 1848, in zijn latere publicaties onderstreepte hij steeds minder de politieke implicaties ervan[45]. Dit kon ook moeilijk verwonderen: de vage politieke propagandapogingen van de Nederlandse positivisten waren op niets uitgelopen.

Voor Bakker stond het wel definitief vast dat de wijsbegeerte van de komende jaren vooral zou moeten strijden tegen het positivisme; deze problematiek bleef het hoofdthema van zijn wijsgerige publicaties tot aan zijn dood in 1876. In steeds grotere mate maakte hij zich zorgen over het positivistische intellectuele klimaat, dat hij als materialistisch bleef omschrijven:

> Alles heeft in deze eeuw een 'positieve', stellige, realistische strekking gekregen ... er bestaan slechts positieve wetenschappen, positieve kunsten, een positieve staatkunde en een positieve godsdienst, het is die van Feuerbach en Auguste Comte[46].

Bakker voelde zich ook steeds meer verplicht de rechten van de 'bespiegeling' tegen die van de 'ervaring' te verdedigen, al waakte hij er tegelijk over dat het woord 'positief' geen monopolie van de positivisten mocht worden. Zoals de meeste adepten van de Moderne Theologie in Nederland zou hij bijvoorbeeld tijdens de jaren 1870 weinig moeite hebben met Darwins leer, zolang de evolutie maar kon worden geïnterpreteerd als een bevestiging van Gods grootheid. Zolang dus - in Bakkers bewoordingen - het positieve tijdperk het theologische niet overbodig en overwonnen zou verklaren[47]. De kennismaking met de Nederlandse positivistische geschriften had Bakker blijvend getekend, en de lezers van het aan uitstraling winnende blad *De Tijdspiegel* werden hier met grote regelmaat aan herinnerd.

Het kan moeilijk verwonderen dat Bakkers kruistocht tegen het positivisme zich ook tegen Opzoomer had gericht[48]. Hoewel Opzoomers idealisme in 1848 nog voor-

44 Bakker, 'Recensie van *De nieuwe wijsgeerige school*', 505-506.

45 *Idem*, 'De stellige wijsbegeerte', 338; Zie bijvoorbeeld ook nog wel *Idem*, 'Blikken op den tegenwoordigen maatschappelijken toestand der volken van Europa', *De Tijdspiegel* (1850) II, 370: 'Onder deze schipbreuk der socialistische wijsgerige stelsels [nl. de leer van Saint-Simon, Fourrier, Proudhon enz.] is er een dat zich tot nog toe gered heeft, en pogingen doet om zich verder staande te houden. Het is de stellige wijsbegeerte van Auguste Comte, die in de verdeling en beoefening der juiste wetenschappen (sciences exactes) haar verdienste heeft; maar in de strekking en den aard harer slotsommen de wetenschappelijk wijsgerige uitdrukking van het Socialismus kan worden genoemd'.

46 *Idem*, 'Stof en geest, of het hedendaagsche materialismus in strijd met het zedelijk en godsdienstig gevoel en met de wetenschap', *De Tijdspiegel* (1857) I, 88.

47 *Idem*, 'De rechten en grenzen der wetenschap', *De Tijdspiegel* (1874) III, 245. Zie J.G. Hegeman, 'Darwin en onze voorouders. Nederlandse reacties op de evolutieleer van 1860-1875. Een terreinverkenning', *BMGN*, LXXXV (1970) 312.

48 Zie Bijvoorbeeld J.A. Bakker, 'Recensie van *Open brief aan mr. C.W. Opzoomer, hoogleeraar te Utrecht, over het doel en de waarde der bespiegelende wijsbegeerte, door A.J. Vitringa* (Arnhem, 1855)', *De Tijdspiegel* (1855) II, 163-172.

werp van kritiek vanwege de positivist Tideman was geweest, ontpopte de Utrechtse hoogleraar zich in 1850 vrij onverwacht als een pleitbezorger van de methodologische aspiraties van de positieve wijsbegeerte. In een rede met de veelzeggende titel 'De twijfel des tijds, de wegwijzer der toekomst' klaagde hij op een opvallend 'Comtiaanse' manier de veelheid aan opinies op maatschappelijk en godsdienstig vlak aan, een toestand van twijfel en onzekerheid die volgens hem schril afstak bij de zekerheid die de natuurwetenschappen hadden verkregen sinds ze de weg der ervaring volgden. De oplossing kondigde zich voor Opzoomer eenduidig aan: 'De wijsbegeerte, die zich de erenaam der positieve heeft toegekend, en wier beginsel het is, niets te erkennen wat zich boven de kring van het zinnelijke verheft, wijst ons naar de ervaring als de enige kenbron der waarheid'[49]. Opzoomer zag het als zijn opdracht te onderzoeken in hoeverre deze 'methode der ervaring' toepasbaar was op de 'wetenschappen des geestes en der maatschappij', een project dat hij een jaar later al ten dele zou verwezenlijken met de publicatie van zijn handboek voor logica, *De weg der wetenschap.*

Al was deze eerste 'positivistische' programmaverklaring erg vaag, ze betekende een merkwaardige omslag in Opzoomers denken. De intense contacten die Opzoomer in Utrecht onderhield met zijn collegae-wetenschappers, waaronder de invloedrijke en wijsgerig geïnteresseerde scheikundige Gerrit Jan Mulder, verklaren ongetwijfeld zijn plotse interesse in de natuurwetenschappen[50]. Mulders bekende openingscollege, met de voor Opzoomer inspirerende titel *De weg der wetenschap* (1849), was niet alleen een lofzang op de waarneming als enige grondslag van de natuurwetenschappen, maar ook een pleidooi voor de ruimere geldigheid van deze methodische eis. De 'speculatieve methode' - 'de gevaarlijkste van alle wegen' - werd verantwoordelijk gesteld voor de luchtkastelen van de metafysica en de verwoestende vrijheidsstrijd die Europa teisterde. De tekst besloot met Newtons voorspelling dat na de natuurwetenschappen ook de 'zedelijke wetenschappen' door de 'analytische methode' tot volkomenheid zouden worden gebracht[51].

Opzoomers rede van 1850 vormde als het ware een antwoord op de oproep waarmee Mulder een jaar eerder was geëindigd. Waar Mulder als eindpunt van zijn betoog over de natuurwetenschappen naar Newton had verwezen - en dit ook in zijn later werk zou blijven doen - verwees Opzoomer naar de positieve wijsbegeerte als vertrekpunt om over de geesteswetenschappen te spreken. Dat hij hierbij door de Nederlandse positivistische geschriften was geïnspireerd, is niet onwaarschijnlijk. Opzoomer las *De Tijdspiegel* ongetwijfeld; zijn eigen werk werd er aan grondige bespreking en discussie onderworpen. Mulder daarentegen heeft nooit blijk gegeven het werk van Comte te hebben gekend. Dat de vraag wie hier door wie al dan niet

49 C.W. Opzoomer, *De twijfel des tijds, de wegwijzer der toekomst. Eene voorlezing, ter opening der akademische lessen uitgesproken* (Leiden- Amsterdam, 1850) 29.

50 Zie meest recent H. Krop, 'Natuurwetenschap en theologie in de negentiende eeuw. De filosofische achtergrond van de moderne theologie', *Theoretische Geschiedenis*, XXI (1994) 21.

51 G.J. Mulder, *De weg der wetenschap, zijnen leerlingen opnieuw aanbevolen* (Rotterdam, 1849) 43, 61-62.

werd 'beïnvloed' onbeantwoordbaar is, illustreert dat het positivisme van Comte in geen geval een monopolie had op het koppelen van kritiek op wijsgerig idealisme aan waardering voor de natuurwetenschappen. Mulders pleidooi toont eveneens dat deze geestesgesteldheid kon samengaan met geloof in een (vaag) persoonlijke God, en in dienst kon staan van politiek conservatisme, in casu de groot-protestantse beweging[52].

Opzoomer was nochtans evenmin als Mulder een integraal positivist. Al in zijn rede van 1850 beklemtoonde hij de verenigbaarheid van de 'methode der ervaring' van de positieve wijsbegeerte met de theologie: 'De wijsbegeerte, die ter verdediging van godsdienst en Christendom optreedt, prijst ons die ervaring met geen geringer vertrouwen aan'[53]. Wat voor elke 'orthodoxe' positivist een *contradictio in terminis* zou betekenen, werd bij Opzoomer via een omweg verzoenbaar. Hij verruimde het begrip 'ervaringswijsbegeerte', dat zich aanvankelijk beperkte tot de ervaring van het eindige als het enig kenbare, door ook het godsdienstig gevoel als 'ervaring', als een zelfstandige kenbron *sui generis* te beschouwen[54]. Zijn vroegere gevoelsleer was nu in een nieuw 'ervaringskleedje' terug binnengebracht, zijn positivistische geloofsbelijdenis ondergeschikt gemaakt aan de verdediging van zijn geloof. Weinig verwonderlijk dat deze fragiele constructie kritiek uitlokte van zowel radicaal-vrijzinnige als van orthodoxe zijde. Bovendien week Opzoomers visie op de verhouding tussen wetenschap en geloof sterk af van de monistische strekking binnen de moderne richting, zoals vertegenwoordigd door Scholten: waar Scholten vol optimisme overtuigd was van de eenheid tussen wetenschap en geloof, en aan de wetenschap de taak opdroeg bewijzen te leveren voor de innerlijke doelmatigheid en het goddelijk karakter van de werkelijkheid, berustte Opzoomer enigzins in de kloof tussen wetenschap en geloof, tussen weten en voelen. Toch bleef hij ver van een positivistische werkelijkheidsvisie, die aan de godsdienst geen enkele cognitieve, hoogstens een sociale, ethische of gevoelsbevredigende waarde toekende.

Voorlopig kwam in de polemische discussies rond Opzoomers werk het positivisme weinig ter sprake. Bakkers geschriften waren dus eerder uitzondering dan regel[55]. Het begrip 'positivisme' was nog te weinig bekend om als scheldwoord dienst te doen. Opzoomer had Comte nochtans bij het 'grote' intellectuele publiek geïntrodu-

52 J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum, 1978) 129-30.

53 Opzoomer, *De twijfel*, 29.

54 Het was pas in zijn werk *De godsdienst* (1864) dat hij zijn theorie over het godsdienstig gevoel als kenbron echt uitwerkte. (Zie Van 't Veer, *Opzoomer*, 71-74, 138-143).

55 Zie bijvoorbeeld J.A. Bakker, 'Recensie van A.J. Vitringa, *Open brief aan mr. C.W. Opzoomer, hoogleeraar te Utrecht, over het doel en de waarde der bespiegelende wijsbegeerte* (Arnhem, 1855)', *De Tijdspiegel* (1855) II, 163-172, waarin Bakker de Utrechtse predikant Vitringa er op wees dat Opzoomer veel meer leerling van Comte en Mill dan van Bacon was. Opzoomer zelf pleitte zich vrij van te grote sympathie voor het positivisme in antwoord op kritieken die slechts over 'materialisme' en 'empirisme', en niet over 'positivisme' spraken. [C.W. Opzoomer], *De wijsbegeerte der ervaring en de moderne theologie: open brief aan Anastasio* (Amsterdam, 1862) 34-36. Anastasio (pseudoniem van Gerrit Barger), *Antwoord op den open brief van mr. C.W. Opzoomer over 'De wijsbegeerte der ervaring en de moderne theologie'* (Utrecht, 1862).

ceerd, onder andere door hem als één van zijn vier 'voorgangers' te omschrijven in het voorwoord tot zijn *De weg der wetenschap*, een boek dat in een jaar tijd een herdruk en een Duitse vertaling kende[56]. In heel zijn wijsgerig oeuvre zou hij Comtes visie op de functie van de wijsbegeerte als middelpunt, synthese en bron van de zich steeds meer specialiserende wetenschappelijke kennis blijven delen[57]. Al leunde Opzoomer zeker in zijn kenleer - bijvoorbeeld in het debat rond de mogelijkheid van 'interne observatie'[58] - veel dichter aan bij de beter uitgewerkte en minder extreem positivistische wijsbegeerte van Mill, zijn conservatief-liberale staatsleer, waaraan hij trouwens de naam 'positieve leer' gaf, vond gemakkelijker aansluiting bij Comte dan bij de veel progressievere Mill[59].

Dat de meeste tijdgenoten streden tegen Opzoomers 'empirisme' of 'ervaringswijsbegeerte' zonder van verderfelijk 'positivisme' gewag te maken, terwijl Opzoomer later in de eeuw als leerling van Comte en ook vandaag nog als positivist zou worden omschreven, toont dat de betekenis van het begrip 'positivisme' tijdens de tweede helft van de negentiende eeuw veranderde[60]. Rond 1850 scheen 'positivisme' nog zo goed als exclusief met propaganda voor Comtes volledige leer te worden geassocieerd. Twintig jaar later, op het moment dat een nieuw, meer wijsgerig pleidooi voor Comtes positivisme het licht zag, zouden Opzoomers wijsgerige stellingnamen wél rechtstreeks met het positivisme in verband worden gebracht. Dat deze begripsverruiming - die tegelijk een verenging tot een louter epistemologisch begrip inhield - pas dan plaatsvond, had niet alleen te maken met de geringe interesse vanwege Nederlandse intellectuelen voor het eigentijdse Franse denken, maar illustreert tevens de mislukking van de Nederlandse poging om in eigen land sympathie voor een integraal positivisme op te wekken.

Als deze propaganda er in was geslaagd te tonen dat het positivisme ook een intellectueel aantrekkelijke ideologie met zich mee kon brengen, zoals dit twintig jaar later in België in vermenging met Proudhoniaanse elementen en ook in Engeland binnen de radicale intellectuele beweging wél gebeurde, zou het positivisme waarschijnlijk al vroeger in meer domeinen als een bedreiging zijn ervaren of minstens een onderwerp van debat hebben gevormd. Maar hier lag juist het probleem. De meest enthousiaste verdedigers van het positivisme waren tegelijk de minst creatieve geesten, niet meer dan slaafse navolgers van Comte, wiens werk nauwelijks leesbaar en zelfs in Frankrijk weinig succesvol was. Zij die méér in hun mars hadden, kozen voor een beperktere interpretatie die slechts als ondersteuning, niet als kern van hun vrijzinnige levensbeschouwing functioneerde. Het integraal positivisme zat op een dood spoor.

56 C.W. Opzoomer, *De weg der wetenschap. Een handboek der logica* (Leiden-Amsterdam, 1851^2) viii.
57 Zie bijvoorbeeld *Idem, Wetenschap en wijsbegeerte* (Amsterdam, 1857) 73-75.
58 Zie bijvoorbeeld *Ibidem*, 185-191.
59 Zie bijvoorbeeld C.W. Opzoomer, *De waarheid en hare kenbronnen* (Amsterdam, 1859) 246-255.
60 Zie bijvoorbeeld W. van der Vlugt, 'De geestelijke wetenschappen', in: *Een halve eeuw, 1848-1898,* II, *Wetenschap, kunst en godsdienst* (Amsterdam, 1898) 2; Krop, 'Natuurwetenschap en theologie', 19; M. Wielema, 'De theologie als medium van de filosofie. Over de maatschappelijke invloed van Nederlandse filosofen (1650-1850)', *Krisis. Tijdschrift voor filosofie,* LX (1995) 20.

'L' avènement de la seule Religion ... basée sur les sciences positives'. De impasse van het integraal positivisme, 1848-1865

De kleine kring Nederlandse positivisten liet al snel na de hevige reacties op de positivistische publicaties van zich horen. *De Konst- en Letterbode* bood hen ruimte - zij het weer met distantiëring vanwege de redactie - om zich tegen de beschuldigingen van radicalisme en materialisme te verdedigen[61]. In dit (anonieme) artikel werd beklemtoond dat Comte juist in tegenstelling tot de materialisten naar een eigen, volwaardige methode voor de sociologie zocht. Waar het materialisme de 'hogere wetenschappen' reduceerde tot een deductie uit de biologie of de fysica, had Comte een aan het onderzoeksdomein aangepaste methode ontwikkeld die inductie en deductie combineerde. Kortom, de spiritualisten dienden in het positivisme een bondgenoot te zien in hun strijd tegen het materialisme. Ook hier werd het positivisme dus voorgesteld als een 'derde weg', een alternatief voor zowel materialisme als spiritualisme. Ter weerlegging van het zogenaamd politiek radicalisme werd een gelijkaardig argument gebruikt: hoe kon een staatsleer, volgens dewelke vooruitgang niets anders dan ontwikkeling van orde betekende, van radicalisme worden beticht?

Dat deze beschuldiging inderdaad onterecht was, bleek duidelijk uit twee bijdragen die Kretzer in de loop van 1849 (anoniem) in *De Tijdspiegel* publiceerde. Hoewel ze niet expliciet naar het positivisme verwezen, vormden beide teksten weer een trouwe samenvatting van Comtes ideeën, de ene over het communisme, de andere over de positie van de vrouw[62]. Comtes historische analyse van de industriële maatschappij mocht dan wel veel gelijkenis vertonen met wat Marx na hem zou doen, zijn enthousiasme over de grote vooruitgang die de industriële ontwikkeling met zich meebracht, kleurde ook zijn denken over het sociale probleem dat met deze ontwikkeling gepaard ging. Hij schatte het communisme wel veel hoger dan allerhande utopische theorieën die voor hem slechts de klok van de historische evolutie wilden terugdraaien, maar zijn kritiek bleef hard. Het communisme zocht volgens Comte naar materialistische oplossingen voor een probleem dat in de eerste plaats een zedelijke oplossing nodig had; de 'ware sociologische wetten' toonden immers dat met het oog op de toekomst de noodzaak van onderwijs voor iedereen groter was dan die van werk voor iedereen. Kretzers artikel eindigde met de waarschuwing dat wie voorrang gaf aan de regeling van de arbeid boven die van de opvoeding, het land naar een revolutionaire toestand leidde. De lezers van *De Tijdspiegel* konden hier wellicht mee instemmen.

Ook Kretzers artikel over de vrouw klonk weinig radicaal of vernieuwend. Het principe van de steeds groeiende taakverdeling dat volgens Comte (in navolging van Adam Smith) de historische ontwikkeling van de samenleving regeerde, bestemde de vrouw in steeds grotere mate voor tot een taak in de huiselijke sfeer. Door haar natuurlijke zedelijke superioriteit zou de vrouw wél een grote invloed op het pu-

61 'Revue Occidentale', *Algemeene Konst- en Letterbode* (1848) II, 362-368.

62 [H. Kretzer], 'Het communisme', *De Tijdspiegel* (1849) II, 175-186; *Idem*, 'De Vrouw', *De Tijdspiegel* (1849) II, 195-203, 258-271.

blieke leven kunnen uitoefenen, via de opvoeding in de ware zedenleer die ze thuis aan de kinderen en eventueel ook in salons aan de mannen kon geven. 'Indien er slechts viel te beminnen zou de vrouw regeren. Maar er moet bovenal gedacht en gehandeld worden, om de bezwaren des levens te bestrijden. Daarom moet de man heersen, niettegenstaand hij op een lagere trap van zedelijkheid staat'[63].

Hoewel Comte al eerder over beide onderwerpen had gepubliceerd, waren Kretzers bijdragen duidelijk geïnspireerd op het *Discours sur l'ensemble du positivisme*, een werk dat Comte in de zomer van 1848 had gepubliceerd met de financiële steun van de Nederlanders Van Limburg Stirum en de Constant Rebecque[64]. Waar tevoren de klemtoon op het wetenschappelijk karakter van het positieve denken had gelegen, ging vanaf dit werk - waarin ook voor het eerst systematisch over 'positivisme' eerder dan over de 'positieve filosofie' werd gesproken - Comtes volledige aandacht naar de concrete maatschappelijke organisatie op basis van dit denken. Het utopische karakter dat zijn eigen systeem nu aannam, was ver verwijderd van de strenge methodische eisen die hij zichzelf aanvankelijk had opgelegd. Ook Kretzers teksten getuigden van deze evolutie. In zijn bijdrage over de vrouw was geen sprake meer van de strenge methode van de 'wetenschap der maatschappijen', die middelen zou aanreiken om via rationele ingrepen de maatschappelijke vooruitgang te versnellen. Nu waren metafysisch-klinkende woorden aan de orde als 'de natuurlijke aanleg der dingen', 'de natuurlijke orde der maatschappij' en 'de bestemming [van de vrouw] tot voortplanting en haar roeping tot echtgenote'[65]. Al ging Kretzer niet mee met Comtes aankondiging van een 'culte de la Femme', hij scheen toch weinig méér te kunnen of te willen dan zijn meester na te praten. Net als Comte noemde hij de vrouw 'het zuiverste type der mensheid', wiens deelname aan de zedelijke leiding van de maatschappij het enig afdoend redmiddel voor de westerse beschaving zou vormen. Comtes religie van de Mensheid met haar speciale verering van de vrouw, leek niet meer ver af - tot grote vreugde van Comte, die veel hoop in Kretzer stelde voor de verdere verspreiding van het positivisme in Nederland. Hij zou Kretzers vroege dood, in 1850, dan ook diep betreuren[66].

Nochtans had Kretzer vroeger als redacteur van het satirische tijdschrift *Braga* en ook meer recent wel bewezen dat hij er een eigen, vrijzinnig-liberale opinie op nahield[67]. In de loop van 1848 had hij samen met Tideman en de Java-kenner J.K.W.

63 *Idem*, 'De Vrouw', 197.

64 Het ging om een gift van 800 FF., voornamelijk vanwege de Constant Rebecque. (Van Limburg Stirum aan Comte, 23 mei en 22 augustus 1848, MAC). De tekst werd herdrukt als 'Discours préliminaire sur l'ensemble du positivisme' in: *Système de politique positive ou Traité de sociologie,* I (Parijs, 1851) 1- 399.

65 [H. Kretzer], 'De Vrouw', 269, 258.

66 Comte aan Kretzer, 13 september 1849 (IISG, Fonds Hector Denis); Comte aan Van Limburg Stirum, 7 november 1850 in: *Auguste Comte. Correspondance générale et confessions,* V, *1849-1850* (Parijs, 1982) 216.

67 Kretzer, die een volledig militaire opleiding had genoten, was een onbekende in literaire kringen, tot hij in opvolging van J.J.L. ten Kate en A. Winkler Prins redacteur werd van het satirische literaire tijdschrift *Braga* (1842-1844). In zijn gedichten sprak hij wel eens kritiek uit op de monarchie en op het orthodoxe protestantisme. Zijn pleidooien voor een zekere autonomie van de rede mondden echter niet uit in atheïsme.Tijdens de eerste helft van de jaren 1840, toen Kretzer in Utrecht verbleef, was Tideman daar student in de letteren. In 1844 nam Kretzer een gedicht van hem op in *Braga;* later schreef Tideman verschillende lovende stukken over het tijdschrift. *(Braga. Dichterlijke mengelingen,* nieuwe uitg. met inl.

Quarles van Ufford een pamflet gepubliceerd dat voor een grondwetsherziening in radicaal-liberale zin pleitte[68]. Eén van hun eisen was de volledige scheiding van kerk en staat, zodat een einde zou worden gemaakt aan de benadeling van katholieken én van hen die noch protestant noch katholiek waren.

Had Kretzer zich niet eens de moeite getroost een eigen interpretatie van het positivisme te verspreiden, Tideman ondernam ten minste een poging. Onder de titel 'Het heden en de toekomst van Europa' publiceerde hij in 1852 - alweer in een zich distantiërende *Tijdspiegel* - een gedicht dat hij omschreef als 'het gevolg van nauwgezette studie der geschiedenis en der beschaving'. Het ging om een vaag-positivistische ode aan de wetenschap, waarin een nieuw, wetenschappelijk tijdperk van vrijheid en verlichting werd aangekondigd. De katholieke kerk, het 'Protestantendom dat enkel ruïnes heeft gemaakt', de wijsbegeerte die Gods wezen tracht te kennen, het grondwettig koningschap en de republiek ('haar roeping gans vergeten') - zij moesten het allemaal ontgelden. De strijd om de wetenschap zou offers vragen, zoals zij ook in het verleden martelaars had gekend: 'Zo was een kerker 't loon voor Galilei's wijsheid ... Zo was Spinoza's lot, zo moet een Comte lijden. Omdat hun heldre blik door 't nevelfloers der tijden / de dagtoorts zag van 't wordingsuur'[69].

Voor Tideman was Comte dus niet de enige ware meester, maar net als Galilei, Spinoza en zelfs Jezus een onbegrepen man, vooruit op zijn tijd, een inspiratiebron voor al wie zocht naar een vrijzinnige, moderne levensbeschouwing. Al in zijn tractaat uit 1848 over de positieve wijsbegeerte was het Tideman vooral gegaan om kritiek op de overheersende speculatieve filosofie en de theologie. Hij bleef ook nu nog sympathiseren met de Nederlandse positivisten, maar zou Comtes leer niet langer expliciet propageren; in de door Comte ingestelde religie was hij ongetwijfeld niet geïnteresseerd. Tijdens zijn redacteurschap bij de *Konst- en Letterbode* werd het publiek wel op de hoogte gehouden over Comte, op zich een eerder uitzonderlijk fenomeen voor een algemeen cultureel tijdschrift uit die periode. Naast een lovende bespreking van twee Engelse vertalingen en bewerkingen van Comtes werk, werd ook zijn overlijden in 1857 herdacht. Net als in Tidemans eigen publicaties stond Comtes intellectueel martelaarschap hierin centraal; over de positivistische religie werd met geen woord gerept[70]. Tideman had ook nooit contact gezocht met Comte en gaf hem, in

en toelichting van A. Winkler Prins (Deventer, 1883) xvi-xxi, 295, 366-367, 408-409, 431-434, 470, 481; Van 't Veer, 'Het oudste positivisme', 281).

68 H. Kretzer, J.K.W. Quarles van Ufford en J. Tideman, *Bezuiniging en vereenvoudiging. Beroep op de vaderlandsliefde van de regering en de natie* ('s-Gravenhage, 1848). Jacob Karel Willem Quarles van Ufford was referendaris op het departement van Koloniën (*Nederlandsch Adelboek* (1921) 410).

69 [J. Tideman], 'Het heden en de toekomst van Europa. Profecy MDCCCLI', *De Tijdspiegel* (1852) I, 216-220. Over het auteurschap: zie W. de Constant Rebecque, *Synthetische overdenkingen in den geest van het positivisme, betreffende wijsbegeerte, zedeleer en religie, of kort overzigt der positieve religie, religie der menschelijkheid, gegrondvest door Auguste Comte* ('s-Gravenhage, 1857) 19,

70 'Comte's *Stellige wijsbegeerte* in Engeland vertaald', *Algemeene Konst- en Letterbode*, LXVI (1854) 42;'Auguste Comte. Necrologie', *Algemeene Konst- en Letterbode,* LXIX (1857) 289.

tegenstelling tot de andere Nederlandse positivisten, nooit financiële steun. Het positivisme had Tideman in de eerste plaats intellectuele inspiratie geboden om zijn kritiek op de traditionele vormen van wijsbegeerte en geloof te formuleren.

Voor Van Limburg Stirum en de Constant Rebecque, Comtes belangrijkste Nederlandse geldschieters, was het positivisme juist wél de ultieme leer met bovendien, voor Constant althans, een volwaardig religieuze betekenis. Comte was hun leidsman, zij waren bereid uit te voeren wat hij van hen verlangde. Vol bewondering lazen ze elke tekst die hij hen toestuurde. Na de financiering van Comtes *Discours sur Vensemble du positivisme* trachtten ze jaarlijks een Nederlandse bijdrage in te zamelen voor de 'Subside positiviste' die net door Littré was ingesteld om de straatarme Comte in leven te houden. Hun propaganda liep minder vlot dan gehoopt - het aantal intekenaars bleef beperkt tot een handvol kennissen, onder wie Van Hasselt. Zelfs tegenover Comte liet men het aanvankelijke optimisme over een nakende algehele Nederlandse bekering tot het positivisme langzamerhand varen. Van Limburg Stirum en de Constant keerden ook na Comtes dood hun royale subsidie nog verder uit, vanaf dan om het zieltogende religieuze positivisme in Frankrijk, Engeland en de Verenigde Staten te helpen financieren[71].

Hoewel Van Limburg Stirum de eerste initiatieven had genomen en bleef instaan voor de financiële ondersteuning van het positivisme, ontpopte Constant zich als de meest devote leerling van Comte. Al van bij de oprichting in 1848 trad hij toe tot de Société Positiviste, iets wat Van Limburg Stirum niet deed, naar eigen zeggen uit angst dat zijn betrokkenheid in Nederland zou uitlekken. Constants trouwe dagboeknotities laten toe zijn groeiende emotionele verbondenheid met het positivisme van nabij te volgen[72]. Tussen zijn zeevaarten in verbleef hij voor lange periodes in Parijs, waar hij in 1850 via zijn vriend Van Capellen voor het eerst aan Comte werd voorgesteld[73]. Vanaf 1854, het jaar dat hij om gezondheidsredenen als militair op rust ging, richtte hij zijn volledige aandacht op het positivisme. Hij ondernam reizen naar Engeland, Duitsland en Italië en zocht er contact met andere positivisten, hij correspondeerde met Henry Edger, de hogepriester van het Amerikaanse positivisme, en werd

71 De jaarlijkse storting vanuit Nederland varieerde tussen 700 en 1000 FF (of iets minder dan de helft van dit getal in guldens). Het leeuwendeel hiervan was afkomstig van Constant Rebecque en van Van Limburg Stirum. De totale positivistische subsidie, met giften van over heel de wereld, varieerde tijdens de periode 1852-1862 tussen 5000 en 10.000 FF (met een uitschieter in 1857, het jaar van Comtes dood). Cf. Van Limburg Stirum aan Comte, en vanaf 1857 aan Pierre Laffitte, MAC; de jaarlijkse *Circulaire adressée à chaque coopérateur du libre subside institué par Auguste Comte pour le Sacerdote de l'Humanité.* Voor een beknopt overzicht van het georganiseerde positivisme in Frankrijk en Engeland: W. Simon, *European positivism in the nineteenth century: an essay in intellectual history* (New York, 1963) 19-70; in verband met het orthodoxe positivisme in de VS: G.J. Harp, *Positivist Republic. Auguste Comte and the reconstruction of American liberalism,* 1865-1920 (University Park, 1995) 23-48.

72 Zie 's-Gravenhage, Algemeen Rijksarchief (ARA), Archief de Constant Rebecque, nrs. 70-111. Ook Constants correspondentie met zijn naaste familieleden, die zich in stijgende mate ergerden aan zijn sectarisch gedrag, is interessant in dit opzicht: nrs. 113-115.

73 Van Capellen onderhield nauwe contacten met Comte, maar publiceerde zelf niets. Cf. *Auguste Comte. Correspondance generale et confessions,* V-VII; ook zijn brieven aan zijn zwager Otto Willem Hora Siccama zijn interessant door hun positivistische teneur: ARA, Archief van Capellen, nr. 186.

uitgenodigd om getuige te zijn van de (weinige) positivistische huwelijken die in Parijs door Comte werden ingezegend. Constants loyaliteit tegenover Comte was grenzeloos, al moest hij hiervoor soms spontane kritiek overwinnen. Zo noteerde hij in 1850, na het bijwonen van een van Comtes publieke lessen in Parijs waarin sprake was van het oprichten van een tempel voor de Mensheid: 'ça me paraît le comble du ridicule'. Een dergelijke gedachte belette hem echter niet vier dagen later bij een Parijse kunstenaar zes borstbeelden van Comte te bestellen[74].

Constants groeiende fascinatie door het positivisme vertaalde zich ook in twee publicaties, warrige producten van jarenlange arbeid en bewerking op aanraden van Comte. Het eerste werk verscheen aanvankelijk in het Frans, maar kende al snel, met hulp van Tideman, een Nederlandse vertaling: *Synthetische overdenkingen in de geest van het positivisme* (1857). Het boek was een voorstelling van de 'Religie der Mensheid of der algemene sympathie', de enige rationeel verantwoorde religie die - in continuïteit met het christendom - wetenschap, wijsbegeerte en geloof éénmaakte door ze aan het 'zuiver maatschappelijk of zedelijk einddoel' te onderschikken. Klassieke geloofsinhouden zoals de onsterfelijkheid van de ziel werden door Constant - en hier was de invloed van Büchner en Moleschott veel groter dan bij Comte - met een materialistisch sausje overgoten en in Comtes eredienst voor de mensheid geïntegreerd. De vrouw speelde in deze eredienst een cruciale rol: in haar hersenen was de aanleg tot sympathie immers bijzonder sterk ontwikkeld. 'De menselijkheid of sympathie, door het geheel der wetten beheerst, zal met meer juistheid en wezenlijkheid voorgesteld worden door een jonge moedermaagd met haar kind'[75]. Dit laatste ook in dankbare herinnering aan het katholicisme.... In het spoor van Comte volgde een pleidooi voor een 'sociocratische' organisatie van de samenleving waarbij de leiding in handen zou zijn van een elite van bekwamen die voor haar eigen opvolging zorgt - wat meteen de doodsteek zou betekenen voor leugens als volkssoevereiniteit, gelijkheid en algemeen stemrecht. Werd Comtes elitarisme nog verzacht door een oprechte bekommernis en interesse in het arbeidersvraagstuk, de aristocraat Constant lag hier duidelijk minder van wakker.

Constants ophemeling van de katholieke Middeleeuwen als een tijdperk waarin de staatkunde door de zedeleer werd beheerst, kreeg een verlengstuk in zijn tweede werk, een 'positivistische vertaling' van Thomas a Kempis' *Imitatio Christi.* Deze bewerking, waarbij woorden als 'God' eenvoudigweg door 'Mensheid' werden vervangen, diende te functioneren als een soort handboek van de positivistische moraal, met als centrale leuze 'vivre pour autrui'. Het werk bevatte ook een verzameling positivistische gebeden, gewijd aan het huwelijk, het gezin, de vrouw, het vaderland en de mensheid. Het maandagavondgebed, vermoedelijk van de hand van Constant, begon als volgt:

74 Dagboeknotities 29 september en 3 oktober 1850, ARA, Archief de Constant Rebecque, nr. 90.

75 W. de Constant Rebecque, *Synthetische overdenkingen*, 55.

> Puissé-je hâter l'avènement de la seule Religion qui, basée sur les sciences positives ou la connaissance de l'histoire de la Priorité de l'Humanité et sur celles de notre organisation individuelle et collective, sur une foi toujours démontrable, puisse devenir universelle ou positivement catholique[76].

Hoe buitenissig Constants werk ook was, het kende een bescheiden uitstraling in Nederland. Terwijl de auteur met de hem kenmerkende naïviteit echter op een academisch succes scheen te hebben gehoopt - hij stuurde zijn werk naar alle hoogleraren wijsbegeerte en geneeskunde aan athenea en universiteiten - bleek vooral de jonge Nederlandse vrijdenkersbeweging in zijn werk geïnteresseerd te zijn. *De Dageraad*, het belangrijkste orgaan van de eerste vrijdenkers, sprak naar aanleiding van de *Synthetische overdenkingen* vol lof over Comte, wiens leer nog te weinig bekendheid in Nederland zou genieten[77]. Intussen was de Constant ook lid geworden van de gelijknamige vereniging met als voorzitter de Amsterdamse boekhandelaar en uitgever van saint-simonistische geschriften Rudolf Charles d'Ablaing van Giessenbuig[78]. Aan Comte berichtte Constant vol trots dat d'Ablaing er zelfs over dacht om binnen de vereniging, die net als het tijdschrift vanuit een deïstisch perspectief voor 'vrij onderzoek' pleitte, een aparte afdeling voor positivisten op te richten[79]. Of die er ooit is gekomen, valt te betwijfelen.

In elk geval ondernam d'Ablaing een jaar later stappen in gelijkaardige richting. Na zijn publieke breuk met de Waalse Gemeente in Amsterdam richtte hij drie eigen tijdschriften op, uit onvrede met het filosofisch en religieus weinig vérgaand, deïstisch standpunt van *De Dageraad* en bedoeld als spreekbuis voor zijn eigen materialisme. Eén hiervan, *De Tijdgenoot*, stelde zich tot opdracht een nieuwe 'zedekunde' te ontwikkelen, een 'Humaniteitsleer' die pantheïsme, positivisme en materialisme zou versmelten[80]. Naast feministische en materialistische stukken nam d'Ablaing ook een bespreking op van Constants *Synthetische overdenkingen* door Büchner[81]. Büchner,

76 *Idem, Appréciation positive de 'De l'imitation de Jésus-Christ' ou de l'assimilation à l'humanité; et des autres chefs-d'oeuvre mystiques du catholicisme* ('s-Gravenhage, 1860) 133.

77 'Boekaankondiging. W. baron Constant Rebecque, *Synthetische overdenkingen in den geest van het positivisme', De Dageraad,* II (1857) II, 77-78.

78 Over het tijdschrift en de vereniging: Noordenbos, 'Het atheïsme in Nederland', en P. Spigt, 'Raddraaiers der redelijkheid. Portretten van vrijdenkers' (1956) in: *Atheïsme en vrijdenken in Nederland* (Nijmegen, 1976) 31-45, 155-158; over R.C. d'Ablaing van Giessenburg, die zijn bedrijf onder de naam R.C. Meijer leidde: H. Moors, 'Oud Frans bloed. De saint-simonistische uitgaven van firma R.C. Meijer', *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis,* III (1996) 87-110.

79 Constant aan Comte, 23 Archimedes 69 (- 17 april 1857), MAC.

80 *De Tijdgenoot op het gebied der rede. Een tijdschrift, gewijd aan de bevordering van de kennis der hedendaagsche wijsbegeerte, de leer der humaniteit en de emancipatie der vrouw,* Rudolf Charles, ed. (1858) 4.

81 L. Büchner, 'Baron W. de Constant Rebecque's *Synthetische overdenkingen in den geest van het positivisme', De Tijdgenoot* (1858) 36-45. D'Ablaing nam de bespreking over uit het Duitse *Das Jahrhundert.* Constant had ongetwijfeld zijn boek zelf naar Büchner opgestuurd. In 1859 en 1860 zou De Constant Büchner in Darmstadt gaan opzoeken en vanaf dan liet hij ook positivistische geschriften vanuit Parijs naar hem verzenden. (Constant Rebecque aan Pierre Laffitte, 24 juli 1859 en 1 november 1860, MAC).

duidelijk nog weinig vertrouwd met het positivisme, onthaalde het enthousiast als een denkrichting van de nieuwe tijd, met een 'godloochenende, stof-erende en zinnelijke' eredienst. Toch berustte het enthousiasme van de populaire Duitse materialist op een andere lezing dan Constant graag had gezien. Terwijl Büchner vooral de positivistische kritiek op godgeleerdheid en wijsbegeerte prees, noemde hij de hoge morele verwachtingen van het systeem onrealistisch, en bekritiseerde hij het aristocratisch en sectarisch karakter, twee elementen die niet in dit tijdperk van 'gelijke rechten en helderheid' pasten. Op uitnodiging van d'Ablaing publiceerde Constant een antwoord waarin hij het materialistisch karakter van de positivistische religie minimaliseerde, de band met de vrijmetselarij, geïnsinueerd door Büchner, ontkende, en de verbondenheid met de traditie onderstreepte[82].

D'Ablaings waardering voor het positivisme was vergelijkbaar met die van Büchner. Niet zozeer Comtes maatschappelijk project, maar het vrijzinnige aspect van zijn denken en de grote interesse in de natuurwetenschappen vormden voor mensen als d'Ablaing een welkome bevestiging van hun materialistische sympathieën[83]. Het positivisme bood bovendien, als een soort meerwaarde, een sterk morele bekommernis die het materialisme miste. Hiermee kon iemand als d'Ablaing een alternatief bieden voor de moraal van de theologen, aan wiens oordeel hij - net als heel wat andere vrijzinnige tijdgenoten - veel belang hechtte[84]. Het politieke luik van de Nederlandse positivistische propaganda daarentegen kende geen succes. De verklaring hiervoor ligt voor de hand: de Nederlandse vrijdenkers streden tijdens die periode nog in de eerste plaats een strijd op godsdienstig en wijsgerig gebied, en waar de radicaalsten onder hen - diegenen die op wijsgerig gebied het verst meegingen in materialisme of positivisme - deze strijd in dienst stelden van een ruimer maatschappelijk project, was dit gematigd progressief of, zoals in d'Ablaings geval, radicaal democratisch[85]. Ook later nog zou het positivisme de Nederlandse vrijdenkersbeweging (veelal zijdelings) kunnen bekoren, maar meestal los van zijn mogelijke politieke aanknopingspunten. Het gematigd progressief positivisme zoals zich dat tijdens de jaren 1870 in Frankrijk rond het positivisme van Littré ontwikkelde - Littré had al sinds 1852 de verzoenbaarheid van republiek en conservatisme gepredikt, en zag de Derde Republiek als een verwezenlijking hiervan - bleef zo goed als onbekend in Nederland. De mogelijk uiterst conservatieve implicaties van het positivisme daar-

82 W. de Constant Rebecque, 'Iets naders over het positivisme', *De Tijdgenoot* (1858) 50-53, 8490. In verband met de contacten hierrond tussen d'Ablaing en Constant: Amsterdam, Multatuli Museum (MM), Kopieboeken briefwisseling R.C. d'Ablaing van Giessenburg.

83 Zie bijvoorbeeld D'Ablaing aan Constant, 15 maart 1858, MM.

84 T. Haan, 'Rudolf Carel d'Ablaing van Giessenburg', in: H. Dethier en H. Vandenbossche, ed., *Woorden boek van Belgische en Nederlandse vrijdenkers*, I (Brussel, 1979) 59-61.

85 Dat waardering voor de natuurwetenschappen op zich niet hoefde samen to gaan met politiek progressisme, bleek al uit het werk van G.J. Mulder. Ook het tijdschrift *De Dageraad* getuigde in zijn beginperiode (1856-1865) - veel meer dan de gelijknamige vereniging - van een combinatie van verering van de natuurwetenschappen met sociaal conservatisme (dat zich vooral uitte in afwezigheid van interesse in sociale problemen). Het is wel tekenend dat de (wijsgerige) natuurbeschouwing die dit denken schraagde, deïstisch was, en dus niet naar atheïsme neigde.

entegen sprongen voor sommigie critici wél in het oog. Zo was de kritische vrijdenker en radicaal-liberaal Van Vloten niet mals voor Constants *Imitation de Jésus-Christ*, hoewel hij beklemtoonde - en ook echt meende - dat Comte 'meer dan enig ander Frans denker onzer eeuw onze aandacht overwaardig is'[86]. Voor Van Vloten was Constants positivisme niet alleen een religieuze aberratie, het ondersteunde bovendien, zoals Mill terecht had opgemerkt, een politiek die tot despotisme van het ergste soort moest leiden.

Het is typerend voor deze tweespalt in (de receptie van) het positivisme dat zelfs Constants *Synthetische overdenkingen* sociaal-progressieve vrijdenkers op wijsgerig, levensbeschouwelijk vlak tot model kon zijn. Toen in 1867 een kleine groep vrijdenkers - in samenspraak met Van Vloten! - zich van de vereniging De Dageraad afscheidde en onder de naam 'De Humaniteit' een eigen sociëteit oprichtte met de bedoeling meer aandacht te besteden aan sociale problemen, werd Constants werk als een soort wijsgerig vertrekpunt of basiswerk gekozen[87]. De voorzitter, de utopische denker H.J. Berlin, was niet alleen bijzonder enthousiast over dit werk, ook zijn concrete denken was doordrongen van positivistische retoriek. Zo was hij net als Comte afkerig van elke vorm van metafysische uitspraken en weigerde hij daarom zichzelf als atheïst te beschouwen[88]. Merkwaardig genoeg keerde De Humaniteit zich niet alleen tegen De Dageraad omdat die te weinig aandacht besteedde aan de situatie van de arbeiders, maar ook omdat deze vereniging te veel een sfeer van religieuze intolerantie uitstraalde, omdat ze niet verder was geraakt dan 'beschimpen en bespotten van andersdenkenden' op religieus gebied[89]. De Humaniteit daarentegen wilde vanuit een 'positief standpunt', in een sfeer van werkelijke humaniteit nadenken over het algemeen welzijn van de samenleving. Het positivisme speelde hier eigenlijk de rol die Comte eraan had toebedeeld: minder die van criticus van het bestaande geloof dan die van intellectuele inspiratiebron in een zoeken naar een verlichte en humane maatschappijvisie. Voor de leden van De Humaniteit hoefden Comtes of de Constants concrete maatschappelijke plannen daar blijkbaar niet bij te worden betrokken.

Een vergelijkbare sympathie voor het positivisme werd ook gedeeld door de in Den Haag verblijvende Franse banneling en revolutionair Armand Barbès. Al tijdens zijn gevangenschap in Frankrijk had hij enthousiast gereageerd op Comtes toesturen van

86 J. van Vloten, 'Godsdienstige zonderlingen dezer eeuw', *De Dageraad*, XII (1861) 528.

87 Notulenboek De Humaniteit, 14 december 1867, IISG, archief 'De Dageraad'. Over deze afscheiding: A.H. Gerhard, 'De vereeniging "De Dageraad" 1856-1906', in: *De Dageraad. Geschiedenis, herinneringen en beschouwingen, 1856-1906* (Amsterdam, 1906) 20-21. Dank aan Hans Moors die me op dit spoor bracht.

88 Berlin beargumenteerde deze weigering als volgt: 'Om de eenvoudige rede dat er geen eigenlijk atheïst kan bestaan. Het is even ondenkbaar iets te bestrijden als te verdedigen wat buiten het bereik van onze zintuigen ligt' (Notulenboek De Humaniteit, 8 november 1868). Schaarse informatie over Berlin: B. Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland* (Amsterdam, 1976) 31.

89 Notulenboek De Humaniteit, 16 augustus 1868. Deze woorden waren afkomstig van E.H. Hartman, de spilfiguur in de organisatie van de eerste arbeidersverenigingen in Amsterdam tijdens de jaren 1850-1860 (J.J. Giele, *De Eerste Internationale in Nederland. Een onderzoek naar het ontstaan van de Nederlandse arbeidersbeweging van 1868 tot 1876* (Nijmegen, 1973) 16-22).

het eerste deel van de *Politique positive*. Het positivisme, zo schreef hij in 1852, had hem na de teleurstelling van de recente staatsgreep definitief geleerd dat idealen alléén niet voldoende waren, dat er wetenschap nodig was om een natie te hervormen. Hij noemde Comte 'un des maîtres les plus illustres de la science que je voudrais acquérir' en sprak zelfs de wens uit als Comtes leerling te worden beschouwd. Waarop Comte de ijdele hoop op een volledige positivistische bekering opvatte, erop rekenend dat Barbès' enorme populariteit in Frankrijk meer uitstraling zou geven aan het positivisme[90].Tijdens zijn eenzaam bestaan in Den Haag sloot Barbès niet alleen vriendschap met de Constant Rebecque en Van Limburg Stirum, maar correspondeerde hij ook met de leider van het Franse positivisme, Pierre Laffitte, en met Comtes vroegere arts, de positivist Eugène Robinet[91]. Zijn houding tegenover het religieuze positivisme bleef gereserveerd, maar in lyrische termen betuigde hij steun aan het positivistisch ideaal van 'liefde voor de mensheid' als grond voor maatschappelijke vooruitgang. Met Laffittes pleidooi voor verplicht en gratis onderwijs en met het positivistisch republicanisme kon Barbès ongetwijfeld instemmen; ook Robinets afkeer van het parlementarisme werd door Barbès onderschreven.'Une vraie dictature pourrait seule nous sauver. Il y a longtemps que je partage et professe cette opinion. Mais la difficulté est toujours de trouver le dictateur'. Dat deze dictator een positivist diende te zijn, daarvan was Barbès waarschijnlijk niet even overtuigd als Robinet[92].

Terwijl Constant tot aan zijn dood in 1862 orthodox positivist bleef - om de herinnering aan zijn stichtend voorbeeld levend te houden zou de Société Positiviste hem in 1869 zelfs met het 'sacrement de l'Incorporation' vereren - begon bij Van Limburg Stirum in de loop van de jaren 1860 de twijfel te knagen[93]. Niet zozeer het politieke ideeëngoed maar eerder het sectarisch karakter van de religie ging hem te ver. Al vanaf het begin had Van Limburg Stirum ervoor gepleit om bij de propaganda geen al te veeleisende definitie van het 'ware positivisme' te hanteren. Op politiek vlak toonde hij zich ook steeds minder naïef in het beoordelen van het volgens de positivistische dogma's uiterst 'tijdelijke' karakter van het parlementaire regime (als

90 Barbès aan Comte, 28 augustus 1852 en Comte aan Barbès, 12 september 1852 (MAC); Comte aan Van Capellen, 19 september 1852, *Correspondance générale,* VI, 378-383. Barbès, die na deelname aan revolutionaire activiteiten in mei 1839 en mei 1848 telkens tot levenslange gevangenisstraf werd veroordeeld, kreeg in 1854 gratie van Napoleon III, maar besliste in vrijwillige ballingschap te gaan naar Den Haag, waar hij vanaf 1856 definitief verbleef.

91 Laffitte en Robinet vertegenwoordigden twee verschillende richtingen binnen het enorm versplinterde Franse positivisme na Comte. Terwijl Robinet vasthield aan het orthodoxe religieuze positivisme, stond Laffitte, hoewel hij de officiele, door Comte aangeduide 'directeur' van het georganiseerde positivisme was, voor een meer geseculariseerde, op de politiek betrokken richting. Laffitte pleitte bijvoorbeeld, tegen Comtes leer van de absolute scheiding van temporele en spirituele macht in, voor gratis en verplicht openbaar onderwijs. Laffitte bracht Barbès ook in contact met een Belgische orthodoxe positivist van het eerste uur, Arthur Stiévenart (Parijs, Archives Nationales, Fonds Emile Corra, 17 AS 4).

92 Barbès aan Robinet, 4 oktober 1861, *Ibidem*. Robinet zou in 1870-1871 niet alleen een plaats in de Commune weigeren, maar ook, net als in 1848, met een kleine groep positivisten aan de macht trachten te komen (A. Gérard, '1852-1902. Auguste Comte au purgatoire', in: *Auguste Comte. Qui êtes-vous?* (Lyon, 1988) 152-153).

93 P. Laffitte, *Vingt-deuxième circulaire,* 10.

tussenfase vóór het definitieve stadium van de positivistische dictatuur of regering)[94]. In 1871 hakte hij de knoop door. Hij zegde zijn jaarlijkse subsidie op en meldde aan Laffitte zijn afscheiding van de school van Comte: 'Adorer l'homme ou - si vous voulez - l'humanité, c'est impossible, pour moi du moins'. Het volgende jaar, enkele maanden vóór hij minister zou worden, vroeg hij nog eens expliciet van alle lijsten te worden geschrapt[95]. Ironisch genoeg was het juist tijdens deze periode dat de academische wereld belangstelling voor het positivisme begon te tonen.

'Geen invloed werkt sterker op het tegenwoordig geslacht dan de invloed van Comte'. De introductie van het positivisme in de academische wereld (1865-1880)

Het academisch debat kwam er pas na de publicatie van een aan de Leidse theologiefaculteit verdedigd proefschrift door Josué l'Ange Huet, onder de titel *De methode der positieve filosofie volgens Auguste Comte* (1866). L'Ange Huet, die bij Van Limburg Stirum te rade was gegaan[96] en zich niet alleen een aanhanger maar ook een grondig kenner van het wijsgerig positivisme toonde, pleitte onomwonden voor een transformatie van de klassieke theologie - vanuit positief standpunt een onmogelijke wetenschap met een onkenbaar object - tot een vorm van antropologie, namelijk de wetenschap van het godsdienstig leven in historisch perpectief. Hoewel het onderwerp en de strekking van het proefschrift geen echt probleem schijnen te hebben gevormd binnen de Leidse universiteit, waar het modernisme ongetwijfeld een sfeer van openheid met zich meebracht, was de receptie in theologische kringen niet mals[97]. De enige recensent die zich ongekwalificeerd lovend uitliet was een buitenstaander: Van Vloten, die er zelfs voor pleitte l'Ange Huet een leerstoel aan de Leidse faculteit aan te bieden[98]. Na nog een wijsgerige verdediging van het positivistisch causaliteitsbegrip te hebben gepubliceerd, provoceerde Huet de theologische wereld een laatste keer met een bijdrage in *De Gids* van 1873 over D.F. Strauss' *Der alte und der neue Glaube*[99]

Ook binnen de wijsgerige wereld ontstond er nu pas grotere interesse in Comte en werd het begrip 'positivisme' gemeengoed. De jonge natuurwetenschapper en kantiaans filosoof C.B. Spruyt bekritiseerde als eerste, in 1871, de ervarings-

94 Zie onder andere Van Limburg Stirum aan Comte, 2 september 1848 en 31 december 1852; Van Limburg Stirum aan Laffitte, 4 mei 1862, 26 mei 1862, 19 juli 1863 (MAC).

95 Van Limburg Stirum aan Laffitte, 16 september 1871 en 11 januari 1872 (MAC).

96 Van Limburg Stirum aan Johannes van Vloten, 18 juni 1869 (ARA, Archief familie Van Limburg Stirum, nr. 36).

97 Zie bijvoorbeeld. 'Recensie van J. l'Ange Huet, *De methode der positieve filosofie, volgens Auguste Comte* (Leiden, 1866)', *Godgeleerde Bijdragen,* XL (1866) 1020-1021 en F.W.B. van Bell, 'Recensie van J. l'Ange Huet, *De methode der positieve philosophie volgens A. Comte', Theologisch Tijdschrift,* I (1867) 93-100. Josué l'Ange Huet, een neef van Cd. Busken Huet, promoveerde op 11 mei 1865, met als promotor L.W.E. Rauwenhoff, één van de leidende figuren uit de modernistische richting in de theologie. In de *acta* van de faculteit is geen spoor van mogelijke problemen te vinden (Leiden, Universiteitsbibliotheek, Archief Senaat en Faculteiten, Faculteit Godgeleerdheid, BA 1-5).

98 J. van Vloten, 'Stellige wijsbegeerte', *De Levensbode*, II (1867) 45-70.

99 J. l'Ange Huet, 'Het standpunt der modernen', *De Gids*, XXVII (1873) II, 71-118.

wijsbegeerte van Opzoomer en diens leerling B.H.C.K. van der Wyck als een product van Comtes positivisme[100]. In *De Gids* klaagde hij 'dat geen invloed sterker werkt op het tegenwoordig geslacht dan de invloed van Comte'[101]. Ook de Amsterdamse hoogleraar J.P.N. Land kaderde vanaf dan zijn kritiek op de Utrechtse empirische school (Opzoomer, Van der Wyck en Allard Pierson) in een strijd tegen het (vermeend) overheersende positivisme[102]. Ironisch genoeg had Ange Huet juist trachten te tonen dat Opzoomer veel te weinig positivist was[103].

De plotse preoccupatie met het positivisme in verschillende theologische kringen na het verschijnen van Huets proefschrift was nog frappanter dan de wijsgerige 'ontdekking' van Comte. Het Teylers Godgeleerd Genootschap reageerde onmiddellijk met een prijsvraag over het positivisme[104]. In het tijdschrift *Waarheid in liefde*, het orgaan van de 'Groninger richting' die erg gekant was tegen het modernisme, werd Opzoomer plots als een leerling van Comte veroordeeld en Comtes religie bespot[105]. Maar ook in moderne kringen was er commotie rond het positivisme. Terwijl men naar buiten toe een identificatie tussen modernisme en positivisme trachtte tegen te gaan, werden intern de meest radicale modernen van positivisme beschuldigd. De bezorgdheid van de Leidse hoogleraar en modernist Abraham Kuenen rond het positivisme is in dit perspectief interessant. Zowel Piersons breuk met de kerk in 1865 als de latere bloei van de 'ethische richting' binnen het modernisme - een richting die het geloof niet langer op cognitieve uitspraken over het universum maar op louter ethische gronden wilde baseren - waren voor hem gevaarlijke symptomen van een al te succesrijk positivisme[106].

Tegelijk vormde het positivisme ook voor de 'gematigde' modernen zelf een bedreiging waartegen het bestaansrecht van het geloof diende te worden verdedigd. In 1868 was de jaarlijkse bijeenkomst van de Vergadering van moderne theologen, de voorloper van de Protestantenbond, aan dit probleem gewijd. Kuenen gaf er een lezing waarin hij betoogde dat, hoe terecht de positivistische, wetenschappelijke kri-

100 Meer algemeen over deze kritiek op de ervaringswijsbegeerte: zie H. Krop, 'De academische filosofie tijdens het fin de siècle', *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland. Documentatieblad van de werkgroep Sassen,* VI (1995) 11-23.

101 C.B. Spruyt, 'Het algemeene postulaat van Herbert Spencer', *De Gids,* XXXV (1871) I, 450. Spruyt zou vanaf 1877 wijsbegeerte doceren aan de Universiteit van Amsterdam.

102 J.P.N. Land, *Het keerpunt in de wijsgeerige ontwikkeling van dr. A Pierson* (Amsterdam, 1871) 4; vergelijk *Idem*, 'Dienstbare wijsbegeerte', *De Gids* (1864) II, 388.

103 Spruyt was zich hier wel van bewust en bracht ook meer respect op voor L'Ange Huet dan voor Opzoomer: C.B. Spruyt, 'Aangeboren waarnemingsvormen', *De Gids*, XXXV (1871) III, 32.

104 *Godgeleerde Bijdragen,* XLI (1867) 91.

105 Joannes Tideman, 'De empirische wetenschap in Nederland door de Fransche natuurwetenschap weerlegd', *Waarheid in Liefde*, XXXI (1868) 263-277; C.H. van Herwerden, 'Auguste Comte of het positivistisch ongeloof bijgeloovig geworden, volgens Ernest Naville', *Waarheid in Liefde*, XXXII (1869) 790-800.

106 Zie onder andere A. Kuenen, *Het goed recht der modernen* (Leiden, 1866); *Idem*, 'De godsdienst, de wetenschap en het leven. Gedachten over 'Godsdienst zonder metaphysica', *Theologisch Tijdschrift*, VIII (1874) 617-648.

tiek op het 'supranaturalisme' van de orthodoxen ook was, deze kritiek niet opging voor de moderne theologie. Die had zich immers ontdaan van de vanuit wetenschappelijk oogpunt onaanvaardbare geloofspunten zoals het geloof in wonderen[107]. Vijf jaar later, in 1873, herhaalde Kuenens medestander L.H. Slotemaker deze argumentatie in antwoord op de positivistische godsdienstkritiek die Huet in *De Gids* had geformuleerd[108]. Het was dit schrijven dat de aanleiding vormde voor een laatste 'interventie' vanwege één van de Nederlandse positivisten van het eerste uur, Van Hasselt.

Van Hasselts reactie op Slotemaker verscheen in *De vrije gedachte*, het tijdschrift van de eclectische vrijdenker Frederik Feringa[109]. Steunend op Comte en op Huet (maar in feite ook parallel met de intussen al dikwijls gehoorde kritiek vanwege vrijdenkers) bekritiseerde hij het modernisme als een kleurloze richting die bij geen enkele groepering ingang zou kunnen blijven vinden. Geleerden zouden het uiteindelijk als te weinig consequent-wetenschappelijk beoordelen, het volk zou zich niet lang kunnen verzoenen met een tot volslagen werkeloosheid gedoemde godheid. Kon Van Hasselts positivisme op dit domein triomfalistisch klinken, in antwoord op Slotemakers kritiek op Comtes religie en maatschappelijke plannen moest hij zijn vroeger enthousiasme relativeren. De volledige scheiding van de geestelijke en wereldlijke macht - deze laatste opgedragen aan bankiers, kooplui en industriëlen - bleek niet zo realistisch. Gelukkig kon Van Hasselt zich hierbij op Comte zelf beroepen, waar deze (weliswaar in zijn vroege werk) had geschreven dat de positieve methode veel belangrijker was dan zijn eigen concrete toepassing ervan op maatschappelijk vlak, en dat een kritiek op het tweede dus geen veroordeling van het eerste kon betekenen.

Van Hasselts 'verwaterde' positivisme kan niet alleen symbool staan voor de mislukking van de positivistische propaganda, maar ook voor de rol die het positivisme nog wél zou kunnen spelen tijdens het laatste kwart van de eeuw. Van Hasselt was teruggekeerd naar Comtes vroege, louter 'wetenschappelijke' werk, zijn positivisme was ondergeschikt geworden aan zijn geloof in het belang van de wetenschappen en aan zijn vrijzinnige opinie. Hij liep zelfs met het plan rond een vrijdenkersvereniging op te richten - zonder dat hier nog van positivisme sprake was - en zocht hiervoor hulp bij zijn vriend en vroeger leidsman Van Limburg Stirum[110].

Deze had intussen al verschillende intellectuele waters doorzwommen. Toen hij in 1871 definitief afscheid nam van het positivisme, had hij zijn verering voor Comte al een tijdje voor een andere ingeruild. Herbert Spencer was zijn nieuwe held. Vooral Spencers integratie van elementen uit de leer van Lamarck en (in mindere mate) Darwin in zijn grootse synthese van de evolutie van het universum, overtuigden Van Limburg Stirum van diens wetenschappelijke meerwaarde tegenover Comte. Die had

107 *Idem, Het positivisme en de godsdienst* (S.l., 1868).

108 L'Ange Huet, 'Het standpunt der modernen'; L.H. Slotemaker, 'Waarlijk modern?', *Los en vast* (1873) 119-147; *Idem*, 'Positivistische elementen in den godsdienststrijd', *De Tijdspiegel* (1873) I, 1-26.

109 [J.A.W.D. van Hasselt], 'Positivisme en moderne theologie', *De Vrije Gedachte*, III (1873) 79-85.

110 Van Limburg Stirum aan Van Hasselt, 6 januari 1874 (ARA, Archief Van Limburg Stirum, nr. 38).

het darwinisme immers als een metafysische, onbewezen hypothese afgedaan. Bovendien vormde Spencers notie van het Onkenbare als een mysterie dat zowel stof als geest grondt, de gedroomde verzoening tussen wetenschap en geloof, veel meer dan Comtes vergezochte humaniteitsleer[111]. Van Limburg Stirums verruimde interesse bleek voor het eerst in 1869, in een pamflet dat hij schreef ter verdediging van Vogts recente, erg gecontesteerde spreekbeurten in Nederland over de evolutieleer. Bij Vogt vond Van Limburg Stirum bovendien meer dan bij Comte en Laffitte - die bekend stonden om hun kritiek op militarisme en kolonialisme - bevestiging voor zijn raciaal superioriteitsdenken en zijn hieraan verbonden extremistische ideeën over 'eliminatie' en 'vervanging' van 'achterblijvende' mensen of rassen via kolonisatie en oorlog[112]. Wanneer hij betoogde dat Vogts denken noch materialisme noch atheïsme hoefde te impliceren, bracht Van Limburg Stirum niet alleen Vogts appreciatie voor Comte als argument aan, maar ook zijn intellectuele verwantschap met 'het grootste levende philosophische genie van het anglosaksische ras', Spencer[113].

Van Limburg Stirum had zijn liefde voor Spencer en voor de evolutieleer bij zijn veel meer belezen vriend Van Vloten gehaald. Van Vloten hielp hem bij de publicatie van zijn brochure, schreef een lovende bespreking in *De Nederlandsche Spectator* en moedigde hem aan om in zijn tijdschrift *De Levensbode* nog verder over Comte en Spencer te publiceren[114]. Ook voor Van Vloten was de verzoenbaarheid met de evolutieleer prioritair, maar hij bleef - net als Van Limburg Stirum trouwens - Comte huldigen als baanbrekend denker en socioloog. Het positivisme, ontdaan van zijn religieuze en maatschappelijke aberraties, ging nu op in een meer algemene verering van een evolutionair natuur- en wereldbeeld waarin ook Spencer en Vogt een plaats kregen.

De grotere bekendheid met Spencer, eerder dan met Comte, was trouwens tekenend voor zeer verschillende groepen van vrijzinnigen in Nederland tijdens het laatste kwart van de eeuw. Was Spencer voor veel vrijdenkers superieur door zijn omarming van het evolutiedenken, voor een liberaal filosoof als Spruyt was hij de man die na de wijsgerige afbraakpogingen van Comte aan de hoogstnoodzakelijke heropbouw was begonnen. En terwijl op sociaal-filosofisch vlak Comte in Nederland slechts sporadisch een inpiratiebron zou vormen, werd het darwinisme tegen het einde van de eeuw - op een moment dat Darwins werk in de wetenschappelijke wereld aan relevantie inboette - een rekbaar paradigma waarin zowel rechts als links zijn gading

111 Zie Archief Van Limburg Stirum, nr. 36.

112 Zie Van Limburg Stirum aan Laffitte, 11 juni 1856, 30 augustus 1858, 19 juli 1863 (MAC); Archief Stirum nr. 36; [M.D. van Limburg Stirum], *Evolutie of stilstand?* (Utrecht, 1869) 8.

113 *Idem, Evolutie of stilstand?,* 15. Over Vogts spreekbeurten in Nederland: zie Hegeman, 'Darwin en onze voorouders', 227.

114 J. van Vloten, 'Kort maar krachtig', *De Nederlandsche Spectator* (1869) 46-47; [M.D. van Limburg Stirum], 'Over studie en behandeling der zielkunde. Brief van den schrijver van *Revolutie of stilstand', De Levensbode*, IV (1871) 196-218; *[Idem]* 'Nog wat over Comte en Spencer', *Ibidem*, 555-560.

vond[115]. Maar ook op dit gebied konden beide inspiratiebronnen moeiteloos ineenvloeien[116].

Voor Van Limburg Stirum betekende Spencer nochtans evenmin als Comte het eindpunt van zijn wijsgerige odyssee. Na zijn teleurstellend ministerschap en voordat al zijn energie naar zijn politiek geesteskind, de anti-dienstvervangingsbond (1875) zou gaan, wierp hij zich samen met Van Vloten op de realisatie van diens levensdroom: een standbeeld voor Spinoza. Ook deze liefde was niet echt nieuw. Comte had Spinoza geloofd als één van de meest geëmancipeerde geesten van het metafysische tijdperk, en de Nederlandse positivisten hadden dit vanaf het begin graag onderstreept[117]. Maar het was vooral Van Vloten die Huet en Van Limburg Stirum had trachten te overtuigen van Comtes intellectuele verwantschap met Spinoza[118]. In zijn Spinoza-studies marginaliseerde Van Vloten de religieuze elementen - het woord 'God' verving hij bijvoorbeeld door begrippen als 'het oorzakelijk verband aller dingen' - om zo het geheel verzoenbaar te maken met het natuurwetenschappelijk credo van Moleschott, aan wie hij zijn *Baruch d'Espinoza* (1862) opdroeg[119]. Het belang van de ethiek als grondprincipe van Spinoza's leer werd door Van Vloten ook extra in de verf gezet.

Van Limburg Stirum kon zich moeiteloos bij Van Vlotens enthousiasme aansluiten. Zijn waardering voor Spinoza vormde niet alleen een eindpunt van een uitgebluste sympathie voor het positivisme, maar ook een soort 'vernederlandsing' van die sympathie. Wat van zijn positivistische wereldbeschouwing nog overeind was gebleven, kon met enige goede wil ook aan Spinoza worden toegeschreven. Van Limburg Stirum financierde Comte en diens opvolgers ook niet langer; het waren nu omgekeerd de Franse positivisten die officieel hun steun betuigden aan de herdenking van Spinoza in 1880[120].

Het aan waardering winnend spinozisme was niet het enige kader waarbinnen een getransformeerd positivisme aan het eind van de eeuw nog leefbaar bleek. Ook de wetenschapsfilosofie van Heymans vormde een soort herzien positivisme dat standhield naast allerlei vormen van uitgesproken idealisme. Maar zelfs de erkenning dat de zogenaamde 'crisis van het positivisme' uit het fin de siècle geen eenduidig of alom tegenwoordig fenomeen was[121], doet niets af aan het failliet van het integraal

115 In verband met de politieke vertaling van het evolutiedenken door liberalen en radicalen in Nederland: P. de Rooy, *Darwin en de strijd langs vaste lijnen* (Nijmegen, 1987); J. Alberts, 'Opkomst en verval van een evolutieleer. Sociaal-darwinisme bij Nederlandse links-liberalen in het fin-de-siècle 1880-1914' (doctoraalscriptie geschiedenis VU, Amsterdam,1990).

116 Dit was bijvoorbeeld het geval in de sociaal-liberale bladen *Sociaal weekblad* en *Vragen des Tijds* en in het socialistische *De Jonge Gids*.

117 Zie bijvoorbeeld [Tideman], *De stellige wijsbegeerte*, 45.

118 Zie bijvoorbeeld Van Vloten, 'Stellige wijsbegeerte', 63.

119 M. Mees-Verwey, *De betekenis van Johannes van Vloten. Een bibliografie met inleiding* (Santpoort, 1928) 200-216.

120 P. Laffitte, *Souscription pour élever une statue à Spinoza à la Haye* (Parijs, 1877).

121 Deze stelling werd recent verdedigd in het themanummer 'De filosofie van het fin de siècle', *Geschiedenis van de wIjsbegeerte in Nederland. Documentatieblad van de werkgroep Sassen*, VI (1995), en het meest expliciet door P.B.M. Blaas, 'Ter inleiding', 1-2.

positivisme zoals dat door een handvol Nederlanders was verkondigd. Dat een bij uitstek metafysisch debat - het debat tussen dualisme en monisme - zo centraal zou staan in tal van wijsgerige discussies rond de eeuwwisseling, zelfs bij geheel op de natuurwetenschappen georiënteerde vrijdenkers, getuigt misschien nog het sterkst van het failliet van de positivistische droom van het einde van de metafysica. Wijsbegeerte betekende opnieuw méér dan hulde brengen aan (een vaag begrip van) 'de wetenschappelijke methode'.

In de periode dat de Nederlandse positivisten actief waren geweest, maakten hun geschriften deel uit van een meer algemeen, liberaal streven naar een onafhankelijke én kritische positie van de wijsbegeerte tegenover de godsdienst. Het is in deze (erg ruime) zin dat het positivisme 'succesvol' (maar niet onmisbaar) kan worden genoemd. Het enthousiasme voor het positivisme werd vertolkt in een tijd van intellectuele polemiek zonder grootse intellectuele synthesen, van intense participatie in de wijsbegeerte door 'amateurs', en in de marge van een vrijdenkersbeweging die nog slechts aarzelend in maatschappelijke kwesties was geïnteresseerd. De positivistische productie droeg van dit alles de sporen. Het integrale positivisme slaagde er niet in méér te worden dan wat het aanvankelijk had geleken: een mode uit Parijs die gebrekkig aan de man werd gebracht en slechts in de zeer verwaterde vorm van ervaringswijsbegeerte ruime aanhang en afkeer kon te weeg brengen.

De laatste ronde van pre-moderne economische groei
Jan Luiten van Zanden

bespreking van J. de Vries en A.M. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam: Uitgeverij Balans, 1995).

Dit nieuwe handboek van de economische geschiedenis van de Republiek is in verschillende media al dusdanig bejubeld, dat ik me welhaast ontslagen mag voelen van de verplichting eerst de vele kwaliteiten ervan te prijzen. Het is immers al op verschillende plaatsen betoogd dat dit een knappe synthese van de beschikbare kennis is, aangevuld met belangrijke nieuwe inzichten - waarbij het deel over de arbeidsmarkt in het oog springt - die bovendien op een toegankelijke manier geschreven en gestructureerd is. Kortom, een prachtige aanwinst voor het onderzoeksterrein van de economische geschiedenis van ons land. Dit neemt niet weg dat het boek ook minder sterke kanten heeft. Er is geen annotatie, wat de waarde ervan als inleidend handboek sterk beperkt, en er wordt vaak nogal slordig omgesprongen met het werk van anderen. Zo mag ik me verheugen in het feit dat nogal wat ideeën uit mijn boek over het Hollandse handelskapitalisme óf gebruikt óf bekritiseerd worden - er wordt zelfs nadrukkelijk tegen gepolemiseerd in hoofdstuk 13.2.2 - maar het boek zelf wordt nergens genoemd en ontbreekt ook in de literatuurlijst. Hele tabellen zijn overgenomen uit het werk van anderen, echter zonder de gebruikelijke vermelding van bronnen (624, 684, 708-709), wat uiterst bedenkelijk genoemd mag worden[1]. Zo zijn er, helaas, talrijke voorbeelden te geven van onvolledigheden en onzorgvuldigheden, die een al te indringende toeëigening van andermans werk verraden.

De centrale these van het boek is dat Nederland in de zeventiende eeuw de ‘eerste ronde van moderne economische groei’ doormaakte, zoals de ondertitel aangeeft. Daarmee stellen de auteurs de economische opleving die vooral Holland in deze periode doormaakte, op gelijke hoogte met de Britse ‘industriële revolutie’ van de late achttiende eeuw - in hun ogen ‘de tweede seculaire cyclus van moderne economische groei’ (832). Het is opvallend dat in de discussie hierover een nauwkeurige definitie van ‘moderne economische groei’ geschuwd wordt. Bovendien wordt de grote econoom en Nobelprijswinnaar Simon Kuznets, die dit concept ontwikkeld heeft, niet eens genoemd; men maakt hierbij uitsluitend gebruik van een auteur van de tweede rang, namelijk Rostow. Wel wordt enigszins ingegaan op de verschillen tussen de groeicyclus die de Republiek doormaakte en wat na 1750 in Groot-Brittannië (en na 1820 in de rest van Europa) gebeurde, maar een poging om de groei van de

1 Deze tabellen zijn afkomstig uit B.H. Slicher van Bath, *Een samenleving onder spanning* (Assen, 1957); de drie bekende elitestudies (J.J. de Jong, *Met goed fatsoen* (S.l., 1985), L. Kooijmans, *Onder regenten* (S.l., 1985) en M. Prak, *Gezeten burgers* (S.l., 1985) en het werk van A. McCants, *The role of the charitable institution in the early modern Dutch economy* (Berkeley, 1991). Overigens is deze bronvermelding ook in de tweede druk niet toegevoegd.

Republiek ook af te grenzen ten opzichte van eerdere groeicycli van het handelskapitalisme - de ontwikkeling van de Antwerpse economie of die van Zuid-Spanje (Sevilla) in de zestiende eeuw bijvoorbeeld - wordt niet ondernomen. De hypothese dat er in de Republiek sprake was van 'moderne economische groei', een proces dat fundamenteel anders was dan de economische ontwikkeling die voor de zeventiende eeuw plaatsvond, is daarmee het zwakke punt van het hele boek. Ik stel voor in deze bespreking na te gaan hoe deze hypothese getoetst kan worden en vervolgens te onderzoeken of de betiteling 'eerste ronde van moderne economische groei' terecht gegeven is.

De klassieke definitie van 'modern economic growth', geformuleerd door Kuznets, is dat er sprake moet zijn van 'sustained growth' (voortdurende groei) van de productie of het inkomen per hoofd van de bevolking. In de betreffende discussie wijzen De Vries en Van der Woude er met enig recht op dat niet gedefinieerd is wanneer aan dit criterium van voortdurende groei wordt voldaan. Met een beroep op het Rapport van de club van Rome menen ze dat elke groei zijn grenzen kent en dat ook aan de tweede groeicyclus die eind achttiende eeuw begonnen is eens een eind zal komen. Ik zal me niet in dit deel van de discussie mengen, die overigens aan het eind van een zo optimistisch boek over economische ontwikkeling wat vreemd aandoet, maar slechts proberen een toetsbare definitie van dat 'voortdurende' karakter van 'moderne economische groei' te geven. De Vries en Van der Woude menen impliciet dat de groeicycli die voorafgingen aan Hollands zeventiende eeuw niet gekenmerkt werden door 'moderne economische groei' (immers, Holland toont ons de *eerste* ronde). De expansie van de Antwerpse economie - het beste voorbeeld om mee te vergelijken - duurde volgens de klassieke studie van Herman van der Wee ongeveer 70 jaar: van de late vijftiende eeuw (ca. 1493) tot ongeveer 1566[2]. De groeicyclus van de Spaanse economie in de zestiende eeuw had mogelijk een iets langere duur: het begin is niet makkelijk aan te geven (maar laten we voor het gemak 1500 aannemen), het eind kwam vermoedelijk met de crisis van de jaren 1590[3]. Kortom, wil Holland zich qua 'sustained growth' onderscheiden van deze voorgangers (en dan spreek ik nog niet eens over de lange groeifasen van de Italiaanse en Vlaamse economie tussen ca. 950 en ca. 1300), dan dient de groei tenminste 100 jaar aan te houden. Vergelijken we dit met de groei die Groot-Brittannië sinds de industriële revolutie heeft doorgemaakt; volgens de berekeningen van Crafts en anderen zou de beslissende groeiversnelling van de industriële productie na 1780 hebben plaatsgevonden[4]. Bij het verschijnen van deze bespreking heeft Groot-Brittannië in ieder geval 215 jaar 'sustained growth' gekend - en niets wijst erop dat hier spoedig een eind aan zal komen. De grens van 100 jaar is dus minimaal.

2 H. van der Wee, *The growth of the Antwerp market and the European economy* (Den Haag, 1963) II, 113 vlg.

3 Vgl. de bijdragen aan I.A.A. Thompson en B. Yun Casalilla, ed., *The Castilian crisis of the seventeenth century* (Cambridge, 1994).

4 N.F.R. Crafts, S.J. Leybourne, T.C. Mills, 'Britain', in: R. Sylla en G. Toniolo, ed., *Patterns of European industrialization* (Londen/New York, 1991) 109-152.

Dankzij de bereidheid van beide auteurs om de groei van Holland nauwkeurig - tot op het jaar - te dateren, is de precieze lengte ervan nu exact bekend: deze begon in 1585[5] (829) en duurde tot 1663 (773), wat een totale groeispurt van 78 jaar oplevert, vergelijkbaar met de groei van de Antwerpse economie. Op grond van dit criterium onderscheidt Holland zich dus niet van zijn voorganger, en blijft het nu al meer dan honderd jaar onder de standaard die door de Britse 'industriële revolutie' is neergezet (een verschil dat in de toekomst nog verder op zal lopen).

Het is veel moeilijker aan te geven *hoeveel* groei er geweest is gedurende de 'eerste ronde van moderne economische groei'. De Vries en Van der Woude komen dicht in de buurt van een dergelijke schatting als ze aan het slot van hun poging om deze groei te benaderen concluderen dat het inkomen per hoofd in de Republiek (of Holland?) in de tweede helft van de zeventiende eeuw 30 tot 40% hoger was dan in Engeland, wat ze toeschrijven aan 'het resultaat van een menselijke prestatie, die vooral in de decennia na 1580 tot een doorbraak leidde' (818). Hieruit zou men kunnen afleiden dat de groeispurt geleid heeft tot een toename van het inkomen per hoofd met 30 tot 40%, een schatting die tamelijk dicht in de buurt komt van zeer tentatieve ramingen die ik in ander verband gepubliceerd heb (ik kwam op een groei van minstens 52%[6]). Zetten we dit af tegen de schattingen die Maddison gepubliceerd heeft van de groei tussen 1820 en 1989, dan vallen de groeiprestaties van de Hollandse economie bijna in het niet: in Groot-Brittannië verachtvoudigde de productie per hoofd in deze periode en in Nederland was sprake van een vertienvoudiging - dus een groei met 900%; de meeste andere Europese landen deden het overigens nog beter[7]. Blomme en Van der Wee hebben in een vernieuwend paper de toename van de productie per hoofd in Brabant en Vlaanderen tussen ca. 1510 en ca. 1560 op bijna 20% geschat[8], wat in dezelfde orde van grootte is als de 30 tot 40% van De Vries en Van der Woude. Kortom, ook in dit opzicht sluit de groeifase van Holland in de zeventiende eeuw nauw aan bij de cyclus van de Antwerpse economie, en zijn de overeenkomsten met de (echte) moderne economische groei van na 1750 vergezocht.

De meest gebruikelijke benaderingen van 'moderne economische groei' richten zich in het voetspoor van Kuznets op de voortdurende toename van de productie per hoofd van de bevolking. Een wat andere benadering, waarvan we de sporen ook in het boek van De Vries en Van der Woude tegenkomen, benadrukt de ontwikkeling van het reële loon. Wrigley en Schofield hebben in hun baanbrekende studie naar de bevolkingsgeschiedenis van Engeland tussen 1541 en 1871 laten zien dat er tot ongeveer 1800 een negatief verband bestond tussen de groei van de bevolking en de ont-

5 1585 lijkt me aan de vroege kant; Jonathan Israel heeft mijns inziens niet geheel ten onrechte gewezen op het feit dat de groei pas in de loop van de jaren 1590 werkelijk op gang komt; J. Israel, *Dutch primacy in world trade 1585-1740* (Oxford, 1989) 38 vlg.

6 J.L. van Zanden, 'Economic growth in the Golden Age', *Economic and social history in the Netherlands*, IV (1992).

7 A. Maddison, *Dynamic forces in capitalist development* (Oxford, 1991) 7.

8 J. Blomme en H. van der Wee, 'The Belgian economy in the very long run, 1500-1812', (paper International colloquium; Leuven, 1993).

wikkeling van het reële loon. Bevolkingsgroei ging altijd gepaard met een afname van het reële loon en omgekeerd. Dit 'Malthusiaanse' patroon werd na 1800 doorbroken - vanaf dat moment namen bevolking en reëel loon tegelijkertijd sterk toe - en daarmee ontstond een kwalitatief ander patroon van economische ontwikkeling. Bevolkingsgroei ging na de industriële revolutie gepaard met een sterke toename van de productiviteit van de arbeid, wat het mogelijk maakte de reële lonen sterk te verhogen[9].

In het hoofdstuk over levensstandaard en arbeidsmarkt komt een vergelijkbare interpretatie van de groei van de Hollandse economie om de hoek kijken. 'Een groeiende beroepsbevolking met een hoger produktiviteitsniveau en een hoger reëel loon - dat is het aantrekkelijke beeld dat wij krijgen van de arbeidsmarkt in de periode vanaf het uitbreken van de Opstand tot het midden van de 17e eeuw, en bovenal tot het jaar 1620', zo wordt de conclusie van dit onderzoek samengevat (726-727). In dit geval moet echter ernstig bezwaar aangetekend worden bij de wijze waarop deze conclusie verkregen is.

Om te beginnen beperkt deze conclusie zich uitdrukkelijk tot de loonontwikkeling in West-Nederland, en in Holland in het bijzonder. Wat er met de reële lonen in de rest van het land is gebeurd, blijft onduidelijk. Bovendien is de ontwikkeling van het reële loon in Holland op een mijns inziens onjuiste manier berekend. Er is door de auteurs (in het bijzonder Jan de Vries) uitstekend onderzoek gedaan naar de ontwikkeling van de lonen in Nederland tijdens de vroeg moderne periode. Om uitspraken te doen over de ontwikkeling van het reële loon is echter ook een index van de kosten van levensonderhoud (die informatie geeft over de ontwikkeling van het prijspeil) nodig, en daar richt mijn kritiek zich op. Het is namelijk bekend dat Holland in de zeventiende en achttiende eeuw een duurte-eiland was. Dit was onder meer het gevolg van de zeer sterke stijging van de huurprijzen na 1580, waarover we dankzij een studie van Clé Lesger goed geïnformeerd zijn[10]. Even belangrijk was de sterke stijging van de belastingdruk, die via de accijnsen op (onder meer) gemaal, geslacht, turf en bier leidde tot verhoging van het prijspeil. Tenslotte waren veel arbeidsintensieve diensten, door het hoge loonpeil, veel duurder dan in de rest van Europa. Elders heb ik aangetoond dat door deze factoren de broodprijzen in Holland aanzienlijk hoger waren dan in de landprovincies en, voor zover bekend, in de buurlanden[11].

De index die door De Vries geconstrueerd is om de ontwikkeling van de kosten van levensonderhoud in Holland te meten gaat echter vrijwel geheel voorbij aan deze problematiek. Huurprijzen zijn er niet in opgenomen (ondanks de beschikbaarheid van de studie van Lesger) en ook de broodprijs komt er niet in voor, waardoor het feit dat arbeiders een steeds hogere accijns op het gemaal moesten betalen niet wordt meegewogen. In plaats daarvan heeft de prijs van rogge een groot gewicht in de index, een prijs die door de internationale markt werd bepaald en in Holland juist aan

9 E.A. Wrigley en R.S. Schofield, *The population history of England 1541-1871* (Londen, 1981) 402 vlg.

10 C. Lesger, *Huur en conjunctuur* (Amsterdam, 1986).

11 J.L. van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme* (Bergen, 1991) 135-150.

de lage kant was. Dit ondanks het feit dat bekend is dat de Hollandse arbeiders het brood niet zelf bakten maar bij de bakker kochten (het is enigszins vergelijkbaar met het aflezen van de hoogte van de huidige benzineprijs uit de prijs van Noordzee-olie op de Rotterdamse markt). Dat de roggebroodprijs zich in de zeventiende en achttiende eeuw anders ontwikkelde dan de prijs van de rogge was bovendien al door Posthumus aangetoond[12]. Een ander zwak punt van de berekende index van de kosten van levensonderhoud is dat deze pas begint in 1575 en dat voor het grootste deel van de zestiende eeuw gebruik is gemaakt van een index die Van der Wee voor Antwerpen heeft samengesteld; het is echter zeer wel denkbaar dat de prijsontwikkeling in Antwerpen afweek van die in Holland. Het is aannemelijk dat door deze onzuiverheden in de schatting van de ontwikkeling van de kosten van levensonderhoud, de toename ervan, zeker na 1575, sterk onderschat wordt, wat leidt tot een belangrijk te gunstige raming van de toename van het reële loon.

Voorlopige schattingen van het effect van het wel opnemen van huren en broodprijzen in de index van de kosten van levensonderhoud laten dit effect duidelijk zien[13]. De stijging van het reële loon, die volgens De Vries en Van der Woude na 1580 optrad, verdwijnt geheel in de nieuwe, verbeterde reeks. Ook de toename van het reële loon na ca. 1650, het gevolg van de daling van het prijspeil door de 'neergaande seculaire trend', verdwijnt volgens de nieuwe berekeningen. In feite daalt het reële loon tussen het derde kwart van de vijftiende eeuw en ca. 1620 trendmatig, waarna een lange periode van stabiliteit inzet die pas na 1750 overgaat in een hernieuwde, tamelijk sterke afname. De onvermijdelijke conclusie is dat het optimisme van De Vries en Van der Woude over de ontwikkeling van het reële loon in de zeventiende eeuw niet terecht is; in dit opzicht verschilde de Republiek allerminst met wat elders in Europa in de vroege moderne periode gebeurde. Terzijde zij overigens nog opgemerkt dat zelfs als een stijging van het reële loon was voorgekomen, dit Holland nog niet uniek had gemaakt. Van der Wee vond immers te Antwerpen tussen 1535 en 1563 een belangrijke stijging van het reële loon[14]. Het is dus opvallend dat Holland in dit opzicht de prestaties van Antwerpen niet eens wist te evenaren (wat vermoedelijk samenhing met het bijzondere karakter van de Hollandse arbeidsmarkt).

Het vraagstuk van de 'moderne economische groei' kan ook nog bekeken worden vanuit de ruimtelijke eenheid waarbinnen deze zich afspeelt. Voor Kuznets en de meeste economisch-historici was de natie-staat de relevante eenheid van economische ontwikkeling. Het is echter evident dat de economische groei die in Europa tijdens de 'tweede cyclus' (na ongeveer 1820) op gang kwam, vooral een *internationaal* fenomeen is: alle Europese landen - van Polen tot Spanje - namen eraan deel. Dit ging in de loop van de negentiende eeuw ook niet meer ten koste van elkaar, maar

12 N.W. Posthumus, *De geschiedenis van de Leidse lakenindustrie,* III (Leiden, 1939) 1083.

13 Dit is het resultaat van onderzoek uitgevoerd door J.P.H. Smits, A. van Riel en ondergetekende, waarbij gebruik mocht worden gemaakt van de oorspronkelijk door Jan de Vries geconstrueerde reeksen. Dit onderzoek zal in ander verband gepubliceerd worden.

14 Van der Wee, *The growth*, II, 192-194.

werkte als een zichzelf versterkend proces. De pre-moderne economische ontwikkeling was daarentegen sterk *regionaal* gebonden en afhankelijk van de expansie van knooppunten van het internationaal handelsverkeer - van Sevilla, Lissabon, Venetië, Genua en Antwerpen. De groei van de ene metropool ging echter vaak ten koste van een andere, zoals Braudel zo treffend heeft aangetoond.

De expansie van de Republiek bleef beperkt tot de zeegewesten en heeft nooit een nationale dimensie gekregen, wat in de conclusie ook erkend wordt (830). De economische groei was in belangrijke mate afhankelijk van de expansie van de centrale metropool Amsterdam, ging gedeeltelijk ten koste van voorganger Antwerpen en vond juist plaats in een periode waarin de omringende landen een crisis doormaakten[15]. De expansie van Holland werd mede mogelijk gemaakt door de economische en politieke problemen elders, en heeft niet, zoals de industriële revolutie van Groot Brittanië, geleid tot een sterke verspreiding van economische groei naar de buurlanden. Ook in dit opzicht lijkt het economisch succes van de Republiek in de zeventiende eeuw veel meer op de expansie van de Antwerpse economie in de zestiende eeuw dan op de Britse industriële revolutie na 1780.

Het in feite pre-moderne karakter van het groeiproces komt dan ook duidelijk naar voren bij de analyse van de oorzaken van de stagnatie na 1663. Ten eerste wordt gewezen op het feit dat de omringende landen hun crisis overwonnen hebben en via protectionistische maatregelen een groter deel van de internationale dienstverlening (handel en transport) en de industriële prduktie voor zich gingen opeisen, waardoor de positie van Holland steeds meer onder druk kwam te staan. Nog opvallender is dat beide auteurs een groot gewicht hechten aan de factor van de hoge loonkosten (vgl. 774-775). Door de hoge lonen van de Republiek werd, zo is in het kort de analyse, de concurrentiepositie ondermijnd. Maar deze interpretatie is niet consistent met de nadruk die eerder is gelegd op het feit dat hoge lonen in de Republiek juist mogelijk waren door een sterke verhoging van de arbeidsproductiviteit (726). Als hoge lonen gecompenseerd worden door een hoge productiviteit, dan vormen deze geen problemen voor de concurrentiepositie. Om nogmaals de vergelijking met Groot-Brittannië te maken: dankzij de omvangrijke investeringen in arbeidsbesparende technieken die daar na 1780 plaatvonden, konden de nominale lonen aldaar gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw haast het dubbele bedragen van die op het Continent (in Nederland, België, Duitsland en Frankrijk), zonder dat het leidde tot een ernstige aantasting van de concurrentiepositie[16]. Vergelijken we bijvoorbeeld de nominale lonen in West-Nederland (de reeks van De Vries) met wat bekend is omtrent de loonontwikkeling in London, de concurrent waar het best mee vergeleken kan worden, dan zijn de West-Nederlandse lonen (van ongeschoolde bouwvakkers) slechts gedurende een korte periode, tussen 1610 en 1660, belangrijk hoger dan in de Britse hoofd-

15 I. Schöffer, 'Did Holland's Golden Age co-incide with a period of crisis?', *Acta Historiae Neerlandica*, I (1966) 82-107.

16 Vgl. de studie naar de internationale vergelijking van lonen en salarissen van A. Vermaas, 'Wages and income inequality in the Netherlands, 1850-1913' (nog niet verschenen).

stad. Al vanaf 1690 zijn de lonen in Londen hoger dan in West-Nederland, en dit verschil loopt in de achttiende eeuw verder op tot ca. 30% aan het eind ervan[17]. Met andere woorden, al in de tweede helft van de zeventiende eeuw (vgl. tevens grafiek 12.8 op 722) verbetert de Hollandse concurrentiepositie door het feit dat de lonen in Engeland/Londen sterker toenemen dan alhier, een verbetering die zich in de loop van de achttiende eeuw stug voortzet. De achteruitgang na 1663 kan dus niet eenvoudig uit een verslechtering van deze concurrentiepositie verklaard worden.

Recapitulerend: de these dat er sprake is van een eerste ronde van moderne economische groei is in het licht van wat we weten over de *duur* en de *mate* van de economische groei onhoudbaar, en wordt evenmin ondersteund door een zorgvuldige reconstructie van de ontwikkeling van het *reële* loon. In al deze opzichten vertoont de ontwikkeling van de Hollandse economie juist treffende overeenkomsten met de expansie van de Antwerpse economie in de zestiende eeuw. Ook de *ruimtelijke kaders* waarbinnen de economische ontwikkeling zich af speelt, vertonen veel meer gelijkenis met voorafgaande patronen van pre-moderne economische groei dan met het brede, internationale groeiproces van de negentiende eeuw. De ontwikkeling van de Republiek kan dus veel beter getypeerd worden als de laatste ronde van pre- moderne economische ontwikkeling.

In zekere zin kan het boek van De Vries en Van der Woude gezien worden als het logische eindpunt van een herwaardering van de economische ontwikkeling vóór de industriële revolutie (door de Vries wel eens getypeerd als ‘the revolution of the early modernists’). De emancipatie van de economische geschiedschrijving van de vroeg moderne periode wordt door beide auteurs zo ver doorgedreven dat ze de economische ontwikkeling in deze eeuwen gelijk willen stellen aan de ‘moderne economische groei’ gedurende de negentiende en twintigste eeuw. Maar daarmee schieten ze hun doel voorbij; het is immers evident dat beide zaken ongelijksoortig en ongelijkwaardig zijn, waardoor dit streven een echte waardering van de economische ontwikkeling van de Republiek als zodanig in de weg staat. Juist omdat beide auteurs het criterium voor herwaardering zo uitdrukkelijk ontlenen aan de economische ontwikkeling gedurende de negentiende en twintigste eeuw - en schermen met het begrip ‘moderne economische groei’ - slagen ze er niet in de ontwikkeling van de Republiek op zijn eigen merites te beoordelen. Daardoor is ‘the revolution of the early modernist’ ook na afronding van dit boek onvoltooid, want de auteurs blijven schatplichtig aan de historiografie van de moderne periode. De werkelijke uitdaging voor het economisch-historisch onderzoek is de economische ontwikkeling van de

17 De Londense loongegevens zijn ontleend aan: S. Rappaport, *Worlds within worlds: structures of life in sixteenth-century London* (Cambridge, 1989); J.A. Charters, ‘Food consumption and internal trade’, in: A.L. Beier en R. Finlay, ed., *London, 1500-1700* (Londen/New York, 1986) 169-195; L.D. Schwarz, *London in the age of industrialization* (Cambridge, 1992). Voor deze analyse zijn Londense en West-Nederlandse nominale lonen omgerekend in grammen zilver, om internationale vergelijking mogelijk te maken. Vgl. L. Noordegraaf en J.L. van Zanden, ‘Early modern economic growth and the standard of living’, in: C.A. Davids en J. Lucassen, ed., *A miracle mirrored. The Dutch Republic in European perspective* (Cambridge, 1996) 410-437.

Republiek zijn eigen plaats te geven in die van de vroeg moderne periode - als schakel tussen de zestiende-eeuwse expansie van de wereldeconomie (waarvan Antwerpen een van de beste voorbeelden is) en de industrialisatie en het begin van 'moderne economische groei' in de late achttiende en vroege negentiende eeuw. Het eigen karakter van de economische expansie van de Republiek zal binnen een dergelijke benadering volop de aandacht kunnen krijgen, wat zeker ook zal leiden tot een andere waardering van het concept handelskapitalisme dan waartoe De Vries en Van der Woude binnen hun modernistische model in staat zijn.

Van moderne groei naar moderne neergang? De economische geschiedenis van Nederland in de vroeg-moderne tijd

Karel Davids

Inleiding

Nooit eerder is een handboek voor de economische geschiedenis van Nederland met zoveel spanning tegemoet gezien als het werk van Jan de Vries en Ad van der Woude. Nooit eerder is zo'n dik boek (894 pagina's) met zoveel tabellen (105) en grafieken (60) en zo weinig plaatjes (nul) zo snel aan zoveel mensen verkocht als *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei.* Deze *joint venture* van Californië en Wageningen is letterlijk en figuurlijk een *blockbuster*. Wie de trend in het genre sinds het begin heeft gevolgd, zal zich over de omvang overigens niet verbazen: het eerste overzicht over de economische ontwikkeling van Nederland in de vroeg-moderne tijd, van Otto Pringsheim uit 1890, omvatte 126 pagina's, dat van Ernst Baasch uit 1927 telde er 383 en het bekende werk van J.G. van Dillen uit 1970, *Van rijkdom en regenten* liefst 698[1].

Maar het nieuwe handboek is natuurlijk meer dan louter een dikkere versie van zijn voorgangers. Het verschilt ook wezenlijk in opzet. In dit werk is in zeker opzicht 'gebroken ... met de lijn die van Pringsheim via Baasch naar Van Dillen loopt', schrijven de auteurs in hun inleiding. De conceptie die eraan ten grondslag ligt, komt niet voort uit de Duitse historische school maar is een combinatie van benaderingen van de economische geschiedenis die de laatste decennia in Frankrijk en de Verenigde Staten zijn ontwikkeld, namelijk die van de *Annales* en die van de *new economic history. Nederland 1500-1815* wordt gepresenteerd als een fusie van de brede 'structurele' aanpak in de trant van de Fransen, die vooral op een beschrijving van duurzame elementen in de geschiedenis is gericht, met de theorie-geladen werkwijze van de Amerikanen, die meer op het analyseren van verandering is toegespitst.

Deze dubbele inspiratie is meteen al terug te vinden in de vraagstelling van het boek. De kernvraag heeft te maken met verandering: hoe was het mogelijk dat 'het gebied, dat de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën ging omvatten, zo plotseling en zo intens en met zo'n internationale uitstraling tot economische bloei kwam' (19)? Maar tegelijk zijn De Vries en Van der Woude ook geïnteresseerd in de structurele aspecten van de economische ontwikkeling van Nederland. Hoe waren de verschillende onderdelen van de economie onderling verbonden? Wat waren de duurzame kenmerken van de omgeving waarbinnen de ontwikkeling plaatsvond? Welke

1 O. Pringsheim, *Beiträge zur wirtschaftlichen Entwicklungsgeschichte der Vereinigten Niederlande im 17. und 18. Jahrhundert* (Leipzig, 1890); E. Baasch, *Holländische Wirtschaftsgeschichte* (Jena, 1927) (van de 632 bladzijden waren 383 gewijd aan de tijd van de Republiek); J.G. van Dillen, *Van rijkdom en regenten. Handboek tot de economische en sociale geschiedenis van Nederland tijdens de Republiek* (Den Haag, 1970).

mogelijkheden bood die omgeving en welke beperkingen stelde zij? Dit zijn de vragen waarmee de analyse van het kernprobleem wordt verbreed en verdiept.

De hoofdstelling van de schrijvers luidt, dat in Nederland in de tijd van de Republiek voor het eerst een ontwikkeling optrad die betiteld mag worden als 'moderne economische groei'. De Republiek was de eerste moderne volkshuishouding in de historie. Een simpele these met verstrekkende consequenties. De stelling houdt immers niet alleen in dat de economische groei in de Republiek fundamenteel anders van aard was dan groei in enige andere samenleving eerder in de menselijke geschiedenis (inbegrepen het Romeinse rijk in de Keizertijd, China onder de Sung-dynastie of Italië, Vlaanderen en Brabant in de volle en late Middeleeuwen), maar ook dat moderne economische groei al voorkwam vóór de industriële revolutie had plaatsgevonden. Moderne economische groei kon dus optreden voordat de industriële productiewijze ontstond. Een industriële omwenteling zoals Engeland meemaakte, was maar één van de manieren waarop economische modernisering zich kon voltrekken. Een noodzakelijke voorwaarde voor moderne economische groei was ze niet. Op dat punt zijn De Vries en Van der Woude het met de gangbare opvattingen in de economische geschiedschrijving radicaal oneens.

De voornaamste verklaring voor deze ongemene prestatie van de Republiek zoeken de auteurs hierin, dat in de Nederlandse samenleving meer dan elders 'dynamische processen' plaatsvonden die 'gunstig waren voor rationeel handelende personen bij het vergroten van de efficiëntie in het economisch handelen' (824). Hierbij doelen ze in het bijzonder op de hoge graad van urbanisatie, het hoge niveau van scholing, de aanzienlijke geografische en sociale mobiliteit, de sterke mate van monetarisering en de betrekkelijke goede organisatie van het bestuur. Dat de groei na verloop van tijd desondanks op een plafond stuitte, lag volgens hen vooral aan het onvermogen van de Republiek een 'goed antwoord te vinden op het probleem van de hoge produktiekosten' (806). Nederland was niet in staat zelfstandig de technologische sprong te maken waarmee de arbeidsproductiviteit drastisch en langdurig kon worden verhoogd.

Het betoog van De Vries en Van der Woude zit knap en in veel opzichten voorbeeldig in elkaar. Het boek begint met een beschrijving van duurzame elementen ('Structuren') die in de economische ontwikkeling van Nederland een rol speelden, zoals de geografische omstandigheden, de veranderingen in het klimaat, de seculaire trend, de evolutie van de bevolking, de monetaire situatie en het sociaal-culturele kapitaal (deel één). In deel twee volgt een sectorsgewijs overzicht van de economische veranderingen tussen circa 1500 en 1815, waarbij de aandacht van de auteurs in het bijzonder uitgaat naar de manier waarop en de mate waarin de ontwikkelingen in landbouw, visserij, handel, scheepvaart en nijverheid in elkaar grepen (of juist niet) en op welk moment en op welke wijze de dynamiek versnelde of vertraagde. In deel drie worden de krachten achter deze ontwikkelingen op macro-economisch niveau geanalyseerd, waarna de uiteenzetting in het laatste hoofdstuk en de epiloog culmineert in een nieuwe schatting van het inkomen per hoofd en gedurfde generalisaties over het fenomeen moderne economische groei.

Nederland 1500-1815 heeft dus precies dàt wat P. W. Klein indertijd zei te missen in Van Dillens *Van rijkdom en regenten*: een duidelijke probleemstelling, toetsbare hypothesen en een systematische opbouw van het exposé[2]. De Vries en Van der Woude zijn coherenter in interpretatie dan hun voorganger, ze tonen meer scherpte en diepgang in hun analyse en ze beschikken over een bredere visie. Vaardigheid in de analyse en synthese is intussen niet ten koste gegaan van de zorg voor het detail. Naast prachtige staaltjes van combinatie, deductie en uiteenzetting op macro-niveau (vooral in de hoofdstukken over het geld, de VOC en de levensstandaard en arbeidsmarkt), staan in het boek ook voorbeeldige beschrijvingen op het formaat van de vierkante centimeter, voorzien van alle specificaties over periode, lokaties, personen, bedragen en productie. Vóór de auteurs zich aan het eind van hun studie overgeven aan reflectie over asymptotische en exponentiële groei (830-833) hebben ze zich ook met toewijding verdiept in leven en werk van Claes van Adrichem (425) en de eigenaardigheden van de trekvis (285-286). De hoofdthese van *Nederland 1500-1815* is bovendien zo uitdagend, en wordt zo indrukwekkend en welsprekend gebracht, dat het boek ook buiten de wereld van de professionele historici de nodige aandacht heeft getrokken. De Vries en Van der Woude hebben daarmee een ongehoorde prestatie geleverd: de economische geschiedenis van de Gouden Eeuw weer actueel gemaakt.

Voor deze *tour de force* past eerst en vooral bewondering en waardering. Zo'n groots boek over de Nederlandse geschiedenis wordt maar zelden geschreven. Het is dus met enige aarzeling dat ik hierna als bijdrage aan de discussie hun werk toch van enige kritische kanttekeningen zal voorzien. Bij dit commentaar zal ik de volgorde aanhouden waartoe het boek zelf als het ware uitnodigt: ik zal eerst enkele kernelementen van het betoog bespreken en daarna een beschouwing geven over de hoofdthese.

Een proeftuin van het liberalisme?

Hoe groots hun conceptie ook is, en hoe breed hun visie, toch hebben De Vries en Van der Woude zich niet kunnen zetten tot een fundamentele analyse van een factor die in de ontwikkeling van economie en samenleving niet onbelangrijk is: de overheid. Het deel over ‘Structuren’ bevat wel beschouwingen over ‘ruimte en tijd’, ‘mensen’ en ‘geld’, maar niet over ‘macht’. In het hele boek komt niet één hoofdstuk, paragraaf of subparagraaf voor, waar het woord ‘overheid’ in de titel staat. Wie wil reconstrueren wat de overheid in Nederland toe- of afdeed aan de ‘eerste ronde van moderne economische groei’, moet zijn gegevens bijeen sprokkelen uit paragrafen als ‘openbare financiën’ (in hoofdstuk 4, over het geld), ‘conclusies’ (in hoofdstuk 8, over de nijverheid) of ‘de sociale zorg’ (in hoofdstuk 12, over levensstandaard en arbeidsmarkt), of uit allerlei alinea's en losse zinsneden die her en der over het boek

2 P.W. Klein, ‘Een nieuw handboek voor de sociale en economische geschiedenis van de Republiek’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXXV (1972) 550-554.

zijn verspreid. Een systematische afweging van de rol van de overheid in de economische ontwikkeling ontbreekt.

Toch zou men zo'n evaluatie in dit boek wel verwachten. Het beeld dat de auteurs van de rol van de overheid geven is namelijk ambivalent. Aan de ene kant lijkt het erop, alsof Nederland in hun ogen een soort proeftuin van het liberalisme is geweest. In het 'alluviale Westen' bestond volgens hen reeds in de Middeleeuwen een 'relatief vrije, ondernemingsgewijze organisatie van de productie die niet of slechts in weinig werd bepaald door verticale en/of horizontale bindingen' (201). Nederlanders waren al vroeg onafhankelijke, individualistische wezens, die rationeel inspeelden op veranderingen in hun omgeving (203, 826). De rol van de overheid lag vooral hierin, dat zij voorwaarden schiep waaronder dit 'modern gedrag' kon gedijen. 'De Republiek had een goed gestructureerd bestuur' aldus de auteurs, 'dat gedurende lange tijd in staat was de veiligheid van haar onderdanen afdoende te beschermen, de economische belangen van koophandel en visserij te bevorderen, lichamen in het leven te roepen die de koloniale ambities krachtdadig wisten te ondersteunen, en dat orde en rust in het eigen land kon handhaven' (825). Veel keuzevrijheid, veel rationele individuen en een overheid die in binnen- en buitenland de orde handhaafde - een liberaal paradijs op aarde.

Dat is de ene kant van het verhaal. De andere kant is, dat het individu in veel gevallen juist geen keuzevrijheid had, omdat de overheid de belangrijke beslissingen nam. De lezer kan in het boek legio voorbeelden vinden van situaties waarin de overheid zich op zeer directe en vergaande manier met de ordening van het economisch leven bezighield. Die bemoeienis was niet beperkt tot bescherming van de handel, steun aan de koloniale expansie, regulering van de haringvisserij of interventie in de armenzorg. Ze deed zich ook niet alleen voor in perioden van neergang of stagnatie. Ze vond evenzeer plaats in tijden van groei. Zo greep de lokale, provinciale of centrale overheid onder meer in het economisch leven in via het oprichten en in stand houden van wisselbanken (109), het reguleren van de munt (110), het aanleggen van trekvaarten (225-226), het reglementeren van het binnenlands transport (222-225, 228), het beschermen van de landbouw na 1750 (271), het stimuleren van de vestiging van werklieden en ondernemers van buiten (345, 400), het vaststellen van kwaliteitsvoorschriften voor de zijdenijverheid (348), het groeperen van ambachtslieden en winkeliers in gilden en het reguleren van de detailhandel (673-674) alsmede het creëren van een groot aantal 'vaste', goedbetaalde banen bij publieke en semi-publieke instellingen, waarmee zij een bijdrage leverde aan het ontstaan van een omvangrijk, beschermd segment op de Nederlandse arbeidsmarkt (731, 739-740).

De overheid vertoont in het boek van De Vries en Van der Woude dus twee gezichten: kampioen van de vrijheid en alziend bestuurder. Dat is op zich zelf niets nieuws. Andere historici hebben er al op gewezen dat de economische orde in de Republiek in wezen een dualistisch karakter droeg. P.W. Klein schreef bij voorbeeld in 1989: 'Terwijl de internationale top van de bedrijvigheid in zijn doen en laten vergaande vrijheid genoot verkeerden de lagere strata van collectie en distributie, van de toe-

leverende en afnemende nijverheid en van de arbeidsintensieve dienstverlening, in de greep van regulerende overheidsbemoeienis. Kwaliteitsgeboden, prijs- en loonmaatregelen, arbeidsvoorschriften, reglementering van werktijden, deze en andere vrijheidsbeperkingen waren aan de orde van de dag'[3].

Wat wèl nieuw is aan het beeld van De Vries en Van der Woude, is dat ze met zoveel stelligheid beweren dat horizontale en verticale bindingen in Nederland vanaf de late Middeleeuwen in het economisch leven nooit echt van belang zijn geweest, dat ze de activistische kant van het overheidsoptreden in het binnenland naar de achtergrond schuiven en dat ze regulerende bemoeienis van de overheid voor de rest eerder als een belemmering voor het 'streven naar efficiency' beschouwen (800) dan als een positieve bijdrage aan de economische groei. Met andere woorden: het dualisme wordt voor een deel gebagatelliseerd en voor een deel als inefficiënt bestempeld.

Maar nieuw in de geschiedschrijving is niet per se beter. In feite hebben de auteurs een kernprobleem in de economische geschiedenis van Nederland in de vroeg-modeme tijd eerder omzeild dan opgelost. Het valt immers moeilijk te ontkennen dat in Nederland in de tijd van de Republiek wel degelijk een dicht netwerk van horizontale en verticale bindingen bestond - onder meer in de vorm van gilden (die in het boek notabene een paar maal worden vermeld) en neringen (die als organisatievorm nergens worden genoemd)[4]. Nooit zijn er in Nederland zoveel ambachtsgilden opgericht als in de Gouden Eeuw; het merendeel hiervan was te vinden in het hart van de eerste 'moderne' economie, de steden van Holland en Zeeland[5]. En de overheid speelde bij deze organisatievorming, zoals ook De Vries en Van der Woude zelf opmerken, een essentiële rol. Is de toenemende regulering en uitbreiding van controlemechanismen echt irrelevant geweest voor de snelle economische groei in de Republiek na 1580? Heeft ze alleen maar belemmerend gewerkt? De vraag wordt in het boek niet gesteld. De mogelijkheid die Klein suggereerde: dat regelgeving bijdroeg 'tot relatieve kostenvoordelen in internationaal verband, tot het beperken van buitenlandse concurrentie en daarmee tot het versterken van de heersende positie die de Nederlandse handel in het internationale bestel tijdens de zeventiende eeuw heeft ingenomen', wordt niet vermeld, laat staan overwogen. Maar als zo'n analyse ontbreekt, is het wat voorbarig om conclusies te trekken over de relatie tussen individuele keuzevrijheid en economische groei. Een boodschap voor onze eigen tijd kan er in elk geval niet aan worden ontleend[6].

3 P.W. Klein, 'De Nederlandse handelspolitiek in de tijd van het mercantilisme: een nieuwe kijk op een oude kwestie', *Tijdschrift voor geschiedenis*, CII (1989) 189-212, aldaar 205-206.

4 Neringen worden op pagina 336-337 alleen als 'hoofdgroep' of 'richting' in de textielnijverheid vermeld; maar een nering was uiteraard veel meer, zie N.W. Posthumus, 'De neringen in de Republiek', *Mededelingen van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde*, 84 serie B 1 (1937).

5 P. Lourens, J. Lucassen, 'Ambachtsgilden in Nederland: een eerste inventarisatie', *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis,* LVII (1994) 34-62, aldaar 44, 48-49.

6 Vgl. het verslag van een debat over 'het mysterie van de economische vooruitgang' met politici, journalisten en zakenlieden in Rotterdam op 27 november 1995 naar aanleiding van het verschijnen van *Nederland 1500-1815* in *NRC Handelsblad*, 28 november 1995, f. 15-16.

Technische ontwikkeling

Een tweede vraagstuk waarvoor de benadering van De Vries en Van der Woude uiteindelijk geen afdoende antwoord levert, heeft betrekking op een factor die in hun visie in de economische geschiedenis van Nederland juist een centrale rol heeft gespeeld, namelijk de technische ontwikkeling. Naast organisatorische veranderingen en geografische omstandigheden waren het volgens de auteurs vooral vernieuwingen in de techniek (zoals verbeteringen in de dijken-, sluis- en molenbouw-, de bouw van karveelschepen en de invoering van nieuwe methoden voor het bewerken en conserveren van haring), die ervoor zorgden dat in de vijftiende en zestiende eeuw Noord- Nederlanders gebruik wisten te maken van de 'nieuwe mogelijkheden' die de groeiende internationale markt te bieden had, betogen de schrijvers op pagina 763-764. Het belang van de technische voorsprong die de Republiek lange tijd bezat, kan in hun ogen haast niet sterk genoeg worden benadrukt. 'Van beslissende betekenis voor de "eerste moderne volkshuishouding" waren de productiviteitsverhogende investeringen', stellen de auteurs op pagina 799 en ze vervolgen: 'Het succes op de lange termijn hing af van wat gepresteerd werd op het terrein van de arbeidsproductiviteitsverhoging in de landbouw, de visserij, de nijverheid en de handel. In ieder van deze sectoren brachten de investeringen technische en organisatorische verbeteringen, die ertoe leidden de standaard te bepalen voor lage kostprijzen (zoals in de scheepvaart), voor kwaliteit (zoals in de haringvisserij en lakennering), of voor arbeidsproductiviteit (zoals in de zuivelbereiding en in bepaalde takken van nijverheid)'.

Een lofzang op de techniek! Des te opvallender is het, dat die cruciale factor in het boek slechts oppervlakkig wordt geanalyseerd. Waarom technische vernieuwingen werden ingevoerd en op welke manier die tot stand kwamen, blijft in het vage. Hoe de Republiek een technologische voorsprong op de rest van Europa kon krijgen, wordt niet uitgelegd. De meest uitvoerige beschouwing die in het boek aan dit thema wordt gewijd (404-409) geeft eerder een typologie van technische vernieuwing dan een verklaring.

Evenmin is in het boek een ondubbelzinnig antwoord te vinden op de vraag waardoor de technische ontwikkeling op den duur tot stilstand kwam. Op pagina 797 wordt de afwezigheid van technologische vernieuwing in de nijverheid in de achttiende eeuw toegeschreven aan 'het structureel ontbreken van levensvatbaarheid voor het merendeel van de industriële produktie'. 'Het proces van deïndustrialisatie stond er borg voor', zo staat op pagina 806 te lezen, 'dat de Republiek geen belangrijke rol zou spelen in het tot ontwikkeling brengen van die technologieën, die middels een combinatie van wetenschap en praktijk een essentiële rol speelden in de proefondervindelijke gang van zaken van de 19e eeuw' (wat dit ook moge betekenen). Maar had niet precies door technische vernieuwing de levensvatbaarheid van de industriële sector kunnen worden vergroot? Deze mogelijkheid wordt door De Vries en Van der Woude zelf onderkend. Op pagina 776-777 schrijven zij dat 'het aanwenden van arbeidbesparende technologie' één van de mogelijke antwoorden was op het probleem van de hoge productiekosten (en vooral de hoge loonkosten) waar de kust-

provincies van de Republiek aan het eind van de zeventiende eeuw mee te maken hadden. Wanneer er meer investeringen waren gedaan in 'technologie, die de arbeidsproduktiviteit zou opvoeren', dan hadden 'de meer arbeidsintensieve nijverheden' kunnen worden behouden. Waarom dit antwoord slechts in beperkte mate werd gekozen, blijft evenwel onduidelijk. De auteurs zeggen er niet meer over dan dat 'een verklaring wellicht (kan) worden gevonden in de zuigkracht' die van een andere optie 'uitging', namelijk 'het benutten van de lage arbeidskosten ten plattelande'. Maar kon die laatste optie dan werkelijk voor alle takken van nijverheid - ook alle trafieken - worden gekozen? En waarom was de zuigkracht van deze optie zoveel groter dan die van de eerstgenoemde mogelijkheid: het voortzetten van technische vernieuwing? Noch de *Annales*-traditie, noch de *new economie history* leveren voor dit probleem kennelijk een adequate oplossing.

De eerste ronde van moderne economische groei?

Ten slotte kan natuurlijk de vraag worden gesteld of de hoofdthese van de schrijvers in dit boek overtuigend is aangetoond. Hebben de auteurs met hun vracht aan argumenten en empirische gegevens inderdaad hun stelling waargemaakt dat de economische ontwikkeling van Nederland in de vroeg-moderne tijd niet zomaar weer een variant was op een traditioneel model, maar een voorbeeld van iets nieuws, namelijk van de groei van een moderne economie? Is het juist (zoals de auteurs op pagina 798 schrijven, als ware het een aanvraag voor het *Guinness book of records*), dat de Republiek inderdaad 'het recht [mag] opeisen als de eerste moderne volkshuishouding erkend te worden, omdat zij onafgebroken in deze situatie heeft verkeerd'?

Ik ben er nog niet zo zeker van. De auteurs sommen vier kenmerken op waaraan een volkshuishouding moet voldoen om als 'modern' te kunnen worden gekwalificeerd (798-806). Als eerste wordt genoemd, dat markten voor goederen en productiefactoren een behoorlijke mate van vrijheid en toegankelijkheid kennen. De tweede eigenschap is, dat een economie zo'n hoog niveau van agrarische productiviteit heeft bereikt, dat een gevarieerde beroepsstructuur en ver doorgevoerde arbeidsdeling in stand kunnen worden gehouden die 'niet onderworpen zijn aan wettelijke beperkingen aan sociale mobiliteit'. Het derde kenmerk luidt, dat de overheid eigendomsrechten respecteert en oog heeft voor de materiële noden van haar onderdanen. Het vierde kenmerk dat de auteurs van wezenlijk belang achten, is dat de technische ontwikkeling en de maatschappelijke organisatie zo hoog ontwikkeld moeten zijn dat ze 'materiële cultuur van voldoende rijkdom' voortbrengen en 'in beginsel langdurige economische groei kunnen ondersteunen'.

Om de stelling te bewijzen dat de Republiek deze kenmerken langer heeft vertoond dan welke andere samenleving eerder in de geschiedenis dan ook, zouden de auteurs eigenlijk een vergelijking hebben moeten maken tussen Nederland en andere landen in Europa (of elders in de wereld). Dat doen ze echter niet. Er wordt in dit boek opvallend weinig vergeleken. De stelling is niet meer dan een hypothese die op toet-

sing wacht. Of Nederland werkelijk zo afweek als De Vries en Van der Woude menen, staat nog te bezien. Van der Wee heeft opgemerkt dat de elementen die de schrijvers typisch achten voor een 'moderne' volkshuishouding in de late Middeleeuwen en de zestiende eeuw ook al aangetroffen kunnen worden in Italië en de Zuidelijke Nederlanden. Hij ziet dus geen breuk, maar continuïteit. De ontwikkeling in de Republiek was in zijn visie een variant op een patroon dat elders reeds langer bestond[7]. De reactie dat Nederland desondanks de eerste moderne volkshuishouding mag worden genoemd omdat hier, anders dan bij voorbeeld in Toscane en Venetië het geval zou zijn geweest, geen teruggang plaatsvond naar een door landeigenaars beheerste economie en de vernieuwing zich uitstrekte tot alle sectoren van de economie (inclusief de landbouw)[8], lijkt mij op zich niet geheel afdoende. Het is immers de vraag waarom het feit dat de elite van Venetië vanaf de zestiende eeuw in toenemende mate investeerde in landbezit vanzelf zou inhouden dat de volkshuishouding niet meer 'modern' kon zijn; dat volgt toch niet uit de omschrijving van 'moderne volkshuishouding'? En ook in sommige gebieden van Italië kan de landbouw in de vroegmoderne tijd wel degelijk tot de moderne sector worden gerekend. Specialisatie, commercialisering, een hoog niveau van agrarische productiviteit - al die elementen zijn in de zeventiende eeuw net zo goed te vinden in Spaans Lombardije als in de kustprovincies van de Republiek[9].

Maar ook als De Vries en Van der Woude er in zouden slagen om aannemelijk te maken dat de Republiek inderdaad langer dan enige andere samenleving in de geschiedenis de kenmerken van een 'moderne volkshuishouding' vertoonde, dan nog is hun hoofdthese niet stevig genoeg verankerd. Dat de Republiek 'onafgebroken' die kenmerken bezat, kan immers met recht en reden worden betwijfeld. De gegevens van de auteurs zelf zijn ermee in tegenspraak. De groei van het inkomen per hoofd in de Republiek kwam volgens hun schatting omstreeks 1660 tot stilstand en sloeg daarna in de kustprovincies hoogstwaarschijnlijk zelfs in een daling om[10]. De 'langdurige economische groei' was dus niet blijvend. De 'niveau's van technische ontwikkeling en van maatschappelijke organisatie' waren, anders dan de auteurs poneren, kennelijk *niet* zodanig dat ze langdurige economische groei mogelijk maakten. Dat zijn ook precies de zwakke punten waar ze zelf de aandacht op vestigen. Nederland was niet in staat op eigen kracht de technologieën voort te brengen die beslissend zouden worden voor de industriële ontwikkeling in de negentiende eeuw en de maatschappelijke organisatie was tegen 1750 nog steeds zo verbrokkeld dat 'dit wel het patina van voorbije tijden [begon] te krijgen' (800).

7 H. van der Wee, 'Continuïteit en discontinuïteit in de economische ontwikkeling van Nederland, 1500-1815', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis,* XXI (1995) 273-280, aldaar 278-280.

8 Deze repliek van de auteurs (op een soortgelijke tegenwerping als van Van der Wee) is te vinden in Marjolein 't Hart, Ten nieuwe ronde in de geschiedschrijving over de Nederlandse economie. 'Een interview met Jan de Vries en Ad van der Woude', *Spiegel historiael*, XXX (1995) 51-54, aldaar 53-54.

9 Vgl. D. Sella, *Crisis and continuity. The economy of Spanish Lombardy in the seventeenth century* (Cambridge, Mass., 1979) hoofdstuk 6.

10 *Nederland 1500-1815*, 814-817.

De Vries en Van der Woude proberen deze contradictie weg te redeneren door de suggestie te doen dat zelfs de neergang van de Republiek een ‘modern’ karakter had. De problemen waarmee Nederland in die periode worstelde waren ‘de moderne problemen van winst, werkgelegenheid, markttoegang en kosten’ (805). De Republiek kwam niet in een klassiek Malthusiaans rampscenario terecht, stellen ze. Maar met deze tournure offeren de schrijvers in feite het begrip ‘groei’ op om de notie ‘modern’ te behouden. Moderne neergang is toch geen moderne groei? Hoe ‘modern’ de Nederlandse volkshuishouding in de vroeg-moderne tijd in veel opzichten ook mag zijn geweest, een duurzame groei kon ze kennelijk niet realiseren. De stelling dat in Nederland tussen 1500 en 1815 de eerste ronde van moderne economische groei plaatsvond, is vooralsnog dus niet bewezen.

Besluit

De Vries en Van der Woude hebben een synthese geschapen die in de Nederlandse economische geschiedschrijving van de vroeg-moderne tijd naar reikwijdte, diepgang en gedurfdheid haar weerga niet kent. Het is niet waarschijnlijk dat zo'n prestatie snel zal worden herhaald. De combinatie van de ‘Franse’ en ‘Amerikaanse’ benaderingen heeft door de intensieve samenwerking tussen de twee auteurs over het geheel genomen tot een voortreffelijk resultaat geleid.

Maar het zou iets te ver gaan om te zeggen dat deze manier van werken, anders dan eenmansarbeid of coöperatie in een groter collectief, enkel maar voordelen heeft. Ook een duo kan dode hoeken in zijn blikveld hebben. Ook een tandem heeft zijn beperkingen. De schrijvers van dit boek zijn er niet helemaal aan ontkomen. Ik heb in het voorafgaande een aantal van zulke beperkingen besproken: een oppervlakkige analyse van de technische ontwikkeling, een gebrek aan evenwicht in de visie op de rol van de overheid en zekere inconsistenties in het gebruik van centrale begrippen. De *Annales* en de *new economie history* zijn samen kennelijk nog niet zaligmakend. Dat neemt niet weg dat De Vries en Van der Woude een schitterend boek hebben geschreven. *Nederland 1500-1815* zal zeker nog één record breken: het zal langer onvervangbaar blijven dan Pringsheim, Baasch en Van Dillen.

Nederland de eerste moderne volkshuishouding. Een zinsbegoocheling of wenkend perspectief?
Jan de Vries en Ad van der Woude

Het is een goede gewoonte het meest vèrgaande voorstel het eerst in bespreking te brengen. Laten wij daarop variëren door met de meest kritische bespreking te beginnen[1]. Van Zanden opent met een klacht: het boek kent geen annotatie; er staan tabellen in waarbij bronvermelding ontbreekt; wij zijn ingegaan op gedachten die in zijn boek *Arbeid tijdens het handelskapitalisme* werden gepresenteerd zonder zijn naam te noemen en zelfs de titel van dit boek in de literatuurlijst op te nemen.

Hij heeft gelijk, wij annoteren niet. Dit is een bewuste keus die in meer overzichtswerken gemaakt werd. Wij kunnen daarvoor bijvoorbeeld verwijzen naar de Winkler Prins *Geschiedenis der Nederlanden* (3 dln.) en naar de uitvoerige rechtvaardiging daarvan door Groen van Prinsterer in het voorwoord van zijn *Handboek der Geschiedenis van het Vaderland.* Ook in andere landen is het niet moeilijk soortgelijke publicaties te vinden. Niet eerder lazen wij dat daardoor ‘de waarde ... als inleidend handboek sterk beperkt’ werd.

Van de 105 tabellen en 60 grafische voorstellingen in ons boek ontbreekt in drie gevallen inderdaad de bronvermelding (bij de resterende blanco's gaat het om eigen makelij). Gelukkig staan de werken waaraan deze werden ontleend (zie Van Zanden noot 1) wel in de literatuurlijst. Van slordigheid mag sprake zijn. Van opzet of systematiek niet.

Met zijn opmerkingen over het ontbreken van zijn *Arbeid tijdens het handelskapitalisme* scoort hij duidelijk een punt. Het zij toegegeven. De druk van de vaststaande datum van presentatie van het boek èn de voor het werk in de eindfase van de productie toch niet ideale afstand tussen Nederland en Californië heeft ons parten gespeeld. De Engelstalige versie en een derde Nederlandstalige druk zullen meer titels bevatten, waaronder genoemd boek. Overhaasting, slordigheid zijn te gebruiken kwalificaties; opzet niet. En zeker niet richting collega Van Zanden. Volgens het personenregister is hij in de tekst de meest genoemde historicus (zeven maal). Volgens de literatuurlijst is hij een van de meest gebruikte auteurs (zes titels vermeld). Daarenboven staat zijn naam nog onder acht tabellen en drie grafieken. Niemand haalt de citatie-score die hij hiermee bereikt. Nogmaals: van opzet is geen sprake waar hij zijn naam verzwegen acht. Ons boek is niet als een polemisch geschrift opgezet. Waar namen genoemd worden, is dat uit andere dan polemische overwegingen gebeurd. Wat dat betreft bevindt Van Zanden zich in goed gezelschap.

Een voorbeeld daarvan is de naam van Simon Kuznets. Iedere vakgenoot kent diens bijdrage tot de omschrijving van het begrip ‘modern economie growth’. Uit ons boek blijkt echter overduidelijk dat wij het daarmee niet in alle opzichten eens zijn. Bij

1 Dit neemt niet weg dat Van Zanden met zijn openingszinnen kennelijk wil aangeven dat ons boek in zijn totaliteit een knappe synthese genoemd mag worden, maar - uiteraard - ook ‘minder sterke kanten’ vertoont. Daarop richt zich zijn verdere betoog.

'moderne economische groei' behoort ook 'moderne economische stagnatie' of recessie. Kortom, ons gaat het om 'moderne volkshuishouding', waarmee zowel groei (in de letterlijke zin) als (langdurige) stagnatie of recessie verbonden kan zijn. Tezamen vormen die een 'ronde van moderne economische groei'. Dit impliceert, dat wij er niet van overtuigd zijn, dat wij in een wereld van 'eeuwige economische groei' (= voortdurende of aanhoudende groei = sustained growth) zijn aangekomen. Bij Kuznets is dat een onbewezen apriori. Het tegendeel daarvan bij ons ook. Maar wij bezitten wel het voordeel, dat voorafgaande aan ronden (= seculaire cycli) van 'moderne economische groei' andere ronden van economische groei waargenomen werden (seculaire trend). Dat de 'moderne' daarin van de 'pre-moderne' verschilt dat de groei eeuwigdurend, onafgebroken of aanhoudend zal zijn, geloven wij niet. Het verschil bestaat uit andere zaken, de aard van de volkshuishouding betreffende. Wij zijn van mening, dat de door Kuznets bedoelde 'sustained growth' best wel eens gedurende een lange periode naar omtrent nul of minder kan teruggaan, zonder dat 'volkshuishoudingen' hun moderne karakter behoeven te verliezen. Kuznets stond waarschijnlijk nog te sterk onder de invloed van moderniseringstheorieën uit de eerste decennia na de wereldoorlog. Wij kunnen niet geloven, dat Van Zanden die inmiddels toch ook wel de nodige scepsis zal hebben opgedaan over het oude geloof in eeuwige groei, een begrip van een generatie terug onveranderd wil verdedigen. In ieder geval heeft hij ons gewijzigde concept 'ronden van (moderne) economische groei' niet goed begrepen. Zijn verwarring komt tot uiting in zijn poging ons concept te toetsen. Deze komt erop neer, dat de door ons aangewezen periode van groei exact (! Van Zanden) 78 jaar oplevert, terwijl die welke Groot-Brittannië doormaakt nu reeds 215 jaren telt. 'Een grens van 100 jaar is dus minimaal' (waarmee ook Van Zanden blijk geeft in te zien dat de groei niet 'voortdurend' zal/kan zijn).

Wij zien dat heel anders. De groeifase, waarin de Republiek tot een moderne volkshuishouding uitgroeide, begon in West-Europa omstreeks 1475 en hield (althans voor de Noordelijke Nederlanden) een kleine 200 jaar aan. Deze expansieve fase van de seculaire trend vond zijn zwaartepunt gedurende de eerste eeuw daarvan vooral - geconcentreerd op Antwerpen - in de Zuidelijke Nederlanden. In het laatste kwart van de zestiende eeuw verplaatste het centrum van deze ontwikkeling zich naar het Noorden, gemakshalve gezegd van Antwerpen naar Amsterdam. Maar dan wel een Amsterdam dat (zowel intern als naar zijn externe (ver)bindingen bezien) nogal van Antwerpen verschilde. In ons boek hebben wij meer dan eens daarop de nadruk gelegd. In de Noordelijke Nederlanden mondde de seculaire expansiefase, welke omstreeks 1475 in West-Europa begonnen was, na 1585 uit in het ontstaan van een volkshuishouding die wij als 'modern' durven te kenschetsen. Dit was de eerste 'moderne volkshuishouding' en die kende derhalve een 'moderne groei' (geen eeuwigdurende). Traditionele economische groei was daar uitgemond in moderne economische groei. Het niet-noemen van de naam van Kuznets was dus noch toeval noch opzet. Wij polemiseerden niet en stoeiden ook niet met definities van moderne economische groei, want de waarde daarvan is betrekkelijk. Wij waren vooral geïnteresseerd in een moderne volkshuishouding en haar ontwikkeling tijdens zowel haar groei-

als contractiefase. In dat verband bleek het werk van W.W. Rostow (die wij niet graag als een auteur van het tweede garnituur zouden bestempelen) door zijn procesbeschrijving van de ontstaans- en groeigeschiedenis van een moderne volkshuishouding voor ons een onverwachte relevantie te hebben.

Klemmend wordt nu natuurlijk de vraag wat dan de kenmerken van een 'moderne volkshuishouding' zijn. Niet één vanzelfsprekend, maar een heel pakket met een per volkshuishouding wel eens wat andere inhoud of accent. Maar een aantal daarvan zal altijd aanwezig moeten zijn. In ons boek en in de daarover reeds gevoerde discussie hebben wij ons daar meermalen over uitgelaten[2]. Een aantal willen wij nog wel eens de revue laten passeren zonder daar een nieuwe verhandeling over te schrijven.

Van Zanden wil de bloei van de Republiek in de pre-moderne periode blijven dateren. Maar het dan door hem opgestelde rijtje vertoont wel een eigenaardige breuk: 'Sevilla, Lissabon, Venetië, Genua, Antwerpen', ... Amsterdam? Nee, natuurlijk niet Amsterdam! Iedere Nederlandse historicus dient te en zal zeggen 'de Republiek' (een enkeling verspreekt zich nog met 'Holland'). In de pre-moderne periode kan men stedelijke economieën in werking zien met in het algemeen een beperkte regionale reikwijdte naast hun lange afstand functie. Na de Antwerpse pre-moderne economie ontstond in de Republiek voor het eerst een echte volkshuishouding, en daarmee een voorwaarde voor het ontstaan van een moderne economie. In de 'eerste ronde' internationaliseerde dat fenomeen zich nog niet. Dat proces kwam pas goed op gang toen de 'tweede ronde' een kleine eeuw oud was (in de decennia rond het midden van de negentiende eeuw).

Een belangrijk kenmerk daarbij bleek ook het niveau van urbanisatie. Terwijl op nationale schaal een niveau van vijftien procent verstedelijking maar moeilijk gehaald werd, groeide die in de Republiek naar veertig à vijfenveertig procent. Wanneer wij het urbanisatieniveau van ruim zestig procent in Holland terzijde laten, treffen wij ook elders in de Republiek een niveau van ongeveer vijfentwintig procent en meer aan, ver boven wat elders in Europa gehaald werd. Pas tijdens de 'tweede ronde' werden eerst Engeland, toen Duitsland en vervolgens andere volkshuishoudingen deelgenoot daarvan.

Het is beslist onwaar te stellen, dat wij van mening zijn dat de landgewesten buiten de moderne volkshuishouding zijn gebleven. Voorbij Amersfoort en Utrecht ging men geen andere wereld binnen. De politieke, kerkelijke, culturele en economische vervlechtingen waren talrijk en intensief. In de Veluwe en Overijssel geleek het leven meer op dat in de zeegewesten dan op dat op het Duitse of Franse platteland. Niet alleen het urbanisatieniveau was daar een uiting van, maar vele andere in ons boek verwerkte verschijnselen (lopend van plattelandsnijverheid tot tabaksteelt, van verzorgingspatroon tot mate van marktgerichtheid). De uitleg die Van Zanden geeft aan onze regels op bladzijde 830 ('De Republiek is er nooit in geslaagd dit voor het gehele land waar te maken. Tussen de zee- en landgewesten bleef altijd een behoorlijk verschil in productiviteit aanwezig'), is niet de lezing die wij erin hebben willen

2 *Nederland 1500-1815*, 213-221, 798-806. Jan de Vries en Ad van der Woude, 'De volkshuishouding van de Republiek in haar Europese context', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XXII (1996) 319-326.

leggen. Regionale verschillen waren er (en bestaan op tal van punten nog steeds), maar dat doet geen afbreuk aan het samenleven in één volkshuishouding[3].

Belangrijk voor het al dan niet aanwezig zijn van een moderne volkshuishouding is ook de structuur van de beroepsbevolking, met name het aandeel van de agrarische sector daarin. Uiteraard staat dit niet los van de urbanisatie. Maar de verbanden mogen niet worden omgedraaid. Het aandeel van de agrarische in de totale beroepsbevolking was niet 'modern' omdat er zo'n hoog niveau van urbanisatie was. Het was veeleer zo, dat ondanks verstedelijking het platteland toch niet werd leeggezogen, omdat zowel de landbouw als de nijverheid daar zo'n niveau van productiviteit wisten te behalen, dat geen reden voor leegloop aanwezig was. Stad en platteland vormden één, geïntegreerd systeem.

Desondanks was de mobiliteit zeer groot. Honderdduizenden, ja meer dan een miljoen zijn blijvend op de Republiek afgekomen naast een bijna permanent leger van jaarlijks terugkerende seizoentrekarbeiders. Bij ons weten is dit geen verschijnsel dat aan de pre-moderne volkshuishouding eigen is. Het is op zichzelf dus reeds een aanwijzing voor moderniteit. Het waren de voorstellingen over werkgelegenheid en levensstandaard, die het bestaan van die grote migratiestroom bepaalden. Daarin week de samenleving van de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw niet af van die in West-Europa en de USA in de tweede helft van de twintigste eeuw. Daarmee raken wij het punt van de ontwikkeling van het reële loon.

Van Zanden werkt met anderen aan een nieuwe index van de kosten van levensonderhoud, van de koopkracht van het loon dus (het reële loon). Door huishuurprijzen toe te voegen en de prijs van brood in plaats van graan in die index te verwerken zou de koopkrachtstijging van het loon die wij na 1580 constateerden geheel verdwijnen. Wij zullen dat afwachten. Het zou - *mits methodisch correct uitgevoerd* - geen onbetekenend punt zijn en een verdere verdieping van onze kennis brengen. Wij zagen geen kans op verantwoorde wijze dergelijke gegevens in ons pakket consumptiegoederen op te nemen[4]. Maar bovendien speelde daarbij nog iets anders. Ons was het er tevens om begonnen de koopkracht in de Republiek te vergelijken met die bij onze belangrijkste concurrent, Engeland. Men komt dan altijd terecht bij de bekende, door Phelps Brown en Hopkins geconstrueerde index. Alleen gelijksoortige zaken mogen vergeleken worden. De door ons geconstrueerde index stemt daarom in essentie met die van Brown-Hopkins overeen. Ons lijkt daarom het een of het ander te moeten gebeuren: men vergelijkt een niet-Engelse reeks met die van Brown-Hopkins en zorgt dat beiden gelijksoortig zijn, òf men vergelijkt een Engelse reeks met een niet-Engelse (in dit geval Nederlandse) en zorgt dan dat de Engelse reeks inhoudelijk in overeenstemming wordt gebracht met de niet-Engelse. Wij hebben voor de eerste weg gekozen en ons pakket consumptiegoederen samengesteld naar aanleiding van het Engelse pakket dat Brown en Hopkins hanteerden.

3 Van Zandens bewering dat wij zwijgen over lonen en loontrends in Oost-Nederland is volkomen onjuist. Zie ons boek, 706-707.

4 Belangrijke vraagpunten daarbij worden dan wel de representativiteit en consistentie door de tijd heen van de gebruikte huishuur- en broodprijzen. Op dit vraagstuk zijn wij in ons boek ingegaan (713-714, 719, 742, 774).

Van Zanden stelt echter voor zo'n vergelijking maar te laten zitten, omdat hij er de voorkeur aangeeft de invloed van de verbruiksbelastingen, de zogenaamde accijnzen, na te gaan. Ook dat is echter een onderzoeksterrein bezaaid met de nodige voetangels en klemmen, waarvan hij hier niet rept. De broodprijs kende een kostencomponent veroorzaakt door de heffing van een *accijns op het gemaal.* Ingesteld in 1584 werd deze periodiek verhoogd totdat in 1680 een werkelijk zwaar drukkend tarief bereikt werd. Toch, wanneer men in een index voor de kosten van levensonderhoud de belastingdruk verwerken wil, dan zal men dat op zo'n manier moeten aanpakken dat de totale reële druk over de gehele in beschouwing genomen periode daarin verwerkt wordt. Ook vóór 1584 was de belastingdruk niet gelijk aan nul. Maar zoiets gebeurt wel wanneer men een index construeert waarin de heffing op het gemaal als een pars pro toto voor de totale belastingdruk fungeert. Maar weinig - ook actuele - indexen van kosten van levensonderhoud nemen de belastingdruk mee in het pakket[5] om de praktische reden dat belastingen ver uiteenlopen naar sociale klasse en vergelijkbare kenmerken van de belastingbetaler. Kijken wij daarvoor maar eens naar Van Zandens brood.

Tijdens de Republiek dekten de consumenten hun calorische behoeften voor een belangrijk deel door uiteenlopende porties tarwebrood, roggebrood, boekweit en peulvruchten in te kopen. Tarwebrood werd drie maal zo zwaar belast als roggebrood, terwijl peulvruchten (en later aardappels) (nagenoeg) vrij van accijnsbelasting waren. Bij het drinken van bier zag het er net zo uit: het meest slappe bier was belastingvrij, terwijl de heffing met de kwaliteit van het product opliep. Dit zo zijnde kon de consument in grote mate zelf bepalen hoeveel belasting hij voor zijn consumptie over had. In het geval van het brood weten wij dat in Holland, waar de tarieven het hoogste waren, de consumenten tegenover de koop van iedere pond (laag belast) roggebrood de koop van drie pond (veel hoger belast) tarwebrood stelden. Maar in het Oosten van het land, waar de belastingtarieven lager waren, kozen de mensen vooral voor het consumeren van rogge en boekweit[6]. Zo lijkt het dus wel dat met het ophogen van de tarieven op (vooral) tarwebrood de mensen in Holland voortdurend armer en die in het Oosten relatief rijker werden. Maar zo was het natuurlijk niet. Het waren niet de belastingen welke het niveau van de levensstandaard bepaalden, maar het was de levensstandaard welke voor alles de hoogte van de belastingdruk bewerkstelligde. In de belastingheffing waren ook in de zeventiende en achttiende eeuw sterk progressief werkende elementen ingebouwd. De samenstelling van de belastingdruk is dan ook een van de sterkste aanwijzingen voor het feit, dat de reële *inkomens* stegen (al gold dat niet voor iedere sociale categorie in dezelfde mate).

Komen wij nu dan tot de opmerkingen over Engeland en Londen. Van Zanden trekt conclusies uit een haastige vergelijking van de Republiek met Londen. Ons inziens mag ook dat niet. Hier wordt een volkshuishouding tegenover één enkele (grote) stad gesteld, zodat het een vergelijking van een volkomen urbane situatie met een niet

5 Telefonische mededeling van het Centraal Bureau voor de Statistiek.

6 Jan de Vries, 'The production and consumption of wheat in the Netherlands, with special reference to Zeeland in 1789', in: H. Diederiks, e.a., *Het platteland in een veranderende wereld* (Hilversum, 1994) 199-219.

meer dan geürbaniseerde samenleving is. In Londen bestond geen agrarische sector, die in de volkshuishouding van de Republiek ondanks haar moderne karakter nog altijd veruit de grootste beroepsgroep was. Ook in Londen was de mobiliteit van de bevolking zeer groot, maar het ging bijna uitsluitend over binnenlandse mobiliteit, terwijl in de Republiek de toestroom van buiten nu juist zo extreem was. En zo zal men meer verschillen kunnen opmerken. Een vergelijking van Londen (ca. 10% van de totale Engelse bevolking herbergend) met Amsterdam (ruim 10% van de bevolking van de Republiek tellend) lijkt zinvoller. Maar ook die is zeer betwistbaar, omdat Amsterdam anders in de Republiek geïntegreerd was dan Londen in Engeland. Amsterdam was een stad tussen vele andere die ook meetelden. Bij ons was sprake van een stedelijk systeem. In Engeland bestond tot ver in achttiende eeuw - om het met een lichte overdrijving te stellen - maar één stad: Londen. Na Londen en in verhouding tot Londen kwam eerst niets, dan nog niets en daarna pas iets dat op steden ging lijken. Londen bepaalde het urbanisatieniveau van Engeland; Amsterdam niet dat van de Republiek.

Toch had Londen wel iets met de Republiek (en Amsterdam) gemeen. Wij hebben daar enige jaren geleden reeds op gewezen. Het is de eenvoudige bevoorrading met energie vanuit het kolenbekken in Noordoost-Engeland via zee[7]. Dit feit maakte de grote en dichte bewoningsconcentratie welke Londen was, mogelijk. Dieper het binnenland in was deze royale en relatief goedkope energievoorziening echter niet haalbaar zolang het wegen- en vooral vaarwegenstelsel in Engeland niet was uitgebouwd. De veel moeilijker toegankelijkheid van het binnenland was het structurele nadeel ten opzichte van de Republiek waarmee Engeland kampte. Pas toen dat probleem in de loop van de achttiende eeuw gaandeweg geringer werd door de aanleg van vaaren verharde wegen, kon in de meest letterlijke zin het vuur van Londen naar andere, gunstig daarvoor gelegen regio's zoals de Midlands, Lancashire, de Schotse laaglanden en dergelijke worden doorgegeven. Dat wat wij nu de Industriële Revolutie noemen kon toen, in de tweede helft van de achttiende eeuw, van de grond komen.

In zekere zin bestaat er overeenkomst tussen Antwerpen en Londen in het ontwikkelingsproces van de eerste en van de tweede ronde van moderne economische groei. Antwerpen zou je als het ware kunnen zien als de lont of het ontstekingsmechanisme in de eerste ronde, die vervolgens in de Republiek tot het ontstaan van de eerste moderne volkshuishouding leidde. Londen vervulde in de tweede ronde als het ware dezelfde functie als Antwerpen in de eerste. Na het midden van de achttiende eeuw, toen de openlegging van het Engelse binnenland min of meer een feit werd, leidde dat tot het ontstaan van de tweede moderne volkshuishouding, die van Engeland. Het tijdsverschil is ongeveer tweehonderd jaar. De eerste ronde begon tegen 1500 en dan vooral in Antwerpen. Na 1580 loopt dat in de Republiek uit op de geboorte van de eerste moderne volkshuishouding, welke honderd jaar later over het

7 Ad van der Woude, Jan de Vries en Akira Hayami, *Urbanization in history* (Oxford, 1990) 12: 'In the north-east, mines were very near the coast, so that the coal could be carried cheaply to distant markets - as long as they were accessible by coastal vessels. This became the source of cheap fuel for London; as the city grew throughout the eighteenth century so did its consumption of coal: from 775 kg. per head in 1701-25 to 1.250 kg. per head in 1776-1800'.

hoogtepunt heen was (± 1675) en toen aan een langdurige periode van aanpassing en contractie begon die tot omstreeks 1850 doorliep. De tweede ronde begon tegen het eind van de zeventiende eeuw speciaal in Londen. Omstreeks 1780 liep dat uit op het ontstaan van de tweede moderne volkshuishouding in Engeland, welke honderd jaar later sérieuze buitenlandse mededingers begon te krijgen en vanaf toen met een langdurig proces van aanpassing en contractie geconfronteerd werd, dat tot in onze dagen aanhoudt.

De parallellen zijn tè mooi om niet verdacht te zijn. Wij begrijpen dat, maar kunnen er alleen maar over opmerken dat deze nog versterkt worden door de afloop van iedere ronde, welke essentieel is voor de aanvaarding van haar bestaan als 'modern': er vindt wel (relatieve) contractie en aanpassing plaats, maar de eenmaal gewonnen moderniteit gaat niet verloren. Zowel de eerste als de tweede ronde loopt niet uit op een terugval in een vroeger pre-modern stadium. De gewonnen moderniteit blijft bestaan. Moses Abramovitz duidde dit aan met het begrip 'social capability', het complex van verschijnselen zoals de maatschappelijke instituties, het human capital, de geesteshouding, die de aansluiting bij en opname in de wereld van de moderne economie mogelijk maakt, en dergelijke meer[8]. Zo deed in Nederland omstreeks 1770-1780, een eeuw nadat het hoogtepunt in de eerste ronde van moderne economische groei werd gepasseerd, de gemiddelde arbeidsproductiviteit nog steeds voor die in geen enkel ander land onder. En nog weer een eeuw later, omstreeks 1870-1880, lag het inkomen per hoofd van de bevolking in Nederland nog steeds op het niveau van de andere reeds geïndustrialiseerd te noemen landen, terwijl die industrialisatie toen in Nederland nog altijd echt op gang moest komen[9]. De 'social capability' bleef in Nederland bestaan (en nu in Engeland), en daarmee de economische moderniteit.

Van Zanden is evenwel niet de enige die met onze beschrijving van 'moderne volkshuishouding' en 'moderne economische groei' worstelt. Ook Davids (en recentelijk in het *Tijdschrift voor geschiedenis* de criticus Klein) heeft het op dit punt moeilijk. Simon Kuznets' 'sustained growth' is hen allen (Maarten Prak blijkt in zijn bespreking in *Intermediair* ook in dit gezelschap thuis te horen) wel erg diep in het merg gekropen. Het is blijkbaar niet meer zo, dat wij de poging van Kuznets om een definitie of omschrijving van het begrip 'moderne economische groei' te geven als een eerste en redelijk geslaagde poging moeten beschouwen, maar eerder als een soort 'wet van Kuznets'. Wij hopen dat het ons in de voorgaande pagina's is gelukt om alle critici van dit punt dichter bij begrip voor onze zienswijze en tot een geringere verabsolutering van Kuznets opmerkingen te hebben gebracht. 'Moderne neergang' is inderdaad een fase in een 'ronde van moderne groei'.

8 Moses Abramovitz, 'Catching up, forging ahead, and falling behind', *Journal of economic history,* XLVI (1986) 385-406. Voor Abramovitz ging het over het verschil in uitwerking van een dollar geïnvesteerd in het kader van het Marshall Plan en in dat van ontwikkelingshulp. Maar dat geldt ook voor het vermogen in vroegere tijden om aansluiting te behouden of te krijgen.

9 Zie bij Angus Maddison, *Dynamic forces in capitalist development. A long-run comparative view* (Oxford, 1991); Paul Bairoch, 'Europe's Gross National Product 1800-1975', *Journal of European economic history,* V (1976) 273-340. Over de 'stiekeme groei' in Nederland, zie Richard Griffiths, *Achterlijk of anders? Aspecten van de economische ontwikkeling van Nederland in de 19e eeuw* (Amsterdam, 1980).

Veel uitvoeriger dan in zijn opmerkingen met betrekking tot mogelijke inconsistenties in ons gebruik van centrale begrippen (zoals moderne groei) is Davids over twee andere belangrijke onderwerpen: de rol van de staat en die van de technologische ontwikkeling. Hij mist een expliciete behandeling van de overheid en het verschijnsel macht in een speciaal daaraan gewijde paragraaf. Nu moet de lezer ons standpunt daaromtrent bijeensprokkelen uit passages die handelen over de openbare financiën, de sociale zorg, conclusies in het hoofdstuk nijverheid, en andere her en der verspreide losse zinsneden. Natuurlijk zou het denkbaar zijn geweest, bijvoorbeeld in het deel Structuren, een aparte beschouwing aan de plaats en rol van de onderscheiden overheden welke de Republiek kende te wijden. Daar zou dit niet hebben misstaan.

Toch wijst Davids' eigen opsomming van de passages waar de overheid door ons ten tonele werd gevoerd er reeds op, dat het wat ver zou gaan ons van een algehele veronachtzaming van de rol van de overheid in het economisch leven in de Republiek te betichten. Iets, wat Davids ook niet doet. Maar hij mist toch een systematische afweging van die rol. De bespreking daarvan bij de verschillende niveaus waarop die macht zich ontplooide - het stedelijk patriciaat dat het plaatselijk economisch leven tracht te bevorderen; de waterschappen die hun heffingen en inspanningen op de economische situatie trachten af te stemmen; het provinciaal bestuur dat zijn economisch belang in het oog houdt bij de uitbouw van het belastingstelsel, het bevorderen van handel en nijverheid, het bevoordelen van hun ingezetenen in de concurrentie met anderen; de Admiraliteiten die zich nogal selectief gedragen bij het invorderen van de heffingen; de Staten-Generaal die machtsvertoon in het buitenland niet schuwt wanneer het erom gaat de toegang tot de markten aldaar open te houden en die zich binnenlands inzet voor een heldere muntpolitiek - is hem niet voldoende. Dit loopt volgens hem uit op een ambivalent beeld waarin de overheid nu eens als 'liberaal' *avant la lettre* wordt getekend en dan weer als ongeremd in haar streven zaken als transport en verbindingen, broodverzorging en haringvangst in strikte regelgeving vast te leggen.

Ook wij zullen het uitwerken van een coherent beeld van de overheidsbemoeiing met het economisch leven van harte toejuichen, maar hielden onze eigen doelstellingen op een lager niveau. Ons ging het er allereerst om duidelijke verklaringen te bieden voor het politieke handelen op de onderscheiden niveaus van dit zo extreem gedecentraliseerde en onideologisch uitgeoefende bestuur. Daarnaast probeerden wij inzicht te krijgen in de ingebouwde beperkingen en in de dilemma's waarmee deze staat te maken kreeg bij het uitzetten van een politiek voor een complexe economie waarin tegengestelde belangen gemakkelijk op elkaar konden botsen. De bladzijden 803-804 van ons boek vatten dat *in abstracto* samen.

Hoewel wij ons inziens het regelende optreden van de overheid dus niet ontkennen en zelfs niet onderbelichten, beticht Davids ons ervan het dualisme in de overheidshouding (enerzijds een liberaal paradijs na te streven en anderzijds vèrgaande ordening aan het economisch leven op te leggen) te bagatelliseren of goed te praten, misschien zelfs wel te verheerlijken. Gelet op het individualistische karakter dat wij die

samenleving toeschrijven, zouden wij haar als het ware tot een proeftuin van het liberalisme verheffen (vooral het Westen van het land - onze bladzijden 198-205). Wij menen echter dat Davids hier twee zaken dooreen haalt: cultuur in de brede zin des woords en politiek. Die twee staan niet los van elkaar en werken op elkaar in. Vanzelfsprekend. Maar onze uitspraak dat de gezins- en familiestructuur en dat de sociale betrekkingen tussen de inwoners een grote mate van individualisme uitstraalden houdt niet in, dat wij de opvatting verkondigen dat de overheid slechts die politiek voorstond welke later door Adam Smith gepropageerd werd. Het betekent wèl, dat het optreden en ingrijpen van de overheid op andere grenzen en weerstanden stuitte dan in de meeste Europese staten gebruikelijk was. Aan bijvoorbeeld de werking van gilden en andere regelgevende lichamen (zoals het College van de Grote Visserij) wordt in ons boek wel degelijk aandacht geschonken. Davids noemt dat ook zelf. Maar wij beschrijven deze instellingen niet in de eerste plaats als uitingen van corporatieve solidariteit en anti-markt gerichte sentimenten. Ons gaat het er vooral om de functionele aspecten ervan voor het bedrijfsleven en de grenzen aan hun bemoeienis te schilderen. De gilden vermeerderden zich in aantal, maar hun aanwezigheid vertoonde de tendentie zich in bepaalde sectoren van het economisch leven te concentreren. In bijna alle nijverheden die direct met de internationale markt verbonden waren was hun positie tamelijk marginaal (met de scheepsbouw als een vrij eenzame maar belangrijke uitzondering). Maar wij willen graag toegeven, dat het onderzoek naar de gilden in de Republiek nog best wat aandacht gebruiken kan. Dat gebeurt nu dan ook[10] en wanneer dat tot vernieuwende inzichten leidt, is dat alleen maar winst.

Met zijn tweede punt - de rol van de techniek en technologische innovatie - scoort Davids ook. En wederom niet, omdat wij geen melding gemaakt zouden hebben van afzonderlijke staaltjes van technische voorsprong of vooruitgang, maar omdat wij ook hier niet tot een algehele afweging en analyse van het proces van technische vooruitgang als zodanig zijn gekomen. Wat - met andere woorden - verklaart de technologische creativiteit die in de vijftiende en zestiende eeuw te constateren valt en waarom droogde deze in de late zeventiende en achttiende eeuw op? Het gaat daarbij inderdaad om een intrigerend vraagstuk zoals ook indirect valt af te leiden uit het bestaan van een uitgebreide maar tot nog toe tot weinig fundamenteel inzicht voerende literatuur met betrekking tot dit vraagstuk in de tweede ronde van moderne economische groei, speciaal de Industriële Revolutie daarin. Economische historici is het wel gelukt de zich manifesterende omstandigheden bloot te leggen, maar zij slaagden er slecht in de voorwaarden die daartoe voldoende zijn aan te wijzen.

Wij geven het dus toe: wij bieden geen sluitende verklaring voor het unieke verschijnsel van de Nederlandse creativiteit op technisch gebied. Maar dat betekent nog niet dat wij volkomen zwegen over de factoren die tot innovatie bleken te leiden. Wij wezen op kapitaalsinvesteringen, op het elastisch aanbod van energie, en op investeringen in opleiding en scholing van de werkende bevolking als voor de hand liggende

10 P. Lourens en J. Lucassen, 'Ambachtsgilden in Nederland: een eerste inventarisatie', *NEHA-Jaarboek voor economische, bedrijfs- en techniekgeschiedenis*, LVII (1994) 34-62.

oorzaken van de technologische ontwikkeling (799). In ieder geval bestonden de organen, bedoeld om een kwieke reactie uit te lokken op kansen voor winstneming door particulieren en om de informatiestroom in het leven te roepen, die van wezenlijk belang is voor het doorgeven van technische kennis in innovatief ingestelde samenlevingen. Meer dan eens legden wij er de nadruk op dat goed omschreven en effectief beschermde eigendomsrechten het beste mechanisme opleveren, waarover North en Thomas opmerkten 'some mechanism must be devised to bring social and private rates of return (to innovative activity) into closer parity' om daardoor groei in productiviteit op te wekken[11].

Creativiteit verklaren, is geen eenvoudige zaak[12]. Dat is vermoedelijk ook bewust of onbewust de reden waarom Davids veel uitvoeriger stilstaat bij ons tekortschieten in het bieden van een verklaring voor de technologische stilstand in de lange achttiende eeuw. Wij menen dat hij onze opmerkingen dienaangaande onbevredigend vindt, omdat hij ons inziens twee zaken dooreen haalt: de *reactie* op de omslag in het economisch klimaat laat in de zeventiende eeuw, en de *consequenties* van de zwakke industriële structuur tegen het eind van de achttiende eeuw. Het was met betrekking tot het tweede punt dat wij beargumenteerden dat het uiteindelijke structurele onvermogen van de industrie om te kunnen concurreren tot gevolg kreeg dat het boeken van technologische vooruitgang daardoor onhaalbaar of in ieder geval onwaarschijnlijk werd. De innovaties kwamen in die tijd immers niet uit het laboratorium of de studeerkamer, maar vonden hun oorsprong in de praktijk van het produceren. 'Leaming-by-doing' vormde de grondslag voor technische vernieuwing en vooruitgang. Wie ophield met produceren, staakte ook het innoveren[13].

Daarmee komen wij dan tot het punt van het opdrogen van de technologische innovatie in de late zeventiende eeuw. Voor Davids is onze suggestie, dat bij dalende prijzen en stokkende markten de producenten vaker een oplossing zoeken middels een reductie van de vaste kosten (vooral die van arbeid natuurlijk) dan door te investeren in meer productieve kapitaalgoederen (776-777), niet overtuigend. Laten wij er daarom nog wat verder over uitweiden.

In zijn bespreking van het ondernemersgedrag heeft Joseph Schumpeter een nuttig onderscheid gemaakt tussen 'op nieuwe scheppingen gerichte' en 'op aanpassingen gerichte' reacties van entrepreneurs[14].

Een nieuwe, productiviteitsvergrotende technologie is zo'n op nieuwe schepping gerichte reactie, De doorvoering ervan vraagt meestal om een investering waardoor variabele kosten in vaste worden omgezet. De ondernemer wordt daardoor aan grotere risico's blootgesteld. Hij moet zijn concurrenten die doorgaan op de oude manier

11 Douglass C. North en Robert Paul Thomas, *The rise of the western world* (Cambridge, 1973) 2.

12 J.A.A. van Leent, *Wetenschappelijke creativiteit* (Inaugurale rede, Wageningen 10 oktober 1963).

13 Kenneth J. Arrow, 'The economic implications of learning-by-doing', *Review of economic studies*, XXIX (1962) 155-173. Dit is een klassieke studie die onder het stof is uitgehaald en in de 'Nieuwe Groei Theorie' een sleutelrol vervult. Zie Paul M. Romer, 'Increasing returns on long run growth', *Journal of political economy*, XCIV (1986) 1002-1037.

14 Joseph A. Schumpeter, 'The creative response in economic history', *Journal of economic history*, VII (1947) 149-159.

te produceren nog uit de markt drijven, en deze kunnen van hun kant zich aanpassen door de loonkosten te drukken en met een kleinere winst genoegen te nemen. De creatieve vernieuwer loopt altijd het risico de gegijzelde van zijn eigen investering te worden[15]. Welnu, de late zeventiende eeuw was een kritieke tijd voor het economisch leven in de Republiek en beslist niet aanmoedigend tot het kiezen van de creatieve weg. In heel West-Europa liep het inwonertal terug, het prijsniveau van belangrijke producten was aan het dalen en het handelsvolume kromp tengevolge van beschermende tarievenpolitiek. Vandaar de voorkeur voor de op aanpassing gerichte optie. Natuurlijk was die keus niet in alle gevallen even attractief. De kapitaalintensieve bedrijven gingen voort met het uitproberen van innovaties en er zijn geen aanwijzingen dat zij honderd jaar later technisch achterop waren geraakt. Toch ging de algemene voorkeur naar op aanpassing gerichte reacties. Davids kan terecht zeggen dat noch de *Annales*-traditie noch de *New Economie History* ons op dit punt van inzichtrijke denkbeelden voorzien. Hier is het de Schumpeteriaanse traditie van ondernemersgeschiedenis die ons de theoretische hulpmiddelen moet aanreiken.

Samenvattend menen wij te mogen stellen dat Davids twee goede zaken heeft aangevoerd. De plus- en minpunten tegen elkaar afwegend, dient de rol van de overheid in het economisch leven eens een welafgewogen behandeling te krijgen en in een theorie van het staatshandelen te worden ingekaderd. Bij het schrijven van ons boek was de tijd daar nog niet rijp voor (en volgens ons ligt dat moment ook nu nog niet binnen handbereik). Daarom hebben wij onze doelstellingen anders gesteld. Onze gedecentraliseerde Republiek toonde altijd meerdere gezichten tegelijkertijd. Wij hebben de voorkeur gegeven aan een uiteenzetting waarbij het accent viel op de tegenstellingen en de gelaagde bestuursstructuur van die staat. Iets dergelijks geldt voor zijn tweede punt. Een goede evaluatie van de werking van het technologische gegeven als maatschappelijk (en dus ook economisch) verschijnsel blijft een groot (maar moeilijk) desideratum. Ook daarvoor was (en is) de tijd nog niet rijp. Ook voor dit aspect hebben wij ons dus bescheidener opgesteld dan de gedrevenheid van de zoekende historicus wil wensen. Maar ons afzijdig ervan gehouden hebben wij niet.

Ook Van Zanden heeft zich in nuttige zaken begeven. Wanneer het hem en de zijnen lukt hun onderzoek in deze op het vereiste technische niveau te krijgen, kan het een welkome aanvulling op de bestaande kennis leveren. Maar het moet dan wel methodisch aanvaardbaar zijn, opdat wij niet de zoveelste vertoning krijgen van een werkwijze waarover Henk Roessingh, een van de grondleggers van de kwantitatieve geschiedbeoefening in dit land, eens schreef: ‘het zou misschien best waar kunnen zijn, maar evengoed ook niet. ... Het verschil van mening ... betreft in de kern van de zaak de degelijkheidseisen die aan historisch onderzoek gesteld moeten worden. Dit is het principiële punt, waarop in de naaste toekomst mijns inziens bezinning nodig is’[16].

15 Meer hierover bij de klassieker voor de geschiedenis van technologie en samenleving: David Landes, *The unbound Prometheus* (Cambridge, 1969) 42-43.

16 H.K. Roessingh, ‘Schatten, rekenen ... en bewijzen’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CVI (1991) 665.

Hoe zo'n verantwoord onderzoek naar de ontwikkeling van de koopkracht en de internationale vergelijking ervan ook moge uitvallen, ons lijkt het niet aannemelijk dat het onze conclusie - dat zich hier de eerste moderne volkshuishouding in een eerste ronde van moderne economische groei heeft bevonden - kan aantasten. Daarvoor was er te veel aan de hand. Dat laat zich niet tot één item reduceren. Wij verwerpen de opvatting dat alle economieën van vóór de Industriële Revolutie bij definitie pre-modern zouden zijn. Het falen van de Nederlandse volkshuishouding om ten eeuwige dage haar leidende positie vast te houden vormt voor ons geen van te voren vaststaand *bewijs* dat zij dus pre-modern was. Ook vandaag de dag bevindt niet iedere moderne volkshuishouding zich in de spits van het peloton noch vertonen deze onafgebroken groei. (Indien wij de officiële cijfers moeten geloven, zijn de lonen in de VS over de periode 1973-1996 met gemiddeld 10% in reële koopkracht gedaald; wij betwijfelen het dat de terugval in de Republiek, exact drie honderd jaar geleden (1673-1696), groter is geweest..) Groot-Brittannië gaat nog steeds door voor een deelhebber aan economische groei. Desondanks raakte het nu al een eeuw geleden zijn leidende positie kwijt. Recent wees Joel Mokyr nog eens op de waarheid van de Wet van Cardwell. ('Samenlevingen zijn slechts voor een korte spanne tijds creatief'.) Schrijvend specifiek met betrekking tot het geval Engeland kwam hij tot de conclusie: 'Sooner or later, in any given society, the progress of technology will grind to halt. In a purely dialectical fashion, technical progress creates forces that eventually destroy it'[17].

Tot slot nog dit. Hoe is het te verklaren dat Nederlandse historici zich aarzelend opstellen bij het aanvaarden van het inzicht dat hun Republiek zo'n unieke samenleving, de eerste moderne volkshuishouding was? Waarom kleven zij aan de conceptuele formuleringen van vader ('sustained growth' - Kuznets) en vallen zij terug op de voorstellingswereld van grootvader ('handelskapitalisme' - Van Dillen, I.J. Brugmans)? Deze hebben - dat valt niet te betwisten - een grote waarde gehad, maar zijn nu conceptueel achterhaald (gelijk ook wij dat eens zullen zijn). Is hier soms sprake van een psychologische rem? Schrikken zij ervoor terug de wetenschappelijke wereld in te gaan om daar de stelling te verdedigen, dat zich in hun land eens iets heeft voltrokken dat niet eerder ergens anders in de westerse wereld vertoond werd? Blijven zij liever veilig wachten totdat hen onze waarheid door collega's van buiten wordt opgedrongen? Indien dat zo is, roepen wij 'kom, vat moed en leg deze angsthazige houding af. Sluit U aan bij een visie waarvoor wij zoveel argumenten op tafel hebben gelegd'.

17 Joel Mokyr, 'Progress and inertia in technological change', in: John A. James en Mark Thomas, ed., *Capitalism in context* (Chicago, 1994) 251. Zie ook van Joel Mokyr, *The lever of riches. Technological creativity and economic progress* (Oxford, 1990).

Het afrossen van een dood paard. Kanttekeningen bij Guido de Bruin, 'Den Haag versus Staats-Brabant: IJzeren vuist of fluwelen handschoen'?[1]

René Huiskamp, Ton van de Sande

In de laatste aflevering van deze *Bijdragen*[2] heeft Guido de Bruin met zijn openingsartikel 'Den Haag versus Staats-Brabant: IJzeren vuist of fluwelen handschoen?' op niet onverdienstelijke wijze de relatie geschetst tussen het centrum en een perifeer gebied in de vroegmoderne Republiek. Op de strekking van zijn betoog, een enigszins gewijzigde versie van een in juni 1996 in 's-Hertogenbosch gehouden lezing, valt, inhoudelijk bezien, weinig aan te merken. Echter, wat de historiografie over Staats-Brabant betreft, houdt hij de lezer een beeld voor dat zonder meer gedateerd en achterhaald mag worden genoemd. De verzuchting 'hoe weinig wij over die tijd in wezen weten', aan het slot van zijn artikel, doet bijna komisch aan[3]. Blijkbaar is het hem ontgaan dat er de afgelopen jaren over deze materie al aardig wat is gepubliceerd. In deze bijdrage zullen wij laten zien dat het met onze kennis ten aanzien van de Generaliteitslanden heel wat minder droevig gesteld is dan De Bruin wil suggereren.

Eerst dient echter nog iets anders te worden rechtgezet. De Bruin heeft gemeend de 'Brabantse historici' te moeten waarschuwen nu eindelijk eens op te houden 'zich het slachtoffer van politieke, religieuze, fiscale en economische repressie uit Den Haag te wanen'; ze moeten zich 'aanwennen het Staatse verleden in een onbevooroordeelder licht te bekijken'. Dat De Bruin zijn gehoor verleden jaar op wat retorisch vuurwerk heeft willen trakteren, zij hem vergeven. Maar dat omwille van het effect ook weer lijken als de mythe van 'het arme Brabant' uit de kast moeten worden gehaald, is ons toch te bar. Hij is, zoals dat heet, bezig geweest met het afrossen van een dood paard.

Het beeld dat De Bruin schetst van de 'Brabantse historici' - wie dat ook mogen zijn - heeft veel weg van een karikatuur. Kennelijk speelt de mythe van het 'arme Brabant' hem nog altijd parten. We zullen daarom, om te beginnen, eerst die mythe zelf nog eens onder de loep nemen.

Bij wijze van illustratie het volgende: in 1689 vaardigden de Staten-Generaal een

1 Deze reactie is de weerslag van de discussie die naar aanleiding van het artikel van G. de Bruin is gevoerd binnen de gelederen van de Historische Vereniging Brabant, een vereniging van professionele en amateur-historici werkzaam op het terrein van de Noord-Brabantse geschiedenis. De auteurs bedanken Amoud-Jan Bijsterveld, Gerard Rooijakkers, Maarten Prak, Gabriël van den Brink, Jan Walravens enTiny Romme voor hun bijdragen en/of commentaar.

2 Guido de Bruin, 'Den Haag versus Staats-Brabant: IJzeren vuist of fluwelen handschoen?', *BMGN*, CXI (1996) iv, 449-463.

3 Dat geldt ook statements als: 'dit aspect [relaties tussen de Haagse overheid, de regionale machthebbers en de plaatselijke overheid] verdient dringend nader onderzoek' (noot 9) en 'het ware zeer te wensen dat een ander lid van de Wageningse school de fakkel [van het onderzoek naar de economische geschiedenis] overnam' (noot 16).

bede- en dankbrief uit waarin God werd gedankt voor het feit dat de vijandelijke Franse legers het grondgebied van het 'lieve vaderland' niet hadden betreden[4]. Bededagbrieven werden in principe ook in de gereformeerde kerken in de Generaliteitslanden voorgelezen. Het valt echter te betwijfelen of de ingezetenen van de zuidelijke Meierij van Den Bosch zich dat jaar van harte bij die collectieve dankbetuiging hebben aangesloten. Op 3 december 1688 waren daar namelijk tijdens een raid van het Franse leger acht dorpen platgebrand. Die gebeurtenissen waren mede veroorzaakt door een recent verbod van de Staten-Generaal aan de lokale besturen om het met de vijand op een accoordje te gooien en oorlogsschatting te betalen. In de vorige oorlog, die van 1672-1679, had men daarmee namelijk slechte ervaringen opgedaan: een dorpsgemeenschap laat zich nu eenmaal sneller tot chicanes verleiden bij de aanslag van een belastingcollecteur dan bij de vorderingen van een militaire bevelhebber. Met als gevolg dat de Generaliteitslanden tijdens die oorlog meer hadden betaald aan de Fransen dan aan hun wettige soeverein[5].

De status van de Generaliteitslanden in de zeventiende eeuw komt in dit voorbeeld treffend aan het licht: Staats-Brabant was een militaire bufferzone, geschikt om de eerste klap op te vangen. Het gebied was wel onderdeel van de staat, maar niet van de Republiek. Het hoorde niet bij 'het lieve vaderland'. Eén voorbehoud moet natuurlijk worden gemaakt, namelijk dat het hier om platgebrande *dorpen* gaat. Dat men in Den Haag over die tragedie geen traan heeft gelaten, is niet meer dan normaal voor die tijd. Bij de verovering van steden als Maastricht of Bergen op Zoom daarentegen zou het huis waarschijnlijk te klein zijn geweest. Hoe het ook zij, het is op momenten als deze dat men merkt dat het concept 'vaderland' in die periode nauwelijks is uitgekristalliseerd[6]. In de achttiende eeuw wordt dat anders, maar Staats-Brabant blijft een moeilijk gebied; het is misschien niet meer het 'binnenste buitenland', maar ook nog niet echt het 'buitenste binnenland'.

'Brabantse' historici uit het begin van deze eeuw zouden het bovenstaande feit zeker hebben aangegrepen om de 'achterstelling' van hun provincie in het verleden aan de kaak te stellen. Dit gevoel van achterstelling noemen we wel de mythe van het 'arme Brabant'. In 1929 werd dit een geijkt begrip, toen de rector van de Tilburgse Economische Hogeschool mgr. Th. Goossens onder die titel een befaamd gebleven redevoering hield. Daarin stelde Goossens dat Brabant in de jaren 1648-1795 bezocht was door drie plagen: de drukkende belastingen, de oorlogen, en de protestantse ambtenaren, 'sprinkhanen die de laatste grassprietjes en het weinige groen

4 Peter van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam, 1996) 86.

5 A.C.M. Kappelhof, *De belastingheffing in de Meierij van Den Bosch gedurende de Generaliteitsperiode (1648-1730)* (Tilburg, 1986) 258, 314-318. Interessant is dat de belastingopbrengsten gedurende de negenjarige oorlog (1688-1697) inderdaad stabiel bleven, wat op een succesvol beleid zou kunnen wijzen, zij het ten koste van de dorpen. (*De belastingheffing*, 254).

6 De benaming 'het lieve vaderland' wordt in de zeventiende-eeuwse Meierij van Den Bosch overigens wel gebruikt in kringen van de gereformeerde classes. Zo adresseerde de predikant van Helmond Cornelis Costius zich in 1673 tot de Raad van State met de woorden 'Edele Mogende Heeren Vaders des Vaderlants ende voester Heeren van Godes kerkcke' (ARA, RvSt 2154-I, stuk B).

kwamen opeten'[7]. Zoals alle mythen vertelt deze klaagzang ons weinig over het Brabant van de zeventiende en achttiende eeuw, maar des te meer over dat van de jaren 1890-1940, toen het concept vaderland ook in het zuiden begon aan te slaan. Wie zich achtergesteld voelt, wil erbij horen, hoe hard men ook schreeuwt in een heleboel opzichten 'anders' te zijn en baas in eigen huis te willen blijven. Wie niet kan delen in de glorie van het verleden, kan zich altijd nog presenteren als slachtoffer van dat verleden en 'Wiedergutmachung' eisen. Men wil er dus niet alleen bijhoren, maar er ook bijgehoord hebben[8].

Het beeld van de drie plagen is vermoedelijk ontleend aan uitspraken van de Brabantse vertegenwoordigers in de Nationale Vergadering in de jaren 1796-1798[9]. Men dient zich echter wel te realiseren dat die jeremiades destijds alleen maar waren bedoeld om het Brabantse aandeel in de oude Generaliteitsschuld zo klein mogelijk te houden. Staats-Brabant had in de Generaliteitsperiode fiscaal bezien immers weinig te klagen gehad. Als niet-stemhebbend gewest was het nooit op een quote gesteld en er waren dus ook geen gewestelijke schulden[10]. Ten gevolge van de herhaaldelijke oorlogen waren er natuurlijk wel collectieve schulden gemaakt, maar die werden in Brabant gedragen door de steden en dorpsgemeenten, een situatie die benoorden de rivieren in die vorm niet voorkwam. Geen wonder derhalve, dat de representant van Grave, boekhandelaar Johannes Alexander Krieger, zich in 1796 fel verzette tegen de stelling dat de *lokale* schuldenlast niet verdisconteerd mocht worden bij het amalgeren van de schulden. Volgens Krieger kon de schuldenlast in zijn gewest, dat kort daarvoor nog door de Franse revolutionaire legers was leeggeplunderd, naar aard en omvang wel degelijk worden vergeleken met die van de andere met oorlog

7 Th. Goossens, *Het arme Brabant; rede uitgesproken bij de viering van den eersten geboortedag der R.K. Handelshoogeschool te Tilburg, 7 maart 1929* (Tilburg, 1929) 21.

8 Goossens stelde in zijn redevoering dan ook dat het was 'alsof de oude uitbanning uit de kring der gewesten ook nu nog haar invloed doet gelden'. Hij doelde bier op een misgelopen Haagse subsidie voor zijn toen nog jonge onderwijsinstelling. (zie H.A.M. de Wit, G.W.J. Rooijakkers, 'Lokale patriottenbewegingen in Staats-Brabant. Een dwarsdoorsnede ter inleiding', in: Gerard Rooijakkers, Annemiek van de Veen, Harry de Wit,ed., *Voor Brabands vrijheid. Patriotten in Staats-Brabant* ('s-Hertogenbosch, s.a.) 7-22, 11, 20. Elders formuleerde Goossens zijn onderzoeksdoelstelling als volgt: 'Met de bewijzen in de hand aan te tonen, dat dit gedeelte van ons lieve vaderland (sic) ook op historisch gebied meer belangstelling verdient, dan het tot nu toe, als het ware belast met de generaliteitsvloek, in de geschiedschrijving van kerk en staat heeft gevonden', in: *Bossche Bijdragen,* I (1917-1918) 2.

9 Goossens heeft zich mede laten inspireren door Nuyens, die de protestanten in de Generaliteitslanden typeerde als 'een zwerm', 'fortuinzoekers' en 'een kaste van veroveraars' (W.F.J. Nuyens, *Algemeene geschiedenis des Nederlandschen volks, van de vroegste tijden tot onze dagen* (20 dln., Amsterdam, 1871-1882) XII, 117, 172). Deze termen lijken weer ontleend aan de uitspraken van de vertegenwoordigers op de Nationale Vergadering, door Goossens weliswaar ten dele gekenschetst als 'holle rhetoriek' (*Het Arme Brabant*, 21) maar in feite in niets afwijkend van zijn eigen typologie.

10 Ad de Wolf, 'De onderhandelingen over de toetreding van Brabant tot de Nationale Vergadering. Over het 'openleggen van de ongerijmde pretensien' van de Zeven Provinciën 'aan een land zo lang als wingewest verdrukt', in: *Gedaan in Tilburg 11 juni 1795. Pieter Vreede en de geboorte van Brabants provinciaal bestuur* (Tilburg, 1995) 37-44.

geconfronteerde provincies[11]. Onder het motto ‘de beste verdediging is de aanval’ hielden de

11 Redevoering Krieger, *Dagverhaal der handelingen van de Nationale Vergadering, representerende het yolk van Nederland*, III, 738-742 (nr. 262, 27 november 1796). Staats-Brabant was in tegenstelling tot de stemhebbende gewesten nooit op een quote gesteld, volgens Kappelhof omdat de Generaliteitskas, die voornamelijk gespekt werd door de belastingheffing in Staats-Brabant, gold als het officieuze reservefonds van de Republiek (*De belastingheffing*, stelling II).

Brabantse representanten hun medeburgers uit het noorden voor, dat hun provincie in de voorafgaande anderhalve eeuw leeggezogen was door de fiscus, de legers en de ambtenaren[12].

In de jaren 1890-1940 lagen de verhoudingen anders: het geschiedbeeld van 'het arme Brabant' werd in die periode opgeklopt en uitgebouwd door de toenmalige, relatief nieuwe culturele elite in de provincie. Het diende nu als instrument in de 'emancipatiestrijd', om zich te bezinnen op de eigen identiteit[13]. Bij dit begrip 'emancipatie' moeten we niet in de eerste plaats denken aan in de pastorie of zelfs in Rome beraamde 'afschermingsstrategieën' om de 'secularisering' buiten de deur te houden. Het is eerder andersom: de lokale gemeenschappen werden alsmaar vromer en 'roomscher'. Devotionalisering, viering van de dorpsgemeenschap en een steeds grotere aandacht voor de regionale geschiedbeoefening hingen hier nauw mee samen. Het was juist door middel van dit proces van mobilisering, inkapseling en overkoepeling dat de zich transformerende plattelandsgemeenschappen geïntegreerd werden in de moderne samenleving, de antimodemistische toonzetting ten spijt[14].

Na de Tweede Wereldoorlog, en zeker vanaf de jaren zestig, zakte dit opgeklopte roomse bestel - dat op de keper beschouwd niet lang bestaan heeft - als een pudding in elkaar. Men heeft het beeld van het 'arme Brabant' toen laten varen, misschien niet in alle heemkunde-kringen, maar wel binnen de professionele geschiedbeoefening. Kappelhof heeft het beeld inhoudelijk, althans wat de belastingheffing betreft, getoetst en verworpen. Andere onderzoekers zijn een stap verder gegaan en hebben het beeld zelf tot onderzoeksobject gemaakt[15]. Dit was meer dan louter een historiografische exercitie. Opgemerkt werd dat de identiteitscrisis van Goossens en de zijnen een afgeleide was van het afwijkende moderniseringspatroon van de boerensamenleving zoals die in het zuiden tot ongeveer 1880 had bestaan. Die samenleving kende een eigen dynamiek. Ze kon zich niet onttrekken aan de sociaaleconomische en politiek-culturele invloed die sinds de zeventiende eeuw met name

12 *Dagverhaal der handelingen van de Nationale Vergadering, representerende het volk van Nederland,* I, 315-316 (nr 40, 22 april 1796); V, 47 (nr 407, 4 maart 1797). Zie ook uitspraken van Verhoysen, 8 mei 1796, in: L. de Gou, *Het plan van constitutie van 1796* (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, kleine serie XL; 's-Gravenhage, 1975) 45-46.

13 De geschiedenis en doorwerking van dit geschiedbeeld zijn uitvoerig blootgelegd en geanalyseerd in het onderzoek naar de Brabantse emancipatoire beweging Brabantia Nostra en haar vertakkingen door J.L.G. van Oudheusden, *Brabantia Nostra. Een gewestelijke beweging voor fierheid en 'schoner' leven, 1935-1951* (Tilburg, 1990); zie ook B.J.M. van Raaij, 'De ondergang van het Brabantse eigene', *Brabantia,* XXXVIII (1989)ii, 3-6; en *idem,* 'Het Brabants Studentengilde van Onze Lieve Vrouw. Een regionale katholieke studentenbeweging tussen anti-modemisme en modernisme, 1926-1970', *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, VI(1989) 155-206.

14 Zie hierover met name Gerard Rooijakkers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant, 1559-1853* (Nijmegen, 1994) en Gabriël van den Brink, *De grote overgang. Een lokaal onderzoek naar de modernisering van het bestaan, Woensel 1670-1920* (Nijmegen, 1996). De kritiek op de 'afschermingstheorie' in Peter van Rooden, *Religieuze regimes, passim.*

15 We denken hierbij in de eerste plaats aan de in de vorige noot genoemde studies van Rooijakkers en Van den Brink.

vanuit Holland werd uitgeoefend, maar het was tot ver in de negentiende eeuw toch de inbreng van onderaf die het maatschappelijk leven in Brabant domineerde. Die inbreng was divers, want net als in de Hollandse steden bestonden er op het platteland verschillende groepsculturen, van jongeren en beoefenaars van bepaalde beroepen bijvoorbeeld. De 'katholiciteit' van de inwoners was van een andere aard dan die van hun door volksmissies en overheidsdwang geciviliseerde nazaten; ze was allesbehalve gehomogeniseerd[16]. Potentiële conflicten waren er in overvloed en de overheid bemoeide zich slechts ten dele met de regulering daarvan. Tussenpersonen - figuren die in beide werelden thuis waren - zorgden ervoor dat de meest in het oog lopende plooien werden gladgestreken. We moeten hierbij ondermeer denken aan predikanten, pastoors en lokale bestuurders. Die laatsten traden niet zelden naar buiten als handelaar of herbergier.

De interconfessionele verhoudingen waren in de Generaliteitslanden veel beter dan in het verleden wel is aangenomen. Wat overigens niet wegneemt dat bij een al te voortvarend overheidsoptreden, of bij een verzwakking van de Staatse positie in het gebied - zoals in de jaren 1672-1678, in 1746-1747 en in 1785-1787 - vooral de niet-katholieken aan rituele sancties werden onderworpen, sancties die in het dagelijks leven waren voorbehouden aan de personen die alleen met de lokale gemeenschap van doen hadden[17].

Over deze nieuwe inzichten vinden we helaas niets terug bij De Bruin. Integendeel. Hij roept de Brabantse historici op, zich anno 1997 te 'ontworstelen' aan het oude referentiekader van godsdienstige en politieke emancipatie, en raadt hen aan zich te wijden aan zaken die 'dringend' nader onderzoek verdienen. Geheel overbodig zijn die aansporingen natuurlijk niet. De Bruin heeft bijvoorbeeld gelijk, wanneer hij opmerkt dat de relatie tussen Den Haag en Staats-Brabant tot nu toe weinig pennen in beweging heeft gezet. In de onlangs verschenen institutionele handleiding *Noord-Brabant tijdens de Republiek der Verenigde Nederlanden, 1572-1795*, naar aanleiding waarvan De Bruin zijn bijdrage heeft geschreven, is inderdaad nauwelijks enige informatie te vinden over de contacten tussen de hoge ambtenaren in Staats-Brabant en de Haagse generaliteitsinstellingen[18]. En ook economisch is het beeld nog steeds verre van volledig[19]. Maar ook al is het laatste woord zeker nog niet gesproken, het

16 In dat opzicht is de these van Rogier, dat randgebieden in de Republiek 'immuun' zijn gemaakt door een contra-reformatorisch offensief, aan een herziening toe, al zitten er aan die kwestie natuurlijk veel haken en ogen vast. Rooijakkers, *Rituele repertoires*; P. Toebak, *Kerkelijk-godsdienstig leven in westelijk Noord-Brabant 1580-1652. Dekanale visitatieverslagen als bron* (Breda, 1995); zie ook Peter van Rooden, *Religieuze regimes*.

17 Rooijakkers, *Rituele repertoires, passim*; T. Romme, 'Charivari-rituelen in de Meierij. De zaak Jan van Es te Oss', *Volkskundig Bulletin,* XV (1989) iii, 235-250; M.M. Romme, 'Charivari en patriottisme. Een nieuw perspectief', in: '*Voor Brabands vryheyd*', 105-119.

18 J.G.M. Sanders, ed., *Noord-Brabant tijdens de republiek der Verenigde Nederlanden 1572-1795. Een institutionele handleiding*('s-Hertogenbosch/Hilversum, 1996).

19 Al zijn er intussen wel degelijk onderzoeksresultaten gepubliceerd. Van den Brink beperkt zich in *De grote overgang* tot de lokale 'peasant-economy', maar heeft op dit terrein zeker wel wat nieuws te melden. Ook in andere lokale studies wordt wel degelijk wat nieuws verteld over regionale handelsnetwerken, het Verlag-systeem en de investeringen in het transportwezen. Zie verder A.C.M. Kappelhof, 'Noord-Brabant en de Hollandse stapelmarkt',

moge toch duidelijk zijn dat het beeld van 'het arme Brabant' tegenwoordig door geen enkele zichzelf en zijn vak serieus nemende historicus nog wordt onderschreven.

De Bruin aarzelt echter niet, de door hem gesignaleerde onderzoekslacunes in verband te brengen met frustraties waarmee de 'Brabantse historici' nog steeds behept zouden zijn. En jawel, hij meent daarvoor ook een bewijs te hebben gevonden: Pirenne's bijdrage in het eerste deel van de *Geschiedenis van Noord-Brabant*[20]. Inderdaad lijkt daarin op sommige plaatsen het oude Brabant-beeld te weerklinken. Maar wil dat zeggen dat Pirenne zich 'het slachtoffer voelt van politieke, religieuze, fiscale en economische uitbuiting'?

Uitgerekend Pirenne schreef veertig jaar geleden al, in de 'oude *AGN*', dat sommige historici, sprekend over het Brabantse verleden, het woord 'rechteloos' al te happig in de mond namen en met een zeker masochisme aan het korstje van een oude wond zaten te krabben[21]. En zijn leermeester L.J. Rogier, 'allergisch voor klerikale eenzijdigheid, vooral als de tongval Brabants was[22]', waste zijn gehoor graag de oren als hij naar het zuiden afreisde om een redevoering te houden over het Generaliteitsverleden. Rogier karakteriseerde het beeld van het arme Brabant als een 'geperverteerde Ahnenstoltz' en wees op de goede kanten van het Generaliteitsbewind[23].

De Bruin had er goed aan gedaan, eerst eens Pirenne en Rogier erop na te lezen voordat hij in Den Bosch achter de lessenaar plaatsnam. Hij had een voorbeeld kunnen nemen aan Christ (evenals De Bruin in Utrecht gepromoveerd) die in 1985 een vergelijkbare lezing heeft gehouden. Ook Christ heeft toen een aantal onderzoekslacunes opgesomd en op 'parochialistische tendenzen' gewezen, maar hij deed dat op nuchtere toon, zonder nu direct zijn gehoor te diskwalificeren[24]. We zijn inmiddels twaalf jaar verder. Bij De Bruin moet de lezer de indruk krijgen dat thans in Noord-Brabant alleen Kappelhof in het voetspoor van de door De Bruin zo frequent aangehaalde Beermann is getreden. Desgevraagd kan zelfs Beermann dat ontkennen.

in: Karel Davids, e.a., ed., *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800* (Leuven/Apeldoorn, 1995) 189-206.

20 L.P.L. Pirenne, 'De voorgeschiedenis vanaf de Opstand, 1578-1796' in: H.F.J.M. van den Eerenbeemt, ed., *Geschiedenis van Noord-Brabant,* I,*1796-1890. Traditie en vernieuwing* (Amsterdam/Meppel, 1996) 29-58. Hier wreekt zich het beleid van de redactie, die de plaatsing van een literatuurlijst tot het derde en laatste deel van de serie heeft uitgesteld. Dit is niet alleen, in de woorden van een Utrechts hoogleraar, 'een vorm van gedwongen winkelnering', maar het verhindert de buitenstaander om kennis te nemen van de stand van zaken.

21 L.P.L. Pirenne, 'De Generaliteitslanden van 1648 tot 1795', in: J.A. van Houtte, e.a., ed., *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, VIII (Utrecht/Antwerpen, 1955) 315-351.

22 J.A. Bomewasser, 'Geschiedbeoefening en katholieke geloofsovertuiging in verschuivend perspectief', in: P.A.M. Geurts, A.E.M. Janssen, *Geschiedschrijving in Nederland. Studies over de historiografie van de Nieuwe Tijd,* II, *geschiedbeoefening* (Haarlem, 1981) 229-248, 237.

23 L.J. Rogier, 'Noord-Brabant, gisteren en nu', in: *idem, Herdenken en herzien* (Bilthoven, 1974) 212- 248, 228; zie ook *idem*, 'Over de toekomst van Midden-Nederland', in: *Terugblik en uitzicht. Verspreide opstellen van L.J. Rogier* (Hilversum/Antwerpen, 1964) II, 627-644.

24 M.P. Christ, 'Staats-Brabant bevoogd? Aspecten van Staats-Brabants positie ten tijde van de Republiek', *Noordbrabants historisch jaarboek,* V (1988) 65-94.

Uit niets blijkt dat De Bruin op de hoogte is van de stroom monografieën en bundels die de laatste jaren over deze materie is verschenen. We denken bijvoorbeeld aan de dissertaties van Gerard Rooijakkers[25], Gabriël van den Brink[26], Gineke van de Ree-Scholtens[27] en Marc Wingens[28], en de bundels *Voor 'Brabands vryheyd'. Patriotten in Staats-Brabant, en Ziel en zaligheid in Noord-Brabant*[29]. Ook in de vaktijdschriften - tot in de *Annales* toe[30] - is al het nodige over Staats-Brabant gepubliceerd[31]. Zou het zo'n heksentoer zijn, zich van de stand van zaken op de hoogte te stellen? Raadpleging van de *Literatuurgids voor Noordbrabantse geschiedenis*[32] of de on-line contents via een willekeurige terminal had al kunnen volstaan.

Natuurlijk kan men een auteur niet verwijten dat hij niet volledig op de hoogte is van nog lopend onderzoek[33]. Maar het is wel vreemd dat De Bruin met geen woord rept over het Meierij-project, waarin de geschiedenis van oostelijk Noord-Brabant vanaf 1770 in een vergelijkend perspectief wordt geplaatst. Een project dat nota bene in gang is gezet door dezelfde universiteit als waaraan ook De Bruin verbonden is. Ondanks de tot nu toe misschien wat tegenvallende resultaten had dit Utrechts initiatief toch niet in zijn overzicht mogen ontbreken[34].

25 Zie noot 14. De uitdagingen voor verder onderzoek na het verschijnen van de monografieën van Rooijakkers en Vincent Sleebe (die in *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied 1770-1914* (Assen, 1994) een vergelijkbaar onderwerp in Groningse context bestudeerd heeft) worden gesignaleerd in een 'Discussiedossier: Sociale controle en rituele repertoires', *Volkskundig Bulletin*, XXI (1995) iii, 370-401. Uit de gevoerde discussie blijkt onder meer dat er op institutioneel gebied - bestuur en recht zijn belangrijke structurerende factoren - werk aan de winkel is.

26 Eveneens in noot 14 vermeld. Zie over Van den Brinks dissertatie: Pim Kooij en Maarten Duijvendak, 'If all the world were Woensel', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XXII (1996)iii, 313-318.

27 G.F. van de Ree-Scholtens. *De grensgebieden in het noordoosten van Brabant 1200-1795* (Assen, 1993).

28 Marc Wingens, *Over de grens. De bedevaart van katholieke Nederlanders in de zeventiende en achttiende eeuw* (Nijmegen, 1994).

29 Gerard Rooijakkers, Annemiek van de Veen, Harry de Wit, *Voor 'Brabands Vryheyd'. Patriotten in Staats-Brabant* ('s-Hertogenbosch, s.a. [1988]); J.A.F.M. van Oudheusden, e.a.,ed., *Ziel en zaligheid in Noord-Brabant. Vijfde verzameling bijdragen van de Vereniging voor de Nederlandse kerkgeschiedenis* (Delft, 1993).

30 M. Prak, 'Identité urbaine, identités sociales. Les bourgeois de Bois-le-Duc au xviiie siècle', *Annales ESC* (1993) 907-933. Het kan zijn dat de oproep van De Bruin niet tot Prak gericht is, omdat hij geen 'Brabants historicus' is, maar Prak heeft inmiddels toch ruimschoots aandacht besteed aan de geschiedenis van het zuiden, inzonderheid de stad Den Bosch.

31 Zie bijvoorbeeld de verschillende bijdragen in de Belgische periodiek *Bijdragen tot de Geschiedenis van het aloude hertogdom Brabant*, met name jaargang LXXIII (1990) iii-iv met bijdragen van het colloquium 'Economische heroriëntatie en reorganisatie in de Brabantse steden tijdens de scheiding der Nederlanden (1550-1650); R. Huiskamp, 'Tussen centrum en periferie. Giften en corruptie in de vroegmoderne politiek', *Volkskundig Bulletin*, XXI (1995) 27-58.

32 Jan Brouwers, *Literatuurgids voor de Noordbrabantse geschiedenis* (Tilburg/'s-Hertogenbosch, 1992).

33 In april 1997 verschijnt een stadsgeschiedenis van 's-Hertogenbosch, onder redactie van Aart Vos (vz), Jac Bosmans, Maarten Prak, Anton van de Sande en Gerard van der Ven. Ook een geschiedenis van Tilburg, te schrijven door Ton Theelen, staat op stapel.

34 M.J. Duijvendak, *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant (circa 1810-1914)* ('s-Hertogenbosch, 1990); Jan van Oudheusden en Gerard Trienekens, ed., *Een pront wijf, een mager paard en een zoon op het seminarie. Aanzetten*

Ook inhoudelijk gezien kunnen er enkele kanttekeningen worden geplaatst bij De Bruins verhaal. Ten eerste dit: net als indertijd Rogier en later Christ vraagt De Bruin zich af of het voor de bevolking veel zou hebben uitgemaakt wanneer Staats-Brabant in de Unie was opgenomen. Waarschijnlijk moet het antwoord inderdaad luiden: weinig of niets. Is het immers niet zo, dat het platteland van de Meierij dankzij het Generaliteitsgezag nog enigszins gevrijwaard is gebleven van een al te agressief Bosch' imperialisme? Maar wanneer we Staats-Brabant in de internationale en interprovinciale context willen plaatsen, moeten we een stap verder gaan en ook de Republiek zelf opnieuw evalueren. De Bruin vraagt zich niet af, wat de Unie van Utrecht - en dan niet zozeer naar de letter als wel naar de geest - heeft betekend voor de bescherming van de lokale vrijheden en privileges van niet-stemhebbende steden en van de plattelandsgemeenschappen in de stemhebbende gewesten zelf. Het is toch wel essentieel die vraag eerst te stellen voordat we willen nagaan in hoeverre deze bescherming - via de capitulatieverdragen met de gereduceerde steden waarin behoud van privileges werd toegezegd - ook voor de Generaliteitslanden heeft gegolden. Een interessante kwestie. Immers, juist op het punt van de publiekrechtelijke verhoudingen heeft in de Republiek de tijd bepaald niet stilgestaan. We weten bijvoorbeeld dat de positie van de gerechtshoven in de Republiek ondergraven is door de soeverein geworden gewestelijke staten die zaken van ‘policie’ - bestuursinrichting, belastingheffing etcetera - naar zich toetrokken. Hetzelfde geldt voor de Raad van Brabant. Die noemde zichzelf graag ‘soevereine raad’, maar op het gebied van de belastingheffing en bestuursrechtspraak werd ze praktisch buitenspel gezet. Het is binnen die veranderende context dat lokale niet-stemhebbende gemeenschappen, ook die in de Generaliteitslanden, moesten opereren. Maar hoe dat proces precies is verlopen, daarover verkeren we eigenlijk nog in het ongewisse[35].

Een tweede kanttekening betreft de stelling van De Bruin dat Staats-Brabant geen belastingoproeren heeft gekend. Die bewering is uit de lucht gegrepen. Er was in het zeventiende-eeuwse Brabant wel degelijk sprake van met de belastingheffing samenhangende onrust. Alleen al de indexen op de criminele procesdossiers van de Raad van Brabant en de Bossche schepenbank maken dit duidelijk. De belastingpachters zijn soms letterlijk de dorpen uitgeslagen[36]. Echte belastingoproeren, dat wil zeggen oproeren waarbij men zich direct verzette tegen de belastingheffing zelf, kwamen in

tot een integrale geschiedenis van oostelijk Noord-Brabant 1770-1914 ('s-Hertogenbosch, 1993); een tussentijdse evaluatie van het Meierij-project maakt Gabriel van den Brink, ‘Van integrale naar differentiële geschiedenis? Overwegingen bij een (te) groots opgezet project’, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XXII (1996)iii, 290-312.

35 Jan Volkert Rijpperda Wierdsma, *Politie en justitie. Een studie over Hollandschen staatsbouw tijdens de Republiek* (Zwolle, 1937); A. Th. van Deursen, ‘Staatsinstellingen in de Noordelijke Nederlanden 1579-1780’, *Algemene Geschiedenis der Nederlanden,* V (Haarlem, 1980) 350-387; A. Th. van Deursen, ‘Tussen eenheid en zelfstandigheid. De toepassing van de Unie als fundamentele wet’, in: S. Groenveld, H.L. Ph. Leeuwenberg, *De Unie van Utrecht. Wording en werking van een verbond en een verbondsacte* (Den Haag, 1979) 136-154.

36 R. Huiskamp, ‘Met voorbedachten rade. Een pachtersoproer in Veghel in 1686.’, *Ex Tempore. Historisch tijdschrift KU Nijmegen,* XIII (1994) 107-124.

Staats-Brabant inderdaad minder frequent voor dan in Holland[37]. Maar het is gevaarlijk om Hollandse steden, waar de loonarbeider een algemeen verschijnsel was, te willen vergelijken met een Meierijs dorp, waar vaak een schreeuwend gebrek was aan contant geld en waar dientengevolge nogal wat 'buffers' tussen de belastingbetaler en de algemene ontvanger waren opgeworpen. De lokale elite is als geldschieter zonder meer de belangrijkste buffer geweest: zij beschouwde de belastingpachters van buiten dan ook als haar grootste concurrenten en ze was niet te beroerd om een belastingrel achter de schermen te orkestreren. Maar ook die elite ontkwam niet aan oproer als de bestaansbasis van de lokale bevolking werd ondermijnd, bijvoorbeeld wanneer delen van de gemene gronden werden geprivatiseerd[38], of boeren met een belastingschuld werden 'uitgepand'. De moraal van dit verhaal is, dat we in onze speurtocht naar 'de bevolking' of 'de elite' geen appels met peren moeten gaan vergelijken.

Nogmaals, en tot besluit, dit alles betekent niet dat het betoog van De Bruin in grote trekken onjuist is; wel dat er de afgelopen vijftien jaar ten aanzien van de Brabantse geschiedenis sprake is geweest van een herbezinning die tot nieuwe vragen heeft geleid, vragen die de Generaliteitslanden in een breder perspectief hebben geplaatst en die ook voor de eigenlijke Republiek in Europees kader van groot belang zijn. Wie daar meer over wil weten, doet er goed aan de in deze bijdrage genoemde publicaties te raadplegen.

37 Van den Brink, *De grote overgang,* 247. Toch onderschat ook hij het aantal pachtersrellen.
38 Van den Brink, *De grote overgang,* 359-360.

Reactie
Guido de Bruin

Met een licht gevoel van bevreemding heb ik kennis genomen van de kanttekeningen bij mijn stuk. Mijn doel was een kneedbom in een rusthuis te gooien; ik moet dus niet raar opkijken als ik de bewoners over mij heen krijg. De bezwaren tegen het artikel lijken mij echter grotendeels niet ter zake. Het was absoluut niet mijn bedoeling te suggereren dat de historici die zich in het Brabantse verleden verdiepen duimen zitten te draaien en niets van belang publiceren. De recente literatuur waarop de auteurs wijzen heb ik ten dele heus wel ingekeken, doch deze bevatte niets ter schraging van mijn betoog. De vuistdikke en belangrijke dissertatie van G. Rooijakkers over de Brabantse volkscultuur heb ik bijvoorbeeld nauwgezet voor het religieuze aspect doorgenomen, maar ik heb er op de punten waar het mij om ging niets van gewicht aan kunnen ontlenen dat niet in de oudere literatuur is te vinden; het was mij niet te doen om de volkscultuur. Wat verwijten de auteurs mij nu eigenlijk? In feite hadden zij blijkbaar een heel ander artikel gewild, een soort inventarisatie van lopend onderzoek. Het is goed dat de auteurs de lezers in herinnering brengen dat er zo'n kolonne nijvere onderzoekers rondloopt en dat de Brabantse akkers zo druk worden omgespit, maar wat heeft dat met mijn stuk uit te staan? Het ontgaat mij ook enigszins wat het Meierij-project heeft te maken met de tijd die ik behandel.

De kern van de kritiek is echter dat ik een dood paard aan het afrossen ben. Maar heeft het arme dier werkelijk de geest gegeven? De auteurs moeten zelf erkennen dat L.P.L. Pirenne in het nieuwe handboek voor de *Geschiedenis van Noord-Brabant* niet echt afstand van traditionele voorstellingen neemt. Zij moeten ook toegeven dat de nieuwe institutionele handleiding *Noord-Brabant tijdens de republiek der Verenigde Nederlanden* blijk geeft van een parochiële benadering. Zij hadden verder kunnen constateren dat het boek allesbehalve een frisse wind door het Staatse verleden laat waaien. En dit betreft de twee meest recente overzichten over de Staatse episode van Noord-Brabant! Waar praten de auteurs dan over? Nauwelijks een uur na mijn lezing stak de commissaris van de koningin in Noord-Brabant, die op een drafje kwam binnenstuiven en het eerste exemplaar van de handleiding kreeg overhandigd, tot algemene hilariteit een praatje over het arme Brabant af waarvoor Th. Goossens zich niet zou hebben gegeneerd. Natuurlijk gaapt er een kloof tussen ontwikkelde leken en professionele historici. En natuurlijk behoort voor de laatsten het beeld van Goossens en de zijnen definitief tot het verleden. Ik heb alleen willen aangeven dat ondanks de verwetenschappelijking, nuancering en ontideologisering de geschiedschrijving in Noord-Brabant zich de laatste decennia nog steeds niet los heeft kunnen maken van een toon van verongelijktheid over de behandeling die Staats-Brabant vanuit Den Haag ten deel is gevallen. Het betoog van de auteurs dat deze zienswijze alleen bij een gemakkelijk te verklaren denkwereld uit de jaren 1890-1940 hoort kan

mij niet overtuigen. Een cynische noorderling onderkent de ondertoon van onbehagen en wrevel, die zich vaak in korte zinsneden uit, echter veel eenvoudiger dan de autochtonen bezuiden de grote rivieren.

Laat ik het hierbij laten; men oordele zelf. Mijn doel was de Brabantse historici (die ik beslist niet over een kam wil scheren met alle historici bezuiden de grote rivieren of alle historici die zich bezighouden met het Brabants verleden) tot nadenken te stemmen en op de kast te jagen, opdat zij met een onbevooroordeeldere blik het Staatse tijdvak te lijf gaan. Ik hoop daarin te zijn geslaagd.

Recensies

Algemene geschiedenis

P.H.H. Vries, *Verhaal en betoog. Geschiedbeoefening tussen postmoderne vertelling en sociaal-wetenschappelijke analyse* (Dissertatie Leiden 1995, Leidse historische studiën I; Leiden: Centrum voor moderne geschiedenis, 1995, 655 blz., ISBN 90 75301 01 4).

Deze omvangrijke dissertatie (415 bladzijden tekst, 170 bladzijden noten) beschrijft en analyseert vanuit wetenschapsfilosofisch gezichtspunt een opvallende verschuiving die de geschiedbeoefening (nationaal en internationaal) de afgelopen decennia te zien heeft gegeven: de aandacht verschoof van 'structuur' naar 'cultuur', van de 'objectieve structuren' naar de 'belevingswerelden' in vroeger tijden. Deze omslag in het aandachtsveld heeft in de ogen van de auteur afbreuk gedaan aan het wetenschappelijk gehalte van de geschiedbeoefening; sommigen gooiden al te snel het kind (de wetenschap) met het badwater weg. Als wetenschapsfilosoof eist de auteur bovenal 'precisie' en 'strakke definities', termen die telkens weer opduiken in zijn betoog. Wat dat betreft blijkt er nogal wat te schorten in de beide historische kampen, die hij onderscheidt, al maken 'leef-wereldhistorici' het zijns inziens in dit opzicht bonter dan 'structuurhistorici'. Niemand komt vlekkeloos of ongeschonden van zijn 'snijtafel' af. Nog een ander beeld gebruikt de auteur om zijn aanpak te verduidelijken: dat van de scheidsrechter, die constant gele maar vooral rode kaarten uitdeelt. Vries verkiest een correcte (en door de vele spelonderbrekingen soms saaie) wedstrijd boven een aangename en verrassende. Om een nog wat negatiever beeld van de socioloog Goudsblom te gebruiken: men waant zich bij lezing van dit boek bij tijd en wijle in een schiettent.

De bewust gekozen invalshoek van de Leidse historicus Peer Vries heeft duidelijk bepaalde voordelen. De eis tot 'precisie' en 'strakke definities' maakt duidelijk - voorzover we het nog niet wisten - hoe losjes en nonchalant wetenschappers (niet alleen historici) kunnen omspringen met gewichtige en veel gehanteerde begrippen als theorie, generalisatie en structuur. Het is vanzelfsprekend van geen gering belang telkens weer goed te beseffen welke verschillende betekenissen aan deze centrale begrippen worden toegekend. Zulk een besef kan helpen verwarring te voorkomen, het dwingt ook tot bescheidenheid in het formuleren van wetenschappelijke doelstellingen. De kritische auteur is door zijn aanpak dan ook herhaaldelijk in staat allerlei pretenties door te prikken. Er is nog iets dat bij lezing opvalt. Wanneer men de in dit boek toegelichte debatten volgt, ontkomt men niet aan de indruk dat een zekere vorm van narcisme voor de voortgang van de wetenschap onmisbaar is. Men wil nu eenmaal graag tonen dat men met iets nieuws komt, dat de voorganger of tegenstander ontgaan is. Niet zelden evenwel ontsiert en stagneert zulk een narcisme het wetenschappelijk debat, dat gewoon zinloos wordt doordat men het standpunt van de tegenstander of voorganger doodeenvoudig geen recht doet en al of niet bewust eenzijdig of verkeerd interpreteert. Het standpunt van de tegenstander wordt maar al te dikwijls 'gemaltraiteerd'. Men creëert dan karikaturen, men bestrijdt 'waanvoorstellingen', men schiet op kleiduiven. Het is een herhaaldelijk geuite klacht in dit boek (227, 299, 359). Men leest 'moedwillig' verkeerd of eenzijdig om de

nieuwheid en originaliteit van zijn eigen gedachtegoed beter te doen uitkomen. In de hitte van het debat wordt het historisch inlevingsvermogen geweld aangedaan: men lijkt zich steeds moeilijker te kunnen verplaatsen in datgene wat de tegenstander of voorganger nu werkelijk beoogd of betoogd heeft.

Vanzelfsprekend is het niet onbelangrijk bij lezing van dit boek goed voor ogen te houden wat Vries onder wetenschap verstaat. Het is opvallend dat hij het begrip wetenschap niet strak maar ruim definieert (20). Het kan waarschijnlijk moeilijk anders. Wetenschap valt te herken-

nen aan: een kritische benadering, een rationele beoordeling en discussie en tenslotte een empirisch succesvolle en betrouwbare kennis. Dit zijn alles welbeschouwd weinig concrete omschrijvingen, waar niet iedereen eenzelfde uitleg aan zal geven, ook al bestaat er een consensus over wat 'logisch redeneren' inhoudt. Ik denk dat de auteur een tekst als wetenschappelijk wil kwalificeren als daarin op rudimentaire wijze de zogeheten 'empirische cyclus' zichtbaar is (79). Nu dient men wel te bedenken dat deze 'cyclus' (net als de zogeheten 'hermeneutische cirkel') een ideaaltypische constructie is, een nuttige maar abstracte leidraad om de *context of justification* door te lichten, maar geen weergave van het concrete proces van wetenschapsbeoefening. Alleen kennis of beheersing van de regels van deze cyclus maakt nog geen wetenschapper. De auteur zal dit alles niet ontkennen denk ik. Maar toch horen we pas aan het einde van dit dikke boek heel expliciet dat zijn 'ruime' definitie van wetenschap toch ook een heel beperkte is. Slechts de helft van de wetenschap komt om zo te zeggen aan bod. Zaken als durf, originaliteit en inventiviteit - 'zaken, die de wetenschap vooruit helpen' - blijven buiten beschouwing (393-394). Dat is jammer want er ontstaat zo onwillekeurig een weinig historisch en vrij statisch beeld van geschiedbeoefening. Alle aandacht richt zich op de *context of justification* zonder nauwelijks enige relatie te leggen tot die *context of discovery* of aandacht te besteden aan hun onderlinge verhouding of wisselwerking. Voor wie de geschiedfilosoof uitsluitend scheidsrechter is, voor wie de geschiedfilosofie laat samenvallen met wetenschapsfilosofie, bestaat in feite geen andere keuze.

In deze 'evaluerende inventarisatie' (zoals de auteur zelf zijn boek betitelt, 21) worden telkens - in bijna ieder hoofdstuk - drie thema's aan de orde gesteld: de rol van generalisaties, de verhouding tussen het structurele en het handelingsperspectief en de methodische onderbouwing. Over het tweede punt (het gehanteerde perspectief) wil ik tenslotte iets zeggen. Het is een belangrijk, zo niet het belangrijkste thema van dit boek, dat immers juist een opvallende perspectiefverandering onder de aandacht brengt. De auteur wil scherp en strak definiëren waar het gaat om begrippen als generalisatie of structuur. Ten aanzien van het begrip perspectief gaat hij wat losser te werk, lijkt hij bewust of onbewust af te zien van een nadere definiëring, hoewel het voor de moderne geschiedwetenschap mijns inziens een fundamentele categorie is. In het begin stelt de auteur, dat de term structuur (structurele geschiedenis) niet alleen duidt op een object, een segment van de werkelijkheid (economische onderbouw, organisatie of denkkader), maar ook verwijst naar een perspectief. In het 'structurele' perspectief gaat de aandacht met name uit naar 'patronen en ontwikkelingen', die wij vanuit onze 'achteraf-kennis' (het 'anachronistische' perspectief van Bertels, 304-305) kunnen ontdekken; in het niet-structurele perspectief staat de beleving (de leefwereld) van de historische actores centraal. De auteur spreekt dan over het 'deelnemers- of actor-perspectief', even later ook over het 'handelingsperspectief' (89-90) en nog weer later in het kader van de figuratie-sociologie wordt gesproken over het wij- en zij-perspectief (303-305). Een perspectief helpt ons de werkelijkheid (ook die van het verleden) te 'structureren'. Het begrip perspectief valt soms ook nauw samen met het begrip theorie in zijn oorspronkelijke betekenis van beschouwingswijze, stelt de auteur in zijn hoofdstuk over de vergelijkende historische sociologie. Zonder een bepaald perspectief kun je bepaalde 'dingen' als 'revolutie' of 'staatsvorming' eenvoudigweg niet zien heet het daar (271).

Zoals gezegd telkens in dit boek duikt de kwestie op naar de verhouding tussen beide perspectieven, resulterend in de volgende merkwaardige vragen: ‘Staan zij los van elkaar? Is één van de twee “beter”? Kunnen de resultaten die zij opleveren, geïntegreerd worden in een beeld of verklaring?’ (90). De auteur wekt de suggestie alsof dit vraagstuk pas betrekkelijk recent en wel vanuit de sociologie aan de orde is gesteld. Hij spreekt over een controverse tussen twee sociologieën als ‘het grootste wespennest binnen de filosofie van de sociale wetenschap’. Dan

laat hij er de volgende zin op volgen: ‘Naar de geschiedbeoefening vertaald komt het erop neer dat we ons afvragen, hoe hetgeen we achterhalen, wanneer we de ervaringswereld van actores en hun handelen reconstrueren, zich verhoudt tot hetgeen we in het vizier krijgen wanneer we een structureel perspectief hanteren’ (90). Hier gebeurt iets merkwaardigs. Waar de moderne geschiedwetenschap sinds 1800 mee geworsteld heeft (of ze nu romantisch of positivistisch gekleurd was, doet er niet toe) wordt ons hier voorgeschoteld als een nieuwe sociologische problematiek. Het gaat hooguit om een nieuwe aangepaste vertaling van een oude problematiek: hoe binnen ons diachrone ontwikkelingsperspectief een plaats in te ruimen voor de belevingswereld (intenties, gevoelens etc.) van de tijdgenoot. Van een puur *Nacherleben* kon geen sprake meer zijn. Er is een auteur (die in dit boek niet voorkomt en er ook niet in thuis hoort) die op de vraag naar een mogelijke integratie van beide perspectieven een antwoord heeft trachten te geven en alle historische arbeid ziet resulteren in een ‘versmelting van horizonten’ (H.G. Gadamer). Ik ben het daar niet mee eens, omdat ik meen dat een groot deel van de historische arbeid er juist uit dient te bestaan die ‘horizonten’ uit elkaar te houden door duidelijk te laten uitkomen wat ons van het verleden scheidt. Slechts bij benadering kunnen we die vroegere leefwerelden reconstrueren door met behulp van datzelfde structurele (‘anachronistische’) perspectief erachter te komen waarin heden en verleden met elkaar overeenkomen en verschillen.

In dit boek staat zoals gezegd de *context of justification* centraal. Dat is logisch en alleszins begrijpelijk waar het het eerste en derde thema betreft over respectievelijk de rol van generalisaties en de methodische onderbouwing. Voor een antwoord op de vraag naar de verhouding tussen beide perspectieven (het tweede thema) kan men beter te rade gaan bij de *context of discovery.* Dat lijkt de auteur ook te beseffen. In het korte tweede hoofdstuk doet hij een poging de fundamentele perspectiefverandering van de laatste decennia te verklaren niet volgens het wetenschapsmodel waarvan hij in dit boek een pleitbezorger is maar gewoon met behulp van een ouderwetse ‘impressionistische’ beschrijving van het veranderde leef- en denkklimaat (68). Hij wijst op het wegebben van het vooruitgangsgeloof en het verminderde vertrouwen in de wetenschap. Het zijn veelal externe factoren die bepalend zijn (geweest) voor het feit naar welk perspectief op een bepaald ogenblik de voorkeur uitgaat. De eigentijdse vraag en behoefte lijken hier een heel grote rol te spelen. Aan het slot van zijn boek constateert de auteur tot zijn verdriet dat ‘leefwereld-historici’ en ‘structuur-historici’ zich teveel in hun eigen wereldje opsluiten. Men profiteert niet of veel te weinig van elkaars bevindingen (406). Dat is jammer en schadelijk voor het vak. De verschillende perspectieven, die men er op na houdt, zijn immers beide constitutief voor de moderne geschiedwetenschap sinds 1800. Toch is het maar weinigen gelukt een zeker evenwicht tussen beide tot stand te brengen. Zij hebben elkaar nodig, maar toch bijten ze elkaar herhaaldelijk in de praktijk. Waar het ene perspectief overheerst, komt het andere duidelijk in de verdrukking. De opgeworpen vraag of het ene perspectief beter is dan het andere lijkt me een onzinnige vraag en de eis tot integratie heeft iets utopisch. De moderne geschiedwetenschap kent nu eenmaal twee duidelijk te onderscheiden heterogene opgaven, die wel met elkaar samenhangen, maar die nooit tot een homogene doelstelling te integreren zijn. Wie op synchrone wijze leefwerelden tracht te

reconstrueren doet nu eenmaal fundamenteel iets anders dan iemand die processen en ontwikkelingen in kaart wil brengen.

P.B.M. Blaas

N.C.E van Sas, ed., *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (Amsterdam: Uitgeverij Contact, 1995, 158 blz., ISBN 90 254 1372 2).

In 1984 verscheen het eerste deel van *Les lieux de mémoire,* een project van een groep Franse historici onder leiding van Pierre Nora, dat ten doel had allerlei gedenkplaatsen, personen en verschijnselen van nationale omvang te omschrijven en voor het nageslacht vast te leggen. In navolging van dit zich almaar uitdijende project (inmiddels is het afgerond met een zevende deel), nam Niek van Sas in samenspraak met oud-adjunct-hoofdredacteur van *NRC Handelsblad* Peter van Dijk, het initiatief dit concept op Nederland toe te passen en bovendien aan een breder Nederlands publiek te presenteren. Tussen 16 januari 1993 en 26 februari 1994 verscheen een reeks wetenschappelijk gefundeerde artikelen in het Zaterdags Bijvoegsel van *NRC Handelsblad* en deze werd vervolgens bewerkt en gebundeld in dit boek.

Net als de zeer gevarieerde thema's die door Pierre Nora en de zijnen werden gekozen, hebben ook de hoofdstukken in het Nederlandse werk de meest uiteenlopende *lieux de mémoire* als onderwerp. Uitgangspunten zijn, net als in de Franse versie (en ze zouden ook gelden voor elk ander land) landschap (ook in dichtvorm of in de schilderkunst) en nationale helden en heldinnen (met monumenten en gedenkdagen). Van daaruit ligt een heel scala van mogelijkheden en onderwerpkeuzes open. De dertien hoofdstukken hadden dus ook heel ergens anders over kunnen gaan. Tegenover de *Marseillaise* staat een reeks vaderlandse dichters met gedichten over het Hollandse landschap (Willem van den Berg, 21-31), tegenover de Franse oorlogsmonumenten het nationaal monument op de Dam (J.C.H. Blom, 137-150). Naast deze onderwerpen zijn er ook de typisch Nederlandse zeventiende-eeuwse binnenhuisschilderkunst (Frans Grijzenhout, 32-41), Slot Loevesteyn (N.C.F. van Sas, 70-80), heldin Kenau (Marijke Meijer Drees, 42-56), de Haarlemse boekdrukker Coster (Nop Maas, 81-90), het Amsterdamse monument Naatje (Henri Beunders, 91-105), de Lombok-expeditie van 1894-1895 (C. Fasseur, 118-126), het protestantse conflict in het hoofdstuk over de Synode van Dordrecht (Peter van Rooden, 57-69), de katholieke strijd om de heiligverklaring van de martelaren van Gorcum (Wim Vroom, 106-117) en het nationale voetbalfenomeen Johan Cruijff (Bastiaan Bommeljé, 151-158).

In sommige van deze onderwerpen komt het verzuilde karakter van de Nederlandse samenleving naar voren. Dit wil volgens Van Sas nog niet zeggen, dat er, zoals sommigen beweren, van een nationaal eenheidsgevoel geen sprake kon zijn (16). De verschillende, allemaal even onderhoudende, interessante en prima geschreven artikelen, roepen onwillekeurig toch de vraag op in hoeverre er steeds sprake is van een (nationale) *lieu de memoire.* Overigens wordt die vraag door sommigen nadrukkelijk gesteld: ‘Waarom zijn de gebeurtenissen op die plaats in Den Briel alleen voor de katholieken een *lieu de mémoire,* en een non-event voor alle andere Nederlanders?’ (Vroom, 107). Henk te Velde merkt hierover in zijn hoofdstuk ‘Oranje, koninginnedag en het verloren verleden’ (127-136) op: ‘de strijd over de interpretatie van de nationale traditie betekende dus niet dat er gebrek was aan nationaal besef’ (130). Met betrekking tot het Franse concept beaamt Van Sas zelf ‘dat zoiets als een

nationaal geheugen nauwelijks te definiëren is, laat staan limitatief te omschrijven' (11).

Het definiëren van het begrip nationalisme is inderdaad een glibberig pad, waarover inmiddels hele boekenplanken zijn volgeschreven en het laatste woord nog altijd niet is gezegd. Dit boek vormt in deze lange rij, niet in de laatste plaats om de luchtige toonzetting, een verfrissende afwisseling hetgeen vraagt om minstens een tweede deel.

Lianne Damen

J. Buisman, *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen,* I, *tot 1300,* A.F.V. van Engelen, ed. (Franeker: Van Wijnen, 1995, 656 blz., *f*69,50, ISBN 90 5194 075 0 (deel I), 90 5194 136 6 (gehele werk)).

Dit boek is als eerste in een reeks van vier de vrucht van een project dat als levenswerk voor de

auteur geldt: het verzamelen van gegevens over weer en klimaat uit historische bronnen. Gesubsidieerd door de Europese Unie en onder auspiciën van het KNMI werd het ingepast in een breed klimaat-onderzoek van de laatst genoemde organisatie.

Het eerste deel behandelt de periode van 764 tot 1300. Later zullen nog drie delen volgen: deel II gaat tot 1550, deel III tot 1800 en deel IV tot 1995. Als doelgroepen voor deze publicaties denkt de auteur in het algemeen aan iedereen die zich interesseert voor weer en klimaat, maar in het bijzonder ook aan klimatologen, historici, archeologen, fenologen (onderzoekers van klimaatsinvloeden op gewassen), seismologen, astronomen en weeramateurs.

In de inleiding wordt door de auteur verantwoording afgelegd van de wijze waarop gegevens zijn verzameld en hoe deze kunnen worden geanalyseerd, geïnterpreteerd en geclassificeerd. Deze inleiding is tevens een kleine handreiking aan de weeramateur of amateur-historicus die soortgelijk onderzoek wil doen. Ze is dan ook heel levendig geschreven en behandelt het weer en klimaat in historische bronnen in al hun facetten. Ook geeft ze een introductie in de eerste beginselen van de geschiedbeoefening. Voor de professionele historicus is het geheel goed te gebruiken voor het opfrissen van het geheugen.

Op deze inleiding volgen beschrijvingen van de weersgesteldheid, chronologisch gerangschikt: jaar na jaar wordt gedetailleerd en waar mogelijk van seizoen tot seizoen de weersgesteldheid behandeld. Daarbij staan de Lage Landen met hun naaste omgeving (zuidelijke Noordzee, Groot-Brittannië, Noord-Frankrijk, Rijngebied, Westfalen, Noordwest-Duitsland) centraal. Soms kijkt de auteur verder over de grenzen; het weer houdt nu eenmaal niet op bij Oldenzaal en Poperinge. Daarom worden soms bijzondere weersituaties in midden-Europa of zelfs Noord-Italië beschreven.

De auteur heeft deze beschrijvingen willen plaatsen in hun historisch kader, waardoor volgens hem een combinatie zou ontstaan van een wetenschappelijke aanpak en een leesbaar verhaal. Hoewel de gedeelten waarin een historisch kader aan de weersbeschrijvingen wordt toegevoegd zeer geslaagd te noemen zijn, kan dit van de beschrijvingen zelf niet gezegd worden. Ze zijn meer een opsomming van de gevonden gegevens en vormen zo een obstakel voor de leesbaarheid van het verhaal. Nu kan de lezer, zoals de auteur zelf ook aanraadt, het beste gewoon door het boek bladeren en hier en daar zo'n 60 à 70 jaar aan beschrijvingen en historisch kader lezen. Zo krijgt hij een algemeen begrip van de invloed van weer en klimaat op de mensen uit die tijd met hun talrijke overstromingen, misoogsten, etc. Het boek van A tot Z doorlezen is een te grote en dorre opgave.

Ieder deel zal uiteindelijk worden gecomplementeerd door bijlagen, conclusies, statistische verwerkingen, een overzicht van de voornaamste bronnen en een register van aardrijkskundige namen. Hiermee lijkt het eerste deel, ook door de weinig precieze gegevens over het weer en klimaat in de vroege en volle Middeleeuwen, meer geschreven uit hobbyisme dan uit wetenschap. Andere delen zullen waarschijnlijk een ander beeld geven. Zij zullen meer kunnen zeggen over het veranderende klimaat in Europa. De inleiding van het eerste deel wijst al op het (versterkte) broeikaseffect in onze dagen. De enige conclusie uit dit deel is het bestaan van een middeleeuws klimaat-optimum - het klimaat was warmer dan normaal - met pieken in het laatste kwart van de twaalfde en het tweede kwart van de dertiende eeuw.

Tenslotte bestaat er, zoals de auteur zelf ook aangeeft, de noodzaak voor verder onderzoek. Meer amateur-historici en weer-amateurs zullen zijn voorbeeld moeten volgen. Alleen uit hobbyisme begint men immers aan zo'n klus als het verzamelen van gegevens over weer en klimaat uit historische bronnen. De taak van professionele historici is dan het integreren van deze gegevens in hun beschrijving van de geschiedenis van deze periode. Zo kan gekeken worden naar de invloed van weer en klimaat op sociaal-economische ontwikkelingen, krijgsverrichtingen en het dagelijks leven. Daarmee zal het grote minpunt van dit eerste deel onder-

vangen kunnen worden: de gebrekkige integratie van het historisch verhaal in de beschrijvingen van de weersgesteldheid.

Marc van Kuik

P.L. Nève, *Schets van een geschiedenis van het notarisambt in het huidige België tot aan de Franse wetgeving* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt instituut XXXIV; Nijmegen: Gerard Noodt instituut, 1995, v + 153 blz., *f*25,-, ISBN 90 71478 38 6).

De auteur, van wiens hand al diverse historische studies over aspecten van het notariaat zijn verschenen, heeft een bijdrage geleverd aan een boek over de notariële professie in Europa geredigeerd door prof. Amelotti, uit te geven door de Consiglio Nazionale del Notariato. De Nederlandstalige versie van zijn bijdrage is nu reeds in boekvorm verschenen. Een vergelijkbare weg volgde A. Fl. Gehlen met diens bijdrage over de Noordelijke Nederlanden aan het Italiaanse boek, waarvan een Franse versie is verschenen in *Atlas du notariat. Le notariat dans le monde. Huit siècles de notariat latin* (Ars Notariatus XLII; Deventer, 1989) 127-142. (Van de hand van deze auteur is in dezelfde reeks als nr. LVIII verschenen *De beoefening van de notariaats geschiedenis der Lage Landen. Een beknopte historiografische verkenning* (Amsterdam-Deventer, 1992).

De notaris is, zoals bekend, als openbaar functionaris ontstaan in de kerkelijke administratie; hij wordt sinds de late dertiende eeuw aangetroffen in de Nederlanden. De notariële akte is echter voorafgegaan door andere schriftelijke bewijsmiddelen voor rechtshandelingen in bijzijn van getuigen verricht, in de vorm van authentieke akten opgemaakt en veelal door wereldlijke of kerkelijke gezagsdragers bezegeld (om nakoming van contractuele verplichtingen gemakkelijker te kunnen bewijzen en afdwingen).

Voordat het notariaat vaste voet kreeg in de rechtspraktijk hadden stedelijke schepengerechten al de gewoonte aangenomen bezegelde schepenbrieven aan contracterende partijen af te geven. Het notariaat heeft dus zijn wortels in een wereldlijk instituut, ontstaan in Lombardije, namelijk in het fenomeen van de *judex delegatus.* In de kerkelijke sfeer - na de kerkrechtelijke hervormingen uit het midden van de twaalfde eeuw - ontleende de notaris, zoals Nève het uitdrukt: ‘een belangrijke positie aan het canoniekrechtelijk beginsel volgens hetwelk in de kerkelijke rechtbanken bewijskracht werd toegekend aan wereldlijke oorkonden, die volgens wereldlijk recht bewijskracht bezaten’ (15). Dat gold dus ook voor (wereldlijke) notariële akten, die zich sindsdien ook binnen de kerk gaan verspreiden.

Nève heeft zijn *Schets* chronologisch-geografisch-thematisch geordend. De Middeleeuwen (11-45) worden aan de hand van institutionele ontwikkeling en thematische aspecten behandeld (opleiding, competentie, aard en vorm der akten, bewijskracht en dergelijke). In het hoofdstuk over de Nieuwe Tijd (46-143) worden die aspecten eveneens besproken, maar nu per regio (Artesië, Brabant enzovoort). Het is een zakelijk en overzichtelijk relaas waaraan helaas een literatuurlijst en een index ontbreken.

A.H. Huussen jr.

H.E. Henkes, *Glas zonder glans. Vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen, 1300-1800. Glass without gloss. Utility glass from five centuries excavated in the Low Countries 1300-1800* (Rotterdam Papers IX; Rotterdam: Coördinatie commissie van advies inzake archeologisch onderzoek binnen het resort Rotterdam, 1994, ix + 404 blz., *f*129,50, ISBN 90 802118 1 8).

Doel van dit kloek uitgegeven en fraai verzorgde boekwerk is om ‘een leidraad’ te bieden

'voor de determinering en datering van glazen objecten die bij opgravingen uit de periode 1300 tot ca. 1800 aan het licht zijn gekomen'. Zo biedt *Glas zonder glans* volgens de verantwoording 'een overzicht ... waarin de resultaten ... worden samengevat van gepubliceerd en nog niet gepubliceerd onderzoek naar gebruiksglas ... uit de bodem van Nederland en Belgie'. Uiteraard is de ordening die Henkes biedt even waardevol voor glas met een andere herkomst, de behandelde voorwerpen zijn echter afkomstig uit het bodemarchief. Basis voor de geboden beschrijving vormde de collectie van het museum Boymans-Van Beuningen, de befaamde collectie Van Beuningen-De Vriese, aangevuld met gegevens uit 'enkele particuliere verzamelingen waaronder die van de auteur zelf'. Ten slotte werden andere collecties bodemvondsten bij het onderzoek betrokken om de gegevens aan te vullen.

Wie ergens over wil praten moet over een vocabulaire beschikken, moet op een voor anderen begrijpelijke wijze kunnen aangeven wat hij bedoelt. Dankzij Henkes is het nu inderdaad mogelijk om glaswerk eenduidig te benoemen. Het is, zoals de auteur stelt, te hopen dat dit leidt tot 'een zeker[e] uniformiteit' (6) bij het gebruik van de termen - een onderzoeksterrein waar men veertien types bodem bij bekers onderscheidt (6) kan niet zonder afspraken over de te gebruiken terminologie. Hoofdbestanddeel van *Glas zonder glans* vormt de catalogus van types glas. Steeds worden voor een periode van honderd jaar de voorkomende glazen beschreven, waarbij elk genre in de periode behandeld wordt waarin dat het meest voorkomt. Elke groep objecten kreeg een eigen paragraaf, waarbinnen weer een nummering werd aangebracht per beschreven object. Van elk object is een foto afgebeeld, en een gestandaardiseerde beschrijving vermeldt gegevens over uiterlijk, vindplaats, en literatuur. Bij gehavende glazen toont een nette tekening (schaal 1:3) de oorspronkelijke staat. Samenvattingen in het Engels van de tekstgedeeltes verklaren de tweetalige titel van het boek.

Elk tijdvak is van een korte inleiding voorzien die iets over de glasproductie in het beschreven tijdvak vertelt, elke paragraaf begint met een beschrijving van een type. Een kaartje geeft een overzicht van vindplaatsen, afbeeldingen van glaswerk op schilderijen verlevendigen de strenge catalogus. Fraaie kleurenafbeeldingen, die in aparte katernen bijeengebracht zijn, loochenen de titel van het boek, die naar de 'ziektes' die het glas uit bodemvondsten teisteren verwijst.

Glas zonder glans wil een leidraad voor determinatie zijn. Het biedt dus geen analyse van productiecentra, geen overzicht van de handel in het glaswerk, geen gegevens over het economisch belang van het beschreven product. Het is al evenmin een veldgids in de trant van *Wat vliegt daar*? De gekozen indeling maakt zoeken naar een soort object moeilijk voor wie nog geen idee heeft van datering en benaming. Dankzij de zeer gedetailleerde inhoudsopgave komt de volhardende zoeker er op den duur wel uit. De kenner die wil weten in welke categorie een bepaald glas precies hoort, vindt echter makkelijk zijn weg, evenals de verbijsterde lezer van archeologische werken die wil weten hoe een kelkglas met pseudo-luchtslingerstam er uit ziet. Het object in kwestie, in de catalogus vermeld onder nummer 55.8, is een kelkglas voor wijn of gedestilleerd, gevonden in de vesting Boertange. In plaats van de gecompliceerde luchtslinger-techniek is in dit geval een simpeler bewerking gebruikt, die een verwant effect oplevert.

Typologie is het begin van alle wetenschap, en historici, kunsthistorici en archeologen mogen Henkes dankbaar zijn voor de orde die hij in de onoverzichtelijke glazenkast van het verleden heeft geschapen.

F.J. Kossmann

W. Ehbrecht, ed., *Verwaltung und Politik in Städten Mitteleuropas. Beiträge zu Verfassungsnorm und Verfassungswirklichkeit in altständischer Zeit* (Städteforschung. Veröffentlichungen des Instituts für vergleichende Städtegeschichte in Münster. Reihe A: Darstellungen XXXIV; Weimar, Wenen, Keulen: Böhlau Verlag, 1994, xiii + 291 blz., ISBN 3 412 12893 7).

Deze bundel vormt de neerslag van een in 1990 door het 'Institut für vergleichende Städtegeschichte' te Munster georganiseerd colloquium rond het thema 'Städtische Selbstverwaltungsorgane vom 14.-19. Jahrhundert'. Wie wel eens eerder een deel uit de reeks 'Städteforschung' van dit instituut ter hand heeft genomen, weet wel zo ongeveer wat hem te wachten staat: een bundeling van gedegen wetenschappelijke artikelen rond een thema uit het brede terrein van de moderne stadsgeschiedenis, veelal geschreven volgens beproefd 'Duits' recept, dat wil zeggen een strak opgebouwd betoog met nadrukkelijk geformuleerde probleemstellingen, hypothesen en een verantwoorde 'Schlussbetrachtung'. Dat geldt ook voor deze publicatie. Onder de titel *Verwaltung und Politik in Städten Mitteleuropas. Beiträge zu Verfassungsnorm und Verfassungswirklichkeit in altständischer Zeit* zijn 14 bijdragen gebundeld over zaken als het politieke gilde in de late Middeleeuwen, burgerbewegingen in de Wendische Hanzesteden en Boven-Saksen, stedelijke bestuursorganen in Hessen en Brandenburg, en de voorgeschiedenis van het *Gemeindeliberalismus*, om slechts enkele van de behandelde onderwerpen te noemen. Wat al deze artikelen gemeen hebben is het thema van de discrepantie tussen de geschreven constitutie en de werkelijke gang van zaken en de vraag naar de mate van participatie door gewone burgers. Tot een eenduidig beeld heeft dat echter niet geleid, zoals ook de samensteller Wilfried Ehbrecht moet toegeven. Hij spreekt van een 'Angebot', 'das sich durch die Behandlung ganz unterschiedlicher Stadttypen in verschiedenen Zeiten und unterschiedlicher Gruppen und Institutionen heute noch nicht zu einem Bild zusammenfügt, sondem facettenreich bleibt, voller Desiderate und Defizite, entstanden zum Teil aus unterschiedlichen Erwartungen, ungenügenden Einzelkenntnisse und Realisierungsmöglichkeiten' (283). Wie dus op zoek is naar een inleiding tot de in deze bundel besproken thema's kan beter elders terecht, bijvoorbeeld bij het compacte maar overzichtelijke *Unruhen in der ständischen Gesellschaft 1300-1800* van Peter Blickle (Enzyklopädie Deutscher Geschichte I; München, 1988). Dat neemt evenwel niet weg dat een ieder die geïnteresseerd is in de politieke cultuur van de laat-middeleeuwse en vroeg-modeme steden veel van zijn gading zal vinden in *Verwaltung und Politik in Städten Mitteleuropas.*

Voor de Nederlandse lezer ligt de grootste waarde van deze bundel echter ergens anders. Hoewel interne stedelijke conflicten en burgerbewegingen ook in de Nederlandse historiografie niet onopgemerkt zijn gebleven, zijn zij toch meestal 'van bovenaf' beschreven en geanalyseerd, vanuit het perspectief van de factiestrijd. Pas onlangs zijn thema's als participatie van burgers aan het stedelijke bestuur en het eigen karakter van de burgerbewegingen wat nadrukkelijker onder de aandacht gebracht. Het is mede daarom verheugend te noemen dat drie artikelen in de bundel ontwikkelingen in de Nederlanden beschrijven.

Nog vrij traditioneel gebeurt dat door Johanna Maria van Winter. Haar bijdrage ‘Verfassung und Verwaltung im spätmittelalterlichen Utrecht’ (47-54) omvat in feite niet meer dan een heldere beschrijving van de vestiging en organisatie van het Utrechtse ‘gildebestuur’, zoals dat in 1304 vorm had gekregen. Tot 1528 oefenden de ambachtsgilden in Utrecht een grote invloed uit: zij kozen namelijk via getrapte verkiezingen de nieuwe raadsheren en waren verantwoordelijk voor de stadsverdediging.

Deze ontwikkelingen in Utrecht stonden niet op zichzelf, maar vonden hun oorsprong in de politieke en sociale onrust in het Vlaanderen van na de Guldensporenslag (1302). In Gent leidden deze troebelen in 1369 tot de vorming van de ‘drie leden’, waardoor de belangrijkste machtsposities in de stad voortaan werden verdeeld tussen de ‘poorters’ (de vernieuwde elite),

de wevers en de ‘kleine neringen’. Dit regime staat centraal in de bijdrage van Marc Boone, getiteld ‘Städtische Selbstverwaltungsorgane vom 14. bis 16. Jahrhundert. Verfassungsnorm und Verwaltungswirklichkeit im spätmittelalterlichen flämischen Raum am Beispiel Gent’ (21-46). Zoals van een sociaal-economisch historicus als Boone mocht worden verwacht, volstaat hij niet met alleen maar een beschrijving van de politieke constitutie van Gent in de late Middeleeuwen, maar combineert hij deze met een prosopografische analyse van de schepenen en dekens van de gilden. Bovendien vervlecht hij de lokale ontwikkelingen telkens met het staatsvormingsproces. Prettig leesbare kost levert deze integratie van traditionele politieke geschiedenis met moderne sociale geschiedenis niet altijd op, maar Boone slaagt er wel in nieuw inzicht te verschaffen in het karakter van het Gentse stadsbestuur in de late Middeleeuwen. De politieke participatie van handwerkslieden, zo blijkt uit zijn analyses, was weliswaar groot, maar zij beperkte zich toch vooral tot de lagere regionen van het bestuur, waardoor op het democratische karakter van de Gentse constitutie het nodige valt af te dingen. Daar staat echter tegenover dat het nieuwe politieke bestel in de praktijk een sterk conflictbeheersende werking had, iets wat niet zonder betekenis was in een stad die decennialang was geteisterd door politieke en sociale conflicten. ‘Die Vielzahl der Verwaltungs- und Vertretungsebenen, in denen sich im allgemeinen eine politische Karriere vollzog, führte dazu, dass der politische Kampf am starksten auf der untersten Ebene ausgetragen wurde: innerhalb der einzelnen Handwerke und nicht auf der Ebene der Schöffen, wo der Konsenz der gesamten städtischen Gesellschaft hätte gefährdet werden können’ (36).

Maarten Prak, ten slotte, voert ons naar de steden van de Republiek. In ‘Verfassungsnorm und Verfassungsrealitvät in den niederländischen Städten des späten 17. und 18. Jahrhunderts. Die Oligarchie in Amsterdam, Rotterdam, Deventer und Zutphen 1672/75-1795’ (55-83) stelt hij het West-Nederlandse bestuursmodel tegenover het Oost-Nederlandse. Terwijl in de West-Nederlandse steden (in dit geval Amsterdam en Rotterdam) de vroedschap een grote mate van zelfstandigheid bezat en in ieder geval op papier zichzelf door coöptatie aanvulde, ontbrak een dergelijk lichaam in Oost Nederland. Daar kende men slechts magistraten, die werden verkozen door de ‘gezworen gemeente’ (Deventer) of de gilden en schutterij (Zutphen), en die in theorie werden aangesteld voor een bepaalde tijd ‘ten einde ze, met Agatho gedenkende dat ze regeren over menschen naer de wetten voor eenen korten tijt, zich niet te zeer moeten verheffen boven hunnen medeburgers’ (Dumbar). In de praktijk echter waren de verschillen minder groot. Zo maakte de Rotterdamse vroedschap bijvoorbeeld nauwelijks gebruik van zijn coöptatierecht, en werden de Zutphense magistraten wel degelijk voor het leven aangesteld. Gedurende de perioden met een stadhouder werd het ‘kiesrecht’ van de burgers bovendien genegeerd.

Voor het karakter van de burgerbewegingen, zoals die in 1702, 1747-1748 en tijdens de Patriottentijd tot stand kwamen, waren de verschillen in de papieren constitutie wel degelijk van belang. Terwijl in deze bewegingen in Zutphen en Deventer de nadruk lag op medezeggenschap van de burgerij, restte de burgers in Amsterdam en Rotterdam door het ontbreken van een instelling als de ‘gezworen gemeente’ niets anders dan kritiek te leveren op het oligarchische karakter van het stadsbestuur, dat het representatieve karakter van de vroedschap immers in gevaar bracht. De burgerbewegingen speelden hier dus veel meer op de man.

Daarmee is echter niet gezegd dat de familieregering een typisch West-Nederlands verschijnsel was. Prosopografisch onderzoek maakt duidelijk dat de graad van oligarchisering in Zutphen en Deventer niet wezenlijk afweek van die in het Westen van de Republiek. Ook in Oost Nederland wisten de regenten zich politiek wonderwel te handhaven, ondanks de aanwezigheid van instellingen als de 'gezworen gemeente' of politieke rechten van de ambachts- en schuttersgilden. Niet de stem van de burgerij, maar de stadhouderlijke benoemingsrechten blijken uiteindelijk de effectiefste wapens tegen de familieregering te zijn geweest.

Het zal duidelijk zijn dat de drie 'Nederlandse' bijdragen niet zonder meer op een lijn te stellen zijn; daarvoor wijken zij zowel in keuze van onderwerp als aanpak teveel van elkaar af. Duidelijk is in ieder geval wel dat Marc Boone en Maarten Prak ieder op geheel eigen wijze illustreren dat de in de Duitse historiografie zo sterk ingeburgerde tegenstelling tussen *Verfassungsnorm* en *Verfassungsrealität* ook voor de bestudering van de stedelijke politieke cultuur in de Nederlanden een vruchtbaar perspectief kan zijn.

Paul Knevel

F. Vanhemelryck, ed., *Volkscultuur in Brabant* (Brussel: KU Brussel, Centrum Brabantse geschiedenis, 1994, 295 blz.).

Volkscultuur in de brede zin van het woord houdt deze zeer heterogene bundel voordrachten bij elkaar. De cultuur komt redelijk goed uit de verf, maar wat volk hier is, blijft wazig. Ook de doelgroep van de bundel zelf is verre van duidelijk. De teksten heten als lezingen aan het Centrum voor Brabantse geschiedenis van de Katholieke Universiteit Brussel te zijn gehouden. Als dit boek het visitekaartje van dat Centrum is, zal de deur daar, vrees ik, niet door de geleerde wereld worden platgelopen. Daarvoor verschilt het niveau van de teksten te sterk en geeft de bundel als geheel te weinig inzicht in het wetenschappelijk debat. Naast een geleerd en informatief, maar onaf opstel vol frequentietabellen over de voornaamgeving in Vlaams-Brabant door de eeuwen heen (J. Ockeley), en een aantal kritische aantekeningen, in een nogal persoonlijke visie, over de ontwikkeling van de beeldvorming in de historische demografie en de gezinsgeschiedenis (C. Vandenbroecke), staan er enkele overzichten in die duidelijk op een breder publiek gericht zijn, alsmede een paar veel smallere *case-studies.*

De bundel opent met een aardig tableau, in attenderende stijl voor een breed publiek geschreven, van allerlei vormen van 'volksgeloof' in Brabant, door J. van Haver. In feite omvat dit zowel de kerkelijk geordende religieuze volkscultuur als wat de schrijver de 'profane', dat wil zeggen niet kerkelijk gebonden vormen van volksgeloof noemt. De bijdrage over voorstellingen van volksvermaak in het werk van David Teniers de jonge (J. Vervaet) blijft nogal beschrijvend en lijdt zichtbaar onder de belabberde kwaliteit van de illustraties. Een *case-study* als het opstel van D. Coigneau over het rederijkerslandjuweel en het haagspel van 1561 is toch eigenlijk te specialistisch voor een zo breed bedoelde bundel. W. Bosmans' bijdrage over de zangtraditie van volksliederen te Woluwe in de twintigste eeuw, gebaseerd op veldwerk, is boeiend, maar de lezer mist node de melodieën bij de zestien getranscribeerde liedteksten. Blijkens de slotnoot houdt de auteur de bandopnamen weliswaar te onzer beschikking - maar wie zal ze opvragen, gesteld al dat er een adres bij stond? H. Vannoppen brengt systematisch de ontwikkeling van de streekdracht in alle Brabantse regio's sedert zes eeuwen in kaart in een overzichtstekst die weliswaar een grote feitenkennis verraadt maar waarin ik slechts moeizaam een boeiende lezing herken. Vermoedelijk draaide de lezing om lichtbeelden, waarvan hier nog enkele plaatjes over zijn. Is voor een goed artikel dan niet een andere opzet

vereist? Het moet mij ten slotte van het hart dat ik het afsluitend opstel van redacteur Vanhemelryck over toverij in de Middeleeuwen ronduit onder de maat vind. Er staat weliswaar van alles en nog wat in dit onderhoudende praatje, maar men mocht van de auteur van een boek over *Heksenprocessen in de Nederlanden* (1982) toch wel verwachten dat hij de literatuur van de laatste vijftien jaar uit diezelfde Nederlanden (Noord en Zuid) had verwerkt, en minstens die over Brabant zelf. Ik denk met name aan het werk van Marcel Gielis, hier zelfs niet geciteerd. Wellicht was dan enige vooruitgang in de theorievorming en de analyse geboekt ten opzichte van eerdere studies.

Ook de vormgeving van het boek is om te huilen: een conservatieve letter, een fantasieloze opmaak, een te volle bladspiegel, en een slordige inktgeving. De vale, grijszwarte foto's vormen een belediging voor de beeldcultuur. Potentiële kopers kunnen er slechts door worden afgeschrikt. Wie een boek zo lelijk uitgeeft, en met zo weinig gevoel voor samenhang, verdient ook niet te worden gekocht. De uitgever zelf voelde het al aankomen, een ISB-nummer staat er niet in. Wie ondanks alles geïnteresseerd blijft, kan natuurlijk bestellen. Maar hij wachte liever op de ramsj.

Willem Frijhoff

B. Kempers, ed. *Openbaring en bedrog. De afbeelding als historische bron in de Lage Landen* (Amsterdam: Amsterdam university press, 1995, 203 blz., *f*39,50, ISBN 90 5356 089 0).

In hoeverre kan het beeld in de Nederlandse geschiedenis maatschappelijk van belang zijn voor de vormgeving van het identiteitsbesef en loyaliteitsgevoel? Volgens B. Kempers is dit een verwaarloosd aspect bij de bestudering van het verleden, ook al doordat noch de kunsthistorici noch de historici zich hier echt voor hebben geïnteresseerd. In 1994 werd op initiatief van de Atlas van Stolk in het Rotterdamse Raadhuis een congres gehouden waarop zes sprekers (twee historici, drie kunsthistorici en een socioloog) op dit thema uit evenzo vele eeuwen ingingen. Het geheel werd vooraf gegaan door een toespraak waarin A. van Stolk treffend de veranderende plaats van de Atlas in de samenleving schetste. Al deze auteurs hebben afbeeldingen in incunabelen, pamfletten, op spotprenten, zegels, schilderijen, film en foto's nader op hun 'boodschap' onderzocht en zich ook af gevraagd in hoeverre bewuste manipulatie met beelden geschiedde om het publiek te beïnvloeden. Hoe dit onder de titel van het boek kan vallen is niet geheel duidelijk, omdat juist tússen de twee daarin genoemde uitersten een subtiel veld ligt waar de wisselwerking van kunstenaar en publiek zich afspeelde onder het teken van overreding en - zeker in de vroeg-moderne periode - onbewuste patriottische vooringenomenheid of ontvankelijkheid.

R.W. Scheller tracht in zijn heldere essay over de vijftiende eeuw het hier en daar om de hoek kijkende realisme in afbeeldingen te betrappen, zoals dat aan het einde van die eeuw naar voren kwam. Bovendien stelt hij vast dat er toen geen publieke opinie bestond en het belang van een ruime verspreiding van het beeld in tegenstelling tot een standpuntbepaling in geschrifte niet werd gezien. Kempers gaat voor de volgende eeuw na hoe de klimmende leeuw met pijlen en zwaard uiteindelijk het symbool van de nieuwe Republiek is geworden. Een door de gecompliceerdheid van het materiaal wat moeizame arbeid waarin de lijnen van de ontwikkeling niet altijd scherp naar voren komen. En dat ook al doordat de auteur geen duidelijk onderscheid aanbrengt tussen de werelden van de heraldiek en van politieke prenten. De specifieke politieke achtergronden van het accidentele gebruik van bepaalde versies van de leeuw (in het wapen van vele gewesten als Vlaanderen, Brabant, Holland en Zeeland aanwezig) tijdens de verwarrende, voortdurend wisselende allianties gedurende de Opstand blijven eveneens wat onderbelicht. En die diffuusheid wordt nog bevorderd

door het soms niet zo functionele gebruik van ‘Nederlands’, ‘Staats’ en ‘Hollands’. In ieder geval blijkt hoe Holland uiteindelijk op dit terrein de dienst uitmaakte. Vervolgens bespreekt de expert op het gebied van de iconologie E. de Jongh met grote kennis van zaken de ‘vertekening’ van de werkelijkheid op zeventiendeeeuwse afbeeldingen. Wat de tijdgenoten daarbij nog wel en wat niet accepteerden verbaast hem soms, maar is toch wel in verband te brengen met de werkelijkheidsperceptie en het historisch bewustzijn van de tijd. F. Grijzenhout zoekt de oorsprong van de overlangs gedeelde, half als soldaat, half als predikant afgebeelde figuren in de Patriottentijd en leidt deze

satirisch bedoelde voorstelling af uit de oudere *miles christianus*. Daarna meent hij aan dergelijke prenten van een figuur met Janushoofd (maar dan zonder religieuze connotatie) een ontwikkeling te kunnen waarnemen waarin de politiek in die jaren overal doordrong. Er mag echter worden betwijfeld of dat nieuwe gebruik van een oud symbool geheel modern was, zoals hij wil, vooral gezien de duidelijke waarschuwende aanwezigheid van het duiveltje met het boek van Machiavelli en de oude topos van de misleidende, tweedracht zaaiende redenaar die op de voor zijn bewijsvoering belangrijkste prent voorkomen. N.C.F. van Sas benadert de prachtige Engelse spotprenten tegen Napoleon als bron voor het 'natiegevoel' dat zich na 1800 gaat ontwikkelen. Daarbij kan hij de vinger leggen op de snelle verandering in het soort prenten dat werd geproduceerd en vaststellen hoe zij zelf deel uitmaken van interacties in beeldvorming tussen naties. Tenslotte bekijkt J. Bank de 'Oranjes te paard'. De traditie dat de heersende vorst op schilderijen en als beeld te paard wordt voorgesteld is in Nederland nooit erg sterk geweest. Met de opkomst van film en fotografie werd het hier onder de 'soldatenkoningin' Wilhelmina wel gebruik haar zo weer te geven, terwijl de voorlichtingsdiensten de nieuwe media zoveel mogelijk in toom trachtten te houden. Maar Juliana ging op de fiets en bij Beatrix is het de vraag (die Bank niet onderzoekt) of haar foto's te paard misschien niet meer te maken hadden met het uitdragen van een sportief imago en een in bepaalde sociale lagen bedreven vrijetijdsbesteding. De zeer verschillende bijdragen in het mooi geïllustreerde boek maken het dus goed mogelijk na te gaan waar een afbeelding nu wel of niet als bron kan dienen.

E.O.G. Haitsma Mulier

G.P.H. Pot, *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeelden, 1750-1854* (Dissertatie Leiden 1994, Hollandse studiën XXXI; Hilversum: Verloren, [S.l]: Historische vereniging Holland, 1994, 366 blz., *f*59,-, ISBN 90 70403 33 1).

Leiden heeft de twijfelachtige reputatie de oudste industriestad te zijn van Nederland. Al in de Middeleeuwen had Leiden een ongewoon grote nijverheidsector. In de zeventiende eeuw groeide de stad uit tot een van de belangrijkste industriële centra van Europa en in omvang de tweede stad van de Republiek. Dankzij het werk van N.W. Posthumus bestaat er een duidelijk beeld van de kapitalistische verhoudingen die in die tijd in de Leidse textiel heersten. Leiden had, daar laat Posthumus geen misverstand over bestaan, een omvangrijk proletariaat. In de achttiende eeuw had de Leidse textiel echter te kampen met een zware inzinking, als gevolg van concurrentie van de proto-industrie op het platteland en opkomende productiecentra in het buitenland. In de negentiende eeuw herstelde de Leidse textiel zich enigszins en de bedrijfstak bleef hoe dan ook de belangrijkste bron van werkgelegenheid in de stad. Tegenwoordig is er van dat rijke verleden bar weinig meer over, althans in de vorm van actieve productie.

De geschiedenis van het Leidse proletariaat is, tegen deze achtergrond bezien, een belangrijk onderwerp voor de Nederlandse sociale geschiedenis, een onderwerp

waaraan echter slechts mondjesmaat is gewerkt. De dissertatie van Pot brengt daarin ten dele verandering, door de vele gegevens die het biedt over de ontwikkelingen van lonen en prijzen, over de Leidse armenzorg en over het sociaal profiel van de Leidse armen.

Het boek valt eigenlijk uiteen in twee delen, al wordt dat niet met zoveel woorden aangekondigd. In de eerste twee hoofdstukken onderzoekt de schrijver met behulp van geaggregeerde gegevens het conjuncturele verloop van lonen en prijzen en berekent hij met behulp van die gegevens de ontwikkeling van de levensstandaard. Wat betreft de lonen heeft hij niet heel veel nieuws te bieden. Bij gebrek aan voldoende data over lonen in de textiel, moet ook hij zich behelpen met gegevens ontleend aan de bouw en de stedelijke diensten, gegevens die het

bekende beeld opleveren van grote starheid tot halverwege de negentiende eeuw. Bij de bespreking van de lonen besteedt Pot ook aandacht aan de plaatselijke arbeidsmarkt.

Om de levensstandaard te berekenen heeft Pot een groot aantal prijsreeksen geconstrueerd, van brood, aardappelen - al vroeg in de achttiende eeuw een belangrijk ingrediënt van het dieet der Leidse armen - en boter, heeft hij schattingen gemaakt van de consumptie per hoofd van de bevolking en is hij ook nagegaan welk bedrag Leidenaars kwijt waren aan huur. Met behulp van de loongegevens uit het vorige hoofdstuk kan hij zo uitspraken doen over de ontwikkeling van het reële loon. De wijze van berekening leidt er echter toe, dat in de jaren-1840 en 1850 de reële lonen zo nu en dan negatief uitvielen. Het schijnt de schrijver niet opgevallen te zijn, dat dit een merkwaardige uitkomst is. Overtuigender is de constatering dat de trend tot ongeveer 1815 een dalende was, waarna verbetering intrad tot het begin van de jaren-1840. Deze bevindingen bevestigen uitkomsten van onderzoek elders. Interessant is de constatering, dat het verloop van het reëel loon geen merkbare invloed heeft gehad op de (geaggregeerde) demografische variabelen in Leiden.

Na dit gedeelte begint eigenlijk een ander onderzoek, namelijk dat naar het levenslot van de Leidse bedeelden in de onderzochte periode. Het derde hoofdstuk van het boek biedt een degelijke beschrijving van de institutionele aspecten van de armenzorg, waarbij met name de financiële facetten goed uit de verf komen. Gedurende de gehele periode kampten de Leidse instellingen met een nijpend gebrek aan geld, dat hen dwong om, ondanks allerlei uitsluitingsmechanismen, vooral gericht tegen vreemdelingen, en een karige bedeling voortdurend subsidie aan de gemeente te vragen. De gemeente bemoeide zich derhalve intensief met de sociale politiek en liet in 1848 zelfs de regenten van het Huiszittenhuis door de politie uit hun ambten zetten na een conflict over de subsidiëring, een gang van zaken die mede dankzij de geschriften van de direct betrokken Thorbecke landelijke bekendheid kreeg en in Den Bosch in 1849 vrijwel identiek werd herhaald.

In een volgend hoofdstuk worden de overlevingsstrategieën behandeld, dat wil zeggen de verschillende manieren die armen hadden, naast werk en onderstand, om aan de kost te komen. We vernemen hier veel over sparen en schulden maken en, dankzij onderzoek in de rechterlijke archieven, ook over het leven aan gene zijde van de wet. Dat levert heel wat interessante verhalen op, waarvan echter niet altijd even duidelijk is hoe typerend ze zijn.

Aan dat euvel lijdt gelukkig niet het laatste hoofdstuk van het boek, getiteld 'Arbeidersklasse of lompenproletariaaf? In dit hoofdstuk wordt door middel van steekproeven in 1750, 1813 en 1854 onderzocht of bedeelden zich anders gedroegen dan 'gewone' Leidenaars. Daartoe zijn de gezinnen van achtereenvolgens 328, 389 en 231 bedeelden gereconstrueerd. Met behulp van de uitkomsten kan worden vastgesteld, dat er wat meer textielarbeiders bedeeld werden dan men op grond van de algemene verhoudingen in Leiden zou verwachten, dat het huwelijksgedrag van de bedeelden nauwelijks afweek van het algemene patroon, maar dat de bruiden veel vaker in verwachting waren dan bij 'gewone' huwelijken, dat de bedeelden meer dan gemiddeld uit Leiden zelf kwamen, dat hun huishoudens doorgaans kleiner of juist wat groter waren dan gemiddeld en dat het analfabetisme onder de bedeelden hoger dan gemiddeld was. Pot trekt uit dit alles de conclusie dat er in Leiden geen apart lompenproletariaat bestond. Hij had die conclusie nog kunnen versterken door

erop te wijzen, dat de afwijkingen van het gemiddelde vrijwel alle verklaard kunnen worden uit de selectiecriteria die de bedelende instanties toepasten bij het toekennen van onderstand.

Het boek van Pot is een klassieke sociaal-historische studie in de goede en de slechte zin van het woord. De hoeveelheid gegevens, vooral van kwantitatieve aard, die hier bijeen gebracht is in talloze tabellen, moet zonder meer indrukwekkend genoemd worden, te meer wanneer men bedenkt dat de schrijver dit werk binnen enkele jaren in zijn vrije tijd heeft voltooid. De keer-

zijde van al dat telwerk is echter een al te groot vertrouwen in de uitkomsten. Met name de berekeningen van de levensstandaard laten te weinig ruimte voor de subtiele veranderingen die zich in prijzen en beloningsverhoudingen voordeden, verschuivingen waarop Jan de Vries onlangs in enkele fundamentele artikelen de aandacht heeft gevestigd en die in de recente dissertatie van Richard Paping over het Groningse platteland een belangrijke plaats innemen. Dat gevoel voor de nuance is veel sterker aanwezig in het laatste hoofdstuk van het boek, waarin het levenslot van enkele honderden bedeelden wordt onderzocht. Dit is een voorbeeldige exercitie, die ook een belangrijke toevoeging biedt aan de literatuur over armen in preindustrieel Nederland.

Maarten Prak

Middeleeuwen

M. van Vlierden, *Willibrord en het begin van Nederland* (Clavis kunsthistorische monografieën XV; Utrecht: Clavis stichting publikaties middeleeuwse kunst, Utrecht: Museum Catharijneconvent, 1995, 141 blz., *f*39,50, ISBN 90 75616 01 5).

Rond 700 na Chr. had de kerstening van Brabant en Limburg al grotendeels haar beslag gekregen, maar in het overwegend Friese gebied ten noorden van de grote rivieren bestond groot verzet tegen de christelijke missionering. Het christendom werd er geïdentificeerd met de expansionistische politiek van het Frankische rijk, dat het economisch belangrijke mondingsgebied van Maas en Rijn onder zijn controle wilde brengen. Pas met de komst van Angelsaksische missionarissen, van wie Willibrord en Bonifatius de belangrijkste waren, kreeg het christendom langzamerhand voet aan de grond. In 695 wijdde paus Sergius de monnik Willibrord tot aartsbisschop onder de Friezen en bekleedde hem met het pallium, een brede wollen band met zwarte kruisen, dat de verbondenheid met Rome symboliseerde. Hij vestigde zich te Utrecht en stond daarmee aan de wieg van de Nederlandse kerkprovincie of, als men het wat ruimer wil zien, het latere Nederland. Dit dertiende eeuwfeest vormde voor de Stichting Utrecht centrum van historie en cultuur aanleiding voor een Willibrordjaar waarin de tentoonstelling ‘Willibrord en het begin van Nederland’ in het Catharijneconvent (18 november 1995-28 januari 1996) de belangrijkste manifestatie was. Het hier besproken werk diende als catalogus bij deze tentoonstelling.

Deze catalogus is, net als de tentoonstelling, zowel thematisch als chronologisch van opzet. In vier hoofdstukken komen achtereenvolgens de verschillende ‘stammen’ met hun eigen cultuur aan de orde, iets waarmee Willibrord en zijn gezellen gelukkig niet al teveel rekening hielden. Vervolgens komt de kerstening aan bod, waarna dit boek eindigt met de bloei en uitbreiding van het Utrechtse rijksbisdom in de periode 900-1050.

De samenstelster presenteert behalve de al bekende feiten over het vroeg-middeleeuwse bisdom ook de resultaten van recent onderzoek. De Friezen waren betrokken bij de Angelsaksische invasies van Brittannië en stonden onder sterke Angelsaksische invloed; zowel Friesland, dat zich uitstrekte van het Zwin tot

Denemarken, als Engeland behoorden tot de zogenoemde Noordzeecultuur. Dorestad met haar haven, het huidige Wijk bij Duurstede, vormde het economisch centrum en strekte zich over een lengte van meer dan drie km langs de Kromme Rijn uit. Blijkens de vondsten van scheepsbijlen, scheepskettingen en dissels kende de stad een bedrijvige scheepsbouw. Ze lag op een kruispunt van Noord-Westeuropese handelsroutes en onderhield nauwe contacten met Engeland, Scandinavië en Zuid-Duitsland. Behalve in luxeproducten zoals specerijen, wijn en sieraden handelde de stad ook in gebruiksvoorwerpen uit

het Eifelgebied, zoals maalstenen, vijzels en aardewerk. Het eigen gebied leverde zout, leer, wol, bijenwas, laken en ijzerwaren zoals bijlen en sleutels gemaakt van Veluws erts. Grote hoeveelheden munten, maatgewichten en sieraden getuigen van een bloeiende handel en nijverheid. Via haar handelscontacten met het Deense Haithabu en het Zweedse Birka droeg Dorestad bij aan de kerstening van Scandinavië. Na 850 raakte de stad in verval, waarbij de verandering van de rivierlopen een grotere rol speelde dan men vroeger aannam.

Het laat-Romeinse castellum (= kleine Romeinse versterking) in Utrecht blijkt in de zevende eeuw nog in gebruik te zijn geweest onder de Merovingische koning Dagobert (629-639). Uit deze periode dateerde een oud Frankisch kerkje dat door Willibrord herbouwd werd en dat hij aan Sint Maarten wijdde. Van de kerken op het Domplein is de Sint-Salvator, gesloopt tijdens de reformatie, de enige die door Willibrord gesticht is. Waarom de Sint-Maarten al spoedig de Sint-Salvator in belang overtrof, is nog onduidelijk.

Pas na de achteruitgang van Dorestad groeide Utrecht uit tot het belangrijkste machtscentrum van de Noordelijke Nederlanden. Willibrords opvolger Bonifatius (672-754) verdedigde doeltreffend de rechten van de Utrechtse zetel tegen de aanspraken van de Keulse bisschop, waardoor Utrecht zijn politieke en kerkrechtelijke zelfstandigheid kon handhaven. Willibrords aandacht betrof vooral het klooster van Echternach, waar hij ook begraven ligt.

Voor de niet-historici onder de lezers en gebruikers van deze catalogus zou een verklarende woordenlijst geen overbodige luxe zijn. Specifiek middeleeuwse termen en begrippen zoals ‘Investituurstrijd’, het ‘Concordaat van Worms’ en ‘immuniteit’, vragen om nadere uitleg. Voor de niet-Latinisten blijft het gissen wat er met ‘fibulae’ en ‘gouden aurei’, die elders weer ‘gouden solidi’ heten, bedoeld wordt. Het is jammer dat een overzichtskaartje van het Merovingische en Karolingische Rijk in de catalogus ontbreekt. De zeer kloeke literatuurlijst van dit boek is helaas minder toegankelijk voor de niet-specialisten onder de lezers.

Afgezien van deze details verdienen samenstelster en uitgever alle lof voor dit vlot geschreven, schitterend geïllustreerde boek over Willibrord en het prille begin van de christelijke beschaving in ons land. Aanbevolen voor allen die de tentoonstelling gemist hebben.

Hubert M. P. Arts

Frits van Oostrom, *Maerlants wereld* (Amsterdam: Prometheus, 1996, 563 blz., ISBN 90 5333 442 4, *f* 79,50 (gebonden, vakeditie); ISBN 90 5333 441 6, *f*49,50 (paperback, leeseditie)).

Herhaaldelijk is de lof van *Maerlants wereld* gezongen, en terecht. Van Oostrom is een begenadigd auteur die zich niet door zijn gaven laat verblinden. Hij schuwt de worsteling met weerbarstige bronnen niet, noch laat hij zich door lacunes ontmoedigen. Vanaf Maerlants eersteling *Alexanders geesten* tot en met zijn zwanezang *Vanden lande van Oversee* worden tekst en context van Maerlants werk voortdurend met elkaar in relatie gebracht ter verheldering van het begrip voor wat

mogelijkerwijs zoiets als aspecten van de historische werkelijkheid zijn geweest. Hoe vreemd het ook moge klinken, ondanks de overvloed van Maerlants literaire productie is wat in *Maerlants wereld* over Maerlant zelf wordt beweerd grotendeels op veronderstellingen gestoeld. De verlokkingen tot fantastische vertellingen blijken meteen al in het begin van het boek waar het gesol rond het vermeende graf van de poëet wordt verhaald; wat het boek betreft eindigt de verleiding tot ongeremde associatie met een zekere Jacob van Brugge, omstreeks 1300 als monnik in het klooster Egmond missen verzorgend ter nagedachtenis van de Hollandse graven Floris V en Jan I.

Het is moeilijk een boek als dit op wetenschappelijke merites te wegen. Het is in twee versies verschenen, de ene als ongeannoteerd publieksboek, de andere met verwijzingen. Die laatste versie getuigt overigens evenzeer als de eerstgenoemde versie van editoriale notenangst: de

verantwoording achterin gaat lopende de tekst per onderwerp. Dat is op zichzelf een bruikbaar procédé, maar toch wat lastig te hanteren. Dat de auteur een publieksboek voor ogen stond, heeft zijn gevolgen voor het betoog. Ik ga niet in discussie omtrent het wetenschappelijk karakter daarvan, want wat te berde wordt gebracht is onmiskenbaar verantwoord en vrijwel steeds controleerbaar. Als echter wordt gesuggereerd dat Maerlant op een bepaalde manier in een bepaald milieu is opgegroeid met bepaalde percepties van scholing en wetenschapsbeoefening en dat alles wordt uitgelegd, dan is dat voor de enigszins ingewijde mediëvist geen nieuws, maar opgefriste kennis. Wat die medivist betreft gaat het dan om min of meer positieve waardering voor de wijze waarop dat alles wordt uiteengezet. Welnu, daarover niets dan lof. Dat wil niet zeggen dat de uitleg steeds de kern treft. In zijn toelichtingen van *Der naturen bloeme* brengt Van Oostrom de struisvogel ter sprake en refereert hij aan de gewoonte om struisvogeleieren in kerken op te hangen als reliekhouders (213). Dat laatste is onjuist; de eieren verwijzen naar de Opstanding en de betekenis daarvan voor ons sterfmenselijk heil - dus niet naar de Onbevlekte Ontvangenis zoals veelvuldig wordt beweerd - wat als zodanig dus rechtstreeks aan Pasen kan worden gekoppeld[1].

Van Oostrom is ervan overtuigd dat Maerlant is opgegroeid in het Westvlaamse milieu van cisterciënzer en stads-kerkelijke geleerdheid. De abdijen van Ter Doest en Ter Duinen en de kapittelschool van Sint Donaas te Brugge waren de intellectuele broedplaats voor de drietalig opgevoede Maerlant. Dusdoende werd hij uitstekend voor zijn indrukwekkende productie bewerktuigd. Het is dan toch wel wat onthutsend te merken dat Maerlant desondanks geen weg wist met *Charlemeine* als aanduiding voor Karel de Grote (339): hij had niet door dat het de verfransing van *Carolus Magnus* was. Hoe overtuigend Van Oostrom de jeugdgeschiedenis ook etaleert, twijfels blijven knagen. Een noordelijker herkomst lijkt me nog steeds niet uitgesloten - allerlei opmerkingen over Maerlants *habitat* (216) en zijn hoedanigheid als ‘man van het water’ (193) blijven dan even valide -, een standpunt dat rond het midden van de vorige eeuw onder anderen is uitgedragen door de - in Van Oostroms ogen ‘chauvinistische’ - Dordtse letterkundige Buddingh'. Hoewel Van Oostrom Buddingh' prijst voor zijn inzicht in het belang van de connectie tussen Maerlant en Aleide van Avesnes, moet hij weinig van hem hebben. Buddingh' moge wat te wild om zich heen hebben geslagen, een formulering als dat hij ‘malligheden’ zou hebben ‘uitgevent’ gaat mij toch wat al te ver (120).

Zonder Vlaamse connecties ten aanzien van Maerlants jonge jaren te willen uitsluiten, lijkt het toch zaak deze achtergrond in nauwer verband te plaatsen met de relatie van Maerlant tot Aleide van Avesnes, Albrecht van Voorne en de Hollandse grafelijkheid. Een opdracht voor het her-vertellen van de *Alexandreis* - Maerlants *Alexanders geesten* - kwam natuurlijk niet zomaar uit de lucht vallen. Van Oostrom veronderstelt een nauwe verstandhouding tussen de weduwe en de dichter (dan als ‘tonsuurklerk’ betiteld), leeftijdsgenoten immers en meer dan vrienden wellicht. In dat verband treft de dichtregel *die scone die mi peisen doet* en vraagt men zich af wat Maerlant daarmee bedoelde. Van Oostrom zoekt het in peinzen, nadenken, maar

1 Millard Meiss, *The painter's choice. Problems in the interpretation of renaissance art* (New York, 1976) 105-147; Venetia Newall, *An egg at Easter: a folklore study* (Londen, 1971).

ik ben meer geneigd dichter bij het woord te blijven en *peisen als pesen* (vgl. 'pezen') in de zin van zwoegen te lezen[2]; inderdaad, geen 'romantisch mijmeren' (122).

Maerlant en Aleide waren beiden doortrokken van ontzag voor het Rooms-koningschap van de Hollandse graaf Willem II. Het gaat mij echter te ver (en niet alleen vanwege de wat gezochte toespeling in de omschrijving zelf) om over de gevolgen van de dood van Willem II te schrijven 'kroon verloren, rampspoed geboren' (131). De ontijdige dood van de graaf heeft voor heel wat onrust in Holland gezorgd, maar niet vanwege de kroon die toen in het moeras verzonk. Het koningschap blijft een rode draad door het boek, zoals het ook het leven van de andere protagonist daarvan, de Hollandse graaf Floris V, voortdurend zou hebben begeleid. Voor laatstgenoemde blijft dat natuurlijk de vraag omdat we daarover vrijwel niets weten,

2 E. Verwijs en J. Verdam, *Middelnederlandsch woordenboek*, VI ('s-Gravenhage, 1907 [herdruk 1969] 216 s.v. peisen geeft weliswaar alleen maar verwijzingen naar paisen (vrede sluiten enz.) en pensen (peinzen enz.), maar via peise>pese kan mijns inziens aan pesen worden gedacht, waarvan één der betekenissen zwoegen enz. is (vgl. aldaar, 308).

maar de suggestie blijft aantrekkelijk. De wijze waarop met het koningschap in het boek is rondgesprongen toont mijns inziens meteen ook een bezwaar tegen de betoogtrant van Van Oostrom, namelijk de nadrukkelijke herhaling. Het zou volgens mij veel effectiever zijn geweest wanneer dat koningschap met alle binnen het kader van het boek relevante aspecten in een aaneengesloten en samenhangend betoog zou zijn behandeld.

Terecht plaatst Van Oostrom *Alexanders geesten, Historie van den Grale* en *Torec* als drieluik in samenhang met het koningschap, met in het verlengde daarvan de *Historie van Troyen* (134). Ik betwijfel echter de juistheid van de opmerking van Van Oostrom dat het koningschap van Priamus te Troje 'volgens middeleeuwse opvattingen' werd beschouwd als de 'grootste heerschappij...die...de aarde had gekend'. Verderop in het boek, bij de behandeling van de *Heimelijkheid der Heimelijkheden* wordt uitgebreid ingegaan op de vorstelijke ethiek (238- 251, vgl. 279-291), wat mij meteen deed denken aan de invloed van de Nicomachische Ethiek van Aristoteles, een geschrift dat in die tijd sterk in de aandacht kwam. Nergens wordt van dat geschrift gewag gemaakt, noch wordt gezinspeeld op een mogelijke relatie tussen Maerlants perceptie en die van Brunetto Latini tijdens diens verblijf in het Noordfranse Atrecht omstreeks 1260 terwijl diens *Trésor* wel wordt vermeld als handschrift voor Gwijde van Dampierre, de schoonvader van Floris V (442)[3].

Van Oostroms meeslepende tekst ontlokt doorlopend commentaar, wat voor mij overigens een superieur genot van lezen impliceert. Allereerst geldt dat een associatie mijnerzijds, mede in het verlengde van wat Van Oostrom over Maerlants jeugd heeft verondersteld. Eenmaal op het pad der hypothese aan de hand van het oeuvre zelf, zou ik me hebben kunnen voorstellen dat de intellectuele en emotionele carrière van Maerlant in een gelijksoortig perspectief zou zijn geplaatst. Ik ben dan geneigd te veronderstellen dat Maerlant vanuit zijn start binnen het cisterciënzer milieu in zijn later leven is geëvolueerd tot de denkwereld der bedelorden en dan met name tot die van de franciscanen. Af en toe schemert zoiets in het betoog van Van Oostrom door, maar de gedachte als zodanig wordt niet uitgewerkt. Aangaande Maerlants vertaling van de levensbeschrijving van Franciscus van Assisi valt het me overigens op dat Van Oostrom nergens gewag maakt van Bonaventura als auteur daarvan (vgl. 230).

Van geheel andere aard is een opmerking naar aanleiding van de naam Jacob. Van Oostrom memoreert hoe Maerlant in zijn *Rijmbijbel* naar aanleiding van aartsvader Jacob even stilstaat bij de Hebreeuwse betekenis van die naam: *verwinre* of *supplantere*, wat volgens Van Oostrom zoveel betekent als respectievelijk winnaar en oplichter (54). Het deed me denken aan de kwalificatie van de apostel Jacobus Maior, die eveneens *supplantator* (letterlijk: 'beentje lichter') werd genoemd, niet echter in de wat dubieuze betekenis waartoe Van Oostrom neigt, maar juist om aan te duiden dat hij door zijn prediking afgodendienst, bijgeloof en dwalingen had uitgebannen, met andere woorden: hij had zijn bekeerlingen op het juiste been gezet.

Van Oostrom gaat helemaal voorbij aan Maerlants aandacht voor de Jacobustraditie waaruit dit voorbeeld stamt, terwijl zijn held toch duidelijk blijk geeft van affectie tot die verhalen over de apostel Jacobus wiens stoffelijke resten door heel Latijns-christelijk Europa in Noordwest-Spanje werden vereerd. Zo vult Maerlant zijn voorbeeld Vincentius van Beauvais aan waar hij Jacobus' martelaarschap meldt (*Spiegel historiael*, I, viii, 17-122). Het veronachtzamen van de Jacobustraditie

3 J. van Herwaarden, *Beeld en verbeelding oftewel de Pileus Erasmi* (Hilversum, 1994).

verklaart het zwijgen over de zogenaamde *Kroniek van Turpijn* waar Van Oostrom kond doet van Maerlants ‘uitmesten van de augiasstal die de materie rond Karel de Grote vormde’ (339). Maerlant verzet zich dan wel fel tegen *borderers* oftewel broddelaars, maar hij slikt - het zij gezegd: op gezag van zijn voorbeeld Vincentius van Beauvais - het hele verhaal van die roemruchte kroniek voor zoete koek, terwijl dat alles alleen maar was bedoeld als propaganda voor de Spaanse Jacobuscultus.

Alom wordt Van Oostrom als literator gewaardeerd en laat geen misverstand ontstaan: ook

door schrijver dezes. De aandacht voor de vormgeving van de opbouw van het geheel en voor de verwoording van het betoog, is kenmerkend voor dit schitterende boek. De zorgvuldigheid en consequentie waarmee het hele gebouw is opgetrokken is één lang compliment voor de ordenende meester. Daar loeren echter meteen ook de gevaren van gekunsteldheid of opzettelijkheid. Een paar voorbeelden in volgorde van opkomst in het boek: Kunnen 'beelden slingeren als wingerd rond de lof' (71)? Is de constatering: 'reeds de middeleeuwen kenden de samenhang tussen open beurs en dichte dijk' geestig of flauw (90)? Is twee keer *fine fleur* niet een keer te veel (97 en 131)? Mag Jacob een 'man voor velerlei seizoen' worden genoemd (98)? Moeten wij verwrongen uitdrukkingen als 'werkendeweg' (121, 134) of 'vertaalslag' (215) van een stilist als deze accepteren? Kan over het Hollandse streven Zeeland Bewesterschelde onder direct beheer te krijgen worden geschreven dat 'Holland het [nl. Zeeland] reeds lang onder eigen *horigheid* trachtte te brengen' (123)? Hoe irritant is de slogan 'een edelsteen per dag houdt de dokter op afstand' (175)? Wat betekent 'morganatisch kunsten vliegwerk' in relatie tot toverdrankjes en begeerde minnaars en is een 'grande parade van geleerde zegsmannen' toelaatbaar (212)? Hoe te oordelen over zinspelingen als 'ontdekking der wereld' (vrij naar Burckhardt; 160) of 'tussen angsten en ambities' (vrij naar 'tussen angst en emotie', waarmee H.P.H. Jansen eens de leefwereld van Maerlants bijna-tijdgenoot Emo van Wittewierum karakteriseerde; 210)? Tot slot in dit verband een citaat waarvan de bewoording mij te overdreven voorkwam: 'Men zag de dromen niet als de verbrandingsovens van de persoonlijke herinneringen of als stuwmeren van het onderbewuste, maar eerder als verrekijkers naar de occulte toekomst' (164). Ergernis te meer, omdat de gememoreerde verrekijker nog geen halve bladzijde later nog eens als aanduiding van *oneiromantie* (droomduiding; betekenis niet in mijn Van Dale van 1984) wordt gehanteerd.

Het is logisch dat in een boek van deze omvang bepaalde woorden herhaaldelijk voorkomen of dat iets meermalen wordt opgemerkt. Meestal is dat niet erg, maar af en toe vallen herhalingen op. Dat is voor mij het duidelijkst in het veelvuldig hanteren van 'ook', waarbij p. 182 onmiskenbaar de kroon spant: daar komt dat woordje niet minder dan acht keer voor. Nog een paar voorbeelden van andere aard. De herhaalde refererentie aan het inderdaad opvallende halve jaar dat Maerlant voor zijn *Alexanders geesten* nodig heeft gehad is mij wat te veel van het goede (103 (3x), 114). Opmerkingen over de problematische hanteerbaarheid van *Der naturen bloeme* (mede in verband met het Latijnse origineel) keren te vaak terug (169, 209, 215, 216, 217) en het tot twee keer toe uitleggen van de betekenis van *capitonius* (*zeehase*) is niet functioneel (193, 216).

Een boek als dit kan niet anders dan bewondering wekken. De intellectuele rijkdom brengt de lezer ertoe het betoog kritisch te volgen en de inhoud daarvan telkens aan andere referentiekaders te toetsen. Het boek is voor een historicus een mer à boire, want 'de geschiedenis is de spil waarom het werk van Maerlant draait' (424). Welnu, geschiedenis is een discussie zonder einde, thans weliswaar in een andere dialectiek dan Maerlants voorkeur voor paarsgewijze presentatie, maar desalniettemin even stichtend en inspirerend wanneer het werken als dit van Van Oostrom betreft.

J. van Herwaarden

D.J. de Vries, *Bouwen in de late Middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht* (Dissertatie Leiden 1994; Utrecht: Matrijs, 1994, 512 blz., *f*49,95, ISBN 90 5354 056 4).

Ofschoon dit nergens met zoveel woorden wordt gezegd, promoveerde de auteur op dit 512 pagina's tellende boek over de stedelijke architectuur in Utrecht en Overijssel, tot doctor in de kunstgeschiedenis. Reeds bij de eerste voorzichtige kennismaking met de inhoudsopgave blijkt, uit paragraaftitels als 'Het stedelijk tichelwerk' en 'Dateringen op strekken en koppen', dat we hier niet met een doorsnee kunsthistorische studie van doen hebben. De auteur is dan ook afkomstig uit de hoek van de 'bouwhistorie' en heeft zowel een technische als een kunsthistorische achtergrond.

In de inleiding maakt De Vries duidelijk waar het hem om te doen is. Hij onderscheidt in de bestudering van historische bouwkunst drie lagen, te weten het onderzoek naar materialen, naar constructies (het samenstel van materialen) en de hoofdvorm (het samenstel van constructies, ofwel de indeling van een gebouw). De laatste laag is het meest veelomvattend. Daaronder valt bijvoorbeeld de typologie van een gebouw en, naar wij aannemen, ook de stijl van de voorgevel. De Vries voegt hier nadrukkelijk een vierde laag aan toe en maakt dit tot de spil van zijn proefschrift: het zoeken naar architectuur als betekenisdrager, ofwel naar de iconologie van een gebouw.

Voor kerkgebouwen is dit al langer een gangbare manier van onderzoek. Aanvankelijk beperkte men zich daarbij tot een religieuze invalshoek: het kerkgebouw als samenstel van christelijke symbolen. Later bleek het in sommige gevallen mogelijk een verband te leggen tussen architectuurstromen en de uitoefening van wereldlijke macht in een bepaalde regio. Deze manier van onderzoek werd verkend door professor Mekking en verhuisde met deze hoogleraar van de universiteit van Utrecht naar Leiden. De Vries studeerde bij Mekking en toont zich in hoofdstuk 5 een adept van deze richting. Onder de titel 'In het teken van macht en aanzien' neemt hij de kerkelijke architectuur in het Sticht en Oversticht onder de loep tegen het licht van de politieke aspiraties van de bisschop van Utrecht. Geheel nieuw is echter dat hij in hetzelfde hoofdstuk 5 de 'iconologische methode' betrekt op de kleinste schakel van het stedelijke bouwen: het woonhuis. De paragrafen 5.1 t/m 5.3 vormen daarmee in onze opinie het meest opzienbarende deel van het boek.

Nu is het merkwaardige dat zich tussen de inleiding (hoofdstuk 1) en het 'iconologische hoofdstuk' (5) nog drie volledige hoofdstukken bevinden van tezamen 256 pagina's. De Vries behandelt daarin zo'n beetje alles wat het historisch en bouwhistorisch onderzoek van de afgelopen veertig jaar heeft opgeleverd: in hoofdstuk 2 de bouwmaterialen (hout, natuursteen, baksteen en dakbedekkingsmaterialen), in hoofdstuk 3 'gebruiken rond het bouwen' (eigendomsmerken, steenhouwersmerken, eerste steenleggingen, enz.) en in hoofdstuk 4 de invloed van 'bouwheren' op de tot standkoming van gebouwen. Bij de behandeling van de bouwmaterialen maakt de auteur dankbaar gebruik van de kennis die over dit onderwerp door zijn werkgever, de Rijksdienst voor de monumentenzorg, is vergaard en waaraan De Vries sinds 1984 heeft bijgedragen. Hij beperkt zich daarbij niet tot een samenvatting van bekende gegevens. Op veel terreinen meldt hij interessante aanvullingen en soms duikt terloops een nieuwe interpretatie op voor een moeilijk vraagstuk. Zo brengt De Vries op

pagina 63 de introductie van renaissancebeeldhouwwerk in de Nederlanden in verband met het veelvuldig gebruik, omstreeks 1540, van mergel en Baumberger. Deze relatief zachte natuursteensoorten konden (en mochten) worden bewerkt door de ‘kleinstekers’, die eerder dan het echte bouwvolk van nieuwe stijlen en stromingen op de hoogte waren.

In Kampen (134) komt hij met een verklaring voor de tot noch toe nauwelijks opgemerkte

letters in de borstweringen onder de vensters van het zeer belangrijke ‘gotische huis’. MAR. en JOH. staan voor Maria en Johannes. De Vries plaatst deze ‘heiliging’ van de gevel door middel van lettercodes in een internationale, door het optreden van franciscaner monniken bepaalde context en concludeert dat boven de ramen van de gewijzigde onderpui de letters IHS als afkorting van ‘Jezus’ gestaan moeten hebben. Dendrochronologisch onderzoek - een methode waarvan alle wetenswaardigheden in een bijlage uit de doeken worden gedaan - leverde voor dit huis 1499 op als bouwjaar. Hoofdstuk 4 ‘Bouwheren en gebouwen’ behandelt niet, zoals men uit de titel op zou kunnen maken, de verhouding tussen opdrachtgever en ambachtsman. Het leeuwendeel van dit hoofdstuk is een aantal *case-studies* waarin getracht wordt de uiterlijke vorm van een aantal belangrijke huizen in het onderzoeksgebied in verband te brengen met hun bouw- en bewoningsgeschiedenis. Deze voorbeelden, die door de benadering vanuit verschillende disciplines, kunnen gelden als een maatstaf voor modern architectuurhistorisch onderzoek, komen voor een deel in hoofdstuk 5 opnieuw aan de orde.

De ‘iconologie’ van het middeleeuwse woonhuis behandelt De Vries aan de hand van een aantal architectonische motieven. Hij maakt aannemelijk dat de weergangen en arkeltorens van de grote stenen patriciërshuizen in de vijftiende eeuw hun verdedigende functie geheel hadden verloren. Zij waren tekenen van ‘macht en aanzien’. Het symbolische karakter van dit soort motieven treedt vooral op de voorgrond bij huizen waarvan de weergang slechts bescherming bood tot kniehoogte of waarbij de loopgang achter de kantelen zelfs geheel ontbrak. Andere ‘tekenen’ die door de Vries op hun symbolische waarde worden onderzocht zijn ‘extra hoge traptorens’ en het ‘poortmotief’. Extra hoge traptorens zijn torens die hoger zijn opgetrokken dan voor het toegankelijk maken van de zolder noodzakelijk is. Het ‘poortmotief’ gaf aan een huis een kasteelachtig karakter. Jammer vinden wij, dat De Vries de ‘doelens’ - de onderkomens van de stedelijke schutterij - niet bij zijn onderzoek heeft betrokken. In geen andere groep gebouwen vindt men zoveel voorbeelden van ‘extra hoge traptorens’ en ‘poortmotieven’. Qua opzet waren deze semi-openbare gebouwen meestal nauw verwant aan de grootste woonhuizen. Het iconologisch onderzoek is een jonge loot aan de architectuurhistorische boom. Deze loot heeft de potentie zich te ontwikkelen tot een woekeraar. Vooral een onderzoeker zonder deugdelijk snoeimes loopt het risico bouwheren van zoveel eeuwen geleden een bedoeling in de schoenen te schuiven, waar zij zelf vreemd van zouden hebben opgekeken. De Vries is in *Bouwen in de late middeleeuwen* echter voorzichtig in zijn conclusies en blijft steeds binnen de grenzen van het aannemelijke.

Het boek als geheel maakt enigszins de indruk van een achttiende-eeuwse encyclopedie, waarin de auteur getracht heeft alle kennis van de wereld in een band bij elkaar te brengen. Waar een dergelijke opzet meestal tot mislukking leidt, blijft dit boek, in onze opinie ondanks het gewicht van de hoofdstukken 2 en 3 toch overeind. Door zijn ongebreidelde kennis van zaken en heldere presentatie slaagt de auteur er daadwerkelijk in een uitstekende ‘stand van zaken’ te geven van het relatief jonge onderzoeksterrein van de bouwhistorie. De hoofdstukken 4 en 5 vormen door de schat aan nieuw archiefmateriaal en de verrassende interpretaties een waardig vervolg en een bron van kennis van middeleeuwse bouwkunst en maatschappij.

P.T.E.E. Rosenberg

E. van Mingroot, *Sapientie immarcessibilis. A diplomatic and comparative study of the Bull of Foundation of the University of Louvain (December 9, 1425)* (Mediaevalia Lovaniensia, Series IXXV; Leuven: Leuven university press, 1994, 1 foto + vi + 329 blz., Bf2200,-, ISBN 90 6186 620 0).

In de nacht van 25 op 26 augustus 1914 werd een deel van de stad Leuven door het Duitse leger in de as gelegd. De originele pauselijke stichtingsbul van de oudste universiteit van de Nederlanden, die pas sinds 1909 terug in Leuven bewaard werd na gedurende meer dan honderd jaar verloren gewaand te zijn, ging daarbij in de vlammen op. Dit onherroepelijk verlies kan slechts enigszins gecompenseerd worden door het bestaan van een heliogravure van goede kwaliteit van de recto-zijde van het document, gemaakt in 1909 ten behoeve van het *Liber memorialis des fêtes jubilaires de l'Université Catholique de Louvain, 1834-1909* (Leuven, 1909).

Naar aanleiding van het project van publicatie van een 'Cartularium universitatis Lovaniensis (1425-1797)' door een Leuvens onderzoeksteam, werd beslist de pauselijke stichtingsbul van 9 december 1425 grondig te bestuderen. Het voorliggend boek is slechts een gedeeltelijk verslag van de resultaten van dit onderzoek. De auteur heeft op basis van de documentatie, verzameld door Marc Nelissen een diplomatische studie gemaakt van de *Sapientie immarcessibilis*-bul van paus Martinus V, meer bepaald met het doel om de echtheid ervan aan te tonen. In een eerste hoofdstuk wordt het diplomatisch dossier van de stichtingsbul voorgesteld en de tekst naar de foto van het origineel getranscribeerd en in het Engels vertaald. Er worden eenendertig afschriften in chronologische volgorde (met uitzondering van de heliogravure van 1909 die de letter B krijgt), negentien uitgaven en twaalf facsimiles vermeld. Onder een rubriek 'Résumés' worden in chronologische volgorde zowel de analyses in handschriften (oude inventarissen) als de vermeldingen van de stichtingsbul in gedrukte werken opgesomd. In een tweede hoofdstuk over de overlevering krijgen we een overzicht per eeuw van de afschriften en edities van het document met de varianten ten opzichte van het (in foto bewaarde) origineel aan de hand van zesentwintig woorden die als 'sleutelwoorden' werden gekozen. Deze woordenanalyse levert een indrukwekkend *stemma* op (126). Het derde hoofdstuk is een diplomatische studie van het *dictamen* van de *Sapientie immarcessibilis*-bul. De bedoeling van de auteur is door een vergelijking van de diplomatische eigenschappen van de Leuvense stichtingsbul met die van een tachtigtal vergelijkbare pauselijke oorkonden te kunnen overgaan tot de authenticiteitskritiek van zijn document. De traditie van pauselijke stichtingsbullen van universiteiten gaat terug tot 1233 en heeft een eigen formulier en woordenschat ontwikkeld. Toch hebben historici tot zover stichtingsbullen van universiteiten enkel onderzocht naar hun inhoud, maar nog nooit systematisch naar de vorm. Formule per formule wordt de tekst van het document vergeleken met gelijkaardige stichtingsbullen en tradities van de *cancellaria apostolica.* Ook paleografische, uiterlijke kenmerken worden besproken, zoals de kenmerken van het schrift: versierde initiaal, *elongata* van de eerste lijn en *gothica bastarda cancellaresca* in de rest van de tekst. Alle formules, zoals de *arenga* van het 'herders'-type, het woordgebruik in de *expositio* en de *dispositio* (onder meer het gebruik van de term *studium generale* in de betekenis van 'instelling die het recht heeft om de *licentia ubique docendi* uit te reiken'), alle stijlkenmerken wijzen op een pauselijke kanselarij-oorsprong, waarbij de tekst van de geregistreerde versie van de stichtingsbul van de universiteit van Rostock (1419) naar alle waarschijnlijkheid als model heeft gediend. De Leuvense *Sapientie immarcessibilis* blijkt na onderzoek een perfect voorbeeld te zijn van vijftiende-eeuwse pauselijke *littera sollemnis*, zoals een universitaire stichtingsbul hoorde te zijn. In het vierde hoofdstuk wordt de echtheidskritiek voortgezet. Op basis van dezelfde methode als voor het *dictamen*

(namelijk de vergelijking met de stichtingsbullen van vóór en na 1425) worden de paleografische kenmerken van het document (zegel en zegel-aanhechting, kanselarij-*subscriptio* en handschrift), de formele structuur en alle stijlkenmerken, zoals *cursus curiae Romanae*, spelling, syntaxis en woordenschat op hun authenticiteit getest. Ook de voorbereidende fase van de oorkonding, zoals vastgesteld door het onderzoek van Marc Nelissen, wordt nageplozen om te achterhalen of de diplomatische geijkte stappen van *petitio, intercessie* en *iussio* volgens de in de pauselijke kanselarij gebruikelijke

procedure zijn verlopen. Het besluit van dit onderzoek is dat er geen enkel argument overblijft om aan de echtheid van de *Sapientie immarcessibilis*-bul te twijfelen en dat zij 'diplomatically genuine' is (271). In de epiloog worden de argumenten voor dit besluit nog eens op een rijtje gezet.

Dit 329 pagina's tellende, rijkelijk geïllustreerde boek (112 fotografische afbeeldingen) heeft als enig voorwerp één - weliswaar voor de universiteit van Leuven essentiële - oorkonde en meer bepaald enkel de formele aspecten ervan. Het doel van de auteur was, zoals op pagina 207 geformuleerd: 'to firmly settle whether or not the University of Louvain was erected according to a legally valid document'. Dat hij in zijn opzet is geslaagd staat buiten kijf en zijn systematisch en nauwgezet onderzoek ligt op enkele pietluttige details na buiten het bereik van de kritiek. Men kan zich moeilijk een minutieuzer diplomatisch onderzoek van een in origineel (fotografisch) bewaard document voorstellen, waarbij alle regels van de diplomatische echtheidskritiek zonder uitzondering werden gerespecteerd. Alleen was de authenticiteit van de *Sapientie immarcessibilis* bij mijn weten nog nooit door iemand betwist; de niet-Lovaniensis die ik ben, blijft zitten met de vraag naar de relevantie van dit onderzoek en van haar besluit. In de diplomatiek is het immers gebruikelijk te wachten tot iemand ernstige twijfels uit over de authenticiteit van een document vooraleer over te gaan tot een bewijsvoering over de echtheid. De diplomatist gaat ervan uit dat een document echt is, zolang het tegendeel niet is bewezen. De omgekeerde werkwijze is een aberratie. Als het argument van de 'nog nooit eerder in twijfel gebrachte authenticiteit' bovendien in rekening wordt gebracht om de echtheid te bewijzen (vgl. 262: 'That authenticity was never an issue is a strong historical argument e silentio for the genuine nature of the, and precisely this, Louvain buil'; pagina's 264 en 288: 'that the authenticity of the Louvain bull was never doubted in any, for example litigal, context ...') dan is de cirkel pas werkelijk rond.

De auteur laat de studie van de inhoud van de bul over aan de universiteitshistorici en dat is zijn goed recht. Herhaaldelijk beweert hij zich niet te willen inlaten met de inhoud van het door hem onderzochte document, maar hier en daar voelt hij zich toch verplicht te vermelden dat vorm en inhoud onlosmakelijk zijn (147) en dat de inhoud ook van belang is voor de studie van het waarheidsgehalte van zijn bul (252-255). Heel het boek gaat echter over de materiële echtheid van de *Sapientie immarcessibilis* en pas op pagina 207 geeft de auteur toe dat hij slechts 'secondarily' geïnteresseerd is in de 'authenticity of content'. Voor alle inhoudelijke aspecten, zoals bijvoorbeeld het bijzonder boeiende probleem van het buitenhouden van de bisschop van Luik (vergelijk 188, 252 en in de epiloog), wordt telkens verwezen naar het werk van Marc Nelissen (met medewerking van Jan Roegiers en de auteur zelf) over de voorgeschiedenis en de overlevering van de bul, namelijk 'Hoe een universiteit opgericht werd. Het verhaal van de Leuvense stichtingsbul, 1425-1797', dat echter nog niet verschenen is. Naar Jos Hermans en Marc Nelissen, ed., *Charters of foundation and early documents of the universities of the Coimbra Group* (Groningen, 1994) wordt daarentegen niet verwezen.

Daar het onderzoek volledig gecentreerd was op één oorkonde met het doel haar op haar diplomatische echtheid te toetsen en daar de andere pauselijke documenten er slechts ter vergelijking werden bijgehaald, is deze studie dan ook geen fundamentele bijdrage geworden tot de kennis van de pauselijke kanselarijgebruiken in de vijftiende eeuw. Op pagina 215 en elders (bijvoorbeeld 225 en 232) wordt er gewezen op de

‘typical Roman method of variatio’. Of dit inderdaad zo typisch is voor de pauselijke kanselarij van de vijftiende eeuw valt sterk te betwijfelen. Dit gebruik om nooit letterlijk formules van vorige oorkonden over te nemen, maar er speels mee om te gaan en te combineren is bij veel middeleeuwse intellectuele auteurs van oorkonden in verschillende kanselarijen aan te wijzen. In tegenstelling tot wat men soms beweert over middeleeuwse auteurs, blijkt daaruit een huiver voor letterlijke overname of pla-

giaat en een grote zin voor creativiteit. Dat de diplomatische echtheidskritiek van één document kon opgeblazen worden tot dergelijke dimensies, onder andere door talloze herhalingen en redundanties, en dan nog gepubliceerd worden ook, had ik niet voor mogelijk geacht.

De bibliografie omvat een algemeen deel, een deel over de bronnen van de *Sapientie immarcessibilis,* een chronologische lijst van de ter vergelijking gebruikte universiteitsbullen, en een lijst van geraadpleegde werken per hoofdstuk (er zijn geen voet- of eindnoten). Het boek sluit af met een lijst van afbeeldingen, een index (waarin men niet de officiële vorm van de naam van de Belgische gemeenten kan terugvinden, vgl. bijvoorbeeld 'Mechlin', 'Alost' en 'Tongres') en een mapje met de reproductie van de recto-zijde van de Leuvense *Sapientie immarcessibilis* en van haar model de *Sapientie cuius* van Rostock.

Thérèse de Hemptinne

F.C. Berkenvelder, *Zwolse regesten*, V, *1476-1490* (Zwolle: Waanders, 1994, 473 blz., *f* 104,50, ISBN 90 400 9713 5).

In 1980 verscheen 'niet toevallig', zoals de auteur in zijn inleiding schrijft, namelijk ter gelegenheid van het 750-jarig jubileum van het stadsrecht van de stad, het eerste deel van de *Zwolse regesten*. Het bevatte regesten van de charters uit het Zwolse gemeentearchief en andere archieven over de jaren 1350 tot 1399. Hoewel de omvang van het Zwolse bestand minder groot is dan dat van de enorme reeksen waarover Prevenier spreekt in zijn bijdrage aan de jubileumbundel van de RGP[1] was de angstige vraag of niet ook deze editie na enkele delen zou verpieteren, of bezorger en uitgever het vol zouden houden de drie geplande delen ook werkelijk uit te brengen en zo het jaar 1450 te bereiken. Na het verschijnen van deel III in 1986 volgde echter als een welkome verrassing in 1991 een vierde deel: de Zwolse uitgeverij Waanders bleek bereid deze uitbreiding van de serie zelf te financieren, een in de wereld van de moderne bronnenuitgave zeldzame stap - de lezer werd meteen herinnerd aan de droeve opmerking in het voorwoord dat F.W.N. Hugenholtz schreef bij het zesde en helaas óok laatste deel van G.M. de Meyers editie van *De stadsrekeningen van Deventer*[2]: de delen zagen er steeds minder mooi uit en de reeks kwam nu ten einde, en 'daarachter gaat schuil een eindeloos gezoek naar de steeds schaarser wordende centjes'. Hugenholtz verwees echter met enig optimisme naar de *database*, waar ook Prevenier veel van verwacht. Wie echter de fraai gebonden en gedegen vormgegeven delen van de *Zwolse regesten* ter hand neemt, verlangt beslist niet naar een beeldscherm, ondanks alle rijkdom die zoek- en sorteerfuncties bieden.

Nu ligt dan ook deel V voor, dat ons tot het jaar 1490 voert. De auteur belooft nog een zesde deel dat de vijftiende eeuw vol maakt en dat bovendien een supplement met aanvullingen en verbeteringen bevat. Berkenvelder is niet, om met Prevenier te

1 W. Prevenier, 'Ontsluiting van bronnen uit de middeleeuwen', K. Kooijmans, e.a., *Bron en publikatie. Voordrachten en opstellen over de ontsluiting van geschiedkundige bronnen* (Den Haag, 1985) 13-27.

2 G.M. de Meyer, *De stadsrekeningen van Deventer* (Groningen: Wolters-Noordhoff en, voor deel zes: S.l., z.u., s.a.) VI, vii.

spreken, teruggeschrokken voor lawines, maar heeft in nog geen twee decennia naast zijn andere publicaties een rijk naslagwerk geschapen dat niet alleen voor, uiteraard, de geschiedenis van Zwolle van belang is, maar dat voor iedereen die zich met de regio waarin Zwolle een rol speelde onmisbaar blijkt. Uiteindelijk beslaan zijn zes delen de periode 1350 tot 1500, een respectabele lengte (mevrouw De Meyer reikt met de stadsrekeningen van Deventer van 1394 tot 1440; de Zwolse maandrekeningen van 1399 tot 1449, zo'n vijftien stuks, verschenen in een wel zeer bescheiden uitgave van het Zwolse gemeentearchief).

Evenals de voorgaande delen is ook nu elke acte volgens de vigerende regels beschreven, en ook nu besluiten afzonderlijke indices op achternamen, voornamen, topografie buiten de gemeente Zwolle en topografie binnen de gemeente enigszins omslachtig het boek. Het is duidelijk dat de *Zwolse regesten* een bijzonder gelukkig voorbeeld van het uitgeven van bronnen

vormt, en de trouwe gebruikers kijken met ongeduld uit naar het verschijnen van het zesde deel, en vragen zich in stilte af of daarna wellicht ...[3].

F.J. Kossmann

M. Bos, *Het Stichts-Hollands geslacht Van den Bosch. Voorlopig verslag van een onderzoek naar persoon en voorgeslacht van Cornelis Jacobsz. (ca. 1500-ca. 1580) te Waddinxveen* (Hilversum: Verloren, 1995, xxi + 256 blz., ISBN 90 6550 273 4).

M. Bos heeft in deze kloeke studie de resultaten vastgelegd van zijn speurtocht naar de afkomst van de familie Van den Bosch. Hij bouwt voort op eigen onderzoek en dat van zijn achterneef H.M. Kuypers, waarbij de stamboom was teruggevoerd tot ene Cornelis Jacobsz., die in de zestiende eeuw in Waddinxveen leefde. De auteur meent thans te kunnen aantonen dat de voorvaderen van Cornelis behoorden tot het geslacht Van den Bosch uit Rijnland, waarvan diverse leden deel uitmaakten van het patriciaat van Leiden. Uiteindelijk zou deze familie in de twaalfde eeuw weer zijn voortgekomen uit een tak van het huis Amstel.

De auteur heeft een juridische achtergrond en begint zijn boek dan ook met een uiteenzetting over bewijs, bewijsmiddelen en bewijsmethoden in de genealogie. Hij maakt af en toe groepsvergelijkingen om zijn genealogische tabellen op te bouwen en ondersteunt zijn betoog ook met foto's van kaarten en zegels. Voorts besteedt hij enige aandacht aan de turfhandel te Rotterdam en de afkomst en status van welgeborenen en ministerialen, aangezien deze zaken raakpunten hebben met zijn voorgeslacht.

Zijn reconstructie steunt in sterke mate op de leenrepertoria van C. Hoek en J.C. Kort en andere publicaties, maar ook op verschillende ongedrukte bronnen. Het valt te merken dat de auteur geen professioneel mediëvist is, want hij kent de middeleeuwse geschiedenis van Holland slecht en gebruikt het archiefmateriaal niet altijd adequaat. Enige voorbeelden mogen dit illustreren.

Zo behandelt Bos in hoofdstuk III de rekening van de honderdste penning van welgeborenen in Rijnland uit 1424 (Archief Graven van Holland, inv. nr. 1900). Hier worden vijftien landeigenaren uit Waddinxveen vermeld, waarvan er slechts één zijn aanslag voor de bede heeft betaald. Bos stelt dat de ene betaler en zeker drie wanbetalers Leidse Hoeken waren, aangezien hun namen voorkomen op de lijst van Leidse Hoeken die in 1393 een schatting kregen opgelegd. Als deze landeigenaars inderdaad Hoeks waren, dan is het begrijpelijk dat zij niet wilden betalen, want de bede van 1424 werd geheven ten bate van de Kabeljauwse machthebber Jan van Beieren. Dit zou een argument voor de juistheid van de stelling van Bos zijn, maar de auteur onderkent dit niet.

3 Berkenvelder vermeldt in deel III ook de acten van na 1500 te zullen bewerken, en in deel VI nu in totaal 4750 Zwolse charters beschreven te hebben. Dit zou betekenen dat deel VI alleen al uit het Zwolse archief minstens 1200 regesten zou moeten bevatten, veel meer dan tot nu toe gebruikelijk.

Op bladzijde 107 wordt de grote overlast en armoede in Rijnland in 1422 verklaard uit de strooptochten van Willem van Arkel in 1411 en 1412. Dit is niet onmogelijk, maar het ligt toch meer voor de hand dat de krijgshandelingen tussen Jacoba en Jan van Beieren uit 1417-1419 deze ellende opgeleverd hebben.

In hoofdstuk IV gebruikt Bos de Wapenkaart van G. van Ryckhuysen met de wapens van de leden van de Leidse Veertigraad. Hij noemt Dirk van Bosch 'Leids Veertigraad in 1496', omdat op de wapenkaart bij Dirk dit jaartal staat. Volgens Bos heeft Van Ryckhuysen echter het wapen van Dirk Dirksz. van den Bosch afgebeeld. Hij stelt dat deze Dirk nooit lid van de Veertigraad kan zijn geweest, want hij overleed vóór 11 mei 1429 en het College van de Veertigen dateerde van 22 april 1449. Verder geeft hij in een noot dat volgens Orlers Dirk van Bosch op 20 juli 1481 tot Veertigraad werd gekozen. Deze voorstelling is op meerdere punten onjuist. Op 22 april 1449 gaf hertog Filips van Bourgondië toestemming om de Veertigraad op te richten, maar de verkiezing van de eerste leden geschiedde eerst op 21 juli 1449, blijkens de lijst in het Stedeboek (Gemeentearchief Leiden, Secretarie-archief I, inv. nr. 84, f. 229v). Op deze lijst komt inderdaad geen Dirk van den Bosch voor. Op 20 juli 1481 werd de Veertigraad heropgericht en ditmaal behoorde Dirk van den Bosch wél tot de gekozenen (*Idem*, inv. nrs. 26 en 36 en F. van Mieris, *Handvesten van Leyden*, 129-132). Het jaartal 1496 bij Van Ryckhuysen heeft dus niets te maken met Dirks aanstelling als Veertigraad. Overigens heeft Bos niet ontdekt dat deze Dirk in 1472-1473 schepen van Leiden was, hetgeen toch op diverse gedrukte regeringslijsten valt terug te vinden.

Op bladzijde 170 schrijft Bos: 'Voor deze bewering verwijst hij [Van Kan] naar Graven van Holland, inv. nr. 226, f. 67vo., in tegenstelling tot Kort, die zich beroept op Leen- en Registerkamer, inv. nr. 50, f. 67vo. (ook al!), nr. 343'. Het ontgaat hem derhalve dat achter deze inventarisnummers hetzelfde register schuil gaat en dat Van Kan en Kort verschillen over de inhoud van één bepaalde akte. In de volgende alinea stelt Bos dat 'in tien jaar tijds (1361-1371) zowel grootvader (Bartholomeus) als kleinzoon (Hugo) overleden zou zijn, hetgeen niet voor de hand ligt'. Hij weet klaarblijkelijk niet dat er in 1368-1369 in Holland een pestepidemie woedde die ook in Leiden tal van slachtoffers eiste (zie D.E.H. de Boer, *Graven en grafiek*, 72-78).

In hoeverre dergelijke tekortkomingen van invloed zijn op de kwaliteit van de stamboom, laat ik hier in het midden. Men kan de studie van Bos allicht goed gebruiken voor onderzoek naar de turfhandel te Rotterdam of familieverhoudingen en het bezit van huizen en landerijen van een bepaalde familie in de late Middeleeuwen, alleen is de index hiervoor slecht opgezet. Bij het lemma Leiden staat enkel *passim* en bij Rotterdam zijn 42, 46,54,55 en 91 niet opgenomen. Een onderverdeling in straten was zeker nuttig geweest. Ook andere lemmata laten te wensen over: zo ontbreken bijvoorbeeld Filips de Goede op 167, Sint Anthoniskapel op 78, Delft op 82, 89 en 148, Egmond-Binnen op 141 en de rivier de Rotte op 56, 57 en 109 in de index. Een apart lemma voor de abdij Egmond had eigenlijk niet mogen ontbreken, gezien de vele connecties tussen deze instelling en leden van de familie Van den Bosch, zie hiervoor 54, 59 (noot 95), 65 (noot 120), 78, 141,145 en 152. Kortom, de professionele mediëvist dient de studie van Bos met voorzichtigheid te gebruiken.

M.J. van Gent

Nieuwe geschiedenis

B. Quilliet, *Guillaume le taciturne* (Parijs: Fayard, 1994,659 blz., FF170,-, ISBN 2 213 59345).

Bernard Quilliet is viermaal bekroond door de Académie fraçnaise. Eenmaal viel de lof hem ten deel voor zijn these, tweemaal voor een biografie. Dus zal een lezer dit nieuwe boek met enige verwachting ter hand nemen. De uiterlijke vorm moedigt hem daartoe nog verder aan, want Quilliet durft alles op één kaart te zetten. Buiten Mors bekende portret op de omslag is geen enkele illustratie toegevoegd: het woord zal het alleen moeten doen.

Dat is voor een biograaf niet zo'n slecht uitgangspunt. Hij moet een verhaal vertellen en een mens in woorden tot leven brengen. Dat zijn de vragen waar elke biografie een antwoord op moet geven. En natuurlijk komt er nog een derde bij, die beslissend is voor de kwaliteit. Is de auteur bij machte geweest een nieuw beeld te scheppen, dat zijn naam en die van zijn held blijvend met elkaar verbindt?

We kunnen op die vragen het beste ook maar meteen ingaan. Een samenvatting van dit boek is immers overbodig, want de geschiedenis van Willem van Oranje is algemeen bekend. Voor het eerste deel van zijn taak, het opschrijven van een verhaal, is Quilliet goed toegerust. Hij is een onderhoudend verteller, die zijn plichten tegenover de lezer niet uit het oog verliest. Wel is hij tamelijk lang van stof, omdat hij veel werk maakt van de tijdsomstandigheden. Dat gaat hem ook het gemakkelijkst af. Bernard Quilliet is door vorige publicaties met de zestiende eeuw vertrouwd geraakt, en kan van die kennis profiteren.

De ontmoeting juist met Willem van Oranje is speciaal voor deze gelegenheid gezocht. De auteur heeft veel gelezen, en zijn overzicht van bronnen en litteratuur maakt nog eens duidelijk, dat de prins een figuur van internationaal belang is geweest, over wie al in vele talen is geschreven. Ook in het Nederlands, maar op de historici van Nederland en België beroept Quilliet zich niet overmatig veel. Zie ik het goed, dan is het jongste Nederlandse boek dat onder zijn aandacht kwam de dissertatie van Cornelia Boer, die in 1953 is gepromoveerd over de hofpredikers van Willem van Oranje. De laatste Belgische uitgave die genoemd wordt is de driedelige publicatie van Michel Dierickx, over de nieuwe bisdommen, uit 1960.

Er ontbreekt dus nogal veel, dat een Nederlandse biograaf zich niet zou laten ontgaan. Geen Baelde, Van der Wee of De Schepper; evenmin Woltjer, Van Nierop en Grapperhaus. Trouwens ook Parker, Schilling en Tracy zoeken we te vergeefs. Dat alles blijft natuurlijk niet zonder gevolgen. Het kan haast niet anders of de eigenlijke biografie blijft op die manier vlak en ouderwets. Het is een boek dat veertig jaar geleden ook zo geschreven had kunnen worden.

Het lijkt dan ook een boek te zijn dat ondanks de status van zijn auteur geen wetenschappelijke pretenties kan hebben. Dat blijkt misschien niet eens zo zeer uit het ontbreken van voetnoten als wel uit de wijze waarop discussie gevoerd wordt. Soms gebeurt dat alleen in schijn, zoals bij de beeldenstorm. Wat is dat eigenlijk geweest? ‘Les historiens en ont longtemps discuté et beaucoup d'eau passera encore sous les ponts de l'Escaut avant qu'on puisse trancher defmitivement ce point’. Daar moeten we het dan mee doen. Namen en standpunten worden niet genoemd. Wat nog volgt is alleen een beschrijving, van het buitensporige gedrag van deze ‘forcenés’, deze ‘energumènes’.

Het is allemaal wel beeldend, maar het helpt ons niet veel verder. Het laat je in het onzekere, of Quilliet de problemen die hij beschrijft ook werkelijk kent. En die twijfel verdwijnt wel, als je Holland en Zeeland getypeerd ziet als ‘ces deux provinces farouchement calvinistes’, of als gezegd wordt van de Staten-Generaal: ‘n'oublions pas que nous avons affaire à des calvinistes, d'autenthiques calvinistes, pour lesquels il ne peut y avoir de pieux mensonges, mais seulement la vérité’. Is geschiedenis niet een eenvoudig vak?

De eerlijkheid gebiedt te zeggen, dat dit oordeel over Holland en Zeeland niet van Quilliet is, maar van de hier door hem met instemming geciteerde Avermaete. Die speelt in dit boek geen onbelangrijke rol. Avermaete behoort tot de kring van auteurs

met wie Quilliet werkelijk in discussie treedt. Daartoe behoren verder nog Daniel Marion, Jean-Louis Bourgeon, Yves Cazaux en Veronica Wedgwood (die in het Frans vertaald is). Hun opinies worden geciteerd, hun oordelen kritisch vergeleken met dat van de schrijver zelf.

Dat is het circuit waarbinnen Quilliet zich beweegt: de populaire Franse biografie. Het is op zichzelf belangwekkend, dat voor Oranje bij het Franse publiek zoveel interesse blijkt te bestaan, maar een eigen betekenis voor het historisch onderzoek hebben deze boeken niet. De

meest originele lijkt mij nog altijd Cazaux. Dat zou dan ook mijn advies zijn aan een Franse boekenliefhebber, die ik aarzelend zag bladeren in Quilliets *Guillaume le Taciturne.* Voor Nederlandse historici lijkt mij het voornaamste, dat vergelijking van al deze publicaties een aardig onderwerp voor een scriptie kan opleveren.

A. Th. van Deursen

B. Dumont, *Aux origines des communes. Les communautés villageoises dans les pays de Dalhem et de Limbourg XVIe-XVIIIe siècle. Genèse, structures, évolution* (Collection histoire in 8° LXXXIX; Brussel: Crédit communal, 1994, 627 blz., BH300,-, ISBN 2 87193 189 5).

Aan één van de kleinste van de XVII provinciën van de Nederlanden, nochtans tweede in de protocollaire orde, Limburg, werd zopas een uitgebreide studie gewijd door Bruno Dumont. Het is een deel van zijn doctoraal proefschrift in de wijsbegeerte en de letteren, hetwelk hij bij de Universiteit van Luik heeft verdedigd. Het doel van deze studie is een diepgaander onderzoek naar de voorganger van de gemeente, de plaatselijke macht welke twee eeuwen geleden opgericht werd en nog steeds functioneel is. Het is derhalve een institutioneel onderzoek hetwelk ertoe strekt de wijze van organiseren van het plaatselijk openbaar leven, de omschrijving en het beheer van de gezamenlijke belangen, en de acteurs en de deelnemers aan de openbare zaken, te leren kennen. De dorpsgemeenschap van het *Ancien Régime* was immers de ware smeltkroes van het sociale leven. De meerderheid van de bevolking, vooral op het platteland, kende voor alles - zelfs uitsluitend - dit machtsniveau. Het is door deze tussenpersoon dat de betrekkingen met de buitenwereld en met name met de staat, welke meer en meer centraliserend en op dwingende wijze optrad, kenbaar werden gemaakt.

De gemeenschap van inwoners wordt beschouwd als een wereldlijke werkelijkheid. Het vaak voorkomend gebrek aan bronnenmateriaal dat zij heeft nagelaten, heeft veel geestdriftigen ontmoedigd. Toch heeft de auteur de uitdaging aangenomen. Hij heeft een vrij homogeen gebied - een zestigtal lokaliteiten binnen het hertogdom Limburg (Eupen inbegrepen) en een deel van het graafschap Daelhem dat bij de Zuidelijke Nederlanden gebleven is tussen 1661 en 1785 - kunnen beschrijven, voor hetwelk een vrij rijkelijk gestoffeerd documentair corpus voor het tijdperk teruggaande tot in het midden van de zestiende eeuw voorhanden was: boekhoudkundige en fiscale bronnen, soms beknopt, nagelaten door de schepenbanken en de instellingen van de gemeenschappen, waaraan kunnen toegevoegd worden de archieven van de Staten van Limburg en Daelhem, van de dynamische Commissie voor de openbare lasten, opgericht in 1778, maar ook van de Raad van Brabant en van de centrale instellingen van de Nederlanden.

De voorstelling van het kader binnen dewelke het onderzoek zich situeert, begint met een geografische en economische omschrijving (voornamelijk in de zeventiende en achttiende eeuw). De auteur legt zich met vreugde toe op een oefening van de gehele geschiedenis, verschillende facetten van de landschappen, van de architectuur en van de economische troeven - of belemmeringen -. In dat opzicht vult de auteur

de gezichtspunten opgenomen in de werken van J. Ruwet en P. Servais met informatie afkomstig uit de archieven van de griffies van de schepenbanken aan. De specificiteit van het plateau van Herve, beroemd voor zijn agrarische revolutie van de zestiende eeuw, benadrukkend, vermijdt hij zorgvuldig het te verwarren met het land van Limbuig-Daelhem (wat het recente werk van J. Baerten, *Harde Vlaamse koppen. De boeren van Voeren* ... (Sint-Genesius-Rode, 1995) 11-24, verwijt aan J. Ruwet). Want er is ook sprake van de grensgebieden van de Ardennen, de Condroz en Haspengouw, behorend tot dit politieke gebied. De mateloze precisie van de analyse manifesteert zich bij-

voorbeeld wanneer het erom gaat de afbakening tussen de Romaanse en de Germaanse talen te behandelen. Het fluctuerend karakter van de scheiding wordt in herinnering gebracht (de uitwinning van de Limburgse *scripta* door de *brommesch*) (71-72). Anderzijds, stemmen de gebiedsomschrijvingen genoemd *quartier wallon* en Dietse bannen niet altijd overeen met de taalgrens, een werkelijkheid uit het *Ancien Régime* die men weleens vergeet.

Het hoofdstuk met betrekking tot de algemene geschiedenis gaat terug tot het ontstaan van het hertogdom Limburg en de Landen van Overmaas. De auteur heeft de sporen verzameld van een gemeenschappelijke band voorafgaand aan de oprichting van territoriale vorstendommen afkomstig van de verdeling van het Karolingische Rijk. Het voorwoord beschrijft overigens de progressieve banden die werden geweven tussen deze provincie en Brabant, daarna met het geheel van de Nederlanden, sinds de slag van Woeringen. Maar hij nuanceert deze tendens ook door het behoud van sterke particularistische factoren in verhouding tot andere provinciën te benadrukken, maar ook tussen de vier samenstellende delen van Limburg en de Landen van Overmaas zelf.

De inventaris van de gemeenschappelijke plaatselijke organismen is vergezeld van een klassement opgemaakt in de chronologische volgorde van het verschijnen en bovendien volgens de afbakening van de bevoegdheidsomschrijvingen, de specifieke kenmerken en de bestaansreden van elk der samenstellende delen. Vier types entiteiten werden geanalyseerd: de hoge heerlijkheden (met de schepenbanken), de (hoofd)bannen, de parochies en de gehuchten. Het fenomeen van de hoge heerlijkheden kwam slechts zeer laat tot stand in de gebieden Limburg-Daelhem. Nochtans, beheerste zij bijna het gehele territorium, buiten de plaatsen Daelhem, Limburg en Kelmis. Waar de auteur duidelijk de ban onderscheidt als koninklijke administratieve indeling van de particuliere heerlijkheid, verdwijnt dit onderscheid bijna volledig wanneer er sprake is van de fiscaliteit (168-169). Het methodisch gebruik van de kaart van Ferraris zou misschien interessante informatie kunnen aanbrengen over een symbool van de hoge rechtspraak: de galg (156). Het probleem van de territoriale grenzen bekleedt een keuzeplaats in de karakteristieken van elke entiteit. Er zou daar geen absolute samenloop zijn in de afbakening tussen de fiscale hoven en de hoge heerlijkheden (163). Bovendien, zouden de grenzen van de hoge rechtbanken berekend worden op deze van de parochies (164 en 188). Welnu, de ruimtelijke afbakening van deze is pertinent betwist (189). Voor het overige is het aannemen van dergelijke perimeters door de Franse autoriteiten, bij de afbakening van de gemeenten, tot op heden nogal betwist.

Zich baserend op die gegevens, reconstitueert de studie de etappes van de oorsprong van het gemeenschappelijk kader, aangeduid onder de term *régence,* door de invloeden van de verschillende organen van de plaatselijke machten te verenigen. De gemeenschappelijke goederen en de fiscale verdelingen tussen de bewoners doen dienst als katalysators. Een ander oorspronkelijk kenmerk van dit gebied is afkomstig van het ontwikkelingsniveau bereikt door het regentschap, terwijl in zekere andere provinciën de gemeenschap nauwelijks juridische erkenning genoot. Op elk ogenblik onderlijnt de auteur de gevaren van een oppervlakkige lezing van de documenten. Het is waar dat hij hier het resultaat aflevert van de vermenging van een enorme hoeveelheid van originele documenten uit de praktijk met een herlezing, in het licht van deze eerste, van de uitgegeven juridische bronnen. De rollen toegekend aan de

verschillende uitdrukkingswijzen van deze plaatselijke structuur (*vaetgedingen*, vertegenwoordigingen en regentschap) zijn aldus opnieuw gedefinieerd met een grote bekommernis tot duidelijkheid.

Het nauwkeurig bekijken van de externe machten, omvattende de gemeenschappelijke instelling, vervolledigt het panorama. Het betreft vooral de heer en de priester, vervolgens de Provinciale Staten en tot slot de centrale macht. Men kan het betreuren dat enkel de pagina's 562-

572 gewijd zijn aan de oprichting van een alomtegenwoordige centrale macht tijdens het Oostenrijks tijdperk. Een specifieke studie over dit onderwerp is evenwel aangekondigd. De hervormers welke met de plaatselijke realiteiten geconfronteerd werden zoals G. de Feltz, die de telling van Limburg invoerde in 1776 volgens Luxemburgs model, reeds tien jaar oud, en werkte aan de zijde van Jacques le Clerc, rapporteur aan de Jointe voor Besturen in 1765 voor de Brabantse, Limburgse en Luxemburgse dossiers, zouden daar hun plaats vinden.

Als uitmuntend kenner van het *Ancien Régime,* speelt de auteur op uitstekende wijze met het bedrog van homonymies: de begrippen laat, ban, burgemeester of baljuw bijvoorbeeld omvatten plaatselijke betekenissen welke duidelijk gepreciseerd worden en soms zeer variabel zijn. Elke onderzoeker die geconfronteerd wordt met de werkelijkheden van de plaatselijke geschiedenis zal in deze definities een hulpmiddel vinden dat niet overbodig is.

Een waardevolle naamlijst sluit het werk af. Preciseren wij dat A.W. en Arnold-Wauthier-Jos. [de] Limpens in feite dezelfde ambtenaar aanduiden, van oorsprong van het gebied van Valkenburg, advocaat-fiscaal (1745-1750) en lid van de Geheime Raad (1750-1757), waarvan de rol te miskend blijft. Wat betreft de familie Bertholff de Belven, heren van Balen (468), zou er een familieband zijn met Beelen-Bertholff, kweekschool van hoge ambtenaren?

Het onderwerp van dit meesterlijk onderzoek vult een belangrijke lacune op in de kennis van het politiek en dagelijks sociaal leven van het merendeel van de bewoners van onze contreien die de plattelandsbevolking van het *Ancien Régime* was. De uitzonderlijke kwaliteit van de resultaten, gereconstrueerd in een levendige en kleurrijke stijl, maakt van dit werk, laureaat van de *Prix d'Histoire 1986* van het Gemeentekrediet, een onvermijdbare referentie voor het onderzoek inzake plaatselijke instellingen, hierin inbegrepen de andere provinciën van de oude Nederlanden.

C. de Moreau de Gerbehaye

E. Cockx-Indestege, W. Waterschoot, ed., met medewerking van M. de Schepper, e.a., *Uyt ionsten versaemt. Het landjuweel van 1561 te Antwerpen* (Brussel: Koninklijke Bibliotheek Albert I, 1994, 204 blz., ISBN 90 6637 057 2).

In september 1994 was er in de expositieruimte van de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel een heel bijzondere tentoonstelling te zien. Degenen die in die ene maand in de gelegenheid waren hem te bezoeken, zullen dat niet snel vergeten zijn. Maar gelukkig voor alle anderen is er nog de catalogus, die althans enigszins een indruk geeft van wat men toen heeft gemist. Onderwerp van de tentoonstelling was een verzameling documenten van het in 1561 te Antwerpen gehouden ‘landjuweel’: een rederijkersfeest waaraan vijftien kamers uit Brabant deelgenomen hebben en dat bijna de hele maand augustus heeft geduurd, waarna er tot 7 september nog een zogenaamd ‘haagspel’ volgde van vier kleinere kamers. Aanleiding was de restauratie van deze 83 bladen met prachtig ingekleurde tekeningen, gedichten en liederen.

De catalogus biedt echter meer dan de beschrijving van het toen tentoongestelde. In een 35 pagina-lange inleiding behandelt Dirk Coigneau de rederijkersbeweging in het algemeen en het Antwerpse landjuweel van 1561 in het bijzonder. Vervolgens bespreekt Marcus de Schepper de figuur van Edward van Even, de negentiende-eeuwse Leuvense archivaris die als eerste deze bundel documenten bestudeerde en editeerde, en doen Ann Peckstadt en Lieve Watteeuw verslag van de restauratie van de hier en daar flink beschadigde bladen. Het eigenlijke catalogus-gedeelte omvat 76 nummers. Eerst komen er zestien aanpalende stukken: twee bundels met archiefmateriaal, waaronder (nr. 16) de 'Originele Proces-verbalen' van het landjuweel van 1561, opgesteld door de toenmalige Antwerpse stadssecretaris Alexander Grapheus; acht

zestiende-eeuwse verzamelhandschriften met gedichten en spelen; en zes zestiende-eeuwse uitgaven van rederijkersteksten, waaronder de uitgave in 1562 bij Willem Silvius van de *Spelen van Sinne* van het Antwerpse landjuweel (nr. 15). Nummer 17 omvat dan, onderverdeeld in 58 items, dat waar het allemaal om begonnen is: de documenten van het landjuweel, ingeleid door een algemene beschrijving en identificatie van de handschriften, drukken, houtsneden en gravures. De afzonderlijke items bevatten: een materiële beschrijving; een inhoudelijke, vaak met nadere gegevens aangevulde, beschrijving; een literatuuropgave; en een, veelal in kleur gereproduceerde, afbeelding.

De bladen bevatten organisatorisch materiaal zoals richtlijnen voor de kostumering en uitnodigingskaarten; ingekleurde tekeningen van gildebroeders te paard met begeleidende gedichtjes in handschrift; eveneens ingekleurde houtsneden met de blazoenen van de verschillende deelnemende kamers en met rebusblazoenen, beide ditmaal met gedrukte gedichtjes; liederen, vaak in meerkleuren-druk en soms met muzieknotatie; en tenslotte een viertal latere, uit 1576-1577 daterende, teksten van de factor van de organiserende kamer De Violieren, Willem van Haecht. Als nr. 18 volgt dan nog een blazoen van een andere Antwerpse kamer, De Goubloeme. En als nr. 19 de editie door Van Even van 1861. Het geheel wordt afgesloten met een tabel van de watermerken, een opgave van de geciteerde literatuur, een lijst van afbeeldingen en een register van eigennamen, kamernamen en titels of incipits.

Al met al is het een prachtig boek geworden. Het vormt niet alleen een waardig eerbewijs aan de grootste rederijkersmanifestatie die ooit plaatsgevonden heeft, maar het is ook verplichte literatuur voor alle cultuur-, kunst- en literatuurhistorici die zich bezighouden met de zestiende eeuw.

De inleiding van Dirk Coigneau, kenner bij uitstek van de Zuid-Nederlandse rederijkersbeweging, biedt de lezer in beknopt bestek de meest *up to date* informatie over het verschijnsel rederijkerij: de kamers, de beoefende genres, de onderlinge wedstrijden. Zijn behandeling van het verschijnsel 'landjuweel' steekt door helderheid en inzichtelijkheid uit boven alles wat daar tot nu toe over geschreven is, en zijn beschrijving van het landjuweel en haagspel van 1561 zelf geeft een uniek beeld van alles wat er in die zomermaanden in Antwerpen zoal gebeurde. Tussen neus en lippen door wordt hier heel wat geleerdheid geboden die de nietspecialist niet zo gauw elders zal vinden. Bijvoorbeeld, dat de tweede landjuweel-cyclus, die liep van 1515-1561, beperkt was tot een selecte groep van Brabantse kamers, maar dat juist in 1561 het haagspel ook andere kamers de gelegenheid bood hun kunnen in Antwerpen te vertonen (21-22). En bijvoorbeeld, dat 'poëtlijck' betekent: met gebruikmaking van klassieke-mythologische of bijbelse stof (36).

De catalogus zelf, verzorgd door Elly Cockx-Indestege en Werner Waterschoot, ontleent zijn waarde aan de beschreven bladen van de 1561-bundel. De extra nummers boden op de tentoonstelling een aardige context aan het Antwerpse gebeuren en omdat ze daar geëxposeerd waren horen ze in de catalogus thuis, maar hun beschrijving biedt in de meeste gevallen weinig nieuws. Des te meer echter de verschillende *items* van catalogusnummer 17! In de uitgave van 1562 van de *Spelen van Sinne* door Willem Silvius zijn de meeste hier beschreven tekeningen, blazoenen en liederen niet opgenomen. Wel zijn ze indertijd door Van Even gepubliceerd, maar niet alleen zijn de toen gemaakte lithografische afbeeldingen veel minder betrouwbaar dan de fotografische van nu, ook mist men daar de 'hertaling' in modern Nederlands

van de gedichtjes bij de tekeningen en blazoenen, de verklaring van de rebussen, de vele literatuurhistorische toelichtingen, de identificaties van dichters, houtsnijders en graveurs, en de bespreking van het gebruikte typografische materiaal. Dat alles verdient alle lof.

Voor het langzamerhand weer oplevende onderzoek naar de zestiende-eeuwse rederijkersbeweging betekent de publicatie van deze catalogus zonder meer een aanwinst. Door de infor-

matieve - en zeer leesbare! - inleidingen en de verzorgde presentatie, waarbij vooral de kwaliteit van de afbeeldingen opvalt, zullen echter ook niet-specialisten veel genoegen aan deze uitgave kunnen beleven.

Marijke Spies

H.W. Blom, *Morality and causality in politics. The rise of naturalism in Dutch seventeenth-century political thought* (Dissertatie Universiteit Utrecht 1995; [S.I.: s.n., de auteur, Vijverweg 1, 3062 JN Rotterdam], 1995, 317 blz., ISBN 90 9007917 3).

In de 'Prolegomena' van zijn *De iure belli ac pacis* doet Grotius de trotse uitspraak dat het natuurrechtelijk fundament van zijn rechtsfilosofie dermate betrouwbaar is, dat zelfs wanneer wij zouden veronderstellen dat er geen God zou zijn ('etiamsi daremus, quod sine summo scelere dari nequit, non esse Deum'), heel dit fundament toch overeind zou blijven. Een halve eeuw later verklaarde Spinoza dat hij de menselijke passies als liefde, haat, woede, afgunst of medelijden met dezelfde koele en wetenschappelijke objectiviteit zou bestuderen als warmte, koude, of storm en onweer (211).

Met deze beide uitspraken is de intrige gegeven van Bloms erudiete studie van de zeventiende-eeuwse Nederlandse politieke filosofie. Blom wil in deze dissertatie zijn lezers tonen hoe in de zeventiende-eeuwse Republiek, vanaf Grotius, een op de theologie geïnspireerde politieke theorie gaandeweg verruild werd voor een 'naturalistische', geseculariseerde politieke theorie die haar basis en fundering uitsluitend had in één of andere omschrijving van de menselijke natuur. Op overtuigende wijze verdedigt hij de stelling dat de Nederlandse politieke theorie hier een beslissende bijdrage leverde aan de geschiedenis van het politieke denken.

Niet alleen was de Republiek een anomalie in het zeventiende-eeuwse politieke Europa waardoor de theoretici van die eeuw zich voor een uitzonderlijke intellectuele uitdaging geplaatst zagen. Kossmann wees hier reeds op in zijn befaamde, en door Blom ook veelvuldig geprezen *Politieke theorie in het zeventiende-eeuwse Nederland* van 1960. Maar bovendien aarzelde de Nederlandse politieke theorie niet gebruik te maken van de modernste filosofische hulpmiddelen, zoals het cartesianisme en Hobbes' wijsgerige antropologie. Welnu, dankzij deze beide factoren - aldus luidt de door Blom verdedigde these - vormde die zeventiende-eeuwse Nederlandse politieke filosofie de onmisbare brug tussen het politieke aristotelisme en het neo-stoicisme van de zestiende eeuw enerzijds en de proto-sociologische politieke filosofie van de achttiende eeuw. Het waren Nederlandse politieke theoretici die het lange en moeilijke traject exploreerden tussen een Lipsius enerzijds en een Bernard de Mandeville (een geboren Rotterdammer, tenslotte!) en de Schotse Verlichting anderzijds. Kortom, zonder het in de Republiek ontwikkelde naturalisme (gedefinieerd op pagina 17), dat zijn uitgangspunt kiest bij de harde *feiten* omtrent de menselijke natuur en de menselijke samenleving, was de geschiedenis van de politieke theorie een wezenlijk andere geweest.

De belangrijkste kroongetuigen in Bloms betoog zijn achtereenvolgens Franco Burgersdijk (1590-1635), Lambert van Velthuysen (1622-1685), Pieter de la Court (1618-1685), Spinoza (1632-1677) en Willem van der Muelen (1659-1739). Blom besluit zijn uiteenzetting met een 'coda' over Simon van Slingelandts sterk aan Spinoza herinnerende kritiek op de bestuurlijke feilen van de Republiek en over het politieke spinozisme van François Hemsterhuis. De in dit boek afgelegde weg is, bijgevolg, in grote lijnen dezelfde die Kossmann reeds uitzette in zijn hierboven genoemde studie - zij het dat hier de accenten soms enigszins anders komen te liggen. Ulrich Huber, bijvoorbeeld, die in Kossmanns studie gepresenteerd werd als de uitein-

delijke synthese van de zeventiende-eeuwse Nederlandse politieke theorie, krijgt in Bloms onderzoek een veel minder prominente plaats toebedeeld.

Blom toont hoe Burgersdijk het naturalisme reeds geheel omarmde met zijn positieve waardering van de passies en zijn bereidheid om die zelfs te accepteren waar zij *jenseits* van de rede staan. Burgerdijks redenatie lijkt hier inderdaad een verrassende anticipatie te zijn van David Hume's befaamde 'reason always is and ought to be the slave of the passions' van een anderhalve eeuw later. Blom laat vervolgens zien dat de weliswaar latere Van Velthuysen inzake het naturalisme toch weer wat gas terugnam: 'Velthuysen will be presented here as a hesitant proponent of natural morality' (108; zie ook 194), zo schrijft hij. Want meer dan Burgersdijk zocht Van Velthuysen calvinisten en contra-remonstranten van zijn naturalistisch gelijk te overtuigen en dit noopte hem tot enige concessies aan de tegenstander. Een veel consequenter naturalisme dan dat van Burgersdijk en van Van Velthuysen treffen we dan ook in het werk van Pieter de la Court. Dat hoeft niet te verbazen: het naturalisme had uiteraard zijn oorsprong in Machiavelli en we hoeven ons maar De la Court's pleidooi te herinneren voor het 'interest van Staat' als gids voor de politicus, om te kunnen begrijpen hoeveel hij van Machiavelli geleerd had.

Wel ligt hier een interessant probleem. Blom stelt voor te onderscheiden tussen een 'idealistische' politieke theorie die morele voorschriften biedt (kortom: de traditie) en een 'realistische' politieke theorie die menselijke passies en de menselijke natuur als een gegeven aanvaardt (kortom: het naturalistische program). Ik zou niet willen bestrijden dat Blom met dit onderscheid correct aangeeft waar de naturalistische zeventiende-eeuwse Nederlandse politieke theorie van de traditie verschilde. Maar ik geloof niet dat dit onderscheid parallel loopt met het onderscheid tussen de verwerping en de aanvaarding van Machiavelli - zelfs wanneer de door Blom behandelde zeventiende-eeuwse theoretici zelf oprecht meenden dat dat wel zo zou zijn.

Want evenzeer als het idealisme, leidde ook het realisme (of naturalisme), hoezeer ook op andere assumpties gebaseerd, in hun werk en dat van anderen tot een ethiek en tot ethische voorschriften voor de politiek. Zo zei Kant ooit eens dat zijn politieke ethiek ook voor duivels aanvaardbaar zou zijn, mits het maar *redelijke* duivels waren. Egoïsme is wellicht zelfs een solieder basis voor een politieke ethiek (want meer in overeenstemming met de feiten) dan altruïsme.

Welnu, de pointe van Machiavelli's redenatie lag niet daarin dat hij zelfzucht (Bloms naturalisme of realisme) in plaats van altruïsme (Bloms idealisme) voorstelde als het juiste fundament van een politieke ethiek, maar in zijn verwerping van zo'n politieke ethiek *überhaupt*. Want, zoals Berlin in zijn zo fraaie 'The originality of Machiavelli' van een veertig jaar geleden reeds aantoonde, waar het voor Machiavelli in wezen om draaide was, dat er ergens tussen de privé-sfeer van de ethiek en die van de politiek en van het politieke handelen een onoverbrugbare kloof ligt, waardoor de één nooit tot de ander te reduceren valt (of uit de ander af te leiden valt) en waardoor heel die notie van een 'politieke ethiek' een *contradictio in adiecto* is. Met andere woorden, de door Machiavelli gesuggereerde werkelijk essentiële scheidslijn loopt niet tussen de door Blom bedoelde oppositie tussen altruïsme of egoïsme als basis voor een politieke ethiek, maar tussen de aanvaarding al of niet van de ethiek *überhaupt* als basis voor de politiek.

Dat hier het werkelijk interessante probleem ligt blijkt ook wel daaruit dat het naturalisme van middelmatige theoretici als Burgersdijk of Van Velthuysen niet resulteerde in een interessante politieke theorie die een werkelijke verheldering bood van wat historisch gegeven was. Steeds probeerden zij iets waarvan Machiavelli had aangetoond dat dat eenvoudigweg niet kon. Het was daarom eerst een filosofisch genie als Spinoza die het inzicht in die door

Machiavelli geconsteerde breuk wist te operationaliseren tot een echte, en uiterst orginele politieke filosofie die wèl bij de politieke realiteit aansluiting gaf.

De hier relevante kern van Spinoza's redenatie geeft Blom uitstekend weer (207 vlg.). Het betreft hier Spinoza's briljante inzicht dat de overgang van de natuurlijke staat naar de burgerlijke samenleving geen 'zero-sum game' is in de (rousseauistische) zin dat men (hooguit) evenveel rechten (op anderen) terug krijgt als men zelf (aan anderen) opgeeft. Integendeel, iedereen krijgt *meer* terug dan hij afstond, omdat men, naast en boven die onderlinge uitwisseling van rechten *ook* zijn aandeel verkrijgt in die nieuwe, en met die overgang ontstane machtsbron van de collectiviteit. In die overgang van de natuurlijke naar de burgerlijke samenleving, van de privé- naar de politieke orde, wordt daarom, om zo te zeggen, *ex nihilo* een potentieel aan macht en recht geschapen dat er voordien nog niet was. En het is deze creatie van macht en recht *ex nihilo* waarin zich die door Machiavelli geponeerde incommensurabiliteit van de privésfeer van individu (en natuurstaat) en van de collectiviteit (en de politiek) articuleert. De rechten van het individu en van de collectiviteit zijn daarom ook niet noodzakelijkerwijs aan elkaar tegengesteld - integendeel, zoals Blom Spinoza weergeeft, 'in a political order the powers of both individuals and the collectivity are increased' (208). Macht en vrijheid (en democratie) sluiten elkaar niet uit, maar zijn juist een voorwaarde voor elkaar - en we kunnen die paradox eerst verstaan nadat we met Machiavelli en Spinoza die notie van een 'politieke ethiek' hebben opgegeven.

Dit erudiete, scherpzinnige en waardevolle boek verdient een zeer belangrijke plaats in de reeks studies die er, sinds Kossmanns pioniersarbeid, over de geschiedenis van de Nederlandse politieke theorie geschreven werden. Des te meer valt te betreuren dat de auteur zo weinig moeite deed om het de lezers van zijn boek naar de zin te maken. Technicalia overwoekeren nogal eens de gedachtengang, terwijl belangrijke en verrassende inzichten daarentegen soms haast *en passant* vermeld worden. Bijgevolg wordt een wel zeer sterk beroep gedaan op het geduld en het interpretatieve talent van de lezer, wanneer die Bloms gecompliceerde gedachtengang zoekt te reconstrueren.

Omdat wij van een zo bijzonder deskundig geleerde als Blom nog zoveel zullen kunnen leren, is te hopen dat zijn toekomstige publicaties minder 'gebruikers-onvriendelijk' zullen zijn.

F.R. Ankersmit

K. Davids, e.a., ed., *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800* (Leuven-Apeldoom: Garant, 1995, 303 blz., *f*39,90, ISBN 90 5350 344 7).

Wat bezielde de uitgevers toen ze de omslag van dit boek opsierden met een foto uit omstreeks 1900 van de haven van 's-Hertogenbosch? Geen historisch besef - zoveel is zeker.

Dat was - gelukkig - anders gesteld met de redactie die heeft gezorgd voor een onberispelijke inleiding. Ik kom er nog op terug. Vooralsnog volsta ik met het memoreren van de dertien oorspronkelijke opstellen die het boek rijk is. 'Rijk' is

hier het goede woord, want het betreft stuk voor stuk goed geschreven, inzichtelijke, inhoudrijke studies op alleszins verantwoord niveau. Deel I bevat vier essays over internationale invloeden op de cultuur in de Republiek. Heerma van Voss betoogde in amper twintig bladzijden vooral welke conclusies niet uit zijn beschouwing te trekken zijn. Wie denkt dat hij onzin uitkraamde vergist zich. Zijn beschouwing van de Nederlandse plaats binnen de Noordzeecultuur begint heel ambitieus à la Fernand Braudel, krijgt stoer een vervolg à la Pieter Geyl (de auteur komt nu eenmaal uit Utrecht) maar eindigt weldadig bescheiden. De socioloog Knottnerus verdiepte zich knap en boeiend in de

dynamiek van veranderende angstvoorstellingen. Rationaliserend calvinistisch Nederland was zijn angst voor de zee eerder te boven dan luthers gemoedsvol Noord-Duitsland, meent hij. Hij verwijst onder meer naar Storms ‘Schimmelreiter’. Diens vroegere ‘Aquis Submersus’ zou ook op zijn plaats zijn geweest: ‘... aus dem dumpfen Brausen des Meeres tönte es mir immerfort, gleich einem finsteren Wiegenliede: Aquis submersus - aquis submersus’! De theoloog Op 't Hoft benut meteen de gelegenheid om Neêrlands vroomheid uit de zeventiende eeuw te behandelen als importartikel. Puriteinse en piëtistische denkbeelden drongen via de zeegewesten (altijd weer deze!) het land binnen. Omgekeerd verdiepte de neerlandica Barend-Van Haeften zich in de internationale uitstraling van vaderlandse reisverhalen.

In overeenstemming met de toenmalige werkelijkheid eiste deel II met zijn regionale thema's het grootste aantal opstellen op. Het zijn er vijf. Twee volkskundige historici - Dibbits en Rooijakkers - analyseren de innoverende plaats van de Republiek ten aanzien van chinoiserieën. Hun conclusie dat de ‘ingetogen’ burgerij als innovatieve factor even veel waard was als exuberante vorstenhoven elders is verrassend; hun conclusie dat de zeegewesten (let op, goede lezer!) daarbij het voortouw hebben genomen niet, al denken zij er zelf anders over. De Waardt zocht verband tussen toverij- en heksenvervolging en voedselschaarste. Ook hier gaf vrije bereikbaarheid van de open zee de doorslag. Romme vroeg daarentegen juist meer aandacht voor niet-maritieme aspecten door de Duitse, overwegend continentale immigratie in Utrecht te bekijken. Hij concludeerde dat de ‘eenzijdig maritieme beeldvorming van de Republiek’ niet terecht is. Kappelhof verdiepte zich onder andere via bedrijfstakgewijs onderzoek in de interactie tussen Noord-Brabant en de Hollandse stapelmarkt. Beide profiteerden, stelde hij vast, maar Holland méér dan Brabant. Wantje Fritschy nam het thema ‘geld en oorlog’ onder de loep. Naarmate de tijd verstreek, vervaagden regionale verschillen tussen zee- en landgewesten en werd het overal van hetzelfde laken een pak: eenwording van de natie, heet zoiets. Nu is de lezer haast vanzelf beland bij deel III dat de Republiek als geheel op de korrel neemt. Dehing gaf een welkome, kritische aanvulling op onder andere de denkbeelden van schrijver dezes over de functie van Amsterdam in de internationale kapitaalstromen. Hij wees terecht op de betekenis van de tot nu verwaarloosde monetaire en financiële aspecten. Toch zal niemand verbaasd van zijn stoel rollen bij de conclusie dat Amsterdam de kern werd van een ingewikkeld (maritiem en landgericht) financieel-hiërarchisch netwerk. Zijn beschouwing is - 't kon ook niet anders - onbeschaamd hollandocentrisch en laat de Republiek onbesproken. Enthoven is de zoveelste die zich verdiepte in de ondergang van de Nederlandse handelssupremátie. Volgens hem verliep de fiscaal-economische verdediging daarvan tegen Frankrijk minder doeltreffend dan de daaraan voorafgaande tegen Spanje en Engeland. Of hij daarmee gelijk heeft en waarom dat dan zo was staat naar mijn mening nog te bezien. Troost behandelde de buitenlandse politiek. De uitzonderlijke, continentale evenwichtspolitiek van Willem III volgde op het maritieme neutralisme en daarna was het stuivertje wisselen tussen actief en passief neutralisme. Mörcke tenslotte zocht en vond verschillen en overeenkomsten tussen de Republiek en de Duitse vorstenstaten - een thema dat nadere uitwerking verdient.

Een bundel met veel variaties! Variaties waarop? Ik zou er zelf niet op zijn gekomen maar de inleiding tot de bundel maakt het duidelijk. In het geding is de identiteit van Nederland. Een modieus thema volgens de inleiders zelf. Een oud thema ook,

eveneens volgens de inleiders. Ik wist eerlijk gezegd niet hoe stokoud. 't Begon allemaal al een eeuw geleden bij P.J. Blok en sedertdien hebben velen, zeer velen hun zegje gezegd, zij het onder verschillende benamingen. ‘Volksaard’, ‘geestesmerk’, ‘volkspsyche’ enzovoorts. Het knappe van de inleiders is dat zij aantonen dat het toch geen afgekloven thema is. Integendeel. Het begint er mee dat zij de homogeniteit van het begrip identiteit inruilen voor een gedifferentieerd samengesteld geheel. Zij onderscheiden vervolgens ‘identiteit’ van ‘identiteitsbesef’ om tot het doel van de bundel

te komen. Dat is niet het vaststellen van de identiteit in kwestie. Doel is ‘een analyse te geven van aspecten van de context waarbinnen identiteit en identiteitsbesef in de periode van de Republiek tot ontwikkeling konden komen’. Nu, dat is prima gelukt en analytisch een stap vooruit. Toch kan men zich afvragen of zo'n bescheiden aanpak niet bij voorbaat gedoemd is te slagen.

‘Identiteit’ is in historisch opzicht een glibberig begrip. Er valt eigenlijk weinig mee te beginnen zo lang het wordt opgevat als een per se statisch begrip met haast onveranderlijke lading van al dan niet gedifferentieerde elementen. Daartegenover is een dynamische opvatting denkbaar. Men mag uit analytisch oogpunt veronderstellen dat de identiteit van een groepering mensen gestalte krijgt doordat het samenstel van de aan haar toerekenbare eigenschappen of kwaliteiten zich in meerdere of mindere mate onderscheidt van dat van andere. Identiteit is zo bezien geen verschijnsel op zich maar een veranderlijke relationele verhouding tussen drie factoren: de groepering in kwestie met haar eigenschappen, andere groeperingen en hún eigenschappen en tenslotte degene die bepaalt om welke specifieke eigenschappen het moet gaan. Daarmee is identiteit onderhevig aan drieërlei soorten verandering hetgeen het mogelijk maakt het begrip te ontdoen van zijn gebruikelijke, zinledige stereotyperingen zonder beroep op het steriele credo dat eenheid in verscheidenheid schuilt. Historische identiteit verdient het om expliciet te worden opgevat als al dan niet gestructureerde en al dan niet procesmatige verandering. In het geval van Nederland ligt het inderdaad in de rede om daarin de wisselende interactie tussen maritieme en continentale invloeden te verdisconteren. Alles verandert. Zelfs Nederland. Waarom niet zijn identiteit? Is de huidige natie soms van gisteren?

P. W. Klein

A. van der Blom, *Lieven de Key, Haarlems stadsbouwmeester. Een Vlaamse emigrant en zijn rijke nalatenschap* (Haarlem: Schuyt & co., 1995, 96 blz., *f*39,50, ISBN 90 6097 406 9).

Lieven de Key (1557/1560-1627) wordt, naast De Keyser, als de grootste renaissance-architect van Nederland beschouwd. De Key stamde uit een oude Gentse steenhouwers- en metselaarsfamilie, die na de calvinistische Republiek Gent had verlaten. Na een verblijf van enige jaren in Londen, vestigde De Key zich in 1590/1591 in Haarlem, waar hij een vruchtbaar werkterrein aantrof, aangezien de stad na het beleg een stormachtige groei doormaakte. Hij werd aanvankelijk als steenhouwer aangesteld en was er vanaf 1593 ‘opperfabriek’ (toezichthouder op openbare werken). Daarnaast dreef hij een privébedrijf in natuursteen.

Omtrent de inhoud en de omvang van het oeuvre van De Key bestaat geen duidelijkheid. Schriftelijke bronnen leveren slechts voor zes projecten, waaronder de bekende Vleeshal, het overtuigende bewijs dat zij van zijn hand zijn. Volgens Van der Blom vormen deze onbetwiste werken echter minder dan een derde van het thans nog aanwezige werk van De Key en een vijfde van zijn totale werk. Met de onomstreden werken als uitgangspunt heeft de auteur het Haarlemse monumentenbestand aan een onderzoek onderworpen, waarbij hij als het ware als

een detective door middel van een methode die hij zelf omschrijft als een mengsel van documentaire, stijlkritische en materiaalkritische benaderingen op zoek is gegaan naar het werk van De Key. De resultaten van dit onderzoek vormen de hoofdmoot van dit boek. Van der Blom maakt op overtuigende wijze aannemelijk dat het werk van De Key wordt gekarakteriseerd door een aantal unieke kenmerken, zoals de tudorboog, die De Key uit Engeland kende, en dat aan de hand daarvan van een totaal van twintig werken kan worden aangenomen dat ze van zijn hand zijn. Van der Blom behandelt ze één voor één en gaat daarnaast in op verdwenen en niet-uitgevoerde werken. Ook besteedt hij aandacht aan werken die waarschijnlijk hun oor-

sprong hebben in zijn privébedrijf, zoals vele Haarlemse gevels, en waarbij hij meer indirect was betrokken.

De auteur toont zich daarbij een groot bewonderaar van De Key, die zich volgens hem nimmer herhaalde en wiens werk voortdurend in ontwikkeling was. Helaas worden de vele bouwkundige termen die in het boek worden gebruikt niet uitgelegd, zodat de lezer die met deze begrippen niet bekend is, wordt genoodzaakt de uitleg daarvan elders op te doen. Heeft hij eenmaal een verklarende woordenlijst naast zich liggen, dan wordt, mede aan de hand van de mooie (foto)afbeeldingen die in het boek zijn opgenomen, de ontwikkeling van het werk van De Key duidelijk en kan de lezer zich een eigen beeld vormen. Na lezing van dit boek kan worden vastgesteld dat De Key in de persoon van Van der Blom een enthousiaste en goede pleitbezorger heeft voor een herwaardering van zijn werk.

S. Wijna

J. van Goor, *De Nederlandse koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse expansie 1600-1795* (Den Haag: Sdu uitgeverij Koninginnegracht, 1994, 400 blz., *f*59,90, ISBN 90 12 08042 8).

Nederland mag dan een klein land zijn, maar de omvang en de diversiteit van de Nederlandse koloniën waren indrukwekkend. Dat laatste vormt een verklaring voor het feit, dat er sinds het verschijnen van de studie van Colenbrander over dit onderwerp lange tijd geen eenmans-overzicht van de Nederlandse overzeese expansie is verschenen[1]. Het mag voor één auteur wel mogelijk zijn om alle publicaties over de Nederlandse expansiegeschiedenis te volgen, maar de steeds groeiende historische productie van boeken en artikelen maakt het voor zo'n enkeling vrijwel ondoenlijk om die publicaties ook nog te plaatsen binnen de historiografie van al die regio's in Azië, Afrika en de Nieuwe Wereld, waar Nederland handel dreef, koloniseerde en dekoloniseerde.

Trouwens, na de oorlog hebben de meeste historici in Nederland de koloniale geschiedschrijving überhaupt links laten liggen. Werd er al over de koloniën geschreven dan stond niet de metropool, maar de overzeese regio centraal. Aan het eigen karakter van het Nederlandse koloniale beleid werd niet veel aandacht besteed. In de naoorlogse aanpak leek het weinig zinvol om bijvoorbeeld de slavenopstanden in de Nederlandse plantagekolonies in West-Indië of de dekolonisatie van Nederlands-Indië toe te schrijven aan het feit dat Nederland de kolonisator was. Het leek veel interessanter om zulke fenomenen te plaatsen in het kader van de vergelijkende West-Indische of Aziatische geschiedenis.

Van Goor heeft een indrukwekkende prestatie geleverd door enerzijds terug te grijpen op de oude, nationale aanpak van de Europese expansie, maar anderzijds de vergelijkende methode in zijn overzicht te incorporeren.

Zeer zorgvuldig legt de auteur uit hoe de Nederlandse presentie overzee zich ontwikkeld heeft en hij geeft daarbij blijk van een uitstekende literatuurkennis. Natuurlijk kan hij geen *uomo universale* zijn en deze studie maakt zelfs aan iedere

1 H.T. Colenbrander, *Koloniale geschiedenis* (3 dln.; 's-Gravenhage, 1925-1926).

buitenstaander duidelijk dat Van Goors expertise op de geschiedenis van de Nederlandse expansie in Azië is gericht en niet op die in het Atlantische gebied. Niettemin heeft de nauwkeurige literatuurstudie ervoor gezorgd, dat de lezer ook over de Nederlandse expansie in Afrika en de Nieuwe Wereld een betrouwbaar beeld krijgt. Het resultaat vormt een boek, waarin in ruim 350 bladzijden een uitstekende samenvatting van de stand van onze kennis wordt gegeven, hoewel het niveau van de analyse ten aanzien van een aantal thema's uit de Aziatische geschiedenis duidelijk uitsteekt boven die van de Atlantische onderwerpen.

In veel boekbesprekingen beschouwen de recensenten een lovende inleiding als de boven-

staande meestal als een vrijbrief om in de rest van hun betoog eens flink uit te halen naar de tekortkomingen van de besproken publicatie. In dit geval zou zo'n procedure ook mogelijk zijn. Van Goor heeft immers wel veel gelezen over de onderwerpen, waarmee hij niet zo vertrouwd was, maar bij de weergave daarvan soms verkeerde analyses gemaakt. Dat lijkt me onvermijdelijk; waar gehakt wordt vallen spaanders. Bovendien doen de fouten en foutjes in dit boek geen afbreuk aan het feit, dat de lezer een goed overzicht van de Nederlandse expansie in Oost en West krijgt. Preciezere en uitvoeriger informatie is in de talloze publicaties te vinden, die zich slechts met een periode of met een regio bezighouden. Daartegen moet dit boek het wel afleggen.

Gelet op het samenvattende karakter van Van Goors studie lijkt mij detailkritiek minder interessant dan een poging om het verbindende element van dit boek eens tegen het licht te houden: de Nederlandse expansie. Had deze expansie een eigen karakter? Of is Nederland in Oost en West niet anders opgetreden dan Spanje, Portugal, Frankrijk en Engeland? Opvallend is dat in het onderhavige boek deze vraag niet expliciet, maar wel impliciet aan de orde komt bij de volgende kwesties: 1) de Nederlandse kolonisatiepolitiek; 2) de arbeidsmarktpolitiek in de Nederlandse koloniën; 3) de instituties van de Nederlandse expansie en 4) de Nederlandse dekolonisatiepolitiek.

I *De Nederlandse kolonisatiepolitiek*

Ten aanzien van het eerste onderwerp herhaalt Van Goor de veelgelezen opvatting dat Nederlanders niet bereid waren om en masse naar de koloniën af te reizen (101). Zodoende bleef de Nederlandse presentie in de Nieuwe Wereld zwak en was de val van de Nederlandse vestigingskolonie in Noord-Amerika onafwendbaar. In dit opzicht zou de Nederlandse expansie dus uniek zijn. Op pagina 116 wijst Van Goor echter op het feit, dat er in de Kaapkolonie wel degelijk een groeiend aantal kolonisten woonde en dat de presentie van Nederlanders in Azië veel aanzienlijker was dan die van enige andere Europese natie. In de bestaande literatuur staan deze gegevens niet bij elkaar, maar in een overzicht van de Nederlandse expansiegeschiedenis zou dat wel het geval moeten zijn. Het beeld van de Nederlandse bijdrage aan de intercontinentale migratie verandert immers dramatisch als de gegevens over Azië, Afrika en de Nieuwe Wereld gecombineerd worden. Van Goor is zich daarvan wel bewust, maar hij werkt dit cruciale punt niet verder uit (102). In totaal zijn er vanuit Nederland tussen 1600 en 1800 alleen al meer dan één miljoen soldaten en zeelieden naar Azië vertrokken. Voegt men daar de kolonisten, zeelieden en soldaten met bestemming Afrika (West en Zuid), Brazilië, het Caribische gebied en Noord-Amerika bij, dan zou de Nederlandse exodus naar de overzeese wereld proportioneel wel eens groter kunnen zijn geweest dan die van Engeland. Opvallend is echter, dat de Engelse kolonisten en zeelui veel vaker terecht kwamen in de gematigde zones van de overzeese wereld, terwijl het overgrote deel van hun lotgenoten uit Nederland vertrok naar een tropische bestemming, waar de mortaliteit hoog was. Daar komt nog bij, dat ongeveer de helft van de Nederlandse emigranten en zeelui uit buitenlanders bestond, terwijl de Britse schepen en kolonies vrijwel alleen door Engelsen, Ieren en Schotten werden bevolkt.

Als we aannemen, dat de markten voor zeelui en kolonisten in elkaar overliepen en dat Nederland er uitstekend in slaagde om grote aantallen buitenlanders voor deze markt aan te trekken, dan kan het Nederlandse kolonisatiebeleid niet alleen verklaard worden door te wijzen op de honkvastheid van onze vroegere landgenoten. Als de Republiek zijn zeelui en kolonisten naar de gematigde regio's in de wereld had willen sturen, dan was dat zeker mogelijk geweest. Het ontbrak de Nederlandse beleidsmakers echter niet aan mensen, maar aan motivatie. Die motivatie was gering, omdat de Nederlandse kooplieden buiten Europa vooral voordeel wil-

den halen uit de handel met 'ongezonde' gebieden en niet uit kolonisatie en handel met gebieden met een gematigd klimaat. Als gevolg van deze politiek was de mortaliteit onder de uitgezondenen hoog en zo gezien verbruikte de Nederlandse expansie juist veel meer mensen dan die van Engeland en Frankrijk. Door de geoliede organisatie voor het recruteren van soldaten en zeelieden met zijn aanvoerkanalen in heel Europa slaagde de Republiek er blijkbaar in om een relatief voordeel te verwerven en te behouden in de handel en de scheepvaart naar en tussen de tropische gebieden in Azië. Zouden de VOC en de WIC de meeste van de door hen uitgezonden mannen naar de Nederlandse vestigingskoloniën in Noord-Amerika en Zuid-Afrika hebben gestuurd, dan hadden de beide compagnieën minder winst gemaakt; anders hadden ze wel gekoloniseerd. In Azië beheerste de Republiek al snel de 'niche' van de 'ongezonde' inter-Aziatische handel en het duurde twee eeuwen voordat de VOC in de Engelsen haar meerdere op dat gebied moest erkennen. Voor de Nederlandse expansie in het Atlantische gebied gold - *mutatis mutandis* - hetzelfde. In dat gebied slaagden de Nederlandse kooplieden erin om een relatief groot aandeel in de gevaarlijke en onzekere smokkelvaart op Spaans Amerika te behouden, maar op elk ander gebied zoals bij de kolonisatie en de plantagelandbouw moesten de Nederlanders het niet alleen afleggen tegen de Engelsen, maar ook tegen de Fransen en de Portugezen.

Zo blijft de vraag waarom de Engelsen de Nederlanders deze niches gelaten hebben en zich aanvankelijk hebben geconcentreerd op de kolonisatie van Noord-Amerika en de plantagelandbouw.

In de plantagelandbouw werd het overwicht van Engeland, Frankrijk en Portugal veroorzaakt door het feit, dat er in die landen relatief veel plantagewinsten konden worden geherinvesteerd in uitbreiding en in de aankoop van slaven. De slavenhandel en de plantagelandbouw waren voor de beleggers in de Republiek minder aantrekkelijk dan elders, omdat de winstgevendheid van deze activiteiten in Nederlands West-Indië relatief onzeker was. In Engeland, Frankrijk en Portugal genoten de tropische producten uit de eigen koloniën bescherming en dat was in de Republiek niet het geval. Daardoor waren zowel de slavenhandel als de plantagelandbouw van de Engelsen, Fransen en Portugezen structureel winstgevender dan die van de Republiek.

De verklaring van het kolonisatiesucces van de Portugezen, Spanjaarden, Engelsen en - in veel mindere mate - van de Fransen moet gelegen zijn in het feit, dat zij - anders dan de Republiek - niet in staat waren grote groepen jonge mannen naar de tropische overzeese wereld te sturen, maar wel naar gebieden met een gematigd klimaat. Dit ondanks het feit, dat een relatief groot deel van de Engelse en Franse kolonisten zo arm was, dat ze een veeljarig arbeidscontract moesten tekenen om de overtocht te kunnen maken. De aanvang van de Engelse plantagelandbouw op Barbados laat echter zien, dat zelfs deze arme *indentured labourers* een keus hadden en op den duur alleen nog naar Noord-Amerika emigreerden en het Caribische gebied met zijn hoge sterfte meden. Het relatief ruime aanbod van arme trekarbeiders uit heel Noordwest-Europa maakte het daarentegen mogelijk, dat de VOC de werkgelegenheid overzee vrijwel uitsluitend kon situeren in de tropische gebieden, waardoor tweederde van het Compagniespersoneel niet levend terugkeerde.

Zo gezien kan de traditionele verklaring voor het 'falen' van de Nederlandse kolonisatie uit Van Goors boek worden omgedraaid: in de Republiek was er voldoende aanbod van mobiele arbeid om de meest lucratieve economische sector overzee, die

van de tropische handel, te exploiteren, terwijl het proletariaat elders alleen tot kolonisatie overzee te bewegen was, een ‘second best’ activiteit, die de moederlandse beleggers en kooplieden minder opleverde dan handel in de tropen. Hierdoor kan aan de Nederlandse expansie vóór 1800 inderdaad een uniek karakter worden toegekend.

II *De arbeidsmarkt in de Nederlandse koloniën*

Nederland speelde ook een bijzondere rol op de koloniale arbeidsmarkt van de negentiende eeuw. In de periode daarvoor verschilde de Nederlandse politiek op dit punt niet veel van die van de andere koloniale mogendheden. In tropische gebieden werd voornamelijk gebruik gemaakt van slaven en Van Goor verliest gelukkig weinig woorden aan het oude stereotype beeld, waarin de Nederlandse slavenhouders als veel hardvochtiger werden getypeerd dan hun niet-Nederlandse collega's. In de loop van de negentiende eeuw ontstond er echter wel verschil. In West-Indië hield Nederland langer vast aan de slavernij dan de Engelsen en Fransen, terwijl op Java de ontwikkeling van een vrije arbeidsmarkt werd tegengehouden door de installatie van het cultuurstelsel. Deze twee feiten demonstreren, dat tussen 1815 en 1860 de koloniale ideologie in Nederland afweek van die in Engeland en Frankrijk. In beide laatstgenoemde landen stond in die periode de koloniale politiek veel meer onder invloed van de ideologie van het liberalisme dan in Nederland. Volgens die ideologie moest vrije arbeid altijd goedkoper zijn dan gedwongen arbeid. De Nederlandse beleidsmakers lieten zich door dit liberale gedachtengoed niet in de war brengen. Zij constateerden, dat de koloniale arbeidsmarkt zeer verschilde van de arbeidsmarkt in West-Europa en dat de exportlandbouw op Java en in Suriname zonder gedwongen arbeid nooit concurrerend zou kunnen produceren. Pas in 1860 werd in Den Haag besloten om de slavernij in de West en het cultuurstelsel in de Oost op te heffen. Ook toen nog hadden velen angst voor de nadelige economische gevolgen van deze ideologische maatregel. Hebben ze gelijk gekregen? Als antwoord op deze vraag resumeert de auteur eigenlijk alleen de recente literatuur over de slavernij in Suriname en hij komt daarbij tot de conclusie dat het systeem niet alleen de planters, maar ook de slaven in materieel opzicht veel voordeel opleverde. Wil hij daarmee zeggen, dat de Surinaamse slaven het tussen 1833 en de afschaffing in materieel opzicht beter hebben gehad dan hun lotgenoten in de Engelse Cariben, waar de slavernij al in 1833 was afgeschaft? Deed zich eenzelfde ontwikkeling voor op Java na afschaffing van het cultuurstelsel? Het is jammer, dat de lezer maar zeer summier wordt ingelicht over het antwoord op deze vragen.

III *De instituties van de Nederlandse expansie*

Een volgend punt, waar de literatuur - en dus dit boek - ons in de steek laat betreft de instituties van de Nederlandse expansie. In het verleden hebben veel auteurs zowel onze traditionele vrijhandelspolitiek als ook de VOC geprezen. Zonder deze twee zou Nederland overzee veel minder gepresteerd hebben. De WIC daarentegen wordt meestal als een institutionele vergissing gezien. Van Goor neemt deze typering over (65, 66, 88, 89). Ten aanzien van beide punten is wel iets op te merken.

In de eerste plaats is niet duidelijk hoe de Nederlandse handel en kolonisatie in het Atlantische gebied zich anders had kunnen ontwikkelen dan in feite is gebeurd. Tot 1660-1670 had ons land een voorsprong. De Nederlandse vrachtprijzen waren goedkoper en het assortiment handelswaar beter dan dat van de concurrentie. Net als in Europa kwam er echter aan deze voordelen een eind. Na 1670 bleken de

Engelsen in staat om in vrijwel alle takken van handel met de Nederlandse handelaren en koopvaarders te concurreren. In het Atlantische gebied werd dat echter niet meteen duidelijk, omdat de Engelsen tussen 1650 en 1660 hun Caribische koloniën voor de Nederlandse schepen sloten, vóórdat de Engelse handel en koopvaardij hun prijzen hadden verlaagd en hun aanbod hadden verbeterd. Zo is de indruk ontstaan, dat de Republiek met geweld een groot aantal afnemers is ontnomen. Die veronderstelling is echter niet juist, want ook zonder de *Navigation Acts* hadden de Engelsen de Nederlanders verslagen. Op den duur had Engeland zijn mercantilistische politiek tegenover de Nederlanders zelfs grotendeels kunnen laten varen, terwijl de Republiek het mercantilisme juist steeds meer no-

dig had om tenminste de handel met de eigen plantagegebieden in de West te behouden.

Dat Nederland vanouds een vurig voorstander van vrijhandel was en dat het 'buitenlandse' mercantilisme onze handel en koopvaardij ernstige schade heeft berokkend is een mythe, die in het boek van Van Goor best wat harder had kunnen worden doorgeprikt (176). Zo wijst Van Goor op het feit, dat de Nederlandse koloniën in de West zonder het mercantilisme nog meer slaven van de Engelsen zouden hebben gekocht dan al het geval was. Hij had ook nog kunnen wijzen op de Spaanse mercantilistische politiek in Zuid- en Midden-Amerika, die voor de Republiek het voordeel met zich bracht dat een groep Nederlandse en Curaçaose kooplieden zich kon specialiseren in de speciale economische 'niche' van de smokkelhandel. Had Spanje een open-deur politiek overzee gevoerd, dan zouden de Nederlanders veel minder kans gemaakt hebben om zo'n speciale positie te verwerven. Bovendien was voor Nederland het eigen mercantilisme in het Atlantische met als doel om de handel met de eigen plantagekolonies te beschermen veel belangrijker dan voor de Engelsen en Fransen. De Engelsen stonden op de loer en zonder het Nederlandse mercantilisme zouden de meeste plantageproducten uit Nederlands Guiana naar Engeland en Noord-Amerika zijn uitgevoerd en niet naar Nederland. Ook de VOC had het mercantilisme op den duur nodig om vreemde concurrentie te weren (179). In het begin van de negentiende eeuw was de mercantilistische uitsluitingspolitiek zelfs het enige middel om de buiten-Europese vaart van Nederland naar Oost en West überhaupt gaande te houden. Kortom, Nederland heeft veel van het mercantilisme geprofiteerd. De *timing* was bovendien uniek: het gebeurde - anders dan bij de Engelsen en Fransen - niet om het Nederlandse koloniale en handelsimperium overzee op te bouwen, maar om het op den duur te behouden.

Overigens wordt de vrijhandelsmythe meestal in één pakket gestopt met de mythe, dat de Nederlandse neutraliteit en geweldloosheid overzee grote voordelen zouden hebben opgeleverd. Door geen oorlogen te voeren, en door geen coalities aan te gaan, zou Nederland veel meer koloniale goederenstromen naar zich toe hebben gehaald dan zonder die politiek mogelijk was geweest. Van Goor neemt wel afstand van dit bekende standpunt, maar hij biedt geen alternatief. Waar en wanneer had Nederland met profijt kunnen investeren in geweld? In combinatie met verbeteringen in handel en vervoer hebben Engeland en Frankrijk hun overzeese invloed immers juist aanzienlijk kunnen vergroten door wel veel te investeren in veroveringen en oorlogvoering. Nederland was daar niet toe bereid en niet toe in staat en zo gezien was onze neutraliteitspolitiek *second best*.

IV *De Nederlandse dekolonisatiepolitiek*

Tot slot: de Nederlandse dekolonisatiepolitiek. Weer vat Van Goor de literatuur goed samen en de lezer wordt keurig ingelicht over de Indonesische onafhankelijkheidsoorlog en over het dekolonisatieproces in Suriname. Weer weigert de auteur de vraag te stellen of er sprake was van een Nederlandse kolonisatiepolitiek met een uniek eigen gezicht. Vertoonden de genoemde twee dekolonisatieprocessen binnen Europa, binnen Azië en binnen het Caribische gebied bijzondere kenmerken?

Voor de West is het niet moeilijk om een aantal van die typische Nederlandse elementen te noemen. In de eerste plaats zij gewezen op het feit, dat zowel aan Suriname als aan de Nederlandse Antillen na 1948 wel binnenlands zelfbestuur is toegekend, maar dat beide gebieden zonder einddatum op allerlei - vooral financiële - wijzen met Nederland verbonden bleven. Deze conceptloze politiek van Den Haag heeft veel problemen veroorzaakt, die de Engelsen (volledige dekolonisatie) en de Fransen (volledige integratie) bespaard zijn gebleven.

Voorts vormen de blunders bij de dekolonisatie van Suriname, de instelling van de *status aparte* voor Aruba en de zwalkende politiek ten aanzien van de staatkundige toekomst van de

Antillen evenzovele bewijzen voor het feit, dat de Nederlandse dekolonisatiepolitiek een heel eigen karakter heeft. Bovendien is er sprake van nog een uniek kenmerk van de Nederlandse (de)kolonisatiepolitiek: in alle - twee - gedekoloniseerde gebieden, dus zowel in Indonesië als in Suriname, is een militaire dictatuur aan de macht gekomen.

Uit de bovenstaande voorbeelden blijkt, dat Nederland op een heel eigen wijze aan de expansie van Europa heeft deelgenomen. Waarom heeft de auteur de beantwoording van deze vraag niet tot de rode draad van zijn boek gemaakt? Nu bevat zijn boek een aantal verhalen, maar zo'n vraag had het boek ook nog een plot gegeven. Overigens haast ik mij hieraan toe te voegen, dat er ook talloze elementen in de Nederlandse expansie overzee zijn, die niet uniek kunnen worden genoemd. Zo komt de auteur aan het slot met een bijzonder afgewogen eindoordeel over de effecten van de Nederlandse koloniale expansie. In economisch opzicht lijken de koloniën voor de groei van de Nederlandse economie niet van uitzonderlijk belang geweest te zijn en dat was voor de andere koloniale mogendheden in Europa niet anders.

Hoe moeten we - tot slot - dit *magnum opus* van Van Goor typeren? Is het een studieboek? Nee, er ontbreekt een these of een rode draad. Is het een naslagwerk? In zekere zin wel, hoewel die functie ernstig geweld wordt aangedaan door de vele foutjes en onnauwkeurigheden, de slecht gekopieerde kaarten, het weinig intelligente register, de primitieve appendices. Met name moet hier bestraffend gewezen worden op de wel zeer selectieve literatuuropgave. Na het lezen van de daarin genoemde titels kan de auteur het hier besproken boek niet hebben geschreven. Als voorbeeld wijs ik op de goed geïnformeerde beschrijving van de aanvoer van Brits-Indische contractarbeiders naar Suriname, waarover in de literatuuropgave nauwelijks informatie is te vinden. Jammer ook, dat er geen voetnoten zijn gebruikt. De uitgever had zeker wel wat meer energie kunnen investeren in de uitgave van dit boek.

Dit overzicht van de Nederlandse expansie kan het best worden getypeerd als een leesboek, waarin de formidabele kennis van Van Goor over de koloniale geschiedenis van ons land in Oost en West is samengevat. In feite is het een monument van jarenlange literatuurstudie, die dit overzicht in vele opzichten doet afwijken van dat van Colenbrander. Gelet op de schaalvergroting van het historische onderzoek lijkt het mij onwaarschijnlijk, dat er weer zeventig jaar zullen verstrijken vóór een volgend overzicht van het Nederlandse aandeel in de expansie van Europa het licht zal zien. Alleen zal de vraag steeds luider worden: welke dappere eenling durft dat nog aan?

P.C. Emmer

H.J.M. Nellen, *Ismaël Boulliau (1605-1694). Astronome, épistolier, nouvelliste et intermédiaire scientifique. Ses rapports avec les milieux du 'libertinage érudit'* (Dissertatie Nijmegen 1980, Études de l'Institut Pierre Bayle (SIB) XXIV; Amsterdam-Maarssen: APA-Holland university press, 1994, xii + 608 blz., *f*150,-, ISBN 90 302 1034 6).

De overgang van de astrologie naar de astronomie is het breekijzer geweest voor de doorbraak van het heliocentrisch wereldbeeld. Bij zulke overgangsprocessen willen topgeleerden nogal eens met de eer strijken ofschoon de subtop veel effectiever aan verspreiding en acceptatie van het nieuwe heeft bijgedragen. De astronoom Boulliau, wiens naam alleen nog in een straat van zijn geboortestad Loudun en een maankrater voortleeft, behoorde vermoedelijk tot die geleerden van het tweede garnituur die een rol van het eerste plan in de discussies van zijn tijd

speelden. Hij converseerde en correspondeerde actief met allen die meetelden, bereisde half Europa, van Holland en Italië tot Constantinopel, en werkte onder de protectie van invloedrijke heren als Jacques Dupuy en Jacques-Auguste de Thou. Maar de Académie des Sciences bleef voor hem gesloten en de troostprijs van het lidmaatschap van de Royal Society bevredigde hem maar half. Veel interessanter dan Boulliau's bijdrage aan de astronomie is dan ook de wijze waarop deze weinig gefortuneerde notariszoon zijn leven inrichtte en in het netwerk van de Republiek der Letteren functioneerde. Welke strategieën moest zo'n beroepsgeleerde ontwikkelen om zich staande te houden of eenvoudig aan het werk te kunnen blijven? Over wat voor hulpmiddelen beschikte hij om zijn doel te bereiken: publicaties, instrumenten, brieven, conversaties, reizen, lidmaatschappen? Wat was zijn intellectuele speelruimte? Hoe hield hij zijn reputatie in stand? Waar kon hij wel en niet vrijelijk over spreken, niet alleen op wetenschappelijk gebied, maar ook in de politieke en dogmatische zaken die bij geleerde correspondenten uit andere landen, culturen en godsdiensten bijna onvermijdelijk aan bod kwamen? Zo was zijn correspondent Lubieniecki een Poolse sociniaan die door Boulliau met veel moeite bij zijn wetenschapsagenda werd gehouden.

Al die vragen komen aan bod in dit boek van H. Nellen, een bewerkte vertaling van zijn Nijmeegse dissertatie uit 1980. Hij maakt er nauwgezet, en met aandacht voor de details die het verschil uitmaken, de balans op van Boulliau's leven en handelen als geleerde, met zijn bijdragen aan de wetenschap op de achtergrond. Behalve zijn levensverhaal vinden we er de analyse van vijf correspondenties (met Dupuy, Heinsius, Portner, Lubieniecki en Hevelius) en een conclusie die uitvoerig ingaat op de aard van Boulliau's *libertinage*. Ismaël Boulliau (1605- 1694) was als calvinist geboren maar bekeerde zich op 21 jaar tot het katholicisme en was vier jaar later priester. In Loudun maakte hij van nabij het proces tegen pastoor Urbain Grandier mee, die wegens hekserij werd verbrand (1631-1634). Hij werd er hevig door geschokt, zoals hij ook de veroordeling van Galilei diep betreurde. Het moet hem er definitief voor hebben gewaarschuwd al te expliciet uiting te geven aan zijn opinies, de wetenschappelijke incluis. In het vervolg zou hij als intellectueel de nodige voorzichtigheid bewaren.

Natuurlijk kon Boulliau, die op de bescherming van anderen was aangewezen, zich slechts ontplooien in Parijs. Hij maakte daar deel uit van de twee meest befaamde wetenschapskringen van zijn tijd: de academie van de gebroeders Dupuy en de kring van Mersenne. Samen met Descartes, Gassendi, Mersenne, Sorbière en Guy Patin behoort Boulliau tot de pioniers van de nieuwe wetenschap en de aanhangers van de fysica van Galilei, maar door zijn leeftijd vormt hij al de overgang naar de tweede generatie, die van Christiaan Huygens, met wie hij tal van banden onderhield. Boulliau's overtuiging dat het heliocentrisme de ware wetenschap was, streed natuurlijk met de leer van de kerk. Maar net als Gassendi, Jansenius en later Pascal nam hij het dualistisch standpunt in dat wat object van het geloof was geen object van de rede kon zijn. De wetenschap behoorde voor hem niet tot de geloofsorde. Twijfel werd dus overbodig. Zo omzeilde hij het conflict tussen geloof en rede, dat anderen zo in verwarring of in moeilijkheden bracht. Boulliau kon dan ook met grote gemoedsrust tegelijkertijd zijn religieuze orthodoxie belijden en het heliocentrisme verdedigen. Maar hij pleitte er wel voor dat de kerk zich voor de nieuwe wetenschap zou openstellen. Zijn evident heliocentrische positie ten aanzien van de beweging

van de planeten bezorgde hem een aanval van Jean-Baptiste Morin, professor aan het Collége Royal en een praktizerend astroloog. Ook Boulliau deed aan astrologie. Hij was zelfs via de astrologie tot de astronomie gekomen en bleef horoscopen trekken, onder andere voor prinses Albertine-Agnes van Nassau en kardinaal Mazarin. Maar hij voorzag zich stiekem van de nodige achtergrondgegevens en meer in het algemeen verzette hij zich mordicus tegen elke vorm van magie.

Die dubbelzinnigheid is kenmerkend voor de geleerden in de tussenfase. Huygens had er

geen last meer van: die wist niet eens welke gegevens Boulliau voor een betrouwbare horoscoop nodig had. Belangrijker nog was de twijfel van de Inquisitie aan Boulliau's orthodoxie. Op aanraden van zijn Romeinse vriend dom Christophe Dupuy bleef hij tijdens zijn Italiëreis in Florence en vermeed hij het gebied van de kerkelijke staat om niet in dezelfde gevangenis als Galilei te eindigen. Van Florence ging hij naar Smyrna en Constantinopel, waar hij zijn proeven en experimenten voortzette. Hij vond er weliswaar niet de kennis die hij verwachtte maar er ging wel een nieuwe wereld voor hem open. De nieuwsgierige Boulliau had op Descartes voor dat hij veel meer gewicht hechtte aan experimenten dan aan redeneringen. Hij behoort al tot het baconiaanse universum. Tegelijk behoedde hem dit voor overdrijvingen of al te gewaagde stellingen. Misschien is die al vroeg aangeleerde voorzichtigheid wel Boulliau's grootste handicap geweest. De geniale trekken die hij zeker had bleven daardoor in een veredelde vorm van geleerd ambacht steken. Nellen heeft Boulliau dan ook precies het monument gegeven dat hem toekomt: het naamregister achterin leest als een Baedeker van de geleerde wereld, en wie het boek uit heeft, staat verbluft dat een zo rijk geschakeerd, ambitieus en vol leven zo stil als een nachtkaars kon uitgaan. Ook dat was vroeg-moderne wetenschap.

Willem Frijhoff

W. Frijhoff, *Wegen van Evert Willemsz.: een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf 1607-1647* (SUN-Memoria; Nijmegen: SUN, 1995, 928 blz., *f*89,50, ISBN 90 6168 402 1).

This remarkable book has its origins in the realisation that two apparently unconnected episodes of Dutch seventeenth-century history - the visionary experiences of a fifteen-year old orphan in Woerden in the early 1620s and the career of one of the first ministers of the Reformed Church in New Netherland - were in fact intimately related as the religiously-inspired orphan, Evert Willemsz., became the minister, Ds. Everhardus Bogardus. The author has aimed to produce a 'biography in context'; this was perhaps the only practicable option as very little is known about Evert's earlier life, and relatively little about the period between his brief local notoriety and his re-emergence in a prominent role in the new American settlement. His aim is to show not only how a particular individual was shaped by the conditions of his time, but also how he could create new opportunities for himself through a process of interaction with his cultural environment. This ambitious project necessitates an interrogation of the social and cultural context of the various episodes of Evert's life, and it is this investigation which has made possible a large book about a man about whom relatively little is known.

The first part of the book (nearly 500 pages) concentrates on the two visionary episodes of 1622-1623 and their context. Next comes a brief section on Evert's period as a *ziekentrooster* in Mouree, and then the second major focus of the study, Bogardus in New Netherland. Important themes in the first part are the setting in Woerden, Evert's family and social background, and the beginnings of reformed pietism in the Republic. Frijhoff argues that the religious situation in Woerden was crucial: the

newly-victorious contraremonstrants were firmly backed by the town government but faced by a largely-hostile community, partly lutheran and partly remonstrant. Evert's visions could be represented as emblematic of the truth of the contraremonstrant position, as well as being in content an expression of orthodox pietism. The dynamic element of this part of the story is the way in which Evert was able to use his experiences to move from his artisan origins to a more elevated place in society through Latin school and the university of Leiden, ending up with a new persona, the latinised Everhardus Bogardus. The Mouree period is almost all context, for lack of other evidence, but Bogardus' career in North America offers the opportunity to match context with more conventional narrative. In particular,

the knowledge of his earlier life and experiences - not available to previous historians - is used to throw light on the minister's attitudes and perceptions in these turbulent years.

The most successful part of this study is perhaps the subtle examination of Evert's visions and their contemporary meaning. Frijhoff places these episodes in the context of other cases of possessed orphans in the sixteenth and seventeenth century, and notes that in this case no suspicion of witchcraft or satanic influence seems to have occurred. His chief concern is not whether the experiences were genuine or not, but the more interesting question as to the meaning they had for Evert himself and for others at the time. The content of Evert's angelic messages was banal - a simple insistence on repentance and the need for a sinful society to turn back to God - and while the impact in Woerden itself was considerable, the affair seems to have made little impact elsewhere. Although the author does not suggest this, it may well be that, outside the rather peculiar situation of Woerden, such a message was already sounding somewhat anachronistic in the dynamic Holland of the early decades of the seventeenth century.

Indeed, one criticism that might be made of the book as a whole is its failure to recognise the extent to which the role of religion in Dutch society was changing in these years. Frijhoff's exposition of the centrality of religion, and in particular of the relationship between church and civil authorities, often seems rather more appropriate to earlier periods or perhaps other parts of Europe than to Holland in particular at this time. One reason for this may be that both the young Evert Willemsz. and the mature Ds. Bogardus held a quasi-theocratic vision of church and society which was never realistic for the Dutch seventeenth century. In New Netherland, Bogardus seems to have had an exaggerated view of the social and constitutional importance which attached to a minister of the Reformed Church, and this brought him into conflict with the civil authorities represented by successive governors, Van Twiller and Kieft. The author has very little sympathy, perhaps with good reason, for either of the latter but their policies towards the church and its minister were consistent with regents' attitudes *in patria*. However much they may have been unworthy or incompetent in other respects, in this matter they would appear to have been exemplary of contemporary regent attitudes.

Another mild reservation is that the context does sometimes get a little out of hand. In the early chapters on Evert's background, the connections with the main subject are often rather tenuous: the journey is colourful and fascinating but sometimes takes a very long time to reach its goal. The West African *intermezzo* takes up nearly fifty pages, although almost nothing is known about Evert's time there, and even in New Netherland the sources for Bogardus himself are exiguous and great weight has again to be placed on background materials. If the reader sometimes finds him- or herself absorbed in an account of early seventeenth-century Dutch translations of English puritan moral tracts, or the early history of New Netherland, however, the experience is instructive and the relevance eventually becomes apparent.

To say that this work is only largely successful is to measure it by the ambitious standards laid down by the author himself in his introduction. By any other criterion it is a rich and rewarding book, and it is almost certainly the finest work of Dutch cultural history to appear in recent years.

J.L. Price

H.J.M. Nellen, E. Rabbie, ed., *Hugo Grotius theologian. Essays in honour of G.H.M. Posthumus Meyjes* (Studies in the history of Christian thought LV; Leiden-New York-Keulen: E.J. Brill, 1994, ix + 274 blz., *f*135,-, ISBN 90 04 10000 8).

in 1988 publiceerde Posthumus Meyjes de tekst van Hugo Grotius' verloren gewaande maar door hem weer teruggevonden *Meletius sive de iis quae inter Christianos conveniunt epistola,*

geschreven in 1611, maar nooit eerder gepubliceerd. Dat werd het sein voor het opstarten van een reeks nieuwe edities van Grotius' theologische werken, waarvan intussen zijn verschenen de *Defensio fidei catholicae* (1617) en de *Ordinum Hollandiae ac Westfrisiae Pietas* (1613). Bij dit project is de editor van de *Meletius* één van de drijvende krachten. Wat lag er dus meer voor de hand dan de Leidse hoogleraar bij zijn afscheid een colloquium en een huldebundel aan te bieden met als thema Hugo Grotius als theoloog? Het is een fijn boek geworden, met een dertiental inleidingen, in het Engels en het Frans, heel praktisch afgerond met een goed bruikbaar bibliografisch overzicht van boeken en artikelen over Grotius' theologische werken. Ook is er een bibliografie van Posthumus' publicaties opgenomen. Indices van persoonsnamen en onderwerpen sluiten de bundel af.

Posthumus zelf opent het boek met een interessante bijdrage, waarin hij laat zien hoe de in handschrift bewaarde 'Excerpta theologica' van Grotius licht kunnen werpen op de genesis van diens *Meletius* en andere theologische publicaties. H.J. van Dam behandelt vervolgens Grotius' *De imperio summarum potestatum circa sacra* voltooid in 1618, maar pas in 1647 uitgegeven: hoe kwam dit boek tot stand, wat waren Grotius' bronnen, wat was de ideologische achtergrond? Ontstaan en receptie van Grotius' meest bekende theologische werk, zijn *De veritate religionis christianae*, worden besproken door J.P. Heering, die in 1992 een voortreffelijke dissertatie publiceerde over hetzelfde onderwerp. F. Laplanche geeft een beschrijving van Grotius' beoordeling van de heidense godsdiensten in diens *Annotationes in Vetus Testamentum* en enkele andere werken. H.J. de Jonge sluit dit eerste deel af met een knap essay over Grotius' kijk op de evangeliën en de evangelisten. Het zijn vier boeiende inleidingen van de hand van auteurs die goed thuis zijn in de materie.

De tweede reeks bijdragen heeft als titel 'Grotius' theology and contemporary thought'. In een interessante bijdrage wijst J. Trapman op de invloed van Erasmus. E. Rabbie laat zien hoe Grotius dacht over joodse godsdienst en literatuur. De auteur is als weinigen daarvan op de hoogte. H.J.M. Nellen beschrijft hoe Grotius als protestantse geleerde en publicist de nodige problemen had in het katholieke Frankrijk waar hij vanaf 1621 leefde. J. Bots geeft een goed overzicht van de relaties tussen Grotius en diens tegenspeler, André Rivet. Deze vier bijdragen vind ik persoonlijk zeer waardevol voor het beter verstaan van Grotius' theologisch werk, gezien in de tijd waarin ze ontstonden.

Wel interessant maar toch minder relevant acht ik de laatste vier inleidingen onder de gezamenlijke titel 'The influence of Grotius' theological thought'. Wie op de hoogte wil komen van de geschiedenis van het Schotse apocalyptisme in de zeventiende eeuw, kan terecht bij J.K. Cameron, maar deze bijdrage biedt niet zoveel over de betekenis en invloed van Grotius' werk. Veel informatiever acht ik het artikel van J. van den Berg over de invloed in Engeland van Grotius' ideeën over antichrist en apocalyptisme. Het werpt weer wat meer licht op de boeiende relaties tussen een groep Nederlandse theologen en de hoogkerkelijke kopstukken in dat land. De twee laatste bijdragen, van O. Fatio en E. van der Wall, behandelen tenslotte de invloed van Grotius in het Genève van begin achttiende eeuw en op de 'theologia prophetica' van de Franeker hoogleraar Campegius Vitringa. Natuurlijk is de studie van de receptie van het werk van een groot denker als Grotius altijd de moeite waard. De hier gekozen themata vind ik echter niet alle even relevant voor de betekenis van zijn werk.

Deze fraaie bundel geeft een goed beeld van de stand van zaken bij het huidige onderzoek naar Grotius' theologisch werk. De inleidingen laten ook duidelijk zien hoe de filoloog en jurist Grotius op een heel eigen wijze theologie bedreef. Voor het beter verstaan van zijn theologische opvattingen en publicaties is deze bundel voor de eerstkomende tijd een onmisbaar hulpmiddel geworden. Dat nu naast de brieven en de dichtwerken ook Grotius' theologica de aandacht krijgen die ze verdienen, is iets om dankbaar voor te zijn, want nog altijd moeten we

een grote achterstand inlopen op het terrein van de wetenschapsgeschiedenis. De hier besproken bundel laat tenslotte ook duidelijk zien dat de met dit boek gehuldigde juist op dat terrein zijn sporen heeft verdiend.

C.S.M. Rademaker

C. Harline, *The burdens of sister Margaret. Private lives in a seventeenth-century convent* (New York, etc.: Doubleday, 1994, xx + 359 blz., ISBN 0 385 47395 8).

Dit boek gaat over de hervorming van het kloosterleven in het grauwzusterklooster Bethlehem te Leuven, in pakweg 1625-1637. De grenzen zijn wat vaag want er is een voor- en een nageschiedenis. Harline heeft zijn boek niet geschreven vanuit het brede perspectief van de katholieke reformatie, al loert die steeds op de achtergrond, maar als een studie over mensen en hun handelingen, vanuit de overtuiging dat de praktijk van het dagelijks leven steeds een lokaal gezicht heeft. Omdat zij nooit eenvoudig uit de norm kan worden afgelezen, reconstrueert hij haar met behulp van een casus. Centraal staat daarbij zuster Margaretha (Margriet) Smulders, die in 1648 op ongeveer 65-jarige leeftijd stierf. Vanaf ca. 1615 kreeg ze visioenen, voelde zich bij herhaling door de duivel bezeten en achtte zich door haar geestelijk leidsman aangerand. Ze deed een zelfmoordpoging, een exorcist kwam tussenbeide, en ze werd ter genezing naar Scherpenheuvel gestuurd. Tweemaal ging ze meer of minder vrijwillig het klooster uit en werd ze weer toegelaten, maar niet dan na een krachtige campagne bij de kerkelijke overheid, die het geval aangreep om met de zusters over de hervorming van hun kloosterleven te onderhandelen. Zuster Margaretha trad daarbij op als 's bisschops waakhond en vrome verklikster. Geen wonder dat ze in het klooster tal van tegenstanders had, te beginnen met mater Adriana Thuis, die veel moeite deden haar uit het huis weg te houden. Maar ze had ook enkele medestanders, zoals zuster Catharina Rijckeboer. In de gesloten sfeer van het klooster heerste al gauw een kleine loopgravenoorlog. Bij de bemiddeling kwam de kerkelijke overheid op alle vier hiërarchische niveaus tussenbeide: biechtvader Henri Joos, deken Lucius, aartsdiaken Van der Wiel en bisschop Boonen.

Dikke pakken brieven uit het kloosterarchief (thans in het Aartsbisschoppelijk Archief te Mechelen), geschreven door de zusters en andere belanghebbenden, verschaften Harline de substantie voor zijn boek. Vierentwintig hoofdstukken lang zet hij de casus uiteen. We volgen er een aantal personen in verschillende combinaties en met uiteenlopende handelwijzen en motivaties, normen en waarden, deugden en ondeugden: conversatie, vriendschap, gehoorzaamheid, intern gezag, ruzie, achterklap, factiestrijd, visitatie, werk, inkomen, armoede, aalmoezen, familiebanden, patronage, clausuur, geloften, de biechtvader, de overheid, vasten, ziekte, spel, devoties, wangedrag tijdens het koorgebed - alle aspecten van het dagelijks leven in een vroegmodern vrouwenklooster worden kort maar krachtig aan de orde gesteld, telkens omringd met voorbeelden van elders die het mogelijk maken de betekenis en reikwijdte ervan te appreciëren. Het boek geeft een levendig beeld van de alledaagse vertaling van de normen en waarden van het religieuze leven, en van de inzet daarvan voor de persoonlijke levensvervulling. De machtsstrijd rond zuster Margaretha en

het leiderschap doet onweerstaanbaar denken aan C.P. Snows roman over de Master-verkiezing in een college te Cambridge, vier eeuwen later (*The Masters*, 1951). Heel een wereld die we hebben verloren komt weer even tot leven. Maar de brieven van de ruziënde nonnen blijven aan de oppervlakte van het gemeenschappelijk bestaan. Hun innerlijk leven onttrekt zich grotendeels aan onze waarneming.

Het boek kan het best worden gekenschetst als een beschrijving in verhaalvorm, dicht bij de

bronnen, van de conflicten en hun oplossing, tegen de achtergrond van bredere ontwikkelingen in het kerkelijk bestel en het geestelijk leven. Harline bewaart afstand, over de geloofwaardigheid van zuster Margaretha spreekt hij zich niet uit. Hij oordeelt niet, en veroordeelt nog minder. *Thick description* op zijn suggestiefst. Desondanks heb ik moeite gehad met de vorm van het verhaal. Het zal een kwestie van smaak zijn dat Marc Therry dit boek looft als 'een schitterende parel aan de kroon van de mentaliteitsgeschiedenis en de *microhistory*' (*Trajecta*, 4 [1995], 87), terwijl ik het, zonder dat oordeel af te wijzen, hier en daar niet om door te komen vond. Ik heb me lang afgevraagd waarom. Kloosterruzies zijn minstens zo boeiend als andere conflicten, maar de lezer zit er soms wel erg dicht met de neus bovenop. De Amerikaanse voorliefde voor voornamen maakte het mij vaak moeilijk te zien wie er aan het woord was. Maar misschien verwacht ik wel iets anders van zo'n boek. Ik zit niet te wachten op de narratieve vorm van de vlotte historische roman waarvoor Harline heeft gekozen, met filmische settings, journalistieke ingrepen en hertaald proza. Ik zou eerder de nadruk leggen op de valstrikken van presentistisch taalgebruik bij de reconstructie van een zeventiende-eeuwse leef- en denkwereld. Kritische noten daarover staan er nauwelijks in. Noten zijn er al helemaal niet. Alle (overigens royale) verwijzingen naar bronnen en literatuur maar ook de bredere situering van de inzet van de conflicten en maatregelen en alle historische discussie is naar een bibliografische verantwoording achterin het boek verwezen (279-343). Desondanks blijft die discussie schaars, want Harline citeert bijna steeds instemmend. Het boek stelt acuut het probleem van de taal van het historisch werk en van de narratieve grenzen van de *microhistory*. De vrijheid die Harline daarbij neemt vind ik voor een historicus kantje-boord, en op onderdelen te ver gaan. Misschien kan een kritische geschiedtheoreticus mij gerust stellen?

Willem Frijhoff

C. Boschma-Aamoudse, M.A. van der Eerden-Vonk, *Het huis met de zwaan. De bouw- en bewoningsgeschiedenis van Voorhaven 137 in Edam* (Hilversum: Verloren, 1995, 132 blz., *f* 17,50, ISBN 90 6550 525 3).

Wanneer in 1988 het vervallen huis aan de Voorhaven nummer 137 te Edam in bezit komt van nieuwe eigenaars, breken de betere tijden voor het pand aan. De nieuwe bezitters beschouwen het als een uitdaging om een historisch pand op te knappen en laten een grondige restauratie uitvoeren. Deze restauratie biedt de gelegenheid om bouwhistorisch onderzoek op het gebouw te verrichten. Tegelijkertijd wordt er op verzoek van de nieuwe eigenaars in de archieven van de stad en de streek gezocht naar gegevens over het pand en de bewoners ervan. De twee auteurs hebben dit onderzoek op zich genomen en hun bevindingen op schrift gesteld. Het resultaat is een fraai vormgegeven boekje over de geschiedenis van een deftig woonhuis in een klein stadje.

Het huis dateert zoals op de voorgevel vermeld staat van 1659. De Edamse belastingpachter Jan Michielszoon de Swaan heeft het laten bouwen. De naam van de eigenaar vindt men terug in de gevel, waar op de top een natuurstenen zwaan

prijkt. C. Boschma-Aamoudse wijdt in het eerste deel, dat over de bouwhistorie gaat, ook een kort stuk aan de omgeving van het pand in de periode voorafgaand aan de bouw; een leuke doorkijk naar de stedebouwkundige ontwikkeling in vroeger tijden. Aan de hand van achttiende-eeuwse tekeningen is het vervolgens mogelijk om inzicht te krijgen in de oorspronkelijke staat van het huis. Gelukkig wordt er met het begrip 'oorspronkelijke staat' in het boek voorzichtig omgesprongen. In de loop der tijden hebben de verschillende eigenaars natuurlijk hun sporen in het gebouw achtergelaten en in het

boek wordt met respect gesproken over de verbeteringen die vorige bewoners 'liefdevol hebben aangebracht'. Uitgangspunt van de restauratie in 1988 was voor wat betreft het exterieur consolidatié van de bestaande situatie. In het interieur was het enerzijds nodig rekening te houden met de wensen voor modern comfort en anderzijds niet mogelijk terug te keren naar de zeventiende-eeuwse situatie.

Het pand is een opvallende verschijning in het door rode bakstenen trapgevels gedomineerde Edam. Het huis heeft de onmiskenbare kenmerken van de stijl van de beroemde Amsterdamse architect Vingboons maar kan volgens de auteur niet aan de meester zelf worden toegeschreven. Aan de beschrijving van het interieur wordt veel aandacht besteed; dit bevat dan ook veel details van kunsthistorische waarde. Zo is er bijvoorbeeld een rijk gesneden notenhouten poort tussen het voorhuis en de gang naar het achterhuis. Deze poort is nog wel eens verplaatst en is ooit bijna door de kerkvoogden van de Grote Kerk verkwanseld.

Ook vóór 1988 zijn er grote en minder grote restauraties aan het huis gedaan. Deze worden in het boek kort beschreven. Voor de leek is hierbij de opgenomen verklarende woordenlijst van bouwkundige termen onontbeerlijk. Deze zou nog veel langer mogen zijn; vele termen die gebruikt worden, zal men er vergeefs zoeken. Een welkome aanvulling vormen eveneens de foto's en andere illustraties.

Het tweede deel is een stuk levendiger van toon. Hier betreft het dan ook de bewoningsgeschiedenis en over elke eigenaar valt wel iets persoonlijks te vertellen. M.A. van der Eerden-Vonk weet uit de archieven zoveel gegevens boven water te krijgen dat ze de bewoners van het pand als kleine miniatuurtjes kan schetsen.

Het is een aardig werk, dat de lezer inzicht geeft in de bouwwijze van een huis en hoe op verantwoorde wijze een restauratie uitgevoerd kan worden. Het deel over de bewonersgeschiedenis heeft aanvullende informatie geleverd over de herkomst van in het huis aangebrachte details. De beide delen vullen elkaar mooi aan.

Joke Batink

I.B. van Creveld, *Haagse rabbijnen. Drie eeuwen geestelijke leiding* (Zutphen: Walburg pers, 1995, 276 blz., *f* 44,50, ISBN 90 6011 945 2).

De joden die zich sinds 1590 in de noordelijke Nederlanden kwamen vestigen, kozen de grote handelssteden als woonstee. Pas in het laatste kwart van de zeventiende eeuw trokken enkele rijke families zoals De Pinto, Pareyra en Lopes Suasso naar Den Haag. De eerste gemeente aldaar bestond uit Portugese, of sefardische joden. De asjkenaziem volgden. Net als in Amsterdam hielden beide groepen aanvankelijk gemeenschappelijke diensten, maar ook in de residentie scheidden hun wegen: in 1701 keurde de Haagse magistraat het reglement voor de asjekenazische gemeente goed. Over die laatste gemeente publiceerde Van Creveld al in 1989 een boek, getiteld *De verdwenen buurt* (recensie *BMGN*, CV (1990) 518).

In dit complementaire boek gaat het om een geschiedenis van de geestelijke leiders, de rabbijnen, tegen de achtergrond van de ontwikkeling der joodse gemeenten in Den Haag. Dat is geen eenvoudige opgave. Men behoort als schrijver niet alleen vertrouwd te zijn met de historie van het jodendom in de Nederlanden maar ook

gedegen kennis te hebben van talmoed en tora. En eigenlijk dient de auteur van zo'n studie het historische handwerk te verstaan: dat is namelijk ook een vak. Van Creveld voldoet waarschijnlijk - zeker in de ogen der vele deskundige subsidiënten - aan de eerste vereisten, als we aannemen dat hij de ir. I.B. van Creveld is, die blijkens een passage (179) ca. 1941 te Delft studeerde, en volgens een andere passus (211) in 1956 lid was van het dagelijks bestuur van het Nederlands-Israëlitisch Kerkgenoot-

schap van Den Haag. Hij was in dat geval dus een wereldlijk bestuurder, maar is geen historicus.

Van Creveld behandelt de rabbijnen achtereenvolgens. Hij heeft nieuwe aanwijzingen gevonden dat de eerste al in 1706 of 1708 in functie was. De achttiende eeuw wordt snel afgedaan, want op bladzijde 32 zijn we al in de Franse Tijd. De auteur meldt dat in Den Haag zich geen splitsing in de gemeente heeft voorgedaan zoals in Amsterdam, waar een kleine groep 'verlichte' joden een eigen gemeente stichtte. Van Creveld geeft daarvoor geen andere verklaring dan dat de parnassiem in Den Haag 'de bakens tijdig verzet' hebben. Ook de negentiende eeuw wordt wel erg beknopt behandeld. Op bladzijde 48 zijn we bij opperrabbijn Tobias Tal, die in 1895 in Den Haag kwam wonen. Kortom, het grootste deel van het boek betreft de laatste eeuw. Daarover verschaft Van Creveld veel zakelijke informatie, waartussen echter geen patroon zichtbaar wordt. Integendeel, de periode na de oorlog wordt zelfs heel sterk kroniekmatig.

Natuurlijk zijn er enkele thema's aan te wijzen die samenhangen met de taak der (opper)rabbijnen: de pastorale zorg, het handhaven van de halacha, toezicht op de kasjroet en dergelijke. Een visie ontbreekt. Desalniettemin biedt Van Creveld soms boeiende kijkjes op het joodse geestelijk leven in een 'christelijke' samenleving - niet in het minst dankzij zijn impliciete stellingnames, bijvoorbeeld inzake de weigering tot nauwe samenwerking met de liberaal-joodse gemeenten. Opperrabbijn Isaac Maarsen - aan wie drie hoofdstukken worden gewijd - was een geharnast tegenstander van welke soort 'reform' dan ook: wie geen orthodoxe jood is, is geen jood. In opperrabbijn A.B.N. Davids vond hij een medestander die hem in 1930 schreef: 'Indien men in het kerkgenootschap *uitsluitend* wil zien een vereeniging van Joden voor *godsdienstige* belangen, dan zullen zy, wien deze godsdienstige belangen onverschillig zijn, niet langer meer lid willen blijven' (118). Wat de Nationale Vergadering in 1796 had gedecreteerd - de staat erkent geen joodse 'naties' meer, zij kent het jodendom slechts als godsdienst -, kon in orthodoxe joodse kring nadien zo niet worden verstaan. Maarsen en zijn opvolgers waren fel tegen gemengde huwelijken gekant: 'het verbod van gemengd huwen dient om te voorkomen dat het joodse *volk* opgaat in de omgeving' (124; cursivering van mij). Zij gingen ook niet in op verzoeken om tot het jodendom te worden toegelaten. Van Creveld noemt af en toe assimilatie - bijvoorbeeld de assimilant mr. L.E. Visser - maar hij gaat op dat probleem niet in. Er spoken figuren door het boek van wie niets naders wordt verteld, zoals dr. Horn, of over wie we wel graag meer achtergrond hadden vernomen, zoals F. Weinreb.

Dit boek laboreert dus aan enkele mankementen: het is onevenwichtig van opzet en uitwerking en er zitten nogal wat onnodige foutjes in (honorus causa - tot viermaal toe -, Goselings in plaats van Goseling, Koekenheim in plaats van Kukenheim, enzovoort). Aan de sefardische gemeente wordt, als een ondeigeschoven kind, slechts incidenteel aandacht besteed. Eigenlijk is dit boek vooral een vervolg op D.S. van Zuidens *De Hoogduitsche Joden in 's-Gravenhage* uit 1913.

A. H. Huussen jr.

F. Guwy, *Voltaire, help! De Hollandse ervaringen van Voltaire en de invloed op zijn denken* (Amsterdam: Balans, 1995, 183 blz., *f*32,50, ISBN 90 5018 274 7).

Dit vlot leesbare boekje voert de lezer naar de eeuw van Voltaire, de achttiende eeuw. Op een onderhoudende manier maken we kennis met het leven, de denkbeelden en de wereld van deze filosoof.

François-Marie Arouet - zoals Voltaire werkelijk heette - werd in 1694 in Parijs geboren als de jongste van drie kinderen. Op zijn tiende jaar werd hij naar het gerenommeerde jezuïeten-

college Louis-le-Grand gestuurd, dat een belangrijke invloed op zijn vorming zou uitoefenen. Veelzeggend is ook dat vele van de later bekend geworden filosofen en encyclopedisten dezelfde leerschool hebben doorlopen.

Met zijn vader kon Voltaire niet opschieten en de vader op zijn beurt wist niet wat hij met de zoon aan moest. Om zijn jongste zoon op het fatsoenspad te brengen, wist hij gedaan te krijgen dat deze als privé-secretaris van de Franse ambassadeur in de Republiek meeging naar Den Haag. De ambassadeur vond de jonge dichter echter een ‘hopeloos geval’ en stuurde hem terug naar Parijs. Eenmaal terug in Parijs bracht zijn vlijmscherpe pen hem al snel in moeilijkheden, wat uiteindelijk leidde tot een verblijf in de Bastille.

In 1722 was hij in het gezelschap van een rijke gravin weer in Holland. In zijn brieven is hij lovend over dit land, over de tolerantie, het landschap, de welvaart en de geringe afstand tussen elite en ‘gepeupel’. Hij liet zijn werk bij Hollandse uitgevers drukken, over wie hij overigens niet altijd even vriendelijk schreef. Het tweede land waar Voltaire enthousiast over schreef, was Engeland. Hij bracht zelfs een bezoek aan koning George I. In 1737 brachten zijn geschriften hem wederom in moeilijkheden en moest hij uitwijken naar Holland. In deze periode ontmoette hij Boerhaave en de Newton-kenner 's Gravesande. Vooral met de laatste zou hij nog lang corresponderen.

Voltaire zou de Republiek in totaal vijf maal aandoen. Holland fungeerde voor hem als een soort ideaal, als een voorbeeld voor zijn denkbeelden en als model waarin hij zijn eigen waarden projecteerde. De hier opgedane ervaringen werkten door in zijn denken.

In het hoofdstuk over Voltaire en de religie blijkt dat hij er in feite een leven lang over deed om de streng-jansenistische erfenis van vooral zijn oudere broer van zich af te schudden. Hij ging echter niet zover als zijn mede-encyclopedisten Diderot en D'Holbach door de religie helemaal af te schaffen. In Voltaires visie had de wereld een God nodig. Als God er niet was, had hij uitgevonden moeten worden. Religie had een sociale functie. Met de God van de bijbel en de joden had hij echter niet veel op. Hij vond hem immoreel en wreed.

De relatie tussen Voltaire en Rousseau is een veelbesproken thema. Aanvankelijk was de verhouding tussen die twee redelijk. De ideeën van beide denkers spoorden echter steeds minder. Toen Rousseau zijn aanval op de passie van Voltaire - het theater - opende, werd de verhouding snel slechter. Deze publicatie verscheen op het moment dat het door Voltaire gestichte theater in Ferney (even buiten Genève) goed begon te lopen en Voltaire in Genève, voor hem een ballingsoord, een groeiend succes oogstte. Rousseau vond toneel sociaal nutteloos, immoreel en onnatuurlijk. In het *Contrat Social* stelde hij indirect het burgerlijke karakter van de Verlichting aan de kaak. Voor Voltaire was dit onaanvaardbaar. De polemiek tussen beiden duurde jaren en het kwam nooit meer goed tussen Voltaire en Rousseau.

In 1756 had Voltaire het kasteel in Ferney gekocht, waar hij de laatste twintig jaren van zijn leven doorbracht. Hij investeerde grote sommen in de ontwikkeling van het gebied. Tegen het einde van zijn leven was hij erin geslaagd Ferney uit te bouwen tot een welvarende gemeente. Protestanten en katholieken leefden in zijn gebied vreedzaam naast elkaar. Hij verzette zich tegen onverdraagzaamheid en liet een stroom van pamfletten het licht zien. Hij verdedigde de van moord beschuldigde protestant Jean Calas. Hoewel Calas na gruwelijke martelingen was geëxecuteerd, zette Voltaire van alles in het werk om hem postuum onschuldig verklaard te krijgen.

In het eerste hoofdstuk is de relatie met Holland duidelijk aanwezig. In de latere hoofdstukken is zij minder manifest, zodat je je kunt afvragen of de ondertitel wel helemaal de lading dekt. Het boek, dat niet pretendeert wetenschappelijk te zijn, is voorzien van een lijst van geraadpleegde literatuur, een bescheiden, vooral verklarend, notenapparaat en enkele zwartwit illustraties.

W.J. Dral

M. Everard, *Ziel en zinnen. Over liefde en lust tussen vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw* (Dissertatie Leiden 1994; Groningen: Historische uitgeverij, 1994,219 blz., *f*45,-, ISBN 90 6554 141 1).

'Deze studie over liefde en lust tussen vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw wil een bijdrage zijn aan de geschiedenis van vrouwelijke homoseksualiteit, zonder aan die geschiedenis zelf iets toe te voegen'. Zo luidt de eerste, programmatische zin van Myriam Everards proefschrift. Vrouwelijke homoseksualiteit is een historische categorie van veel later datum die alleen ten koste van grove anachronismen op de achttiende eeuw kan worden losgelaten. Mannelijkheid en vrouwelijkheid stonden toen nog niet - zoals in de twintigste eeuw - diametraal tegenover elkaar, maar werden beschouwd als varianten van een één-seksemodel (in de visie van Thomas Laqueur). De relaties tussen vrouwen in die tijd moeten dan ook in hun eigen termen worden geanalyseerd en op hun eigen merites beoordeeld. Everards uitgangspunt daarbij is het andere, het vreemde van de wereld van de achttiende eeuw. Zij benadert die wereld onbevangen en met een rijke verscheidenheid aan bronnen, feit en fictie: dichtbundels, processtukken, egodocumenten, pamfletten, kranten enzovoort. *En détail* onderzoekt zij een aantal relaties tussen vrouwen in de diverse lagen van de samenleving. Vaak zijn die al eerder voorwerp van studie geweest. Een zorgvuldige herlezing van het bronnenmateriaal, een nieuw perspectief of een andere samenhang leidt echter telkens tot eigen conclusies.

De gedichten en romans van Betje Wolff en Aagje Deken maken het burgerlijke waardenpatroon en de deugdenspiegel zichtbaar die hun 'zielsvriendschap' moeten verklaren. De verhouding tussen beide dichteressen is niet zo zeer niet lesbisch omdat ze niet lichamelijk is geweest als wel omdat ze niet lesbisch *kan* zijn. Hun profane zielsvriendschap past in een tijd waarin God wat is teruggetreden en deugd en zedelijke vervolmaking voorop gaan. Ondeugende speculaties over de erotica voorkomend in de in 1789 geveilde bibliotheek van Wolff en Deken (na hun vertrek naar Frankrijk) pareert Everard door zelf te speculeren over de veilinghouder die dit materiaal wellicht met malicieuze bedoelingen heeft ingestoken. Daardoor zou deze echte veilingcatalogus vergelijkbaar zijn met het bekende spotgenre van gefingeerde catalogi en boedelbeschrijvingen. Zo vervaagt de grens tussen feit en fictie.

Relaties tussen vrouwen in de hogere en lagere strata van de samenleving weken sterk af van dit burgerlijke - en in veel opzichten paradigmatische - midden. Het oeuvre van Belle van Zuylen is een dankbare bron voor de *faits et gestes* van een aristocratische en hoog-patricische *beau monde.* Tot een andere kijk op die libertijnse wereld leidt dit overigens niet, zolang men zich ten minste niet verbaast over de verschillen binnen een patriciaat dat zich deels aristocratisch gedroeg en deels juist een burgerlijke levensstijl voerde. Interessanter is wat Everard meedeelt over de met die mondaine kringen verbonden sfeer van het theater en de daar figurerende actrices, de 'economie van het mainteneurschap', de transferwaarde van een actrice die werd overgedaan, en de 'potdeksels' die een maintenée-met-kind respectabel maakten.

Uitgesproken polemisch worden de opvattingen geëvalueerd van Rudolf Dekker en Lotte van de Pol over vrouwen die mannenkleren zouden hebben gedragen ter vermomming van hun homoseksualiteit. Hier klinkt het verwijt van anachronistisch interpreteren het scherpst. In dit verband wordt het bekende geval van de *Bredasche Heldinne* Maria van Antwerpen, de 'stuurman zonder mast' aan wie Franciscus

Lieven Kersteman een pseudo-autobiografie wijdde en die tot tweemaal toe als man verkleed een huwelijk aanging, aan een nauwgezette herlezing onderworpen.

De zelfkant van de samenleving onderzoekt Everard via de unieke reeks processen tegen vrouwen in Amsterdam tussen 1792 en 1798, het enige voorbeeld van vrouwen die wegens 'onnatuurlyke vuyle verrichtingen' werden vervolgd. Zorgvuldig nuancerend komt zij tot een andere afweging dan Theo van der Meer die deze gevallen heeft aangebracht. Zij plaatst het

'lollen' van vrouwen onderling in de context van het grote vrouwenoverschot en de kommervolle omstandigheden binnen de armoedecultuur van de Jordaan. Haar eigen voorzichtige verklaring voor de plotselinge vervolgingen neigt naar veranderingen in de buurtdynamiek, aangezien het 'lollen' zelf aantoonbaar al veel langer voorkwam. Dit lijkt mij een verlegenheidsoplossing. Want Everard stelt ook vast dat de vervolgingen juist in mei 1797 een hoogtepunt bereikten en daardoor samenvielen met een periode van grote sociaal-politieke onrust in de stad. Een verbinding tussen een en ander durft zij, bij gebrek aan expliciet bronnenmateriaal, echter niet te leggen. Het is de vraag of Everard hier niet te veel verwacht van haar bronnen, in de zin van rechtstreekse antwoorden op de door haar geformuleerde problemen. Het is misschien heel wel mogelijk een samenhang aan te geven tussen verschillende verschijnselen die nu onverbonden blijven: de leefomstandigheden in de Jordaan, de door de Bataafse Omwenteling gewekte verwachtingen (politiek en anderszins) en de grote spanningen waartoe die - juist in Amsterdam - aanleiding gaven, eigenrichting door de buurt en het vervolgingsbeleid van de overheid.

Everard heeft een mooi boek geschreven, wikkend en wegend, fraai van stijl en met veel gevoel voor detail. Met *thick description* als methode en een eigenzinnig, nu en dan precieus woordgebruik weet ze op heel suggestieve wijze een andere wereld op te roepen. Soms lijken haar vrouwenwerelden - want het is er meer dan één - echter haast eilanden in het grotere geheel van de laat-achttiende-eeuwse samenleving, waar de besproken vrouwen - om het even of het nu Betje Wolff, Belle van Zuylen of de Amsterdamse lollepotten betreft - toch middenin stonden. Het zou ongetwijfeld lonend zijn geweest meer naar samenhang te zoeken met de evoluerende Nederlandse Verlichting en de politisering daarvan in de Patriottentijd en de eerste Bataafse revolutiejaren. Misschien had Everard ook meer afstand moeten nemen van haar seksegerichte vertrekpunt en haar aandacht moeten richten op het - in de context van de burgermaatschappij waarvan Wolff en Deken zulke exemplarische vertegenwoordigers waren - ontstaan van gescheiden sferen voor man en vrouw, met alle complicaties die dit juist in de revolutietijd toen de samenleving opnieuw ingericht moest worden, met zich meebracht.

N.C.F. van Sas

Nieuwste geschiedenis

E.J. Fischer, J.L.J.M. van Gerwen, G. Reudink, *Stap voor stap. Een proeve van macroselectie inzake Nederlandse bedrijfsarchieven* (Amsterdam: NEHA, Zeist, Stichting project-bureau industrieel erfgoed, 1994, 222 blz., *f*29,50, ISBN 90 71617 86 6).

Zoals vaak illustreert ook in dit geval de ondertitel de opzet die de auteurs van dit nuttige en goed doordachte boek voor ogen stond: de voorstelling van een methode (lijkt me een gelukkiger taalgebruik dan het veel gehanteerde 'model') van macro-selectie voor het bedrijfsarchief in Nederland. Misschien had er voor de duidelijkheid aan moeten worden toegevoegd dat de publicatie beperkt blijft tot de negentiende en twintigste eeuw en in de praktische toepassing alleen de

katoenindustrie in Overijssel bespreekt. Als hoofdtitel verwijst ‘stap voor stap’ naar een didactische bekommernis om langs lijnen van geleidelijkheid te werk te gaan. De studie bestaat uit vier delen: de theoretische voorstelling van de methode, de concrete toepassing, een samenvatting van beide en een reeks bijlagen die in feite de databank van deel 2 vormen.

Macro-selectie van het bedrijfsarchief betekent de selectie met het oog op bewaring of vernietiging van het archief van bedrijven in de hoop dat de geselecteerde bestanden een evenwichtige en representatieve steekproef vertegenwoordigen van de toestand en ontwikkeling

binnen het lokale, provinciale en nationale bedrijfsleven. De term wordt vaak gebruikt in tegenstelling tot micro-selectie die zich volledig afspeelt binnen een reeds geselecteerd bedrijfsarchief en dan tracht uit te maken welke archiefstukken kunnen worden vernietigd en welke moeten worden bewaard. Een drastische selectie mag dan al een gruwel zijn in de ogen van de bedrijfshistoricus, het is evenzeer een noodzaak. Enkele jaren geleden waren in Nederland reeds 4.800 bedrijfsarchieven (exclusief de assurantiewereld) geregistreerd. Dat aantal is slechts het spreekwoordelijk topje van de ijsberg die hier staat voor 7 tot 900.000 ondernemingen. Om deze *stock* en het al even indrukwekkende accres de baas te kunnen, moeten er keuzes worden gemaakt, moet er worden geselecteerd. Daartoe dienen zich twee technieken aan die ik zou durven omschrijven als het natte vingerwerk en het beroep doen op het gezond verstand. Het 'natte vingerwerk' is een ietwat oneerbiedige benaming voor wat in een indrukwekkende verschijning als de statistiek schuilgaat achter geleerde begrippen als *random sampling* en *quota sampling.* De auteurs hebben, en gelukkig maar, gekozen voor het gezonde verstand. Hun optie heeft vorm gekregen in een '8-stappenmodel' dat tevens naar de hoofdtitel van het boek verwijst. Samengevat komt deze methode erop neer dat op basis van werkgelegenheidscijfers het belang wordt vastgesteld van een bedrijfstak binnen de economie en dat vervolgens aan de hand van kwalitatieve en kwantitatieve criteria een aantal voorwaarden worden geformuleerd waaraan de te bewaren bedrijfsarchieven binnen deze tak moeten voldoen. Deze voorwaarden hebben onder meer betrekking op bedrijfsgrootte en -vorm, vestigingsplaats, afzetmarkt, aard van de productie, enz. Eenmaal de selectie uitgevoerd, moet een 'micro-toetsing' of interne controle uitmaken of de diverse kenmerken van elk bedrijf in de geselecteerde stukken evenredig vertegenwoordigd zijn. Daarbij viel het mij op dat aan de gedeponeerde archieven (punt 6 van het archiefschema op bladzijde 17) stilzwijgend wordt voorbijgegaan; op bladzijde 50 wordt over het archief van overgenomen bedrijven, dochterbedrijven, enz. evenmin gerept. Ik geloof niet dat iemand bezwaar zal aantekenen tegen deze heldere en logische methode. Die heeft evenwel het nadeel van zeer arbeidsintensief te zijn (ik deel persoonlijk niet het optimisme van de auteurs op bladzijde 36). Wanneer men bedenkt dat 200 bladzijden nodig waren om de methode uit te werken voor de katoenindustrie in Overijssel (één industriegroep in één regio, bovendien gul bedeeld in de historiografie), dat er naast deze groep snel tien andere groepen binnen de klasse textiel kunnen worden aangewezen en dat er minstens 20 gelijksoortige klassen zijn binnen de ene tak van de nijverheid (naast landbouw, energie, visserij, handel...), dan begrijpt men de gigantische taak die de arme bedrijfsarchivaris wacht.

Tijdens de lectuur kon ik mij niet van de indruk ontdoen dat de publicatie te lang en bijwijlen ook te langdradig en ietwat schools is: deel 3 is mijns inziens overbodig en de meeste bijlagen van deel 4 zullen eerder de textielhistoricus dan de archivaris interesseren. Ware het niet interessanter geweest deze ruimte te vullen met een bibliografie van uitgegeven tijdreeksen voor andere industrietakken en -klassen? Dat zou pas echt een dienst betekenen voor het werk van de archivaris en zeker geen overbodige luxe zijn want inzicht in 'de specifieke geschiedenis van de afzonderlijke bedrijfstakken of -klassen' (35) is een constituerend deel van de stappenmethode. De stap voor stap-schrijfstijl en enkele herhalingen (bijvoorbeeld 22 en 31) beletten niet dat vitale informatie soms wordt weggemoffeld. Zo moet de lezer in een voetnoot vernemen dat het bedrijfsarchief vóór 1860 best integraal worde bewaard (27, noot

28). Ook de beknoptheid waarmee de toepassing van stappen 4 en 5 in schema's 3 en 4 wordt afgehaspeld, contrasteert met de algemene teneur van het boek.

Ik aarzel niet om mijn Belgische collega's de lectuur van ‘stap voor stap’ (eventueel enkel van de bladzijden 31-36, samengevat in *Nederlands Archievenblad*, IIC (1994) i) warm aan te bevelen. Er zijn immers nogal wat overeenkomsten tussen de Nederlandse en Belgische situaties. Om er slechts twee te noemen: ook in België ontbreekt een wettelijk kader voor de bewa-

ring van het bedrijfsarchief en zijn de bewaarde archieven sectorieel en subsectorieel erg onevenwichtig samengesteld. Wie in België de studie ter hand neemt, moet weten dat de meeste statistische publicaties niet zozeer de trits 'industrietak ("branche")-klasse-groep' hanteren, maar wel 'sector-subsector-groepering'. Ook de nomenclatuur van de economische activiteiten verschilt. In het boek wordt gebruik gemaakt van de Standaard bedrijfsindeling van het CBS, in de meeste rapporten van het NIS is de code van de Europese Gemeenschap van toepassing.

Erik Aerts

E.M. Wiskerke, *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur tussen 1780 en 1813* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1995; Hilversum: Verloren, 1995, 378 blz., *f*69,-, ISBN 90 6550 514 8).

Neerlandici zijn niet zo geneigd zich met de geschiedenis van de beoefening van hun vak of de theorievorming daarvan bezig te houden. En als zij er belangstelling voor tonen dan gaat het er dikwijls om de voorgeschiedenis van het vak als 'wetenschappelijk bedrijf' te onderzoeken. Met andere woorden er wordt naar het verleden gekeken om de tegenwoordige stand van zaken nader te doorgronden. Daarom is het des te verheugender dat een vakgenoot de reputatie van de zeventiende-eeuwse literatuur aan het einde van de achttiende eeuw heeft willen bestuderen. In deze belangrijke omslagperiode van de Nederlandse geschiedenis veranderde namelijk ook de kijk op deze voorgangers van uiterst kritisch in waarderend. Waarom gebeurde dat en welke factoren speelden daarbij een rol? Wiskerke is erin geslaagd ons daar een veelomvattend beeld van te geven door in verhandelingen over de zeventiende-eeuwse literatuur, uitgaven daarvan en literatuurhistorische werken (maar onder uitsluiting van historisch literaire producten) dit proces tussen 1780 en 1813 na te gaan. Maar hij heeft, zoals we nog zullen zien, merkwaardig genoeg één laatste stap ter verklaring niet helemaal gezet.

Aan het begin van de achttiende eeuw speelde bij discussie over voorgangers de kwestie in hoeverre zij een voorbeeldfunctie konden vervullen voor de eigen literaire praktijk. De zogenaamde Vondelianen meenden dat Vondel in de navolging van de klassieke oudheid een te imiteren hoogtepunt aan universele regels had bereikt. Daarentegen dachten de leden van het gezelschap *Nil volentibus arduum* dat de rede regels voor goede poëzie bepaalde en aangezien er vooruitgang in deze regels bestond zouden de oude dichters nooit perfectie hebben kunnen bereiken. De uitslag van de poëtenoorlog beklemtoonde dit standpunt nog eens als het juiste. Na 1750 werd deze opvatting, onder de indruk van het in de Republiek steeds sterker wordende gevoel van verval door auteurs in het tijdschrift *Tael- en letterkundige bydragen* verworpen. Zij richtten zich eerder op het talent van de dichter. Zo kon men enigszins onder wat Wiskerke noemt het juk van het vooruitgangsdenken uitkomen. Gevoel en verbeeldingskracht speelden nu een belangrijker rol die vast te stellen was aan de hand van het concept smaak. Toch was de gedachte dat de menselijke natuur door de eeuwen heen onveranderlijk was te sterk dan dat men de daaruit afgeleide algemene en objectieve standpunten, ook wat de smaak betrof, zonder meer verliet. Het ging

dus nog om louter poëticale opvattingen terwijl tegelijkertijd de patriotten toch al hunkerend naar het grote morele voorbeeld van de zeventiende eeuw begonnen te kijken. Het gevolg was dat de auteurs van die eeuw wel als vertolkers van het nationaal (het woord is wat prematuur door Wiskerke gebruikt) karakter werden beschouwd, maar volgens de bovengenoemde regels nog niet gewaardeerd werden als voorbeeld voor eigen dichterlijke praktijk. De auteur laat vervolgens zien hoe dit poëticale uitgangspunt nu langzaam maar zeker verlaten werd. Iemand als Jeronimo de Bosch zocht in 1785 naar andere

uitgangspunten om over literatuur te oordelen. Ook G. Brender à Brandis meende toen Hoofts poëzie alleen binnen een historische context naar waarde te kunnen schatten. G. van Hasselt gaf al eerder een visie op de literatuur binnen de vooruitgang van de hele maatschappij. En rond 1800 nam M. Siegenbeek als belangrijk onderdeel in zijn betoog een continue vooruitgang in beschaving op, die voor de beoordeling van de zeventiende-eeuwse literatuur positieve gevolgen had. J. de Vries relativeerde in 1810 zelfs sterk de mogelijkheid tot ultieme perfectie in poëzie te komen want talent kon alleen maar onder gunstige historische en maatschappelijke omstandigheden tot bloei komen. Al was die literatuur uit het verleden door *aemulatio* nog te verbeteren dit betekende een heel ander oordeel dan voor de jaren tachtig werd geveld.

Van abstracte algemeen geldende regels zijn we in deze reeks bij een door historische criteria bepaalde opvatting gekomen. Het is daarom verrassend dat Wiskerke in zijn analyses de juist in deze decennia optredende groei van het historische besef niet betrekt. In de tekst van zijn boek lijkt het telkens of bij de behandeling van het vervalsdenken ook het gevoel van het verleden als definitief passé en als een onderdeel van een gestructureerd proces van verandering zal opduiken, maar we treffen het niet aan. Daarbij komt nog dat Wiskerke het woord 'vooruitgang' gedurende zijn betoog ongemerkt van inhoud laat veranderen. Aanvankelijk betekent het toenemende kennis van de theorie, van de in de poëzie te volgen regels ofwel perfectionering, eindigheid. Later lijkt het de implicatie te hebben van verandering, zonder de vroeger gehanteerde morele connotaties van verbetering of verslechtering. En daar ligt nu juist de kern van wat er gaande was. De door de auteur zo voortreffelijk geschetste verschuiving in waardering houdt zonder twijfel verband met de ongekende gebeurtenissen in deze jaren van Franse revolutie en regering van Napoleon, die het reeds aanwezige vervalsdenken tot een groter historisch differentiatiegevoel wisten om te vormen. Dat was de reden waarom definitief een streep kon worden gezet onder puur uit de literaire produkten zelf afgeleide beoordelingsregels. Ondanks deze opmerkingen moet het boek zeer worden verwelkomd en verdient het een plaats naast klassieken op dit gebied als Van Hamel en anderen.

E.O.G. Haitsma Mulier

J. Michman, *The history of Dutch jewry during the Emancipation Period 1787-1815. Gothic turrets on a Corinthian building* (Amsterdam: Amsterdam university press, 1995, ix + 238 blz., *f*65,-, ISBN 90 5356 090 4 (paperback)).

Vrijwel gelijktijdig met een pretentieus nieuw handboek over de geschiedenis van de joden in Nederland verscheen een bundel studies die beogen een lacune in die geschiedschrijving op te vullen. Dr. Michman, de stimulerende oud-directeur van het 'Institute for research on Dutch jewry' van de Hebreeuwse Universiteit te Jerusalem, heeft zich een paar decennia lang toegelegd op de studie van het Nederlandse jodendom in wat wij noemen de Patriottentijd en de Bataafs-Franse tijd. Sinds 1976 heeft hij daarover diverse omvangrijke artikelen gepubliceerd. (Ze zijn

opgenomen in zijn bibliografie die in 1990 al 1062 nummers omvatte; zie *Studia Rosenthaliana*, XXIV (1990) 86-148.) Michman heeft nu enkele ervan gebundeld; ze zijn deels herschreven om doorgaande lezing ervan te veraangenamen. De auteur pretendeert niet een alles omvattende 'geschiedenis van de joden' in het tijdvak 1780 tot 1815 te hebben geschreven. Voorzover ik kan zien, dateert het oudste opstel van 1976 en het jongste van 1993. De auteur beweert wel (ix) dat hoofdstukken 7 en 8 'were written especially for this book', maar dat is een *understatement*, als we constateren dat hoofdstuk 8 een letterlijke herdruk is van Michmans bijdrage aan de - inderdaad door hemzelf uitgegeven - bundel *Dutch jewish*

history, III (1993), bevattende de acta van het zesde symposium over de geschiedenis van de joden in Nederland, in 1991 te Jerusalem gehouden. Ook overigens heeft de auteur het de bibliograaf niet gemakkelijk gemaakt door verwijzing naar de eerste versies van de negen hoofdstukken waaruit dit boek nu bestaat, achterwege te laten.

De titel verdient wel enige toelichting: de karakterisering 'Emancipation Period' is niet gebruikelijk. Michman ontleent hem aan het decreet dat de Nationale Vergadering - niet 'unaniem' zoals ik elders heb proberen aan te tonen - op 2 september 1796 aannam, inhoudende de staatsrechtelijke gelijkstelling van de joden met andere Nederlandse burgers. Het begrip 'emancipatie' wordt dus uitgerekt over een lange periode voor 1796 (vanaf 1780) tot ver nadien. Michman motiveert die keuzen niet. Ze zijn ook willekeurig.

Nog raadselachtiger is de ondertitel welke de aandachtige lezer pas op bladzijde 30-31 opnieuw aantreft in het artikel over 'Emancipation and pseudo-emancipation' (eerder verschenen in het *Tijdschrift voor geschiedenis* (1976)) waar de uitdrukking wordt gebezigd in een geciteerde petitie van enkele joden uit 1806. Rekwestranten stellen daarin aan de regering voor de oude machtspositie der parnassiem niet te handhaven in het nieuwe staatsgebouw dat inmiddels in de steigers stond. Ik weet niet wie de eerste auteur van dat gevleugelde woord over de Corinthische torens is geweest, maar zeker is dat reeds Rutger-Jan Schimmelpenninck het in 1796 gebruikte in zijn toespraak tijdens de discussie in de Nationale Vergadering over het ontwerp-emancipatiedecreet (*Dagverhaal*, II, 721). Hoe dan ook, Michman identificeert zich door het opnemen van deze ondertitel als het ware met de wensen van het kleine, geïsoleerde groepje 'progressieve' joden dat destijds de politieke macht van de parnassiem - en daarmee de autonomie der joodse gemeenten - definitief wilde teniet doen.

Toch lag, en ligt, daar een groot dilemma. Reductie van de joodse gemeenten tot loutere kerkgenootschappen had consequenties voor hun politiek bestaan als natie/volk: ze werden door de 'emancipatie' tegelijkertijd kwetsbaar voor assimilatietendensen die tot hun verdwijnen konden leiden. Nu de auteur - anders dan een geschiedschrijver als bijvoorbeeld dr. Jaap Meijer - met dat aspect geen rekening wenst te houden, blijft het onduidelijk waarom hij deze 'progressieven' zoveel crediet geeft. De discussie die ondergetekende destijds met hem heeft trachten te voeren, kan dan ook niet worden afgedaan als een achterhaalde *misunderstanding* (ix).

Het nieuwe boek van Michman is ongetwijfeld een belangrijke bijdrage tot de kennis van een achtergesteld onderwerp. Het is gebaseerd op uitgebreid archiefonderzoek, met name waar het betreft de rol die koning Lodewijk Napoleon en zijn opvolgers hebben gespeeld bij de totstandkoming van de centrale organisatie van de joodse 'kerkgenootschappen'. Hier en daar slechts trof mij een duidelijke omissie, zoals een uiteenzetting over het genootschap Felix Libertate waarover laatstelijk Laurence Charpentier een baanbrekend artikel schreef (zie *Aschkenas. Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Juden*, IV (1994) 141-152), of over een figuur als I. da Costa Athias over wie we wel wat meer hadden mogen horen, nu hij ten tonele wordt gevoerd (95) als 'a former President of the National Assembly'; zie Elias en Schölvinck, *Volksrepresentanten en wetgevers* (1991) 24. Ook al besluit Michman zijn voorwoord bescheiden met te zeggen: 'This book is not the final word

on the subject', voorlopig is het zeker een belangrijke bron, en stimulans, voor verder gaande studie van dit boeiende onderwerp.

A.H. Huussen jr.

B. van der Herten, *Het begin van het einde. Eschatologische interpretaties van de Franse revolutie* (Symbolae. Facultatis litterarum et philosophiae Lovaniensis, Series B XII; Leuven: Universitaire pers Leuven, 1994, 223 blz., ISBN 90 6186 591 3).

Als doemdenken kenmerkend is voor de breukervaring van een gebeurtenis, gooit de Franse Revolutie hoge ogen op de top-tien. Vanaf het eerste begin ging zij gepaard met een stroom onheilsboodschappen, die in de volgende decennia alleen nog maar aanzwol. Oude voorspellingen werden te voorschijn gehaald om te begrijpen wat de mensheid overkwam, en waarom juist op dat ogenblik. De gebeurtenissen zelf werden de een na de ander in profetisch taaleigen geduid. In tegenstelling tot andere als cruciaal aangevoelde episoden uit de geschiedenis, zoals de doorbraak van de reformatie ten tijde van Luther of het rampjaar 1672, was het profetisme uit de revolutietijd echter niet van voorbijgaande aard. Het gaf voedsel aan een politieke interpretatie die uitliep op een duurzame ideologie, het conservatisme. Een vorm daarvan die uitdrukkelijk aan de Franse Revolutie refereerde was, zoals bekend, de Antirevolutionaire Partij in Nederland. Maar elders in Europa, met name in de katholieke landen, ontwikkelde het antirevolutionair conservatisme zich nog heel wat krachtiger, al was het er vaak even diffuus als reactionair. Over de band tussen de eschatologische interpretatie van de revolutie en de katholieke ideologie van het conservatisme tot aan het einde van de negentiende eeuw gaat Van der Hertens Leuvense licentiaatsverhandeling, die thans in bewerkte vorm is uitgegeven. Hij beperkt zich daarbij uitdrukkelijk tot Frankrijk en België, al wordt de Europese context er globaal bij betrokken.

De profetische duiding van de Franse Revolutie droeg vooral een eschatologisch karakter. Op grond van de traditionele analyse van enkele bijbelboeken die vanouds een sleutelpositie innamen in het historisch bewustzijn (Daniël, Openbaring) meende men dat zij het begin van de eindtijd inluidde. Aan de hand van een indrukwekkend aantal Apocalypsverklaringen en profetische tractaten, alle sedert 1789 verschenen (al zijn er nogal wat herdrukken van of variaties op oudere werken bij), laat Van der Herten zien hoe die eschatologische duiding in de loop van de negentiende eeuw tot één van de fundamenten van het katholieke conservatisme werd. Eerst maakt hij de balans van het eschatologisch denken vóór de revolutie op. Dat was vooral gangbaar onder protestantse theologen. Zij verwachtten een spoedige terugkeer van Christus, terwijl de katholieken het Laatste Oordeel liever voor zich uitschoven. De revolutie verandert het interpretatiepatroon. Aanvankelijk wordt nog eenvoudig op de actualiteit gereageerd: concrete gebeurtenissen worden in profetische termen becommentarieerd. Maar na de definitieve nederlaag van Napoleon wordt heel de kwarteeuw van de revolutietijd (1789-1814) tot voorwerp van een systematische beschouwing. Ze krijgt dan het karakter van een volwaardige etape op de weg naar de eindtijd. Vooral in katholieke kring vlamt het eschatologisch denken op (De Maistre, Lamennais). De revolutie speelde immers vooral in katholieke landen, en had het met name op de katholieke kerk gemunt. Met de revoluties van 1830 en vooral 1848 en 1870/1871 verandert er opnieuw iets wezenlijks: revoluties blijken endemisch, niet die van 1789 was dus de grote schuldige, maar een veel bredere en dieper verankerde revolutionaire mentaliteit, waarvan de afzonderlijke, achtereenvolgende revoluties slechts evenzoveel

uitingen waren. Vandaar de uitbouw van de antirevolutionaire gesteldheid tot een wezenlijk conservatieve ideologie, die het revolutiedenken zelf principieel bestreed, nog afgezien van wat zulke revoluties concreet wilden bereiken. De verdedigingspositie waarin het katholiek conservatisme zich voelde gedrukt, bracht het eschatologisme herhaaldelijk tot extreme expressievormen, zoals illuminisme, wonderen (het kruis van Migné) en verschijningen (La Salette). De steeds smaller documentaire basis van Van der Hertens analyses maken duidelijk dat het apocalyptisch denken als vorm van ideologie sinds het einde van de negentiende eeuw onder de katholieken duidelijk op zijn retour was. Desondanks meent Van der Herten er tot ver in de twintigste eeuw nog sporen van te kunnen bespeuren.

De kracht van deze studie ligt in de duidelijke uitgangshypothesen gekoppeld aan een omvangrijke materiaalverzameling, een grote belezenheid, en een kritische benadering van de

bronnen. Daardoor kan de auteur ondanks het zeer disparate karakter van zijn bronnen een samenhangend betoog opbouwen, dat de lezer overtuigt omdat het een groot aantal bekende elementen van de negentiende-eeuwse politieke, intellectuele en religieuze geschiedenis in een zinvol verband aan elkaar koppelt. In dat opzicht is dit boek beslist een grote prestatie. Het beginhoofdstuk over de Europese context overtuigt minder. De contrapunten komen niet goed uit de verf. Van der Herten put selectief uit niet steeds even belangrijke literatuur, en bij gebrek aan inzicht in het geheel van de productie in de verschillende landen, verliest hij zich soms wat in de anekdotiek. Het is bijzonder jammer dat hij zich voor negentiende-eeuws Nederland niet uitvoeriger heeft gedocumenteerd, aangezien de Nederlandse casus met zijn protestantse en katholieke variant als falsificatiemoment van zijn theorie had kunnen worden gebruikt en bij wijze van contrast meer reliëf aan zijn theorie over het buurland had kunnen geven. Bovendien vormden België en Nederland juist in de voor zijn theorie cruciale jaren 1815-1830 één koninkrijk. Zelfs voor de hand liggende bronnencollecties als de pamflettencatalogi lijken niet geraadpleegd (zie bijvoorbeeld Knuttel 22038, 22103, 22284, enz.; Petit 7649, enz.). Van der Herten beperkt zich tot enkele recente *case-studies*, waaronder de dissertatie van A.A. de Bruin, *Het ontstaan van de schoolstrijd* (1985), die hij terecht zelf wantrouwt. Omdat hij oudere profetische en eschatologische bronnen niet echt op hun transformatie vanaf de revolutie onderzoekt, ontgaat hem vermoedelijk ook een element van differentiatie: naast het eschatologisch getinte conservatisme dat de publieke arena van de politiek vult, verschuift het katholieke groepsprofetisme naar de meer lokale religieuze volkscultuur. De Nederlandse lezer doet er goed aan die beperkingen van dit boek voor ogen te houden. Maar ook zonder Europadekking is dit een voldragen studie die het beste doet verwachten voor de toekomst. Alleen valt zeer te betreuren dat een boek zo vol namen, auteurs en werken, en met een zo omvangrijke bronnenopgave, geen registers heeft gekregen.

Willem Frijhoff

R. van Ginkel, *Tussen Scylla en Charybdis. Een etnohistorie van Texels vissersvolk (1813- 1932)* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1993, 348 blz., ISBN 90 73052 69 6).

Sinds Garrett Hardin in 1968 in *Science* een artikel publiceerde over wat hij noemde ‘the tragedy of the commons’, is de discussie over dit verschijnsel onder economen, historici en antropologen niet meer verstomd. Hardin poneerde de stelling dat natuurlijke hulpbronnen die voor iedereen toegankelijk zijn en door iedereen kunnen worden gebruikt (*common property* of *common pool resources*, zoals de vissen in de zee) na verloop van tijd uitgeput zullen raken, omdat elke gebruiker afzonderlijk alleen maar oog zal hebben voor het maximaliseren van zijn eigen winst, zonder te letten op de consequenties voor het collectief van gebruikers en voor de natuurlijke omgeving. De enige manier waarop deze tragedie zou kunnen worden voorkomen zou zijn: overheidsingrijpen of privatisering. De these lokte van vele kanten reacties uit. De voornaamste kritiek luidde, dat Hardin de mens teveel beschouwde als een

homo economicus, die uitsluitend zou geven om zijn eigen belang. In werkelijkheid zouden *common pool resources* ook in stand gehouden kunnen worden door onderlinge samenwerking; individuele gebruikers denken niet alleen aan zichzelf, maar houden ook rekening met de normen en waarden van de gemeenschap waarvan zij deel uitmaken. Vissers, bijvoorbeeld, zouden veel meer bekommerd zijn om het in stand houden van natuurlijke hulpbronnen dan Hardin het voorstelde.

Tussen Scylla en Charybdis, waarop de antropoloog Van Ginkel in 1993 promoveerde, is te beschouwen als een aanzet tot de volgende ronde in de discussie. Van Ginkel neemt niet alleen Hardin maar ook zijn critici op de korrel. De bezwaren die tegen de theorie van Hardin worden

ingebracht zijn op zich niet onjuist, vindt hij. Het probleem is echter dat de critici doorslaan naar de andere kant. Het gevaar dreigt, aldus Van Ginkel, dat een veel te romantisch en statisch beeld wordt opgehangen van gebruikers van 'gemeengoed' (zoals hij *common pool resources* vertaalt). De cultuur van vissersgemeenschappen wordt opgevat als een tijdloos, homogeen systeem van normen, waarden en houdingen, dat automatisch een blijvend evenwicht tussen mens en natuur zou garanderen. De werkelijkheid is anders. Het gedrag van 'gemeengoed'- gebruikers zoals vissers kan naar zijn mening beter gekenmerkt worden als 'opportunistisch'. Vissers zijn voorstanders van overheidsingrijpen, privatisering, samenwerking of *catch-as-catch-can* naar gelang het ze uitkomt. De keuze tussen deze strategieën wordt niet door de culturele context gedetermineerd. De cultuur laat verschillende handelingsmogelijkheden open en wordt in haar ontwikkeling zelf weer voor een deel door economische verhoudingen, toevallige gebeurtenissen en strategische beslissingen in het verleden beïnvloed. Een overeenkomstige uitgangspositie kan dus tot uiteenlopende resultaten leiden. Gemeenschappen die oorspronkelijk in menig opzicht op elkaar leken, kunnen op een soortgelijke verandering in hun omgeving op heel verschillende manieren reageren en daardoor op den duur een sterk afwijkende mentaliteit gaan vertonen.

Van Ginkel probeert deze stelling te bewijzen aan de hand van een *case-study* van vissers op het eiland Texel tussen het eind van de Bataafs-Franse tijd en de afsluiting van de Zuiderzee, die ingrijpende consequenties zou hebben voor het eco-systeem in de Waddenzee. Door zo'n lange periode als onderwerp van onderzoek te nemen kan hij laten zien hoe vissers meer dan eens hun aandacht van de ene categorie 'gemeengoed' (oesters, schelpen, vis in de Waddenzee) naar de andere categorie (garnalen, zeegras, vis in de Noordzee) verlegden en analyseren waarom dergelijke verschuivingen plaatsvonden, welke verschillen of overeenkomsten in de manier van exploitatie van 'gemeengoed' zich voordeden, en door welke factoren zulke veranderingen in exploitatie kunnen worden verklaard. Daarbij maakt hij een vergelijking tussen twee gemeenschappen, Oosterend en Oudeschild, die rond het midden van de negentiende eeuw nog veel overeenkomsten vertoonden (de meerderheid van de bevolking was vrijzinnig hervormd en verdiende haar brood in de visserij vlak voor de kust), maar vijftig jaar later hemelsbreed verschilden. Oosterend was toen veranderd in een dorp van Noordzeevissers, dat vanwege de scherpte van de religieuze tegenstellingen en de intensiteit van het kerkelijk leven bekend stond als het 'Texels Jeruzalem', terwijl Oudeschild, dat als vanouds vooral leefde van de kustvisserij en het zeegrasbedrijf, zich intussen had ontpopt als een bolwerk van het socialisme ('het rode dorp'), waar op zondag nauwelijks nog een ziel naar de kerk ging.

Als antropoloog heeft Van Ginkel zijn informatie natuurlijk voor een belangrijk deel aan vraaggesprekken met bejaarde dorpsbewoners ontleend. Maar naast *oral history* heeft hij ook archiefonderzoek bedreven en gedrukte bronnen zoals gemeenteverslagen, verslagen van de zeevisserij en de *Texelsche Courant* geraadpleegd; van een promovendus uit de 'Amsterdamse school' (die een van zijn hoofdstukken à la Elias de titel geeft: 'interdependenties en machtsbalansen') zou men trouwens niet anders verwachten. Het betoog berust dus op een stevige empirische basis, het wordt bovendien in een zeer leesbare vorm gepresenteerd en zit qua opbouw goed in elkaar. Na inleidende hoofdstukken over het theoretisch

kader van het boek en de hoofdlijnen van de geschiedenis van Texel (en in het bijzonder de visserij) analyseert Van Ginkel vervolgens hoe in de periode 1813-1932 verschillende soorten 'gemeengoed' rond het eiland werden geëxploiteerd (hoofdstuk 4, 5 en 6), op welke wijze de onderlinge relaties van de vissers zich ontwikkelden (hoofdstuk 7, 8 en 9) en waar de verschillen tussen het 'rode dorp' en het 'Texels Jeruzalem' hun oorsprong vonden (hoofdstuk 10). In hoofdstuk 11, ten slotte, worden de empirische bevindingen nog eens systematisch geconfronteerd met de theoretische noties die het uitgangspunt vormden van het onderzoek.

Het meest originele aspect van het boek zit niet in de vondst die de hoofdtitel suggereert. Dat het wel en wee van de vissers afhankelijk was van veranderingen in de natuurlijke omgeving (de 'Scylla') en ontwikkelingen op de markt (de 'Charybdis') is niet echt een verrassende ontdekking. Veel interessanter is, ten eerste, dat Van Ginkel laat zien dat de Texelaars méér dan een speelbal van de externe omstandigheden zijn geweest; ze schakelden gemakkelijk van de ene naarde andere inkomstenbron over en wisten telkens weer nieuwe 'aanpassingsstrategieën' te verzinnen. En ten tweede: dat hij concreet de pad-afhankelijkheid van de ontwikkelingen binnen de vissersgemeenschappen kan aantonen. Het ontstaan van de cultuurverschillen tussen Oudeschild en Oosterend blijkt voor een belangrijk deel verklaard te kunnen worden uit een opeenvolging van toevallige factoren als de omvang van het kindertal, de afstand tot de haven en de aanwezigheid van een handvol charismatische figuren.

Het betoog van Van Ginkel maakt over het geheel een overtuigende indruk. Wat hij over het denken en doen van de Texelse vissers te zeggen heeft, is van meer dan lokaal belang. Niemand die zich met het *commons-debat* bezighoudt, kan de uitkomst van deze *case-study* met goed fatsoen negeren. De theoretici zullen zich weer eens moeten bezinnen. De Texelaars zelf hebben er trouwens ook iets aan. Van Ginkel heeft en passant het nodige toegevoegd aan de kennis van de lokale cultuur en historie.

Daarmee is niet gezegd dat de argumentatie op alle punten relevant of volledig is. Zo vertoont Van Ginkel een wat byzantijns citeergedrag, dat de zeggingskracht van zijn verhaal eerder verzwakt dan versterkt. Hij heeft vaak de neiging dekking te zoeken achter een haag van citaten van (veelal buitenlandse) antropologen en sociologen, die zelden iets toevoegen aan wat hij zelf heeft bedacht, gevonden en geformuleerd maar de tekst meer dan eens haast ondoordringbaar maken van de wierooklucht. Zulke gezagsargumenten heeft de auteur in wezen niet nodig. Aan de andere kant heeft hij de analyse van het gedrag van zijn vissersvolk niet zo ver doorgevoerd als wenselijk èn mogelijk was geweest. De argumentatie mist in zekere zin de *finishing touch*. Om exact vast te stellen hoe vissers aan hun inkomen kwamen, hoeveel ze in de loop van de tijd verdienden en om welke reden ze op een bepaald moment van de ene bron van inkomsten naar de andere switchten, had de auteur eigenlijk ook een poging moeten wagen om voor een aantal van zijn Oosterenders en Oudeschilders een reconstructie van de individuele arbeids- en levenscyclus te maken. Gezien het ruime aanbod aan bronnen en de relatief beperkte omvang van de onderzochte groep zou zo'n studie op actor-niveau waarschijnlijk een goede kans van slagen hebben gehad. De analyse zoals die er nu ligt speelt zich wat teveel op het macro-niveau af. Desondanks is *Tussen Scylla en Charybdis* een nuttig en leerzaam boek.

C.A. Davids

A.F.J. van Kempen, *Gouvernement tussen Kroon en Statenfacties. De positie van vier gouverneurs in het politieke krachtenveld van Noord-Brabant 1813-1830* (Dissertatie Tilburg 1988; Tilburg: Stichting Zuidelijk Historisch Contact, 1988, xxxiv + 386 blz., ISBN 90 70641 26 7); J.H.M.

Wieland, e.a., ed., *De gouverneurs in de beide Limburgen 1815-1989* (Werken uitgegeven door Limburgs geschied- en oudheidkundig genootschap XI; Maastricht: LGOG, 1989, 408 blz., ISBN 90 71581 03 9); J.W. Janssens, *De commissaris van de koningin. Historie en functioneren* (Dissertatie Leiden 1992; 's-Gravenhage: VNG, 1992, xiii + 455 blz., ISBN 90 322 3318 1).

Wie zich wilde oriënteren over de functie van gouverneur der provincie en commissaris des konings raadpleegde de inleiding van A.J.C. Rüter op het eerste deel van de *Rapporten van de*

gouverneurs in de provinciën (1941) en twee oude dissertaties van D.A. Koenen (1862) en A.J.M. Vos de Wael (1888). Daarnaast stond een enkele kleine studie ter beschikking. In die situatie is de laatste jaren verandering gekomen.

In zijn Tilburgse dissertatie behandelt Van Kempen de bevoegdheden van het gouvemeursambt, de politieke verhoudingen in Noord-Brabant in de periode 1813-1830 en de positie die de vier gouverneurs uit die jaren *realiter* bekleedden. Het boek is een interessante bijdrage niet alleen aan de institutionele, maar ook aan de politieke geschiedenis van de negentiende eeuw. Drie van de vier gouverneurs werden immers door Willem I om politieke redenen overgeplaatst. Van Kempen berekent dat in het hele Koninkrijk tussen 1814 en 1830 in negentien provincies 31 gouverneurs werden vervangen, van wie achttien om politieke redenen.

Volgens de instructies van 1814 en 1820 was de gouverneur in de eerste plaats de vertegenwoordiger van de vorst in de provincie. De behartiging van de provinciale belangen kwam op de tweede plaats. Als voorzitter van de Staten en de Gedeputeerde Staten gaf de gouverneur bij het staken der stemmen de doorslag. Hij was bevoegd besluiten der Staten en andere colleges te schorsen en bij de koning tot vernietiging voor te dragen. Deze tweeledige taak kon tot fricties leiden.

Hoewel hij niet de beschikking had over persoonlijke archieven van de gouverneurs slaagt Van Kempen erin aardige portretten te schetsen van zijn vier sujetten: de protestantse exprefect Hultman, de enige gouverneur die in 1814 werd benoemd in een provincie waaruit hij niet afkomstig was, de katholieke Zuid-Nederlander Holvoet, ook hij oud-prefect, administratief begaafd maar stuurs en ontactisch, de protestantse jonkheer Van Vredenburch, ex-onderprefect en departementsambtenaar, wiens bewind voor de Noord-Brabanders een verademing was vergeleken met dat van zijn voorganger, en de katholieke Zuid-Nederlandse burggraaf Van der Fosse, oud-prefect en oud-gouverneur. Hultman werd ontslagen wegens kindsheid; Holvoet werd overgeplaatst naar West-Vlaanderen, Van Vredenburch naar Zeeland en Van der Fosse naar Antwerpen.

Vooral de degradatie van Van Vredenburch geeft de auteur de gelegenheid het gouverneurschap in een politieke context te plaatsen. In 1825 hief Willem I bij koninklijk besluit de kleinseminaries op. In hun plaats kwam het collegium philosophicum, een rijksopleiding voor katholieke geestelijken in Leuven. De Noord-Brabander Van Sasse van Ysselt hield in de Tweede Kamer een meer dan twee uur durende redevoering tegen dit besluit dat ook het kleinseminarie Beekvliet in Sint-Michielsgestel trof. Het jaar daarop deed M. de Wijs aan de Staten van Noord-Brabant het voorstel in een adres bij de koning op herziening van het onderwijsbesluit aan te dringen. Met 25 tegen 14 stemmen besloten de Staten dat een dergelijk adres binnen hun bevoegdheden lag. De sluiting van Beekvliet werd blijkbaar ook afgekeurd door protestantse Statenleden want de tekst van het adres werd zelfs met 38 tegen 2 stemmen goedgekeurd. De disciplinaire gevolgen bleven niet uit. De verbolgen koning plaatste de gouverneur, die niet had ingegrepen, over naar Zeeland en de belastingambtenaar H. de Wijs, evenals zijn broer Statenlid, naar Friesland. Van Vredenburch gehoorzaamde, De Wijs nam ontslag als rijksambtenaar en bleef een belangrijke rol spelen in het proces van politisering dat steeds manifester op gang kwam. Hij kan als de winnaar van het Brabantse tumult worden beschouwd. Hij werd de man achter de *Noord-Brabander*, aan welke krant Van Kempen wel wat meer aandacht had kunnen besteden.

Noord-Brabant gold als een lastige provincie. Het gewest kende voor 1795 geen politiek centrum, de ontvoogding als generaliteitsland was vrij recent, er was weinig bestuurlijke traditie en de interne verhoudingen na 1813 waren allesbehalve stabiel. De Oost-Brabantse enclaves die niet tot Staats-Brabant hadden behoord, zoals Boxmeer en Gemert, leverden opmerkelijk veel bestuurders. De rivaliteit tussen de Meierij, de Baronie en het Markiezaat bij verkie-

zingen voor de Staten was evident. Het aantal protestanten in de Staten liep terug van 21 in 1815 tot 11 in 1829. De tegenstelling katholiek versus protestant maakte plaats voor een nieuwe controverse: regeringsgezind versus oppositioneel.

De auteur plaatst de benoemingen van de Noord-Brabantse gouverneurs in een algemeen kader. Zijn onderzoek krijgt daardoor meer dan regionale betekenis. In 1814 en volgende jaren had Willem I een voorkeur voor inheemse gouverneurs, maar in het kader van amalgamaïsering en prefectionering koos de koning vanaf 1825 consequent voor 'vreemdelingen'. Op deze politiek zou Thorbecke zich in 1852 beroepen om Willem III, die groot respect had voor zijn grootvader, bij de benoeming van een commissaris in Gelderland over de streep te trekken.

De bundel over de gouverneurs van de Belgische en Nederlandse provincies Limburg, verschenen ter gelegenheid van de herdenking der scheiding van beide gewesten, bevat 23 biografieën. De redactie beoogt zo een bijdrage te leveren aan de geschiedenis van beide Limburgen. De stand van het onderzoek laat vooralsnog niet meer toe. Zelfs kon niet voor alle gouverneurs een biograaf worden gevonden. De functionarissen sedert 1940 moeten het doen met 'korte, encyclopedische artikelen'.

De in 1815 nieuw geformeerde provincie Limburg behoorde in het Verenigd Koninkrijk tot de zuidelijke gewesten. De eerste gouverneur, De Brouckère, was afkomstig uit West-Vlaanderen. Hij had geen ervaring als prefect en beschikte over weinig administratieve capaciteiten. De Brouckère was een typische vertegenwoordiger van de koning die de Staten kort hield. Hij oefende invloed uit op de verkiezingen voor de Tweede Kamer, maar kon in 1828 de verkiezing van Surlet de Chokier niet voorkomen. In tegenstelling tot wat in de literatuur wordt aangenomen vroeg De Brouckère niet om ontslag. Willem I promoveerde hem echter weg naar de Eerste Kamer en plaatste de gouverneur van Henegouwen tegen diens zin over naar Limburg. De Beeckman was in Limburg nog korter in functie dan in Henegouwen. Tijdens de revolutie van 1830 koos de provincie voor België. Alleen de vesting Maastricht en Sint-Pieter bleven voor Oranje behouden. De Beeckman werd in november door het voorlopig bewind in Brussel ontslagen, in april 1831 door Willem I.

In de bundel volgt nu een parallelle reeks van Belgische en Nederlandse gouverneurs. Niet alle schetsen munten uit door evenwichtigheid. Het biografietje van De Lamberts door Kellens telt ruim vijf pagina's tekst, waarvan ruim een pagina gewijd is aan de jaren dat hij gouverneur was in Hasselt (1834-1843). Dat is niet veel. De biografie van Ruijs de Beerenbrouck door Beekelaar heeft een vergelijkbare onevenwichtigheid: de inleiding is ongeveer twee keer zo groot als het gedeelte dat gewijd is aan het gouverneurschap. Mede door het ontbreken van persoonlijke papieren komen de Belgische biografieën niet goed uit de verf. De samenvatting van de jaarlijkse toespraken der gouverneurs vormt weinig boeiende lectuur. Over het algemeen zijn de Nederlandse biografen beter geslaagd in hun taak. Dat geldt in het bijzonder voor de biografie van Van der Does de Willebois, gouverneur van 1856 tot 1874, door de oudrijksarchivaris Smeets die over een uitvoerige documentatie kon beschikken.

De bundel geeft verspreid aardige informatie. Gericke van Herwijnen, de gouverneur van de in 1839-1840 opnieuw gevormde Nederlandse provincie Limburg, kwam in 1844 in botsing met Willem II en de minister van binnenlandse zaken toen

hij twee adressen van Gedeputeerde Staten aan de koning en de Tweede Kamer tegen het belastingplan van Van Hall verzond. De woedende koning wilde hem op staande voet ontslaan. Uiteraard is dit conflict een kolfje naar de hand van Gerickes biograaf Van Kempen. De parallel met Van Vredenburch in 1826 ligt voor de hand. Curieus is een lijst met maar liefst twintig kandidaten voor het vacante gouverneurschap die minister Schimmelpenninck van der Oye in 1846 aan de koning voorlegde. Daarop prijkte onder anderen 's konings kamerheer Mackay. Een antirevolutionair in Limburg! Benoemd werd Van Meeuwen, die op het lijstje niet voorkwam. De verslagen van de Provincie-

raad van de Belgische provincie Limburg verschenen sedert 1888 ook in het Nederlands, vanaf 1921 werd er maar één editie gepubliceerd waarin de taal van de sprekers werd gerespecteerd, maar het Nederlands als voertaal gold.

De zuiveringsproblematiek na de Tweede Wereldoorlog wordt voor Nederlands Limburg besproken, voor Belgisch Limburg niet. Een vergelijkende bijdrage over het gouverneursambt in België en Nederland ontbreekt. De verwijzing naar literatuur volgt niet altijd dezelfde methode. Hadden hier geen taken gelegen voor de redactie? Hoe dit ook zij, de fraai uitgegeven, rijk geïllustreerde bundel, die te lang op bespreking heeft moeten wachten, zal zijn nut zeker bewijzen.

In zijn Leidse dissertatie doet Janssens verslag van zijn onderzoek naar de rol van de commissaris van de koningin in het openbaar bestuur en de geschiedenis van het ambt. Het boek heeft dus een historische component, maar de nadruk ligt op het recente verleden en het heden. De auteur heeft maar liefst 102 interviews met 94 personen gehad. Die gesprekken leveren sappige verhalen op, bijvoorbeeld over de eigenzinnige improvisaties van Van Agt als commissaris in Noord-Brabant, een *traveller* die zijn deerniswekkend ambt na een paar jaar voor gezien hield.

Janssens is een moedig man die een groot onderwerp heeft aangedurfd. Hij is geen historicus. Men hoeft echter geen historicus te zijn om te weten dat Willem I in 1815 niet werd gekroond. Het Nederlandse staatsrecht kent geen kroning. Zo zijn er wel meer krasjes in dit boek, maar het zou kinderachtig zijn om daar lang bij stil te staan. Het valt de auteur niet kwalijk te nemen dat hij zich voor de geschiedenis van het ambt van commissaris heeft gebaseerd op de literatuur. Maar de manco's in die literatuur vinden hun pendant in de lacunes in zijn historische uiteenzettingen. Voor de eerste helft van de negentiende eeuw komt de auteur, dankbaar gebruik makend van de publicaties van Van Kempen en Rüter, nog goed weg, maar na het midden van de eeuw maakt hij via enkele beschouwingen een grote sprong naar het midden van de twintigste eeuw of nog later. Er blijft dus nog wel wat te doen.

De functie van gouverneur kende in de eerste helft van de vorige eeuw een zeker dualisme, maar de functionaris was vooral de man des konings in de provincie. Dat dualisme bleef na de grondwetsherziening van 1848 onder gewijzigde verhoudingen bestaan. Langzamerhand raakten de controlerende taken op de achtergrond en werd de commissaris, zoals hij sedert Thorbeckes provinciewet van 1850 heette, een provinciaal bestuurder. In de analyse van de ontwikkelingen sedert 1945, misschien nog beter 1962 (toen pas werd de instructie van Thorbecke uit 1850 vervangen), lijkt mij de kracht van dit boek te liggen. Het ambt veranderde opnieuw van karakter toen het evolueerde tot een coördinatie- en bemiddelingsfunctie tussen de verscheidene bestuurslagen. Bestuurders en bestuursdeskundigen zullen het met vrucht raadplegen.

Dat betekent niet dat een historicus in dit boek niets van zijn gading zal vinden. Tijdens zijn eerste ministerschap heeft Thorbecke het ontslag van vier commissarissen doorgezet. Deze ontslagen passen in een personeelspolitiek die mij aan het *spoils system* doen denken. Het is uitermate boeiend bij Janssens te lezen dat Willem III in 1856 overwoog vier van de vijf op voordracht van Thorbecke benoemde commissarissen te ontslaan! Interessant is ook dat Juliana in 1959 de benoeming van Struycken tot commissaris in Noord-Brabant als opvolger van De Quay blokkeerde. Signaleerde Van Kempen een toeneming van het aantal edellieden onder de gouverneurs, Janssens constateert dat in 1936 tien van de elf commissarissen van adel waren. Wat ik in de bundel over de beide Limbuigen node heb gemist, vind ik

in zijn boek verspreid in verscheidene noten: een (noodgedwongen summiere) vergelijking tussen het ambt in Nederland en België. Deze recensent is Janssens dankbaar.

G.J. Hooykaas

E.W.A. Henssen, *Uit de geschiedenis der Nederlandse geologische wetenschappen* (Groningen: Styx publications, 1995, ix + 118 blz., *f*31,80, ISBN 90 72731 92 5).

Bij dit boek ontkomt de recensent er nauwelijks aan het gebodene voor een deel als een gegeven paard te beschouwen dat men niet al te kritisch in de bek moet kijken. Het voorwoord reveleert dat de auteur door de commissie geologiegeschiedenis van de KNAW werd gevraagd de geschiedenis van de Nederlandse geologie tussen 1815 en 1990 te schrijven. Hoewel de fondsen voor het project nog ontbraken, ging de auteur voortvarend aan de slag. En u verwachtte het al, de financiering kwam uiteindelijk niet rond. Met enkele her en der bijeenvergaarde subsidies wist de auteur het reeds verzamelde materiaal toch nog te bewerken tot een tweetal afgeronde artikelen, en die vormen te zamen dit boek. Men kan zich afvragen of de artikelen niet net zo goed in een tijdschrift gepubliceerd hadden kunnen worden, en of de boekvorm misschien voor betere tijden bewaard had moeten blijven, maar hoe dan ook is het prettig dat de vruchten van de aanzienlijke hoeveelheid werk die al was verricht niet verloren gaan.

Henssens eerste artikel betreft de beoefening van de geologische wetenschappen aan de Groninger universiteit sinds 1877. Onderwijs en onderzoek van de hoogleraren geologie staan in de beschrijving centraal, en daarnaast is er aandacht voor de collecties, laboratoria en gebouwen. Hoogtepunt in de beschrijving is de periode dat de scepter werd gezwaaid door Ph. H. Kuenen, de roemruchte hoogleraar die niet alleen wat akkefietjes met W.F. Hermans uitvocht, maar ook een internationaal hooggewaardeerd geleerde was.

Het tweede artikel draait om de pogingen die in de jaren twintig werden ondernomen om de Nederlandse geologie te concentreren en over de rol die de Bataafsche Petroleum Maatschappij hierbij speelde. En passant levert dit tevens interessante informatie op over de procedures bij de benoeming van de opvolgers van de hoogleraren Wichmann en Dubois, respectievelijk in Utrecht en Amsterdam. Henssen laat in dit artikel zien dat er achter de schermen fundamentele meningsverschillen werden uitgevochten waarover de bestaande historische literatuur met geen woord rept.

Vanwege het vele nieuwe, uit inventief archiefonderzoek verkregen materiaal dat in deze studies wordt gepresenteerd, kan men met deze uitgave, ook om de hierboven vermelde reden, alleen maar tevreden zijn. Maar tegelijk is het overduidelijk dat er, met meer tijd en middelen, veel meer uit het materiaal te halen was geweest. Zoals het nu is, volgt Henssen het stramien van de traditionele universiteitsgeschiedenis, waarbinnen de *faits et gestes* van de hoogleraren en universiteitsbestuurders het middelpunt vormen. Hij citeert kwistig en laat het verhaal vooral door zijn bronnen vertellen. Hij interpreteert weinig, bekommert zich nauwelijks om de bredere maatschappelijke context waarbinnen zijn geleerden opereerden en laat punten die schreeuwen om nadere analyse zonder commentaar passeren. Tot de laatste categorie behoort bijvoorbeeld de discussie over zuivere versus toegepaste wetenschap die in het tweede artikel voortdurend doorklinkt, en die in Nederland in die tijd in veel breder verband werd gevoerd. Ook behoort hiertoe de voortdurend gewekte indruk dat partijpolitieke belangen een rol in het concentratiedebat speelden. Henssen is

vast wel van plan geweest dit allemaal nader uit te werken. Maar de lezer heeft daar niet veel aan; die kan op zijn best constateren dat het boek naar meer smaakt.

B. Theunissen

C. Fasseur, *De weg naar het paradijs en andere Indische geschiedenissen* (Amsterdam: Bert Bakker, 1995, 313 blz., ISBN 90 351 1500 7).

Het boeiende van een bundel opstellen van één auteur is dat je beter dan bij een monografie

een indruk krijgt van diens preoccupaties en belangstelling. Ik heb dan ook met deze bundel een aangename en zeer lange avond doorgebracht. Fasseur legt in een heldere en aansprekende stijl de contradicties van het kolonialisme bloot en weet daarbij het juiste detail en de fraaiste anekdotes moeiteloos te vinden. De dertien opstellen zijn deels bekende, klassieke artikelen, zoals 'Een koloniale paradox', deels teksten van lezingen. Het artikel over de kennis van de Indonesische talen van bestuursambtenaren is een neveneffect van zijn studie over de Indologen. De inleiding 'Vier eeuwen Ind(ones)ië' en het slotartikel 'Koloniale mythen en hun makers' zijn apart geschreven.

De eerste zaken die opvallen zullen niemand die Fasseurs werk kent verbazen: de auteur heeft een voorliefde voor de negentiende eeuw en voor Java, hij beschikt over een grote kennis van en gevoel voor juridische en ambtelijke zaken en is sterk betrokken bij de vraag waarom de Nederlanders zo lang vasthielden aan Indië.

Opmerkelijk is echter Fasseurs verhouding tot Multatuli. Twee artikelen bevatten een expliciete verwijzing in de titel, terwijl in acht een verwijzing naar Douwes Dekker voorkomt: zelfs in het verhaal over de jacht van de marine-officier Noorduyn op de Militaire Willemsorde, duikt Multatuli op. Aan een verklaring van Fasseurs bewondering voor de brillante dwarsligger waag ik mij niet, wel valt vaak zijn kritische benadering van de Nederlandse en Nederlands-Indische overheden op.

De kritische toon richt zich ook op het Nederlandse beleid tegenover het Indonesische nationalisme en het raciale karakter van de Indische wetgeving. Fasseur raakt daarbij aan één van de kernproblemen van de koloniale verhouding: het kolonialisme was, om met Gerretson te spreken, een onnatuurlijke verhouding waarbij groepen mensen door een vreemde overheid onder één gezag waren gebracht. Dit had ook op de wetgeving zijn weerslag. Ook Fasseur komt niet helemaal uit de contradicties die dit stelsel meebracht. Minstens even interessant als de vraag waarom de Nederlands-Indische overheid er niet in slaagde unificatie van het recht voor alle bevolkingsgroepen door te voeren, lijkt mij de kwestie waarom er nu, vijftig jaar later nog steeds een autoritair regiem in Indonesië is dat de uitingen van zijn onderdanen kanaliseert. Een soortgelijke vrees voor onrust en wanorde, waarvoor het egalitaire rechtssysteem moet wijken?

Bij de bespreking van het raciale karakter van de Nederlands-Indische wetgeving haakt Fasseur aan bij de socioloog Raymond Kennedy die in het interbellum positiever oordeelde over de raciale verhoudingen in Nederlands-Indië dan in Brits-India. Jammer is dat Fasseur zich in dit voortreffelijke stuk beperkt tot de wetgeving en niet ingaat op de sociale kant van de verhoudingen, terwijl daar toch grote verschillen lagen. De *halfcaste* werd door de Engelsen als 'inlander' beschouwd, terwijl de Indo voor de wet Europeaan was. Ook was er in Indië veel minder tegenstand tegen gemengde huwelijken. Een ander verschil was het veel grotere aantal Nederlanders dat zich in de tropen vestigde, het handjevol Britten bleef daardoor veel meer *outsider*. Kennedy kwam overigens niet om in de bersiaptijd, maar jaren later in de Molukken (140).

In het slotopstel onderzoekt Fasseur de wildgroei van koloniale mythen die nog steeds de Nederlandse opvattingen over het oude Indië beheersen. Alle zaken die Nederland in de laatste decennia hebben beroerd, komen aan bod.

Eén kenmerk van Fasseur heb ik nog niet genoemd en dat is zijn Leids-zijn. Hoewel dat hier en daar nadrukkelijk wordt geëtaleerd, is wat pr in een tijd dat faculteiten

moeten overleven, niet erg. Gerretson en Leiden leken evenals het *East* en *West* van Kipling, twee elkaar uitsluitende grootheden, maar dat was een politieke kwestie uit de jaren twintig. Op het onderwijs had dit nauwelijks invloed: men gebruikte dezelfde boeken, terwijl de Leidse en Utrechtse historische dissertaties nauwelijks verschilden. De vernieuwing in de geschiedschrijving was

te danken aan *outsiders* als Burger en Van Leur. Zie ook *Geschiedenis in Utrecht. Bestaat er een Utrechtse school in de geschiedbeoefening?*, E. Jonker en P. van Hees, ed. (UHC XV, 3; Utrecht, 1994) 33-48.

Alleen bij de wederopstanding van de overzeese geschiedenis leidt de preoccupatie met Leiden tot een blikvernauwing. Met als gevolg dat de verdiensten van Coolhaas en Van der Wal, die dit vak levend hebben gehouden in een tijd dat Leiden uitverkoop hield, ernstig worden onderbelicht. Geen woord over de Leidse tegenwerking in de persoon van Rüter, die de bronnenserie over Nederlands-Indië in de periode 1900-1942, niet wilde opnemen in het Historische Genootschap (258). Coolhaas genoot in het buitenland grote faam en heeft de komende generaties aan zich verplicht door de uitgave van de *Generale Missiven der VOC*, die echter evenmin als het werk van Van der Wal over de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1949, worden genoemd. Van der Wal speelde bovendien een grote rol bij de uitvoering van het Cultureel Accoord met Indonesië. Coolhaas en Van der Wal hadden ieder twintig jaar ervaring in de tropen, en hadden een eigen, zelfstandig oordeel over hun vakgebied. Dit maakte hen ongevoelig voor het modieuze antikolonialisme van die dagen, hoewel zij het kolonialisme zeer wel wisten te relativeren. Hun werk af te doen als ‘eenmansvendetta's’ en henzelf ‘als adepten van Gerretson’, slaat nergens op (257,258). Toen ik in 1967 voor het eerst bij Van der Wal op bezoek was, leidde hij het gesprek herhaaldelijk naar de Indonesische onafhankelijkheid. Later vertelde hij mij dat ik zeker niet zou zijn aangenomen als ik daar moeite mee had gehad. De herleving van de overzeese geschiedenis (259) was zeker niet te danken aan de benoeming van mevrouw Meilink-Roelofsz in Leiden. Op dat ogenblik werkten verschillende Utrechtse promovendi op voor het onderwijs en onderzoek belangrijke plaatsen: 's Jacob in Groningen, Schutte aan de VU, Stevens in Amsterdam, Drooglever bij de Rijkscommissie voor vaderlandse geschiedenis, De Jong op BZ bij het bureau Indonesië, en aan het ARA Margot van Opstall. De historische commissie van het Cultureel Accoord met Indonesië bestond voor een belangrijk deel uit dezelfden: dat er zo weinig Leidse gezichten bij waren, kwam omdat er nog veel was in te halen.

J. van Goor

N. Lehoucq, T. Valcke, *De Fonteinen van de Oranjeberg. Politiek-institutionele geschiedenis van de provincie Oost-Vlaanderen,* I (Stichting mens en kuituur en Provinciebestuur Oost-Vlaanderen, Gent 1993, 404 blz.).

Het intermediair niveau van de Belgische staat bleef lang verstoken van een diepgaande historische aandacht. Dat komt deels omdat de provincies zelf een discrete (doch onderschatte) rol hebben gespeeld in vergelijking met andere bestuursniveaus. Eerst toen de instelling zelf ter discussie kwam te staan - en dat ook bleef - werd door het Cultureel Centrum van het Gemeentekrediet in 1975 een reeks monografieën gepubliceerd over de toen negen provincies (‘De Provincie vroeger en nu’) en 11

jaar later bracht de Vereniging van de Belgische Provincies zelf de ordenende wetgeving op de provincies sinds 1836 in het licht.

Het voorliggend werk kadert in een initiatief van het provinciebestuur van Oost-Vlaanderen om - met de woorden van prof. H. Balthazar, gouverneur en historicus - ‘de levensvatbaarheid van het intermediaire-provinciale niveau te laten steunen op een historische zingeving’. Er worden trouwens twee andere volumes in het vooruitzicht gesteld: één over de verkozenen (en dus over de provincieraad en deputatie) en één over de realisaties van de provincie.

Dit eerste volume dient zich aan als een politiek-institutionele geschiedenis vanaf 1830. Die beslaat een vijftigtal bladzijden, waarvan een twintigtal over de eerste woelige jaren te Gent - zo getekend door de orangistische agitatie. Het overgrote deel wordt ingenomen door de lijsten

van gouverneurs, raadsleden, bestendig gedeputeerden (afgevaardigden), voorzitters en griffiers, door een eerste repertorium, dat voorloopt op het eigenlijke. Klaarblijkelijk stond de schitterende socio-politieke studie van de provincieraad van West-Vlaanderen door Luc Schepens uit 1976 model voor de benadering van dit stuk. Een en ander herinnert tevens (tot de opmaak van het boek toe) aan de parlementaire geschiedenis van België van T. Luyckx waar de auteurs in de eerste plaats een geschiedenis hebben geschreven van de kiesstrijd om de provincie als democratisch orgaan in de 'Belgische' tijd. Daar ligt de niet geringe verdienste van het werk, zeker in de wetenschap dat heel wat primair bronnenmateriaal niet voorhanden was. De institutionele dimensie heeft heel wat minder aandacht gekregen. Het apart, ambtelijk, strikt juridisch en toch actueel geïnspireerd hoofdstuk met weer de nadruk op de democratisering gaat grotendeels voorbij aan de geest en zelfs de essentie van de instelling(en), evenals aan de bredere algemene en bijzondere bestuursproblematiek. Dat men over de gouverneurs zelden meer verneemt dan geboorte-, sterf-, ambtsdata (en hier en daar hun volgende functie) is karakterisend voor het onevenwicht in de belangstelling in dit werk, waar het nagenoeg voorbijgaat aan de essentiële dualiteit van het bestuursniveau en haar uitholling (met onder andere het aanstellen van gouverneurs uit de politieke wereld van de provincie zelf). Dat geldt ook voor de territoriale relevantie van de vertegenwoordiging op zichzelf en die ten opzichte van de lokale en de subregionale machtigen. De specificiteit van de politieke en institutionele situatie van de provincie tussen het niveau van de centrale staat en de gemeenten (met hun duidelijk grotere autonomie) en de samenhang met het lokale machtsniveau en zijn lokale machtigen komen niet of nauwelijks uit de verf. Dat de provinciegeschiedenis voor 1830 wel stiefmoederlijk (en gebrekkig en vaak fout) wordt afgehandeld als een prehistorie kadert in de optiek van het werk maar is verwonderlijk in het geval van de provincie waarvan de geschiedenis onder zoveel aspecten, zo ingrijpend en nog meer dan andere is getekend door een eeuwenlange geschiedenis, traditie en geleding op provinciaal en gewestelijk niveau. Het initiatief van de provincie moet het feitelijk stellen met het loon van een eerste repertorium en met het verhaal van de kiesstrijd om de provincieraad. De poëtische titel zal zijn lezer intrigeren. Hij verwijst naar de plaatsnaam 'de Oranjeberg' in de directe nabijheid van het huidige provinciehuis. In het vorige, in het Hof van Sint-Baafs (met de zetel van het bisdom) verbleef in 1580 ooit Willem van Oranje. Toen vier jaar later de stad zijn grote tegenstander, Alexander Farnese, een triomfantelijke intocht als haar overwinnaar toebereidde voorzag ze in het Hof de constructie van een zeshoekige wijnfontein. Ze is er wel nooit gekomen, maar in 1957 huldigde het provinciebestuur tegelijk met de nieuwe raadszaal een (water)fontein in waarbij aan het oude plan werd herinnerd.

L. Dhondt

P.C.M. Bakker, *Kind en karakter. Nederlandse pedagogen over opvoeding in het gezin 1845- 1925* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1995; Amsterdam: Het Spinhuis, 1995, 352 blz., *f*39,50, ISBN 90 5589 011 1).

De laatste tijd staat het gezin weer in het middelpunt van de belangstelling. Politici van rechts tot links verwachten van een goede gezinsopvoeding een wezenlijke bijdrage aan het herstel van normen en waarden, pedagogen wijzen zowel op de schaduwzijden als op de positieve kanten van het gezin. Een belangrijk aandachtspunt vormt de nieuwe invulling van het vaderschap. Onder invloed van een reeks van factoren, zoals het toenemende aantal buitenshuis werkende moeders, is de traditionele rolverdeling tussen vaders en moeders aan het veranderen. Van vaders wordt verwacht dat zij zich niet meer uitsluitend opstellen als gezagsdragers

op afstand, maar zich ook verantwoordelijk voelen voor de dagelijkse liefdevolle zorg die traditioneel aan moeders was voorbehouden. Het nieuwe ideaal is een zogeheten ‘autoritatief ouderschap’, waarin een androgyne ouder vrouwelijke liefde en mannelijk gezag in zich verenigt[1].

Gelukkig wordt er binnen de pedagogiek ook onderzoek verricht dat zulke vermeend nieuwe trends in een historisch perspectief zet. De historisch pedagoge Nelleke Bakker deed in dit verband onderzoek naar wat tussen 1845 en 1925 in Nederland als een goede gezinsopvoeding werd beschouwd. Haar bronnenmateriaal bestond uit boeken, tijdschriften en brochures van uiteenlopende levensbeschouwelijke signatuur, waarin zowel professionele opvoeders als medici, theologen en ervaren moeders voorlichting gaven over de beste manier om kinderen op te voeden. Ze vat deze lectuur op als een culturele uiting via welke een gemeenschappelijke pedagogische mentaliteit van producenten en consumenten kan worden achterhaald.

Min of meer zijdelings laat het boek zien dat het vaderschapsideaal van vandaag de dag minder nieuw is dan het lijkt. Nederlands' meest invloedrijke gezinspedagoge van rond de eeuwwisseling, de directrice van de Rijkskweekschool voor onderwijzeressen te Apeldoorn Ietje Kooistra, bepleitte een ouderschap waarin zowel moeders als vaders vrouwelijke liefde en mannelijk gezag evenwichtig en harmonisch in zich verenigden, autoritatieve ouders *avant la lettre* dus. Het meerderheidsstandpunt vertolkte ze overigens in dit opzicht niet. De meeste gezinspedagogen, zowel die van katholieke en orthodox-protestantse huize als die welke een meer ‘neutrale’ levensbeschouwing aanhingen, portretteerden de vader toch meer of uitsluitend als de handhaver van het gezag. Tot zijn onmisbare taak behoorde het om de vaak als te toegevend voorgestelde moederliefde van tegenwicht te voorzien.

Kenmerkend voor de gezinspedagogiek van de gehele periode en binnen alle levensbeschouwelijke richtingen is volgens Bakker het centraal stellen van karaktervorming. Daarmee werd in de meeste gevallen zedelijke vorming bedoeld: opvoeding tot wilskracht, standvastigheid, oprechtheid, zelfstandigheid en verantwoordelijkheidsbesef. Kinderen hadden die moraliteit niet van nature in zich; ze moest worden aangebracht. Een strenge maar liefdevolle leiding, gewoontevorming en bovenal het geven van het goede voorbeeld door de ouders konden het gewenste opvoedingsdoel naderbij brengen. Binnen deze gedeelde pedagogische mentaliteit signaleert Bakker wel temporele en levensbeschouwelijke verschillen, maar deze beschouwt ze als gradueel. Zo bestond er tussen de Nederlandse ‘zuilen’ ondanks een verschillend kindbeeld een sterke overeenkomst over het wezen van de opvoeding en de rechtvaardiging ervan. In dit opzicht bevestigt het boek de bevindingen van recente verzuilingsliteratuur. In de tijd gezien neemt de auteur na 1900 een sterkere nadruk waar op de noodzakelijkheid van gezag, gekoppeld aan een toegenomen aandacht voor het innerlijk geestesleven van het individuele kind, maar deze ontwikkeling plaatst ze wel in het perspectief van de opvoeding tot moraliteit die de gehele periode kenmerkt.

Bakker, die op dit onderwerp in 1995 promoveerde aan de Universiteit van Amsterdam, heeft pedagogen en historici een rijk boek geschonken. Ze heeft een grondige bestudering van de bronnen gekoppeld aan een contextgebonden analyse waarin zowel mentaliteiten als ontwikkelingen in de (mens)wetenschappen en

1 Zie hiervoor bijvoorbeeld: J. Doornenbal, *Ouderschap als onderneming. Moeders en vaders over opvoeding in de jaren negentig* (Utrecht: Van Arkel, 1996).

sociaal-economische omstandigheden op harmonische wijze zijn verwerkt. Ze zet haar verhaal met vaardige pen en met de nodige - zij het hier en daar wat al te ironiserende - distantie neer. Bovendien vult het boek een bestaande lacune. Op het terrein van de geschiedenis van de negentiende- en twintigste-eeuwse gezinsopvoeding in Nederland zijn tot nu toe alleen monografieën gewijd aan de seksuele opvoeding en aan de opvoeding in orthodox-protestantse kring[2].

Toch is die rijkdom tegelijkertijd een zwakte van het boek. Doordat de auteur de lezer ten volle wil laten delen in de rijkdom aan materiaal die haar ter beschikking stond, raakt deze het

2 H.Q. Röling, *Gevreesde vragen. Geschiedenis van de seksuele opvoeding in Nederland* (Amsterdam: University Press, 1994); J. Sturm, *Een goede gereformeerde opvoeding. Over neo-calvinistische moraalpedagogiek (1880-1950), met speciale aandacht voor de nieuw-gereformeerde jeugdorganisaties* (Kampen: J.J. Kok, 1988).

spoor zo nu en dan bijster. Een wat strengere selectie zou dat hebben voorkomen. Een tweede en belangrijker bezwaar tegen het boek is, dat de auteur door haar nadruk op overeenkomsten en op continuïteiten te weinig oog heeft voor verschillen en voor veranderingen. Volgens alle gezinspedagogen tussen 1845 en 1925, aldus Bakker, kwamen gedragsproblemen van kinderen voort uit 'kindergebreken' die via een strenge pedagogische aanpak bestreden moesten en ook konden worden. Die gedeelde mentaliteit veranderde pas tegen het einde van de door haar bestudeerde periode. Toen begonnen oudervoorlichters onder invloed van leerlingen van Freud zoals Adler en zijn *Individualpsychologie*, gedragsproblemen te koppelen aan individuele, dieptepsychologisch te duiden stoornissen die begrepen en therapeutisch begeleid dienden te worden.

Bakkers waterscheiding maakt de lezer onvoldoende alert op zowel de veranderingen als de levensbeschouwelijke verschillen binnen de onderzochte periode, ook al zijn er in het boek tal van aanwijzingen voor te vinden. Zo valt uit het gepresenteerde materiaal af te leiden dat gezinspedagogen ouders in toenemende mate voorhielden niet alleen te kijken naar 'wat het kind worden moet', maar ook rekening te houden met 'wie het kind nu is'. Dergelijke pleidooien om in de opvoeding ook aandacht te besteden aan de individualiteit van het kind, wijzen erop dat de pedagogische mentaliteit in de onderzochte periode wel degelijk in beweging was en geleidelijk opschoof in de richting die na 1925 dominant werd. De auteur lijkt van mening te zijn dat deze veranderingen in het perspectief van latere ontwikkelingen als marginaal te beschouwen zijn. Op de vraag of dat inderdaad het geval was, zal zij hopelijk in de toekomst antwoord geven.

Mineke van Essen

A.J.C. van Leeuwen, *De maakbaarheid van het verleden. P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect* (Dissertatie KUN 1995, Cultuurhistorische studies; Zwolle: Waanders, Zeist: Rijksdienst voor de monumentenzorg, 1995, 267 blz., *f*65,-, ISBN 90 4006 9696 1).

Deze 'Verunstaltung' is dunkt mij een werk van de vorige eeuw', zo kenschetste P.J.H. Cuypers in 1860 de barokke verbouwing van de romaanse en laat-gotische abdijkerk te Thorn, een verbouwing die had plaatsgevonden in 1780 en 1788 (43). Met woorden van gelijke strekking is in de twintigste eeuw het restauratiewerk van Cuypers zelf veroordeeld, bijvoorbeeld de kleurige uitmonstering van de St. Servaaskerk te Maastricht. Wellicht is dit oordeel te eenzijdig, zoals Wies van Leeuwen ons duidelijk probeert te maken in zijn promotie-onderzoek *De maakbaarheid van het verleden.*

Een onderzoek naar de restauratiepraktijk van Cuypers is bepaald geen sinecure. Zijn betrokkenheid kon variëren van adviezen (723 in 40 jaar tijd, volgens Cuypers zelf) tot ontwerpen voor en begeleiden van restauraties. Zijn werkterrein bestreek het hele land. Niet alleen heeft Cuypers tijdens zijn lange leven (1827-1921) in materieel opzicht zijn stempel gedrukt op een flink aantal historische gebouwen - hoewel veel daarvan alweer ongedaan is gemaakt tijdens recente restauraties - ook

in de archieven heeft hij vele sporen achtergelaten. Hieruit moest Van Leeuwen een selecte doch representatieve keuze maken om recht te kunnen doen aan de beweegredenen van deze eerste restauratiearchitect in Nederland.

In dertien hoofdstukken presenteert Van Leeuwen de lezer twee begrippen die een centrale rol speelden in Cuypers' aanpak: de ‘eene ziel’ en de ‘trits evocatief, nationaal en educatief’. Deze begrippen worden door hem opgehangen aan een tweeëntwintigtal objecten.

De ‘eene ziel’, ook wel het *Gesamtkunstwerk*, moet gezien worden als de ‘overeenstemming tussen de structurele logica en geometrie van het gebouw en de kleurige en iconografisch verantwoorde decoratie’ (18). De samenbindende factor hierin lag bij de ‘magister operum’, de baas op de werken die van de bijdragen van verschillende kunstenaars dit geheel moest smeden. Veelal was Cuypers zelf die magister. Dit geïdealiseerde principe werd geprojecteerd op de Middeleeuwen: als de beste voorbeelden uit de gotiek zouden worden bestudeerd en nagevolgd zou vanzelf de enige ware bouwstijl gevonden worden. Dit leidde tot ‘emulatie’, het creëren van een ideaaltoestand die vaak een gedeeltelijk nieuwe schepping tot gevolg had. Deze verbetering betekende ook een aanpassing aan de eigentijdse wensen, zodat een nieuwe functie aan het gebouw gegeven kon worden. De trits evocatief, nationaal en educatief had betrekking op de waarde van het monument als nationaal symbool. Met evocatief wordt bedoeld: het oproepen van beelden en gevoelens. Het educatieve karakter maakte van voorwerpen uit het verleden inspiratiebronnen voor het heden en de toekomst. Beide aspecten richtten zich op de nationale identiteit van het volk: de geschiedenis als de band die ‘bevolkingen tot nationaliteiten verbindt en verbonden houdt’ (93).

Naast de hierboven reeds genoemde ‘emulatie’ worden ook andere begrippen ten tonele gevoerd. Zoals de ‘renovatio’ van de middeleeuwse traditie, die samenhing met het herstel van de katholieke kerkelijke hiërarchie in Nederland in 1853. En het hieruit voortvloeiende gemor van protestanten, die hun witte kerkinterieurs tijdens restauraties vervangen zagen worden door veelkleurige neo-middeleeuwse en dus ‘katholieke’ uitmonsteringen. Cuypers stond met zijn beginselen bepaald niet alleen. Bekende namen waren hem hierin voorgegaan, met name Viollet-le-Duc in Frankrijk, Pugin in Engeland en Alberdink Thijm in Nederland. Van Leeuwen weet Cuypers, maar ook Thijm en De Stuers, uitstekend in deze stroming, het historisme, te plaatsen.

Zeer verhelderend is Van Leeuwens vergelijking van de restauratie van het stadhuis te Franeker - door Cuypers - en te Bolsward - door de Maatschappij ter bevordering der bouwkunst. Cuypers met zijn achtergrond in het historisme bleek uiteindelijk meer oorspronkelijk materiaal te hebben gehandhaafd dan de Maatschappij, die conserverend restaureren voorstond. Graag had ik meer van dit soort vergelijkingen gezien met gelijktijdige restauraties, zoals de Sint-Jan in Den Bosch. Hiermee zou het praktische werk van Cuypers ook meer in een breder kader zijn geplaatst. Interessant is ook de link die Van Leeuwen legt tussen het restauratiewerk en de nieuwbouw van Cuypers. Helaas betrekt hij daarin geen andere neo-gotische bouwmeesters als Tepe.

Tot zover een samenvatting van de inhoud van het boek, die in deze luttele duizend woorden niet volledig recht kan worden gedaan. De indruk die het heeft achtergelaten is nogal verwarrend. Zoals gezegd worden de kernbegrippen van Cuypers opgehangen aan tweeëntwintig objecten, die elk een drietal beschrijvingen meekrijgen: de toestand vóór de restauratie, het proces tijdens de restauratie - veelal gekoppeld aan een uitputtend onderzoek van archivalische gegevens - en de uiteindelijke toestand na de restauratie. Met deze analyse heeft Van Leeuwen een waar kunststuk geleverd

om de vele losse gegevens tot een geheel samen te smeden - als een waarachtig ‘magister’ van dit ‘operum’. Toch resulteert dit niet in een prettig leesbaar boek. Wellicht is hieraan de opzet debet, want hij stelt zelf al in de inleiding dat maar liefst zeven hoofdstukken al eerder als artikel waren verschenen. Als gevolg hiervan zijn de dertien hoofdstukken geen *Gesamtkunstwerk*, maar zelfstandige eenheden die los van elkaar gelezen en bestudeerd kunnen worden. Elk bevat een analyse en synthese, de basisbestanddelen van

elk wetenschappelijk onderzoek. Het zou goed zijn geweest als Van Leeuwen de artikelen meer bewerkt zou hebben, zodat er een rode draad zou zijn ontstaan waarmee hij de lezer daadwerkelijk langs deze ingewikkelde materie zou hebben kunnen leiden. Ondanks zijn belofte in de inleiding lopen vanaf het eerste hoofdstuk de twee kernbegrippen - de ene ziel en evocatief, nationaal en educatief - door elkaar heen. Bovendien worden ze in de verschillende hoofdstukken verschillend verklaard. Van Leeuwen creëert zoveel bomen - waarvoor overigens lof, want elke boom betekent een analyse - dat het bos inderdaad niet meer zichtbaar is. Eigenlijk komt het bos, de definitieve synthese, pas op de vier laatste bladzijden van het boek aan de orde, die bescheiden als ‘samenvatting en conclusies’ gekenschetst worden.

Alles overziend heeft het pleidooi van Van Leeuwen effect gehad. Mijn kijk op Cuypers' restauraties is nu genuanceerder. Cuypers heeft duidelijke drijfveren gehad, beïnvloed door tijdgenoten, en wellicht zijn door zijn restauraties wel zaken bewaard gebleven die anders ten onder waren gegaan. Aan de andere kant kan niet ontkend worden dat juist door zijn ingrepen ook veel zaken verloren zijn gegaan. Hiermee heeft Van Leeuwen overduidelijk aangetoond dat voor een goed begrip van het historische monument de bestudering van de restauratiegeschiedenis een *must* is.

Moeten we tijdens ‘onze’ restauraties de ingrepen van Cuypers maar wegpoetsen, dus Cuypers' negentiende-eeuwse neo-Middeleeuwen vervangen door onze twintigste-eeuwse neo-Middeleeuwen? Of volgen we het pleidooi van Van Leeuwen dat ook dit een onderdeel van de bouwgeschiedenis van een monument is? Ik hoop dat Van Leeuwen ons in nieuwe artikelen met zijn inzichten zal blijven prikkelen.

Karel Emmens

H. Schmal, *Den Haag of's-Gravenhage? De 19de-eeuwse gordel, een zone gemodelleerd door zand en veen* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1995; Utrecht: Matrijs, 1995, 256 blz., *f*49,95, ISBN 90 5345 071 8).

Het is een te prijzen ontwikkeling dat in stadshistorisch onderzoek de ruimtelijke component een prominentere rol gaat spelen. Onderwerpen als migratie, verkeers- en vervoerstromen en stedelijke netwerken gaan steeds meer een integraal onderdeel uitmaken van stadsgeschiedenissen. In dit rijtje past ook het boek van Henk Schmal over de gordel van wijken die in de tweede helft van de negentiende eeuw rond de Haagse binnenstad werd gebouwd. Kern van zijn betoog is dat het specifieke karakter van de afzonderlijke wijken vorm kreeg door een wisselwerking tussen formele structuren en het beeld dat de inwoners en bestuurders van de wijken hadden en waarnaar zij ook handelden.

Het belangrijkste structurerende element is de grondsoort geweest. De binnenstad was vanouds verdeeld in een ‘bovenhelft’ op de hoge en droge zandgrond waar de elite resideerde en een ‘benedenhelft’ op de lage en natte veengrond waar de ‘mindere man’ woonde. Schmal probeert in zijn analyse na te gaan in hoeverre deze tweedeling zich heeft voortgezet in de gordel van nieuwe wijken die na 1850 rond de binnenstad werd gebouwd.

In hoofdstuk 1 geeft Schmal kort en bondig maar duidelijk het theoretisch raamwerk van zijn onderzoek. Het specifieke karakter van de gordel kan worden verklaard uit algemene ontwikkelingen zoals de stadsgeschiedenis die beschrijft en lokale omstandigheden als bodemgesteldheid, plaatselijke tradities, gemeentelijke politieke ontwikkelingen en dominerende persoonlijkheden. Door het samenspel van algemene en lokale ontwikkelingen kreeg elke wijk een specifieke bevolking. Welstand, samenstelling van het huishouden en cultuur waren de drie vormende elementen van de wijkbevolking. Om de dynamiek binnen de wijken te kunnen verklaren zoekt Schmal aansluiting bij een drietal concepten waarin omgevingsfactoren, de

persoonlijke beslissingen van de (toekomstige) bewoners en institutionele kaders een rol spelen. Deze drie benaderingen ziet hij als complementair. Enerzijds beïnvloeden de individuele wensen van vragers en aanbieders de dynamiek van de ruimtelijke geleding, anderzijds worden deze bepaald door de omstandigheden binnen de stedelijke ruimte. Deze wisselwerking is te zien als een 'filteringsproces'. De bewoners willen hogerop, de huizen verouderen en dalen in waarde. *Houses filter down, households filter up* is de - in zijn puntigheid - onvertaalbare Engelse uitdrukking.

De modernisering van de Haagse samenleving schetst Schmal in hoofdstuk 2. Hij bevestigt hierin het beeld van 's-Gravenhage als hof- en regeringsstad. Daardoor werd de stad ook aantrekkelijk voor een elite, die daar een passende werkkring vond en zich kon mengen in het societyleven van de stad. Daarnaast had de stad een grote aantrekkingskracht op mensen uit de koloniën. Schmal heeft mij met dit betoog niet geheel kunnen overtuigen. Zijn beschrijving is erg impressionistisch en wordt voor de tweede helft van de negentiende eeuw nauwelijks ondersteund door cijfermateriaal. Wat mij heel erg opviel is dat hij nergens in discussie gaat met P.R.D. Stokvis, die in *De wording van modern Den Haag* (Zwolle, 1987) met name in hoofdstuk 5 een ander beeld van de ontwikkeling van de stad heeft geschetst.

De hoofdstukken 3 tot en met 5 vormen de kern van het verhaal. Daarin wordt in de eerste plaats de morfologie van de stadsuitbreidingen behandeld. De aanleg van de negentiendeeeuwse gordel wordt duidelijk in beeld gebracht. Het ontwerp en de bouw van de wijken volgden vrijwel naadloos de dichotomie tussen zand en veen. Bepalende grootheden waren daarbij de fysisch-geografische omstandigheden (zand- of veengrond), het grondbezit en de sociaal-economische en functionele kenmerken (bereikbaarheid, status en dergelijke).

Tot 1870 speelden Hof en gemeente de belangrijkste rol, omdat zij de stad wilden verfraaien. Daarna was het de tijd van de ongebreidelde en ongeplande uitbouw die voornamelijk werd gedragen door particuliere bouwspeculanten. Vanaf 1900 kreeg de overheid echter meer instrumenten in handen om uitbreiding van de stad te sturen.

Na deze algemene schets geeft Schmal enkele portretten van ontstaansgeschiedenissen van wijken. In de wijken op veengrond werd na 1900 driftig gebouwd, vooral in de sociale woningbouw. Na de Eerste Wereldoorlog kwam dit echt goed op gang. De wijken op zandgrond kenden weer een andere ontwikkeling. In dit veranderingsproces bleef echter de tweedeling tussen zand-veen, hoog-laag, rijk-arm, hoge status-lage status, dunbevolkt-dichtbevolkt, ruim-klein grotendeels bewaard. Een proces van *filtering down* was echter wel waarneembaar. Sommige wijken daalden op de statusladder door het verouderingsproces. De bewoners zochten de betere nieuwbouwwoningen buiten de gordel op, de nieuwe bewoners kwamen veelal uit een lager sociaal milieu. Andere wijken veranderden van functie. Het grootwinkelbedrijf kreeg een plaats in de binnenstad; wat deftiger woonwijken veranderden in kantoorwijken.

In deze beschrijving van het ontstaan, opbouw en dynamiek van de wijken is Schmal op zijn best. Dit is ook de waarde van het boek. Overtuigend wordt aangetoond dat niet alleen de scheiding van zand en veen bepalend is geweest voor de ruimtelijke ontwikkeling van Den Haag, maar dat bewoners en bestuurders zich hiervan heel duidelijk bewust waren en hun handelen daarop afstemden. Daarbij is een goed

evenwicht bewaard tussen analyse, beschrijving en het geven van kleine en sprekende details en doorkijkjes. Het betoog wordt goed ondersteund door fraai beeldmateriaal.

Wel heeft Schmal zich naar mijn mening wat te veel laten meeslepen door zijn eigen enthousiasme in de beschrijving en analyse van het sociaal-economische karakter van de ruimtelijke geleding. Discussies binnen zijn vakgebied gaat Schmal uit de weg. Naast het hierboven al gesignaleerde voorbeeld, kunnen er nog meer worden genoemd. Zo gaat Schmal niet in discussie met P. Kooij die in zijn boek *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economi-*

sche ontwikkeling (Groningen, 1986) hfdst. 4, de wijken een gebrekkig ordeningskader noemt voor de analyse van de ruimtelijke spreiding van sociale ongelijkheid. Ook neemt hij de twintigste-eeuwse beroepsstratificatie van Van Tulder als uitgangspunt voor de sociaal-economische stratificatie. De problemen die hiermee samenhangen worden echter nauwelijks gesignaleerd, laat staan besproken. Een ander punt van kritiek is dat de morfologie van de wijken als uitgangspunt is genomen. Daardoor wordt de focus voornamelijk gericht op het *filtering down*-proces. Doordat de migratie geen methodische rol speelt in het betoog, komt het *filtering up*-proces, het besluitvormingsproces waarop bewoners besluiten te gaan verhuizen, veel minder sprekend voor het voetlicht. Toch wordt in het eerste hoofdstuk een analyse hiervan beloofd. Nu weet iedereen die met bevolkingsregisters en hoofdelijke omslagkohieren heeft gewerkt dat een analyse van de stedelijke migratie een heidens karwei is, maar Schmal maakt nergens duidelijk waarom hij aan een dergelijke analyse niet is begonnen.

Al met al heeft Schmal een boeiend en zeer leesbaar boek gemaakt. Wie dit boek gelezen heeft, weet dat de vraag Den Haag of 's-Gravenhage? moet worden omgezet in de stelling: Den Haag en 's-Gravenhage; ze bestaan allebei.

R. van der Woude

G.J. Mink, *Op het tweede plan. Evangelisten in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 1995, Kerkhistorische monografieën; Leiden: J.J. Groen en zoon, 1995, 296 blz., *f*39,50, ISBN 90 5030 502 4, ISSN 0926 8359).

In deze gedegen studie, waarop de auteur in 1995 promoveerde aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, wordt aandacht besteed aan een tot dusver onderbelichte groep van mensen, die actief waren op het gebied van evangelisatie en gemeenteopbouw, de zogenoemde evangelisten. Zij worden getypeerd als werkers op het tweede plan, die naast predikanten, ouderlingen en diakenen hun krachten hebben gegeven aan de verkondiging van het evangelie. Zij hebben bijgedragen aan de uitbreiding van de doleantie, het ontstaan van vrije evangelische gemeenten en vielen in bij vacante hervormde gemeenten. In hun arbeid wierpen zij tevens een dam op tegen de zich in de tweede helft van de negentiende eeuw verbreidende vrijzinnigheid.

De naam ‘evangelist’ als bedoeld in deze studie, kwam eerst sedert het midden van de vorige eeuw in gebruik. De kerkelijke verhoudingen in deze periode en met name het geestelijke leven in de Nederlandse Hervormde Kerk gaven aanleiding tot het optreden van personen, die ‘niet in dienst van een kerkgenootschap, op eigen gezag of in opdracht eener vereeniging aan andersdenkenden, ongeloovigen of onverschilligen’ het Evangelie verkondigden.

In het eerste hoofdstuk wordt een analyse gegeven van deze kerkelijke verhoudingen. Tegen de achtergrond van de sociaal-economische toestand van Nederland worden respectievelijk de verhouding rooms-katholieken-protestanten en de onwikkelingen in het protestants kerkelijk leven in de tweede helft van de

negentiende eeuw geschetst. Speciale aandacht wordt daarbij gegeven aan de ‘werkers op het tweede plan’.

De verenigingen of genootschappen in wier dienst zij optraden, waren meestal naar buitenlands model georganiseerd. In het tweede hoofdstuk geeft de auteur een beeld van deze internationale inwerking op de Nederlandse situatie. Daar bronnenmateriaal van plaatselijke verenigingen nagenoeg ontbreekt, concentreert hij zijn onderzoek op een vijftal landelijk opererende organisaties die meer schriftelijke sporen hebben nagelaten: de Evangelische Maatschappij, de Nederlandsche evangelisch-protestantsche vereeniging, de Vereeniging tot heil des volks, de Nederlandsche vereeniging van vrienden der waarheid tot handhaving van de leer en de rechten der Gereformeerde Kerk en de Confessioneele Vereeniging. Het derde hoofdstuk beschrijft de ontwikkelingen van deze verenigingen tot omstreeks 1890, toen door de doleantie van 1886 een nieuwe situatie was ontstaan.

In het vierde hoofdstuk wordt ingegaan op het dienstverband van de evangelisten. Aan welke eisen moesten zij voldoen, welke opleidingsmogelijkheden waren er voor hen en hoe was hun bezoldiging? Het vijfde en laatste hoofdstuk beschrijft de werkzaamheden van evangelisten, geschetst aan de hand van een vijftal *case-studies*, voor elk van genoemde verenigingen één.

Conclusie van deze studie is, dat de evangelisten een blijvende bijdrage geleverd hebben aan de Nederlandse kerkgeschiedenis, mede omdat door hun arbeid een aantal nieuwe kerkgenootschappen is ontstaan.

Mink heeft met deze dissertatie een leemte opgevuld in de Nederlandse kerkgeschiedschrijving van de negentiende eeuw. Hij heeft zijn onderzoek duidelijk afgebakend, de grenzen daarvan goed verantwoord en de resultaten gepresenteerd in een afgewogen compositie. Het boek is helder en consistent van opbouw, de betoogtrant boeiend en toegankelijk, maar het geheel is arm aan theologie. Nu mag van 'werkers op het tweede plan' geen wetenschappelijk niveau worden verwacht, maar voor een dissertatie geldt dit wel. Formeel beantwoordt dit proefschrift aan de gebruikelijke eisen, maar inhoudelijk blijft het wat mager. Met name het vijfde hoofdstuk, dat de lotgevallen van een vijftal evangelisten beschrijft, blijft nogal in het anekdotische steken.

Mijn kritiek spitst zich toe op de volgende punten. In het eerste hoofdstuk wordt het protestants kerkelijk leven voornamelijk kroniekmatig beschreven. Stromingen als de Groninger richting en het modernisme worden globaal aangeduid. Hetzelfde geldt voor de wortels van de gereformeerde, bevindelijke spiritualiteit. Hier zijn kansen onbenut gebleven, om de context waarbinnen de evangelisten hebben gearbeid, theologisch uit te diepen.

Ook de buitenlandse invloeden op de genootschapsvorming waarvan evangelisatiearbeid uitging, zijn uiterst summier in kaart gebracht. Graag had ik meer vernomen over de inhoudelijke aspecten van de *evangelical revival* in Engeland en de theologische themata van het internationale Réveil. Ook de dieper liggende motieven van het verzet tegen de groeiende invloed van Rome komen weinig uit de verf. Het geheel van de Nederlandse kerkelijke situatie in de tweede helft van de negentiende eeuw wordt daardoor te oppervlakkig behandeld.

Het derde hoofdstuk, dat de arbeid en doelstelling van de landelijke evangelisatieverenigingen bespreekt, geeft slechts een uitwendige beschrijving van de gang der gebeurtenissen. Het in bijlagen opnemen van de statuten van deze corporaties vergoedt het gemis aan inhoudelijke informatie over deze instellingen niet. Mijns inziens hadden deze statuten aan een nadere analyse dienen te worden onderworpen, om vervolgens de achterliggende theologische motieven van deze bepalingen in een samenvattende beschouwing te expliciteren.

In het vierde hoofdstuk had met name op het punt van de opleidingen voor de evangelisten nader ingegaan kunnen worden op de denkwijzen van de docenten die aan deze instellingen hebben gearbeid. Was hun theologie eenduidig gereformeerd, of waren er ook andere signaturen in het spel? Ook hier lagen mijns inziens mogelijkheden om het theologisch gehalte van deze studie meer gestalte te geven.

Dat van de publicistische arbeid van de evangelisten, zoals besproken in het vijfde hoofdstuk geen topprestaties kunnen worden verwacht, werd al eerder vastgesteld. Niettemin had een analyse van hun geschriften, getoetst aan gangbare godgeleerde inzichten van hun tijd, een breder inzicht kunnen verschaffen in hun 'ligging' ten

opzichte van de stromingen waarmee zij zich verwant voelden, dan wel ten aanzien van de richtingen die zij bestreden.

Als laatste bezwaar noem ik tenslotte de beperking van deze studie tot de werkers op het tweede plan van de gereformeerde of evangelische signatuur. Deze wordt ingegeven door de naam ‘evangelisten’, die in vrijzinnige kring ongebruikelijk was. Waarom wel zijpaden ingeslagen als het gaat om hervormde godsdienstonderwijzers, die in stricte zin geen evangelisten waren, en met geen woord gerept over vrijzinnige godsdienstonderwijzers en voorgangers,

zoals opgeleid door de Nederlandse Protestantenbond, de tegenhanger van de Confessioneele Vereeniging?

De auteur heeft zich wel heel vanzelfsprekend beperkt tot de werkers van orthodoxen huize en hij had daar recht en reden toe. Echter, hij had zich in een inleidende of afsluitende beschouwing wel rekenschap mogen geven van het feit, dat er aan de linkerflank van het protestants kerkelijk leven in de door hem beschreven periode honderden werkers op het tweede plan zijn geweest, die op hun beurt hebben bijgedragen aan de voortgang van het kerkelijk leven van een door de orthodoxie uit de Hervormde Kerk verdreven vrijzinnigheid. Toegegeven, de begrenzing van het onderwerp van deze studie liet een dieper ingaan op deze kwestie niet toe, maar het volstrekt onvermeld laten van deze werkers acht ik een pijnlijke omissie.

Samenvattend kan worden gesteld, dat *Op het tweede plan* weliswaar in een leemte voorziet, die echter weer andere leemten aanwijst. Als zodanig beantwoordt deze studie aan haar wetenschappelijk doel; immers zij stimuleert tot verder onderzoek op de aangrenzende terreinen, die in dit proefschrift noodzakelijkerwijs onbearbeid moesten blijven

E.H. Cossee

J. Moulaert, *Rood en zwart. De anarchistische beweging in België 1880-1914* (Dissertatie Katholieke Universiteit Leuven 1993, Historische reeks XX; Leuven: Davidsfonds, 1995, 462 blz., Bf1180,-, ISBN 90 6152 888 7).

Over de Belgische socialistische arbeidersbeweging zijn vele belangrijke historische studies verschenen. Het Belgische anarchisme bleef een witte plek op de historische kaart. Thans is deze opgevuld door de Leuvense dissertatie van Jan Moulaert. De auteur schreef eerder *Ontwaking en de kapel. Bijdrage tot de geschiedenis van het anarchisme te Antwerpen 1894-1910* en *De vervloekte staat. Anarchisme in Frankrijk, Nederland en België 1890-1914. Rood en zwart* is, om het heel eigen en oorspronkelijke taalgebruik van de schrijver te imiteren, een kloek boekwerk geworden, fraai uitgevoerd en geïllustreerd. De studie is op uitgebreid bronnenonderzoek gebaseerd in dertien Belgische archieven, de Archives Nationales in Parijs en het Internationaal Instituut voor sociale geschiedenis in Amsterdam. De bibliografie omvat een lijst van 129 anarchistische of aan het anarchisme verwante bladen, 117 verschenen in België.

Moulaert heeft gekozen voor een verhalende en zuiver chronologische opzet, die hij op minutieuze en verhelderende wijze heeft uitgewerkt. Na een inleidend hoofdstuk over de wording van de Belgische socialistische beweging volgen acht hoofdstukken die ieder een periode van drie tot zes jaar beslaan. Het besluit behandelt de anarchistische aanhang en de zelfbeperkingen van het Belgische anarchisme. In de tijd van de Eerste Internationale kende België een belangrijke sectie van deze organisatie, die eerder tot de anti-autoritaire vleugel - waar de anarchistische beweging uit voortkwam - dan tot de autoritaire gerekend kan worden. Toch heeft daarna het anarchisme nauwelijks wortel geschoten in België. ‘Pogingen om tot een anarchistische beweging te komen’, ware een betere ondertitel geweest. Want tot

een echte beweging is het in België, anders dan in Frankrijk en Nederland niet gekomen. Dit ondanks de volharding waarmee actieve anarchisten telkens opnieuw getracht hebben om blijvende periodieken, groepen en ook een landelijke organisatie van de grond te krijgen. Het grote aantal periodieken is omgekeerd evenredig aan hun verschijningsduur. De meeste van de opgesomde periodieken hielden het geen jaar uit en vaak verschenen slechts enkele nummers. Alleen bij hoge uitzondering werd een oplage van meerdere duizenden bereikt. Op één pagina (196) trof ik zelfs vier elkaar snel opvolgende periodieken aan. Plaatselijke groepen hielden het meestal wat langer uit, maar meer dan enkele tientallen leden omvatten zij doorgaans niet, meestal waren het er zelfs minder. De activiteiten waren vooral gericht op het handhaven van de eigen

groep. Aanvankelijk vond het anarchisme nog de meeste weerklank daar waar ook de Eerste Internationale van zich had laten spreken: Verviers met omgeving en het industriebekken van Luik. Later ontstaan nieuwe groepen onder andere in de Borinage, in de Brusselse en Antwerpse agglomeraties, Gent en - relatief verrassend sterk - in Mechelen. Slechts een enkele maal leek het anarchisme een veel belangrijkere rol te spelen, vooral in 1886, het jaar van heftige sociale betogingen en stakingen in Wallonië. In Luik kregen de anarchisten - tot hun eigen verrassing - duizenden op de been. De algemene werkstaking van 1893 (toch een anarchistisch middel) werd door de socialistische partij volledig in de hand gehouden voor zuiver politieke doeleinden (herziening van de grondwet en algemeen stemrecht).

Van dit alles doet Moulaert zorgvuldig verslag, waarbij uiteraard ook de typisch anarchistische discussies en problematiek rond de vakbeweging, het vraagstuk van de organisatie, aanslagen - in Luik vonden er enkele plaats -, individualisme enz. behandeld worden. Het Belgische anarchisme leverde overigens geen nieuwe theoretische gezichtspunten op. Als oorzaak van het onvermogen van een vrij groot aantal toch energieke en niet onbekwame anarchisten - waarvan de portretten, misschien vanwege de schaarse bronnen, niet echt uit de verf komen - om tot een beweging te komen die de vergelijking met de twee taalverwante buurlanden had kunnen doorstaan, noemt Moulaert in de eerste plaats het monolitische blok van de socialistische Belgische Werkliedenpartij (BWP) met de talrijke vertakkingen naar de coöperatie, de vakbeweging en culturele verenigingen. Veel anarchistische energie, richtte zich tevergeefs tegen dit bolwerk. De felle bestrijding, zowel van overheidswege als door de BWP, waar men anarchisten wel heel snel voor politieprovocateurs uitmaakte, speelde evenzeer een rol. Moulaert wijst er verder op dat het anarchisme vooral een arbeidersanarchisme was dat culturele en intellectuele uitstraling miste. Op zich is dit merkwaardig, er bestond immers voldoende Frans- en Nederlandstalige literatuur van niveau. Typerend is wel dat Elysée Reclus, die jarenlang in Brussel doceerde en daar de invloedrijke bibliotheek van de Temps Nouveaux uitgaf (waarin onder andere Domela Nieuwenhuis *Le socialisme en danger* verscheen), weinig contact had met zijn Belgische geestverwanten; Moulaert spreekt van ‘het gemiste rendezvous’.

Zelf acht ik het ontbreken van een regelmatig gedurende lange tijd verschijnend orgaan - voor de zo eigen structuur van anarchistische bewegingen steeds van eminent belang - van grote betekenis voor het niet doorzetten van de anarchistische beweging. Voorts ontbraken bepaalde kristallisatiepunten zoals een revolutionaire vakbeweging en een antimilitaristische organisatie. Jammer genoeg gaat de auteur nauwelijks in op een aspect dat hier verhelderend had kunnen zijn, namelijk de bewegingscultuur. Elders kende het anarchisme plaatselijke zangverenigingen, toneelgroepen en een sprekerscultuur met propagandatochten, en dergelijke. Het lijkt in België praktisch ontbroken te hebben. Het contact tussen de culturele avantgarde en het anarchisme, dat zo opvallend was voor Frankrijk en zo opvallend ontbrak in Nederland, bestond in België - in tegenstelling van wat men zou verwachten - niet bij de Walen, wel bij de Vlamingen. Helaas blijft *Rood en zwart* op dit punt wat mager. August Vermeylen, *Van nu en straks* en *Ontwaking* komen ter sprake maar niet echt uitvoerig. Naast Domela Nieuwenhuis komt de lezer meerdere Nederlanders tegen, onder andere Alexander Cohen, P.J. Honig en Van der Voo. De Nederlandse *Anarchist*, die verscheen voordat Domela anarchist werd, vond 500 van zijn 3000 lezers in

Vlaanderen. Het Waalse anarchisme werd soms ‘afgeroomd’, doordat militanten naar Frankrijk gingen. Met dezelfde ijver, taaiheid en toewijding als waarmee de anarchistische militanten eertijds getracht hebben hun beweging op te bouwen, heeft Moulaert aan zijn dissertatie gewerkt. En met een beter resultaat. *Rood en zwart* is een leesbare en waardevolle bijdrage aan de historiografie van de Belgische arbeidersbeweging en aan die van het anarchisme.

Rudolf de Jong

M. d'Hoker, *Voor lichaam en geest. Katholieken, lichamelijke opvoeding en sport in de 19de en 20ste eeuw* (KADOC-studies XVII; Leuven: Universitaire pers Leuven, 1994, 292 blz., ISBN 90 6186 615 4).

In de negentiende eeuw stond de Katholieke Kerk aanvankelijk afwijzend tegenover alles wat met lichaamscultuur te maken had. Nu was dat nogal roeien tegen de stroom in, zodat geleidelijk toch door deze en gene prelaat werd opgemerkt dat het bevorderen van ‘een gezonde geest in een gezond lichaam’ niet automatisch afbreuk deed aan een goed katholieke levenswandel. Bovendien was turnen, gymnastiek en voetballen toch niet tegen te houden, zodat het misschien verstandiger was een en ander in katholiek verband te laten beoefenen. Over dit proces - of wellicht beter: over deze heterogene ontwikkelingen - zijn acht beschouwingen samengevat in een bundel, aangevuld met een interview met een centrale figuur in het Belgischkatholieke sportgebeuren. Zo worden we achtereenvolgens ingelicht over het theologisch denken over sport, inclusief een blik op een christologische fundering van een ‘theologie van de sport’; wordt ons een overzicht geboden van de moeizame introductie van lichamelijke opvoeding in het katholieke onderwijs; worden we op de hoogte gesteld van het reilen en zeilen van de Katholieke Turnbond (1892-1992); wordt meer licht geworpen op het oprukken van sport in de Vlaamse katholieke jeugdbewegingen; wordt ook het apostolaat onder sporters niet vergeten en wordt zelfs aandacht geschonken aan een pater die in de Kongo de sport enorm vooruit heeft geholpen, waarna een handvol gegevens wordt verstrekt over de katholieke sportpers in Vlaanderen; de bundel wordt dan afgesloten met een eerbiedig gesprek met de hooggeleerde De Nayer, die zijn leven zowel wetenschappelijk als organisatorisch gewijd heeft aan de bevordering van de katholieke lichaamscultuur.

De redactie heeft met dit boeket bescheiden pretenties, het is ‘een eerste bundeling en consecratie van het reeds geleverde onderzoekswerk, ... het verslag van een eerste prospectie van een nog maar pas ontgonnen onderzoeksdomein’. Deze bescheidenheid is verstandig, want het niveau van de bijdragen ontstijgt zelden dat van de kroniekmatige schets, meer gericht op het bijeenbrengen en samenvatten van het bekende dan op het aanboren van onbekende bronnen of het stellen van nieuwe, verrassende vragen. De bundel gaat uit van de gedachte dat meer lichaamsbeweging ‘goed’ is; dat ‘men’ zich dat in de loop van de negentiende eeuw langzamerhand ging realiseren en steeds meer lichaamsbeweging in georganiseerd verband wenste; en dat dit zo'n onstuitbare ontwikkeling was dat zelfs de kerk ‘gedwongen’ was mee te gaan en met veel gepreek katholieke sport ging bevorderen. Doordat het besef ontbreekt dat dit eigenlijk zeer merkwaardige opvattingen en ontwikkelingen zijn, lijkt deze bundel langzaam maar zeker een soort felicitatie te worden voor het officiële katholieke sportwereldje. Zo is de bijdrage over de missionaris Raphaël de la Kethulle de Ryhove, die in de Kongo de katholieke sport verbreidde, van een verbluffende naïveteit, zoals het interview met De Nayer een ongebruikelijke vorm van eerbied vertoont. Dit werk lijkt me - om in het jargon te blijven - slechts geschikt voor gevormde lezers. Want zei Paulus niet reeds ‘Oefen u in de godsvrucht. Want de oefening van het lichaam is van weinig nut’ (1 Tim.8)?

Piet de Rooy

R.J. van der Bie, *'Een doorlopende groote roes'. De economische ontwikkeling van Nederland, 1913-1921* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 1995, Tinbergen institute research series XCVIII; Amsterdam: Thesis publishers, 1995, 236 blz., *f*39,50, ISBN 90 5170 348 1).

Het onderzoek waarvan het onderhavige boek verslag uitbrengt, maakt deel uit van het Pionierproject Nationale Rekeningen 1800-1940, dat onder leiding staat van de Utrechtse hoogleraar

J.L. van Zanden. Doel ervan is te komen tot een revisie van de groei van de Nederlandse economie in de vermelde periode door een uitputtende benutting van het beschikbare statistische materiaal. Van der Bie heeft van het lange tijdvak de jaren 1913-1921 voor zijn rekening genomen. Hij sluit hiermee aan bij voorafgaande studies die 1913 als eindpunt bezitten, behandelt de oorlogsjaren 1914-1918 en neemt daarna nog het korte tijdsbestek 1919 tot en met 1921 in zijn beschouwingen op. In het laatste jaar laat Van der Bie het Interbellum beginnen. Centraal staat in deze studie derhalve de volkshuishouding tijdens de Eerste Wereldoorlog en kort daarna.

Na een inleiding en probleemstelling (de belangrijkste onderzoeksvraag is die naar het eigen karakter van het groeiproces in Nederland) bespreekt de auteur de tot dusver bestaande opvattingen over de groeiprestaties van de Nederlandse economie van de hand van Keesing, De Vries, Griffiths, De Jong en Albers. Het tweede hoofdstuk presenteert berekeningen van de omvang van het arbeidsvolume (beroepsbevolking, werkloosheid en werkgelegenheid), onderscheiden naar de sectoren landbouw, nijverheid en diensten en de beroepsstatus (zelfstandige, loonafhankelijke). Treffend is dat de werkloosheid veel lager uitvalt dan in voorafgaand, oud onderzoek en thans de hoogste percentages zijn berekend voor 1919-1921. Hoge (oorlogs)winsten en daardoor grote rentabiliteit stelden tijdens de jaren 1914-1918 in staat arbeid in de bedrijven vast te houden.

Zeer gedetailleerd zijn vervolgens de berekeningen van de toegevoegde waarde in de industrie en dienstensector met als uitkomst dat anders dan tot dusver werd aangenomen de depressie (1914-1918) langduriger en op het dieptepunt (1917-1918) scherper was, de hausse (1919- 1921) daartegenover veel heftiger.

In het vierde hoofdstuk gaat Van der Bie in op de evaluatie en analyse van zijn onderzoeksresultaten en begint hiertoe met een interessante vergelijking met negen andere West- en Noordwest-Europese landen. In de jaren 1913-1921 blijkt Nederland qua reële groei aan de spits te gaan. Dat lag minder aan de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit dan aan het gestegen belang van de binnenlandse markt! Hierop waren de ondernemers tijdens de oorlog aangewezen en toen deze afgelopen was, bevonden zij zich in een gunstige startpositie voor de hernomen export. Nadat ten slotte de schrijver in hoofdstuk vijf het als gunstig beoordeelde sociaaleconomische en financiële overheidsbeleid heeft besproken, schetst hij in het zesde de ontwikkeling van de inkomensverdeling en rondt hij in een zevende hoofdstuk het geheel met een samenvattende slotbeschouwing af. Nadruk krijgt hier dat de industriële expansie van de jaren twintig niet slechts aan inhaaleffecten was te danken maar ook voortsproot uit de eigen dynamiek van de oorlogsjaren (hoge winsten, verbeterde toegang tot de geld- en kapitaalmarkt en stijgend prijspeil), vergezeld van grote vooruitgang op sociaal terrein.

Gaat het erom na deze beknopte samenvatting een beoordeling van dit belangrijke boek te geven, dan moet voorop staan dat Van der Bie erin geslaagd is voor zijn periode de doelstelling van het Pionierproject Nationale Rekeningen te verwezenlijken: een revisie van de economische groei van de Nederlandse volkshuishouding. Voor de minder geverseerde lezer zou daarbij een korte inleiding omtrent begrip en methode van de historische nationale rekeningen welkom zijn geweest (vgl. hierover *NEHA-Bulletin*, IX (1995) ii). Het valt overigens niet te ontkennen dat de schrijver alles gedaan heeft om zijn werk, óók voor de niet-economischhistoricus, toegankelijk te maken. Met de gegeven baaierd van

kwantitatief materiaal tot een overzichtelijke compositie te komen, vind ik voor een eerste boek een prestatie. Bovendien komt van der Bie zijn algemene lezer met pakkende hoofdstuktitels tegemoet, zoals ten aanzien van het vierde hoofdstuk met 'Hopla, wij groeien' en het vijfde met 'Een rituele dans om boze geesten te bezweren'. Maar hij doet het al met de hoofdtitel van het boek: *'Een doorlopende groote roes'*, ontleend aan de wijze van beleving der eerste oorlogsjaren door mr. G.

Vissering, president van de Nederlandsche Bank. Slordig is dat de naam van dit instituut bij Van der Bie voortdurend de ch moet ontberen, een kwestie van vrije interpretatie dat deze auteur de roes uit het citaat tot 1921 laat doorlopen, terwijl Vissering zijn notitie in juni 1917 maakt en de roes slaat op de voorafgaande jaren (vgl. mijn *Geschiedenis van de Nederlandsche Bank. Visserings tijdvak 1914-1931* (1989) 91).

Een echt bezwaar tegen dit boek richt zich op de onevenwichtigheid. De geschetste kwantitatieve uitkomsten geven aanleiding tot een herwaardering en nuancering van de periode. In de daaropvolgende analyse en evaluatie zijn echter een aantal facetten gemist en andere onderbelicht gebleven. Ik denk hierbij in de eerste plaats aan de systematische betekenis van de sinds het begin van de oorlog ontplooide samenwerking tussen overheid en ondernemers, inclusief bankiers, ten behoeve van de vorming van wat in feite een variant van geleide economie was. Er ontstaat hier een lijn die tot ver na de periode reikt. Voorts ontbreekt iedere verwijzing naar de werkzaamheid van A. van Gijn, niet alleen in diens kortstondig ministerschap van financiën maar ook wegens diens theoretische en praktische opvattingen over de staatsfinanciën. Het meest opmerkelijke is dat de economische crisis van 1920 en erop volgende depressiejaren uit de nieuwe kwantitatieve gegevens van Van der Bie verdwenen zijn en zelfs plaats hebben moeten maken voor een hausse. De cijfers wijzen op wat de auteur noemt een ‘opklimmend’ groeipatroon: van 2,5% in 1890-1913, 2,4% in 1913-1921 tot 4,7% in 1921-1928 (187). De industrie vormt de grote trekker van deze groei. Ik wil dit graag aannemen, al is het maar omdat ik het niet kan weerleggen met nog weer andere cijfers. Intussen blijft dan toch het probleem van de destijds aanwezige malaisegevoelens in het bedrijfsleven in 1920 en volgende jaren. Of moeten we die als partieel en incidenteel interpreteren? Daarover hadden we graag iets gehoord, in het bijzonder tevens wanneer het gaat over de bankcrisis van de jaren twintig. Deze is zowel structureel bepaald, op langere termijn gezien, als een oorlogsgevolg en zal tot een ingrijpende herschikking in het bankwezen leiden onder het teken van de bankconcentratie. Met de nieuwe cijfers is de bankcrisis niet weggeredeneerd en het frappeert me dat Van der Bie hiervan met geen woord melding maakt. Het valt niet aan te nemen dat dit onderwerp aan de periode na 1921 en de auteur ervan zou moeten toevallen. Daarvoor liggen de wortels te duidelijk in de jaren vóór 1921 en bepalen zij te zeer ons kwalitatief oordeel over de periode vóór en na het genoemde jaar.

Mijn kanttekeningen laten onaangetast dat Van der Bie een belangrijk boek heeft geschreven dat ons beeld van de periode ingrijpend wijzigt. Het bewijst eens te meer het grote nut van het ondernomen Pionierproject.

Joh. de Vries

D. Houwaart, *Notities van een ambtenaar* (Kampen: Kok, 1995, 239 blz., ISBN 90 242 2329 6).

Iedere historicus die de televisieserie ‘Yes, minister’ kent, zal het betreuren dat Nederlandse ambtenaren zelden egodocumenten nalaten. Het ministerie van

Binnenlandse Zaken komt er misschien nog redelijk gunstig af met documenten over de oorlogstijd van de toenmalige secretaris-generaal van Binnenlandse Zaken K.J. Frederiks, J.L. Lentz, hoofd der rijksinspectie van de bevolkingsregisters en bedenker van het gehate persoonsbewijs, en raadadviseur binnenlands bestuur H.W.J. Mulder. Dick Houwaart, tussen 1976 en 1988 hoofd voorlichting van dit ministerie, die over het tijdvak oktober 1986-december 1988 een dagboek bijhield, dat hij voorafgegaan door een uitgebreide inleiding publiceert, zal zich in dit gezelschap niet erg thuisvoelen. Niet alleen door zijn voorzitterschap van het bestuur van de Anne Frank Stich-

ting, maar ook in zijn ambtelijke functie raakte hij regelmatig emotioneel betrokken bij de naweeën van de Tweede Wereldoorlog. De meest bewogen zaak uit zijn ambtelijk bestaan betrof het pensioen van de 'zwarte weduwe' Rost van Tonningen. De beschrijving van die affaire maakt het de lezer mogelijk vast te stellen in hoeverre Houwaart zich in de praktijk houdt aan zijn heldere opvattingen over de rol van de departementale voorlichtingsambtenaar. Volgens zijn eigen uitgangspunten mag een voorlichtingsambtenaar geen propaganda bedrijven. Hij moet het beleid van zijn minister 'redelijk objectief en eerlijk' verklaren en toelichten en hij mag informeren over zaken waarover in het land *communis opinio* bestaat (44-45, 76). In zijn verhouding tot de minister past, zoals trouwens voor elke ambtenaar geldt, 'noch innige vriendschap, noch innige disloyaliteit' (64). Als voorlichtingsambtenaar paste Houwaart er altijd voor om kamerleden te trachten te beïnvloeden. Op de dag van de hoorzitting over het veelbesproken pensioen nam hij echter een vrije dag en klapte lustig mee voor pleidooien ter beëindiging van het pensioen. Tijdens het kamerdebat begaf hij zich naar de Tweede Kamer en klampte kamerleden aan om hen te bewegen tegen het voorstel van zijn eigen minister te stemmen. De auteur geeft achteraf toe dat dit wel 'een vreemde situatie' is geweest (75).

Overigens heeft, zo blijkt uit het dagboek, de voorlichtingsambtenaar het niet gemakkelijk. Hij heeft beurtelings te maken met bewindslieden en ambtenaren die de openbaarheid en hun voorlichters schuwen, ambtenaren die bewust 'lekken', afdelingen die hun eigen voorlichting ter hand willen nemen omdat die positiever kan zijn, ministers die liever een politieke dan een ambtelijke voorlichter tot hun beschikking hebben, bewindslieden die weigeren de pers te woord te staan en bewindslieden die vinden dat zij nooit teveel in de schijnwerpers kunnen staan en daardoor steeds buiten hun voorlichter om afspraken maken voor 'flut-bezoeken' en 'bla-bla-redevoeringen'. Het ministeriële mijnenveld waardoor Houwaart zich als voorlichter heeft bewogen komt helder naar voren uit zijn notities, die als praktijklessen openbaarheid goede dienst zouden kunnen bewijzen. En passant pikt de lezer informatie op over de taken van Binnenlandse Zaken zoals het ambtenarenoverleg, het binnenlands bestuur, burgemeestersbenoemingen, de openbare orde en veiligheid, de BVD, het minderhedenbeleid, de rampenbestrijding, de beantwoording van Kamervragen en de lintjesregen en over het interdepartementale overleg (de 'broodjeslunch') van voorlichters. Minister Van Dijk (harkerig, saai, traag en zuinig) en Staatssecretaris De Graaff-Nauta (onzeker en ook al weinig sprankelend) worden in weinig vleiende termen neergezet, evenals de door de departementale voorlichters veelbesproken minister van Verkeer en Waterstaat Smit-Kroes (volgens RVD-directeur Van der Voet 'een viswijf', 156). Een zeer positieve indruk krijgt de lezer daarentegen van secretaris-generaal Van Aartsen en van het hoofd Constitutionele Zaken en Wetgeving Niessen. In de inleiding geeft Houwaart trouwens ook van de dertien overige bewindslieden die hij vanaf 1976 diende, typeringen: zoals van 'de laatste echte excellentie' De Gaay Fortman; de ijdele ministers Rood en De Korte; de ontspannen en innemende Wiegel, voor wie de instandhouding van het kabinet-Van Agt zwaarder telde dan het ministerie; de gedreven en gehaaste Van Thijn; en de soevereine De Koning.

De lectuur van het dagboek is prikkelend door de combinatie van pittige uitspraken en de versheid van de gebeurtenissen. Dat laatste is tegelijk ook een nadeel. Houwaart heeft ervoor gekozen slechts een selectie van zijn dagboek te publiceren. Zo onthult

hij geen staatsgeheimen en vertrouwelijkheden slechts ten dele (8). De persoonlijke levenssfeer daarentegen beschermt hij minder. De voormalige voorlichter publiceert bijvoorbeeld over sollicitaties van personen wier loopbaan nog niet is beëindigd. Naast weglatingen bevat het dagboek ook aanvullingen achteraf, vermoedelijk ter explicatie. Houwaart heeft met de snelle publicatie van zijn dagboek de openbaarheid zeker een dienst bewezen. Hij zal de historici nog meer aan zich verplichten indien hij het originele manuscript te zijner tijd bij een officiële archiefbewaarplaats

in bewaring geeft en dit niet, zoals hij kort vóór zijn afscheid met zijn confidentiële ambtelijke papieren deed (233), te vernietigen.

Bob de Graaff

M. Kraaijestein, *Gemeentelijk werkgelegenheidsbeleid en het Rijk: 1945-1990. Een beleidshistorische studie over decentralisatie en gemeentelijke beleidsvrijheid* (Dissertatie Rotterdam 1995, Publikaties van de Faculteit der historische en kunstwetenschappen. Maatschappijgeschiedenis XXII; Hilversum: Verloren, 1995, 327 blz., *f* 59,-, ISBN 90 6550 424 9).

Als we het groot zien heeft er in de twintigste eeuw een merkwaardige ontwikkeling plaatsgevonden op het terrein van arbeid in de Nederlandse samenleving. De zogenaamde 'beroepsdeelneming' is in de leeftijdscategorie 20 tot 49 jaar tussen 1899 en heden alleen maar (licht) toegenomen; in de leeftijdscategorie 14 tot 19 jaar is deze in die periode gehalveerd en in de leeftijdscategorie 50 tot 64 jaar met ongeveer een kwart gedaald. Beroepsarbeid is dus alleen maar belangrijker geworden en tegelijkertijd evenwichtiger en socialer over de leden van de samenleving verdeeld: de grote verschillen tussen mannen en vrouwen zijn verkleind, er wordt meer tijd gestoken in scholing en opleiding, ouderen krijgen eerder een welverdiende rust en de belasting van de arbeid is ook nogal afgenomen (het aantal gewerkte uren in de nijverheid is gehalveerd, het aantal vakantiedagen is verdubbeld). Als we dit geheel overzien is er dus geen sprake van enige reden tot vrees voor een dramatisch verlies van arbeidsethos, aangezien op lange termijn gezien het werk wellicht in intensiteit is toegenomen, al staat daar een imposante groei van de arbeidsvrije tijd tegenover.

Het is echter opvallend dat we het zelden groot zien en sterk gericht zijn op allerlei problemen, die bij nader beschouwen onder de oppervlaktestructuur van deze macro-gegevens blijken schuil te gaan. En vervolgens menen we gezamenlijk dat daar, zoals dat heet, 'beleid op gevoerd moet worden'. Immers, één van de belangrijkste erfenissen van de jaren dertig is de opvatting dat werkloosheid door overheidsbeleid dient te worden voorkomen en mocht het zich toch voordoen, dient dat te worden aangepakt, zo niet opgelost. De paradox hier is dat bij een geringe werkloosheid allerlei ambtelijke en politieke kringen beweren dat dit het resultaat is van een goed en gericht beleid, met als onvermijdelijke keerzijde dat als de werkloosheid groeit iedereen deze kringen verwachtingsvol (dan wel gebiedend) aankijkt: komt er nog wat van? Dit mechanisme legt nogal een druk op de beroepsbestuurders en veelal ontstaat er dan een stofwolk van heen en weer vergaderende mensen, waarin moeilijk de contouren te ontwaren zijn van wie nu waarom wat doet, laat staan dat de vraag te beantwoorden is welk effect dit heeft. De schrijver van deze dissertatie, Martin Kraaijestein, heeft het in verschillende functies (beleidssocioloog op het departement van Sociale Zaken, stafmedewerker van de WRR, wethouder te Waddinxveen en medewerker van de afdeling maatschappijgeschiedenis te Rotterdam) allemaal meegemaakt. De kernvraag die hij stelt is hoe op het terrein van werkloosheidsbestrijding en werkgelegenheidsbeleid de relatie tussen de verschillende overheidsniveaus zich heeft ontwikkeld, met name die tussen rijk en gemeenten.

Na de Tweede Wereldoorlog werd het beleid gekenmerkt door een onschokbaar vertrouwen in het belang van een centrale planning. De fouten uit het Interbellum zouden worden vermeden; in het kader van de Wederopbouw vestigden zich de patronen van een gerichte industrialisatie, waarbij arbeidsvoorwaarden, arbeidsmarktbeleid, regelingen op het terrein van de sociale zekerheid en specifieke hulp aan 'achterstandsgebieden' allemaal stevig in handen waren van Den Haag. De gemeenten werden vooral als uitvoerders behandeld. Er waren overigens wel spanningen, want het Rijk stimuleerde enerzijds allerlei gemeenten om een industrialisatiebeleid op poten te zetten, maar achtte het anderzijds ook normaal dat uit werkgelegenheids-

arme gebieden verhuisd werd naar gebieden waar een tekort aan vakarbeiders bestond, met name de Randstad. Vanaf het midden van de jaren zestig wordt het overleg voor Den Haag echter moeilijker. Dat was vooral het gevolg van de transformatie van de economie (met name de ondergang van de meer ambachtelijk gerichte industrie), nauw verbonden met de economische neergang op wereldschaal vanaf 1973. Niet alleen merkten tal van gemeenten dat als eerste, ze werden door een mondiger bevolking daar ook nadrukkelijk op gewezen. In die periode begint dan ook het gevecht om meer subsidie van het Rijk en om meer beleidsvrijheid: ze willen niet meer aan de teugel worden gehouden, maar ook wat kunnen doen (grond goedkoper maken, allerlei investeringsfaciliteiten, experimenten met aanvullende werkgelegenheidsprojecten etc.). Den Haag ziet het met gemengde gevoelens aan: gemeenten willen zo hard, dat ze door werkgevers tegen elkaar worden uitgespeeld, allerlei landelijke regelingen worden doorkruist en zo vervaagt langzamerhand de centrale regie. Anderzijds moet er echter wel wat gebeuren, gezien de oplopende werkloosheidscijfers, en dan zijn het bij uitstek de gemeenten die moeten meewerken (gezien het feit dat men de werkgelegenheid eigenlijk vooral in de quartaire sector denkt te moeten zoeken). Geeft Kraaijestein tot dan toe een helder, maar wat droog overzicht van verhoudingen en regelingen, vanaf dat moment wordt zijn toon betrokkenen Dan immers laat hij zien hoe de ambtelijk-politieke elite het ene vage compromis na het andere bakt, waarbij de meest betrokken departementen, Binnenlandse Zaken en Sociale Zaken in geweldige problemen raken. Binnenlandse Zaken weet - tot op de dag van vandaag - geen oplossing te vinden voor de vormgeving van de verhouding tussen rijk-provincie-gemeente. Een oeverloze productie aan voorstellen over gewesten, mini-provincies en vooral veel retoriek over territoriale decentralisatie komt op gang. En zo lang op dat vlak alles onhelder blijft, valt er ook weinig te beginnen. Bij Sociale Zaken blijkt voortdurend dat men geheel vast zit aan de structuur van het corporatieve overleg. Ook al heeft Van Bottenburg in ‘Aan den Arbeid!’ (1995) laten zien hoe weinig er uit dat georganiseerd overleg van werkgevers, werknemers en overheid kwam, desondanks kan Sociale Zaken de gedachte niet toelaten dat het wel eens heel anders kon. Territoriale decentralisatie wordt succesvol geblokkeerd door functionele decentralisatie: nieuwe organisaties op enige afstand van Den Haag, maar met een betrekkelijk geringe zeggenschap van de gemeenten en nauwelijks van de provincies. Geen wonder dat de Vereniging van Nederlandse Gemeenten zich in deze periode ontwikkelt tot een soort vakbond van gemeenten die een soort emancipatiestrijd met Den Haag aangaan (denk ook aan de paspoort-affaire).

Het is daarmee een interessant proefschrift geworden, dat zo nu en dan een wat ruimer politiek kader had mogen kiezen. En dan blijft er toch ook nog een kernvraag liggen: natuurlijk is het stuitend om al dat machteloze gevergader te zien, maar zou een alternatief zoveel meer hebben opgelost? Hoe dat ook zij, Kraaijestein geeft een helder overzicht van de bestaande literatuur en heeft, op grond van gericht archiefonderzoek, een dieper inzicht verschaft in het reilen en zeilen van wat wel eens zo onthutsend ‘de b.v. Nederland’ wordt genoemd.

Piet de Rooy

D. Luyten, *Sociaal-economisch overleg in België sedert 1918* (Balans VI; Brussel: VUBpress, 1995, 207 blz., ISBN 90 5487 082 6).

Het overleg tussen werkgevers en werknemers is in België het voorwerp van een zekere mythevorming. Er zou zoiets bestaan als een ‘typisch Belgisch overlegmodel’. Het nu bestaande systeem zou op rechtlijnige, spontane en onafwendbare wijze ontstaan zijn; het zou een uiting zijn van de gezonde nationale ‘compromisgeest’, waarbij geven en nemen onverbrekelijk met

elkaar verbonden zijn en waarbij alle betrokkenen uiteindelijk baat hebben. Dit is zowat de *communis opinio* bij beleidsverantwoordelijken en journalisten (zelfs indien men de laatste jaren niet meer kan verbergen dat dit overlegsysteem heel wat pluimen heeft gelaten). Dergelijke voorstelling wordt onvermijdelijk ontluisterd door een goed gedocumenteerd, kritisch en genuanceerd historisch onderzoek als dat van Dirk Luyten, postdoctoraal onderzoeker verbonden aan het Nationaal fonds voor wetenschappelijk onderzoek (NFWO) en aan de Vrije Universiteit Brussel (VUB).

Laten we eerst de belangrijkste etappes der geschiedenis van het overleg in België in herinnering brengen. Voor 1914 was het geïnstitutionaliseerd overleg tussen de werkgevers en de werknemers slechts embryonaal ontwikkeld. Het nam pas vaste vorm aan in de jaren net na de Eerste Wereldoorlog: in verschillende economische bedrijfstakken (voornamelijk mijnen en metallurgie) werden toen sectoriële paritaire comités opgericht. Pas in 1936 ontstonden er gesprekken op nationaal en interprofessioneel niveau. De algemene staking van juni 1936 bracht beide groepen, samen met de regering, immers aan de tafel van de historische eerste 'Nationale Arbeidsconferentie'. Talrijke andere NAC's volgden net voor en vooral na de Tweede Wereldoorlog. In 1944 werd tevens het 'Sociaal Pact' afgesloten (een ander object van mythevorming), een soort 'blauwdruk' voorde naoorlogse organisatie van de relaties tussen patroons en loontrekkenden. Blijkbaar als logisch uitvloeisel van dit Pact kwamen er tussen 1945 en 1950 verschillende maatregelen tot stand zoals de vakbondsdelegatie in bedrijven, ondernemingsraden, een Centrale raad voor het bedrijfsleven, een Nationale Arbeidsraad, enz.: allerlei institutionele kanalen waarlangs vertegenwoordigers van werkgevers en werknemérs met elkaar in contact kwamen. Vanaf de jaren 1960 kwamen grote nationale, interprofessionele akkoorden tot stand: in tegenstelling tot de NAC's was de regering afwezig op die vorm van overleg.

Tot zover hetgeen ruim bekend was: de 'parate kennis' van beleidsverantwoordelijken, studenten en niet-specialisten die vertrouwd zijn met de bestaande handboeken. Luytens studie brengt echter heel nieuwe inzichten aan, voornamelijk in twee vlakken. Ten eerste: de auteur richt de schijnwerper op de 'verborgen agenda' van dit gebeuren. De lezer kan voor het eerst een blik werpen achter de schermen en leert bijzonder veel over de strategieën van de hoofdbetrokkenen, de vakbonden en de werkgeversorganisaties. Ten tweede (en verbonden met het voorgaande): Luyten toont aan dat de geschiedenis van het overleg in België geen rechtlijnig proces is geweest. Hij maakt duidelijk dat dit systeem zich begeven heeft langs vele kronkelpaden; hij geeft aan dat er bovendien talrijke doodlopende straatjes waren - potentiële evolutiepatronen die niet tot ontwikkeling zijn gekomen. Beide grote verworvenheden van dit boek zijn te danken aan twee essentiële onderzoekskwaliteiten. Ten eerste: Luytens boek steunt op een uitgebreide empirische basis. De auteur liet geen bronnenbestand over zijn onderwerp onberoerd. Hij maakte niet alleen gebruik van alle publicaties en openbaar toegankelijke archiefdepots; hij ging zelfs aankloppen bij de grote werkgevers- en vakbondsorganisaties en verkreeg toegang tot hun interne (en grotendeels ongeëxploreerde) archieven. Vandaar natuurlijk de talrijke correcties en nieuwe inzichten die de auteur aanbrengt. Ten tweede: de auteur houdt de balans tussen synthese en detail goed in evenwicht. De concrete feitelijke gegevens verliest hij nooit uit het oog, maar die worden steeds geïntegreerd in een globaal kader, waarbij

de krachtlijnen van het gebeuren centraal staan. Het strategisch spel van machtsverwerving en -behoud door de verschillende tegenstrevers dient immers als leidraad voor de analyse. Precies die aanpak is wat ontluisterend voor de consensuele visie waarmee het 'typisch Belgisch overlegmodel' traditioneel bewierookt wordt.

Ziehier enkele belangrijke aanwinsten van Luytens onderzoek. De auteur legt de nadruk op de vijandigheid die de werkgevers koesterden ten aanzien van iedere vorm van overleg, en dit

vanaf 1918 tot in de jaren 1940. Ze weigerden over te gaan tot een principiële erkenning van het vakbondsfeit; slechts onder dwang (van de overheid of van stakingen) kwamen ze schoorvoetend naar de onderhandelingstafel. Dat is ook het geval geweest voor de eerste NAC van 1936, die traditioneel werd gezien als het vertrekpunt voor de latere 'gepacificeerde' sociale relaties. Nu blijkt dat de werkgevers op dat moment méér dan vroeger gekant waren tegen de overlegmechanismen en het syndicale feit: ze lanceerden zelfs een antivakbondscampagne, onder meer door de oprichting van 'gele' fabrieksvakbonden. Dit is één van de doodlopende straatjes die ik zopas vermeldde. Een tweede impasse wordt gevormd door de inspanning van de werkgevers om tijdens de Duitse bezetting paternalistische mechanismen uit te bouwen, die de zogenaamde 'politieke vakbonden' het gras voor de voeten moesten wegmaaien. Luyten legt ook veel nadruk op de dialectische relatie tussen vakbonden, werkgeversorganisaties en overheid. In de praktijk zijn de eerstgenoemden er vaak in geslaagd de politieke macht te mobiliseren om de weerbarstige werkgevers aan de tafel te krijgen en om hen tot toegevingen te dwingen. Daarom wilden de werkgevers de Staat zover mogelijk van de onderhandelingsmechanismen houden, bijvoorbeeld door de invoering van corporatistische instellingen (waarover Luyten bijzonder veel nieuwe informatie meedeelt) of door de stimulering van de interprofessionele akkoorden zoals in de jaren 1960. De auteur maakt ook duidelijk dat het niet echt mogelijk is te spreken over 'de' werkgevers en 'de' vakbonden: de interne spanningen en stromingen die aanwezig waren bij beide protagonisten zijn eveneens zeer belangrijk om de dynamiek van het overleg te begrijpen. Hij staaft dat met vele concrete voorbeelden, waarop we jammer genoeg niet kunnen ingaan. Kortom: Luyten schreef een uitstekende en aanbevelenswaardige studie over een cruciaal aspect van de hedendaagse Belgische samenleving.

Guy Vanthemsche

Ch. Schroeven, *Consumer expenditure in interwar Belgium. The reconstruction of a database* (Studies in social and economic history XXVI, Studies in Belgian economic history IV; Leuven: Leuven University press, 1994, 284 blz., Bfl750,-, ISBN 90 6186 659 6).

Consumer expenditure in interwar Belgium is een statistisch overzicht van de private consumptie in België tijdens het interbellum. Het werk verschijnt als volume XXVI in de reeks Studies in social and economie history, onder redactie van de Leuvense hoogleraar emeritus Herman van der Wee, en tegelijk als nummer IV in de reeks Studies in Belgian economic history van de Belgische Koninklijke Academie. Het gaat om een publicatie in het kader van een groot project, dat in 1984 door de Werkgroep kwantitatieve economische geschiedenis aan de KU Leuven werd opgezet, en dat de nationale rekeningen van België probeert te reconstrueren tussen 1795 en 1953. In tien hoofdstukken, voorafgegaan door een methodologisch hoofdstuk, probeert de auteur de private consumptie onderdeel voor onderdeel in statistieken te vatten. Achtereenvolgens behandelt ze voedingsproducten (drie hoofdstukken), kleding, huishoudelijke uitgaven (twee hoofdstukken), uitgaven voor medische en

verzorgingsproducten, voor transport en communicatie, voor ontspanning, en consumptie door vreemdelingen en door Belgen in het buitenland. Elk hoofdstuk is opgebouwd rond een aantal essentiële statistieken. In de begeleidende tekst wordt uitleg gegeven over de herkomst van de cijfers, de aangewende criteria en de berekeningswijze.

Het vergde een bijzondere vakbekwaamheid om het cijfermateriaal te verzamelen. De auteur diende niet enkel kennis te nemen van de bestaande literatuur op tal van historische vlakken; waar deze literatuur ontbrak was zij bovendien gedwongen om zich te gaan specialiseren in de betreffende materie. Vooral dat laatste levert indrukwekkende resultaten op. Het gaat hier vaak

om versnipperde en onvolledige gegevens, die verspreid liggen over tal van soms zeldzame eigentijdse vakpublicaties. Behalve een grote hoeveelheid statistische gegevens, kan de lezer in dit werk dan ook tal van nuttige heuristische referenties aantreffen. Terecht merkt Van der Wee in zijn Woord vooraf op: 'the book is a gold mine of new quantitative information on consumption and consumer behaviour in the interwar years' (6).

Los van de verdiensten van de auteur, kan dit werk evenwel het wetenschappelijke verwachtingspatroon niet helemaal invullen. De beperkingen van het project waarbinnen het onderzoek werd uitgevoerd liggen hieraan ten grondslag. De auteur was gedwongen zich te houden aan de classificatie waarmee het Belgische nationaal instituut voor de statistiek het begrip 'consumptie' invult. Deze classificatie is praktisch van aard, en in geen geval bruikbaar voor wetenschappelijk historisch onderzoek. Weliswaar probeert de auteur de indeling nog te stroomlijnen, maar het begrip consumptie blijft heel wat vragen oproepen. Zo gaat het blijkbaar om consumptie van goederen, veel minder van diensten. Dat wil zeggen, er wordt rekening gehouden met uitgaven voor postverzendingen, maar niet met bijvoorbeeld kapperskosten. Verder wordt met het essentiële onderscheid tussen consumptie van voedselprodukten en van duurzame goederen geen rekening gehouden. Evenmin werd met één van de hoofdlijnen van de consumptiegeschiedenis van de behandelde periode, de commercialisering van de dagelijkse omgeving door winkels ten nadele van traditionele lokale sociale netwerken, rekening gehouden. Tenslotte wordt nergens verwezen naar één van de talrijke werken rond consumptiecultuur die de jongste twee decennia op internationaal vlak verschenen zijn. Onvermijdelijk leidt dit tot een consumptiebegrip dat enkel nog statistische, geen sociaal-historische, relevantie bezit.

Ten tweede roept de binnen het opgelegde project gehanteerde methodologie herinneringen op aan de *New economic history* van enkele generaties terug. Ik geef een voorbeeld. Op pagina 184 wordt berekend hoeveel de privé-consumenten besteedden aan de aanschaf van automobielen voor privé-gebruik. Om tot het totaalcijfer te komen wordt onder meer verondersteld dat de verhouding tussen privaat en professioneel gebruik van een personenwagen lag op 40 percent voor het eerstgenoemde. Vergeleken met de in Frankrijk of Nederland gehanteerde percentages, levert alleen al deze veronderstelling tot 50 percent schommelingsmarge op. Verder blijft het onduidelijk wat het aandeel was van de zwarte markt, welke kortingen door de verkopers werden toegestaan, in hoeverre zij hun belastingaangifte fraudeerden, wat het aandeel was van de tweedehandsmarkt, etc.

In het algemeen is er binnen deze eenzijdig kwantitatieve aanpak geen ruimte voor gestructureerde kwalitatieve analyse. Dit zorgt ervoor dat de lezer het raden heeft naar de schommelingsmarges en levert een globaal cijfer op dat sociaal-historisch gesproken inhoudsloos is geworden. Dit alles doet geen afbreuk aan de kwaliteiten van het gevoerde onderzoek. Integendeel, de voorliggende studie brengt baanbrekend werk op tal van vlakken uit het dagelijks leven. Men kan enkel betreuren dat de obsessie met globale cijfers verhinderd heeft dat de auteur haar kwaliteiten ook op het kwalitatieve vlak had kunnen demonstreren. Tenslotte signaleer ik het ontbreken van een index.

Donald Weber

R.J.J. Stevens, L.J. Giebels, P.F. Maas, ed., *De formatiedagboeken van Beel, 1945-1973. Handboek voor formateurs* ('s-Gravenhage: Sdu uitgeverij Koninginnegracht, Nijmegen: Centrum voor parlementaire geschiedenis, 1994, xx + 282 blz., *f*39,90, ISBN 90 12 06722 7).

De formatiedagboeken van dr. L.J.M. Beel vormen een belangrijke bronnenuitgave. Beel, die in verschillende hoedanigheden bij vele kabinetsformaties en -crises in de periode 1945-1973

betrokken was, stond bekend als een ‘sfinx’. Zijn gangen waren voor buitenstaanders, maar ook voor sommige betrokkenen, ondoorgrondelijk. Maar hij genoot het vertrouwen van achtereenvolgens koningin Wilhelmina en koningin Juliana en boezemde - mede daardoor - groot ontzag in. Erg mededeelzaam was hij als (in)formateur echter nooit. Van openheid bij kabinetsformaties gruwde hij, niet alleen omdat dat slecht te verenigen was met zijn regenteske stijl, maar ook omdat hij dat principieel onjuist achtte vanwege de grondwettelijke onschendbaarheid van de Koning(in).

De formatiedagboeken geven nader inzicht in Beels motieven en argumenten. Op nog steeds geserreerde toon belicht hij zijn bemoeienissen met de kabinetsformaties in notities die slechts als persoonlijke geheugensteuntjes waren bedoeld en niet met het oog op later te publiceren memoires. Voorzien van een uitstekende annotatie zijn deze notities nu toegankelijk gemaakt voor het grote publiek. Het is geen gemakkelijk leesboek geworden. Nog steeds is een behoorlijke voorkennis vereist om de grote hoeveelheid feiten en motieven te kunnen plaatsen. Maar als bronnenuitgave is het boek zeer geslaagd. De vraag is echter wel of het geschrift ook als een ‘handboek voor formateurs’ kan worden beschouwd, zoals de ondertitel luidt. Als één ding duidelijk wordt uit de notities is dat Beel steeds naar bevind van zaken handelde en geen consequente interpretatie van de spelregels voor een formatie hanteerde. Vaste gedragslijnen en (staatsrechtelijke) opvattingen, anders dan geheimhouding en publicitaire afscherming van de Koning(in), kunnen er niet uit worden gedestilleerd. En juist sinds de jaren zeventig is er kritiek gekomen op die geheimhouding, zodat ook dat ‘advies’ niet zonder meer in een handboek van huidige formaties op te nemen is. Beels grote kracht lag in zijn pragmatisme en doortastendheid, maar dat leer je niet uit een handboek.

In een ‘slotbeschouwing’ stelt Maas dat er sprake was van een andere constante: het belang van de katholieke partij en - op enige afstand - van de confessionele partijen. Beel paste de spelregels aan, naarmate dat belang dat eiste. Beel was als katholiek inderdaad niet neutraal, maar de vraag is toch of Maas hier Beel geen onrecht doet. De KVP was één van de grootste, zo niet de grootste partij, die bovendien op het belangrijke sociaal-economische terrein een centrumpositie innam. Hierdoor was een formatie zonder de KVP heel moeilijk. Om dan te zeggen dat de bij formatie gehanteerde argumentatie steeds *pour besoin de la cause du parti catholique* (264) was, komt dicht bij een cirkelredenering. Maas' slotbeschouwing is verder voor een belangrijk deel een zeer leesbare samenvatting van de perikelen die in Beels notities reeds aan de orde kwamen. Aan het eind verkeert die slotbeschouwing echter helaas in een politiek schotschrift, waar Maas zich keert tegen de nefaste gevolgen van een evenredigheidsstelsel met zijn ‘coalisiritus’. Bovendien roept hij op tot enigerlei wijze van ordening van het proces van kabinetsformatie. Maar Beels notities lijken eerder tot de conclusie te leiden dat juist de afwezigheid van ordening en vaste spelregels nodig is om in steeds veranderende omstandigheden toch tot coalitievorming te kunnen komen.

Het belang van deze publicatie ligt vooral in de dagboeknotities zelf. Studies over de dekolonisatie van Indonesië, coalitievorming, interne partijverhoudingen in vooral de KVP en de PvdA, etc. kunnen er niet omheen. Over Beel zelf zeggen zij weinig, maar inmiddels is van de hand van één van de redacteuren (Giebels) de biografie van Beel verschenen. In een korte, aardige herinnering van Beels ‘politieke secretaris’

Hermans, die aan het begin van de publicatie is opgenomen, wordt gesteld dat Beel geen staatsman van internationale allure was. Om daar direct de vraag op te laten volgen: ‘maar welke Nederlandse premier was dat wel?’ Hij was ook geen echte partijman, maar dankte zijn positie, zoals Hermans terecht stelt, vooral aan het vertrouwen dat hij genoot bij het koningshuis.

R.A. Koole

K. Bruin, *De echte Rembrandt. Verering van een genie in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Balans, 1995, 195 blz., *f*39,90, ISBN 90 5018 291 7).

Bij de steeds toenemende tendens grote tentoonstellingen onder sponsortamtam en commerciële hoogstandjes te presenteren is het nuttig eens onderzoek te doen naar wat er van het getoonde blijft hangen bij het publiek dat in honderdduizenden toestroomt. De socioloog Kees Bruin had daarvoor de gelegenheid bij de Rembrandttentoonstellingen van 1991-1992 in Amsterdam, Berlijn en Londen. Deze stonden in het teken van het werk van Rembrandt én van zijn werkplaats, dat wil zeggen van de grote problemen die het Rembrandt Research Project ontmoet bij het vaststellen van wat echte Rembrandts zijn en wat niet. Bruin laat zien welke controverses er onder organisatoren, sponsors en - gedeeltelijk dezelfden - kunsthistorici kunnen ontstaan bij zo'n 'geleerde' op zet. Toch werd door het publiek het vraagstuk wel herkend als men op de tentoonstellingen (die in elke plaats naar eigen smaak opgesteld en van andere bijschriften waren voorzien) was geweest, al bleek uit waarnememing hoe weinig er echt nauwkeurig werd gekeken. Het spannendste vond men de strijd om de toewijzingen, waarin de onvermijdelijke Schama, kunstenaars als Dibbets en anderen zich afzetten tegen de wetenschappelijk ook weer niet geheel vaststaande, 'kille' normen van het Rembrandt Research Project.

Deze keer werd de tentoonstelling dus bepaald door het authenticiteitsprobleem in een oeuvre dat sinds de negentiende eeuw onder druk van verzamelaars en kunsthandel tot een ongeloofwaardige omvang was opgezwollen. Bruin vertelt ook over deze voorgeschiedenis waarin als eerste de herdenking van 'onze' Rembrandt in 1906 met feesten en ruzies, onder andere over een valse bronnenpublicatie door de grote kenner Hofstede de Groot, aan bod komt. Bij de historie van de collectie Six wordt de verplaatsing van de grote Hollandse meesters uit Europa naar Amerika en van privé- naar openbare verzamelingen gevolgd en de financiële problemen die particuliere verzamelaars als de Amsterdamse familie Six ontmoetten besproken. Boeiend is het essay over de periode '40-45 dat de vergermaansing van Rembrandt in een nationaalsocialistisch kader met de bekende tegenstelling tussen SS en NSB bij de feestelijkheden aan de orde stelt. Ook hier werd Rembrandt weer voor specifieke doeleinden gebruikt. Tenslotte behandelt Bruin de vernieuwing van het Rembrandtbeeld in verband met de grote tentoonstellingen van 1956 en 1969. Tussen beide gelegenheden kwam door onvrede met de bestaande praktijk het Rembrandt Research Project op gang vanuit de wetenschap, de musea en de kunsthandel. Uiteindelijk werd het een door de universiteiten gedreven en door de staat betaalde 'zuiveringsmotor', begeleid door polemische internationale congressen.

Het vlot geschreven, informatieve en met verrassende foto's geïllustreerde boekje bevat verder nog een paar interessante maar niet van overtuigende argumenten voorziene opmerkingen die hier op een rijtje worden gezet. Heeft het feit dat verzamelaars hun naam niet meer in de openbaarheid willen laten vermelden alleen maar met veiligheidsredenen te maken? Of gaat het ook om de taboeïsering van privébezit van kunstschatten die het geestelijk eigendom van een immense collectiviteit zouden zijn geworden, zoals Bruin wil (63)? Kan de Nederlandse behoefte aan zuivering van Rembrandts werk na 1945 worden geassocieerd met het heel andere onderwerp dat de Germaanse bezoedeling van het nationale symbool in de voorafgaande jaren is geweest (21 en 86)? En moet het tentoonstellingsinitiatief

van 1956 worden gezien als een poging het zelfvertrouwen van Nederland te herstellen na het recente machtsverlies van het land door de dekolonisatie zoals de oude kunsthistoricus Valentiner toen meende te moeten stellen (96)? Twijfels zijn hier op hun plaats.

E.O.G. Haitsma Mulier

Naamlijst van medewerkers/sters

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]

De auteurs

Guido de Bruin (1950) is als UD werkzaam bij de afdeling politieke geschiedenis na 1500 van de Universiteit Utrecht
Karel Davids is hoogleraar economische en sociale geschiedenis aan de VU
Luc Duerloo (1958) is hoogleraar geschiedenis EHSAL en research fellow van de KU Leuven
René Huiskamp (1962) was als oio werkzaam bij de vakgroep geschiedenis van de KU Nijmegen
Ton van de Sande (1942) is UHD cultuur- en mentaliteitsgeschiedenis van de Nieuwste Tijd bij de vakgroep geschiedenis van de KU Nijmegen
Jan de Vries (1943) is hoogleraar in de economische geschiedenis en in de economie aan de University of California at Berkeley
Kaat Wils (1969) is als aspirant van het FWO (Vlaanderen) verbonden aan het departement geschiedenis van de KU Leuven
Ad van der Woude (1932) is hoogleraar in de agrarische geschiedenis aan de Landbouwuniversiteit te Wageningen
Jan Luiten van Zanden (1955) is hoogleraar economische geschiedenis aan de Universiteit Utrecht en wetenschappelijk directeur van het N.W. Posthumusinstituut

[Nummer 2]

Tegenwerkende omstandigheden of falende ondernemers in de economische geschiedenis van Nederland in de negentiende eeuw: een discussie met een einde?

A.C.A.M. Bots

Inleiding

In zijn inaugurele rede van 1990[1] rakelt L. Noordegraaf een 'door sommigen wellicht als versleten beschouwde' discussie op, en wel die over de vraag, of objectieve omstandigheden dan wel psychische factoren de opeenvolgende fasen van groei en stagnatie of neergang in de Nederlandse economie hebben bepaald. Noordegraaf constateert dat bij de economisch historici het standpunt van de omstandigheden het heeft gewonnen van dat der psychische gesteldheid. Hij ziet echter hierin juist aanleiding om ook in de economische geschiedbeoefening een lans te breken voor een herwaardering van de hermeneutische - invoelende, interpreterende - methode als complement op de analytisch-theoretische aanpak, die nu al enkele decennia althans binnen de economische geschiedenis zo *en vogue* is. Dit pleidooi komt niet onverwacht, aangezien de idiografisch-hermeneutische methode en aansluitend daarop de mentaliteitsgeschiedenis belangrijke oplevingen laten zien. Met de overwinning van het standpunt der objectieve omstandigheden is de gehele kwestie van de eventuele invloed van mentaliteit op de economische ontwikkeling geruime tijd uit de aandacht verdwenen. Er heeft zich evenwel juist vlak na Noordegraafs rede weer onder economisch historici en techniekhistorici een zekere herleving voorgedaan van de aandacht voor het mentale aspect van de Nederlandse negentiende-eeuwse economische geschiedenis. Het heeft zin om na te gaan, waardoor dit vraagstuk naar de achtergrond is verschoven en om ons, aansluitend op de meest recente historiografie, af te vragen of mentaliteiten en attitudes toch niet een plaats in het economisch-historisch onderzoek verdienen.

Zoals bekend waren het laat-achttiende en vroeg-negentiende-eeuwse kritische tijdgenoten die, reagerend op de ongunstige economische situatie van hun tijd, mentale en maatschappelijke verstarring als oorzaak aanwezen. Vanaf eind vorige eeuw is deze zaak onder de aandacht van historici gekomen[2]. Na de Tweede Wereldoorlog is

1 L. Noordegraaf, 'Overmoed uit onbehagen. Positivisme en hermeneutiek in de economische en sociale geschiedenis', in: L. Noordegraaf, ed., *Ideeën en ideologieën. Studies over economische en sociale geschiedschrijving in Nederland*, II (Amsterdam, 1991) 665-688.

2 Overzichten van de meningen onder tijdgenoten en latere historici over de stagnatie bij: Joh. de Vries, *De economische achteruitgang der Republiek in de achttiende eeuw* (Leiden, 1968) 1-10; J.H. van Stuijvenberg, 'Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw. Een terreinverkenning', in: *Bedrijf en samenleving. Economisch-historische studies* (Alphen a/d Rijn-Brussel, 1967) 195-225, aldaar 196-200; E.J. Fischer, *Fabriqueurs en fabrikanten. De Twentse katoennijverheid en de onderneming S.J. Spanjaard te Borne tussen circa 1800 en 1930* (Utrecht, 1983) 3-22; A.C.A.M. Bots, 'De volkshuishouding', in: P. Luykx, N. Bootsma, ed., *De laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht-Nijmegen, 1987) 212-265, aldaar 213-224; J.L. van Zanden, 'The Dutch economie history of the period 1500-1940. A review of the present state of affairs', *Economic and social history in the*

de toon gezet in de inaugurele redes van J.G. van Dillen (1949) en W.J. Wieringa (1955), die respectievelijk het 'objectieve' en het 'psychische' standpunt vertegenwoordigden. De laatste die nog in extenso het mentale standpunt verwoordt, is J.F.E. Blsing in 1973. Daarna vindt deze visie tot aan Noordegraafs rede alleen nog summiere en voorwaardelijke steun bij J.H. van Stuijvenberg, J.A. de Jonge en P.R.D. Stokvis[3]. De hele kwestie ligt eigenlijk tussen 1973 en 1990 praktisch stil.

Tijdgenoten of latere historici die de lakse mentaliteit of sociale verstarring als oorzaak van de trage economische modernisering in ons land in de negentiende eeuw hebben aangemerkt, richtten hun pijlen op diverse groepen: falende ondernemers, risico-mijdende geldbeleggers en een incapabele arbeidersklasse alsook een overheid die traag was met het opruimen van institutionele en fiscale belemmeringen en het scheppen van adequate nieuwe voorwaarden voor een moderne economische ontwikkeling. Opvallend is dat de middenstand en de boeren buiten schot, althans buiten de discussie, zijn gebleven[4]. Dit is een serieuze beperking, waarop we aan het einde van dit artikel nog eens terugkomen. In deze bijdrage staan degenen centraal om wie

Netherlands, I (1989) 9-29; L. Noordegraaf, 'Anders, maar ook eerder. Economische geschiedschrijving in Nederland 1922-1992', in: M.M.G. Fase, I. van der Zijpp, ed., *Samenleving en economie in de twintigste eeuw* (Leiden-Antwerpen, 1992) 515-521. Er zitten in de voor mijn hier gepresenteerde artikel twee beperkingen wat betreft de gebruikte literatuur. Ten eerste was het niet doenlijk ook de buitenlandse ondernemershistoriografie te exploreren. Een zeer breed overzicht van de vormen van ondernemerschap op vele tijden en plaatsen in de geschiedenis én een grote bibliografie zijn te vinden in P. Klep, E. van Couwensberghe, ed., *Entrepeneurship and the transformation of the economy (10th-20th century). Essays in honour of Herman van der Wee* (Leuven, 1994); zie aldaar ook het inleidende artikel van Klep. Ten tweede was het eveneens praktisch niet-uitvoerbaar om in mijn artikel het ondernemerschap in de negentiende eeuw in Nederlands-Indië te betrekken. De literatuur over dit onderwerp is inmiddels redelijk uitgebreid en bovendien is hiervoor ook een zekere kennis van de autochtone samenleving vereist. Zie voor Nederlands-Indië J. Th. Lindblad, 'Ondernemen in Nederlands-Indië (1602-1958)', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek*, VII (1990) 127-170.

3 J.G. van Dillen, 'Omstandigheden en psychische factoren in de economische geschiedenis van Nederland', in: *Idem, Mensen en achtergronden* (Groningen, 1964); W.J. Wieringa, 'Economische heroriëntering in Nederland in de 19e eeuw', in: P.A.M. Geurts, F.A.M. Messing, ed., *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie*, II (Den Haag, 1977); J.F.E. Bläsing, *Das goldene Delta und sein eisernes Hinterland. Von niederländisch-preussichen zu deutsch-niederländischen Wirtschaftsbeziehungen* (Leiden, 1973); J.H. van Stuijvenberg, 'De economie van de Noordelijke Nederlanden', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, X (Haarlem, 1981) 106-126, aldaar 13; J.A. de Jonge, 'Het economische leven in Nederland 1873-1895', in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, XIII (Haarlem, 1978) 35-56, aldaar 47; P.R.D. Stokvis, 'Het probleem van de Nederlandse economische stagnatie gedurende de negentiende eeuw', *Belgisch tijdschrift voor de nieuwste geschiedenis*, IX (1978) 517-535, aldaar 525 en 530-534.

4 De bedrijfs- of ondernemingsgeschiedenis van kleine middenstanders en boeren staat echt nog in de kinderschoenen; zie als uitzonderingen: F.L. Jansen, *Kledinghandel in transitie. Een eeuw detailverkoop te 's-Hertogenbosch. Oorsprong en ontwikkeling van het familiebedrijf 'A.F. Jansen, 1889-1987* (Tilburg, 1991); J.L. van Zanden, 'Landbouwers als ondernemers. Vier landbouwbedrijven op de Veluwe in de negentiende eeuw (1808-1867)', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf'en techniek*, IV (1986) 85-105.

het in het debat tot nu toe primair is gegaan: ondernemers en kapitaalverschaffers in het grootbedrijf tijdens de negentiende eeuw. Deze periode begon met stagnatie of trage ontwikkeling, en werd gevolgd door een economische transformatie waarin Nederland voorgoed aansluiting kreeg op het internationale proces van moderne industriële en economische groei. In het kader hiervan volstaat het debat zoals dat is gevoerd vanaf 1945 tot en met de meest recente wendingen die het genomen heeft.

Het debat zal eerst in de historiografie kritisch worden gevolgd en geanalyseerd. Betoogd zal worden dat de idee van falend ondernemerschap als voorname factor van stagnatie of vertraging in de Nederlandse economie op zeer serieuze empirische en logische problemen stuit. Vervolgens zal aan de orde komen dat toch de mentaliteitshistorische en, aansluitend, de sociologische benadering van het ondernemerschap nodig zijn teneinde bepaalde voorwaarden achter de macro-economische processen van heroriëntering en groei bloot te leggen. Mentaliteit en attitude krijgen opnieuw een plaats in het onderzoek. Hoewel dit artikel is gericht op het cruciale probleem van de economische vertraging in de negentiende eeuw, zal een herwaardering van de invloed van de factor mentaliteit ook gevolgen hebben voor het ondernemersonderzoek in de andere perioden van de Nederlandse geschiedenis.

De mentaliteitshistorische verklaring

Eerst bespreek ik de verwoorders van het standpunt der mentale blokkering: W.J. Wieringa, I.J. Brugmans, H. Baudet, H.F.J.M. van den Eerenbeemt, J.F.E. Bläsing en P.R.D. Stokvis. In Wieringa's woorden[5] aanvaardde Koning Willem I bij zijn aantreden ‘een failliete boedel’. De stapelmarkt had zijn functies verloren, maar het alternatief van de industrialisatie werd vooralsnog gefrustreerd door de mentaliteit der bevolking en het vigerende maatschappelijke bestel. De ondernemers, de zittende kooplieden, keken achteruit naar de voorbije glorie van de stapelmarkt, een houding die werd bevorderd door de sociale verstarring van de kooplieden- en regentenstand reeds in de periode vóór 1800. Er was gebrek aan kennis en technische opleiding en er was eveneens sprake van vervreemding tussen financieel kapitaal en bedrijfsleven. Dit kapitaal zocht een veilig rendement in minder risico-dragende, met name buitenlandse beleggingen en kwam zo niet beschikbaar voor de ontwikkeling van een binnenlandse nijverheid die aan de eisen des tijds voldeed. Wieringa drukt op dit tijdperk het mentale stempel van ‘lusteloosheid’. Pas het derde kwartaal van de negentiende eeuw liet een ‘toewending naar de toekomst’ zien.

Deze visie impliceert dat Nederland in vergelijking met het industrieel dynamische Groot-Brittannië groei- en ontwikkelingskansen heeft laten liggen, dus significant suboptimale prestaties heeft laten zien. Het is overigens niet zo dat Wieringa de invloed van de omstandigheden tot nul reduceert. Hij wijst immers op het verval van de stapelmarkt-functies en op buitenlandse protectie tegen de Republiek, en voegt daar de nog geringe economische betekenis van de landgewesten aan toe. Anderzijds was

5 W.J. Wieringa, ‘Economische heroriëntering’.

er volgens Wieringa ook al vóór omstreeks 1870 in objectieve zin ruimte voor heroriëntering, die evenwel door mentale annex sociologische factoren niet is uitgebuit. Uitzonderingen als de ondernemers Roentgen, Van Vlissingen en Salomonson kunnen deze regel hoogstens bevestigen.

Ook Brugmans[6] denkt in termen van mentale en sociologische belemmeringen, zij het enigszins gespecificeerder dan Wieringa. Meer dan Wieringa legt hij de vinger op de negatieve uitwerking der veranderde - internationale - omstandigheden, maar hij erkent ook de effecten van mentaliteit. In dit verband gebruikt hij de Sombartiaanse begrippen van vroeg-kapitalistische en modern-kapitalistische mentaliteit (*Wirtschaftsgeist*), waarbij in het negentiende-eeuwse Nederland vooralsnog de eerste bleef domineren. Die kenmerkt zich bij ondernemers door oriëntatie op hun familiaire welstand, tevredenheid met 'gewone winst' en traditionalistische afkeer van vernieuwing. Belangrijke oorzaak daarvan is, aldus Brugmans, het ontbreken van een middenstand. Er heerste dus sociale dichotomie in de vorm van een verstarde standenstructuur, een onvoldoende 'capillarité sociale', anders gezegd: een tekort schietende sociale verfrissing der elites.

De andere aanhangers van het psychische standpunt bewegen zich min of meer binnen de kaders zoals door Wieringa en Brugmans uitgezet. Van den Eerenbeemt spreekt[7] van een rentenierende geldbourgeoisie, behept met conservatisme en routinedrang. Uitzonderingen daargelaten misten ondernemers de moderne *Wirtschaftsgeist*, waardoor zij vrije tijd boven winstmaximalisatie verkozen en een hoge mate van gemoedelijkheid vertoonden. De risico-mijding bij bezitters van financieel kapitaal zorgde ervoor dat industriële ondernemers bij een groeiende behoefte aan vaste activa moesten putten uit bronnen als ingehouden winsten, familievermogen, handelskrediet, kapitaalkrachtige vennoten en hypothecaire leningen bij notarissen. Overigens was volgens Van den Eerenbeemt in de eerste industrialisatiefasen de component vaste activa nog niet zo omvangrijk, dat de behoefte aan vreemd vermogen zich reeds op volle sterkte manifesteerde. Baudet[8] ziet in het lage niveau van de Nederlandse inzendingen bij de internationale industrietentoonstellingen rondom 1850 en in de zelfgenoegzame reactie op de kritiek naar aanleiding van deze inzendingen tekenen van negatieve gesteldheid, maar in de meer zelf-kritische houding na 1850 een symptoom van een positievere mentaliteit.

Alle genoemde auteurs steunen op uitingen van ongenoegen die te vinden zijn in geschriften van kritische tijdgenoten in de laat-achttiende en vroeg-negentiende eeuw. Op pregnante wijze doet ook Bläsing[9] dit in zijn dissertatie van 1973. Hij schrijft het

6 I.J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland,1795-1940* ('s-Gravenhage, 1961) 84-88; I.J. Brugmans, 'Nederlands overgang van onderontwikkeld gebied tot industrieland', De Economist, CXVII (1969) 73-85.

7 H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 'Bedrijfskapitaal en ondernemerschap in Nederland 1800-1850' (1965), in: P.A.M. Geurts, F.A.M. Messing, ed., *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie*, II (Den Haag, 1977) 1-31, aldaar 2-5.

8 H. Baudet, 'De dadels van Hassan en de start der Nederlandse industrialiteit', in: *Bedrijf en samenleving. Economisch-historische studies* (Alphen a/d Rijn-Brussel, 1967) 1-16.

9 J.F.E. Bläsing, *Das goldene Delta*, 83-114.

achterblijven van Nederland zelfs geheel op het debet van ondernemers en kapitaalbezitters, waarbij hij zich aansluit bij Wieringa's argumenten en tekenen van succesvol ondernemerschap, onder meer Nederlands ondernemersinitiatief in Duitsland, als 'contra-punten' kwalificeert. De omstandigheden redeneert hij in sterke mate weg. Gebrek aan ijzerertsvoorraden bijvoorbeeld kan niet als excuus gelden. Rotterdam diende toen immers als transito van Brits ijzer naar het zich ontplooiende Duitse achterland.

Het saldo van de mentaliteitshistorische verklaring

Van Dillen heeft er in zijn hierboven genoemde rede van 1949[10] reeds op gewezen dat de kritische uitlatingen van tijdgenoten en hun gemoraliseer niet naar de letter genomen mogen worden. Hiertegenover staan immers uitingen van energie en initiatief bij ondernemers, bij de economisch-actieve Patriotten en bij Koning Willem I. Hier zij tevens opgemerkt dat uit meer recente studies van de sociale stratificatie in het toenmalige Nederland geen onderbezetting van de sociale middenstrata blijkt. In dit opzicht reageert H. van Dijk[11] direct op Brugmans met zijn stelling dat ook in een nog niet-moderne, handelskapitalistische omgeving, in casu die van Rotterdam, alle lagen der sociale piramide, hoog, laag én midden, waren gevuld. Ook heeft de mentaliteitshistorische benadering zich kwetsbaar gemaakt door vage begripsvorming: termen als 'lusteloosheid', 'futloosheid', 'bekrompen conservatisme' en 'slaperigheid' zijn zeer impressionistisch. De hantering van Sombarts begrip *Wirtschaftsgeist* is op zich wel een zekere verbetering: de notie van voorkeur voor vrije tijd boven het ongelimiteerd maximeren van winst is immers scherper dan een kwalificatie als lusteloosheid. Toch is ook *Wirtschaftsgeist* als een breed, generaal kenmerk van een hele periode nog te weinig precies. Verder klinkt, onderhuids, bij historici de chauvinistische klank van tijdgenoten door over verstarring in de samenleving en over waardevol binnenlands beleggingsgeld dat naar het buitenland stroomt. De kwetsbaarheid van de mentaliteitshistorische benadering wordt des te serieuzer als zij, zoals vanaf omstreeks 1970 is gebeurd, het moet gaan opnemen tegen economisch historici die in toenemende mate hun methodologisch heil zijn gaan zoeken in het arsenaal van de theoretische economie.

Van Dillen[12] poneert de stelling van het overwicht van de objectieve omstandigheden in de Nederlandse economische geschiedenis, in casu die der negentiende eeuw. Zoals bekend erkent hij dat de mentale situatie in Nederland aan het eind der achttiende en in de eerste helft der negentiende eeuw 'neerdrukkend' was ('verslapping van energie'), maar hij stelt dat dit een gevolg was van ongunstige omstandigheden; het was geen autonome oorzaak van de malaise. De veranderde structurele interna-

10 J.G. van Dillen, 'Omstandigheden en psychische factoren'.
11 H. van Dijk, *Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving* (Rotterdam, 1976) 125-133.
12 Van Dillen, 'Omstandigheden en psychische factoren'.

tionale verhoudingen en buitenlands protectionisme, die de Hollandse stapelmarkt irrelevant maakten, waren de wezenlijkste oorzaken. Ondernemingslust was er wel degelijk, maar deze moest het meestal tegen de druk der omstandigheden afleggen. Pas de omvangrijke internationale conjuncturele opleving van rond 1895 deed ook Nederland weer opleven. Een als gevolg van stagnatie negatief geworden mentaliteit kan in tweede instantie de heroriëntering hebben bemoeilijkt.

Als een soort compromis tussen Wieringa en Van Dillen hebben J.H. van Stuijvenberg en P.R.D. Stokvis[13] de oplossing gezocht in de interdependentie - een wederzijds versterkende invloed - van omstandigheden en mentaliteit. Omstandigheden, aldus Van Stuijvenberg, hebben eerst feitelijk effect indien zij door ondernemers als zodanig worden aanvaard. Stokvis verwerkt de mentaliteit in een schema van naar elkaar terugkoppelende variabelen, zoals economische, demografische, sociale, mentale en politieke. Zo kunnen veranderingen op mentaal en politiek vlak een andere appreciatie van omstandigheden geven en daarmee die omstandigheden zelf beïnvloeden. Op zich zou de idee van interdependentie een oplossing kunnen geven voor het vraagstuk van de - relatieve - invloed van mentaliteit, ware het niet dat daartoe een veel preciezere specificatie van de variabelen en hun relaties nodig is dan Stokvis en zeker Van Stuijvenberg ons bieden. Anders kan alles met alles samenhangen, hetgeen niets oplost.

Het tot op dit punt weergegeven debat over de betekenis van initiatiefrijke ondernemersfiguren in de eerste helft der negentiende eeuw is in feite op een nietes-welles spel uitgelopen. Wieringa beschouwt hen als uitzonderingen op de regel van energieloosheid en risicomijding. Van Dillen voert hen juist aan om te bewijzen dat er aan goed ondernemerschap in beginsel geen gebrek was maar dat de omstandigheden te ongunstig waren. Een ruime meerderheid van de economisch historici in de jaren zeventig en tachtig kiest Van Dillens zijde, zij het op meer gesofisticeerde wijze. Van Dillen hanteert nog de idiografische werkwijze, hetgeen zijn beschouwingen op som-mige punten geen doorslaggevende bewijskracht verschaft, met name wat zijn stelling betreft dat psychische gesteldheid secundair van invloed kan zijn geweest. De meer recente economisch historici zijn daarentegen op modelmatige en daaraan verbonden kwantitatieve bewijsvoeringen overgestapt.

Verschuivingen in het feitelijke beeld van de Nederlandse economie in de negentiende eeuw

Van groot belang voor de interpretatie van de motieven en de effecten van het ondernemersgedrag is natuurlijk het beeld dat historici hebben van de feitelijke prestaties van de negentiende-eeuwse Nederlandse economie. Indien de perceptie er een is van langdurige stagnatie - posities op of rondom de nul-groei -, dan mag het geen verwondering wekken dat historici die prestatie als een suboptimale zijn gaan

13 J.H. van Stuijvenberg, ‘Economische groei’, 200-202; Stokvis, ‘Het probleem van de Nederlandse economische stagnatie’.

zien. Het referentiekader bij het beoordelen van het eventuele falen van Nederland wordt gevormd door de ontwikkeling van Groot-Brittannië en België, die 'vroeg' een omslag naar moderne industrie realiseerden. Het is nog minder vreemd dat bij tijdgenoten, met deze spiegel van buitenlandse dynamiek voor ogen, de idee van binnenlands economisch falen heeft kunnen postvatten. Aantijgingen aan het adres van verantwoordelijke maatschappelijke groepen, met name de economische elites, liggen in zo'n geval voor de hand. Het is dus van belang hier iets te zeggen over de revisies van het beeld van stagnatie die vanaf 1974 onder historici zijn ontstaan. Dergelijke revisies dringen immers de mentale verklaring nog verder in de verdediging.

Eerst een prealabele opmerking. Stagnatie of het niet meegaan met de dynamiek in andere landen hoeft nog geen suboptimale economische prestatie te betekenen. Het kan ook louter het gevolg van onbeïnvloedbare omstandigheden zijn. Deze aanname ligt besloten in Van Dillens betoog. In zijn welbekende dissertatie van 1968 situeert J.A. de Jonge de werkelijke definitieve transitie naar moderne, machinale nijverheid in ons land, aanzetten tussen 1870 en 1890 daargelaten, praktisch aan het einde van de negentiende eeuw en accepteert hij het beeld van het achterwege blijven van een opleving in de eerste decennia[14]. Als verklaring van de omslag verwerpt hij Rostows theorie van de leidende sectoren die door hun sterke groei ook dynamiek in andere sectoren uitlokken. In plaats van deze theorie van de aanbod- of productiezijde, waarin ook eventueel het doen en laten van ondernemers te situeren zou zijn, stelt hij de autonome werking van de vraagfactoren, zowel binnenlandse, met name de groei in de agrarische sector, als buitenlandse[15]. Dit impliceert dat het eerder in de negentiende eeuw kennelijk aan voldoende kracht van deze voor Nederland doorslaggevende factoren heeft ontbroken. Wel vindt De Jonge de kloof tussen financieel kapitaal en industrieel ondernemerschap een hinderende factor, maar een primaire oorzaak acht hij dit zeker niet[16]. Dat er stagnatie was, is lange tijd onder de economisch historici *communis opinio* geweest. Hoogstens was er discussie over de vraag, of de omslag aan het einde der eeuw of iets eerder - maar zeker nooit vóór 1850 - lag.

Een grote handicap in het debat over de chronologie van de economische ontwikkeling in de negentiende eeuw is tot aan de dissertatie van De Jonge natuurlijk het ontbreken van werkelijk afdoende of ten minste plausibele cijfers betreffende het nationale inkomen en zijn componenten. Pas zeer recent zijn projecten gestart om de negentiende-eeuwse nationale rekeningen te construeren, hoewel J. Teijl reeds in 1972[17] een poging deed het nationale-inkomenscijfer indirect te schatten. Kwantificatie is reeds de ruggengraat van De Jonges proefschrift. Vanaf de jaren zeventig zijn er meerdere kwantitatieve studies verschenen: H.P.H. Nusteling over de Rijnvaart, J.M.M.

14 J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1913* (S.l., 1968) hoofdstukken 3 en 12.

15 De Jonge, *Industrialisatie*, 346-356.

16 De Jonge, *Industrialisatie*, 299-304 en 357.

17 J. Teijl, 'Nationaal inkomen in Nederland in de periode 1850-1900. Tasten en testen', *Economisch en sociaal-historisch jaarboek*, XXXIV (1971) 232-262. Het was niet meer mogelijk bij het afronden van dit artikel de resultaten van het genoemde nationale-rekeningenproject te betrekken, waarvan de resultaten momenteel op tafel aan het komen zijn.

de Meere en R.T. Griffiths over de nationale economie en haar sectoren tot 1850, J.L. van Zanden en M. Knibbe over de landbouw en nogmaals Van Zanden over het nationale inkomen[18].

De meer technische aspecten van de maatstaven en de rekengrondslagen doen hier niet ter zake. Waar het in deze context om gaat, is de beeldvorming onder historici, en met name om de nieuwere conclusies betreffende Nederlands economisch wel en wee in de beginfasen van de vorige eeuw. Aan het zo ongunstige beeld van die fasen zijn intussen enkele retoucheringen aangebracht. Een in dit verband belangrijke relativering is dat vooral sinds De Jonge en Griffiths[19] over de heroriëntering van eind negentiende eeuw niet meer wordt gedacht in termen van een vanuit achterlijkheid of stagnatie startende snelle groeispurt met accent op enkele speerpuntsectoren. Veeleer is er nu bij economisch historici sprake van een evenwichtig - 'gebalanceerd' - en zich over een groter deel der negentiende eeuw uitstrekkend proces, hoewel met versnellingen aan het einde. Het beeld van snelle dynamiek na lange en vooral absolute stilstand of neergang is als geheel niet meer gangbaar.

Laten we ten aanzien van de eerste helft der negentiende eeuw vaststellen dat de ongunstige economische toestand in samenhang moet worden bezien met de achttiende-eeuwse problemen. Na de klassieke dissertatie van Joh. de Vries hebben diverse auteurs[20] zich, ondersteund door een verdere cumulatie van kwantitatieve gegevens, gebogen over de tot 1813 of 1815 doorlopende 'lange' achttiende eeuw. Vast staat dat de Republiek haar groeihoogtepunt in het derde kwart van de zeventiende eeuw bereikte. De door de genoemde auteurs ook bediscussieerde ups en downs in de achttiende eeuw behoeven ons hier niet bezig te houden. Voor de meesten staat wel vast dat rond 1780 een 'terminale fase'[21] begon en dat de aldus ontstane situatie is verergerd door lange jaren van revolutie en oorlogen. Essentieel was de onomkeerbaar geworden irrelevantie van de functies van de stapelmarkt. De gevolgen waren werkeloosheid en pauperisering - waardoor er tevens in het binnenland geen vraag naar massa-artikelen kon groeien - en een zekere verschuiving naar passief beleg-

18 H.P.H. Nusteling, *De Rijnvaart in het tijdperk van stoom en steenkool, 1831-1914* (Amsterdam, 1974); J.M.M. de Meere, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw. Aspecten en trends* ('s-Gravenhage, 1982); R.T. *Griffiths, Industrial retardation in the Netherlands, 1830-1850* (Den Haag, 1979); J.L. van Zanden, 'De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914', A.A.G. Bijdragen, XXV (1985); M. Knibbe, *Agriculture in the Netherlands, 1850-1950. Production and institutional change* (Amsterdam, 1993); J.L. van Zanden, 'Economische groei in Nederland in de negentiende eeuw. Enkele nieuwe resultaten', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, L (1987) 51-76.

19 J.A. de Jonge, *Industrialisatie*, hoofdstuk 17; R.T. *Griffiths, Achter, achterlijk of anders? Aspecten van de economische ontwikkeling van Nederland in de 19de eeuw* (rede VU; Amsterdam, 1980); zie ook R.W.J.M. Bos, *Brits-Nederlandse handel en scheepvaart, 1870-1914. Een analyse van machtsafbrokkeling op een markt* (S.l., 1978) 58-68.

20 Laatstelijk in J. de Vries, A. van der Woude, *Holland 1500-1815. De eerste ronde van de moderne economische groei* (Amsterdam, 1995) 782-790 en 806-818. Een beknopt overzicht van de literatuur terzake vanaf de dissertatie (1958) van Joh. de Vries bij J.L. van Zanden, 'De economie van Holland in de periode 1650-1805: groei of achteruitgang? Een overzicht van bronnen, problemen en resultaten', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CII (1987) 562-609, aldaar 562-564.

21 Deze term is van De Vries, Van der Woude, *Holland 1500-1815*, 786.

gen in plaats van actief investeren. We komen nog op de erfenis van de Republiek terug. Waar het eerst om gaat, is dat weliswaar geen auteur de zorgelijke toestand tot circa 1850 ontkent, maar dat sinds de jaren 1970 toch bepaalde kanttekeningen bij dit beeld zijn gezet.

In 1974 was Nusteling de eerste om kritische noten te plaatsen bij de stagnatiethese[22]. Hij stelt dat De Jonges boek het probleem van de fasering der Nederlandse economische ontwikkeling niet oplost aangezien de eenzijdige fixatie op de industriesector niet wordt losgelaten. Let men op internationale handel en verkeer, altijd doorslaggevend voor een kleine open economie, dan blijkt al sinds 1850 een nieuwe groeidynamiek met afgeleide effecten in andere sectoren. Wezenlijk was de opkomst van het Duitse achterland, die de Rijnhandel en Rotterdam stimuleerde. R.W.J.M. Bos[23] volgt Nustelings opmerking over een eenzijdige aandacht voor de industrie door te stellen dat economische modernisering niet exclusief kan worden gelijk gesteld aan de komst van de moderne mechanische nijverheid. Alle andere sectoren kunnen aan modernisering bijdragen, waarbij voor Nederland met name de internationale sector een bepalende kracht was. Nederland is vanaf omstreeks 1850, aldus Bos, verschoven van de periferie - waarin het was terecht gekomen door het verval van de stapelmarktfuncties - naar het centrum van het internationale economische krachtenveld. Dit export-geleide karakter van de economische heroriëntering heeft bijgedragen aan gebalanceerde groei en dus spreiding van de groei-effecten over de gehele breedte van de industrie en van de totale economie. In deze redenering volgt Bos De Jonge.

Griffiths en De Meere[24] hebben aandacht gevraagd voor groeiverschijnselen in de decennia 1830-1850. Deze groei was niet in alle sectoren even intensief. De landbouw toonde een opwaartse beweging, met name in de exportproducten, maar er waren vooral en gedurende de gehele periode positieve bijdragen van handel en verkeer, bank- en verzekeringswezen en inkomens uit investeringen. Griffiths en ook Van Zanden wijzen er bovendien op dat Nederland in de eerste decennia nu niet bepaald, ook bezien vanuit het toenmalige Europese perspectief, als een achterlijk land de negentiende eeuw is ingegaan. Hoe negatief ook de eindfase van de Republiek was, toch is Nederland de negentiende eeuw binnengegaan als een relatief voorlijke economie. Het bezat een hoge urbanisatiegraad, grote kapitaalrijkdom, een goed geschoolde bevolking, een nog steeds efficiënt productieapparaat en een nationaal inkomen per hoofd dat begin negentiende eeuw vermoedelijk zelfs nog even dat van Groot-Brittannië evenaarde. In Gerschenkrons concept van achterlijkheid figureert vooral een grote, logge en technologisch en organisatorisch achterlijke land-

22 Nusteling, *Rijnvaart*, 400-402.

23 Zie voor het navolgende: Bos, *Brits-Nederlandse handel en scheepvaart*, 78-82, en Bos, 'Van periferie naar centrum. Enige kanttekeningen bij de Nederlandse industriële ontwikkeling in de negentiende eeuw' (1976), in: P.A.M. Geurts, F.A.M. Messing, ed., *Economische ontwikkeling en sociale emancipatie*, II (Den Haag, 1977) 68-92.

24 Griffiths, *Industrial retardation; Griffiths, Achter, achterlijk of anders*; De Meere, *Levensstandaard en economische ontwikkeling*, hoofdstuk I.

bouw. Er is evenwel vastgesteld[25] dat de Nederlandse landbouw vergelijkenderwijs modern en productief was, ook als de ups en downs en regionale verschillen in aanmerking worden genomen. Van Zanden verbindt aan een poging[26] tot een nieuwe schatting van het nationale inkomen een voorzichtig 'optimistisch' standpunt inzake de jaren tot aan 1850. Hij plaatst rond of vlak na 1850 een omslag, die reeds, hoewel nog vooral kwalitatief, is voorbereid in de periode 1825-1850. Schrijvend over de nijverheid te Amsterdam signaleert dezelfde auteur al in de jaren 1825-1850 een bepaalde toename van de mechanisatiegraad, hoewel op dit punt gevolgd door stagnatie tot 1870 en daarna weer toename en versnelling[27]. Wellicht kan de toenmalige toestand het beste als volgt worden samengevat. Tot 1850 was er reeds een bescheiden toename van het nationaal inkomen per hoofd van de bevolking, maar concentreerde de productiestijging zich vooral op internationale diensten en exportsectoren. Verder was er nog geen algemene stijging van de productiviteit en dus geen moderne economische groei in kuznetsiaanse zin. Wel zijn toen grondslagen gelegd voor de groei, die vanaf de jaren zestig ging doorzetten[28].

De aangenomen scherpte van de heroriëntering tegen het einde der negentiende eeuw is dus in het economisch-historische onderzoek sinds het begin van de jaren zeventig verzacht en tevens zijn de eerdere stadia van die eeuw om zo te zeggen enigzins uit hun eerder veronderstelde volstrekte stilstand opgewekt. Deze nieuwere beeldvorming is op zich al een minder vruchtbare voedingsbodem voor het aanvaarden van mentale factoren als verklaringsgrond voor het achterblijven. Griffiths stelt[29] dat handel en landbouw in de jaren 1830-1850 waarschijnlijk 'seized what limited opportunities for expansion there were in a basically protectionist environment'. Hij meent dat de industrie gehinderd werd door een complex van nadelige kostenfactoren - lonen, transport en grondstoffen - en ongunstige afzetmarktvoorwaarden. Een en ander geeft hem aanleiding om te kiezen voor de omstandigheden in de plaats van de mentale gesteldheid als beslissende factor[30].

Het feit dat recentere studies al vóór of rondom 1850 verschijnselen van groei casu quo verandering zien, ontkracht evenwel in strikte zin niet afdoende de veronderstelling dat het minder slecht had gekund op voorwaarde van een snellere aanpassing van het ondernemers- en financiersgedrag. Had de groei niet nog sterker kunnen zijn? Het meten van de feitelijk gerealiseerde groei geeft hierop geen sluitend antwoord. In een aantal studies is echter ook de relatie tussen de macro- of sectorontwikkeling en

25 Griffiths, *Industrial retardation*, 37-38; Griffiths, *Achter, achterlijk of anders*; J.L. van Zanden, 'De Nederlandse economie in de negentiende eeuw en het Britse model', *Tijdschrift voor geschiedenis*,CVIII (1995) 50-66, aldaar 56-57; J.L. van Zanden, 'De economische ontwikkeling van de Nederlandse landbouw in de negentiende eeuw, 1800-1914', 41-48.

26 J.L. van Zanden, 'Economische groei in Nederland', 61-64.

27 J.L. van Zanden, *De industrialisatie in Amsterdam 1825-1914* (Bergen, 1987) 97-98.

28 E. Horlings, 'Technologie en economische modernisering van Nederland in de negentiende eeuw', *NEHA-Jaarboek*, LVIII (1995) 39-50, aldaar 43.

29 Griffiths, *Industrial retardation*, 37.

30 Griffiths, *Industrial retardation*, 82-84. Tot soortgelijke conclusies komt ook J.W. Schot, 'Het meekrapbedrijf in Nederland in de negentiende eeuw opnieuw bezien in het licht van het industrialisatiedebat', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, L (1987) 77-110.

het ondernemers- en financiersgedrag in beschouwing genomen. In die studies wordt aangetoond of ten minste plausibel gemaakt dat dit gedrag niet in essentiële mate verantwoordelijk kan worden gesteld voor de vergelijkenderwijs trage ontwikkeling die ongetwijfeld Nederlands deel is geweest.

Onvolkomenheden in de kapitaalvoorziening en de kapitaalmarkt?

De gedachte dat onvolkomenheden in de kapitaalvoorziening en van de kapitaalmarkt, al dan niet als gevolg van de mentale instelling van financiers, ernstige hindernissen voor zich heroriënterende industriële ondernemers zijn geweest, is in het onderzoek van de jaren zeventig en tachtig behoorlijk kwestieus gemaakt. Diverse argumentaties hebben dit bewerkstelligd. Alom blijft erkend dat Nederland een kapitaalexporterend land was en dat het bankwezen tot vlak voor het einde van de negentiende eeuw weinig aan investeringskrediet deed. De interpretatie van deze feiten is evenwel veranderd. De in dit opzicht relevante studies wijzen op de structuur van het industriële bedrijfsleven wanneer dit op mechanisatie gaat overstappen. Niet de krediet-aanbiedende maar de financieringsbehoevende partij trekt hierbij dus de aandacht.

Reeds de weerlegging voor Nederland van *big-spurt* of *take-off* concepten met abrupte groeiversnellingen en dito stijgingen in de kapitaalbehoefte vormt al een aantasting van de oudere visies waarin de externe kapitaalvoorziening als een struikelblok wordt gezien[31]. Een tweede punt is de beschikbaarheid toentertijd van andere financieringsbronnen voor investeringen dan bankkrediet: winstinhoudingen, familievermogen, hypotheken via notarissen en het aantrekken van vennoten. Ook hadden industriëlen toegang tot bankkrediet voor kortlopende behoeften. Een verdere stap in de redenering is dat deze bronnen in de eerste fasen van industriële heroriëntering redelijk effectief waren gezien het geleidelijke karakter van die heroriëntering en het accent op de lichte verbruiksproductenindustrie. In het buitenland was het in wezen niet anders. Ook daar, met name in Groot-Brittannië, heeft het lange tijd geduurd voordat specifiek op industriële lange-termijninvesteringen toegesneden bancaire voorzieningen tot stand kwamen. Voor Nederland werd dit eigenlijk pas na 1900 van belang[32]. Bos constateert dat ook bij de mechanisering en schaalvergroting aan het einde der eeuw de echt zware industrie in Nederland niet sterk vertegenwoordigd blijft. De structuur van de zich ontwikkelende industrie in Nederland heeft dus de vraag naar kapitaal bepaald, eerder dan dat een deficiënt aanbod van kapitaal de ruimte voor die industrie heeft ingeperkt. In deze visie vindt Bos zich door anderen gesteund[33].

31 P.W. Klein 'Het bankwezen en de modemisering van de Nederlandse volkshuishouding tijdens de tweede helft van de 19e eeuw', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XXXVI (1973) 131-145.

32 R.W.J.M. Bos, 'Kapitaal en industrialisatie in Nederland tijdens de 19e eeuw', *A.A.G. Bijdragen*, XXII (1979) 89-106, aldaar 97-99.

33 Bos, 'Kapitaal en industrialisatie'; Bos, 'Industrialization and economic growth in the Netherlands during the nineteenth century. An integration of recent studies', *The Low Countries history yearbook*, XV (1982) 21-57, aldaar 43-50; P.W. Klein, 'Kapitaal en stagnatie tijdens het Hollandse vroegkapitalisme' (1967), in: P.A.M. Geurts, F.A.M. Messing, ed.,

In enkele recentere bedrijfsgeschiedenissen wordt het beeld bevestigd van een vooralsnog redelijk effectieve investeringsfinanciering zonder dat een beroep op echt vreemd, in het bijzonder bancair, vermogen noodzakelijk was. Deze studies steunen, anders dan het oudere type ondernemingsgeschiedenis, op financieel-economische, dus kwantitatieve analyse. Het betreft met name de textiel- en sigarenfabricage[34], bedrijfstakken waarin het ondernemerschap succesvol was of althans geen opvallende tekenen van falen vertoonde. Textielfirma's als Spanjaard te Borne en Gelderman te Almelo beschikten over ruim eigen vermogen, waarmee de overstap naar machinale productie gefinancierd kon worden. In de sigarenindustrie, die overigens pas na 1920 met de mechanisatie startte, waren ook voor de benodigde vaste investeringen de kostendrempels nog weinig prohibitief.

Wat tevens opvalt is dat ook voor de negentiende-eeuwse kapitaalintensievere ondernemingen de financiering geen echt serieus probleem vormde. Dit geldt voor de scheepsbouwpioniers Paul van Vlissingen en Gerhard Roentgen in de vroeg-negentiende eeuw. Ook voor hen speelden banken echter geen rol, wel geldschieters uit de sociale bovenlaag[35]. Later kon voor de financiering van de spoorwegen een beroep worden gedaan op de uitgifte van aandelen en obligaties. De spoorwegfinanciering eiste vindingrijkheid, maar dat heeft de aanleg nooit echt belemmerd. Essentieel was de participatie van buitenlandse beleggers, maar hier stond tegenover dat Nederlanders in buitenlandse spoorwegen belegden[36]. De redenen tot dit ogenschijnlijk paradoxale beleggersgedrag doen hier niet zo ter zake, wel de aantekening dat hoe dan

Economische ontwikkeling en sociale emancipatie, I (Den Haag, 1977) 166-183; P.W. Klein, 'Kapitaal en pre-industriële ontwikkeling in Nederland', in: Klein, e.a., *De faktor kapitaal. Economische ontwikkeling en kapitaalmarkt in Nederland* (Rotterdam, 1982) 3- 25. Zoals bekend, wijst J. Mokyr, gegeven inhouding op winsten als de meest relevante bron van kapitaalvorming toentertijd, lage winsten door hoge loonkosten als oorzaak van tekortschietend kapitaalaanbod aan; de ondernemer treft hiervoor evenwel geen blaam aangezien de hoge lonen voor hem een datum waren: Mokyr, 'Capital, labor and the delay of the Industrial Revolution in the Netherlands', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XXXVIII (1975) 280-299.

34 E.J. Fischer, *Fabriqueurs en fabrikanten. De Twentse katoennijverheid en de onderneming S.J. Spanjaard te Borne tussen circa 1800 en 1930* (Utrecht, 1983) o.m. 266; E.J. Fischer, e.a., *Bestemming Semarang. Geschiedenis van de textielfabrikanten Gelderman in Oldenzaal 1817-1970* (Oldenzaal-Amsterdam, 1991) 59 en 119-121; E.J. Fischer, R.E.M.A. de Peuter, 'Winstontwikkeling en kapitaalvorming in de Twentse katoennijverheid. De firma S.J. Spanjaard, 1833-1890', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XLIII (1980) 194-243. Dezelfde conclusie met betrekking tot andere ondernemingen bij: J. van Gerwen, *Elke dag een draadje. 150 Jaar jute- en linnenweverij in Twente, Oldenzaal en de firma S.I. Zwartz, 1864-1927* (Oldenzaal, 1985) 65-68; A.L. van Schelven, *Onderneming enfamilisme. Opkomst, bloei en neergang van de textielonderneming Van Heek & Co te Enschede* (Leiden, 1984) 149 en 206-209; H.A. Muntjewerff, *De spil waar alles om draaide. Opkomst, bloei en neergang van de niburgse familie-onderneming Wolspinnerij Pieter van Dooren 1825-1975* (Tilburg, 1993) 112-120, 134-138, 165-166 en 170-172; K.E. Sluyterman, *Ondernemen in sigaren. Analyse van bedrijfsbeleid in vijf Nederlandse sigarenfabrieken in de perioden 1856-1865 en 1925-1934* (Tilburg, 1983) 205-211.

35 M. Clement, J. Onderwater, 'Roentgen en Van Vlissingen. Twee opstomende industriëlen in de negentiende eeuw', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek*, VII (1990) 102-126, aldaar 117-119.

36 W. van den Broeke, *Financiën en financiers van de Nederlandse Spoorwegen 1837-1890* (Zwolle, 1985) 138-141.

ook de spoorwegen financierbaar waren. Gebrek aan financieringsmiddelen is ook geen probleem geweest tijdens de snelle startfase van de risicovolle bietsuikerindustrie, 1858-1873, en bij de opkomst van het garancinebedrijf, 1845-1854[37]. Voor deze laatste industrie is tevens de sociale herkomst der kapitaalverschaffers onderzocht. Er blijkt een duidelijke betrokkenheid van de gegoede tot zeer gegoede burgerij, die in deze bedrijfstak kennelijk niet afkerig was van financieel engagement.

Hoewel de discussie zeker nog niet afgerond is, geven deze visies op kapitaalverschaffing en kapitaalverschaffers toch minder grond aan het beeld van een nationale economie die althans wat de financiële voorwaarden betreft haar objectief gegeven potenties niet optimaal heeft uitgebuit. Van belang hierbij is dat niet alleen het doen van de kapitaalbezitter, maar ook zijn laten, namelijk het niet beleggen in de nationale nijverheid, conform rationele maatstaven wordt bezien. In dit verband is de voorkeur van Nederlandse financiers vanaf de achttiende eeuw voor staatsbeleggingen en kapitaalexport, door Bos economisch bezien als 'gezond' gekwalificeerd, en spreekt W. van den Broeke met betrekking tot de neiging van Nederlanders om in buitenlandse spoorwegen te beleggen, van 'goed koopmanschap', dat wil zeggen van bereidheid om risico te lopen met het oog op speculatiewinsten. Wel zou, aldus J. Jonker, die in een historiografische analyse de nieuwere beeldvorming ondersteunt, de geschiedenis van het Nederlandse negentiende-eeuwse bankwezen meer in een macro-economisch licht moeten worden geplaatst[38].

Ondernemersgedrag volgens het factorkostenmodel

De zoëven aangehaalde analyses van het beleggersgedrag en de kapitaalmarkten steunen vooral op empirische argumentaties, maar bij enkele auteurs spelen ook theoretische overwegingen[39]. De theoretische benadering komt zeer krachtig naar voren in enkele studies van de rationaliteit van het ondernemersgedrag bij de keuze van de productietechniek. In dit verband is het met name de vraag, of Nederlandse nijverheidsondernemers er verstandig aan hebben gedaan om in vergelijking met het buitenland, met name Engeland en België, zo lang nog te blijven bij de traditionele 'proto-industriële' techniek en de bijbehorende productieorganisatie. Deze onderzoeksbenadering is gekozen door J. Mokyr en de al meer genoemde Bos, in de vorm van streng-theo-

37 M. Bakker, *Ondernemerschap en vernieuwing. De Nederlandse bietsuikerindustrie 1858-1919* (Amsterdam, 1989) 36-38; E. Homburg, J. Schot, 'Financiers van de Nederlandse industrialisatie. Economische drijfveren, sociale herkomst en familierelaties', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XIV (1988) 274-298, aldaar 274-278 en 293-295.

38 Bos, 'Industrialization and economic growth', 46; Van den Broeke, *Financiën en financiers*, 159-160; J. Jonker, 'Het historiografische beeld van de Nederlandse industriefinanciering in de negentiende eeuw', *NEHA-Bulletin*, V (1991) 5-19; zie verder in de noten (blz. 19-23) van dat artikel ook voor enige andere literatuur over het vraagstuk van de financiering. Jonker heeft zijn standpunt verder uitgewerkt in zijn boek *Merchants, bankers, middlemen. The Amsterdam money market during the first half of the nineteenth century* (Amsterdam, 1996).

39 Zie de in noot 29 geciteerde literatuur.

retische modellen[40]. Laten we hier verder Bos nemen, aangezien met name diens model in de discussies tot op heden een rol speelt.

De exacte denkoperaties die aan Bos' model ten grondslag liggen, hoeven ons hier in al hun uitgebreidheid niet bezig te houden. Van belang is dat hij het vraagstuk van de trage Nederlandse overstap op de moderne industrie reduceert tot een techniek-keuze van ondernemers, dus tot een vorm van ondernemersgedrag. In het kader van de model-vooronderstellingen worden vraagfactoren, eventuele onbekendheid in Nederland met de moderne productietechniek en irrationaliteiten in het ondernemersgedrag, als mogelijke verklaringsgronden terzijde gesteld. De afzetprijzen gelden als gegeven. De keuze voor of tegen de moderne techniek is dan verder afhankelijk van de relatieve factorkosten, dat wil zeggen de 'mix' van de kosten van arbeid en kapitaal zoals die zich in de loop van de negentiende eeuw heeft ontwikkeld. De kapitaalskosten worden gereduceerd tot de voor mechaniserende industrie cruciale steenkoolprijs, vanwege de eerst nog prohibitieve transportkosten als gevolg van de ongunstige ligging van Nederland ten opzichte van de steenkoolwinningsgebieden. Het is deze kostenmix geweest die, volgens de bevindingen van Bos, de onderscheiden regio's van Nederland afhield van of juist aanspoorde tot technische modernisering, waarbij de ondernemers goed getimed de nieuwe techniek hebben aangegrepen. De economische - casu quo industrieel-technische - transformatie heeft zich dus op het geschikte moment voltrokken; daarvóór zou een overstap naar moderne techniek objectief-economisch irrationeel zijn geweest. In dit opzicht sluit Bos zich aan bij de hypothese betreffende de beslissende rol van de factorkosten die voor de jaren 1830- 1850, hoewel nog niet zo streng-modelmatig, is opgeworpen door Griffiths[41].

Inmiddels hebben diverse auteurs Bos in diens factorkostenmodel gevolgd. E.J. Fischer bijvoorbeeld doet dit in zijn studie over de textielfirma Spanjaard te Borne en A.R.J.R. Callewaert voor de papierfabrikant Van Gelder[42], studies dus van individuele ondernemers, terwijl Bos zich richt op de abstracte categorie van het collectieve ondernemersgedrag. Fischer acht overigens Spanjaard representatief voor - dus een casus van - het toenmalige Twentse textielondernemerdom. Andere auteurs hebben geamendeerde of aangevulde versies van het genoemde model gegeven. H.W. Lintsen heeft betoogd dat de stoomtechniek door de kosten- en afzetfactoren

40 J. Mokyr, 'The Industrial Revolution in the Low Countries in the first half of the nineteenth century. A comparative case study', *The journal of economic history*, XXXIV (1974); Mokyr, *Industrialization in the Low Countries, 1795-1850* (New Haven-Londen, 1976); Bos, 'Factorprijzen, technologie en marktstructuur. De groei van de Nederlandse volkshuishouding 1815-1914', *A.A.G. Bijdragen*, XXII (1979) 109-137.

41 Griffiths, *Industrial retardation*, 82-84. Mokyr komt uit op een model waarin alleen de loonkostenverschillen doorslaggevend zijn. Ook hij plaatst, van daaruit, zeer kritische kanttekeningen bij de these van falend ondernemers- en beleggersgedrag: zie Mokyr, *Industrialization in the Low Countries*, 215-221. Voor de vertragingen in de introductie van de stoomtechniek in Amsterdam wijst ook Van Zanden op kostenfactoren en wijst hij tekortschietend ondernemerschap af: Van Zanden, *Industrialisatie in Amsterdam*, 92-100.

42 E.J. Fischer, *Fabriqueurs en fabrikanten*, 271-274; A.R.J.R. Callewaert, 'Keuze van technologie. Een onderzoek naar de invoering van de eerste papiermachine in Nederland bij Van Gelder, Schouten en Compagnie', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek*, VII (1990) 83-101. Andere auteurs die deze benadering toepassen: S.W. Verstegen, A. Kragten, *Ibidem*, I (1984); H.W. Lintsen, *Ibidem*, II (1985); G. van Hooff, *Ibidem*, IV (1987).

lange tijd, zeker in het kleinschaliger gebruik, niet per se goedkoper was dan de traditionele productietechniek. In dit verband spreken andere auteurs van 'interimfasen' of een bepaalde keuze-'speelruimte' voor de ondernemer en is gewezen op het tot ver in de negentiende eeuw naast elkaar voortbestaan van manufactuur, huisnijverheid en machinale fabriek[43]. De introductie van stoom is behalve van de door Bos aangegeven steenkoolprijs ook afhankelijk van de kosten van de machines zelf en van de complementaire technieken. Verder spelen de schaal der productie en daarmee afzeten dus vraagfactoren een rol. Hoewel Bos in zijn model de vraag uitschakelt, erkent hij op zich het belang van de markt[44].

Noordegraaf signaleert bij Bos toch nog een zekere erkenning van de mentaliteitsfactoren[45]. Inderdaad vinden we bij Bos zo'n erkenning terug wat de Hollandocentrische onderschatting betreft van de ontwikkelingskansen in de zandgrondregio's in verband met achterblijvende spoorwegaanleg. Ook merkt Bos op dat pas circa 1850 de omslag naar een liberale politiek de starheid op de arbeidsmarkt, een erfenis van de Republiek, teniet wist te doen[46]. Er is inzake die erfenis gewezen op nog enkele andere ongunstige factoren waarachter mentaliteiten of attitudes kunnen schuilen. J. de Vries en A.M. van der Woude hebben ze in hun zeer recente boek over de Republiek samengevat: hoge lonen, hoge belastingdruk, het samenspel van gevestigde belangen zoals dat zich in de loop der tijd had gevormd en het uitblijven van aanpassingen in het achttiende-eeuwse financiële bedrijf aan de groei van het krediet. Toch menen deze twee auteurs dat de oorzaak van verschijnselen als de neiging tot beleggen in plaats van investeren, de crisis in de handel op het buitenland en de niet erg actieve handelspolitiek niet primair gezocht moet worden in de mentaliteit van de renteniers, kooplieden en regenten[47]. Noordegraaf pleit er weliswaar voor om bij het zoeken naar de factoren achter de hoge lonen mede te letten op de psychische achtergronden, zoals de caritasgedachte, maar stelt tevens dat dit voor de negentiende-eeuwse ondernemers toch een 'vaststaand gegeven' is geweest[48].

43 H.W. Lintsen, 'Sworn als symbool van de Industriële Revolutie', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek*, V (1988) 337-353; M. Bakker, e.a., 'Industrialiseren en innoveren in de 19e eeuw', *Ibidem*, 326-336, aldaar 330-332; S.W. Verstegen, A. Kragten, 'De Veluwse kopermolens in de negentiende eeuw. Een raadsel voor historiografen?', *Ibidem*, I (1984) 172-187; H.F.J.M. van den Eerenbeemt, 'Ondernemen op het breukvlak tussen traditie en moderniteit', *Sociale Wetenschappen*, XXIX (1986) 255-272.

44 Bos, 'Factorprijzen', 132-134. Omvang en structuur der markten als verklaring voor (achterblijvende) invoering van stoom ook bij: G. Verbong, 'De mechanisering van het katoendrukken in Nederland', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek*, V (1988) 369-389.

45 Noordegraaf, 'Overmoed uit onbehagen', 679-680.

46 Bos, 'Factorprijzen', 125; Bos, 'Industrialization and economic growth', 32, 34 en 40.

47 De Vries, Van der Woude, *Holland 1500-1815*, 196-197, 787 en 804-805.

48 Noordegraaf, 'Overmoed uit onbehagen', 679.

De institutionele context

Recentelijk is een hernieuwde aandacht voor het institutionele aspect en voor de groepsbelangen opgekomen, vooral in de publicaties van J.L. van Zanden en C.A. Davids. Instituties kunnen worden gedefinieerd als 'iets geregelds, iets routine-achtigs, iets dat boven individuen uitstijgt, het handelen richting geeft'[49]. Hoewel de institutionele benadering meestal betrekking heeft op de locale of nationale eenheden, heeft zij toch een zekere relevantie voor de kwestie van eventuele mentale blokkades op de economische modernisering. Van Zanden heeft de these opgeworpen[50] dat de erfenis van de Republiek er één van een relatief voorlijke economie was die evenwel aan het vroege Koninkrijk 'penalties of de pionier' naliet. Tot die erfenis behoorden immers de institutionele vormen - zoals ook technologische specificaties - die de zeventiende-eeuwse Republiek haar economisch succes bezorgden, maar die niet meer aansloten bij de nieuwe ontwikkelingspotenties van de negentiende eeuw. Voorlopig bleven door deze situatie de kosten van transitie nog hoog en de voordelen ervan klein.

Als voorbeeld geeft Van Zanden[51] de Amsterdamse meelproducenten, die door de stedelijke gemaalaccijns werden geholpen bij de vorming en de instandhouding van een marktkartel. De accijns noopte immers tot een nauwe controle op de locale afzetmarkt. Het kartel sloot aan op de gildenstructuur van weleer en stelde de zittende producenten in staat nieuwkomers die de stoomtechniek zouden willen introduceren uit te sluiten. De opheffing van de accijns in 1855 beëindigde deze situatie. Het uitsluitingsgedrag was rationeel voor de zittende producenten, gegeven de bestaande institutionele setting. Macro-economisch leidde zij evenwel tot suboptimaliteit. Tevens hoorden rigiditeiten op de arbeidsmarkt en in de loonvorming tot de historische erfenis. Pas na 1850 werden met name door de politiek van Thorbecke deze belemmeringen geslecht. De economische modernisering heeft niet zozeer vertraging opgelopen door de ondernemersattitude op zich, maar door de institutionele belemmeringen. Verder valt in het door Van Zanden onderzochte Amsterdam[52] in dit opzicht de invloed te signaleren van de oude gevestigde elitebelangen, zoals van de regenten die er met het oog op hun beleggingen belang bij hadden de belastingen hoog en regressief te houden. Dit is één van de factoren achter het bestaande hoge peil der lonen en daarmee van de loonkosten.

Lag nu in het geval van Amsterdam aan de stedelijke reguleringen kortzichtigheid ten grondslag? Daartegen valt aan te voeren[53] dat dergelijke reguleringen toentertijd hun eigen functie bezaten. De stedelijke elite had oog voor het belang van het behoud

49 C.A. Davids, *De macht der gewoonte? Economische ontwikkeling en institutionele context in Nederland op de lange termijn* (Inaugurele rede; Amsterdam, 1995) 3-4.

50 Zie voor het navolgende: Van Zanden, 'De Nederlandse economie in de negentiende eeuw', 57, 60 en 61-65.

51 Van Zanden, 'De introductie van stoom in de Amsterdamse meelfabricage 1828-1855. Over de rol van marktstructuren, ondernemersgedrag en de overheid', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek*, VIII (1992) 63-80.

52 Van Zanden, *De industrialisatie in Amsterdam*, 116-123.

53 Davids, *De macht der gewoonte?*, 14, en Van Zanden, 'De introductie van stoom in de Amsterdamse meelfabricage', 68.

van de werkgelegenheid en de bestaanszekerheid van de burgers, en daarmee ook voor de legitimering van haar eigen positie. Een ander in dit verband belangrijk punt is, dat de nog ambachtelijke producenten zich vooral identificeerden met het groepsbelang. Niet winstmaximalisatie maar een redelijk inkomen was hun bedrijfsoogmerk. Wat zich dus oppervlakkig bezien bij stadsbesturen of producenten als een irrationele Jan-Saliegeest voordoet, is dat bij nadere beschouwing niet.

Rationaliteit blijkt een meerduidig begrip. Los hiervan wordt in deze institutionele benadering het probleem van de eventueel verstarrende attitudes vooral gelegd bij het 'overhead'-niveau van het locale of nationale overheidsbeleid dan wel de politieke groepsbelangen. De redenering houdt immers in dat er in de onderhavige stedelijke bedrijfstakken bij een andere, aan de eisen des tijds beantwoordende institutionele setting eerder mechanisatie zou hebben plaatsgevonden, zo niet door de zittende producenten dan door de nieuwkomers. Eisen van objectief-dwingende rationaliteit hadden in dat geval aan producentenzijde handhaving van de oude gedragslijn uitgesloten. Dit betekent tevens dat zich dan de eis van bedrijfseconomisch rendement - winst zo men wil - sterker zal doen gelden. Gegeven verschillende institutionele - of andere - contexten zijn de maatstaven voor de beoordeling van de rationaliteit van het producentengedrag relatief van aard. Vanuit dit standpunt worden producenten of ondernemers geacht de potenties zoals die zich aan hen voordoen naar plaats, tijd en setting te gebruiken. Zij maken er in hun eigen belang in alle omstandigheden zo ongeveer het beste van.

Zoals Davids opmerkt[54] kan het voortbestaan van suboptimale, inefficiënte instituties worden begrepen als men let op het aspect van hun *path-dependency.* Zulke instituties zijn in een vroegere periode ontstaan met voor die tijd gunstige effecten en ontwikkelen daardoor een bepaalde hardnekkigheid. De geschiedenis kan, om zo te zeggen, zichzelf in de weg gaan zitten. Dit speelde ook onze achttiende eeuw parten. Slechts geleidelijk, tussen 1795 en 1870, zijn deze instituties afgebroken[55]. De juistheid van deze institutionele benadering staat op zichzelf vast. Er kunnen evenwel toch enkele vragen worden gesteld met betrekking tot de reikwijdte van een belemmerende werking van instituties.

Het feit dat hervormingen zich zo traag voltrekken, is op zich nog geen bewijs voor zo'n belemmerende werking, zeker niet als op de globale economische ontwikkeling in Nederland wordt gelet. Geldt wat in Amsterdam ten aanzien van de meelfabrikanten is geconstateerd ook voor andere bedrijfstakken, voor andere steden en regio's en voor het platteland? Niet alle takken van nijverheid waren in de onderhavige institutionele kaders gevangen. Ook was uitwijking naar het platteland voor de nijverheid een uitweg. Kan het bovendien toch niet zo zijn geweest dat institutionele hervormingen en gunstige wendingen in de externe en objectieve krachten, fricties daargelaten, ongeveer synchroon liepen? Er zit in dit probleem wellicht zelfs een kip-of-ei kwestie. Davids stelt terzake eerder vragen dan dat hij antwoorden geeft. Het

54 Davids, *De macht der gewoonte?*, 5-6 en 12-15.

55 Zie hiervoor naast Davids, *De macht der gewoonte?*, ook Van Zanden, 'De Nederlandse economie in de negentiende eeuw', 65.

methodologisch probleem is natuurlijk dat we in het onderzoek naar de invloed van institutionele en politieke factoren op de economie stoten op verbanden die kwantitatief lastig weegbaar zijn[56]. Ondernemers kunnen natuurlijk ook proberen hun omgeving te beïnvloeden. Dit is nog maar nauwelijks onderwerp van onderzoek geweest. Voor Twente is vastgesteld dat textielondernemers aldaar hebben geprobeerd via de kamers van koophandel de aanleg van spoorwegen te versnellen. Bos wijst evenwel als voornaamste hindernis op hoge aanlegkosten vanwege fysisch-geografische gesteldheid[57].

Hoe veelzijdig het institutionele probleem is, kan - om naar het ondememersniveau zelf terug te keren - worden aangetoond naar aanleiding van het zo langdurig domineren van de familiefirma in Nederland. K.E. Sluyterman en H.J.M. Winkelman stellen[58] tegenover A.D. Chandler dat deze ondernemingsvorm in Nederland niet alleen nog tot in de jaren 1930 overheerste maar tevens redelijk effectief bleef. Zij was goed in staat 'opportunities of scale and scope' te pakken en internationaal competitief te zijn. Geldt dit dan a fortiori niet voor de negentiende eeuw? Toen in die eeuw markten en omstandigheden rijp werden voor nieuwe technologieën en producten of productvormen, grepen mensen als Roentgen en Van Vlissingen eerst en Jurgens, Van den Bergh, Philips en Dreesmann later hun kans. Zo ontstonden industriële of commerciële ondernemingen van een behoorlijke of zelfs forse omvang. Heeft het moment van hun ontstaan en groei veel van doen gehad met bepaalde institutionele vormen of de verandering daarvan? Wel zijn voor vele van deze nieuwe bedrijven de relevante markten niet locaal. Ofschoon de institutionele benadering inderdaad de kwestie van het ondernemerschap in een ander licht kan stellen[59], blijft de factorkostenbenadering toch een redelijk effectief onderzoeksinstrument. Dit is zeker zo indien daaraan vraag- en marktontwikkelingen en voor de ondernemer gegeven macro-institutionele arrangementen als omgevingsfactoren worden toegevoegd. Opmerkelijkerwijs is de institutionele kwestie tot nu toe in de historiografie, die betreffende inefficiëntie van het kredietbedrijf uitgezonderd, bijna uitsluitend behandeld op het niveau van politiek en openbaar bestuur. Ondernemers hadden eventueel een belangrijke eigen speelruimte in de institutionele vormgeving van hun bedrijf. In het debat over het Nederlandse ondernemerschap van de negentiende eeuw missen wij node een meer uitdrukkelijke bespreking van de vraag, of het ook niet op dat niveau in autonome zin heeft geschort aan tijdige en relevante institutionele aanpassing of heroriëntering.

56 Hoewel Van Zanden voor de Amsterdamse meelfabricage berekent dat de stoommeelmolen al vóór 1855 kostenvoordelen boven de traditionele maaltechniek bezat: Van Zanden, 'De introductie van stoom in de Amsterdamse meelfabricage', 73-75.

57 Over dit optreden der Twentse ondernemers: Fischer, e.a., *Bestemming Semarang*, 54-55; verder: Bos, 'Industrialization and economic growth', 40.

58 K.E. Sluyterman, H.J.M. Winkelman, 'The Dutch family firm confronted with Chandler's dynamics of industrial capitalism, 1890-1940', *Business History*, XXXV (1993) 152-183, aldaar 175-17

59 Van Zanden, 'De Nederlandse economie in de negentiende eeuw', 64.

Beperktheid van de benadering via de neo-klassieke economische theorie

Is de factor mentaliteit nu echt de wereld uit? De uitkomsten van de hierboven weergegeven ontwikkelingsgang van economisch-historisch argumenteren en discussiëren vanaf de Tweede Wereldoorlog tot 1990 zouden hierop kunnen wijzen. Feitelijke omstandigheden en ontwikkelingen - omgevingsfactoren - van buitenlandse of binnenlandse aard hebben de speelruimte voor de ondernemersheroriëntering eerst tot smalle marges ingeperkt en hebben later juist de heroriëntering uitgelokt. De introductie van het theoretisch-modelmatige denken en werken in het economisch-historisch bedrijf heeft de opvatting van Van Dillen dat omstandigheden primair zijn op een hoger analytisch niveau plausibeler gemaakt. In die zin schuift Bos de psychische factor als verklaring voor de lange technologische stagnatie in de nijverheid als 'irrelevant' terzijde en kiest hij voor rationaliteit in het streven naar winstmaximalisatie bij ondernemers als een vooronderstelling van zijn factorkostenmodel[60].

In deze vooronderstelling schuilt evenwel een probleem. De neo-klassieke theorie van het producentengedrag berust op de aannamen van winstmaximalisatie als bedrijfsdoel en van volmaakte rationaliteit in de afstemming van de middelen op dat doel. Bos erkent, natuurlijk, de feitelijk beperkte rationaliteit van economische subjecten, maar vindt de betrokken aanname onvermijdelijk gezien 'de onmogelijkheid om een integraal model van het menselijk handelen te construeren'. Daarmee is de vooronderstelling 'een fictie'[61]. Zij is minder een inhoudelijk-psychologische keuze dan een pragmatisch-methodologische kunstgreep, een axioma, met als functie het construeren van een werkbaar model mogelijk te maken. Dat in studies als van Bos c.s. het model micro-economisch van snit is, betekent absoluut niet dat de ondernemer daarin als een persoon van vlees en bloed optreedt. De toetsing van zo'n model aan individuele ondernemingen doet hieraan op zichzelf niets af, ook al wordt in dezelfde studies feitelijk soms wel aandacht aan persoonskenmerken van ondernemers besteed.

De neo-klassieke producententheorie beperkt zich in principe tot uiterlijk waarneembare en vaak kwantitatief toetsbare gedragingen. Zo'n kwantificatie kan geschieden via een factorkostenmodel of op basis van bedrijfseconomische ratio's[62]. We hebben hiermee geen theorie van sociaal handelen (actionisme), waarin wordt uitgegaan van handelingsmotieven - Max Webers 'Sinnzusammenhang'[63] van sociaal handelen -, maar een behavioristische theorie. Hierbij gaat het er louter om vast te stellen, of de feitelijk optredende gedragsrespons, in casu techniekkeuze van ondernemers bij bestaande of verschuivende factorkostenverhoudingen, zich voltrekt overeenkomstig de voorspellingen van het model. Het antwoord op de vraag, of het gedrag ook feitelijk overeenkomt met de maatstaven van rationaliteit, is dan een typisch aposterioristische conclusie. Die maatstaven zelf zijn zuiver objectief en eigenlijk

60 Bos, 'Factorprijzen', 113 en 121.
61 Bos, 'Factorprijzen', 113.
62 Uitgesproken voorbeelden van werken met deze ratio's zijn te vinden in: Muntjewerff, *De spil waar alles om draaide*, en Van den Broeke, *Financiën en financiers*.
63 M. Weber, *Wirtschaft and Gesellschaft. Grundriss der verstehenden* Soziologie (Tubingen, 1972) 4.

formeel. De neo-klassieke modellen zijn analytisch zeer effectief, ook in historisch onderzoek, op voorwaarde van bewust eenzijdige, abstraherende aannamen. De ondernemer is zo immers een gedepersonaliseerde of psychologisch sterk vereenvoudigde gedragscategorie, en geen werkelijke persoon meer. In de woorden van Biäsing is hij als zo'n categorie 'een bij allerlei gegeven condities zijn winst maximaliserende automaat'[64].

De fameuze *homo economicus* zoals die wordt opgevat in de gangbare neo-klassieke theorie is een a-historische abstractie. De hem toegedachte *propensities* en voorkeuren zijn eerder welbepaalde axioma's dan reële psychologische opvattingen. Het oogmerk van winst maximeren is niet alleen inadequaat als het gaat om beschrijving van de bedrijfsdoelen bij ambachtslieden, maar ook zoals we nog zullen zien met betrekking tot het moderne ondernemerschap. Eigenlijk kiest het *homo-economicus*-begrip zijn uitgangspunt in de utilitaristische sociale filosofie zoals die rond 1800 in Groot-Brittannië is geformuleerd. In die filosofie verschijnt de menselijke persoon als een wezen wiens drijfveer bestaat uit het streven naar optimalisering van zijn *pleasure/pain*- of *utility/disutility*-balans. De neo-klassieke economische theorie berust op nog andere abstracties, waaronder niet als minste de aanname van volmaakte transparantie voor het economische subject van de mogelijkheden of onmogelijkheden die markt en techniek op ieder moment en op elke plaats inhouden. Een hieruit afgeleid model is analytisch spits, maar het daarin optredende menselijke subject psychologisch schraal.

De factor mentaliteit opnieuw gesteld

In zekere zin is hiermee de discussie over omstandigheden of mentaliteit terug bij af. Het wordt tijd de beschrijving van de historiografie een wending te laten maken. Het onderzoek van ondernemers en bedrijven heeft de laatste jaren nieuwe vaart gekregen. Bedrijfseconomische, kwantitatieve analyses vormen weliswaar in deze recente literatuur in tegenstelling tot de oudere ondernemingshistorische publicaties een belangrijke methodologische vernieuwing[65], maar dit verhindert niet dat ook de narratieve en interpreterende geschiedbeoefening met betrekking tot het optreden en de figuur van de ondernemer een plaats heeft behouden. Voor de oudere literatuur wordt in sterke mate door deze aanpak gekenmerkt, waarbij soms als afzonderlijk aspect het zogenaamde sociaal ondernemerschap extra belichting krijgt[66]. In de oudere en ook

64 J.F.E. Bläsing, 'Een Brabants ondernemer van prototypisch-Schumpeteriaans kaliber: W.H. Hendrix 1929-1963', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek*, V (1988) 119-133, aldaar 120.

65 Voorbeelden: de in noot 49 geciteerde literatuur alsmede Fischer, *Fabriqueurs en fabrikanten*, en Sluyterman, *Ondernemen in sigaren*.

66 Enkele voorbeelden uit deze oudere literatuur, althans voor zover wetenschappelijk en niet typisch gedenkboek: *R.A. Burgers, Honderd jaar G. en H. Salomonson* (Leiden, 1954); A.J. Fr. Maenen, *Petrus Regout (1801-1878). Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht* (Tilburg, 1959); J.P.A. van den Dam, *Arnold Leon Armand Diepen 1846-1895. Industrieel en publicist over economische en sociale vraagstukken* (Tilburg, 1966); J.G.L. Theunisse, *Jan Frederik Vlekke 1849-1903. Ethiek en rentabiliteit in een ondernemersleven*

in diverse nieuwere studies gaat het wat de ondernemers zelf betreft om zaken als sociale afkomst en familie, motivaties, pionierschap, houding ten opzichte van arbeiders en optreden in de dorps- of stadssamenleving waarin zij hadden te opereren[67]. Formele rationaliteit maakt bij deze onderwerpen plaats voor reële eigenschappen als intelligentie, durf en soms waaghalzerij en, in het algemeen, 'persoonlijkheid', alsmede voor het peilen naar drijfveren van gedrag.

Hier volgen enkele voorbeelden, vooral uit de nieuwere literatuur. Algemeen bekend is inmiddels het onderzoek van A.L. van Schelven[68] naar familisme als grondslag van de zeker in de negentiende eeuw nog dominerende familie-onderneming. Het wezenlijke doel van ondernemingen is in het algemeen continuïteit, bij familieondernemingen meer in het bijzonder het inkomen, het sociale aanzien - familietrots - en het voortbestaan van de familie. Het bedrijfseconomische winststreven staat in functie van dit alles[69]. H.W. de Jong spreekt in dit verband van de winstbasis - het vermogen van een bedrijf om voldoende winstgevend te zijn - als waarborg voor de bedrijfscontinuïteit[70]. Met andere woorden: winst als een intermediair, niet als een finaal doel: uitgaan van het winstmotief als ondernemersdoel pur sang is 'een karikatuur', aldus De Jong. In een onderzoek naar de sociale herkomst van de oprichters en financiers van de opkomende garancine-industrie wijzen E. Homburg en J. Schot onder meer op het streven naar stijging op de sociale ladder[71]. In zulke studies komt dus ook het sociologische aspect naar voren. Innovatief ondernemerschap en ondernemersbeleid worden benadrukt in publicaties over de bietsuikerindustrie, de sigarennijverheid, de textiel en de firma's Vroom en Dreesmann, Jurgens en Van den Bergh en Philips en enkele andere bedrijfstakken[72]. Sociaal ondernemerschap komt

(Tilburg, 1966); L.C.J.W.M. ten Hom-van Nispen, *Jan van Besouw. Een sociaal geïnspireerd ondernemer rond 1900* (Tilburg, 1971).

67 Nieuwere literatuur waarin dit type aspecten aan de orde komt o.m.: Fischer, *Fabriqueurs en fabrikanten*; Fischer, e.a., *Bestemming Semarang*; Van Schelven, *Onderneming en familisme*; Clement, Onderwater, 'Roentgen en Van Vlissingen'; A. Heerding, *Het ontstaan van de Nederlandse gloeilampenindustrie* ('s-Gravenhage, 1980) en Heerding, *Een onderneming van vele markten thuis* (Leiden, 1986) (resp. din. I en II van Heerding, *Geschiedenis van de N.V. Philips' Gloeilampenfabrieken*). Populair: W. Wennekes, *De aartsvaders. Grondleggers van het Nederlandse bedrijfsleven* (Amsterdam-Antwerpen, 1993).

68 Van Schelven, *Onderneming en familisme.*

69 Een expliciete hantering van het concept 'familisme' ook bij Muntjewerff, *De spil waar alles om draaide*, 22-26 en 265-268. Impliciet speelt het concept uiteraard in meerdere studies over ondernemers een rol.

70 H.W. de Jong, 'Ondernemerschap in Nederland 1840-1940. Succes en falen van ondernemers in Nederland vanuit markttheoretisch perspectief', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek*, V (1988) 53-71, aldaar 56-62 en 71.

71 E. Homburg, J. Schot, 'Financiers van de Nederlandse industrialisatie', 296; B. de Vries, 'Amsterdamse ondernemers en hun sociale positie', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek*, V (1988) 102- 118.

72 Zie de literatuur in noot 54, alsook: Bakker, *Ondernemerschap en vernieuwing*; E. Homburg, J. Schot, 'Innoverend ondernemerschap in het midden van de negentiende eeuw. Een onderzoek naar de oprichters van de Nederlandse garancine-industrie', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek*, V (1988) 86-101; H. Ph. Hondelink, 'Vroom en Dreesmann, de oprichters en hun onderneming 1887-1912', *Jaarboek voorde geschiedenis van bedrijf en techniek*, IX (1992) 159-184; Ch. Wilson, *Geschiedenis van Unilever. Een*

aan de orde bij de Brabantse ondernemers J.B.M. van Besouw en J.F. Vlekke[73]. Dit kan een sociaal motief in eigenlijke, 'idealistische', eventueel christelijk-sociale zin zijn, maar bij andere ondernemers is pionierschap op het punt van sociaal beleid eerder ingegeven door welbegrepen eigenbelang en ondernemersstrategie, bijvoorbeeld bij de firma Gelderman in Almelo en bij Philips te Eindhoven[74]. Terzijde zij hier opgemerkt dat in enkele van de zo even genoemde studies bepaalde institutionele bedrijfskenmerken aan bod komen, met name Van Schelvens familisme, maar dat de vraag naar een eventuele belemmerende werking van deze kenmerken zoals reeds hierboven is gesignaleerd, in meer omvattende zin geen punt van debat was.

In deze typen onderzoek heeft de interpretatie van het ondernemersoptreden een duidelijk actionistische inslag en wordt de eng-bedrijfseconomische benadering overschreden. Rationaliteit in de afstemming van de fysieke, menselijke en financiële middelen en van de marktexploratie op winstmaximalisatie wordt opgenomen in breder opgevatte samenhangen van methoden en doelen van ondernemersbeleid. Daarbij valt juist voor de negentiende-eeuwse heroriëntering een nadruk op het innovatieve pionierschap. Nogal eens grijpen auteurs hierbij terug op Schumpeters theorie. Schumpeter onderscheidt innovators van managers. Managers volgen routines en reageren op veranderende externe 'data' in aanpassende zin. Innovators, *change-agents*, zoeken actief nieuwe combinaties, die zij vervolgens weten door te zetten: nieuwe producten, productiemethoden, organisatievormen, markten en bronnen van grondstoffen. Dergelijke figuren, 'ondernemers', zijn het die de echte economische ontwikkeling stuwen[75]. Dit zijn nog uiterlijk waarneembare gedragingen. Minder vaak worden in het ondernemershistorische onderzoek de door Schumpeter genoemde innovator-motieven aangehaald: het verlangen een privaat koninkrijk (eventueel een ondememersdynastie) te vestigen, de wil tot veroveren en het zichzelf superieur aan anderen bewijzen, de vreugde van het scheppen en van *getting things done*, waaraan Schumpeter ook charisma en leiderschap als persoonskenmerken toevoegt. Geldelijk gewin als ondernemersresultaat is een bewijs van succes[76]. Hiermee wordt de *homo economicus* van een neo-klassieke abstractie tot een reëel type mens. B.P.A. Gales en R. Fremdling scherpen het Schumpeter-type van de innovator nog aan door in navolging van de Amerikaan J.V. Nye te spreken van *vital fools*. Die wagen nieuwe combinaties omdat zij de persoonlijke opbrengsten ervan overschatten; zij misken-

beeld van groei en maatschappelijke verandering, II ('s-Gravenhage, 1954) hoofdstukken 1-4.

73 Theunisse, *Jan Frederik Vlekke*; Ten Horn-Van Nispen, *Jan van Besouw*.

74 H.M.C. Franken, 'Hij die van onze arbeid leeft. Sociaal ondememerschap bij de firma H.P. Gelderman & Zonen te Oldenzaal, ten tijde van de arbeidsenquête rond 1890', in: *Katoen voor lndië. Sociale ondernemers op het spoor naar vooruitgang 1815-1940* (Amsterdam, 1994) 99-113; over Philips: D. Kalb, *Expanding class. Everyday politics in industrial communities, North Brabant illustrations* (diss. Utrecht 1995; S.l., 1995) hoofdstuk 5, en Heerding, *Een onderneming van vele markten thuis*, hoofdstuk 6; over J.C. van Marken: J. Muntendam, *Loon naar werken. Enkele sociale aspecten van het werk van J.C. van Marken* (Eindhoven, 1971).

75 J.A. Schumpeter, *The theory of economic development. An inquiry into profits, capital, credit, interest and the business cycle* (Londen etc., 1961) 65-66.

76 Schumpeter, *Theory of economic development*, 90-94.

nen immers dat anderen hun innovatie kunnen overnemen. Door deze verbreiding van die innovatie dienen zulke dwazen evenwel het sociale nut[77].

Van micro naar macro: ondernemers en economische ontwikkeling

Met het bestuderen van ondernemers op het vlak van attitudes of mentaliteiten, sociale herkomst en dergelijke, is nog niet vanzelf de relatie met de macro-economische ontwikkeling gelegd. Het is daartoe met name nodig op het ondernemersniveau te generaliseren. Een volledig individualiserende benadering, een min of meer intuïtieve en typisch narratieve hermeneutiek uit de losse pols waarbij een peiling van disposities en motieven op het individuele niveau plaatsvindt, schiet dan tekort. Het gaat immers in dit verband ook om het ondernemerdom als een socio-economische groep. Aparte ondernemersbiografieën hebben in dit verband de exemplarische functie van casus-studies ten einde tot generaliseerbare, dus theoretische typologieën te kunnen komen. Daartoe dient, achter de uiterlijk-waarneembare gedragskenmerken, *verstehend* gezocht te worden naar de typerende mentaliteiten en disposities.

Een handvat hiertoe kunnen we vinden in Max Webers methodologie van ideaaltypen. Dit zijn typeringen van sociaal handelen waarbij de voor de actor geldende *Sinn* van zijn handelen *verstehend* wordt gereconstrueerd. Zoals bekend gaat het bij Weber onder meer om de typering van de moderne, rationele (*zweckrationale*) kapitalist. De overige methodologische kenmerken van het begrip ideaaltype, onder meer het uitgezuiverde ('ideale') karakter ervan, behoeven hier geen nadere uitwerking[78], behalve de constatering dat dit begrip het mogelijk maakt allerlei historisch-bijzondere, maar sociologische, want generaliseerbare typen te onderscheiden. Daarmee zijn dergelijke typeringen, hoewel er *verstehend* wordt gepeild naar de *Sinn*, toch geen vorm van losse, intuïtieve hermeneutiek; ideaaltypen zijn bij Weber precies geformuleerde sociologische én logische constructies. Met zo'n ideaaltype vervalt tevens Bos' bezwaar dat een integraal model van menselijk handelen niet te construeren valt: Weber eist immers zo'n constructie niet, maar wil slechts een zuivere distillering van die kenmerken welke voor de aan de orde staande historische of sociologische probleemstelling relevant zijn. De *homo economicus* van de neo-klassieke theorie is op zichzelf tijdeloos en formeel-behavioristisch, maar hij verwijst als concept toch in zekere zin al gauw naar een bepaalde historische categorie. De utilitaristische opvatting van de menselijke persoon is dus eigenlijk in feite historisch gebonden. In Webers ogen wint de doel-rationele zinoriëntering in de moderne tijd immers terrein op *wertrationale* of *emotionale* oriënteringen.

Schumpeters innovator kan wat diens handelingsmotivatie en disposities betreft, als zo'n ideaaltype beschouwd worden. Er zijn ook andere typen te onderscheiden, zoals

77 B.P.A. Gales, R. Fremdling, 'IJzerfabrikanten en industriepolitiek onder Koning Willem I. De enquête van 1828', *NEHA-Jaarboek*, LVII (1994) 287-347, aldaar 326.

78 Zie Weber, *Wirtschaft und Gesellschaft*, 1-13, over wat hier met betrekking tot Webers denken is meegedeeld.

de imitator. H.W. de Jong heeft het aantal nog uitgebreid: de pionier, de vakmantechnicus, de koopman, de financier en de onderhandelaar. Daaraan kan het expansieve ondernemerschap als type worden toegevoegd[79]. De Jong merkt op dat dit gedragstyperingen zijn omdat motieven niet te generaliseren zouden zijn. Dit laatste is maar de vraag. Achter deze gedragsvormen schuilen immers niet-toevallige motieven en karakterologische disposities. Deze zijn uit de bronnen af te lezen, althans bij die overgeleverde, kwalitatieve bronnen waarin ondernemers zich om zo te zeggen in de ziel laten kijken. Vaker echter is hun type gedrag zelf de enig beschikbare, uiterlijke reflectie van de innerlijke drijfveren. In die zin kan worden aangesloten bij Noordegraafs pleidooi voor een integratie, via Weber, van de theoretische en de hermeneutisch-interpretatieve methode in de economische geschiedenis en bij dat van Bläsing voor een integrale studie van de ondernemer als *prime mover*[80]. Ook een meer op imitatie ingestelde figuur als bijvoorbeeld Paul van Vlissingen kan zeer succesvol zijn en in die kwaliteit als wegbereider van nieuwe industriële ontwikkelingen optreden[81]. De verbreding van het aantal ideaaltypen ondervangt bovendien een ander aan Schumpeters type klevend bezwaar, en wel dat daarin de ondernemer al snel het aanzien van de held van het verhaal van de moderne economische geschiedenis krijgt. Ondernemen loopt uiteen van grote innovatieve sprongen tot stromen van gedetailleerde, bijna routineuze, veranderingen en aanpassingen.

De onderscheiden typen zijn in elke historische fase, in dit geval de negentiendeeeuwse heroriëntering, naast en complementair aan elkaar aanwezig, vaak in dezelfde figuur, hoewel wellicht gezien de speciale omstandigheden in een bepaald tijdsgewricht zekere typen dominant kunnen worden verondersteld. Nieuwe, voor heroriëntering gunstig geworden omstandigheden scheppen nieuwe, eerst nog onbezette speelvelden, lege *niches*, waarin wordt gepionierd, gewaagd, geëxperimenteerd en geïnnoveerd. Er kan eventueel ook worden geëxpandeerd en geïmiteerd: een in een bepaalde regio pionierende ondernemer kan zich qua techniek, organisatie en productieplan oriënteren op succesvolle voorbeelden elders, waaronder het buitenland. Overigens is erop gewezen dat diffusie van nieuwe technieken niet bij voorbaat als een eenvoudige nabootsing mag worden geïnterpreteerd. Technieken ondergaan invloed van de locale situatie waarin zij geïmporteerd worden, en kunnen

79 De Jong, 'Ondernemerschap in Nederland', 67-71. Over expansief ondernemerschap: C. Trompetter, 'Joods ondernemerschap in de negentiende eeuw - de mogelijkheden en onmogelijkheden van theorievorming', in: H. Berg, e.a., ed., *Venter, fabriqueur, fabrikant. Joodse ondernemers en ondernemingen in Nederland 1796-1940* (Amsterdam, 1994) 48-59, aldaar 49. Onlangs is een historiografisch overzicht verschenen waarin enkele Amerikaanse economische theorieën worden genoemd die ook relevant zijn voor een ondernemers-historisch onderzoek dat theoretisch het enge concept van de *homo economicus* overstijgt: F.M.M. de Goey, 'Ondernemersgeschiedenis in Amerika, Nederland en België (1940-1995). Trends in vraagstellingen, onderzoeksmethoden en thema's. Een overzicht', *NEHA-Jaarboek*, LIX (1996), 21-65, aldaar 33-35. Het gaat daarbij om de 'behavioral economics' en de 'new institutional economists' alsmede om 'bounded rationality' en de maatschappelijke 'embeddednes of economic action'.

80 Noordegraaf, 'Overmoed uit onbehagen', 681-683; Bläsing, 'Een Brabants ondernemer', 119-122.

81 Clement, Onderwater, 'Roentgen en Van Vlissingen', 125-126, noemen Roentgen een Schumpeteriaanse innovator en Van Vlissingen een succesvolle imitator.

op hun beurt die situatie veranderen. Die techniek zelf moet daarbij soms een metamorfose

ondergaan[82]. In elk geval moet een *niche* of een plaats daarin veroverd worden. Vanzelfsprekend is zo'n plaats niet. Ook het introduceren van elders gevormde nieuwe combinaties in een daarvan nog verstoken regio is een daad van ondernemerschap.

Voorbeelden van ondernemersgedrag in innoverende, pionierende of initiërende of expansieve zin waarbij ook aandacht aan de *dramatis personae* wordt gegeven, zijn in de historiografie voorhanden. Zo stelde Gerard Philips zich in 1891 de opgave een nieuw fabrieksontwerp op te stellen. Het succes daarvan en het concept van een constant voortgezette technische en organisatorische vernieuwing daarna profileerden Philips al snel tot de leidende electrotechnische firma in Nederland en tot deelgenoot van de leidende groep ondernemingen in deze bedrijfstak in Europese context[83]. Typisch schumpeteriaans waren de ondernemers Jurgens en Van den Bergh te Oss c.q. Rotterdam. Zij namen de leiding op zich van de nieuwe margarine-industrie waarvan de bakermat in Nederland lag[84]. Pioniers waren ook Vroom en Dreesmann met hun nieuwe concept van het grootwinkelbedrijf: de exploitatie van de nieuwe massamarkt aan het einde van de negentiende eeuw bij de 'gewone man', met als strategie het mikken op hoge omzetten met lage winst per artikel-eenheid[85]. De Amsterdamse ondernemers De Bruyn waren pioniers met de oprichting in 1857 van de eerste grootschalige bietwortelsuikerfabriek ten onzent, maar ontleenden de details van techniek en organisatie aan buitenlandse voorbeelden. Beginnend ondernemen in die branche was toen complex en risicovol[86]. Veel principieel nieuws zal er misschien technisch, organisatorisch en commercieel, vergeleken met het buitenland, niet gescholen hebben in de omstreeks 1860 mechaniserende Twentse textielfabrieken. Toch waren de desbetreffende ondernemers in hun regio degenen die de kansen grepen. Daarbij waren heel wat risico's te wagen en problemen te overwinnen[87].

Een nieuwe impuls tot een sociale en culturele benadering is te vinden in de onlangs afgeronde zesdelige serie over de geschiedenis van de techniek in Nederland in de negentiende eeuw[88]. Het techniekhistorische aspect kan hier slechts zijdelings besproken worden, mede omdat bij techniekontwikkeling of -diffusie meer soorten actoren dan alleen de ondernemers betrokken zijn. Ook met betrekking tot de ondernemersrol bepleiten de auteurs van deze serie een benadering die niet slechts macro-economisch maar ook en zelfs in eerste aanleg sociaal en cultureel is. Met name J.W. Schot[89] ontwikkelt een 'taxonomie van verklarende factoren' waarin on-

82 Bakker, e.a., 'Industrialiseren en innoveren in Nederland in de negentiende eeuw', 327-336, aldaar 333; Lintsen, 'Stoom als symbool van de Industriële Revolutie', 351-352.

83 Heerding, *Het ontstaan van de Nederlandse gloeilampenindustrie, passim,* en Heerding, *Een onderneming van vele markten thuis, passim.*

84 Wilson, *Geschiedenis van Unilever,* II, 105, en hoofdstukken 3 en 4 *passim.*

85 Hondelink, 'Vroom en Dreesmann'.

86 Bakker, *Ondernemerschap en vernieuwing*, 27-35.

87 Zie bijvoorbeeld: Fischer, *Fabriqueurs en fabrikanten*, en Fischer, e.a., *Bestemming Semarang.*

88 H.W. Lintsen, ed., *De geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890*, speciaal VI, *Techniek en samenleving* (Zutphen, 1995), daarin de bijdragen van Lintsen zelf (2x) en van M.S.C. Bakker en J.W. Schot. Zie ook de bundel discussieartikelen over dit werk in *NEHA-Jaarboek*, LVIII (1995), met name de bijdragen van E. Horlings en C.A. Davids en van Lintsen c.s.

89 J.W. Schot, 'Innoveren in Nederland', in: Lintsen, ed., *Geschiedenis van de techniek*, VI, 217-239.

der meer cognitieve structuren en ondernemersstijlen een plaats hebben. Een heersende cognitieve structurering kan nog vooral gebaseerd zijn op het oude en beproefde en er kunnen leerachterstanden bestaan. Verder domineerde tot 1850 nog de handelskapitalistische ondernemersstijl, waardoor er een veelzijdig innovatiepatroon zonder echte zwaartepunten bestond. Daarna treedt het industriële ondernemerschap meer op de voorgrond. Schot ziet deze twee stijlen echter niet als een tegenstelling maar eerder als een 'gelukkig huwelijk'.

Globaal bezien gaat genoemde serie ten aanzien van de Nederlandse ondernemers uit van voldoende vermogen om bij de tijd te blijven. Hun mentaliteit was geen factor bij het eerst nog trage tempo van de economische modernisering van Nederland. Wel is een niet-economische, niet-kwantitatieve, dus sociaal-culturele benadering nodig willen we niet het tempo maar de aard en richting van de technische ontwikkeling begrijpen, en daarop is het onderhavige techniekhistorische project eigenlijk gericht geweest. Dit is inclusief de productinnovaties, die in het economisch-historisch onderzoek nog niet erg op de voorgrond staan. Met dit doel voor ogen is in de serie voor een kwalitatieve aanpak gekozen[90]. Er was bijvoorbeeld eerder in de negentiende eeuw nog een technologische keuze-speelruimte, omdat toen kostprijzen van oude en nieuwe technieken niet altijd doorslaggevend uiteenliepen. De keuzen die in deze of gene richting gemaakt werden, kunnen daarom niet verklaard worden op basis van rationeel-economische beslissingsmodellen[91].

Al met al is er dus betreffende de geschiedenis van ondernemers en ondernemingen in de negentiende eeuw een bepaald fonds van kennis gevormd die ook relevant is voor het opbouwen van inzicht in attituden en motivaties der hoofdrolspelers. Daarbij kunnen ook de relevante generalisaties worden gemaakt, zodat de weg naar het leggen van de relaties met het macro-economische niveau open komt te liggen. Individuele ondernemers of bedrijven dienen op die manier veel meer dan tot nu toe in de ondernemers- of bedrijfsgeschiedenis is gebeurd, te worden behandeld als *case-studies* van algemene typen. In die zin zouden individuele ondernemers- of bedrijfsbiografieën meer systematisch dan tot nu toe in de Nederlandse historiografie is gebeurd[92], moeten worden omgezet in collectieve biografieën. Een hermeneutische aanpak in Webers zin kan daarbij toepassing vinden.

'The survival of the fittest' als benadering

Toch dringt zich de vraag op, wat het onderzoek naar attitudes en mentaliteiten bij ondernemers oplevert voor de analyse van de kwestie van het tempo van de nationaal- of regionaal-economische ontwikkeling, indien het Nederlandse bedrijfsleven in de negentiende eeuw inderdaad globaal redelijk heeft ingespeeld op vigerende of

90 H.W. Lintsen, e.a., 'Tussen droom en daad...', *NEHA-Jaarboek*, LVIII (1995) 89-113, aldaar 95-96.

91 Schot, 'Innoveren in Nederland', 219-220.

92 Een overzicht van wat aan collectief-biografische comparatieve benadering van Nederlandse ondernemers is gedaan bij De Goey, 'Ondernemersgeschiedenis in Amerika, Nederland en België', aldaar 59-61.

zich wijzigende omstandigheden of omgevingsvoorwaarden. Het moet hier dan natuurlijk wel gaan om omstandigheden of voorwaarden die zich niet of maar beperkt lenen tot beïnvloeding door ondernemers. Bepaalde omgevingsaspecten zijn echter wel beïnvloedbaar en echt alerte ondernemers zullen die uitdaging ook aangaan.

Indien er in fasen die rijp zijn voor cruciale heroriëntering kennelijk altijd wel voldoende bekwame lieden zich aandienen, kunnen we met Bos de aanname van perfecte rationaliteit bij ondernemers psychologisch weliswaar fictief vinden, maar toch voor het onderhavige economisch-historische onderzoek werkbaar achten. Bos zelf laat, voorzichtigheidshalve, nog een kleine opening voor een zekere vertragende invloed van mentaliteit[93], maar laten we hier veronderstellen dat die globaal bezien onnodig is voor het verklaren van achterblijven van het Nederland van toen. Dan dient tevens de aanname te zijn dat op elk opeenvolgend historisch moment het aanbod van geschikt ondernemerschap verzekerd was. Feitelijk lijkt zo'n aanname wellicht juist voor Nederland nog niet zo gek. Ons land was immers, door zijn ontwikkeling in de vroegmoderne tijd, relatief rijk begiftigd met ondernemerstradities en financieel vermogen de negentiende eeuw ingegaan. Bovendien was Nederland als kleine open economie omringd door de belangrijke nieuwe groeiconcentraties in Noordwest-Europa. Geografische en mentale afstanden kunnen hier op zich niet belemmerend hebben gewerkt. In andere delen van Europa of de wereld zullen sociale, culturele, juridische en institutioneel-politieke barrières voor ondernemerschap zeker groter zijn geweest[94].

Beschikbaarheid van geschikten en het kunnen zoeken en exploreren van mogelijkheden en kansen zijn dus geen vanzelfsprekendheid maar vragen om verklaringen. Door enkele auteurs is aandacht gevraagd voor het belang van allochtoon ondernemersinitiatief, dus van vreemden uit andere regio's of uit het buitenland. In Limburg en Eindhoven, in de diverse textielregio's en in het opkomende kleding-grootwinkelbedrijf was kennelijk behoefte aan vreemden[95]. F.J.M. van Puijenbroek beroept zich daarbij op de these van Werner Sombart dat vooral vreemdelingen, joden en religieuze andersdenkenden het ondernemersinitiatief hebben gedragen, los als zij stonden van gevestigde kaders en afkomsten[96]. B.W. de Vries signaleert dat het significant veel joden waren die zich opwerkten tot textielbaronnen, maar komt tot de conclusie dat niet het jood-, maar het vreemdeling-zijn het relevante kenmerk vormt: *homines novi*, afkomstig uit minderheids- of marginale groepen, en daardoor behept

93 Bos, 'Factorprijzen', 113-114.

94 Zie over de onderdrukking van ondernemerschap in Europese regio's buiten Noordwest-Europa: P.M.M. Klep, 'Entrepreneurship and the transformation of the economy', in: P. Klep, E.van Couwenberghe, ed., *Entrepreneurship and the transformation of the economy*, 67-71.

95 F.J.M. van Puijenbroek, *Beginnen in Eindhoven. Allochtoon ondernemersinitiatief in de negentiende eeuw* (Eindhoven, 1985); G.C.P. Linssen, 'De vreemdeling als gangmaker van de industriële ontwikkeling in Limburg gedurende de periode 1839-1939', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XLIII (1982) 247-266; B.W. de Vries, *From pedlars to textile barons. The economic development of a Jewish minority group in the Netherlands* (Amsterdam etc., 1989); R.Miellet, 'Westfaalse ondernemers en de opkomst van het Nederlandse grootwinkelbedrijf tot circa 1920', *Jaarboek voor de geschiedenis van bedrijf en techniek*, III(1986) 135-157; Hondelink, 'Vroom en Dreesmann'.

96 Van Puijenbroek, *Beginnen in Eindhoven*, 17-19.

met een *need for achievement*[97]. Het probleem is wel dat deze studies, die over het grootwinkelbedrijf uitgezonderd[98], lijden aan de handicap dat de eventuele pionierende betekenis van allochtonen in de betrokken regio's of branches niet wordt afgewogen tegen die van de autochtonen. Toch kan ten minste in hypothetische zin worden opgeworpen dat er regio's of bedrijfstakken rijp waren voor een heroriëntering, maar waar de openliggende kansen vaak toch van buitenaf aangegrepen moesten worden. Kennelijk zijn opkomende ondernemers en hun financiers niet toevallig over diverse bronnen van geografische, zoals ook sociale afkomst gespreid. Onderzoekingen van B. de Vries en van E. Homburg en J. Schot bevestigen dit[99]. Dit is een pleidooi temeer voor een sociologische aanpak van economische elites.

Er is dus sprake van selectiemechanismen, waarbij sociale en mentale kenmerken discrimineren tussen figuren die wel en die niet, en zo ja, dan met of zonder succes, de braakliggende kansen grijpen. H.W. de Jong maakt in dit verband een interessante observatie met betrekking tot de fameuze gebroeders Spijker en hun gelijknamige auto. Zij bleven in de pioniersfase steken omdat zij, hoewel goede technici, vanaf 1912 niet in de gaten hadden dat de expansiemarkt ging vragen om lichtere en goedkope auto's[100], een te eenzijdige instelling derhalve. Anderzijds helpt A. Heerding met betrekking tot Gerard Philips de mening de wereld uit dat die meer een uitvinders- dan een ondernemersfiguur zou zijn geweest. Juist de combinatie van beide eigenschappen maakte het succes van de jonge firma[101].

Met andere woorden: de toegang tot succesvol ondernemerschap is selectief. Deze selectie is een van de mechanismen achter het proces van ontstaan en verdere ontwikkeling van de moderne economische groei. Een behoorlijke analyse van dit mechanisme wordt gehinderd door de omstandigheid dat er in de economische en sociale geschiedschrijving althans voor Nederland nog geen echte aandacht is geweest voor ondernemersfalen en -ondergang. Bij selectie behoort immers als noodzakelijk begeleidingsverschijnsel ook mislukken. Risico's moeten worden genomen - een der ondernemersfuncties volgens de economische theorie - en kunnen vervolgens succes brengen maar ook fataal worden. Mislukkingen moeten dus worden opgespoord en geïnterpreteerd, een niet-gemakkelijke opgave aangezien dergelijke gevallen moeilijker waarneembaar zijn in de beschikbare bronnen.

Het eerder genoemde begrip niche wijst op een zekere analogie met de ecologische biologie of evolutieleer, althans het bekende leerstuk van de ‘struggle for life and the survival of the fittest’. Dit begrip kan slaan op openliggende of beschikbaar komende kansen in bedrijfstakken, eventueel in regio's of plaatsen gelocaliseerd. Binnen zo'n sectorieel en geografisch bepaalde economische ruimte is vanwege de bedrijfseconomische schaalvergroting in het proces van moderne economische groei slechts

97 B.W. de Vries, *From pedlars to textile barons*, 14, 17 en 53. Zie evenwel voor de joodse ondernemers kritiek op deze minoriteitsthese bij Trompetter, ‘Joods ondernemerschap in de negentiende eeuw’.
98 Miellet, ‘Westfaalse ondernemers’, en vooral Hondelink, ‘Vroorn en Dreesmann’.
99 B. de Vries, ‘Amsterdamse ondernemers en hun sociale positie’; E.Homburg, J. Schot, ‘Financiers van de Nederlandse industrialisatie’.
100 H.W. de Jong, ‘Ondernemerschap in Nederland’, 62-63.
101 Heerding, *Ontstaan Nederlandse gloeilampenindustrie*, 336-337.

plaats voor een relatief gering aantal bedrijven, soms zelfs in oligopolistische vorm. Vandaar dat de werking van het competitie- en selectiebeginsel van belang is. Mag het verwondering wekken dat de negentiende eeuw met zijn liberale geloof in de vrije markt en het concurrerende ondernemerschap tevens de darwinistische beschouwingswijze heeft voortgebracht? Een darwinistisch aspect valt aan de kapitalistische markteconomie en het denken van haar ideologische voorsprekers niet te ontzeggen. In het ondernemershistorische onderzoek kan wellicht een darwinistische metafoor[102] worden gebruikt. Terughoudendheid is hierbij geboden. Competitie tot het uiterste is niet het alfa en omega van het moderne ondernemerschap. Ondernemers werken ook tot op bepaalde hoogte samen, in kamers van koophandel, als 'lobbyisten', in werkgeversverenigingen en via ondernemersafspraken. Onlangs is een analyse gemaakt van het ontstaan aan het einde der vorige eeuw van financieeleconomische netwerken, de '200 van Mertens' avant la lettre[103]. Een typisch ongebonden 'roverskapitalisme' kan zeker in Nederland of West-Europa nauwelijks worden teruggevonden.

Wie of wat verstoort het evenwicht?

De rol van de ondernemers in een veranderende economie kan nog nader worden belicht aan de hand van de opmerking van Bos dat voor een behoorlijke analyse van economische groei eigenlijk een, in de neo-klassieke economie nog ontbrekende, theorie van evenwichtsverstoring nodig is[104]. Groei valt immers ten opzichte van nietgroei te markeren als 'verstoring'. De gangbare, neo-klassieke, economische theorie zoekt, om zo te zeggen, het evenwicht op. In deze verstoring van evenwicht zijn de innovator en de pionier natuurlijk essentiële figuren. Men denke aan Schumpeters innovator die met zijn nieuwe combinaties de kringloop, de *circular flow*, van het economisch leven doorbreekt. Het reactief-aanpassende gedrag van de manager beweegt zich binnen die kringloop[105]. De typische ondernemersfiguur gaat daarentegen in het offensief.

Schumpeter ziet evenwel de evenwichtsverstoringen zuiver en eenzijdig tot stand komen als 'spontaneous and discontinuous changes' teweeggebracht door de ondernemer die nieuwe combinaties schept[106]. Buiten-economische factoren of vraag en consument spelen hierbij geen rol. De ondernemer is dan een soort *deus ex machina*. We mogen evenwel omstandigheden aannemen die zich in dier voege wijzigen dat aanpassen geen waarborg voor continuïteit meer is maar zelf tot risico wordt. Ook

102 De Vries, *From pedlars tot textile barons*, 156, gebruikt het begrip 'niche'. Een nadere uitdieping van dit begrip en van deze darwinistische metafoor, in het bijzonder met betrekking tot de techniekgeschiedenis, bij Schot, 'Innoveren in Nederland', 230-235

103 H. Schijff, *Netwerken van een financieel-economische elite. Personele verbindingen in het Nederlandse bedrijfsleven aan het eind van de negentiende eeuw* (Amsterdam, 1993).

104 Bos, 'Factorprijzen', 116; Bos, 'Industrialization and economic growth', 22.

105 Schumpeter, *Theory of economic development*, 81-83.

106 Schumpeter, *Theory of economic development*, 63.

omstandigheden en niet alleen de innovatieve acteurs op het economisch toneel vormen dus evenwichtsverstorende factoren. Men denke in dit verband voor Nederland aan verschuivende factorkosten of aan de opkomst van het Duitse achterland die ons land van een periferie- naar een centrumpositie voerde. In wezen zijn het essentieel veranderende omstandigheden die speelvelden openbreken voor innovators en pioniers. Vervolgens heeft niet iedereen de maarschalkstaf in de ransel, en niet ieder die feitelijk waagt wint ook. Dat ligt aan de eigenschappen van de waaghals en die van zijn mededingers.

Misschien kan voor een theorie van evenwichtsverstoring in het economisch leven een bepaalde inspiratie worden gehaald bij Karl Marx, de enige die waarschijnlijk tot nu toe een werkelijk consequente theorie terzake heeft ontwikkeld. Marx onderscheidt *einfache Reproduktion* - Schumpeters *circular flow* - van *Reproduktion auf progressiven Stufenleiter*[107], namelijk de omhoog spiralende historische dynamiek van het modern-kapitalistische stelsel. De economie wordt constant uit de *einfache Reproduktion* losgewrikt door de werking van de accumulatie- en concentratiewetten, waarin de concurrentie tussen kapitalisten en de daaruit resulterende continue technologische vernieuwingsdruk spilfuncties vervullen. De inspiratie uit Marx' werk kan zich niet over diens gehele theorie en bijbehorende historische analyses uitstrekken. De ondernemer bijvoorbeeld is bij hem wel historische medespeler, maar hij mist iedere autonomie. Hij is onderworpen aan de 'Wirkung des gesellschaftlichen Mechanismus, worin er nur ein Triebrad ist'. Bovendien moet in aanmerking worden genomen dat ook Marx het aspect van een hectische competitie op de markt ten minste overdrijft en tevens dat hij ten onrechte het midden- en kleinbedrijf ziet verdwijnen. Hoe dan ook, de benadering van Marx belicht als historiserende en dynamiserende aanpak van het economische leven bepaalde - hoewel niet alle - systeem-interne aspecten, waarbij de 'kapitalist' in gegeven omstandigheden toch een bepaald actorperspectief vertegenwoordigt. Per slot van rekening wordt zijn visie in deze zin tegenwoordig onder historici ook gebruikt bij de analyse van de genese, de ontwikkeling en het verdwijnen van het handelskapitalistische en het huisindustriële stelsel. Waarom dan niet ook bij de analyse van het moderne kapitalisme? Het theoretische perspectief van Marx zou dan voor de fase van de moderne economische ontwikkeling kunnen worden gecomplementeerd door Weberiaanse handelingsgeoriënteerde ondernemerstypen, alsmede door theorieën over geografische vestigingsplaatsen en door theoretische inzichten uit de institutionalistische hoek en van de zijde van techniekhistorici.

107 Zie voor het volgende: K. Marx, *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie,* I (S.l., 1968) 591- 592, 607, 618-619 en *passim.*

Enkele nadere indicaties voor het onderzoek

Er resteren nog enkele problemen. Ten eerste is er de al aan het begin van dit artikel gesignaleerde beperking van de hoofdstroom der ondernemershistoriografie tot het - industriële - grootbedrijf. Aangezien dit ook nog eens gepaard is gegaan met een bijna exclusieve fixatie op de geslaagde ondernemingen en ondernemers, worden alleen een topje van de ijsberg en heroïserende typeringen zichtbaar. De noodzaak van onderzoek van mislukten is hierboven al beargumenteerd. Een zeer serieuze handicap schuilt in de relatieve verwaarlozing van bedrijfshistorisch onderzoek van het industriële, dienstverlenende en agrarische klein- en middenbedrijf. Zeer grote volumes van productie en werkgelegenheid en daarmee bijdragen aan economische transformatie en groei zijn gedurende de gehele negentiende - en twintigste - eeuw in dit bedrijf gerealiseerd. In dit opzicht bestaat economische groei uit talloze draadjes die de hemdsmouw maken. Het gehele repertoire dat eerder is geschetst, is ook op het midden- en kleinbedrijf toepasbaar: het onderlinge spel van objectieve voorwaarden en mentale typen, de sociologische achtergronden en institutionele contexten en de selecterende functie van succes en falen. Niet alleen Vroom en Dreesmann maar ook de startende winkelier op de hoek moet risico's wagen én beheersen. De nieuwe technische en intern-organisatorische eisen aan het zich naar de markt wendende kleineboerenbedrijf op de zandgronden waren aanzienlijk. Commercialisering vraagt ook hier om heroriëntering en om overhead-innovaties als coöperaties en leenbanken en politiek lobbyisme en frontvorming.

Een tweede kwestie is die van eventuele mentaliteitsveranderingen bij ondernemers - in de meest brede zin verstaan, dus ook midden- en kleinbedrijf - van de eerste helft naar de tweede helft van de negentiende eeuw. Een zo lange periode van ongunstige omstandigheden kan aanpassingen in de oriëntering van het ondernemershandelen teweeg hebben gebracht. Zulke aanpassingen hoeven vervolgens niet per se lethargie en horizonverenging te impliceren, maar kunnen heel goed bedrijfseconomisch optimaal zijn. Reeds beschikbare en bekende ‘moderne’ technieken zijn immers, volgens het factorkostenmodel, niet op elk willekeurig tijdstip en op welke plaats dan ook onmiddellijk inzetbaar. Hetzelfde geldt voor de modernisering van de organisatievormen. Bepaalde omstandigheden vereisen, om J.W. Schot nog eens aan te halen, een bepaalde cognitieve structurering.

Uiteraard vergen cognitieve omslagen leerprocessen, bij de zittende groepen of bij de nieuwkomers. Daarmee zijn deze structureringen en processen essentiële bestanddelen van de economische transformatie in Nederland. Hebben zij evenwel deze transformatie of het tempo ervan over een echt zeer lange periode - ten minste tientallen jaren - of althans voor een veel langer tijdsbestek dan in Groot-Brittannië of België belemmerd? Of hebben de leerprocessen hier te lande dezelfde lengte gehad als in het Britse of Belgische geval of in andere landen voorzover die met Nederland vergeleken kunnen worden? Op een andere manier kan de mentaliteitshistorische hypothese niet gesteld worden. De op die hypothese drukkende bewijslast wordt er eerder groter dan minder door. Niet de in absolute zin beschouwde lengte van leer-
en

aanpassingsprocessen in Nederland maar hun relatieve, in vergelijking met andere landen, vastgestelde duur is dan immers het relevante punt.

Een derde kwestie is die van de *locus* van het vereiste empirische onderzoek. Spreken over het bedrijfsleven of bedrijfstakken in 'de' Nederlandse economie is niet zinvol. Een nationale aanpak is hoewel relevant toch ook op bepaalde wijze eenzijdig. Daarvoor is de regionale of locale schakering van de nationale economie te groot. De economische transformatie van de negentiende eeuw heeft het totale beeld van Nederland veranderd. Het gaat evenwel - zoals in het voorgaande reeds indirect aan de orde is gekomen - om een complex van regionaal en locaal ongelijk verdeelde veranderingen. In dit proces lagen, om ons te beperken tot het industriële en dienstverlenende bedrijf, de 'kansen' van Rotterdam, Twente of Eindhoven anders dan die van Friesland, Drente of Midden-Limburg. Deze kansen zijn afhankelijk van een samengesteld patroon van extern en intern bepaalde voorwaarden en factoren, inclusief de aard van de historisch voorafgaande economische ontwikkelingen en structuren. De economische transformatie zorgt in de onderscheiden regio's voor uiteenlopende nieuwe economische sectorpatronen. Bij die patronen passen eveneens de onderscheiden bedrijfsvormen en de daaraan beantwoordende typen en stijlen van ondernemerschap.

De situering van het empirische onderzoek van bedrijfsplaatsen en ondernemerschap op het regionale of locale niveau opent in het bijzonder de weg naar een meer precieze weging van de institutionele en sociologische voorwaarden en factoren. Een aanzet hiertoe is gegeven in studies van B. de Vries en Van Zanden[108]. Het is daarbij bijvoorbeeld ook mogelijk de sociologische samenstelling van en netwerken binnen en tussen de economische en bestuurlijke elites te reconstrueren, alsmede de relaties daarvan tot het economisch handelen. Prosopografie, netwerkanalyse en vergelijking zijn hierbij de relevante methoden. Factoren als autochtoon of allochtoon ondernemerschap, externe economische condities en de locale of nationale politiek kunnen en dienen daarbij betrokken te worden. Bijvoorbeeld: waarom heeft Rotterdam en niet Amsterdam in de negentiende eeuw de positie van transitohaven verworven? Is dat omdat in Amsterdam de coalitie van 'traditioneel' stadsbestuur en ondernemerschap - de erfenis van de Republiek - domineerde? Of was Rotterdam tot zijn nieuwe positie gepredisponeerd door een gunstiger ligging in de nieuwe Europese economische ruimte? Moet dan de dominantie van overgeleverde verhoudingen in Amsterdam als oorzaak of gevolg worden beschouwd?

108 De Vries, 'Amsterdamse ondernemers', en Van Zanden, *De industrialisatie in Amsterdam*.

De jaren vijftig epischer geduid[1]
Doeko Bosscher

Inleiding

Er is veel geklaagd over gebrek aan aandacht voor de jaren vijftig. Vaak gebeurde dat bij wijze van inleiding op een verhandeling over die periode. Inmiddels is het aantal klachten over gebrek aan belangstelling, gepaard met beschouwingen over de jaren vijftig, al zo gegroeid dat aardig in het tekort is voorzien.

Meer dan aardig is het echter nog niet. Onze concrete, empirische kennis blijft voorlopig beperkt. Talloze archieven zijn nog niet eens opengesteld, laat staan grondig doorgenomen, laat staan verwerkt in publicaties. Er kunnen nog tientallen historici op de jaren vijftig promoveren. Dat worden welkome proefschriften. De evocatie van het verleden, die volgens Huizinga belangrijker is dan nieuwe ladingen feitenmateriaal, veronderstelt een gezond minimum aan gereflecteerde feitenkennis, wil zij geen slag in de lucht zijn.

Deze constatering leidt naar een volgende kwestie: de tijdgebondenheid van reflectie. De menselijke gewoonte het verleden door de bril van het heden te bekijken is een onvermijdelijk verschijnsel. Ook de hier besproken periode heeft eronder te lijden gehad.

Degenen die in de zogenaamde jaren zestig (globaal gesproken de periode 1965-1980) terugkeken naar de jaren vijftig, konden niet anders dan het voorgaande decennium contrasteren met de stormachtige veranderingen, of wat daarvoor doorging, van hun eigen tijd. Of men nu afkeer of waardering koesterde voor wat er in het toenmalige heden, de jaren zestig, gaande was, de jaren vijftig staken er hoe dan ook kaaltjes bij af als een periode van betrekkelijke stilstand. Zodra de sfeer in Nederland minder nerveus was geworden, vanaf pak-weg 1977, het jaar waarin het kabinet-Den Uyl was vervangen door het restauratiekabinet-Van Agt, konden de jaren zestig wat nuchterder worden beschouwd en dus ook de jaren vijftig.

De vragen die toen over de jaren vijftig rezen, waren het spiegelbeeld van de vragen die de jaren zestig vanaf dat moment begonnen op te roepen. De objectieve vraag *of* er wel zo veel veranderd was door de inmiddels verblekende revolutie van de jaren zestig, kreeg haar pendant in het idee dat de jaren vijftig dan ook wel niet zoveel *stagnatie* zouden hebben vertoond. En de subjectieve vraag of de verandering die de jaren zestig hadden gebracht wel *heilzaam* was geweest voor Nederland, kreeg haar pendant in een revaluatie van de betrekkelijke rust die het land in de jaren vijftig had gekend. De doorzettende ontnuchtering inzake de jaren zestig heeft een aanzienlijke toename van de interesse voor de jaren vijftig bewerkstelligd, bij wijze van compensatie voor de laatdunkendheid waarmee men die ‘oninteressante Epoche’ tot dan toe

1 Dit is de bewerkte versie van een lezing, gehouden tijdens het Vlaams-Nederlands historisch congres in Leuven op 17 en 18 mei 1996.

had bejegend. Het begon met nostalgie, 'jeugdsentiment' genoemd. Sentimentaliteit ging over in meer wetenschappelijke belangstelling. En hiermee zijn we weer terug bij *af*: bij de historici die naar hartelust over de jaren vijftig publiceren, onder het motto dat er weinig over is gepubliceerd.

Het contrast met de jaren zestig zit de waarnemer van vandaag, ook al is er intussen veel misperceptie geruimd, nog altijd dwars. De smaakmakers van die woelige periode, jonge mensen over het algemeen - een omstandigheid die de ervaring aanscherpte - beleefden hun vormende jaren als aaneenschakeling van zulke heftige evenementen dat de eraan voorafgaande tijd synoniem werd voor gezapigheid. Hun 'heden' werd eindpunt en succesvolle bekroning van een ontwikkeling ten goede. Ook wie het niet eens is met Ankersmit, die de 'protestgeneratie' er recentelijk in het *Historisch Nieuwsblad* van heeft beticht over een ongeëvenaard talent te beschikken 'om eigenbelang als algemeen belang te presenteren' en het historisch onderzoek aan universiteiten aan een 'absurde beknelling' bloot te stellen, beseft dat de jaren vijftig moeilijk te rehabiliteren zullen zijn zolang deze generatie tal van discussies nolens volens domineert[2].

Finalistisch redeneren zit niet alleen de gepensioneerde revolutionairen van de jaren zestig in het bloed. Iedereen beschouwt het zelf meebeleefde einde van een ontwikkeling liefst als het *logisch* einde van een ontwikkeling. Met het toeval, om maar te zwijgen van P.J. Boumans bekende trits: 'het tragische, het paradoxale, het absurde' houdt onze geschiedopvatting lang niet altijd voldoende rekening[3].

Is de neiging om zo te redeneren begrijpelijk, vervelender wordt het als oudere generaties van jongere generaties het verwijt krijgen dat ze niet in het historisch proces hebben ingegrepen, hoewel ze zagen, althans hadden moeten zien, dat de geschiedenis daarom vroeg. De jongeren dichten de ouderen dan een paranormale begaafdheid tot het voorspellen van de toekomst toe, die zij echter niet bezaten. Dit is zacht gezegd onredelijk.

De vertegenwoordigers van de geest van 'zestig' hebben zich, vanuit hun enthousiasme over de verworvenheden van de nieuwe tijd, veelvuldig aan dergelijke wijsheid achteraf bezondigd. De voorgaande generatie had problemen over het hoofd gezien, genegeerd of verkeerd aangepakt. In de jaren zestig wreekte zich dit falen. Zoals een verwaarloosd abces te eniger tijd moet openbarsten, zo kwamen tal van conflicten eindelijk aan de oppervlakte. Dit had voorkomen kunnen worden als degenen die het in de jaren vijftig voor het zeggen hadden gehad verstandiger waren geweest. Zo ongeveer was de redenering. Zij ging uit van, en kwam steeds weer terug bij de jaren vijftig als periode van ontkenning, koudwatervrees en gebrek aan inzicht en doortastendheid.

In het jaar 1992 herdacht Amerika het feit dat Columbus vijfhonderd jaar eerder het Amerikaanse werelddeel had 'ontdekt'. Deze viering inspireerde een tekenaar tot het maken van een satirische prent, die beter dan wat ook illustreert hoe finalistisch redeneren werkt. Afgebeeld zijn, anno 1492, twee indianen, die vanaf een duintop toezien

2 F.R. Ankersmit, 'De flessenhals-generatie', *Historisch Nieuwsblad*, VI (1997) 1, 13.
3 P.J. Bouman, *In de ban der geschiedenis* (Utrecht/Antwerpen, 1962) 98-109.

hoe Columbus voet zet aan Amerikaanse wal. Dan zegt de ene indiaan tegen de andere: 'So much for the pre-Columbian era'.

Kon iedereen maar zo goed in de toekomst kijken! In de tijd dat de jaren vijftig nog voornamelijk met saaiheid en fantasieloosheid, en wat de esthetiek betrof met smakeloosheid werden geassocieerd, richtte de negatieve appreciatie van degenen die terugblikten in de tijd - de term 'historici' gaat hier niet op, omdat de *communis opinio* een veel grotere groep mensen omvatte - zich tegen het ontbreken van een fel levensgevoel, tegen de dominantie van materiële bekommernis, tegen ongefundeerd optimisme, tegen te hoge verwachtingen van wetenschap en techniek. Samengevat: tegen een gebrek aan voorspellend vermogen. Kennelijk hadden de vijftigers in hun gedragingen vooruit moeten lopen op een situatie waarin grotere materiële welstand een relativering van materiële welstand mogelijk maakte. Kennelijk hadden zij al voor het consumentisme opbloeide tegen het consumentisme moeten protesteren. Kennelijk hadden zij de oorlog in Vietnam moeten voorzien, die de wereld zou leren hoe een arm derde-wereldvolk een rijk land dat over de modernste wapens beschikt, kan verslaan. Kennelijk hadden zij de gevaren van het gebruik van DDT en de risico's van kernenergie al moeten onderkennen, nog voordat deze door milieupioniers als Rachel Carson waren vastgesteld. En kennelijk hadden ze de afloop van de Koude Oorlog moeten zien aankomen, ook al kwam die voor degenen die er rond 1990 getuige van waren, nog als een enorme verrassing. Zij hadden, kortom, Columbus als Columbus, de brenger van een nieuwe tijd, moeten herkennen, om het lot te ontlopen voor naïef en kortzichtig te worden versleten.

Deze opmerkingen over de wijze waarop de zestigers naar de vijftigers keken, klinken misschien een beetje badinerend, maar zo zijn ze niet bedoeld. Weliswaar was het finalisme van de zestigers, dat de vijftigers in een braaf en naïef licht plaatste, zelf een beetje braaf en naïef. Het is echter, zoals reeds opgemerkt, een normaal verschijnsel dat mensen zich tegen de onmiddellijk voorafgaande tijd afzetten. Mensen en situaties zijn nu eenmaal voortdurend in verandering. Deze verandering wordt gewoonlijk als vooruitgang beschouwd. Waarom? Omdat de mens zich anders zou moeten afvragen waarom hij de verandering niet heeft tegengehouden.

Bij uitstek de contemporain-historicus zal zich vaak geroepen voelen het beschreven effect, het ontstaan van een negatief beeld van een periode als gevolg van de gewoonte het moderne te omhelzen en op het ouderwetse neer te kijken, te neutraliseren en te corrigeren, zoals de zeiler doet die aan bakboord overboord gaat hangen, omdat de wind dreigt zijn boot over stuurboord te laten omslaan. Juist de contemporainhistoricus namelijk heeft met een stevige bries te kampen, want merkwaardigerwijs zijn mensen tegenover het meest recente verleden minder barmhartig dan tegenover lang vervlogen tijden. In onze beleving van het verleden zit tenminste één opvallende paradox. Wie vanuit het heden naar de middeleeuwer kijkt, verbaast zich over de grote overeenkomst tussen diens gedrag en het onze: 'Ze waren toen eigenlijk net als wij'. Wie naar een periode terugkijkt die nog maar net voorbij is, verbaast zich over de enorme verschillen tussen toen en nu: 'Hoe totaal anders dan wij nu, reageerden de mensen toen'!

In juni 1995 hield de Vereniging voor de Geschiedenis van de Twintigste Eeuw in het Utrechtse Academiegebouw een congres over ‘de lange jaren vijftig’. De eerbiedwaardige VGTE heeft nog nooit eerder zo'n vrolijk congres beleefd. Het ene lachsalvo na het andere daverde door de zaal. Vooral toen er bewegende beelden vertoond werden, stukken van het Polygoon-nieuws uit het midden van de jaren vijftig, zat het publiek te hikken van de pret over al die ontwapenende en koddige taferelen. Historische congressen over oudere tijden daarentegen plegen in serene, contemplatieve rust te verlopen. Die oudere tijden kunnen rekenen op ons respect, het recente verleden in het gunstigste geval op een soort vertedering.

De ervaring met het genoemde congres van 1995 leert intussen, dat de tijd nog altijd niet *helemaal* rijp is voor een onthechte beschouwing van de jaren vijftig. Hoewel de magie van de jaren zestig al sinds twintig jaar geleden danig aan het tanen is, zozeer zelfs dat journaalbeelden uit die tijd ons misschien nog *meer* aan het lachen maken dan beelden uit de jaren vijftig, en hoewel het klimaat voor een nuchterder kijk op de jaren vijftig dus al sinds twintig jaar geleden gestaag is verbeterd, maken die jaren vijftig nog altijd een beetje een indruk van hulpeloosheid, rechtlijnigheid en verkeerd begrepen ambitie[4]. De naar rechtvaardigheid strevende historicus moet derhalve nog altijd naar één kant buitenboord hangen. De roes van de jaren zestig, die het oordeel benevelde, de jaren vijftig bleek en saai en bangelijk maakte en de generatie van zestig de kenmerken bezorgde van een pittige dochter die tegen haar slome moeder rebelleerde, is nog niet definitief uitgewerkt. Dat rare contrast tussen vijftig en zestig wacht nog op de genadeklap.

Kijken we met meer distantie naar de jaren vijftig, dan blijkt moeder niet zo'n tobberig burgertype te zijn geweest en doemt een dochter op die iets meer van een bepaald geestverruimend middel heeft geslikt dan goed voor haar was. Er zijn verschillende manieren om bewust objectiever terug te kijken. We kunnen

4 De bijdragen aan het VGTE-congres over de jaren vijftig zijn inmiddels gebundeld in: Paul Luykx en Pim Slot, ed., *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum, 1997). Dit boek bevat veel nieuw materiaal. Er bestaan nog enkele goede, genuanceerde historische analyses van de jaren vijftig, zoals: H. W. von der Dunk, ‘Tussen welvaart en onrust. Nederland van 1955 tot 1973’ in: H.W. von der Dunk, e.a., *Wederopbouw, welvaart en onrust. Nederland in de jaren vijftig en zestig* (Houten, 1986) 9-35. Verspreid in de literatuur komen kortere beschouwingen voor met afgewogen typeringen. Bijvoorbeeld in: E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en België* (Amsterdam/Brussel, 1986). De inleiding van Frits Rovers, *Voor recht en vrijheid. De Partij van de Arbeid en de Koude Oorlog 1946-1958* (Amsterdam, 1994) biedt een goed, zij het globaal commentaar op de discussie over vragen van continuïteit en discontinuïteit. Er zijn ook al verschillende ‘nostalgieboeken’ verschenen, waarin de jaren vijftig liefdevol worden beschreven; in zoverre is een herwaardering van de jaren vijftig al een heel eind gevorderd. Bijvoorbeeld: Chris in't Velt, *Jong in de jaren '50. Tijdsbeeld van een generatie* (Utrecht/Antwerpen, 1994). Dit soort rehabilitatie laat het ‘onnozele’ beeld van de jaren vijftig overigens intact; juist de ‘onnozelheid’ maakte die jaren zo aardig. Het voorwoord van Jan Vrijman is - mede in dat licht - interessant. Hij schetst, niet vrij van zelfvoldaanheid, zichzelf als in de jaren vijftig nog onbegrepen, zijn tijd vooruit zijnde wegbereider van ‘zestig’. De nog altijd trotse rebellen van ‘vijftig’ (de experimentele schilders, schrijvers en dichters, onder wie Vrijman) hebben er wel enig belang bij dat de dichotomie ‘vijftig’ (naïef) versus ‘zestig’ (wereldwijs) in de historiografie wordt gehandhaafd, want anders zou hun profiel als visionairen vervagen. Deze constatering levert geen enkel bewijs voor de onjuistheid van hun visie, maar geeft wel stof tot nadenken.

bijvoorbeeld de continuïteit in de geschiedenis vooropstellen en afstand doen van de opdeling in periodes.

Door geen bevestiging meer te hoeven zoeken voor een bestaand beeld of identiteit van een periode, richten wij automatisch onze aandacht ook op ontwikkelingen die niet met de heersende opvatting stroken. Een andere manier gaat in tegenovergestelde richting: men kan proberen de periode die naast de oogverblindende pracht van het eerstvolgende tijdvak wel kleurloos moest lijken, ook eens wat kleur te bezorgen, door te laten zien dat de kiemen voor de latere ontwikkeling al volop aanwezig waren in (wat dan wordt) een voor-stadium. Continuïteit en discontinuïteit lopen in dat geval door elkaar heen en de geïdentificeerde periodes raken qua betekenis meer aan elkaar gewaagd.

Ook al laten wij onze beste bedoelingen, aldus verwerkt in een historische methode, los op de jaren vijftig, altijd liggen nieuwe vertekeningen op de loer. Zolang de jaren vijftig en de jaren zestig aan elkaar worden gekoppeld, handhaaft zich onvermijdelijk een soort moeder-dochter-beeld, al waren het dan eventueel een moeder en een dochter die in weerwil van het generatieverschil met elkaar in gesprek bleven. Zowel het bestrijden van elke periodisering als het inkleuren van de jaren vijftig, net zo lang tot ook de laatste scepticus zich gewonnen geeft en erkent dat er toen 'net zo veel aan de hand was' als in de jaren zestig, heeft iets gekunstelds.

De beste oplossing is, bij wijze van gedachtenexperiment, de jaren zestig domweg buiten beschouwing te laten, en daarmee de continuïteitsvraag. In bepaalde opzichten waren de jaren vijftig uiteraard kraamkamer voor wat Nederland nog te wachten stond, in andere veel minder. De politieke en economische omstandigheden waren tamelijk uniek, en zo werd ook het geestelijke leven, de geest van vijftig, tamelijk uniek. Aan deze uniciteit moet recht gedaan worden, omwille van een goed begrip van de periode, maar ze moet ook weer niet worden overdreven. Ook de metafoor van de kraamkamer is te makkelijk en suggereert te veel. De noodzakelijke correctie op het kleurloze imago van de jaren vijftig blijft halverwege steken als men slechts zou erkennen dat ze bij eerlijker beschouwing al diverse aanzetten tot de jaren zestig te zien geven. Wij zouden moeten proberen te breken met het beeld van de moeder en de dochter, van de aanzet, de aanloop, de springplank, de kweekvijver, de voedingsbodem, het vormende milieu enzovoort. Het verdient aanbeveling even te vergeten dat er jaren zestig zijn geweest en gewoon goed naar de jaren vijftig te kijken. Die zijn ook los van voor- en nageschiedenis al meer dan interessant.

Terzijde: interessant is geen synoniem voor 'onderhevig aan sterke veranderingen'. Terecht waarschuwen De Rooy en Righart in hun inleidende artikel in *Een stille revolutie*, het boek waarin de bijdragen aan genoemd VGTE-congres zijn gebundeld, voor een corrigerende aanpak waarbij al te veel accent komt te liggen op de 'dynamiek' van de jaren vijftig[5]. De oorlog was dynamisch (op de verkeerde manier weliswaar), de jaren zestig waren dynamisch, maar denk erom, ook de jaren vijftig waren dynamisch! Zo moet het maar liever niet. De belangwekkendheid van een tijdvak kan zeer wel aan andere dingen dan dynamiek worden afgemeten. Om het gedachten-

5 Vermelding van dit boek in de vorige noot. Hans Righart en Piet de Rooy, In Holland staat een huis. Weerzin en vertedering over 'de jaren vijftig' (11-18; aldaar 14).

experiment te vervolmaken zouden we dus ook op zoek moeten gaan naar andere termen en criteria voor de beoordeling van de jaren vijftig dan de begrippenparen saai/dynamisch, introvert/extravert, consensusgericht/polariserend en conservatief/progressief, die alle direct of indirect aan het discours van de jaren zestig zijn ontleend. Vanuit het heden richten wij dan een telescoop op de bewoners van de planeet 'jaren vijftig' en beoordelen hun gedrag naar - of we willen of niet - maatstaven van vandaag. Hoe redden de Nederlanders zich toentertijd, hun omstandigheden in aanmerking genomen? Gingen ze doeltreffend en verstandig met hun mogelijkheden om?

Ter beantwoording van deze deels morele vragen worden hierna enkele belangrijke aspecten van de jaren vijftig opgesomd, voorzien van wat kanttekeningen bij opvattingen die in de literatuur naar voren komen. Dit levert verscheidene argumenten op die kracht kunnen bijzetten aan de stelling die boven uiteen is gezet, namelijk dat de jaren vijftig beter verdienen dan als een voor- of een na-stadium, dan wel als kleurloze (of overdreven bijgekleurde) uitsnede uit een historisch continuüm te worden behandeld.

Verzuildheid

De begrippenfamilie zuil-verzuiling-verzuildheid-ontzuiling heeft grote furore gemaakt sinds de term 'zuil' voor het eerst in 1938 (zo meldt Hans Blom) in een krantenartikel werd toegepast op de Nederlandse politiek[6]. Het idee van een zuil heeft de charme van de eenvoud en dat is tevens zijn grote bezwaar. Dit soort termen laat zich zo makkelijk begrijpen en gebruiken, dat zij razendsnel hun weg vinden naar het bewustzijn van iedereen die ook maar enigszins geïnteresseerd is, als het spreekwoordelijke lopende vuurtje. 'History is what you can remember', zeiden Sellar en Yeatman al[7].

Om ons iets te kunnen herinneren moeten we ons iets voor kunnen stellen. Beeldende taal werkt niet anders dan de schoolplaten van Cornelis Jetses. Zij richt de geschiedenis keurig in als een overzichtelijke beeldentuin met wegwijzers naar alle bezienswaardigheden. Beeldende taal is vanwege het gebruiksgemak onweerstaanbaar. Floris de Vijfde was 'der keerlen God' (een soort socialist dus, net als Tiberius en Gaius Gracchus en Ferdinand Domela Nieuwenhuis), Willem de Zwijger was de 'vader des vaderlands', Napoleon 'de dief van Europa', Willem I een 'koopmankoning', Nederland 'verzuild'. God, vader, dief, koopman, zuil. Wie zo'n term gebruikt, heeft *ipso facto* bewezen zijn klassieken te kennen en wordt niet meer om uitleg gevraagd. Daarmee is - het zal duidelijk zijn - de term meer een sjibbolet, een wachtwoord voor intimi, dan een beschrijving van de historische werkelijkheid.

6 J.C.H. Blom, 'Onderzoek naar verzuiling in Nederland. Status quaestionis en wenselijke ontwikkeling' in: J.C.H. Blom en C.J. Misset, ed., *'Broeders sluit U aan'. Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (Den Haag, 1985) 10. Blom heeft een wisselprijs ingesteld voor de vinders van steeds oudere bronnen die het begrip 'zuil' hanteren en het schijnt dat deze prijs regelmatig in andere handen overgaat.

7 Zie over deze kwestie: Rudy Kousbroek, *Is her zoo geschied? Voordracht, uitgesproken bij een ontvangst van auteurs van uitgaven voor her beroepsonderwijs en de volwasseneneducatie in de Martinikerk te Groningen op 19 mei 1995* (Groningen, 1995).

De metafoor van de zuil die groot of klein kan zijn maar altijd sterk en hecht is en de elementen trotseert, naast andere zuilen staat en een top en een basis heeft, werd steeds populairder. Zij kwam uiteindelijk terecht in alle wetenschappelijke beschouwingen, door de zegen die mensen als Kruijt en Lijphart er in bloemrijke verhandelingen aan gaven. Daarna brak zij door naar alle schoolboekjes én naar de internationale politicologische literatuur, waarin de Nederlandse verzuildheid een eigen hoofdstuk kreeg. Nederland kwam bekend te staan als het land van (naast klompen, tulpen en windmolens) 'columnization' of 'pillarization'. Maar de onderzoeker die er het fijne van wil weten en met behulp van een teletijdmachine teruggaat naar het verzuilde tijdperk, komt voor dezelfde verrassingen te staan als Jansen en Jansens in Hergé's *De Blauwe Lotus*, die, om *niet* op te vallen in de Chinese massa, een klassiek mandarijnenkostuum aantrokken. Hun beeld van China bleek zich geheel te hebben losgezongen van de alledaagse realiteit. Het gevolg was dat alle Chinezen hen verbijsterd nakeken.

Men hoeft geen gelovige te zijn in de kerk die verkondigt 'dat alle geschiedenis taal is', om te beseffen dat de beeldvorming van een periode mede bepaald wordt door het min of meer toevallige succes van lapidaire omschrijvingen. Eén associatieve voltreffer van een creatieve, maar niet noodzakelijkerwijs erudiete geest kan generaties van historici doen debatteren over een wetenschappelijk monster van Loch Ness: er zijn getuigen, er zijn boeken over, er zijn zelfs foto's van, er is een hele industrie omheen gebouwd, tal van mensen hebben er een broodwinning aan, maar welbeschouwd is het vermoedelijk slechts een boeiend, intelligent verzinsel. Eén prettig in de hand liggende studie van een welsprekende politicoog kan wonderen doen om de industrie op gang te brengen of draaiende te houden, maar het realiteitsgehalte van het verzinsel wordt er niet hoger door[8]. Zo boeiend is het niettemin, dat het als basis ging dienen voor nieuwe, vaak nog boeiender constructies. Verzuiling werd de kapstok waaraan alle onvrede over wat er niet goed was aan Nederland kon worden opgehangen. Het antikapitalisme en het radicale feminisme hadden er een gemakkelijk herkenbare vijand bij. In tal van scripties gingen studenten met dit thema aan de slag. Hoe het komt dat in allerlei landen en culturen die geen verzuiling kennen vrouwen niettemin tweederangs burgers zijn, bleef intussen onbelicht; maar dat is een ander chapiter.

Hoe zat het land *achter* het handzame, maar geforceerde beeld van de zuilen nu eigenlijk in elkaar? Hoe functioneerde Nederland als democratie, om eens een belangrijke vraag te stellen, in de periode die het hoogtepunt van de verzuildheid is genoemd, de jaren vijftig?

8 Om Lijphart maar eens te citeren - ter illustratie van de stelling dat hij een karikatuur maakt van de historische realiteit: 'De zuilen leven naast elkaar, niet met elkaar. Is het Nederlandse volk wel één volk, of drie of vier verschillende volkeren, die toevallig op hetzelfde grondgebied wonen? Disreali beschreef het negentiende-eeuwse Engeland als 'two nations...the rich and the poor'. Zijn wat overdreven typering is ook uitstekend toepasselijk op verzuild Nederland: men zou de zuilen kunnen zien als verschillende 'nations; (among) whom there is no intercourse and no sympathy; who are as ignorant of each other's habits, thoughts, and feelings, as if they were dwellers in different zones, or inhabitants of different planets; who are formed by a different breeding, or fed by a different food, are ordered by different manners...'. Arend Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam, 1968) 63.

In de eerste vijftien naoorlogse jaren hebben de politieke partijen gezamenlijk, juist door samen te werken, een aantal opmerkelijke prestaties geleverd.

Het economisch herstel was voorbeeldig. Niet alleen werd de oorlogsschade ten bedrage van tienduizend gulden per gezin (prijsniveau 1945) snel hersteld. De deviezen die nodig waren voor de import van essentiële goederen moest Nederland, met zijn weinige natuurlijke hulpbronnen, verdienen met de export van agrarische en industriële producten. Essentieel waren in dat verband een hoge arbeidsproductiviteit en betrekkelijk lage arbeidskosten. Dankzij de goede samenwerking tussen werkgevers en werknemers in de Stichting van de Arbeid en in de bedrijfstakken lukte het ook onder een Spartaans economisch regiem de arbeidsrust te bewaren. Ondanks vrijwel volledige werkgelegenheid was er nauwelijks inflatie. Intussen absorbeerde de arbeidsmarkt ook nog moeiteloos de toename van de beroepsbevolking - circa veertigduizend werkzoekenden per jaar - die aanzienlijk groter was dan in andere landen. Alles in aanmerking genomen kwam Nederland er opmerkelijk snel weer bovenop. De groei van de productie en daarmee van het nationaal inkomen verhield zich zo gunstig tot die in omringende landen, dat in de literatuur gesproken wordt van een 'Dutch miracle'[9].

De sociale cohesie die Nederland nodig had voor dit wonder, mag door wie niet zonder dat soort woorden kan eventueel met 'zuilen', 'verzuildheid', 'zuilmentaliteit' of 'pacificatie' in verband gebracht worden, al betekent het nog zo weinig. Belangrijker is, dat we in die cohesie tenminste een zegen zien, in plaats van haar te bespugen als een teken van onderwerping, ongeëmancipeerdheid en kadavertucht. Eendracht was welbegrepen eigenbelang. Lijphart haalt een boekenkast vol politicologische theorie onderste boven om uit te leggen hoe de Nederlandse 'zuilen', die elkaar getalsmatig in evenwicht hielden, ooit tot samenwerking zijn gekomen en polarisatie verwierpen. In ieder geval wat de naoorlogse periode betreft kan het, denk ik, een stuk eenvoudiger. Er heerste gebrek. Een einde maken aan de malaise was hoogste prioriteit. Het nuchtere, enigszins berekenende volk aan de Noordzee zag in dat samenwerking het snelste tot herstel zou leiden en werkte samen. Het was de zoveelste triomf van de zakelijkheid die Nederland al eeuwenlang kenmerkte én voordeel bracht.

Uiteraard zijn er, zoals in de idealistisch *angehauchte* jaren zestig is gedaan, vraagtekens te zetten bij het materialisme van de wederopbouwperiode. Maar hoe redelijk is dat? 'Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral'[10]. Wederopbouw is per definitie het inhalen van schade, het herstellen van iets dat verloren is gegaan, iets waar men recht op heeft. De moraliteit daarvan wordt voor vaststaand aangenomen. Bovendien: tot ongeveer 1960 deed Nederland niet meer dan zich optillen naar een bestaansminimum. Pas daarna kon eventueel van luxe en overconsumptie worden gesproken. Pas toen ook begon heel langzaam het idee op te komen van een eindig

9 Een kwalificatie van R. Griffiths. Kortheidshalve zij verwezen naar mijn oratie: *De dood van een metselaar en het begin van de jaren zestig in Nederland* (Groningen, 1992).

10 Uit *Die Dreigroschenoper* (1928) van Bertold Brecht. 'Zweites Dreigroschen-Finale': 'Denn wovon lebt der Mensch'? Wie ihr es immer dreht and wie ihr's immer schiebt; Erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral.'

milieupotentieel, het idee dat later als een aardbol in de vorm van een kaars zou worden gevisualiseerd. Deze louterende kijk op consumptie had ook niet eerder voet aan de grond *kunnen* krijgen, aangezien de wetenschap, die hierin een voortrekkersrol moest spelen, pas rond 1962 zover was (Rachel Carson is al genoemd, met haar *Silent Spring*; verder valt te wijzen op Herbert en Bookchin, met *Our Synthetic Environment*, beide baanbrekende boeken verschenen in 1962). Konden vanuit Nederland geen impulsen tot matiging van de welvaartsgroei worden verwacht, vanuit andere landen kwamen zij ook niet. Integendeel. Heel Europa en zeker het ons omringende deel daarvan werkte hard aan welvaartsgroei. Zoals de vis niet beseft wat water is, zo kon ook Nederland tot 1960 niet beter weten dan dat streven naar consumptiegroei de gewoonste zaak van de wereld was.

De sociale wetgeving die de grondslag zou vormen voor de verzorgingsstaat is snel en zonder veel politieke turbulentie tot stand gekomen. Aan het einde van de kalenderjaren vijftig was armoede nog niet uitgebannen, maar waren wel de voorwaarden daarvoor geschapen. Vijf jaar later hadden aanvullende maatregelen gezorgd voor het feitelijk verdwijnen van de armoedegrens. Er bevond zich althans bijna niemand meer aan gene zijde. De grondigheid en voortvarendheid waarmee de bouw van het sociale huis werd aangepakt, was ook al een vrucht van de heersende saamhorigheid. Vooral het feit dat de Katholieke Volkspartij (KVP) en de Partij van de Arbeid (PvdA) het zo lang met elkaar uithielden, is hier van invloed geweest.

Doorbraak

Dit brengt ons bij een ander belangrijk aspect van de jaren vijftig: de *'Doorbraak'* en het verzet daartegen. De relatie tussen KVP en PvdA was een vechthuwelijk, gebaseerd op eigenbelang, maar ook op het belang van de Nederlandse zaak. Eigenbelang inspireerde tot wat Von der Dunk heeft genoemd: 'de stille solidariteit van de twee laatkomers', dat wil zeggen de twee partijen die pas na de oorlog het genoegen van volwaardig deelnemen aan de regering mochten smaken[11]. PvdA en KVP konden eigenbelang en nationaal belang moeilijk (onder)scheiden, want zij geloofden beide oprecht dat het hele land gebaat zou zijn bij succes voor de eigen beginselen. Maar de leiders van deze en van andere partijen realiseerden zich ook dat het democratisch evenwicht maar wankel was. Als één van de minderheidsideologieën teveel zou dreigen te overheersen, zou dit tegenkrachten oproepen die het einde zouden kunnen betekenen voor de voor de wederopbouw absoluut noodzakelijke samenwerking. Consensus was geen zwaktebod. Consensus was geen uitdrukking van gebrek aan strijdbaarheid, maar van overlevingsdrang en gezond verstand.

Van de twee grote partijen had de PvdA eigenlijk nog het meeste recht op de overtuiging een algemeen belang te vertegenwoordigen. Zij was geboren uit een fusie tussen een drietal politieke partijen en nog wat groepen die zich van weer andere partijen hadden afgesplitst. Juist om het algemeen belang te dienen, om - zoals deze partijen en groepen het zagen - gehoor te geven aan de roep om eendracht die de

11 Von der Dunk, 'Tussen welvaart', 14.

oorlog had voortgebracht, hadden SDAP, VDB en CDU zichzelf weggecijferd en een

nationale, progressieve partij gesticht. Hun hoop was de helft of meer dan de helft van het electoraat achter zich te verzamelen. De kiezers zetten de PvdA echter, eerst in 1946 en nog duidelijker in 1948, met beide benen op de grond. De 'Doorbraak' was mislukt.

In een aantal beschouwingen over de jaren vijftig die vooral in de jaren zestig en zeventig het licht zagen - inmiddels (deels) danig gedateerd derhalve - is het Doorbraakstreven afgeschilderd als een apolitiek en vooral smakeloos mengsel van vage substanties[12]. Men proefde protestants moralisme en geldingsdrang en socialistisch defaitisme, aangelengd met een scheutje katholieke maatschappijkritiek, die door deelname van haar protagonisten aan de Nederlandse Unie suspect was geworden. In zo'n karakterschets zit groot onbegrip verpakt voor wat mensen als Willem Banning dreef en verder een onverdiend verwijt aan Koos Vorrink en Willem Drees en de hunnen, die het socialisme van de SDAP zouden hebben verruild voor vage 'personalistische' progressiviteit. De Nederlandse Unie is een verhaal apart. Nederland schreeuwt om een boek dat de Unie doorlicht. En dan graag niet alleen haar leiders (want van hen weten we langzamerhand wel hoe goed of fout zij waren), maar vooral de achterban. 'Zeg mij wie uw vrienden zijn en ik zeg u wie gij zijt': veel interessanter dan de inborst van De Quay of Linthorst Homan is het motief dat honderdduizenden Nederlanders hadden om tot de Unie toe te treden. Jan Rogier heeft nuttig werk gedaan door het opportunisme en andere morele fouten van bepaalde individuen aan de kaak te stellen. Zijn spervuur, in weekblad en boek, tegen al wat hij beschouwde als collaboratie, heeft echter het misschien onbedoelde effect gehad dat bij de generatie die Rogier helemaal of half las het idee van een klein miljoen collaborerende Unieleden niet meer uit te roeien valt.

Er is ook een positiever kijk op de Doorbraakidee mogelijk. De oorlog had enorme verwarring geschapen over Nederland en het Nederlandse volkskarakter en daar-

12 Er zou hier een betrekkelijk lang overzicht van publicaties te geven zijn. Volstaan wordt met een algemene omschrijving van het genre. Het gaat om publicaties die vaak uitdrukkelijk 'debunking' van een periode ten doel hadden of leken te hebben, bijvoorbeeld de publicaties van Jan Rogier (voornamelijk portretten; *De geschiedschrijver des Rijks en andere socialisten* [Nijmegen, 1979] en *Een zondagskind in de politiek en andere christenen* [Nijmegen, 1980]) en Henk Hofland. Representatief voor Hoflands visie is zijn *Tegels lichten of ware verhalen over de autoriteiten in het land van de voldongen feiten* (Amsterdam, 1972); zie vooral de pagina's 78-79; verder het daaraan voorafgaande *Opmerkingen over de chaos* (Amsterdam, 1964). Hoflands perceptie van de 'vernieuwing' is samen te vatten met een citaat: 'De zogenaamde vernieuwing is vastgelopen, onder andere omdat van het begin of daarin op allerlei manieren de restauratie al aanwezig was. Het is de vernieuwers niet gelukt te ontkomen aan de staat der notabelen en vrome Wichtigmachers, omdat ze zich voortdurend met hen hebben vermengd, er soms zelf toe wilden horen of zich er de normen door lieten stellenz'. *Tegels lichten*, 78. Kenmerkend zijn verder politieke geschriften (van Nieuw Links onder meer) waarin historische rechtvaardigingen werden genoemd voor het breken met de oude politiek. Kranten en weekbladen hebben een groot aandeel gehad in de verbreiding van de hier (summier) geschetste visie op de Doorbraak (en de periode 1945-1960 in het algemeen), vooral die bladen die het levensgevoel van de (late) 'jaren zestig' representeerden (*de Volkskrant, Vrij Nederland, Haagse Post, de Gids, Podium, Tirade, Randstad*). Het noemen van deze publicaties impliceert geen negatief kwaliteitsoordeel. Vele waren fascinerend om te lezen en gebaseerd op geïnspireerd onderzoek en/of oprechte overtuiging. Verder voorzagen zij in een grote behoefte. Kenmerkend was vooral de mate waarin zij de ten aanzien van Doorbraak en 'vernieuwing' na de Tweede Wereldoorlog sceptisch gestemde tijdgeest vertegenwoordigden.

naast de vooroorlogse politieke verhoudingen in de ogen van velen hopeloos verouderd gemaakt. Een kern van personen die de door de bevrijding losgemaakte energie wilden bundelen in een waarachtige vernieuwing van het politieke stelsel, heeft toen door niet apolitiek, maar juist zeer politiek te opereren het grote experiment dat de PvdA was, gelanceerd. Toen Hans van Mierlo in 1966 in een Amsterdamse tapperij een eigen Doorbraakje had uitgedacht, noemde hij dit zelf met nauw verholen trots 'een waanzinnig avontuur'. Nog altijd plukt hij, door de goegemeente naar het Pantheon van ware staatslieden bevorderd, de vruchten van eenmalige rebelsheid. Het echte 'waanzinnige avontuur', de Doorbraak van na de oorlog, bokst intussen op tegen lauwe waardering, zo niet een negatief imago. Ten onrechte. Want hoe men ook denkt over de Doorbraak, het was een stoutmoedig plan. Er zijn veel elan, politiek inzicht, doorzettingsvermogen en organisatorisch talent aan besteed, niet verspild.

Daarmee zij niet beweerd dat de idee van de Doorbraak en de strijd voor het slagen van de Doorbraak die in de jaren vijftig is gevoerd, *het* juiste antwoord bij uitstek waren op de eisen des tijds. Waar gaat het dan wel om? De rationaliteit en de historische betekenis, zo men wil de historische logica van het streven naar opheffing van de zogenaamde 'antithese' verdienen zo objectief mogelijk te worden gewaardeerd. Dit betekent dat zij beter niet kunnen worden beoordeeld met de maatstaf van hun onmiddellijke electorale succes, of met de maatstaf van wat later, bijvoorbeeld in de jaren zestig, *en vogue* was. Een meer objectieve analyse dwingt tot de slotsom dat gewetensvolle mensen creatief en met durf gezocht hebben naar serieuze oplossingen voor uiterst belangwekkende politieke vragen. Zij wilden zich hun verantwoordelijkheid waardig tonen.

Dit zijn allemaal grote woorden, en misschien wekken zij wel de indruk dat de auteur door nostalgie bevangen is, of blind voor het politieke gekonkel dat er *ook* aan te pas is gekomen. De hele jaren vijftig door is naargeestig gekrakeel niet van de lucht geweest. Maar al met al was de discussie over de antithese, over de algemene partij versus de confessionele partij, een waarlijk meeslepende affaire, meeslepender dan enigerlei latere kwestie in de Nederlandse politiek. In de positieve waardering voor de spelers in dit drama, vanwege hun moed en vanwege de mate waarin zij de politiek serieus namen, dienen overigens de tegenstanders van de Doorbraak te worden betrokken. Ook zij stonden voor moeilijke afwegingen en namen grote risico's. Misschien nog wel grotere risico's dan degenen die niet de schijn tegen hadden dat zij zich door louter conservatisme lieten leiden.

Hoe hoog de inzet was en hoe riskant de deelname aan de strijd, laat de gang van zaken rond het Mandement van 1954 zien. Het Mandement wordt algemeen, en terecht, beschouwd als een ernstige vergissing. Deze gecoördineerde actie voor grotere eenheid van katholieken in de politiek liep immers uit op het tegendeel. Maar voor een afgewogen oordeel is enig besef vereist van het dilemma waarmee katholiek Nederland worstelde. Deelname aan de regering was nodig om de emancipatie te bevestigen en de vruchten van emancipatie te plukken. Samenwerking met de PvdA was nodig, omdat alleen die coalitie het soort politiek toeliet - ook al hing het van compromissen aan elkaar - dat deelname aan de regering lucratief maakte. (Lucra-

tief moet hier niet te smal worden gedefinieerd: het dienen van het landsbelang was inbegrepen in de winst.) Samenwerking met de PvdA hield echter ook in dat de katholieken zakelijke en morele steun gaven aan een sterke concurrent, die geen geheim maakte van haar voornemen de Doorbraak ooit nog eens te voltooien, dat wil zeggen de confessionele partijen de facto weg te vagen. Zo kwamen de bisschoppen tot hun besluit een duidelijke grens te trekken: coalitie ja, overlopen nee. Het Mandement was een wanhoopsdaad, bedoeld om de eenheid te herstellen zonder welke verdere emancipatie gevaar liep. Het was geen simpel spelletje landje-veroveren, deze actie, maar juist een poging de verhoudingen te bevriezen: de huwelijkse voorwaarden tussen PvdA en KVP van 1948 te herbevestigen. De kans op mislukking was al voorzien, zoals Spiertz in zijn serie artikelen in *Trajecta* aantoont[13]. Dit drama verklaren uit hokjes- en schotjesgeest of uit zuildenken of uit iets anders dat aan een gehoorzaam rond het theelichtje verzameld katholiek gezin doet denken, is voorbijgaan aan de werkelijk interessante dimensies van het geschil.

De grote debatten van de jaren vijftig waren, anders dan de *conventional wisdom* nog altijd wil, politieke debatten op het scherpst van de snee. De zogenaamde zuilen, in werkelijkheid gewoon politieke bewegingen die hun ideologie en identiteit veilig wilden stellen tegenover een baaierd van opgedrongen zingevingsvraagstukken, hielden zich echter aan de in Nederland geldende politieke omgangsvormen. Dat was de kern van de consensus: het mocht er stevig aan toe gaan, maar polarisatie was verboden. Daardoor ontstaat bij oppervlakkige waarneming de indruk van een gestileerd conflict: een spiegelgevecht dat is ingestudeerd en waarvan de uitslag is afgesproken. Niets was minder waar. Ideologie was geen achtergrondruis, maar *des Pudels Kern.* De strijd was echt, de uitslag open. Het feit dat de politieke stromingen later, in de jaren zestig en zeventig, uitgeput waren en hun identiteit prijsgaven, mag niet leiden tot de terugprojectie dat het debat dus ook in de jaren vijftig al nergens over ging, of sterker nog, dat de jaren vijftig eigenlijk schuldig waren aan de verwarring van zestig en zeventig.

Wie niet naar de inhoud kijkt, maar alleen naar de vorm, kan de politieke discussies van de jaren vijftig saai noemen. Als iedereen zijn fatsoen houdt is dat inderdaad een beetje saai. De vraag zou hier moeten zijn wat het tegenovergestelde van saaiheid: sensatie, opbrengt. De kernactiviteit van de NV Nederland was, ook in de jaren vijftig, de productie van welvaart en welzijn. Wat dat betrof konden de aandeelhouders in hun handen wrijven. De streefcijfers werden meer dan gehaald. De NV Nederland had niet tot taak intellectuelen verstrooiing te bieden; daar waren anderen voor. Aan de basis van veel onvrede die in de jaren zestig de kop opstak lag pure verveling. Alles was bereikt, dus moest de verbeelding maar eens aan de macht. Nu is er niets tegen verbeelding aan de macht, want dat maakt het leven ongetwijfeld leuker. Maar alles op zijn tijd. Eerst moet het geld voor de vaste lasten worden verdiend. Wat overblijft is voor recreatie. In de jaren zestig was er ruimte voor andere dingen dan

13 Zie onder meer: M.G. Spiertz, 'De Nederlandse bisschoppen in beraad (1951-1953). Uit de voorgeschiedenis van het Bisschoppelijk Mandement van 1954', *Trajecta*, IV (1995) iv (316-341). Onder anderen aartsbisschop-coadjutor B. Alfrink waarschuwde voor averechtse werking (332).

het dagelijks brood. Des te beter. Maar de jubel over de verworven vrijheid en de kritiek op de grauwsluiers van de jaren vijftig waren niet zonder een element van stank voor dank. Wat was de neerslachtigheid van de linkse intellectueel aan het einde van jaren vijftig[14] anders dan het beste bewijs dat het op dat moment wel goed zat met ons land?

'Wethouder van Nederland' is de man genoemd die in de jaren vijftig leiding gaf aan de wederopbouw. Willem Drees bestuurde de natie niet anders dan hij Den Haag als wethouder had bestuurd: onkreukbaar, zakelijk, resultaatgericht. Zijn socialisme van de daad oogste toen veel waardering. Later werd het met andere ogen bekeken. Hij was eigenlijk altijd *slechts* een wethouder gebleven, zo zei men in een tijd, de jaren zestig en zeventig, waarin elke zichzelf respecterende stad droomde van een eigen minister van buitenlandse zaken[15]. Vanuit 1997 bekeken, los van enige politieke voorkeur, was deze diskwalificatie toch wel een beetje ondankbaar, al was het slechts omdat zij geheel voorbijging aan Drees' *politieke* vakmanschap.

Fouten maken deed hij ook en sommige daarvan waren zelfs blunders. Er is geen enkele reden die met de mantel der liefde te bedekken. De Indonesische kwestie bijvoorbeeld, met Nieuw-Guinea als nasleep, hebben Drees en de zijnen ongetwijfeld totaal verkeerd aangepakt. Met de bijzondere kenmerken van Nederland in de eerste vijftien jaren na de oorlog hadden deze vergissingen echter weinig te maken. De vermaledijde consensus noch de vermaledijde 'verzuildheid' heeft de onjuiste beslissingen teweeggebracht. Het is ook niet het isolement van de Tweede Wereldoorlog geweest dat de zaken fout deed lopen. Nederland was domweg nog niet klaar voor een vooruitziende koloniale politiek, meer in weerwil van de oorlog dan als gevolg van de oorlog. Voor zover er sprake was van invloed tussen de sfeer van de jaren 1945-1960 en de mislukking van de dekolonisatie, was die andersom: de déconfiture in Indonesië heeft Nederland een spoedcursus 'Derde Wereld' laten ondergaan en het tot een pionier in ontwikkelingshulp gemaakt[16].

Nawerking van de oorlogsjaren

De nawerking van de oorlogsjaren is een ander thema dat hier aan de orde hoort te komen. Er is over de herinnering aan de oorlog en over de sociale en politieke functies die deze heeft vervuld al heel veel gepubliceerd. Onder andere het recente boek van Frank van Vree over de schaduw van Auschwitz verdient eervolle vermelding[17]. Ik ga hier verder niet op in en beperk me tot de politieke verhoudingen in Nederland. Naar de mening van Daalder, in dit verband wel vaker geciteerd, hebben de oorlogs-

14 H.J.A. Hofland spreekt daarvan in *Opmerkingen over de chaos*, 9.

15 Het boek van John Jansen van Galen en Herman Vuijsje met deze titel: *Drees. Wethouder van Nederland* (Alphen aan den Rijn, 1980) is overigens verre van negatief. De auteurs vonden deze titel geschikter, want positiever, dan de titel van de reeks artikelen waarop hun bock was gebaseerd: 'Drees, staatsman tussen de schuifdeuren'.

16 Zie onder meer: Maarten Kuitenbrouwer, *De ontdekking van de Derde Wereld. Beeldvorming en beleid in Nederland 1950-1990* (Den Haag, 1994) 24-63.

17 Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen, 1995).

en vooral de bezettingservaring daarop louterend ingewerkt[18]. Deze confrontatie met een wereld die ons land door het verlies van de status van middelgrote mogendheid een beetje uit het oog was verloren, is - daarover nog steeds geen twijfel - moreel gesproken een ingreep van moeilijk te overschatten belang geweest. Naast destructieve invloed, die hier verder buiten beschouwing blijft, waren er velerlei opvoedende effecten. De in 1939 begonnen samenwerking tussen SDAP en RKSP, toen nog een kasplantje, kon uitgroeien, als coalitie tussen KVP en PvdA, tot de stevige parlementaire fundering waarom de wederopbouw vroeg, mede doordat de schok van de oorlog brede overeenstemming had doen ontstaan over een aantal fundamentele kwesties. Men zou eventueel van een derde pacificatie kunnen spreken: na de tweede van 1939 - de opheffing van het taboe dat rustte op socialistische deelname aan de regering - volgde een derde, die neerkwam op aanvaarding van staatsinvloed op ruime schaal en een globale definitie van *de manier waarop* de staat zijn invloed zou laten gelden. De brute kennismaking, in de jaren 1940-1945, met het soort staatsinvloed dat *niet* acceptabel was, werkte normerend bij het beantwoorden van de vraag 'wat dan wel?' Door de oorlog steeds opnieuw als negatief referentiepunt te gebruiken, of als een positief referentiepunt wanneer er moed kon worden geput uit vertoonde karaktervastheid (die er wel degelijk is geweest, misschien te weinig, maar toch), kortom, door de oorlog te verheffen tot het cruciale moment van initiatie van het moderne Nederland, bepaalden de politieke partijen hun plaats én hun taak tussen verleden en toekomst.

Dit verklaart mede waarom, zoals Von der Dunk heeft geconstateerd, 'de basisconsensus ten aanzien van "goed" en "fout"' in de oorlog na 1945 zo lang onveranderd is gebleven[19]. Nederland had een gestolde herinnering aan de oorlog nodig om die als *Fundgrube* voor moderne normen te kunnen gebruiken. Geconcentreerd werken aan het herstel vereiste een solide, niet aan voortdurende wijziging onderhevige morele grondslag. Waar de oorlogservaring zelf norm geworden was, moesten discussies daarover binnen de perken blijven, althans zolang de wederopbouw nog niet voltooid heette te zijn. Vanaf 1960 deed het er allemaal veel minder toe. Dat de jongeren van 'zestig' tegen de gestolde visie in opstand kwamen, spreekt vanzelf. Dat de ouderen slechts zwakjes tegen deze aanslag op hun zekerheden protesteerden ook. De tijd was er rijp voor. Helaas is de terechte kritiek op de gestolde visie doorgeschoten naar ongenuanceerde afbraak. Het gevolg is, net als in het eerder genoemde geval De Quay/Rogier, dat wie de discussie niet helemaal kan volgen, als vanzelf ingeprent krijgt dat heel Nederland fout was in de oorlog. En dat is toch wat veel van het goede. Nederland was, met al zijn tekortkomingen, geen Vichy. Als het moderne Frankrijk

18 H. Daalder, 'De Tweede Wereldoorlog en de binnenlandse politiek' in: D. Barnouw, M. de Keizer en G.P. van der Stroom, ed., *Onverwerkt verleden? Lezingen van het symposium georganiseerd door het Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie, 7 en 8 mei 1985* (Utrecht, 1985) 34-35.

19 Geciteerd door J.C.H. Blom, 'In de ban van goed of fout? Wetenschappelijke geschiedschrijving over de bezettingstijd in Nederland' in: J.C.H. Blom, *Crisis, bezetting en herstel. Tien studies over Nederland 1930-1950* (Rotterdam, 1989) 106.

nog steeds maar aarzelend went aan Vichy als 'un passé qui ne passe pas'[20], hoeft Nederland zich er geenszins voor te generen dat het zich in de jaren vijftig nog niet wentelde in schaamte[21].

De atoombommen op Japan en het ontstaan van de Koude Oorlog brachten in de naoorlogse normenconstellatie een verstoring van jewelste. Net toen een eind aan alle narigheid leek te zijn gekomen, bracht het atoomwapen nieuwe onzekerheid, ook in morele termen. Deze nam nog toe zodra ook de Sovjetunie over de bom bleek te beschikken. De hoop op veiligheid - zedelijke en fysieke veiligheid - dreigde te vervliegen. Dit was een enorme domper. Ineens leek het alsof de grote ideologieën opnieuw de strijd zouden aangaan, maar deze keer op een nog grotere, nog vernietigender schaal. Verbazend is het dan niet dat een klein land dat net bezig was te herstellen van een vorige oorlog die het niet had uitgelokt, militair, politiek en ideologisch aanschurkte tegen de bondgenoot die, tegen de prijs van conformisme, de beste protectie beloofde.

Het lijkt alsof velen van degenen die zich in de jaren zestig vrolijk maakten over de verkramptheid waarmee Nederland in de jaren 1945-1960 zijn Koude Oorlog voerde, nooit moeite hebben willen doen of niet in staat zijn geweest zich te verplaatsen in de beklemming die de verwijdering tussen de Verenigde Staten en de Sovjetunie teweeg heeft gebracht. Dat vergde ook nogal wat inlevingsvermogen. Na zoveel jaren loos alarm was het moeilijk nog anders dan laconiek op de dreiging uit het Oosten te reageren, zeker voor een generatie die de echte oorlog niet had meegemaakt en daardoor geen verband wist te leggen tussen de echte oorlog en de Koude Oorlog - wat de ouderen wel deden. Voor de jongeren was de wereld eenduidig. Voor de ouderen, in ieder geval tot het begin van jaren zestig, een worsteling tussen vooruitgang en terugval en tussen optimisme en pessimisme. Juist dit maakt van de jaren vijftig zo'n adembenemend studieobject[22].

De slotsom dat Nederland zich in de jaren vijftig begrijpelijk zorgen maakte over de internationale politiek pleit niemand vrij van gemaakte fouten. De politieke cultuur ondervond van de Koude Oorlog allerlei negatieve repercussies. Een bekend voorbeeld is het ostracisme tegenover communisten. De excessen op dit gebied zijn een donkere bladzijde uit de geschiedenis. Het valt nog altijd te betreuren dat de anticommunisten niet de moeite hebben kunnen opbrengen nuances in sympathie voor de Sovjetunie te onderscheiden. De geringste uiting van respect voor al datgene waarvoor dat land stond, werd in de loop van de tijd voldoende reden voor meer of minder subtiele vormen van uitsluiting. Ook wie zich nadrukkelijk van het communisme distantieerden, maar weigerden aan de politieke polarisatie van het moment toe te

20 De titel van het boek van Eric Conan en Henry Rousso, *Vichy: un passé qui ne passe pas* (Parijs, 1994).

21 Opmerkelijk is hoe gematigd en genuanceerd de medewerkers van het RIOD in Amsterdam, geïnterviewd door Max Pam, zich over collaboratie en schuld uitlaten: Max Pam, *De onderzoekers van de oorlog. Het Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie en het werk van dr. L. de Jong* (Den Haag, 1989).

22 De discussies over morele dileinma's in de jaren vijftig zijn boeiend samengevat in: Tity de Vries, *Complexe consensus. Amerikaanse en Nederlandse intellectuelen in debat over politiek en cultuur 1945-1960* (Hilversum, 1996), een Groninger dissertatie.

geven door zich in woord en geschrift aan de retoriek van de anti-communistische beweging te conformeren, liepen risico's. Hetzelfde gold *a fortiori* voor degenen die bij het scherper worden van het Oost-Westconflict met zoveel woorden pleitten voor een 'derde weg'. Niet alleen van rechts, maar ook van van de kant van de CPN werden zij met dramatisch geformuleerde kritiek bestookt. Door de CPN met des te grotere ijver naarmate zij zich eerder in hun leven meer met de communistische partij hadden ingelaten en derhalve als renegaten konden worden beschouwd. Het politieke midden tussen links en rechts werd geheel verkruimeld. Lang voordat de Amerikaanse minister Dulles zijn befaamde uitspraak 'neutralism is immoral' zou doen, werd deze in Nederland al praktisch toegepast.

Dit alles is weinig fraai, maar wat het verder ook betekent, het onderstreept het episch gehalte van de jaren vijftig. De morele en politieke tekortkomingen van rechts én van links zouden zich niet zo sterk hebben gemanifesteerd als de inzet van het conflict niet zo hoog was geweest. Het ging om niet minder dan het voortbestaan van een eeuwenoude cultuur. En het ging om simpele rechtvaardigheid.

Een pleidooi voor het herkennen van heroïek in de aan de Koude Oorlog te relateren actie/reactiepatronen van de jaren vijftig hoort zich uit de aard der zaak niet te identificeren met het triomfalisme van 'rechts' dat zijn 'gelijk' opeist. Het resultaat van de Koude Oorlog is weliswaar nauwelijks voor tweeërlei uitleg vatbaar. Het communisme heeft gefaald en verloren. De geschiedenis heeft een haar kenmerkende gewoonte verloochend. Anders dan zij pleegt te doen, lijkt zij voor een keer gezorgd te hebben voor een glasheldere periodisering en een dito onderscheid tussen succes en mislukking. Toch is deze uitkomst niet zonder meer te beschouwen als het bewijs voor wat 'het gelijk van rechts' is genoemd, in een discussie die absurde vormen heeft aangenomen. Het gelijk van links en het gelijk van rechts zijn geen communicerende vaten met peilschalen die exact aangeven wat er bij het ene is afgegaan en er dus bij het andere is bijgekomen. Zeker de historicus hoede zich voor het toepassen voor dat soort natuurkunde voor beginners. 'Het gelijk van rechts' is zonder nadere kwalificaties en specificaties en zonder nauwkeurige plaatsing in de tijd een begrip zonder inhoud. Men hoeft niet met het communisme te sympathiseren, of dat ooit gedaan te hebben, om het eens te zijn met de vermaningen van Richard Crossman in zijn inleiding van *The God that Failed* - een door communisten door en door gehaat boek, dus een onverdachte raadgever in deze. Crossman, de bekende Labour-parlementariër en journalist, merkt op dat de desillusies van communistische intellectuelen en hun bekering tot democratische principes ons niet blind mogen maken voor de redenen die zij ooit hebben gehad om zich solidair te verklaren met de Sovjetunie. Hun motieven waren veelal zuiver en respectabel en hun kritiek op het functioneren van de democratieën in het interbellum gerechtvaardigd[23]. Crossman zei dit lang voordat 'het gelijk van rechts' ineens onderwerp van discussie werd, maar zijn woorden zijn nog alleszins actueel. De geschiedenis vraagt onder alle omstandigheden om een genuanceerde benadering, ook de geschiedenis van een fascinerende titanenstrijd.

23 Arthur Koestler, e.a., *The God that failed*, edited and with an introduction by Richard Crossman (New York, 1963; eerste uitgave 1949).

Besluit

Het voorgaande samengevat: de jaren vijftig vragen om een epischer duiding dan hun tot nu toe gegund is geweest[24]. De achterliggende gedachte is, dat elk tijdvak zijn hartverwarmende en boeiende momenten kent; dat de jaren vijftig wat dat betreft rijkelijk bedeeld waren, door de schok die de oorlog had veroorzaakt en het rusteloze zoeken naar antwoorden op daarmee samenhangende existentiële vragen; dat de strijd tussen ideologieën die zich toen voordeed ging over de essenties van het zich snel moderniserende Nederland; dat juist de clichés die kort na ommekomst van een tijdvak over dat tijdvak de ronde gaan doen, moeten worden gewantrouwd.

Het antwoord op de vraag die hierboven werd gesteld (hoe Nederland zich in de jaren vijftig redde, gegeven zijn omstandigheden) kan kort en bondig luiden: goed. Volledig en genuanceerd kan het antwoord echter pas zijn als niet alleen meer bronnenonderzoek is gedaan, maar ook een vergelijking met het buitenland is gemaakt. Zoals menige Nederlander na terugkeer uit het buitenland het gevoel heeft vooral meer over zijn eigen land te weten te zijn gekomen, zo zal meer kennis over de manier waarop Frankrijk, België, Groot-Brittannië, Duitsland en de Verenigde Staten op de uitdagingen van de jaren vijftig hebben gereageerd ons inzicht in de Nederlandse staat van dienst vergroten. Op het eerste gezicht vertoonden al deze landen hetzelfde patroon als Nederland. Overal bestond een streven naar politieke consensus, een sterke concentratie op het scheppen van welvaart en onder jongeren toenemende scepsis tegenover een maatschappij die niets zo hoog in het vaandel leek te hebben als de produktie van aardse goederen. Op het tweede gezicht echter was het motief telkens net een beetje anders, evenals de gedragingen. Een serieuze vergelijking van verschillen en overeenkomsten zal nieuw licht werpen op de mentaliteit van Nederland in de jaren vijftig. Een waardeoordeel als hierboven gegeven krijgt dan een steviger basis.

Als in dit pleidooi voor nuancering van bepaalde hardnekkige beelden opnieuw te fors aangezette algemeenheden zijn gedebiteerd, zijn die misschien te verontschuldigen als tegenwicht tegen de algemeenheden die over de jaren vijftig nog altijd in omloop zijn. Dat pogingen een scheefgegroeid beeld te corrigeren zelf net zo goed lijden aan tijdgebondenheid, is duidelijk. Elke historicus die één letter heeft gepubliceerd wordt te eniger tijd, levend of postuum, meewarig gewezen op zijn gebrek aan distantie van de tijdgeest.

24 Inspiratie tot het beschouwen van de jaren vijftig als een fascinerende politieke titanenstrijd is te putten uit de afscheidsrede (als hoogleraar aan de Rijksuniversiteit Groningen) van E.H. Kossmann ('Veertig jaren' in: E.H. Kossmann, *Politieke theorie en geschiedenis. Verspreide opstellen en voordrachten* (2e druk; Amsterdam, 1987) 468-476. Kossmann verbaast zich erover dat 'om een of andere reden (-) zich in ons bewustzijn de overtuiging [heeft] gevestigd dat de politieke factor aan de oppervlakte van het historisch gebeuren ligt en slechts anekdotes, verhaaltjes, gebeurtenissen produceere'. Wij zien door de bomen het bos niet meer. Zozeer beheersen de politieke ideologieën - en de strijd daartussen - ons bestaan, dat we ze niet meer waamemen; dus zijn ze ook niet meer interessant. Kossmanns pleidooi voor meer belangstelling voor politieke geschiedenis verdient warme ondersteuning.

Het ziet er trouwens wat de jaren vijftig betreft naar uit dat de wind uit een bepaalde hoek, die al flink is afgezwakt, binnenkort helemaal gaat liggen. Het postmoderne heden speurt naarstig naar ankerplaatsen voor de dolende ziel. De grote kwesties van de eerste decennia na 1945 lenen zich goed om als referentiepunt te dienen. Als dat iets zegt: op rommelmarkten gaat de prijs van artikelen uit de jaren vijftig nog steeds omhoog, en dat terwijl de kentering al twintig jaar geleden gekomen is. Wie geld te beleggen heeft, doet er verstandig aan te investeren in stoelen van chromen buizen die we ooit modern vonden, toen monsterlijk, en nu kennelijk (weer) mooi; in bijzettafeltjes met een blad van geribbeld en getint glas en pootjes van rotan; verder in ingewikkeld kronkelende lampenconstructies die ons met 'lichtspreiding' vertrouwd moesten maken, in radio's zonder transistors, in grammofoonplaten van Elvis Presley, Chuck Berry en Buddy Holly, in boekjes van Kapitein Rob, posters van Doris Day en James Dean, in lila en roze serviezen die zich met Kwattapunten bijeen lieten sparen, kortom in alle denkbare souvenirs uit een tijd waarin het geluk nog op straat lag. Vergeet clickfondsen, de optiebeurs en de termijnmarkt, laat de yen en de dollar links liggen en speculeer in uw jonge jaren. Want ook al zijn nog niet alle historici overtuigd, *die* hebben de toekomst.

The Dutch Bulk Carrying Traffic to Elbing in the Seventeenth Century (1585-1700): the Narrowing of the 'Mother Trade

Jonathan Israel

A Review Article on *Dutch entries in the Pound-toll registers of Elbing 1585-1700*, ed. by J. Th. Lindblad with the assistance of F.C. Dufour-Briët (*Rijks- Geschiedkundige Publicatiën*, Grote Serie 225; The Hague: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 1995, xxix + 499 pp., ISBN 90 52160619)

Dutch seaborne commerce with Elbing (Elblag), a Hansa trading port of the second rank, situated near the mouth of the Elbing river, draining not directly into the Baltic but into the Frisches Haff (Zalew Wislany) which in early modern times provided only a narrow passage into the Baltic proper, never remotely rivalled in importance the Dutch traffic with Danzig, Koenigsberg or Riga[1]. Nevertheless, as the principal editor of this volume observes 'even though Elbing was a minor and secondary port in the Baltic region, as opposed to Danzig for instance, it may be considered as a useful case study revealing much about the inherent dynamics of the maritime trade between the Dutch Republic and the Baltic during the Golden Age[2].

The data gathered together in this compilation are taken from entries relating to Dutch shipping found in the surviving *Libri Portorii Elbingenses*, or *Pfundzollregister* preserved today in the Polish National Archives at Gdansk. It is unfortunate that what remains of these registers for the period 1585-1700 is far from complete. The books survive in fact for only thirty-four out of the 115 years with two especially large gaps extending from 1625 to 1653 and 1655 to 1685[3]. Very likely the rest were lost in the disastrous fire which swept the city hall and destroyed a considerable part of Elbing's archives in 1777. But, even though it is only a minority of the registers which remain, and while there is very little that can be conclusively established from what is left of a general nature about Dutch trade with Elbing in the seventeenth century, the material is still of considerable value especially given the general paucity of statistical data for most strands of Dutch commerce with the Baltic during the Golden Age. In particular, we need to consider carefully what light this material throws on the various unresolved questions historians have been grappling with concerning the general structure and development of the Dutch Baltic trade during the seventeenth century.

The material has been expertly assembled, and lucidly presented, by J. Th. Lindblad with the assistance of F.C. Dufour-Briët. In his analysis of the material, Lindblad observes that the 'Dutch share in Elbing's trade increased significantly in the course of the seventeenth century' but that this was due not to growth in the Dutch traffic, as

1 For the period before 1570, see the comments on Elbing in M. van Tielhof, *De Hollandse graanhandel 1470-1570. Koren op de Amsterdamse molen* (The Hague, 1995) 91, 95.
2 *Dutch entries in the Pound-toll registers of Elbing,* 4.02.
3 *Ibidem,*, xi, xxii-xxiii, xxvi.

such, but rather to a tendency on the part of the English, who were dominant at Elbing in the late sixteenth and early seventeenth century, to move their activity elsewhere, particularly Danzig, with the consequence that Elbing tended to lose stature as a Baltic port[4].

The annual average of Dutch ships visiting Elbing was highest towards the end of the sixteenth century, a peak of over one hundred vessels per year being reached in the years 1596-1597 which indeed may well have been the absolute peak for Dutch vessels entering the harbour for the whole of the early modern period. Later the annual average amounted to 46, on the basis of the surviving registers for the 1650s, and 52 for the period 1685-1700. Although, unfortunately, the registers contain no data indicating the size of the ships visiting Elbing, the editors feel that it is safe to assume that the tendency was for ships to increase in size during the course of the century and to conclude that the pattern of Dutch shipping movements at Elbing was fairly stable which 'testifies to a fundamental continuity in the long run that predominated above short-run fluctuations caused by, amongst others, extra economic factors such as naval warfare'[5]. Since we lack data for the dimensions of the ships involved very little more can be said with any certainty about the scale and frequency of Dutch shipping at Elbing. However, I think it should at least be mentioned, at this point, that there is room for doubt as to whether the size of Dutch ships visiting Elbing was in fact increasing. For recent studies of the decline of the bulk-carrying traffic at Hoorn and Enkhuizen with the Baltic, after 1621, have demonstrated that where there is a tendency for ships based in Holland - chiefly West Friesland and Amsterdam - to dwindle as a proportion of total Dutch shipping participating in the Baltic traffic and for vessels based in Friesland and the Wadden Islands to grow as a proportion, this involved a trend towards reducing, not increasing, the size of vessels being used[6]. And precisely such a shift as this, away from West Frisian *fluits*, and ships based in Amsterdam, towards vessels whose skippers (and probably whose crews) were Frisian and from the Frisian Islands, is clearly demonstrated, at any rate for the period after 1653, by the Elbing *Pfundzollregister* (see Table I).

But despite this not insignificant question mark, let us, for the sake of discussion, accept that there was a roughly stable or even perhaps growing Dutch shipping capacity entering the port of Elbing across the seventeenth century as a whole. Lindblad deduces from his assumption that 'it is highly unlikely that smaller ships came to be used' that, in consequence, the data assembled from the Elbing registers are difficult to 'reconcile with a general decline in the importance of the Baltic trade': 'judging from the numbers of ships', he argues, 'Dutch maritime trade with Elbing is more likely to have increased than to have declined in absolute terms during the seventeenth century[7]. Lindblad here links his general conclusion with the argument which he set out in an earlier publication to the effect that 'there is little evidence to support the view that

4 *Ibidem*, 403
5 *Ibidem.*
6 C. Lesger, *Hoorn als stedelijk knooppunt* (Hilversum, 1990) 85-86, 172; on this general point see also J.I. Israel, *The Dutch Republic. Its rise, greatness and fall, 1477-1806* (Oxford, 1995) 316-318.
7 *Dutch entries in the Pound-toll registers of Elbing,* 405, 412.

Baltic trade suffered a major decline during the seventeenth century', remarking that in the historiography, and not least in my own work, there has been a tendency to overstate the contraction of the Baltic grain trade, and the Dutch Baltic bulk traffic in general, during the course of the second half of the seventeenth century[8].

Yet it is arguable that the statistical data gathered here from the Elbing registers, like parts of the statistical appendix to Lindblad's general discussion on Dutch Baltic trade in the Golden Age, in reality point to very different conclusions than those which he himself draws from the material. In the first place, the Elbing data clearly illustrate, despite what he asserts, a substantial overall decline structurally, competitively, relatively and, above all, absolutely in the Dutch bulk carrying traffic to the Baltic certainly after 1650 but very likely commencing much earlier than this. Lindblad does not indeed deny that in the 'eastbound trade, in the commodities delivered to Elbing, there was a conspicuous shift away from traditional imports such as herring and French salt. The share of Dutch herring in total import value dropped from one-half to one third between the early seventeenth century and the middle of the seventeenth century, whereas French salt had to give way first to an assortment of many different kinds (sundries) and later to wine'[9]. Further on, referring to the second half of the century, Lindblad mentions in passing that 'Dutch herring virtually vanished as a major import product for Elbing[10]. Yet these are his only remarks about a structural shift which seems to demand a good deal more attention and rather more emphasis than it receives. In particular, it seems to me necessary to point out that it was not only herring and French salt among traditional Dutch export commodities to the Baltic which collapsed dramatically after 1650 according to the Elbing registers. On the contrary, the registers also show that there was a parallel collapse in shipments of higher quality Iberian salt and also German and French wine (see Table II).

The trend evident in the Elbing registers is more marked but by no means out of line with the wider tendency towards contraction in Dutch bulk exports to the Baltic which emerges from the average annual shipments per decade given in Lindblad's statistical appendix to his general essay on Baltic trade. These show (see Table III) a general shrinkage of Dutch bulk exports to the Baltic as a whole from the 1650s onwards. In the case of herring, it was not only Dutch consignments but total exports, in ships of all nations, which fell off rather dramatically. By contrast, in the case of salt, total shipments remained rather stable across the century while shipments of wine in vessels of all nations tended to expand from the 1670s onwards. From this one must conclude that in salt and wine there was a relative, and competitive, Dutch decline rather than any contraction in the traffic and market as such.

Obviously, Lindblad's central conclusion that 'continuity and consolidation accompanied by some vital changes underscore the dynamic character of Dutch

8 See J. Th. Lindblad, 'Foreign trade of the Dutch Republic in the seventeenth century' in K. Davids and L. Noordegraaf, eds., *The Dutch economy in the Golden Age. Nine studies* (Amsterdam, 1993) 231-239.

9 *Dutch entries in the Pound-toll registers of Elbing*, 411.

10 *Ibidem*, 413.

shipping and trade with Elbing'[11] does not draw any support whatsoever from the data we have on the pattern of Dutch bulk exports to Elbing. The evidence shows, on the contrary, that there was a severe and wide-ranging deterioration in the Dutch position. If we ask how, then, Lindblad comes to his central conclusion it is plain that he bases it entirely on the evidence for a dynamic pattern of Dutch grain shipments *from* Elbing[12]. But even here, it seems to me, the argument which he is putting forward runs up against some rather serious problems. It is perfectly true that the figures demonstrate that Dutch annual average grain shipments from Elbing - especially wheat and barley which in the early period were considerably less prominent as import commodities than rye - rose during the course of the seventeenth century quite substantially (see Table IV). But is this evidence sufficient to demonstrate that Dutch commerce with Elbing overall during the Golden Age offers a picture of sturdy dynamism and of 'continuity and consolidation'? My own opinion, despite my admiration for Lindblad's expert research, is that his conclusions do not follow from his evidence. I have already offered elsewhere my criticisms of the tendency in the relevant historiography to place a heavy and almost unquestioning emphasis on the role of grain shipments in the making of the Dutch economic Golden Age[13]. But it seems worth posing the question yet again: can grain imports from the Baltic to the Dutch entrepot really have been of such overriding and decisive importance as Lindblad's argument implies? The value of Dutch grain imports to the Republic, after all, was rather modest compared with the much higher value of Dutch imports from Spain, the Levant and the Caribbean - let alone of imports from the East Indies. Grain, moreover, unlike Baltic timber and tar, or Swedish iron and copper, supplied no Dutch industries or processing activities. It was purely for consumption in the Netherlands and southern Europe and, as we see in the case of Elbing increasingly came to be balanced not by bulk exports from the Republic but, at least to some extent, by ballast - often whole ship-loads of roof-tiles.

Furthermore, it has to be said that the evident rise in Dutch grain shipments from Elbing in the second half of the seventeenth century was somewhat out of line with the overall trend in Dutch grain shipments from the Baltic. With some justification, Lindblad has suggested that there has been a tendency in the older historiography, beginning with Faber, to overstate the extent of the decline in the Dutch Baltic grain trade in the second half of the seventeenth century[14]. He has pointed out that in this sector, contrary to the trend in salt and wine, the Dutch improved their competitive position after 1650 with the result that the total contraction in shipments of grain from the Baltic to the west from an annual average of 65,000 lasts, in the first half of

11 *Ibidem*.
12 *Ibidem*, 410-413.
13 J.I. Israel, *Dutch primacy in world trade, 1585-1740* (Oxford, 1989) 27, 48-52; J.I. Israel, 'The "new history" versus "traditional history" in interpreting Dutch world trade primacy', *BMGN*, CVI (1991) 476-477; Israel, *Dutch Republic*, 316.
14 Lindblad, 'Foreign trade', 236, 239; the criticism is directed in particular to J.A. Faber, 'Het probleem van de dalende graanaanvoer uit de Oostzeelanden in de tweede helft van de zeventiende eeuw', *AAG-Bijdragen*, IX (Wageningen, 1963).

the century, to 55,000 lasts, in the second, was appreciably more severe than the overall decline in Dutch shipments of grain from the Baltic. But even if we accept Lindblad's own figures, the Dutch share fell by around 10%, from approximately 50,000 to 45,000 lasts[15], and given that this was the only sector of the Baltic bulk carrying traffic where the Dutch did improve their competitive position a fall of 10% is far from being a negligible matter.

But the general trend in Baltic grain shipments after 1650 is by no means the only difficulty with the proposition that the Elbing data illustrate the continuity, consolidation and dynamism of the Dutch Baltic bulk traffic. A still more serious objection is that if we look at other bulk imports from Elbing to the United Provinces we see that in the case of several key commodities there was a collapse not much less dramatic than the severe contraction in bulk exports from the Republic to Elbing (see Table IV). Thus, consignments of pitch and tar from Elbing in Dutch vessels, a substantial traffic in the early seventeenth century, had fallen to negligible levels by the 1680s and 1690s[16]; and a rather similar sharp contraction is evident also in Dutch carrying of flax, timber and wool from Elbing[17]. In other words, far from presenting a picture of 'continuity and consolidation' what the Elbing *Pfundzollregister* really show us is that the decline of the Dutch Baltic bulk traffic in the second half of the seventeenth century, and its necessarily dwindling role in supporting the edifice of Dutch world trade primacy, was not just a matter of overall contraction and shrinking volumes, but also of a drastic narrowing in the range and composition of the Dutch Baltic bulk trade. Many bulky commodities which figured prominently in the Dutch traffic to and from Elbing in the late sixteenth and early seventeenth century had all but ceased to play any part in Dutch trade with Elbing by the late seventeenth century.

But if the Elbing registers arguably point to the decline, and even more the narrowing, of Dutch bulk carrying in the second half of the seventeenth century, there is also another side to the picture - the steady rise, strengthening and diversification of the Dutch 'rich trades'. In the sixteenth century before 1585, Dutch trade to the Baltic, in contrast to that of Antwerp, was almost entirely a matter of low-value, high-volume commodities with manufactures, luxury goods, and colonial products playing only a minimal part. By 1586-1587 small quantities of pepper, almonds, figs, sugar and raisins, goods then chiefly obtained in Spain and Portugal, already figured in Dutch exports to Elbing but, as yet, the quantities were modest and there were hardly any

15 Lindblad, 'Foreign trade', 236

16 *Dutch entries in the Pound-toll registers of Elbing,* 401 (Table 8).

17 See again Table IV; Michael North has drawn attention to the importance of Elbing as a source for industrial raw materials, especially flax and hemp, for the Dutch market in the late sixteenth and early seventeenth century, see M. North, 'A small Baltic port in the early modern period: the port of Elbing in the sixteenth and seventeenth century', *The Journal of European Economic History*, XIII (1984) 124-127; and M. North 'The export trade of Royal Prussia and Ducal Prussia 1550-1650' in W.G. Heeres, L.M.J.B. Hesp, L. Noordegraaf and R.C.W. van der Voort, eds., *From Dunkirk to Danzig. Shipping and trade in the North Sea and the Baltic, 1350-1850. Essays in honour of J.A. Faber* (Hilversum, 1988) 388-389; the fact that Königsberg, as North explains, outstripped Elbing, from the second decade of the seventeenth century, as an exporter of flax and hemp to Holland, did not, as his figures show, prevent Elbing remaining a major source down to the middle of the century.

manufactures[18]. During the Twelve Years' truce period (1609-1621), it is striking that quite substantial quantities of Spanish wine and a variety of other Spanish and Ibero-American products, including Brazil-wood and indigo, appear in the picture only to recede again in the 1620s[19]. But by that time Dutch textiles and processed goods, such as refined sugar, were beginning to play a more substantial role. By the 1650s, the range of manufactures and processed goods being shipped from the Republic to Elbing was much wider than in the 1620s and now included much more refined sugar, numerous different textile products ranging from woollen stockings to Leiden says, and products like tobacco, tobacco-pipes, paper and books which had scarcely figured earlier[20].

As Lindblad points out, the quantities of manufactures and processed goods being shipped to Elbing between 1685 and 1700 were not very impressive[21]. But given the dynamic figures for exports of Dutch textiles and colonial products to the Baltic region as a whole after 1650, it seems best to assume that, for whatever reason, Elbing simply failed to develop into an important depot for western manufactures and colonial goods[22]. Nevertheless, it does strike me as significant that whereas the range of bulk products being traded by the Dutch on any scale at Elbing had narrowed drastically by the late seventeenth century, the range of manufactures and processed goods had, on the contrary, appreciably widened. Certain commodities which had not previously played a part appear with fair frequency in Dutch cargoes arriving in Elbing in the 1680s and 1690s. Thus the *Vrijheid* which arrived at Elbing on 16 April 1685, from Amsterdam, brought, besides consignments of cheese and herring, quantities of tobacco, tobacco-pipes, and earthenware, probably Delftware. The vessel the *Zon* which arrived two days later, again from Amsterdam, unloaded besides herring, tobacco and earthenware, processed whale oil and tiles. The *Vergulden Ster* which arrived from Amsterdam on 4 July delivered brandy, mirrors - a frequent Dutch export to Elbing in the 1680s - Delftware, kitchenware and, again, another frequent item by the late seventeenth century, tobacco-pipes. By the 1680s if not earlier, whale oil, tobacco, tobacco-pipes, Delftware, mirrrors, and Mediterranean citrus fruits - especially lemons - had become typical and regular items of import on Dutch ships to Elbing.

Nor can there be much doubt that this reflects a general and extremely important structural change in Dutch Baltic trade during the later seventeenth century: as the range of bulky goods being traded narrowed both the quantity and diversity of

18 *Dutch entries in the Pound-toll registers of Elbing*, 1-23.
19 *Ibidem*, 159-228.
20 *Ibidem*, 239-271.
21 *Ibidem*, 411.
22 Lindblad, 'Foreign trade', 242; this can be explained by the fact that Elbing, as North stresses, was essentially just a regional market for the East Prussian Oberland, a region without any significant towns, see North, 'Small Baltic port', 126-127; North, 'Export trade', 309.

manufactures and colonial goods which the Dutch were exporting to the Baltic steadily expanded. If Dutch textile manufactures to the Baltic after 1650 grew less in number of pieces than in value - as Leiden fine cloth, camlets and silk products replaced the cheap woollens of the past, the range and quantity of many other items expanded spectacularly. Fed especially by the dramatic increase in demand for Dutch refined sugar and tobacco, total exports of colonial products from the United Provinces to the Baltic increased by more than three times between 1650 and 1700. It was here, then, and not in the sphere of the traditional bulk products, that Dutch commerce with the Baltic in the later seventeenth century showed not 'continuity' or 'consolidation' but rather genuine dynamism and capacity to adjust and find new markets.

To sum up, it is evident that, except in the case of grain exports to Amsterdam, Dutch trade with Elbing in the seventeenth century, as reflected in the surviving Elbing *Pfundzollregister,* by no means present a picture of 'continuity and consolidation'. On the contrary, both Dutch bulk exports of salt, herring and wine, to Elbing, and Dutch bulk imports of flax, hemp, pitch, tar, ash, wool and timber, from Elbing, declined drastically during the course of the seventeenth century and to such an extent that it is by no means an exaggeration to speak of a collapse. However, this decline and narrowing of the Dutch bulk-carrying traffic with Elbing was compensated for by an evident growth and diversification in Dutch exports of textiles, sugar, tobacco, tobacco-pipes, Delftware, tiles, brandy, whale-oil and kitchenware. The editor asserts that my argument that the 'dynamic force underlying the hegemony of the Dutch Republic in world trade shifted away from trade in bulk goods, primarily with the Baltic, and moved to the so-called rich trades' has occasioned 'disbelief and apprehension among Dutch economic historians'[23]. I can not see why that should be but, in any case, is not precisely such a shift in dynamic force from 'bulk goods' to the 'rich trades' the real story told by the Elbing Pound-toll registers?

23 *Dutch entries in the Pound-toll registers of Elbing,* 402 ; Lindblad is here referring to Israel, *Dutch primacy,* 408-409.

Table I: Provenance of Masters of Dutch Ships trading with Elbing

	1585-1600	*1601-1625*	*1653-1655*	*1685-1700*
Total for the Republic	307	375	95	261
West Friesland (and N.Holland other than Amsterdam)	178	211	35	50
Amsterdam	32	19	3	21
Frisian Isles	55	61	34	104
Friesland	23	70	20	74

source: *Dutch entries in the Pount-toll registers of Elbing,* 420, 426.

Table II: Volumes of Major Dutch Bulk Exports to Elbing (annual averages)

Commodity	*1585-1600*	*1601-1625*	*1653-1655*	*1685-1700*
Herring (lasts)	145	189	87	8
French salt (lasts)	352	595	423	32
Iberian salt (lasts)	32.5	4.5	0	3.25
French wine (oxheads)	15	13.5	118	30.5
German wine (ahmen)	14.5	101	25	1.5

source: the figures for herring and French salt are given on page 421 the rest are extrapolated from the annual lists in *Dutch entries.*

Table III: Dutch Exports of Bulk Products to the Baltic (1600-1700)

Decade	Herring (lasts)	Salt (lasts)	Wine (Pipes)
1601/10	7877	17356	4587
1611/20	8059	22953	6440
1621/30	6774	23115	8313
1631/40	6737	19631	5413
1641/49	8465	25695	4625
1654/57	4998	20209	4493
1661/70	2554	14902	3177
1671/80	1906	12031	3625
1681/90	2940	17891	5007
1691/1700	1736	9406	2329

Source: Lindblad, 'Foreign trade of the Dutch Republic', 242

Table IV: Dutch Imports from Elbing (1585-1700)

Commodity	*1585-1600*	*1601-1625*	*1653-1655*	*1685-1700*
rye (lasts)	1014	1174	727	1234
wheat (lasts)	810	720	1398	1224
barley (lasts)	502	518	1192	1558
wool (stones)	228	865.5	1452	297.5
pitch and tar (lasts)	448	640	34	1
flax (lasts)	61.5	41	68	0.5

source: *Dutch entries in the Pound-toll registers of Elbing*

Repliek
J. Thomas Lindblad

naar aanleiding van: 'The Dutch bulk carrying traffic to Elbing in the Seventeenth Century (1585-1700): the narrowing of the Mother Trade door Jonathan Israel

Het is de hoop en wens van elke samensteller van een bronnenpublicatie dat het boek ook daadwerkelijk gebruikt zal worden door andere historici. De hier besproken bronnenpublicatie, *Dutch entries in the Pound-toll registers of Elbing 1585-1700*[1] verscheen in 1995 en heeft nu al de weg gevonden naar tenminste een goed onderlegde gebruiker. Ik durf er niet mijn hand voor in het vuur te steken dat Jonathan Israel al de ruwe gegevens via Internet heeft gedownload. Toch kan zijn recensieartikel, waarin hij aanstipt hoe zowel de overzichtstabellen als de afzonderlijke waarnemingen gebruikt kunnen worden, dienen als uitgangspunt voor verdere speurtochten door de geïnteresseerde historicus. Dat is een hele geruststelling. Het is ook een goede zaak dat de verstrekte informatie onmiddellijk is ingezet om de historiografische discussie over *bulk* tegenover *rich* in de handel van de Republiek gedurende de zeventiende eeuw nieuw leven in te blazen

De bronnenpublicatie betreffende de Nederlandse handel op Elbing in de zeventiende eeuw heeft een drieledig doel. Ten eerste, de ontsluiting van de oorspronkelijke informatie uit het archief te Gdansk. Ten tweede, het aanreiken van een machine-leesbare versie van het grootste deel van de informatie in de vorm van databestanden gevoegd bij de gedrukte publicatie. Ten derde, een demonstratie van het type analyse dat op deze gegevens kan worden losgelaten, compleet met samenvattende tabellen en voorlopige bevindingen. Israel gaat vooral in op het laatstgenoemde doel.

Hij kan zich niet vinden in de uitkomsten van deze nog altijd voorlopige analyse. Hij meent zelfs dat er andere conclusies uit deze gegevens getrokken hadden moeten worden. In dit verband ziet hij ook een schone kans om commentaar te leveren op een geheel andere publicatie van mijn hand, te weten een artikel dat opgenomen is in de door Davids en Noordegraaf geredigeerde bundel uit 1993 over de economie van de Republiek ten tijde van de Gouden Eeuw[2]. Het is nog niet opportuun om in detail in te gaan op alles was Israel te berde brengt. Deze summiere repliek dient vooral om aan te geven op welke punten verwarring c.q. verschil van mening bestaat.

1 De volledige titelbeschrijving luidt: J. Th. Lindblad with the assistance of F.C. Dufour-Briët, ed., *Dutch entries in the Pound-toll registers of Elbing 1585-1700* (Rijks Geschiedkundige publicatiën, Grote Serie 225; The Hague: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1995, xxix + 499 pp., ISBN 90 5216 0619).

2 J. Th. Lindblad, 'Foreign Trade of the Dutch Republic in the Seventeenth Century', in: K. Davids, L. Noordegraaf, ed., *The Dutch eonomy in the Golden Age. Nine studies* (Amsterdam, 1993) 219-249.

Ik denk dat het belangrijk is om een onderscheid te maken tussen drie dingen:

1) de tegenstelling tussen de handel van de Republiek op de Oostzee in het algemeen en het specifieke geval van de handel op Elbing;
2) de tegenstelling tussen oostwaartse en westwaartse handelsstromen, dat wil zeggen tussen enerzijds Nederlandse uitvoer naar Elbing en anderzijds Nederlandse invoer uit Elbing;
3) de tegenstelling tussen 'bulk' en 'rich trade' in de handel van de Republiek. Ieder van deze tegenstellingen verdient afzonderlijke aandacht.

Elbing kan dienen als een 'case study' die het algemene patroon van de handel op de Oostzee bevestigt. Dat vinden Israel en ik allebei maar om verschillende redenen. Volgens Israel liep de handel op Elbing in de zeventiende eeuw achteruit evenals de handel op de Oostzee in het algemeen. Volgens mij vertoonde de handel op Elbing een zekere continuïteit op de lange termijn evenals het geval was met de handel op de Oostzee in het algemeen. Dit wordt beweerd in het hoofdstuk getiteld 'Analysis of Dutch shipping and trade with Elbing', een gedeelte van de bronnenpublicatie dat per slot van rekening niet meer dan 40 van de in totaal 500 pagina's van het boek beslaat. Kortom, veel in deze discussie draait om de vraag hoe we de algemene ontwikkelingslijn in de handel op de Oostzee zien, in het bijzonder de graanhandel in de tweede helft van de zeventiende eeuw.

Weinigen zullen betwisten dat de aanvoer van graan uit de Oostzee in de zeventiende eeuw terugliep. In mijn zojuist genoemde bijdrage aan de bundel van Davids en Noordegraaf stel ik alleen dat de achteruitgang minder steil was dan vaak is gedacht. Hoe zeer het beeld van een steile en dramatische achteruitgang sinds Faber post heeft gevat in de historiografische traditie moge blijken uit de gezaghebbende synthese van De Vries en Van der Woude die overigens na mijn artikel verscheen. De Vries en Van der Woude maken het meest mogelijke van de achteruitgang door het niveau rond 1700 te vergelijken met de opzienbarende piek in de jaren veertig van de zeventiende eeuw[3]. Mijn artikel, daarentegen, vergelijkt een gemiddelde berekend over de gehele tweede helft van de zeventiende eeuw met het gemiddelde van de eerste helft van de eeuw. De achteruitgang komt dan neer op 10 %[4]. Israel lijkt overtuigd te zijn van de juistheid van deze methode maar is er ook evenzeer van overtuigd dat de achteruitgang echt dramatisch was. Het is dus een kwestie van interpretatie: Is een achteruitgang van 10 % veel? Israel vindt van wel terwijl ik blijf aarzelen hoewel ik me er terdege van bewust ben dat de achteruitgang van de graanhandel een bron was van grote zorg onder tijdgenoten.

Israel en ik zijn allebei onder de indruk van de dynamiek in de Nederlandse handel op Elbing maar onze conclusies lopen uiteen omdat we naar verschillende zaken kijken. Israel laat de uitvoer van graan uit Elbing naar de Republiek voor wat ze is en

3 J. de Vries, A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam, 1995) 483.

4 Lindblad, 'Foreign Trade', 236, 243.

richt het zoeklicht op de Nederlandse uitvoer naar het Oostzeegebied; bij hem stort de handel eerst in om vervolgens een herstel te beleven dankzij een succesvolle heroriëntatie. Ik besteed minder aandacht aan de Nederlandse uitvoer naar Elbing, althans waar het gaat om het zoeken naar de dynamiek in het onderlinge handelsverkeer, en kijk des te meer naar de uitvoer van graan uit Elbing naar de Republiek. Rogge nam toe met 22 % tussen de late zestiende en de late zeventiende eeuw, tarwe met 51 %, gerst met maar liefst 200%[5]. Dit valt moeilijk te rijmen met wat Israel omschrijft als 'a substantial overall decline structurally, competitively, relatively and, above all, absolutely in the Dutch bulk carrying traffic to the Baltic' (hiervoor...).

Het is zonder meer juist dat het vervoer van bepaalde goederen in de Nederlandse handel op Elbing verminderde in de loop van de zeventiende eeuw. Dit gaat zeker op voor haring, zout en Rijnse wijn in de Nederlandse uitvoer naar Elbing (maar niet voor Franse wijn hetgeen Israel lijkt te suggereren). Het gaat ook op voor andere goederen dan graan in de Nederlandse invoer uit Elbing zoals teer, pek en vlas (maar niet voor wol). Maar dat is eigenlijk minder relevant aangezien de granen in mijn optiek de hoeksteen vormden van het handelsverkeer tussen de Republiek en Elbing in de zeventiende eeuw.

Deze bewering valt in tweeën uiteen:

1) Granen overheersten de westwaartse stroom van goederen in de Nederlandse handel op Elbing;
2) De westwaartse stroom van goederen was belangrijker dan de oostwaartse stroom in de handel tussen de Republiek en Elbing.

De overheersing van granen blijkt uit de samenstelling van de Nederlandse invoer uit Elbing. De totale waarde van de drie voornaamste granen (rogge, tarwe, gerst) is veel hoger dan de waarde van andere goederen dan graan, voornamelijk teer en pek, in elk van de vier subperioden die de bronnenpublicatie bestrijkt (1585-1600, 1601-1625, 1653-1655, 1685-1700[6]). Bovendien was er, zoals gezegd, weinig of geen sprake van een daling in de fysieke hoeveelheden van het vervoerde graan, dat wil zeggen wanneer uitgedrukt in lasten in plaats van in geld. Het jaarlijkse gemiddelde volume van de uitvoer van rogge en gerst was hoger in de jaren 1685-1700 dan in ieder van de drie overige subperioden die de bronnenpublicatie bestrijkt; bij tarwe lag het gemiddelde voor de late zeventiende sss 'eeuw nauwelijks onder dat van de jaren 1653/1655[7].

Granen overheersten dus in de Nederlandse invoer uit Elbing en in fysiek opzicht bleef de graanhandel op peil. Dit brengt ons wel in problemen met het totale laadvermogen van de bij deze handel betrokken schepen. Het aantal schepen bleef ongeveer hetzelfde over de gehele periode zodat veranderingen in het totale laadvermogen alleen veroorzaakt kunnen worden door veranderingen in de gemiddelde grootte van

5 Lindblad, *Dutch Entries*, 421.
6 *Ibidem*, 433.
7 *Ibidem*, 431.

de schepen. Israel beweert dat er een verschuiving optrad in de loop van de tijd naar schepen met een thuishaven in Friesland of de Waddeneilanden hetgeen impliceert kleinere schepen; hierdoor zou dan het totale laadvermogen in de vaart op Elbing moeten afnemen.

Ik kan Israels argumentatie niet met empirische gegevens weerleggen maar slechts opmerken dat het totale laadvermogen moeilijk sterk kan gaan dalen zolang het fysieke volume van de voornaamste goederen op peil blijft.

Maar dit alles doet er niet toe wanneer al onze aandacht uitgaat naar de oostwaartse handel, de uitvoer van de Republiek naar Elbing. Ik ben minder geneigd dan Israel om dat te doen. Helaas laat de informatie over de waarde van de handel geen systematische vergelijking toe tussen uitvoer en invoer; het was al moeilijk genoeg om de waarde van de afzonderlijke goederen binnen dezelfde handelsstroom op één lijn te krijgen. We moeten ons dus verlaten op de fysieke hoeveelheden. Israel bestrijdt niet dat vele schepen, die naar Elbing voeren, alleen ballast aan boord hadden, bijvoorbeeld dakpannen. Dit feit alleen verraadt voor mij de beweegreden om überhaupt handel met Elbing te drijven: men ging er naar toe om graan te halen. Israel geeft verder zelf toe dat Elbing alleen een lokale markt bood voor het Oostpruisische *Oberland*. Met andere woorden, Elbing vormde niet in eerste instantie een interessante afzetmarkt voor goederen van de Hollandse stapelmarkt maar diende als leverancier van Nederlandse invoer, in het bijzonder granen.

De controverse tussen 'bulk' en 'rich trade' in de handel in de Gouden Eeuw heeft reeds de nodige aandacht gekregen in de literatuur. Die discussie hoeft hier niet te worden herhaald. Ik volsta met de constatering dat Israels voorkeur voor 'rich trade' in het handelssysteem van de Republiek in het algemeen ook nadrukkelijk aanwezig is in zijn beschouwingen over de handel op Elbing. Hij slaagt er in al in de late zestiende eeuw sporen van 'rich trade' in de Elbingse invoer uit de Republiek te vinden. De dynamiek in de handel op Elbing is voor hem juist het vermogen om over te schakelen van 'bulk' naar 'rich trade'. Daardoor nam ook het deel van de 'rich trade' in de invoer uit Elbing steeds meer toe. Het zijn veelal aardige voorbeelden maar bij elkaar gaat het niet om indrukwekkende hoeveelheden. Israels herhaalde waarschuwing tegen overmatige aandacht voor de 'bulk trade' lijkt me minder op zijn plaats in het geval van een afzonderlijke en relatief kleine Oostzeehaven als Elbing dan bij de analyse van het Hollandse handelssysteem als geheel met alle daaraan gekoppelde gevolgtrekkingen over de betekenis van de handel voor inkomens en werkgelegenheid in de Republiek.

De tijd is rijp voor een afrondend oordeel over de Nederlandse handel op Elbing zoals weerspiegeld in de dorre cijfers van de pondtolregisters. Mijn samenvattende generalisatie over de ontwikkeling van de late zestiende tot de late zeventiende eeuw luidde als volgt: 'Continuity and consolidation accompanied by some vital changes[8]. Woorden als 'continuity' en 'consolidation' verraden een onmiskenbare voorkeur voor 'bulk trade', echter niet zonder dat er tevens aandacht is besteed aan 'rich trade'.

8 *Ibidem*, 413.

Israel, daarentegen, zou alle nadruk willen leggen op ‘vital changes’. Hopelijk zou hij uiteindelijk bereid zijn om iets daaraan toe te voegen in de geest van ‘accompanied by some continuity and consolidation’ en zodoende ‘rich’ and ‘bulk trade’ allebei tot hun recht laten komen.

Recensies

Algemeen

E.H. Waterbolk, *Omtrekkende bewegingen. Opstellen aangeboden aan de schrijver bij zijn tachtigste verjaardag* (Hilversum: Verloren, 1995, 237 blz., ISBN 90 6550 524 5).

In 1981 heeft prof. Waterbolk op vijfenzestigjarige leeftijd afscheid genomen van de rijksuniversiteit te Groningen nadat hij aldaar sinds 1965 hoogleraar was geweest in de geschiedenis na de Middeleeuwen. Onder een korte en prozaïsche titel werd hem toen een heel fraaie bundel aangeboden waarin twintig historische bijdragen uit zijn bibliografie werden uitgekozen en dus opnieuw werden gepubliceerd (zie *Verspreide opstellen* (Amsterdam: Bert Bakker, 362 blz. + afb.)).

In 1995 hebben vier oud-studenten, namelijk W. Bergsma, G. Th. Jensma, F.R.H. Smit en F. Westra, een nieuw boek geoffreerd aan hun tachtig jaar wordende oud-hoogleraar. Onder de suggestieve titel *Omtrekkkende bewegingen* werden nu veertien geschiedkundige artikelen opgenomen, allemaal 'stukjes' die na 1981 door Waterbolk werden geschreven en meestal ook reeds werden gepubliceerd. Ook deze uitgave is een rijke publicatie geworden en het is zeker aanbevelenswaard om de huldebundels van 1981 en van 1995 met elkaar te verbinden; samen vormen ze nu een gemakkelijk consulteerbaar geheel van Waterbolks cultuur-historische arbeid, met alle respect overigens voor alle andere aldaar niet beschikbare en dus niet opgenomen artikelen van de auteur.

De bovenvermelde redactieleden hebben in een 'Ten Geleide' gewezen op de speciale opbouw van Waterbolks oeuvre en hebben benadrukt dat de Groningse historicus 'zijn stukjes, volzinnen, treffende beelden, verrassende citaten en genuanceerde observaties aaneenrijgt tot een heel eigen, dwars door afzonderlijke artikelen heen doorlopend betoog, waarin humanisme, hofcultuur en historiografie hoofdthema's zijn'. Het betoog van de auteur maakt rond deze belangrijke onderwerpen 'omtrekkende bewegingen' en daardoor komt het dus *niet* tot een afgesloten geheel, want iedere bijdrage brengt een volgend artikel voort in een dus nooit afgerond historisch geheel. Daarbij moet onmiddellijk ook opgemerkt worden dat deze langdurende opbouw en benaderingstechniek tevens in een zeer typische, wat omslachtige, stijl werd uitgeschreven. Een jarenlange lectuur van oude teksten zal daarin mogelijk hebben medegespeeld, maar zeker ook de vaak aarzelende, de niet zwart-wit ingesteldheid van de bedachtzame auteur, zeer bewust uiteraard van de zeer complexe realiteiten en omstandigheden in de zestiende-eeuwse Nederlanden. Dus eigenlijk en vooral daardoor is Waterbolks stijl ook 'inhoud' geworden.

Door die voorgaande constateringen is het niet uitgesloten dat de moeizame en moeilijke lectuur van toch vele bijdragen niet zozeer de specialisten-historici zou kunnen afschrikken maar mogelijk wel de bredere groep historisch-geïnteresseerden en eventueel ook bepaalde groepen historisch te vormen studenten. Toch moet men hier volop blijven verklaren dat een zekere leesinspanning voor Waterbolks geschriften ten volle verantwoord is omdat alle bijdragen zeer waardevolle historisch-culturele gegevens bevatten.

Dit laatste kan mogelijk nog het best gestaafd worden aan de hand van een korte, maar tevens ook kritische, doorlichting van één bijdrage uit de *Omtrekkende bewegingen*. Dit illustratief voorbeeld komt uit de politiek-publiekrechtelijke sector en draagt als titel: 'Hopperus, tirannenbestrijder?' (69-87).

Joachim Hopperus, geboren te Sneek in 1523, werd door toedoen van zijn streekgenoot Viglius (1507-1577) in 1554 tot raadsheer benoemd in de Grote Raad van Mechelen en werd, na een briljante loopbaan in Brussel, in 1569 aangesteld tot raadsheer van State en zegelbewaarder bij

koning Filips II in Spanje. Hopperus wordt door Waterbolk naar voren geschoven als een 'tirannenbestrijder' met een vraagteken, na de degelijke en erudiete ontleding van de door Hopperus geschreven *Institutio* van 1571. Dit laatste geschrift werd opgesteld naar aanleiding van de geboorte van Ferdinand, zoon van Filips II. Waterbolk erkent dat de titel van zijn bijdrage wat te kloek klinkt want Hopperus was 'eerder dan een leeuw een weekdier in de strijd tegen tirannie, zeker ook geen stanfries'. Dit besluit wordt in de laatste alinea's wat verduidelijkt en nog sterker gerelativeerd, alhoewel ook daar 'het groeiende zelfbewustzijn van de magistraten' wordt geconstateerd.

Na deze korte samenvatting zal wellicht reeds duidelijk zijn dat hier een kernprobleem van de Habsburgse monarchie wordt behandeld, namelijk hoe was de verhouding vorst-raadsheren in de zestiende-eeuwse politiek-administratieve wereld? Het is de grote verdienste van de auteur aangetoond te hebben dat van enige onafhankelijke opinie of opvatting tijdens die periode slechts in een heel bescheiden vorm sprake kon zijn. Het blijft echter jammer dat Waterbolk, één der beste kenners van de institutionele ordening der Nederlanden, de inpassing van Hopperus in het nieuwe monarchale systeem te karig heeft uiteengezet. En deze kritische opmerking beperkt zich niet alleen tot het louter institutioneel vlak maar ook tot het veel diepere facet van de 'collaboratie' met de nieuwe wettige vorst. Er is bij Hopperus zeker sprake geweest van een jarenlange samenwerking met de monarch Filips II. Hoewel terecht wordt benadrukt dat de eminente jurist een ethische grens erkende bij de uitoefening van de koninklijke macht, bleef Hopperus in bepaalde gevallen toch van mening dat een tiranniek optreden in de Habsburgse erflanden aanvaardbaar bleef omwille van bepaalde hogere belangen van de Spaanse vorst. Samen met Granvelle, Viglius en nog anderen, heeft Hopperus dus een politiek van centralisatie en machtsopbouw gesteund, in grote tegenstelling met vele andere edelen en invloedrijke personen, die in diezelfde tijden, om velerlei redenen, de politieke richting van Willem van Oranje steunden. Maar was er voor de aantredende topjuristen uit Friesland tijdens de jaren vijftig en zestig wel een betere en lucratievere weg te bewandelen?

In de bundel treft men ook bijdragen uit de latere decenniën aan, met evenveel verve en diepgang geschreven. Na de uittekening van die reeks figuren uit het humanisme van de Noordelijke Nederlanden blijft de typering van K. van Berkel zeker te onderschrijven: 'Waterbolk is de laatste vertegenwoordiger van deze variant van een brede Europese geestelijke beweging geworden' (12).

M. Baelde

H.M.A. Breukink-Peeze, e.a., ed., *Kostuum verzamelingen in beweging. Twaalf studies over kostuumverzamelingen in Nederland en inventarisatie van het kostuumbezit in Nederlandse openbare collecties* (Kostuum (1995); Zwolle: Nederlandse kostuumvereniging voor mode en streekdracht, 1995, 196 blz., *f*37,50, ISBN 90 72777 06 9).

Het verzamelen van kleding en kostuums schijnt niet langer het terrein van enkele ingewijden te zijn. Dat blijkt uit het bestaan van de Nederlandse kostuumvereniging voor mode en streekdracht, waar al jaren particuliere en institutionele verzamelaars

elkaar ontmoeten. Ter gelegenheid van het vijftien-jarig bestaan van deze vereniging verscheen *Kostuum verzamelingen in beweging.* In twaalf artikelen, voornamelijk geschreven door kunsthistorici die veelal als conservator van kostuumcollecties werkzaam zijn, passeren verschillende facetten van kostuumverzamelingen de revue.

Allereerst worden verschillende motieven besproken die in het verleden geleid hebben tot het verzamelen van kleding. Zo werden in de Middeleeuwen bijvoorbeeld in verband met de

reliekwaarde, de kledingstukken van heiligen verzameld, terwijl Rembrandt en andere kunstenaars kledingstukken verzamelden vanwege hun artistieke waarde. De zogenaamde Oranje-Nassaukostuumcollectie is een voorbeeld van een verzameling van historisch belangrijke kostuums, waarvan de authenticiteit echter vaak omstreden is. Alleen een kanten kraagje van koningin Wilhelmina uit deze collectie kan voor authentiek doorgaan (42).

Vervolgens worden in een aantal artikelen de geschiedenissen verteld van verschillende museale collecties. Hierbij wordt onderscheid gemaakt tussen algemene kostuumcollecties (zoals die te vinden zijn in het Rijksmuseum te Amsterdam en het Centraal Museum Utrecht), specifieke kostuumcollecties (bijvoorbeeld de kantcollectie van het Rijksmuseum) en streekdrachten (collecties in het Fries Museum in Leeuwarden en het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem). Aparte aandacht verdient in dit kader de geschiedenis van het Nederlands Kostuummuseum. Hoewel verschillende musea over kledingcollecties beschikken, werd in 1952 in Den Haag voor de eerste keer in de westerse geschiedenis een in kostuums gespecialiseerd museum opgericht. In de jaren tachtig hield het Nederlands Kostuummuseum op te bestaan en is de collectie van dit museum opgegaan in het Haags Gemeentemuseum.

Uit de verschillende artikelen blijkt dat een collectie niet alleen het resultaat is van tijdgebonden, maar vooral van persoonsgebonden factoren; verschillende conservatoren en directeuren blijken diverse stempels op de collectie te drukken. De werkzaamheden bijvoorbeeld van jkvr. dr. C.H. de Jonge voor het Centraal Museum Utrecht resulteerden in een enorme uitbreiding van de kostuumcollectie van dit museum, terwijl het directeurschap van mevrouw dr. M.E. Houtzager voor hetzelfde museum voor de kostuumafdeling een periode van rust en consolidatie betekenden (80-85). Opvallend is dat kledingcollecties - ontstaan uit particuliere initiatieven en verzamelingen - aangevuld worden door schenkingen en legaten en in veel mindere mate door aankopen.

Ieder museum dat in het bezit is van een kostuumcollectie wordt vroeg of laat geconfronteerd met de vraag hoe deze collectie gepresenteerd dient te worden. Kleding komt immers het beste tot haar recht als zij gedragen wordt, maar uit het oogpunt van conservering is dit helaas onmogelijk. In de loop der tijden zijn voor het tonen van de kleding verschillende presentatievormen gebruikt, die varieerden van het houden van kostuum-shows (Cruys Voorbergh en Eline Canter Cremers-van der Does) tot het plaatsen van levensechte karakterpoppen in stijlkamers (Jan Duyvetter in het Nederlands Openluchtmuseum) en het tonen van de kleding op kale rompen.

Speciale aandacht wordt besteed aan de privé-verzamelingen van de al eerder genoemde Cruys Voorbergh, Eline Canter Cremers en Felix Tal (waaiers). De verzameling van eerstgenoemde vormde de basis voor de collectie van het Nederlands Kostuummuseum. Evenals bij Eline Canter Cremers ging bij hem het verzamelen van kleding samen met het houden van shows. Eline Canter Cremers kon bij het samenstellen van haar shows een keuze maken uit een collectie die zeker drie eeuwen omspande.

Naast deze artikelen, die helaas niet alle uitmunten in helderheid en nog wel eens irrelevante informatie bevatten, geeft de bundel een uitgebreide inventarisatie van het kostuumbezit in Nederlandse openbare collecties. Uit deze inventarisatie blijkt dat veel musea geen idee hebben van de omvang van hun textielbestand, wellicht mede veroorzaakt door het feit dat de textielcollectie vaak de hekkensluiter is bij de

registratie en automatisering van de museumcollectie. Tevens blijkt uit de inventarisatie dat ons land over een groot aantal collecties beschikt op het gebied van militaire en ambtelijke kleding. Geconcludeerd kan worden dat aan kostuumhistorisch onderzoek en deskundigheidsbevordering een hoge prioriteit moet worden toegekend bij het in kaart brengen van de 'Kostuumcollectie Nederland'. Het jubileumboek van de Kostuumvereniging geeft daartoe een geslaagde eerste aanzet.

H.E. Koelewijn

T. van der Meer, *Sodoms zaad in Nederland. Het ontstaan van homoseksualiteit in de vroegmoderne tijd* (Dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam 1995, Memoria. Cultuur- en mentaliteitshistorische studies over de Nederlanden; Nijmegen: SUN, 1995, 512 blz, *f*59,90, ISBN 90 6168 444 7); D.J. Noordam, *Riskante relaties. Vijf eeuwen homoseksualiteit in Nederland, 1233-1733* (Hilversum: Verloren, 1995, 332 blz., ISBN 90 6550 513 X).

Afgezien van herdenkingsmomenten wordt historisch Nederland wat betreft de vroegere perioden slechts af en toe geconfronteerd met twee studies over hetzelfde onderwerp in hetzelfde jaar. Hoewel elke publicatie op zijn eigen merites behoort te worden beschouwd, biedt dit voor de recensent een uitgelezen mogelijkheid tot vergelijking. Het betreft hier twee vruchten van een nog altijd emancipatorische tak van het historisch bedrijf, waarvan de ene, *Sodoms zaad,* als proefschrift is verdedigd aan de VU te Amsterdam. Zowel deze studie als *Riskante relaties* is het resultaat van jarenlang onderzoek en beide boeken borduren voort op eerdere publicaties van de auteurs, die hierdoor op elkaars werk hebben kunnen reageren. De onderlinge discussie is echter spaarzaam en overwegend eenrichtingsverkeer; alleen Noordam deelt enkele keren een speldenprikje uit. Deels is dit verklaarbaar door verschillende doelstellingen en invalshoeken. Er is niettemin wel degelijk sprake van overlapping in thema's en descriptie. Deze overlapping is overigens meestal verrijkend voor de lezer, juist ook door complementaire elementen. Waar liggen verschillen en punten van overeenkomst?

Laten we beginnen met de behandelde periode. Terwijl Noordam enigszins abrupt ophoudt in 1733 (de toegezegde vooruitblik bestrijkt slechts enkele alinea's in de conclusie), gaat Van der Meer vrolijk door tot halverwege de negentiende eeuw, na 1815 weliswaar in epiloogvorm. De achttiende eeuw krijgt bij hem de meeste aandacht. Noordam lijkt op het eerste gezicht een groter deel van de Middeleeuwen te behandelen dan Van der Meer, die in de veertiende eeuw zijn startpunt vindt. We moeten echter het beginjaar 1233 van *Riskante relaties* zien als kunstgreep voor een pakkende ondertitel, die bovendien het te moderne begrip ‘homoseksualiteit’ bevat. Noordam zegt zijn boek aan te vangen met de periode waarin de eerste doodvonnissen op het huidige Nederlandse grondgebied wegens sodomie werden uitgesproken. Verderop is slechts sprake van een eerste melding van sodomie in 1233 (in tabel 1 staat 1223), in Maastricht; de eerst bekende verbrandingen volgen in 1321, dus ook zijn boek komt pas met de veertiende eeuw echt op dreef. Behalve de mogelijk geringe vervolgingsdrift heeft dit grif te maken met het voor de Middeleeuwen schaarse bronnenmateriaal, een periode die Noordam zonder redelijk argument laat doorlopen tot 1570. De nadruk ligt overigens ook bij hem op de periode vanaf 1680.

Wat willen beide auteurs betogen en voor welke opbouw hebben zij gekozen? Het gaat Noordam om de veranderingen in het gedrag van mensen die met geslachtsgenoten seksuele contacten onderhielden en de hiertegen door overheid en samenleving - in het bijzonder de kerken - getroffen maatregelen. Hiermee hoopt hij een bijdrage te leveren aan het debat over de ontstaansgeschiedenis van de homoseksuele identiteit en de discussie over genderbewustzijn in het algemeen. Bij Van der Meer ligt primair het accent op de laatste aspecten, op de vraag naar het

ontstaan van homoseksuele verlangens en de reacties hierop van ‘hoofdrolspelers’ en hun verwanten, het wereldlijk en kerkelijk gezag en het publiek. Hij spreekt van ‘het vertoog’ dat zich vóór 1730 kenmerkte door ‘zwijgen’ en nadien door ‘spreken’ en de *volonté de savoir* - een reminiscentie aan Foucault. Maar ook Van der Meer schenkt veel aandacht aan de gedragingen als zodanig. En beide auteurs verliezen in hun betoog de Europese context en de internationale literatuur niet uit het oog.

Noordam beantwoordt zijn vragen in hoofdzaak thematisch via een chronologische structuur. Hij zet met behulp van tabellen het aantal bekende gevallen van sodomie in ‘Nederland’ in vier

perioden helder op een rij. Het is afwachten in welke mate het hier een tussenstand betreft. Zo is in tabel 3 (periode 1680-1729) slechts één van de 32 zaken buiten Holland en Utrecht gesitueerd en dat is wel erg weinig. Noordams laatste drie hoofdstukken gaan over de beruchte sodomieprocessen van 1730-1733, inclusief die van Rudolph de Mepsche te Faan. Van der Meer begint met deze processen ter inleiding. Diens opzet is, met vijf onderdelen en tien in beschrijving en theorie alternerende hoofdstukken, nog thematischer van karakter en is deels zelfs retrospectief. Zijn boek zit hierdoor ingewikkelder in elkaar, hoewel de auteur dit door goede uitleg alsook samenvattende passages en herhalingen probeert goed te maken. We leren op deze wijze de notoire sodomieten soms wel wat al te goed kennen, omdat ze telkens weer bij andere thema's als exempels ten tonele worden gebracht. Zo lezen we drie keer over de voor eeuwig door de tortuur geknakte gezondheid van Litius Wielant en op zijn minst vijf keer over de briefsmokkel van Barend Blomsaet uit de gevangenis. Ook de door Jan van Zaanen in 1826 schriftelijk geuite homoseksuele verlangens komen na een succesvol gebruik in de opening wel erg vaak terug. Op den duur werken de herhalingen en vele voorbeelden kortom vermoeiend; de integrale beschrijving van de zaak Klanck-Schroven (1816) in Van der Meers epiloog leest dan ook verademend.

Na de Middeleeuwen nam hier te lande de rechtskennis inzake sodomie toe. Dit had tot de achttiende eeuw geen invloed op het aantal sodomieprocessen. Dat bleef beperkt, zowel onder de katholieke landsheren als tijdens de Republiek. In de zeventiende eeuw zou dit volgens Noordam voor Nederland en Engeland onder andere te verklaren zijn uit de grote mate van interne rust in vergelijking met de andere West- en Zuid-Europese landen. Erg aannemelijk klinkt dit niet voor Engeland gezien de roerige periode van Cromwell *cum suis* aldaar en nadien de *Glorious Revolution*. Wel kan de vestiging van het protestantisme een rol hebben gespeeld. In zijn inleiding spreekt Noordam over de traditionele verwachting dat de gereformeerde kerk sodomieten waarschijnlijk enorm geweerd zal hebben. Hij concludeert dat dit niet het geval is geweest. Zelfs gedurende de hetze rond 1730 bleven felle reacties nagenoeg uit. In zijn verklaring constateert Noordam een samenhang met de groeiende bescherming van het huwelijk in die tijd en de afnemende tolerantie ten opzichte van andere minderheden, zoals de katholieken. *Sodoms zaad* werkt hier aanvullend: ‘Voor protestanten waren katholieken degenen die zich bij uitstek aan sodomie schuldig maakten’ (341), het kwaad kwam uit Italië. Men kon er maar beter over zwijgen en dat gebeurde dan ook doorgaans in de Gouden Eeuw. Eén of meer voorbeelden van protestantse zwartmakerij zou hier op zijn plaats zijn geweest. Van der Meer draait echter de zaak om door meteen de katholieke verdachtmaking jegens Calvijn te vermelden.

Terwijl stadhouder-koning Willem III in *Sodoms zaad* slechts drie keer kort figureert, wijdt Noordam aan hem een zogezegd centraal hoofdstuk. Hierin voert hij deze Oranjetelg op om de overgang rond 1700 van de ‘oude sodomiet’ naar de ‘moderne homoseksueel’ te adstrueren. De wijze waarop Noordam de seksualiteit van Willem III ontrafelt, klinkt voor de buitenstaander redelijk overtuigend, maar blijft in essentie onzeker. Zolang dit laatste het geval is, schuilt in de gehele doelstelling van het hoofdstuk een zwakte. Ook op de uitwerking valt wel wat af te dingen. Noordam legt in de vraagstelling een mogelijke relatie tussen Willems eventuele heteroseksualiteit en diens geslachtsverkeer met Mary en andere vrouwen.

Maar hoe relevant is dit verband, als men bedenkt dat Willem III de dynastie graag veilig had willen stellen? Vorsten, ook met kinderen zoals de eerder door Noordam besproken middeleeuwse koning van Engeland Eduard II, zijn alleen daarom al bij uitstek moeilijk bruikbaar in de discussie over de homoseksuele identiteit.

Verder komt Noordam in dit hoofdstuk langzaam terzake, want eerst wordt uitgebreid het seksuele gedrag van Willems voorouders besproken. De slotzin wat betreft vaders kant is op

zijn minst tendentieus: ‘Met zo'n voorgeslacht leek Willem III, een vrouwenliefhebber van formaat te worden’ (89-90). Maar aan moeders kant waren er verwanten die ‘tegen hun gevoelens op seksueel gebied nauwelijks waren opgewassen’ (98). Noordams bedoeling met deze woorden is niet duidelijk. Een Schotse betovergrootvader is de eerste die het betreft en die volgens hem belangrijk is voor het begrijpen van Willems seksualiteit. Welke gedachten omtrent erfelijkheid huldigt de auteur hier? Met zo'n aanpak lijkt het alsof Noordam onbedoeld munitie wil aandragen voor de nog nooit bewezen veronderstelling dat homoseksualiteit in de vrouwelijke lijn wordt doorgegeven. Maar hij relativeert vervolgens zelf de erfelijke factor en degradeert zo zijn paragrafen over Willems voorgeslacht tot versiering. Bij Lodewijk XIII, een andere verwant van Willem, wringt Noordam zich in vergelijkbare bochten. Het zal best waar zijn dat deze Franse koning weinig met zijn vrouw sliep, maar het voert wat ver om dit op te hangen aan haar geringe aantal miskramen.

Noordams volgende hoofdstukken over de organisatie van gelijkgeslachtelijk seksueel verkeer in de context van de maatschappelijke veranderingen na 1680 - de kern van de studie - voldoen daarentegen beter en vergroten kennis en inzicht in het verschijnsel zonder meer. Ook Van der Meer toont, met nog meer diepgang en veel theoretische reflectie, aan dat homoseksuele verlangens al aan het eind van de zeventiende eeuw en niet pas met de negentiendeeeuwse medicalisering zijn ontstaan. Door de vervolgingen werden de betrokkenen gedwongen over deze verlangens na te denken. Van der Meer besluit zijn boek met de vraag naar de herkomst van de homoseksuele verlangens. In zijn aanzet tot een antwoord verbindt hij deze met het begrip ‘moderniteit’, met individualisering, secularisering en wensen omtrent gelijkheid. Een korte bespiegeling over de ontwikkeling van het vertoog na 1850 zou hier interessante stof hebben kunnen opleveren, maar het is begrijpelijk dat de auteur zich heeft beperkt.

Tot slot enkele losse punten. Vergelijkingen tussen heden en verleden horen bij de historische analyse. Noordams openingspagina is hiervan echter geen geslaagd voorbeeld en doet afbreuk aan de rest van zijn studie. Zijn woordspelingen en overeenkomsten tussen ‘toen en nu’ komen gekunsteld en bijna populistisch over. Enkele voorbeelden: ‘Toen’ was homoseks levensgevaarlijk vanwege een mogelijk doodvonnis bij verdenking, ‘nu’ vanwege het besmettingsgevaar van aids. Is hier sprake van een overeenkomst? Of: ‘Toen’ konden homo's elkaar treffen op donkere plaatsen onder de bomen, ‘nu’ in darkrooms. Wel, de parken zijn er voor een aantal homo's nog altijd en de darkrooms niet exclusief voor de ‘gay-scene’. Een vergelijking met bijvoorbeeld de hedendaagse fundamentalistische islamitische cultuur zou een meer geslaagde start hebben kunnen opleveren.

Qua bronnenmateriaal zijn voor *Sodoms zaad* - zie ook de bijlage, die meer gevallen oplevert dan de tabellen in *Riskante relaties* - primair de archieven van Amsterdam, Den Haag en Utrecht en van de hoven van Holland en Utrecht benut. Noordam heeft wat meer gegevens uit andere gewesten verwerkt, echter lastig op te merken omdat een overzicht van archivalia ontbreekt. De neerlandicus Van der Meer voegt daartegenover een andere waardevolle dimensie toe door gebruik te maken van diverse literaire bronnen.

Beide schrijvers zouden veel werk hebben gehad aan anonimisering, wanneer zij huidige regels omtrent privacy in acht hadden moeten nemen. Door de strafbaarheid van sodomie tot de negentiende eeuw en de ‘wil tot weten’ van de rechters van toen

weten we nu immers veel van een groep geïdentificeerde personen. Dit heeft soms iets gênants. Van der Meer weet hiermee op de meest passende wijze om te gaan en zijn rechtvaardiging voor de anekdotiek in *Sodoms zaad* is lovenswaardig (76-78). Noordam laat daarentegen soms zijn fantasie wat te ver gaan. Zo spreekt hij bijvoorbeeld - het klinkt humoristisch - over orgelspel dat 'misschien het seksueel genoegen aanwakkerde of in ieder geval overstemde' (161). Nogmaals, dergelijke passages zijn incidenteel en overstemmen geenszins al het lezens-

waardige in *Riskante relaties,* dat evenals *Sodoms zaad* niet op historische rotsbodem mag verdwijnen.

J.W. Koopmans

G.N.M. Vis, *Het weeshuis van Woerden. 400 Jaar Stadsweeshuis en Gereformeerd wees- en oudeliedenhuis te Woerden 1595-1995* (Hilversum: Verloren, 1996, 285 blz., *f*25,-, ISBN 90 6550 528 8).

Na het weeskind van Woerden het weeshuis zelf: is dat niet wat veel van het goede in minder dan twaalf maanden? Het bleek puur toeval dat het College van regenten van het voormalige weeshuis van de stad Woerden aan G.N.M. Vis opdracht gaf tot het schrijven van een historische studie over die instelling bij gelegenheid van het vierde eeuwfeest van de stichting, op hetzelfde ogenblik dat mijn manuscript over de enige wees die het tot een bescheiden bekendheid heeft weten te brengen tot afronding kwam. Beide boeken completeren elkaar wonderwel. Terwijl mijn studie de belevingswereld van een individueel weeskind als invalshoek neemt, beschrijft Vis, zonder die jongen te ignoreren, gedetailleerd de interne en externe organisatie, het beheer, de bevolking en het dagelijks leven (kleding, voeding, godsdienst, leertijd, ziekte, tucht) van het weeshuis als stedelijke instelling over een periode van ruim twee eeuwen, van de stichting in 1595 tot de opheffing in 1811. Na 1811 werden de weeskinderen door de stichting tot beheer van het intussen 'gereformeerd' verklaarde weeshuis ondergebracht in gezinnen of in andere tehuizen. Vis heeft nog enkele hoofdstukken toegevoegd over de positie van de Woerdense wezen na 1811, de lotgevallen van het gebouw en zijn bewoners in de negentiende eeuw, het gebruik ervan als bejaardenhuis (reeds in de stichtingsakte van 1595 voorzien) van 1910 tot 1975, en de terugkeer van het gebouw naar een nieuwe vorm van jongerenopvang sedert 1991. Het zwaartepunt van het boek ligt echter in de twee eeuwen na de oprichting.

Bij zulke stabiele instellingen als de vroegmoderne weeshuizen heeft een chronologische hoofdstukopbouw weinig zin. Slechts af en toe onderbrak een opzienbarende gebeurtenis de alledaagse grauwsluier. Behalve de extases van de jonge Evert Willemsz. in 1622-1623 moet dan met name worden gewezen op de terechtstelling (klaarblijkelijk een unicum in de Nederlandse weeshuisgeschiedenis) van weesvader Gerrit Jansz. de Ruijter alias Slintworm in mei 1669 wegens ontucht met weesmeisjes, en op de openlijke rebellie van de weeskinderen in 1792 tegen het gebrek aan leiding, de slechte kost en het wanbeheer van het weeshuis. Men kan zich afvragen in hoeverre de roerige tijden toen debet waren aan die daad van verzet. Maar de continuïteit overheerst. Terecht heeft Vis dan ook voor een systematische behandeling van allerlei aspecten van de thematiek gekozen. Hij kon daartoe over een bijna complete reeks weeshuisrekeningen vanaf 1600 beschikken, terwijl de opname van weeskinderen in beginsel in de vroedschapsresoluties werd opgetekend (al gooiden enkele stadssecretarissen er wel eens met de pet naar). Daarnaast zijn er reglementen, boedelinventarissen, en stukken over de crisis van 1792. De tekst van die reglementen en inventarissen, een aantal seriële gegevens (aantallen wezen in

het weeshuis, aantallen op ambacht bestede wezen, inkomsten uit collectes e.d.) en de namen van alle uit de vroedschapsresoluties bekende weeskinderen, weesouders en regenten, zijn in bijlagen aan het boek toegevoegd. Tenslotte geeft Vis volledige registers van personen, plaatsen en zaken. Al met al een goede, mooi uitgegeven synthese waarmee de initiatiefnemers eer inleggen. Door de systematische presentatie van de gegevens zal het boek vooral goede diensten kunnen bewijzen bij vergelijkende studies.

Vis is erin geslaagd om, naast de beheerstechnische kost die in zulke gedenkboeken onvermijdelijk is, een duidelijk beeld te schetsen van enkele aspecten uit het weeshuisleven die

veelal onderbelicht blijven. Met name de leertijd van de weeskinderen die op ambacht waren besteed komt dank zij de systematische verwerking van de weeshuisrekeningen beter uit de verf dan elders. Ook de ontwikkeling van de aantallen kinderen weet Vis plausibel te reconstrueren, al blijft de reden van sommige schommelingen onduidelijk. Zijn reconstructie van de achtereenvolgende bouwstadia en de indeling van het gebouw corrigeert mijn eigen presentatie, maar blijft op onderdelen noodgedwongen zelf wat tentatief. Kennisneming van mijn negen maanden eerder verschenen boek had Vis overigens voor een aantal onnauwkeurigheden kunnen behoeden, niet alleen over Evert Willemsz. en zijn familie, maar ook over Woerden en zijn bewoners (zo over het bevolkingsaantal, op pagina 248 verkeerd geïnterpreteerd). Daartegenover staat dat hij mijn gegevens op onderdelen corrigeert en mijn veronderstellingen dank zij de seriële aanpak soms weet te relativeren. Het moet mij slechts van het hart dat auteur en uitgever zich bij het omslagontwerp en de illustraties wel wat eleganter van de *Wegen van Evert Willemsz.* hadden kunnen onderscheiden.

Willem Frijhoff

M.A.W. Gerding, *Vier eeuwen turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950* (Dissertatie Wageningen 1995, HES Studia Historica XVIII, AAG Bijdragen XXXV; Wageningen: Afdeling agrarische geschiedenis Landbouwuniversiteit Wageningen, 't Goy-Houten: HES uitgevers, 1995, 533 blz., ISBN 90 6194 298 5).

Eeuwenlang was turf in de Nederlanden de meest gebruikte energiedrager. Vanaf ca. 1550 kwam een aanzienlijk deel van de in ons land verstookte turf uit de noordoostelijke productiegebieden. De aard van het veendersbedrijf en de omvang van de productie in de verschillende deelgebieden in de vier provincies in het noordoosten van ons land worden in deze studie nauwgezet en op grond van een groot aantal bronnen beschreven. Volgens de schrijver kan men het centrale thema van zijn boek ‘simpelweg’ samenvatten in de vraag: waar is wanneer hoeveel turf gewonnen? Daarmee wekt hij de indruk dat het hem gaat om het vaststellen van het productievolume in de 72 deelgebieden die hij heeft onderscheiden. De verveningsgeschiedenis van elk van die gebieden wordt in een fraaie schets beschreven en vervolgens wordt een schatting gemaakt van de omvang van de turfproductie ter plaatse. Deze beschrijvingen verzekeren het boek van een vaste plaats in de geschiedschrijving van de vervening in Nederland. Ten einde een beeld te geven van de economische betekenis van de veenderij in deze gebieden, wordt in de voorlaatste hoofdstukken ook nog uitgebreid ingegaan op het vervoer en de afzet van de turf die in de noordoostelijke winningsgebieden werd geproduceerd. De schrijver besluit met een hoofdstuk waarin een overzicht wordt gegeven van vier eeuwen turfwinning. Daarna volgen nog bijna honderd pagina's met bijlagen.

De schattingen van de turfproductie in de verschillende deelgebieden spelen een belangrijke rol in het betoog van de schrijver. Om de gegevens over de omvang van de productie in de verschillende gebieden onderling vergelijkbaar te maken, heeft

hij alle getallen omgerekend naar een standaard ‘dagwerk’ van 10.000 turven (11). Dat is een goed uitgangspunt, maar de wijze waarop hij zijn gegevens heeft bewerkt, is daarmee nog niet te controleren. Schrijver verwijst daarvoor weliswaar naar Bijlage 1.1 (373-374: veenmaten), maar de daar verstrekte gegevens zijn volstrekt corrupt. De gemiddelde afmetingen van de lange hoogveenturf worden hier gesteld op 45 x 12 x 15 cm. Dat is curieus. Een turf van bijna een halve meter lengte? Daar valt toch niet mee te werken? Verder wordt in Bijlage 1.1 gesteld dat die lange hoogveenturf met een gemiddelde grootte van 45 x 12 x 15 cm een volume had van 0,054m^3. Nog curieuzer!!

45 x 12 x 15 cm maakt 0,0081 m^3 en niet 0,054 m^3. Dat is een aanmerkelijk verschil! De opgegeven grootte van 0,054 m^3 kan in geen geval juist zijn: op grond daarvan zou een turfton (= 40 turven) een grootte hebben gehad van 2,16 m^3! Ik kan mij geen turftonster voorstellen die met een dergelijke inhoudsmaat overweg zou kunnen. Maar het verhaal is nog ongeloofwaardiger. De auteur stelt in deze bijlage dat het natte veen in Drenthe een volume had van 110 m^3 per dagwerk van 10.000 turven. Daaruit volgt dat een turf in natte toestand gemiddeld een volume gehad moet hebben van 110: 10.000 = 0,011 m^3 = 11 dm^3. Dat komt overeen met een gewicht van ruim 10 kg per turf. Vertwijfeld vraag je je dan af of de auteur wel weet hoe een turf eruit ziet!

Wat er rekenkundig precies is fout gegaan, is niet af te leiden uit de gepubliceerde gegevens. Duidelijk is echter dat het bijzonder gevaarlijk is om een grootse rekenkundige constructie te maken zonder ook maar op één punt de uitkomsten van de berekeningen te toetsen aan onafhankelijke feiten. In het begin van de negentiende eeuw werden de tabellen van J.C. Honken gebruikt om de grootte van een partij gestapelde turf om te rekenen in tonnen, afhankelijk van de grootte van de gebruikte turfton (Borger, *De Veenhoop* (1975) 189-191). Die tabellen boden de schrijver dus een mogelijkheid om de gehanteerde maten te toetsen aan andere gegevens. Verder is bekend dat de grootte van de turfton in 1827 bij de wet werd gesteld op 200 liter, maar volgens Drentse klagers over de herinvoering van de turfaccijns was de feitelijke inhoud van de turfton slechts 134 dm^3 groot. Ook met dat gegeven heeft de schrijver kennelijk niets gedaan. Een andere mogelijkheid voor een controleberekening lag in de bewaard gebleven peilingen van de dikte van het veen in Zuidoost-Drenthe uit de tijd voorafgaande aan de afgravingen. Waarom zijn die niet in de beschouwingen betrokken? Daarmee hadden ernstige fouten voorkomen kunnen worden.

Maar er is nog meer fout gegaan. Het gaat hier namelijk om een dissertatie die verdedigd is aan de Landbouwuniversiteit te Wageningen. Ik kan mij goed voorstellen dat de promotor in zijn discussies met de promovendus de aandacht vooral heeft gericht op de hoofdzaken van de studie en minder heeft gelet op de toelichtende details die in de bijlagen zijn opgenomen. Maar dat geen van de leden van de leescommissie de moeite heeft genomen om de betrouwbaarheid van de grondslagen van al die berekeningen te toetsen, dat vind ik verbijsterend. Het behoort toch ook tot de kwaliteitsbewakende taak van de leescommissie om promovendus én promotor te beschermen tegen het ongemerkt binnensluipen van dit soort akelige fouten in een manuscript?!

Maar nu het boek. Onmiskenbaar gaat het hier om een belangrijk boek van een vakkundig geschiedschrijver. De juistheid van de verleende doctorsgraad staat dan ook volstrekt niet ter discussie. Ook het bijgevoegde cijfermateriaal oogt betrouwbaar, al is dat vanwege de bovengenoemde redenen niet te controleren. En juist die controleerbaarheid is van groot belang voor de verdere discussie over het gebruik van turf in het verleden. Er wordt op het ogenblik namelijk onderzocht in hoeverre de uit andere bronnen bekende fluctuaties in het CO_2-gehalte in de atmosfeer in onze streken verklaard kunnen worden uit de omvang van de turfconsumptie in de Nederlanden gedurende de laatste 200-800 jaar. Het zal duidelijk zijn dat deze dissertatie voor die actuele problematiek belangrijke historische bouwstenen

aandraagt. Maar dan moet wel navolgbaar zijn hoe de schrijver de productiecijfers heeft omgerekend naar volumes vergraven veengrond. Anders is het lastig om de door de schrijver gepubliceerde gegevens te gebruiken bij het preciseren van de schattingen van de uitgestoten hoeveelheden CO_2 in het verleden. Het is dan ook ten zeerste gewenst dat de schrijver op korte termijn nog eens terugkomt op de door hem gehanteerde rekenmethoden. Het belang van zowel zijn boek als de discussie over de CO_2-uitstoot in het verleden rechtvaardigt zo'n nadere toelichting.

Tot slot nog iets over de door Leenders en Stol bepleite diffusie-these. Terecht wijst Gerding

erop dat er al vóór het begin van de zestiende eeuw in Noordoost-Nederland systematisch en marktgericht is verveend. Maar dat is niet de kern van de discussie. In de tweede helft van de zestiende eeuw heeft het vervenersbedrijf in Noordoost-Nederland een proces van schaalvergroting doorgemaakt waardoor de kosten per eenheid product belangrijk konden worden verlaagd en nieuwe technieken toegepast. De vraag is nu: was dat een autonome Groninger ontwikkeling of hing dat samen met de expansie van het sociaal-economische systeem van de (zuid)westelijke Nederlanden. Het antwoord op die vraag zou nog eens overwogen moeten worden, mede in het licht van de feiten die dr. W.A. Ligtendag (*De Wolden en het water*) onlangs heeft gepubliceerd.

G.J. Borger

G. Rooijakkers, *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (Dissertatie Nijmegen 1994, Memoria. Cultuur- en mentaliteitshistorische studies over de Nederlanden; Nijmegen: SUN, 1994, 702 blz., *f*69,50, ISBN 90 6168 403 X).

Rooijakkers opent zijn dissertatie (KU Nijmegen, 1994) met een symbolische *Thesenanschlag*: in 1994 werden een gevilde reegeit en twee paar konijnenoren aan de kerkdeur van Hoogeloon gespijkerd. Journalisten konden niet meer met die daad overweg, de pastoor ('best wel geschokt') begreep het misschien beter dan Rooijakkers suggereert, en ook de politie was niet echt onthand. Maar het geval interesseert hem vooral omdat het goed illustreert waar het hem om gaat: hij herkende er onmiddellijk 'structurele vormelementen' in die deel uitmaken van het regionaal ritueel repertoire van Oost-Brabant. De symbooltaal ervan bleek echter nog maar door weinigen te worden verstaan, ze is een 'nagenoeg dode taal' geworden. Rooijakkers wil in zijn boek die taal (de 'betekenisinhouden') reconstrueren door systematisch de uiteenlopende cultuurvormen uit het verleden contextueel te duiden. In de titel van zijn boek noemt hij dat vorm- en betekenisveld 'volkscultuur' - een beladen en riskante term. In de tekst wordt echter duidelijk dat Rooijakkers hier geen beperkte sociale betekenis aan wil geven, maar er veeleer een breed dekkend cultuurbegrip onder verstaat dat verwijst naar datgene wat het gehele volk in beginsel gemeenschappelijk heeft: de rituele vormgeving van het dagelijks leven.

Rooijakkers' boek is bedoeld als een vertaalslag van het lopend volkskundig onderzoek in de richting van de sociale wetenschappen. Dat valt in zijn definities te merken. Hij definieert het 'overkoepelende begrip volkscultuur' heuristisch als 'een stelsel van groepsculturen (culturele circuits) ... die beschikken over specifieke routines (gedragsrepertoires) en vaste codes (rituelen)'. Zijn benadering draait daarbij 'om de wisselwerking tussen betekenisgeving en vormgeving in een pluriform stelsel van groepen waarin machtsverschillen een grote rol spelen' (10). Groepen, netwerken en cultuurbemiddeling staan dus centraal. Omdat vormgeving en betekenisgeving niet even stabiel zijn maar aan wisselende veranderingsritmes beantwoorden, verloopt het proces niet lineair. Een evolutionistisch moderniseringsdenken dat een

voortdurende groei van rationaliteit in de wereld postuleert, zoals een oudere sociaal-economische geschiedenis dat wilde, wijst Rooijakkers dan ook resoluut af.

Nu is de wisselwerking tussen vorm en betekenis niet rechtstreeks kenbaar. Historische volkscultuur wordt bijna steeds via bronnen van normatieve aard overgeleverd: voorschriften, verbodsbepalingen, kerkelijke of gerechtelijke vormen van repressie, verontwaardigde verslaggeving van tegenstanders. Rooijakkers construeert daarom een interpretatiemodel dat de wisselwerking tussen de voorgeschreven orde en de geleefde praktijk naar voren haalt, en de bronnen zoveel mogelijk op hun normatieve lading schoont. Dat hij de volkscultuur zo soms 'volkser' invult dan zij in werkelijkheid moet zijn geweest, is een methodologisch euvel dat we maar

even voor lief nemen. De volkscultuur van de elite komt later nog wel eens aan bod. Bovendien is Rooijakkers' volkscultuur sterk religieus gekleurd. Ook dat heeft met zijn bronnen te maken. Niet alleen trad de kerk in het verleden bij uitstek op als vormgever, hoeder of politieagent van de culturele codes en hun betekenis, ook speelt in Oost-Brabant nog extra mee dat de kerk van de meerderheid verdacht was bij de overheid, zodat er vaak minstens drie partijen in het spel zijn, en religie de voor allen herkenbare taal of inzet van de conflicten werd.

Voortbouwend op deze uitgangspunten, geholpen door een trefzekere eruditie, en gestuurd door een benijdenswaardige flair voor de schijnbare rommel achter de coulissen van de geschiedbronnen heeft Rooijakkers een sterk en voorbeeldig boek over de vorm- en zingeving van het dagelijks leven in pre-industrieel Oost-Brabant geschreven. Hoewel verstoken van een Gouden Eeuw, blijkt het reliëf van het Brabantse kopergeld zeker zo beeldrijk als het Hollandse. Soms lijkt het koper er de plaats van het goud in te nemen, alsof de wisselwerking tussen confessioneel wantrouwen en omgangsoecumene de Brabantse samenleving per saldo meer kleur heeft gegeven. Misschien komt dat ook wel omdat het boek krachtig is gecomponeerd, rijk en veelzijdig gedocumenteerd, zowel vanuit het tekst- als vanuit het beeldmateriaal gedacht, en in zijn verhaalstructuur steeds dicht bij andere verbeeldings- en belevingswerelden weet te blijven. Zonder het kaleidoscopisch gezichtspunt te verwaarlozen, zien we het Oost-Brabantse leven er steeds in een dubbele interactie: sociaal (het handelen in confrontatie met anderen), en cultureel (de betrokkenheid van zingeving op vormgeving).

In het eerste hoofdstuk legt Rooijakkers nauwkeurig verantwoording af van zijn theoretische uitgangspunten en zijn methodiek. De lezer vindt daar doordachte paragrafen over mentaliteitsgeschiedenis en etnohistorie, historische gedragswetenschappen, Europese etnologie, en religiegeschiedenis, die een goede handleiding vormen voor wie zich daar snel over wil informeren. In hoofdstuk 2 wordt het klassieke beeld van Brabants volksaard gedeconstrueerd en introduceert Rooijakkers zijn eigen methodisch alternatief voor de perceptie van Brabants identiteit. Na hoofdstukken over de wereldlijke en kerkelijke kaders van de regio en over de kerkelijke bemiddelaars van het heilige (priester en predikant), volgt in vier omvangrijke hoofdstukken de kern van het boek. Rooijakkers groepeert zijn rituele repertoires op aandachtsvelden van antropologische aard: de beleving van tijd en ruimte, leeftijdgebonden cultuurvormen, de rituele markering van het dagelijks leven (overgangsrituelen, feesten), vormen van sociale interactie via woord en beeld. Deze abstracte onderzoeksvelden zijn onderverdeeld in paragrafen die naar herkenbare thema's verwijzen, door het beschavings- en/of het kersteningsoffensief indertijd als problematisch aangewezen: heilige plaatsen, sabbatsrust, vastentijd, jongerengroepen, charivari, kwanselbieren, nachtvrijen, carnaval, doodsmalen, schutterijen, devotionalia, enz.

Met zulke thema's heeft een auteur al gauw de smullers op zijn hand, zeker nu ‘boeiend’ gelijk is komen te staan met ‘beeldend’. De bewijsplaatsen, uit hun context gerukt, gaan gemakkelijk een eigen leven leiden, met gefixeerde betekenissen en een valse suggestie van continuïteit. Cultuurhistorici en volkskundigen staan hier voor een geducht dilemma. Ze moeten het midden zien te houden tussen het risico van reïficatie en de noodzaak beeldend, dus concreet te blijven, door voorvallen uit het veld te isoleren en er een bijzondere status in het betoog aan te geven. Rooijakkers

toont zich hiervan voortdurend sterk bewust. Zijn dissertatie is een model van methodische reflexie. In het grotendeels daarvan afgeleide *Eer en schande. Volksgebruiken van het oude Brabant* (Nijmegen, 1995), dat veel thematischer is geordend, levert hij naar mijn smaak echter te gemakkelijk voer voor de achterkant van een kwaliteitskrant in komkommertijd, en daarmee voor de wederopbloei van het reïficatie-euvel dat zijn dissertatie juist wilde bestrijden.

Een auteur van zo'n vol boek kan moeilijk worden verweten dat hij niet alles behandelt. De

keus is al heel ruim bemeten. Maar de lezer moet zich wel realiseren dat Rooijakkers' uitgangspunten eveneens verlies meebrengen. Zijn invalshoek heeft te maken met de positie die hij kiest in een volkskundig debat. Hoewel er veel geschiedenis in zijn boek zit, is zijn benadering toch heel duidelijk volkskundig, etnologisch, antropologisch, of hoe men het noemen wil. Twee benaderingswijzen laat hij dan ook in de schaduw: die van de sociale differentiatie en die van het historisch proces. Rooijakkers' Brabantse samenleving kent wel ongelijke partners die met macht spelen, maar analyseert niet echt op ongelijkheid. De procesmatige behandeling is evenmin afwezig, integendeel, maar het gaat daarbij vooral om allerlei vormen van interpersoonlijke of groepsgewijze interactie, niet om metaprocessen waarbinnen die interacties zelf weer structuurelementen zijn. Ondanks wat beginselverklaringen in tegenovergestelde richting behandelt Rooijakkers de geschiedenis in wezen horizontaal: alle jaren zijn gelijk. Dat komt omdat hij zijn problematiek niet in historische maar in antropologische termen definieert. Het gaat hem primair om het groepshandelen en zijn betekenis, om het mechanisme, niet om de drijfveer. Historische veranderingen zijn voor hem vooral een instrument om betekenis te achterhalen, in plaats van dat betekenisverandering hem op het spoor van metaprocessen zet. Wat beweegt echter een boerensamenleving tot verandering? Is ze soms structureel inert en moet de impuls van de interactie met ‘het andere’ komen: stedelijke cultuur, exogene elites, sociale ambities? De wat overbodige scherpte van Rooijakkers' uitval tegen Van den Eerenbeemts evolutionair en ‘romantisch’ moderniseringsconcept zal aan een binnen-Brabants conflict liggen. Zelf legt hij bij wijlen een wat romantisch waas van rituele authenticiteit en symbolische onbevangenheid over zijn boeren, dat ook wel een vraagteken verdient. Het zij hem vergeven. Zonder een minimum aan empathie geen cultuurgeschiedenis.

Willem Frijhoff

G. Rooijakkers, *Eer en schande. Volksgebruiken van het oude Brabant* (Nijmegen: SUN, 1995, 176 blz., *f*29,50, ISBN 90 6168 447 1).

In januari 1995 stond in een Brabantse regionale krant een klein bericht: ‘De ingang van het gemeentehuis in Rosmalen is het afgelopen weekeinde besmeurd met koffiefilters, theezakjes, televisiegidsen en pepernoten. Dader(s) besmeurden de deur met uitwerpselen. Eind december 1993 is de ingang ook besmeurd’. Voor de moderne lezer zijn dit soort incidenten niet meteen te begrijpen. De directe aanleiding valt misschien nog wel te achterhalen. Aan parate kennis over de oorsprong en context van zo'n vorm van volksgericht ontbreekt het vaak. Zulke gebeurtenissen spreken echter wel tot de verbeelding.

Gerard Rooijakkers, onderzoeker aan het P.J. Meertens-instituut te Amsterdam en conservator van Museum 't Oude Slot, Centrum voor het Kempische volksleven in Veldhoven, probeert dit hiaat met dit boek, geschreven voor een breed publiek, voor een deel op te vullen. Het boek is dan ook een voortvloeisel uit een tiendelige radio-serie over Brabantse volksgebruiken die in 1995 werd uitgezonden door Omroep Brabant naar aanleiding van de eveneens bij de uitgeverij SUN in de reeks Memoria

verschenen studie *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant, 1559-1853.* Het boek is zeer prikkelend geschreven en ook in zijn opzet geslaagd te noemen. Vooral als men na het lezen van elk hoofdstuk weer een samenhang kan ontdekken tussen hedendaagse gebruiken en vroegere volksgebruiken, vormt dit een grote aanzet dit boek tot het einde door te nemen. Toch is het leggen van een direct verband tussen spinningen ofwel labbayen (avonden, waarbij jonge mensen na een naaikransje bijeenkwamen) en de *houseparties* van tegenwoordig misschien wat ver gezocht. Dat past meer op de wervende achterflap van het boek, waar het dan ook te vinden is.

Oude volksgebruiken blijken in een nieuw jasje tegen de verdrukking in tot in de twintigste eeuw voort te bestaan. Tussen de regels door schetst de auteur dan ook de invloed van het civilisatieproces, vooral gesteund door katholieke en (enkele) protestantse geestelijken in de regio. Zij hebben zich met hand en tand verzet tegen wat zij respectievelijk zagen als bijgeloof of paapse gebruiken. De auteur heeft daarbij vooral geput uit herderlijke brieven en populaire godsdienstinstructies zoals 'De welmeynende BoereDogter' en 'De Boere-Theologie, oft den godvrugtigen kluysenaar'. De rol van de seculiere overheid, die vaak het optreden van de geestelijken ondersteunde, blijft hierbij een beetje onderbelicht. Maar dit past misschien ook beter in het kader van het thema eer en schande, de hoofdtitel van dit boek.

Zo passeren na een inleiding over volksgerichten ofwel charivari's, het aangeven van een historisch kader voor het zeventiende-, achttiende- en negentiende-eeuwse Brabant, en een verhandeling over het 'Brabants eigene' in historisch perspectief, de volgende onderwerpen de revue: de spinningen en labbayen, het nachtlopen en venstervrijen, de meiboom planten, het kwanselbieren (het aanbieden van bier aan jongelui voor de inzegening van een huwelijk), het kraambezoek, de uitvaarten en zuipvaarten, de zondagsrust en het zondagspak, de kermis en het carnaval (met het gebruikelijke bekkesnijden en ganswerpen, ofwel het publiekelijk mishandelen van een dier), de schuttersgilden en de beweging tegen het traditioneel veel voorkomende vloeken en tieren.

Jammer dat men bij het behandelen van deze onderwerpen verder maar weinig over werkelijk voorgevallen volksgerichten hoort. Een boom wordt geroofd bij een graaf, die te gierig is om uit zichzelf een meiboom af te staan, een schoolmeester en zijn gezin worden gemolesteerd, omdat hij de traditionele Sint-Thomasviering wilde afschaffen ... zo moeten er meer verhalen te vinden zijn. Een speurtocht in de gerechtelijke archieven uit de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw moet hierover een berg aan informatie kunnen geven. Het zou een verdieping vormen voor de inhoud van dit lezenswaardige boek.

Marc van Kuik

H. Buddingh', *Geschiedenis van Suriname* (Utrecht: Het Spectrum, 1995, 424 blz., *f*39,90, ISBN 90 274 3044 6).

Langzamerhand zijn er over de geschiedenis van Suriname bijna net zoveel overzichten als detailstudies verschenen. Het gevolg is, dat de meeste overzichten vrijwel steeds dezelfde onderwerpen behandelen. Eerst komen de Indianen aan bod, daarna de Europese penetratie in de regio, de verovering van Suriname op de Engelsen, de groei van de slavenhandel, de komst van de Aziatische contractarbeiders, de opkomst van de bauxiet, de arbeidsonlusten in de jaren dertig, de Amerikaanse presentie gedurende de Tweede Wereldoorlog en dan de dekolonisatie.

Dit stramien vormt ook de grondslag voor het boek van Hans Buddingh', redacteur economie van *NRC-Handelsblad.* Op het eerste gezicht lijkt dat weinig origineel, maar de auteur biedt toch iets nieuws door zijn overzicht op de meest recente literatuur

te baseren. De hoofdstukken over slavernij, slavenhandel, marronage en emancipatie zijn goed geschreven, voorzien van pakkende citaten en geven een uitstekende samenvatting van de huidige stand van het onderzoek.

Met de geschiedenis van Suriname na de slavenemancipatie is het minder goed gesteld. Dat is het gevolg van het feit dat het aantal monografische studies over die periode relatief beperkt is. Zo blijft de vraag onbeantwoord waarom de ex-slaven niet en de Aziaten wél economische successen wisten te behalen. Ook legt detailliteratuur vaak een onevenredig grote nadruk op

elke verstoring van de rust in de post-plantage maatschappij, en die alarmistische instelling wordt zonder veel reserves overgenomen in de bladzijden van dit overzicht. Daarbij vergeet de auteur, dat Suriname ondanks een opstootje hier en een staking daar in vergelijking met Europa een oase van rust en vrede was.

Dit overzicht van de Surinaamse geschiedenis krijgt een heel ander karakter zodra de auteur het jaartal van de dekolonisatie, 1975, heeft bereikt. Vanaf dat moment presenteert hij een samenvatting van zijn eigen krantenverslagen. Het resultaat is alleszins bevredigend. Met een paar kleine tabellen wordt de lezer duidelijk gemaakt hoe desastreus de Surinaamse economie zich na de onafhankelijkheid heeft ontwikkeld. De achteruitgang zou nog groter geweest zijn, als Nederland niet zoveel overdrachtsbetalingen had gedaan uit de grote zak met geld, die Suriname bij de dekolonisatie is toegezegd. Gelukkig lijkt Suriname zich de laatste jaren enigszins te herstellen van deze geweldige verarming, overigens zonder uitzicht om het economisch niveau van de laatste decennia van het koloniale tijdperk weer te evenaren, laat staan te overtreffen.

Deze constatering maakt het moeilijk om de auteur te volgen in zijn kritiek op het economisch beleid in Suriname gedurende de periode tussen de wereldoorlogen. Bovendien zijn de sombere beschouwingen over de huidige economische prestaties van de Surinaamse plurale samenleving wel erg zwaar aangezet. Een vergelijking met de situatie in andere landen van de regio zou de auteur wellicht wat optimistischer hebben gemaakt.

Zo is het niet goed duidelijk waarom de Nederlandse koloniale overheid te vrijgevig zou zijn geweest bij het verlenen van concessies en subsidies aan het bauxietwinningsbedrijf Alcoa en aan de houtexporteur Bruynzeel. Natuurlijk werden er aan het (niet-Surinaamse) management van deze bedrijven flinke salarissen betaald en ook is het juist dat een deel van de winst buiten Suriname terecht kwam. Kritiek op deze politiek is echter pas mogelijk, als er alternatieven aanwezig waren geweest. Dat lijkt niet het geval te zijn geweest, want na de onafhankelijkheid kon Suriname maar net voorkomen dat Alcoa zich terugtrok, terwijl Bruynzeel z'n verliesgevende activiteiten geheel beëindigde. Evenmin stonden er na 1975 internationale bedrijven in de rij om in Suriname aan de slag te gaan.

Had de koloniale regering van Suriname het midden- en kleinbedrijf alsmede de kleine landbouw meer moeten stimuleren? De auteur vindt van wel, maar weer geeft de geschiedenis van het onafhankelijke Suriname hem ongelijk. Na 1975 heeft de Surinaamse regering immers alle gelegenheid gehad om deze sectoren te bevoordelen en de afhankelijkheid van de bauxietexport te verminderen. De cijfers geven echter aan, dat sinds 1980 het dalende aandeel van de bauxiet in de economie geresulteerd heeft in een daling van het Bruto Binnenlandse Product. Dat bewijst, dat de koloniale overheid er goed aan heeft gedaan de bauxietsector te koesteren.

Overigens oefent de auteur niet alleen kritiek op de politiek van de koloniale regering, maar ook op de daden van de opeenvolgende kabinetten na 1975. Hij betreurt de verkeerde overheidsinvesteringen, de opeenvolgende militaire coups, de politieke moorden, de potsierlijke revolutionaire retoriek, de drugshandel, de dictatoriale macht van Bouterse, de uniek grote geldontwaarding. Het is echter ook mogelijk om de Surinaamse geschiedenis van na 1975 te zien als een proces, waarin de ex-kolonie hardhandig vertrouwd werd gemaakt met de normale politieke, economische en sociale structuren van een Derde Wereldland. Zo gezien was

Suriname's rol in de productie en handel van en in drugs te voorzien geweest, zoals ook de snelle geldontwaarding en de ondemocratische machtsgreep van het leger. Zelfs de decembermoorden lijken nog relatief onschuldig in vergelijking met het politieke geweld, dat in andere delen van de wereld is ontstaan na de dekolonisatie.

De schuld geeft de auteur voor dit alles aan de Surinaamse 'plurale maatschappij' van langs elkaar heen levende etnische groepen. Dit is niet overtuigend. Landen zonder zo'n maatschap-

pij zijn er vaak niet beter aan toe, terwijl de plurale maatschappij van Singapore wei tot indrukwekkende economische prestaties in staat blijkt.

Natuurlijk had de auteur verwacht, dat het Suriname na 1975 anders zou vergaan en voor die veronderstelling verdient hij veel sympathie. Maar waarop was die hoop gebaseerd? Hoe kan de collectieve verstandsverbijstering aan beide zijden van de Atlantische Oceaan worden verklaard, die ervan uitging dat het Suriname in veel opzichten beter in plaats van slechter zou gaan na het doorknippen van de band met Nederland? Als geen ander boek bewijst dit overzicht van Buddingh', dat de Surinaamse geschiedenis niet alleen maar interessante vragen oproept over de slavernij.

P.C. Emmer

Middeleeuwen en nieuwe tijd

B.W. Braams, *Weyden en zeyden in het broek. Middeleeuwse ontginningen en exploitatie van de kommen in het Land van Heusden en Altena* (Dissertatie Wageningen 1995; Veessen: B.W. Braams, 1995, 333 blz., *f*50,-, ISBN 90 5485 425 1).

In deze studie richt de auteur de aandacht op de ontginning van de komgronden en het bodemgebruik in de daarop volgende periode. In het eerste hoofdstuk worden de doelstelling en werkwijze uiteengezet. De schrijver stelt daarin een aantal interessante problemen aan de orde: hoe zag het natuurlandschap eruit vóór de ontginningen, wat was de drijvende kracht achter de ontginningsactiviteit, hoe werd de ontginning cultuurtechnisch aangepakt, hoe werden de gronden gebruikt, welke veranderingen traden er naderhand op en wat is er te zeggen over de chronologie van de Maasverleggingen. Op deze onderwerpen wil de schrijver een nieuw licht laten vallen door nadere bestudering van verschillende soorten kaarten, de beschikbare literatuur en de overgeleverde veldnamen. Het onderzoek van primair bronnenmateriaal was voornamelijk gericht op de landschappelijke en topografische situatie in een vijftal deelgebieden.

Na dit inleidende hoofdstuk volgt een beschrijving van het natuurlandschap, de vroege bewoning, de staatkundige verhoudingen en de rechten op de grond in het benedenstroomse deel van het Nederlandse rivierengebied, in het bijzonder van het Land van Heusden en Altena. In hoofdstuk drie wordt vervolgens aandacht geschonken aan de ontginning van de komgronden en in het volgende hoofdstuk wordt stilgestaan bij het bodemgebruik in de kommen in latere eeuwen. Vervolgens wordt in hoofdstuk vijf in een aantal deelonderzoeken stilgestaan bij de historisch-topografische ontwikkeling van een vijftal plaatselijke situaties.

Het boek is fraai geïllustreerd, maar voor de rest is de inhoud teleurstellend. De tekst is in hoofdzaak gebaseerd op gegevens uit de literatuur, vermengd met een enkele gedrukte oorkonde of rekening. De eigen bijdrage van de schrijver blijft beperkt tot de analyse van de verkavelingsstructuur en de bestudering van enkele oude kaarten. Opvallend afwezig zijn gegevens over de archeologie en de palynologie van de benedenstroomse delen van het rivierengebied. Er wordt veel overhoop gehaald

zonder dat de schrijver tot heldere conclusies komt of kan uitleggen waar het allemaal toe dient. Zo komt hij op pagina 141 tot de conclusie dat de kommen tussen 1050 en 1350 ontgonnen moeten zijn. Naar eigen zeggen een erg onbevredigend resultaat; wij zullen dat niet bestrijden!

Alleen de volhouder zal de kern van het verhaal ontdekken. Hoofdstuk vijf omvat verdienstelijke beschrijvingen van de historisch-topografische structuur van de dorpen Eethen, Babyloniënbroek, Andel, Uitwijk en Wijk en Veen. Kennelijk ligt de kracht van de schrijver in

het verrichten van lokaal historisch onderzoek. Maar zijn pen wordt onzeker zodra hij een poging doet om zijn onderzoeksgegevens qua tijd of regio in een ruimer kader te plaatsen. Toch heeft hij het nodig gevonden om zijn dorpsbeschrijvingen in te kaderen in een aantal landschappelijke en historische processen. Uiteindelijk heeft dat geresulteerd in meer dan 150 pagina's tekst die nergens toe leiden. Dat is jammer. Het was beter geweest als hij zijn kracht had gericht op een verdere detaillering van zijn historisch-topografische studies. Voor de Nieuwe en Nieuwste Tijd ligt nog een veelheid aan materiaal op bewerking te wachten.

G.J. Borger

G. de Moor, *Verborgen en geborgen. Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)* (Dissertatie Leiden 1994, Middeleeuwse studies en bronnen XLII; Hilversum: Verloren, 1994, 736 blz., *f*99,-, ISBN 90 6550 266 1, ISSN 0929 9726).

Dit lijvige boek is het resultaat van een doctoraatspromotie in 1994 aan de Universiteit van Leiden. De keuze van het onderwerp liet zich vooral bepalen door de bijzonder goede overlevering van de boekhouding van dit klooster. Voor de periode 1410/1411 tot 1570/1571 zijn praktisch alle jaarrekeningen overgeleverd. Naast deze financiële stukken bleven ook de documenten in verband met het goederenbeheer, waaronder 716 charters, 2 cartularia, huurboeken en registers van grondbelendingen, vrij goed bewaard. Dit komt doordat na de opheffing van het klooster in 1575 de goederen in beslag werden genomen door de Ridderschap van Holland. De lokale adel die verwant was aan de eerste stichters wist met steun van Willem van Oranje te bewerkstelligen dat deze goederen niet werden verkocht maar dat de inkomsten gebruikt werden voor uitkeringen aan zijn dochters. Deze situatie hield aan tot 1755. Na 1815 werd het archief overgedragen aan het Algemeen Rijksarchief in Den Haag waar het thans nog altijd berust.

Vanuit deze bronnenrijkdom meent de auteur dan ook dat de resultaten van haar studie ‘nauwelijks te vergelijken zijn met gegevens over andere kloosters van de cisterciënzerorde in de Nederlanden of West-Europa, want zulke gegevens zijn er bijna niet’ (20). Zonder deze stelling in twijfel te trekken, moeten we toch vaststellen dat een aantal recente studies van cisterciënzerinnenkloosters niet in de bibliografie zijn opgenomen[1]. En laten gelijkaardige adellijke kloosters van andere orden of kloosters van de mannelijke tak geen vergelijking toe? Zeer bevreemdend is dan ook de verdere redenering dat deze studie niet als ‘schoolvoorbeeld’ kan dienen voor de studie van de cisterciënzerinnengemeenschappen in de Nederlanden en daarbuiten, juist omdat die andere gemeenschappen te weinig archief zouden hebben nagelaten (door wanbeheer, vernietiging en armoede). Is het dan niet precies dank zij de rijke bronnenoverlevering voor Leeuwenhorst dat de cisterciënzerinnengeschiedenis beter

1 Zie de verwijzingen bij E. Koch, in de bespreking van dit werk in *Signum, Nieuwsbrief van de Contact-groep voor sociaal-economische en institutioneel-juridische geschiedenis van geestelijke en kerkelijke instellingen in de Nederlanden in de Middeleeuwen,* VII (maart/juni 1995) i-ii, 22.

gekend kan worden? Of is Leeuwenhorst dan zo uniek in zijn ontwikkeling dat elke vergelijking mank loopt?

Geconditioneerd door het bronnenmateriaal is deze studie vooral een geschiedenis van het goederenbezit en de inkomsten en uitgaven van het klooster. Via deze laatste invalshoek krijgen we veel informatie over financieel beheer, materiële uitrusting, voeding en armenzorg. Daarnaast heeft De Moor een grote inspanning gedaan om via prosopografisch onderzoek de kloosterbevolking (waaronder een dertigtal religieuzen) samen te stellen. Uiteraard kregen ook de organisatie, het bestuur en de betrekkingen met de buitenwereld (geestelijke en wereldlijke machthebbers) ruime aandacht. Veel minder krijgen we te lezen over het dagelijks en spiritueel leven van de kloosterzusters, die de materiële beslommeringen in hoofdzaak aan lekenbroeders en -zusters, dienstpersoneel en rentmeesters overlieten. Wel is hier wat te vin-

den over het koorgebed en de Maria- en Sacramentsdevotie maar dit blijft zeer fragmentair. Deze beperking heeft uiteraard alles te maken met de ter beschikking staande bronnen. Interessant ware het geweest indien de auteur had kunnen beschikken over een kloosterkroniek of documenten in verband met het liturgische en de memoriegebruiken (bijvoorbeeld een *obituarium*). De weinige keren dat we iets te horen krijgen over de bezigheden en hoedanigheden van de kloosterzusters danken we immers aan bronnen uit andere kloosters, zoals de kunstvaardigheid van priorin Margriet van Tuil (in de kroniek van Kamp) of de diepe vroomheid van priorin Baarte van Buren (uit het memorieboek van Mariënhoven).

De opzet en de uitwerking van deze kloosterstudie is dus vrij klassiek: nagenoeg alle mogelijke informatie wordt in de meest uiteenlopende rubrieken ondergebracht. Een specifieke vraagof probleemstelling is hier nauwelijks aan de orde. We krijgen een zodanig gedetailleerd overzicht waardoor het gevaar ontstaat dat men door de bomen het bos niet meer ziet. De eigenlijke ontwikkelingsgeschiedenis van het klooster wordt wat naar de achtergrond verdrongen door een opeenstapeling van weliswaar interessante maar niet altijd relevante feiten en gebeurtenissen. Was het nodig in te gaan op de kosten van een zestal specerijen in 1468/1469, op de apothekers die aan Leeuwenhorst leverden, op de medische verzorging en ziektes van de abdissen, enz.? Andere aspecten zijn hier wel op hun plaats en bovenmatig interessant omdat het zelden gebeurt dat de bronnenstudie dergelijke gegevens overlevert. We denken hierbij aan de relatie tussen voedselconsumptie en het verloop van de vastenplicht, de naleving van de clausuur, de liefdadigheid van het klooster ten aanzien van particulieren en instellingen, enz. Een ander probleem van deze wijdlopigheid is dat de auteur in de onmogelijkheid verkeerde om voor al die verschillende zaken de adequate literatuur en vergelijkingspunten te kennen waardoor de lokale gegevens nogal eens ongenuanceerd of foutief worden geïnterpreteerd.

De kloosterstichting dateert van 14 oktober 1261 toen Arnold van Sassenheim en zijn broer Walewein II goederen te Noordwijk en Langeveld schonken. Voor de effectieve inrichting werd een beroep gedaan op het Utrechtse cisterciënzerinnenklooster Mariëndaal. Leeuwenhorst was daarmee het laatste klooster in Holland dat voor adellijke vrouwen werd gesticht. De nauwe relatie met de stichters hield de gehele Middeleeuwen aan, niet alleen door verdere schenkingen maar ook door dat de meeste kloosterlingen uit deze en aanverwante Hollandse families afkomstig waren. Deze afkomst uit een gelijksoortig en gegoed milieu stond volgens de auteur borg voor coherentie en interne vrede! Bovendien zou de gemeenschap daardoor een gesloten karakter hebben gekregen, waardoor invloeden en nieuwe ideeën van buitenaf geen schijn van kans hadden. Deze stelling wordt door de auteur echter zelf tegengesproken wanneer ze het verval na 1527 aan invloeden van buitenaf zoals het protestantisme toeschrijft. Het is ook de vraag of de hervorming van 1488-1494 die uitmondde in een strengere discipline, mogelijk was geweest indien de kloostergemeenschap zo geïsoleerd had geleefd. De hervormingsijver te Leeuwenhorst was immers geen alleenstaand fenomeen maar kenmerkte in die periode nagenoeg alle kloosterorden in de Nederlanden en daarbuiten. Even dubieus is de uitlating dat de bouwijver in de zestiende eeuw een bewijs was voor de geestelijke bloei van het klooster. Het getuigt in de eerste plaats van de rijkdom die het klooster in de voorgaande eeuwen had bijeengegaard (ca. 1.263 ha). Toen op 4 oktober 1573 de geuzen het klooster in brand staken, waren tucht en orde al een tweetal decennia

een leeg gebod. Het geheel wordt afgesloten met een uitgebreide index en verklarende woordenlijst. Deze lijst bevat echter te veel vanzelfsprekende zaken (bijvoorbeeld domein, epilepsie, martelaar) en foutieve verklaringen (bijvoorbeeld amortisatie: het aan zich trekken van bezit uit de dode hand). Slotsom: een rijke maar overdadige kloosterstudie.

P. Trio

B.R. de Melker, *Oorkondenboek van Amsterdam tot 1400. Supplement* (Apparaat voor de geschiedenis van Holland XII; Hilversum: Verloren, [S.l.]: Historische vereniging Holland, 1995, xii + 108 blz., *f*25,-, ISBN 90 70403 39 0).

In 1975 verscheen het *Oorkondenboek van Amsterdam tot 1400*, uitgegeven door P.H.J. van der Laan, een welkome, zorgvuldige editie die 866 stukken omvat, deels *in extenso*, deels in regestvorm. Deze betreffen rechtshandelingen met betrekking tot de stad Amsterdam, 'het stadsbestuur, instellingen en personen van Amsterdam' zoals Van der Laan in zijn inleiding bepaalde. Hij nam ook een kleine tachtig zogeheten *deperdita* op, 'documenten' die noch in origineel noch in afschrift bewaard bleven maar vermeld zijn in bijvoorbeeld grafelijke rekeningen, of geschriften van later datum. Van der Laan streefde daarbij niet naar volledigheid. B.R. de Melker, de samensteller van een supplement op dit oorkondenboek, dat ruim 150 nummers telt, is op dit punt royaler en komt met een honderdtal nieuwe *deperdita*. Een deel daarvan is afkomstig uit een opmerkelijke bron, een in het Rijksarchief Utrecht (archief Huydecoper) bewaarde, in de eerste helft van de achttiende eeuw vervaardigde lijst van Amsterdamse schepenoorkonden, indertijd aanwezig in Amsterdamse godshuizen of persoonlijk eigendom van één der samenstellers, Gerrit Schoemakers. In zijn inleiding vestigt De Melker de aandacht op de verdiensten van dit handschrift, dat voornamelijk vanwege de vermelding van de ambterende magistraatspersonen voor hem van belang is. Bij *deperdita* van andere herkomst geeft hij uitvoerige inlichtingen over de inhoud en omtrent de overlevering van de stukken. Zij betreffen in hoofdzaak grondbezit en De Melker heeft zich veel moeite gegeven om de er in genoemde personen en onroerende goederen te identificeren. Een twintigtal, uit de jaren 1359 tot 1388, gaan over jaarrentes uit te keren uit de Amsterdamse biertol, meestal over een korte periode, in één geval over ruim tien jaar. Het aantal 'nieuwe' complete teksten van wél in origineel of afschrift overgeleverde documenten in deze collectie is niet groot. Drie ervan gaan over afkoop van keurmede (het laatste uit 1344), waarvan niet vaststaat maar De Melker op grond van persoonsgegevens wel aannemelijk maakt dat het inwoners van Amsterdam betreft. (Dat Amsterdam in die tijd niet alleen keurmedige inwoners maar ook keurmedige poorters telde, staat vast, zie Van der Laans nr. 66 uit 1346.)

De uitgegeven oorkonden en *deperdita* bevatten zoveel namen van Amsterdamse magistraten (schepenen en beraders/burgemeesters) dat het de moeite waard bleek een nieuwe lijst daarvan op te stellen ter aanvulling van de bestaande lijsten die sinds 1597 zijn gepubliceerd (vanaf 1413), omstreeks 1660 aangevuld door de schilder-genealoog Jacob Colijns - die met 1333 begon en soms ongegeneerd knoeide met de namen die hij noteerde - en de particuliere lijst van een regent van het Burgerweeshuis, mr. Gerard Schaep, die ook de archieven van de Nieuwe Kerk bekeken had. Samen met S.A.C. Dudok van Heel zette De Melker in drie kolommen de gegevens van Schaep, Colijns en hun eigen onderzoek naast elkaar, een nuttige bijlage die ook vermeldt van welke schepenen de zegels bewaard of bekend zijn. In een tweede bijlage behandelt De Melker de in Amsterdam gebruikelijke datum van magistraatswisseling; hij kan deze bepalen op 1 mei tot en met 1388; vanaf 1389 had de verandering op 2 februari plaats. Dit resultaat is uiteraard van belang voor de

datering van de oorkonden (het leidde tot de correctie van drie dateringen in het oorkondenboek van Van der Laan) en eveneens voor de samenstelling van de magistraatslijst.

J.A. Kossmann-Putto

W. Paravicini, ed., *Der Briefwechsel Karls des Kühnen (1433-1477). Inventar* (Kieler Werkstücke, Reihe D, Beiträge zur europäischen Geschichte des späten Mittelalters IV, 2 dln.; Frankfurt am Main, etc.: Peter Lang, 1995, 594 en 638 blz., DM226,-, ISBN 3 631 46371 5).

In 1971 besloot Werner Paravicini, jong medewerker van het Deutsche historische Institut, zich te wagen aan een editie van de brieven van de Bourgondische hertog Karel de Stoute (1433-1477). Hij heeft zich toen waarschijnlijk niet gerealiseerd dat dit een project van zeer lange adem zou worden. Nu hij, bijna een kwart eeuw later, is teruggekeerd naar Parijs als directeur van het genoemde instituut, kan hij nog steeds geen volledige editie aanbieden. Wel is er nu, dankzij de hulp van studenten, promovendi en medewerkers, die een enthousiaste en zeer deskundige *Arbeitsgruppe* vormen, een inventarisatie van Karels briefwisseling. En dat is al heel wat: meer dan 3500 nummers, chronologisch gerangschikt in twee dikke delen. De regesten vermelden alleen gegevens over afzender, geadresseerde, plaats en datum, verzending en ontvangst, overlevering en bewaarplaats. Over de inhoud wordt niets gezegd, behalve - paradoxaal genoeg - als het gaat om *deperdita*. Veel brieven komen we namelijk op het spoor via rekeningposten die beloningen aan boden verantwoorden. Deze posten, die bijna integraal in de inventaris worden afgedrukt, vermelden vaak ook de inhoud van de brief. Oorkonden, bevelschriften en andere officiële akten zijn niet opgenomen. Wel zijn ook politieke manifesten, diplomatieke instructies en verzoekschriften aan de vorst vermeld.

De inventarisatie is in eerste instantie verricht op basis van gedrukt materiaal: edities en vermeldingen in de literatuur. Meer dan 1500 titels zijn systematisch verwerkt. Daarnaast zijn in archieven en bibliotheken naspeuringen verricht naar nog niet eerder opgemerkt briefmateriaal. Daarbij heeft men echter niet naar volledigheid gestreefd. Slechts enkele fondsen zijn systematisch doorgenomen. Een belangrijke bijdrage leverde de verzameling van Henny Gruneisen († 1973), aangelegd in het kader van de editie van *Deutsche Reichstagsakten*. Nog belangrijker waren de papieren uit de nalatenschap van de Parijse archivaris Henri Stein († 1940). Zijn dossiers, waarvan een belangrijk deel nu in het departementaal archief in Dijon bewaard wordt, bevatten aantekeningen uit tal van grote en kleine archieven in geheel Europa. Daaronder bevonden zich ook afschriften van stukken uit in de Tweede Wereldoorlog verwoeste archieven. Tenslotte moet ook de collectie van het Dagvaartenproject van het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis in Den Haag worden vermeld. Een groot deel van de *deperdita* kwam men op het spoor via de daar gemaakte afschriften uit Hollandse rekeningen.

De twee dikke delen bieden een schat aan informatie, waarmee een ieder die zich met de politieke en institutionele geschiedenis van de Bourgondische ‘staat’ bezighoudt zijn voordeel kan doen. De inventaris is niet volledig, maar het zou inderdaad ‘absurd’ zijn, zoals Paravicini zelf zegt (11), de resultaten van het onderzoek om die reden aan de wetenschap te onthouden. De waarde van het boek is vooral gelegen in de opgaven van vindplaatsen. Een blik in het boek is voldoende om vast te stellen waar zich relevant materiaal bevindt. Het is dan wel vervelend te moeten constateren dat veel verwijzingen naar archivalia onduidelijk of verouderd zijn. Men heeft in de meeste gevallen eenvoudig de verwijzing uit de (vaak oude) literatuur of

editie overgenomen. Dat heeft er bijvoorbeeld toe geleid dat de aanduidingen van archiefstukken die zich bevinden in het Algemeen Rijksarchief in Den Haag nog veel aan de onderzoeker zelf overlaten. Dat we de *chartes des domaines de la maison d' Orange* moeten zoeken in het Archief van de Nassause Domeinraad, laat zich wel raden, maar het zal menige onderzoeker toch even tijd kosten voor hij er achter is dat hij het *Register Privilegia Ducis Caroli* moet aanvragen als Archief Graven van Holland, inv. nr 240. Was het niet een kleine moeite geweest dit even aan te passen? Maar ach, het zijn details en de extra zoektijd is maar zeer betrekkelijk.

Het boek zal grotendeels overbodig worden als de aangekondigde editie verschijnt. Alleen de

gegevens over *deperdita* houden dan hun waarde, met uitzondering van het Hollandse deel, dat ook in een RGP-deel beschikbaar zal komen. Maar beide publicaties zullen nog wel even op zich laten wachten. We mogen daarom blij zijn dat de inventaris er nu al is. We zouden wensen dat er meer onderzoekers waren die Paravicini's stelling huldigden ‘es sei besser, etwas zu tun als es aus übertriebener Sorge zu lassen’ (40).

Antheun Janse

J. van Biezen, *Het Nederlandse orgel in de Renaissance en de Barok, in het bijzonder de school van Jan van Covelens* (Muziekhistorische Monografieën XIV (2 banden); Utrecht: Koninklijke vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis, 1995, 822 blz., ISBN 90 6375 154 0).

De in de reeks *Muziekhistorische Monografieën* (editor Arend Jan Gierveld) van de Koninklijke VNM als deel XIV verschenen, in twee aparte delen uitgegeven studie van Jan van Biezen vormt het resultaat van jarenlang onderzoek naar het Nederlandse orgel in de Renaissance en Barok. Spoedig na zijn benoeming aan de Rijksuniversiteit te Leiden greep de auteur in 1976 de mogelijkheid aan, het onderzoeksproject ‘Nederlandse orgels tot ca. 1650’ te starten. In het kader van dit onderzoek, waarbij voor het eerst op systematische wijze gebruik werd gemaakt van bewaard gebleven materiaal van de instrumenten zelf, werden tienduizend orgelpijpen uit de periode ca. 1440-1740 onderzocht, werden verscheidene tienduizenden maten opgenomen en ongeveer evenzovele inscripties genoteerd. Bij het analyseren van de aldus verkregen gegevens was het doel vooral, de oorspronkelijke registers waartoe deze pijpen hadden behoord te identificeren en aldus de originele disposities van de instrumenten vast te stellen.

In zijn Voorwoord merkt Van Biezen op dat twee belangrijke ontdekkingen zijn gedaan. Tot nu toe werd algemeen aangenomen dat het bovenwerk na 1500 zijn intrede deed. Op grond van studie van de vijftiende-eeuwse elementen in het orgel van de St.-Nicolaas te Utrecht en van documenten uit de periode ca. 1440-1500 werd echter duidelijk dat bij Nederlandse orgels uit die tijd al bovenwerken voorkwamen. In de tweede plaats leidden inscripties op het zestiendeeeuwse pijpwerk in het orgel van de St.-Nicolaas te Utrecht en het feit dat de mensuren van de open fluit-registers van dit instrument en van het kleine orgel uit de St.-Bavo te Haarlem gelijk zijn tot de conclusie dat er via Cornelis Gerritsz. een directe relatie is geweest tussen Jan van Covelens en de zogeheten Utrechtse school. Hieruit kan worden afgeleid dat Van Covelens als de eigenlijke vader van de Nederlandse orgelbouw moet worden beschouwd. Dit gegeven is door Van Biezen aangegrepen om zijn onderzoeksveld af te bakenen: de publicatie heeft voornamelijk betrekking op de orgels van deze bouwer en zijn school.

Ondanks de afbakening ervan is de studie dermate omvangrijk geworden, dat deze in twee boeken - deel I en deel II - is uitgegeven. In deel I wordt de ontwikkeling van het Nederlandse orgel in de Renaissance en Barok chronologisch geschetst. In deel II wordt (alfabetisch naar plaatsnaam) verslag gedaan van de orgels die oud materiaal bevatten en wordt een overzicht van hun geschiedenis gegeven. De

publicatie van de onderzoeksresultaten in twee boeken en de wijze waarop het aangeboden materiaal is gerubriceerd dragen bij tot de lezersvriendelijkheid en maken het werk praktisch in het gebruik. Onhandig is echter dat de inhoud van deel II (slechts) staat vermeld in deel I: voor het overzicht van de in deel II behandelde orgels moet men steeds het andere boek raadplegen (een fotokopie kan een eenvoudige oplossing vormen).

Zoals we in voetnoot 2 op pagina 9 lezen, leidde Van Biezen in het collegejaar 1986-1987 een

werkgroep over ‘Nederlandse orgels tot ca. 1650’ aan de Rijksuniversiteit te Utrecht. Hij memoreert de ‘stimulerende samenwerking met een aantal doctoraalstudenten in de muziekwetenschap’, die echter niet met name worden genoemd. Wel met name genoemd wordt Koos van de Linde, wiens medewerking aan het project ‘van essentieel belang is geweest’, zij het dat de lezer dit via een voetnoot moet vernemen (10). Zijn medewerking verklaart tevens de door Van Biezen doorgaans gehanteerde ‘wij’-vorm: deze ‘is dan ook vaak letterlijk op te vatten’ (*ibidem*) - een formulering die overigens per geval geen uitsluitsel geeft over de status van de meervoudsvorm.

De auteur ondertekent zijn Voorwoord met de toevoeging ‘voorjaar 1992’. De voetnoot hierbij luidt: ‘Vanaf de voltooiing van het manuscript tot aan de publikatie ervan, twee jaar later dan was voorzien, is de tekst in principe gelaten zoals hij was. Een paar in de tussentijd noodzakelijk geworden aanvullingen is [sic] in de voetnoten verwerkt’. Ofschoon objectief weergegeven, blijkt hieruit tussen de regels door teleurstelling. Is de taalkundige onjuistheid in deze voetnoot wellicht een reminiscentie aan technische problemen waarmee het manuscript in de periode 1992-1995 is geconfronteerd? Dit geldt mogelijk ook voor het cryptisch aandoende, op pagina 794 opduikende ‘**KMMD**’ (dat in het errata-vel gevraagd wordt te schrappen), terwijl het soms wel, dan weer niet laten inspringen van alinea's onrustig en inconsequent aandoet.

Hoewel de beslissing om enkele in de periode 1992-1995 noodzakelijk geworden aanvullingen slechts in voetnoten te verwerken begrijpelijk is - wijzigingen in de tekst zouden het productieproces waarschijnlijk nog meer hebben vertraagd - neemt dit niet weg dat de keuze om in deel II bondige omschrijvingen per orgel te geven, de actualiteit daarvan in gevaar brengt. Dit blijkt nu bijvoorbeeld reeds uit de bespreking van het Duyschot-orgel in de Lutherse Kerk te Middelburg, waarin de nieuwste feiten ontbreken. Van dit orgel werd in 1994 en in het voorjaar van 1995 het rugwerk gerestaureerd. Tevens werd het instrument in een historische stemming gezet - de Kirnberger III-stemming (deze heeft een zuivere grote terts C-E, wat aansluit bij de middentoonstemming die het hoofdwerk in 1708 moet hebben gehad) - waardoor muziek uit de achttiende eeuw veel beter tot haar recht komt.

Een ruimer aantal afbeeldingen had tot verheldering kunnen bijdragen, dan wel de noodzaak tot het elders opslaan daarvan (bijvoorbeeld van de negentiende-eeuwse tekeningen van het orgel te Amersfoort - vergelijk 463-464) kunnen wegnemen. In de uitvoerige literatuurlijst en het dito register van personen is de naam van Gert Oost opvallend afwezig, ofschoon diens dissertatie *De orgelmakers Bätz (1739-1849)* uit 1975 een familie tot onderwerp heeft, waarvan ook in de onderhavige studie telgen aan bod komen.

In het algemeen maakt de publicatie - met ruim twintig pagina's tellende ‘samenvattingen’ in het Duits en het Engels - een verzorgde indruk. Het betreft een werk van hoog niveau dat niet alleen voor in orgelbouw geïnteresseerden belangwekkend is; ook anderen, zoals bijvoorbeeld zij die informatie wensen over het register- en klaviergebruik bij Jan Pieterszoon Sweelinck en Anthoni van Noordt, vinden hier waardevolle gegegevens.

A.A. Clement

M. Debae, *La bibliothèque de Marguerite d'Autriche. Essai de réconstitution d'après l'inventaire de 1523-1524* (Leuven, Parijs: Peeters, 1995, xxiii + 689 blz., ISBN 90 6831 730 X (Leuven), ISBN 2 87723 264 6 (Parijs)).

De bibliotheek van Margareta van Oostenrijk is al verschillende malen het onderwerp van een

catalogus of artikel geweest. Deze Habsburgse, dochter van keizer Maximiliaan I en Maria van Bourgondië, had van haar vader een goed gevoel voor *public relations geërfd*. Zij wist latere historici, zoals thans haar naamgenoot Marguerite Debae, voor zich te winnen. Dat heeft in elk geval een prachtig en met veel zorg voor details gemaakt boek opgeleverd, waarin de auteur op basis van twee inventarissen uit de jaren 1516 en 1523, een uitputtende zoektocht maakt naar het boekenbezit van Margareta van Oostenrijk. Bij haar dood in 1530 bezat deze regentes over de Nederlanden in totaal 386 boeken, waarvan 340 manuscripten en 46 vroege drukken. Hun herkomst illustreren het veelbewogen leven van Margareta. Zij erfde ze of nam ze mee uit de landen waar zij als bruid of echtgenote vertoefde, zoals Frankrijk, Spanje en Savoye. Uit dit laatste land nam zij bijvoorbeeld een dertigtal manuscripten mee, waarvan er twintig uit de hertogelijke collectie afkomstig waren, zoals het prestigieuze 'Les Très Riches Heures du due de Berry'. Eenmaal regentes in de Nederlanden wist zij een grote slag te slaan (78 manuscripten) toen zij de bibliotheek van Karel van Croy kon opkopen.

Margareta liet deze voor die tijd zeer aanzienlijke bibliotheek bijna geheel na aan haar neef Karel V, die op zijn beurt dit rijke bezit in 1531 overdroeg aan zijn zuster Maria van Hongarije. In de van kunstschatten uitpuilende koffers die deze regentes in 1556 met zich mee naar Spanje nam, zaten onder andere ruim vijftig boeken uit Margareta's bibliotheek. Belangrijkste erfgenaam van al deze door vrouwenhanden verzamelde en gekoesterde schatten was Filips II en vanaf die tijd begon het verval door ontvreemding, confiscatie en een tiendaagse! brand in het Escoriaal (1671). Desondanks is het de auteur gelukt 186 manuscripten en/of boeken, verspreid over verschillende bibliotheken te achterhalen en te identificeren.

Dit boek is vooral bedoeld als naslagwerk. Daartoe dienen onder andere twee concordanties, waarvan de tweede uitgaat van de huidige vindplaats en daaruit blijkt dat verreweg de meeste (141) nog bewaard gebleven boeken van Margareta zich in de Koninklijke Bibliotheek in België bevinden. Belangrijk voor de gebruiker zijn ook de drie indexen, namelijk een index op auteur of titel van de handschriften en incunabelen van Margareta, een algemene index en een index op de huidige vindplaats van alle in het boek genoemde handschriften en incunabelen. Het boek eindigt met een honderdtal van de belangrijkste illustraties uit Margareta's verzameling, waar helaas vanuit de tekst niet naar verwezen wordt. De concordanties en indexen garanderen inderdaad een goede toegankelijkheid tot het hoofdbestanddeel (525 blz.) waarin elk van de 186 nog bestaande werken minutieus op uiterlijk, inhoud met interessante wetenswaardigheden, illustraties en eventuele achtereenvolgende eigenaren beschreven wordt. Is het boek verloren gegaan, dan wordt volstaan met het noemen van de titel en de auteur en wat Debae eventueel nog meer heeft kunnen achterhalen van het boek. Concordanties, indexen, boekbeschrijvingen, bibliografie en 100 bladzijden illustraties zijn tezamen in één boek gebonden (689 blz.) en daarom kom je wel vingers te kort om alle bladzijden waarmee gewerkt kan of moet worden open te houden. Ook de zwaarte van het boek is niet erg gebruikersvriendelijk en beide ongemakken leiden al snel tot de gedachte dat een tweedeling van dit levenswerk in dit geval misschien praktischer geweest zou zijn. Debae zegt in haar voorwoord, dat het hier gaat om één van de belangrijkste vorstelijke bibliotheken aan de 'dageraad van de renaissance' (v) en iets verder dat Margareta de belangrijkste boekminnende vorstin van haar tijd was (xv), maar zij relateert deze uitspraken niet, al was het maar

getalsmatig, aan bibliotheken van vorstinnen in Italië of Frankrijk, noch aan die van haar stiefmoeder Margareta van York of aan die van haar opvolgster Maria van Hongarije.

Kent men iemands boekenkast, dan kent men de persoon. Was dat nu ook bij Margareta het geval? Debae heeft deze handschoen in het kader van haar formele weergave van feiten niet kunnen opnemen, maar haar boek inspireert wel tot vele gedachten. Afgaand op de onderwerpen, ging Margareta's voorkeur vooral uit naar ridderromans, historische werken en genealo-

gieën, ook wat betreft de incunabelen. Zij was sterk gericht op het glorieuze verleden van het Bourgondische Huis. Pierre Cockshaw spreekt in zijn voorwoord over 'une princesse tournée vers le passé' en dat lijkt mij in het geval van Margareta toepasselijker dan het verwachtingsvolle woord 'Pré-renaissance', dat meestal met haar naam in verband wordt gebracht. Gezien het feit dat zij slechts een dertigtal boeken zelf bestelde en het overgrote deel erfde, kreeg, mee kon nemen of als partij in zijn geheel kon opkopen is het bovendien de vraag of die boekenkast wel een afspiegeling van Margareta's persoonlijke belangstelling was. Is het bekend of zij veel in haar eigen boeken las of waren het voornamelijk prestigeobjecten, die zij als dochter van de keizer en regentes over de rijke Nederlanden om zich heen verzamelde. Latere onderzoekers kunnen wellicht met behulp van dit naslagwerk, dat ook voor de geïnteresseerde Frans-lezende leek zeer de moeite waard is, op deze vragen antwoord geven.

Laetitia V.G. Gorter-van Royen

G. Marnef, *Antwerp in the age of reformation. Underground protestantism in a commercial metropolis, 1550-1577* (Dissertatie Universiteit van Antwerpen 1995, The Johns Hopkins university studies in historical and politcal science. 114th series (1996) I; Baltimore, Londen: The Johns Hopkins university press, 1996, xv + 304 blz., $58,-, £40.-, ISBN 0 8018 5169 6); G. Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool, 1550-1577* (Amsterdam-Antwerpen: Meulenhoff-Kritak, 1996, 380 blz., ISBN 90 290 6009 3).

Twintig jaar na het verschijnen van Johan Decaveles *Dageraad van de reformatie in Vlaanderen,* heeft opnieuw een belangrijke studie over de vroege reformatie in de Zuidelijke Nederlanden het licht gezien. Het boek van Marnef over het clandestiene protestantisme in Antwerpen heeft veel gemeen met het meesterwerk van de Gentse stadsarchivaris. Beide studies handelen over de lotgevallen van de verschillende protestantse stromingen in de zestiende eeuw, die groeiden tegen de verdrukking in. Beide auteurs leggen ook sterk de nadruk op sociaal-economische verklaringsfactoren voor deze groei en zoeken naar de correlatie tussen sociaal milieu en godsdienstkeuze.

Ook in een ander opzicht leek er een overeenkomst te bestaan tussen beide boeken. *De Dageraad* verscheen in een zeer kleine oplage en is thans antiquarisch zeer gezocht en daarom prijzig. De basis voor het boek van Marnef is een dissertatie, die al in 1991 werd verdedigd aan de Universiteit van Leuven. De proefschrifteditie bleef ongepubliceerd en circuleerde daardoor slechts in een zeer kleine kring van vakgenoten. Andere geïnteresseerden hebben vijf jaar moeten wachten voor zij kennis konden nemen van de inhoud.

Eindelijk is het boek nu voor iedereen - en dan ook nog in het Engels én in het Nederlands - verkrijgbaar. Men kan zich daarbij wel afvragen of de prijs die de auteur heeft willen betalen voor internationale verspreiding van zijn werk opweegt tegen

de nadelen. Voor Amerikaanse uitgevers zijn manuscripten al snel te lang, zoals bijvoorbeeld Daniël Jonah Goldhagen ondervond, toen hij Hitlers *Willing Executioners* aanbood aan de Harvard University press (*de Volkskrant,* 18-5-1996). Hij weigerde de tekst in te korten en zocht een uitgever die de tekst integraal wilde publiceren. Marnef daarentegen accepteerde een forse reductie van zijn oorspronkelijke proefschrift en zag zich ook gedwongen de voor zijn boek essentiële 'prosopografie' elders onder te brengen. Zo ontstond de merkwaardige figuur dat in de voorliggende studie regelmatig verwezen wordt naar de naamlijsten van Antwerpse protestanten, die nog afzonderlijk in leper zullen verschijnen onder de titel *Reformatie en Opstand in een handelsmetropool*.

Prosopografie van protestanten en rebellen te Antwerpen vervolgd 1550-1577. Het is evenwel juist de combinatie van de tekst met deze naamlijsten - met een schat aan bijeengesprokkelde biografische gegevens - die het boek van Marnef zijn grote betekenis geeft.

Hoe het ook zij, de lezer zal het moeten doen met de fors ingekorte Engelse tekst of hetzelfde verhaal in het Nederlands. Voordeel van de Nederlandse editie is, dat oorspronkelijke citaten worden gebruikt, met achterin een lijst van 'her- en vertalingen'. In de Engelse uitgave zijn alle citaten vertaald. Voorts is de bibliografie van de Nederlandse versie iets meer *up to date*.

Dit alles gezegd hebbend, moet erkend worden dat ook de samengebalde bevindingen van Marnef een uniek beeld geven van het Antwerpse protestantisme in het derde kwart van de zestiende eeuw. Zijn boek bestaat uit drie delen. Het eerste deel geeft de stedelijke context weer, waarbinnen het verzet tegen de oude kerk tot ontwikkeling kon komen. Naast een gedegen schets van het sociaal-economische kader, geeft de auteur een overzicht van wat hij noemt 'kanalen van stedelijke sociabiliteit', die van invloed waren op het geestelijke en intellectuele klimaat in de stad. Daartoe rekent hij de rederijkers, het onderwijs en het boekdrukkersbedrijf.

In het tweede deel behandelt Marnef de jaren 1550-1567, toen het Antwerps protestantisme in opmars was en een even spectaculaire als kortstondige bloei kende in het Wonderjaar. Achtereenvolgens komen de calvinistische kerk, de doopsgezinde broederschap en de lutheranen aan bod. Mede gedicteerd door de beschikbare bronnen, gaat de meeste aandacht uit naar de calvinisten. De grote betekenis van Antwerpen voor de verspreiding van het calvinisme in Vlaanderen komt sterk tot uiting, evenals de felle concurrentiestrijd met de dopers. De auteur geeft ook een tamelijk scherp beeld van de sociale achtergrond van de drie protestantse stromingen in deze periode.

Dat deze sociale achtergrond bij de calvinisten sterk wijzigde met de komst van Alva, is één van de meest interessante conclusies in het derde deel. Dit behandelt de jaren van verdrukking tussen 1567 en 1577, toen vele vooraanstaande 'ketters' de stad ontvluchtten en duizenden anderen de mogelijkheid van het 'pardon' aangrepen om terug te komen op hun keuze voor de nieuwe leer. De calvinisten die volhardden en achterbleven, waren grotendeels tamelijk eenvoudige ambachtslieden. Zij overleefden 'onder het Kruis', dankzij een gedegen organisatie en een sterk sociaal netwerk. De dopers daarentegen kregen het zwaar te verduren door een meedogenloze inquisitie en een sterke onderlinge verdeeldheid.

Het derde deel wordt afgesloten met een socioculturee portret van de calvinistische en de doopsgezinde gemeenschap. Bijzonder origineel in dit verband is aandacht voor de stedelijke topografie, die aan het licht brengt dat er sprake was van onderscheiden concentratiewijken met calvinisten en dopers. Hiermee relativeert Marnef tegelijk het belang van het gedrukte woord voor de verspreiding van reformatorische opvattingen. Sociale contacten lijken een even grote rol te hebben gespeeld. Minder verrassend is de conclusie, getrokken op basis van onderzoek naar voornaamgeving en het bezit van boeken en schilderijen, dat de bijbel van elementaire betekenis was binnen de calvinistische en doperse cultuur.

In het conclusiegedeelte gaat Marnef nog nader in op het concept van de middengroep, zoals dat in de historiografie met name bekend is geworden dankzij Woltjer. De omvangrijke middengroep viel in Antwerpen grotendeels samen met de 'middle-class'. Volgens de auteur kon juist deze economisch sterke groep zich een

onafhankelijke opstelling permitteren tegenover de traditionele kerk, wat echter nog niet betekende dat de overstap werd gemaakt naar één van de protestantse denominaties. Dit waren relatief kleine kernen, omgeven door een bredere groep van belangstellenden. Hier ligt volgens Marnef de oorsprong van het voor de Nederlandse situatie karakteristieke onderscheid tussen lidmaten en liefhebbers. Hij ziet in deze middenpositie vooral *gens prudens*, mensen die (nog) geen onvoorwaardelijke keuze voor een protestantse stroming durfden te maken. Daarnaast wijst Marnef op humanisten, die zich prin-

cipieel verre hielden van elke vorm van uitwendige kerk. Dat er naast nicodemieten en vrijgeesten ook een grote groep was, die buiten de kerk bleef uit onverschilligheid of misschien zelfs atheïsme, komt in dit Antwerpse drieluik niet uit de verf.

Mogelijk dat Marnefs beeld van kerkelijk Antwerpen in de zestiende eeuw nog meer aan reliëf wint, wanneer hij over enkele jaren zijn onderzoek heeft afgerond naar de periode van de calvinistische republiek. (Kerk)historici zien daar in elk geval nu al reikhalzend naar uit.

P.H.A.M. Abels

J. Koopmans, e.a., ed., *Rhetoric - Rhétoriqueurs - Rederijkers. Proceedings of the colloquium, Amsterdam, 10-13 November 1993* (Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Verhandelingen, afd. letterkunde, nieuw reeks CLXII (Amsterdam etc.: North Holland, 1995, vi + 282 blz., *f*85,-, ISBN 0 444 85792 3).

In november 1993 werd een Akademie-colloquium over de humanistische retorica gehouden dat zich ten doel stelde de invloed van de Nederlandse en Franse rederijkers op de literatuur in de landstaal en de visuele kunsten tijdens de vijftiende en zestiende eeuw te bestuderen. De handelingen ervan zijn met verrassende snelheid gepubliceerd. Het colloquium zelf mag een vernieuwend experiment heten in zoverre als de rederijkers zowel in de Nederlanden als in Frankrijk tot nu toe weinig serieus zijn genomen als contribuanten aan de ontwikkeling van de literaire cultuur, en nog minder als exponenten van een bredere culturele ontwikkeling. Na de aanloop van het structuralisme en de semiotiek, die aandacht vroegen voor de formele aspecten van de poëtica der rederijkers, zijn vertegenwoordigers van een contextualiserende benadering meer recent op zoek gegaan naar de verwevenheid tussen vormen van verbale en visuele cultuur, zowel aan de productie- als aan de receptiezijde. Beeldende kunstenaars namen immers deel aan rederijkerskamers, terwijl de oudste kunstkritiek op het conto van de rederijkers moet worden geschreven. Het toneel vormde natuurlijk een bevoorrecht moment van contact tussen tekst en beeld. Naast deze inhoudelijke vernieuwing kreeg men meer oog voor de fundamentele ruimtelijke eenheid van de Franse, de Bourgondische en de Nederlandse tradities, ondanks alle verschillen. Het colloquium wilde een scherper inzicht krijgen in de aard en de intensiteit van zulke dwarsverbanden.

In zijn openingslezing onderstreept F. Rigolot de band die de ritmisch rijmende rederijkers met de figuratieve, analogische wijze van denken van de scholastieke filosofie verbindt; voorzover er van een omslag sprake is, moet die vermoedelijk worden gezocht in de opkomst van het autonoom denkend subject, dat zijn innerlijkheid probeert te verwoorden en beredeneerd over te dragen. Vandaar het belang van de argumentatieleer en de didactiek in de retorica van Rudolf Agricola en Philippus Melanchthon (F. Goyet, P. Mack). Hun nadruk op de mogelijkheden die de retorica de docent biedt, bereidt de weg voor Ramus' triomfantelijke zegetocht door het laat-zestiende-eeuwse trivium, hier slechts summier aangestipt. Enerzijds bleef de omslag van de logica naar de overredingskunst dus uit oude tradities en

genres putten (M. Spies, H. Pleij), anderzijds steunde zij op nieuwe humanistische concepten (K. Meerhoff), zoals voorgesteld in boekillustraties (P. Sharratt) en zichtbaar gemaakt in de visuele expressievormen van de overredingskunst: schilderijen, blijde inkomsten, optochten, rederijkerstoneel (M. Meadow). Verschillende bijdragen gaan uitvoerig in op de sociale en literaire overeenkomsten of verschillen tussen de Nederlandse rederijkerskamers, de Bourgondische *rhétoriqueurs*, en de Franse *puys* (D. Coigneau, J. Koopmans, C. Thiry), andere bespreken gedetailleerd de literaire technieken van de rederijkers, vooral de wijze waarop de klassieke

metriek door de Frans- en Nederlandstalige dichters werd overgenomen of aangepast (M.R. Jung, W. Waterschoot). De overeenkomsten en relaties van de verbale argumentatietechnieken en -figuren met de visuele worden voor het voetlicht gebracht door R. Falkenburg, M. Meadow en N. Serebrennikov. Al met al een rijke, stimulerende bundel van een sprankelende geleerdheid. Ze laat goed zien hoe uit elkaar gegroeide tradities van onderzoek naar verbale en visuele expressievormen via de analyse van de retorica als metataal weer een gemeenschappelijk onderzoeksobject kunnen vinden, zodat ook de eenheid van de cultuur zelf weer in beeld komt. De historicus, op dit terrein een niet-specialist, doet er wel goed aan zich vooraf met enkele encyclopedieën, woordenboeken en biografische naslagwerken te omgeven. De meeste auteurs doen hem maar weinig didactiek cadeau.

Willem Frijhoff

M. Monteiro, *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw* (Dissertatie Nijmegen 1996; Hilversum: Verloren, 1996, 415 blz., ISBN 90 6550 535 0).

Klopjes waren ongehuwde vrouwen of weduwen die alleen of groepsgewijs een geestelijk bestaan leefden zonder door geloften of een regel gebonden te zijn. Lange tijd maakten zij als enigen de katholieke gemeenschap in de Republiek als zodanig zichtbaar. Haar kleding, houding en levensstijl bepaalden het publieke beeld van de kerk, zoals de schimpscheuten van de protestanten duidelijk maken. Alleen daarom al verdienen ze meer aandacht. Ook haar aantal spreekt daarvoor. In haar dissertatie leidt M. Monteiro uit de visitatierapporten van P. Codde af dat er rond 1690-1695 circa 5000 klopjes kunnen zijn geweest, dat wil zeggen tussen 1 en 2% van de volwassen katholieke bevolking, tegen krap 500 priesters. Ze lijken sterk geconcentreerd in de stad Utrecht en in Holland, naast een kleinere groep in de Friese staties, maar de bron is wat summier voor de rest van het land. Het cijfer is dan ook een extrapolatie die we met een slag om de arm moeten gebruiken. Dat hangt ook samen met de definitie van het ‘klopje’. Het is denkbaar dat de tolerante steden in het Westen haar meer speelruimte gaven dan elders, en dat dit van invloed was op haar zelfdefinitie, beeld, gedragswijze en rol in de gemeenschap. Ook hier is het, met andere woorden, contextualiseren geblazen.

De clericale geschiedschrijving beschouwde de klopjes wat neerbuigend als simpele hulpjes in de zielzorg, met een van de clerus afgeleide identiteit en zonder eigen spiritualiteit. Ook bij E. Theissing, de eerste historica van de kloppen (1935), overheerst nog dat clericaal perspectief, hoewel zij haar al een autonome religieuze inspiratie toekent. Anderen, met de grote Haarlemse gemeenschap van 200 kloppen in De Hoek of die van Utrecht voor ogen, hebben er juist een soort surrogaat-nonnen in gezien, bij gebrek aan kloosters. Feitelijk kwamen beide posities voor. Maar als groep zijn de kloppen tot geen van beide te herleiden. De halfnonnenthese lijdt ook onder onze onkunde over de trek van Noordnederlandse katholieken naar het buitenland. Vrouwen die de religieuze staat kozen traden daar probleemloos in. Onderzoek naar het gehele veld van religieuze opties zou ik dan ook een urgentie

willen noemen: het zou het overtrokken beeld van katholiek isolement corrigeren en de aansluiting van de Hollandse Zending bij de katholieke reformatie accentueren.

Terecht corrigeert Monteiro die eenzijdige beeldvorming door niet uit te gaan van functies en rollen, maar van zelfbeeld en spiritualiteit, dus van het perspectief van de kloppen zelf. Ze wijst er trouwens op dat de kloppen-formule al vóór de reformatie teruggaat en niet exclusief

is voor de Hollandse Zending. Het was eerder een contextgebonden optie voor een vrouwelijke vorm van geestelijk leven dan een kerkrechtelijke of maatschappelijke staat: wat de klopjes in Monteiro's ogen bovenal bindt is niet haar levensvorm of takenpakket maar haar vrouwelijke identiteit, op zoek naar speelruimte in een zich clericaliserende kerk. Juist het amorfe en weinig institutionele karakter van die optie maakte haar voor vrouwen met geestelijke aspiraties aantrekkelijk. Ze konden haar door religieuze vormtradities ingekaderde bestaan zo gemakkelijker aan haar persoonlijke omstandigheden aanpassen.

In hoofdstuk 2 reconstrueert Monteiro aan de hand van verspreide gegevens en een enkele seriële bron de herkomst, religieuze staat, aspiraties, werkzaamheden en levensomstandigheden van de klopjes. In het perspectief van de sociale en culturele constructie van vrouwelijkheid, zoekt ze de identiteit van de kloppen vooral in haar presentie als ‘informele intermediair’ in de plaatselijke kerk (onderwijs, catechismusonderricht, armenzorg, priesterhulp), in haar betekenis voor het bredere confessionaliseringsproces en in een eigen spiritualiteit, gevoed door een ruim aanbod van ‘kloppenboeken’ dat in hoofdstuk 3 uitvoerig wordt besproken.

In het tweede deel van haar studie analyseert Monteiro grondig twee zeldzame egodocumenten: de zogenaamde gewetensrekeningen, regelmatige verslagen van het geestelijk leven en de mystieke ervaringen die door twee geestelijke maagden, Agnes van Heilsbach en Joanna van Randenraedt, in Roermond onder toezicht van haar biechtvaders werden bijgehouden. Monteiro hanteert daarbij begrippen als onderhandeling (tussen de biechtvader, in beide gevallen een jezuïet, en de geestelijke maagd), zelfbewustzijn en zelfpresentatie, constructie van mannelijkheid en vrouwelijkheid, en een spanningsverhouding tussen sekse en macht die van beide kanten strategisch wordt geëxploreerd. Ze corrigeert zo het wat eenzijdige onderdrukkingsparadigma dat nog door E. Schulte van Kessel (1980) werd gebruikt. De analyse van deze geestelijke autobiografieën verrijkt ons inzicht in de categorieën van het vroegmoderne geestelijk leven en de aard van geestelijke relaties. Ze vernieuwt onze kennis doordat ze over de intellectuele geschiedenis heen een cultuurgeschiedenis van het gelovig zelfverstaan schrijft. Monteiro's beeld van wat we ons bij de ‘modale’ vrouwelijke spiritualiteit in vroegmodern Noordwest-Europa moeten voorstellen is pionierswerk. En het overtuigt.

Tot besluit benadrukt Monteiro dat de klopjes dag in dag uit heen en weer werden geslingerd tussen de onderwerping aan de mannelijke leiders van de Hollandse Zending en de aanvaarding van haar verlangens als vrouw in een multiconfessionele samenleving. De godsdienst werd haar zo tot een bron van motivatie en legitimatie. Ze hielp de maatschappelijke en culturele beperkingen van haar sekse te omzeilen en haar lot in eigen handen te nemen door zich voldoende speelruimte voor een eigen veld van activiteiten en spiritualiteit te scheppen.

Twee punten van kritiek. Slechts hier en daar schemert in een noot internationale vergelijking door, zodat de spiritualiteit ‘Hollandser’ overkomt dan ze wellicht is. De maagden waren echter niet alleen dochters van Holland, maar ook kinderen van haar tijd. De gewetensrekeningen passen bijvoorbeeld in het stramien van de ‘geestelijke boekhouding’ (de term is van Christopher Hill) van de Engelse puriteinen, door Kaspar von Greyerz en anderen beschreven. Zo'n synchrone vergelijking zou de suggestie van een bij uitstek vrouwelijke strategie van zelfanalyse wat relativeren,

en beter laten zien hoe de vorm van dit soort verslaglegging in de culturele context (mentale categorieën, tijdsbeleving, enz.) lag ingebed.

Ook de koppeling tussen de beide delen van het boek blijft wat kunstmatig. In *Historisch Nieuwsblad* (mei 1996) heeft Monteiro zelf beschreven hoe de vondst van de gewetensrekeningen tijdens het werk aan haar dissertatie heel het perspectief op slag veranderde. Ik kan me de verleiding goed voorstellen, maar desondanks was Roermond de Hollandse Zending niet, en zeker niet op dat moment. Omdat het boek vanuit het perspectief van de geestelijke maagden zelf is gedacht, valt de koppeling niettemin te verdedigen. Monteiro laat ook zien dat

zowel in als buiten de Hollandse Zending in feite dezelfde spirituele literatuur werd gebruikt, veelal uit het Zuiden afkomstig. Toch heeft ze voor die Roermondse casus andere opties moeten laten vallen, bijvoorbeeld hoe de Noordnederlandse klopjes zich de geestelijke literatuur toeeigenden. Het is jammer dat ze daarvoor niet dieper is ingegaan op de bronnen over de Maagden in De Hoek - wellicht de enige groep bij wie zulk onderzoek mogelijk is.

De winst van dit boek is groot. Het is de eerste studie die het katholiek geloofsleven in de Republiek resoluut in het perspectief van de beide seksen plaatst. Hoewel de koppeling met de geestelijke maagden in Roermond in de structuur van het boek wat geforceerd overkomt, werkt ze per saldo positief, aangezien ze een suggestief reliëf geeft aan de spiritualiteit van de Noordnederlandse klopjes. Tenslotte definieert Monteiro scherp de inzet die spiritualiteit voor vrouwen had in een vroegmoderne multiconfessionele samenleving.

Willem Frijhoff

P.P.M. Raasveld, *Pictura, poesis, musica. Een onderwek naar de rol van de muziek in embleemliteratuur. Met een geannoteerde corpusbeschrijving van emblematische eenheden met liederen, en van emblemen met muzikale notatie in de picturae* (Dissertatie Utrecht 1995; Utrecht: Universiteit Utrecht, Faculteit der letteren, 1995, viii + 455 blz., *f*64,50, ISBN 90 73446 57 0).

Uitgaande van de vraag naar de relatie tussen emblematiek en muziek worden in deze dissertatie twee verschillende terreinen van onderzoek geëxploreerd: dat van de embleemboeken waarin emblemen zijn gecombineerd met een zingbare tekst en dat van muzikale beeldmotieven in de emblematiek (in casu muziekinstrumenten en notenbalken). In de stroom van embleemboeken die West-Europa van de zestiende tot en met de achttiende eeuw heeft overspoeld, trof Raasveld er achtenzestig aan, alle afkomstig uit de Nederlanden en Duitsland, waarin emblemata en liederen zijn samengevoegd tot min of meer coherente 'emblematische eenheden'. In deel I analyseert hij achttien voorbeelden daarvan, onderscheiden naar contrafacten (liederen op bestaande wijzen) en gevallen waarbij sprake is van nieuw-gecomponeerde muziek. Een volledige beschrijving van het corpus levert hij in zijn bijlagen. Naast deze categorie komen er enige honderden emblemen voor waarvan de prenten met de muziek verband houdende motieven bevatten. Een beperkt aantal kenmerkende typen wordt besproken in deel II; daarbij worden de twaalf door Raasveld opgespoorde gevallen met leesbare muzieknotatie in de pictura alle aan de orde gesteld.

Het op zijn minst bi-mediale karakter van het embleem vereist reeds een zekere veelzijdigheid van de onderzoeker. Aan het synthetiserende karakter van deze kleine *Gesamtkunstwerke* wordt tekort gedaan als één van de samenstellende elementen buiten beschouwing blijft. Immers, 'beelden kunnen dingen vertellen die woorden niet zeggen; taal kan beelden schetsen die een figuratieve afbeelding niet voor ogen kan stellen; en gezang kan een effect bereiken dat niet door tekst en beeld wordt opgeroepen' (6-7). Tot dusver was het muzikale element binnen de emblematiek

onderbelicht gebleven. Raasveld beschikt over de vereiste combinatie van deskundigheden en het is zonder meer een verdienste dat hij dit onontgonnen gebied in kaart heeft gebracht en er een aantal paden in heeft uitgehakt. Dat zijn studie in twee onderdelen uiteenvalt die nauwelijks met elkaar interfereren, is minder fraai voor een proefschrift, maar zal de gebruiker van het boek niet deren; die kan in elk van de delen datgene vinden wat van zijn gading is. Wel zouden bij hem vragen kunnen rijzen met betrekking tot de keuzes die in de loop van het onderzoek gemaakt zijn. Voor de afbakening van het eerste corpus, de embleemboeken met liederen, hanteert de auteur een paar pragmatische overwegingen: geen embleem-

boeken met een aparte sectie liederen die niet direct aan de emblemen gekoppeld zijn (bijvoorbeeld Hoofts *Emblemata amatoria* uit 1611), en geen geïllustreerde liedboeken met emblematische elementen die niet als zodanig geafficheerd worden. Wat die laatste categorie betreft, wijs ik op een grensgeval: de *Nieuwen leucht Spieghel* uit 1617, die buiten het corpus is gebleven. Maar dat boekje bevat wel herkenbare afdelingen met gedichten, Nederlandse of Franse motto's, een prent (onder andere mooie met muziekinstrumenten!) meestal voorzien van een Latijns onderschrift, en een lied. Het verschil met *Zinne-beelden, oft Adams Appel* van Jan van der Veen, volgens Raasveld 'de eerste Noord-Nederlandse emblematist die systematisch eenheden van embleem en lied weergeeft' (58) is niet erg groot. Iets meer gewicht dan deze waarschijnlijk onvermijdelijke rafels aan de rand van het corpus heeft naar mijn mening het probleem van de selectie van de behandelde voorbeelden. Uit achttien multimediale bundels die hij representatief acht voor het genre selecteert Raasveld ter bespreking emblematische eenheden waarin duidelijke relaties te onderkennen zijn tussen de samenstellende delen. Van de al genoemde Jan van der Veen wordt zinnebeeld nr. 6 door hem geanalyseerd, waar de melodie-aanduiding van het lied ('Als ik sink in myn eygen grondt') mooi aansluit bij de verdrinkende zwemmer op de prent. Hij weet nog drie van zulke gevallen te noemen, maar daarmee verdwijnt toch gemakkelijk het feit uit het zicht dat de overige 46 emblemen in *Adams Appel* zo'n evidente correlatie niet vertonen. Het is op zichzelf begrijpelijk dat de aandacht van de onderzoeker vooral getrokken werd door gevallen waar sprake is van een integratie van de muzikale aspecten binnen de emblematische eenheden. Die liederen van Johannes van Sambeeck die op zes verschillende wijzen gezongen kunnen worden, laat hij dan ook als 'minder interessant' (42) buiten beschouwing. Zijn selectie stimuleert zo echter tot een wat te rooskleurige beeldvorming omtrent de functionaliteit van de muzikale elementen. Waar ze wel in een verband zijn opgenomen, geeft Raasveld overigens mooie en overtuigende analyses van de diverse synthesetechnieken. Verhelderend is de overeenkomst die hij aanwijst tussen de affectieve functie van het zingen en de plaats van het aanspreken van de affecten binnen de meditatietechnieken van Ignatius van Loyola. Het maakt duidelijk waarom het lied bijna altijd aan het slot van de emblematische eenheid staat. Ondanks enkele bezwaren is dit proefschrift zeker een waardevolle bijdrage aan de emblematiekstudie. Als aanvulling op dit pionierswerk verzorgde Raasveld tevens een microfiche-editie van alle zevenentwintig embleemboeken uit de Nederlanden met liederen en muziek.

E.K. Grootes

O.S. Lankhorst, P.G. Hoftijzer, *Drukkers, boekverkopers en lezers in Nederland tijdens de Republiek. Een historiografische en bibliografische handleiding* (Nederlandse cultuur in Europese context I; Den Haag: Sdu uitgevers, 1995, ix + 227 blz., *f*39,90, ISBN 90 12 08153 X).

Het was een goed idee om het eerste deel van de serie over 'De Nederlandse cultuur in Europese context' te wijden aan het boekhistorisch onderzoek en daarbij de grenzen

van het betreffende ‘ijkpunt 1650’ ver te overschrijden. Want tussen 1540 en de aanvang van de negentiende eeuw werden nergens meer boeken en andere publicaties gedrukt dan in de Republiek en die productie is ook voor andere aspecten van de studie van het verleden van het grootste belang. Daar komt nog bij dat de bestudering van het oude boek de laatste jaren in een ruimer cultuurhistorisch kader geschiedt. Met andere woorden: belendende disciplines kijken ook in deze richting. De boekgeschiedenis, ontstaan in het ambachtelijke veld, werd aanvankelijk zelden vanuit een theoretisch standpunt beschouwd. Zo zag H. de la Fontaine Verwey in 1954 het

onderzoek nog voornamelijk op het technische vlak van de productie, de historische achtergrond van de producenten en de analytische bibliografie plaatsvinden. Recentelijk hebben B. van Selm en F.A. Janssen echter drie aspecten genoemd (en zij zijn in de titel van dit boek aanwezig) die deze wetenschap vormen: de productie, de distributie en de consumptie van het boek. Vooral de laatste twee zijn onder buitenlandse (Franse en Duitse) invloed sterk in de aandacht van jonge onderzoekers komen te staan waardoor het onderzoekgebied nu zeer is uitgebreid.

Voor het eerst worden in dit boek een historiografisch overzicht en een bibliografische handleiding van deze activiteiten gegeven. Van de laatste is de Bijlage met zijn 607 alfabetisch geordende nummers het meest opvallende deel. Die bevat overigens niet alles wat op dit gebied verschenen is en bovendien moeten historiografische publicaties (over boekhistorici, bibliothecarissen en verzamelaars) uit de veertig pagina's noten bij de tekst worden gehaald wat nog wel eens gezoek kan betekenen. Gelukkig helpt een personenregister erbij op weg al is het jammer dat geen index op zaken als bibliotheken en plaatsen is toegevoegd. In de rest van het boek is het historiografisch overzicht van de studie van het Nederlandse boek in de vroegmoderne periode van groot belang. Want de auteurs volgen hierin de ontwikkeling vanaf de allereerste bibliografieën uit de zeventiende eeuw, via de periode van wat zij ‘bouwstoffen’ noemen tussen 1850 en 1950, tot de verwetenschappelijking die zij na 1950 (nogal laat) zien beginnen. Dat proces waarin opeenhoping van feitjes als aanvaarde manier om het verleden van het boek te beschrijven werd vervangen door studies met duidelijk afgebakende onderwerpen begon eigenlijk al voor de Tweede Wereldoorlog. Ook de professionalisering van het vak (hier niet heel duidelijk afgegrensd van verwetenschappelijking) had al voordien impulsen ontvangen. Dit gedeelte wordt terecht gesierd met portretten van de grote voorgangers, door iedereen met liefde voor het oude boek gekend maar zelden gezien. Natuurlijk worden de achtergronden van de wetenschappelijke opbloei na de oorlog door toedoen van de twee nestoren in Amsterdam, De la Fontaine Verwey en Hellinga, uitgebreid besproken. De organisatie van de vakbeoefenaars komt eveneens aan bod. Tenslotte wordt duidelijk dat een recent groot project als de ‘Short Title Catalogue Netherlands 1540-1800’ met zijn honderdduizenden titels alleen dank zij de automatisering een kans van slagen zal hebben. Daarna volgt een nuttig overzicht van de beschikbare bronnen en de bibliografische naslagwerken, waarna de studies van de verschillende onderdelen de revue passeren. Soms treffen ook mededelingen over verloren gegane onderzoekresultaten en terloopse opmerkingen die aangeven hoe niet elk initiatief op algehele instemming kon rekenen. Zo ontstond bijvoorbeeld naast het genootschap Petrus Scriverius een eigen vereniging van jonge boekhistorici Convoluut en verwekte P. Verkruijsse met zijn ruimte vergende collatieopvattingen een hele polemiek over de zin van dit werk. Opvallend is echter dat de schrijvers nauwelijks een mening uitspreken over alles wat gebeurd en geproduceerd is. Wel hebben zij de al gesignaleerde verschuiving in de belangstelling van de boekhistorici aangegeven of onnauwkeurigheden bij de voorlopers kunnen waarnemen. Maar een kritische plaatsing van zo'n veertig jaar oude, in het vak klassieke werken ontbreekt. Wij komen dus - om maar iets te noemen - niet te weten of de door hen uitdrukkelijk vermelde eerste poging tot periodisering door I.H. van Eeghen in haar zo vaak genoemde veelzijdige studie over de Amsterdamse boekhandel (1960-1978) nog geldig is. Meer van dergelijke vragen

zouden kunnen worden gesteld, maar desondanks is het boek zoals het er nu ligt een bijzonder waardevolle gids geworden, ook al vanwege de signalering van lacunes in het onderzoek.

E.O.G. Haitsma Mulier

S.R.E. Klein, *Patriots Republikanisme. Politieke cultuur in Nederland (1766-1787)* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1995; Amsterdam: Amsterdam university press, 1995, viii + 340 blz., *f*69,50, ISBN 90 5356 194 3); J.K.H. van der Meer, *Patriotten in Groningen 1780-1795* (Dissertatie Groningen 1996, Groninger historische reeks XIV; Assen: Van Gorcum, 1996, xiii + 392 blz., *f*49,50, ISBN 90 232 3112 0).

De Patriottentijd staat vooral sinds het stimulerend werk van N.C.F van Sas bekend als de bakermat van de politieke cultuur. Deze kwam langs twee lijnen tot stand: denken en doen - dus via een ontwikkeling in de wereld van voorstellingen, begrippen en ideeën, en via de weg van het maatschappelijk handelen. De twee proefschriften die ter bespreking voorliggen vormen uitstekende analyses van deze twee wegen. Hoewel beide tien jaar werk hebben gekost, over hetzelfde thema gaan, en elkaar in de tijd vergaand overlappen, waant de lezer zich echter in twee verschillende werelden. Duidelijk heeft het historisch onderzoek in Nederland nog een lange weg te gaan naar een integrale benadering van de Patriottentijd.

Ideeënhistorici op de platoonse toer hebben wel eens vergeten dat er geen ideeën en begrippen zijn zonder dragers, en dat die dragers er bij de ontwikkeling van ideeën iets toe doen. Dat risico loopt Van der Meer niet. Zijn studie van de patriotten in Groningen vormt in hoofdzaak een degelijke sociaalhistorische benadering. Groningen is een voor die periode wat verwaarloosde stad - niet helemaal ten onrechte, vanuit nationaal perspectief. Van der Meer houdt zich echter aan de stadsgrenzen. Met grote nauwkeurigheid beschrijft hij de samenstelling en ontwikkeling van de patriotse partij in de stad, aan de hand van teksten en rekesten, familiearchieven (Siccama, Van Iddekinge, Trip, e.a.), wat egodocumenten, enkele seriële bronnen (het drek- en lantaarngeld), de plaatselijke pers (de *Groninger Rarekiek*, de *Groninger Nouvellist*) en lokaal drukwerk (zoals het antipatriots pamflet *Lijkstatie*). Uitvoerige naamlijsten in de bijlagen helpen de lezer zich alles aanschouwelijk voor te stellen.

De vraagstelling is simpel: hoe komt het dat het zo roerige Groningen van de Oranjerevolutie uit 1747-1749 in de patriotse tijd zo tam lijkt geworden? Was het revolutionair vermogen uitgeblust? Toch was in 1781 de afkeer van de autoritaire oligarchie (belichaamd in de gehate regent A.A. van Iddekinge) en haar nepotisme even groot als in 1747. In beide gevallen werd naar een redder uit de nood gezocht, in 1747 de stadhouder, in 1781 het volk. De vraagstelling verwijst dus naar macht en geweld, naar de lokale vertaling van sociale processen in politieke en culturele vormen van optreden. Het is dan ook bijzonder jammer - en eigenlijk onbegrijpelijk - dat Van der Meer het werk van W. te Brake ignoreert. Niet alleen had hij daar een volstrekt vergelijkbare studie gevonden, ook heeft Te Brake voor zijn gedetailleerde en tegelijk synthetische beeld van patriots Deventer een samenhangend concept ontwikkeld dat de politieke, sociale en culturele ontwikkelingen integreert. Van der Meer zoekt het antwoord meer in de breedte, in een geduldige reconstructie van de samenstelling en oriëntatie van de patriotse partij. Hij documenteert een ontwikkeling in twee fasen. Tot 1784 domineren de lagere middenklassen en de onderofficieren van de burgermilitie het patriotse toneel. De nationale schande van 1784 brengt echter verharding en trekt de hogere middenklassen en de subelites over de streep. Taalmannen en gezworenen (het kiescollege van de magistraat) volgen schoorvoetend,

alsmede enkele regenten. Vanaf dat ogenblik krijgt de oppositie vorm. Het Vrijcorps 'Voor Onze Duurste Panden' omvat gefrustreerde patriciërs, religieuze minderheden (vooral mennisten en roomsen), patriotse leken uit de heersende kerk (maar meer diakenen dan ouderlingen), vrijmetselaars uit de verlichte burgerij, en leden van genootschappen. Hun vertoog is sterk historiserend: terug naar vroeger. De universiteit is moderaat, met uitzondering van de theoloog P. Chevallier en enkele studenten. De verlichte jurist F.A. van der Marck was wegens zijn verdediging van het natuurrecht trouwens al in 1773 ontslagen. Geen theoretische hoog-

standjes dus. Pas als de contra-revolutie al onderweg is, wordt democratisch-patriots Groningen echt actief - bijna een parodie op de heersende clichés... Dan is het echter te laat. Zelfs de repressie bleef beperkt, en er vluchtten maar weinigen. Van der Meer laat goed zien hoe het politiek patriottisme op dat moment als Haagse bluf ineen zakte en zijn energie in sociale projecten ter verheffing van de lagere klassen of andere verschoppelingen kanaliseerde: Guyots doofstommeninstituut, het Nut.

De breuk van 1787 figureert ook prominent, maar ditmaal met een sterke inhoudelijke onderbouwing, in Kleins dissertatie over de politieke cultuur. Ook voor hem was 1787 een eindpunt. Het patriots republikanisme stierf toen een plotselinge dood. Klein heeft in zijn boek verschillende hypothesen en stellingen verwerkt, die soms wat door elkaar lopen. Zijn documentatie is breed: veel pamfletten, tijdschriften en andere literatuur van toen en nu, veel buitenlandse literatuur ter vergelijking. Politieke cultuur is voor hem geen werkhypothese meer maar een breed, geaccepteerd, zij het zich ontwikkelend kader waarbinnen hij zijn echte problematiek plaatst: die van de aard van het patriots republikanisme. Het republikanisme stamde weliswaar uit een ver verleden maar Klein ziet het begrip in de Patriottentijd radicaal van betekenis veranderen. Patriots republikanisme betekent voor hem nadruk op de volkssoevereiniteit, gelokaliseerd in een oude constitutie (de Bataafse vrijheid) en vormgegeven in actief burgerschap en een federatieve democratie. Klein benadrukt het wezenlijk federatief uitgangspunt van de patriotten. Het revolutionair streven naar de eenheidsstaat na 1795 acht hij een radicale breuk met de patriotse idealen; het kwam ook uit een confrontatie met de revolutie elders voort. Vooralsnog bleef de confrontatie intern. Het patriots republikanisme kreeg pas een echt probleem toen het actieve burgerschap ook daadwerkelijk door de lagere klassen werd opgeëist. Dat riep ook onder de patriotten sociale spanningen op, die een deel van hun tweedracht en hun conceptuele vaagheid verklaren. Om de spanning te klaren werd door sommigen op basis van meer theoretische uitgangspunten een evolutionaire opvatting van de Bataafse (en Friese) vrijheid ontwikkeld, tegen de gangbare historiserende in. Volgens een man als Paape was de tijd van de Bataven voorbij. Het waren barbaren geweest, slaafs aan Rome onderworpen. De vrijheid van zijn tijd vroeg om nieuwe concepten. Maar ook Paape, altijd goed voor een sappig citaat, was niet consequent met zichzelf. Met zijn eindeloze boeken kan alles en niets worden bewezen.

Spannend wordt Kleins boek pas echt wanneer hij in polemiek treedt. Hij schuwt die niet. De centrale these van zijn boek vormt een uitgesproken kritiek op S. Schama en C.H.E. de Wit, die in de patriotten juist de voorlopers van de revolutionairen en de oorsprong van het negentiende-eeuws liberalisme zagen. Klein wijst dit resoluut en met redenen omkleed af. Die polemiek over de doorwerking van de patriotten vindt haar pendant in een tweede, over hun herkomst. Dit keer trekt Klein tegen L.H.M. Wessels en M. Prak ten strijde. Beiden bagatelliseren de stelling dat de patriotten iets nieuws brachten, de een op grond van hun politieke ideeën, de ander vanwege hun sociale praktijk, die rechtstreeks in het verlengde van de aloude stedelijke organisatievormen zou liggen. Die nadruk op de continuïteit van de vorm is Klein te oppervlakkig. Hij stelt - terecht en overtuigend - dat de patriotten oude vormen hebben gevuld met nieuwe betekenissen, en sluit zich dan ook van harte aan bij de analyses van Van Sas en Velema over de veranderende inhoud van begrippen, politieke ideeën en sociale praktijken, die gezamenlijk een breuk in de politieke

cultuur hebben bewerkt. Toch verschilt hij wellicht meer van hun analyses dan hij wil toegeven, door zijn sterke nadruk op het eigen karakter van het patriots republikanisme. Hij wil dat resoluut van de Bataafse Tijd gescheiden houden. De patriotten vormen zo een breukvlak naar twee kanten: zij gaven een nieuwe betekenis aan het republikanisme, maar werden zelf achterhaald door nieuwe opvattingen over staat en natie.

Als we beide dissertaties vergelijken, kan de winst snel worden opgemaakt. Beide benadrukken, elk op haar eigen wijze, de ingewikkelde samenstelling van de patriotse partij en de tal-

rijke, vaak tegenstrijdige facetten van de patriotse politieke cultuur. Beide zien 1784 als een breekpunt, maar om uiteenlopende redenen. Van der Meer constateert een radicalisering, verbreding en tegelijk *upgrading* van de sociale ligging van de patriotse partij. Klein situeert daar het ontstaan van het nieuwe democratisch republikanisme, dat het oude staatsgezinde denken aflost, en demonstreert dat aan de opkomst binnen de partij van het stigmatiserend begrip 'aristocraat'. Van der Meer levert ons veel nieuw materiaal, maar niet echt een nieuwe interpretatie. Hij geeft Groningen een patriots, maar strikt lokaal gezicht. Klein, die Groningen (op een vermelding van de onontkoombare Van Iddekinge na) links laat liggen, werkt met veel klassiek materiaal. Hoewel niet alle gebruikte pamfletten bekend waren, kan niet worden gezegd dat er grote surprises onder zitten. Zijn kracht ligt in de synthese vanuit een persoonlijke, goed doordachte visie en een grote vertrouwdheid met de internationale literatuur. Hij herproblematiseert begrippen en ontwikkelingen rond de politieke cultuur die te snel een nieuwe canon dreigden te gaan vormen. Wie schrijft nu de echte synthese van beide benaderingen?

Willem Frijhoff

J.G. Kikkert, *Geld, macht & eer. Willem 1, Koning der Nederlanders en Belgen 1772-1843* (Utrecht: Scheffers, 1995, 254 blz., *f*49,90, ISBN 90 5546 004 4).

De auteur begeeft zich met deze biografie over Willem I op voor hem vertrouwd terrein. Al heel wat biografieën over leden van het Huis van Oranje verschenen van zijn hand. In het recente verleden waren dat onder meer biografieën over Willem III (1990), Wilhelmina (1987) en Juliana (1989). Met deze biografie voegde hij een zoveelste boek toe aan de lange reeks van publicaties over de eerste Oranjevorst die al sinds vorige eeuw op gang gekomen is. Het maakt nieuwsgierig naar de opzet. Is dit de afgeronde, wetenschappelijke biografie die J.A. Bornewasser in 1979 (in zijn bijdrage voor C.A. Tamses *Nassau en Oranje in de Nederlandse geschiedenis*, 411) nog node miste? Is er nieuw onderzoek verricht? Is er gekozen voor een speciale invalshoek? Tevergeefs zocht ik in het boek naar een inleiding. Enige voor-informatie verschafte wel de tekst van de achterflap: de auteur ziet in Willem vooral een koopman en waardeert zijn rol als koning minder. Het is vooral de Oranjedynastie die deze voorvader dankbaar moet zijn, want zij dankt aan hem naast het nodige in materieel opzicht, tevens het nog voortdurend nationaal Oranjegevoel. Over wat Nederland aan deze vorst te danken heeft, is de auteur duidelijk minder positief. Op vele plaatsen in het boek wordt Willem afgeschilderd als de opportunist, de pragmaticus, in schril contrast vooral met de principiëler man die zijn vader stadhouder Willem V was.

De biografie is opgebouwd volgens een vertrouwd stramien. In negen hoofdstukken wordt Willem gevolgd van de wieg tot het graf. De nodige aandacht wordt gewijd aan de tumultueuze jaren van strijd tussen patriotten en prinsgezinden tijdens zijn jeugd, de bizarre jaren van ballingschap, waarin de Prins dan wel dan niet hoop bleef houden op terugkeer en herstel van functies op Nederlands grondgebied. Voor de staatkundige geschiedenis is toch vooral de periode na 1813 van belang, waarin

Willem als soeverein vorst, later koning, over Nederland regeert. In de desbetreffende hoofdstukken wordt eerst goed duidelijk waarnaar de belangstelling van de auteur in de eerste plaats uitgaat. Niet de verhouding met zijn ministers, de leden van de Staten-Generaal of andere staatsfunctionarissen staat centraal. Willems persoonlijke ambitie en geldzucht overstijgen naar Kikkerts mening elke andere doelstelling van zijn beleid.

Wat voegt dit boek toe aan de kennis die er al over Willem I was? In de laatste bladzijden pas geeft Kikkert aan wat hem kennelijk bewogen heeft om dit boek te schrijven: het anderhalve

eeuw zo afwisselende beeld dat van deze Willem al is geschetst. In kort bestek laat hij diverse schrijvers de revue passeren, die zich met deze vorst hebben bezig gehouden, van tijdgenoten uit de vorige eeuw tot en met Anton Constandse die in 1980 een portret van Willem tekende in zijn *Oranje zonder mythe.* Op basis van dit uitgebreide uiteenlopende biografisch materiaal heeft Kikkert zijn beeld van Willem I opgebouwd. Na kennisname van de verschillende visies van eerdere auteurs is voor hem duidelijk hoe de persoon van Willem I echt geduid moet worden: een gewoon mens voor wie het koningschap eerder een beroep was dan een roeping. Aan het einde van het boek gekomen, wordt het de lezer duidelijk dat de titel niet voor niets aanvangt met 'Geld'. Dit is wat in dit nieuwe boek over Willem bij Kikkert de meeste aandacht heeft gekregen: bij Willem draaide alles om geld en dat is, aldus de auteur, in de meeste literatuur onderbelicht gebleven (154).

Het beeld dat daardoor van Willem wordt gegeven is een stuk minder positief dan ik voor ogen heb. Ben ik daardoor toch wat geprikkeld door de vlotte manier van schrijven van Kikkert? Ik erger me bijvoorbeeld aan de wat nonchalante, populaire stijl zoals: 'de enkele melkmuil, die aan Willems nieuwe militaire academie in Breda was opgeleid', tegenover de 'oude snorrebaarden die onder Napeoleon hadden gediend' (191). Maar elders vind ik het heldere taalgebruik toch ook weer erg mooi: 'De Tiendaagse Veldtocht is groot geschreven' (196). Zo'n uitspraak, mits toegelicht en waargemaakt, kan ik hogelijk waarderen. De schrijver komt ook met mooie, veelzeggende citaten. Een citaat als op pagina 26: 'hij [Willem] wekt in het gemoed van anderen geen trilling op', lees ik met veel plezier. Aardig zijn ook de vele details over de feitelijke gang van zaken, die de lezer ooggetuige maken van het verleden. Hij ziet hoe de stemming in de Vergadering van Notabelen in 1814 verliep: door opheffen van de rechterhand (92).

Mijn kritiek geldt vooral de vele uitspraken, die ik niet kan natrekken. Bijvoorbeeld inzake klachten van Oranjegezinden over Willems benoemingsbeleid (87), of beschuldigingen van de kroonprins aan het adres van zijn vader over discriminatie van Franstaligen in de zuidelijke provincies (161). Wie zijn de zegslieden voor deze en andere nogal stellige beweringen van de auteur? Ik wil niet alle aangegeven literatuur doorploegen om daarachter te komen. Nu moet de lezer vaak denken dat de geponeerde stellingen de waarheid zijn. Kikkerts waarheid? De schrijver wil toch volgens zijn laatste woorden juist een einde maken aan het onduidelijke beeld in de geschiedschrijving over Willem I?

Voor wie zich daar niet aan stoort kan dit boek veel leesplezier opleveren. Een enkele slordigheid - tsaar Alexander I is niet de schoonvader, maar zwager van kroonprins Willem II (157) - doet daaraan geen afbreuk. Vooreen wetenschappelijk verantwoorde biografie is echter nog steeds ruimte.

W.P. Seeker

A. van de Sande, J. Rosendaal, ed., *'Een stille leerschool van deugd en goede zeden'. Vrijmetselarij in Nederland in de 18e en 19e eeuw* (Hilversum: Verloren, 1995, 185 blz., ISBN 90 6550 510 5).

De oorsprong van de vrijmetselarij wordt door mythische nevelen verhuld. Zeker is, dat in 1717 de dominees John Desaguillers en James Anderson in Londen een Groot Loge stichtten boven een reeks loges die al enige, misschien tientallen, jaren bestonden. De vrijmetselarij is niet kant en klaar ontstaan, op basis van kanonieke geschriften, met onveranderlijke geloofsen leefregels en ceremoniën. Deze zijn in de loop der tijd pas gevestigd. Het geheime karakter

van de maçonnerie heeft het niet gemakkelijk gemaakt die ontwikkeling vast te stellen. Bewijs voor een directe continuïteit tussen middeleeuwse broederschappen en de laat-zeventiende- en vroeg-achttiende-eeuwse clubs is niet overtuigend geleverd.

Ook in de Republiek zijn loges aanwijsbaar. In 1735 werden zij door de Staten van Holland verboden. Sedert het midden van de achttiende eeuw werden zij echter, na hun reorganisatie, feitelijk ongemoeid gelaten. Wie waren die mannenbroeders die elkaar in hun loges wekelijks troffen? Wat was hun geestelijke bagage, wat hun sociale achtergrond, welke waren hun maatschappelijke posities? Welke doelen streefden zij na, met welke middelen?

Sommige van deze vragen komen aan bod in de bundel die het resultaat is van een in 1992 aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen georganiseerd colloquium. Het tijdstip was gunstig. De studie van de Verlichting in het algemeen en van de vele genootschappen die haar mede uitdroegen in het bijzonder, is bloeiende. Margaret Jacob, auteur van het omstreden boek over *The radical Enlightenment. Pantheists, freemasons and republicans* (1981), had zojuist een vervolg daarop gepubliceerd *Living the Enlightenment. Freemasons and politics in eighteenthcentury Europe* (1991). Enkele andere gevestigde historici en enige jonge onderzoekers kwamen aan het woord. Zij troffen het ook in die zin goed, dat het Groot Oosten in Nederland zijn archieven en documentaties ruimhartig openstelt voor wetenschappelijk onderzoek - ook aan niet-ingewijden. Het resultaat der naspeuringen is neergelegd in een informatief, kaleidoscopisch boek, dat als voornaam thema heeft: de loge als genootschap en als vorm van 'sociabiliteit'.

Margaret Jacob werkt in haar bijdrage 'Freemasonry and government' (25-39) de these van haar nieuwste boek uit. Zij stelt, dat 'The lodges brought onto the Continent distinct forms of governance: constitutions, voting by individual, and sometimes by secret ballot, majority rule, selected officers, 'taxes' in the form of dues, public oratory, even courts of settling disputes; eventually the lodges even sent representatives to nationally organized Grand Lodges' (25). Aan haar these dat de Europese loges functioneerden als leerscholen voor 'government' - op lokaal maar in het bijzonder op nationaal niveau - geeft zij een boeiende maar nog niet erg overtuigende uitwerking. Immers, de meeste instituties die we vóórdien aantreffen, waren eveneens voorzien van 'constituties' (wetten, statuten of hoe men ze ook placht te noemen) waarin de interne werking en invloedssferen waren vastgelegd - of het nu om universiteiten of gilden ging. Zonder een diepergaand vergelijkend onderzoek is dus ook haar suggestie dat deze 'constitutionele' principes - na de burgeroorlog van de jaren 1650 - uit Engeland naar het continent zouden zijn overgewaaid, niet erg waarschijnlijk.

Eén van de weinigen in deze bundel, die ingaat op de vraag: wie de vrijmetselaar was en wat hem bewoog, is A.J. Hanou. Hij neemt de lezer via een Haarlemse archiefvondst mee naar 'De loge parterre' (41-61). De zelfbeschrijvingen der geïnitieerde broeders rond 1800 geven hem aanleiding tot een onderhoudende beschouwing over symboliek, politiek en moraliteit in de loge. J. Rosendaal biedt een interessant verslag van de mogelijke relatie tussen 'Vrijmetselarij en revolutie' (63-83). Hij komt op basis van zijn onderzoek naar de 'revolutionaire' betrokkenheid van leden van de nationale representatieve lichamen (1796-1810) en naar de loge 'De Waare Bataven' te Duinkerken tussen 1787 en 1795 tot een kwantitatief oordeel. Probleem bij zijn aanpak is dat het begrip 'revolutionair' (tot 1810!) wel erg diffuus

wordt, terwijl anderzijds nog niet onderzocht is wat de juiste maçonnieke status van de Duinkerker loge is geweest: kan elk aldaar aangenomen lid als een volwaardig vrijmetselaar worden beschouwd?

In zijn bijdrage ‘Loge en cultuur, 1800-1850’ (85-98) haalt W.W. Mijnhardt om te beginnen de ‘voormalige’ (!) patriot J.A. (Uitenhage) de Mist - niet gouverneur-generaal aan de Kaap zoals hij en Van de Sande (9) zeggen, maar commissaris-generaal, samen met J.W. Janssens, gouverneur en generaal *en chef* - aan, die als gedeputeerd nationaal grootmeester in 1800 zijn

broeders opriep meer dan voorheen te functioneren als ‘een stille leerschool van deugd en goede zeden’. Mijnhardt beschouwt de loge als genootschap en komt tot de conclusie dat de loges een minder grote culturele invloed hebben gehad dan andere genootschappen, zoals de lokale departementen van 't Nut (gesticht in 1784). Naar mijn indruk vergt de schrijver van de vrijmetselarij een nieuwe maatschappelijke missie die er toen nog vreemd aan was. Immers, de maçonnerie dient in de eerste plaats een spiritueel doel. Het is precies dit aspect dat in deze bundel onderbelicht blijft. (In Tolstoj's *Oorlog en vrede* kan men daarvan al een aardige indruk krijgen.)

In ‘Hulde alleen is onvoldoende’ (99-136) behandelt H. Moors het thema ‘Vrouwen en vrouwelijkheid in vrijmetselaarskringen’. Zijn gedegen studie biedt veel materiaal over de, vooralsnog, fundamenteel afwijzende opstelling van de vrijmetselarij tegenover het inwijden van vrouwen. Redacteur en inleider A. van de Sande bespreekt aspecten van ‘Antimaçonnisme bij katholieken en protestanten in de negentiende eeuw’ (137-155). De nadruk ligt daarbij vooral op de houding van Rome en van de zelf zich in een emancipatieproces bevindende Nederlandse katholieken. Aan de protestanten wijdt de auteur maar een paar bladzijden. Twee zeer nuttige bijdragen besluiten de bundel. De conservator van de verzamelingen van de Orde der Vrijmetselaren, E. Kwaadgras, geeft ‘In de schatkamer van de Koninklijke Kunst’ (157-169) een sleutel voor historisch onderzoek die zeker zoveel nut kan afwerpen als het ‘Bibliografisch overzicht’ (171-179) van de voornaamste literatuur over de vrijmetselarij, van de hand van M.P. Spruit. Dit initiatief tot exploratie van een tamelijk onbekend historisch terrein verdient lof en navolging.

A.H. Huussen jr.

Nieuwste geschiedenis

C. Denig, *Utrecht van Ancien Régime tot Nieuwe Tijd. De bewoning van de Utrechtse binnenstad in haar ruimtelijke structuur, 1793-1891* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1995; Utrecht: Matrijs, 1995, 218 blz., *f*39,95, ISBN 90 5345 075 0).

De industrialisering en modernisering van Nederland in de negentiende eeuw is een langzaam en geleidelijk verlopend proces geweest. Men zou daarom verwachten dat analoog hieraan de ruimtelijk structuur van de steden maar weinig veranderde. Deze vraag vormt de inzet van de dissertatie van C. Denig, waarbij hij de binnenstad van Utrecht als onderzoeksobject gebruikte. Hij komt tot de eenduidige conclusie dat in het ruimtelijke patroon van de binnenstad maar weinig veranderde. Wel zijn na 1860 de eerste tekenen waar te nemen van een ontwikkeling naar een moderne industriële stad, maar eerst op het eind van de eeuw kwam dit proces tot een versnelling. De auteur concludeert dat het stratenpatroon in grote lijnen gelijk bleef, dat er weinig sprake was van segregatie en dat de woonbestemming weinig veranderde. De grootste verandering was wel de slechting van de wallen en creatie van ruim opgezette singels bestemd voor herenhuizen. Cityvorming kwam eerst op het eind van de negentiende eeuw op gang.

Deze conclusies zijn gebaseerd op een indrukwekkende inventarisatie van het bronnenmateriaal. De kadastrale opmetingen die in 1832 in definitieve vorm gereed kwamen, zijn als uitgangspunt gebruikt. De bevolkingsregisters waren een andere belangrijke bron. De koppeling van beide bronnen - en nog enkele registers uit de tijd voor 1832 - maakten het mogelijk de bewoningsgeschiedenis van de Utrechtse binnenstad voor de negentiende eeuw te reconstrueren. Deze diepgaande analyse van het bronnenmateriaal maken de hierboven vermelde conclusies van dit boek tamelijk onaanvechtbaar.

Dat neemt niet weg dat bepaalde keuzes in de interpretatie en klassificering van het materiaal discussie uitlokken. Denig gebruikt de beroepsstratificatie van Giele en Van Oenen. Nu is dit wel te verdedigen. Een welstandsstratificatie op basis van personele belasting of hoofdelijke omslag lijkt mij wenselijker, maar het is wat onbarmhartig de auteur ook nog met de verwerking van dat immense bronnenmateriaal op te zadelen. Het punt is echter, dat Denig nergens ingaat op de voor- en nadelen, mogelijkheden en onmogelijkheden van de gebruikte stratificatie. Ook de vrij uitvoerige discussie die het werk van Giele en Van Oenen heeft uitgelokt, wordt onbesproken gelaten. Zo wordt in de gebruikte stratificatie het anachronisme 'witte-boordenberoepen' ingevoerd, zonder dat duidelijk wordt gemaakt waarom het gebruikt wordt en welke inhoud het heeft. We zijn al een eind op weg in het boek (86) als terloops wordt vermeld dat we moeten denken aan een heterogene groep als onderwijzers, winkelbedienden, spoorwegbeambten, kandidaat-notarissen en anderen. Nu is het werken met zo'n containerbegrip wellicht te verantwoorden, maar dan moet het wel beargumenteerd worden. Dit klemt des te meer omdat de ontwikkeling van de witte-boordenberoepen als beroepsgroep en de mogelijke ontwikkeling van deze groep tot nieuwe elite één van de onderzoeksvragen is (12). Ondanks deze opmerkingen toont de auteur dat hij de ambachtelijke kant van het vak beheerst. De bronnen en de verwerking zijn bij hem in goede handen.

Een dissertatie beoogt echter meer. Van de onderzoeker wordt verwacht dat hij vanuit bronnen en literatuur een coherent en bevattelijk betoog produceert en daarbij zijn verhaal kan plaatsen in de actuele discussies die binnen zijn vakgebied plaats vinden. Hierin is de auteur veel minder geslaagd. Het betoog is niet altijd even consistent. In de inleiding merkt Denig op dat de historische geografie generaliserende uitspraken nauwelijks toelaat vanwege veel verstorende invloeden en dat zijn onderzoek dit laat zien. Wel wil hij gebruik maken van hedendaagse geografische technieken. Ik begrijp hieruit dat de auteur zich niet wil spiegelen aan theoretische concepten, maar zelf een drietal werkhypothesen heeft ontworpen die hij wenst te toetsen. Die vragen gaan over een te verwachten segregatie, verandering in bewoningspatroon van elite en witte-boordengroepen en of de samenstelling van de beroepsbevolking binnen de wijken veranderingen heeft ondergaan. In hoofdstuk 3 evenwel wordt de bewoningssituatie uit 1793 gespiegeld aan door historische geografen ontwikkelde concepten over statusgradiënten van centrum naar periferie. Waarom dat alleen voor dat jaar gebeurt en waarom bij volgende analyses daarop niet wordt teruggekomen wordt niet duidelijk gemaakt. In het een na laatste hoofdstuk wordt dan naar voren gebracht dat het te verwachten is dat de mate van sociale homogeniteit bepalend is voor de mate waarin segregatie optreedt. Wijken die in het begin van de negentiende eeuw al vrij homogeen waren hadden een beter uitgangspunt voor verdere segregatie dan wijken waarin dat minder het geval was. Berekeningen blijken deze theorie te bevestigen. Ook nu horen we niet hoe deze vaststelling past in het betoog of hoe dit bijdraagt aan de beantwoording van de onderzoeksvragen.

Iets dergelijks zien we bij de gebruikte methodiek. Denig heeft er voor gekozen de wijkindeling in acht wijken, zoals het stadsbestuur die in de negentiende eeuw hanteerde te handhaven. Wel verdeelt hij de wijken in enkele subwijken zodat met homogenere eenheden gewerkt kan worden. Dit wekt bevreemding, omdat verderop in het boek wordt opgemerkt dat uit literatuur en eigen onderzoek blijkt 'dat de woning het meest geschikt is als eenheid van waarneming' (154). Argumenten om

de keuze te verduidelijken om de wijken als eenheden van analyse te handhaven, ondanks de blijkbaar zwakke theoretische en methodologische fundering, worden echter niet gegeven.

Het is jammer dat er aan dit onderzoek niet meer richting kon worden gegeven. Te meer daar het berust op een uiterst gedegen bronnenanalyse. Daardoor is de reikwijdte geringer dan die had kunnen zijn als was nagedacht over en gewerkt was aan een grondiger

theoretische en methodologische onderbouwing. Daardoor kent dit boek nog te veel losse eindjes.

Denig laat zich in dit boek kennen als een bij uitstek kwantitatief gericht historicus. De historische beeldvorming lijdt daar wel eens onder. Het cijfermateriaal voert soms wel erg de boventoon en daalt wel eens af naar te grote detaildichtheid. Het fraaie kaartmateriaal maakt in dit opzicht echter veel goed. Het boek kent zijn beperkingen, maar de belangstellende lezer zal er wel veel belangwekkend materiaal uit kunnen opdiepen.

R.E. van der Woude

Ch. Jeurgens, P.M.M. Klep, *Informatieprocessen van de Bataafs-Franse overheid, 1795-1813* (Rijks geschiedkundige publicatiën; 's-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1995, 103 blz., *f*35,-, ISBN 90 5216 065 1).

Deze uitgave biedt een eerste proeve van de resultaten van een onderzoek om tot een ander soort archief- en bronontsluiting te komen. Immers, integrale publicatie van bronnen begint door de kosten en de omvang van de bronnen steeds meer tot de onmogelijkheden te behoren. Het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis stelt daarom een nieuw type ontsluitingsinstrument voor, dat niet gericht is op het statische verschijnsel ‘document’ maar op het dynamische begrip ‘administratief werkproces’. Dit beoogt het opsporen en verzamelen van administratieve werkprocessen die voor historici interessante informatie opleveren. Het doel is een zo compleet mogelijke lijst te maken van de inspanningen die de overheid zich heeft getroost om systematische informatie betreffende burgers, organisaties, objecten, enzovoort, te verzamelen, vast te leggen en te gebruiken. Tegelijk wordt een aantal kerngegevens van deze processen vastgelegd.

De schrijvers bedienen zich van het samenvattende concept ‘informatieverwervings- en toepassingsproces’ van de overheid, kortweg aangeduid als het IVET-proces. De ontstaansgeschiedenis van het basisconcept ligt in de ontwikkeling sedert 1981 van een ander nieuwsoortig ontsluitingsinstrument, namelijk dat van het broncommentaar. Hoewel in het broncommentaar het uitgangspunt de statische bron is, wordt systematisch aandacht besteed aan het administratief proces waardoor de bron tot stand is gekomen. In eerste instantie is gekozen voor de Bataafs-Franse tijd omdat in die periode een spectaculaire toename in het bijeenbrengen van informatie door de overheid heeft plaatsgevonden. Binnen deze periode is begonnen met onderzoek te doen in de archieven die op centraal niveau zijn gevormd.

De reconstructie van IVET-processen komt erop neer dat de documenten van bepaalde archiefbestanden systematisch en chronologisch worden uitgekamd met de bedoeling alle administratieve fragmenten van IVET-processen te verzamelen in een databestand. Een fragment wordt binnen het systeem een IVET-stap genoemd. Van iedere stap worden vier dimensies vastgelegd: a het relevante informatieproces; b de vervaardigende instantie(s); c de structuur van de gegevens; en d de vindplaats. Het gaat bijvoorbeeld om vragen van de centrale overheid om gegevens op te zenden

over aantallen ambtenaren, koeien, soorten ziekten, scholen, pensioenen, omvang burgerbewapening etcetera, etcetera.

Er is een gecomputeriseerd informatiesysteem ontworpen (Microsoft-ACCESS) dat enerzijds in staat is de aangetroffen IVET-stappen van allerlei processen in willekeurige volgorde op te nemen en anderzijds de stappen van de afzonderlijke processen herkent, selecteert, sorteert en koppelt. In een apart hoofdstuk wordt vrij uitgebreid ingegaan op de technische kant hiervan. Inmiddels is er een operationele databank opgebouwd, aanwezig op het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. Gestudeerd wordt nog op de wijze waarop deze databank uiteindelijk beschikbaar zal worden gesteld. Opties zijn verspreiding door middel van CD-ROM tech-

nieken of het beschikbaar stellen van de informatie via computernetwerken, bijvoorbeeld Internet. De bijlagen geven een beeld van de voorlopige resultaten. Zij bevatten een lijst van de tot nu toe ontdekte informatieprocessen, voorbeelden van uitgewerkte informatieprocessen en gegevens over de instellingen die genoemd worden.

Hoe moet deze aanpak nu worden gewaardeerd? Mijns inziens positief. Wat men er ook van vindt, de klassieke tekstgerichte bronnenpublicatie komt steeds meer onder druk te staan en het is daarom zaak om tot aangepaste instrumenten van ontsluiting te komen. Het nu voorgestelde instrument is daar één van. In de praktijk zal moeten blijken hoe het uitpakt. Van groot belang is de wijze van toegang. Deze moet optimaal zijn; zo niet, dan wordt juist een belangrijk beoogd doel van de nieuwe aanpak niet bereikt. Op korte termijn dient hierover dan ook duidelijkheid te komen. Overigens doet de lezer er goed aan zich niet te laten afschrikken door het gebruikte jargon. In feite is dat niet meer dan een bepaalde gewichtige manier van uitdrukken om te beschrijven hoe historisch onderzoek moet worden opgezet c.q. een 'kaartenbak' moet worden ingericht.

H. Boels

A.M.C. Emich, *Gezag in wording. Een studie over de organisatie van de politie tussen 1795 en 1825* (Apeldoorn: Nederlandse politie academie, 1995, 144 blz.).

In Nederland bestaat een eigenaardig dubbel toezicht op de politie. Justitie en Binnenlandse Zaken zijn erbij betrokken. Het Openbaar Ministerie en de burgemeesters hebben directe bemoeienis met het werk en het functioneren van de politie als apparaat voor opsporing en aanhouding en als instrument tot behoud van de openbare orde. Er zijn politici, juristen van naam, die in persberichten hun bezorgdheid uitspreken over een, dreigend, dualistisch systeem krachtens hetwelk naast Justitie (dat tegenwoordig onder vuur ligt) vooral BiZa mede-verantwoordelijkheid voor de politie zou gaan dragen. ('Justitie kan als kaartenhuis ineenstorten', interview met CDA-senator J.R. Glasz, in *NRC Handelsblad* 4.6.1996.) Die problematiek van 'twee kapiteins op een schip' is echter niet van vandaag of gisteren. Er bestaat toegankelijke historische literatuur over.

Ook het voormalig hoofd van het wetenschappelijk onderwijs aan de Nederlandse politie academie, A.M.C. Emich, is door dat dualisme gefascineerd geraakt. Hij heeft er - na zijn pensionering - een historisch onderzoek naar ingesteld, dat logischerwijs start in de periode waarin ons land tot een nationale eenheidsstaat werd gesmeed. Eén van de belangrijkste ontwikkelingen lijkt me wel te zijn geweest dat er van het plan om een Franse vorm van *haute police* in te voeren onder koning Lodewijk Napoleon niets is terecht gekomen. Dat was te danken aan het verzet van diens adviseur minister Van Maanen, die geen voorstander was van de scheiding tussen justitie en politie (49). Aan koning Willem I adviseerde Van Maanen in dezelfde zin (104). Emich spreekt van een Frans en een Hollands model van politie-organisatie,

maar het lijkt mij duidelijker de plannen van Van Maanen in het kader van de ontwikkeling naar een - zo men wil: van de - rechtsstaat te plaatsen.

Het boekje van Emich geeft interessante informatie maar het wordt enerzijds belast door handboekachtige stukjes over de staatkundige geschiedenis van de behandelde periode en anderzijds ontsierd door slordigheden en omissies. De bundel *Redenen van wetenschap. Opstellen over de politie veertig jaar na het Politiebesluit 1945* (1985) dat enkele historische bijdragen bevat, had wel geraadpleegd mogen worden. Ook de bronnenuitgaven met betrekking tot de totstandkoming der grondwetten - de discussie over de staatkundige vormgeving - zou-

den niet hebben misstaan. Laat geschiedenis een leuke liefhebberij voor jong en oud blijven, het vak behoort wel volgens de regels van de kunst beoefend te worden.

A.H. Huussen jr.

I. Erdtsieck, *De emancipatie van de joden in Overijssel, 1796-1940. De rol van de opperrabijnen Hertzveld, Fränkel en Hirsch* (Dissertatie Groningen 1995; Assen: Van Gorcum, 1995, x + 228 blz., ISBN 90 232 3074 4).

Op 2 september 1796 werd in de Nationale Vergadering der Bataafse Republiek een decreet aangenomen over de burgerlijke gelijkstelling van de joden. Min of meer onder dwang van Frans gezant Noël stemde de vergadering unaniem voor de afschaffing van alle beperkingen waar joden economisch en sociaal onder te lijden hadden.

Vanaf september 1796 kon de emancipatie van de in ons land woonachtige joden beginnen. Dat dit een moeizaam proces zou worden, dat niet *à la minute* volbracht was, viel te verwachten. Allereerst profiteerde de joodse elite van de gelijkstelling: de rijke sefardische joden die al voor 1796 in de hoogste kringen verkeerden en wat later de gegoede asjkenazische joden, zoals tabakshandelaar Benjamin Cohen uit Amersfoort. Rond het midden van de negentiende eeuw was een joodse middenklasse ontstaan, die vooral na 1848 van de verworven rechten kon genieten. Pas met de opkomst van socialisme en vakbeweging kon ook het omvangrijke joodse proletariaat economische en sociale welvaart opeisen, overigens samen met hun christelijke lotgenoten. Voor Amsterdam en landelijk is dit proces recentelijk inzichtelijk gemaakt door het Joods Historisch Museum en door Joseph Michman[1]. Voor het gebied buiten Amsterdam (en de huidige Randstad), de mediene, is weinig onderzoek op dit gebied gedaan. In deze leemte voorziet de studie van Erdtsieck over de emancipatie van de joden in Overijssel. Zij tracht de regionale ontwikkeling van de joodse gemeenschap in Overijssel in een nationaal en internationaal kader te plaatsen. Van belang daarbij waren tevens de volgende overwegingen: ten eerste is joods Overijssel in de geschiedschrijving nog nauwelijks onderzocht; ten tweede is de provincie voor de emancipatie-geschiedenis van belang vanwege de rol die de vrijmetselarij hier heeft gespeeld; ten derde had Overijssel te maken met een groot aantal joden uit Duitsland, op de vlucht of op zoek naar nieuwe bestaansmogelijkheden en ten vierde speelden de opperrabbijnen van Overijssel in deze periode - Hertzveld, Fränkel en Hirsch - zowel op nationaal als op internationaal niveau een rol.

In 1808 trad Hartog Josua Hertzveld aan als opperrabbijn van Overijssel. Deze 'verlichte' rabbijn heeft zich zeer ingezet om de emancipatiepolitiek van de burgerlijke overheid te bevorderen. Hertzveld kwam echter in conflict met de orthodoxie in Amsterdam, die zijn voorstellen tot aanpassingen in de liturgie niet wilde volgen. Terwijl Hertzveld op landelijk niveau problemen ondervond, botste zijn opvolger

1 Zie de bundel *De Gelykstaat der Joden. Inburgering van een minderheid,* H. Berg, ed. (Amsterdam-Zwolle, 1996) die de gelijknamige tentoonstelling in het Joods Historisch Museum begeleid, en Joseph Michman, *Dutch Jewry during the Emancipation Period 1787-1815. Gothic Turrets on a Corinthian building* (Amsterdam, 1995).

Jacob Frankel regelmatig met de provinciale en plaatselijke kerkbesturen. Orthodoxen waren bang dat bij voortschrijdende emancipatie de joden hun identiteit zouden verliezen, terwijl verlichte joden het emancipatieproces, door middel van de aanstelling van Fränkel, juist wilden bevorderen. Na een lange periode zonder eigen opperrabbijn trad in 1902 Samuel Hirsch aan als hoogste religieuze gezagsdrager in Overijssel. Hij verlegde de koers naar een herbezinning op joodse waarden en joodse identiteit. Tijdens zijn opperrabbinaat (tot 1941) werden ook de zionistische bewegingen van belang. In Deventer ontstond een bekende pioniersopleiding, de Deventer Vereniging, geleid door Ru Cohen.

In dit aspect, de aanwezigheid van beroemde opleidingen tot Palestina-pionier, en vanwege het feit dat de vrijmetselarij in Overijssel een opmerkelijke rol speelde bij de emancipatie van

de joden, was de provincie van belang voor de geschiedenis van de joden in Nederland. Naar mijn idee echter komt deze 'bijzonderheid' niet voldoende uit de verf. Er worden geen vergelijkingen getroffen met andere delen van ons land (soms wel met Amsterdam), er wordt geen poging ondernomen te onderzoeken waarom nu juist in Overijssel dergelijke ontwikkelingen plaats vonden. Dit is naar mijn idee slechts ten dele te verklaren door gebrek aan studies over deze onderwerpen (alleen voor Overijssel is de rol van de vrijmetselarij voor de emancipatie van de joden onderzocht, door Erdtsieck in 1994). Doordat Erdtsieck enerzijds de geschiedenis van de joden van Overijssel na 1796 wil beschrijven en anderzijds de emancipatie van de joden in Overijssel, wordt het zicht op dat emancipatieproces regelmatig vertroebeld. Het was beter geweest als er duidelijk een keuze was gemaakt: de geschiedenis van de joden in Overijssel na 1796 of het emancipatieproces van de joden van Overijssel.

Bovendien krijgt de lezer, mede door de opbouw van de hoofdstukken in vele korte alinea's, gescheiden door een witregel, geen breed, omvattend beeld van de Overijsselse joodse gemeenschap. Wat Erdtsieck vertelt, blijven losse anekdotes, die bijna nergens tot een logisch en vloeiend geheel worden verbonden. Zelfs de rol van de opperrabbijnen, toch een hoofdthema uit het boek, komt matig uit de verf, maar misschien is daar de beschikbaarheid van het archiefmateriaal mede oorzaak van. Zo had ik graag willen lezen wat de gewone Overijsselse jood nu in zijn dagelijkse bezigheden merkte van de emancipatie en van de rol die Hertzveld, Fränkel of Hirsch hierbij speelden.

Mariëlla Beukers

L. de Gou, ed., *De Staatsregeling van 1801. Bronnen voorde totstandkoming* (Rijks geschiedkundige publicatiën, Kleine serie LXXXV; Den Haag: Instituut voor Nederlandse Geschiedenis, 1995, xliii + 720 blz., *f*90,-, ISBN 90 5216 066 X).

Opnieuw is een deel verschenen in de serie bronnenuitgaven die betrekking hebben op de constitutionele geschiedenis van Nederland. Na de zes delen die voorgeschiedenis en ontstaan van de staatsregeling in 1798 betroffen, maakt dit nieuwe, weliswaar dikke, deel een bescheiden indruk. De schijn bedriegt echter. Tot voor kort waren er nog maar zo weinig stukken bekend die op het ontstaan van de grondwet van 1801 licht konden werpen, dat men veronderstelde met één band te kunnen volstaan om de bronnen van die grondwet, gecombineerd met de stukken over 1805 en 1806, uit te geven. Dankzij de speurzin en vasthoudendheid van editor De Gou zijn er echter zo veel belangwekkende brieven, nota's, concepten en verslagen te voorschijn gekomen dat '1801' in een nieuw daglicht is komen te staan - 'nieuw' in vergelijking met hetgeen Colenbrander er reeds in zijn *Gedenkstukken* over publiceerde.

De pijlers waarop deze editie berust, zijn: de discussies in het Vertegenwoordigend Lichaam (gepubliceerd in het destijds gedrukte *Dagverhaal*), de notulen van het Uitvoerend Bewind (UB) en de ontwerpen waarover in de loop van 1801 werd

gedelibereerd; een groot aantal memoranda en schets- of deelontwerpen voor een nieuwe staatsregeling; een lange reeks particuliere en ambtelijke brieven die geheel of gedeeltelijk met het constitutionele beleid samenhingen; en tenslotte nog enkele toegiften waaronder een Franse vertaling van de staatsregeling van 1801.

Het is verleidelijk met deze stof aan de gang te gaan. Laat ik mij voorlopig beperken tot hetgeen De Gou zelf er in zijn korte, maar zeer informatieve inleiding over opmerkt. De staatsregeling van 1798 - waarvan het tweede eeuwfeest in 1998 ongetwijfeld luisterrijk zal worden gevierd - was aan sterke kritiek onderhevig. Velen vonden haar te radicaal. Al in 1799 werden pogingen ondernomen om, dit keer in overleg met Pruisen, een meer aanvaardbare staatsvorm te creëren: men meende zelfs (in het geheim natuurlijk) de functie van hoofd der uitvoerende macht erfelijk aan de Erfprins te kunnen toekennen, in ruil voor een garantie van de Nederlandse neutraliteit. De Orangisten waren met elkaar druk in correspondentie. Zij produceerden in eigen kring allerlei blauwdrukken voor het toekomstige staatsbestel (D'Yvoy, Lampsins, prof. Tollius, Van de Spiegel, prof. Kluit, Van Hogendorp), maar hun invloed reikte niet ver. Zij hadden geen politieke invloed en hun ontwerpen zijn daarom in deze uitgave verder buiten beschouwing gebleven. Het waren aantoonbaar de ontwikkelingen in Frankrijk sinds de 18e brumaire - en met name de visie van de Eerste Consul en de zijnen op de plaats van de Bataafse Republiek in hun binnen- en buitenlands beleid - die de richting van de constitutionele gang van zaken beslissend bepaalden.

Ook al schreef de constitutie van 1798 voor, dat wijziging ervan pas na zes jaar aan de orde mocht komen, onder Franse druk kwam het UB begin maart 1801 bij het Vertegenwoordigend Lichaam (VL) met een ingrijpend voorstel tot verandering van de grondwet. Uiteindelijk wees het VL de voorstellen in juni met een kleine meerderheid af. Bonaparte zelf had zijn ideeën ook al ten beste gegeven. Sindsdien was het Willem Irhoven van Dam die een - meer federalistisch getint - ontwerp vervaardigde waarmee het UB opnieuw aan de slag ging. Maar ook het UB zelf kon pas stappen nemen, nadat intern een kleine, tragi-komische paleisrevolutie had plaatsgevonden. Het UB liet vervolgens het dwarsliggende VL ter zijde en organiseerde een volksstemming. Van de 416.419 stemgerechtigden kwamen er 68.990 op, van wie 16.771 vóór en 52.219 tegen het ontwerp van een nieuwe staatsregeling stemden. Het UB maakte bij proclamatie blijmoedig bekend dat er op 416.419 slechts 52.219 tegenstemmers waren en dat de grondwet dus met overweldigende meerderheid was aangenomen. Thorbecke mocht later wel zeggen: ‘De Staatsregeling van 1798 viel door een dergelijken maatregel, als waardoor zij was ingevoerd’. Bonaparte hield een maand later met het van hem bekende cynisme zijn Senaat voor, dat men maar moest instemmen met de nieuwe Bataafse constitutie ‘omdat zij overeenkomstig de wil van een onafhankelijk volk tot standgekomen was’.

Opmerkelijke verschijningen in deze bronnenuitgave zijn onder andere de figuren van Gogel die vele ontwerpen voor delen van een nieuwe constitutie vervaardigde, en Schimmelpenninck van wie - toen nog - het gerucht ging dat men hem, de ambassadeur van de Republiek in Parijs, niet als regeringshoofd wenste. (Bonaparte wilde trouwens überhaupt niet teveel ‘naäperij’ van de Franse staatsinrichting.) En zo is er veel meer, dat thans aan de (rechts)historici ter verwerking is aangeboden. De zorgvuldig bewerkte zakenindex maakt het de gebruiker die er wat moeite voor doet de systematiek te doorgronden, mogelijk zijn eigen weg te vinden. Hier en daar is nog een kleine oneffenheid, na vernummering, blijven bestaan (p. xi noot 5 moet, dunkt mij, verwijzen naar Afd. III no. 33a en 33b). Met verbazing constateert de lezer op bladzijde 608 dat een door Colenbrander destijds op het ARA geraadpleegde collectie ‘onderschepte dépêches’ inmiddels verdwenen is. Men zal ze toch niet

wegens ruimtegebrek aan de rechtmatige eigenaars hebben teruggegeven? Enfin, dit is een probleempje dat in het niet valt bij de huidige massale archiefvemietiging.

A.H. Huussen jr.

M. d'Hoker, J. Tolleneer, ed., *Het vergeten lichaam. Geschiedenis van de lichamelijke opvoeding in België en Nederland* (Leuven, Apeldoorn: Garant, 1995, 132 blz., *f*39,50, ISBN 90 5350 160 6).

Zoals de titel van het boekje doet vermoeden, heeft de lichamelijke opvoeding in de geschiedenis van het onderwijs lange tijd in de schaduw van de kennisoverdracht gestaan. Toch is de vrees voor achteruitgang van de fysieke conditie van de jeugd niet nieuw. Willy Laporte, hoogleraar van de vakgroep bewegingsleer en sportpedagogiek aan het Hoger instituut voor lichamelijke opvoeding in Gent, wijst er in zijn bijdrage over 'De lichamelijke opvoeding in het onderwijs in België van 1842 tot 1990: een vak apart' (37-57) op, dat klachten van ouders en leerkrachten tegenwoordig nauwelijks afwijken van de zorgen die zo'n honderd jaar geleden werden geuit.

Als deze zorg zo leefde, is de vraag interessant waarom de gymnastiek zoveel moeite moest doen om zich een volwaardige plaats in het onderwijs te veroveren, een proces dat overigens volgens een aantal auteurs van de bundel nog steeds niet is voltooid. Hierop wordt echter maar kort ingegaan door Johannes Peter Kramer, leraar lichamelijke opvoeding, en Camiel van Reeth, kinesitherapeut, die de bundel, na een algemene 'Inleiding' van de redacteuren Mark d'Hoker en Jan Tolleneer (7-15), openen met een 'Schets van de ontwikkeling van de lichamelijke opvoeding in Nederland' (17-35). Zij staan wel stil bij de problemen waarmee het bewegingsonderwijs had te kampen in de beginjaren na de wettelijke invoering van de lichamelijke opvoeding in het onderwijsprogramma, in 1857 als vrijwillig vak voor de lagere school en in 1863 als verplicht onderdeel van het middelbaar onderwijs. Maar over het overwinnen van de kinderziekten zoals een gebrek aan gymnastieklokalen en het ontbreken van een richtlijn voor het aantal uren dat aan beweging moest worden besteed, vertellen de auteurs na hun diagnose ervan niets meer. Zij richten hun aandacht vooral op de verschillende ideeën over het bewegingsonderwijs, waardoor hun bijdrage een opsomming is geworden van namen, stromingen en richtingenstrijd tussen de verschillende visies. De niet ingevoerde lezer komt niet te weten waarover het gaat. De bijdrage van Laporte had wat dat betreft beter aan die van Kramer en Van Reeth vooraf kunnen gaan. Hierin worden de verschillende stromingen wel uitgelegd, waardoor de tekst ook voor de leek interessant blijft.

De aardigste en ook best geschreven bijdragen zijn die van Ruud Stokvis en Roland Renson. Stokvis behandelt 'De school en de ontwikkeling van de sport- en spelbeweging in Nederland' (59-75) en Renson doet hetzelfde voor België: 'De school en de ontwikkeling van de sport- en spelbeweging in België' (77-101). De twee auteurs benaderen hun onderwerp op totaal verschillende wijze. Stokvis kiest als socioloog voor een vergelijking tussen de fabriek en de school. Het schoolgebouw bood jongeren de gelegenheid zich te mobiliseren, zoals de fabriek dat deed voor de arbeiders. De jeugd verzette zich tegen de opvattingen van ouders en school over orde en fatsoen. Voetbal bleek daarin een sterk wapen. Met veel sprekende citaten maakt Stokvis duidelijk dat voetbal ook aan het einde van de vorige eeuw al oorlog was. Het spel werd te vuur en te zwaard door de oudere generatie bestreden; een niet te winnen gevecht, zoals zou blijken.

Ook Renson, doctor in de lichamelijke opvoeding, besteedt veel aandacht aan voetbal. Hij beschrijft de introductie van het spel in Europa door Engelse en Ierse kostschooljongens. Voetbal werd bijzonder populair, evenals de sportpater, die zich met de organisatie van middelen en teams bezighield. Maar het bleef een buitenschoolse activiteit. Het duurde nog vele decennia voor sport als onderdeel van het bewegingsonderwijsprogramma overal in België werd geaccepteerd. De oude garde vond gymnastiek, waarin geen wedstrijdelement zat, pedagogisch verantwoorder.

De bundel wordt afgesloten met een bijdrage van de historicus Karel Veile over ‘Het lichaam in de geschiedschrijving van de Nieuwste Tijd’ (103-124). Het duurt even voor duidelijk wordt waarom dit verhaal in het boek is opgenomen, want pas aan het eind van zijn betoog komt de lichamelijke opvoeding ter sprake. Evenals de andere auteurs is Velle niet zuinig met noten, wat een goed inzicht geeft in de gebruikte bronnen. Daarnaast is de bundel voorzien van een ‘Index van persoonsnamen’, Engelse *Summaries* van de bijdragen en korte ‘personalia’ van de auteurs. Voor verdere studie over dit onderwerp biedt *Het vergeten lichaam* een aantal bruikbare aanknopingspunten.

Joke Schaapman

J. Barendregt, T. Langenhuyzen, *Ondernemend in risico. Bedrijfsgeschiedenis van Nationale-Nederlanden 1845-1995* (Amsterdam: NEHA, 1995, 478 blz., ISBN 90 71617 90 4).

Een geschiedenis van honderdvijftig jaar Nationale-Nederlanden, geschreven in opdracht van de jarige zelf, is uiteraard een lovend werk. De auteurs erkennen het al in de inleiding: ‘Een bedrijfsgeschiedenis in boekvorm loopt meestal goed af. Zeker als de opdrachtgever zelf het studie-object is. Ook dit boek vormt hierop geen uitzondering’. De goede afloop wordt echter ook aannemelijk gemaakt. *Ondernemend in risico. Bedrijfsgeschiedenis van Nationale-Nederlanden 1845-1995* is een zeer degelijk werk, dat gekenmerkt wordt door een hoge mate van wetenschappelijkheid.

In opdracht van het Nederlandsch economisch-historisch archief (NEHA) hebben de historici J. Barendregt en T. Langenhuyzen zich beiden twee jaar lang bezig gehouden met de geschiedenis van de verzekeringsmaatschappij Nationale-Nederlanden en haar belangrijkste twee voorgangers, De Nederlanden van 1845 en de Nationale Levensverzekering-Bank, die werd opgericht in 1863. En het resultaat mag er zijn: een indrukwekkende publicatie die gebaseerd is op archiefmateriaal, interviews en literatuur en waarvan de tekst wordt verantwoord in bijna duizend eindnoten, per hoofdstuk genummerd. De opbouw van het boek is van ouderwetse degelijkheid en de chronologie van de gebeurtenissen wordt strikt gehandhaafd. De auteurs onderscheiden vier tijdvakken, die worden behandeld in veertien hoofdstukken van ongeveer dezelfde lengte. De periodisering van ieder hoofdstuk is bepaald door economische gebeurtenissen en de gebeurtenissen binnen De Nederlanden en de Nationale zelf. Zo beslaat het eerste tijdvak de tweede helft van de negentiende eeuw, waarin beide voorlopers van Nationale-Nederlanden werden opgericht. Het jaar 1900 markeert het begin van het tweede tijdvak vanwege ontwikkelingen binnen beide verzekeringsmaatschappijen. Het jaartal 1930 lijkt als beginpunt van het derde tijdvak te zijn gekozen vanwege de economische crisis die in dit jaar toesloeg, maar wordt door de auteurs ook gezien als een belangrijk moment in de geschiedenis van beide bedrijven, waarbij zij zich op nieuwe verzekeringsmarkten richtten. Het vierde tijdvak begint in het jaar 1950, als Nederland de economische crisis en de Tweede Wereldoorlog achter de rug heeft. In deze laatste

periode, die tot 1995 loopt, vindt in 1962 ook de fusie plaats tussen De Nederlanden en de Nationale.

Een boek over de geschiedenis van Nationale-Nederlanden gaat natuurlijk over verzekeren, en de ontwikkeling van de verzekeringsmarkt wordt in een aantal hoofdstukken gedetailleerd uit de doeken gedaan. Ook de organisatie en ontwikkeling van zowel De Nederlanden als de Nationale worden nauwkeurig beschreven. De auteurs hebben aandacht voor de belangrijkste *dramatis personae* van beide bedrijven, en arbeidsomstandigheden, marktontwikkelingen en omzet komen in de meeste hoofdstukken ter sprake.

Barendregt en Langenhuyzen hebben gekozen voor een economische benadering van hun onderwerp, dat zij hebben geplaatst ‘tegen de achtergrond van de maatschappelijke ontwikkelingen’. De diepgang waardoor hun verhaal wordt gekenmerkt, getuigt van een zeer grondige aanpak. In deze grondigheid ligt echter niet alleen de kracht, maar ook de zwakte van het boek. De lezer moet wel erg geïnteresseerd zijn in de geschiedenis van het verzekeringswezen, wil hij daar vierhonderd bladzijden lang door geboeid blijven. Bovendien veronderstellen de auteurs een zekere historische voorkennis, die lang niet voor iedereen vanzelfsprekend is. Historici die deze voorkennis wel bezitten, krijgen echter zeer moeilijk toegang tot deze studie, doordat het boek niet te koop is. Het wordt door Nationale-Nederlanden zelf gedistribueerd en is vooral bedoeld voor medewerkers, oud-medewerkers en relaties van het bedrijf. Een meer journalistieke benadering had de leesbaarheid voor deze doelgroep misschien vergroot.

Het boek is prachtig uitgegeven en van goedgekozen illustraties voorzien. Niet alleen foto's, maar ook tekeningen, spotprenten, affiches en archiefmateriaal maken dit boek tot een voorbeeld van een geslaagde bedrijfsgeschiedenis.

Shirley Haasnoot

P. de Rooy, e.a., *De rode droom. Een eeuw sociaal-democratie in Nederland. Een essay en een beeldverhaal* (Nijmegen: SUN, 1995, 160 blz., *f*24,50, ISBN 90 6168 448 X).

As every scholar knows, it is exceedingly difficult to write for the ‘educated general reader’ while also satisfying the demands of academics. If further proof were needed, it was certainly provided by the recent controversy over Daniel Goldhagen's book *Ordinary Germans*. Widely praised by portions of the general public, the work has been severely criticized in virtually all scholarly reviews. It is a pleasure to note that Prof. De Rooy and his colleagues succeed in an exemplary manner in informing the general reader while meeting the rigorous criteria of academic scholarship. Intended as a companion volume to the recent exhibition *De rode droom. Een eeuw sociaal-democratie in Nederland* in the Nieuwe Kerk in Amsterdam, Prof. De Rooy and his colleagues pack a wealth of judiciously evaluated information into a short essay of some 80 pages, accompanied by well-chosen illustrations. Moreover, unlike many retrospective volumes, this work is neither a panegyric nor an exercise in historicism.

There are two *Leitmotive* which run through the essay, revealing the patterns of continuity in the history of Dutch, and it might be added European, social democracy. One is the dialectical relationship between utopian longing (the ‘rode droom’ of the title) and pragmatic reformism. The other red thread (no pun intended), and this is often neglected even in larger-scale histories of European socialism, is the close relationship of socialism and liberalism. Here again the Dutch are not unique. Pieter Jelles Troelstra's pronouncement that at heart socialists are liberals, was echoed by the affirmation of the leader of the German SPD, Kurt Schumacher, that democratic socialism had incorporated all that was valuable in liberalism.

In this short review it is impossible to mention all of the themes covered in *De rode droom*; suffice it to say the spectrum is wide. The authors rightly stress the often uneasy relationship between the social democratic party and the unions, the perennial contradictions between theory and practice in the evolution of the party, and, especially important for Dutch social democracy, the long-term significance of ethical socialist traditions. As noted earlier, this is not a history that omits the warts. Prof. De Rooy and his colleagues do not hide the SDAP's ambivalent role during the Nazi occupation of The Netherlands, nor the problems that the PvdA's position as 'regenten-partij' brought for its development in the years after 1959. All of these topics and

their interconnections are, as I said, judiciously presented with full references to the relevant literature.

Very useful, especially for the general reader, is a list of biographical sketches for some of the major figures mentioned in the text. One might perhaps wonder about some of the omissions, such as Evert Vermeer, Sicco Mansholt, or Jacques de Kadt.

Since the text is designed to accompany a pictorially-oriented exhibition, the illustration section of the book is almost as important as the text. The illustrations - all very high quality reproductions - are primarily of election posters, portraits, various material culture items, that show life of the ‘rode familie’, and architectural drawings for party offices and socialist housing projects. Perhaps the most striking quality of the illustrations is the degree to which Dutch socialism was always part of mainstream Dutch, bourgeois culture. Posters reflect the Jugendstil preferences of that age, a 1937 SDAP poster has the quasi-Fascists aura popular at the time, and posters from 1963 look neo-Mondrianish and Andy Warhollish. It is also interesting to note the increasing personification of the party's message and image. While early posters tended to feature generic workers, after World War II portraits of the PvdA's charismatic leaders - Willem Drees, Joop den Uyl, Wim Kok - were used to attract voters.

Any quibbles? Very few. Perhaps the emphasis upon the corporatist tradition of the SDAP in the 1930s is a little historicist, and the characterization of the party at this time as a ‘seculier kerkgenootschap’ a little strong. The authors have clearly found their hero in Willem Drees, while they are rather critical of Joop den Uyl and what they characterize as his somewhat weak policies toward Nieuw Links. There is something to this, of course, but it might also be noted that Den Uyl kept the PvdA together during the same decade that his French counterpart was unable to prevent the dissolution of the SFIO. Finally, and this is a problem that confronts all of us who have written on European socialism, we all acknowledge that the socialist movements were mass organizations, but in virtually all accounts, this one included, the masses tend to recede into the background in favor of history from the top.

But all of these are minor quibbles indeed. Overall, this is a superbly done, fair, enlightening, and readable account that benefits both scholars and the elusive general reader.

Dietrich Orlow

S. Jaumin, *Les petits commerçants belges face à la modernité (1880-1914)* (Faculté de philosophic et lettres. Histoire CV; Brussel: Éditions de l'Université de Bruxelles, 1995, 321 blz., ISBN 2 8004 1105 8).

Het historisch onderzoek naar de Belgische middenstand zit in de lift. Een snelle lift nog wel. Twee decennia geleden was de economische en sociale rol van de kleine burgerij in de negentiende en twintigste eeuw nog volstrekt onduidelijk, vandaag ligt al een degelijk gefundeerde synthese op de leestafel. De jongste jaren waren al enkele regionale studies verschenen over het ontstaan van middenstandsorganisaties en die hadden meteen aangetoond dat er over die sociale middengroepen echt wel informatie

te vinden was. S. Jaumin heeft nog veel meer documentatie boven water gehaald. De ontelbare voetnoten beslaan een vierde van zijn boek. Ze hinderen de lectuur niet en ze zijn voor de gebruiker een inspiratiebron van grote waarde.

Het werk betreft niet de middenstand in zijn geheel - die was al te heterogeen samengesteld en trad in de besproken periode niet op als een hechte sociale groep - maar de kleinhandelaars. De beperking werd tevens ingegeven door het feit dat de detaillanten met dezelfde problemen werden geconfronteerd, wat de groepsvorming in de hand werkte. De beperking is relatief, in

1880 behoorden 76.000 neringdoenden tot de bestudeerde groep, in 1910 een goede 115.000.

Vanaf omstreeks 1880 werd het wereldje van de winkeliers bedreigd door de opkomst van grootwarenhuizen, coöperatieven en filiaalbedrijven. De kleinhandel zal door de nieuwe distributievormen geconfronteerd worden met de eigen zwakheden, achterlijke bedrijfsorganisatie, ontbreken van samenwerking en politieke invloed. Tot remëdiering werd pas laat overgegaan, eerst werd de grieventrommel luidruchtig geroerd tegen vermeende oneerlijke concurrentie en tegen de te lage belastingen die de nieuwkomers zouden betalen.

De overheid is erg laat en dan nog aarzelend opgetreden, onder meer met de oprichting in 1902 van een onderzoekscommissie die de problemen van de kleine burgerij poogde in kaart te brengen. De politieke bruikbaarheid van de middenstand was immers niet meteen duidelijk. Zodra de middenstanders zelf met enig succes politiek neutrale belangengroeperingen gingen oprichten, voelde de katholieke partij zich geroepen de beweging in voor haar gunstige banen te leiden. De detaillanten zaten inderdaad niet stil, de associatiegedachte kreeg vorm. Kleine lokale groeperingen zochten elkaar op, vormden interprofessionele verenigingen en organiseerden vanaf 1899 nationale congressen. In talloze krantjes maakten ze hun grieven kenbaar en werd de terughoudendheid van de overheid aan de kaak gesteld. Die verenigingen en hun acties waren belangrijk; zij informeerden de kleinhandelaars, legden de nadruk op betere professionele vorming, toonden nieuwe, moderne organisatievormen en reclametechnieken. Het is mede dank zij het volgehouden sociaal-cultureel vormingswerk van deze verenigingen dat althans een deel van de detaillanten op een meer moderne manier is gaan werken.

Wat deze studie zo boeiend maakt is dat economische, sociale, politieke en culturele elementen systematisch samen in de analyse betrokken worden en dat de uiteenzetting helder blijft, hoe complex de behandelde materie ook is. Daarenboven heeft de auteur - het weze herhaald - onverwacht veel bronnenmateriaal ontdekt. Zelfs heel kleine verenigingen blijken veel sporen te hebben nagelaten voor wie echt zoekt. Het is duidelijk dat de schrijver van dit inspirerende basiswerk over voldoende informatie beschikt voor nog een paar boeken. Hopelijk komen die er spoedig.

J. Hannes

G. Vanschoenbeek, *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen* (Antwerpen, Baarn: Hadewijch, Gent: AMSAB, 1995,269 blz., *f*49,90, ISBN 90 5240 248 5).

Novecento in Gent is de handelseditie van de doctoraatsverhandeling van Guy Vanschoenbeek over het ontstaan en de ontwikkeling van de socialistische beweging in Gent tot aan de Eerste Wereldoorlog. De auteur bouwt zijn betoog op via drie benaderingen. In een eerste deel beschrijft hij de ontwikkeling van de beweging: wat gebeurt er wanneer en onder invloed van wie? In het tweede deel herneemt hij ditzelfde relaas, maar dit keer legt hij de nadruk op de beweging in al haar onderdelen: de coöperatieven, de mutualiteit, de vakbond, de politieke verenigingen zoals wijk-

en propagandaclubs, de jongeren- en de vrouwenbeweging, enz. In het derde deel gaat de auteur dieper in op de diverse types die de beweging gemaakt hebben: hij schetst het algemene beeld van de sociaal-democraten, de dissidenten, de nomenclatura, de sympathiserende burgers,... en tenslotte Van Anseele, de *padre padrone,* de man die het Gentse model tot leven bracht en die elke vorm van kritiek of andersdenken het zwijgen oplegde.

Guy Vanschoenbeek wil met zijn studie bijdragen tot een waardig stervensproces van de klassieke sociaal-democratie. Hij gaat uit van de stelling dat het onderscheid tussen de sociaaldemocratie en het progressieve liberalisme eerder sociaal dan ideologisch was/is en dat het benadrukken van het aparte karakter van de sociaal-democratie vaak een verheerlijkende opzet

had. Hoewel als open vraag geformuleerd, lijkt hij te geloven in een paarse toekomst, waarbij rood en blauw in de 'postmoderne' samenleving opnieuw toenadering tot elkaar zullen zoeken.

Guy Vanschoenbeek toont zich op zijn best wanneer hij aan het vertellen gaat. Hij kent als geen ander die voor de Gentse sociaal-democratie cruciale decennia en weet zijn betoog met 'verhalen' te onderbouwen. Toch vervalt hij nergens in het louter narratieve: hij geeft het feitenrelaas niet omwille van de vermeende waarde ervan op zich, maar als goed gekozen voorbeelden. De auteur vervalt ook niet in een rechtlijnig succesverhaal: hij heeft oog voor dissidenties, mislukkingen, dood gelopen sporen, persoonlijke ambities en menselijke gevoelens. Door zo te werk te gaan heeft de auteur zich erg inlevend opgesteld, zonder dat hij de noodzakelijke distantie uit het oog verliest.

Het riskante aan de werkwijze van Guy Vanschoenbeek komt het duidelijkst tot uiting in het derde, prosopografisch opgevatte deel. Zoals gezegd beschrijft de auteur daar de diverse types die de sociaal-democratie vorm gaven. Hij onderbouwt zijn beweringen enerzijds door te verwijzen naar het onuitgegeven gebleven uitgebreide biografisch repertorium, en anderzijds door nogmaals vele en levendig beschreven voorbeelden aan te halen. Is het eerste nog verdedigbaar (maar daardoor verliest de studie toch wel aan waarde als naslagwerk, want van de modale lezer kan niet worden verwacht dat hij de enkele volledige onuitgegeven exemplaren zal consulteren); het tweede roept toch wel wat vragen op. Voorbeelden illustreren alleen maar een bewering, maar leveren nooit een bewijs. Hoeveel niet vermelde of voor de auteur zelfs onbekend gebleven gevallen spreken zijn beweringen misschien tegen? Hier wordt de lezer duidelijk geconfronteerd met de beperkingen, eigen aan de handelseditie van dit proefschrift. Hoewel er uiteraard op geen enkel ogenblik kan worden getwijfeld aan de oprechtheid van de auteur, toch moet de lezer hem misschien wat te zeer 'geloven' in wat hij schrijft; de controlemogelijkheid (toch één van de criteria van wetenschappelijkheid bij uitstek) is in deze handelseditie volledig achterwege gebleven.

Deze bedenking illustreert heel opvallend de permanent aanwezige keuze waar de historicus zich steeds voor geplaatst ziet. Produceert hij een tekst die alle regels van de historische kritiek weerstaat en die bijgevolg voorzien is van een stevig notenapparaat, een uitgebreide bibliografie en vol staat van wetenschappelijk verantwoorde bewijzen en loopt hij daarmee het risico een weinig leesbaar en in elk geval moeilijk verteerbaar geschrift te produceren? Of kiest hij resoluut de weg die Guy Vanschoenbeek hier heeft gevolgd: een prettig geschreven en overtuigende tekst voor een groot, maar geïnteresseerd publiek, waarbij de controlemogelijkheid wel degelijk bestaat, maar de reële controle erg hypothetisch blijft? Guy Vanschoenbeek behoort tot die groep waardevolle historici die de heilige regels van het gilde minder belangrijk achten dan de maatschappelijke betekenis van hun werk.

De bezorgdheid van Guy Vanschoenbeek om de sociale functie van zijn wetenschappelijke arbeid te beklemtonen, doet hem tot het schrijven van een vierde deel besluiten. Hoewel dit amper twee bladzijden beslaat, plaatst hij dat naast - en dus evenwaardig met - zijn vorige delen. Het illustreert ten volle de instelling van de auteur. Hij trekt er enkele lijnen door naar de jaren zeventig van de twintigste eeuw. Een vergelijking kan echter alleen maar zinvol zijn wanneer de beide elementen ervan evenwaardig onderzocht en aanwezig zijn. Doordat de periode ná 1914 niet

het studie-object van Vanschoenbeek uitmaakte, had hij die zinnen beter in hypothesevorm kunnen schrijven. Zoals deze bladzijden nu deze magistrale studie afronden, lijken ze vooral het paarse gelijk van de auteur te moeten bewijzen en roepen ze meer vragen dan antwoorden op. Maar dat was wellicht de bedoeling van de eigenzinnige historicus die Guy Vanschoenbeek is.

Luc François

H. Goedkoop, *Geluk. Het leven van Herman Heijermans* (Dissertatie Leiden 1996, Open domein XXXI; Amsterdam, De Arbeiderspers, 1996, 556 blz., *f* 75,-, ISBN 90 295 1651 8).

Een leesboek. Een móói leesboek. Dat is de biografie waarop Hans Goedkoop in januari 1996 promoveerde. Het onderwerp is Herman Heijermans, romanschrijver, handelaar in huishoudelijke artikelen, koopman in lompen, theaterdirecteur, journalist, socialist en vooral toneelschrijver. In al zijn veelzijdigheid beschrijft Goedkoop hem, met een rode draad waarvan de lezer zich wel vaag bewust wordt, maar die pas in het nawoord echt van de klos wordt afgewikkeld. Heijermans, auteur van het toneelstuk 'Geluk', was een expert in het veroorzaken van ongeluk. Goedkoop beschrijft de ontdekking van dit onthutsende feit in de volgende woorden: 'Toen ik hem in de jaren tachtig voor het eerst in ernst ging lezen, gaf hij mij de indruk dat ik niet was wie ik zijn moest, dat hij iemand op het oog had met een steviger besef van mens en wereld, overtuigd van de vooruitgang, zonder het geweifel dat hem aan zijn tijdgenoten zo vaak stoorde'. Zo, uit één stuk gesneden, waren ook de *Tugendehelde* uit Heijermans' werk. Ze waren bijna onmenselijk vastberaden en doelbewust. Of zat er toch een lekje in hun karakter? Hans Goedkoop begon daar voorzichtig aan te denken toen hem iets opviel: 'Alfred Spier, in *Kamertjeszonde,* neemt zich voor een vrouw te redden, maar veroorzaakt daarmee onbedoeld dat ze haar kinderen verliest en instort. Rafaël, in *Ghetto,* neemt zich voor te leven naar een hogere moraal, maar brengt daarmee vooral teweeg dat zijn geliefde in de gracht springt en zijn vader achterblijft als een gebroken man. Mathijs de Sterke, in *De Opgaande Zon* neemt zich voor in eerlijkheid te handelen, maar het gevolg is dat zijn winkel en zijn dochter naar de knoppen gaan. De Heijermanse helden denken dat ze bouwen aan het nieuwe, maar bereiken iets heel anders: ze vernietigen het oude. Die ontdekking brak mijn beeld van Heijermans hardhandig open'.

De ontdekking die Goedkoop deed is van zo'n groot belang omdat hij veel van zijn biografisch materiaal ontleent aan het werk van Heijermans zelf. Dus de vraag luidt: was Heijermans zelf, de bevlogen auteur van *Op Hoop van Zegen* en *Ghetto,* een Alfred Spier, een Rafaël, een Mathijs de Sterke? Ja, eigenlijk wel.

Heijermans, geboren in 1864, was de zoon van een journalist van de *NRC* in de tijd dat een journalist nog een inktkoelie en een persmuskiet heette. Opluchting dus voor vader Heijermans toen Herman als jonge jongen een nette betrekking kreeg bij een bank aan de Blaak - de Blaak nog wel! Maar de jonge koopman overspeelde al snel zijn hand: hij begon in zijn vrije tijd te handelen in lompen en in huishoudelijke koperwerk en werd onderuitgehaald door bedrevener kooplieden dan hij. Erger nog: door mede-joden. Om een faillissement te vermijden moest de hele familie bijspringen en de bank zou hem tot zijn laatste snik achter de broek zitten. De schande was groot; de zelfvertwijfeling was erger. Joden, mede-joden: waren het dan toch sjacheraars, leperds? Sommige passages uit het toneelstuk *Ghetto* zijn er een echo van.

En dan Heijermans en zijn keus van vrouwen. Met een natuurtalent voor destructie en zelfdestructie koos Heijermans een jonge, vrijwel analfabete soubrette, Marie Peers, die hij deed scheiden van haar man en haar twee kinderen. Maar het huiselijk geluk dat hij van hun relatie verwachtte, kwam niet. Geheel van zichzelf vervreemd woont ze met hem in Berlijn, en leeft op te grote voet. Een lening, weer zo één die hem tot de dood achtervolgt, is het gevolg. De dochter die ze samen krijgen is zijn

enige troost in een huwelijksleven van schelden en schulden. Er volgt een scheiding. De dochter blijft hem trouw, tot hij haar van zich weet te vervreemden: zij wil haar opleiding tot verpleegster afbreken, maar dat vindt vader niet goed. Hij is bang dat ze dan aan het toneel gaat, onder invloed van haar moeder, voorheen de soubrette. En dus mag ze niet op bezoek komen voor ze haar hoofd heeft gebogen voor zijn wil. Tien

dagen voor zijn dood, als hij al zeer ziek is, deelt hij haar dat mee. Het gevolg is dat ze zijn sterfbed niet meemaakt.

Vrienden kan hij niet maken of houden, en in geen enkel gevestigd milieu van geletterde mensen wordt hij aanvaard. De Tachtigers, de kring van Willem Royaards - ze halen hun neus voor hem op. *De Telegraaf* is het milieu waar hij de Falklandjes publiceert, maar hij maakt geen deel uit van de journalistieke wereld, noch van de bohème, noch van de wereld van Gorter of Roland Holst die veel te verfijnd zijn voor deze schrijvende mede-socialist die iets bonkigs, solitairs en schlemieligs heeft. Hij hoort niet tot *ons soort mensen, definitely not.*

Als zijn stukken niet meer lopen, richt hij een eigen toneelgezelschap op. Hij mislukt. Aangrijpend beschrijft Goedkoop hem, grommend, brommend, sigaar in de mond, altijd bijna aan de grond, te bleu om de première van zijn eigen stukken bij te wonen, om te eindigen als een totaal berooide lijder aan kanker. Zijn oude vijand Willem Royaards troost hem op zijn ziekbed en zorgt via een nationale inzameling tenslotte voor een delging van alle schulden. Fantastisch productief en met immens talent voor het schrijven van drama is Heijermans lange tijd zeer populair bij de gewone mensen die tranen met tuiten huilen bij *Op Hoop van Zegen.* Als hij in 1924 begraven wordt, staan er langs de weg naar de begraafplaats tienduizenden om afscheid van hem te nemen.

Schreef Goedkoop een volmaakt boek? Nee. Elsbeth Etty heeft er in de *NRC* van 26 februari 1996 op gewezen dat wat betreft Heijermans' plaats in de socialistische beweging de context ontbreekt. Zelfs de Russische Revolutie wordt niet genoemd als een fenomeen dat enige invloed op hem had. En misschien kon het hem ook allemaal niks schelen: al die ideologie. Hij schreef over arme mensen in Nederland, en die kwamen vaak ook niet verder dan vóór of tégen Troelstra.

Betreurenswaardiger is dat Goedkoop weinig zegt over de vraag waarom Heijermans op een gegeven moment heeft afgedaan als toneelschrijver. Wat kwam in de plaats van zijn werk; waar gingen de mensen dan naar toe op de zaterdagavond? De bisocoop? We lezen het niet.

Maar de omissies staan in geen verhouding tot wat er wél is: een breed opgezette, goed geschreven biografie waarvan de schrijfstijl hier en daar doet denken aan het prozawerk van Heijermans en sommigen van zijn tijdgenoten zelf. De methodologie die Goedkoop voor zichzelf ontwierp, is niet uitgeschreven, maar wel traceerbaar: ieder hoofdstuk markeert een stap in de ontwikkeling van Heijermans. Te bepalen welke beweging van Heijermans een stap was, is het prerogatief van diens biograaf. Die heeft met zorg, toewijding en ook ontroering van het voorrecht dit leven te mogen beschrijven, gebruik gemaakt.

Tessel Pollmann

J. Helsloot, *Vermaak tussen beschaving en kerstening. Goes 1867-1896* (Dissertatie Rotterdam 1995, Publikaties van het P.J. Meertens-instituut XXIV; Amsterdam: P.J. Meertens-instituut, 1995, xi + 597 blz., *f*79,90, ISBN 90 70389 47 9).

Het P.J. Meertensinstituut, dat bij de gretige lezers van de romancyclus *Het Bureau* van J.J. Voskuil toch stellig de indruk wekt aanvankelijk ernstig te lijden aan ongerichte verzamelwoede, heeft de laatste jaren het onderzoeksprogramma aanzienlijk bij de tijd weten te brengen. Het proefschrift van Helsloot is daar een uitstekend voorbeeld van. In een langzamerhand omvangrijke reeks studies over het zogenaamde 'beschavingsoffensief' heeft hij een onmisbare bijdrage geleverd - zeer bescheiden aangeduid als 'een bouwsteen' - aan de discussie. In een wel buitengewoon omvangrijk en doorwrochte studie heeft hij zich geworpen op de

pogingen vanuit de burgerij te Goes om het genoegen en vermaak van brede lagen van de bevolking te veredelen en te verheffen. Dat was ook hard nodig, want veel meer dan een jaarlijkse kermis was er niet en eenieder weet hoe erg het daar veelal aan toeging: 'De kermis is een waar schandaal van den tegenwoordigen tijd; eene persiflage van de verlichting onzer eeuw; eene combinatie van alles wat vuil, liederlijk en gemeen is, walgelijk tot in den uitersten graad, met haar nachtelijk straatrumoer en dronkenschap'. Daar moest dus nodig wat aan gedaan worden en er volgde dan ook een reeks initiatieven, waarbij Helsloot zich beperkt tot de periode 1867-1896, welke gelijkvalt met het bestaan van een plaatselijke vereniging voor volksvermaken.

Helsloot onderscheidt, in tegenstelling tot de bestaande literatuur, niet één maar twee beschavingsoffensieven, die overigens met elkaar samenhangen als de reformatie en de contra-reformatie. Het eerste offensief wordt gedragen door de vrijzinnigen, de liberalen, die aan de slag gaan onder het vaandel van 'de beschaving'. Daartegenover ontwikkelt zich een vergelijkbare structurering van vermaak en genoegen, aan te duiden als een soort religieus reddingsoffensief, of een christelijk zedelijkheidsoffensief; hoe dat ook zij, het werd gedragen door de orthodoxen en stond in het teken van de herkerstening. De structuur van de dissertatie was daarmee gegeven: deel één heet 'beschaving van vermaak', deel twee werd 'kerstening van vermaak' genoemd, zoals de 'botsingen' in deel drie worden behandeld.

De betekenis van het boek schuilt vooral in het feit, dat de auteur zo nauwkeurig mogelijk heeft trachten na te gaan wat nu het effect was van al dat veredelen, beschaven en kerstenen, in welke mate het succes had, welke spanningen het opriep of zelfs oppositie uitlokte. Er kon vrijwel geen vereniging in die jaren worden opgericht, of Helsloot onderzocht en beschreef haar lotgevallen. Daarbij worden een paar algemene tendenties zichtbaar. De liberale initiatieven mikten vooral op het verkleinen van de kloof tussen elite en 'volk' door het opzetten van gezamenlijke culturele activiteiten. Maar dat vergde een groot gevoel voor evenwicht, want het bevorderde een neiging tot exclusiviteit (waardoor het volk afhaakte), maar ook voelde het volk niet zoveel voor bevoogding, waardoor eigen initiatieven werden ontwikkeld waarin de voorkeur werd gegeven aan gezelligheid boven beschaving.

De orthodoxen hadden minder last van deze sociale spanningen; in deze kringen echter was het weer veel moeilijker om vermaak en beschaving (of liever: kerstening) met elkaar in overeenstemming te brengen. Daardoor was er bij de orthodoxen ook meer frictie tussen volwassenen en jongeren (die op het gebied van muziek en sport dan ook grotendeels hun zin zouden krijgen). Bepaald vermakelijk is de concurrentieslag tussen beide groepsoffensieven. Dit was al zichtbaar in de discussie over de viering van Koninginnedag op 31 december, maar vooral ook in de decembermaand. De orthodox-hervormden legden in hun bijbelonderricht grote nadruk op Jezus als kindervriend. Zijn geboortefeest, gevierd op tweede kerstdag, gold dan ook als het hoogtepunt van het schooljaar. Op die avond kregen de kinderen melk en broodjes, er werd licht gepreekt, er werden wat kerstliederen gezongen en na afloop kregen ze allemaal een geschenk, boeken, speelgoed of kleren. In sommige kerken stond ook een verlichte kerstboom. Dit waren dus mooie avonden, waar ook betrekkelijk veel ouders op afkwamen. De liberalen konden hier aanvankelijk niet zoveel tegenover stellen, die hadden alleen een tombola die meer op volwassenen was gericht. Maar in de jaren tachtig gaan zij het Sinterklaasfeest met enige verve ter hand nemen. En ook dat werden mooie avonden: Sinterklaas kwam te paard aan

en bleef bij het feest aanwezig, de kinderen kregen chocolademelk, koek en snoep en gingen na afloop met een fraai geschenk naar huis. Daarmee waren deze feesten in december vrijwel elkaars spiegelbeeld: eender en toch anders.

Er zijn natuurlijk - naast tevredenheid over de kwaliteiten - ook wat vraagtekens te plaatsen bij deze studie. Daar is ten eerste de vraag wat deze 'offensieven' nu eigenlijk te lijf gin-

gen; waren er dan geen oudere, wellicht meer traditionele vormen van vermaak, sociaal verkeer op hoogtijdagen, wijkverenigingen, gilden of knechtenverenigingen - met andere woorden, was al die nieuwerwetsigheid een creatie *ex nihilol*? Dan is er het opvallend ontbreken van vrouwen in deze studie: er komt bijna geen vrouw in voor en dat in een periode waarin vooral van vrouwen een veredelende invloed werd verwacht (voor niet-deugende jongelui waren er immers maar twee oplossingen: het huwelijk of Nederlands-Indië). En een derde punt betreft de verhouding tussen het lokale en het nationale niveau. Enerzijds zien we deze offensieven vrijwel overal, het zijn landelijke processen; anderzijds zien we in Goes dat voortdurend gestreefd wordt naar het beschaven van de eigen gemeenschap; met grote regelmaat wordt uitdrukking gegeven aan het verlangen de feesten lokaal te houden (of zelfs op wijkniveau). En dat roept de vraag op of zonder nadere differentiatie (dat wil zeggen een symbolische versterking van de lokale identiteit) wel een zekere nationale eenwording (zoals in de bekende studie van Knippenberg en De Pater beschreven) mogelijk is? Hier raken we aan eenzelfde probleem als met de lokale verzuilingsstudies.

Deze kanttekeningen doen echter geen enkel afbreuk aan onze grote waardering voor het verrichte onderzoek en de zorgvuldige verslaglegging daarvan. Soms krijgen we meer te lezen over allerlei verenigingen in Goes dan we zouden willen weten, maar in de rijke gedetailleerdheid valt ook veel te genieten: wie zou niet een preek willen aanhoren van dominee Klaarhamer (tegen kermis en komedie), of een toespraak van kolonel Oliphant (van het Leger des Heils over ‘Wat zult gij met Jezus Christus doen?’), om daarna met de auteur wat kortswijl te zoeken in sociëteit Van Ongenuchten Vrij?

Piet de Rooy

L.A.C. Jentjens, *Van strijdorgaan tot familieblad. De tijdschriftjournalistiek van de Katholieke Illustratie 1867-1968* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1995; Amsterdam: Otto Cramwinckel, 1995, 248 blz., ISBN 90 71894 82 2).

Het hier besproken boek diende de schrijver aan de Universiteit van Amsterdam tot dissertatie op het terrein van de communicatiegeschiedenis. Op dit gebied - vroeger heette het ‘persgeschiedenis’ - valt, naar de schrijver herhaaldelijk meedeelt, nog heel wat werk te verzetten. Dat geldt dan met name voor de tijdschriftenpers. Dagbladen, ook uit katholieke kring, zijn immers al herhaaldelijk voorwerp van onderzoek geweest en verschillende studies staan nog op stapel. Met de periodieke pers is dat veel minder het geval. Daartoe aangespoord door zijn begeleider heeft Jentjens daarom zijn doctoraalscriptie over de *Katholieke Illustratie* (KI) tot proefschrift uitgewerkt (9). Het katholieke familieblad wordt in de literatuur immers bijna alleen vermeld wanneer de uitdrukking van het ‘Rijke, Roomsche Leven’ valt, de naam van een populaire fotorubriek, die in de jaren twintig, dertig in de wekelijkse afleveringen van de KI een vaste plaats innam.

Het boek heeft een korte inleiding, waarin enkele gangbare benaderingen uit de communicatiegeschiedenis summier worden aangeduid. Van deze komen, aldus het betoog, noch de zendernoch de ontvanger-georiënteerde aanpak voor een onderzoek in aanmerking, respectievelijk omdat er nauwelijks archiefmateriaal van uitgeverij of redactie voorhanden is en omdat er, bij gebrek aan gegevens, van de effecten van het blad op de lezers en lezeressen ook al geen brood te bakken is. Blijft over een onderzoek naar de boodschap zelf, dat wil zeggen naar de inhoud van de meer dan honderd jaar lang verschenen afleveringen van de KI, en wel via een 'hermeneutisch-descriptieve aanpak' (16), die het mogelijk moet maken de levenssfeer, het

gedachtengoed, de normen en waarden te doorgronden, die het blad vertegenwoordigt. Op het eerste hoofdstuk, dat nog een korte schets biedt van de ontwikkeling van het tijdschrift als communicatiemiddel in de Europese geschiedenis, volgen dan vier grote hoofdstukken, waarin de schrijver de resultaten van zijn werk presenteert. Ze zijn chronologisch geordend; elk omvat zo'n vijfentwintig jaar geschiedenis van het blad. Een Besluit in de vorm van een samenvatting van tien bladzijden rondt het boek af. Tot zover doel en opzet.

Wat bieden de vier kernhoofdstukken nu concreet aan nieuwe kennis en inzicht? Het antwoord op die vraag moet helaas buitengewoon teleurstellend uitvallen, want het luidt: niets. Aan de hand van de rubrieksindeling, ontleend aan de inhoudsopgaven van de KI zelf, stelt de schrijver de inhoud van de leggers uit het betreffende tijdvak aan de orde. De negen rubrieken (bijvoorbeeld Verhalen, Nieuws, Levensschetsen, etc.) waarin de stof uiteenvalt vormen steeds ook de paragraafindeling van de vier hoofdstukken. In de betreffende paragraaf geeft de schrijver echter niet meer dan een selectieve opsomming van thema's die regelmatig terugkeren, van de namen van schrijvers en redacteuren, en van de titels van artikelen, soms gelardeerd met een paar regels bijzonderheden over een en ander of met een citaat. Loutere opsomming en beschrijving. Dat de auteur daarom ‘zo'n 1470 afleveringen en 40.450 pagina's doorgewerkt [heeft]’, zoals het Voorwoord vermeldt (9), is bijna niet te geloven, want het grootste deel van zijn tekst had hij ook aan de hand van de inhoudsopgaven samen kunnen stellen. Het resultaat is een omvangrijke berg los zand. Er is geen spoor van analyse of karakterisering, nergens ontstaat een beeld. Ook bijlagen over redacteuren en schrijvers, oplage, abonnees, rubrieksomvang en dergelijke, in dit soort studies niet ongebruikelijk, ontbreken. Het blijft bij incidentele vermelding van zulke gegevens in de tekst.

Natuurlijk kan de lezer wel eens een graantje meepikken. Op zulke momenten realiseert hij zich hoeveel kansen de studie van de media, in casu van een onder katholieken populair en veelgelezen blad als de *Katholieke Illustratie*, biedt. Om een voorbeeld te geven. Wanneer het de schrijver ontvalt, dat er in de rubriek Levensbeschrijvingen rond 1900 toenemende aandacht voor bisschoppen en clerus in het algemeen op te merken valt bij een gelijktijdige vermindering van het aantal levensschetsen van heiligen en helden (79), dan schrééuwt zo'n vaststelling om een uiteenzetting over clericalisering van kerk en godsdienst en het op de achtergrond raken van vroomheid en spiritualiteit. Werkelijk geen onbelangrijke thema's. De schrijver heeft zijn taak echter niet in deze richting willen opvatten.

Het oordeel kan niet anders dan negatief uitvallen. De als ‘hermeneutisch-descriptieve aanpak’ omschreven werkwijze is een schaamlap voor opsomming en overschrijfwerk. Wanneer een relevante vraagstelling op grond van het ontbreken van archiefmateriaal niet mogelijk was, waarom heeft de schrijver dan niet gewoon een ander onderwerp gekozen? Rest de vraag of het de recensent ontbreekt aan kennis van het specialisme ‘communicatiegeschiedenis’, van de daar geldende normen en standaarden. Dat kan. Hij is dan wel benieuwd naar de wijze waarop op dat wetenschapsgebied de in dit proefschrift gehanteerde methode wordt verdedigd.

P. Luykx

W. Bevaart, *De Gouden Zon. De hogere vorming van officieren der Koninklijke Landmacht, 1868-1992* (Den Haag: Sdu uitgeverij Koninginnegracht, 1995, 322 blz., *f* 49,90, ISBN 90 12 08208 0).

De afgelopen jaren heeft de Nederlandse krijgsmacht ingrijpende wijzigingen ondergaan. Het einde van de Koude Oorlog en de daarmee gepaard gaande heroriëntatie op flexibele inzet

'waar ook ter wereld' in VN en NAVO verband viel samen met de omvorming van een leger van dienstplichtigen naar een leger van professionals. Inkrimping en wijziging van de organisatie, heroriëntatie op andere wapensystemen etc. op een moment dat door inzet in Cambodja en vooral ook voormalig Joegoslavië grote druk op deze organisatie in verandering ontstond. Het zijn momenten waarop vaak teruggekeken wordt omdat gevestigde instituten ophouden te bestaan dan wel een nieuwe start maken.

Zo'n nieuw instituut is het Instituut Defensie Leergangen waarin de Luchtmacht Stafschool, de Marine Stafschool en de Hogere Krijgsschool samengingen. Dat laatste instituut verzorgde sinds 1868 onder de naam Stafschool en later Krijgsschool voor Officieren tot 1992 de hogere militaire vorming binnen de Koninklijke Landmacht.

Bevaart, verbonden aan de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf schreef in 1995 een gedegen boekwerk over de geschiedenis van dit instituut. Het interessante van zijn boek is dat de opleiding een vehikel is om 125 jaar defensiepolitiek in ogenschouw te nemen. Hoewel het ging bij de Hogere Krijgsschool om de opleiding, nascholing eigenlijk, van de hogere officieren van de Koninklijke Landmacht en de eisen die aan de opleiding in kwestie gesteld werden, weerspiegelden deze de verwachtingen en inschattingen die men koesterde over de positie van Nederland in het internationale krachtenveld. In de opleiding werd er vanuit gegaan dat de inhoudelijke en technische kennis bij de cursisten aanwezig was en dat het er om ging op basis daarvan meerwaarde te creëren. Karaktervorming vormde een belangrijk zo niet het belangrijkste onderdeel. De afgestudeerde officieren moesten de elite van de krijgsmacht vormen.

Het is toch verrassend dat uit de studie van Bevaart blijkt dat de animo om tot deze elite te behoren niet altijd even groot geweest is. In de jaren zeventig betekenden de inspanning die ervoor verricht moest worden, de kans op prestigeverlies bij niet-slagen en de geringe voordelen die bij het behalen van het brevet in het verschiet lagen, zelfs dat er een tekort aan cursisten ontstond. Pas na ingrijpende wijzigingen wordt deze trend in het eropvolgende decennium omgebogen. Veel eerder, in de jaren twintig had men, zonder veel succes overigens, gepoogd een dergelijke crisis op te lossen door de instelling van een borstonderscheidingsteken in de vorm van een Gouden Zon. Toch heeft naar het oordeel van de schrijver de opleiding zich in de loop der jaren steeds goed aan de veranderende eisen weten aan te passen. Bevaart lardeert zijn chronologisch opgebouwd betoog met de overmijdelijke *petit histoire* die een dergelijke instituutsgeschiedenis in overvloed kent. Het keurig verzorgd uitgegeven boek is zoals dat hoort met een dergelijk onderwerp voorzien van de nodige bijlagen waaronder naamlijsten van directeuren en leerlingen.

J.P. Sigmond

H. Schmal, e.a., *Nederland in de twintigste eeuw. Een boeiend beeld van een bewogen tijdperk,* H. Bas, K. van den Heuvel, ed. (Utrecht: Stichting educatieve omroep Teleac, 1995, 224 blz., *f*49,90, ISBN 90 6533 401 7).

Zoals project-coördinator Jos Krah in zijn voorwoord terecht stelt, kan de geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw op heel veel verschillende manieren worden benaderd. In dit boek, een gezamenlijke uitgave van Tros en Teleac, is gekozen voor tien van de vele mogelijke invalshoeken in evenzoveel hoofdstukken, onderverdeeld in politiek, feitelijke ontwikkeling en geestelijk leven. De manier van aanpak is per hoofdstuk verschillend, doordat sommige auteurs vanuit de historische, anderen vanuit de economische of sociaal-geografische disci-

pline schrijven. Helaas wordt de volgorde van de hoofdstukken hierbij niet beargumenteerd, zodat de structuur niet zichtbaar wordt en sommige hoofdstukken uit de lucht komen vallen. In deze gefragmenteerde opbouw wordt niet duidelijk waarom juist met een weliswaar interessant maar toegespitst hoofdstuk over infrastructuur wordt begonnen, terwijl een algemener, politiek onderwerp wellicht beter was geweest.

In het eerste hoofdstuk 'Infrastructuur' (6-23) beschrijft Henk Schmal het Nederlandse wegen-, water- en spoornet, maar doet dat niet zozeer uit historisch perspectief. Grote nadruk ligt op het toekomstscenario: hij houdt een pleidooi over hoe de Nederlandse infrastructuur verbeterd zou kunnen worden. Waarschijnlijk inherent aan het onderwerp wemelt het in dit hoofdstuk van de *facts and figures*.

In het tweede hoofdstuk 'Nederland als duiventil. Immigratie en emigratie' (24-43) geeft Leo Lucassen een uitgebalanceerd beeld van de uitstroom van Nederlandse emigranten aan de ene en de instroom van gastarbeiders, vluchtelingen en asielzoekers aan de andere kant. Het Nederlandse beleid was en is veel restrictiever dan vaak wordt verondersteld. Ook hier wordt het stuk afgesloten met een waarde-oordeel, hetgeen beter past op de opiniepagina van een krant dan in een overzicht van de Nederlandse twintigste eeuw.

In 'Economie' (44-67) worden door Jolanda E. Heemskerk de nationale en internationale aspecten van de economie besproken. Het is een degelijk hoofdstuk, waarbij enige kennis van economische termen van pas kan komen.

'Een morele natie. Religie en politieke cultuur' (68-89) behandelt de verzuiling en uiteindelijke ontkerkelijking. Rob van der Laarse grijpt daarbij herhaaldelijk terug op de vorige eeuw om de ontwikkelingen van deze eeuw begrijpelijk te maken. De aandacht is, meer dan in veel van de andere hoofdstukken, gelijkelijk over de decennia verdeeld.

Hugo Rolings deel ('Zedelijkheid', 90-109) laat zich goed lezen als vertakking van het voorgaande. Ook hij verdeelt zijn aandacht over de hele eeuw en behandelt de vele aspecten van het onderwerp gestructureerd, van de zedelijkheidswet uit 1911 tot aan transseksualiteit.

'De geordende samenleving. De Nederlandse variant van de verzorgingsstaat' (110-129), geschreven door Bart van de Bosch en Daniëlle Rigter, heeft onvermijdelijk enige overlap met het vierde hoofdstuk over de binnenlandse politiek. De sociale kwesties en partijverdeling, die daarin al werden aangestipt, worden hier helder uiteengezet.

Jan Bank besteedt in 'Kunst en cultuur' (130-151) aandacht aan muziek, dichtkunst, schilderkunst, overige beeldende kunst, de Nederlandse roman en theaterdans. Net als voor de rest van het boek overigens, geldt hierbij in bijzondere mate dat zo'n breed onderwerp nauwelijks in twintig pagina's tekst beschreven kan worden. Toch is Bank erin geslaagd de belangrijkste stromingen te noemen en hun plaats in de samenleving toe te lichten.

In hoofdstuk 8, 'Verbreiding en onderscheiding. Enige hoofdlijnen in de sociale geschiedenis van de sport' (152-173), wordt door Maarten van Bottenburg de plaats van de sport in de samenleving overzichtelijk in historisch perspectief gezet. De verschuiving in de populariteit van sporten bij de verschillende bevolkingsgroepen en de professionalisering van sommige sporten vormen de leidraad.

Samen met dat over economie, is hoofdstuk 9 een van de weinige hoofdstukken waarin aandacht wordt besteed aan de plaats van Nederland in de wereld. In ‘Oorlog en vrede’ (174-195) behandelt Addie Schulte de defensiepolitiek van Nederland en ontkracht daarbij de stelling dat Nederlanders te lief zouden zijn voor oorlog. Helaas vertelt hij er niet bij wie dat ooit beweerd zou hebben.

Eric Smulders sluit het boek af met de bewogen geschiedenis van de televisie in ‘Het beeld zij geprezen. Visuele massamedia’ (196-219). Ook hier weer zijn de verzuiling en zedelijkheid nauw verwant aan de problematiek van de omstreden televisieprogramma's, verruiming van

zendtijd en vercommercialisering van het netwerk. Deze moraliteit loopt als een rode draad door het boek. Vaak wordt het begrip ‘zedelijkheid’ in engere zin gebruikt als ‘het overeenkomen met de heersende opvattingen van wat op seksueel gebied geoorloofd of behoorlijk is’ (Van Dale). Het is, hoewel niet slechts voorbehouden aan de twintigste eeuw, in de beschreven vorm wel typisch Hollands.

Het boek bevat een namenregister en per hoofdstuk een zeer beknopte literatuurlijst. De illustraties zijn doeltreffend gekozen. Minpuntje is dat enkele foto's wel erg ver van hun verwijzing in de tekst staan (op pagina 49 een foto bij pagina 9!).

Hoewel de onderlinge volgorde van de hoofdstukken te bediscussiëren valt en historici de toekomstperspectieven aan het eind van sommige hoofdstukken niet zullen waarderen, verdient het boek een aanbeveling. Het is in zijn beknoptheid en diversiteit een goed leesbaar overzichtswerkje geworden.

Lianne Damen

F. Gouda, *Dutch culture overseas. Colonial practice in the Netherlands Indies, 1900-1942* (Amsterdam: Amsterdam university press, 1995, ix + 304 blz., ISBN 90 5356 178 1).

In *Dutch culture overseas* behandelt Frances Gouda de heruitvinding van de Nederlandse cultuur in het twintigste-eeuwse Nederlands-Indië. Zij laat zich daarbij leiden door het verschil tussen de religieuze tolerantie en het politieke pluralisme in Nederland zelf en de gewelddadige overzeese ‘diaspora’. Met recente studies van nationalisme als uitgangspunt betoogt Gouda dat kolonialisme een wezenlijk onderdeel was van de ‘nationale identiteit’ van veel Europese landen, waaronder Nederland. In een koloniale omgeving veranderde het Europese normenen waardenpatroon onherkenbaar. Daarom kan de transformatie van de Nederlandse cultuur in Zuidoost-Azië een onthullend inzicht geven in de ‘ware’ natuur van het Nederlandse nationalisme. Vanuit dit perspectief behandelt Gouda in een zestal hoofdstukken (eigenlijk essays) verschillende facetten van de Nederlandse cultuur in een context van overheersing en apartheid. In een inleiding beschouwt Gouda de koloniale cultuur vanuit het perspectief van de menselijke herinnering. Daarna stelt ze de vraag aan de orde hoe een klein land een groot koloniaal rijk kon besturen, met veel aandacht voor de Nederlandse studies van ‘oosterse’ cultuur en *adat* en het gebruik dat daarvan in de koloniale bestuurspraktijk werd gemaakt. In andere hoofdstukken bespreekt zij de Nederlandse voorliefde voor de aristocratische cultuur van Java en Bali, de opleiding die aan adellijke meisjes werd gegeven en het leven van Nederlandse en Indo-Europese vrouwen in de kolonie. In deze twee boeiende hoofdstukken komt Gouda's aandacht voor burgerschap en dagelijkse routine naar voren. Als ‘middenstuk’ fungeert een hoofdstuk over evolutionaire ideeën in de Nederlandse koloniale retoriek, waarin de overtuiging dat de ‘mystieke’ Javaanse cultuur vergelijkbaar was met de Europese cultuur uit Huizinga's *Herfsttij der middeleeuwen* het uitgangspunt vormt. Gouda eindigt haar boek met een hoofdstuk over het Nederlandse paviljoen op de internationale koloniale tentoonstelling die in 1931 in Parijs gehouden werd. Dat paviljoen, dat door een nooit opgehelderde brand in de as is gelegd, was een

hoogtepunt in de representatie van de Nederlandse koloniale stijl. In een epiloog behandelt Gouda tenslotte de Nederlandse nostalgie naar het verdwenen paradijs dat Nederlands-Indië in de herinnering van velen was.

Gouda ziet de Nederlandse koloniale cultuur als een pluralistisch en eclectisch verschijnsel, een fusie van Europese mentaliteiten en unieke lokale omstandigheden. Het is er haar duidelijk niet om te doen een alomvattende verklaring te geven voor het karakter van de Nederlandse

‘diaspora’ in Indonesië. Het resultaat is een boek geworden dat evenzeer een ‘eclectische fusie’ is als de verschijnselen die de auteur beschrijft. Gouda's boek sluit direct aan bij allerlei internationaal gevoerde intellectuele debatten: over nationalisme, *gender*, de relatie tussen antropologie en imperialisme, enzovoorts. In bijna ieder hoofdstuk van haar boek laat Gouda het perspectief verschuiven. Het notenapparaat verraadt een enorme belezenheid die in het boek over het algemeen goed verwerkt is. *Dutch culture overseas* illustreert daardoor ideeën die bij allerlei historici, antropologen en andere wetenschappers leven in een typisch Nederlandse context en alleen dat al maakt het boek een waardevolle bijdrage aan de geschiedschrijving van Nederland en Nederlands-Indië in de twintigste eeuw. Niettemin werpt het boek ook de nodige vragen op. In hoofdstuk twee bijvoorbeeld legt Gouda een verband tussen koloniale bestuurswetenschappen en Indonesische cultuurstudies. Over de studie van het Indonesische adatrecht zegt zij veel boeiende dingen: vooral het sterk empirische en classificerende karakter daarvan maakt de adatrechtstudie tot een belangrijk instrument van het koloniale bestuur. De studies van Indonesische culturen in het algemeen ziet Gouda eveneens als symmetrisch aan de behoeften van het bestuur. Maar hoe bijvoorbeeld de studie van archeologie en etnomusicologie haar ontstaansreden vindt in die behoeften blijft duister. Het probleem ligt niet in de parallellie, die Gouda goed duidelijk weet te maken, maar meer in het eventuele causale verband tussen deze verschijnselen. Het intellectuele klimaat in Nederland zelf namelijk moet daarbij toch ook een factor zijn geweest. Een ander punt komt bijvoorbeeld in hoofdstuk zes naar voren, waarin Gouda de koloniale tentoonstelling in Parijs behandelt. Zij ziet het Nederlandse paviljoen op deze tentoonstelling als de ultieme uiting van de unieke Nederlandse koloniale cultuur. Wat zij daarbij echter verwaarloost, is dat dit paviljoen óók het commerciële karakter van het Nederlandse koloniale project duidelijk naar voren bracht. Gouda stipt de economische betekenis van Nederlands-Indië voor Nederland in haar boek wel even aan, maar besteedt geen aandacht aan de koloniaal-culturele consequenties die dit had. Het doordringen van westerse gebruiksvoorwerpen en van vervoermiddelen als trein en auto zou een interessant en bruikbaar aanknopingspunt geweest zijn. Van de Nederlandse economische aanwezigheid in Indonesië gaf de internationale koloniale tentoonstelling een vrij volledig beeld. Gouda's belangstelling gaat daar echter blijkbaar niet naar uit. In haar beschouwingen over Bali laat zij de gevolgen voor de Nederlandse of westerse visies op de Balinese cultuur van het al in de koloniale tijd om commerciële redenen gestimuleerde toerisme buiten beschouwing. Maar anderzijds mag van een boek dat toch al zo veelzijdig is niet worden verwacht dat alle denkbare aspecten van de Nederlandse koloniale cultuur daarin worden behandeld. Als lezer hoef je het tenslotte niet altijd met de auteur eens te zijn om toe te geven dat Gouda een inspirerend en stimulerend boek geschreven heeft. Omdat zij zoveel zinnigs heeft te zeggen over de Nederlandse identiteit is het dan ook te hopen dat haar boek óók gelezen wordt door historici en andere belangstellenden die zich niet met Indonesië bezighouden.

Arjen P. Taselaar

P. Timmer, *Metz & Co. De creatieve jaren* (Rotterdam: Uitgeverij 010, 1995, 199 blz., *f*85,-, ISBN 90 6450 254 4).

De ‘creatieve jaren’ van de bekende winkel Metz & Co vielen samen met het eigenaar- en directeurschap van Joseph de Leeuw en zijn zoon Hendrik. Deze periode begon in 1900 en eindigde in 1973, toen het bedrijf werd overgenomen. Zoals ook uit het voorwoord van een dochter van Hendrik de Leeuw naar voren komt, is dit mooi vormgegeven en uitgevoerde boek

een getuigenis van de waardering voor de stijl van Joseph en Hendrik de Leeuw. De auteur toont in het chronologische deel van het boek en in het laatste hoofdstuk, waarin de beide personen (nogmaals) voor het voetlicht worden gebracht, overtuigend aan dat het deze personen waren die Metz tot een begrip maakten.

In de vijf chronologische hoofdstukken, waaronder een kort hoofdstuk over de oorsprong van de winkel in de achttiende eeuw, gaat Petra Timmer uitgebreid in op de werkwijze van (de directeuren van) Metz en de unieke collectie die daaruit voortvloeide. De beginjaren (1900- 1918) stonden in het teken van de artikelen van Liberty, waarvan Metz in Nederland de exclusieve verkooprechten had. In de jaren twintig raakte Metz echter verwijderd van de Libertystijl en ging zij op zoek naar een eigen identiteit. Deze jaren werden gekenmerkt door een meer actief artistiek beleid. De ontwikkelingen van de internationale kunstnijverheidsbeweging, die door de auteur steeds duidelijk uiteen worden gezet, werden op de voet gevolgd. Kenmerkend voor de werkwijze van Metz was de samenwerking met kunstenaars, die vaak een product exclusief voor Metz ontwierpen of wier producten door Metz exclusief in Nederland werden verkocht. In het boek is een lijst van zo'n 150 ontwerpers opgenomen, waarop deze producten staan vermeld. Het resultaat van deze aanpak, waarbij experimenten niet werden geschuwd, was een moderne en avantgardistische collectie, waardoor Metz een begrip werd. De Leeuw en zijn medewerkers deden persoonlijk aankopen, hetgeen in die tijd nog zeer ongewoon was. Er werden stoffen ingekocht van Sonia Delaunay en meubels verkocht van de ontwerpers Bromberg en Penaat.

Na de dood van Joseph de Leeuw in 1944 zette zijn zoon Metz voort. Hij bouwde Metz na de oorlog weer op en volgde daarbij de door zijn vader ingeslagen weg. Contacten van voor de oorlog werden weer opgepakt en er werden nieuwe ontwerpers aangetrokken.

De auteur heeft zich met name gebaseerd op archiefonderzoek en op persoonlijke documenten; de bronnen worden in de noten nauwgezet verantwoord. Het resultaat is een zeer levendig verslag, waarbij niet alleen vader en zoon De Leeuw tot leven komen, maar ook hun familieleden, de Metz-medewerkers en vooral ook kunstenaars waarmee zij samenwerkten, zoals Rietveld en Van der Leek. De lezer kan zich een goed beeld vormen van de ontwikkelingen door de in het boek opgenomen afbeeldingen van (ontwerpen van) de door Metz door de jaren heen gevoerde collecties. Verder wordt het boek verlevendigd door foto's van het interieur en de etalages van de winkel aan de Leidsestraat te Amsterdam, waar Metz nog steeds is gevestigd, en het - thans niet meer bestaande - filiaal in Den Haag. Voor andere publicaties over de samenwerking tussen kunstenaars en industrie waarmee dit boek verband houdt, en literatuur over andere met Metz vergelijkbare internationale warenhuizen, wordt de lezer in de inleiding de weg gewezen. Het boek is voorzien van een Engelse samenvatting, doch een echte literatuurlijst met meer dan verwijzingen ontbreekt.

Simone Wijna

B.F. van Leerdam, *Architect Henri Maclaine Pont. Een speurtocht naar het wezenlijke van de Javaanse architectuur* (Dissertatie Technische universiteit Delft 1995; Delft: Eburon, 1995, x + 287 blz., *f* 49,50, ISBN 90 5166 486 9).

Wie ooit in Bandung op West-Java is geweest, kent het Institut Teknologi Bandung (ITB). Het is een groot, luchtig gebouwd complex waarin zich de auditoria bevinden van wat bij de bouw in 1919 de Technische Hoogeschool was. De daken van het ITB doen sterk denken aan die van de Minangkabau in Sumatra. De galerijkolommen bestaan uit betonnen palen met grof grind

die naar boven opengaan als was de kolom een boom die boven uitwaaiert. Wie niet van het ITB houdt, vindt het een beetje een Anton Pieck-achtig geheel. Wie met sympathie kijkt, ziet hoe de architect destijds geprobeerd heeft zich aan te passen aan de inheemse bouwtrant en de Nederlands-Indische gemeenschap voor weinig geld een goed gebouw heeft gegeven dat ook nu nog opvalt door zijn ruimtelijke werking.

De architect heette Henri Maclaine Pont; hij leefde van 1884-1971. Ben van Leerdam schreef een dissertatie over Maclaine Pont, een man die met grote geestdrift onderzoek deed naar de Javaanse architectuur. Uiteindelijk doel van het onderzoek was te komen tot een bouwstijl waarin invloeden van Oost en West geïntegreerd waren. Zijn onderzoeksmiddel was de functie van (technisch) inspecteur van de gezondheidszorg in Nederlands-Indië: in die functie bereisde hij het land en kon hij opzoek gaan naar inheemse bouwvormen en hun geschiedenis. In zijn ondernemingslust en zijn aanvankelijk amateurisme - zijn onderzoek sloot aan op het veld van de archeologie - doet hij denken aan dr. H.F. Tillema, de apotheker uit Semarang (Midden-Java) die al schrijvend en fotograferend door de archipel trok en het nu zeer gezochte standaardwerk *Kromoblanda* over de inheemse volkshuisvesting schreef.

In zijn dissertatie traceert Ben van Leerdam die van zijn vak civiel-ingenieur is, de reizen en uiteenzettingen van Maclaine Pont. Van Leerdam onderzoekt ook met behulp van literatuur in hoeverre Maclaine Pont nauwkeurig en kundig observeerde. De kwesties die eerst Maclaine Pont en later Van Leerdam bezighielden- en houden betreffen de lijnen waarlangs de karakteristieken van de Hindu-Javaanse bouwwerken Java binnenkwamen. Die lijn zou kunnen lopen van Centraal-Azië via het rijk Champa (Midden- en Zuid-Annam) naar Java; de invloed van Centraal- of Zuid-India zou wel eens minder sterk kunnen zijn dan men altijd dacht. Het rijk Champa immers dat van 192 tot 1471 heeft bestaan en voortkwam uit de losmaking van Lin-ye uit de Chinese heerschappij, onderhield relaties met Java. Van Leerdam heeft alle literatuur die Maclaine Pont las herlezen, aangevuld met wat er daarna verscheen en hij steunt Maclaine Pont in zijn hypothese over de lijnen waarlangs de Hindu-Javaanse bouwkunst naar Java kwam. Ook op andere punten volgt Van Leerdam het spoor van Maclaine Pont terug, maar dat wil niet zeggen dat hij de oude meester kritiekloos gelijk geeft. Zelfs de ijverige Maclaine Pont sloeg weleens de plank mis. Nu is dat geen wonder als men naar de literatuur kijkt die hij tot zijn beschikking had: het is een uiterst bescheiden lijst met name als we kijken naar de beschrijvingen van inheemse constructies. Op dat punt had Maclaine Pont het dan ook weleens mis, zo betoogt Van Leerdam. Gelukkig is de studie van de inheemse woningbouw nu weer terhand genomen: de Koninklijke Nederlandse academie van wetenschappen steunt een Indonesisch-Nederlands onderzoeksproject dat nu in volle gang is.

De dissertatie van Ben van Leerdam behandelt ook Maclaine Ponts bouwkunst. Maclaine Pont heeft weinig gebouwd: zijn slechte gezondheid deed hem zijn eigen architectenbureau opgeven. Zijn strijd voor een meer aan inheemse vormen aangepaste bouwwijze was ook met een sterk gestel een eenzame en moeilijke geweest: weliswaar was het in de jaren twintig in de kolonie even in de mode om te zoeken naar een synthese tussen Oost en West, maar een veelgevraagd artikel was de geïntegreerde architectuur niet. Zo zei de jonge hoogleraar C. Wolff Schoemaker tijdens het Volkshuisvestingscongres in Semarang in 1922 dat Java geen architectuur en geen

architectuurtraditie bezat. Onvermogen tot grote bouwconcepties, onvaste vormgeving, en ongevoelige sleur in toepassing van de weinige methoden van constructie en versiering, vond hij kenmerkend voor de gemiddelde Javaanse bouwwijze. Schoemaker was behalve hoogleraar een architect die veel bouwde: modern, maar ook modieus.

Maclaine Pont kon daar niet tegen op, net zomin als hij veel steun kreeg bij zijn archeologisch veldwerk van de geleerde W.F. Stutterheim. En toch ploeterde hij voort, in de schaduw van de enige Nederlandse architect die wel serieuze aandacht voor zijn geloof in een synthese tussen

oosters en westers bouwen wist te verwerven: Thomas Karsten. Maar dat is een ander verhaal.

De dissertatie van Van Leerdam is interessant, maar niet altijd gemakkelijk toegankelijk. Dat neemt niet weg dat deze studie op wezenlijke punten een bijdrage is aan de architectuurgeschiedenis van Java.

Tessel Pollmann

L.W.M. Wopereis, *De grondslagen en grenzen van overheidsvoorlichting* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1996; Den Haag: Sdu Uitgevers, 1996, 262 blz., *f* 45,-, ISBN 90 12 08324 9).

In dit bestuursrechtelijke proefschrift, waarop hij aan de Universiteit van Amsterdam promoveerde, stelt de auteur de problematiek aan de orde van de voorlichting die door de overheid eigener beweging of op verzoek wordt verstrekt. Allerlei meer of minder principiële aspecten van informatie-overdracht passeren de revue. Mag de overheid haar eigen beleid met alle beschikbare communicatiemiddelen 'verkopen', desnoods via reclame? Waar liggen de ethische grenzen van opiniebeïnvloeding zoals manipulatie, propaganda en 'educatie'? Anderzijds heeft de burger ook een recht op informatie verworven waardoor de overheid zelfs verplicht kan worden gegevens over haar beleid ter beschikking te stellen. Dat recht wordt inmiddels als een essentieel onderdeel van een democratische samenleving beschouwd. Vanzelfsprekend spelen dus de Wet Openbaarheid van Bestuur (1980, 1992) en haar juridische en praktische werking een grote rol in dit boek.

Wat Wopereis over de 'geschiedenis' (tot 1980) meldt, is maar weinig. Het derde hoofdstuk heeft hij eraan gewijd. Het begint met de laconieke mededeling: 'Tussen 1906 en 1914 werd in de Tweede Kamer een aantal malen aangedrongen op de oprichting van een "bureau voor persinformatie aan het buitenland"' (50). Pas in 1920 is bij het Ministerie van Binnenlandse Zaken een persreferendaris aangesteld. Daarmee acht de auteur de overheidsvoorlichting - voor het eerst - geïnstitutionaliseerd. Verder bespreekt hij de uitbouw van die soort overheidsvoorlichting vooral aan de hand van de rapporten der staatscommissies die zich daarmee hebben beziggehouden. Mede door hun bemoeienis kwam in het begin van de jaren dertig de 'neutraal' voorlichtende Rijkspersdienst tot stand.

De historicus vraagt zich natuurlijk af waarom 'de geschiedenis van de overheidsvoorlichting' (95) pas tussen uitgerekend 1906 en 1914 aan bod kwam. Gaat men dan niet van een erg enge opvatting van het begrip 'overheidsvoorlichting' uit? Was het geen overheidsvoorlichting toen ons eerste nationale parlement (in 1796) besloot zijn decreten *cum annexis* officieel te doen drukken en erin toestemde dat een particuliere firma zijn handelingen in een *Dagverhaal* den volke bekend maakte? Trouwens, het publiceren van wetten was toen al een oude traditie. De staatsdrukkerij/Sdu, waar dit proefschrift is uitgegeven, had in de Landsdrukkerij al een oudere voorganger (men zie de dissertatie van Maarten Schneider uit 1939). In de loop van de democratischer negentiende eeuw werden zelfs ontwerpen van wetboeken door de overheid gedrukt, evenals adviezen en kritische rapporten erover.

(En dan zwijg ik nog maar over de overheidsdocumentatie en het archiefwezen.) Het is mij niet duidelijk geworden waarom dit soort, op last van de overheid van de pers gerolde voorlichting niet op zijn minst gememoreerd had kunnen worden. Twee aanmerkingen op dit overigens zorgvuldig, maar saai, geproduceerde boek. Een personenindex had niet mogen ontbreken. De titelbeschrijving en alfabetisering der geraadpleegde rapporten (255-262) zijn inconsequent en onoverzichtelijk.

A.H. Huussen jr.

M.J. Riemens, *Een vergeten hoofdstuk. De Nederlandsche anti-oorlog raad en het Nederlands pacifisme tijdens de Eerste Wereldoorlog* (Groningen: Wolters-Noordhoff, 1995, 196 blz., ISBN 90 01 75720 0).

Met zijn onderzoek naar de Nederlandsche anti-oorlog raad won de Groningse historicus Michael Riemens in 1995 de Wolters-Noordhoff Academieprijs. De prijs, die is ingesteld door de uitgeverij Wolters-Noordhoff en de Rijksuniversiteit Groningen, wordt om de twee jaar uitgereikt voor de beste doctoraalscriptie aan de Rijksuniversiteit Groningen. Het was de eerste keer dat een historicus deze eer te beurt viel.

In de inleidende hoofdstukken schetst de auteur de ontwikkeling van de vredesbeweging vóór de Eerste Wereldoorlog. Ook de Haagse Vredesconferenties en de reacties op de 'verloren vrede' na juni 1914 komen ter sprake. In het neutrale Nederland weet de vredesbeweging zich snel te hervinden; overal in het land ontstaan vredescomités. In oktober 1914 neemt een groep vooraanstaande personen het initiatief tot de oprichting van de Nederlandsche anti-oorlog raad (NAOR). Tot het voorlopige bestuur behoren prominente leden van verschillende politieke partijen en de liberale vredesbeweging. Zij treden allen op persoonlijke titel toe tot de Raad. Het besluit een personencomité te vormen wordt genomen nadat pogingen om te komen tot een federatie van verenigingen mislukten. Nadere informatie over die aanloopfase ontbreekt. Dat roept vragen op vooral omdat enkele maanden eerder, in augustus 1914, reeds een ander samenwerkingsverband was gevormd, de Samenwerkende Arbeidersvereenigingen (SAV). Het SAV bestond onder meer uit de Sociaal-Democratische Partij, het Nationaal Arbeidssecretariaat, enkele anarcho-syndicalistische vakbonden en de Internationale antimilitaristische vereeniging. Zijn er pogingen gedaan om aansluiting te zoeken bij de SAV of hebben de oprichters van de NAOR deze organisatie zonder meer als te radicaal terzijde geschoven? Ook voor de latere periode zou de verhouding tussen de NAOR en andere groeperingen mijns inziens meer aandacht hebben verdiend. Zo wordt nergens vermeld hoe de Raad reageerde op de coalitie van anti-militaristische organisaties die zich verenigden rond het bekende dienstweigeringsmanifest. De pogingen van de Raad om de verdeeldheid in de vooroorlogse vredesbeweging te doorbreken en samenwerking te bevorderen beperken zich in praktijk dan ook tot groeperingen die tot de liberale stroming behoren. Al spoedig concentreert de Raad zich op een minimumprogramma van eisen ten aanzien van de toekomstige vrede. Om te voorkomen dat een vredesverdrag de kiem van nieuwe oorlogen in zich draagt dienen daarin als voorwaarden onder andere ontwapening en verplichte arbitrage te worden opgenomen. Studiecommissies worden ingesteld om deze beginselen nader uit te werken.

De eerste reacties op de oproep van de NAOR zijn positief. Zowel individuen als organisaties sluiten zich aan en in zo'n 150 gemeenten ontstaan plaatselijke groepen. Naarmate de oorlog langer duurt neemt de groei van het aantal medestanders af. Tastbare resultaten blijven uit, terwijl het samenwerkingsverband op allerlei niveaus scheuren begint te vertonen. Zo zorgt het lidmaatschap van de voorman van de SDAP, J.H. Schaper, binnen zijn partij voor grote interne problemen. Binnen de Algemeen Nederlandsche bond vrede door recht worden bezwaren geopperd tegen de overheersende rol die de NAOR in de propaganda speelt en de organisatiestructuur

van de Raad. Ook in het bestuur is sprake van interne verdeeldheid. De aandacht van het bestuur verschuift steeds meer in de richting van het internationale werk. In 1915 richtte een aantal pacifisten uit verschillende landen de Centrale Organisatie voor een duurzamen vrede op. Het bestuur van de NAOR treedt op als woordvoerder van deze organisatie.

In zijn slothoofdstuk noteert Riemens een belangrijk verschil in werkwijze tussen de Nederlandsche anti-oorlog raad en de Centrale organisatie voor een duurzamen vrede. Vanwege de betrokkenheid van organisaties uit de oorlogvoerende landen moest de laatste zich beperken

tot wetenschappelijk onderzoek. De NAOR daarentegen trad meer op als pressiegroep. Die conclusie wordt onvoldoende ondersteund door de voorafgaande hoofdstukken. De Raad publiceerde weliswaar meerdere geschriften waarin hij zijn ideeën formuleerde, maar tot verdergaande actie was het bestuur niet bereid. En de vredesmissies van individuele bestuursleden vonden plaats namens de internationale centrale organisatie, niet in opdracht van de NAOR. De activiteiten van het landelijk bestuur lijken de betiteling als pressiegroep in ieder geval niet te rechtvaardigen. De conclusie zou wellicht overeind kunnen blijven indien meer aandacht was besteed aan de plaatselijke groepen. Het analyseren van een samenwerkingsverband leidt er vrijwel automatisch toe dat de meeste aandacht uitgaat naar de ontwikkeling van de organisatie en dat de analyse zich concentreert op het centrale niveau. Over de plaatselijke activiteiten is misschien ook minder bronnenmateriaal beschikbaar. Er wordt echter evenmin iets gemeld over de discussies die in de kolommen van het verenigingsblad gevoerd werden en er is maar weinig aandacht voor de rapporten van de studiecommissies. Bij deze kritische kanttekeningen mag niet uit het oog worden verloren dat het hier een doctoraalscriptie betreft; een werkstuk van beperkte omvang bovendien. Met zijn levendige beschrijvingen is de auteur er in ieder geval in geslaagd een beeld van een organisatie te schetsen die tot nu toe niet veel meer was dan een naam in de handboeken over de vredesbeweging.

C.M. Megens

F.A.C. Kluiters, *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten. Supplement: Cryptoen trafficanalyse. Sectie 2 TR15* (Den Haag: Sdu uitgeverij Koninginnegracht, 1995, 255 blz., *f*45,-, ISBN 90 12 08179 3).

In april 1993 overhandigde de auteur het eerste exemplaar van zijn encyclopedisch opgezette boek *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten* (besproken in *BMGN,* CIX (1994) iii, 504-506 door D. Engelen) aan het toenmalige lid van de Tweede Kamer H.F. Dijkstal. In zijn dankwoord deed het Kamerlid zich kennen als voorstander van een zo groot mogelijke openheid op het gebied van de ‘geheime diensten’ en liet hij weten dit soort publicaties op hoge prijs te stellen. Voor de auteur was dit een aansporing temeer om, zoals hij het uitdrukte, ‘door te gaan’ met het te boek stellen van feiten en feitjes betreffende die diensten. Het resultaat van dat ‘doorgaan’ is dit *Supplement*.

Het *Supplement* is een aanvulling in tweeërlei opzicht. Enerzijds worden er onderwerpen aan de orde gesteld die in het eerder verschenen deel niet werden behandeld, anderzijds zijn er onderwerpen waarover de auteur zoveel aanvullend materiaal heeft bijeengebracht dat hij de desbetreffende lemmata opnieuw heeft geschreven. Dat laatste geldt voor de onderwerpen Buitenlandse Inlichtingendienst (BID), Landmachtinlichtingendienst (LAMID) en Militaire Inlichtingendienst (MID); nieuw is het onderwerp Crypto- en trafficanalyse, alsmede het lemma Sectie 2 Tris (de inlichtingensectie van de Nederlandse Troepenmacht in Suriname). Evenals het oorspronkelijke boek laat het *Supplement* zich moeilijk samenvatten. Dat komt niet alleen door de encyclopedische opzet, maar ook door de weinig overzichtelijke manier

waarop per onderwerp de gegevens zijn gerangschikt. In het algemeen kan men zeggen dat die gegevens vooral van institutionele aard zijn. Van elke behandelde dienst vindt men de oprichtingsgeschiedenis, dat wil zeggen met name beschikkingen, Koninklijke Besluiten, eventueel daarover gevoerde discussies, alsmede omschrijvingen van de respectieve formele taken. In een aantal gevallen wordt in de meest uitgebreide zin de organisatorische indeling van een dienst weergegeven. Met name wanneer het militaire diensten betreft wordt de lezer geen sectie, subsectie, ploeg of groep bespaard.

Het *Supplement* vertoont dezelfde verdiensten en gebreken die het oorspronkelijke boek kenmerken. Met bewonderenswaardige ijver heeft de auteur uit alle mogelijke archieven zijn gegevens bijeen weten te garen. Daarnaast heeft hij vele tientallen personen geraadpleegd, onder wie enkele anonieme. Dit alles stelde hem in staat de lezer een schat aan materiaal te presenteren, waaronder veel dat tot nu toe onbekend was. Dit geldt bijvoorbeeld zeker voor het onderwerp Crypto- en trafficanalyse. Daar staat tegenover dat de auteur kennelijk grote moeite heeft gehad zijn materiaal te ordenen en in een betekenisvolle samenhang te plaatsen. In een willekeurig gekozen alinea (142) van het lemma 'Landmacht Inlichtingendienst' zegt de auteur bijvoorbeeld het volgende: 'Eind 1954 werd 105 Verbindings Verkennings Bataljon opgericht, bestaande uit een staf, een stafverzorgingsdetachement, de reeds bestaande 1-105 Vbd Verk Cie en 2-105 Verb Cie. Commandant 105 Vbd Verk Bat was res maj vbdd J.G. van de Steeg; Gomes bleef commandant 1-105 Vbd Verk Cie en werd waarnemend commandant van 2105 Vbd Verk Cie. Daarnaast werd een mobilisabele compagnie opgericht - 106 Vbd Verk Cie - die werd geformeerd uit mobilisabel personeel, afkomstig van I en 2-105 Verb Verk Cie'. Zo bevat het boek nogal wat informatie waarvan zin en betekenis de niet-ingewijde lezer ontgaan. Dat roept de vraag op, voor wie dit boek eigenlijk is geschreven. De ingewijde zal de aangehaalde passage waarschijnlijk wel kunnen duiden, maar voor hem zal die passage weinig aan zijn kennis toevoegen. Voor de leek is bedoelde alinea praktisch onbegrijpelijk en in elk geval zonder duidelijke betekenis. Daar komt bij, dat het gehele boek doordesemd is met militaire afkortingen, waardoor de leesbaarheid en daarmee het begrijpen van de tekst ernstig afbreuk wordt gedaan. Natuurlijk is in een werk als dit het gebruik van afkortingen onvermijdelijk, maar er zijn grenzen. Zo is het onduidelijk waarom de lezer moet weten dat P.J. Driebeek, die gedurende korte tijd hoofd van de civiele Buitenlandse Inlichtingendienst is geweest, 'tijd res maj art' was. De betekenis van deze vier opeenvolgende afkortingen is met behulp van de in het boek opgenomen lijst van afkortingen wel te achterhalen, maar dat gaat niet altijd op. Wanneer de organisatorische indeling van de Landmacht Inlichtingendienst wordt behandeld, wordt nauwkeurig vermeld (129) dat Sectie A (inlichtingen) was onderverdeeld in sub-secties A-1 tot en met A-6, en dat sub-sectie A-2 vervolgens was onderverdeeld in HOTTAC I en HOT TAC II. Bij de lijst met afkortingen vindt de lezer dat HOT de afkorting is voor Hoofdofficier Toegevoegd, maar naar de betekenis van TAC moet hij maar raden. Kluiters' weergave van feitelijkheden - toch zijn voornaamste doel - is niet steeds vlekkeloos. Zo noemt hij op bladzijde 36 C.L.W. Fock de eerste vice-voorzitter van de Commissie voor Coördinatie, terwijl hij een bladzijde verder ten rechte W.H. Fockema Andreae in die functie opvoert. Fock was secretaris van de desbetreffende commissie, tot hij Fockema opvolgde. Eveneens op bladzijde 37 laat hij de Buitenlandse Inlichtingendienst 'agenten' met een diplomatieke status naar het buitenland zenden, terwijl het hier om ambtelijke medewerkers van die dienst ging - in deze wereld een essentieel verschil.

Ook, of juist, bij passages waar de auteur zich verstout tot het geven van een interpretatie of conclusie (waarvan hij zich blijkens zijn voorwoord in het oorspronkelijke boek zou onthouden) moeten vraagtekens worden geplaatst. Zo poneert de auteur in zijn voorwoord bij het *Supplement* de stelling dat 'een hang naar totale geheimhouding ... mede debet [is] geweest aan het echec van de Inlichtingendienst Buitenland'. Nu is er over de oorzaken van dat echec veel te

zeggen, maar de aanleiding tot de opheffing van die dienst was nu juist het optreden van ‘lekken’, van gebrek aan geheimhouding dus. De bewering, dat ‘het in de kou laten staan van agenten [hier wel in de juiste betekenis gebruikt] vooral op financieel gebied, ... kenmerkend [was] voor de houding van de IDB’ kan best juist zijn, maar een onderbouwing ervan ontbreekt, zoals die ook ontbreekt waar de auteur meedeelt dat ‘de MID en de LUID de indruk [hadden] dat kansen werden gemist’. Wellicht zijn genoemde

uitspraken (beide op 41) gebaseerd op de anonieme bronnen, maar ook verwijzing daarnaar ontbreekt.

Samenvattend moet het *Supplement* gekenschetst worden als een opzoek- en puzzelboek, waarin voor de geïnteresseerde veel nuttige informatie is te vinden voor een eerste oriëntatie. Wie zich vervolgens wil wagen aan een geschiedverhaal over één van de vele behandelde diensten, doet er goed aan de door Kluiters genoemde bronnen ook zelf te raadplegen. Desondanks een nuttig boek al was het maar omdat er op dit terrein niets vergelijkbaars bestaat.

D. Engelen

D. Hellema, T. Witte, ed., *'Onmachtig om te helpen'. Nederlandse reacties op de socialistische dreiging* (Amsterdam: Het Spinhuis, 1995, 152 blz., *f*32,50, ISBN 90 5589 016 2).

De zogenaamde 'Bronnen-groep' van Amsterdamse politicologen, voluit de Werkgroep buitenlandse politiek en contemporaine archivale bronnen van de vakgroep internationale betrekkingen en volkenrecht van de Universiteit van Amsterdam, laat van zich horen. Na een aantal spraakmakende dissertaties over het Nederlandse buitenlandse beleid na 1940 door onder meer Hellema, Witte, Wiebes en Zeeman verscheen in 1995 alweer het tweede *Jaarboek Buitenlandse Zaken* onder hun redactie, een handboek over de Nederlandse buitenlandse politiek van Hellema en de hier besproken bundel over de Nederlandse reacties op de socialistische dreiging onder redactie van Hellema en Witte. Het zou overdreven zijn om van een 'Amsterdamse school' in de leer van de internationale betrekkingen te spreken die in een voortdurende polemiek met een 'Leidse school' zou zijn verwikkeld. De redactieraad van bovengenoemd jaarboek is bijvoorbeeld breed samengesteld, met niet alleen Amsterdamse maar ook Leidse, Utrechtse en Groningse politicologen en historici.

Maar ook de hier besproken bundel vertoont weer een aantal kenmerken die als typerend kunnen gelden voor de Amsterdamse Bronnen-groep: in empirisch opzicht een sterke voorkeur voor ongepubliceerde bronnen uit het archief van Buitenlandse Zaken boven gepubliceerde bronnen, in inhoudelijk opzicht kritiek op het beeld van naoorlogs Nederland als de trouwe bondgenoot van de VS zoals dat door Van Staden en Voorhoeve naar voren is gebracht, en in theoretisch opzicht een zekere nadruk op externe, machtspolitieke en economische factoren in plaats van interne, ideologische factoren bij de verklaring van de Nederlandse buitenlandse politiek. Een dergelijk analyseschema, dat in Hellema's handboek al vrij beknopt werd weergegeven, komt in deze bundel van tien beschrijvende deelstudies echter nog minder uit de verf. Als verzachtende omstandigheid moet daarbij wel in aanmerking worden genomen dat deze bijdragen merendeels zijn voortgekomen uit werkgroepverslagen en doctoraalscripties, bewerkt en van een beknopte inleiding en conclusie voorzien door Hellema en Witte. Als voorbeeld van de wisselwerking tussen onderwijs en onderzoek is deze bundel zeker geslaagd te noemen.

Inhoudelijk gaan de tien *case-studies* over de Nederlandse houding ten aanzien van: de Sovjet-Unie 1917-1953, de Spaanse Burgeroorlog 1936-1939, de erkenning

van de Volksrepubliek China 1949-1950, de Russische ‘glimlach’ 1953-1960, de Cuba-crisis 1962, de ‘Praagse lente’ 1968, de onafhankelijke koers van Roemenië 1965-1975, de regering-Allende in Chili 1970-1973, de hulp aan Vietnam 1976-1985 en de Poolse crisis 1980-1982. Tegen de achtergrond van Hellema's handboek bieden ze weinig verrassingen. Keer op keer signaleren de auteurs dat de Nederlandse regering zich, vooral tijdens de jaren veertig en vijftig en opnieuw tijdens de jaren tachtig, niet zonder meer als een trouwe bondgenoot van de VS gedroeg en bovendien weinig beducht was voor de militaire dreiging die van de Sovjet-Unie uit zou gaan.

Achter het verbale Atlanticisme en anti-communisme gingen binnen de Europese context vaak economische belangen schuil, zoals het geval was bij de toetreding tot het Pact van Brussel en de NAVO, en in de buiten-Europese context de voortzetting van koloniale belangen, zoals onder meer bleek bij de snelle erkenning van de Volksrepubliek China.

Bij de stelling dat er van de Sovjet-Unie vlak na de oorlog ook feitelijk geen enkele dreiging uitging, het meest expliciet verwoord door Ko van Gorsel in zijn overzicht van de Nederlandse betrekkingen met de SU tussen 1917 en 1953, kan overigens een kanttekening geplaatst worden. Zoals Ronald Havenaar - eveneens een historisch georiënteerde Amsterdamse politicoloog - in zijn recente studie over de Koude Oorlog aannemelijk heeft gemaakt koesterde Stalin wel degelijk plannen om zo mogelijk de communistische invloedssfeer verder uit te breiden in Europa. Door de westerse blokvorming werd dit expansionisme echter effectief ingedamd, omdat Stalin uiteraard terugschrok voor een nieuwe wereldoorlog, direct na de Tweede Wereldoorlog die de SU zo zwaar getroffen had.

Er blijft dus nog heel wat te onderzoeken op het terrein van de Nederlandse betrekkingen met het communistische Oostblok, zoals Hellema en Witte zelf ook concluderen. Maar met dit voorbehoud is deze verzameling van goed gefundeerde *case-studies* zeker nuttig te noemen. In hun inleiding spreken de samenstellers nogmaals hun dank uit voor de medewerking van het Ministerie van Buitenlandse Zaken bij het bestuderen van de ministeriële archieven. Inderdaad onderstreept deze bundel, waarvan de meest recente *case-studies* doorlopen tot in de jaren tachtig, nog eens de relatief open, toegankelijke opstelling van het Nederlandse ministerie in vergelijking met die in andere Europese landen. Hoezeer het universitaire onderwijs en onderzoek van deze relatief open houding kan profiteren bewijst onder meer deze bundel.

M. Kuitenbrouwer

J.J. van Miert, *Een koel hoofd en een warm hart. Nationalisme, Javanisme en jeugdbeweging in Nederlands-Indië, 1918-1930* (Dissertatie Leiden 1995; Amsterdam: De Bataafsche leeuw, 1995, 424 blz., *f*45,-, ISBN 90 6770 387 3).

Deze Leidse dissertatie geeft de geschiedenis van drie Javaanse nationalistische organisaties en een Sumatraanse in de woelige jaren twintig. Deze groeperingen, Jong Java, de Jong Sumatranen Bond, het Comité voor het Javaans nationalisme en Boedi Oetomo, hadden een aantal factoren gemeen. Zij behoorden tot de gematigde, coöperatieve richting die ondanks hun nationalisme de Indische regering in principe steunde; zij entten hun nationalisme op de eigen regio en zij hebben - op Boedi Oetomo na - in de geschiedschrijving over het Indonesische nationalisme nauwelijks aandacht getrokken.

Van Miert start in 1918 toen het ontstaan van de Volksraad en de revolutionaire stemming van dat najaar voor een nieuw politiek elan zorgden en stopt in 1930, toen het regionaal nationalisme zichzelf had overleefd. Het Comité voor het Javaans

nationalisme was al in 1923 ter ziele gegaan, Boedi Oetomo trad na 1930 nauwelijks meer naar voren, en de twee studentenorganisaties gingen in dat jaar op in *Indonesia Moeda* (Jong Indonesië). Het Indonesisch nationalisme had gezegevierd.

Daarmee lenen deze organisaties zich voor analyse van de theorieën van A.D. Smith met zijn aandacht voor de 'ethnie' als pre-moderne voorloper van de natie en van Ben Anderson met zijn benadering van een 'bedachte' nationale samenhang. Naar aanleiding van deze theoretici besteedt Van Miert aandacht aan de verschillende opvattingen over de taal, geschiedenis en identiteit binnen de verschillende organisaties. Dat levert mooie beschouwingen op en een mooi concluderend hoofdstuk.

Toch wekt het boek enige bedenkingen. Dat ligt vooral aan het onderwerp zelf. De helft van de studie wordt in beslag genomen door de oudste nationalistische beweging, Boedi Oetomo. Dat is geen passionerend onderwerp, als het om de jaren twintig gaat. Als partij van de Javaanse *priyayi* (adel) raakte Boedi Oetomo gevangen in haar eigen gematigdheid. Haar ideaal van harmonie en voegzaam (halus) gedrag strookte niet met de strijdbare methoden van staking, demonstratie en opstand van nationalistische partijen en vakbonden. Het gevolg was verval, conflict en crisis. Deze worden nauwlettend gevolgd, maar dat levert niet veel nieuws op. De meeste gegevens hierover waren al in de bestaande literatuur te vinden. Alleen wordt nu nog duidelijker dat de conclusie van het achttiende congres eind 1927/1928 *tidak poenja geest apa-apa* (zij bevat geen enkele bezieling) toen ook voor de partij zelf opging. De hoofdstukken over Boedi Oetomo in het boek zijn evenmin geheel aan die karakteristiek ontkomen.

De hoofdstukken over de studentenorganisaties, Jong Java en de Jong Sumatranen Bond, daarentegen zijn boeiend en nieuw. Die organisaties telden respectievelijk Soekarno en Hatta onder hun vroege leden. Opvallend genoeg pleitte Soekarno in 1921 nog tegen samengaan van beide verenigingen (57). Die zou ook afspringen op de Javaanse superioriteit van voorzitter Soekiman. Interne 'rassenwaan', de controverse tussen de diverse Sumatraanse etnische groeperingen in de Jong Sumatranen Bond, bracht deze na een aanvankelijk succes in 1922 in de versukkeling. De geografische bepaaldheid van een nationalisme, dat studenten uit de Minangakabau, de Batak-gebieden en Zuid-Sumatra moest verbinden, was zwakker dan het culturele dat de Javaanse organisaties schraagde.

Van Miert heeft daarbij een open oog voor de illustratieve rituelen der organisaties. Met name Jong Java had in de tweede helft van de jaren twintig meer weg van een Nederlands studentencorps dan van een studentenvakbeweging. Vanaf 1922 had het de politiek vaarwel gezegd en ging het als gezelligheidsvereniging door het leven. Het nationalisme was er een van feestelijke congressen, van onderlinge voetbalcompetities (Solo tegen Djokja) en van buitendagen met auto's voor het bestuur. Vrouwen kregen hierin althans in theorie een plaats; de werkelijkheid was weerbarstiger.

Tot slot ontzenuwt de auteur de *Sumpah Pemuda*, de jongereneed van 1928. Deze jaarlijks herdachte 'mantra' van het Indonesisch nationalisme (de erkenning door de Indonesische jeugd van één vaderland, één volk, één taal) kwam haast toevallig tijdens een gezamenlijk congres tot stand. Zij werd tijdens de bijeenkomst de voorzitter toegeschoven en was geen eed, maar een resolutie; de islamitische jongeren hadden wel getekend maar zouden zich in de jaren dertig van het eenheidsfront terugtrekken. Het is een juiste waarneming die de waarde van de eed echter niet ondermijnt. De eed was geen eindpunt maar startsein voor een beginnende samenwerking. Zij reflecteerde het Indonesische eenheidsstreven van dat moment. Aan het eind van de jaren twintig was een federatieve eenheid de hoogste vorm van eenheid binnen het Indonesisch nationalisme der volwassenen, zoals de Federatieve PPPKI onder leiding van Soekamo bewijst.

Niet alleen Van Mierts oog voor rituelen, ook zijn aandacht voor culturele factoren als de theosofie verdient lof. De theosofie was in alle organisaties terug te vinden. De Jong Sumatranen Bond stond begin jaren twintig zelfs onder de hoede van deze beweging. De voorzitter van het Comité voor het Javaans nationalisme Soetatmo

Soeriokoesoemo was eveneens theosoof evenals de meeste lezers van zijn blad *Wederopbouw*. De ambivalente en weinig democratische doeleinden van dit Comité (herleving van het autocratische rijk Majapahit, behoud van de Javaanse taal en een streven naar schoonheid, harmonie en synthese onder *priyayi*-leiding) vielen mede daarop te herleiden. Het was een wapen van een zich door de modernisering bedreigd voelende adel, maar een weinig effectief wapen. Het Comité ging al in 1923 ten onder.

Al speelden theosofen in alle organisaties een rol, de theosofie bleek ook te zwak voor een

bundelende functie. In het algemeen mist men overigens expliciete aandacht voor de onderlinge beïnvloeding van de vier beschreven organisaties. Er moet meer over te zeggen zijn dan wat men tussen de regels kan vinden. De a-politieke opstelling van Jong Java betekende bijvoorbeeld voor Boedi Oetomo weinig goeds; een politiek geschoolde *Nachwuchs* ontbrak.

Tot slot is het de lezer zonneklaar - en dat is de verdienste van dit vlot geschreven en prachtig uitgevoerde proefschrift - waarom deze partijen en organisaties in de marge van het nationalisme nauwelijks aandacht hebben getrokken. Als Javanistische organisaties pasten zij niet in het Indonesisch nationalisme dat zich in die jaren in enkele grote partijen verzamelde en naar groter eenheid met een duidelijk politiek doel toewerkte. Hun geschiedenis is echter relevant voor ieder die geïnteresseerd is in de Javanistische traditie in het huidige Indonesië.

Elsbeth Locher-Scholten

G.B.J. Hiltermann, *G.B. J's kijk op zijn tijd. Belevenissen, herinneringen en overpeinzingen uit de twintigste eeuw* (Den Haag: Sdu uitgevers, 1995, 230 blz., *f*35,-, ISBN 90 12 08274 9).

Al hadden de memoires van G.B.J. Hiltermann natuurlijk onder de titel ‘de toestand in de wereld’ moeten worden uitgegeven, de ondertitel van het boek vat de inhoud toch treffend samen. *G.B. J's kijk op zijn tijd* bundelt een serie korte opstellen van politiek-historische aard, met Hiltermanns eigen levenservaringen vermengd. Dat de interesse van Hiltermann met name ligt op het terrein van de buitenlandse politiek wisten we reeds uit zijn radiocauserieën en uit zijn talrijke publicaties. Ook in dit boek schrijft ‘Nederlands bekendste journalist en commentator’ vooral over politieke processen op wereldschaal, zwaartepunten leggend bij de Midden-Oosten-problematiek, bij de val van het marxisme en bij het begrip ‘Europa’. Met zijn vlot geschreven en van belezenheid getuigende essay's wil Hilterman als ooggetuige en commentator een terugblik bieden op de twintigste eeuw. Hiltermann betoogt dat door onder meer technologische veranderingen (‘de micro-electronische revolutie’) en de ineenstorting van het communistische systeem de huidige wereld op de drempel staat van een nieuw tijdperk. Het is daarom tijd voor een terugblik door een ooggetuige. Als de ooggetuigen eenmaal zijn uitgestorven zullen namelijk ‘fantasten en roddelaars’ vrij baan hebben om de nagedachtenis van overledenen te bevuilen, aldus Hiltermann, die aan de werkzaamheden van historici blijkbaar voorbij gaat.

In zijn memoires doet Hiltermann zelf ook een poging tot verdediging van enkele reputaties, die met name vanwege verhalen over een vermeende halfslachtige houding in de bezettingsjaren schade hebben opgelopen. Zo komt hij op voor de goede naam van *De Telegraaf*, het dagblad waaraan Hiltermann als redacteur verbonden is geweest. Het is boeiend te lezen hoe Hiltermann in een dergelijk betoog van een afstandelijk analist verandert in een betrokkene die niet aarzelt waarde-oordelen uit te delen. Zo blijkt dat Hiltermann zich nog steeds kwaad kan maken over de rechtszaak die hij in 1969 met *de Volkskrant* heeft moeten uitvechten. In zijn radio-causerie had

Hiltermann de in zijn ogen anti-Israëlische berichtgeving van deze krant gehekeld, waarvoor hij de kwalificatie ‘anti-semitisch’ gebruikte. Hiltermann heeft er duidelijk behoefte aan deze zaak eindelijk eens recht te zetten. Hij geeft een breedvoerige uitleg van het begrip anti-semitisme om dan enigszins gezocht te concluderen dat hij de zaak eigenlijk met 2-1 won: want al werd *de Volkskrant* dan in hoger beroep in het gelijk gesteld, de Raad voor de Journalistiek schaarde zich aan Hiltermanns zijde, en dat telt. Hiltermann is de geboren commentator, maar het betoog wordt pas daar boeiend waar hij als ooggetuige naar voren treedt. Het overgrote deel van zijn boek is echter gevuld met politiek-historische analyses in de

trant van zijn radio-praatjes: interessant en verhelderend, maar soms aanvechtbaar en vaker nog gedateerd. Men kan bijvoorbeeld van mening verschillen over de vraag of de nederlaag van nazi-Duitsland op precies vier fatale beslissingen van Adolf Hitler is terug te voeren, zoals men ook vraagtekens kan plaatsen bij de actualiteitswaarde van een biografisch portret van Michael Gorbatsjov. Interessanter is het dan te lezen over het bezoek dat Hiltermann in 1938 als jong verslaggever aan de *Reichsparteitag* te Neurenberg bracht, of te vernemen over de rondreizen die hij al begin jaren dertig door de Sovjetunie ondernam.

Hiltermann is een markante persoonlijkheid die geboren is in Buenos Aires, in zijn Amsterdams grachtenpand een privé-butler in dienst had, en in de jaren vijftig en zestig eigenaar was van *de Haagse Post*. De ondertitel van zijn memoires luidt *Belevenissen, herinneringen en overpeinzingen uit de twintigste eeuw.* Het is jammer dat de persoonlijke herinneringen en belevenissen door de overpeinzingen worden overvleugeld.

Jan-Jaap van den Berg

K. Bosma, C. Wagenaar, ed., *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedebouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland* (Rotterdam: NAi uitgevers, 1995, 536 blz., *f*99,50, ISBN 90 72469 90 9).

Wederopbouw is een begrip dat menigeen associeert met 5 mei 1945, bevrijdingsfeesten, de terugkeer van de prinsesjes, vadertje Drees, het Wilhelmus voor op de tong, het eten op de bon en de schouders eronder. Maar wanneer begon de wederopbouw echt? Wie het imposante boek over de wederopbouw *Een geruisloze doorbraak* opslaat, ziet dat vrijwel de helft is gewijd aan de periode tot 1945. Het boek dat onder redactie van Koos Bosma en Cor Wagenaar door een keur van deskundigen is gemaakt, opent met een aantal hoofdstukken waarin de Duitse bouwcultuur van voor de oorlog een belangrijke plaats inneemt. Duitsland was een snel industrialiserende natie en natuurlijk vonden Nederlandse architecten dat interessant. Zeker, er was een tendens naar een zogeheten volkse, ‘streekeigen’, historiserende en toch moderne stedenbouw. In ons land manifesteerde die zich vanaf de jaren twintig in de zogenaamde Delftse School die in Duitsland pendanten had in bijvoorbeeld de *Stuttgarter Schule* en het werk van de bouwkundige Paul Schmitthenner die met zijn boek *Baukunst im Neuem Reich* (1934) tot na de oorlog ook in Nederland invloed uitoefende. Het rurale, volkseigene bouwen vond ook in Scandinavië ingang. In Nederland was de Delftse School met de hoogleraar M.J. Granpré Molière als grondlegger; het Nieuwe Bouwen met zijn meer cosmopolitische en strengfunctionalistische bouwstijl was uit de gratie. De inzichten van de Delftse School wogen zwaar bij de wederopbouw in 1941 en 1942 van Rhenen, Scherpenzeel en Wageningen; wie een dagje over heeft kan met name in Scherpenzeel en Wageningen de nog redelijk ongerepte bouwensembles van de Delftse School aanschouwen. Met fascisme had de Delftse School niet veel van doen, wel met een hang naar een historiserende, hiërarchische samenleving waarin het gezag van kerk

en stadhuis centraal hoorde te staan en waarin het ‘authentieke’ baksteen, ornamenten naar middeleeuwse trant en een ambachtelijk imago hoog werden gewaardeerd, ondanks een groeiend inzicht dat het moderne leven om massabouw niet heen kon. De oorlog verhevigde dat inzicht: *Reichswohnungkommissar* Robert Ley ‘achtte rationalisatie en standaardisatie onvermijdelijk. De massawoningbouw die hieruit voortkwam, sloot op geen enkele wijze aan bij het rurale, volkse ideaalbeeld. Door de escalatie van de oorlog werd de bloed- en bodemideologie verdrongen door een moderniseringsdwang. Echo's hiervan drongen ook door in Nederland’, aldus de inleiding van *Een geruisloze doorbraak.* Zoals Duitsland zijn *Kommis-*

sar had, kreeg Nederland zijn regeringscommissaris voor de wederopbouw, dr. ir. J.A. Ringers die door generaal Winkelman was benoemd in de zomer van 1940. Ringers, een 'verlicht despoot' en een moedig man, kreeg veel macht, en gebruikte hem om in snel tempo beschadigde gebieden te herinrichten. In 1943 werd hij opgepakt wegens illegale activiteiten; in juni 1945 keerde hij terug als Minister van Openbare Werken en Wederopbouw. Hij hoefde niet van voor af aan te beginnen - vanaf de invoering van de vrijwel algehele bouwstop in 1942 waren architecten begonnen het nietsdoen te verdrijven met het maken van plannen. Door overheid en particulieren werden prijsvragen uitgeschreven, en de resultaten werden gepubliceerd in bouwkundige bladen die bleven verschijnen. De NSB deed via secretaris-generaal dr. T. Goedewaagen van het departement Volksvoorlichting en Kunsten pogingen de architectuur in groot-Germaanse stijl te stroomlijnen. Dat was op zich niet verbazingwekkend. Verwonderlijker is dat niet-nazi architecten konden blijven publiceren, en dat er plannen werden gemaakt voor bijvoorbeeld een boerderij met theeschenkerij in Amsterdam. De verwondering past in de algemene verbazing van hen die de oorlog niet meemaakten en nu zien dat het leven 'gewoon' doorging.

De echte stroomversnelling in de wederopbouw ontstond na 1945. Bosma en Wagenaar hebben het verslag van de enorme bouwactiviteiten die na 1945 ontstond, goed afgeperkt. Wordt immers tegenwoordig alles wat tussen 1945 en 1960 is gebouwd als wederopbouw betiteld, in hun boek gaat het in essentie om herstel en vervanging van wat vernield was, en niet om de talloze stadsuitbreidingen zonder meer. Dat neemt niet weg dat vooral vervangende nieuwbouw - en dat maakt de wederopbouw zo interessant - gebeurde aan de hand van uitvoerige en zeer ingrijpende stedenbouwkundige plannen waarvan de basis vaak al lang voor de oorlog of tijdens de oorlog was gelegd. Over die plannen is veel en met inzicht geschreven in *Een geruisloze doorbraak*; dat heeft voorkomen dat het boek wat de Amerikanen noemen *parochial* is geworden en zich concentreert op dat ene dorpsgezicht of die enkele stadswijk.

De wederopbouw na de oorlog bood kansen aan architectuurstijlen die uitstegen boven het historiserende van de Delftse School: Rotterdam is er het beste voorbeeld van. *Een geruisloze doorbraak* geeft een goed overzicht van de stijlen en van het architectuurdebat dat tot zulke verschillende uitkomsten leidde. Ook over de sociaal-economische en politieke achtergrond van de wederopbouw wordt uitvoerig, en zonder schroom, maar ook zonder ressentiment geschreven: de wederopbouw was een proces dat geleid werd door deskundige technocraten en deskundige bureaucraten die in overheidsdienst waren, die lieten zien wie de baas was en in de oorlog een apparaat hadden opgebouwd dat daarna niet ingrijpend veranderde en tot ongeveer 1960 in werking bleef. Dat gehele proces was alleen mogelijk, schrijft Cor Wagenaar in het hoofdstuk 'Wederopbouw. Idee en mentaliteit' omdat de belangen van de Nederlandse planners en de bezetters deels parallel liepen.

Het boek van Bosma en Wagenaar dat met zeer vele tekeningen en foto's is geïllustreerd, is een immense prestatie. De beschrijvingen van de wederopbouw van Rotterdam, Amsterdam (de jodenbuurt), Hengelo, Enschede, Groningen, Eindhoven, Noord-Brabant, Limburg, Nijmegen, Arnhem, de Betuwe, Velsen, de IJmond, Den Helder, Den Haag, Walcheren, Middelburg en de dorpen en steden in de Grebbelinie zijn helder. Hun diepgang krijgen ze door het degelijke theoretische kader waarin ze geplaatst zijn. Zowel de politieke en sociaal-economische omwenteling die

voorwaarde was voor het gestroomlijnde wederopbouwproces als de stedenbouwkundige veranderingen die zich voltrokken in en na de oorlog zijn met kennis, intelligentie en inzicht geanalyseerd. Ook de nieuwe productiewijzen als regiebouw en prefabricatie van bouwelementen komen aan de orde. Wie belang stelt in niet alleen stedenbouw en architectuur als het vormgeven van grote ruimten en bouwmassa's, maar ook in de denkwereld van de nieuwe bureaucratie die vanaf 1940 ontstond, kan dit boek niet overslaan.

Een schoonheidsfout in de redactie van dit mooi vormgegeven boek is het ontbreken van dateringen op een aantal plaatsen: niet eenieder weet wanneer Granpré Molière en Verhagen de uitbreiding van de Rotterdamse wijk Vreewijk schetsten, en het kost vaak veel moeite zo'n datering in de tekst op te sporen. Ook de illustraties zijn niet altijd gedateerd, of zelfs maar voorzien van een vermoedelijke datering. Maar dat zijn kleine fouten binnen een groot boek.

Tessel Pollmann

R.N. Voorneman, *Banjoe biroe XI. Een vrouwenkamp op Java* (Kampen: Boekcommissie Banjoe Biroe XI, 1995, 200 blz., *f*59,-, ISBN 90 9008633 1); H.L. Zwitzer, *Mannen van 10 jaar en ouder. De jongenskampen Bangkong en Kedoengdjati 1944-1945* (Franeker: Van Wijnen, 1995, 429 blz., *f*49,50, ISBN 90 5194 138 2); H. Maier, D. Minde, H. Poeze ed., *Wisseling van de wacht. Indonesiërs over de Japanse bezetting 1942-1945* (Leiden: KITLV uitgeverij, 1995, 177 blz., *f*17,50, ISBN 90 6718).

Herinnering en geschiedschrijving hebben een moeizame relatie. Vooral mensen met traumatische ervaringen lijken een generaliserende historische benadering van hun persoonlijk verleden nauwelijks te verdragen, al eisen zij tegelijkertijd (historische) aandacht voor dat verleden. Wanneer gegeven feiten afwijken van de eigen herinnering of wanneer sfeertekeningen de juiste toon missen, wordt de auteur al snel het recht op beschrijving en oordeel ontzegd. Zonder herkenning geen erkenning voor geschiedschrijving van eigen historie. Het bewijst het hoogst persoonlijke, aan het ego gebonden karakter van herinneringen.

Daarom is het genre van een historisch verantwoord gedenkboek, waartoe twee van de drie hier besproken boeken behoren, altijd een spannend experiment. Voldoet het aan de eisen van de vroegere participanten en aan die van de historicus? Hebben die elkaar ontmoet in vragen en aandachtspunten, die voor beiden relevant zijn? Hier gaat het uiteraard alleen om de vraag naar de historische kwaliteit van de boeken.

Al zijn zij van verschillende aard en omvang, deze boeken over een vrouwen- en twee jongenskampen uit de Tweede Wereldoorlog in Indië zijn historisch zeker geslaagd. Beide zijn geschreven op initiatief van voormalige jongeren uit de betrokken kampen, nu boven de vijftig jaar oud. Vragen van die generatie kampkinderen hebben de afgelopen tien jaar tot een golf van nieuwe herinneringsliteratuur en tot hernieuwd onderzoek geleid. De militair-historicus Zwitzer, zelf ex-kampkind in een ander kamp, beschrijft de jongenskampen Bangkong en Kedoengdjati op Midden-Java. De jonge historicus Richard Voorneman stelde onder begeleiding van een commissie van voormalig geïnterneerden en met hulp van wetenschappelijke adviseurs een overzicht samen van het vrouwen- en kinderkamp Banjoe biroe XI uit dezelfde regio. Dat resulteerde in prachtig uitgegeven werken, met een voor ex-geïnterneerden waarschijnlijk zeer waardevolle hoeveelheid bijlagen waaronder plattegronden, persoonlijke brieven en naamlijsten.

De auteurs bieden een relevante analyse van dagboeken, memoires en archiefmateriaal. Voorneman beschikte daarnaast over een honderdveertig enquêtes.

Zijn overzicht van de geschiedenis van het kamp Banjoe biroe is kort en krachtig. Deze verlaten KNIL-kazerne huisvestte aanvankelijk enkele honderden en tenslotte 2400 vrouwen en kinderen. Het boek maakt de lezer nog eens indringend bewust van de grote verschuiving die de overgang van burgerlijk naar militair bestuur in april 1944 voor de kampbewoners heeft betekend. Vanaf dat moment geen eigen meubels, bedden en afgesloten hoekjes meer, maar britsen die steeds meer mensen steeds minder ruimte boden. En vanaf dat moment ook strengere regels: een vaste dagindeling,

verplichte corvees, verbod op zelf koken, op onderwijs, op avondwijdingen of ontspanningsactiviteiten, en steeds minder en slechter voedsel. Voorneman stelt relevante vragen, naar de verhouding van geïnterneerden tot het Europese kampbestuur, tot Japanners en Koreanen, en onderling (de relatie blanken en Indo-Europeanen). Het kamp was een sociale micro-kosmos met een duidelijke bevelstructuur en de overgeërfde koloniale verhoudingen. Toen met een nieuw transport Indo-Europese vrouwen van KNIL-militairen arriveerden, reageerde een dagboekauteur: 'Hoofd aan hoofd met ons op de middenbrits ligt ook een halve kampong' (43).

Voorneman maakt via de keuze van citaten ook duidelijk dat de vrouwenkampen niet geïdealiseerd dienen te worden: de gemeenschapszin was zwak, onderlinge diefstal kwam veelvuldig voor en met name na de Japanse capitulatie bestond er weinig interesse in het volhouden van de voor een gemeenschap noodzakelijke corvees. Desondanks kon het voorkomen dat een twintigtal jonge vrouwen terwille van het algemeen belang zich aanboden om de poepsloot leeg te baggeren of dat er onderlinge solidariteit zichtbaar werd bij de bestraffing van smokkelaarsters. De lakmoesproef voor vrouwelijke solidariteit, de reactie op het ronselen van meisjes voor Japanse bordelen, heeft Banjoe biroe evenwel niet hoeven doorstaan. Uit dit kamp zijn geen meisjes weggehaald. Zwitzer is nog veel explicieter in zijn oordeel. Jongenskampen waren gemeenschappen van op overleving gerichte individuen, alleen bedacht op eigen voordeel. De vaak geïdealiseerde jongensgroepen (*kongsi's*) kwamen slechts voort uit eigenbelang. In zijn boek, in tegenstelling tot het verhaal over Banjoe biroe, ontbreekt elk bewijs van het tegendeel.

Het is voorbeeldige en relevante geschiedschrijving. De microkosmos van twee kampen wordt geplaatst in de context van de grote historische gebeurtenissen: de opkomst van Japan in de negentiende en twintigste eeuw, de oorlogsverklaring van Nederland aan Japan en internering ten tijde van oorlog als internationaal verschijnsel. De auteur neemt daarbij vele malen kort en krachtig stelling tegen gangbare mythen en generalisaties. Bijvoorbeeld: met hun kampen beoogden de Japanners geen vernietiging door (dwang)arbeid; wel zagen zij Europese en Indonesische arbeiders gelijkelijk als machines. Het gerucht van een eindafrekening in Borneo dat in vele kampen in de zomer van 1945 opgeld deed, was niet meer dan dat. Gebrek aan transportmiddelen alleen al maakte de uitvoering tot fictie. Zwitzer rekent ook fel af met 'het ontstellend gebrek aan realiteitszin' (64) van de Nederlandse en Indische regeringen. Dat verleidde deze tot een oorlogsverklaring aan Japan, nog voordat de VS en Groot-Brittannië deze hadden afgegeven; het inspireerde de Indische regering tot een verbod aan Indische ambtenaren tot evacuatie en het bracht gouverneur-generaal Tjarda van Starkenborgh Stachouwer tot de naïeve opvatting dat er op de dag van de capitulatie (8 maart 1942) nog iets te onderhandelen viel. In alle gevallen - zo bewijst de auteur met stukken en argumenten - hadden de Nederlandse beleidsmakers de werkelijke machtspolitieke doeleinden van de VS, Groot-Brittannië en Japan geheel uit het oog verloren.

In tegenstelling tot dr. D. van Velden, wier boek *De Japanse interneringkampen voor burgers tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Franeker, 1977) als het standaardwerk op dit gebied geldt, meent Zwitzer dat vooral pragmatische redenen achter het intemeringsbeleid van de Japanners gezocht moeten worden. De voorlopige handhaving van de blanken stoelde niet op overwegingen van humanitaire aard;

internering van volbloed Europeanen had uitsluitend de eliminatie van de westerse invloed tot doel en de concentratie van geïnterneerden vanaf 1943 in West- en Midden-Java was vooral gericht op vereenvoudiging van administratie en bewaking.

Ook over de redenen van het apart onderbrengen van jongens van tien jaar en ouder, die vanaf juli 1944 op gang kwam, verschilt Zwitzer met Van Velden en andere auteurs van mening. Niet

puriteinse opvattingen over sexualiteit of zorg om puberale problemen van jongens zelf, maar de Japanse traditie, die vanaf tien jaar voor jongens en meisjes gescheiden opvoedingstrajecten voorschreef lag hieraan volgens hem ten grondslag. Jongens van tien waren al bijna-mannen. De *culture shock* die de Japanse bezetter in Indonesië onderging, deed hem teruggrijpen naar het bekende en vertrouwde. Hoe juist ook om Japans beleid in Japanse termen te verklaren, de verwijzing naar de *culture shock* roept vragen op. Waarom wachtte de Japanse bevelsvoering dan bijna twee jaar voordat zij tot deze maatregel overging: indien een *culture shock* plaats vond, dan deed die zich al in 1942 voor. De datum van invoering van de maatregel (voorjaar 1944) wijst niet in die richting maar veeleer op een verharding van het Japanse standpunt ten tijde van dreigende nederlaag. Zoals bij de concentratie van kampbewoners en de daarmee samenhangende transporten ging het om een oplossing van een moeilijk organisatie-probleem (de beheersing van een honderdduizendtal geïnterneerden). Die oplossing werd nu inderdaad gezocht in Japanse culturele patronen, aangescherpt door een militair denken dat die patronen van manlijkheid nog eens extra streng aanzette.

Bangkong, een voormalig internaat en school in Semarang, fungeerde als jongenskamp voor 1000 tot 1200 personen van september 1944 tot januari 1946. Kedoengdjati aan de spoorlijn Semarang-Soerakarta, werd in juni 1945 ingericht als een houthakkerskamp voor honderd jongens om in de behoefte aan brandstof van het kamp te voorzien. Het zou maar enkele maanden (tot 25 augustus 1945) die functie vervullen. Zwitzer behandelt in zijn boek dezelfde punten als Voorneman: de soms sadistische Japans/Koreaanse leiding, de gehate en geminachte Nederlandse kampleiding, en vooral het monomane kampleven waarin alles draaide om eten. In de jongensdagboeken had dat onderwerp na twee maanden het heimwee naar moeders en familie volledig verdrongen. Het doofde ook de interesse in (homo)sexualiteit. Het gebrek aan voedsel eiste zijn slachtoffers. Zoals ook uit de dodenlijst van Banjoe biroe duidelijk wordt, kwamen de meeste sterfgevallen in 1945 voor en waren zij vooral onder personen van boven de vijftig jaar te vinden. Op voorbeeldige wijze heeft Zwitzer de cijfers geanalyseerd en in grafieken verwerkt. Hij heeft daarmee een indrukwekkend boek geschreven, dat door zijn realiteitsbesef, zijn soberheid en diepgang een tweede Van Velden genoemd kan worden. Zoals de voormalige geïnterneerde Van Velden haar eigen ervaringen in een indrukwekkend proefschrift in 1963 in een historische context plaatste, zo heeft Zwitzer dat in 1995 voor het weinig beschreven onderwerp jongenskampen gedaan.

Het is de vraag of er nu nog veel meer studies over kampen nodig zijn. Uiteraard kan men de formule herhalen voor de vele tientallen kampen die er in Nederlands-Indië hebben bestaan. Ex-geïnterneerden zullen daar zeker belangstelling voor hebben; voor hen hebben gedenkboeken een belangrijke functie. Hun waarde voor de wetenschap is evenwel dubieus.

Het lijkt nu tijd voor een andere benadering die nieuwe gezichtspunten kan opleveren: situering van deze kampen in de regio. Japanners wisten de kampen tot geïsoleerde cellen in het landschap te maken; in lijn met de koloniale geschiedschrijving, die altijd al sterk Europacentrisch was, heeft het onderzoek op dat succes voortgebouwd. Dat isolement dient te worden doorbroken. De kampen maakten deel uit van een grotere context van de Japanse oorlogvoering. Hierin speelde een ver doorgevoerde autarkie voor de regio ten aanzien van de voedselvoorziening

een belangrijke rol. Met name onderzoek naar de economische betrekkingen met de Indonesische omgeving via die voedselaanvoer zou - mits de taalvaardigheid (Indonesisch en Japans) van de onderzoeker toereikend is - een nieuwe dimensie aan het historisch onderzoek kunnen toevoegen. Het waren immers de pasarprijzen die bij gelijkblijvend Japans budget de aanvoer van voedsel bepaalden, zoals Voorneman schrijft. Wat hebben die concentraties van mensen in een kamp voor de Indonesische regio betekend? Een dergelijke benadering zou de aandacht voor het leed binnen de kampen uitbreiden tot het leed daarbuiten. Want ook

Indonesiërs vervingen in de jaren 1944 en 1945 in hun menu 'rijst door mais, mais door cassave, en tenslotte cassave door knollen - dat wil zeggen de bladeren ervan', zoals Pramoedyah Ananta Toer in de bundel van Maier, Van Minde en Poeze vermeldt (33).

Deze bundel, eveneens in het herdenkingsjaar 1995 uitgekomen, is geen gedenkboek, wel 'herinneringsliteratuur' en historische bron, voorzien van een korte historische inleiding. Vertaalde fragmenten uit Indonesische literaire teksten en memoires bieden inzicht in de vele gezichten van het Indonesisch oorlogsleed: van de gewone man en vrouw, een kind, van een communistisch leider, van Soekarno en Tan Malaka, van opstandigen in Blitar en van een Moluks verzetsstrijder die voor Nederlands-Indië streed. De 'Japanse tijd' wordt in tegenstelling tot de 'periode van de Nederlandse onderdrukking' in neutrale termen gedefinieerd. Zij trekt nauwelijks belangstelling in Indonesië, overschaduwd als zij is door de revolutie. De bewerkers hebben desondanks in een mooie verzameling de 'geestelijke revolutie' die aan de feitelijke voorafging, in beeld gebracht. Indrukwekkend is het fragment, waarin Tan Malaka de selectering van Indonesische arbeiders, *romusha*, beschrijft evenals een discussie met Soekamo over de onafhankelijkheid. Dat een gemartelde Molukse verzetsstrijder zijn geschiedenis kon na vertellen, lijkt een wonder.

Nederlanders komen in deze bundel niet voor; ze zijn letterlijk uit het zicht verdwenen. Het boek is een waardevol *document humain* over Indonesische ervaringen met dezelfde bezetter die ook over de interneringskampen heerste. Het is de vraag wanneer en hoe een geïntegreerd geschiedverhaal daarover mogelijk is. Een ding is zeker: dat zal meer zijn dan een gedenkboek.

Elsbeth Locher-Scholten

E. Captain, A. van der Schatte Olivier, *Indië, een verre oorlog van dichtbij. Herinneringen van vrouwen in bezet Nederlands-Indië* (Zutphen: Alpha, 1995, 320 blz., *f*39,50, ISBN 90 5658 009 4).

De verhalen van de dertien vrouwen die in dit boek aan het woord zijn en die elk op eigen wijze vertellen hoe zij de Japanse bezetting hebben doorstaan en hoe zij, ondanks internering, gevangenschap en martelingen, overeind wisten te blijven, bevestigen het beeld van chaos en ontwrichting waarvan alle bevolkingsgroepen in Indië de dupe werden. In hun totaliteit bezitten deze verhalen het vermogen een schok der herkenning op te roepen bij degenen die de Japanse bezetting aan den lijve hebben ondervonden. Maar behalve dat fungeren ze ook als *eye-opener* omdat er gebeurtenissen in worden beschreven waarvan maar weinigen zullen hebben gehoord. Aan de gedwongen prostitutie is de laatste jaren nogal wat aandacht besteed, tot in de Tweede Kamer toe. Wie heeft echter gehoord van Nederlandse vrouwen onder de Japanse bezetting die of ter dood of tot gevangenisstraffen werden veroordeeld wegens verzetsdaden dan wel om andere redenen, soms futiliteiten.

Van de dertien vrouwen, die toen nog jonge meisjes dan wel jonge vrouwen waren, zijn er vijf geïnterneerd geweest van wie er twee tot gevangenisstraffen werden veroordeeld. Drie vrouwen zaten, nadat ze in 1943 waren opgepakt en door de

Kempeitai waren verhoord en vervolgens door de krijgsraad veroordeeld, tot het einde van de oorlog in de gevangenis; vier vrouwen, onder wie een Chinese maakten de bezetting mee buiten het kamp, terwijl één meisje, Coosje Ayal, als vijftienjarige, met haar pleegouders en de groep van zestig militairen onder leiding van kapitein J.B.H. Willemsz Geeroms, (na diens gevangenneming door de Japanners, onder die van militiesergeant M.C. Kokkelink), vanaf april 1942 tot oktober 1944 door het oerwoud van Nieuw-Guinea trokken.

Ondanks de schok der herkenning die de verhalen voor de ingewijde oproepen zijn ze toch niet maatgevend voor het gedrag van de vrouwen in het algemeen. In de omstandigheden die worden beschreven en waarin het allereerst aankomt op het behoud van het naakte bestaan, is ieder individu in de eerste plaats solidair met zichzelf. Vrouwen waren in dat opzicht niet uitzonderlijker of meer solidair onder elkaar dan mannen. Men make zich hierover geen illusies. Het gezelschap dames dat optrad als kampleiding in het vrouwenkamp Moentilan vormt één van de meest treurige voorbeelden van vrouwen die misbruik maakten van de positie waartoe zij zichzelf hadden uitverkoren.

Het zou een misverstand zijn het boek te beschouwen als *oral history* in de wetenschappelijke zin van het woord, en helaas ontbreekt een kritisch notenapparaat dat gaten in de herinnering dicht, onjuistheden rechtzet en onbegrijpelijke zaken verklaart. Op pagina 153 wordt bijvoorbeeld gesproken van de 'Circulatie Bank'; in Nederlands-Indië heeft echter nooit een bank van die naam bestaan. Bedoeld wordt natuurlijk de Javasche Bank die sinds 1828 de Indische bankbiljetten in omloop bracht. Een ander voorbeeld: bij iemand die het vroegere Indië niet kent en die (171) het zinnetje leest: 'Ik had toen ook een vriendje, die beneden woonde', zal als eerste gedachte opkomen dat dat vrindje een verdieping lager woont. Het betekent echter dat het vriendje 'beneden' in Semarang aan de kust woonde, terwijl de vrouw die het vertelt toen als meisje in Bandoengan in de bergen verbleef, dus in goed Indisch jargon, 'boven' zat. En als een van de vrouwen (210) het onderwijssysteem in Nederlands-Indië niet helemaal correct weergeeft, hoort daarbij in een voetnoot in het kort te worden uitgelegd hoe het werkelijk zat. Tenslotte: als in het Japans de letter 'n' in een woord wordt gevolgd door een 'm, b of p', wordt de 'n' altijd uitgesproken als een 'm'; *Kenpeitai* lijkt mij dus geen fonetisch juiste transcriptie.

Dit neemt allemaal niet weg dat de verhalen interessant genoeg zijn om er kennis van te nemen. Een verademing is ook dat de aan het woord zijnde vrouwen er niet op uit zijn medelijden te wekken. Geen voer voor hulpverleners deze dames.

H.L. Zwitzer

W. Willems, J. de Moor, ed., *Het einde van Indië. Indische Nederlanders tijdens de Japanse bezetting en de dekolonisatie* (Den Haag: Sdu uitgeverij Koninginnegracht, 1995, vi + 320 blz., ISBN 90 12 08262 5).

Dit boek is een bundeling van het merendeel van de lezingen die in september 1995 werden gehouden op de Leidse Studiedagen Indische Nederlanders, een sinds 1989 bestaand project van het Leids instituut voor sociaal wetenschappelijk onderzoek. Centraal thema in 1995 was de positie tijdens de Japanse bezetting van de Indische Nederlanders die niet waren geïnterneerd, voorts wat zij doormaakten na de Indonesische onafhankelijkheidsverklaring op 17 augustus 1945, en hun staatkundige en maatschappelijke positie na de soevereiniteitsoverdracht in december 1949.

De onderwerpen die aan de orde komen zijn samengebracht in drie afzonderlijke gedeelten: 'Het wetenschappelijk kader', met beschouwingen van P.W. van der Veur en J.A.A. van Doorn; en 'Het persoonlijk relaas' waarin een aantal vraaggesprekken

is opgenomen met Indische Nederlanders en met de *Indo kesasar* Adriaan van Dis. Het laatste gedeelte, getiteld 'Historische beschouwingen', bevat artikelen over onder meer het Kesilirkamp, de Plantersaffaire in Oost-Java, de internering van Indische Nederlanders in kampen van de Republiek en hun evacuatie, de Indische Nederlanders en de Ronde Tafel Conferentie, de maatschappelijke positie van de Indische Nederlanders tussen 1950 en 1957, de Deta-jongens op Nieuw-Guinea en de Indische urn in het bevrijdingsmonument op de Dam in Amsterdam.

De bijdragen aan het boek zijn niet alle van gelijke kwaliteit en dat kan men in zo'n bundel ook niet verwachten, maar soms staan er feiten en gegevens in die met elkaar in strijd zijn. Wendy Janssen noemt bijvoorbeeld in een noot bij haar artikel 'De vrouwelijke held', dat er 200.000 tot 220.000 Indo-Europeanen buiten de kampen zijn gebleven, terwijl Van der Veur deze van L. de Jong afkomstige schattingen terecht als onbetrouwbaar terzijde schuift en uitgaat van 'op zijn hoogst 140.000' bij een [geschat] bevolkingsaantal van 260.000 Nederlanders in 1942. Officiële schattingen gaan echter uit van 300.000, wat dan zou neerkomen op rond 170.000 Indo-Europeanen die niet werden geïnterneerd, een aantal dat J.E. Ellemers en R.E.F. Vaillant ook noemen in hun boek *Indische Nederlanders en gerepatrieerden*. Voorts vraag ik mij af wat H. de Jonge in zijn artikel over het Kesilirkamp bedoelt (122) met een 'tot Nederlander genationaliseerde Indonesiër'? Een Indonesiër op wie de bepalingen voor Europeanen van toepassing waren verklaard - een zogenaamde gelijkgestelde - of, wat ook mogelijk was, een tot Nederlander genaturaliseerde Indonesiër? Er zijn meer van dergelijke zaken die bij *close reading* opvallen. Als Esther Captain in haar artikel 'Golven van herinnering', de tekeningen in het boekje uit 1946 [sic] van mevrouw J.H. Hooykaas-van Leeuwen Boomkamp 'ronduit racistische stereotypen van Japanners' noemt, dan is dat wel een erg anachronistische opmerking aangepast aan de hedendaagse politiek correcte *newspeak*.

De overheersende indruk is dat het boek over de desbetreffende bevolkingsgroep veel nuttige nieuwe informatie verschaft. Die welke echter wordt gegeven bij de foto op de omslag van het boek is overigens wel wat summier, zeker voor belangstellende lezers die tot een jongere generatie behoren. Op z'n minst had men moeten aangeven dat W. Roosenboom, wiens schilderij op de foto uit het voormalige landvoogdelijk paleis wordt gehaald, gouverneur-generaal was van 1899-1904. Dit schilderij en de staatsieportretten van de andere GG's bevinden zich thans in het Historisch Museum van Jakarta dat is gevestigd in het voormalig, uit de tijd van de VOC daterende, stadhuis.

Ook uit dit boek over ons koloniale verleden blijkt opnieuw het bekrompen en vooringenomen gedrag van degenen die zich destijds hier te lande ambtelijk en politiek hebben bezig gehouden met de repatrianten uit Indië in het algemeen en met de Indo-Europese bevolkingsgroep in het bijzonder. Men leze hiervoor onder andere de artikelen van Van der Veur en van mevrouw E. Locher-Scholten.

H.L. Zwitzer

Naamlijst van medewerkers/sters

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]

De auteurs

D.F.J. Bosscher is decaan van de faculteit der letteren van de Rijksuniversiteit Groningen

A.C.A.M. Bots is als universitair hoofddocent verbonden aan de vakgroep geschiedenis, onderdeel economische en sociale geschiedenis van de Katholieke Universiteit te Nijmegen

[Nummer 3]

Ridderslag en ridderlijkheid in laat-middeleeuws Holland

A. Janse

In 1396 vroeg Willem van Oostervant, de oudste zoon van Albrecht van Beieren, graaf van Holland, Zeeland en Henegouwen, aan zijn vader toestemming te mogen deelnemen aan de kruistocht die zijn schoonvader Filips de Stoute, hertog van Bourgondië, dat jaar tegen de Turken wilde organiseren. Volgens de Henegouwse geschiedschrijver Jean Froissart zag de oude graaf niet veel heil in de onderneming, die zijns inziens slechts bedoeld was om 'ijdele wereldse roem' (*la vayne gloire de ce monde*) te verwerven. Hij achtte het veel zinvoller dicht bij huis te blijven en de wapens op te nemen tegen de Friezen, die nog steeds weigerden zich aan het rechtmatige gezag van de Hollandse graaf te onderwerpen[1]. Een halve eeuw later, na de Turkse verovering van Constantinopel, probeerde de Bourgondische hertog Filips de Goede opnieuw een kruistocht tegen de Turken van de grond te krijgen. Tijdens het beroemde *Banquet du faisan* in Rijsel in 1454 legde een groot aantal edelen de kruistochtgelofte af en in de jaren daarna verplichtten nog vele anderen zich tot deelname. In het handschrift waarin de geloften werden verzameld, vinden we 27 eden uit Artois, 27 uit Henegouwen en 54 uit Vlaanderen. Uit Holland kwam slechts één toezegging, namelijk van de heer van Brederode. Als we de eden van zijn broer Gijsbrecht, domproost van Utrecht, en van de burggraaf van Montfoort en diens oom Willem van Montfoort meetellen, komen we op vier 'Hollandse' geloften[2]. Nog steeds opmerkelijk weinig.

Deze twee voorbeelden van gering kruistocht-enthousiasme werden door Johan Huizinga in zijn *Herfsttij der middeleeuwen* gebruikt om te onderstrepen dat de 'riddergeest' in Holland vroegtijdig 'afgestorven' was. Huizinga ging ervan uit dat de oude ridderlijke idealen bij de nuchtere Hollandse edelen niet erg waren aangeslagen of door hen al vroeg waren ontmaskerd, veel eerder dan bijvoorbeeld in Henegouwen, waar ridderlijkheid veel langer in ere bleef[3]. Deze opvatting, waarin Huizinga zeker niet alleen stond, is de laatste decennia met name door literatuurhistorici weersproken. Waar Huizinga's voorstelling van het 'verval van ridderlijkheid' in het algemeen kritiek ontving[4], bleek dat ook zijn beeld van een vroege ontridderlijking van Holland verdiende te worden bijgesteld. Van Oostrom bijvoorbeeld zag aan het Hollands-Beierse hof omstreeks 1400 allerlei verschijnselen die hij beschouwde 'als symptomen van de levenskracht van het laat-middeleeuwse ridderwezen': herauten, toer-

1 Kervyn de Lettenhove, ed., *Oeuvres de Froissart, Chroniques* (Brussel, 1870-1877) XV, 227-228.
2 G. Doutrepont, 'La croisade projetée par Philippe le Bon', *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale et autres bibliothèques,* XLI (1923) 1-28, aldaar 16-18.
3 Johan Huizinga, *Herfsttij der middeleeuwen. Studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden* (16e dr.; Groningen, 1984) 101-102.
4 Klassiek is inmiddels M.H. Keen, 'Huizinga, Kilgour and the decline of chivalry', *Mediaevalia et humanistica,* VIII (1977) 1-20. Vgl. ook de bundel Sidney Anglo, ed., *Chivalry in the renaissance* (Woodbridge, 1990).

nooien, ridderorden, Pruisenreizen en Friese oorlogen. Van Anrooij en Verbij-Schillings bekrachtigden dit beeld in hun grondige analyse van het literaire werk van Heraut Beyeren[5]. Het is vooral dankzij het werk van deze medioneerlandici dat Van Herwaarden in zijn oratie kon constateren dat omstreeks 1400 'in de Nederlanden en dus ook in Holland de ridderidee nog geenszins aan belang had ingeboet en dat het verstedelijkt karakter van de samenleving niet behoefde te impliceren dat de ridderlijkheid als ideale gedragscode minder aantrekkelijk was geworden'[6].

Huizinga's *Herfsttij* is op dit punt dus duidelijk verouderd. Bij nader inzien blijken zijn twee voorbeelden ook geen hout te snijden. Het eerste voorval zegt eerder iets over de opvattingen van Froissart dan over de riddercultuur in Holland[7] en het geringe enthousiasme voor de kruistocht van Filips de Goede zestig jaar later kan heel wel een politieke achtergrond gehad hebben[8]. Maar de vraag naar de betekenis van de ridderlijkheid als gedragscode in de Hollandse samenleving blijft intrigeren. Met name de plaats van de Hollandse adel in de vijftiende-eeuwse riddercultuur verdient nader onderzoek. Beeldvorming in literaire bronnen kan ons daarbij van dienst zijn, maar het probleem vraagt toch om een meeromvattende benadering. Wat we nodig hebben is een zo volledig mogelijk overzicht van verschijnselen die als symptomatisch voor ridderlijkheid kunnen gelden. Hierboven zijn al genoemd herautendom, toemooiwezen, ridderorden, ridderlijke reizen en militaire activiteiten. Daaraan zou nog een belangrijk en relatief gemakkelijk meetbaar fenomeen kunnen worden toegevoegd, namelijk de ridderslag.

De ontwikkeling van inhoud en frequentie van de riddertitel in Holland kan mijns inziens een bijdrage leveren aan de beantwoording van de vraag naar de betekenis van het ridderwezen in de Hollandse samenleving van de late Middeleeuwen. Twee benaderingen dienen daarbij te worden gecombineerd. Enerzijds moeten we proberen vast te stellen welke personen de ridderslag ontvingen en hoe hun aantal en samenstelling zich ontwikkelde in de loop van de tijd. Anderzijds is van belang na te gaan welke rol de ridderslag vervulde in de ridderlijke levenswijze of ideologie en wat de juridische en sociale betekenis van de titel in Holland was. Beide benaderingen kunnen voorts niet zonder een comparatief element. Hoe verhield de Hollandse ridderschap zich op dit punt tot die in de omringende territoria?

5 F.P. van Oostrom, *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam, 1987) 168 = § IV.4: Herfsttij der ridderschap? W. van Anrooij, *Spiegel van ridderschap. Heraut Gelre en zijn ereredes* (Amsterdam, 1990) en Jeanne Verbij-Schillings, *Beeldvorming in Holland. Heraut Beyeren en de historiografie omstreeks 1400* (Amsterdam, 1995) vooral hoofdstuk IV.

6 J. van Herwaarden, *Beeld en verbeelding oftewel de Pileus Erasmi* (Hilversum, 1994) 27. Vergelijk zijn bespreking van Van Oostroms *Woord van eer* in 'Literair Haags hofleven tijdens Albrecht van Beieren', *TvG*, CII (1990) 2-4, waar hij zegt dat hij 'meer dan Van Oostrom geneigd is Huizinga's stellingname aangaande de ridderlijke cultuur te volgen'.

7 Zie daarover Antheun Janse, *Grenzen aan de macht. De Friese oorlog van de graven van Holland omstreeks 1400* (Hollandse historische reeks XIX; Den Haag, 1993) 101-102.

8 Zie over het banket recent Marie-Thérèse Caron, '17 février 1454: le banquet du voeu du faisan, fête de cour et stratégies de pouvoir', *Revue du Nord*, LXXVIII (1996) 269-288. Zie verder Gail Orgelfinger, 'The vows of the pheasant', *The study of chivalry*, Howell Chickering en Thomas H. Seiler, ed. (Kalamazoo, 1988) 611-643 en Y. Lacaze, 'Projets de croisade de Philippe le Bon 1453-1456', *Annales de Bourgogne* (1969) 5-42, 81-132.

Ridderstand en ridderstatus

In de tweede helft van de dertiende eeuw vormde zich in Holland een nieuwe sociale categorie, de ridderadel. Tot deze categorie behoorden zowel leden van de oude adel als nakomelingen van ministerialen en andere niet-adellijke ridders, met hun respectievelijke nageslacht in rechte mannelijke lijn[9]. De distinctie naar geboorte bleef misschien nog wel een rol spelen, maar werd voortaan overheerst door een nieuw onderscheid, namelijk tussen ridders enerzijds en knapen anderzijds. 'Ridder' (*miles*) waren alleen zij die formeel de riddertitel ontvangen hadden. Het bezit van die titel was geen noodzakelijke voorwaarde voor toelating tot de ridderadel. Daartoe behoorde men immers in de eerste plaats krachtens geboorte. Er waren dan ook edelen die de riddertitel pas op latere leeftijd of zelfs helemaal niet ontvingen. Nicolaas II van Putten bijvoorbeeld, die op 19 april 1276 als overleden wordt vermeld, was op 30 december 1275 nog geen ridder, zodat we mogen aannemen dat hij als knaap gestorven is[10]. Nicolaas was een uitzondering onder de hoge adel, maar hij was niet de enige. Andere voorbeelden zijn Filips, heer van Wassenaar, knaap († 1343) in de veertiende eeuw en Jakob van Abcoude, heer van Gaasbeek († 1459) in de vijftiende. In het algemeen kunnen we vaststellen dat de ridderslag veelal beperkt bleef tot enkele zonen of zelfs tot de oudste zoon alleen.

De riddernaam was een eretitel en verschafte de drager een bepaald prestige. Wie ridder werd, werd voortaan aangesproken als *heer*. Bovendien genoten ridders in allerlei situaties voorrang boven knapen. Zo stonden ze vooraan in lijsten van getuigen en medezegelaars. Ook letterlijk genoot een ridder voorrang boven een knaap. We vinden daarvoor concrete aanwijzingen in enkele oorkonden waarin de graaf van Holland als arbiter uitspraak doet in een geschil omtrent de voorrang in de kerk. Eén daarvan betreft een twist in de parochiekerk van Leiderdorp, waar in het begin van de veertiende eeuw de riddermatige families Van Zwieten, Uten Waarde, Van Zijl en Van der Does ter kerke gingen. Deze families kregen een hoogoplopend meningsverschil over de voorrang bij het geven van de offergaven en bij het aannemen van het zogenaamde paasbord, dat tijdens de dienst werd gekust en doorgegeven. De graaf bemiddelde in het conflict en bepaalde in 1324 dat ridders steeds voorrang hadden boven knapen. In een soortgelijk conflict in Overschie enkele jaren eerder was beslist dat de vrouw van ridder Ogier van Kralingen voorrang had boven die van Dirk Bokel uter Nesse, knaap. De laatstgenoemde mocht dan de oudste en beste rechten bezitten, zolang hij de ridderslag nog niet ontvangen had, werd zijn vrouw achtergesteld[11].

De ridderwaardigheid bracht voor leden van riddermatige geslachten een statusverhoging mee, maar gold zoals gezegd niet als noodzakelijke voorwaarde voor het lidmaatschap van de adel of ridderstand. Dat lag geheel anders voor niet-ridder-

9 Zie hierover recentelijk mijn 'Adel en ridderschap in de tweede helft van de dertiende eeuw', in: D.E.H. de Boer, E.H.P. Cordfunke en H. Sarfatij, ed., *Wi Florens. De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de 13de eeuw* (Utrecht, 1996) 154-172 met literatuurverwijzingen.

10 Henri Obreen, 'Bijdragen tot de kennis der middeleeuwsche geslachten van Holland en Zeeland: De Heeren van Putten en van Strijen', *Nederlandsche Leeuw*, L (1932) 299.

11 Zie Henri Obreen, 'Geschillen wegens den voorrang in kerken tusschen Hollandsche edelen in de 14de eeuw', *Bijdragen voor vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde* (4e reeks X, 1912) 308-340.

boortigen die zich toegang tot de ridderschap wilden verschaffen. Voor hen was de ridderslag een middel tot standstoetreding. Dat blijkt heel duidelijk uit het tractaat van de Hollandse jurist Filips van Leiden, *De cura rei publicae et sorte principantis*, geschreven kort na het midden van de veertiende eeuw. Daarin wordt onder andere ingegaan op de vraag of ridderschap, de formele bekleding met de riddertitel, beperkt moet worden tot ridderboortigen: *militia requiratur genus?* Het antwoord is niet eenduidig: in principe is de ridderslag inderdaad voorbehouden aan ridderboortigen, maar als een vorst de handeling verricht, treedt degene die de slag ontvangt automatisch toe tot de ridderschap: 'Die quod eo ipso, quod imperator vel princeps aliquem assumat ad militiam, quae est extraordinaria dignitas, videtur eum nobilitasse'[12]. Na de ridderslag is er geen formeel onderscheid meer tussen de nieuwe ridders en hun collega's uit oude riddermatige families. De nieuwe ridders genieten dezelfde privileges als de ridderboortigen, ze zijn als het ware ridderboortig gemaakt. Dit geldt volgens Filips echter alleen als de vórst een van zijn onderdanen riddert, niet als dit gebeurt door een andere ridder, baanderheer of buitenlandse vorst. In die gevallen brengt de ridderslag niet automatisch adeldom met zich mee.

Filips van Leiden verwijst in zijn betoog naar de praktijk: de graven van Holland hadden deze vorm van nobilitering al van oudsher toegepast. Hij refereert in dat verband aan oorkonden (*literas aliquorum*) die hij zelf gezien had en waaruit zou blijken dat de graven 'velen hadden geadeld'. Dit lijkt een nogal merkwaardig argument, omdat van een ridderslag vrijwel nooit een oorkonde werd opgemaakt. Misschien doelt Filips hier op oorkonden waarin betwiste adeldom werd bevestigd met verwijzing naar een ridderslag in eerdere generaties. Waarschijnlijker is dat zijn betoog hier niet consistent is en dat hij verwijst naar adelsbrieven om daarmee te bewijzen dat de vorst bevoegdheid heeft onderdanen in de adel te verheffen. Dat zegt echter nog niets over de ridderslag als middel tot nobilitering[13].

Hoe het ook zij, de door Filips beschreven mogelijkheid wordt bevestigd door de praktijk. Voorbeelden van toetreding tot de adel door middel van een ridderslag kennen we niet alleen uit Frankrijk, Vlaanderen, Namen, Brabant en het Bourgondische hof in de vijftiende eeuw[14], maar ook uit Holland. In de kroniek van de zogenaamde *Clerc uten lagen landen bider see*, geschreven in Holland in het tweede decennium van de vijftiende eeuw, vinden we een bericht over een massale ridderslag tijdens een ridderlijk hoffeest, georganiseerd door graaf Floris V in Den Haag in het jaar 1295.

12 R. Fruin en P.C. Molhuysen, ed., *Philippus de Leyden. De cura reipublicae et sorte principantis* (Den Haag, 1900) 267 (cas. LXII 20).

13 Zie ook P. Leupen, *Philip of Leyden. A fourteenth-century jurist. A study of his life and treatise 'De cura reipublicae et sorte principantis* (Den Haag-Zwolle, 1981) 83, die vermoedt dat de *literae* verwijzen naar een oorkonde waarin Jakob en Pieter Reynay welgeborenen werden volgens het recht van Zuid-Holland. Het tweetal werd daarmee echter geen ridder!

14 Philippe Contamine, 'The French nobility and the war', in: K. Fowler, ed., *The hundred years war* (Londen, 1971) 135-162; Raymond van Uytven, 'De Brabantse adel als politieke en sociale groep tijdens de late middeleeuwen', in: *De adel in het hertogdom Brabant* (Brussel, 1985) 79; Léopold Genicot, *L'économie rurale namuroise au bas Moyen Age (1199-1429)*, II, *Les hommes, la noblesse* (Leuven, 1960) 210-211, en noot 5 aldaar; Werner Paravicini, 'Soziale Schichtung und soziale Mobilität am Hofe der Herzöge von Burgund', *Francia*, V (1977) 148.

Volgens het overbekende verhaal zouden veertig welgestelde boeren door Floris zijn geridderd, waardoor zij en hun nageslacht voortaan als edelen c.q. welgeborenen golden. Hoewel de *Clerc* meer dan een eeuw na dato schrijft en oudere historiografen in alle talen zwijgen over het voorval, is er geen reden om aan de betrouwbaarheid van de mededeling te twijfelen[15].

Een mooi voorbeeld van de ridderslag als standsverheffing vinden we in de familie Ruychrock in de vijftiende eeuw. Vader Jan Ruychrock behoorde tot de groep professionele ambtenaren die onder de Bourgondische hertogen carrière maakten en in rijkdom, aanzien en levensstijl aansluiting vonden bij de adel[16]. Jan was secretaris van respectievelijk Filips van Borsele, Filips de Goede, Jakoba van Beieren en Frank van Borselen. Vervolgens was hij lange tijd actief als raadsheer en procureur-generaal van het Hof van Holland. Hij kocht in 1448 het kasteel Te Werve in Rijswijk van de laatste adellijke bewoner. De bouwval werd opgeknapt, het bijbehorende landgoed werd uitgebreid tot een complex van maar liefst 160 morgen[17]. Jan Ruychrock zelf trad voorzover bekend niet toe tot de adel. Hij werd althans nooit beschreven in de ridderschap en ook andere aanwijzingen voor zijn adellijke staat onbreken. Drie van zijn vijf zonen echter ontvingen de ridderslag en traden daarmee toe tot de adel. Het was een overtuigende bezegeling van de glanzende carrière van hun vader[18].

De ridderslag kon ook voor leden van riddermatige geslachten een bezegeling zijn van hun opwaartse sociale mobiliteit. Sommige patriciërs, burgers van riddermatige afkomst, maakten carrière en kregen opnieuw adellijke allures. Ter bekrachtiging daarvan lieten zij zich tot ridder slaan. Een voorbeeld daarvan is Willem van Boshuizen, een kleinzoon van Herman Willemsz, de Leidse patriciër die omstreeks 1400 carrière had gemaakt in grafelijke dienst. Willem behoorde tot het Leidse patriciaat en bekleedde enkele belangrijke ambten in het landsbestuur, maar tegelijkertijd diende hij de vorst in vele militaire campagnes. Tijdens één daarvan werd hij tot ridder geslagen[19].

De ridderpromotie betekende voor sommigen een standsverheffing, voor de overi-

15 Janse, 'Adel en ridderschap', 154-155 en 163 en A.J.J. Mekking, 'De 'Grote Zaal' van Floris V te Den Haag. Een onderzoek naar de betekenis van het concept', in: *Holland in wording. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland tot het begin van de vijftiende eeuw* (Muiderbergsymposium 1990; Hilversum, 1991) 75. Vergelijk ook de voorbeelden uit de Roman van Lancelot, geciteerd door J. te Winkel, 'Het ridderwezen geschetst volgens de ridderromans', *Jaarverslag van het Koninklijk oudheidkundig genootschap*, XXXVI (1894) 87.

16 Zie daarover in het algemeen Jean Bartier, *Légistes et gens de finances au XVe siècle. Les conseillers des ducs de Bourgogne Philippe le Bon et Charles le Téméraire* (Koninklijke Academie van België, Klasse der Letteren, Verhandelingen L; Brussel, 1955) hoofdstuk iv.

17 Zie vooral J.C. Kort, 'Jan Ruychrock en de hofstede te Werve', in: J.F. Jacobs, J.C. Kort en G.M. Mesland, *Ruychrock-dag 15 januari 1983. Tekst van de voordrachten* (s.l., s.a.) 9-14.

18 Willem en Jan ontvingen de ridderslag in de slag bij Brusten in 1467, zie hierna noot 44. Claes wordt ridder genoemd in een leenakte van 13 juni 1470, Rijksarchief Zuidholland (RAZH), Archief Graven van Holland (AGH), inv. nr. 718, caput Zuid-Holland, f. 6.

19 F.J.W. van Kan, e.a., 'Het nageslacht van Willem Luutgardenz, schepen van Leiden, V, De takken van Willem Cuser en Floris van Boschuysen', *Nederlandsche Leeuw*, CX (1993) 126-130 kent zijn oom Floris ten onrechte de riddertitel toe. De door hem opgenomen tekening van zijn grafzerk betitelt hem duidelijk als 'schiltknape'. Bovendien wordt Willem niet al in 1468 als ridder vermeld, zoals Van Kan ten onrechte uit RAZH-AGH 718, c. Noord-Holland, f. 3 afleidt, zie F.J.W. van Kan, e.a., 'Het nageslacht van Willem Luutgardenz, schepen van Leiden, IV, De hoofdtak Van Boschuysen', *Nederlandsche Leeuw*, CX (1993) 19.

gen in ieder geval een statusverhoging. Daarmee is nog niets gezegd over de rol van ridderidealen in het verkrijgen van de ridderwaardigheid. Mogen we de riddertitel ook beschouwen als een bewijs van of aansporing tot ridderlijk gedrag? Voor een antwoord op deze vraag moeten we onze aandacht nu richten op de ceremonie van de ridderslag en op de context waarin de plechtigheid plaats vond.

Ceremonie van de ridderslag

Over de ceremonie van de ridderwijding, een plechtigheid die wel is gekarakteriseerd als 'the central moment in a knight's life'[20], geven de Hollandse bronnen ons buitengewoon weinig concrete informatie[21]. We kunnen uit expliciete vermeldingen of het gebruik van aanspreekvormen afleiden dat bepaalde edelen de riddertitel ontvangen hebben, maar we weten in veel gevallen niet onder welke omstandigheden dit gebeurde.

Als we mogen afgaan op de Middelnederlandse romanliteratuur, ging de verheffing tot ridder ongeveer als volgt in zijn werk. De kandidaat-ridders namen een ritueel bad, waarna zij door degene die de riddertitel zou verlenen in feestelijke kledij werden gestoken. Soms werd de nacht wakend doorgebracht, rechtopstaande in de kerk. Tijdens de plechtigheid zelf werd de kandidaat ceremonieel bekleed met zijn wapenrusting. Het zwaard werd aangegord, de gouden sporen werden aan zijn voeten gegespt. Tenslotte kreeg hij de zogenaamde *halsslach*, een ritueel tikje in de nek met de platte zijde van een zwaard. Degene die de ridderslag uitdeelde, hield een toespraak waarin de nieuwe ridders de plichten van de ridderlijke 'orde' voor ogen werden gesteld. Zij moesten kuis leven, dapper vechten, weduwen en wezen beschermen, voor de belangen van de kerk opkomen en zich altijd ridderlijk gedragen. Aansluitend aan de plechtigheid werd meestal een groots toernooi gehouden[22].

Zoals gezegd hebben we nauwelijks gegevens uit historische bronnen die deze gang van zaken kunnen bevestigen. Een schaars voorbeeld betreft de Hollands/Henegouwse graaf Willem IV, die de ridderslag ontving op Allerheiligen 1336 tijdens een groots hoffeest in Valenciennes. Nadat Willem de mis had gehoord in de kerk van Saint Jean, werd hij door zijn oom Jan van Beaumont naar de bisschop van Kamerijk ge-

20 Richard Barber, *The knight and chivalry* (2e dr.; Ipswich, 1974) 38.

21 Ik beperk me tot de periode vanaf circa 1270. Over de oorsprong van de ceremonie is een uitgebreide literatuur beschikbaar. Zie vooral Jean Flori, 'Sémantique et société médiévale: le verbe adouber et son évolution au XIIe siècle', *Annales ESC*, XXXI (1976) 915-940; *idem*, 'Les origines de l'adoubement chevaleresque. Etudes des remises d'armes et du vocabulaire qui les exprime dans les sources historique latine jusqu'au début du XIIIe siècle', *Traditio*, XXXV (1979) 209-272; *idem*, 'Pour une histoire de la chevalerie. L'adoubement dans les Romans de Chrétien de Troyes', *Romania*, C (1979) 21-53; J.M. van Winter, 'Cingulum militiae. Schwertleite en miles-terminologie als spiegel van veranderend menselijk gedrag', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, XLIV(1976) 1-92.

22 Zie Te Winkel, 'Ridderwezen', 98-112. Vergelijk ook voor andere taalgebieden E.H. Massmann, *Schwertleite und Ritterschlag dargestellt auf Grund der mittelhochdeutschen literarischen Quellen* (Hamburg, 1932); R.W. Adierman, 'The knighting ceremonies in the middle English romances', *Speculum*, XXIX (1944) 285-313.

leid, die hem de ridderplichten voorhield. Willem moest beloven regelmatig de mis te horen, zijn leven in te zetten voor de verdediging van het katholieke geloof, zich voor weduwen en wezen een helper te betonen, geen oorlog te beginnen zonder reden en alle onrecht te weren. Met zijn hand op het missaal zwoer hij zich aan deze *equestres regulas* te houden. Vervolgens ontving hij van zijn vader de ridderslag. Het gehele gezelschap keerde vervolgens terug naar het paleis van de graaf. Na een rijke maaltijd werd een toernooi gehouden waarin de kersverse ridder - hoe kan het ook anders - tot de uitblinkers behoorde[23].

Dat er zo weinig gelijkaardige voorbeelden te geven zijn op basis van niet-literaire bronnen, zou erop kunnen duiden dat de ceremoniële ridderslag in deze vorm in Holland niet veel voorkwam. Er is meer dat in die richting wijst. Johannes de Beke, een oudere tijdgenoot van Filips van Leiden, geeft in zijn kroniek een uitvoerige, maar volstrekt apocriefe beschrijving van de ridderslag van graaf Willem II, voordat deze in 1248 in Aken tot Roomskoning werd gekroond. Hij staat daarbij zo uitvoerig stil, omdat er zijn inziens in zijn tijd vele ridders zijn die, om kosten uit te sparen, de feestelijkheden achterwege laten en de ridderlijke waardigheid ontvangen met een 'halsslag' (*collaphum*). En dat is in zijn ogen een kwalijke ontwikkeling, omdat de ridders van zijn tijd (*moderni milites*) zodoende de regels van de ridderlijke orde niet meer kennen en zich niet meer als ridders weten te gedragen[24].

Het is niet onwaarschijnlijk dat Beke's klacht is ingegeven door een werkelijke verschuiving in de gang van zaken rond een ridderpromotie. Filips van Leiden verwerkt het historische bericht van Beke in zijn *Cura*. Hij laat de klacht over het verval van ridderlijke waarden achterwege, maar uit zijn formulering kunnen we wel afleiden dat de door Beke beschreven ridderslag met feestelijkheden in Holland anno 1350 inderdaad niet meer zoals vroeger de meest gangbare praktijk was: 'Et magna solemnitas quondam fiebat in assumendo titulum militarem, sicut aliquando et hodie in multis partibus observatur ...'[25]. De woorden 'eens' (*quondam*) en 'soms' (*aliquando*) wijzen duidelijk op een verminderd gebruik ten opzichte van de periode daarvóór.

Volgens Beke werden de feestelijkheden achterwege gelaten vanwege de hoge kosten. Nu waren groots opgezette feestelijkheden inderdaad geldverslindend voor de vorst, maar daarmee is de terugval toch niet helemaal te verklaren. De vorst had immers het recht een bijzondere bede te vragen aan zijn onderdanen. De ridderslag van de oudste zoon vormde één van de *cas féodaux*, waarin een vorst recht had op financiële steun van zijn onderdanen. Ook in de dertiende-eeuwse Hollandse stads-

23 Henri d'Outreman, *Histoire de la ville et comté de Valentiennes divisee en iv parties* (Douai, 1639) 158-160. De bron voor dit verhaal, vermeld als *Chron.M. sc. Fontan.* (kroniek van het klooster Fontenelles?), heb ik niet kunnen traceren.

24 H. Bruch, ed., *Chronographia Johannis de Beke* (RGP grote serie CXLIII; Den Haag, 1973) 185 (c. LXX). Vgl. over het apocriefe karakter van Beke's verslag reeds Karl Heinrich Freiherr Roth von Schreckenstein, 'Das angebliche Ceremonial bei der Ritterweihe des Königs Wilhelm 1247', *Forschungen zur deutschen Geschichte*, XXII (1882) 233-247.

25 Fruin en Molhuysen, ed., *De cura reipublicae*, 265-266 (c. LXII § 11).

rechten komen we dit recht tegen[26]. Een dergelijke bede werd ook inderdaad gevraagd voor het hoffeest in Valenciennes in 1336[27]. Er is bovendien geen enkele aanwijzing dat dit recht in Holland in de tweede helft van de veertiende eeuw werd betwist. Tenslotte bleven de Hollandse graven gedurende de gehele veertiende eeuw feesten organiseren, ook zonder dat zij daarvoor een bede konden vragen.

Hoe het ook zij, als we afgaan op de expliciete vermeldingen van ridderschapsfeesten, moeten we inderdaad constateren dat die in Holland al vroeg in onbruik zijn geraakt. Slechts bij uitzondering profiteerden Hollandse edelen van buitenlandse kroningsplechtigheden, zoals Filips van Wassenaar, heer van Voorburg, die in 1461 door de Franse koning Lodewijk XI bij diens kroning in Reims werd geridderd, samen met ongeveer 200 anderen uit allerlei delen van West-Europa en daarbuiten[28], of Walraven van Brederode, die bij de kroning van Roomskoning Maximiliaan in 1486 de ridderslag ontving[29].

Dat betekent echter niet noodzakelijk dat de Hollandse ridders de 'regel van de ridderlijke orde' niet meer kenden en zich niet meer als ridders wisten te gedragen, zoals Beke klaagt. Er waren namelijk mogelijkheden om de ridderslag op een andere wijze te ontvangen, een wijze die - anders maar niet noodzakelijk minder - verbonden was aan ridderidealen en een ridderlijke levenswijze. Als Beke spreekt over edelen die de ridderslag ontvangen met een eenvoudige 'halsslag', doelt hij waarschijnlijk op het fenomeen van de massale ridderpromotie op het slagveld. En daarover bevatten de Hollandse bronnen wèl veel informatie.

Ridderslag op het slagveld

Vanaf het begin van de veertiende eeuw tot diep in de zestiende eeuw was het een wijd verbreid gebruik om aan de vooravond van een veldslag of van de bestorming van een stad enkele knapen tot ridder te slaan. De nieuwe ridders moesten strijden in de voorste linies en werden daardoor tot groter heldhaftigheid gestimuleerd. Blijkbaar boden de kandidaten zichzelf aan voor een dergelijke heldenrol. Dat zouden we althans kunnen afleiden uit een passage in de kroniek van Melis Stoke, waar hij een veldslag uit augustus 1304 beschrijft:

> Goede knapen de dar waren
> Comen in des graven scaren
> Worden ridders, diet wesen wouden
> Dandre latic onbescouden
> De hem stoutelike wouden weren[30].

26 J.A.M.Y. Bos-Rops, *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland, 1389-1433* (Hilversum, 1993) 41.
27 Léopold Devillers, 'Sur les expéditions des comtes de Hainault et de Hollande en Prusse', *Bulletin de la Commission royale d'histoire*, 4e serie V (1878) 130-131. Genicot, *Noblesse*, 212 geeft een voorbeeld van een ridderschapsbede uit Namen omstreeks 1330.
28 H.G.A. Obreen, *Geschiedenis van het geslacht van Wassenaer* (Leiden, 1903) 36 (op basis van Van Leeuwen en A Leydis) en Contamine, 'Points de vue', 277-279.
29 *Nieuw Nederlandsch biografisch woordenboek*, X, 140-143.
30 *Rijmkroniek van Melis Stoke*, W.G. Brill, ed. (Utrecht, 1885) boek IX, vs. 945 vlg.

Degenen die zich bijzonder dapper wilden gedragen, ontvingen de ridderslag, maar Stoke haast zich erbij te vermelden dat hij daarmee niets ten nadele van de dapperheid van de anderen wil zeggen. Hij maakt ons niet de namen bekend van degenen die hun dapperheid wilden tonen. Dat doet hij wel, althans ten dele, bij zijn beschrijving van de veldslag op 20 maart 1304: behalve jonker Willem, de latere graaf Willem III, werden ook heer Nicolaas van Putten en de grafelijke bastaard Witte van Haamstede tot ridder geslagen, alsmede de heer van Voorne en nog meer dan veertig anderen[31]. Helaas moeten we naar de namen van die veertig raden. Mogelijk behoorde Hendrik van Alkemade ertoe. Hij moet na 4 juli 1300 en vóór 13 november 1304 de ridderslag hebben ontvangen[32].

Ook in de veertiende eeuw geven historiografische bronnen meestal slechts informatie over de ridderslag van de top van de hoge adel. Albrecht van Beieren bijvoorbeeld werd volgens Heraut Beyeren geridderd in Spanje, waarschijnlijk door Karel de Slechte van Navarra, met wie hij in de zomer van 1362 de stad *Saventaren* bestormde[33]. Dit heuglijke feit werd door een bode in Holland bekendgemaakt[34]. Met betrekking tot de lagere adel kennen we dergelijke berichten niet of nauwelijks. Zowel historiografie als administratieve bronnen laten het op dit punt afweten. Ook tijdgenoten zelf waren niet altijd goed op de hoogte. Dat zouden we althans kunnen afleiden uit een merkwaardige schepenoorkonde uit 1387, waarin een zekere Jakob de Gruter uit Utrecht een verklaring aflegt over de riddertitel van Gijsbrecht van IJsselstein. Eens had Jakob onenigheid gekregen met diens knecht over de vraag of Gijsbrecht ridder was of niet. Er was zelfs een weddenschap op afgesloten om een *take* wijn. Jakob beweerde dat Gijsbrecht de riddertitel had ontvangen in de slag bij Baesweiler; zo was het hem verteld door een priester die hem eertijds had verzocht een zegelstempel voor Gijsbrecht te vervaardigen. Jakob was toen echter verkeerd voorgelicht: Gijsbrecht bleek anno 1387 nog steeds knaap te zijn[35].

Historiografische bronnen geven soms ook valse voorlichting - namelijk door de ridderslag te memoreren van een edelman die aantoonbaar knaap bleef - maar een veel groter probleem is dat we meestal geen enkele directe informatie bezitten en het moeten doen met een - nogal ruim opgevatte - samenhang tussen oudste vermelding als ridder en mogelijke (!) deelname aan de desbetreffende veldtocht. We missen hier node de bronnen die ons een volledig inzicht in de participatie van Hollandse edelen aan militaire campagnes zouden kunnen verschaffen.

Slechts incidenteel beschikken we wel over een dergelijke bron. Eén daarvan heeft betrekking op de oorlog met de Friezen die aan het eind van de veertiende eeuw

31 *Ibidem*, VIII, 660 vlg.

32 F. van Mieris, *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland* (4 dln.; Leiden 1753-1756) II, 11 en RAZH-AGH, inv. nr. 1501.

33 Van Anrooij, *Spiegel der ridderschap*, 5. Het daargenoemde *Averne* moet Navarra zijn. De stad *Saventaren* zou het huidige Sos kunnen zijn. Met dank aan Th. M. Wijntjes die mij haar gegevens over de Spaanse veldtocht ter beschikking stelde.

34 Vergelijk. P.N. van Doorninck, *De tocht van Jan van Blois met hertog Aelbrecht naar Gelre, nov. 1362* (Haarlem, 1899) 75: Item (...) meester Andries, hertogh Aelbrechts marscalc, die minen joncher brieve brochte van hertogh Aelbrechts ridderschap... Zie ook *idem*, 232.

35 Den Haag, Algemeen Rijksarchief, Nassause Domeinraad ii, inv. nr. 1123 (regest 441).

heropend werd door graaf Albrecht van Beieren. In het Wapenboek Beyeren komt een wapenserie voor die de adellijke deelnemers aan de veldslag bij Kuinre op 29 augustus 1396 weergeeft. In deze serie komen we maar liefst 25 Hollandse ridders tegen die nog niet eerder als zodanig vermeld waren. Nu weten we, uit de kroniek van Froissart, dat graaf Albrecht aan de vooravond van de slag inderdaad enkele Henegouwse, Hollandse en Zeeuwse edelen tot ridder heeft geslagen. In de kroniek van Johannes a Leydis, geschreven zo'n tachtig jaar na dato, vinden we enkele namen vermeld: Floris van Alkemade, Gerard van Heemskerk van der Woerd en Dirk van Poelgeest. Waaraan A Leydis deze informatie ontleent, is niet duidelijk, maar zijn bron is ongetwijfeld betrouwbaar. Het drietal behoort tot de genoemde vijfentwintig[36]. Van de overige tweeëntwintig is een ridderslag op het slagveld slechts aannemelijk te maken. Dat geldt bijvoorbeeld voor Willem van Kronenburg, die op 7 juli 1396 nog als knaap wordt vermeld, in het Wapenboek Beyeren ridder wordt genoemd, en tussen 1 maart en 24 mei 1397 moet zijn gestorven[37]. In andere gevallen moet wel rekening gehouden worden met een vertekening door de samensteller van het wapenboek. Het is namelijk in de overgeleverde vorm samengesteld in 1405 en de serie Kuinre geeft aantoonbaar soms de situatie van dat moment weer[38].

In de jaren van burgeroorlog en partijstrijd die volgden op de dood van Willem VI in 1417, waren het vooral aanhangers van Jakoba van Beieren die de riddertitel verdienden. Volgens Pauli werden tijdens de slag bij Alphen op 30 april 1426 zeven edelen geridderd, namelijk Jan, heer van Wassenaar, Hendrik heer van Kronenburg, Everhard, bastaard van Holland, Jan van Langerak, Dirk van de Merwede, Gerard van Poelgeest en Arnout van Gent. Wie de ridderwijding verrichtte, is overigens niet duidelijk. Jakoba was zelf aanwezig, maar mogelijk heeft zij de ridderslag aan haar legeraanvoerder overgelaten[39].

Na de Bourgondische machtsovername bleef de ridderslag op het slagveld voor Hollandse edelen van betekenis, nu niet meer tégen, maar mèt Bourgondië. In 1452 bij voorbeeld voerde Filips de Goede oorlog tegen het opstandige Gent. Nadat troepen uit het Zuiden al enige tijd bezig waren om de rebellerende Gentenaars tot onderdanigheid te dwingen, kwamen ook de Hollandse edelen en steden in actie[40]. In het Land van Waas hielden zij enige tijd de stad Hulst bezet. Volgens de Brederodekroniek van Johannes a Leydis werden Jan, heer van Wassenaar, Rutger van Boetselaar, heer van Asperen en Langerak, en Walraven van Haeften in deze oorlog door Reinout van Brederode tot ridder geslagen[41]. Mogelijk geldt dat ook voor Jan van Montfoort,

36 Zie daarover Janse, *Grenzen aan de macht*, 336-337.

37 RAZH-AGH 228, f. 218, Wapenserie Kuinre, nr. 240 (Janse, *Grenzen aan de macht*, 394) en A.W.E. Dek, *Genealogie der graven van Holland* (4e dr.; Zaltbommel, 1969) 45.

38 Janse, *Grenzen aan de macht*, 249.

39 F. von Löher, 'Beiträge zur Geschichte der Jakobäa von Bayern', *Abhandlungen der historischen Classe der königlich bayerischen Akademie der Wissenschaften*, X (1867) 25.

40 A. Jongkees, 'Holland en de Gentse oorlog van 1452-1453', in: E.O. van der Werff, C.A.A. Linssen, B. Ebels-Hoving, ed., *Burgundica et varia. Keuze uit de verspreide opstellen van prof. dr. A.G. Jongkees hem aangeboden ter gelegenheid van zijn tachtigste verjaardag op 14 juli 1989 door de kring van Groninger mediaevisten 'Amici'* (Hilversum, 1990) 50-51.

41 Johannes a Leydis, *Kroniken ende gesten des edele ende hoochgeboren heeren van Brederode in Hollandt,* A. Matthaeus, ed., *Veteris aevi analecta,* II (Leiden, 1698) 348-349 (c. 50). De Divisiekroniek noemt Jan heer van Wassenaar, Rutger van Boetselaar, Lodewijk van Blois

heer van Hazerswoude en Willem van Boxmeer, heer van Ackoy[42]. Zij behoorden tot de honderden edelen die dat jaar in het Bourgondische leger de ridderslag ontvingen[43]. Ook de veldtochten die Filips' oudste zoon Karel als graaf van Charolais in Noord-Frankrijk en het Luikse voerde, leverden voor enkele Hollandse edelen de riddertitel op. In de slag bij Brusten op 28 oktober 1467 sloeg Karel volgens de Divisiekroniek 300 knapen tot ridder, waaronder de Hollandse edelen Zweder van Montfoort, Albert van Schagen en Willem en Jan Ruychrock[44]. Een jaar later verzamelde Karel, die inmiddels zijn vader als hertog was opgevolgd, opnieuw een leger, waarmee hij de stad Luik belegerde. Op 30 oktober werd de stad bestormd en ingenomen. Tijdens deze bestorming zag Karel

> ii edele iongelingen groten arbeit ende feiten van wapenen doen ende hem wert geseyt dat dene was ioncheer Engbert grave Ians soen van Nassouwen ende dander Floris des graven bastertsoen van Oestervant. Ende namse ende maecte se beyde ridderen, want si hem als ridderen ridderlike feyten van wapenen doende in den bestormen hadden[45].

De ridderslag van Floris, bastaard van Frank van Borselen, sinds 1436 weduwnaar van Jakoba van Beieren, wordt bevestigd door een rekeningpost[46].

Als we de geciteerde passage uit de Divisiekroniek vergelijken met die uit Stoke waarmee deze paragraaf begon, valt dadelijk een verschil in het oog. In 1304 werden de knapen aan de vooravond van de slag geridderd, *opdat* zij zich dapper zouden gaan gedragen. In 1467 ontvingen de twee jongelingen de ridderslag *omdat* zij zich ridderlijk hadden gedragen. Het is een illustratie van de verandering van de betekenis van de riddertitel, waarop Philippe Contamine heeft gewezen: 'La chevalerie ne serait plus alors une promesse, mais une récompense'[47]. Ook al in de veertiende eeuw was de ridderslag soms beloning voor ridderlijk gedrag. Zo blijkt uit de rekeningen van de Pruisenreizen van Willem IV dat sommige knapen de ridderslag ontvingen voor hun deelname aan de schermutselingen met de heidense Litauen[48]. De meerderheid van de Pruisenreizigers ondernam de tocht echter pas nadat ze tot ridder

'mit meer andere', zie *Chronijck van Hollandt, Zeelandt ende Vriesland....* (Leiden, 1517) f. 295v (29e Div. 20e cap.).

42 Zie over Willem van Boxmeer A.W.E. Dek, 'De adellijke geslachten Van Culemborg en Van Vianen, stammende uit de heren van Bosinchem, alsmede de uit de Van Culemborgs spruitende heren van Boxmeer', *Nederlandsche Leeuw*, XCII (1975) 111-113. Hij werd beschreven in de Hollandse ridderschap als voogd van zijn stiefzoon Floris van Kralingen, tot diens meerderjarigheid in 1456.

43 Paravicini, 'Soziale Schichtung', 162-163 geeft een overzicht, maar noemt de Hollandse edelen niet.

44 *Chronijck van Hollandt,* f. 316v (30e Div. 8e cap.).

45 *Ibidem,* f. 321v.

46 A.A. Arkenbout, *Frank van Borselen. Het dagelijks leven op zijn hoven in Zeeland en het Maasmondgebied* (Rotterdam, 1994) 200-201.

47 Contamine, 'Points de vue', 283-285.

48 Zie bijvoorbeeld H.G. Hamaker, *De rekeningen der grafelijkheid van Holland onder het Henegouwsche huis* (Utrecht, 1875-1878) III, 216 en 361.

waren geslagen. Zij kwamen niet om de riddertitel te verdienen (*pro honore militari acquirendo*), maar 'om ridderschap te beoefenen' (*pro exercendi militiam suam*)[49].

49 Zie Paravicini, 'Die Preussenreisen des europäischen Adels', *Historische Zeitschrift,* CCXXXII (1981) 25-38, aldaar 28 en Van Anrooij, *Spiegel der ridderschap*, 43.

Het Heilige Graf

In de vijftiende eeuw vormde de ridderslag bij het Heilige Graf in Jeruzalem het belangrijkste alternatief voor een snelle ceremonie op het slagveld[50]. De bezoeken kennen we al uit eerder tijd, maar dan betrof het steeds edelen die de ridderslag al tevoren hadden ontvangen, zoals Daniël van de Merwede, wiens *bedevaert over tmeer ten Heilighen Grave* door Heraut Gelre in een ererede wordt vermeld[51]. Het eerste Hollandse voorbeeld van een ridderslag bij het Heilige Graf dateert uit de tweede helft van de veertiende eeuw. Volgens een rijmpje in een vijftiende-eeuws missaal uit Almkerk werden de Heusdense edelen Boudewijn Kuist en Jan van Wijk op deze plaats tot ridder geslagen. Jan van Wijk stierf op de terugweg uit Jeruzalem, maar Boudewijn Kuist komt in de bronnen nog tot 1403 voor, inderdaad als ridder[52]. Dat de ridderwijding bij het Heilige Graf omstreeks 1400 al een geregelde praktijk was, kunnen we afleiden uit één van de sproken van Willem van Hildegaersberch, de Hollandse dichter die vanaf circa 1380 enkele decennia lang het Hollandse hof in Den Haag frequenteerde. In zijn *Dits van beschermen* vermeldt hij de ridderslag bij het Heilige Graf als een bekend verschijnsel. Hij wijdt bovendien een twintigtal verzen lang uit over de ridderlijke geloften die daar moesten worden afgelegd:

> Die ridder wort op tHeilich Graff
> Tot Jherusalem, heb ic verstaen,
> Eer hi ridder wort ghedaen,
> Doerde een deel van ridders leven
> Moet hi loven, ende vergheven,
> Is hem misdaen hier op eerde,
> Eermen wyet tot zweerde
> Off ridder maect al daer ter stede.
> Voert soe moet hi loven mede
> Sinen gherechten heer getru te bliven;
> der heiligher kercken recht te stiven
> Ende hoer onrecht helpen weren,
> Woude hoer yemant daer an deren;
> Weduwen en wesen schade
> Die sel hi letten vroe ende spade,
> Ende beschermen nae vermoghen[53].

50 K. Elm, 'Kanoniker und Ritter von Heiligen Grab', in: J. Fleckenstein, M. Hellmann, ed., *Die geistlichen Ritterorden Europas* (Sigmaringen, 1980) 143. Zie ook V. Cramer, 'Der Ritterschlag am heiligen Grabe', in: *Das Heilige Land. Vergangenheit und Gegenwart*, II (Keulen, 1940) 137-179; III (1941) 111-200.

51 Van Anrooij, *Spiegel der ridderschap*, 143.

52 P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het land van Heusden (ca. 1360-ca. 1515)* (AAG-bijdragen XXXII; Wageningen, 1992) 180.

53 *Gedichten van Willem van Hildegaersberch*, W. Bisschop en E. Verwijs, ed. (Den Haag, 1870, reprint Utrecht, 1981) 26 (nr. XI vss. 114-129). Zie ook Theo Meder, *Sprookspreker in Holland. Leven en werk van Willem van Hildegaersberch (ca. 1400)* (NLCM II; Amsterdam, 1991) 429.

Dat er bij de ridderslag bij het Heilige Graf inderdaad expliciet aandacht besteed werd aan de ideologische kant van de 'ridders oerde', blijkt ook uit een passage in het *Chronicon* van Johannes a Leydis. Volgens A Leydis bezocht Willem van Schagen, bastaard van Albrecht van Beieren, maar liefst tweemaal het Heilige Land, waar hij bij zijn eerste bezoek aan Jeruzalem tot ridder werd geslagen. Dit bericht is ongetwijfeld historisch. Willem van Schagen ontving op 6 september 1447 een vrijgeleide van Filips de Goede voor zijn reis naar het Heilige Land en werd in 1449 na zijn terugkeer voor het eerst als ridder vermeld[54]. A Leydis weet echter nog meer. Na een beschrijving van de Heilige Grafkerk geeft hij een gedetailleerde weergave van de ceremonie van de ridderslag. Nadat Willem de Grafkerk was binnengegaan, werd hem een zwaard aangegord. Hij trok het zelf uit de schede en overhandigde het aan degene die hem tot ridder zou slaan. Deze gaf hem met het zwaard een slag op de nek. Vervolgens werden zijn gouden sporen aangegespt, waarbij Willem zijn voeten om beurten plaatste op het graf des Heren. Tenslotte werd hem voorgehouden welke plichten er verbonden waren aan zijn nieuwe staat:

> Ten eerste dat hij de heilige kerk en het katholieke geloof zou verdedigen met lijf en tijdelijke goederen, wanneer dit noodzakelijk zou zijn. Ten tweede dat hij zijn aardse vorst in rechtvaardige en eerbare zaken altijd zou gehoorzamen. Ten derde dat hij weduwen en zwakken in hun nood zou bijstaan. Ten vierde dat hij op Sint Jorisdag Martelaar ter ere van deze heilige martelaar vijf Paternosters en vijf Ave-Maria's zou zeggen. Op de genoemde wijze werden in die tijd alle ridders bij het Graf des Heren geridderd[55].

Als deze passage de werkelijkheid goed weergeeft, kunnen we vaststellen dat de ridderidealen in het ritueel van de ridderslag nog een prominente plaats innemen. Een vergelijking met de *regule der ridderliker oorde* die Johannes de Beke anderhalve eeuw eerder aan de ridderslag van Roomskoning Willem van Holland vastknoopte, levert veel punten van overeenkomst op[56].

Opvallend is dat de ridderslag bij het Heilige Graf in Holland in de vijftiende eeuw relatief populair was. Reinout van Brederode bezocht het Heilige Land in 1438-1439 en ontving daar volgens Johannes a Leydis de ridderslag, een mededeling die wordt bevestigd door administratieve bronnen, waarin Reinout als ridder voorkomt vanaf zijn terugkeer in 1439[57]. Arnold van Egmond, hertog van Gelre, reisde in 1451 samen met zijn broer Willem, heer van Egmond en IJsselstein († 1483), naar Jeruzalem om

54 'Stukken eener verzameling stukken afkomstig van de familie Van Aerssen van Voshol', *Verslagen van 's rijks oude archieven*, XXXVIII (1915) 77-192, inv. nr. 348; regest 16.

55 F. Sweertius, ed., *Rerum belgicarum annales* (Frankfurt, 1620) 246 (XXXII c. 28). Willem bezocht ook het graf van de heilige Katharina, maagd en martelares, op de berg Sinaï. Vergelijk daarover Van Anrooij, *Spiegel der ridderschap*, 143.

56 Zie hiervóór, noot 24.

57 M.J. van Gent, 'Een Hollandse luis in de Bourgondische pels. Het politieke optreden van Reinoud II van Brederode', *In het land van Brederode*, XX (1995) 15. Hij stelt aldaar ten onrechte dat Reinout al op 25 januari 1438 als ridder wordt vermeld. In een zoen van 8 december 1440 wordt gemeld dat Reinout niet als arbiter had kunnen optreden omdat hij 'up die tijt ten heyligen grave getogen was', zie R.W.G. Lombarts, e.a., ed., *Memorialen van het Hof (den Raad) van Holland, Zeeland en West-Friesland, van den secretaris Jan Rosa* (Leiden, 1982) VI, nr. 392 (552).

daar de ridderslag te ontvangen. Willems oudste zoon Jan volgde een tiental jaren later[58]. Ook Dirk van Zwieten, een lagere edelman uit Leiden, werd in Jeruzalem geridderd en in 1466/1467 tracteerde de Haarlemse magistraat 'eenen ridder die vanden heiligen grave ende van Sinte Katrijnen quame'[59]. Een goed oordeel over de populariteit van de ridderslag aan het Heilige Graf in Holland kunnen we echter pas vellen als we meer weten over aantallen. Hoeveel ridders waren er überhaupt in Holland en waar, wanneer en hoe hadden zij hun ridderslag ontvangen?

Aantal en verloop

'Repérer grâce à des dépouillements exhaustifs et ranger par familie, par période et par classe sociale tous les personnages revêtus de cette dignité, telle est la seule méthode pour se faire une idée exacte de la chevalerie dans une région et à une époque données[60]'. Met deze wijsheid van Genicot, één van de vaders van de moderne adelsgeschiedenis, in gedachten, heb ik een databestand aangelegd van alle personen in Holland die blijkens een expliciete vermelding of een aanspreektitel de ridderwaardigheid bezaten. Daarbij heb ik steeds gezocht naar de vroegste vermelding van een bepaalde persoon als ridder. De datum van die vermelding valt meestal niet samen met de datum van de ridderslag[61]. Soms moeten we het doen met een marge van meer dan tien jaar tussen de laatste vermelding als knaap en de eerste als ridder. Slechts in een minderheid van de gevallen, waarvan een deel hierboven besproken is, weten we de exacte datum van de ridderslag. Met behulp van deze gegevens is het mogelijk de getalsmatige ontwikkeling van de ridderslag in Holland te schetsen. Tabel 1 geeft voor de periode 1325-1475 aan hoeveel personen per periode van 25 jaar de ridderslag ontvingen. Op grond hiervan kan duidelijk een aanzienlijke terugval van de riddertitel in de vijftiende eeuw geconstateerd worden. De veertiende eeuw kende bijna twee ridderslagen gemiddeld per jaar, de vijftiende eeuw slechts 0,75.

Tabel 1. Ridderslagen van Hollandse edelen

periode	aantal
1326-1350	51
1351-1375	46
1376-1400	53
1401-1425	26

58 M. van Gent, 'Jan van Egmond: een Hollands succesverhaal', *Handelingen van de Koninklijke kring voor oudheidkunde, letteren en kunst van Mechelen,* XCV (1991) 262.

59 F.J.W. van Kan, 'Het middeleeuwse riddermatige geslacht Van Zwieten; tweede stuk', *Jaarboek van het Centraal bureau voor genealogie*, XXXVIII (1984) 53 en GA Haarlem, tresoriersrekening 1466-1467, f. 45.

60 Genicot, *Noblesse*, 181.

61 Vergelijk Genicot, *Noblesse*, 209: 'Pour importante que soit la chevalerie, les textes ne disent rien ou presque rien de ses conditions d'obtention et seul un échafaudage d'inductions et de comparaisons permet de les imaginer'.

1426-1450	13
1451-1475	18

Deze cijfers spreken des te meer wanneer we ze afzetten tegen de getalsmatige ontwikkeling van de ridderschap als geheel. Omstreeks 1350 bestond de Hollandse ridderschap uit ongeveer honderd volwassen mannen. Bijna tweederde daarvan was ridder. De knapen waren bovendien voor een deel jongeren die de ridderslag *nog* niet hadden ontvangen. Dirk van Wassenaar bijvoorbeeld, de burggraaf van Leiden, ontving de ridderslag in of kort voor 1356[62]. Daniël van de Merwede was omstreeks 1350 ongeveer 20 jaar oud. Hij was waarschijnlijk vijfentwintig jaar toen hij in 1355 tot ridder geslagen werd[63]. Als we hen en de andere knapen die rond 1350 actief waren maar pas later tot ridder geslagen waren, meetellen, mogen we bijna driekwart tot de ridders rekenen. Vijftig jaar later, omstreeks 1400, was de ridderschap als geheel niet in omvang afgenomen. Ook de verhouding tussen ridders en knapen was nauwelijks veranderd. Nog steeds was de overgrote meerderheid ridder, bijna tweederde, of als we rekening houden met latere ridderslag, ongeveer 70 %. Weer een halve eeuw later is er echter een grote verandering opgetreden. In de Hollandse samenleving omstreeks 1450 vinden we nog maar vijftien ridders, terwijl de categorie 'knapen' uit 85 personen bestaat.

Deze knapen zijn voor een belangrijk deel rechtstreekse nakomelingen van de ridders rond 1400. Dit betekent derhalve dat de daling in het aantal ridderslagen in de vijftiende eeuw niet mag worden toegeschreven aan demografische factoren. Evenmin is er reden om aan te nemen dat de ontwikkeling verklaard moet worden vanuit economische omstandigheden. Weliswaar bestond er een zekere relatie tussen grondbezit en financiële draagdracht enerzijds en de riddertitel anderzijds. De ridderlijke staat verplichtte namelijk tot een bepaald consumptiepatroon en dat vereiste op zijn beurt een minimum niveau van inkomsten. Dat blijkt duidelijk uit het feit dat een ridderlijke levensstijl soms mogelijk gemaakt moest worden door middel van een vorstelijke schenking[64]. In Holland kennen we de voorbeelden van Dirk, burggraaf van Leiden, die van Willem III honderd pond hollands per jaar kreeg 'toit sire ridderscip te helpe doe hi ridder wart', en van Simon van Teilingen, uit het geslacht Van Benthem, die in 1330 onder meer een jaargeld van 20 £ uit land in Vlaardingen-ambacht van de graaf ontving om hem 'tot siere ridderscip te helpen'[65]. Het behoeft dan ook niet te verwonderen dat degenen die hun leven lang knaap bleven, in de veertiende eeuw vrijwel allemaal tot de lagere[66] en dus armere adel behoorden. In onbemiddelde families vinden we de riddertitel niet of nauwelijks, terwijl de ridderslag in families

62 Op 27 november 1356 wordt hij voor het eerst als zodanig vermeld, Huisarchief Twickel, inv. nr. 7710 (druk: Van Mieris, *Groot charterboek*, iii, 8).

63 W.H. Lenselink, 'De heren van der Merwede, 1243-1403', *Hollandse Studiën*, III (Den Haag-Haarlem, 1972) 14.

64 Vergelijk Howard Kaminsky, 'Estate, nobility and the exhibition of estate in the later middle ages', *Speculum*, LXVIII (1993) 684-709.

65 Van Mieris, *Charterboek*, II, 500-501 en 618, Huisarchief Twickel, inv. nr. 7709 en C. Hoek, 'Repertorium op de grafelijke lenen te Delft (1268-1648)', Ons Voorgeslacht, XXXIX (1984) 317.

66 Zie over dit laatste begrip Paul de Win, 'De lagere adel in de Bourgondische Nederlanden', *Bijdragen tot de geschiedenis*, LXIX (1986) 171-207. Ook: 'The lesser nobility of the Burgundian Netherlands', *Gentry and lesser nobility in late medieval Europe*, M. Jones, ed. (Gloucester en New York, 1986) 95-118, 217.

met uitgebreide bezittingen en riante inkomstenbronnen vrij regelmatig voorkwam. Het geslacht Van der Does bijvoorbeeld bracht in de veertiende en vijftiende eeuw geen enkele ridder voort, terwijl het geslacht Van Polanen alleen al in de veertiende eeuw dertien ridders telde[67].

In de vijftiende eeuw is de relatie tussen economische positie en ridderslag nog steeds waarneembaar. Opvallend is namelijk dat de leden van de hoge adel, de heren van Brederode, Egmond en Wassenaar en de burggraven van Montfoort, in de vijftiende eeuw vrijwel zonder uitzondering de ridderslag ontvingen. Ook enkele van hun naaste familieleden, zoals Jan († c.1460) en Filips († 1493) van Wassenaar, achtereenvolgende heren van Voorburg, Jan van Montfoort, heer van Hazerswoude, en Zweder van Montfoort, heer van Doorwerth, werden geridderd. Alleen de eerder genoemde Jacob van Gaasbeek, heer van Putten en Strijen, één van de meest vooraanstaande edelen in Holland en waarschijnlijk ook één van de rijkste, is als knaap gestorven. Hij was echter, zoals gezegd, een uitzondering[68]. Van de 26 leden van de Hollandse ridderschap die zich in de regeringsperioden van Filips de Goede en Karel de Stoute (1433-1477) lieten ridderen, behoorden er negen tot deze hoog-adellijke families[69]. Het wijst er op dat de riddertitel nog in ere was. Als leden van de hoge adel de moeite namen zich tot ridder te laten slaan, moet aan de titel nog steeds een zeker prestige verbonden zijn geweest.

De terugval in de riddertitel in de vijftiende eeuw werd vooral veroorzaakt door een gering animo in de middengroepen. De families Van Egmond-Merestein, Van Egmond-Zevenhuizen, Van de Lek, Van Matenesse, Van Raaphorst, Van Vliet, Van den Woude en andere die rond 1400 allen een ridder in hun gelederen hadden, lieten het wat dat betreft in de vijftiende eeuw afweten. Zij behoorden niet tot de hoge adel, maar zij waren evenmin te arm voor de ridderslag. Er is geen enkele reden om aan te nemen dat hun inkomsten sinds 1400 zozeer waren geslonken dat zij zich geen ridderlijke staat meer konden veroorloven. In het register *Valor feodorum* uit 1474, waarin de jaarlijkse inkomsten per leen zijn geregistreerd, behoren de hoofden van de genoemde geslachten tot de hogere inkomenscategorieën. Adriaan van de Lek moet zelfs tot de absolute top gerekend worden met een geregistreerd bedrag aan jaarlijkse inkomsten uit leengoed van 689 £ (van 40 gr.)[70]. Desondanks bleef hij knaap.

De daling van het aantal ridders in de vijftiende eeuw was geen exclusief Hollands verschijnsel. Genicot constateerde in Namen in de periode 1275 tot 1425 een daling van 78 naar 65 ridders[71]. Contamine stelde een vergelijkbaar verval vast voor Frankrijk en Engeland, Van Winter nam het ook in Gelre waar en Paravicini noemt de

67 Zie over het geslacht Van der Does o.a. J.W. Groesbeek, 'De oudste bewoners van het huis Ter Does te Leiderdorp', *Leidsch Jaarboekje* (1955) 59-79 en over Polanen o.a. A.W.E. Dek, 'Het nageslacht van Philips van Duivenvoorde, eerste heer van Polanen', *Ons Voorgeslacht*, XXXVIII (1983) 97-134.

68 A.C. de Groot, 'Zweder en Jacob van Gaasbeek in Zuid-Holland', *Zuid-Hollandse Studiën*, VIII (1959) 63-64.

69 Vergelijk daarentegen Van Uytven, 'Brabantse adel', 81: 'Het is opvallend dat van de 82 Brabantse edelen die zich in 1415 bij de statenfederatie aansluiten maar 39 een riddertitel dragen, en dat dit vooral de mindere edelen zijn. Voor de hoge heren stond hun adel immers toch buiten kijf'.

70 RAZH-AGH, inv. nr. 877, f. 106-107v.

71 Genicot, *Noblesse*, 182 en tableau xxxiv.

'Seltenheit der Ritterwürde' als één van de kenmerken van de ridderlijke wereld na 1400[72]. Het is dus van belang vast te stellen hoe de Hollandse ontwikkeling zich verhield, in absolute en relatieve zin, tot de situatie in de omliggende vorstendommen.

Helaas wordt de vergelijking bemoeilijkt vanwege het ontbreken van vergelijkbare studies, maar als we kijken naar Genicots studie over Namen, valt toch wel op dat het percentage van de bevolking dat de ridderslag had ontvangen daar groter was dan in Holland[73]. Een vluchtige vergelijking met Gelre, op basis van de tabellen bij Van Winter, leert dat Holland en Gelre in het midden van de vijftiende eeuw ongeveer een gelijk aantal ridders telden.

Een nauwkeuriger vergelijking is mogelijk op basis van de taxatieregisters van Karel de Stoute. In het laatste decennium van zijn regering heeft Karel de Stoute in zijn landen registers laten aanleggen van de jaarlijkse inkomsten uit leenbezit. Deze documenten bieden een prachtige doorsnee van de landelijke elite in de diverse gewesten en de gelijktijdigheid van de registratie maakt een redelijk betrouwbare vergelijking van de gegevens met betrekking tot diverse territoria mogelijk. In het Hollandse register[74] tellen we veertien ridders, waarvan er slechts drie behoorden tot de oude Hollandse adel: de heer van Naaldwijk en Jan en Filips van Wassenaar. Zeven ridders hadden hun voornaamste bezit buiten Holland. Enkelen van hen, zoals de stadhouder Lodewijk van Brugge, heer van Gruuthuse, de heer van Moerkerke, heer van de Merwede, en de graaf van Nassau, hoorden in feite primair tot de Vlaamse en Brabantse adel. Twee - de gebroeders Ruychrock - waren nieuwkomers (tabel 2).

Tabel 2. Ridders in het register 'Valor feodorum', 1474

Lodewijk van Brugge
Gerard van Harchies
Daniël van Moerkerke
Frank, heer van Moerkerke
Jan, heer van Montfoort
Jan van Montfoort
Hendrik van Naaldwijk
Jan, graaf van Nassau
Claes Ruychrock van de Werve
Willem Ruychrock van de Werve
Albrecht van Schagen
Filips van Wassenaar

72 Philippe Contamine, 'Points de vue sur la chevalerie en France à la fin du Moyen Age', *Francia*, IV (1976) 261-263; J.M. van Winter, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* (Groningen, 1962) 91; Werner Paravicini, *Die ritterlich-höfische Kultur des Mittelalters* (Enzyklopädie deutscher Geschichte XXXII; München, 1994) 41.

73 Genicot, *Noblesse*, 182.

74 RAZH-AGH 877.

Jan, heer van Wassenaar

Arend, heer van Zevenbergen

In het register van Frans Vlaanderen, dat wil zeggen de omgeving van Rijsel, een gebied met een inwonertal van nauwelijks een derde van Holland, tellen we 34 personen met de titel (mon)seigneur, tien worden *dame* genoemd en zijn dus getrouwd (geweest) met een ridder. Er zijn voorts 33 *messires*, een titel die duidt op de ridderwaardigheid, twee *ecuyers* en 37 overige *nobles*[75]. Ondanks de prominente positie van de stad Rijsel was Frans Vlaanderen dus 'ridderlijker' dan Holland. Helaas moeten we het voorlopig bij deze vergelijking laten. De overige taxatieregisters van Karel de Stoute zijn nog niet voldoende op dit punt onderzocht. Een volledig 'chevalogram' van de Bourgondische landen kunnen we dus niet bieden. Toch geven de cijfers wel te denken. Terwijl in Frans Vlaanderen nog circa 35% van de adel geridderd was, was dat in Holland slechts 15%.

Besluit

Dat brengt ons weer terug bij de opmerking van Huizinga over het vroege afsterven van de riddergeest in Holland. De door Huizinga gegeven voorbeelden waren niet relevant, maar zijn stelling lijkt voor het eind van de vijftiende eeuw toch enig hout te snijden. Rond 1400 was de riddertitel in Holland nog volop in ere, zozeer zelfs dat we van een ridderlijke *hausse* zouden kunnen spreken die prachtig aansluit bij het beeld dat Van Oostrom en de zijnen hebben geschetst van het Haagse hof in deze jaren en bij recente opvattingen over een internationale 'Ritterrenaissance' in de veertiende eeuw[76]. Vanaf circa 1430 wordt de riddertitel echter bepaald schaars in Holland.

In haar boekje over de middeleeuwse ridderschap uit 1965 verklaarde Van Winter deze ontwikkeling door te wijzen op het feit dat de oude ridderidealen waren bekoeld en dat er een 'veel nuchterder geest over de ridderschap was vaardig geworden'. Als gevolg daarvan vertoonde de ridderschap zich steeds minder op het slagveld en dáárom werden ridderpromoties schaars[77]. Nu lijken 'nuchtere geesten' in de vijftiende eeuw niet opvallend groter in aantal geweest te zijn dan in de veertiende en bovendien bleven ridders een belangrijke rol spelen in de laatmiddeleeuwse legers, maar dat neemt niet weg dat velen in de praktijk inderdaad afstand genomen hebben van ridderlijke activiteiten. Voor een belangrijk deel van de adel verloren geweldsuitoefening en martialiteit in de vijftiende eeuw aan betekenis als elementen van zelfbewustzijn en standslegitimatie[78].

Geldt dat in het bijzonder voor Hollandse edelen? Van hen staat vast dat zij in de

75 Hans Cools, 'Met raad en daad? Een doorkijk op een landelijke elite. Aristocratie in de Rijsselse kasselrij naar het einde van de vijftiende eeuw toe' (ongepubliceerde licenciaatsverhandeling Universiteit Gent, 1992) 82. Vergelijk *idem*, 'Le prince et la noblesse dans la châtellenie de Lille à la fin du XVe siècle: un exemple de la plus grande emprise de l'Etat sur les élites locales?', *Revue du Nord,* LXXVII (1995) 387-406.

76 Paravicini, *Ritterlich-höfische Kultur*, 40.

77 J.M. van Winter, *Ridderschap, ideaal en werkelijkheid* (Bussum, 1965) 93-96.

78 Roger Sablonier, 'Rittertum, Adel und Kriegswesen im Spätmittelalter', in: Josef Fleckenstein, ed., *Das mittelalterliche Turnier im Mittelalter. Beiträge zu einer vergleichenden Formen- und Verhaltensgeschichte des Rittertums* (Veröffentlichungen des Max Planck Instituts für Geschichte LXXX; Göttingen, 1985) 532-567.

vijftiende eeuw niet meer zo massaal *acte de présence* gaven in militaire campagnes als zij nog deden omstreeks 1400. Ridderlijke types waren er nog wel, maar ze waren zeldzamer geworden. Ridder Willem van Boshuizen, van wie in 1508 getuigd werd dat hij meer dan veertig jaar lang de Bourgondische vorsten had gediend, in veldtochten naar Frankrijk, in de slag bij Montlhéry (16 juli 1465), in het land van Luik (1467-1468), het beleg van Nijmegen, in Utrecht, Rotterdam en Montfoort, 'zonder daer inne gespaert te hebben lijf ofte goet'[79], vertegenwoordigde een minderheid. De carrière van Jan II van Wassenaar, die een 'echt ridderlijk leven' leidde, zeven tanden verloor bij de bestorming van Padua in 1509, streed tegen Lübeck aan de zijde van de Denen, in 1512 werd gevangen genomen door de Geldersen en in 1523 sneuvelde als opperbevelhebber van de Habsburgse legers in Friesland, was allerminst exemplarisch voor de Hollandse adel omstreeks 1500[80].

De bescheiden rol van Hollandse edelen in de vorstelijke legers in de Bourgondische periode hangt nauw samen met de grote afstand tot de vorst, die onder meer blijkt uit een vrijwel volledige absentie van Hollandse edelen aan het Bourgondische hof ten tijde van Filips de Goede en uit de duidelijke tegenzin van deze vorst om Holland te bezoeken[81]. Niet de 'Hollandse nuchterheid' of het 'burgerlijke volkskarakter', maar het ontbreken van een hofleven in Den Haag en een afstandelijke relatie tussen vorst en adel hebben de 'ontridderlijking' in Holland versterkt.

Ontridderlijking' is hier letterlijk bedoeld: het aantal ridders in de samenleving nam af. Het ligt voor de hand aan te nemen dat we hierin een symptoom mogen zien van een 'ontridderlijking' in bredere zin, een verminderde aantrekkingskracht van ridderlijke idealen en activiteiten. Om dat laatste te kunnen bewijzen, zouden we echter meer 'symptomen van de levenskracht van het laatmiddeleeuwse ridderwezen' aan een onderzoek moeten onderwerpen.

79 RAZH, Grafelijkheidsrekenkamer, Registers inv. nr. 492, f. 24v.

80 Vergelijk H.F.K. van Nierop, *Van ridders tot regenten. De Hollandse adel in de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw* (Hollandse historische reeks I; s.l., 1984) 11-14.

81 Werner Paravicini, 'Expansion et intégration. La noblesse des Pays-Bas à la cour de Philippe le Bon', *BMGN*, XCV (1980) 298-314 en J.G. Smit, *Vorst en onderdaan. Studies over Holland en Zeeland in de late middeleeuwen* (Leuven, 1995) 24-25.

Geleund over de onderdeur. Doorkijkjes in het Utrechtse buurtleven van de vroege Middeleeuwen tot in de zeventiende eeuw[1]

Llewellyn Bogaers

Inleiding

Op 10 februari 1551 drong het rumoer van een vechtpartij door tot de buren van de Utrechtse Zilverstraat-hoek Springweg. Het was vastenavond en zij dronken gezamenlijk een vaatje bier. Opgeschrokken door het lawaai namen enkele buurlieden poolshoogte. Zij zagen hoe vier mannen hun degen hadden getrokken tegen twee buurtgenoten. De kreet 'moord, moord' ging door de straat. Hierop pakten de buren wat er aan wapens voorhanden was, stok, hellebaard of knevelstaf, en gingen de straat op. Het kwam tot een treffen, waarbij bloed vloeide. Onder leiding van een oudere buurtbewoner gaven de buren nog diezelfde dag de vechtpartij aan bij de rechterlijke instanties[2].

Doelstelling

Dit verhaal getuigt van solidariteit onder buren, de bereidheid om naar de wapens te grijpen als één hunner in gevaar leek. Die betrokkenheid is niet zo vreemd in een samenleving waar de buurt, geografisch beperkt in omvang, een gemeenschap vormde die plichten, rechten en rituelen kende. Dit artikel belicht het Utrechtse buurtwezen vanuit verschillende invalshoeken. Het historiografische en theoretische overzicht wordt gevolgd door een beknopte schets van de middeleeuwse situatie, waarin sociale aspecten van het buurtleven centraal staan. Op grond hiervan wordt een voorlopige conclusie geformuleerd die als opmaat geldt voor het *pièce de résistance*: de gang van zaken in de welvarende Utrechtse buurt 'Onder de Snippevlucht'. Aan de hand van de reglementen, jaarrekeningen en ledenlijsten die uit de zeventiende eeuw bewaard zijn gebleven, is een minutieuze reconstructie van het buurtwezen aldaar gemaakt. Van bewoners is vastgesteld waar zij woonden, met wie zij trouwden, wat hun familie-achtergrond was, hun beroep, sociale status, vermogen en gezindte. Deze reconstructie geeft belangwekkende informatie over de politieke, sociale en religieuze verhoudingen in Utrecht nadat de stad zich bij de Opstand had aangesloten (1576) en tot de reformatie was overgegaan, wat tot een verbod op de openbare uitoefening van de katholieke eredienst had geleid (1580).

1 Onderzoek naar buurtleven is sprokkelwerk. Marten Jan Bok, Martin de Bruijn, wijlen dr. Murk van der Bijl, Ronald Rommes, Cees van Schaik, Bini van der Wal en W.A. Wijburg stelden mij gul allerlei gegevens ter beschikking. Voor hun visie op een eerdere versie van dit artikel dank ik Marten Jan Bok, Martin de Bruijn, Ronald Rommes, Wim Rongen en Kaj van Vliet van harte. Dit artikel werd mede gefinancierd door de Stichting voor historisch onderzoek (SHO), die wordt gesubsidieerd door de Nederlandse organisatie voor wetenschappelijk onderzoek (NWO).

2 Rijksarchief Utrecht, Hof van Utrecht, inv. 39-1, 104, proces-verbaal met betrekking tot de Zilverstraat.

Historiografisch overzicht

Prosopografie is een nieuw element in de geschiedschrijving van het buurtwezen. In de laatste decennia heeft het buurtonderzoek zich enorm ontwikkeld, de dynamiek van het buurtleven staat volop in de belangstelling. Van oudsher kent buurtonderzoek zowel een institutioneel als volkskundig aspect[3]. Inventariserend onderzoek is nog steeds gebruikelijk[4], maar een conceptuele benadering en een actuele vraagstelling vormen steeds vaker het uitgangspunt. Men vraagt zich af hoe het met de saamhorigheid in de buurt gesteld was en of de anonimiteit in de loop der eeuwen is toegenomen[5], en hoe de communicatie tussen het stadsbestuur en de stedelijke bevolking verliep[6]. Om de interactie te ontcijferen wordt - vooral voor onderwerpen uit de vroeg-moderne tijd - gebruik gemaakt van inzichten en modellen uit de sociologie en culturele antropologie. Operationele begrippen als disciplinering, beschavingsoffensief, tegencultuur, eer en oneer, conflictbeslechting, toeëigening van culturen en het investeren van sociaal kapitaal zijn in zwang[7]. Het merendeel van deze termen veronderstelt een conflictsituatie. Vanaf het laatste kwart van de zestiende eeuw is dit gezichtspunt niet helemaal onterecht - het is de tijd van de Opstand en de reformatie - en toch is voorzichtigheid geboden: van de begrippen gaat een dwingende werking uit, zij suggereren een bewuste strategie.

Onderzoek wijst uit dat zich aan het einde van de zestiende eeuw een aantal ingrijpende wijzigingen in het buurtwezen heeft voorgedaan. In een aantal steden, waaronder Leiden en Gent, is de stedelijke overheid zich na de Opstand nadrukkelijk met de buurt gaan bemoeien. Beide steden, maar zeker Gent, kenden van oudsher een bloeiende buurttraditie. In Leiden kwam het in 1593 van stadswege tot een

3 J. ter Gouw, *De volksvermaken* (Haarlem, 1871) passim, specifiek 530-552; Llewellyn Bogaers, 'Een kwestie van macht? De relatie tussen wetgeving op het openbaar gedrag en de ontwikkeling van de Utrechtse stadssamenleving in de zestiende en zeventiende eeuw', *Volkskundig Bulletin*, XI (oktober 1985) ii, 102-126.

4 A.G.A. van Rappard, 'De 's-Gravenhaagsche buurten', *Mededeelingen van de Vereeniging ter beoefening der geschiedenis van 's Gravenhage*, I (1863) 83-198; C.W. Wagenaar, 'Over buurten, buurtleven en het buurtschoutambt in Utrecht', *Utrechtsch Jaarboekje*, LVII (1897) 279-313; G. Th. H.C. Pieck, 'Jan van Hout en de Leidse buurten', in: Dick E.H. de Boer, ed., *Leidse facetten* (Zwolle, 1982) 35-51; Johan Decavele, 'De gebuurten tot omstreeks 1800', in: Johan Decavele, ed., *Gebuurteleven en dekenijen te Gent, 14de-20ste eeuw* (Gent, 1992) 9-52.

5 Catharina Lis, Hugo Soly, 'Neighbourhood social change in West-European cities sixteenth to nineteenth centuries', *International review of social history*, XXXVIII (1993) i, 1-30; Herman Roodenburg, 'Naar een etnografie van de vroegmoderne stad: de "gebuyrten" in Leiden en Den Haag', in: Peter te Boekhorst, Peter Burke, Willem Frijhoff, ed., *Cultuur en maatschappij in Nederland 1500-1850, een historisch-antropologisch perspectief* (Meppel, Amsterdam/Heerlen, 1992) 219-243.

6 H. Deceulaer, 'Stadsbestuur en buurtbewoners in Gent. Interactie, participatie, en publieke opinie, 1658-1668', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CX (1995) 19-26.

7 Herman Pleij, 'Van keikoppen en droge jonkers. Spotgezelschappen, wijkverenigingen en het jongerengericht in de literatuur en het culturele leven van de late Middeleeuwen', *Volkskundig Bulletin*, XV (oktober 1989) iii, 297-315; Roodenburg, 'Naar een etnografie'; Lis, Soly, 'Neighbourhood'; Marc Jacobs, 'Sociaal kapitaal van buren. Rechten, plichten en conflicten in Gentse gebuurten (zeventiende-achttiende eeuw)', *Volkskundig Bulletin*, XXII (oktober 1996) ii, 149-176.

reorganisatie, waarbij de buurten flink aan autonomie inboetten[8]. De vraag dringt zich op of

8 Pieck, ‘Jan van Hout’, 41-50.

politieke en religieuze spanningen hieraan debet waren. In Gent legde het armlastige stadsbestuur de buurten na 1584 steeds meer taken op[9]; de buurtdeken nam in aanzien en macht toe, doch de buurtbewoners waren niet onverdeeld gelukkig met de nieuwe gang van zaken. In de analyse van de spanningen die de overheidsbemoeienis in de buurt veroorzaakte, wordt soms te weinig op de breuk met de middeleeuwse traditie gewezen; het buurtwezen wordt vooral in de eigentijdse context belicht[10]. Het gebruik van concepten van buitenaf geeft nog meer vertekening: incidenten worden overbelicht, de dagelijkse gang van zaken komt onvoldoende uit de verf[11]. Wanneer van tradities binnen het buurtwezen wordt afgeweken, en de buurt terrein van manipulatie wordt, dan moet heel precies worden vastgesteld wie de actoren zijn, wat zij beogen, en welke reactie zij oproepen, bij wie en waarom. Het artikel van Deceulaer geeft een goed overzicht van de factoren die in de analyse betrokken dienen te worden. Het is fijnmazig onderzoek, waarbij alle vooronderstellingen op hun feitelijke waarde getoetst worden. Zijn conclusies geven een genuanceerd beeld van de interactie tussen buurtbewoners en stadsbestuur.

Naar mijn mening kan het buurtleven van de vroeg-moderne tijd niet zonder de middeleeuwse traditie begrepen worden, ook al hebben zich sindsdien ingrijpende verschuivingen in de sociaal-politieke en culturele verhoudingen voorgedaan. Uit de eigen - complexe - geschiedenis dienen de operationele begrippen te worden afgeleid. In dit artikel staat mij een integrale benadering van buurtgegevens voor ogen: het materiaal wordt binnen de eigen context vanuit zoveel mogelijk gezichtshoeken bekeken; waar mogelijk worden dwarsverbanden gelegd. Dit levert verrassende doorkijkjes op.

Oorsprong

In de benaming van de Buurkerk hebben de geburen te Utrecht een onuitwisbaar spoor nagelaten. Deze oudste parochiekerk van Utrecht ligt in het hartje van de stad en stamt mogelijk al uit de tiende eeuw. In het Latijn heet de Buurkerk ‘ecclesia civilis’, de kerk der burgers. Keulse bronnen hebben onlangs prijsgegeven dat buuren

9 Decavele, ‘De gebuurten’, 25.

10 Jacobs, ‘Sociaal kapitaal’, maakt onvoldoende duidelijk dat het ongenoegen van zeventiende- en achttiende-eeuwse Gentse buurtbewoners ook uit een breuk met de middeleeuwse traditie voortkwam.

11 Het concept van de omgekeerde wereld waar Peter Burke en Herman Pleij c.s. naar verwijzen, kan ik in het laat-middeleeuwse Utrecht niet terugvinden. Hier zijn nauwelijks sporen van een tegencultuur te vinden, laat staan dat zij van invloed zijn geweest op de dagelijkse gang van zaken. Verwijzingen naar charivari en spotrijken ontbreken nagenoeg, wat niet wil zeggen dat er geen jongerenverenigingen waren en er op feesten en partijen niet met één en ander de draak gestoken werd. Marginaliteit is geen goede ingang om de late Middeleeuwen te begrijpen, burger- of inwonerschap was een veel te belangrijk bestanddeel van de middeleeuwse identiteit: er was zorg voor de gemeenschap waar men deel van uitmaakte. De gemeenschapszin loopt als een rode draad door mijn binnenkort te verschijnen dissertatie die het laatmiddeleeuwse geloofsleven tot onderwerp heeft.

burgerschap inderdaad elkaars equivalent waren[12]. Het ligt voor de hand dat dit in Utrecht ook zo was: de geschiedenis van beide steden vertoont grote overeenkom-

12 Gerd Müller, Hugo Stehkämper, 'Ueber das Kölner Bürgerrecht', in: *Kölner Neubürger, 1356-1798* (Keulen, 1975) I, xi-xvii.

sten: Utrecht maakte deel uit van het aartsbisdom Keulen; tussen beide steden bestonden intensieve religieuze en economische contacten[13]. Al vroeg heeft de strijd tegen de machtige kerkelijke grondheren de buren, de Utrechtse leken-grondbezitters en -bewoners, geactiveerd om zich krachtig te organiseren[14]. Reeds in 1122 - toen het *recht, gewoonterecht en privilege* van de stad bevestigd werden - bleken vooraanstaande Utrechters een volwaardige gesprekspartner van keizer Hendrik V. In het Utrechtse grondgebied waren toen - buiten de immuniteiten of rechtsgebieden van de vijf kapittels en de St. Paulusabdij - minstens vijf woonkernen te onderscheiden, die globaal de parochies van de Buur-, Jacobi- en Nicolaikerk omvatten, Oudwijk en wellicht ook Springwijk. In 1122 omringde de stadswal al deze entiteiten. In een proces van eeuwen smolten deze bestuurlijke eenheden tot één geheel samen en ontwikkelden de oorspronkelijk onvrije lekenbewoners zich tot gelijkberechtigde burgers, die zelf voor bestuur, wetgeving, rechtspraak en verdediging zorg droegen. De politieke invloed die de gilden van 1304 tot 1528 genoten, is hiervan het meest overtuigende bewijs; de burgerwacht was tot 1528 een doeltreffend instrument om de stedelijke autonomie te garanderen. De politieke en militaire invloed der burgers vormde de grondslag voor de Utrechtse identiteit en is in het algemeen een sleutel om de gang van zaken in Utrecht te begrijpen[15]; ook de hechte buurttraditie dient in deze context te worden bezien.

Sporen van laat-middeleeuws nabuurschap

De archieven geven niet veel systematische informatie over het buurtleven in de Middeleeuwen. Langdurig onderzoek is vereist om tot een enigszins samenhangend beeld te komen, maar geduld loont de moeite. Door tal van bronnen - met name verordeningen en straf- en civiele rechtspraak - te combineren tekent zich een beeld af van het dagelijks leven.

Het oudst bekende buurtreglement dateert uit 1391[16]. Het is een overeenkomst tussen de ambachtsheer van het recent ontstane buitengerecht[17] Lauwerecht en de 'gemeene buren' met betrekking tot de wederzijdse rechten en plichten[18]. Doel van het verdrag was 'om ons selven te meerren ende mit malckanderen in meerre rusten ende vrentschap te blieven'. Op de eerste plaats worden dan ook de boetes bij vecht-

13 Kaj van Vliet, 'Markt in middeleeuws Utrecht' (Onuitgegeven doctoraalscriptie middeleeuwse geschiedenis; Utrecht, 1991) *passim*.

14 In deze context heeft het begrip buur niet alleen een territoriale, maar vooral een juridische en vermogensrechtelijke connotatie, zie M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede. Een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de middeleeuwen* (Utrecht, 1994) passim.

15 Mijn bijdragen aan de *Geschiedenis van de provincie Utrecht* (Utrecht, 1997) zijn vanuit het identiteitsperspectief geschreven.

16 P.W.A. Immink, 'De stadsvrijheid van Utrecht', in: *Opstellen aangeboden aan prof. jhr. dr. D.G. Rengers Hora Siccama 1906-1942* (Utrecht, 1942) bijlage IV, 432-433.

17 De Bruijn, *Husinghe*, 208, definieert een buitengerecht als een rechtbank die in een deel van de stadsvrijheid van Utrecht de lage rechtspraak uitoefende.

18 Lauwerecht lag buiten de stadspoort in de stadsvrijheid van Utrecht. Over dit gerecht: Immink, 'De stadsvrijheid', 343-348.

partijen genoemd. Tal van procedures staan er beschreven, zoals het winnen van buurschap, de overdracht van huis of erf, buurspraak en besluitvorming, de verplichting elkaars begrafenis bij te wonen, onderhoud en schoonhouden van de straat, en inkomsten en beheer van de buurpot. Het verdrag streefde naar duidelijke en redelijke afspraken: wanneer de buren niet tot een besluit kunnen komen, zal men een rondvraag houden 'ende waer die meeste parthie by bleven, dat soude die mynste perthye volgen'. De inhoud vertoont veel overeenkomsten met (iets) latere reglementen uit het Utrechtse stadsgebied[19] en met vroegere reglementen die van elders bekend zijn, met name uit het oosten van het land[20].

Uit andere bronnen is nog bekend dat in de Utrechtse buurten de buren persoonlijk verantwoordelijk waren voor de openbare werken en de openbare veiligheid en voor de brandpreventie en -bestrijding. Ook vormden zij de dragende kracht achter de organisatie van openbare - al dan niet christelijke - feesten[21]. Een enkele keer speelden wijken een rol in de verdediging van de stad[22] en werden zij ingeschakeld bij de inning van een verplichte lening[23].

Solidariteit

In de late Middeleeuwen was de buurt zelf in hoge mate verantwoordelijk voor het eigen wel en wee. Solidariteit en lotsverbondenheid waren derhalve essentieel; zij vormen wellicht een betere ingang om het buurtleven in het *ancien régime* te onderzoeken dan strategie en conflict. In de inleiding gaf ik al een staaltje van de solidariteit die onder buurtbewoners te vinden is. Buren grepen wel vaker in als ruzies uit de hand dreigden te lopen, zelfs wanneer die privé, binnenshuis gebeurden[24]. Burenhulp was gewoon: ten behoeve van arme buurtbewoners ging men wekelijks rond met de armenbus. Op deze manier werd de naastenliefde wel heel concreet in praktijk gebracht, en daar zijn nog wel meer staaltjes van te geven. Een schepenakte uit IJsselstein laat een tot nu toe onbekend aspect van het buurtcontact zien[25]: een zieke vrouw had haar buurvrouw gevraagd te komen. Waarschijnlijk bestond er tussen beiden een conflict, want de buurvrouw ging naar de schepenen en vroeg hen haar te vergezellen. Aan de zieke vrouw en haar zoon vroegen zij wat zij van de buurvrouw verlangden, waarop de zoon antwoordde 'dat zy begeerden van haer gesegent te worden, sulcx andere bueren gedaen hadden'. De buurvrouw voldeed welwillend aan dit verzoek.

19 Onder meer uit 1440 met betrekking tot de Bemuurde Weerd (Immink, 'De stadsvrijheid', bijlage III), 1597 met betrekking tot de Snippevlucht (Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Stadsarchief II, 121, vroedschapsresoluties, f. 158v, 14 maart 1597), 1614 met betrekking tot de Lichte en Donkere Gaard (GAU, Suppl. SA I-III 150), 1630 met betrekking tot de Snippevlucht (GAU, Suppl. SA I-III 149), ca. 1650 met betrekking tot de buurt rond het door Abraham Dole gestichte klooster aan de Hamburgerstraat (GAU, Suppl. SA I-III 165).

20 Immink, 'De stadsvrijheid', 346.

21 Bogaers, 'Een kwestie', 111-114.

22 GAU, SA I 16, Buurspraakboek (BSB), 1492, f. 43v-46v. Gewoonlijk was de stadsverdediging voorbehouden aan de gilden.

23 Dit was in 1493 het geval (GAU, SA I 623, Register van geldlening).

24 RAU, Hof van Utrecht (HvU), inv. 39-1, 99-3 criminele sententiën, 13 nov. 1565.

25 RAU, HvU, inv. 39-3, 652-69 (IJsselstein), onder N, dd. 25 juli 1597 (o.s.).

Op haar vraag of zij nog meer kon doen, werd ontkennend geantwoord: ‘ghy hebt nyet meer gedaen als andere buyren, wy begeem nyet meer’. Verzoend met haar naasten - de zegen houdt wederzijdse vergeving in - kon de vrouw sterven of beter worden. De betrokkenheid aan het sterfbed zet zich voort in het begrafenisritueel[26].

Buurtbewoners schroomden niet hun solidariteit tot voor de rechtbank uit te dragen. Met name kwamen zij op voor ongehuwde moeders en hun kinderen. Zo maakten zij kenbaar wie de vader van moederloze kinderen was[27] en sleepten zij een man voor de rechtbank die weigerde bij te dragen aan het levensonderhoud van zijn onwettige dochter[28]. In 1623 kreeg de weduwe Maria Christiaens de volledige steun van haar buren toen zij de rechtbank verzocht haar man toch eervol te mogen laten begraven, ondanks het feit dat hij mogelijk zelfmoord had gepleegd[29]. Telkens weer nam de rechtbank de verklaringen van buurtgenoten serieus, al wil dit niet zeggen dat elke interventie gehonoreerd werd. De handhaving van de onderlinge harmonie ging het stadsbestuur ter harte. Toen Mariken de beschuldiging dat Gerrit een kandelaar gestolen had niet kon waarmaken, moest zij niet alleen de stedelijke raad en Gerrit om vergeving vragen, ook moest zij ‘in hoer buerte’ vertellen ‘dat zy qualick hieraen geseyt heeft’[30].

Conflicten

Van conflicten binnen de buurt is maar weinig doorgedrongen tot de criminele rechtspraak. Slechts een enkele keer deden de buren een beroep op de rechtbank om hun problemen op te lossen. In 1548 hadden de buren van Jannichen Camerlincx en Lysbet de weduwe van Gysbert Gerbrantsz. genoeg van hun ‘onbehoirlick regiment’. Zij dienden een klacht in bij de schepenbank, die bepaalde dat beide partijen elkaar niet in woord of daad mochten misdoen en dat de twee vrouwen hun leven moesten beteren[31]. In 1626 kwamen buren uit het Catharijnesteegje bij Vredenburg in het geweer tegen een buurvrouw die al jaren agressief was. De druppel die de emmer

26 De centrale stelling die Luuc Kooijmans in zijn uiterst lezenswaardig boek *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw* (Amsterdam, 1997) poneert, namelijk dat de instrumentele betekenis van de vriendschapsrelatie in het ancien régime van groter belang was dan de emotionele waarde, kan ik niet onderschrijven. Hij creëert een tweedeling, waar eenheid was, een tegenstelling tussen polen die juist evenwicht mogelijk maakten. In feite formuleert hij een hedendaags dilemma. De betekenis die vriendschap destijds had, is een spiegel voor de moderne mens: vriendschap was een argument in het maken van keuzes. Die zedelijk dwingende èn dragende kracht van vriendschap wordt in de huidige samenleving minder ervaren, daar de Sociale Dienst, de verzekeringsbank en het pensioenfonds het - anonieme - sociale vangnet vormen.

27 GAU, SA I 657, criminele informatiën, dd. 28 sept. 1558, dossier 57, nr. 4; GAU, SA I 13, Raads Dagelijks Boek (RDB), f. 159v, 16 aug. 1580.

28 GAU, SA I 13, RDB, 10 juli 1545, f. 165r-v.

29 GAU, SA II 2244, criminele stukken, dossier 13, 16 mei 1623. Voor het levensverhaal van deze vrouw, zie L.C.J.J. Bogaers, ‘Maria Christiaens, een vrouw uit duizenden’, in: *Utrechtse biografieën*, IV (Utrecht, 1997).

30 GAU, SA I 13, RDB, 31 jan. 1491, f. 99v.

31 GAU, SA I 13, RDB, dd. 7 sept. 1548, f. 81r-v.

deed overlopen, was niet alleen het feit dat zij een buurvrouw voor ‘schele en hoer’ had uitge-

scholden, maar haar ook nog had aangevallen en haar rok opengescheurd. De schepenbank oordeelde dat de vrouw de buurt zo spoedig mogelijk moest verlaten[32].

Ook in processen-verbaal komen buurtconflicten zelden ter sprake. Bij uitzondering liep een conflict tussen buren uit de hand, zoals die keer toen de schoenmaker Dirck Verhaer zijn buurman een lening terugvroeg. In plaats van het geld werd hem voor de voeten geworpen dat hij 'een schelm en rabauw'[33] was en werd hij met geweld het huis uitgezet. Dat was teveel voor het eergevoel van de schoenmaker. Hij ging naar huis, haalde een mes en daagde de buurman uit tot een openlijk gevecht. De buurman liep een verwonding op, waaraan hij vier weken later is overleden. In het verzoek om gratie betwijfelde de schoenmaker of alleen de verwonding daar debet aan was, misschien speelde de levenswijze van het slachtoffer wel een rol 'als sittende by een boelscap'[34]. Een slechte reputatie speelde iemand wel vaker parten. Bij het gerechtelijk vooronderzoek tegen een zekere Mary, die in 1571 bij een vechtpartij betrokken was geweest, verklaarde een buurvrouw dat Mary niet alleen een vaste minnaar had, doch ook geregeld Spaanse soldaten ontving[35].

Ruzies tussen buren komen soms pas bij diepgaand biografisch onderzoek aan het licht. Nadat Karel V in 1528 de wereldlijke macht van de Utrechtse bisschop had overgenomen leefden onder de stadsbevolking allerlei ressentimenten. Aan de machtsovername was een factiestrijd vooraf gegaan die de bevolking verdeeld had. Nog in 1533 weigerde Claes Weyman een drankje aan te nemen van Jan Aertsz. van Buesichem, een buurman van zijn broer Jan Weyman uit de Boterstraat, met de woorden 'ick en drinck nyet met verreders'. Claes was de bisschop trouw gebleven, Jan Aertsz. had tot de opstandige partij gehoord. Toen de schout zich met de zaak ging bemoeien en de woordenwisseling voor de schepenbank bracht, ontkenden beiden de zwaarte van de beschuldiging: het was slechts scherts geweest[36]. De spanningen waren er wel, maar de overheid had er zich niet mee te bemoeien.

Verreweg de meeste sporen van buurtconflicten treffen wij aan in de civiele rechtspraak, waar buren hun geschillen over huis en erf uitvochten. De conclusie kan dus zijn dat de meeste problemen intern werden opgelost, tenzij er eigendomsverhoudingen in het geding waren. Het is maar de vraag of de buurtrechtspraak er vaak aan te pas kwam. In het buurtboek van de Snippevlucht wordt maar één rechtzaak vermeld[37]. Onder de competentie van de buurt ressorteerde uiteraard geen criminele of civiele rechtspraak - die was voorbehouden aan de schepenbank van de stad Utrecht -, maar wel interne ruzies en geschillen die niet gewelddadig van aard waren.

32 GAU, SA II 2244, criminele stukken, dossier 24.
33 Over schelden in Nederland, zie de bundel 'Schimpen en schelden. Eer en belediging in Nederland, ca. 1600-ca. 1850', *Volkskundig Bulletin*, XVIII (dec. 1992) iii.
34 RAU, HvU, inv. 39-1, 99-3 criminele sententiën, dd. 17 mei 1564, vonnis nr. 117. Een vonnis is overigens niet bekend. 'Boelscap' betekent volgens het *Middelnederlandsch Woordenboek* 'een vooral ongeoorloofde liefdesbetrekking'.
35 GAU, SA I 657, criminele informatiën, dossiernr. 22, dd. 24 januari 1571.
36 GAU, SA I 13, RDB, f. 81v, 23 juni 1531. Zie over de familie Weyman: Llewellyn Bogaers, 'De religieuze gedrevenheid van Dirck Weyman in het licht van de lotgevallen van een Utrechtse glasmakersfamilie in de zestiende eeuw', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1993) 67-116.
37 Deze zaak komt in het vervolg ter sprake.

Leven op straat

In de Middeleeuwen was er grote betrokkenheid bij wat er op straat gebeurde[38]. Ook in de winter zaten de buren voor hun huis of hingen zij over de onderdeur. Menig waardevolle tip kon zo de politie worden toegespeeld. Johan Hermansz. verklaarde hoe hij 'over syn doer leggende' gezien had dat op zondagavond 22 december 1555 een man - die inmiddels als dief herkend was - haastig was komen aanlopen en zijn gestolen waar bij een huis had afgegeven. Mede op grond van zijn getuigenis konden de bewoners van dit huis voor heling worden gearresteerd[39]. Een vrouw die op vastenavond 1551 in de namiddag voor haar deur zat, waarschuwde een man dat hij achtervolgd werd. Hij draaide zich om en doodde zijn belager[40].

Rond de Opstand

Ook in Utrecht zijn er aanwijzingen dat het buurtleven vanaf het laatste kwart van de zestiende eeuw aan verandering onderhevig was. Waarschijnlijk namen de buurten met de heroprichting van de burgerwacht in 1572 in betekenis toe. In ieder geval zijn er sindsdien buurtreglementen[41] en buurtschoutstaven, de staf die de buurtschout droeg als teken van zijn waardigheid, bewaard gebleven[42]. De burgerwacht was territoriaal georganiseerd waarbij de stad in acht kwartieren was ingedeeld. Het optreden van de burgerwacht bewerkstelligde dat Utrecht zich bij de Opstand aansloot en tot de reformatie overging. De burgerhoplieden speelden een rol bij de inning van belastingen[43] en bij de volkstelling van 1623[44]. Ook adviseerden zij het stadsbestuur over de toelating van katholieken tot het burgerschap[45].

Ten aanzien van het interne functioneren van de buurten was het stadsbestuur ook na 1580 behoorlijk terughoudend. Sommige buurten - zoals de Snippevlucht - behielden het recht zelf hun bestuur te kiezen, bij andere buurten koos de magistraat uit een voordracht[46]. Speelde vrees voor samenscholing en oproer hierin een rol?

38 Op grond van institutionele continuïteit en politieke en religieuze verhoudingen ben ik van mening dat de geschiedenis der Nederlanden aan coherentie wint, wanneer wij de Middeleeuwen tot aan de Opstand laten voortduren. Ik ben mij bewust dat ik met deze visie afwijk van de gebruikelijke periodisering die de Middeleeuwen in 1500 of nog vroeger laat eindigen.

39 GAU, SA I 657, criminele informatiën, dossier 2, dd. 30 dec. 1556 [lees: 1555].

40 RAU, HvU, inv. 39-1, 104 proces-verbaal met betrekking tot de Zilverstraat, getuigeverklaring van Lysbeth Aelbert Lambertsz. die mesmaker huysfrouwe op 11 februari 1551.

41 Zie boven noot 19.

42 Centraal Museum Utrecht. *Catalogus van het historisch museum der stad* (Utrecht, 1928) nrs. 1666-1674.

43 Bijvoorbeeld GAU, SA I 13, RDB, 30 sept. en 2 okt. 1577; GAU, SA II 121, vroedschapsresoluties, 22 januari 1578, 9 mei 1580. Nog een kleine eeuw later werden buurtschouten ingeschakeld bij de inning van belastinggelden, zie GAU, VV01 stedelijke publikatiën, doos 1793-1794, en GAU, collectie Booth 359, 43 (1672-1673) dd. 19 jan., 30 jan. en 27 febr. 1673.

44 GAU, SA II 2064, resolutiën schutterij, onder meer 3 november en 2 december 1623.

45 GAU, SA II 121, vroedschapsresoluties, 18 april 1724, 8 februari 1740 en 6 maart 1752.

46 Dit gold onder meer voor de buurt rond Abraham Dole [de tegenwoordige Lutherse kerk aan de Hamburgerstraat], waar veel doopsgezinden woonden, en voor de buurt aan de westzijde

van de Oudegracht tussen de Reguliers- en Smeebrug (GAU, Suppl. SA I-III 165, buurtboek Abraham d'Oly, art. I, en 166, buurtboek Oudegracht westzijde).

en andere vormen van openbaar ritueel werden verboden[47]. Net als in Gent werden de buurtschouten soms ingeschakeld bij zaken van algemeen belang. In 1614 moesten zij de (behoeftige) vreemdelingen in hun buurt registreren[48]. Uit de zestiende eeuw is mij geen voorbeeld bekend, waarin het stadsbestuur de medewerking van de buurt inriep voor het handhaven van de openbare orde. Deze taak was voorbehouden aan de schout met zijn dienaren en aan de dag- en nachtwacht. Dit wil niet zeggen dat de buurt niet optrad bij ongeregeldheden. De bewoners van de Zilverstraat grepen in toen de veiligheid op straat in het geding was en gaven de vechtpartij aan bij de rechterlijke instanties.

Een voorlopige conclusie

Uit het voorafgaande blijkt dat de betekenis van het Utrechtse buurtleven in de Middeleeuwen geenszins eenduidig is, territoriaal noch inhoudelijk. De stad Utrecht kende tot ver in de Middeleeuwen meerdere indelingen, die alle naast elkaar en door elkaar heen bestonden. Te onderscheiden zijn de immuniteiten, de parochies, de verschillende rechtsgebieden, de militaire indeling, het Boven- en Benedeneind, en de verschillende wijken en buurten. Ook de term 'buur' had meerdere gelaagdheden. Aanvankelijk kende buurschap zowel een territoriale als vermogensrechtelijke en juridische component die zich uiteindelijk in politieke termen liet vertalen[49]. Men kan derhalve concluderen dat in laat-middeleeuws Utrecht de term buur(t) een vloeiend begrip was, waarvan de concrete betekenis alleen in de specifieke context kan worden vastgesteld[50]. Enerzijds hebben de grote woonkernen zich tot één stadsgemeenschap aangesloten (die een onderscheid maakte tussen burgers, inwoners en vreemdelingen), anderzijds hebben zich uit deze kernen steeds kleinere eenheden afgesplitst. Slechts uit een handvol gegevens wordt een buurtleven op micro-niveau zichtbaar. Nauwgezette studie maakt duidelijk dat de dynamiek in een buurt misschien wel het meest bepaald werd door een samengaan van formele en informele contacten[51]. Zowel ongeschreven als nauw omschreven regels hadden invloed op de gang van zaken, doch lieten ruimte voor persoonlijke invulling en voor initiatieven van onderaf[52]. Voor begrip van de dynamiek van het buurtwezen in het *ancien régime* is

47 Bogaers, 'Een kwestie'.

48 Onder meer GAU, SA II 121, vroedschapsresoluties, 4 april 1614, f. 21 v-22. Roodenburg en Deceulaer signaleren een soortgelijke ontwikkeling in respectievelijk de Hollandse steden en Gent (Herman Roodenburg, '"Freundschaft", "Brüderlichkeit" und "Einigkeit". Städtische Nachbarschaften im Westen der Republik', in: T. Dekker, e.a., ed., *Ausbreitung bürgerlicher Kultur in den Niederlanden und Nordwestdeutschland* (Münster, 1991) 10-24; Deceulaer, 'Stadsbestuur', 16).

49 In het begin van de vijftiende eeuw had de schepenbank de functie van de dagelijkse gerechten overgenomen, een lot dat de tijnsgerechten op één na in de zestiende eeuw wachtte (De Bruijn, *Husinghe*, 369-370, 378, 422).

50 Ook David Garrioch, *Neighbourhood and community in Paris, 1740-1790* (Cambridge, 1986) komt tot deze conclusie.

51 Vergelijk Jane Jacobs, *The death and life of great American cities* (New York, 1961).

52 Dit is de tendens in hedendaags onderzoek, zie het historiografisch overzicht van Lis, Soly, 'Neighbourhood', m.n. 8-14.

het overigens van cruciaal belang te zien dat de taken waarvoor de buren zich gesteld zagen, voor een

1 Detail van de plattegrond van de stad Utrecht, *Trajectum* (Frans Hogenberg, tussen 1569 en 1572, GAU, TA C 11.959). In de bocht van de Oudegracht tussen de Bakkerbrug en de Plaats ligt de Snippevlucht. De huizen aan de werf zijn goed zichtbaar. De buurt ligt in het bestuurlijke en economische hart van de stad, de Buurkerk is op een steenworp afstand.

zekere coherentie zorgden. In dit opzicht waren de buurten een even vitaal onderdeel van de samenleving als al die andere netwerken waar de buren deel van uitmaakten: familie, kerk, gilde, broederschap, burgerwacht, schutterij, etcetera.

Onder de Snippevlucht[53]

Eén buurt leent zich uitstekend voor nader onderzoek. Het is de buurt 'Onder de Snippevlucht', waarvan het oudste buurtboek van de stad Utrecht bewaard is gebleven[54]. Het boek loopt, met onderbrekingen, van 1630 tot 1793. De eerste periode omvat de jaren 1630-1656. Het bevat twee buurtreglementen en geeft informatie over de samenstelling van het bestuur en de jaarlijkse inkomsten en uitgaven. Deze gegevens vormen het uitgangspunt voor het onderzoek naar het leven in deze buurt.

De Snippevlucht lag aan de westzijde van de Oudegracht, schuin tegenover het huidige stadhuis dat na de machtsovername van Karel V als zodanig was ingericht, tussen de Stadhuisbrug en de Bakkerbrug in, waar nu respectievelijk de boekhandel Broese-Kemink en de kledingzaak Claudia Straeter gevestigd zijn. De prominentie van de wijk wordt wellicht het best zichtbaar als wij ons bedenken dat ook het middeleeuwse stadhuis in haar midden lag. Oorspronkelijk maakte de Snippevlucht deel uit van Stathe, één van de eerste buurten in Utrecht waar buiten de burcht - op het huidige Domplein - bewoning was. Stathe was vanouds de wijk van de kooplieden, en is dat tot op de dag van vandaag gebleven. Ook was hier de dagelijkse groente- en fruitmarkt gevestigd. In de Middeleeuwen waren er nog huizen aan de grachtzijde op de werf, doch die zijn op last van het stadsbestuur in het laatste kwart van de zeventiende eeuw afgebroken. Economische en esthetische argumenten speelden een rol: de Oudegracht, zowel de straat als de gracht, en de Beyerbrug konden nu worden verbreed, het stadhuis werd de onbetwiste blikvanger[55]. De laat-middeleeuwse Snippevlucht kende in totaal 44 percelen, die soms door meerdere huisgezinnen werden bewoond. Voor 1639 heb ik ongeveer 60 buurlieden kunnen registreren, eigenaren en huurders. Er waren ongetwijfeld meer - arme - bewoners, de huurders van kelders en 'cameren', doch die hebben in de archieven geen sporen nagelaten. De huizen aan de Snippevlucht werden niet alleen door neringdoenden bewoond, er woonden ook notabelen, waaronder burgemeesters, vroedschapsleden en notarissen. Rond 1600 was de Snippevlucht een drukke en levendige buurt.

Het buurtbestuur

53 Aan de geschiedenis van deze buurt heeft de Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht in 1975 een tentoonstelling gewijd; een catalogus verscheen onder de titel *Oudegracht in de bocht.*

54 GAU, Suppl. SA I-III 149, buurtboek Snippevlucht, niet gefolieerd.

55 N. van der Monde, *Beschrijving van de pleinen, straten [...] der stad Utrecht,* III (Utrecht, 1846) 167-175.

Het buurtbestuur werd gevormd door een buurtschout, twee buurmeesters, zeven schepenen, twee cameraars [penningmeesters], een secretaris, een ‘geweldige’[56], en de

56 De ‘geweldige’, ook wel ‘geweldige provoost’ genoemd, voerde overtreders van buurtregels voor het buurtgerecht. Zie GAU, Suppl. SA I-III 149, buurtboek Snippevlucht, 1634/1635, in de zaak tegen Cornelis Clock.

2 *De Ganzenmarkt en Stadhuisbrug* (Joost Cornelisz. Droochsloot, ca. 1630, Utrecht, Centraal Museum, 4583). De Beyerbrug en Ganzenmarkt bruisen van activiteit. De kraan en de waag, het grote huis achter de kraan, zijn van groot belang voor de Utrechtse handel. Rechts daarvan ligt het stadhuis. De Domtoren steekt boven alles uit. Aan de overzijde van de gracht is de Snippevlucht afgebeeld met de huizen aan de werf en de stenen huizen aan de straatzijde.

'clauditen'[57]. Dit waren onbezoldigde functies. De buurlieden functioneerden als raad. Hiermee was de formele structuur van het buurtbestuur een replica van de stedelijke overheid. In principe konden alle buren een functie bekleden. Er waren minstens 14 zetels op 60 buren! Dit liet ook eenvoudiger mensen ruimte om bestuurlijke ervaring op te doen. De gebruikelijke gang van zaken was dat een buurman begon met de functie van tweede cameraar en dan opklom, telkens wanneer een post vacant kwam. Een notabele hoefde niet altijd van onderaf te beginnen. Peter Bor, secretaris van het schepengerecht van Utrecht, werd in 1639 meteen tweede buurmeester. In dit licht is het protest begrijpelijk dat Caerl de Kempenaer, derde schepen sinds 1630, in 1634 tegen zijn benoeming tot tweede cameraar liet horen. Waarschijnlijk ervoer hij deze benoeming als een degradatie. Onder protest aanvaardde hij ten slotte toch deze functie. Hij zou het nog tot buurtschout brengen, de hoogste functie binnen de buurt. Wie tot deze post werd uitverkoren, vereerde de buurt met een vat wijn[58]. Eenmaal benoemd had men in principe zitting voor het leven, of zolang als men in de buurt woonde. Was dit altijd zo geweest of werd deze praktijk pas ingesteld toen er in 1619 in Utrecht een vroedschap kwam, waarvan de leden voor het leven zitting hadden? Een functie voor het leven spoort immers niet met de opvattingen van middeleeuws Utrecht, waar de erfraad altijd krachtig bestreden was en waar voor alle publieke functies jaarlijks verkiezingen werden uitgeschreven. Pas nadat prins Maurits in 1618 het plaatselijke verzet gebroken had, kon dit stelsel in Utrecht worden ingevoerd.

Taakstelling

Buurtorganisatie gaf de bewoners een kader waarbinnen zij een aangenaam leefklimaat konden realiseren. De buurtschout hield toezicht op het gebruik van de straat en kon er op die manier aan meewerken dat allerlei ongerechtigheden en oneffenheden uit de weg werden geruimd. Vreemdelingen, bedelaars en zwervers werden op zijn minst gesignaleerd. Van anonimiteit kon geen sprake zijn[59]. De taak van buurtschout was geen sinecure. Alleen zo is het te verklaren dat van 1635 tot 1642 tijdelijk een substituut-schout werd aangesteld in verband met de drukke werkzaamheden van de toenmalige schout Cornelis van Doeyenburch die niet alleen lakenkoper was, maar ook schepen van de stad Utrecht.

In hoeverre de stadschout de werkzaamheden van de buurtschout op prijs stelde, is niet te achterhalen. In het reglement van de buurt van de Lichte en Donkere Gaard staat expliciet vermeld dat de buurtrechtspraak de privileges van schout en stad niet mag schaden[60]. Toch was de stedelijke politie afhankelijk van plaatselijke informatie. Zij was te weinig talrijk om zelf toezicht te kunnen houden. Naast het informeren van de stadschout zal de handhaving van de openbare orde zich hebben uitgestrekt tot toezicht op de verhoudingen tussen de buren onderling. Zelden werd een buurman

57 Is de term 'clauditen' te vertalen als hekkensluiters? De clauditen waren de jongst aangekomen buurlieden, die als bode functioneerden en ondankbare klusjes deden als biertappen.
58 Aldus geschiedde in 1642/1643, 1647 en 1653.
59 Vergelijk Roodenburg, 'Naar een etnografie', 240.
60 GAU, Suppl. SA I-III 150, buurtboek Lichte en Donkere Gaard, art. 9.

formeel tot de orde geroepen. Uit het rekenboek van de Snippevlucht is maar één interne strafzaak bekend[61]. De secretaris had de taak om alle boetes te innen en te registreren[62].

Het buurtreglement

Over de formele kant van het buurtleven in de Snippevlucht lichten twee buurtreglementen ons in. Beide reglementen zijn op initiatief van de buurlieden zelf 'in de vergadering van de gemeene buurlieden' opgesteld, van onderaf dus. Het eerste dateert uit 1630[63], het tweede uit 1656/1657. Zij geven informatie over het winnen van buurschap, de rechten en plichten van een buurman, en het gedrag tijdens een vergadering. Uit een raadsbesluit van 1597 met betrekking tot de inkomsten van de buurtpot blijkt overigens dat deze reglementen niet eerst in de zeventiende eeuw zijn opgesteld, maar naar de geest veel ouder zijn[64]. Dit ondersteunt de observatie dat buurschap in Utrecht op een lange traditie kan bogen.

Buurschap

Buurschap stond in 1630 open voor alle bewoners van de Snippevlucht. Huurders hoefden geen buurschap te winnen, doch wie in de buurt een huis kocht of erfde, was hiertoe verplicht. Het lidmaatschap ging met enig ceremonieel gepaard: zo moest de nieuwe buurman op eigen kracht de buurthoorn, gevuld met bier, uitdrinken. Deze hoorn moet - tussen haakjes - een pronkstuk zijn geweest, hij was rijkelijk versierd met zilverbeslag. Aan het onderhoud werd dan ook veel aandacht besteed[65]. Op buurschap rustten de nodige rechten en plichten. In vogelvlucht passeren zij de revue.

De pot

De buurtpot had verschillende bronnen van inkomsten: er was een vast tarief voor het verwerven van lidmaatschap. Op huiskoop stond de 1000ste penning oftewel één promille van de koopprijs. Trouwde een buur of één van zijn kinderen, dan gaf hij de buurt een gift 'tot der selver discretie'. Dit geschiedde eveneens wanneer iemand een erfenis kreeg, waarbij de vererving tussen ouders en kinderen de uitzondering op de regel vormde. Ook de boetes op overtredingen kwamen in de pot terecht. Wat de oorzaak van nalatigheid ook was - onvermogen of onwil -, de sanctie stond niet ter discussie. Uit het buurtboek is slechts één geval bekend waar de buurt enige aandrang moest uitoefenen op betaling. De broers Jan en Pieter Bor, neven van de

61 Hier kom ik straks op terug.
62 GAU, Suppl. SA I-III 150, buurtboek Lichte en Donkere Gaard, art. 15.
63 Wagenaar, 'Over buurten', bijlage B, 301-303.
64 GAU, SA II 121, vroedschapsresoluties, f. 158v, 14 maart 1597.
65 GAU, Suppl. SA I-III, 149, buurtboek Snippevlucht, 1634 onder ontvangsten.

geschiedschrijver Pieter Christiaensz. Bor, hoorden de buurt te vereren toen zij van hun broer Gerrit, die in februari 1638 was gestorven, geërfd hadden. Pas tijdens de driedaagse buurmaaltijd in juni 1639 bleken zij hiertoe bereid. De maaltijd kon in vrede worden afgesloten. De afspraken bleken een prima middel om conflicten te beheersen.

De begrafenis

Eén van de belangrijkste buurtverplichtingen was de begrafenis. Bij toerbeurt moesten de buren de kist van een overledene naar het graf dragen. Schout, buurmeesters en secretaris waren hiervan overigens vrijgesteld, evenals personen boven de zestig jaar. Alle buren waren verplicht bij een begrafenis aanwezig te zijn, tenzij iemand ziek was of reeds aan de vooravond van de begrafenis buiten de stad was. Op verzuim van de draag- en volgplicht stonden boetes. Wie de begrafenis van een volwassene niet bijwoonde, betaalde drie stuivers boete, bij een kind twee stuivers. Op zijn beurt vereerde het sterfhuis de buurt met een bedrag dat niet nader gespecificeerd werd, maar in de praktijk minimaal twee gulden voor een kind, en ten minste zes gulden voor een volwassene bedroeg. Een enkele keer vereerde het sterfhuis de buurt met een gift in natura: in 1653 schonk de vader van een overleden kind de buurt een vaatje wijn, dat zo goed smaakte, dat nog een vat gekocht werd. Het kwam regelmatig voor dat buren hun draag- en volgplicht verzaakten. Daar werd in de regel niet veel ophef over gemaakt: men betaalde de boetes die daarop stonden. Anders was het als een buur de begrafenis van een voornaam buurman voorbij liet gaan: dan betaalde hij een dubbele tot zelfs vierdubbele boete. Dit laatste was in 1642 het geval bij de begrafenis van zowel burgemeester Van Velthuysen als de schepen en buurtschout Van Doeyenburch. De nalatigen werden met naam en toenaam in het buurtboek opgetekend. Langs deze weg kan worden vastgesteld dat religieuze verschillen geen reden waren om verstek te laten gaan[66]. De buren van de Snippevlucht voerden de draag- en volgplicht trouw uit. Uit de bedragen die in de rekeningen voor verzuim bij begrafenissen worden opgegeven kon worden berekend dat over de periode 1630-1656 jaarlijks gemiddeld 14 stuivers per begrafenis aan boete werd betaald. Dit zou betekenen dat bij de begrafenis van een kind gemiddeld zeven mannen afwezig waren en bij de begrafenis van een volwassene bijna vijf, ware het niet dat er gemiddeld (veel) meer kinderen overleden dan volwassenen en er een iets hoger verzuim was bij de begrafenis van een kind[67]. De hoogst - gemiddelde - boete werd overigens in het eerste boekjaar genoteerd en bedroeg 20,4 stuiver. Op een buurtbevolking van circa zestig wooneenheden gaf de overgrote meerderheid dus *acte de présence*. De getallen geven aan dat er tussen de buren een groot gevoel van betrokkenheid was, ook de begrafenis van een kind was de moeite van het bijwonen waard. In zeventiende-eeuws Utrecht was dit overigens een normaal patroon: buurtgenoten weigerden de begrafenis van pestdoden aan cellebroeders - die van stadswege met het verplegen en begraven van pestlijders belast waren - over te laten. Zelfs met gevaar voor eigen leven wilden zij hun overleden buren zelf de laatste eer bewijzen[68].

66 De overledenen waren allen lidmaat evenals de mannen die verstek lieten gaan (zie de rekeningen van 1641/1642 en 1642/1643).

67 Tussen 20 februari en 5 juni 1639 was alleen een kind overleden; aan verzuim werd 20 stuivers betaald, wat betekent dat tien personen absent waren. In 1655/1656 werd aangetekend dat 26 mensen verstek hadden laten gaan bij de begrafenis van een kind (in totaal waren zes kinderen overleden) en 17 bij de begrafenis van een volwassene (in totaal waren er vijf overleden).

68 R. Rommes, 'Op het spoor van de dood. De pest in en rond Utrecht', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1991) 114.

Overige verplichtingen

Aanwezigheid bij buurtvergaderingen was verplicht. Op verzuim stond een boete, tenzij men een geldig excuus had. Wanneer de Oudegracht was dichtgevroren, moest elke wooneenheid zijn steentje bijdragen aan het ijsbijten. Ook was eenieder bij toerbeurt verplicht met de armenbus rond te gaan. Het wilde wel eens voorkomen dat een rijk en drukbezet buurtgenoot deze verplichting afkocht, zoals in 1643/1644 de vroedschap Johan Cornelisz. Bor en in 1649/1652 Christiaen van der Borch, raadsheer van het Hof van Utrecht. Niemand kon zich zonder compensatie aan zijn plichten onttrekken, bij nalatigheid moest de buurt genoegdoening worden gegeven.

Potverteren

Eén keer per jaar, gewoonlijk op vastenavond, kwamen de buren in een herberg of bij iemand thuis bijeen om de rekening te sluiten en de pot te verteren[69]. Zo'n bijeenkomst werd ‘teringe’ genoemd. De meeste van die bijeenkomsten duurden één dag. Gemiddeld kwamen er 28 buurlieden[70] bijeen - ongeveer de helft van de geregistreerde leden - om bier te drinken, een kaartje te leggen en te dobbelen[71]. Een enkele keer - als er veel geld in de pot was - vond er ten huize van één van de buurlieden een buurmaaltijd plaats, die drie dagen duurde. De bijeenkomst speelde zich in de middag en avond af. Na 10 uur 's avonds mocht er niet meer getapt worden, tenzij het de laatste dag was van een driedaagse bijeenkomst. Al in 1630 was vastgelegd dat tijdens een buurtvergadering niet gerookt mocht worden. De vijf buurlieden die deze bepaling in 1652/1653 overtraden, betaalden ieder een boete van zes stuivers. Op een zondagse bijeenkomst mocht men - vóór het sluiten van de rekening - alleen het vanouds bekende spel ‘van tien ende vier’ spelen, (een kaart- en dobbelspel?) waarvan de opbrengst de pot ten goede kwam. Vooral in de beginjaren leverde dit spel enkele guldens op, maar na 1646 was deze post te verwaarlozen. Liet men het spel achterwege als een uiting van zelfcensuur? Stadsbestuur en kerkeraad oefenden in die jaren geen overmatige aandrang uit tegen kansspelen[72], al drongen beide instanties vanaf 1650 in steeds scherpere bewoordingen aan op een ingetogen levensstijl[73].

69 Slechts bij uitzondering werd in de rekening vermeld waar de bijeenkomst plaatsvond. Ook werd de rekening lang niet altijd op vastenavond gesloten. In de jaren 1634, 1639, 1646, 1647, 1653, 1655 vonden vergaderingen plaats bij buurtgenoten, in 1641/1642 in een openbare gelegenheid.

70 Het aantal schommelde tussen 22 en 32.

71 Kaarten en dobbelstenen vormden een vaste post in de jaarlijkse rekening.

72 In de periode 1580-1713 vaardigde het stadsbestuur elf plakkaten uit tegen gokspelen, drie in de jaren 1590-1599, acht in de periode 1660-1713 (Llewellyn Bogaers, ‘Een kwestie van macht? Onderzoek naar de trend in de wetgeving aangaande rituele en sociale ontmoetingen in de stad Utrecht in de periode 1528-1713’ (Onuitgegeven doctoraalscriptie, Instituut voor Geschiedenis; Utrecht, 1983) 162). De kerkeraad besteedde in 1658 en later vooral aandacht aan de kansspelen in relatie tot de zondagsheiliging (F.A. van Lieburg, *De Nadere Reformatie ten tijde van Voetius. Sporen in de gereformeerde kerkeraadsacta* (Rotterdam, 1989) 23, 24).

73 Bogaers, ‘Een kwestie’; Van Lieburg, *De Nadere Reformatie.*

Gedrag

De laatste cluster van bepalingen richtte zich op het gedrag tijdens de buurt-

bijeenkomsten. Voor alles was men erop gericht de harmonie te handhaven. De buren mochten elkaar in de vergadering niet

> misseggen, injurieren, eenige schoffiringe, Godslasteringe ofte quade ende ontuchtige woorden toespreken, ofte oock eenigh gewelt, dreygementen ofte diergelycken plegen, op correctie van Schout, Buyrmeesters ende Schepenen van dese buerte.

Deze bepalingen volgden overigens de gedragsregels van gilden en broederschappen op de voet. Wie de euvele moed had een buurman een leugenaar te noemen, betaalde een boete van zes stuivers. Van onenigheid tijdens een buurtbijeenkomst is één voorval bewaard gebleven: tijdens de tering van 1634/1635 had Cornelis Clock 'enige moedwil' begaan jegens de chirurgijn Dirck Manson. Had Clock Mansons hulp ingeroepen bij een zieke en was hij zijns inziens verkeerd behandeld? In datzelfde jaar was een kind van Cornelis Clock overleden. Het buurtgerecht liet genade voor recht gelden en veroordeelde Clock tot een boete van 30 stuivers. Hem werd gelast 'den hoorn mit bier geschoncken aan te vangen, die mr. Dirck Manson chirurgyn toe te brengen, ende dselve by haerluyder beyde in vruntschap elcx eens uut te drincken'.

Een vergelijking

Het buurtreglement van 1630 sluit in grote lijnen aan bij het reglement van 1391. De visie hoe men als buren in pais en vree kan leven, is in wezen niet veranderd. Andere reglementen uit de zeventiende eeuw ademen dezelfde geest. Slechts details verschillen. Bij toerbeurt kwamen de buren van de Lichte en Donkere Gaard ten huize van één hunner bijeen. Van alle posten die eenieder moest betalen, had men de minimumbijdrage vastgesteld. Deelname aan de buurmaaltijd was verplicht, tenzij iemand het jaar daarvoor zijn huwelijkspartner verloren had. Deze buren mochten geen eed zweren, wat de vraag opwerpt of er doopsgezinden in de buurt woonden, die immers geen eed mogen afleggen[74]. Per kaart- of dobbelspel mocht om maximaal anderhalve stuiver worden gespeeld[75].

De rekeningen

Op het reglement volgen de jaarrekeningen, een ogenschijnlijk saaie bron, die echter veel informatie geeft over het reilen en zeilen van de buurt. Uit de inkomsten valt af te lezen wie er kwam wonen, trouwde of een erfenis kreeg; hoeveel boetes er betaald zijn; en wat de pot ten goede kwam van het kaart- en dobbelspel. Ook staat er vermeld wanneer een buurtgenoot overleden is. Dit laat de onderzoeker soms niet zonder emotie. Wat te denken van het gezin Ormea dat tussen 27 maart en 29 april 1636 negen leden aan de pest verloor? Of van Andries van Raveswaey en zijn vrouw die

74 A.M.L. Prangsma-Hajenius, R. Hofman, ed., *'Who is who' in de doopsgezinde gemeente Utrecht 1611-1895* (Bilthoven, 1996) 73-83, geeft hierover geen uitsluitsel.

75 GAU, Suppl. SA I-III 150, buurtboek Lichte en Donkere Gaard.

tussen 1630 en 1648 elf kinderen begraven hebben? Juist wanneer dergelijke gegevens aan concrete mensen gekoppeld kunnen worden, komt het hoge sterftecijfer van het *ancien régime* wel heel dichtbij.

Soms wordt ook vermeld hoeveel buren aan de tering deelnamen en wat zij daaraan bijdroegen. Dit bedrag liep uiteen van 2 stuivers 2 penningen tot 15 stuivers per persoon. Ter illustratie: een meestermetselaar verdiende in 1635 24 stuivers en in 1643 28 stuivers en een knecht 22 stuivers per dag[76]. Onder de uitgaven slokte het bier het grootste deel van de financiën op: per jaar werden gewoonlijk vier vaten bier verdronken. Op de tering van 1642/1643 werd voor de eerste keer ook wijn gedronken. Misschien was er toen iets feestelijks aan de hand, in ieder geval werd er toen ook 'verteronge gedaen mitte buervrouwen'. De veel duurdere wijn bleef een regelmatige post in de rekeningen, maar heeft het bier niet verdrongen. Naast de drank behoorden de huur van het vertrek waar men bijeenkwam en van tafels en schragen, kannen, glazen, potten, dobbelstenen, kaarten, kaarsen en turf tot de vaste uitgaven. Soms besteedde men wat geld aan versnaperingen, doch dit was niet gebruikelijk. In 1641/1642 at men brood, koekjes, boter en kaas, en betaalde men twaalf stuivers voor saus over saucijsen, die iemand waarschijnlijk had meegebracht (de post voor saucijsjes ontbreekt in de rekening). Ook aan de welvarende Snippevlucht was het niet ongewoon om zelf voor hapjes te zorgen. In 1649 namen de deelnemers aan de buurmaaltijd hun eigen kost mee. Alleen de wijn en enkele toespijzen werden uit de pot betaald, wat toch een post van meer dan honderd gulden was. Slechts een enkele keer drong de buitenwereld door in de rekening van de Snippevlucht: in 1649/1652 besloot de buurschap voor 54 gulden aan loten te kopen ten behoeve van de Aalmoezenierskamer. Helaas leverde elk lot een 'niet' op.

De buurmaaltijd van 1639

Zeer informatief is het verslag van een driedaagse maaltijd die in 1639 ten huize van de chirurgijn Dirck Manson heeft plaatsgevonden. Aan deze maaltijd namen 24 echtparen deel, en één vrijgezel, de kunstschilder Willem Ormea. Er is een lijst bewaard gebleven van de lekkernijen die toen gegeten zijn. Hammen, harsten [gebraden ribstuk], kalfsborst, lam, hoender, konijn, saucijs, pastei, zalm, garnalen, taart, brood, 'sottinnekoeckgen', krakelingen, suikerbrood, roomkaasjes, Edammer kaas, schapekaasjes, boter, 'aertbessen', 'aertdaeckelen', appelen, hazelnoten, radijsjes en salade stonden op het menu. Er werd rijkelijk wijn geschonken. De maaltijd kostte dan ook een lieve duit. De 49 disgenoten hebben in die drie dagen voor 283 gulden, 13 stuivers en 2 penningen gegeten en gedronken. Wat betekent dat er bijna zes gulden per persoon was uitgegeven. Hiertoe had een ieder 3 gulden en 14 stuivers betaald. Samen leverde dit de som op van 181 gulden en zes stuivers. Het resterende bedrag werd uit de pot gefourneerd, waaraan onder andere de familie Ormea in het pestjaar 1636 28 gulden had bijgedragen. De buren van de overzijde van de Oudegracht leverden een feestelijke bijdrage aan de maaltijd: zij schonken de buurschap een schitterende roemer wijn.

De top van de Utrechtse samenleving zat aan tafel: een burgemeester, twee schepenen, de secretaris van het schepengerecht, een procureur van het Hof van

76 Volgens een specificatie uit 1635, GAU, SA II 1260, acquitten cameraar, pak 4 en idem, 1643, pak 1.

Utrecht, een notaris en de schout van De Bilt. Verder waren de middenstanders goed vertegen-

woordigd, kooplieden in textiel, kruidenhandelaars, een wijnkoper, een bakker, een mandenmaker en een chirurgijn. Onder de disgenoten waren de huiseigenaren het grootst in getal: van de 24 echtparen bezaten er 16 met zekerheid een huis aan de Snippevlucht; van een drietal anderen kon worden vastgesteld dat zij aan de Snippevlucht woonruimte huurden, onder wie de mandenmaker Bartholomeus van Remunt - hij bekleedde in de buurt de functie van 'geweldige' -, die 70 gulden per jaar aan huur betaalde[77]. Mensen van een zekere welstand zaten dus met elkaar aan tafel.

Ook in religieuze gezindheid valt diversiteit te constateren: vijftien - mannelijke - tafelgenoten waren lidmaat van de gereformeerde kerk. Drie waren liefhebbers van de gereformeerde kerk, in die zin dat zij hun kinderen er lieten dopen, terwijl ik van henzelf geen bewijs heb gevonden dat zij lidmaat waren. Van de overige negen waren er vijf met zekerheid katholiek. Vier waren niet thuis te brengen. Voor een verdergaande nuancering, bijvoorbeeld of één van de lidmaten of liefhebbers remonstrantse sympathieën had, is aanvullend onderzoek nodig. Ook katholieken bekleedden bestuurlijke functies binnen de buurt. In 1639 was de katholiek Johan van Glabbeeck de eerste buurmeester. Ter waarde van 60 gulden leverde hij de wijn voor de buurmaaltijd.

Onder de disgenoten waren mensen die zich recent in Utrecht hadden gevestigd: de vader van Caerl de Kempenaer was uit Brussel afkomstig en had zich in 1601/1602 als kruidenhandelaar in Utrecht gevestigd. In 1603 had hij het burgerschap gewonnen. De textielhandelaar Thomas Taylor kwam uit Engeland. In 1628 werd hij ingeschreven als Utrechts burger. Al vanaf 1630 bekleedde Caerl de Kempenaer een bestuurlijke functie in de Snippevlucht; Thomas Taylor was schepen van 1642 tot 1645.

Absenten

Tevens is interessant te zien wie er niet aan de maaltijd deelnamen. Ik teken hierbij aan dat, in tegenstelling tot andere Utrechtse buurten, deelname niet verplicht was. Ten eerste waren niet alle buurtfunctionarissen aanwezig. Eén van hen was de buurtschepen Henrick Beerntsz. van Casteell. Hij was in 1638 failliet gegaan[78]. Lag schaamte ten grondslag aan zijn afwezigheid? Voor de buurt was dat niet nodig: in zijn functie van schepen werd hij zowel in 1639 als in 1643 gecontinueerd. Verder ontbraken tal van andere buren. Op grond van vergelijking van verschillende bestanden geef ik als voorzichtige schatting dat ongeveer 35 buureenheden, dus ruim de helft, niet aan de maaltijd deelnamen: onder hen waren vijf weduwen, een aantal mensen dat niet onbemiddeld was zoals Johan Jansz. Wttenwaell en de kunstschilder Ambrosius Bosschardt jr. die misschien de stad uit waren, en vooral de huurders. Voor het merendeel van deze laatste categorie zal de maaltijd beslist te duur zijn geweest. Onder de afwezigen valt weer eenzelfde religieuze diversiteit vast te stellen als onder de aanwezigen, zodat wij de reden van hun afwezigheid niet in de religie hoeven te zoeken.

77 Universiteitsbibliotheek Utrecht, hs. 7*B3, collectie Wttenwaell, inv. 2, cap. XVII, f. 81.
78 GAU, SA II 3218, decreetboek, 603-609, 9 januari 1638.

Netwerken binnen de buurt

Uit de vergelijking van diverse bestanden bleek dat niet alle bewoners van de Snippevlucht buurschap hadden gewonnen. Zij moeten huurders geweest zijn, aangezien buurschap verplicht was voor wie in de buurt een huis kocht of erfde.

Uit prosopografisch onderzoek valt op te maken dat veel buurtgenoten aan elkaar verwant waren. Er werd in hoge mate onderling getrouwd. Daarbij bleef men wel binnen de eigen religieuze groepering. Zo trouwde de katholieke apotheker Joost Moreels met zijn eveneens katholieke buurmeisje Maria Croock. De katholieke Johanna van Glabbeeck, een zuster van de eerder genoemde Johan van Glabbeeck, was getrouwd met de katholieke Marcus Ormea, haar neef Otto van Glabbeeck met een dochter van Andries van Raveswaey, die zeer waarschijnlijk ook katholiek was.

3 *Gezicht op de Snippevlucht* vanaf de oostzijde van de Oudegracht (anoniem, pentekening ca. 1660, GAU TA C 5782). Afgebeeld zijn de Beyerbrug met aan weerskanten de huizen op de werf en daarachter de grote stenen huizen aan de Oudegracht. Achter het houten huis doemt de Buurkerktoren op.

Deze voorbeelden kunnen met vele worden aangevuld. Op die manier is natuurlijk een hecht netwerk ontstaan.

Ook economisch werden er patronen zichtbaar. Huizen bleven via vererving of huwelijk generaties lang in het bezit van een familie, doch zelden langer dan drie generaties. Over het algemeen was er onder huisbezitters een tragere doorstroming dan onder huurders. Faillissement kwam onder alle categorieën voor. Het huis van Willem Ormea werd bij gerechtelijk decreet verkocht. De financiële perikelen van Henrick Beemtsz. van Casteell zijn al genoemd. Ook voor Maria Christiaens en haar tweede echtgenoot dreigde faillissement. Hun huis stond onder zware hypotheek, toen zij het verkochten. Zoals elders maakten de welgestelden in de buurt de dienst uit.

Sociale mobiliteit

Uit het onderzoek naar huizenbezit kunnen conclusies worden getrokken over de sociale mobiliteit in Utrecht: aan de Snippevlucht deed zich een opmerkelijke concentratie voor van burgerhoplieden en anderen die zich voor het welslagen van de Opstand hadden ingezet. Zeker zeven huizen bleken in hun bezit of dat van hun directe nazaten[79]. Dit bezit dateerde lang niet altijd van vóór 1572, het jaar waarin de burgerwacht opnieuw werd opgericht. Deze kameraden van het eerste uur kenden een grote solidariteit. Er werd veel onderling getrouwd. Hun kinderen en kleinkinderen verkeerden in goede doen. Onder hun nakomelingen aan de Snippevlucht waren twee burgemeesters en een vroedschap, te weten Dirck van Velthuysen, Jan Anthonisz. Wttenwaell en Cornelis van Doeyenborch. In de zestiende eeuw hadden de families Wttenwaell en Van Velthuysen nog tot de gegoede burgerij behoord, die tot aan de Opstand geen politieke rol speelden; Cornelis van Doeyenborch stamde af van een bastaardtak[80]. Zij hebben dus een enorme stijging op de sociale ladder doorgemaakt. Alleen al uit dit buurtonderzoek blijkt dat met de Opstand in Utrecht een wezenlijk nieuwe bestuurslaag is aangeboord[81].

De sociale mobiliteit binnen de Snippevlucht kan het best worden geïllustreerd aan de lotgevallen van het Schoonhuis, een kapitaal pand dat zich van de Steenweg tot de Oudegracht uitstrekte[82]. In de Middeleeuwen was dit pand een bestuurlijk en economisch centrum geweest: het bood onderdak aan zowel de stedelijke raad als de oudermannen [voorzitters] van de gilden en diende tevens als 'wanthuis' of

79 De burgerhoplieden Cornelis Hermansz. van Raveswaey, Willem Lambertsz. van Schayck en Frederick Cornelisz. van Beeck woonden zelf aan de Snippevlucht. Johan van Botteycking had er een dochter wonen; Wemer Jacobsz. van Velthuysen en Jacob Warnarsz. van Velthuysen respectievelijk een kleinzoon en zoon; Jan Jacobsz. van Goch een kleinzoon; Jan Jansz. Wttenwaell een neef. De namen van de burgerhoplieden zijn ontleend aan Annette Weber, 'Schutterij of geschutter? De Utrechtse burgerhoplieden 1572-1610' (Onuitgegeven doctoraalscriptie, Instituut voor Geschiedenis; Utrecht, 1981) bijlagen 2 en 3.

80 RAU, coll. Buchel-Booth, inv. 155, 166, f. 151.

81 Deze conclusie wijkt af van de bevindingen van Annette Weber en Benjamin Kaplan, die stellen dat een functie in de burgerwacht geen springplank was tot een bestuurlijke carrière (Weber, 'Schutterij', 70-73; Benjamin Kaplan, *Calvinists and libertines, confession and community in Utrecht, 1578-1620* (Oxford, 1995) 134-135).

82 Het Schoonhuis besloeg het perceel Steenweg 11-13 tot Oudegracht 163-165.

lakenhal. Nadat de stedelijke raad in 1533 zijn intrek had genomen in het huidige stadhuis, had het Schoonhuis zijn bestuurlijke functie verloren en diende het uitsluitend als overdekte

markt voor textiel. Tijdens de winterse jaarmarkt werden daar kramen verhuurd. Onder invloed van veranderende politieke en economische omstandigheden liepen de inkomsten uit het pand echter terug. Daarom besloot het stadsbestuur in 1614 de wintermarkt op te heffen en het pand bij opbod te verkopen. In dit besluit speelde een rol dat de stad geld nodig had om een huis bij de stadskraan aan de Stadhuisbrug te kopen dat ingericht zou worden als stedelijke waag. Voor het bedrag van 8500 gulden ging het Schoonhuis naar Lambert Wernertsz. van Velthuysen en Johan Anthonisz. Wttenwaell. Beiden waren in Utrecht geen onbekende. Lambert van Velthuysen was een voormalig raadslid van Utrecht en zoon van de niet onbemiddelde kruidenhandelaar Werner van Velthuysen[83], die in 1585 burgerhopman was en daarna meerdere malen raadslid. Johan Anthonisz. Wttenwaell was notaris. Hij was een broer van de kunstschilder Joachim Wttenwaell en neef van de burgerhopman Jan Jansz. Wttenwaell. Vanaf 1618 maakte hij deel uit van de vroedschap, hij is herhaaldelijk burgemeester geweest[84]. In 1617 droeg de weduwe van Lambert van Velthuysen alle rechten over aan Wttenwaell[85]. Na diens overlijden werd in 1631 de waarde van het pand geschat op 25.000 gulden[86]. Aan huur bracht het ruim 600 gulden per jaar op[87]. Dat Wttenwaell goed geïnvesteerd had, moge duidelijk zijn.

De nieuwe rijken lieten niet na hun recent verworven weelde te etaleren. Aan de begrafenis van Johan Anthonisz. Wttewaell, die in 1630 tijdens zijn functie van eerste burgemeester van de stad Utrecht was overleden, werd een bedrag van rond de 800 gulden uitgegeven: 524 gulden voor uiterlijk rouwbeklag, 246 gulden voor de inwendige mens, 18 gulden en 9 stuivers voor de buren (die de baar droegen en volgden), en 12 gulden voor de armen[88]. Bij zo'n begrafenis was heel Utrecht aanwezig[89]. Het succes van de nieuwe rijken kan hebben bijgedragen aan de werfkracht van de gereformeerde religie. Onder de ca. 30.000 inwoners die Utrecht toen kende, zal het niet onopgemerkt zijn gebleven, dat het de aanhangers van het eerste uur voor de wind ging. Voor hoge bestuurlijke functies en ambten was het lidmaatschap van de gereformeerde kerk trouwens een vereiste.

Scheiding der geesten

In 1656/1657 besloten de buren van de Snippevlucht het reglement van 1630 op enkele punten te herzien. Voortaan zouden de buren zich ‘in het teeren’ splitsen in een boven- en benedenkwartier, de Beyer- of Bezembrug vormde de grens. Blijkbaar vond men de oorspronkelijke buurt te groot[90]. Ook werd toen vastgelegd dat huurders

83 Hij kocht op 17 maart 1563 een huis aan de Lichtegaard (GAU, SA I 705, transporten en plechten).
84 GAU, SA II 1079, memoriaal stadsgoederen, f. 75, 9 maart 1614.
85 GAU, SA II 3243, transporten en plechten, 105-107, 18 februari 1617.
86 UBU, hs. 7*B3, collectie Wttenwaell, inv. 2, cap. I, f. 4v.
87 UBU, hs. 7*B3, collectie Wttenwaell, inv. 2, cap. XVII, f. 80-83.
88 UBU, hs. 7*B3, collectie Wttenwaell, inv. 2, cap. XXV, f. 72-74.
89 Vergelijk de lijsten van deelnemers aan de begrafenis van Johan Ram in 1617 en van zijn weduwe Marita Bruynincx in 1625, GAU, familie-archief Ram, 8.
90 Splitsing van buurten kwam in Utrecht wel vaker voor. Eenzelfde proces speelde zich in het laatste kwart van de zeventiende eeuw af in de buurt van het Nicolaaskerkhof en de

4 Pieter Jan Liender, *De Stadhuisbrug*, 1764, gezien vanaf de Beyerbrug. De huizen aan de werf zijn afgebroken, de huizen aan de Stadhuisbrug en de Oudegracht (Snippevlucht) spreiden hun voorname pracht ten toon. De handelsactiviteiten zijn duidelijk zichtbaar (Utrecht, Centraal Museum, 6169 a).

Twijnstraat; aan deze opsplitsing lag een conflict ten grondslag (GAU, Stads Bewaarde Archieven II, 706 rek. kerkmrs. Klaaskerk, rek. 1661 onder uitgaven, idem 1670, 1671, 1675 etc.).

van kelders en cameren geen buurschap meer mochten winnen. Bij dit besluit zijn diverse kanttekeningen te maken. In feite keerde men terug tot het oorspronkelijke standpunt dat alleen bezit en vermogen recht gaven op buurschap. Waarschijnlijk bevestigde de maatregel een reeds gangbare praktijk: de financiële verplichtingen die aan buurschap verbonden waren, vormden voor onvermogenden een onoverkomelijk bedrag. Het is dan ook zeer wel mogelijk dat het voor de armere buurtbewoners een opluchting was dat zij formeel van buurschap waren uitgesloten. Zo hoefden zij niet meer aan de lasten en verplichtingen van het buurtleven te voldoen, terwijl de geneugten, het potverteren, telkenmale aan hun neus voorbijgingen. De andere kant van de medaille is, dat er nu formeel een barrière was opgeworpen tussen rijke en arme buurtbewoners. Het betekende immers dat armen voortaan buiten allerlei tradities, conventies en omgangsvormen stonden die tot dan van grote sociale betekenis waren geweest, zoals de mogelijkheid om op ongedwongen wijze met leden van andere sociale lagen te verkeren, zo niet bij een tering, dan toch wel bij een begrafenis.

Maatschappelijke veranderingen

Aan de lotgevallen van de Snippevlucht zijn de veranderingen die de Utrechtse samenleving sinds de deelname aan de Opstand ondergaan had, zeer wel te illustreren. Uiterlijk was er veel veranderd. Niet alleen was in 1614 de winterse jaarmarkt verplaatst, eenzelfde lot trof in 1616 de markt op de Stadhuisbrug[91]. Aan het einde van de zeventiende eeuw werden de veelal houten huizen aan de grachtzijde afgebroken. De statige grachtenpanden en het Stadhuis beheersten nu het beeld van de Oudegracht-in-de-bocht. Het volkse element werd geweerd, en niet alleen uit het aanzien van de gracht. Genoemd is al het besluit van de buren van de Snippevlucht om huurders van cameren en kelders uit te sluiten van buurschap. De elite ging zich steeds duidelijker profileren en onderscheiden[92], een feit dat ook in hun kleding steeds duidelijker tot uiting kwam[93]. De bestuurderen die na 1576 op het kussen waren gekozen, hadden een groot standsbewustzijn. Was de grootvader van Dirck van Velthuysen voornamelijk onder patroniem bekend, de nieuwe elite droeg niet alleen een achternaam, maar had de functie als toenaam. ‘De edele burgemeester Velthuysen’ en ‘de vroedschap Bor’ zijn normale aanduidingen, zelfs in een onofficieel document als het kasboek van de Snippevlucht. Dit standsbewustzijn wordt ook zichtbaar in het feit dat nog al wat bestuurderen van goede burgerlijke komaf zichzelf probeerden op te waarderen door in hun stamboom hun burgerlijke afkomst te verdoezelen. Zelfs dr. Cornelis Booth (1605-1678), de bekende Utrechtse burgemeester en genealoog, maakte

91 Jan Brugman, Hans Buiter, Kaj van Vliet, *Markten in Utrecht van de vroege Middeleeuwen tot nu* (Utrecht, 1995) 49.

92 Bogaers, ‘Een kwestie’, 114-121.

93 Denk alleen al aan het prachtige dubbelportret dat Joachim Wttewaell van zichzelf en zijn vrouw Christina van Halen in 1601 maakte (G. Luijten, ed., *Catalogus der schilderijen van het Centraal Museum te Utrecht* (Utrecht, 1952) nrs. 355 en 356). Beide schilderijen zijn recent beschreven in *Dawn of the Golden Age. Northern Netherlandish art, 1580-1620* (Amsterdam, Zwolle, 1993) nr. 255.

zich hieraan schuldig[94]. Status en privébezit vonden steeds nadrukkelijker bescherming van bovenaf. Bovenal waren de instrumenten die de overheid ter beschikking stonden veranderd: onder invloed van de reformatie konden de verordeningen met betrekking tot het openbaar gedrag scherper worden gesteld; hielden de wijkpredikanten toezicht op handel en wandel van lidmaten; en luisterde de kerkeraad naar belastende getuigenissen[95]. Bovendien was het in 1619 opgerichte tuchthuis wel degelijk een middel tot heropvoeding, en niet alleen in de visie van notabelen[96]. In 1626 verzocht een moeder die met haar twintigjarige dochter bij de stadswal woonde de vroedschap haar dochter in het tuchthuis te laten opnemen, omdat zij met allerlei soldaten het bed deelde en haar moeder sloeg. De moeder zag in het tuchthuis de laatste mogelijkheid voor haar dochter om tot een deugdelijke leefwijze te komen. Haar suggestie werd door het stadsbestuur overgenomen[97].

Politiek en buurtleven

Uit dit soort maatregelen blijkt wel dat de stedelijke overheid een wakend oog in het zeil hield. Zij heeft het buurtleven niet ongemoeid gelaten. De eerste maatregel tegen de buurmaaltijden dateert van 6 augustus 1552, onder motivering dat de *verplichte* buurmaaltijd tijdens de kermis, vastenavond en jaarmarkt de privésfeer aantast[98]. Daags daarvoor was het de buurlieden van de Steenweg[99] verboden om ter gelegenheid van de feestdag van St. Laurens [10 augustus] de trom te slaan en het St. Laurenskapelletje en de buurt zelf met takken te versieren. Wel mochten zij ‘manierlyck’ met toortsen hun gebruikelijke bedevaart naar St. Laurens in de abdij van Oostbroek [De Bilt] maken, maar alleen met diegenen die deze tocht wilden meemaken, zonder iemand daartoe te dwingen[100]. Deze bedevaart viel samen met de jaarmarkt[101]. Het is zeer wel denkbaar dat de combinatie aanleiding gaf tot uitbundige feestelijkheden. In deze tijd van het jaar werden ook buurmaaltijden en jongspelen georganiseerd, waarbij gedanst werd[102]. Deze wetgeving tegen buurtgebonden evenementen is opmerkelijk. In datzelfde jaar nam de magistraat ongekend veel maatregelen die in de sfeer van de openbare orde lagen: schieten, vechten, zwemmen en prostitutie werden verboden[103]. De afkeer van ordeverstoring die uit deze verordeningen spreekt, was al eerder gehoord. Onthullend was echter dat de lijn

94 Booth verdonkeremaande een overgrootmoeder, die - ongehuwd - kinderen van een kanunnik had (Bogaers, ‘De religieuze gedrevenheid’, 83, aldaar noten 68 en 70).
95 Van Lieburg, *De Nadere Reformatie*, 102; Herman Roodenburg, *Onder censuur. De kerkelijke tucht in de gereformeerde gemeente van Amsterdam, 1578-1700* (Hilversum, 1990) *passim*, maar vooral 252-253.
96 Vergelijk Lis, Soly, ‘Neighbourhood’, 21-25.
97 GAU, SA II 2244, criminele stukken, dossier 26.
98 GAU, SA I 16, BSB, 6 aug. 1552, f. 198.
99 Het meest waarschijnlijk wordt met de Steenweg de huidige Biltstraat bedoeld, en niet de gelijknamige straat in het centrum van de stad.
100 GAU, SA I 13, RDB, 5 aug. 1552, f. 68.
101 GAU, SA I 16, BSB, 6 aug. 1552.
102 Johan van de Water, *Groot placaatboek der [...] Staten 's Lands van Utrecht*, III (Utrecht, 1729) 476, 9 aug. 1586.
103 GAU, SA I 16, BSB, f. 191 v dd. 28 mei, f. 192v dd. 30 mei; f. 206v-207 dd. 12 okt. 1552.

doorgetrokken werd van verstoring van de openbare orde naar aantasting van privé-sfeer en privé-eigendom. Zo mocht er niet

geschoten worden ‘op der goeder luyden duven’ en werd het zwemmen verboden onder motivering dat de zwemmers het land van de ‘goede luyden’ betraden en de aanplant beschadigden. Voor de toename van wetgeving op dit terrein juist in het jaar 1552 heb ik vooralsnog geen verklaring. In 1551 was de oorlog met Frankrijk weer uitgebroken, in 1552 gingen de Staten van Utrecht akkoord met een bede van 20.000 gulden. Los van de belastingen was 1552 een jaar van droogte en schaarste en derhalve van duurte[104]. Mogelijk leidde dit alles tot sociale spanningen. Op vreemdelingen werd verscherpte controle uitgeoefend. In verordeningen werd het eenieder verboden wapens te verkopen, onder de processies of op straat ‘tegen den heren [...] vechterie, kyfflicke woirden ende andere onsedicheyt te bedryven’, of op straat as uit te strooien die de wind in het gezicht en de huizen van de goede lieden kon blazen[105]. Deze uitleg was al in 1552 bizar. Ten dele is deze wetgeving in latere jaren gecontinueerd, met name de verordeningen tegen schieten, vechten, zwemmen en rituelen rond de jaarmarkt bleven met een zekere regelmaat terugkomen. De buurmaaltijden kwamen echter pas in 1658 weer in het vizier. Het valt op dat na 1552 schending van privé-bezit voorlopig niet meer als legitimatie van wetgeving genoemd wordt.

Met de hervorming, in Utrecht in 1580, werden maatregelen genomen tegen de aanstootgevende ‘paepsche superstitien’. In de meeste jaarfeesten speelde de buurt een organisatorische rol. De bestrijding van openbare rituelen is voor de overheid vrij succesvol verlopen. Moeilijker lag het met gebruiken in de privésfeer, zoals St. Nicolaas, kerst, Driekoningen en Pinksteren[106]. Ook de buurmaaltijden hoorden hiertoe. In 1658, een pestjaar, werd afgekondigd dat er voortaan slechts eens in de drie jaar een buurmaaltijd mocht plaatsvinden, die maar twee dagen mocht duren. En dit omdat de magistraat ervaren had

> dat in sommige ende meest in geringe gebuerten binnen dese Stad, by occasie van het houden haarder buurmaaltyden ende drinkeryen, veele excessen werden gepleegt, streckende tot schandaal ende ergernisse, ook tot last ende beswaarnisse van veele der selver[107],

dus ter bescherming van de bewoners der ‘geringe buerten’ die - volgens de magistraat - te diep in de buidel moesten tasten om zo'n maaltijd te bekostigen[108].

Conclusie

104 Vergelijk GAU, SA I 16, BSB, f. 186v-187v dd. 6 febr.; f. 188v dd. 20 febr.; f. 191 dd. 27 april; 191v, dd. 28 mei; f. 192v dd. 30 mei 1552.

105 GAU, SA I 16, BSB, 9 juli, 22 juli, 6 sept. 1552.

106 Bogaers, ‘Een kwestie’, 111-114.

107 Van de Water, *Groot placaatboek*, III, 480, 10 sept. 1658.

108 Uit de rekeningen van de broederschappen blijkt dat de arme broederschappen heel goed hun eigen maat kenden. Zij aten wijting en dronken bier. Er is geen enkele reden om aan te nemen dat het gezonde verstand in latere jaren verdwenen is. De elite zelf gaf enorme bedragen uit aan banketten, etc.

Het voorbeeld van de Snippevlucht laat zien dat verschillende gezindten naast en met elkaar konden bestaan. Aan de maaltijd van 1639 zaten vogels van diverse pluimage: stadsbestuurders, middenstanders, katholieken en protestanten, inheemsen en vreemdelingen. Dit betekent dat het buurtleven in hoge mate toegankelijk was voor wie er deel van uit wilde maken en zich dit financieel kon veroorloven. Dan werd er niet op

rijkdom, komaf of geloof geselecteerd. Aan de Utrechtse Snippevlucht zaten leden van verschillende geloofsrichtingen niet alleen bij elkaar aan tafel, maar kochten zij de benodigdheden voor de gemeenschappelijke maaltijd bij elkaar in en gingen zij naar elkaars begrafenis. Waar zoveel contact in de formele sfeer was, mag men aannemen dat de ontmoetingen zich tot het informele verkeer uitstrekten. Deze bevindingen zijn een belangrijke nuancering van de these van Simon Groenveld, volgens wie de verzuiling in de Republiek der Nederlanden rond 1650 voltooid is. Hij kwam tot deze conclusie op basis van gegevens met betrekking tot de binnentrouw - het trouwen binnen de eigen geloofsrichting - en het koopgedrag - het kopen bij leden van de eigen gezindte[109]. Het reilen en zeilen in de aanzienlijke Utrechtse buurt 'Onder de Snippevlucht' bewijst dat een verschillend geloof geen obstakel was voor communicatie op micro-niveau. En waarom ook niet? Per slot van rekening deelden de buren een zeker (wel)stand. Daarom is het des te merkwaardiger dat de openbare uitoefening van andere erediensten dan de gereformeerde verboden bleef en dat katholieken, luthersen en doopsgezinden van hoge openbare ambten en regeringsverantwoordelijkheid verstoken bleven[110]. In 1655 werd het katholieken zelfs in principe verboden om burgerschap te winnen, tenzij de vroedschap dit 'om eenige merkelicke redenen' toch wilde toestaan[111].

In de Snippevlucht wist men binnen de multi-religieuze samenleving een mate van gemeenschapsgevoel te bewaren. Dit had mijns inziens niet zozeer met conflictbeheersing te maken als wel met intermenselijke verhoudingen en een eerbiedwaardige traditie. Het leven is meer dan strategie. Natuurlijk ging het de buren om pais en vree, maar als er geen kern van saamhorigheid is, valt er niets te bevorderen. Uit de rekeningen van de Snippevlucht spreekt plezier. Herhaaldelijk staat er vermeld dat zij 'met vr[e]uchden ende vroelyckheyt' bij elkaar zijn geweest[112]. Wat buurlieden van het buurtleven verwachtten, klinkt misschien het beste door in het gedichtje dat de buren van de oostzijde van de Neude in 1716 hun buurtschout aanboden in de vorm van een zilveren inscriptie op zijn staf:

> Liefde en eendragt
> als onder yge vrinden
> is by de bueren van de oostsy
> van de Neude te vinden[113].

Binnen de eigen kring konden de Utrechtse bestuurderen zich een zekere ruimhartigheid veroorloven, doch die strekte zich niet tot de hele samenleving uit. De burgerwacht, aan wie velen hun politieke macht te danken hadden, werd na 1618 gekortwiekt, het commando lag voortaan bij de vroedschap. Ook werden de gilden van

109 S. Groenveld, *Huisgenoten des geloofs. Was de samenleving in de Republiek der Nederlanden verzuild?* (Hilversum, 1995).
110 Joden mochten zich pas vanaf 1787 in de stad Utrecht vestigen.
111 Van de Water, GUP III, 271, 12 juni 1655.
112 Onder meer in 1653/1654 en 1655/1656.
113 Centraal Museum Utrecht, *Catalogus van het historisch museum der stad* (Utrecht, 1928) nr. 1670.

bovenaf gecontroleerd. Eenzelfde angst voor beweging van onderaf komt tot uiting in de beperkende maatregelen ten aanzien van de buurmaaltijden en in het feit, dat sommige buurten niet vrij waren om hun eigen bestuur te kiezen. Ook droeg het uitsluiten van armere buurtbewoners uit de buurtschap bij tot het onmondig maken van een bepaalde categorie Utrechters. De brede basis waarop de Utrechtse politiek in de Middeleeuwen kon bogen, is in de zeventiende eeuw verengd. De beweging van onder naar boven is afgeremd. Een dergelijk proces kan de betrokkenheid bij het openbare leven niet ten goede komen. Het buurtleven zelf is niet ongedaan gemaakt, maar men probeerde wel de politieke daadkracht te beteugelen. Op termijn is dit onmogelijk[114].

Tot besluit

Ook al vertoont onze kennis van het Utrechtse buurtleven leemten, toch is uit deze reconstructie duidelijk geworden dat er een directe lijn is tussen de organisatie van de buurt in 1391 en 1656/1657, die zich zowel naar vroegere als latere tijden voortzet. Dit getuigt van een hechte traditie, die evenwel niet star was. Steeds heeft het buurtwezen zich aan de situatie weten aan te passen. Soms werkten de buurten samen: hieruit zijn de bestuurlijke instellingen van de stad ontstaan; dan weer splitsten zij zich af tot steeds kleinere eenheden. Ook verschilde de taakstelling van de wijken en buurten door de eeuwen heen. Binnen één tijdsspanne konden meerdere territoriale afbakeningen naast elkaar bestaan. Uit de reconstructie van de Snippevlucht werd duidelijk hoe de Opstand in Utrecht heeft doorgewerkt. Uit het veranderende aanzicht van de Snippevlucht mag zelfs iets van een Gouden Eeuw voor Utrecht geconcludeerd worden.

De complexiteit en lange duur maken het Utrechtse buurtwezen tot een uniek fenomeen binnen de Nederlandse cultuurgeschiedenis. De gang van zaken in Utrecht wijkt af van veel Hollandse steden, die vaak van jonger datum zijn. Waarschijnlijk zijn er meer overeenkomsten met de oude steden in het oosten van het land. Comparatief onderzoek in de diepte en de breedte is gewenst. Bij de huidige stand van onderzoek zijn er vooral parallellen te constateren tussen Utrecht en Gent. De hechte en lange traditie van het Utrechtse buurtleven suggereert dat die - analoog aan de situatie in Gent - onlosmakelijk met de ontstaansgeschiedenis van de stad en met de gildenstructuur is verbonden. Net als in Utrecht hebben de gilden te Gent langdurig politieke invloed gehad.

Al met al is een fascinerend beeld van de Utrechtse geschiedenis van onderaf, vanuit de mensen, ontstaan. Nauw met de stedelijke structuur en cultuur van de stad Utrecht verweven was de buurt een nagenoeg onaantastbaar instituut dat tot diep in de negentiende eeuw heeft stand gehouden, ja zelfs nu nog springlevend is[115].

114 Renger de Bruin geeft een beeld van het politieke bewustzijn in de Utrechtse wijken in de jaren 1795-1798 in zijn proefschrift *Burgers op het kussen. Volkssoevereiniteit en bestuurssamenstelling in de stad Utrecht, 1795-1813* (Zutphen, 1986) 175-183. De actiebereidheid van woonwijken is weer actueel, in de Utrechtse wijken Pijlsweerd en Sterrewijk hebben zich in het recente verleden incidenten voorgedaan.

115 Wijk C en de Zeven Steegjes zijn bekende voorbeelden.

Nationale kunst en lokale sociabiliteit: de Nederlandse mannenzangverenigingen in de negentiende eeuw[1]

Jozef Vos

> Hier kweelt het *Amstelkoor*, ginds juichen drie *Euterpen*,
> *Eutonia,* in rust, schijnt keel en oor te scherpen,
> Terwijl *Caecilia* uit al haar krachten werkt ...[2].

De liedertafel behoort ongetwijfeld tot de meest spraakmakende muzikale verschijnselen van de negentiende eeuw. Deze verenigingen voor mannenzang hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan de opwekking van het Nederlandse muziekleven[3]. Daarnaast presenteerden de talrijke Apollo's, Amphions en Orpheuzen zich met regelmaat nadrukkelijk in een nationaal decor. Tussen 1853 en 1913 werd een vijfentwintigtal meerdaagse Nederlands-Nationale Zangersfeesten gehouden. Over de betekenis van dergelijke grootschalige, openbare manifestaties is in het recente verleden regelmatig gepubliceerd. Ik noem hier het bekende boek van Mona Ozouf over het feest van de Franse Revolutie en, dichter bij huis, het proefschrift van Frans Grijzenhout over de Patriotse en Bataafse feesten[4]. Beide onderzoekers hebben zich laten inspireren door de antropologie, die op het gebied van de sociale en culturele betekenis van feesten over een uitgebreide expertise beschikt. De antropologie leert ons, hier bij monde van de Amerikaanse sociale wetenschapper John MacAloon, dat 'cultural performances ... are occasions in which as a culture or society we reflect upon and define ourselves, dramatize our collective myths and history, present ourselves with alternatives, and eventually change in some ways while remaining the same in others'[5]. Ook in het Duitse onderzoek naar de *öffentliche Festkultur* neemt de studie van 'het dramatiseren van de collectieve mythen en geschiedenis' een belangrijke plaats in[6]. Zowel in Frankrijk en Nederland als in Duitsland worden derge-

1 Ik dank Henk te Velde voor zijn opmerkingen en suggesties bij dit stuk.
2 C.J.A. Heydenrijck, *Het oude Nijmegen aan de liedertafels van het vijfde nationale zangersfeest* (Nijmegen, 1861) 3.
3 E. Reeser, *Een eeuw Nederlandse muziek* (Amsterdam, 1950; 2e dr. 1986) 21. De oorspronkelijke benaming liedertafel werd in de loop van de eeuw steeds meer geassocieerd met de sociale functie. Om de kunstzinnige pretenties meer te benadrukken stapten veel verenigingen over op de aanduiding mannenzangvereniging.
4 M. Ozouf, *La fête révolutionnaire, 1789-1799* (Parijs, 1976), Nederlandse vertaling: *Het feest van de revolutie. De Franse Revolutie, de vernieuwing van het openbare leven en het ontstaan van de moderne maatschappelijke waarden 1789-1799* (Amsterdam, 1989); F. Grijzenhout, *Feesten voor het vaderland. Patriotse en Bataafse feesten 1790-1806* (diss. VU; Zwolle, 1989).
5 MacAloon, 'Introduction: cultural performances, culture theory', in: *idem*, ed., *Rite, drama, festival, spectacle. Rehearsals toward a theory of cultural performance* (Philadelphia, 1984) 1.
6 D. Düding, ed., *Öffentliche Festkultur. Politische Feste in Deutschland von der Aufklärung bis zum Ersten Weltkrieg* (Reinbek bei Hamburg, 1988); Schneider, *Politische Festkultur im 19. Jahrhundert. Die Rheinprovinz von der französischen Zeit bis zum Ende des Ersten Weltkrieges (1806-1918)* (Essen, 1995).

lijke manifestaties in verband gebracht met het proces van de moderne staatsvorming.

In deze bijdrage wil ik de nationale oriëntatie van de Nederlandse mannenzangbeweging aan een nader onderzoek onderwerpen. Eerst zal ik de opkomst van de mannenkoren in Nederland in het algemeen schetsen. Vervolgens zal ik dieper ingaan op het nationale aspect aan de hand van de strijd om het repertoire, dat op de Nederlands-Nationale Zangersfeesten ten gehore werd gebracht. Tenslotte zal een en ander worden geplaatst in het perspectief van de studie van de negentiende-eeuwse sociabiliteit.

I De Nederlandse mannenzangbeweging in de negentiende eeuw

Twee generaties

Voorzover de literatuur aandacht besteedt aan de oorsprong van de negentiende-eeuwse mannenzang in Nederland, wijst zij steeds op de import van de liedertafel als een Duitse uitvinding. Ontstaan in Pruisen kort na 1800 als deftige verenigingen van componisten, musici en dichters, schoten de liedertafels spoedig ook wortel in de middenklasse. In Zwitserland en Zuid-Duitsland droegen de liedertafels, opgenomen in het pedagogisch program van Nägeli, vanaf het begin een minder elitair karakter. De wetenschap dat de liedertafels en mannenzangverenigingen vanuit Duitsland werden geïmporteerd is uiteindelijk terug te voeren op de artikelen van Florentius Cornelis Kist (1796-1863) in het muziektijdschrift *Caecilia*[7]. Volgens Kist, destijds één van de centrale persoonlijkheden in het Nederlandse muziekleven, moeten de oprichting van liedertafels en het houden van zangersfeesten worden beschouwd ‘als eene navolging van hetgeen bij onze kunstzinnige naburen de Duitschers voorviel’. In Nederland was men daarvan goed op de hoogte ‘hetzij door het lezen van Duitsche Tijdschriften, hetzij door het bijwonen dier Feesten’[8].

Voor zover bekend werd de eerste Nederlandse liedertafel opgericht in 1827 te Dordrecht door Anthonie Kist Ewz., een broer van F.C. Kist. Dit Aurora zou tot omstreeks 1840 actief zijn geweest. Tussen 1827 en 1915 werden in Nederland een kleine vijfhonderd mannenzangverenigingen opgericht. Een aantal daarvan leidde slechts een kortstondig leven, maar een groter deel was gedurende tientallen jaren actief. Een zestigtal mannenkoren, opgericht in de genoemde periode, bestaat zelfs tot op heden[9]. Het fenomeen liedertafel verscheen het eerst in de grote steden, in het

7 F.C. Kist, ‘Mannenzang en mannen-zangvereenigingen; eene korte schets van derzelver oorsprong en voortgang op onzen tijd’, *Caecilia*, III (1846) 145-147, 153-155; *idem*, ‘Toestand der toonkunst in Nederland gedurende de eerste helft der 19e eeuw’, IX (1852) 211-213.

8 Kist, ‘Toestand der toonkunst’, 211.

9 Ik baseer me op een groot aantal door mij verzamelde gegevens uit onder meer ledenlijsten van het Koninklijk Nederlands zangersverbond, gedenkboeken, programmaboekjes van zangconcoursen, zangersalmanakken en studies over het lokale en regionale muziekleven. Zie tevens: J. Vos, *Rapport betreffende de mogelijkheden voor een geschiedenis van de koorzangbeoefening in Nederland* (Universiteit Utrecht: Onderzoekinstituut voor geschiedenis en cultuur, 31 januari 1995); *idem*, ‘De historische studie van koorzang en zangverenigingen in Nederland’, *Muziek & Wetenschap*, IV (1994) 209-226.

westen van het land en in Noord-Brabant en verspreidde zich spoedig tot in de kleinste dorpen in het hele land.

In de oprichtingsfrequentie van de mannenzangverenigingen in de negentiende eeuw kunnen we twee generaties onderscheiden. De eerste loopt van 1825 tot 1865 en kent een hoogtepunt in de jaren 1846-1850. Het ligt voor de hand een relatie te veronderstellen met het voorzichtig opbloeiende, nieuwe culturele zelfbewustzijn, waarvan bijvoorbeeld de oprichting van de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst in 1829 en van het tijdschrift *De Gids* in 1837 uitdrukkingen zijn. Ook zal het liberaliserende klimaat en de totstandkoming van de vrijheid van vereniging en vergadering in 1848 een stimulans zijn geweest. In Den Haag richtte F.C. Kist in 1830 de liedertafel Caecilia op[10]. Opvallend zijn de nauwe persoonlijke betrekkingen van het bestuur van dit Caecilia met de plaatselijke afdeling van de in 1829 opgerichte Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst. Aanvankelijk was Toonkunst zeer geïnteresseerd in en actief betrokken bij de oprichting van liedertafels. Het beschouwde de mannenzang echter vooral als een tussenstadium naar hogere muzikale kunst. Zowel de onoverkomelijke standsverschillen als de voor al te esthetische oren te gebrekkige vooruitgang deden het enthousiasme van Toonkunst voor de mannenzang na 1850 afnemen[11].

Eveneens in 1830 kwam het Haarlemse Zang en Vriendschap tot stand. De leden waren ‘ambachtslieden of dergelijke tot den achtenswaardigen burgerstand behoorende’[12]. Dirigent en mede-oprichter van het Haarlemse Zang en Vriendschap was J.E. Schmitz (1800-1872), hoefsmid en muzikaal autodidact. Hij was organist en gaf ook muziekles aan de kweekschool[13]. Opvallend is hier, dat een belangrijk deel van de eerste leden tevens was aangesloten bij het muziekkorps van de plaatselijke schutterij[14]. Verschillende lokale harmonieën en orkesten riepen omstreeks het midden van de eeuw een (mannen-)zangafdeling in het leven. In het oog springt de verwevenheid van de diverse uitingen van genootschappelijkheid.

Het is duidelijk, dat we de sociale achtergrond van de mannenzangbeweging moeten zoeken in ‘het brede maatschappelijke midden’. Wanneer ambachtslieden worden genoemd zijn dat steeds zelfstandige bedrijfsvoerders of neringdoenden. Het Amsterdamse Apollo werd in 1843 opgericht als Deutsche Sängerverein en in 1853 door enkele leden onder wie J.B.M. Löser en J.J. Nissen voortgezet in liedertafel Apollo. De genoemde leden waren respectievelijk eigenaar van een meubel- of kastenmakerszaak en pianohandelaar[15]. Daarnaast vinden we twee typische beroepsgroepen veelvuldig in de mannenzangbeweging vertegenwoordigd, namelijk onderwij-

10 N. Nuyen, *Koninklijke zangvereeniging ‘Cecilia’. Gedenkboek eeuwfeest 1930* ('s-Gravenhage, 1930).
11 A. Asselbergs, *Dr. Jan Pieter Heije of De Kunst en het Leven* (Utrecht, 1966) 240-244.
12 *Algemeene Konst- en letterbode*, vrijdag 11 januari 1833, 30-31. Zie tevens J. de Klerk, *Haarlems muziekleven in de loop der tijden* (Haarlem, 1965) 235.
13 De Klerk, *Haarlems muziekleven*, 241.
14 K. van Eden en C. Montauban, *Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan der Koninklijke liedertafel ‘Zang en Vriendschap’ te Haarlem* (Haarlem, 1930) 46 en 153.
15 J. Soute, *Apollo's negende decennium. 1853 - 1853 - 1943* (Amsterdam, 1943) 31-32.

zers en typografen. Een belangrijke indicatie voor de sociale basis van de liedertafels is, dat in 1858 binnen de beweging zelf 'de scherpe afteekening der maatschappelijke standen' als een van de oorzaken voor de malaise in de mannenzang werd gezien. De kleingeestige beslotenheid van de verenigingen zou een ernstige belemmering vormen voor de muzikale vooruitgang. 'Begrijpt men dan niet, dat de natuur hare gaven onder alle standen der maatschappij heeft verspreid, en dat dus de talenten moeten gezocht worden, waar zij zich opdoen'[16]? Inderdaad bestond het merendeel van de mannenkoren van de eerste generatie uit besloten clubs, waarvan men alleen via ballotage lid kon worden.

Het aantreden van de tweede generatie mannenkoren, die loopt van circa 1865 tot 1915 met een piek in de jaren 1895-1900, wordt gekenmerkt door de doorbreking van de sociale geslotenheid van de bestaande liedertafels en door de oprichting van talrijke nieuwe mannenzangverenigingen, die hun basis vonden in lagere maatschappelijke echelons. We vinden veel werkliedenzangverenigingen en talloze mannenkoren met namen als Kunst aan 't Volk, Kunst na Arbeid, Werkman's Kunstgenot en dergelijke. Hier mag men een relatie veronderstellen met industrialisatie, urbanisatie en sociale differentiatie. In de 'nieuwe middenklasse' en onder geschoolde arbeiders was er een toenemende behoefte actief deel te nemen aan het culturele leven. Wat betreft de mannenzangverenigingen was er geen sprake van een rechtstreeks verband met de verzuiling. We komen nauwelijks mannenkoren tegen, die in hun naam of doelstelling nadrukkelijk blijk gaven van een godsdienstige of maatschappelijke voorkeur. Dit in tegenstelling tot de eveneens talrijke nieuwe gemengde zangverenigingen. Een uitzondering dient gemaakt te worden voor de katholieke kerkkoren, die ik echter vanwege hun specifieke binding aan de eredienst hier buiten beschouwing heb gelaten. Overigens leidde de reorganisatie van de aloude 'Confréries van Sint Caecilia' in de loop van de eeuw tot de oprichting van afzonderlijke profane mannenkoren, die formeel los stonden van de kerk[17].

Nadere plaatsbepaling van het mannenkoor

De karakterisering van het mannenkoor als een typerende verschijningsvorm van een 'burgerlijke' muziekcultuur is problematisch[18]. Bij nadere bestudering blijkt de sociale verscheidenheid in de koorwereld te groot en vaak ook te subtiel om te kunnen worden gevangen onder containerbegrippen als burgerij of middenklasse[19]. Synchroon

16 'Wat kan onze jaarlijksche feesten bloei en duurzaamheid geven?', *Jaarboek van het Nederlandsch nationaal zangersverbond voor het jaar 1858* (Utrecht, 1858) 150-157. Hier 154.

17 F. Jespers, *'Het loflyk werk der Engelen'. De katholieke kerkmuziek in Noord-Brabant van het einde der zeventiende tot het einde der negentiende eeuw* (diss. KUB; Tilburg, 1988) 114-119 en 230-247.

18 Vgl. C. Dahlhaus, *Die Musik des 19. Jahrhunderts. Neues Handbuch der Musikwissenschaft*, VI (Wiesbaden, 1980) 38.

19 Voor dit probleem zie onder meer: P. Pilbeam, *The middle classes in Europe 1789-1914. France, Germany, Italy and Russia* (Londen, 1990). Pilbeam noemt op de eerste bladzijde het begrip middenklasse 'a morass, a minefield, even a veritable Pandora's box'.

en diachroon onderzoek naar beroep, inkomen, leeftijd, huwelijkse staat, opleiding enzovoort van de leden is nodig om een concreter beeld te vormen van de milieus

waarin de mannenzangverenigingen wortelden[20]. Voorlopig moeten we het doen met een algemene indruk. Het is vooral van belang te wijzen op de plaats in de genootschappelijke continuïteit vanuit de achttiende eeuw[21] en op het verschijnen in de negentiende eeuw van vergelijkbare culturele verenigingen als blaasorkesten[22] en rederijkerskamers[23].

Natuurlijk speelde ook de gezelligheid een rol. Het Haarlemse Zang en Vriendschap voerde aanvankelijk als zinspreuk:

> Het doel van ons verëenigd pogen
> Is, zang door vriendschap te verhoogen.

Uit het verslag van de secretaris weten we, dat de leden van Zang en Vriendschap zich tijdens een wandeling in 1837 vermaakten met het knuppelen van een mank kuiken en het geblindoekt slaan naar een fles (prijzen: een lederen tabakstas en een 'zwamtasje met vuurslag')[24]. De zang stond echter centraal. Het gezamenlijk zingen leende zich niet alleen bij uitstek om de onderlinge broederschap tot uitdrukking te brengen en te bevestigen, maar kon ook dienen om groepsideaal en -identiteit aan de buitenwereld te presenteren en wel door middel van een daarop toegesneden repertoire, dat werd uitgevoerd tijdens daartoe geschikt geachte gelegenheden. In die zin stonden de mannenzangverenigingen midden in de 'politieke openbaarheid' in een brede betekenis[25]. In het tweede deel van deze bijdrage wil ik wat dieper ingaan op dit laatste aspect.

II Zangersfeest versus zangconcours

Mannenzang en nationalisme

De nadrukkelijke, dubbele markering als Nederlands-Nationale Zangersfeesten lijkt het bijzonder patriottische karakter van deze manifestaties, die gehouden werden van 1853 tot 1913, te onderstrepen. Deze Zangersfeesten, waarop de liedertafels zich gezamenlijk in het openbaar presenteerden, werden inderdaad steeds aangekondigd

20 Zie ook de voorstellen van De Jonge en Mijnhardt om te geraken tot een genootschapstypologie: A. de Jonge en W. Mijnhardt, 'Het genootschapsonderzoek in Nederland', *De negentiende eeuw,* VII (1983) 253-259. Voor een recent overzicht van de prosopografische benadering zie: J. de Jong, 'Prosopografie, een mogelijkheid. Eliteonderzoek tussen politieke en sociaal-culturele geschiedenis', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CXI (1996) 201-215.

21 Zie W. Mijnhardt, *Tot heil van 't menschdom. Culturele genootschappen in Nederland. 1750-1815* (Amsterdam, 1987).

22 R. Fassaert, '"Aangename uitspanningen en het genot der burgerlijke relatiën". Op zoek naar de vroegste sporen van de blaasmuziekvereniging in Nederland', *Volkskundig Bulletin*, XV (1989) 148-176.

23 W. van den Berg en A. de Bruijn, 'Negentiende-eeuwse rederijkerskamers, een inventarisatie', *De negentiende eeuw*, XVI (1992) 163-184.

24 Van Eden en Montauban, *Gedenkboek 'Zang en Vriendschap'*, 153.

25 I. de Haan en H. te Velde, 'Vormen van politiek. Veranderingen van de openbaarheid in Nederland 1848-1900', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CXI (1996) 167-200.

als bijeenkomsten van nationale verbroedering en veelvuldig klonk het *Wien Neêrlands bloed.* Wie echter weet, dat Hendrik Tollens' nationale hymne van 1815 op muziek werd gezet door de Duitser Johann Wilhelm Wilms, zou al enige argwaan kunnen krijgen. De grote Duitse invloed op het Nederlandse muziekleven in de eerste helft van de negentiende eeuw is bijna berucht. In zijn Nederlandse muziekgeschiedenis van de negentiende eeuw stelt Eduard Reeser zelfs: 'het mag niet worden onderschat, wat er door middel van de liedertafels aan Duitsen muzikalen smaak in ons volksbewustzijn is geïnfiltreerd'[26].

De Duitse geschiedschrijving plaatst de mannenzangbeweging doorgaans in een nationaal-politiek perspectief. In de eerste historische terugblik, die verscheen in 1855, staat de betekenis van die beweging voor de Duitse eenwording al centraal. Dit boek, *Der volksthümliche deutsche Männergesang* van Otto Elben, waarvan onlangs een herdruk verscheen, geldt in de bewerking van 1887 nog steeds als een standaardwerk[27]. De nationale toonzetting heeft sinds het boek van Elben de historiografie gedomineerd, al is de politieke lading daaruit dan reeds lang verdwenen. Ook in de meest recente historische studie over de Duitse mannenzang wordt het nationale streven weer als wezenskenmerk naar voren geschoven en uit het gedetailleerde inleidende overzicht in dit boek blijkt ten overvloede nog eens hoe sterk het primaat van de politiek in de Duitse historiografie verankerd is[28].

Hoewel er vraagtekens zijn te plaatsen bij de toch wat reductionistische tendens in de Duitse historiografie[29], zitten we ten aanzien van de Nederlandse situatie met een probleem. Hier werd namelijk niet alleen de vorm van de mannenzang overgenomen, maar ook het Duitstalige repertoire.

Ook in de Nederlandse mannenkoorwereld van de negentiende eeuw heeft het nationalisme een rol gespeeld. Dit nationalisme kan niet los worden gezien van een bredere beweging in de intellectuele bovenlaag, die zich in het bijzonder manifesteerde op cultureel niveau en georiënteerd was op het vaderlands verleden. Dit cultuurnationalisme is de laatste jaren uitvoerig bestudeerd en daarbij stond vooral

26 E. Reeser, *Een eeuw Nederlandse muziek*, 21.

27 Otto Elben, *Der volksthülmliche deutsche Männergesang. Geschichte und Stellungen im Leben der Nation; der deutsche Sängerbund und seine Glieder*. Reprint der 2. Aufl. 1887. Philipp Spitta, *Der deutsche Männergesang*. Reprint aus 'Musikgeschichtliche Aufsätze', 1894, Friedhelm Brusniak und Franz Krautwurst, ed. (Wolfenbüttel, 1991).

28 A. Heemann, *Männergesangvereine im 19. und frühen 20. Jahrhundert. Ein Beitrag zur städtischen Musikgeschichte Münsters* (Frankfurt am Main/Bern/New York/Parijs, 1992). Zie tevens: D. Düding, *Organisierter gesellschaftlicher Nationalismus in Deutschland (1808-1847). Bedeutung und Funktion der Turner- und Sängervereine für die deutsche Nationalbewegung* (München, 1984); D. Klenke, 'Bürgerlicher Männergesang und Politik in Deutschland', *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, XL (1989) 458-485, 534-561. Voor Vlaanderen zie: H. Willaert en J. Dewilde, *'Het lied in ziel en mond'. 150 Jaar muziekleven en de Vlaamse Beweging* (Tielt, 1987). Voor Zweden zie: A. Jonnson, 'Uppfostran till patriotism. En idéhistorisk exposé över manskörsångens århundrade ur ett upsaliensisk perspektiv' [Brought up as patriots. A historical summary of a century of male voice choirs from the perspective of Uppsala], *Svensk Tidskrift för Musikforskning*, LXV (1983) 15-68.

29 Zie ook mijn bespreking van Heemans boek in *Volkskundig Bulletin*, XXII (1996) 106-108.

de beeldende kunst in de belangstelling[30]. Aan de muziek werd in dit kader tot op heden

30 J. Bank, *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw* (oratie RUL; 's-Gravenhage, 1990). Een overzicht geeft N. van Sas, 'Nationaliteit in de schaduw van de Gouden Eeuw. Nationale cultuur en vaderlands verleden 1780-1914', in: F. Grijzenhout en H. van Veen, ed., *De Gouden Eeuw in perspectief. Het beeld van de Nederlandse zeventiende-eeuwse schilderkunst in later tijd* (Nijmegen en Heerlen, 1992) 83-106.

weinig aandacht geschonken[31]. De vraag is nu in hoeverre de uit Duitsland overgewaaide liedertafelmode, inclusief het Duitse repertoire, in het Nederlandse cultureel nationalisme werd ingepast.

De Nederrijns-Nederlandse Zangersfeesten

Van groot belang voor de populariteit van de liedertafel in Nederland waren de Nederrijns-Nederlandse Zangersfeesten, die werden gehouden van 1845 tot 1852. In 1844 werd daarvoor de basis gelegd tijdens een schutterijfeest in Kleef. Hier besloten de Kleefse Liedertafel en het Amsterdamse Eutonia, dat onder leiding van de geboren Duitser C.A. Bertelsmann bij deze gelegenheid een uitvoering had gegeven, tot continuering van het gelegde contact. Er werd afgesproken ook andere Duitse en Nederlandse liedertafels te benaderen[32]. Het idee was om een jaarlijks terugkerend zangersfeest te organiseren. Een eerste oproep leidde tot positieve reacties van liedertafels uit Elberfeld, Emmerich, Krefeld, Rees, Wesel en voor Nederland uit Nijmegen.

Over de motivatie om een dergelijk internationaal feest te organiseren zijn weinig specifieke gegevens bekend. Elben geeft als doel de verbroedering van de Nederrijnse en Nederlandse zangers en de verspreiding en verbetering van de meerstemmige mannenzang[33]. Kist noemt ‘de liefde voor en de algemeene beoefening (van de zang) in allerlei standen, en de toenadering en verbroedering door (de zang), zelfs van verschillende natiën onderling’[34]. Voor Elben ging het echter als vanzelfsprekend om nationále verbroedering: Vlaanderen en Nederland vallen in zijn boek, samen met de Duitse deelstaten, Oostenrijk en Zwitserland, onder één hoofdstuk: *Ueber alles deutsche Land*! Elben was bepaald niet de enige Duitser, die de Nederlanders beschouwde als verdwaalde stambroeders[35]. In Nederland zelf was het enthousiasme voor deze zienswijze echter aanzienlijk koeler. Weliswaar pleitte de Amsterdamse oriëntalist en *Gids*-redacteur P.J. Veth, opgetogen over zijn bezoek aan het Derde Nederrijns-Nederlands Zangersfeest, voor aansluiting bij Duitsland, maar in de Nederlandse mannenzangerswereld zelf was weinig te merken van een dergelijke stellingname[36]. In het rumoerige jaar 1848 stelde F.C. Kist verheugd vast, ‘dat het mannengezang in ons land, aan alle politieke strekking steeds vreemd was, ja zelfs, dat elke

31 J. Bank, ‘Muziek: een vergeten hoofdstuk in de Nederlandse cultuurgeschiedenis’, in: P. van Reijen, ed., *Muziek en muziekwetenschap in de Nederlandse cultuur. Beschouwingen bij het 125-jarig bestaan van de Koninklijke vereniging voor Nederlandse muziekgeschiedenis* (Utrecht: KVNM, 1994) 21-29.

32 Blommen, *Anfänge*, 92.

33 Elben, *Der volksthümliche deutsche Männergesang*, 105.

34 *Caecilia*, IV (1847) 103.

35 U. Kloos, *Niederlandbild und deutsche Germanistik 1800-1933. Ein Beitrag zur komparatistischen Imagologie* (Amsterdam/Atlanta, 1992).

36 P.J. Veth, ‘Het derde Nederrijnsch-Nederlandsch zangersfeest te Arnhem’, *De Gids*, XI (1847) ii, 397-409. Zie tevens J. Boogman, *Nederland en de Duitse Bond 1815-1851* (2 dln.; Groningen/Djakarta, 1955); *idem, Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum, 1978).

poging van enkele Duitschers, om die op vroegere feesten te doen gelden, met verontwaardiging afgewezen en zonder den minsten invloed op onze Liedertafelen gebleven is'[37].

De Nederrijns-Nederlandse Zangersfeesten, die afwisselend in Kleef en Arnhem werden georganiseerd, waren grote gebeurtenissen. De plaatselijke logementen waren niet berekend op het onderbrengen van de honderden deelnemers. Zij moesten dus logeren bij particulieren. Het aantal bezoekers aan de verschillende uitvoeringen en omlijstende evenementen bedroeg al spoedig enkele duizenden. De lokale middenstand profiteerde hiervan natuurlijk flink mee en door het organiseren van zaklopen, mastklimmen en vuurwerk kreeg het geheel het karakter van een volksfeest[38]. De commerciële uitbating leidde echter ook tot de waarschuwing, dat het Zangersfeest 'niet het aanzien eener melkgevende koe' mocht krijgen[39]. Veelvuldig waren ook de klachten, dat de gezelligheid te zeer de kunst naar de achtergrond drong. Aan de andere kant betekende het Zangersfeest ook een belangrijke bijdrage aan de ontplooiing van het openbare muziekleven. Ten behoeve van het Zangersfeest van 1847 bijvoorbeeld werd in Arnhem Musis Sacrum gebouwd, op dat moment de grootste concertzaal in Nederland[40].

Het deelnemersverloop aan de Nederrijns-Nederlandse Zangersfeesten is opmerkelijk. Aan het eerste feest van 1845 namen zes Duitse en twee Nederlandse liedertafels deel. Bij het tweede feest was die verhouding acht tegen vier. Bij het derde feest waren uit beide landen elf vertegenwoordigers aanwezig. Vervolgens nam het Nederlandse aandeel snel toe en bij het zesde feest in 1851 waren er uit Duitsland zeven deelnemers en uit Nederland maar liefst tweeëntwintig. Waarschijnlijk speelden de gebeurtenissen van 1848 hierbij een belangrijke rol. De liedertafels van de Nederrijn richtten vanaf dat moment hun blik meer naar het oosten[41]. Aanvankelijk klaagden de Nederlanders over deze lauwheid, maar spoedig zouden ze daaruit de consequenties trekken.

Vanaf het begin al waren er kritische geluiden te horen over de Duitse muzikale dominantie. Steeds werd volmondig het belang van het indrukwekkende Duitse voorbeeld voor de Nederlandse mannenzang erkend, maar men vroeg zich af of men in die navolging niet te ver was gegaan? 'Evenmin als wij den politieken geest van een aantal Duitschers voor dezen oogenblik zijn toegedaan, maar strijden zullen om dezen tenminste uit de Zangersfeesten te weeren, evenmin moeten wij toegeven, dat onze haan minder dan de hunne op dit ons muzikaal terrein zou koning kraaijen', aldus 'Een Nederlandsch Zanger'[42]. Ongetwijfeld hebben de Nederrijns-Nederlandse Zangersfeesten bijgedragen aan de 'verduitsing' van de Nederlandse mannenzang. Zowel onder de door alle liedertafels gezamenlijk gezongen stukken als bij de afzonderlijke uitvoeringen vinden we slechts enkele Nederlandse composities. Tijdens het

37 *Caecilia*, V (1848) 149.
38 Blommen, *Anfänge*, 112-114.
39 *Caecilia*, VII (1850) 155.
40 J. Kessels, *Mensen en muziek in Arnhem* (Arnhem, 1967) 37-38.
41 Blommen, *Anfänge*, 98.
42 *Caecilia*, V (1848) 184.

eerste feest in 1845 klonk alleen het *Vaderlandslied* van J.J.H. Verhulst (naast het *Vaterlandslied* van F. Kücken). Tijdens het derde feest in 1847 vinden we *Avondzang* van J.B. van Bree, *Het Lied der Hoog- en Nederduitschers aan den Rhijn* van C.A. Bertelsmann en het *Jagerskoor* uit de opera *De Gelofte* van W. Smits. Alles bij elkaar werd er tijdens deze zangersfeesten nog geen tien procent Nederlands gezongen[43].

Het meest opmerkelijke is nog, dat dit handjevol Nederlandse liederen, op één uitzondering na, ten gehore werd gebracht bij de gezamenlijke concerten en niet, waar men ze eerder zou verwachten, bij de afzonderlijke uitvoeringen van de Nederlandse liedertafels. Blijkbaar voelde het organiserend comité, dat het gezamenlijke programma samenstelde, zich meer verantwoordelijk voor een afgewogen Nederlandse inbreng dan de liedertafels zelf. Het enige Nederlandse lied dat nooit ontbrak was *Wien Neêrlands Bloed*, dat evenals zijn Duitse tegenhanger *Was ist des deutschen Vaterland* steeds gezamenlijk werd gezongen ter afsluiting. Kist verzuchtte naar aanleiding van het feest in Arnhem van 1848: 'Het is, dat men bijkans zou wanen, hier in Duitschland en niet in Nederland te zijn'. Hoezeer hij ook de Duitse mannenzang bewonderde, 'zoo strijdt het tegen mijn gemoed en krenkt het mijn gevoel als Hollander, dat wij onze eigene zelfstandigheid zoo kunnen verkrachten en eigene producten, waaronder zeer goede zijn - bekennen wij het met schaamte - te gering achten, ten minste te veel op den achtergrond stellen'[44].

De Nationaal Nederlandse Zangersfeesten

De afnemende belangstelling van Duitse zijde vanaf 1848, de afgelasting van het feest in 1849 vanwege de heersende cholera, de voortdurende onenigheid over de vraag of Kleef danwel Arnhem het volgende feest moest organiseren en tenslotte vooral de explosieve groei van het aantal liedertafels in Nederland leidden tot de conclusie, dat de tijd rijp was voor een eigen, exclusief Nederlands feest. In 1853 vormden vijfentwintig Nederlandse liedertafels hun eigen Nationaal Nederlands Zangersverbond en hielden in Arnhem hun eerste Nationaal Nederlands Zangersfeest.

Doelstelling van het Zangersverbond was de 'verbetering van het meerstemmig mannengezang, en verbroedering van Nederlandsche Zangers'[45]. In het reglement werd opgenomen, dat om de twee jaar een Nationaal Zangersfeest gehouden zou worden, waarbij de aangesloten liedertafels samenkwamen om gemeenschappelijk koorwerken van Nederlandse componisten ten gehore te brengen[46]. Er was echter van meet af aan een opmerkelijke discrepantie tussen de officiële doelstelling en de feitelijke programmering. Wanneer we het eerste programma uit 1853 bekijken dan zien we namelijk het volgende[47]. De stukken die door de aanwezige liedertafels gezamenlijk werden gezongen waren:

43 Zie Blommen, *Anfänge*, 275-281.
44 *Caecilia*, V (1848) 150.
45 *Jaarboek van het Nederlandsch nationaal zangersverbond voor het jaar 1858*, I (Utrecht, 1858) 19.
46 Zie ook: J. Buter, 'Het Koninklijk Nederlands zangersverbond 1853-1978', 8 afleveringen in: *Nederlands Zangersblad*, XXX (1977) nr. 8-31 (1978) nr. 9. Hier afl. 1.
47 *Caecilia*, X (1853) 159-161.

1. *Auferstehen*, motet van B. Klein
2. Scène en koor uit de opera *Euryanthe* van C.M. von Weber
3. *Lentelied* van J.J.H. Verhulst
4. *Frühlings-Andacht* van C. Kreutzer
5. *Jagerlied* van J.J. Viotta
6. *Eine Nacht auf dem Meere* (solo, koor en orkest) van W. Tschirch
7. *An die Lerche* van C.A. Bertelsmann
8. *Jägerlust* van C.G. Reissiger
9. *Matrosenlied* van H. Marschner

Ter afsluiting werd *Wien Neêrlands Bloed* gezongen. Bij de gezangen die door drie van de aanwezige liedertafels afzonderlijk ten gehore werden gebracht was geen enkele Nederlandse compositie.

Bij het tweede Zangersfeest in 1856 was het niet veel anders. Sommigen klaagden, dat men wel Nederlandse liederen wilde zingen, maar dat er bijna geen geschikte werken waren. In 1856 had het tijdschrift *Caecilia* ten behoeve van de mannenzangers in drie afleveringen een lijst van Nederlandse liedcomposities gepubliceerd[48]. Vergelijken we deze met de programma's van de Zangersfeesten, dan werd er echter maar schaars gebruik van gemaakt. Ook besloot het Zangersverbond voor het Derde Zangersfeest van 1857 een compositiewedstrijd uit te schrijven voor Nederlandse of in Nederland woonachtige componisten op twee teksten van Jan Pieter Heije[49]. Het eerste gedicht heette toepasselijk *Neêrlands Taal*:

> Neêrland! was uw arm van staal,
> 't Hart was zacht en mild en goedig;
> Zoo ook huwt zich, vroom en moedig,
> Kracht en teerheid in uw Taal, etc.

Wil men in *Neêrlands Taal* een vaderlands lied zien, dan is het er toch een van het milde soort, waarop Heije patent had. Heije was overigens verreweg de meest gezongen Nederlandse dichter. Bijzonder populair was zijn *Lentelied*, op muziek van Verhulst, dat vaak op de programma's prijkte:

> De lucht is blauw en groen het dal,
> Meibloempjes bloeijen overal
> En Lelietjes van dalen;
> 't Is alles geur en fleur en kleur
> En glans en gloed en stralen! etc.

Het zijn deze eenvoudige natuurlyriek, de liefde voor Gods schepping en de geboor-

48 *Caecilia*, XIII (1856) 111-112, 154, 180. Overigens werd bij deze werken van Nederlandse componisten nog veelvuldig gebruik gemaakt van Duitse teksten!

49 Bijlage bij *Caecilia*, XIV (1857) nr. 6.

tegrond, de algemene godsdienstigheid en levensvreugde, die het karakter van de mannenzang bepaalden. Met dit alles vormden de Nederlandse liederen slechts een kleine minderheid ten opzichte van de keuze uit de Duitse composities van Franz Abt, Conradin Kreutzer, Heinrich Marschner, Julius Otto, Friedrich Silcher enzovoort enzovoort, waarvan ze inhoudelijk een afspiegeling waren. Uit de programma's van de Zangersfeesten, en dan vooral uit de afzonderlijke uitvoeringen, blijkt een duurzame verknochtheid aan het Duitse liedertafelrepertoire. Toen in 1884 het gezamenlijk gedeelte, dat zoals steeds door het feestcomité was vastgesteld, voor het eerst geheel uit Nederlands werk bestond, bleven de afzonderlijke liedertafels gewoon nog Duits zingen. Bij het volgende feest in 1887 merkte de verslaggever op: 'Namen van bekende nederlandsche componisten als: Boers, Brandts Buijs, Coenen, Heijblom, de Lange, Meijroos, Nicolaï, Worp, prijkten wel langs de wanden van het feestgebouw, maar kwamen in het programma in 't geheel niet voor'[50].

Niet alleen in het tijdschrift *Caecilia* werd voortdurend gepleit voor meer aandacht van de mannenzangers voor Nederlandse composities. Ook in het Zangersverbond zelf klonk dat geluid steeds nadrukkelijker. In het bijzonder M.A. Caspers, voorzitter van Amstels Mannenkoor en vanaf 1867 ook van het verbond, hield in het verbondsorgaan lange bespiegelingen over de noodzaak van de nationale toonkunst. In een voordracht voor de Nederlandse Toonkunstenaarsvereniging vatte Caspers een en ander samen[51]. De kunst werd volgens Caspers te veel beschouwd als uitsluitend een goddelijke ingeving, iets onwerelds, dat alleen al daarom niets met nationaliteit te maken zou hebben. Maar de kunst was toch een afspiegeling van de persoon van de kunstenaar, dus ook van zijn nationaliteit. Nationaliteit in de kunst bestond dus wel degelijk: waren er in de muziek soms geen Franse, Italiaanse of Duitse School, zoals er vroeger ook een Nederlandse School had bestaan[52]?

Het onomstotelijke bewijs voor het bestaan van de nationaliteit was natuurlijk de eigen taal. Dat de oorspronkelijke voortbrengselen van de Nederlandse componisten een nationaal karakter bezaten, was onbetwistbaar. Waar zij zich voor het vocaal gedeelte echter van een vreemde taal bedienden, daar kon van een nationaal karakter natuurlijk geen sprake zijn. Halfslachtigheid miste immers elk karakter. De schuld lag echter niet alleen bij de componisten: 'Menig Nederlandsch toondichter zocht zijn toevlucht tegen de miskenning, die hem hier ten deel viel, door zijn compositiën op Duitschen tekst in het licht te geven, ten einde in Duitschland daarvoor afnemers en uitvoerders te vinden', aldus Caspers. Men moet daaraan toevoegen, dat menig Nederlands toondichter zijn composities op Duitse tekst echter vooral in Nederland zelf afzette.

50 *Caecilia*, XLIV (1887) 210.

51 *Maandblad van het Nederlandsch nationaal zangersverbond*, IV (1876/1877) 81-85.

52 Caspers doelde hier op de polyfonisten als Ockegem, Obrecht, Des Prez etc., die, wanneer men de geografische herkomst per se als voornaamste karaktertrek wil nemen, eerder een Frans-Nederlandse school vormden. Voor de negentiende-eeuwse mythe van de Nederlandse school zie: J. Vos, *De spiegel der volksziel. Volksliedbegrip en cultuurpolitiek engagement in het bijzonder in het socialistische en katholieke jeugdidealisme tijdens het interbellum* (diss. KUN; Nijmegen, 1993) 83-86.

Ongetwijfeld verwoordde Caspers de mening van het nationaal gezinde deel van de kunstzinnige burgerij en van vooraanstaande personen uit de muziekwereld. De vraag is echter of de gemiddelde zanger wel zo'n behoefte had aan repertoireverandering. Het lijkt belangrijker dát men zong, dan wát men zong. Blijkbaar voldeed het Duitse lied prima aan de behoeften en toen men er eenmaal aan gewend was, raakte men er ook aan gehecht. Het ligt niet voor de hand, dat ideologische overwegingen bij de liedkeuze een erg grote rol speelden. Het is ook moeilijk te meten of de permanente vermaningen in *Caecilia* en de aansporingen van het verbondsbestuur om toch vooral Nederlands te zingen een grote invloed hadden op de liedkeuze. Het kan echter niet worden ontkend, dat het traditionele Duitse liedertafelrepertoire vanaf omstreeks 1870 langzaam werd vervangen door liederen van Nederlandse of genaturaliseerde componisten. Hierbij speelden echter ook andere factoren een rol.

In de eerste plaats hadden vooral de koordirigenten een belangrijke invloed op de repertoirekeuze. Onder hen waren er veel die ook zelf componeerden en deze scheppingen door hun koor lieten vertolken. Ik noem hier slechts de namen van Gustav Adolph Heinze, dirigent van Euterpe Amsterdam, en van Richard Hol van achtereenvolgens Amstels Mannenkoor, Caecilia Den Haag en de Utrechtsche Mannenzang Vereeniging. De belangrijksten onder deze componist-dirigenten waren ook vaak lid van het technisch comité van de Zangersfeesten. In de tweede plaats kwam van de tweede generatie mannenkoren een veel groter deel uit lagen van de bevolking, die niet of slechts in geringe mate vertrouwd waren met de Duitse taal. Gekozen werd vooral uit reeds bekende Nederlandse composities als *Goê Morgen* en *Vrede* van Hol, *Omhoog* en *Zondag op het Meer* van Heinze, *Roeijerslied* van C.C.A. de Vliegh en natuurlijk *Lentelied* van Verhulst.

Vanaf omstreeks 1870 kwam echter nóg een verandering op gang. De opkomst van de tweede generatie mannenkoren viel samen met de ontwikkeling van het eenvoudige, strofische lied, muzikaal en tekstueel gekenmerkt deels door sentiment en deels door stoerheid, naar doorgecomponeerde stukken met een meer lyrische inhoud. Terwijl de nieuwe mannenkoren zich ontfermden over de Nederlandse liederen, die op de Zangersfeesten hadden geklonken, namen de oudere koren juist in toenemende mate afstand van de liederen ten gunste van meer lyrische en meer kunstzinnige stukken. Men dacht daarbij aan oratoria en cantates als *Christus am Oelberge* van Ludwig van Beethoven en Wagners *Liebesmahl der Apostel*, maar vooral ook aan stukken met een vaderlandse strekking als de *Heiligerlee-cantate* en *Leiden's Ontzet* van Hol, het *Beleg van Alkmaar* van Alex. W.A. Heijblom of *Hansken van Gelder* van W.F.G. Nicolaï.

Men zou kunnen zeggen, dat, toen de nationale doelstelling - het zingen van Nederlandse liederen van Nederlandse componisten - eindelijk leek te slagen, de sociale differentiatie in de koorwereld een nieuw richtpunt verlangde en dat dit werd gevonden in een andere muzikale vorm en inhoud. Ongetwijfeld droeg de sociale differentiatie ook bij aan de distinctiedrang en het voorhoedebesef van de oudere koren ten opzichte van de nieuwkomers. De naam liedertafel werd in deze kringen langzamerhand als een diskwalificatie opgevat. Men noemde zich voortaan uitdruk-

kelijk mannenzángvereniging. Hoewel in de verenigingsstatuten van welk koor dan ook steeds gesproken werd van 'bevordering van de kunst' speelden zuiver esthetische overwegingen in de praktijk van de nieuwe mannenkoren vaak slechts een ondergeschikte rol. Het belangrijkste doel was actieve muzikale participatie, zoals dat ook voor de eerste liedertafels had gegolden. Omdat de nieuwe mannenkoren minder uitgesproken artistieke ambities hadden, wierpen de (besturen en dirigenten van de) oudere en gerenommeerde koren, verenigd in het Nederlands Zangersverbond, zich op als richtinggevers en opvoeders.

Voorzitter Caspers juichte dan ook zeer het initiatief van 'één der verenigingen van ons Zangersverbond' (zijnde zijn eigen Amstels Mannenkoor) toe om te komen tot oprichting van 'nationale zangscholen' in de hoofdstad. Het Nederlandse volk was volgens Caspers zijn oorspronkelijke volksliederen vergeten en zong nog slechts afgrijselijke straatdeunen. Verbetering van de volkszang was echter onmogelijk als niet 'de hoogere en meer beschaafde klasse' het goede voorbeeld gaf[53]. Tijdens het eerste congres van het Nederlands Zangersverbond in 1887 vormde een belangrijk punt van bespreking de wijze waarop er overeenstemming en samenwerking verkregen kon worden tussen de vele verenigingen, die de verbetering van de Nederlandse volkszang beoogden[54].

Tegelijkertijd kreeg het Zangersfeest steeds meer het karakter van een algemeen zangfestival. Tijdens het twintigste Nederlands Nationaal Zangersfeest van 1895 werden uitgevoerd *Fingal* van A. Krug voor mannenkoor met sopraan- en baritonsolo en *Vorspiel, Verwandlungsmusik* en *Gralsscène* uit Wagners *Parcifal*, waarbij de 'knabenstimmen' werden gezongen door de dames van de afdeling Gemengd Koor van het Deventer Mannenkoor. Henri F.R. Brandts Buys dirigeerde zelf zijn 's *Menschen Bestemming* voor mannenkoor met sopraan- en baritonsolo. Er waren slechts twee afzonderlijke voordrachten, te weten Aurora uit Arnhem met *Chants lyriques de Saül* van F.A. Gevaert en Apollo uit Amsterdam met *Gij, Adelaar* en *De dichter is een vogel*, twee liederen van de eigen dirigent Philip Loots. J.H.L. Rijken leidde de uitvoering van fragmenten voor mannenkoor met sopraan- en baritonsolo uit zijn opera *Norma* en vervolgens *Die Allmacht* van Schubert, bewerkt door Liszt voor mannenkoor en tenorsolo. Tenslotte was er nog een reeks voordrachten door de vocale solisten Jeanette de Jong, Joh. Messchaert en Joh. Rogmans[55].

De Zangersfeesten bleken hun tijd te hebben gehad. Een absoluut dieptepunt was 1900, toen nog slechts drie mannenkoren deelnamen. In 1913 trachtte men de draad weer op te pakken, maar slechts met gering resultaat. Dat wilde echter geenszins zeggen, dat de mannenzangbeweging in een crisis verkeerde. Zoals we zagen werden juist in de periode omstreeks 1900 talloze mannenkoren opgericht. En er werd ook driftig gezongen, alleen niet datgene wat de aristocratie van de mannenzangers voor

53 *Maandblad van het Nederlandsch nationaal zangersverbond*, II (1874/75) 41-44.
54 *Tijdschrift van het Nederlandsch zangersverbond*, III (1887) 51-53, 84-89.
55 *Caecilia*, LII (1895) 169-171.

ogen stond. Het element, waarin het sterkst de eigen muzikale voorkeuren van de verenigingen hadden doorgeklonken - de afzonderlijke uitvoeringen - had zich verzelfstandigd in het zangconcours.

De zangconcoursen

Naast de broederschapsgedachte had het competitie-element in de mannenzangwereld nooit ontbroken. In feite vormde een zangconcours de aanleiding tot de opheffing van de Nederrijns-Nederlandse samenwerking. In 1852 bleven de Nederlandse liedertafels namelijk en masse weg uit Kleef om deel te kunnen nemen aan een zangwedstrijd in Amsterdam, nota bene georganiseerd door Eutonia, één van de initiatiefnemers van het internationale zangersfeest[56]. Al in 1850 had overigens de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst bij haar Vijfde Algemene Muziekfeest een wedstrijd voor liedertafels op het programma gezet[57]. In 1851 hield de sociëteit Apollo in Utrecht een concours[58] en in juni 1853 Caecilia in Den Haag[59]. Ook op het eerste Nationale Zangersfeest vond, zij het bij uitzondering, een wedstrijd plaats. Het tweede gedeelte van dit feest bestond uit een klein concours, waarin drie liedertafels meedongen om een eremedaille. Eutonia uit Amsterdam zong *lm Walde* van haar eigen dirigent Bertelsmann en *Nächtliche Wanderung* van Fr. Abt. Aurora uit Utrecht bracht *Ehre sei Gott in der Höhe,* een motet van M. Hauptmann, en *Kirmes Rutscher* van H. Marschner. Oefening en Uitspanning uit Den Bosch tenslotte zong *Glockentöne* van Bertelsmann en *Hymne an die Musik* van Fr. Lachner[60].

Aanvankelijk zag men weinig kwaad in het competitie-element. In 1851 beval Kist het concours nog aan ter verhoging van de aantrekkelijkheid van de zangersfeesten[61]. In 1863 werd tijdens het Zangersfeest een 'repetitieconcours' gehouden om de zangers te stimuleren tot deelname aan het gezamenlijke gedeelte van het program[62]. In 1877 werd zelfs voorgesteld om ter verhoging van de attractiviteit van de Zangersfeesten de afzonderlijke voordrachten in de vorm van een zangwedstrijd te houden: 'Met uitzondering van de uitspraak eener Jury en van het toe te kennen eermetaal, zijn de afzonderlijke voordrachten dit nu toch reeds eenigermate...'[63]. In 1880 meende componist, koordirigent en *Caecilia*-redacteur W.F.G. Nicolaï: 'Men behoeft zich niet te verdiepen in de vraag: òf en in hoeverre Zangwedstrijden der *kunst* ten goede komen; de ondervinding heeft geleerd, dat zij een uitmuntende prikkel zijn tot studie, en dat

56 *Tekstboekje en feestregeling van den zangwedstrijd van Nederlandsche liedertafels, uitgeschreven door de Amsterdamsche liedertafel Eutonia, op 3-4 september 1852* (Amsterdam, 1852); *Caecilia*, IX (1852) 173-174.
57 Maatschappij tot bevordering der toonkunst, *5e Algemene muziekfeest en wedstrijd der liedertafelen te Haarlem, Junij 1850* (Amsterdam, 1850); *Caecilia*, VII (1850) 121-122.
58 Gemeentemuseum Den Haag: Archief Boers: bescheiden betreffende het concours gehouden door de sociëteit Apollo te Utrecht 23 sept. 1851 [Bibl. Haags Gem.mus.: 42 G XIII].
59 *Caecilia*, X (1853) 132-133.
60 *Ibidem*, 160-161.
61 *Caecilia*, VIII (1851) 192.
62 *Caecilia*, XX (1863) 179.
63 *Maandblad van het Nederlandsch nationaal zangersverbond*, V (1877/78) 27-29.

men aan haar de technische ontwikkeling van menig dilettant-zanger in hooge mate is verschuldigd. Zonder Wedstrijd geen lust tot oefening'[64]!

Anderen zagen in de aantrekkingskracht van de zangconcoursen echter een rechtstreekse concurrentie voor de Zangersfeesten[65] of konden slechts bewondering opbrengen voor de onverstoorbaarheid van de juryleden: 'zij alleen blijven kalm en laten zich door kwistig versierde vaandels, zoo min als door milde toejuichingen der toehoorders, door wellicht begeesterende doch soms vrij onaesthetische bewegingen van directeuren, zoo min als door wonderlijk trouwe nabootsing van hondengeblaf en hoorngeschal van hun stuk brengen ofte wel influenceeren'[66]. Voorzitter Caspers keerde zich fel tegen het verkwanselen van de nationale toonkunst ten voordele van 'de eer van het gezelschap': 'Dergelijke wedstrijden of gewelddadige kunstmiddelen hebben onder de meerderheid der Leden van het Zangersverbond nimmer bijval kunnen verwerven, en mochten ook al enkele Liedertafels ze voor zich hebben uitgeschreven, of er aan hebben deelgenomen, in het Zangersverbond, zooals het nu sedert drie-en-twintig jaren bestaat, heeft men ze veroordeeld'[67]. Caspers trok meermalen de vergelijking met de juist in deze periode sterk opkomende moderne sportbeoefening. Hij verwierp het nut van de 'zangsport' voor het waarachtig kunstbegrip: 'Door zeilen roeiwedstrijden wordt het eigenlijk begrip van zeevaartkunde - waarop het verbeeldt betrekking te hebben - weinig gebaat; evenmin als met concoursen van boogen buksschutters de krijgswetenschap of de kunst van oorlog voeren'[68]. Dit gold *mutatis mutandis* dus ook voor het zangconcours.

Het Zangersverbond vertegenwoordigde echter in steeds mindere mate de Nederlandse mannenzangbeweging. G.C. Bunk, bestuurslid van het Zangersverbond, maakte in 1886 groot bezwaar tegen de aanbeveling van dirigent en componist Daniël de Lange van het zangconcours als een der middelen ter bevordering van de volkszang. Bunk dacht dat het een poging was om de zangwedstrijden, 'die in den laatsten tijd tamelijk in discrediet geraakt zijn', weer uit hun verval op te beuren. Aan de andere kant noemde hij het een gunstig verschijnsel, 'dat die wedstrijden langzamerhand tot het verleden beginnen te behoren'[69]. Hoezeer hier de wens de vader van de gedachte was blijkt uit de cijfers. In de periode 1876-1885 werden (tenminste) 21 concoursen voor mannenzang gehouden, van 1886 tot 1895 22, van 1896 tot 1905 31 en van 1906 tot 1915 38. In de periode 1850-1915 werd in Nederland minstens een honderddertigtal mannenzangconcoursen georganiseerd[70]. Daaraan moeten we nog minimaal een dertigtal wedstrijden in het buitenland, waaraan Nederlandse liedertafels deelnamen, toevoegen. Vooral in België kende het zangconcours al een lange traditie[71].

64 *Caecilia*, XXXVII (1880) 150.
65 *Caecilia*, XXXIV (1877) 140.
66 *Caecilia*, XLV (1888) 201.
67 *Maandblad van het Nederlandsch nationaal zangersverbond*, II (1874/1875) 81-82.
68 *Maandblad van het Nederlandsch nationaal zangersverbond*, V (1877/1878) 43.
69 *Tijdschrift van het Nederlandsch zangersverbond*, II (1886) nr. 3, 34.
70 Ik baseer mij voornamelijk op gegevens in *Caecilia* en op bewaard gebleven programmaboekjes.
71 *Nederlandsch muzikaal tijdschrift*, V (1843) 56.

Ongetwijfeld waren er heel wat terechte bedenkingen bij de concourspraktijk. De wijze van jurering was steeds een aanleiding tot onenigheid, te meer daar juryleden niet zelden ook belangen hadden als dirigent of componist. Van de kant van de deelnemende verenigingen werd regelmatig gefraudeerd door het 'lenen' van zangers van een bevriend koor of zelfs door het inhuren van beroepszangers. Uit artistiek oogpunt waren ook zeker vraagtekens te plaatsen bij het verplicht stellen van speciaal gecomponeerde 'bataillestukken', waarin allerlei muzikale hindernissen en gekunstelde effecten ('hondengeblaf') waren verwerkt. Ondanks alle bedenkingen en onenigheden nam de populariteit van de zangconcoursen echter alleen maar toe. Natuurlijk lag een belangrijk deel van de aantrekkelijkheid van het concours in het plezier van deelname aan een feestelijke gebeurtenis en in de opwinding over de reis die men daarvoor moest maken. Dat gold echter even goed voor de Zangersfeesten. Het competitie-element betekende een extra spanningsfactor. Daarachter schuilt mijns inziens echter meer dan louter de eer van de vereniging.

III De mannenzangvereniging in de lokale en regionale gemeenschap

Dat een mannenzangvereniging vooral de lokale gemeenschap waarin zij wortelde vertegenwoordigde, blijkt uit de wijze waarop aan het thuisfront werd meegeleefd. Bij het winnen van een eerste prijs kon men bij thuiskomst rekenen op een onthaal, dat slechts valt te vergelijken met het behalen van het landskampioenschap door een hedendaagse voetbalclub. In de gedenkboeken zijn de passages, waarin wordt gerefereerd aan deze intochten, talrijk. Grootse huldigingen vielen de gelauwerde liedertafels ten deel. De zangers werden aan het plaatselijke station opgehaald met rijtuigen om door de met vlaggen, guirlandes en groen versierde straten en onder begeleiding van fanfarekorps, harmonie en andere verenigingen en onder toejuiching van soms duizenden plaatsgenoten in een feestelijke optocht naar het stadhuis vervoerd te worden, waar zij werden ontvangen door het gemeentebestuur[72]. Een belangrijk deel van de motivatie om aan een zangconcours deel te nemen school mijns inziens dan ook in de behoefte aan bevestiging van de betekenis van de vereniging voor de lokale gemeenschap. Meer dan de 'vrijblijvende' deelname aan het Nationale Zangersfeest bood het zangconcours bij een succesvol optreden een externe bekrachtiging van dat belang. Aan de mannnenzangvereniging Sappho uit Hoorn bijvoorbeeld wordt niet alleen een belangrijke functie toegekend bij het doorbreken van de standsverschillen, maar zij wordt ook in verband gebracht met een nieuw soort informeel, lokaal leiderschap[73].

72 Zie bijvoorbeeld H. Gerritsen en J. Willemsen, *125 Jaar Koninklijke zangvereniging Breda's mannenkoor. Kroniek van een koor 1865-1990* (Tilburg, 1990) 16.

73 J. Leenders, *Benauwde verdraagzaamheid, hachelijk fatsoen. Families, standen en kerken te Hoorn in het midden van de negentiende eeuw* (diss. UvA; Den Haag, 1992) 79, 201-202.

Uit de muzikale praktijk blijkt dat de liedertafels zeer gesteld waren op hun autonomie. De grote klacht tijdens de Zangersfeesten was jaar in jaar uit, dat de repetities en de uitvoeringen van het gezamenlijke, 'nationale' gedeelte zo slecht bezocht werden. Veel deelnemers gaven de voorkeur aan een bezoek van de plaatselijke herbergen. Op de tweede dag, wanneer men met de eigen liedertafel op moest treden, was de motivatie om te zingen veel groter. Zoals we zagen hield men daarbij, tegen het advies van het hoofdbestuur, stevig vast aan het vertrouwde repertoire, waarin noch nationale, noch artistieke ambities een belangrijke rol speelden. Terwijl het Nederlands Zangersverbond, ondanks of dankzij zijn wending naar een volksopvoedkundig streven, kort na 1900 op sterven na dood was, bloeiden tegelijkertijd de diverse gewestelijke zangersbonden die juist wortelden in de talrijke regionale zangconcoursen. Deze decentralisatie in de mannenkoorwereld zou beschouwd kunnen worden als een overwinning van de democratische tendens in de actieve cultuurparticipatie.

In feite was de organisatorische structuur van het Nederlandsch Nationaal Zangersverbond steeds zwak. In de eerste decennia bestond het bestuur *de facto* uit het lokaal uitvoerend comité ter voorbereiding van het volgende Zangersfeest. Pas in 1865 kwam er een voorlopig hoofdbestuur[74], bestaande uit vertegenwoordigers van enkele belangrijke verenigingen, dat echter met de snelle toename van het aantal mannenkoren steeds minder representatief werd. In wezen was de mannenzangbeweging lokaal en regionaal georiënteerd. Nog vóór de oprichting van het Nationaal Zangersverbond bestond er al een Bond van Mannenzangvereenigingen 'Frisia' (1849) en in 1855 werd een Vereeniging van Overijsselsche Liedertafels opgericht. In 1855 en 1862 werden regionale zangersfeesten gehouden in Alkmaar. In de jaren tachtig was er een Zangersverbond in de Provincie Groningen, dat jaarlijkse zangwedstrijden organiseerde. In 1896 ontstond de Zeeuwsche Zangersbond 'Zang Veredelt' en in 1902 de Bond van Mannenkoren in Gelderland 'Gelre'. In het begin van de twintigste eeuw is het aantal lokale en regionale zangersbonden, nu ook van gemengde koren, niet meer bij te houden.

Mijn conclusie luidt, dat het nationale aspect veel minder dan de Duitse historiografie en de in het oog springende Nederland-Nationale Zangersfeesten doen vermoeden een rol speelde in de Nederlandse mannenzangbeweging. Mogelijk hebben de zangersfeesten, en dan waarschijnlijk meer om hun functie als ontmoetingsplaats dan om hetgeen er werd gezongen, een nationaal integrerende werking gehad. Uit de autonome opstelling van het grootste deel van de mannenzangbeweging kan men echter afleiden, dat het blikveld eerder regionaal en lokaal was. Daar speelde het culturele leven zich immers in de eerste plaats af. Nader onderzoek naar de culturele, sociale en politieke betekenis van de negentiende-eeuwse mannenzangverenigingen zal zich dan ook moeten richten op het lokale verband waarin zij functioneerden.

74 'Notulen der vergadering van feest-gedeputeerden van het Nederlandsch Nationaal Zangersverbond op Zondag den 13. Augustus 1865 te Nijmegen', in: Gemeentearchief Utrecht: Archief van de Koninklijke Utrechtse Mannenzang Vereniging, archiefnr. 135, inventarisnr. 128.

Uit de globale schets van de mannenzangbeweging kan men enkele voorwaarden afleiden, waaraan dergelijk onderzoek zou moeten voldoen. In de eerste plaats moet de continuïteit in de sociabiliteitsgeschiedenis worden erkend. De liedertafel was een nieuwe vertegenwoordiger van het type dilettantengenootschap[75] en was zeker gedurende zijn opkomst nauw verweven met andere en oudere uitingen van de genootschapstraditie zoals herensociëteiten, schutterijen, (departementen van) de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen en de Maatschappij tot Bevordering der Toonkunst en later ook allerlei sociale en religieuze broederschappen en beroepsverenigingen. In de tweede plaats dienen de mannenzangverenigingen te worden bestudeerd in relatie met andere culturele verenigingen als blaasorkesten, rederijkersgezelschappen e.d. Vergelijking is noodzakelijk, omdat het duidelijk moet worden waarom bepaalde personen of groepen de ene verenigingsvorm verkozen boven de andere. Daaruit zou kunnen blijken welke functies de verschillende vormen van sociabiliteit in de lokale gemeenschap nu precies vervulden. In de derde plaats verdient het aanbeveling om de ontwikkeling van de mannenzangvereniging, en *mutatis mutandis* dus ook van andere culturele genootschappen, interlokaal te vergelijken. Dit is althans een voorwaarde voor de vorming van een landelijk representatief beeld.

75 Mijnhardt onderscheidt naast het dilettantengenootschap het geleerdengenootschap en het hervormingsgezinde genootschap. Zie: W. Mijnhardt, ‘Sociabiliteit en cultuurparticipatie in de achttiende en vroege negentiende eeuw’, in: M. Westen, ed., *Met den tooverstaf der ware kunst. Cultuurspreiding en cultuuroverdracht in historisch perspectief* (Leiden, 1990) 37-69.

Recensies

Algemeen

W. Verbeke, e.a., ed., *Serta devota. In memoriam Guillelmi Lourdaux, Pars posterior, Cultura mediaevalis* (Mediaevalia Lovaniensia, Series I, studia XXI; Leuven: Leuven university press, 1995, xviii + 494 blz., Bf2950,-, ISBN 90 6186 692 8).

De titel van deze bundel vertelt ons dat we hier met een deelstudie te maken hebben, maar niet gewoon met een tweede deel: dit heet een ‘later’. Over aard en verschijningstijd van het *pars prior*, dat naar alle waarschijnlijkheid ook wel zal bestaan, biedt dit boek geen enkele informatie. Sterker nog: de hier gegeven levensschets van de Leuvense hoogleraar Willem Lourdaux en zijn publicatielijst wekken de indruk dat hem niet eerder een bloemenkrans (*serta*) is geworden. Het is kennelijk de bedoeling geweest dit latere deel geheel op zichzelf te laten staan, wellicht ook omdat het in de volle zin een *laat* huldeblijk mag heten: Lourdaux is al in 1988 overleden. Die lange tussentijd doet natuurlijk aan de waarde van deze bundel niets af, maar verklaart misschien enkele van de eigenaardigheden die we verderop zullen noteren.

Willem Lourdaux (1923-1988) heeft meer dan dertig jaar de Leuvense universiteit, zijn eigen alma mater, gediend; sinds 1968 als gewoon hoogleraar in de geschiedenis. Het terrein van zijn wetenschappelijke voorkeur was specifiek: de Moderne Devotie. Lourdaux was mediëvist en in hoge mate specialist: hij heeft alleen op het genoemde veld gepubliceerd, en zich daarbinnen nog weer duidelijk toegespitst op het intellectuele leven van de devoten, dat hij met name in de Leuvense vestiging Sint-Maartensdal bestudeerde. Daar hij bovendien, zoals Jean Goossens in het levensbericht meldt, een bezielend docent was, zou men in deze bundel enige ‘devotionele weerklank’ verwachten. Die valt evenwel nauwelijks te beluisteren: de argeloze lezer die in de titel *serta devota* een toespeling op Lourdaux' specifieke onderzoeksveld vermoedde ziet na één blik op de inhoud dat hier geen samenbindende krachten aan het werk zijn geweest. De enige structuur die de redactie (collega's en naaste medewerkers van Lourdaux) in de flagrante diversiteit heeft aangebracht is een rubricering in vieren: *historica, codicologica, philologica* en *spiritualia*. Maar onder dergelijke hoofden is natuurlijk nog alles mogelijk, en dat ‘alles’ heeft hier nauwelijks met de Moderne Devotie van doen. Nu is het uiteraard ook geen vereiste dat een huldigingsbundel de gehuldigde representeert, in welke afgezwakte vorm dan ook, maar hier is ieder ijkpunt zoek.

Deze bespreking verschijnt in een historisch tijdschrift, en dit wettigt, hoop ik, concentratie op het hoofdstuk *historica*. Dat betekent uiteraard geen depreciatie van de opstellen onder de andere drie genoemden hoofden (het zijn er telkens drie); bovendien had een aantal daarvan evengoed onder de historische noemer kunnen figureren. Maar omdat de *BMGN* ons sinds kort van complete bibliografische overzichten voorziet kan een recensent zich van de plicht tot volledige opsomming van bundel-inhouden ontslagen achten. Zelfs van de zeven opstellen die *historica* heten, zullen de volledige titels hier ongenoemd blijven: de nadruk valt op inhoud en vooral op onderlinge verschillen in aanpak en beoogd publiek. Er is hier namelijk

met wijd uiteenlopende bedoelingen gewerkt. Twee van de bijdragen, die van Jos Vaesen over Sulpicius Severus en die van Marc Carnier over een hervormingspoging van het Ieperse kapittel rond 1100, zijn van het type ‘kort gelegenheidsstuk’; beide presenteren zij een overzichtelijke casus op bevattelijke wijze: Severus was geen Pelagiaan en bisschop Jan van Waasten wist via een ‘juridisch hoogstandje’ zijn kapittel van door hemzelf niet-gewenste geestelijken te zuiveren. Ook het opstel van Guido Hendrix over de zeventiende-eeuwse Gentse cisterciënzerin Victoria Boele had in deze categorie kunnen vallen, als het zich in zijn vraagstelling boven de te uitvoerig weergegeven archiefstukken (de ondertitel noemt het geval terecht een ‘Vatikaans-Gentse

puzzel') had kunnen uitwerken. Volstrekt onvergelijkbaar met deze drie stukken zijn er twee die krachtens hun aard in een huldigingsbundel niet thuishoren: Van Mingroots voorlopige inventaris van de oorkonden van zeven Kamerijkse bisschoppen en Bousmars opsomming van passages die de Bourgondische geschiedschrijver Jacques du Clercq ontleende, voor de jaren 1448-1456, aan de kroniek van Jean Chartrier, monnik van Saint-Denis. Beide stukken presenteren eenvoudig *lijsten* die, hoe nuttig ook, alleen door onmiddellijke gebruikers geconsulteerd zullen worden, waarbij we dan mogen hopen dat die ze in deze *serta* zullen vinden. Zij vormen nuttige werkinstrumenten, die zich evenwel krachtens hun aard niet tot een leespubliek wenden. Eigenlijk huldigen ze ook niemand, ze zijn gewoon de neerslag van noeste vlijt die respect afdwingt maar ook een gevoel van spijt, omdat die neerslag niet op de juiste plaats lijkt te zijn gevallen.

Er blijven twee bijdragen over die wel het karakter van een huldigingsbijdrage bewaren maar tegelijk hoger mikken dan de eerder genoemde drie korte *case-studies*. Een artikel van Koenraad Bleukx stelt de vraag of de beruchte Zwarte Dood van 1348-1349 in Engeland dezelfde schade toebracht als op het continent. Doordat de voornaamste bronnen, vooral passages uit contemporaine en iets latere kronieken, *in extenso* opgesomd worden heeft ook dit stuk iets van een inventarisatie, maar die dient hier tot oplossing van het gestelde probleem. Wel is de conclusie na dit alles wat mager: ook Engeland heeft de *pestilentia* gehad, en de ziekte kwam uit het Oosten. Hoeveel slachtoffers er vielen is echter al in de eigentijdse bronnen onduidelijk en wordt dit in latere verwerkingen alleen maar meer. Dat het ontbreken van medische traktaten als reactie op de epidemie verbazend zou zijn lijkt me een misvatting van de auteur: de medische 'wetenschap' was toen en nog lang daarna een kennis van teksten, die praktisch los stond van de medische realiteit. Ook op andere punten blijkt een zekere vreemdheid tegenover de stof: zo'n lange inleiding over de aard van de pest is niet nodig, hiervoor bestaat overvloedige oude en recente literatuur (die overigens in de bijgevoegde bibliografie staat vermeld). Wat bedoelt de schrijver eigenlijk met een *real plague epidemic*? Er is een zekere discrepantie tussen de ambitie van dit stuk en de eigenlijke opbrengst.

Van zo'n discrepantie is totaal geen sprake in de laatste substantiële bijdrage die onder het hoofd *historica* valt. Jo Tollebeeks overzicht van de historiografie van het laatmiddeleeuwse jodendom in de Nederlanden (1800-1949)[1] is, eindelijk, een voorbeeldige inventarisatie: vanwege het dienende karakter valt die als zodanig niet op. Het opstel is zo evenwichtig en toegankelijk dat het een recensent gemakkelijk tot enthousiast navertellen kan verleiden. In zo'n geval kan die echter beter naar de bron verwijzen, hetgeen hier dan ook gebeurt.

Bunna Ebels-Hoving

J.G. Kampman, P. Brood, *De geschiedenis van Westerwolde*, V, *Bestuur en rechtspraak* (Groningen: Van Dijk & Foorthuis REGIO PRojekt, Stichting Gebroeders Hesse fonds, 1995, 160 blz., *f*35,-, ISBN 90 5028 070 6).

1 'Schrijven vanuit betrokkenheid' is inmiddels herdrukt in Jo Tollebeek, *De ekster en de kooi*, 179-198.

Onder auspiciën van de Stichting Gebroeders Hesse fonds verschijnen sinds 1991 regelmatig nieuwe delen in de serie 'De geschiedenis van Westerwolde'. In het genoemde jaar kwam het eerste deel in deze reeks uit, gewijd aan de ontwikkeling van het Westerwoldse landschap[1]. Inmiddels is nu deel V verschenen, dat handelt over de geschiedenis van het bestuur en de rechtspraak in dit gebied, van de hand van Jacqueline Kampman, freelance historisch publiciste en Paul Brood, rijksarchivaris in de provincie Groningen.

Het beschrijven van de structuur van de bestuurlijke en rechterlijke organisatie van een land,

1 J.J. Delvigne, G.J. Koopmans, *Het landschap* (De geschiedenis van Westerwolde I; Groningen, 1991).

streek, stad of dorp door de tijden heen is nooit een eenvoudige zaak, zeker niet als deze beschrijving bedoeld is gelezen te worden door een breed publiek, zoals dat heet. De auteurs zijn daar echter goed in geslaagd. Het boek is zonder meer informatief voor iedereen die in de geschiedenis van Westerwolde geïnteresseerd is, en bovendien zeer leesbaar. De stof beslaat een tijdsspanne die reikt van de Middeleeuwen tot in onze tijd. Zij is verdeeld over drie delen, waarvan het eerste de ontwikkelingen op het gebied van bestuur en rechtspraak in de periode vóór 1594, het jaar van de Reductie, beschrijft. Het tweede handelt over de periode 1594-1798, toen Westerwolde - althans tot 1795 - de status van generaliteitsland bezat en het derde over de periode 1798 tot heden. Dit laatste laat de bestuursstructuur van Westerwolde zien in de tijd van achtereenvolgens de Bataafse Republiek, het koninkrijk Holland, het Franse keizerrijk en uiteindelijk het Koninkrijk der Nederlanden. Het boek bevat mede een lijst van geraadpleegde (archivalische) bronnen en één van geraadpleegde literatuur. Een register ontbreekt.

Bij de beschrijving van de ontwikkelingen op het terrein van bestuur en rechtspraak in Westerwolde komt een veelvoud van onderwerpen aan de orde, zoals het optreden van het hoofdelingengeslacht Addinga, de inlijving van het gebied bij de erflanden van Karel V, en de gang van zaken bij de verkoop en doorverkoop van de heerlijkheid in 1616/1617 en 1619, waarbij uiteindelijk de stad Groningen de eigendom verwierf. Soms gaan de schrijvers echter wel heel snel door een onderwerp heen. Zo wordt op pagina 10 even melding gemaakt van het feit dat Westerwolde in de dertiende eeuw zeer waarschijnlijk deel uitmaakte van de bezittingen van de graven van Ravensberg, zonder dat nader wordt uitgelegd wie dat waren, en zo wordt de lezer op pagina 21 plotseling geconfronteerd met een functionaris die drost heet, zonder dat deze functie nader wordt geïntroduceerd.

Daarnaast zijn er een aantal zaken waar men een vraagteken bij kan zetten. Was er bijvoorbeeld in 1447 al sprake van luitenant en hoofdmannen in Groningen (14)? De functie hangt immers samen met het stadhouderschap van de provincie en dat was nog niet aan de orde. Op pagina 44 wordt bij de bespreking van de verschillen tussen het Westerwoldinger Landrecht van 1470 en dat van 1567 de indruk gewekt, dat het oude landszegel waarvan in het eerste Landrecht gesproken wordt min of meer hetzelfde was als het 'herenzegel' van het tweede. Dit lijkt me toch niet het geval. Een ander punt is de soms node gemiste uitleg van oude woorden of zinnen uit oude teksten. Wat is bijvoorbeeld 'een ijpers rock, unde ijpers hoycke, und enen romundischen rock' zoals genoemd op pagina 48? In een boek dat gericht is op een breed publiek zou men hiervan toch een vertaling of enige uitleg mogen verwachten.

Ondanks deze en andere punten is dit boek als geheel toch zeer de moeite waard, mede omdat het de ontwikkelingen tot in onze tijd doortrekt.

B.S. Hempenius-van Dijk

S. Dauchy, Ph. Sueur, ed., *La route. Actes des journées Internationales tenues à Enghien-les-Bains du 13 au 15 mai 1994* (Lille: Centre d'histoire judiciaire, 1995, 206 blz., Ff 130,-, ISBN 2 910114 01 5); S. Dauchy, S. Humbert, J.-P. Royer, ed., *Le juge de paix. Nouvelles contributions*

***européennes. Actes de la table ronde tenue à Lille, le 22 mars 1993* (Lille: Centre d'histoire judiciaire, 1995, v + 181 blz., Ff130,-, ISBN 2 910114 02 3).**

Het Centre d'histoire judiciaire te Rijsel, onder leiding van Jean-Pierre Royer, heeft gastvrijheid verleend aan de acta van de jaarvergadering der Société d'histoire du droit et des institutions

des pays flamands, picards et wallons, welke de laatste tijd met bekwame spoed gepubliceerd plegen te worden (vgl. laatstelijk *BMGN*, CXI (1996) 219). In 1994 werd een thema aan de orde gesteld dat nog maar zelden rechtshistorisch of rechtsvergelijkend onderzoek heeft geïnspireerd. Van de tien bijdragen noem ik speciaal: P. van Peteghem, 'Le comte en route dans les Pays-Bas au Moyen-Age. Aspects juridiques de ses jours de repos' (53-72) waarin hij de vormen en modaliteiten van een *droit de gîte* onderzoekt, dat de (stedelijke) onderdanen verplichtte hun bezoekende vorst te onthalen. J.-L. Lefebvre besteedt aandacht aan de 'vrede' die de vorst op zijn wegen beval en aan de gevolgen van de schending van de openbare orde aldaar in zijn 'Les chemins royaux, chemins de l'honneur dans les pays de Liège, Luxembourg, Namur et autres du XIVe au XVIe siècles' (33-56). Twee substantiële bijdragen zijn gewijd aan strafrechtelijke aspecten op en langs de weg: J. Lorgnier, 'Le vol sur grands chemins: un acte de violence portant atteinte à la sureté publique' (57-103) waarin de maréchaussée van Vlaanderen en haar bevoegdheden rond 1700 centraal worden gesteld. X. Rousseaux bespreekt de open neergang van de bedevaart als gerechtelijk opgelegde straf in de stad Nijvel 'Partir ou payer: le pèlerinage à Nivelles (XVe-XVIIe siècle)' (105-140). In plaats van de weinig zeggende samenvattingen van nog drie voordrachten (203-207) hadden de overschietende blanco bladzijden (200-208) beter gebruikt kunnen worden voor een onontbeerlijke index.

De instelling van de vrederechter blijft de rechtshistorische gemoederen bezighouden. Terecht, want vredemaker(s) en kantonrechter behoren tot een bepaalde rechtspolitieke mentaliteit. Het is de revolutionaire Assemblée nationale constituante geweest die de vrederechter in de Franse rechterlijke organisatie opnam als een beslechter van kleine zaken die slechts oordeelde op basis van 'billijkheid'. Dankzij de Franse expansie zijn ook andere 'bevrijde' landen en volken de zegen van deze institutie - dus niet alleen de guillotine - deelachtig geworden. Sylvie Humbert-Convain bespreekt het functioneren van de vrederechter in Vlaanderen: 'Des appaiseurs aux juges de paix. Une continuité en Flandre' (5-30). Zij ziet de vrederechter minder als revolutionaire, door een geschriftje van Voltaire geïnspireerde, instelling dan haar Rotterdamse promotor Chr. M.G. ten Raa die in 'Les origines du juge de paix' (31-66) vasthoudt aan zijn in 1972 gelanceerde opinie dat de vrederechter naar aard en intentie fundamenteel verschilt van de aloude basistaak van de rechter: optreden als 'verzoener'. Mw. Emese von Bóné, eveneens een promovenda van Ten Raa, behandelt de vrederechter in relatie tot de plaats van de vrouw in de familieraad - ook al een mislukte schepping van het revolutionaire idealisme, dat overigens sterk was geïnspireerd door diep wantrouwen tegen juristen in het algemeen en de rechterlijke macht in het bijzonder: 'Le juge de paix et la place de la femme dans le conseil de familie aux Pays-Bas au 19e siècle' (143-153). Over de eerste decennia van de professie onder een eigen Belgische overheid schrijft J.-P. Nandrin 'La justice de paix en Belgique de 1830 à 1848. Les raisons et les effets d'une professionalisation' (155-166). Mw. Humbert besluit de bundel met een nuttige bibliografie van de literatuur over de vrederechter in Frankrijk, België en Nederland. Ook hier ontbreekt jammer genoeg een register.

A.H. Huussen jr.

J. Jobse-van Putten, *Eenvoudig maar voedzaam. Cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland* (Memoria. Cultuur- en mentaliteitshistorische studies over de Nederlanden; Nijmegen: SUN, Amsterdam: P.J. Meertens-Instituut, 1995, 573 blz., *f* 49,50, ISBN 90 6168 427 7).

De omvangrijke studie die mevrouw Jobse-Van Putten onder de voor Bommel-fans leuke titel

Eenvoudig maar voedzaam heeft laten verschijnen behelst een geschiedenis van de Nederlandse maaltijden vanaf de Middeleeuwen tot heden. Het boek is naar haar eigen zeggen geschreven vanuit een volkskundig perspectief en wordt geafficheerd als cultuurgeschiedenis. Dit betekent dat in het werk de dagelijkse maaltijden in hun historische ontwikkeling met inbegrip van hun regionale en sociale varianten, evenals de diverse functies en betekenissen, vanuit hun maatschappelijke context worden benaderd en, waar mogelijk, ook worden verklaard.

Volkskundig voedingsonderzoek houdt uiteraard meer in dan de maaltijd. Toch is voor de maaltijd als studie-object gekozen omdat deze het meest centrale en meest karakteristieke moment van de voeding is. In de maaltijd komt alles wat tot de voeding mag worden gerekend in onderlinge samenhang bij elkaar: de basisproducten, de bereidingswijze, de combinatie en de opeenvolging van de gerechten, de tafelschikking, de tafelgenoten, het voedingsgedrag en het denken over eten.

Het boek is als volgt opgebouwd: in deel 1 wordt, naast de probleemstelling en theorie, een uitvoerige studie gepresenteerd van de literatuur betreffende de maaltijd in het volkskundige voedingsonderzoek en de cultuurwetenschappen. Achtereenvolgens worden eerst de functies van de maaltijd besproken, waarbij onderscheid is gemaakt tussen de fysiologische functie, de sociale of groepsonderscheidende functie, de communicatieve functie, de voeding als machtsmiddel en de culinaire of genotsfunctie; daarna komen verklaringsfactoren van de voeding ter tafel: economische, ecologische, technologische, sociale, ideologische, politieke en culturele factoren. Tenslotte bevat dit eerste deel een bespreking van de specifieke bron die gebruikt is voor de bestudering van de dagelijkse maaltijden op het platteland in de eerste decennia van de twintigste eeuw, namelijk een schriftelijke enquête, ofwel volksvragenlijst 45 uit 1976 van het P.J. Meertens-Instituut. Voor het tijdvak vóór 1900 is voornamelijk gebruik gemaakt van literatuur. In het bijzonder de daarin gepresenteerde spijslijsten of menu-overzichten van charitatieve en andere instellingen bleken van groot belang.

In het tweede gedeelte onder de titel ‘Schaarste en overvloed’ staan voeding en maaltijden gedurende de periode 1300-1900 centraal. Daarin is een onderverdeling in vier subperioden gemaakt, te weten 1300-1500, 1500-1680, 1680-1850, 1850-1900.

Het derde deel - ‘Toenemende eenvormigheid en diversificatie: de twintigste eeuw’ - bevat een uitvoerige analyse van de zojuist genoemde P.J. Meertens-enquête over de maaltijden op het platteland in de jaren 1900-1940; een deel dat zeer systematisch is opgezet. Het wordt afgesloten met een schets van de belangrijkste ontwikkelingen na 1940 en een korte karakteristiek van de voeding in de huidige tijd. Tot zover een schematische weergave van de inhoud.

Deze studie mag zeer informatief worden genoemd. Op basis van een uitgebreide samenvatting van de literatuur ter zake is er geen aspect van de maaltijd van vóór 1900 dat aan de aandacht van de auteur is ontsnapt. De analyse van de twintigste-eeuwse enquête, met de daaraan toegevoegde uiteenlopende informatiebronnen, in deel 3 maakt een degelijke indruk en leidt tot interessante observaties en conclusies; de bronnenkritiek is op niveau. Het is mogelijk dat deze of gene vindt dat op grond van de ongelijksoortigheid van het onderzoeksmateriaal - moeilijk te vergelijken, veelal beknopte, onduidelijke en vanuit bronnentechnisch gezichtspunt moeilijk te evalueren literatuur in deel 1 en 2; gedetailleerde en specifiek gekleurde vragenlijsten in deel 3 - het beter zou zijn geweest de stof te splitsen en

twee boeken te publiceren. Dit laatste moet niet worden uitgesloten, maar ikzelf heb bij het doorlezen toch niet het gevoel gehad, eenmaal aangeland op het platteland van na 1900, in een geheel andere wereld te zijn terecht gekomen; hoe anders bronnen en werkwijze in vergelijking met de voorgaande twee delen/perioden ook zijn.

Dat zal ook niet de bedoeling van de schrijfster zijn geweest. Zij wil deel 3 laten fungeren als

uitvoerige detailstudie van één bepaalde fase uit de ontwikkeling van de Nederlandse maaltijd, ofwel deze analyse fungeert als een zelfstandig volkskundig onderzoek binnen een overzichtsstudie van de ontwikkelingen in het Nederlandse maaltijdenpatroon vanaf de Middeleeuwen tot heden. Hierna kan de doelstelling van haar onderzoek kort en goed worden gekarakteriseerd als 'een zoektocht naar de structuur en betekenisgeving van de Nederlandse maaltijden binnen de historische, regionale en in mindere mate ook sociale context van onze samenleving' (75).

Als ik met enige schroom in het licht van zo'n omvangrijk werk en toonbeeld van ijver een kritiekpunt mag aandragen zou dat zijn bij de belofte al in het begin van het boek dat de ontwikkelingen van maaltijden vanuit de maatschappelijke context moet worden benaderd en, waar mogelijk, verklaard. Mevrouw Jobse weet veel, zo niet alles, van pap en pannenkoeken, brood, broodsmeersel en broodbeleg, boter, vis en eieren, soepen en stamppotten, erwten en bonen. Hetzelfde geldt voor wie wat, waar, wanneer, hoe en hoe vaak men at. Maar het waarom krijgt relatief weinig aandacht. Ligt dat aan de aard van de gebruikte literatuur? Dat zou wel eens kunnen. Gesnuffel in *Muntendam en de Muntendammers, Van plaggenhut tot bungalow* en *Kent u Friesland ook zó?* is *von* (sic) *Nutzen*, maar ook *Nachteil*, en wel als te weinig die studies worden gebruikt die nu juist voor verheldering, begrip en verklaring vanuit de sociale context onmisbaar zijn.

Zo is het wat vreemd dat de uitgebreide literatuur over levensmiddelenpolitiek, inclusief distributiebeleid en belastingmaatregelen, op grond van het directe belang voor wat wel of niet gegeten kon en mocht worden, niet verwerkt is. Hoewel er diverse passages over voedselrellen e.d. te vinden zijn, worden nergens de relaties met en gevolgen voor het consumptiepatroon substantieel ter sprake gebracht. Het werk van Dekker bijvoorbeeld wordt niet eens genoemd! Ook de directe gevolgen van prijsfluctuaties zowel op korte als lange termijn voor maaltijd en menu hadden met behulp van algemene historische literatuur, bijvoorbeeld de publicaties van Faber, veel meer reliëf kunnen krijgen. Een verdergaande koppeling tussen detailkennis (veelal van lokale en beperkt regionale aard) en al dan niet synthetische studies met een grotere wetenschappelijke reikwijdte zou het inzicht in vele kleine en grote problemen die het boek aanstipt, ten goede zijn gekomen en de verklaringskracht hebben versterkt.

Een tweede voorbeeld: waarom is ter verklaring van ontwikkelingen in het consumptiepatroon en -pakket gedurende de achttiende eeuw en de Bataafs-Franse Tijd geen beroep gedaan op de sociale en geografische differentiëring die de literatuur over het welvaartsvraagstuk in die periode zo duidelijk aan het licht brengt? Ook in dit geval zou het gebruik van de algemene literatuur, zonder nu direct substitutie-effecten of kruiselasticiteiten tot op zoveel cijfers achter de komma hoeven te berekenen, aan de verklaring van veranderingen in wat op tafel komt substantieel hebben bijgedragen.

Wat literatuurgebruik betreft is er nog een eigenaardigheid. Is het de onbekendheid van de auteur met wat er aan gedegen studies voor handen is die tot een aantal merkwaardige literatuurverwijzingen heeft geleid? Ook hier geef ik twee voorbeelden. De stelling (96) dat vóór 1800 peulvruchten in geval van stijgende graanprijzen de prijs van het voedselpakket meestal binnen redelijke grenzen hielden (de context is de dagelijkse voeding in Nederland tot diep in de achttiende eeuw), wordt gebaseerd op... H. Vandommele, *Van kapucijner tot doperwt. Groenten voor alleman* (Gent,

1991). Los van het feit dat deze stelling door te weinig precisering (‘stijgende’, ‘meestal’, ‘redelijk’) op deze wijze geformuleerd ontoetsbaar is, zou ik niet weten wie dit voor Nederland beweert (nog buiten beschouwing gelaten dat ik onder meer op grond van de levensmiddelenpolitiek aan de juistheid twijfel). Tweede voorbeeld: gaat het niet veel te ver om ter adstructie dat velen in de zeventiende eeuw in armoede leefden, alleen naar Van Gelders' *Cultuurgeschiedenis* uit 1965 te verwijzen (167)? Alleen al gebruik van de NAGN

had op dit punt dieper peilen mogelijk gemaakt en, als uitvloeisel hiervan, de keuze van voedingsmiddelen en aantal of aard van de maaltijden door bepaalde sociale geledingen helpen begrijpen. Naast het ter zijde laten of onvoldoende exploiteren van literatuur van algemener strekking en draagwijdte verraden nog al wat formuleringen met betrekking tot onderwerpen die niet direct tot het eigenlijke thema van het boek behoren dat de schrijfster niet altijd even vertrouwd is met die literatuur[1].

Maar tot zover genoeg gezanikt door een weliswaar geïnteresseerde, echter ook overijverige recensent. In het licht van het hoofdgerecht zijn dit slechts liflafjes. Het gaat om de maaltijd en daar ligt mevrouw Jobses kracht. Zoveel en zo divers materiaal bij elkaar halen, ordenen, beschrijven en tot een synthese brengen moet worden gewaardeerd. Het grondig analyseren van weerbarstig enquêtemateriaal is eveneens een verdienste. Voorts wil ik het belang benadrukken van het overzicht in deel 1 waarin we op de hoogte raken van tal van uiteenlopende benaderingswijzen in het voedingsonderzoek. Ik heb daar veel van geleerd. Als ik dan tenslotte een echt punt van kritiek mag noemen, dan is het een euvel waar ook mijn eigen werk helaas onder gebukt gaat, namelijk gebruik van 'ESG-proza' (de term is van Van Nierop). Hoe dat luidt? 'In het midden van de veertiende eeuw werd de Europese bevolking door hongersnood en epidemieën met een derde tot de helft gereduceerd. Daardoor vond er een herstructurering plaats van zowel de voedselproduktie als de voedselverdeling'. In de cultuurgeschiedenis mag het beeldender, vind ik.

Leo Noordegraaf

P. Huys Janssen, *Werken aan kunst. Economische en bedrijfskundige aspecten van de kunstproduktie 1400-1800* (Publikaties van de Faculteit der historische en kunstwetenschappen XXIII; Hilversum: Verloren, 1995, 150 blz., *f*25,-, ISBN 90 6550 425 7).

Deze opstellenbundel is een herziene uitgave van een collegesyllabus voor beginnende studenten in de kunst- en cultuurwetenschappen over economische aspecten van de Europese kunstgeschiedenis tussen 1400 en 1800. Daarmee is de beperkte waarde van dit boekje meteen aangegeven: de opstellen zijn niet gebaseerd op oorspronkelijk onderzoek, maar berusten op uit literatuurstudie verkregen kennis, die op bevattelijke en vlotte, soms al te simpele wijze wordt samengevat. Vreemde woorden ('retabel', maar ook 'paritair') worden verklaard, alle citaten in de moderne talen zijn vertaald. De lezer wordt niet geacht ook maar enigszins op de hoogte te zijn van de allerwege toegenomen belangstelling binnen de kunstgeschiedenis voor de sociaal-economische kanten van de kunstproductie.

1 Zie bijvoorbeeld de onjuiste opmerkingen over de relatie tussen de rat als veroorzaker van de Zwarte Dood en het taboe op het eten van rattenvlees (23); de onbedoelde (naar ik aanneem) suggestieve retoriek in het gebruik van het woord macht ten aanzien van de VOC aan het einde van de achttiende eeuw (99); de zeer discutabele voorstelling van zaken over de specialisatie in de landbouw van de kustprovincies vanaf omstreeks 1600 (48) (met tevens weer in het licht van de zojuist gemaakte opmerkingen een eigenaardige literatuurverwijzing: L. Boiten, *Eten om te leven, leven om te eten. Groningers aan tafel sinds de Middeleeuwen* (Groningen, 1986)). De Vries' *Rural Economy* komt in het hele boek niet voor!!

De schrijver behandelt zeven onderwerpen van diverse aard, die hij exemplarisch acht voor het thema als geheel: de bouw van de dom van Milaan omstreeks 1400, de productie van retabels met name te Antwerpen in de vijftiende en zestiende eeuw, het mecenaat van keizer Rudolf II in Praag, de productie van wandtapijten in de Zuidelijke Nederlanden, de ateliers van

Rubens en Rembrandt, de edelsmeden in Neurenberg en Augsburg tot in de achttiende eeuw en de keramiekproductie en -handel van Josiah Wedgwood (1730-1795). Het zijn welbekende, welhaast klassieke voorbeelden, uit een reeks die gemakkelijk zou zijn aan te vullen. Voor wie enigszins op dit gebied thuis is, bevat deze bundel weinig nieuws.

Wim Vroom

G. Asaert, G. Devos, F. Suykens, *De Antwerpse naties. Zes eeuwen actief in stad en haven* (Tielt: Lannoo, 1993, 328 blz., *f*140,-, ISBN 90 209 1816 8).

De naties, een typisch Antwerpse instelling en benaming, zijn de gestructureerde werkgroepen die al eeuwenlang in de haven van Antwerpen goederen in ontvangst nemen en ze verzenden of vervoeren van de kaden naar de pakhuizen en omgekeerd. Zij staan ook in voor aanverwante opdrachten zoals het wegen en meten van het stukgoed, de herstelling van de verpakkingen en ook de specifieke behandeling en opslag van goederen. Door het Verbond der behandelaars van goederen van de Antwerpse haven werd opdracht gegeven tot het schrijven van een geschiedenis van deze Antwerpse naties. G. Asaert, oud-conservator van het Antwerpse rijksarchief, nam het gedeelte tot 1795 voor zijn rekening, G. Devos, hoogleraar aan de Universitaire Faculteiten Sint-Ignatius (UFSIA) bestudeerde de periode tot aan de Tweede Wereldoorlog en F. Suykens, voormalig directeur-generaal van de Antwerpse haven rondde het geheel af met een overzicht tot heden.

Er bestaan aanduidingen dat er reeds aan het einde van de veertiende eeuw groeperingen van arbeiders actief waren in de haven die echter van de stedelijke overheid nog geen officiële erkenning hadden kunnen afdwingen. In 1448 werd de term ‘natie’ echter gebruikt in een officieel document voor het aanduiden van een corporatie van havenarbeiders. In de loop van de vijftiende eeuw ging de stadsmagistraat immers nauwlettend de havenarbeiders controleren omdat zij goederen behandelden die aan stedelijke accijnzen en tolgelden waren onderworpen.

Rond 1550 kende de Antwerpse haven haar hoogtepunt en waren er ruim duizend havenarbeiders actief. Ondanks de verlamming van de havenbedrijvigheid na het sluiten van de Schelde in 1585 wisten de naties deze moeilijke tijd relatief goed te doorstaan. Ook het anti-corporatisme van Jozef II werd getrotseerd. Zelfs de Franse wet-Le Chapelier, in de Zuidelijke Nederlanden van toepassing na de inlijving bij Frankrijk in 1795, werd in Antwerpen met succes omzeild. Aangezien sommige naties fungeerden als officiële beëdigde tellers, wegers, meters en peilers verklaarde het Antwerpse stadsbestuur dat zij onontbeerlijk waren als ontvangers van de accijnzen. Daarom gaf de Franse overheid toelating om, mits een duidelijke reglementering en tarifiëring, de naties in dienst te houden. Zo slaagden zij erin Directoire, Consulaat en Keizerrijk te overleven. Willem I liet oogluikend toe dat het Antwerps stadsbestuur de naties verder als gepriviligeerde corporaties bleef behandelen.

Met de uitbreiding van de havenbedrijvigheid nam in de negentiende eeuw ook het aantal naties toe. Hun aantal groeide van elf in 1820 tot vijftig in 1888. Niet alleen werden voortdurend nieuwe naties opgericht maar bovendien was de natiewereld voortdurend in beweging door fusies, ontbinding en oprichting van bestaande naties. Ook hun juridische structuur onderging grondige wijzigingen. Vele naties werden opgericht of omgevormd tot vennootschappen onder gemeenschappelijke naam, later ook tot samenwerkende maatschappijen of vennootschappen. Samen met hun aantal en omvang groeide ook hun economische en zelfs politieke macht. Vooral de oprichting in 1872 van een Bond van Naties zorgde ervoor dat de naties een machtige groep vormden die hun belangen (en privilegies) met hand en tand verdedigde.

De Eerste Wereldoorlog en de Tweede Wereldoorlog troffen de Antwerpse naties bijzonder zwaar. Tijdens de oorlogsjaren lag de bedrijvigheid immers volledig stil. De natiebazen moesten machteloos toezien hoe het geïnvesteerde kapitaal niet alleen niets opbracht maar ook door opeisingen van het transportmateriaal door de bezetter zware schade leed. Tussen deze twee tragedies in zorgde ook de Grote Depressie van de jaren dertig voor nieuwe financiële problemen binnen de naties. Mogelijk om aan deze moeilijkheden het hoofd te bieden trad er langzaam een branchevervaging in. De naties trachtten hun werkterrein te verruimen en hun klanten een ruimer pakket diensten aan te bieden door ook stouwactiviteiten naar zich toe te halen. Het oude gezegde 'De naties op de kaai, de stouwer op het schip' verloor langzaam zijn waarde.

In zijn bijdrage legt F. Suykens vooral de nadruk op het gezamenlijk optreden van de naties binnen de havengemeenschap. Ondanks de soms zeer scherpe concurrentie kwamen meerdere vormen van samenwerking tot stand: tariefafspraken, de oprichting van een gezamelijke kas in de vorm van het Weerstandsfonds, de aankoop van het Natiënhuis als centraal administratief centrum. Deze groeiende samenwerking was onvermijdelijk wegens de snelle en fundamentele structuurveranderingen in het havengebeuren: schaalvergroting, containerbehandeling, privatisering van de superstructuur, nieuwe technieken van goederenbehandeling vergden onophoudelijk grote investeringen die slechts door enerzijds schaalvergroting en anderzijds specialisatie rendabel konden blijven. Ondanks deze ingrijpende wijzigingen blijven ook nu nog, aan het einde van de twintigste eeuw, de eeuwenoude naties een eigen plaats behouden binnen het Antwerpse havenbeeld.

De auteurs hebben hun opdracht voortreffelijk volbracht. Vlot leesbaar voor een breed (haven)publiek schetsen zij een boeiend chronologisch overzicht van de naties. Ondanks de verschillende achtergrond van de auteurs vormen de drie delen een opmerkelijk homogeen geheel. Wel leggen de historici Asaert en Devos in hun bijdrage meer nadruk op het detail dan de havenmanager Suykens die sober de meest frappante hoofdlijnen schetst van de recente sectoriële ontwikkelingen. Het boek is bovendien prachtig geïllustreerd. Niet alleen werden talrijke afbeeldingen opgenomen, maar naast illustratief zijn zij tevens vaak zeer functioneel bij de tekst. Zo illustreren de foto's uit de tweede helft van de negentiende eeuw uitstekend de enorme arbeidsintensiteit van de havenactiviteit. Het boek is uiteraard in de eerste plaats bestemd voor de Antwerpse havengemeenschap maar het is meer dan een louter mooi en leesbaar *coffee-table* boek geworden. Daarvoor hebben de auteurs gezorgd met hun diepgravend onderzoek in het Antwerpse havenarchief in het algemeen en in de originele natie-archieven in het bijzonder. Zo levert de bijdrage van Devos talrijke nieuwe gegevens op over de evolutie en organisatie van de havenarbeid die om toetsing en vergelijking met andere havens vragen om een globaal beeld van de voorlopig te weinig gekende havenarbeid in de negentiende eeuw te komen. De resultaten van dit grondig archiefonderzoek worden bovendien niet alleen door de keurige tekst maar ook door een uitgebreid voetnotenapparaat en een selectieve maar toch uitgebreide bibliografie ter beschikking van toekomstige onderzoekers gesteld.

Dit boek, waarin uiteraard de nadruk vooral ligt op de havenarbeid, vormt een voortreffelijke aanvulling van *Antwerp a port for all seasons* een studie die in 1986 verscheen onder redactie van F. Suykens en waarin vooral de Antwerpse haveninfrastructuur en -trafiek werd behandeld. De behandeling van de Antwerpse naties over een zeer lange periode van meer dan vijf eeuwen maakt dat dit boek

bovendien nog vaak als vergelijkingswerk zal gebruikt worden bij (deel)studies over de havenarbeiders in andere Europese havens.

Karel Veraghtert

H. Soly, A.K.L. Thijs, ed., *Minderheden in Westeuropese steden (16de-20ste eeuw). Minorities in Western European cities (sixteenth-twentieth centuries)* (Belgisch historisch instituut te Rome. Bibliotheek XXXIV; Brussel, Rome: Belgisch historisch instituut, 1995, 246 blz., ISBN 90 74461 11 5).

In het kader van Antwerpen '93 organiseerden de secties geschiedenis van VUB en UFSIA en de vzw. Antwerpen 93 een colloquium over minderheden in West-Europese steden van de zestiende tot de negentiende eeuw. Bij het uitschrijven van hun bijdrage werd de auteurs verzocht aandacht te besteden aan de herkomst van de minderheden, de reden tot migratie, hun sociaal-economische en culturele rol, hun integratie en integratiestrategieën en de reacties van de autochtonen.

De samenstelling van de bundel weerspiegelt vanzelfsprekend de sprekerslijst van het colloquium en deelt aldus alle onvolkomenheden die zich bij de organisatie van een dergelijke manifestatie voordoen. Budgettaire problemen beperken de vervollediging van het deelnemersveld, sprekers blijken net in die periode niet vrij te zijn, etc. Niettemin krijgt de lezer van deze bundel de indruk dat ook nu weer eerst werd uitgegaan van de wetenschappers die zouden moeten deelnemen en dat pas daarna werd gekeken naar wat zij zouden kunnen komen vertellen, terwijl een wetenschappelijk colloquium natuurlijk andersom wordt georganiseerd. Resultaat is een erg onevenwichtige bundel waar de vlag alleszins de lading niet dekt. Maar liefst vijf bijdragen handelen over Antwerpen, aan Brussel wordt wat aandacht besteed, en verder beperkt de geografische omkadering van de studies zich tot de Noordelijke Nederlanden en Noord-Duitsland. Belangrijke immigratielanden uit de Nieuwe Tijd komen niet aan bod. Nochtans werd op dit terrein belangrijk onderzoek verricht. Alleen al voor Spanje kan men bogen op de studies van bijvoorbeeld C. Lange en van het Parijse Centre de Recherche sur l'Espagne des XVIe et XVIIe siècles, dat zich zelfs in het bijzonder over het uitsluitingsprobleem van minderheden heeft gebogen. Misschien hebben praktische problemen verhinderd dat deze historici hun verhaal in Antwerpen konden vertellen. Minder begrijpelijk is dat enerzijds de uitgevers vaststellen (‘Woord vooraf’) dat het onderzoek over minderheden in Vlaanderen nog in de kinderschoenen staat, terwijl anderzijds de weinige Belgische historici die dergelijk onderzoek hebben gevoerd, op het colloquium en in de bundel afwezig waren. Ik denk daarbij aan E. Stols (Zuidnederlanders in Sevilla), J. Everaert (Zuidnederlanders in Cádiz) en B. de Groof (Zuidnederlanders in Rome). Tenzij de keuze van de sprekers natuurlijk is gebeurd volgens een typisch Belgische, weinig wetenschappelijke gewoonte, namelijk met uitsluiting van leden van ‘concurrerende’ instellingen.

De bundel bevat elf bijdragen. A. Thijs legt in zijn ‘Minderheden te Antwerpen (16de-20ste eeuw)’ de nadruk op de economische aspecten van inwijking en integratie en herleidt de geroemde Antwerpse tolerantie uit de zestiende eeuw terecht tot een economisch opportunisme. P. Burke (‘Hosts and guests. A general view of minorities in the cultural life of Europe’) buigt zich in een boeiende maar weinig diepgaande gedachtengang over de invloed die ‘gastculturen’ op hun gastheren uitoefenden. C. Pooley legt het verband tussen migratie en het ontstaan van etnische minderheden sinds 1850. P. Subacchi ontleedt de aanwezigheid van Italiaanse kooplieden in het zestiende-eeuwse Antwerpen. H. Meeus biedt het boeiende ‘Integratie van

Zuidnederlandse schrijvers in de Republiek', maar laat de vraag in welke mate ze met hun pen bijdroegen tot de ontwikkeling van een noordelijk superioriteitsgevoel en tot de Zwarte Legende, volledig onbeantwoord. S. de Schaepdrijver stelt dat in het Brussel van de negentiende eeuw gezien de omstandigheden nauwelijks sprake kan zijn van integratie (vgl. *infra*) en bekijkt de buitenlandse aanwezigheid in de stad grotendeels vanuit economisch oogpunt. G. Devos behandelt de positie van Duitse kooplieden in Antwerpen in de negentiende eeuw en schetst

treffend de vijandelijke houding die hun aanwezigheid opriep. R. Hsia schetst de positie van de joden in de Duitse steden tussen 1450 en 1650, terwijl J. Whaley komaf maakt met de mythe van het tolerante Hamburg in de Nieuwe Tijd. G. Marnef duidt de positie van plaatselijke protestantse minderheden in het zestiende-eeuwse Antwerpen, maar vergeet daarbij volledig de uiterst belangrijke inbreng van protestantse immigranten uit Italië en Spanje. L. Saerens, tenslotte, schetst de houding van de Antwerpenaars tegenover de joden tussen de twee wereldoorlogen. De meeste auteurs doen een uitgebreide poging om aan de initiële vraagstelling te beantwoorden, al blijkt dat niet steeds mogelijk te zijn.

Wat de bundel voornamelijk ontbeert, is een degelijke inleiding die de krijtlijnen van het opgenomen onderzoek uiteenzet. Fundamentele kwesties als de afbakening van de begrippen 'vreemdeling' en de evolutie ervan, 'integratie' en integratiemechanismen, worden volledig buiten beschouwing gelaten, en het kan alleszins niet de bedoeling zijn geweest dat elke auteur afzonderlijk over de inhoud van deze begrippen zou nadenken. Een uitgewerkt theoretisch kader, misschien vertrekkend vanuit het nummer 9 uit de *Recueils de la Société Jean Bodin*, gewijd aan 'l'étranger' (Brussel: Librairie Encyclopédique, 1958), dat slechts één auteur schijnt te kennen, zou bovendien op voorhand tegenstrijdigheden in de aanpak van de auteurs hebben kunnen voorkomen. Nu worden religieuze minderheden met elkaar vergeleken zonder oog te hebben voor de fundamentele verschillen tussen bijvoorbeeld joden (geboorte, erfelijk belast met de godsmoord) en calvinisten (keuze). Terwijl het nog te verantwoorden is dat men de vreemdelingen in het zestiende-eeuwse Antwerpen identificeert met de niet-Antwerpenaren (gezien het juridische statuut van de poorter), kan men eenzelfde procédé niet toepassen op het negentiende-eeuwse Brussel. In Brussel vormden de nieuwkomers overigens de meerderheid van de bevolking (60%), wat natuurlijk een andere aanpak van het probleem vereist. Misschien is het evenmin verantwoord de houding tegenover minderheden in de zestiende en de negentiende eeuw met elkaar te vergelijken zonder rekening te houden met het veranderde wereldbeeld dat de Verlichting en 1789 in Europa hebben geïntroduceerd. Maar nogmaals, dit euvel kan niet in de schoenen van de auteurs worden geschoven.

Het denkkader ontbreekt dus volledig. Tevens ware een paragraaf over de typologie van de bronnen, de beschikbaarheid ervan, hun evolutie en de gegevens die ze leveren, wenselijk geweest. Nu wordt in tal van bijdragen verwezen naar registers, lijsten, e.d., die voor de auteur natuurlijk bekend terrein zijn, maar waar de lezer schromelijk in de steek wordt gelaten. Een overzicht van de bestaande literatuur over minderheden, met aandacht vooral voor de buitenlandse historiografie die het thema inderdaad veel eerder ontdekte dan de Belgische, had een dergelijke inleiding kunnen afsluiten.

Samengevat kan men stellen dat de bundel weliswaar op een haastige manier werd geconcipieerd, maar dat de auteurs gelukkig uit de toon vallen en interessante bijdragen hebben afgeleverd. Hun inspanningen gaan echter ten dele verloren bij gebrek aan een allesomvattend perspectief, zodat het boek dan ook niet meer is dan een bundeling van aparte studies.

Werner Thomas

W. Meulenkamp, *Theekoepels en tuinhuizen in de Vechtstreek. Overvloed en welbehagen* (Weesp: Heureka, 1995, 167 blz., *f*79,-, ISBN 90 6262 362 X).

Dit boek is een nieuwe bewerking van een in 1980 verschenen werk over dit onderwerp, getiteld *Theekoepels en tuinhuizen in de Vechtstreek en 's-Graveland.* In het nieuwe boek is het onderwerp in een breder kader geplaatst, waarbij het accent meer ligt op de sociaal-culturele

betekenis van deze bouwwerken en hun relatie met de omgeving. Vele afbeeldingen, waaronder mooie (kleuren)foto's, verduidelijken en verluchten het geheel.

Allereerst gaat Meulenkamp in op de verschillende types, ontwikkeling, vormen en stijlen van de bouwwerkjes. In het tweede hoofdstuk staat de koepel in de literatuur centraal. Daarbij wordt onder meer aandacht besteed aan Jacob van Lenneps *Ferdinand Huyck* en de *Camera Obscura* van Hildebrand. Hoewel het leuk is om te lezen hoe mr. Buis uit de *Camera Obscura* een oude studiegenoot na een lange wandeling met zijn gezin aantreft in een koepel, levert dit hoofdstuk, behalve een schets van het kleinsteedse buitenleven, weinig interessants op. Het was wellicht beter geweest dit ter illustratie te verwerken in het derde hoofdstuk, dat gaat over gebruik, inrichting, kosten, handel, hergebruik en verplaatsing van de koepel. Dat de koepel niet alleen werd gebruikt voor het nuttigen van thee blijkt uit oude prenten, waarin de koepel is afgebeeld als plaats voor een drinkgelag. Daarnaast wordt gewezen op de functie als tbc-huisje of kluisje (voor werk of studie). De kosten van een koepel liepen, afhankelijk van de bouw en het interieur, sterk uiteen. Uit oude krantenberichten, waarin koepels te koop worden aangeboden, kan worden afgeleid dat ze ook wel werden verplaatst.

Het afsluitende hoofdstuk, dat ongeveer de helft van het boek beslaat, bevat een catalogus van ongeveer veertig thans nog bestaande koepels in de Vechtstreek, waarin ze stuk voor stuk worden omschreven. Op de in het boek opgenomen kaart van de streek is hun vindplaats aangegeven. Naast een recente foto en een bouwtekening, is vaak een oude prent of foto van de koepel opgenomen, die een aardige aanvulling vormen op de bouwkundige uiteenzetting.

Het boek is goed gedocumenteerd door middel van een notenapparaat, een literatuurlijst, een verklarende woordenlijst en de reeds genoemde kaart van de streek, en het bevat een Engelse samenvatting. Zo blijkt de geschiedenis van op het eerste gezicht vaak onbeduidende bouwwerkjes interessante gegevens op te leveren. Het moedigt de lezer aan de Vecht af te zakken om het beschrevene persoonlijk te gaan bekijken. De schrijfstijl van Meulenkamp, die over de koepels schrijft alsof het levende wezens zijn, had naar mijn smaak echter wat zakelijker mogen zijn.

Simone Wijna

Middeleeuwen

K. van Gulik, e.a., ed., *Willibrord tussen Ierland en Rome. Een bundel historische en muzikaal-liturgische bijdragen* (Utrecht: De Keltische draak, 1995, 116 blz., *f* 19,50, ISBN 90 802785 2 1).

Dit boekje vat de voordrachten samen die gehouden werden op een symposium over St. Willibrord (Utrecht, 26 november 1995). De historische bijdragen aan deze bundel, door specialisten uit diverse vakgebieden, verschaffen een nieuwe kijk op leven en werk van deze missionaris. Achtereenvolgens komen de betekenis van zijn werk voor de religieuze en politieke situatie in ons land (Paul P.V. van Moorsel, ‘Utrecht in de ban van de ring’, 21-34), zijn Angelsaksische achtergrond en zijn lange verblijf in Ierland aan de orde (Michael Richter, ‘De jonge Willibrord’, 35-43). Verdere

onderwerpen betreffen de middeleeuwse biografieën over hem (A.P. Orban, ‘Een leven in drie spiegels’, 45-62) en de liturgie zoals Willibrord die naar alle waarschijnlijkheid gevierd heeft (Marc Schneiders, ‘Hoe vierde Willibrord de liturgie?’, 63-83). Dit boekje besluit met enige bijdragen over zijn liturgische gedachtenis, in het Officie

en de Mis voor deze eerste bisschop in Utrecht. Oude en nieuwe composities staan hierbij centraal (Fred Schneyderberg, 'De "Duitse" handschriften voor de Mis en het Officie van Willibrord', 85-94; *idem*, 'Uit het Utrechts rijmofficie voor St. Willibrord op tekst van Alcuinus', 99-108; Henk Rijkers, 'Misgezangen voor het hoogfeest van St. Willibrord', 109-116; en *idem*, 'Adrian Williams', 95-98). De jonge Engelse componist Adrian Williams liet zich door deze gezangen inspireren tot een 'Missa Archiepiscopi' ter ere van Willibrord, die op 26 november 1995 in Utrecht haar première beleefde.

Het aardige van deze publicatie, ingeleid door Peter Raedts ('Willibrord', 15-19), is dat zij ruime aandacht besteedt aan de Iers-Keltische achtergrond van Willibrord en zijn gezellen. Daarnaast gaan de auteurs in op de diversiteit binnen het vroegmiddeleeuwse christendom. De Gallische, Spaanse, Ierse en Britse 'kerkprovincies' blijken zeer verschillend van structuur en karakter te zijn geweest en onderhielden slechts een nominale band met Rome. Die stad genoot weliswaar een groot prestige, maar fungeerde beslist niet als kerkelijk machtscentrum. Door de islamitische veroveringen in de zevende eeuw leek de toekomst van het christendom weinig florissant, maar het Ierse ideaal van de *peregrinatio* (= huis en haard opgeven terwille van het zieleheil) verleende de kerk een nieuw elan. Dit ideaal had een grote invloed op de Angelsaksische monniken en maakte de kerstening van Noordwest-Europa mogelijk. Van een uniform misritueel was in de zevende eeuw nog lang geen sprake; zo volgde Willibrord niet de Romeinse maar de Gallicaanse liturgie, die een volks, uitbundig karakter had en nog sterk Griekse elementen bevatte.

Een kaartje van Willibrords missiegebied ontbreekt helaas in dit overigens mooi uitgevoerde boekje. De muziek-historische bijdragen verliezen door hun specialistische karakter aan toegankelijkheid. Het grote aantal Latijnse citaten in sommige bijdragen kan voor de nietgymnasiasten onder de lezers bezwaren opleveren. Ondanks deze minpuntjes verdient de redactie lof voor deze publicatie over het begin van de Nederlandse kerkprovincie.

Hubert Arts

J. Janssens, C. Matheeussen, *Renaissance in meervoud. Als dwergen op de schouders van reuzen? (8ste-16de eeuw)* (Historische reeks XIX; Leuven: Davidsfonds, 1995, 255 blz., Bf895,-, ISBN 90 6152 887 9).

Dit boek beoogt 'een brede synthese' te zijn van het meervoudige verschijnsel van '(R)(r)enaissance'. Het lezerspubliek dat de redacteuren voor ogen hebben is dat van 'het Middelbaar Onderwijs', vooral diegenen die de tentoonstelling 'Als dwergen op schouders van reuzen' aan de KU Brussel (24 februari-29 april, 1995) hebben bezocht (zie Ten Geleide, 7). Het boek bevat de volgende hoofdstukken: 'Als dwergen op schouders van reuzen? Een stellingname' (J. Janssens), 'Breuklijnen in het verleden?' (F. Vanhemelryck), 'De Karolingsche Renaissance: de fenix uit de as van de laat-Romeinse christelijk cultuur' (G. Berings), 'De hemieuwingsdrang van de Ottonen. Een Renaissance in de 10de en de 11de eeuw' (A. Sterckx), 'Antieke idealen in een middeleeuws kleed. Een Renaissance van 1050 tot 1250' (J. Janssens),

‘Beschouwingen rond de eigenheid van het 16de-eeuwse humanisme in de Nederlanden in vergelijking met de Renaissance van de 12de eeuw’ (C. Matheeussen). Aan het einde van elk hoofdstuk zijn korte illustratieve stukjes opgenomen, zo bij G. Berings' bijdrage een stuk over ‘Karel de Grote in het middeleeuwse bewustzijn’. Aldus worden bladzijden gewijd aan de Graal, de kruistochten en zo meer.

Wie deze inhoudsopgave goed bekijkt ziet vrijwel meteen dat het boek niet zozeer een syn-

these is als een soort potpourrie die minder doordacht is dan de heksenbrouw van *Macbeth.* Meestal is bijvoorbeeld van de korte stukjes geheel onduidelijk wat het verband zou kunnen zijn met het begrip 'Renaissance', zelfs als dat begrip zo opgerekt wordt als de auteurs dat doen. Hoe men het ook wendt of keert: de ruggengraat van de Renaissance blijft toch altijd de beschaving van Noord-Italië in de veertiende en vijftiende eeuw. Een boek over de verschillende vormen van 'renaissance' waarin een hoofdstuk over Italië ontbreekt of waarin op zijn minst niet systematisch en doordacht wordt gerefereerd aan aspecten van de Italiaanse renaissance is gedoemd als serieuze studie te mislukken en als inleiding beginnende lezers op dwaalsporen te zetten en hun interesse te frustreren.

Het boek bedoelt niet materiaal aan te dragen voor discussies met vakgenoten, zo schrijven de redacteuren. Maar dat kan toch geen reden zijn om de verworvenheden van hedendaags onderzoek niet te gebruiken of te noemen. Drie voorbeelden van een hele waslijst ter illustratie: 1 Het onderdeel dat opsommend de kruistochten bespreekt - de relatie met de renaissance wordt daarin ook niet helder - lijdt eronder dat geen gebruik is gemaakt van vernieuwende studies van werkelijk grote experts zoals Riley-Smith en Housley. Verder lijkt de literatuurlijst die wordt toegevoegd zeer lukraak te zijn samengesteld. 2 In het laatste hoofdstuk, dat specifiek over de Nederlanden gaat, wordt een zestal bladzijden volgeschreven over humanisme en geneeskunde. Men zou in de literatuurlijst onder andere een verwijzing verwachten naar het mooie proefschrift van mevrouw Santing, *Geneeskunde en humanisme* (1992) en minstens verwijzing naar geneeskundige geleerden zoals Ulsenius. Niets daarvan. 3 Voorts wordt in dat zelfde hoofdstuk geen enkele verbinding gelegd met het onderzoek van het laatste kwarteeuw op het gebied van de Moderne Devotie, het Bijbels humanisme en het Noordelijk humanisme dat alles zo belangrijk is om de renaissance in onze landen te begrijpen en in kaart te brengen.

Wie literatuurlijst en aantekeningen bekijkt zal moeten constateren dat hierin rijp en groen, algemeen en specifiek, geleerd en populair willekeurig door elkaar staan. Het is alles zeer verwarrend en ergerlijk. Er moet sprake zijn van haastwerk dat een blamage is voor de fraaie vormgeving van het boek. De illustraties zijn mooi, goed gereproduceerd en soms verrassend. Zij veroorzaken wellicht dat mijn oordeel over dit boek milder uitvalt dan het zou behoren te zijn.

Arjo Vanderjagt

L. Augustus, J.T.J. Jamar, *Annales Rodenses. Kroniek van Kloosterrade. Tekst en vertaling* (Publikaties Rijksarchief Limburg III; Maastricht: Rijksarchief in Limburg, 1995, diskette + 230 blz., *f*35,-, ISBN 90 74407 03 X).

Na een instructieve, veelzijdige maar toch beknopte en zakelijke inleiding volgen de tekst en vertaling van de annalen van Rolduc, vergezeld van beknopte voetnoten die wat betreft de Latijnse tekst strekken ter aanduiding van de status van de betreffende passage ten opzichte van de facsimile-uitgave van Boeren en Panhuysen en aangaande de Nederlandse vertaling als verduidelijking van de inhoud. Het is

plezierig dat men ondanks het bestaan van de diskette de tekst ook in druk heeft uitgegeven. In mijn ogen wint het gedrukte exemplaar het in bruikbaarheid verre omdat er niet alleen snuisterend in kan worden gebladerd maar ook met behulp van het register doelgericht iets kan worden opgezocht.

In de inleiding wordt het geheel gedateerd: het gedeelte tot in 1152 is geschreven door een goed opgeleide kanunnik die wellicht omstreeks 1130 was ingetreden in het in 1104 door de uit het Doornikse afkomstige Ailbert (Elbert) gestichte reguliere kanunnikenklooster Kloos-

terrade (Rolduc). Het daarop volgende in een andere hand geschreven gedeelte over de rest van 1152 en over 1153 is in ieder geval vóór 1160 geschreven. De laatste fragmentarische mededelingen over 1154-1157 zijn wat later toegevoegd, waarschijnlijk tegen 1180. Er is natuurlijk een heleboel te zeggen naar aanleiding van de tekst. Deze bestaat niet uit een aaneenschakeling van losse notities (zoals het allerlaatste gedeelte na 1153), maar levert een bonte variëteit aan mededelingen op die telkens in een zekere samenhang worden gebracht. Dat resulteert herhaaldelijk in een wat langer verhaal, zoals bij voorbeeld dat over de laatste levensdagen van Ailbert.

Ten onrechte van medeplichtigheid aan diefstal beschuldigd - een 'valse pelgrim' was de dader -, was Ailbert bijna aan de galg gestorven, maar gelukkig kwam het paard - tot dan toe ontembaar - met het *corpus delicti* naar de plek waar Ailbert zou zijn gehangen, waaruit bleek dat hij onschuldig was. Het is alsof er een echo klinkt van het beroemde verhaal over de pelgrim op weg naar Santiago de Compostela die, ten onrechte van diefstal beschuldigd, inderdaad was gehangen, maar dankzij de tussenkomst van Jacobus werd gered. Het is het eerste teken dat Ailberts weg naar zijn levenseinde vergezelde.

Een tweede wonder deed hem juist op tijd komen om een gastvrij kasteelheer het Laatste Sacrament toe te dienen, een verhaaltje dat doet denken aan het latere wonder van Franciscus van Assisi jegens de edelman van Celano die ook juist dankzij de heilige nog net voor zijn dood het Laatste Sacrament ontving. Tenslotte culmineert het wonderlijk einde in het sterfbed van Ailbert: hij krijgt dan in wijn veranderd water te drinken - een wonder dat hij pas na drie keer inderdaad aanvaardde -, en ontsliep letterlijk in een geur van heiligheid, een concreet geworden gemeenplaats.

Het is verleidelijk meer wetenswaardigheden aan te stippen, maar hier zij volstaan met de hoop dat velen zich aan deze aantrekkelijke verhalende bron zullen laven.

J. van Herwaarden

J.W.J. Burger, E.C. Dijkhof, ed., *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht 1283-1287* (Apparaat voor de geschiedenis van Holland XI; S.l.: Historische vereniging Holland, Hilversum: Verloren, 1995, xcvi + 115 blz., ISBN 90 70403 37 4).

Veertien Nederlandse steden bezitten stadsrekeningen uit de veertiende eeuw. Dordrecht heeft als enige dertiende-eeuwse rekeningen. Van de Dordtse rekeningen is nu een nieuwe editie verschenen, voorafgegaan door een inleiding, waarin onder meer uitvoerig wordt ingegaan op de codicologische aspecten (uiterlijk, schrijfhanden, ordening).

Bij de argeloze recensent rijzen dan twee vragen: waarom deze editie - de Dordtse stadsrekeningen zijn toch al uitgegeven? En waarom op deze manier - deze aanpak is toch gebruikelijk voor oorkonden, niet voor rekeningen? De eerste vraag wordt overtuigend beantwoord in de inleiding. De bestaande edities van Dozy, Van Dalen en Gijsseling zijn onvolledig en de tekst is niet foutloos getranscribeerd, staat in de verkeerde volgorde en is in één van de edities erg ontoegankelijk. Het antwoord op

de tweede vraag ligt in het verlengde hiervan. De juiste volgorde van de rekeningen kan alleen maar worden vastgesteld door gedetailleerd onderzoek naar zowel uitwendige kenmerken als de inhoud. De rekeningen zijn namelijk nogal slordig overgeleverd. De 72 ongepagineerde bladen zijn voor een deel op verschillende tijdstippen en niet altijd in de goede volgorde aaneengenaaid en als rol bewaard; de rest bleef over als losse vellen. De bewerkers hebben een minutieuze analyse gemaakt en komen tot een volgorde die op enkele plaatsen afwijkt van de volgorde in de editie Gijsseling. Dat betekent dat enkele

bladen in een ander boekjaar thuishoren dan tot dusverre werd aangenomen. De onderzoeksresultaten werpen en passant ook een nieuw licht op het bestuur van de stad (de instelling van het burgemeestersambt in mei 1285), de administratieve praktijken (het ontstaan van de boekhouding) en monetaire zaken. Zo wordt bewezen dat er onder Floris V een muntrevaluatie is geweest en wordt de theorie uit de nog niet gepubliceerde studie van Grolle over een vaste verhouding tussen de Engelse penning en de Hollandse munt onderbouwd.

De editie zelf is sober. Er is gebruik gemaakt van de kritisch-normaliserende methode en de annotatie is beperkt gebleven. Verklaringen van woorden zijn opgenomen in de index. Slechts twee schoonheidsfoutjes bij de interne verwijzingen (op pagina 3 en 4, het gevolg van discrepantie tussen de kopij en het gedrukte resultaat) ontsieren deze voorbeeldige editie. Het is verheugend dat deze unieke Noordnederlandse stadsrekeningen eindelijk zijn uitgegeven op een wijze die past bij hun belang.

J.A.M.Y. Bos-Rops

A.M. Koldeweij, A. Willemsen, ed., *Heilig en profaan. Laatmiddeleeuwse insignes in cultuurhistorisch perspectief* (Amsterdam: Van Soeren & co, 1995, 104 blz., *f* 28,-, ISBN 90 6881 040 5).

Deze goed verzorgde lezingenbundel over laatmiddeleeuwse insignes zal voor de meeste mensen een nieuwe wereld openen. Insignes zijn meestal uit lood en tin gemaakte hangers, die men op de kleding speldde of wellicht minder opvallend onder de kleding droeg. De afgebeelde onderwerpen waren zeer gevarieerd. Er waren pelgrimstekens met heiligen of wonderlijke gebeurtenissen, maar ook insignes met huisraad of seksuele symbolen, als de fallus. Het blijkt dat er de laatste decennia in ons land enorm veel van deze 'prullaria', zoals A.M. Koldeweij ze noemt, gevonden zijn. Een aanzienlijk deel daarvan is terecht gekomen in de verzameling van H.J.E. van Beuningen. In 1993 verscheen onder dezelfde hoofdtitel als de hier besproken bundel een boek (ondertitel: *1000 Laatmiddeleeuwse insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen*) dat op zijn beurt weer de aanleiding vormde tot een studiedag in 1994 waarvan de lezingen gebundeld zijn in het onderhavige boek.

Voor historici vormen deze draagtekens, die bijna alle dateren uit de veertiende en vijftiende eeuw, een rijk reservoir aan cultuurhistorische informatie over de Late Middeleeuwen. Het blijkt evenwel een hele opgave de insignes goed te duiden en de schriftelijke bronnen of afbeeldingen die hierbij een hulp kunnen vormen, blijken schaars. In dit boek vindt men lang niet altijd sluitende verklaringen maar eerder handvatten voor verdere studie. Het onderzoek staat nog in de kinderschoenen en in de bundel wordt een ieder die nieuw materiaal aan zou kunnen leveren van harte opgeroepen dat te doen. Kwamen in het boek van 1993 vooral de religieuze insignes aan bod, in dit boek heeft men het voornamelijk over de profane, waarbij men zich vooral met de intrigerende erotische afbeeldingen bezighoudt.

In de inleiding van Van Beuningen, 'Terugblik - en hoe verder?' (9-12), wordt onder andere de Stichting middeleeuwse religieuze en profane insignes voorgesteld.

Daarna geeft A.M. Koldeweij, ‘Laatmiddeleeuwse insignes. Verzamelgeschiedenis en stand van onderzoek, cultuurhistorische aspecten’ (13-25), een verkenning van het onderzoeksterrein, een overzicht van de bestaande collecties en een uitleg van het cultuurhistorisch belang van de draagtekens. Een voorbeeld van dit belang is het feit dat vele seksuele insignes in een traditie te plaatsen zijn die terugvoert tot onder andere Romeinse fallusamuletten. Er is verder echter bitter weinig bekend over de profane draagtekens; de religieuze zijn al langer onderwerp van studie. Het

strikte onderscheid tussen religieuze en profane insignes wordt overigens door J.B. Bedaux in zijn bijdrage 'Profane en sacrale amuletten' (26-35) op overtuigende wijze ter discussie gesteld. Helaas is de auteur wat minder overtuigend in zijn verklaring van het gebruik van de insignes. Zijn aan de socio-biologie ontleende argumenten behoeven naar mijn mening meer uitleg. Jaap van Os gaat in 'Seks in de 13de-eeuwse fabliaux: literaire voorlopers van de erotische insignes?' (36-43) verder in op de seksuele afbeeldingen. Hij constateert dat deze scabreuze middeleeuwse verhaaltjes even expliciet zijn als de onverhulde afbeeldingen. Daarbij stipt hij en passant een interessant punt aan: deze verhaaltjes zijn lang als volks beschouwd vanwege hun schunnigheid. Van Os laat ons weten dat men er de laatste tijd van overtuigd is geraakt dat ze juist in adellijke kringen zijn ontstaan en beluisterd. P. Wackers vertelt in 'Reynaert de Vos als pelgrim' (44-52) het verhaal dat schuilgaat achter één specifieke insigne en duidt het thema hiervan, namelijk de vos als hypocriet. J. van Herwaarden zegt in 'Bedevaarten in en vanuit de Nederlanden. Enkele aspecten van het verschijnsel bedevaarten in de late Middeleeuwen' (53-63) dat we voorzichtig moeten zijn met het verbinden van conclusies aan de vindplaats van pelgrimsinsignes. Soms zijn deze in grote concentraties gevonden hetgeen zou kunnen duiden op handel in insignes.

Als men meer concreet wil weten wat voor insignes er nu zoal waren, kan men het beste terecht bij M. Jones die in 'Een andere kijk op profane insignes' (64-74) een greep doet uit de vele voorbeelden. Sommige daarvan blijken inscripties te bevatten die een enorme hulp kunnen zijn bij de duiding van draagtekens. A. van Dongen, 'Het gebruiksvoorwerp als draagteken en beeldteken' (75-87), frappeert vervolgens met twee afbeeldingen van middeleeuwse gebruiksvoorwerpen in het echt en in miniatuur als insigne. De echte voorwerpen en de insignes zijn vrijwel identiek van vorm. Ze suggereert onder andere voorzichtig dat het lidmaatschapstekens van gilden zouden kunnen zijn. J.M. Baart zit in 'Pelgrimeren: mobiliteit en economie' (88-97) wat verder van het oorspronkelijke onderwerp af maar levert tot slot de conclusie dat de groep buste-insignes in te delen is bij de groep muntspelden. A.M. Koldeweij, 'Karel de Grote en De Borchgravinne van Vergi' (98-104), sluit af met een nieuwe interpretatie/identificatie van twee insignes waarvan er tot dan toe één niet en de ander fout geïnterpreteerd is. Een mooie afsluiting die laat zien wat er nog allemaal voor eer te behalen valt in de studie van de middeleeuwse insignes.

J. Batink

R.E.F. Straub, *David Aubert. Escripvain et clerc* (Faux titre. Études de langue et littérature françaises publiées XCVI; Amsterdam-Atlanta: Rodopi, 1995, 16 platen + 377 blz., *f*120,-, ISBN 90 5183 773 9).

Over de magnifieke bibliotheek van de vijftiende-eeuwse hertogen van Bourgondië is vaak geschreven. Algemeen bekend zijn zonder twijfel de gedegen analyse van G. Doutrepont, *La littérature française à la cour des ducs de Bourgogne* (1909) en de vaak fraai verluchte catalogi van tentoonstellingen zoals die van de Koninklijke Bibliotheek te Brussel en het Gruuthusemuseum te Brugge ter gelegenheid van

‘Bourgondische gedenkjaren’. Veel minder grondige aandacht is er geschonken aan de carrière, het werk en de ideeën van de vertalers en afschrijvers van handschriften bestemd voor die bibliotheek. Grote kenners zoals R. Bossuat van de vertaler, schrijver, secretaris en kopiïst Jean Mièlot en R. Walsh van de relaties tussen Bourgondische letterkundigen en die van het Italiaanse *Quattrocento* publiceerden hun bevindingen in niet altijd even gemakkelijk te vinden tijdschriften en bundels. Zeer uitzonderlijk en

van het grootst mogelijke belang voor het vak zijn dan ook monografische studies zoals die van D. Gallet-Guerne (*Vasque de Lucène et la Cyropédie à la cour de Bourgogne (1470)* (Genève, 1974)), de bijzonder belangrijke edities van E. Beltran (*Humanistes français du milieu du XVe siècle* (Genève, 1989, en een tweede deel in 1992)) en het nu verschenen boek van Straub over David Aubert.

David Aubert werkte tussen 1458 en 1479 voor onder andere Filips de Goede, de Groot-Bastaard Anton van Bourgondië en Margareta van York, de vrouw van Karel de Stoute. In deze periode vervaardigde hij voorzover Straub kan nagaan - wie weet wat er verloren is gegaan - ongeveer 14.000 folio's tekst. Blijkens de titel had Straub zichzelf de opgave gesteld om een boek over Aubert te schrijven. Wat hij presenteert is een zeer nuttige bespreking van Auberts handschriften die in geen handbibliotheek van zalen van oude en kostbare werken mag ontbreken. Hij presenteert de prologen die Aubert aan de door hem gekopieerde en/of vertaalde werken meegaf. Hij geeft summiere beschrijvingen van die handschriften en voert daarbij telkens ook een 'essentiële bibliografie' op over tekst en handschrift. Er is een analyse van het taalgebruik in Auberts prologen. Het geheel wordt afgesloten met enige bladzijden over Auberts leven, zijn stijl en zijn vocabulaire.

Het werk diende als dissertatie aan de universiteit van Zürich onder de aegis van professor L. Rossi. Het boek bevat fouten en onnauwkeurigheden die de argeloze lezer, onder de indruk van al het analytisch gepresenteerde materiaal, onjuist informeren en op het verkeerde been kunnen zetten. J. Koopmans geeft een lijstje in zijn recensie van dit werk in *Millenium,* X (1996) 86-87. Deze fouten dwingen de nauwkeurige lezer om alle informatie die Straub geeft voordat hij die citeert of gebruikt opnieuw te controleren.

Nog een probleem is dat de bibliografie van geciteerde werken niet alles citeert dat in de tekst wordt genoemd zonder aan te geven waarom niet. De grootste moeite heb ik echter met de 'synthetiserende' hoofdstukken. Twee voorbeelden: het hoofdstuk 'L'ambiance culturelle à la cour de Philippe le Bon' (11-26) bestaat voornamelijk uit zeer lange citaten uit Doutrepont, Zink, Meyer e.d., die aaneengeregen zijn met platitudes van Straub zelf (van de ca. 90 regels van de eerste drie bladzijden is bijna de helft letterlijk citaat). Overigens is de literatuur die in dit verband wordt aangehaald eenzijdig en gedateerd. De analyse van de stijl van Aubert aan het einde van het boek (beperkt tot 4 pagina's!) lijdt aan vergelijkbare kwalen. Straub besluit met de dooddoener: 'Bref, les manuscrits d'Aubert ne sont pas tout simplement des copies, mais des textes qui ont modifié, réélaboré et embelli leurs modèles selon le goût de l'époque'. Jawel!

David Aubert. 'Escripvain' et 'clerc' is echter wel degelijk een belangrijk werk. Het drukt veel af dat tot nu alleen in de handschriften toegankelijk was en het zet alles keurig op een rij. Maar met betrekking tot de beschrijving van het werk van Aubert moet het voorzichtig worden gebruikt. De synthetiserende hoofdstukken kan men evengoed overslaan.

Arjo Vanderjagt

O.M.D.F. Vervaart, *Studies over Nicolaas Everaerts (1462-1532) en zijn Topica* (Dissertatie Rotterdam 1994; Arnhem: Gouda Quint, Rotterdam: Sanders instituut, 1994, xii + 312 blz., *f*69,50, ISBN 90 387 0298 1).

Nu de kennis van het Latijn niet meer tot de normale bagage van historici en rechtshistorici behoort, zullen studies waarin een in deze taal geschreven werk centraal staat, een steeds zeldzamer verschijnsel worden. Alleen al voor het ondernemen van het onderzoek naar de Zeeuwse

jurist Nicolaas Everaerts en zijn boek over de juridische argumentatieleer, een onderzoek waarop hij in december 1994 aan de Erasmus-universiteit promoveerde, verdient Vervaart een compliment. Het boek dat de neerslag van dit onderzoek vormt, telt zes hoofdstukken, waarin achtereenvolgens aandacht wordt geschonken aan het leven en de werken van Nicolaas Everaerts, de probleemstelling en de verantwoording van het verrichte onderzoek, de argumentatieleer in de filosofie en de rechtsgeleerdheid van Middeleeuwen en Renaissance, de analyse van Everaerts' *Topica*, het denken over restrictieve en extensieve interpretatie van rechtsbronnen en de verhouding tussen de argumentatieleer en de juridische praktijk. Bij dit laatste onderwerp steunt Vervaart op een aantal uitgegeven en (nog) onuitgegeven *consilia* (adviezen) van Nicolaas Everaerts. Het zesde hoofdstuk bevat de conclusies en de samenvatting van het boek. Daarna volgen een Frans- en een Engelstalige samenvatting, een 'Lijst van verkort geciteerde bibliografische literatuur en catalogi' en een viertal bijlagen, waaronder twee waarin de uitgaven van respectievelijk Everaerts' *Topica* en zijn *consilia* opgesomd staan. Het boek wordt afgesloten met een lijst van geraadpleegde bronnen en literatuur en een index van zaken en personen.

De twee bijlagen met betrekking tot de verschillende uitgaven van Everaerts werken (254-274 en 281-285) zijn mede zo waardevol, omdat Vervaart daarin bij alle uitgaven vermeldt in welke bibliotheken de betreffende uitgave bewaard wordt. Overigens vraag ik mij af waarom de schrijver ervoor gekozen heeft in de beschrijving van de titel van de *Topica*-uitgave Leuven 1516 de daarin voorkomende afkortingen niet op te lossen. Helemaal vreemd is het, dat de afkortingsstrepen (voornamelijk nasaalstrepen) te zien op de afbeelding van het titelblad van deze uitgave op pagina xi, bij de titelbeschrijving in bijlage 2 nr. 1 (254) worden weergegeven als streepjes onder de letters waar ze boven behoren te staan, waardoor hun karakter als aanduiding van afkortingen zoals de middeleeuwse schrijvers die bedoeld hebben, verloren gaat.

Vervaart is er zeker in geslaagd een goed portret te schilderen van Everaerts' *Topica* als een boek dat voor alles geschreven is als leerboek voor beginnende juristen en juridische studenten. Het moest de lezers leren hoe zij moesten argumenteren en welke plaatsen uit de Justiniaanse wetgeving en andere rechtsbronnen zij daarbij konden aanvoeren. Bij zijn uiteenzettingen is Vervaart helaas niet altijd even nauwkeurig. Zo is zijn weergave van Codexplaats C. 1.3.15 gedeeltelijk onjuist (52). De daar opgetekende constitutie verbiedt alleen kerkelijke bijeenkomsten te houden in particuliere gebouwen. Eerst in de (Accursische-) glosse[1] wordt gesteld, dat dergelijke bijeenkomsten - waarbij men moet bedenken, dat het ging om bijeenkomsten die het kerkelijk gezag niet welgevallig waren - ook niet toegestaan zijn binnen een kerkgebouw en dat het ontbreken van een dergelijk verbod in de Codex geen argument *a contrario* oplevert.

Slordigheden als deze doen afbreuk aan het betoog, evenals de soms erg gebrekkige presentatie van de casusposities die in hoofdstuk 5 aangehaald worden. Dit geldt met name voor de casusposities van de *consilia* nr. 60 (202), nr. 91 (203) en nr. 133 (204). Wreekt zich hier het feit dat Vervaart van huis uit een historicus is en geen jurist? Voor het doorgronden van casusposities en de daaraan verbonden rechtsvragen is het echt wel een voordeel over enige algemene juridische scholing te beschikken.

1 Gebruikt heb ik de geglosseerde *Corpus Iuris Civilis*-editie Lyon 1612. C. 1.3.15 begint overigens met 'Conventicula' en niet 'Conventiculum'.

De schrijver heeft zich ten dienste van de lezer veel moeite gegeven de in eerste instantie in het Latijn vermelde zinnen en zinsdelen zoveel mogelijk te vertalen. Een enkele keer gaat het daarbij mis, zoals bij de vertaling van de Digestentitel 'De verborum obligationibus' (D. 45.1), die door Vervaart (96) wordt weergegeven als 'Over de verplichtende kracht van woorden'. Enige kennis van het Romeinse recht zou een dergelijke vertaling toch voorkomen moeten hebben. Het gaat namelijk om een bepaalde categorie van verbintenissen en wel die welke door het uitspreken van bepaalde formele woorden ontstaan. Zonder deze woorden komen

deze verbintenissen niet tot stand. De vertaling ‘Verbintenissen door vormelijke bewoordingen’, te vinden in *Corpus Iuris Civilis,* Tekst en Vertaling II Digesten 1-10, vertaald door J.E. Spruit e.a. (Zutphen-'s-Gravenhage, 1994) 24, is meer *to the point. Mutatis mutandis* geldt hetzelfde voor de vertaling die Vervaart (47) geeft van de titel van het werk van Gratianus, *Concordia discordantium canonum* als ‘de harmonie van onharmonieuze rechtsteksten’. De vertaling ‘Eendracht tussen de twistende canones’ (waarbij het woord *canones* als technische term voor de rechtsregels die gelden binnen de rooms-katholieke kerk onvertaald kan blijven) zoals te vinden in het leerboek van Gerbenzon en Algra[2], geeft mijns inziens helderder weer wat bedoeld wordt. Naar mijn smaak hadden de vertalingen overigens beter telkens tussen haakjes geplaatst kunnen worden in plaats van tussen komma's. De laatste methode heeft namelijk tot gevolg dat de lezer af en toe in verwarring wordt gebracht over het verloop van een zin.

Over sommige vertalingen c.q. uitleggingen kan men natuurlijk twisten, zoals die van het (Italiaanse) adagium dat het belang van de *Summa codicis* van Azo onderstreept: ‘Chi non ha Azzo, non va a palazzo’ (letterlijk: ‘Wie geen Azo heeft, gaat niet naar het paleis’). Vervaart (147) houdt het erop dat dit adagium zoiets betekent als: wie niet op Azo steunt, bereikt niets in de rechtszaal, terwijl in het hierboven genoemde leerboek van Gerbenzon en Algra gezegd wordt dat dit adagium betekent, dat wie niet in het bezit is van Azo's *Summa codicis* niet als rechter in het paleis van justitie komt. Deze laatste uitleg acht ik zelf het meest plausibel, al geef ik mijn mening graag voor een betere.

Ook op andere punten biedt dit boek over Everaerts' *Topica* stof genoeg tot discussie, bijvoorbeeld over de vraag of het controleren van citaten altijd moet geschieden naar drukken of handschriften van het geciteerde werk welke ouder zijn dan het werk waarin het citaat staat. Zou dat echt tot anachronismen leiden, zoals de schrijver stelt (35) en in welk opzicht dan? Ook over de vraag hoe de typologie van de *consilia*, de rechtsgeleerde adviezen zou moeten zijn, een probleem dat de schrijver aansnijdt aan het begin van hoofdstuk 5 (179-180), valt nog wel een en ander te zeggen. Het is te hopen, dat de discussie op deze en andere punten opgepakt wordt. Vervaarts boek prikkelt hiertoe.[3]

B.S. Hempenius-van Dijk

Nieuwe geschiedenis

H. Devisscher, ed., *Fiamminghi a Roma 1508-1608. Kunstenaars uit de Nederlanden en het prinsbisdom Luik te Rome tijdens de Renaissance* (Brussel: Vereniging voor tentoonstellingen van het Paleis voor schone kunsten, Gent: Snoeck-Ducaju & zoon, 1995, 478 blz., *f*148,-, ISBN 90 5349 165 1 (gebonden), ISBN 90 5349 163 5 (paperback)).

De schilder Frans Badens was een ander mens toen hij omstreeks 1598 van een vijfjarig verblijf in Rome terugkeerde in Amsterdam. Hij was dan ook niet van plan

2 P. Gerbenzon, N.E. Algra, *Voortgangh des Rechtes* (6e druk; Alphen a/d Rijn, 1987) 85.

3 3 *Ibidem,* 84.

zijn nieuwe, in Italië ontdekte, artistieke stijl op te geven. Hij werd daarmee, als we kunstenaarsbiograaf Karel van Mander mogen geloven, een voorbeeld voor zijn jongere Amsterdamse collega's, die hem ‘den

Italiaenschen schilder' noemden 'want hy een seer schoon vloeyende en gloeyende maniere heeft, wesende een uytnemende meester beide in te schilderen Historien, tronien en Conterfeytselen'.

Badens was niet de eerste 'Nederlandse' kunstenaar die naar Italië trok, en hij zou ook niet de laatste zijn. Gedurende de zestiende eeuw ondernamen tal van kunstenaars uit de Nederlanden een reis naar Italië, om daar in het 'hooft der Pictura scholen' hun leertijd af te ronden, inspiratie op te doen of gewoon een nieuw bestaan op te bouwen. Daar immers konden zij met eigen ogen de overblijfselen van de antieke oudheid aanschouwen en kennis nemen van de belangrijkste kunstwerken van de Renaissance. De meesten keerden, net als Badens, na verloop van tijd weer terug naar hun geboortegrond, maar anderen vestigden zich definitief in Italië of traden tijdelijk in dienst van een machtige mecenas. Zij gingen de concurrentie met Italiaanse meesters aan, en slaagden er soms inderdaad in belangrijke opdrachten binnen te slepen. Omstreeks 1600 was Peter-Paul Rubens zelfs de populairste schilder in Rome.

Fiamminghi a Roma, de begeleidende catalogus van de gelijknamige tentoonstelling die in 1995 in zowel Brussel als Rome te zien was, vertelt het verhaal van deze kunstenaars. Aan de hand van vier inleidende artikelen, besprekingen van de 253 tentoongestelde kunstwerken (schilderijen, tekeningen, prenten, beelden en wandtapijten) en korte biografieën van de kunstenaars probeert het boek, om de flaptekst te citeren, 'een optimaal beeld [te geven] van de relaties, concurrentiestrijd en wederzijdse prestaties en invloeden'. Of het daar ook in geslaagd is?

In zekere zin wel. *Fiamminghi a Roma* is alleen al door de omvang en de meer dan 300 illustraties (waarvan de meeste in kleur) een imposant boek, dat een kleurrijk overzicht geeft van de culturele wisselwerking tussen de Nederlanden en Italië. We maken bijvoorbeeld kennis met de Antwerpse schilder Jan Gossaert, die in 1508 waarschijnlijk als eerste kunstenaar uit de Nederlanden een culturele reis naar Rome ondernam. Een vrije keuze was dat echter niet. Gossaert volgde slechts zijn broodheer Filips van Bourgondië, die hem had opgedragen de overblijfselen van de Oudheid na te tekenen. Dat deed hij, plichtsgetrouw als hij was, maar zijn tekeningen onthullen weinig enthousiasme. De Oudheid raakte hem nog nauwelijks.

Dat kan niet meer worden gezegd van de vele kunstenaars die hem zouden volgen. Maerten van Heemskerck bijvoorbeeld was zo onder de indruk dat hij tijdens zijn verblijf in Rome niet meer van ophouden wist, zoals de meer dan honderd bewaard gebleven schetsen en tekeningen van zijn hand met antieke ruïnes, landschappen en sculpturen illustreren. In 1536 legde hij zijn aldus verkregen kennis neer in het schilderij 'Landschap met de ontvoering van Helena', zijn fascinerende evocatie van de antieke wereld. En aan het einde van de eeuw was Hendrick Goltzius zo vol van alle pracht die hij in Rome zag, dat hij, 'zijn selven schier verghetende om dat zijnen gheest en gedacht door het sien der uytnemende constighe wercken waren als den lichaem ontschaeckt en benomen', als een bezetene de voornaamste antieke en moderne kunstwerken begon na te tekenen.

Eenmaal terug in de Nederlanden werkten de ervaringen van deze kunstenaars nog lang door. Zij pasten hun schilderstijl aan, toonden kunstbroeders meegebrachte schetsen van antieke en moderne meesterwerken en verwerkten elementen daaruit in schilderijen, gravures of beeldhouwwerken. De Italiëgangers waren er zo, aldus Van Mander, voor verantwoordelijk dat de Nederlandse schilderkunst haar 'barbaarsche manier' en 'steenachtige graeuwicheyt oft bleeke Vischachtighe

coudtachtighe verwer' wist te overwinnen. De vele prachtige illustraties in het boek maken het de lezer niet moeilijk Van Manders enthousiasme te delen en zich te verbazen over de slechte naam die deze kunstenaars ('de Romanisten') herhaaldelijk in de literatuur te beurt is gevallen.

Maar daarmee biedt *Fiamminghi a Roma* nog geen 'optimaal beeld' van de Romanisten. Daarvoor is het gekozen uitgangspunt te eng kunsthistorisch. Wie bijvoorbeeld geïnteresseerd

is in de gedachtenwereld achter de kunstwerken, de concurrentiestrijd tussen de verschillende kunstenaars en het leven van de 'Fiamminghi' in Italië, zal het boek met een zekere teleurstelling dichtslaan. Hij is vooral aangewezen op de, overigens interessante, inleidende artikelen van Bert W. Meijer en Elisja Schulte van Kessel en incidentele opmerkingen in de catalogus. Daar staat tegenover dat hij in het catalogusgedeelte uitvoerig (en soms zelfs alleen) wordt geïnformeerd over de stijl van de kunstenaars, hun voorbeelden en artistieke betekenis, en het probleem van toeschrijvingen. Dergelijke verhandelingen zijn natuurlijk belangrijk genoeg - en vanuit kunsthistorisch perspectief zelfs essentieel - maar na verloop van tijd ook wat eentonig. En ik moet eerlijk bekennen niet veel raad te weten met formuleringen als zijn stijl is 'direct en nerveus' (over Antoon Sallaert) of 'alle invloeden en de inspiratiebronnen daargelaten, blijft de essentie, die het schilderij dat een geliefd christelijk thema uitbeeldt, begiftigt met een levendige en persoonlijke eenheid, met het stempel van Speckaert, onweerstaanbaar vernieuwend, namelijk het wonderbare spel van de zachte en bijzondere kleuren, van de tegelijk levendige en retorische vormen, die letterlijk vervluchtigen' (over 'De bekering van de Heilige Paulus' van Hans Speckaert). Daar komt nog bij dat de betogen over ontleningen en toeschrijvingen door het ontbreken van steunillustraties niet altijd even goed te volgen zijn. Vaak moet men de auteur wel op zijn of haar woord geloven, omdat men de genoemde kunstwerken niet direct paraat heeft.

Fiamminghi a Roma lijkt zo in de eerste plaats geschreven voor vakgenoten. Voor de geïnteresseerde leek is het daardoor bovenal een plaatjesboek geworden. Dat is jammer, - maar wat een prachtige plaatjes!

Paul Knevel

J. Monballyu, ed., *Filips Wielant, Verzameld werk,* I, *Corte instructie in materie criminele* (Brussel: Paleis der academiën, 1995, 303 blz., ISBN 90 6569 619 9).

De Vlaamse jurist Filips Wielant (1441-1520) is geen onbekende in de politieke geschiedenis van zijn tijd. In de controversen tussen de Leden van Vlaanderen en Maximiliaan van Habsburg koos hij partij voor Vlaanderen en zijn geboortestad Gent. Desondanks werden hoge ambten hem niet onthouden zoals dat van raadsheer in de Raad van Vlaanderen en raadsheer en vicepresident van de Grote Raad van Mechelen. Hij was tevens een diplomaat van formaat aan wie diverse delicate missies werden toevertrouwd. Als jurist had Wielant gestudeerd te Orléans en Leuven. Hij huwde in 1473 met Johanna van Halewijn († 1511), de dochter van Jan van Halewijn, president van het Hof van Holland. Connecties en capaciteiten waren Wielants handelsmerk.

Op hoge leeftijd heeft Wielant zijn rijke ervaring als diplomaat en rechter op schrift gesteld. De *Recueil des antiquités de Flandres* kreeg tussen 1511 en 1519 zijn definitieve redactie. Het is een verdediging van de Vlaamse rechten tegen de pretenties van de Franse koning. De uitgave ervan geschiedde pas in 1865. Tractaten over het procesrecht in burgerlijke en in strafzaken heeft Wielant gegoten in de vorm van een

soort elementair leerboek dat hij als ‘Instructie’ aanduidde. Ze kwamen in ongeveer dezelfde tijd als de *Recueil* tot stand. De *Practijcke civile* werd in 1558 door de Antwerpse drukker Hans de Laet gepubliceerd. In 1573 drukte zijn plaatsgenoot Henrick vander Loe een verbeterde editie, verzorgd door de advocaat mr. Ant. Tsestich. Hiervan verscheen in 1968 te Amsterdam, in de serie Fontes Iuris Batavi Rariores als nr. 3 een reprint verzorgd door Eg. I. Strubbe. Veel minder spectaculair was, op het eerste gezicht, de carrière van Wielants *Practijcke criminele* onder welke titel de ‘Corte instructie in

materie criminele' pas in 1872 verscheen, in een uitgave verzorgd door A. Orts. Immers, niet alleen had ook deze 'Corte instructie' in handschrift gecirculeerd in de kringen van Raad van Vlaanderen en Grote Raad van Mechelen. Maar, zoals professor Strubbe nog eens overtuigend heeft aangetoond, was de bekende *Praxis rerum criminalium* op naam van Joos de Damhoudere niet veel meer dan een Latijnse vertaling van Wielants tractaat!

Het werd tijd dat er een nieuwe kritische uitgave van Wielants oeuvre beschikbaar kwam. Professor Monballyu, van wiens hand al heel wat strafrechtshistorische studies - onder meer over Wielant - zijn verschenen, was natuurlijk de aangewezen editor. Hij heeft thans, om te beginnen, twee uiteenlopende versies van de 'criminele Instructie' in één editie verenigd: een korte redactie van 1500 en de veel langere uit 1515/1516 (door Orts al gepubliceerd). Daartoe heeft hij alle thans bekende handschriften vergeleken. Een derde, Franstalige, versie waaraan Wielant kort voor zijn dood werkte, is hier niet afgedrukt, hoewel Monballyu schrijft: 'Het loont de moeite om deze Franse vertaling uit te geven al was het maar om de invloed van Wielant buiten Vlaanderen aan te tonen (44 noot 231)'. Er wordt trouwens in dit eerste deel nergens een aanwijzing gegeven hoe de rest van het 'Verzameld werk' er zal gaan uitzien.

Monballyu heeft de 'criminele Instructie' van een waardevolle inleiding voorzien (7-48); hij heeft de teksten overzichtelijk uitgegeven, waar nodig voorzien van noten over tekstvarianten en van spaarzame toelichtende annotatie; en hij heeft er indices aan toegevoegd waardoor het boek optimaal toegankelijk is. Het is goed er hier, tenslotte, op te wijzen dat de 'criminele Instructie' niet alleen regels voor het strafproces bevat maar ook veel opmerkingen over straffen en misdrijven. De Monté Ver Loren had daaraan in zijn *Geschiedenis van de wetenschap van het strafrecht* (1942) al een paragraaf gewijd.

A.H. Huussen jr.

J. van Damme, ed., *Laevinus Torrentius. Tweede bisschop van Antwerpen* (Antwerpen: Kathedrale kerkfabriek van Onze-Lieve-Vrouw, 1995, 118 blz.).

Op 26 april 1595 stierf Laevinus Torrentius, tweede bisschop van Antwerpen. Dit gegeven en enkele recente studies die het beeld omtrent Torrentius aanvullen, waren redenen om van 6 mei tot 30 juni 1995 in de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal te Antwerpen een kleine tentoonstelling aan deze humanist en bisschop te wijden. Deze tentoonstelling was ook van 29 september tot 26 november 1995 te zien in de Faculteitsbibliotheek Theologie van de Katholieke Universiteit te Leuven.

Het boek bestaat uit twee delen. Het eerste deel wordt gevormd door een zestal artikelen (7-105) en het tweede deel is de catalogus bij de bovengenoemde tentoonstelling (107-118). Het eerste artikel is van M.J. Marinus, die in 'Van Gent naar Luik' (7-9) een zeer beknopte maar heldere levensbeschrijving geeft van Lieven van der Beke, zoals Laevinus Torrentius eigenlijk heette, die in 1525 te Gent werd

geboren. Na in Bologna in 1552 de titel van doctor in de rechten te hebben behaald, verbleef hij tot 1557 in Rome; daarna vestigde hij zich definitief in de Nederlanden.

J. IJsewijn gaat in het tweede artikel, ‘Laevinus Torrentius, humanist en dichter’ (11-22), in op de vorming van Torrentius tot humanist en schrijver van Latijnse poëzie, en de fundamentele betekenis van zijn verblijf in Rome daarbij.

Onderwerp van het derde artikel, ‘Torrentius' literaire activiteiten in het prinsbisdom Luik en in de Nederlanden’, van J. de Landtsheer (23-57), zijn de verdiensten van Torrentius voor de letterkunde door diens eigen publicaties en door de veelvuldige mondelinge en schriftelijke

contacten met andere humanisten. De publicaties bestaan enerzijds uit poëzie, zoals de bundel *Poemata Sacra*, en anderzijds uit historische en filologische commentaren, waarvan die op Suetonius het bekendst zijn. Contacten had Torrentius met andere humanisten, zoals Schott, Lipsius en Lampsonius, en met de drukker Plantijn. Dit artikel wil als een aanzet worden beschouwd tot een veel gedetailleerder onderzoek naar Torrentius' werken en brieven.

In het volgende artikel van de bundel, 'Laevinus Torrentius als tweede bisschop van Antwerpen' (61-85), besteedt M.J. Marinus op gestructureerde wijze aandacht aan zijn ambtsperiode als bisschop van Antwerpen van 1587 tot zijn overlijden in 1595. Torrentius stond voor de zware opgave om de stad en het bisdom na de Spaanse verovering in kerkelijk opzicht opnieuw op te bouwen, waarbij conflicten met zijn eigen kapittel niet van de lucht waren. Voorts komen in dit artikel in het kort de politieke opvattingen en activiteiten van de bisschop als staatsman aan de orde.

In de twee laatste artikelen, 'Laevinus Torrentius, kunstliefhebber?', van J. van Damme (86-99) en 'Portretten van Laevinus Torrentius. Historische, iconografische en inhoudelijke aspecten', van S. Grieten (101-105), wordt hij uit kunsthistorisch oogpunt bekeken. Volgens Van Damme was Torrentius geen kunstliefhebber, hetgeen hij mede aannemelijk maakt aan de hand van uittreksels uit de inventaris van het bisschoppelijk paleis, gemaakt direct na het overlijden van de bisschop (als bijlage bij dit artikel opgenomen). S. Grieten behandelt ten slotte, wellicht wat te beknopt, de portretten van Torrentius.

In de meeste artikelen wordt, in tegenstelling tot wat de titel van het boek aangeeft, vooral aandacht besteed aan Torrentius als humanist. De stukken zijn over het algemeen geschreven in een vlotte en leesbare stijl en zijn voorzien van een uitgebreid notenapparaat. Er is een groot aantal bronnen gebruikt, waarbij met name de correspondentie en publicaties van Torrentius vermeld dienen te worden.

Wat de presentatie betreft, moet rekening worden gehouden met het feit dat het boek in grote haast is ontstaan, waardoor nogal wat onnauwkeurigheden en typefouten zijn achtergebleven.

W.H.M. Fries

K.W. Swart, *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584*, M.E.H.N. Mout, H.F.K. van Nierop (Den Haag: Sdu uitgeverij Koninginnegracht, 1994, 311 blz., *f*59,90, ISBN 90 12 08135 1).

Op het schrijven van een biografie van de 'Vader des Vaderlands' Willem van Oranje heeft in deze eeuw weinig zegen gerust. Na de grote bronnenpublicaties van de negentiende eeuw en de belangwekkende RGP-uitgave *Resolutiën der Staten-Generaal* waren de grondstoffen rijkelijk voorhanden. Felix Rachfahl stelde zich ten doel de biografie van Oranje te schetsen aan de hand van een beschrijving van de Nederlandse Opstand, maar vertilde zich aan deze ambitieuze opzet; hij bereikte slechts het jaar 1569 zodat zijn magistrale werk een torso bleef. Een tweede maal vond dit plaats met de biografie door K.W. Swart. Deze vatte reeds lang voor de herdenking van 1984 het plan op om een biografie over Willem van Oranje te schrijven. Na de hausse

van geschriften in en rondom het herdenkingsjaar 1933 was weinig van importantie verschenen en er bestond ook behoefte aan een nieuwe, minder door de traditionele verering gedomineerde visie.

Het werk kwam niet in 1984 gereed en na het onverwachte overlijden van Swart in 1992 bleek dat alleen de periode 1572-1584 gereed was gekomen. Dit deel bleek evenwel dermate waardevol van inhoud te zijn dat de familie naar mogelijkheden heeft gezocht om toch tot uitgave te

komen. Alastair Duke schreef een aanloop naar het jaar 1572 en Raymond Fagel controleerde de annotatie aan de hand van de oorspronkelijke aantekeningen van Swart. Op deze wijze is een drukperswaardig product verkregen. Zoals het werk van Rachfahl, is het een torso en zal om die reden waarschijnlijk nimmer in een buitenlandse editie verschijnen of een herdruk beleven. Swart is weinig mededeelzaam geweest over zijn project en de criteria die hij daaraan ten grondslag legde. Het manuscript bevatte geen verantwoording van zijn methodiek. We zijn op het werk zelf aangewezen om zijn opvattingen te achterhalen. Een eerste opvallend kenmerk is het buiten beschouwing laten van de recente historiografie. De naam van een kenner van de Opstand als J.J. Woltjer zoekt men tevergeefs in de literatuuropgave. Swart wenste vooral uit de bronnen te schrijven, naar Rankes ideaal: *Wie es eigentlich gewesen war*. Zijn werk is een poging tot 'objectieve' geschiedschrijving, ontdaan van de vooringenomenheid van de verschillende richtingen die voorheen het beeld kleurden.

Men kan zich afvragen of een dergelijke handboekmatige aanpak voor een biografie de meest gewenste is. Het uit de bronnen schrijven heeft grote voordelen: allerlei in de historiografie ingeslopen onjuistheden worden geëlimineerd, overdreven heldendom wordt tot concrete feiten teruggebracht. Maar het overwegend hanteren van feiten uit de eigentijdse bronnen heeft het gevaar dat voorbij wordt gegaan aan analyses gebaseerd op meeromvattend onderzoek, zoals de ontwikkeling van de politieke instellingen, de aanhang van de nieuwe religie in de verschillende gebieden, de sociale verhoudingen in de samenleving en de economische belangen van steden en gewesten. In een *histoire événementielle*, om het ietwat overdreven uit te drukken, komt men slechts terloops tot constateringen op deze terreinen van onderzoek.

Zo constateert Swart dat de prins na 1579 veel minder gelukkig was in zijn streven. Hij signaleert daarbij niet dat de samenwerking met de provincies Holland en Zeeland in het verlengde lag van zijn vroegere functie als stadhouder en dat de prins bij het opereren met het logge lichaam van de Staten-Generaal van de verenigde provinciën niet in de plaats kon treden van het vroegere koninklijke bestuursapparaat dat bovendien slechts met de Staten als geldgevers te maken had. Swart noemt de muiterij van de Spaanse soldaten in 1576 als aanleiding voor de totstandkoming van de Pacificatie van Gent terwijl voor deze uitbreiding van de Opstand tot alle gewesten vooral ook de belemmeringen van de handel als gevolg van het beheersen van de rivieren door Holland en Zeeland bijdroegen. Andere grote lijnen blijven onderbelicht zoals het uitgebreide netwerk van vorsten en diplomaten waarover de prins na het begin van de Opstand bleek te kunnen beschikken. Een voorafgaande studie over de jaren 1551-1572 was hiertoe verhelderend geweest. Van een ontmythologisering van Willem van Oranje, zoals sommige krantenkoppen boven de aankondiging van het boek suggereerden, is bij Swart geen sprake. Terecht haalt hij de prins weg uit het kamp van de strenge calvinisten, maar overigens prijst hij hem keer op keer wegens zijn weloverwogen keuzen op diverse moeilijke momenten zoals in de kwestie van samenwerking met Anjou na 1583. Hij geeft Oranje wat hem toekomt zonder te vervallen in overdreven verering of denigreren.

Daarbij komen telkens tot dusverre onbekende details naar voren die Swart met name heeft ontleend aan twee voordien onbekende bronnen: twee 'formulaerboecken' uit de jaren 1572-1575 met commissies en brieven die voor vroegere biografen verscholen lagen in de collectie Van Bevemingh-Van der Dussen in het Koninklijk

Huisarchief en eerst bij een herinventarisatie van het archief van Willem van Oranje omstreeks 1940 aan dat archief zijn toegevoegd. Daarnaast heeft Swart zijn gegevens ook verrijkt met vondsten in stedelijke archieven in Nederland. Swart heeft zijn gegevens in een compositorisch heldere betoogtrant gebracht, soms, om verschillende ontwikkelingen te scheiden, ietwat overlappend, maar nooit zodanig dat de lezer het spoor bijster raakt. Zijn biografie is dan ook een goed leesbaar boek, ook voor een breder publiek. Wij beschikken in de biografieën van Rachfahl en Swart thans over twee vrijwel op

elkaar aansluitende torso's die zeer uiteenlopend van opzet zijn. Daarbij heeft Rachfahl teveel vanuit het algemene gebeuren geschreven en heeft Swart te weinig grote lijnen erbij betrokken. De ideale biografie zou daartussenin moeten staan. De door P.J. Blok uitgesproken wens dat een goede biografie over de Vader des Vaderlands moet worden geschreven blijft in dit opzicht actueel. Maar wie zich ertoe geroepen voelt, zij erop verdacht dat het beschrijven van 's prinsen levenswerk ook een levenswerk dient te zijn, wil het niet in een derde torso resulteren.

Een goede recensie dient ook enige vitterijen te bevatten. Het boek is vol van kleine foutjes die hadden kunnen worden vermeden. Zo lezen we op 112 instignatie, op 154 bedeloorden, op 160 heften op, op 190 welsprakenheid, op 220 vogelingen, om enige zetfouten te signaleren. Op 206 spreekt Swart van een landraad ten oosten en ten westen van de Maas. Die termen zijn niet correct: de Landraad was te Brussel gevestigd en competent voor het gebied beneden de Maas; wegens de lange verbindingslijnen werd een Landraad Beoostenmaze ingesteld voor het gebied boven de Maas. De opmerking op 238 dat Louise de Coligny de Nederlandse geschiedenis heeft beïnvloed doordat zij het leven schonk aan een zoon Frederik Hendrik, vind ik oubollige oudemannenpraat.

J.H. Kluiver

B.J. Kaplan, *Calvinists and libertines. Confession and community in Utrecht 1578-1620* (Oxford: Clarendon press, 1995, xv + 347 blz., £40,-, ISBN 0 19 820283 0).

In de kerkgeschiedenis van de Nederlanden neemt Utrecht een geheel eigen plaats in, vóór de hervorming als centrum van het enige bisdom in de Noordelijke Nederlanden, en na 1578 omdat het de enige stad was waar enkele jaren twee protestantse kerken een erkende plaats hadden. Het conflict tussen calvinisten en libertijnen kreeg daardoor een bijzonder karakter. Aan dit conflict heeft Benjamin Kaplan een voortreffelijk boek gewijd.

In een proloog schetst hij de ontwikkelingen in Utrecht tot 1578. In juli van dat jaar beriep een groep calvinisten Wemer Helmichius, een Utrechts burger die in Genève en Heidelberg had gestudeerd, tot de eerste predikant van een orthodox-calvinistische gemeente. In juni van dat jaar had een van de twee pastoors van de Jacobskerk, Hubert Duifhuis, openlijk met de roomse kerk gebroken. Hij had de stad moeten verlaten, maar met steun van de magistraat keerde hij al in augustus weer terug in zijn oude parochie en preekte in een protestantse, maar verre van calvinistische geest, voor een groot gehoor, maar tot verdriet van Helmichius en de zijnen.

Daarna tekent de schrijver in de eerste twee hoofdstukken met zorg de mentaliteiten en opvattingen van beide partijen, de calvinisten en de libertijnen. De calvinisten wensten een strenge kerkelijke tucht, de libertijnen wezen deze af. Kaplan karakteriseert de laatsten vooral aan de hand van de preken van Duifhuis. Hij legt de nadruk op hun spiritualisme, sterk beïnvloed door de laatmiddeleeuwse mystiek. Met de erudiete Erasmus hadden zij weinig te maken. Natuurlijk waren niet alle

libertijnen van Duifhuis' geest doortrokken, bij velen speelde ook een protestantse vorm van anticlericalisme een rol.

In het derde hoofdstuk beschrijft hij de voor Nederland unieke sociale structuur van Utrecht: grote kooplieden ontbraken en de stad was verdeeld tussen ambachtslieden en een door de adel gedomineerd patriciaat, waarbij de rijke kapittels een versterking van het laatste betekenden. Een proto-proletariaat ontbrak. De politieke macht van de gilden was in 1528 gebroken, maar de schutterijen speelden onder andere in 1576-1577 bij het beleg van Vredenburg een grote rol

en ambieerden die ook in latere jaren. Sociale spanningen, daterend van voor de reformatie, gaven de conflicten in Utrecht daardoor een felheid, die elders ontbrak. Onder de calvinisten was een groot overwicht van - soms welvarende - ambachtslieden en immigranten, veelal vluchtelingen voor het oorlogsgeweld.

De volgende hoofdstukken beschrijven chronologisch het verloop van de conflicten tot 1620. Tijdens Leicesters gouverneurschap werd de Jacobskerk onder dwang geïncorporeerd in de calvinistische gemeente. Na het vertrek van Leicester verloren de militante calvinisten hun politieke steun. Men vond compromissen die geen van beide partijen bevredigden.

Kaplan signaleert een beslissende wending in 1604-1605, die tot dusver aan de aandacht is ontsnapt. In december 1604 begon de kerkeraad een tuchtprocedure tegen ds. Johannes Bergerus en eind januari 1605 besloot zij hem te ontslaan. De magistraat accepteerde dit, want Bergerus had zich inderdaad onmogelijk gemaakt. Deze toepassing van de kerkelijke tucht versterkte de positie van de calvinisten en in maart keurde de magistraat een nieuwe kerkorde goed. De kerkeraad kreeg de bevoegdheid kerkelijke tucht toe te passen, al moest zij de magistraat van te voren inlichten (niet: om toestemming vragen) voor zij tot excommunicatie zou overgaan. De nieuwe kerkorde zou gelden tot de eerste nationale synode. Dit verhaal klinkt aannemelijk, maar laat toch een vraag onbeantwoord: als Bergerus zo onmogelijk was als de verhalen suggereren, waarom trad de magistraat dan niet zelf tegen hem op? Dat zou passen bij de grote verantwoordelijkheid voor de kerk die zij aan de wereldlijke overheid wilde toekennen. Waarom wachtte zij tot de kerkeraad haar het initiatief uit handen nam en zij impliciet de noodzaak van kerkelijke tucht moest erkennen?

Vijf jaar later begonnen de geschillen tussen remonstranten en contraremonstranten. In vele opzichten lijken die op de geschillen tussen libertijnen en calvinisten, maar toch waren zij geen directe voortzetting er van. Wtenbogaert en Grevinchoven, twee van de calvinisten die het hardst hadden gewerkt om Utrecht in het calvinistische spoor te krijgen, stonden nu aan de zijde van de remonstranten. Een hoofdstuk over ‘Eenheid in een multiconfessionele samenleving’ en een ‘Conclusie’ besluiten dit boek.

Eén van de sterke punten van Kaplan is zijn grote gevoel voor nuances, maar in de hier gegeven korte samenvatting kon dit niet tot zijn recht komen. Het aantal foutjes is zo gering, dat elke geboren Nederlander er trots op zou kunnen zijn. Slechts twee er van wil ik hier signaleren: in 1565 wordt (10) de zaak op scherp gesteld niet zozeer door de invoering van de besluiten van het concilie van Trente, maar door het bevel de plakkaten tegen de ketters strikt na te leven en de inquisiteurs te steunen. Niet de Pacificatie, maar de Unie van Utrecht gaf de provincies het recht zelf hun godsdienstzaken te regelen (12).

Op één punt ben ik geneigd de accenten anders te zetten dan de schrijver doet. Kaplan legt de nadruk op het locale karakter van de door de libertijnen voorgestane kerkorde tegenover de landelijke calvinistische kerk. Het lijkt me dubieus of dit verschil zo belangrijk was. De locale autonomie was een schild tegen ongewenste inmenging van centrale instanties. Zo was dat tijdens de jaren van de geloofsvervolging onder de Habsburgers en zo was het tegenover de Gereformeerde synodes en tegenover Leicester. Wanneer de centrale instanties in de geest van Willem van Oranje en misschien ook van Frederik Hendrik een ruime kerk hadden gesteund, zouden de libertijnen dat vermoedelijk uitstekend hebben gevonden. Omgekeerd

ging het de calvinisten naar mijn mening om de eenheid van de kerk, maar vooral om de waarheid, die door de eenheid beschermd moest worden.

Kaplan uit kritiek op mijn gebruik van de term middengroepen (109). De libertijnen stonden niet midden tussen calvinisme en tridentijns katholicisme in, maar zij wezen het sterk confessionele karakter van beide vernieuwingsbewegingen af. Deze kritiek onderschrijf ik volkomen, maar een betere term heb ik nog niet gevonden: spreken over de middengroepen (altijd in

het meervoud!) met een waarschuwing dat zij niet alleen tussen katholiek en protestant in stonden, maar vooral ook terzijde, blijft een onbevredigende oplossing.

Kortom, het is een evenwichtig boek, met gevoel voor nuances en terechte kritiek op veel verouderde (maar nog veel aangehangen) opvattingen. Zijn opmerkingen (294-295) over het conservatieve aspect van tolerantie lijken me heel juist en zo helder heb ik dat nog niet geformuleerd gezien. Ik hoop dat dit boek de aandacht zal krijgen die het verdient.

J.J. Woltjer

F.M.A. Robben, *Jan Poelman, boekverkoper en vertegenwoordiger van de firma Plantin-Moretus in Salamanca 1579-1607* (De gulden passer, LXXI-LXXII (1993-1994); Antwerpen: 'Vereeniging der Antwerpsche bibliophielen', 1994, 370 blz., ISSN 0777-5067).

Toen de Nijmeegse hispanoloog en boekhistoricus Frans Robben in 1991 overleed was zijn proefschrift, gewijd aan de van oorsprong Antwerpse boekhandelaar Jan Poelman (± 1555-1607) die sinds 1579 in Salamanca was gevestigd, nog niet gereed. In deze uitgave zijn 76 geannoteerde brieven, gewisseld tussen Poelman en Plantijn en Moretus, bijeen gebracht met bijlagen die de contracten bevatten die hij afsloot met zijn leveranciers te Antwerpen. Bovendien werden een synthese over de Antwerpse boekenwereld en Spanje van de hand van Robben en zijn voltooide hoofdstukken over Poelmans boekhandel in Spanje afgedrukt. Daarmee is de verbazend intensieve productie aan Spaanstalige en Latijnse boeken en vertalingen uit het Spaans in de Scheldestad weer onder de aandacht gebracht. Het waren vooral theologische en geestelijke werken en alleen Venetië kwam qua aantal drukken in de buurt. Het hoogtepunt hiervan werd bereikt gedurende het verblijf van Karel V en Philips II in het Noorden halverwege de eeuw. Dacht men vroeger dat dit veelal polemische drukwerk ontstaan was omdat Spaanse drukkers de vraag niet aankonden, tegenwoordig ziet men deze Antwerpse drukken vooral naar Engeland, Beieren, Denemarken en de Nederlanden zelf gaan. Desalniettemin vormde zich in Salamanca een Nederlandse kern in de boekenwereld, waarvan Poelman een vooraanstaand lid was. Uiteindelijk zou hij er met de dochter van een Spaanse collega trouwen en zijn kinderen gingen als Pulman in de Spaanse wereld op.

Robben volgt de ontwikkeling van zijn bedrijf in alle facetten dank zij ruime (maar niet volledige) archiefbescheiden waardoor we kunnen zien hoe Poelman behalve boeken ook huiden (aan boekbinders), schrijfwaren, landkaarten en pennen leverde. Zijn conclusie luidt dat hij de grootste klant onder de boekverkopers in Spanje was, die in de tweede helft van de zestiende eeuw zaken deden met Plantijn. Zelfs in een Europese context was het bedrijf middelgroot. Interessant is zijn behandeling van het probleem in hoeverre Poelman onder zijn verplichting de belangen van de Antwerpse firma te dienen trachtte uit te komen. Het ziet er namelijk naar uit dat deze nog wel eens boeken naar het Zuiden zond die daar ongewenst waren en als onverkoopbaar gedumpt werden. Anderzijds liepen de zaken na 1587 voor Poelman niet meer zo goed, hij had vele kinderen te onderhouden en zijn klanten betaalden

soms slecht, althans die gegevens kan men aan de vaak geïrriteerde correspondentie met Antwerpen over niet betaalde rekeningen ontlenen. Maar misschien was hij alleen maar een ‘goede’ zakenman geworden want hij bleek tegelijkertijd wel in staat voorschotten aan hem bezoekende (natuurlijk katholieke) Nederlandse studenten te geven en eigen edities te kunnen uitgeven. Het ging hem zonder twijfel niet slecht. Zijn boekhandel moet een centrum van de intellectuele wereld in de stad zijn geworden waar toch ook elkaar via de inquisitie bestrijdende tegenstanders als Luis de León en León de Castro elkaar troffen. Terwijl in Poelmans voorraden de toenemende Spaanse

vraag naar neostoïsche literatuur merkbaar werd, keert Robben zich beslist tegen Rekers' opvatting in zijn boek over B. Arias Montano als zou deze boekhandel mede zijn opgezet om de idealen van het Huis der Liefde te verbreiden.

Het is echter teleurstellend dat deze op zorgvuldig archiefonderzoek gebaseerde en met foto's van documenten geïllustreerde uitgave onaf lijkt. Want de afkortingen in de noten worden niet verantwoord en een archief- of literatuurlijst is alleen in bijzonder beknopte vorm opgenomen. Dat maakt het voor de lezer niet gemakkelijker tot de bronnen door te dringen. Wonderlijk is tenslotte dat de Spaanse samenvatting het bestaan van de boekhandelaar ineens twee jaar langer dan in de Nederlandse tekst - namelijk tot 1609 - weet te rekken.

E.O.G. Haitsma Mulier

E.J.M.F.C. Broers, *Beledigingszaken voor de Staatse Raad van Brabant 1586-1795* (Dissertatie Katholieke universiteit Brabant 1996, Brabantse rechtshistorische reeks IX; Assen: Van Gorcum, 1996, xxx + 303 blz., *f*45,-, ISBN 90 232 3113 9).

De Staatse Raad van Brabant (RvB) werd in 1586 gesticht door de opstandige noordelijke Staten-Generaal ter voorziening in de lacune die ontstond na het wegvallen van de competentie van de Raad van Brabant te Brussel in de gebieden die onder gezag van ‘Oranje’ werden gebracht. De noordelijke Raad werd in Den Haag gevestigd en bleef daar - buiten het eigen ‘gebied’ - zelfs na de vrede van Münster in 1648 gehuisvest. Het archief van de RvB blijkt een rijke bron voor (rechts)historisch onderzoek te zijn. Ten Rijksarchieve is het (thans in Den Bosch!) zeer goed geïnventariseerd en geïndiceerd (zie *BMGN*, XCVIII (1983) 268). Onder leiding van de Tilburgse rechtshistoricus J.P.A. Coopmans is een breed onderzoek opgezet naar de Brabantse rechtsgeschiedenis; de RvB wordt daarbij betrokken (zie *BMGN*, CVII (1992) 315-316). Dat gerechtshof fungeerde immers als instantie van eerste aanleg en appel in civiele en strafzaken.

Uit de vele duizenden vonnissen en procesdossiers die - gelukkig! - van de RvB zijn overgeleverd, heeft Broers één klein, maar interessant, onderdeel gelicht. Belediging is immers een aspect uit het dagelijks leven dat ons de gevoeligheid - zo men wil de mentaliteit - van een samenleving kan leren kennen voor inbreuken op de goede naam, voor aantasting van de ‘eer’ van een individu of een familie. Rechtsdogmatisch gesproken is ‘belediging’ een nogal gecompliceerde kluif. De krenking van de persoon door woorden of in geschrifte (inclusief gebaren en spotprenten) kan heel wat inhouden zoals de schrijver ons in het hoofdstuk over de belediging in de rechtsgeleerde commentaren (43-135) uitvoerig uit de doeken doet: schelden, het maken van laatdunkende opmerkingen, het afslaan van iemands hoed enzovoort. Onder de vele door Broers behandelde rechtsgeleerde auteurs neemt Hugo de Groot een bijzondere plaats in: in diens optiek is de *animus iniurandi* geen vereiste voor de aansprakelijkheid van de dader. In De Groots conceptie van het delictenrecht staat ‘de gedachte van de ongestoorde eigendom van zekere, deels onvervreemdbare rechten centraal’ (95, 97).

Na de bespreking van de institutionele geschiedenis van de RvB en van de rechtsdogmatiek (Romeins, middeleeuws en Rooms-Hollands c.a. recht) volgt de rechtspraktijk: 89 civiele en 28 criminele beledigingszaken, geput uit respectievelijk 3816 (?) en 454 dossiers. Daarmee kan natuurlijk niet 'de' dagelijkse praktijk der beledigingsproblematiek in Brabant gedurende twee eeuwen zijn bestreken. Niet alleen is de overgeleverde collectie dossiers zeer onvolledig maar bovendien kwamen niet alle beledigingszaken voor de RvB. De meeste zullen door lokale rechters zijn afgedaan. De rechtshistorische analyse die Broers geeft van de civiel aange-

legde zaken, die konden uitmonden in een *amende honorable* of *profitable* ten gunste van de beledigde, en van de crimineel geïnstrueerde zaken, die doorgaans op een boete ('voor de armen') uitliepen, is gevarieerd genoeg - nog afgezien van de rechterlijke pogingen tot schikking -: de aard en omstandigheden der beledigingen, de rechtsingang, de vordering, de procesvoering, de allegaties van geleerde auteurs door de advocaten, enzovoort. Sommige zaken komen in wisselend verband terug, een manco dat door de index wordt ondervangen. De vraag naar eventuele ontwikkelingslijnen in het delict 'belediging' en in de rechterlijke reactie daarop gedurende het gekozen tijdvak komt eigenlijk niet aan de orde. Misschien is hiervoor het onderzoeksmateriaal ook te mager. Blijft echter over een helder gestructureerde, goed geschreven studie die toch rijk genoeg is aan rechtsdogmatische en procesrechtelijke elementen en bouwstenen - ook voor onderzoekers buiten Brabant.

A.H. Huussen jr.

M. Wingens, *Over de grens. De bedevaart van katholieke Nederlanders in de zeventiende en achttiende eeuw* (Dissertatie Rotterdam 1994, Memoria. Cultuur- en mentaliteitshistorische studies over de Nederlanden; Nijmegen: SUN, 1994, 304 blz., *f*49,50, ISBN 90 6168 412 9)

In 1994 promoveerde Marc Wingens bij Frijhoff en Van Herwaarden op de dissertatie *Over de grens*, die fraai is uitgegeven in de Memoria-reeks van SUN. Een handelseditie verdient dit proefschrift zeker, want het is een goed leesbaar verhaal over een boeiend onderwerp. De auteur toetst de hypothese dat er tussen het eind van de zestiende en het eind van de achttiende eeuw sprake was van een dubbele verschuiving in het bedevaartswezen in onze streken. Ten eerste noopte het bedevaartsverbod in de Republiek de katholieken ertoe hun heil te zoeken in sacrale plaatsen in het 'buitenland'. Ten tweede zou er een inhoudelijke verandering zijn opgetreden: de benadering van het heilige werd steeds minder instrumenteel en steeds meer spiritueel.

In het eerste hoofdstuk geeft Wingens een overzicht van wat hij noemt de 'sacrale dynamiek' van de Nederlanden en het Nederrijngebied. Reeds aan het eind van de zestiende eeuw waren de meeste sacrale plaatsen in de Republiek vernietigd. Bedevaartsoorden in het Zuiden vormden voorlopig centra voor confessionele identificatie van katholieken uit het Noorden, maar hieraan kwam een eind in 1648. Brabant en Limburg kwamen onder sterke invloed van de Generaliteit te staan, wat leidde tot onderdrukking van de openbare katholieke godsdienstoefening. In het Nederrijngebied daarentegen trad juist een periode van relatieve rust in met het gelijktijdige einde van de Dertigjarige Oorlog en het was daarheen dat de aandacht van bedevaartgangers zich vervolgens richtte.

De hoofdstukken twee en drie vormen het eerste deel van het boek, waarin 'de transformatie tot geordende bedevaartsoorden' is beschreven. Onder de titel 'De institutionalisering van de sacrale plaatsen' beschrijft Wingens de ontwikkeling van drie Mariaoorden aan de oostgrens van de Republiek. Het voornaamste was Kevelaer in Opper-Gelre, dat kerkelijk behoorde tot het bisdom Roermond. Hier ontstond in

1642 een cultus, die in 1647 bisschoppelijke goedkeuring verkreeg. In Handel, gelegen in de Duitse-Ordeheerlijkheid Gemert, bestond al sinds onheuglijke tijden een Mariacultus, voordat bisschop Ophovius deze in 1627 officieel erkende. De derde onderzochte bedevaartsplaats was Uden in het Land van Ravenstein, dat sinds 1658 behoorde tot het bisdom Luik. Hier werd een Mariabeeldje vereerd dat zou zijn gevonden in een linde; de cultus werd erkend in 1667. In alle drie de behandelde plaatsen was de leiding van de cultus in handen van regulieren: in Handel de Duitse orde, in Kevelaer de oratorianen en

in Uden de kruisheren. Dit was uiteraard niet altijd tot genoegen van seculiere geestelijken en de wereldlijke overheid, die weinig zeggenschap over de gang van zaken hadden en de inkomsten van de cultus niet ten goede zagen komen aan de plaatselijke belanghebbenden.

Het derde, relatief korte hoofdstuk is gewijd aan de spiritualisering van de cultus. Volgens Wingens is deze ontwikkeling vooral af te lezen aan het grote belang dat werd gehecht aan de apologie van de bedevaart, de instructies aan de bedevaartgangers en de intensivering van de biechtpraktijk.

In het tweede deel van het boek wordt de blik gericht op de bedevaartgangers. Hoofdstuk vier maakt duidelijk dat de aantrekkingskracht van Handel en Uden veel beperkter was dan die van Kevelaer en er ten dele een afgeleide van was: mensen op weg naar Kevelaer deden vaak de Mariaoorden onderweg aan. Het vijfde hoofdstuk biedt een analyse van de overgeleverde wonderverhalen, die werden gepubliceerd om de cultus te propageren. Wingens beschrijft hoe het heilige werd benaderd voor het verwerven van aards heil, meestal genezing van allerhande kwalen. In het laatste hoofdstuk komt de georganiseerde bedevaart aan bod, een nieuw verschijnsel in de Nieuwe Tijd. Juist groepsgewijze bedevaarten, vaak georganiseerd door broederschappen, waren een blijk van spiritualisering van het bezoeken van sacrale plaatsen, al was de sociale functie minstens zo belangrijk als de religieuze. Zij bevorderden de confessionele identiteit en saamhorigheid.

Het verhaal loopt lekker en zit vol boeiende feiten, maar roept toch vragen op. Zo is Wingens nogal laconiek over het ontstaan van sacrale plaatsen, die sterk worden gepersonifieerd. Een citaat: ‘Veel sacrale plaatsen ontstonden echter allereerst om, in perioden van collectief onheil, zoals pest en oorlog, de behoefte aan sacraliteit te bevredigen’ (56; zie ook 58). Verder komt de auteur, misschien door het gebruikte jargon, soms wat naïef over. Een voorbeeld: de omstandigheden waaronder een cultus ontstond, waren soms op zijn minst verdacht. De marskramer Hendrick Busman en zijn vrouw Mechel Scholt, die aan de wieg stonden van de cultus in Kevelaer, lijken op grond van de door Wingens gepresenteerde feiten handige lieden die munt sloegen uit een goed verhaal op de juiste plaats en tijd. Maar volgens Wingens moeten de moeilijke tijdsomstandigheden Busman ‘uiterst ontvankelijk hebben gemaakt voor manifestaties van een andere wereld, waardoor hij kon uitgroeien tot bemiddelaar tussen hemel en aarde’.

Mede door dergelijke weinig kritische formuleringen doet de conclusie wat *gratuit* aan. Wingens stelt dat zijn beide hypotheses na toetsing blijken te kloppen. Wat de eerste betreft: deze lijkt mij zo evident dat toetsing amper nodig is, tenzij in relatie tot de tweede. De vraag of de spiritualisering van de bedevaarten vanuit de Republiek verband hield met de ruimtelijke verschuiving, wordt echter niet gesteld. De tweede hypothese is naar mijn smaak niet voldoende hard gemaakt. Wingens toont zeker aan dat bij de clerus de wens bestond tot spiritualisering, maar niet dat deze ideeën weerklank vonden bij de bedevaartgangers zelf. Bovendien: wie spiritualisering van de bedevaartspraktijk in de Nieuwe Tijd wil aantonen, zal op zijn minst een vergelijking moeten trekken met andere tijdvakken, iets wat Wingens achterwege laat. Mij viel bijvoorbeeld op hoe groot de continuïteit was met de late Middeleeuwen. Ook toen was er juist in de beginfase van een cultus grote aandacht voor de apologie van de cultus en voor wonderverhalen, ook toen vond er van bisschopswege onderzoek plaats naar de authenticiteit van de cultus, en voor de verwerving van aflaten werd

de biecht altijd al als voorwaarde gesteld. Anderzijds leefden middeleeuwse praktijken als het aanbieden van exvoto's nog altijd voort. Ik vraag mij daarom af of de ontwikkeling die hij ziet in de Nieuwe Tijd niet eerder de ontwikkeling is van elke cultus, ongeacht de periode waarin deze zich afspeelt. Of misschien is de ontwikkeling wel specifiek voor Mariaoorden. Ik zou mij kunnen voorstellen dat het anders toeging op sacrale plaatsen waar gespecialiseerde heiligen werden vereerd. Wingens noemt er zelf een aantal die eveneens in de Nieuwe Tijd een bloeiperiode beleefden:

Antonius Abt werd aangeroepen tegen de pest, Cornelius tegen de runderpest, Cunera voor allerhande veeziekten, etcetera. Maria mag zich dan vooral om het zieleheil hebben bekommerd (260), andere heiligen kwamen als voorheen tegemoet aan aardse noden. Het is echter de verdienste van Wingens dat hij een aantal bedevaartplaatsen voor het voetlicht brengt en uitdaagt tot meedenken en tot verder onderzoek.

Gerrit Verhoeven

R. Dekker, *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek* (Historische reeks; Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1995, 287 blz., *f*39,50, ISBN 90 284 1680 3).

Het gebruik van egodocumenten mag zich in de mentaliteitsgeschiedenis in een warmere belangstelling verheugen sinds die een rol zijn gaan spelen in het achteraf wat absurde debat over de geschiedenis van het gezin. In het spoor van Philippe Ariès werd de stelling verkondigd dat ouders vroeger minder om hun kinderen gaven. Eén van de manieren waarop dit werd 'weerlegd' maakte gebruik van autobiografieën: Linda Pollock (*Forgotten children* (1983)) vond in herinneringen uit Engeland en de nog koloniale Verenigde Staten geen verwaarlozing, maar juist veel aanwijzingen voor authentieke zorg en emotie. Zij gebruikte getuigenissen uit de zeventiende en achttiende eeuw, dus ongeveer onze Gouden eeuw tot in het begin van de negentiende eeuw. Het lag voor de hand na te gaan wat daarover in Nederland te vinden is, te meer omdat de demonstratieve affectie voor kleine kinderen iets was wat vele buitenlanders opviel in de Republiek. Rudolf Dekker heeft dit nu gedaan in een bijzonder aantrekkelijk en verstandig boek.

Hij begint met even concieze als weloverwogen samenvattingen van het debat over de geschiedenis van het kind en over het gebruik van egodocumenten in de geschiedwetenschap. Daarna geeft hij chronologisch acht portretten van Nederlandse autobiografen, die enigszins uitvoerig hun jeugd geboekstaafd hebben. Daarna volgen thematische hoofdstukken over spel, straf, borstvoeding, beroepskeuze en school. Tenslotte volgen beschouwingen over het veranderende geheugen met het verschijnen van jeugdherinneringen als nieuw genre en over de veranderingen in de verwoording van het verdriet over de dood van kinderen.

De portretten brengen onmiddellijk een groot probleem bij autobiografieën uit deze tijd aan het licht: er is het allerdroevigste verhaal van de ambachtsman Verbeecq en van een boerenfamilie, maar verder komt alleen de elite aan het woord. De verhalen in die kringen doen erg denken aan de opvoedingsproblemen die in de hedendaagse pulppers uitgemeten worden over de kinderen van de 'sterren'. Want 'bekende Nederlanders' waren de families Huygens en De Groot natuurlijk, al had dat toen een heel andere betekenis. De grote verwachtingen, de vergelijking met de succesvolle vaders en de verleidingen behorend bij een hoge maatschappelijke positie disponeerden de in hun jeugd toch al verwaarloosde jongens tot een deprimerend falen. Hoewel deze verhalen vertrouwd aandoen, is het natuurlijk de vraag of het lot van dit soort ondeugdelijke aristocratenzoontjes iets zegt over het gezinsleven van

‘gewone’ mensen. Dat in hoge kringen ook wel mensen waren die hun talent ook in het ouderschap tot uiting brachten, demonstreert Constantijn Huygens senior.

De verhalen over de jeugd zijn in het algemeen teleurstellend vlak, moet Dekker tot zijn spijt vaststellen. Maar er is genoeg om enerzijds eendimensionale ideeën over emotionalisering te ontkrachten en anderzijds vast te stellen, dat verschijnselen zoals de vroege zelfstandigheid van kinderen in de pre-industriële tijd en de vroege scheiding van ouders en kinderen er op

wijzen dat er wel degelijk een omslag in de omgang met kinderen en jongeren begonnen is in de achttiende eeuw. Een vader die verklaarde heel anders op te voeden dan hijzelf was opgevoed, is voor die tijd nauwelijks denkbaar. Het feit dat autobiografen voor 1800 in het algemeen hun jeugd nauwelijks de moeite waard vonden om te beschrijven, terwijl daarna 'jeugdherinneringen' een apart literair genre gaan vormen wijst ook op een mentaliteitsverandering, die uitgelegd mag worden als een ontstaan van het moderne gezinsleven. Dekker concludeert dan ook tot een groeiend individualiteitsbesef in de laatste twee eeuwen. Dit zijn vaak bedrieglijke kwalificaties, want sinds 1800 zijn er steeds nieuwe fasen in het individualiseringsproces aangewezen. De discussie over periodisering en fasering zal dus wel doorgaan. Dekker heeft een gedeelte van het terrein in kaart gebracht met grote liefde voor de bronnen en dit heeft een waardevol boek opgeleverd.

H.Q. Röling

A. Vieira, *António Vieira's Sermon against the Dutch Arms (1640),* F. Smulders, ed. (Frankfurt am Main, [etc.]: Peter Lang, 1996, lxvi + 370 blz., ISBN 3 631 48227 2).

De Portugese priester António Vieira (1608-1697) was een bijzondere man. In zijn tweede vaderland Brazilië en ver daarbuiten maakte hij naam met zijn even bevlogen als eloquente preken. Van de meer dan tweehonderd preken die in druk bewaard zijn gebleven en welke gerekend worden tot het mooiste dat ooit is verschenen in de Portugese taal, geldt zijn kanselrede van mei 1640 als meest indrukwekkende. In een preek waarin verwondering, verbijstering en woede doorklonken, zette Vieira zich af tegen de soldaten, klerken en andere dienaren van de Nederlandse West-Indische Compagnie die sinds tien jaar een deel van Brazilië bezet hielden. Vieira hield God voor dat de Nederlandse 'piraten' uit het verloop van de oorlog konden opmaken dat hun religie de ware was. Dit mag u niet toestaan, voegde hij eraan toe. Bovendien, waarom laat u ons eerst de grond bewerken en steden bouwen in dit land, om het vervolgens aan de Nederlanders te schenken? Maar doet u wat u goeddunkt. Geef de Nederlanders Brazilië maar, geef ze Indië, geef ze Spanje en verstoot ons Portugezen en Spanjaarden, laat ons maar in de steek.

Deze preek is nu in een nieuwe tekstkritische editie verschenen. De linguïst Frits Smulders bespreekt erin de verschillende gedrukte en handgeschreven versies van het Portugese origineel en de Spaanse vertalingen, en behandelt de klassieke, literaire en theologische bronnen waaruit Vieira heeft geput. Maar daarbij laat Smulders het niet, want hij weet ook op heldere wijze de historische context te schilderen. Historici zullen echter niet meteen wegwijs worden in Smulders' editie, die in de eerste plaats bedoeld is voor linguïsten.

Zoals een goed propagandist betaamt, liet Vieira in zijn preek geen nuances toe. Hij beschouwde de Nederlanders als de verpersoonlijking van het kwaad en had zelfs geen goed woord over voor het bewind van Johan Maurits van Nassau-Siegen, de gouverneur die in zijn omgang met alle bevolkingsgroepen, ook de rooms-katholieken, toch zoveel tact aan de dag legde. Smulders weet aannemelijk te maken dat het venijn

van de preek moet worden verklaard uit de jammerlijke mislukking van een Spaans-Portugese vlootaanval die kort tevoren had plaatsgevonden. Vieira had al zijn hoop erop gesteld dat de zeeslag bij Recife de Nederlanders eindelijk uit hun bolwerk zou verdrijven, maar door een combinatie van tegenslag en tactische blunders was de Iberische vloot niet in staat geweest haar numerieke overwicht uit te buiten. Sterker nog, ze had een smadelijke nederlaag geleden.

Smulders wijst er verder terecht op dat de oorlog kort tevoren een nieuwe, meedogenloze fase

was ingegaan. De Portugese legeraanvoerder Luís Barbalho vond dat geen enkele Nederlander gespaard mocht worden en de Nederlanders wensten hun tegenstanders met gelijke munt terug te betalen. Met schrik vervuld verschansten Vieira en met hem vele andere Portugezen zich daarom in hun hoofdstad Bahia. Een verklaring voor Vieira's felheid die Smulders onbesproken laat is dat de Nederlanders in de gebieden onder hun gezag weliswaar godsdienstvrijheid toestonden aan katholieke burgers, maar tegelijk de jezuïeten met alle middelen bestreden. En Vieira was nu juist een jezuïet!

Het enige minpunt aan dit verder voorbeeldige boek is het ontbreken van een korte biografische schets van Vieira. Opname daarvan zou geen overbodige luxe zijn geweest. Smulders plaatst nu wel de preek, maar niet de predikant in een historisch verband en laat de lezer Vieira's leven zelf reconstrueren uit de talrijke noten. Daardoor blijft onvermeld dat Vieira enkele jaren na de kanselrede van 1640 als diplomaat voorstelde om Pernambuco aan de Nederlanders af te staan. Dat zou de prijs moeten zijn voor duurzame vrede met de Republiek. Evenmin komen we aan de weet dat hij kort daarna het brein is geweest achter de oprichting van een handelscompagnie, die in het leven werd geroepen om de succesvolle Zeeuwse kaapvaart onschadelijk te maken. Saillant detail daarbij is dat Vieira's ontwerp was geënt op het octrooi van een instelling, die voorheen geenszins op zijn sympathie kon rekenen: de West-Indische Compagnie.

W.W. Klooster

A.J. Hoving, met bijdragen van G.A. de Weerdt en G.J.D. Wildeman, *Nicolaes Witsens scheeps-bouw-konst open gestelt* (Franeker: Van Wijnen, 1994, 5 tek. + 412 blz., *f*199,50, ISBN 90 5194 109 9); N. Witsen, *Aeloude en hedendaegsche scheeps-bouw en bestier* (facsimile uitgave; Franeker: Van Wijnen, Alphen a/d Rijn: Canaletto, 1994, 560 blz., ISBN 90 5194 100 2 en 90 6469 521 0; oorspronkelijke uitgave Amsterdam: Commelin en Appelaer, 1671).

Het onderzoek over de Nederlandse scheepsbouwkunst in de zeventiende en achttiende eeuw is de laatste jaren in een stroomversnelling geraakt. Dat komt niet op de eerste plaats door projecten als de bouw van replica's van Compagniesschepen als de *Amsterdam* en de *Batavia.* Hoe spectaculair en nuttig zulke ondernemingen ook mogen zijn, ze leveren relatief toch minder nieuwe kennis op over de techniek die in het verleden werd toegepast dan het geduldig combineren van gegevens ontleend aan prenten, schilderijen, scheepsmodellen, bestekken van schepen, vondsten uit scheepswrakken, reisbeschrijvingen en eigentijdse werken over de scheepsbouw. Eén van de ‘klassieke’ teksten op dit gebied (die trouwens ook als vraagbaak voor de bouwers van de nieuwe *Batavia* heeft gediend), is de *Aeloude en hedendaegsche scheepsbouw en bestier* van de Amsterdamse regent, geleerde en collectioneur Nicolaes Witsen. Dit boek, waarvan de eerste uitgave in 1671 het licht zag, is het oudste gedrukte werk over de scheepsbouw dat in Nederland is verschenen. Een tweede, herziene en uitgebreide editie, onder de titel *Architectura navalis et regimen*

nauticum, werd gepubliceerd in 1690. Wie zich met de scheepsbouw in de tijd van de Republiek bezig houdt, kan zich niet veroorloven, 'Witsen' te negeren.

Het probleem met het boek is echter, dat het een nogal hermetische indruk maakt. De opzet is tamelijk warrig. De presentatie van de stof kan niet anders dan rommelig en onoverzichtelijk worden genoemd. Er valt slechts met moeite doorheen te komen. Het boek werd tot nu toe daarom meer geciteerd dan werkelijk gelezen.

Ab Hoving, thans hoofdrestaurator scheepsmodellen van de afdeling Nederlandse geschiede-

nis van het Rijksmuseum, stelde zich zo'n vijftien jaar geleden tot taak Witsens handboek meer toegankelijk te maken voor eenieder die in de geschiedenis van de scheepsbouw is geïnteresseerd. Hij wilde orde scheppen in de chaos. Door de structuur van het boek te verhelderen hoopte hij ook een tweede doel te bereiken: laten zien dat het werk nog meer waarde heeft als historische bron dan tot op heden is gedacht. Veel interessante informatie, die Witsen voor een deel direct aan scheepstimmerlieden had ontleend, zou juist door die ondoorzichtige opbouw aan het oog zijn onttrokken.

Hoving gebruikte voor zijn reconstructie niet de hele tekst van het boek. Hij concentreerde zich op die gedeelten waar Witsen iets vertelt over het bouwproces van een schip dat hij als voorbeeld opvoerde om de scheepsbouwkunst in Holland te beschrijven, een pinas van 134 voet lengte; een pinas was een schip, dat zowel eigenschappen van een koopvaarder als van een oorlogsschip bezat. De oplossing die Hoving koos om 'Witsen' te herstructureren, hield in dat hij de volgorde van het bouwproces van dit 'voorbeeldschip' tot leidraad van het boek maakte. Dit betekende dat hij de tekst compleet moest omgooien, daar de beschrijvingen van de 122 stappen waarin Witsen het proces verdeelde, in de oorspronkelijke versie over het hele boek waren verspreid. Wie de door Hoving geredigeerde versie vergelijkt met de uitgave die in 1671 verscheen - en onlangs opnieuw in facsimile beschikbaar kwam -, beseft wat voor monnikenarbeid in de afgelopen jaren door deze 'curator' van Witsen is verzet. Het inzicht in de bouwwijze van schepen dat aldus was verkregen, paste Hoving vervolgens toe op bestekken van andere scheepstypen die in de *Aeloude en hedendaegsche scheeps-bouw* aan de orde komen. Hij bouwde met 'Witsen' in de hand schaalmodellen van een speeljacht en een oorlogsjacht. Zo toonde hij proefondervindelijk aan dat ook de door Witsen verstrekte bestekken van schepen een bijdrage kunnen leveren tot beter begrip van de zeventiende-eeuwse scheepsbouw. Een toelichting op Witsens beschrijvingen van scheepstypen, een verklarende woordenlijst en een bibliografisch overzicht van de verschillende edities van het standaardwerk (van de hand van G.D.J. Wildeman) werden als sluitstuk aan de studie toegevoegd.

Het belangrijkste resultaat van Hovings inspanning om 'Witsen' te fatsoeneren is, dat we nu meer inzicht krijgen in de verschillen in bouwmethoden binnen de Republiek. Wanneer de geschoonde 'Witsen' wordt vergeleken met het andere standaardwerk over de Nederlandse scheepsbouw dat in de zeventiende eeuw verscheen, *De Nederlandse scheepsbouw-konst open gestelt* van de Rotterdamse scheepsbouwmeester Cornelis van Yk uit 1697, blijkt duidelijk dat de bouwwijze die in de Zaanstreek en Amsterdam werd toegepast wezenlijk anders was dan die in het gebied rond de monding van de Maas. 'De' Nederlandse scheepsbouw bestond niet; binnen het gewest Holland waren evident verschillende technische tradities aanwezig. De kern van het onderscheid lag hierin, dat aan het IJ de *shell first* (huid eerst) methode werd gevolgd, waarbij na het leggen van de kiel, het oprichten van de voor- en achterstevens en het bevestigen van enkele planken direct naast de kiel eerst de huid van het schip werd opgetrokken en daarna pas de spanten werden ingezet, terwijl aan de Maas de *frame first* (spanten eerst) bouwwijze werd toegepast, waarbij eerst een skelet van spanten werd opgericht en vervolgens de scheepshuid werd aangebracht. Geen van beide methoden was overigens een Nederlandse vinding. In een historisch voorwoord laat A. Wegener Sleeswijk zien, dat de *shell first*- en *frame first*- bouwwijzen in Europa reeds zeer lang naast elkaar bestonden,

waarschijnlijk sinds de derde eeuw voor Christus. Geen van beide heeft de ander ooit volledig verdrongen, al is de toepassing van de *shell first*-manier in de loop van de tijd meer en meer beperkt tot de constructie van kleine schepen. Opmerkelijk is nu, dat de tekst van Witsen bewijst dat in de regio Amsterdam/Zaanstreek rond 1700 de 'huid eerst'-methode ook bij de bouw van relatief grote schepen nog volstrekt gebruikelijk was.

Aan een overzicht van de context waarbinnen deze divergentie van technische tradities in de

Republiek zich voltrok, heeft Hoving zich niet gewaagd. Hij heeft zich niet verdiept in de vraag, òf en zo ja, hoe, het verschil misschien in verband gebracht zou kunnen worden met de manier waarop het scheepsbouwbedrijf op de onderscheiden plaatsen functioneerde. Een verwijzing naar de studie van R.W. Unger uit 1978, *Dutch shipbuilding before 1800*, waarin de werking en organisatie van de Nederlandse scheepsbouw in de vroeg-moderne tijd grondig wordt geanalyseerd, is in zijn boek ook nergens te vinden. Des te opvallender is het, dat Hoving in zijn nawoord wel een algemene uitspraak durft te doen over de implicatie van de overgang van de ene bouwwijze naar de andere. Hij meent dat in de achttiende eeuw in Nederland 'een hoge prijs' werd betaald voor wat dooreen 'pressiegroep' rond admiraal Cornelis Schrijver als vooruitgang werd gezien: de overschakeling op een *frame first*-methode naar Engels voorbeeld, waarbij voor het ontwerp gebruik werd gemaakt van tekeningen. 'Door af te stappen van de *shell-first* bouwmethode, verloor men de snelheid waarmee schepen in de 17e eeuw konden worden geproduceerd', stelt Hoving op bladzijde 373. Dit lijkt mij nogal uit de losse pols geformuleerd. Is het soms bewezen dat de collega's van Cornelis van Yk, die al vóór 1700 deze bouwwijze hadden verlaten, werkelijk langzamer werkten dan de timmerlui in de omgeving van Nicolaes Witsen, die nog aan de *shell first*-methode vasthielden? Is het aangetoond dat Nederlandse werven in de achttiende eeuw, die op een *frame first*-methode waren overgestapt, echt niet meer in staat waren zo snel een schip te produceren als voorheen? Was het een kwestie van 'niet kunnen' of van 'niet willen'? En als het gemiddeld bouwtempo van schepen in de loop van de achttiende eeuw inderdaad afnam (wat nog allerminst vaststaat), kan dat verschijnsel dan niet evengoed, of beter, door andere factoren worden verklaard, zoals ontwikkelingen op het gebied van de arbeidsmarkt?

De grote verdienste van Hovings boek ligt dus niet in een afgewogen analyse van de context van veranderingen op technisch gebied, maar op een ander vlak. Hij heeft door zijn nieuwe arrangement van de tekst de *Aeloude en hedendaegsche scheeps-bouw en bestier* beter hanteerbaar gemaakt en in zijn commentaar een verbluffende hoeveelheid kennis over de *ins* en *outs* van de zeventiende-eeuwse scheepsbouw verwerkt. Alle categorieën gebruikers, van professionele historici tot modelbouwers, kunnen er hun voordeel mee doen. Dankzij het knappe restauratiewerk van Hoving zal de waarde van dit boek als historische bron hoger worden aangeslagen dan ooit. De aloude Witsen begint heden ten dage een nieuw leven.

C.A. Davids

C. Esseboom, *Onderwysinghe der jeught. Onderwijs en onderwijstoezicht in de 18e eeuw op het Eiland van Dordrecht* (Dissertatie Utrecht 1995; [Rotterdam: Faculteit der economische wetenschappen, Erasmus universiteit], 1995, 471 blz., ISBN 90 393 1311 3).

Het achttiende-eeuws onderwijs in Nederland is lang ondergewaardeerd geweest. Vooral in de negentiende eeuw keek men wat laatdunkend terug op een tijd waarin er geen degelijke inspectie was noch landelijke onderwijswetten en waar aan de

didactiek en methodiek van het onderwijs ook het nodige mankeerde. Er werd weinig over gepubliceerd, en wanneer dat gebeurde werden vaak vooral de tekortkomingen van dat onderwijs genoemd, waartegenover de negentiende eeuw dan naar de mening van de schrijvers gunstig afstak. Pas in de tweede helft van deze eeuw kwamen de zeventiende- en achttiende-eeuwse scholen meer in de belangstelling. Er verschenen studies over het onderwijs in diverse steden, of over het onderwijs op een bepaald soort scholen, waardoor het negatieve beeld dat men van het toenmalige onderwijs had werd bijgesteld. Maar vele vragen zijn nog onvoldoende beantwoord. Daarom is het verheu-

gend dat Esseboom met zijn grondige beschrijving van het onderwijs op het Eiland van Dordrecht het inzicht over de aard van het onderwijs in de achttiende eeuw heeft vergroot. Zijn keuze voor het Eiland van Dordrecht maakte het mogelijk niet alleen het onderwijs in een middelgrote stad te beschrijven maar ook enige aandacht te schenken aan het onderwijs in de dorpen van dat eiland. De Dordtse archieven bleken veel materiaal op te leveren, zodat hij antwoord kon geven op de in zijn eerste hoofdstuk gestelde vragen: Welke soorten onderwijs waren er? Welk percentage van kinderen tussen 6 en 11 jaar bezocht in de achttiende eeuw een lagere school? Profiteerden de verschillende bevolkingsgroepen in gelijke mate van het onderwijs? Hoe ver ging de tolerantie van het stadsbestuur wat betreft de oprichting van scholen door Walen, lutheranen, rooms-katholieken en joden? Hoe ontwikkelden zich de Franse scholen? Liep de Latijnse school terug in omvang en betekenis? Hij vraagt hierin dus niet naar oorzaken of naar eventuele tekortkomingen, maar streeft naar een waardevrije beschrijving, waarin hij zich onthoudt van elk oordeel.

In het tweede hoofdstuk begint Essendoorn de vragen te beantwoorden. Hij geeft daarin eerst een uiteenzetting over de structuur van het onderwijs, vooral gebruik makende van informatie uit de plaatselijke ordonnanties. Hij distilleert hieruit een soort onderwijsprogramma voor de lagere scholen, met schoolvakken, schooltijden en leerboeken. Voorts beschrijft hij de samenstelling en werking van allerlei schoolcommissies die voor een goede gang van zaken moesten zorgen en bijvoorbeeld beslisten over aanstellingen en examens van schoolmeesters. Dergelijke zaken werden meestal beter geadministreerd dan het toezicht op de scholen. Dat behoorde wel tot de taak van die commissies, maar de verslagen daarover, zo ze al zijn overgeleverd, zijn toch wel uiterst summier. Het was dus gemakkelijker uit de ordonnanties op te maken wat de gewenste toestand was, dan te controleren hoe het in werkelijkheid toeging.

Na dit hoofdstuk volgen er enige waarin de auteur dieper op de verschillende schooltypes ingaat. Hij begint, in het derde hoofdstuk, met de scholen voor de zeer jonge kinderen, en eindigt in het zesde met de Latijnse school, die opleidde tot de universiteit. Die kleine kinderen bezochten vaak bewaarschooltjes ofwel 'kleinkinderscholen' welke doorgaans geleid werden door vrouwen. Vrouwen konden ook wel werkzaam zijn bij het lager onderwijs als gouvernante of als hoofd van een kostschool, maar dat was toch een zeer kleine minderheid, en er is tot dusver weinig over bekend. Het is daarom te waarderen dat de schrijver in dit hoofdstuk niet alleen het 'kleuteronderwijs' behandelt, maar bovendien een samenvatting geeft van alles wat hij over het werk van deze 'schoolvrouwen' heeft kunnen vinden.

De volgende twee hoofdstukken gaan over het lager onderwijs, met inbegrip van het lager beroepsonderwijs. De schrijver geeft in het vierde hoofdstuk de structuur weer waarbinnen het eigenlijke onderwijs plaatsvindt: de schoolmeesters en hun inkomen en carrière, de organisaties waarvan onderwijs uitgaat, zoals de kerken, de armenhuizen. Ook de lutherse en joodse scholen, de Nutsscholen en de scholen in de dorpen en avondscholen worden genoemd. Hij doet ook een poging tot reconstructie van de lokaliteiten en hun inrichting, als aanvulling op elders verkregen gegevens. Ook de discipline komt hier aan de orde, evenals de 'examens' die op gezette tijden door regenten of curatoren werden gehouden ter stimulering van vlijt. Het hoofdstuk eindigt met een bespreking van de beroepsopleiding voor jongens en voor meisjes. Bij het schrijven van dit en het volgende hoofdstuk had de schrijver te

kampen met een schaarste aan gegevens over de particuliere lagere scholen, waarvan, in tegenstelling tot de door kerkelijke en stedelijke instanties beheerde scholen, geen archief is bewaard. Het vijfde, zeer lange, hoofdstuk geeft een overzicht van de leervakken, de onderwijsmethodes, en de leerboeken op de lagere scholen. Behandeld worden: lezen, schrijven, rekenen en godsdienstonderwijs, in die volgorde. Die volgorde klopt, op het godsdienstonderwijs na, want dat kwam al vóór het lezen, en bleef de hele schooltijd door in zekere zin het hoofdvak. Maar door met dit onderwijs te

eindigen werd het mogelijk een mooi aansluitend verhaal te maken waaruit duidelijk de rol van de godsdienst op school blijkt, en waarin ook het zingen wordt genoemd. Elk vak krijgt ruime aandacht en is voorzien van veel citaten en illustraties uit literatuur en archieven.

Een beschrijving van de 'Franse scholen' volgt in hoofdstuk zes. Daarin waren verschillende categorieën te onderscheiden: gewone lagere scholen waar ook Frans gegeven werd, en elitescholen, vaak Franstalig, waar ook andere vakken zoals aardrijkskunde en wiskunde gegeven werden, die men eerder kan rekenen tot wat later middelbaar onderwijs genoemd zou worden. Ook over deze scholen die eveneens in particuliere handen waren, zijn weinig concrete gegevens te vinden. Er komt dus geen compleet beeld tot stand, maar de schrijver vermeerdert wel de kennis over dit nog te weinig onderzochte onderwerp. In dit hoofdstuk behandelt Esseboom uitvoerig de Franse leerboeken uit de achttiende eeuw, vermeldt kort iets over aardrijkskunde en geschiedenis en noemt de mogelijkheden die er bestonden om les te krijgen in Engels en Hoogduits.

Zo weinig als er over de Franse scholen bekend is, zo veel is er over de Latijnse scholen te vinden. Ook over die in Dordrecht. Het hoofdstuk over deze school neemt daardoor een naar verhouding grote plaats in. Het onderwijs in Grieks en Latijn wordt uitvoerig behandeld. Ook aan het onderwijs in de Nederlandse taal, waarmee men in 1799 begon (nauwelijks meer achttiende eeuw te noemen!), schenkt Esseboom enige aandacht. Langer staat hij stil bij aantal en leeftijd van de leerlingen en bij de kwestie van de achteruitgang van de Dordtse Latijnse school en die van andere Latijnse scholen.

In het laatste hoofdstuk beantwoordt Esseboom de in het eerste gestelde vragen, en vat daarmee de resultaten van zijn onderzoek samen. Voor wie snel een toegang wil krijgen tot het vele dat dit proefschrift biedt, is dit hoofdstuk een praktisch overzicht. De overvloedige details van eerdere hoofdstukken worden hier samengevoegd, wat de structuur ten goede komt. Bovendien bevat het ook enige aanduidingen van ontwikkelingen op didactisch of sociaal gebied. Uiteraard konden niet alle vragen volledig beantwoord worden. Met name de Franse scholen vormen nog steeds een onderbelicht onderwerp. Maar de auteur stelt zichzelf een zestal vragen over de inhoud en betekenis van die scholen en geeft een voorlopig antwoord daarop, waarop latere onderzoekers kunnen voortbouwen.

Met dit onderzoek heeft Esseboom een respectabele hoeveelheid arbeid verricht en we vinden in zijn boek allerlei details, die eerdere bevindingen aanvullen of bijstellen. Aan sommige onderwerpen, die meestal in vroegere studies - vaak wegens gebrek aan voldoende gegevens - slechts met enkele zinnen aangeduid werden, kon hij juist dank zij zijn uitgebreid onderzoek hele hoofdstukken wijden. Ik denk hierbij aan de hoofdstukken over vrouwenscholen en over de Franse scholen. Het zijn niet de langste hoofdstukken van dit boek, maar de schrijver slaagt er toch in een genuanceerd beeld te scheppen dat later onderzoek kan stimuleren.

Eigenlijk bevallen de andere hoofdstukken mij wat minder. Ik bespeur daarin een worsteling met het veelzijdige materiaal dat daarin gepresenteerd wordt. Over sommige onderwerpen, en sommige soorten scholen was veel te vinden, over andere weinig of niets. Het is dan jammer om vondsten niet te vermelden, maar een groot aantal in de tekst gepubliceerde details kunnen het beeld toch wel scheeftrekken. Misschien had de schrijver wat meer in zijn bijlagen moeten verwerken.

Ik vraag mij wel af waarom de schrijver zo weinig zegt over de ontwikkeling van het onderwijs. De achttiende eeuw is juist zo interessant omdat in die eeuw de behoefte ontstond aan onderwijsvernieuwing, die uiteindelijk leidde tot de landelijke schoolwetten en tot een nieuwe didactiek. Ook over de kennisoverdracht van meesters op leerlingen is hij wat vaag. De term 'individueel onderwijs' dekt toch niet de situatie die op de zeventiende- en achttiende-eeuwse scholen bestond. De vele verschillende leeftijden binnen één klas of liever school, het ongere-

gelde schoolgaan, dat moet toch van invloed zijn geweest op didactiek en op de leerboeken die gebruikt werden. Wanneer Esseboom wijst op de overgang in de achttiende eeuw van kalligrafie naar lopend schrift dan laat hij die opmerking min of meer op zichzelf staan. Blijkbaar stoort het hem niet dat hij ergens anders meedeelt dat de eerste schrijfoefeningen begonnen met het gebruik van 'lei, griffel en spons'. Ik kan mij niet voorstellen dat dit laatste voor de gehele eeuw gold. Het zou kunnen kloppen voor particuliere scholen (bewijzen ontbreken) maar ik vermoed dat de situatie in Dordrecht toch niet zoveel van de Utrechtse verschilde, waar tussen 1752 en 1763 de regenten van de armenscholen slechts zes leien aanschaften tegen ruim 2500 verschillende letterkunsten en trappen der jeugd[1]. Dat leien in die tijd dikwijls cijfer- of rekenleien genoemd werden pleit er ook voor dat deze alleen voor het rekenen en cijferen gebruikt werden. Ik vermoed dat Esseboom zich hier heeft laten leiden door een bron uit het eind van de achttiende eeuw. Van het boekje met schrijfoefeningen (op papier), op bladzijde 235 vermeld, had ik trouwens graag naam en vindplaats vernomen.

Daar het ontstaan van Nutsscholen binnen de achttiende eeuw valt, is het volgens mij een lacune dat hij niets zegt over de grote verschillen tussen de leerboekjes van het Nut en de oudere boekjes; het blijft bij incidentele opmerkingen. Een vraag naar mogelijke veranderingen gedurende de achttiende eeuw ontbreekt. Esseboom wilde, zo komt het mij voor, aantonen welk aanbod de Dordtse scholen leverden en daarin is hij tot op zekere hoogte geslaagd, al houd ik een slag om mijn arm wat de particuliere scholen betreft. Maar de maatschappelijke achtergronden, waaróm de armenscholen zo groot werden, de Franse scholen de plaats van de Latijnse scholen gingen innemen, dergelijke zaken laat hij vrijwel onbesproken. Ik geloof dat dat komt omdat hij zich onvoldoende heeft afgevraagd welk doel de scholen in hun eigen tijd nastreefden, aan welke eigentijdse maatstaven zij moesten voldoen. Dat neemt niet weg dat hij een belangrijke bijdrage heeft geleverd tot de kennis van het achttiende-eeuwse onderwijs. Stellig kan lezing van zijn werk leiden tot verder onderzoek, juist omdat sommige vragen onbeantwoord bleven. Ik vind het daarom jammer dat een index op de namen van personen ontbreekt. Iemand die werkt aan een studie over de carrières van schoolmeesters zou daar bijvoorbeeld zeer mee gebaat zijn. Ook stoort het mij dat vermelding van jaar, maker en vindplaats van sommige afbeeldingen ontbreken. Mede omdat afbeeldingen van schoolmeesters en schoollokalen ook tot bronnen gerekend mogen worden, is een juiste beschrijving onmisbaar. Overigens is het boek zeer fraai uitgegeven en de inhoud beloont de moeite van het lezen.

E.P. de Booy

P. Spierenburg, *Zwarte schapen. Losbollen, dronkaards en levensgenieters in achttiende-eeuwse beterhuizen* (Publikaties van de Faculteit der

1 E.P. de Booy, *Kweekhoven der wijsheid* (1980) 47-48, 257. Misschien is de daar gestelde uitspraak dat in de achttiende eeuw schrijfoefeningen op de lei nog onbekend waren, wat voorbarig, maar de mededeling van Esseboom op bladzijde 236 - zonder bronvermelding - kan mij toch niet overtuigen.

historische en kunstwetenschappen XVIII Maatschappijgeschiedenis; Hilversum: Verloren, 1995, 153 blz., ISBN 90 6550 419 2, ISSN 0929 9823).

Wat het opsporen, vervolgen en berechten van misdadigers en hetgeen daartoe behoort in hoofdzaak inhoudt is al eeuwen overduidelijk. Deze overheidsactiviteit kent echter ook een aantal grensgebieden waarvan het karakter minder gemakkelijk is te typeren, alleen al omdat daar van geheel of gedeeltelijk samenvallende beleidsterreinen sprake is. Te denken valt aan wel-

zijnswerk en jeugdbescherming. Ook aan ordehandhaving en aan bestuurlijke sanctionering, die vóór ongeveer 1800 wel werden aangeduid als 'politieke justitie'. Sanctionering (opsluiting, verbanning en dergelijke) vond dan plaats zonder vorm van (straf)proces door schout of baljuw, of door burgemeesters. Een strafvonnis kwam hier niet aan te pas. Wel was soms rechterlijke instemming met de gevraagde maatregel vereist. In deze sfeer moeten we het optreden tegen Spierenburgs *Zwarte schapen* plaatsen. Wegens allerlei vormen van wangedrag of buiten zinnen raken ('ontspoorden' en 'gestoorden') werden in Holland in de periode 1660-1810 mensen op verzoek van familieleden in particuliere 'beterhuizen' opgesloten. Geen straf was dit dus, maar een maatregel, om een juridisch onderscheid, dat overigens al een aantal jaren aan het vervagen is, te gebruiken.

Blijkens de 'Verantwoording' (136) was het vooral de bedoeling in dit boek de directe resultaten van archiefonderzoek neer te leggen. Wie na deze kennismaking belangstelling voor de 'historisch-wetenschappelijke conclusies' hieruit zou hebben, wordt voor het merendeel daarvan naar eerdere publicaties van de auteur verwezen. Enigszins merkwaardig voor wie weet dat deze best in staat was geweest in een paar alinea's die conclusies in dit boek te verweven zonder de leesbaarheid - die het in de huidige staat in royale mate bezit - aan te tasten.

Het boek telt zeven hoofdstukken. In het eerste komt bij wijze van voorbeeld de gevangenschap (in de jaren 1731-1749) van Abraham Douglas aan de orde. In het tweede het tijdperk der beterhuizen. Ze zijn ontstaan omstreeks 1660. Na 1810 'evolueerden [ze] snel' (29) tot krankzinnigengestichten (hoofdstuk 7). De redenen voor opsluiting (hoofdstuk 3) waren, afgezien van krankzinnigheid (4), vooral in de volgende misdragingen gelegen: alcoholisme, verkwisting, seksueel wangedrag, mishandeling en andere losbandigheden. De verhoudingen en onenigheden in gezin en familie die aan de opsluiting-op-verzoek ten grondslag lagen worden beschreven in hoofdstuk 5, in het volgende hoofdstuk het leven in gevangenschap, met allerlei boeiende bijzonderheden over onder meer censuur, tucht, voeding, klachten, ontsnappingen en standsverschil tussen beheerder en opgeslotene.

Sjoerd Faber

H.J. Zuidervaart, *Speculatie, wetenschap en vernuft. Fysica en astronomie volgens Wytze Foppes Dongjuma (1707-1778), instrumentmaker te Leeuwarden* (Fryske akademy 814, Fryske histoaryske rige XII; Leeuwarden: Fryske akademy, 1995, 206 blz., ISBN 90 6171 814 7).

In de achttiende eeuw was de bestudering van de natuur een geliefkoosd tijdverdrijf onder de hogere standen, maar ook aan sommigen uit het gewone volk boden de exacte vakken een perspectief van zedelijke verheffing, soms gepaard aan sociale stijging. Dit boek behandelt hiervan een voorbeeld. Wytze Foppes, geboren te Dongjum in Friesland, vestigde zich in 1730 als timmerman in Witmarsum. Twintig jaar later duikt hij echter op in Leeuwarden, waar hij een opmerkelijk zelfgebouwd geodetisch instrument aan de stadhouder aanbiedt. Hij vestigt zich in de Friese hoofdstad als rekenmeester en instrumentmaker en werpt zich op als de plaatselijke

sterrenkundige autoriteit. Hij houdt demonstraties, met als hoogtepunt zijn activiteiten rond de Venusovergang in 1761, schrijft sterrenkundige berichten in de *Leeuwarder Courant*, en publiceert enkele boeken, waaronder *Wonderwerken der natuur* (1756).

Foppes' loopbaan is nu aan de vergetelheid ontrukt door de uitvoerig gedocumenteerde studie van Huib Zuidervaart. De biografie is het resultaat van noest speurwerk en een grote kennis van het achttiende-eeuwse materiaal, waarbij Zuidervaart uit allerlei archieven en obscure publicaties zijn gegevens bij elkaar moest sprokkelen. Men kan zich afvragen of een figuur als

Foppes al die moeite eigenlijk wel waard is. Uiteindelijk gaat het in deze studie echter niet om Foppes zelf, maar om de plaats van de natuurwetenschap in de achttiende-eeuwse Republiek. Foppes is in zekere zin exemplarisch voor de houding tegenover natuurwetenschap in bredere kring en zijn carrière is ook niet zo uitzonderlijk als deze op het eerste gezicht misschien lijkt. De achttiende eeuw zag meer handwerkslieden die als wetenschappelijk autodidact furore maakten. Voor de Friese autodidacten bestaat zelfs een aparte naam: de boerenprofessors.

Het zwaartepunt van Zuidervaarts studie ligt evenwel niet bij een kwantitatieve bepaling van de verbreiding van de belangstelling voor wetenschap, al besteedt hij daar wel de nodige aandacht aan, maar in de *aard* van de wetenschappelijke belangstelling onder de niet-wetenschappers. Hoewel de achttiende eeuw zich graag affichieerde als een tijdperk van wetenschappelijke vooruitgang en bestrijding van het bijgeloof, was de werkelijke houding beduidend ambiguër. Een bekend voorbeeld is de planeetconjunctie van 1778. De verlichte predikant Alta veroorzaakte grote ontsteltenis toen hij in een anoniem pamflet speculeerde dat deze conjunctie het einde van de wereld zou brengen. Deze gebeurtenis stond niet op zichzelf. Zuidervaart legt verband met een gelijksoortige, tot dusverre onopgemerkte paniek uit 1756, toen velen verwachtten dat de aarde door een komeet zou worden getroffen. Nieuwe wetenschappelijke theorieën werden hier geïnterpreteerd in termen van een klassiek milleniarisme. Ook Foppes wierp zich in de discussie. Het ontstaan van zijn *Wonderwerken* houdt hiermee rechtstreeks verband. In tegenstelling tot sommige uitgevers, die schaamteloos op de sensatie van het publiek speelden en daardoor de onrust aanwakkerden, wees hij op het ongefundeerde van de heersende angst en probeerde zo de gemoederen te kalmeren. Ook zijn argumenten waren bij wijlen echter nauwelijks wetenschappelijk te noemen. In 1756 meende hij dat de wet der natuur wel zou bewerken dat de komeet en de aarde elkaar de nodige ruimte zouden geven. Zulke theoretische excursies tonen de beperkingen van deze autodidact. Zijn natuurkunde was een merkwaardig allegaartje van ideeën dat ook in zijn eigen tijd geen aanspraak kon maken op wetenschappelijkheid.

Deze studie maakt treffend duidelijk dat de culturele modernisering in de achttiende eeuw niet volgens een eenvoudig diffusiemodel verliep, waarbij ‘moderne’ ideeën in steeds wijdere kringen doordrongen. De ideeën werden niet passief gerecipieerd, maar actief gebruikt en daarmee tevens getransformeerd. Als zodanig sluit het boek aan bij recente inzichten in de internationale historiografie en biedt het waardevolle aanknopingspunten voor een - nog steeds dringend nodige - herwaardering van de achttiende-eeuwse Nederlandse cultuur.

R. Vermij

P. Lenders, *Vilain XIIII* (Historische reeks XXII; Leuven: Davidsfonds, 1995, 127 blz., Bf695,-, ISBN 90 6152 906 9).

Burggraaf Jean Jacques Philippe Vilain XIIII (1712-1777) wordt in de traditionele historiografie nagenoeg uitsluitend voorgesteld als een belangrijk jurist die het moderne gevangeniswezen in de Oostenrijkse Nederlanden invoerde, terwijl hij op

de eerste plaats een verlicht econoom was die als staatsman verschillende innovaties realiseerde. Dit biografisch essay schenkt vooral aandacht aan deze laatste aspecten van deze vergeten grootheid. Het beschrijft op systematische wijze zijn rationele aanpak van uiteenlopende vraagstukken als het bestrijden van rundveepest, het publiek bekendmaken van de boekhouding met een herstelprogamma voor openbare besturen en het steunen van de regionale economische ontwikkeling.

In de inleiding geeft Piet Lenders aan hoe Vilain XIIII in het buitenland beter bekend en gewaardeerd werd dan in eigen land. Jean Jacques, afkomstig uit kleine ambtsadel, slaagde er door huwelijk en zorgvuldig financieel beheer in op te klimmen van kleine jonkheer tot lid van de hoogste adel. Hij vulde zijn theoretische opleiding in de rechten aan met een grote studiereis, waarbij hij economie, statistiek en financiële technieken leerde in Duitsland, Londen en Parijs. Vanaf 1743 begon hij aan een politieke carrière door het kopen van het ambt van burgemeester van Aalst, wat tevens de leiding van de regio inhield. In die functie werd hij geconfronteerd met de harde Franse bezetting van 1745 tot 1749. Hij slaagde er in de lasten op rationele basis over de bevolking te verdelen door de administratie van de dorpen te uniformeren. Kort nadien kwam hij in conflict met de familie Pycke, die zijn initiatieven voor de Aalsterse infrastructuur kelderde. Daarom bood hij zijn ontslag aan en werd schepen in Gent. In 1755 werd hij er burgemeester-voorschepen en daardoor meteen ook voorzitter van de Staten van Vlaanderen en hun bestendige deputatie. Deze drievoudige functie zou hij tot zijn dood in 1777 vervullen. Als vertrekbasis van zijn nieuwe loopbaan publiceerde hij zijn *Réflections sur les finances de la Flandre.* Daarin bracht hij alle gegevens over de financiën van de Staten samen met een kritische commentaar en theoretisch onderbouwde hervormingsvoorstellen. Deze primeur voor het vasteland werd zo gunstig onthaald door de Brusselse regering dat Vilain zijn voorstellen daadwerkelijk mocht uitvoeren. Daarnaast vatte hij met succes de sanering van de Gentse stadsfinanciën aan. Als dynamisch voorzitter van de Staten zorgde hij voor de heropleving van de zeevisserij zodat Vlaanderen niet langer van Nederland afhankelijk was. Tevens zette hij zich in voor het verhogen van de aantrekkingskracht van Gent als industrieel centrum. Tenslotte realiseerde hij zijn ideeën rond opvoeden door arbeid, niet alleen met het bouwen van een moderne gevangenis, maar ook door het verbeteren van de armenzorg. Daardoor daalde de kleine criminaliteit in Gent met ruim 20%. Kortom, Vilain was een bewindsman die steeds opnieuw op basis van cijfers en feiten een rationeel en degelijk bestuur realiseerde.

Dit biografisch essay is bijzonder boeiend geschreven, zodat een ruimer publiek kan kennismaken met deze grote vernieuwer uit de achttiende eeuw. De auteur heeft oog voor leuke details, die de hele tijdssfeer oproepen en de aandacht trekken, bij voorbeeld: Vilain volgde de technologische vernieuwingen en werd zo specialist vuurwerkmaker. Verder geeft Lenders de nodige, kritische achtergrondinformatie bij diverse facetten zoals het verstard zijn van de juridische opleiding tegenover de waarde van een buitenlandse studiereis. Alhoewel er nauwelijks gegevens over deze reis beschikbaar zijn, slaagt de auteur er via indirecte bewijsvoering in om het belang ervan voor de latere loopbaan van Vilain aan te tonen. Het is immers niet vanzelfsprekend dat Lodewijk XV tijdens de Franse bezetting bij de burgemeester van Aalst kwam logeren. Voor andere elementen zoals het gebruik door Vilain van de oudere en recente economische literatuur in zijn beschouwingen, steunt de jezuïet Lenders op zijn grote eruditie om de originaliteit ervan aan te tonen. De politieke archivalia en de persoonlijke notities van Vilain werden immers op bevel van de gevolmachtigde minister vernietigd. De illustraties van dit boek zijn inhoudelijk van verschillende kwaliteit en de beknopte bibliografie blijft beperkt tot tien studies, waarvan er zeven van Lenders zelf zijn. In dit essay brengt hij daarvan een hoogstaande, vulgariserende synthese. Dit houdt echter de gemiste kans in om een

wetenschappelijke publicatie te zijn, terwijl het boek wellicht soms te moeilijk is voor een leek. Als specialist van het achttiende-eeuwse Gent brengt Lenders een zeer degelijk, genuanceerd portret van een stroeve, bijzonder onderlegde, maar weinig bekende staatsman.

Walter Baeten

J. Luchtmans, *Reis naar Engeland in 1772,* P. Hoftijzer, J. van Waterschoot, ed. (In den Houttuyn III; Leiden: Burgersdijk & Niermans, 1995, 39 blz., *f*19,50, ISBN 90 75089 03 1).

Toen de achttiende-eeuwse Leidse boekhandelaar Johannes Luchtmans voor zaken naar Engeland ging, hield hij een gedetailleerd reisverslag bij. De gebroeders Samuel en Johannes Luchtmans dreven samen één van de meest succesvolle boekhandels van de Nederlandse Republiek en verbleven geregeld in het buitenland om contacten te onderhouden en aankopen te doen. De reisdagboeken die van beide broers zijn overgebleven, bevinden zich in de bibliotheek van de Koninklijke vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels in Amsterdam. Uitgeverij Burgersdijk & Niermans heeft in haar reeks *In den Houttuin*, een serie bronnenuitgaven over Leidse cultuurgeschiedenis, het reisverslag van Johannes Luchtmans opgenomen.

Hoewel Johannes Luchtmans naar Engeland ging om zaken te doen, komt de lezer van zijn reisverslag nauwelijks iets te weten over de internationale boekenmarkt. In de inleiding tot deze bronnen opperen Paul Hoftijzer en Jos van Waterschoot dat Johannes' verslag misschien vooral was bedoeld voor de huiselijke kring. Het lijkt inderdaad onwaarschijnlijk dat Johannes beroepshalve een verslag bijhield. Hoewel hij enkele keren plichtmatig vermeldde dat hij ‘eenige boekverkoopers’ had bezocht of ‘affaires’ had gedaan, wijdde hij zich liever aan beschrijvingen van de Londense bezienswaardigheden of de Engelse natuur. Volgens de samenstellers geeft de bron dan ook vooral een ‘boeiend beeld van het reizen in Europa in de tweede helft van de 18e eeuw’.

Johannes Luchtmans onderscheidde zich tijdens zijn reis weinig van de moderne toerist die tegenwoordig Londen bezoekt. In zijn verslag beschreef hij nauwkeurig alle bezienswaardigheden die vandaag nog steeds op het programma van de meeste bezoekers staan: de fluistergalerij in St. Pauls' Cathedral, de graven van bekende Engelsen in Westminster Abbey, de Tower of Londen. Hiernaast ging hij lekker eten in de herberg of bij Nederlandse kennissen op bezoek. Ook een voorstelling van Shakespeares Macbeth lijkt Luchtmans niet beroepsmatig te hebben bezocht. Hij vermeldde er slechts over dat het er ‘opgestampt vol’ was, en dat hij er geen zitplaats kon krijgen.

Ook tijdens zijn bezoeken aan Oxford, Cambridge of Eton kabbelt het verhaal voort. Luchtmans bewonderde de colleges van de universiteiten van Oxford en Cambridge, en gaf als commentaar op de Radcliffe bibliotheek in Oxford slechts dat ‘die in een gebouw staat als de Mare kerk’, een protestantse kerk in Leiden. Ook tijdens zijn bezoek aan Cambridge noemt hij weliswaar een ontmoeting met boekverkopers maar wijdt hij verder uit over de schoonheid van Cambridge en het omliggende landschap.

Luchtmans' verslag leest lekker weg en is soms vermakelijk. Zo schrijft Johannes nadat hij een kerkdienst van de in de achttiende eeuw zeer populaire predikant James Fordyce heeft bezocht: ‘Hier predikte Dr. Fordyce, een zeer bekwaam man, wiens gaven onvergetelijk fraai waren, en wiens yver zyn geheele preek door uitblonk. Ik verstond er niets van...’. Ook geven Johannes' beschrijvingen van de hobbelige wegen, het uitzicht van St. Pauls' Cathedral, en de brand in de buurt van zijn tijdelijke adres in Londen hier en daar een levendige indruk van het achttiende-eeuwse Engeland.

De redacteuren hebben het verslag voorzien van nieuwe interpunctie, waar nodig een nieuwe paragraafindeling, en fouten, verschrijvingen en afkortingen zijn verbeterd of aangevuld. Ook is het verslag voorzien van een groot aantal voetnoten. De samenstellers hopen dat de voetnoten de lezer niet te veel afleiden. Het tegendeel is echter waar: wat het verslag vooral interessant maakt, is de gedetailleerde informatie in de voetnoten. Door de voetnoten komt de lezer te weten wat er zo bijzonder was aan de door Luchtmans bezochte voorstelling van *Macbeth*: volgens een voetnoot zag hij de voorstelling in Drury Lane Theatre en werd de hoofdrol moge-

lijk vervuld door de beroemde David Garrick. Dankzij de voetnoten krijgt de lezer ook hier en daar een indruk van Johannes' zakelijke bezigheden in Engeland, aangezien deze uitgebreide informatie verschaffen over de boekverkopers die Johannes hier en daar terloops in zijn verslag noemt.

Johannes Luchtmans' verslag doet nog het meest denken aan een lange, niet zeer persoonlijke brief aan de lezer. Tekenend hiervoor is zijn vertrek uit Engeland. Wegens een onverwachts ziekbed van zijn dochter ging hij zes dagen eerder naar huis, waar hij tot zijn 'groote blydschap myn lieve Jetje merkelyk beter' aantrof. Ook hieruit wordt de indruk versterkt dat het verslag vooral was bedoeld voor privé-doeleinden. Wellicht schreef Luchtmans zijn verslag louter omdat hij daar plezier in had. Als publicatie is dit verslag in ieder geval een plezier om te lezen.

Shirley Haasnoot

G. Paape, *Mijne vrolijke wijsgeerte in mijne ballingschap,* P. Altena, ed. (Egodocumenten XI; Hilversum: Verloren, 1996, 159 blz., *f*29,-, ISBN 90 6550 141 X).

Tenminste één zinsnede uit de autobiografie in brieven van de Delftse patriot Gerrit Paape (1752-1803) mag strikt letterlijk worden genomen: zijn 'overheerschende, en volstrekte onwederstandlijke geneigdheid om te schrijven' (148). Geen wonder dat zijn vrouw hem zelfs in hun Duinkerkse ballingschap nog geen half uur per dag zag. Zal er ooit een volledige bibliografie van Paapes vaak anoniem of onder schuilnaam verschenen publicaties kunnen worden samengesteld? Paape zelf, opgeleid als plateelschilder maar van lieverlee ambtenaartje, broodschrijver en politiek activist geworden, leefde in elk geval voor zijn boeken, en voor het dichten, vertalen en schrijven. Lectuur en publicaties zijn op bijna elke bladzijde van zijn autobiografie prominent aanwezig, en Paape geeft zich veel moeite ons van zijn literaire gaven te overtuigen.

In zijn inleiding stelt Altena dat Paape hier als wereldvreemd, 'verslaafd schrijfbeest' poseert terwijl hij in werkelijkheid met zijn neus bovenop de politieke actualiteit zat. Het een sluit het ander echter niet uit. Zoveel blijkt wel uit Paapes levensverhaal, dat lezen en schrijven zijn persoonlijke weg vormden om zich de actualiteit toe te eigenen en zijn politiek activisme vorm te geven. Een vergelijking met dwangschrijvers als Luther of Marx dringt zich hier op. Maar in zijn ballingschap te Antwerpen, Brussel en Duinkerke, zonder enige uitkering van overheidswege, was het werk in zijn 'boekenfabriek', naast enig commissieloon als boekhandelsagent, tevens Paapes enige mogelijkheid om voor zijn gezin een boterham te verdienen. En die was bepaald niet dik belegd. In zijn ijver om Paapes tekst te deconstrueren en de 'doortrapte argeloosheid' van de schrijver te ontmaskeren heeft de inleider soms de neiging de harde realiteit van de ballingschap te minimaliseren. De politieke strategie waaruit Paapes autobiografie voortkwam, overlapte nu eenmaal zijn alledaagse levensgang. Zo kon het lot van de persoon Paape voor anderen een diepere, collectieve betekenis krijgen.

Paape was zeker een meester in de samenstelling van gecompliceerde teksten met meerdere betekenislagen. In dit geschrift valt dat goed te zien. Reeds de structuur stelt de nodige raadsels: een reeks brieven, doorregen met ellenlange gedichten van Paape en anderen, en lijsten boeken daartussenin. Bovendien is de materiële autobiografie doorspekt met een traktaat over de levenskunst die Paape huldigt, door Altena als een mengvorm van Stoa en Verlichting geduid: ‘wel denken en wel leven’ (75), dat wil zeggen een goed humeur bij tegenslag, zelfredzaamheid, onafhankelijkheid van oordeel, vrijheidszucht, burgerzin, strijd tegen elke vorm van tirannie.

De uitvoerige inleiding behandelt achtereenvolgens het autobiografische genre, het leven van Paape, de achtergronden van het geschrift, de politieke situatie in 1792, de uitgevers van de *Vrolijke wijsgeerte* (Jan de Leeuw en Jan Krap te Dordrecht), en enkele momenten van receptie. De aantekeningen bij de tekst zijn sober en corrigeren niet echt het beeld dat Paape van zichzelf geeft. Hinderlijk is af en toe het badinerende toontje van de inleider, die er moeite mee heeft de emoties, idealen en problemen van de patriotten serieus te nemen. Merkwaardig genoeg heeft Altena geen kennis genomen van de scriptie (EUR) over de Delftse Fundatie van Renswoude van C. Gaemers, die wel als informante wordt bedankt. Zij geeft daarin meer informatie over Paapes leerling Christoffel van Dijk wiens vader Thomas, Paapes collega in de plateelbakkerij, in diens autobiografie model staat voor een stoïcijnse levenshouding. Zo volgde Christoffel niet Paape naar Antwerpen (136), maar werd hij door de Fundatie naar de Antwerpse 'konstschilder' Vervoort gestuurd. Joost Rosendaal, naar wiens reeds verschenen publicaties overigens niet wordt verwezen, zal in zijn dissertatie meer inzicht geven in het verblijf van de patriotten in Noord-Frankrijk en in Paapes plaats onder hen.

Willem Frijhoff

A. Jourdan, J. Leerssen, ed., *Remous révolutionnaires. République batave, armée française* (La France et Les Pays-Bas; Amsterdam: Amsterdam university press, 1996, xi + 258 blz., *f*49,50, ISBN 90 5356 174 9).

De Patriottentijd heeft, paradoxaal gezegd, haar *lettres de noblesse* weer teruggekregen. Ook de Bataafs-Franse tijd mag niet klagen over gebrek aan aandacht. Maar over de Frans-Nederlandse betrekkingen zelf en hun relatie met de Franse Revolutie ligt nog steeds een floers van gêne. Wat moeten we nu aan met die revolutie ver van huis? Wie heeft hier ooit gehoord van de marquise de Champcenetz, Etta Palm, Jean-Antoine d'Averhoult, Anacharsis Cloots - allemaal Nederlanders die een kort moment een vooraanstaande rol bij de gebeurtenissen in Frankrijk hebben gespeeld. En hoeveel Nederlanders kunnen zich iets voorstellen bij de naam Lebrun, toch drie jaar lang de baas in het geannexeerde ex-koninkrijk Holland? Deze bundel, voortgekomen uit een in februari 1995 aan het Institut Néerlandais te Parijs gehouden symposium, heeft de verdienste de discussie over de Frans-Nederlandse relaties weer open te gooien met een reeks informatieve, vaak boeiende bijdragen, zonder overbodig gezeur over de bloeddorstigheid van de Fransen of laatdunkend gekwek over het revolutionair onvermogen van de patriotten. Beiden worden serieus genomen.

De inleiding van Annie Jourdan zet in ferme bewoordingen de toon: revolutie is geen vies woord, en de Bataafse Republiek was een realiteit die de Fransen in extase bracht - zij het om heel andere redenen dan de patriotten hadden gehoopt. Het waren de Bataven die de Fransen te hulp riepen, maar toen dezen eenmaal binnen waren, lieten ze zich hun kansen niet meer ontglippen. M. van Strien-Chardonneau wees er in haar proefschrift over de Franse reizigers al op dat ze niet het minste idee hadden van de realiteit van de oude en de nieuwe Republiek, en dat die hun in wezen ook nauwelijks interesseerde. Ze zagen slechts wat in hun Franse opvattingen en dromen

paste. Twee artikelen sluiten daar perfect op aan: Jean-Marie Goulemots schets van het achttiende-eeuwse Hollandbeeld bij de Fransen, en Annie Jourdans analyse van de diplomatieke rapporten over Nederland tussen 1789 en 1806. De Fransen zagen Nederland vanouds als een sprookjesland, met een utopische staatsvorm, een zelfbewust volk en aanbiddelijke zeden, en vooral als een lusthof van plutocraten waar het geld in de banken voor het oprapen lag. Zelfs ex-koning Lodewijk, beslist niet blind voor de realiteit, schetste in zijn roman *Marie*

ou les Hollandaises uit 1814 (hier terecht aan de vergetelheid ontrukt door Willem van den Berg) een zo idyllisch beeld van Nederland dat zijn heimwee naar een paradijselijk Frankrijk ervan afdruipt. Na 1789 - aldus Marc Belissa - werden over dat traditionele beeld nog revolutionaire mythen gedrapeerd, zoals die van het wezenlijk burgerlijk karakter van de patriottenbeweging: de steenrijke burgerij (die een oneigenlijke revolutie had willen uitvoeren) werd gezien als tegenspeler van het volk (wiens gefrustreerde *volonté générale* een echte revolutie verdiende). Holland was, aldus de Conventie, nog niet rijp voor een revolutie op zijn Frans, van onderop. Stadhouder en elite hadden zich verkocht aan Engeland. Vandaar de kronkels waarin de Conventie zich wrong: de oorlog verklaren aan de Nederlandse regering maar niet aan het Bataafse volk, dat onder het juk van een vreemde heerser zuchtte. Wachtte het niet op Franse tussenkomst om dat af te schudden? Uiteraard (mythe nr. 1) tegen forse betaling voor de weldaad van die waarachtige onafhankelijkheid.

Als één ding duidelijk wordt in deze bundel, is het wel hoe belangrijk het is de mythen, beelden en clichés te analyseren die landen over elkaar huldigen als men iets van de internationale politiek wil begrijpen. Tot en met keizer Napoleon toe was het er bij geen Fransman in te stampen dat de Republiek in snel tempo verarmde, dat het verlies van de koloniën catastrofaal was, dat de tiërcering en het continentaal stelsel haar de genadeslag dreigden te geven. Alleen zo wordt begrijpelijk waarom de Fransen aan de Bataven zulke torenhoge eisen bleven stellen (zoals François Crouzet in zijn bijdrage laat zien). Mythen gaan tegen beter weten in. En het moet gezegd dat de Bataven, van daadkrachtige theoretici verstoken, het eigenlijk zelf ook niet allemaal meer wisten. Met als gevolg dat de Fransen keer op keer vrij spel kregen. Olivier Buatois laat het zien aan het zelfbewust optreden van generaal Joubert in de Bataafse verwarring van 1798.

Tegen die achtergrond moeten de bijdragen aan deze bundel worden gelezen. Behalve de reeds genoemde vindt men er artikelen van Stefan Klein, die de invloed van de Franse denkers (met name Rousseau) in de patriotse discussies van de jaren 1780 in herinnering brengt, en van Joost Rosendaal die de rol van de Bataafse kolonie in revolutionair Parijs beschrijft. Eke Poortinga laat zien hoe de Franse beginselen en de Nederlandse praktijk op elkaar inwerkten bij het ontstaan van de eenheidsstaat. Édouard Pommier en Frans Grijzenhout plaatsen de roof van de Hollandse kunstschatten in het perspectief van de wederzijdse beeldvorming: de Fransen herontdekten in de Hollandse genreschilderkunst de Hollandse burgerdeugden en bevestigden zo hun Hollandse mythen, de Nederlanders werden door diezelfde schilderijen juist tot een nationalistische reactie en tot afwijzing van het classicisme gebracht. Jean Dhombres (over het metrieke stelsel) en Wijnand Mijnhardt (over de wetenschapsopvattingen en -organisatie) verrichten een soortgelijke Frans-Nederlandse exercitie. M.C. Kok-Escalle tenslotte plaatst het gebruik van de Franse taal, geïllustreerd aan het voorbeeld van Deventer, in een cultureel interpretatieschema van de Frans-Nederlandse relaties. Al met al een stimulerend geheel, dat de weg opent voor nieuw onderzoek over de grenzen heen.

Willem Frijhoff

L.A.F. Barjesteh van Waalwijk van Doorn, F.J. van Rooijen, ed., *Tussen vrijheidsboom en Oranjewimpel. Bijdragen tot de geschiedenis van de periode 1795-1813* (Rotterdam: Barjesteh, Meeuwes & co., Historische uitgeverij Rotterdam, 1995, 772 blz., *f*65,-, ISBN 90 73714 20 6).

Hoewel het hoofdwoord uit de titel van deze bundel naar de idealen van een periode verwijst, is dit geen gedenkboek of poging tot synthese maar een meer of minder toevallige bundeling

van bijdragen over personen, families en groepen die hetzij aan de patriotse hetzij aan de prinsgezinde kant enigerlei rol hebben gespeeld in de Bataafs-Franse tijd. De auteurs hoefden zich niet om de lengte van hun bijdrage te bekommeren. Soms is er dan ook iets oneigenlijks tussengesmokkeld, zoals de complete parenteel (106 blz.) van de nazaten van de oranjegezinde Rotterdamse tapper Willem van der Burgh (1757-1830), in wiens etablissement aan de Hoogstraat in 1795 actief voor het leger van de erfprins werd geworven. De kern van die bijdrage is overigens typerend voor de bundel als geheel. Uitgangspunt is telkens een persoon, een groep of een episode uit de Bataafs-Franse Tijd. Deze wordt aangekleed met biografische en genealogische gegevens, zodat er uiteindelijk iets als een groepsattitude, een netwerk of een groepsbeeld uit te voorschijn komt. Naast Robert Jasper van der Capellen tot de Marsch, door L. Turksma vooral vanuit zijn correspondentie getekend, gaat het meestal om minder bekende personen: de patriotse wijnkoper Cornelis Balguerie uit Rotterdam (M.F.B. Meeuwes); de reeds genoemde tapper Van der Burgh; J. Ph. F. Filz, door Daendels terechtgesteld wegens de overgave van Amboina in 1810 (F.J. van Rooijen); de autobiografische aantekeningen van luitenant Melchior Hoek over de Russische veldtocht van 1812 (S.W.M.A. de Haan); het uitvoerig verslag door de ornitholoog H. Lichtenstein van zijn reizen door de Kaapkolonie en Zuidelijk Afrika in 1803-1806 (eerder verschenen in 1818). Het protest (Memorie van Defensie) van de Alkmaarse oranjeklant G.A. de Lange tegen het onrecht hem in 1813 aangedaan geeft tenslotte een boeiend beeld van de spanningen, de verwarring en het gekuip in een provinciestadje in de nadagen van het keizerrijk (C.E.G. ten Houte de Lange).

Enkele bijdragen stijgen boven het monografisch niveau uit. Het omvangrijke artikel van R.G. de Neve over de Bataviasche adresbeweging van december 1795, met een collectieve biografie van zowel de adressanten als de contra-adressanten, levert, naast een schat aan persoonsgegevens, een uitstekend beeld van de politieke verhoudingen in de kolonie (51-149). In een nog langere bijdrage lichten L.A.F. Barjesteh en F.J. van Rooijen uit een reeks Bataafse archivalia alle dorpsbestuurders en -notabelen op het platteland van Zuid-Holland; ze beschrijven hun politieke kleur en activiteiten in de Bataafse Tijd en geven daarnaast een nuttige lijst van de aangetroffen exercitiegenootschappen (317-445). P.A. Christiaans bewijst de historici een grote dienst met zijn nauwkeurige staat van koning Lodewijks hofhouding; hij identificeert alle ambtenaren, geeft hun aanstellingsduur, en verwijst systematisch naar de biografische en genealogische literatuur (511-535).

Korte notities over het beheer van de stadhouderlijke goederen tijdens de Bataafse Omwenteling (M.A.G. Heijs en E.A.T.M. Schreuder), en over Bataafs Overschie (J.M.J. van den Berg) completeren het geheel. Deze informatieve bundel wordt afgesloten met een register van de zeer talrijke familienamen.

Willem Frijhoff

Nieuwste geschiedenis

V.C. Sleebe, *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied 1770-1914* (Dissertatie Groningen 1994, Groninger historische

reeks XI; Assen: Van Gorcum, 1994, xi + 531 blz., *f*79,50, ISBN 90 232 2927 4).

Vincent Sleebes dissertatie dient in het licht te worden gezien van de paraplu waaronder ze is opgezet. Het NWO-project Integrale geschiedenis bedoelde de ontwikkelingen in twee re-

gio's, de Meierij van Den Bosch en het Groningse kleigebied, onderling ‘integraal’ te vergelijken: vanuit zoveel mogelijk invalshoeken zou de centrale vraagstelling over de ‘kwaliteit van het bestaan’ moeten worden behandeld in een model dat als de verhouding tussen ‘perceptie’ en ‘satisfactie’ is gedefinieerd. Het project stelt de ervaring dus centraal. Bij zo'n algemene vraagstelling vindt elke onderzoeker drie monumentale obstakels op zijn weg: zijn de ervaringscategorieën uit de vraagstelling wel op deze locatie toepasbaar? Zijn er wel passende bronnen? Van welke aard is het globale beeld waarnaar de onderzoeker streeft: harmonie, conflict, de versnippering van de pragmatiek? Uitgangspunten, opzet en aanpak zullen dat beeld immers sterk doen variëren. Gemeenschappen die ooit als modellen van sociale harmonie werden beschreven bleken opnieuw belicht soms een vat vol onverzoenlijke tegenstellingen.

De uitkomst van Sleebes studie naar sociale controle in het Groningse kleigebied lag dus voor een groot deel besloten in de wijze waarop hij vooraf de kernproblemen heeft gedefinieerd en in een onderzoeksopzet of een verhaalstructuur ingebed. Systematiek is zijn sterke punt, nog benadrukt door de wat afstandelijke, weinig empathische traditie van wetenschapsbeoefening waarin hij zich plaatst. Met hem weet de lezer waar hij aan toe is. Het sleutelwoord uit de boektitel is ‘fatsoen’, een term die de perceptie van de normen en de satisfactie van het gedrag in de publieke orde met elkaar vervoegt. De ondertitel levert de kern van de opzet: sociale controle, dat wil zeggen de macht die door sommige personen, groepen of instanties in het sociale veld met een beroep op hoger belang over anderen wordt uitgeoefend. Sleebe onderscheidt drie terreinen van machtsuitoefening, door hem systemen genoemd aangezien hij ze in verband brengt met het heersend rechtspluralisme: het informele gewoonterecht zoals dat in en door de gemeenschap wordt gehanteerd, de formele rechtspleging van de staat, en daartussenin de semi-formele kerkelijke regelgeving. Onmiddellijk herkent men de drie beheersingssystemen van sociaal gedrag: volkscultuur, kerkelijke tucht, overheidswetgeving (geruggensteund door justitie).

‘Volkscultuur’ staat bij Sleebe vooral voor de alledaagse interactie in de publieke ruimte, veelal in de persoonlijke sfeer. Ondanks zijn vaagheid wenst hij het woord toch te handhaven omdat het zou verwijzen naar een informeel socialisatiesysteem van normen en waarden, tegen de achtergrond van de oude ‘morele economie’, het universele regelsysteem dat boven de sociale verschillen stond. In de hoofdstukken 2 tot 5 komen achtereenvolgens de volkscultuur en de gedragsregulering door kerk, overheid en justitie aan de orde. Sleebe probeert daarin greep te krijgen op de controlemechanismen zelf. Voor kerk en overheid valt hem dat gemakkelijker dan voor de volkscultuur, waarvoor hij eigenlijk alleen afgeleide bronnen tot zijn beschikking had: de Groningse schoolmeestersrapporten uit 1828, verslagen van 't Nut, en een eeuw later de Volkskundevragenlijsten. Sleebe heeft niet de pretentie het gedrag zelf volledig in kaart te brengen, het gaat hem vooral om de controlemechanismen en hun reikwijdte. Zijn benadering kenmerkt zich dan ook door een externe blik die aan de sociale component de voorrang geeft boven de culturele, en aan de sociale ligging en uitwerking van culturele praktijken boven hun betekenis. De paragrafen over volksgeloof en magie komen niet echt boven het opsommingsniveau van zijn pedante zegslieden uit. Sleebe deconstrueert zijn bronnen niet - ook elders neemt hij ze vooral op *face-value.* Hij concludeert eenvoudig dat de volkscultuur onder druk van zowel de sociale als de religieuze polarisatie een proces van versnippering en segmentarisering doormaakte dat ten slotte nog slechts

enkele losse, in zichzelf besloten subculturen over liet: een boerencultuur, en onder de arbeiders een *culture of poverty.* Voor het perceptie/satisfactiemodel lijkt die conclusie me niet subtiel genoeg. Sleebe neigt ertoe symbolen en rituelen (bijvoorbeeld de ketelmuziek) te reïficeren tot vaste attributen van specifieke sociale groepen. Hij houdt weinig rekening met verandering van betekenis of vorm. Zo komt zijn samenleving er in sociaal opzicht gesegmenteerder uit te zien dan ze in het culturele

veld vermoedelijk was, en is 'de' volkscultuur teveel die van een fatalerwijs verliezende partij.

De volgende hoofdstukken, over de sociale controle door kerk, overheid en justitie, zijn overtuigender. Sleebe voelt zich hier duidelijk beter thuis, kan er zijn betoog met een veelheid van bronnen uit verschillende hoek staven, en onderbouwt het veelvuldig met kwantitatief of serieel materiaal uit vooral de justitiële archieven. Ook in het kerkelijk leven ontstond een groeiende spanningsverhouding (ditmaal tussen recht- en vrijzinnigheid), die ondanks de revitalisatie van het kersteningsstreven resulteerde in zich parallel ontwikkelende groepsculturen. De unificerende rol van religieuze instituties werd in de loop van de negentiende eeuw in feite overgenomen door de burgerlijke overheid, die steeds centraler, intensiever en efficiënter wist op te treden en ondanks een zekere 'informalisering' (meer ruimte voor eigen initiatief van de burgers en hun organisaties) een groeiend aantal maatschappelijke terreinen controleerde. Het onderzoek naar de criminaliteit, met 100 bladzijden veruit het omvangrijkste hoofdstuk van het boek, documenteert grondig de vervanging van het oude beeld van het slechte individu door dat van de potentieel criminele onderlaag, gestigmatiseerd door de fatsoensnormen van de gevestigden als sociaal-culturele groep, die de controlemechanismen in handen hebben en zich ook terdege van hun taak en macht bewust zijn. Vervolgingsbeleid wordt steeds vaker afgelost door preventieve regelgeving.

In het tweede deel van het boek worden de drie regelsystemen in hun onderlinge wisselwerking bezien door een confrontatie met de praktijk van het dagelijks leven. In hoeverre was het beschavingsoffensief nu echt succesvol? Hoe de groei van ontkerstening en criminaliteit te verklaren als kerk en overheid hun sociale controle juist consolideerden? Drie terreinen worden daartoe op een aantal aspecten onderzocht: feest- en vermaakscultuur (de kroeg, verenigingsleven, huiselijkheid), sociale contacten (arbeidsverhoudingen, nabuurplichten, de houding tegenover vreemdelingen), de plaats van het privéleven in de sociale organisatie (huwelijk, opvoeding, gezinsmoraal). In zijn slotbeschouwing concludeert Sleebe dat de sociaal-economische en religieuze ontwikkelingen van negentiende-eeuws Oost-Groningen geleid hebben tot tweedelingen en polarisaties die bepalend waren voor de opkomst van specifieke groepsculturen, en trekt hij lijnen tussen de verschillende aspecten en levenssferen, die zijn studie in het raamwerk van de integrale geschiedenis moeten plaatsen. Zulke lijnen kunnen eigenlijk niet anders dan tentatief en algemeen blijven, want de scharnierpunten tussen de aspecten en levenssferen behoren, zeker waar het perceptie en satisfactie betreft, typisch tot het mentaal-culturele veld dat Sleebe slechts schoorvoetend betreedt. Hij beperkt zich welbewust tot een reeks conclusies over dwarslijnen in de gedragssfeer (de processen van verzakelijking, fatsoenering en privatisering) en tot een gearticuleerd beeld van de ontwikkeling van de sociale controle, waarin hij een dubbel proces van formalisering en fragmentatie herkent.

Dit boek heeft onmiddellijk en terecht veel aandacht getrokken. Ik vind het per saldo een indrukwekkende studie, van een groot synthetisch vermogen, steeds duidelijk geformuleerd en glashelder opgebouwd. Zeker, zoals in het discussiedossier van het *Volkskundig Bulletin*, XXIII (december 1995) 370-401, over de dissertaties van G. Rooijakkers en V. Sleebe is gesteld, doet Sleebes procesgerichte systematiek de empirie nogal eens te kort, maar Sleebe werkte nu eenmaal in het raam van een

project dat op de samenhang van de aspecten in ruimte en tijd stond gericht. Die uitdaging heeft hij wat mij betreft waargemaakt. Dat er over Oost-Groningen op basis van hetzelfde materiaal nog heel andere boeken te schrijven zijn, zal elke historicus beseffen.

Willem Frijhoff

R.F.J. Paping, *'Voor een handvol stuivers'. Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860* (Dissertatie Groningen 1995, Historiae agriculturae XXVII; Groningen: REGIO PRojekt, Groningen: Nederlands agronomisch-historisch instituut, 1995, xxi + 535 blz., ISBN 90 5028 056 0).

Het blijft voor een onderzoeker met Vlaamse wortels een ongewone ervaring: de confrontatie met een landbouweconomie waarbinnen al eeuwen lang de externe markt en de monetaire transacties het levensritme bepalen, waarbinnen er een duidelijke scheidslijn loopt tussen bezittende boeren en bezitsloze arbeiders. Althans, dit is wat wij en velen onder ons van Groningen voorstellen. *In globo* blijft dit beeld na lezing van het boek van Richard Paping overeind, alleen is nu wel duidelijk dat die ogenschijnlijke stabiliteit onderliggende veranderingen in de sociale structuur verhult.

Tussen het midden van de achttiende en het midden van de negentiende eeuw ondergaat de Groningse landbouweconomie een aantal structurele verschuivingen. Ten eerste gaat een verdubbeling van de bevolking samen met een intensivering van het landbouwbedrijf. De grotere arbeidsinzet genereert een neerwaartse druk op de arbeidsproductiviteit. Dit wordt echter ruim gecompenseerd door een forse verbetering van de ruilvoet: (geëxporteerde) landbouwproducten worden duurder, (geïmporteerde) industriële producten worden goedkoper. Ten tweede leidt een ongelijke participatie aan de stijging van de levensstandaard tot processen van sociale polarisatie en proletarisering. Niet alleen groeit de loonafhankelijke bevolkingsgroep sterk aan (in 1770 heeft 44% van de in de landbouw actieve bevolking het statuut van arbeider, in 1850 is dat al 70%), daarbij ondergaat deze groep die hoofdzakelijk leeft van loonarbeid het scherpst de gevolgen van een differentiërende arbeidsmarkt (zomerarbeid), stagnerende reële lonen, een destabilisering van de immobiliënmarkt, de beperkte draagkracht van de armenzorg, een eenzijdiger voedselpatroon. De globale inkomensstijging op de Groninger klei in de jaren 1770-1860 komt in onevenredige mate ten goede aan de kleine bovenlaag van kapitalistische boeren. Een 'verzakelijking' van de sociale verhoudingen zou hiervan het gevolg zijn. Een structurele sociale crisis blijft niettemin uit, omdat a zich een forse middenlaag ontwikkelt die gedeeltelijk mee profiteert van de economische groei, b de arbeidsvraag op lange termijn vrij stabiel blijft en c de relatieve prijs van niet-agrarische producten sterk daalt. Het is juist de sterke oriëntatie op een exportgerichte landbouw die de bestudeerde regio in deze periode van verarming relatief succesvol maakt (308).

Het onderzoek van Richard Paping wordt voorgesteld in een bijzonder gecondenseerd verhaal van 300 bladzijden waaraan 100 bladzijden bijlagen, evenveel bladzijden noten, literatuur- en archiefverwijzingen, een tachtigtal afbeeldingen en enkele tientallen tabellen en grafieken werden toegevoegd. Het doornemen van dit alles vergt tijd en doorzetting, temeer omdat de lezer zich door een wijde reeks van invalshoeken en analyses moet worstelen. Maar benadrukt moet worden, de inspanning loont. Gezegend met veel vakmanschap presenteert de auteur vaak doorwrochte ontledingen en interpretaties van het bevolkingsverloop, de beroepsen bedrijfsstructuur, de economische productie, lonen en prijzen, koopkracht, consumptie en bestedingen, armenzorg. Voor dit alles steunt hij - tenminste in mijn Vlaamse

ogen - op een onvoorstelbare hoeveelheid origineel bronnenmateriaal. Een groot deel van die gegevens kon worden omgezet in monetaire equivalenten en worden geordend in seriële reeksen, een krachtig onderzoeksinstrument in een geldeconomie als die van Groningen. Daarnaast is rijkelijk geput uit een opmerkelijk aanbod aan ego-documenten, inzonderheid boerderij-boekhoudingen. Dit dubbel aanbod tekent mee voor het soms dubbelslachtige karakter van het boek. De kern van het verhaal steunt op een structuralistische ontleding van tijdreeksen, waarbinnen zonder de vele aannames en intra- en extrapolaties geen voldoende coherentie kon worden

verkregen. Niettemin moet de lezer met de aanbreng van vele pointillistische penseelstreken te pas en te onpas duidelijk worden gemaakt dat 'de mens' centraal blijft staan, en dat dit de uiteindelijke betrachting van een 'gezamenlijke biografie' blijft (v).

Hoe dan ook, van de hier voorgestelde analyse gaat een grote kracht uit. Met veel inspiratie en naar ik meen tevens transpiratie, krijgt Paping het overvloedige bronnenmateriaal aan de praat. De combinatie van de vele parameters verschaft een inzicht in de ontwikkeling van de regionale levensstandaard en in de sociale verschillen. De analyse van de inkomens en bestedingen (41 prijsreeksen!) is een ware krachttoer. Hier vinden we een geslaagde combinatie van 'anonieme' data over opbrengsten, koop en verkoop met gepersonaliseerde informatie over budgetbesteding en consumptie.

De vraagstelling in dit boek schrijft zich in in het breder debat over economische groei en levensstandaard, en treedt als dusdanig in discussie met werken die vanuit een macro-benadering vertrekken. Hier raken we een pijnpunt aan, namelijk het onvermogen om tot op vandaag de veelheid van regionaal onderzoek samen te brengen en te confronteren met 'nationale' benaderingen. Wordt het geen tijd het enorme informatieaanbod en de grote arbeidsinvestering die in de regionale studies zit verscholen, in een comparatieve benadering te valoriseren?

Tegelijkertijd lijkt het me nuttig minder nadruk te leggen op in mijn ogen vermeende tegenstellingen in de methodische benadering: a de 'structurele' versus 'prosopografische' benadering, b een analyse op basis van tijdreeksen versus de methode van opeenvolgende dwarsdoorsneden. Ook hier stelt zich de uitdaging: hoe brengen we deze benaderingen samen?

Eric Vanhaute

P. Scholliers, *Wages, manufacturers and workers in the nineteenth-century factory. The Voortman cotton mill in Ghent* (Oxford, Washington: Berg Publishers, 1996, xiv + 256 blz., £34.95, ISBN 1 85973 093 0).

Zoals de ondertitel aanduidt, staat de katoenfabriek van Voortman centraal in het boek. Het basismateriaal heeft Scholliers geput uit het rijke bedrijfsarchief van de firma, althans het gedeelte dat in de jaren zeventig door een team van de Vrije Universiteit Brussel onder de leiding van de professoren E. Scholliers en J. Hannes in een baanbrekend werk over de levensomstandigheden van de Gentse textielarbeiders werd bewerkt en gepubliceerd. De auteur maakte deel uit van het team. In het kader van die publicatie verscheen ook een bedrijfsgeschiedenis van de fabriek. Zij werd opgesteld door Marc Scholliers, van vorming een economist en broer van de auteur. Die bedrijfsgeschiedenis belicht enkel het economisch aspect[1].

Alhoewel het niet uit de titel blijkt, wordt hier de periode behandeld tot 1914. Scholliers motiveert de datum *ad quem* met te verwijzen naar de loonboeken waarop

1 G. Avondts, e.a., *De Gentse textielarbeiders in de 19e en 20e eeuw* (Brussel: Centrum voor hedendaagse sociale geschiedenis, Vrije Universiteit Brussel, 7 dossiers (1976-1979)). Dossier 2, M. Scholliers, *Bedrijfsgeschiedenis van de firma A. Voortman-N.V. Texas* (1976).

zijn studie steunt. Zij vormen voor de spinnerij en weverij continue reeksen van 1835 tot 1914. De continuïteit ontbreekt voor de loonboeken van de katoendrukkerij en voor de vroegere en latere loonboeken van de spinnerij (lees pagina 8 weverij). De auteur heeft deze daarom onbruikbaar geacht voor zijn opzet. Scholliers kent enkel het Stadsarchief van Gent als bewaarplaats. Toch valt te bezien of onder het bedrijfsarchief dat na de sluiting van de fabriek in 1987 aan het MIAT te Gent werd overgemaakt (vijftig strekkende meter van circa 1870 tot en met de twintigste eeuw) geen documenten voorkomen die de reeksen kunnen aanvullen. Bovendien berust ook nog een deel van het bedrijfsarchief van de firma bij de Dienst voor monumentenzorg van de stad Gent en in het Provinciaal textiel- en kostuummuseum te Oelegem, uit de periode 1790-1880. Die verspreiding maakt het inderdaad niet gemakkelijker voor de vorser. Geen wonder dat hem delen ontsnappen.

Het eerste hoofdstuk vangt aan met een beschrijving van Gent in de negentiende eeuw en een overzicht van de groei van de katoennijverheid te Gent, in België en terloops comparatief in West-Europa.

Het tweede hoofdstuk richt zich op de geschiedenis van het bedrijf maar met veel aandacht voor de sociale problematiek, waarvoor de auteur bijkomende informatie heeft ingezameld. De Voortmans stelden zich hard tegenover hun werknemers op. Als liberalen stonden zij afwijzend tegenover nagenoeg elke vorm van paternalisme. De auteur gaat echter niet dieper in op hun persoonlijkheid. Een onderzoek naar hun sociale achtergrond en de evolutie van hun fortuin laat hij zelfs helemaal buiten beschouwing. Daarentegen vergelijkt hij wèl de gedragslijn van de Voortmans ten opzichte van hun werknemers met die van andere Gentse katoenfabrikanten. Voor het comparatief onderzoek dat hij instelt naar de economische betekenis van de firma gaat hij nog verder en plaatst het in het nog ruimere perspectief van de Belgische katoenindustrie.

De firma Voortman was zoals de doorsnee Belgische katoenfabrieken gespecialiseerd in de massaproductie van goedkopere goederen. Om tegen de concurrentie opgewassen te zijn, kwam het erop aan de productiekosten zo laag mogelijk te houden door een neerwaartse druk op de lonen, de factor waarop de fabrikant de meeste greep had. Welke initiatieven Voortman op het stuk van de lonen heeft genomen, wordt behandeld in de drie laatste hoofdstukken. Komen aan bod: de samenstelling van de fabrieksbevolking, althans de meerderheid ervan, de duur van de tewerkstelling, de wijze van recrutering, de lonen als factor van de productiekosten en tenslotte de weerslag van de loon- en personeelsstrategie van de firma op de levensstandaard van de werknemers.

De drie laatste hoofdstukken zijn in de eerste plaats gebaseerd op de conclusies van het uitgebreid onderzoek dat Peter Scholliers en Gerda Avondts hebben gedaan als leden van het bovenvermelde team van de VUB[2]. Wel heeft de auteur nog in beperkte mate aanvullend archiefonderzoek verricht. Maar vooral belangrijk is dat hij de informatie heeft geïntegreerd in de Gentse, Belgische en Westeuropese context van de bedrijfstak en occasioneel zelfs in een nog meer algemeen economisch-sociaal perspectief. Hij doet dat op een stevige basis van binnenen buitenlandse literatuur. Tussen de tekst zijn illustraties, statistieken en grafieken ingelast. Sommige grafieken zoals op de pagina's 64, 148, 150, 151, 153, 159 laten aan duidelijkheid te wensen over. Het is nog onzeker of de reproductie op pagina 57 de katoenfabriek van Voortman voorstelt. Het cijfermateriaal dat uit de vorige publicatie is overgenomen, is in hoofdzaak in de bijlagen gegroepeerd.

De onvolkomenheden waarop hoger is gewezen, beletten niet dat hier een boeiend, vlot leesbaar boek voorligt. De synthese zoals door Scholliers is uitgewerkt, heeft een dubbele draagwijdte. De brede waaier van achtergrond informatie geeft inzicht in de plaats en de betekenis van de onderneming in de maatschappelijke context. De *case*-studie getuigt van de eigen bedrijfscultuur maar leent zich ook voor precisering

2 Dossier 3, G. Avondts, e.a., *Lonen in de spinnerij van het bedrijf A. Voortman-N.V. Texas, 1835-1914* (1976). Dossier 4, *Idem, Lonen in de weverij van het bedrijf A. Voortman-N.V. Texas, 1835-1925* (1979). Dosier 5, G. Avondts, P. Scholliers, *Gentse prijzen, huishuren en budgetonderzoeken in de 19e en 20e eeuw* (1977). Dossier 6, P. Scholliers, met een bijdrage van G. Avondts, *Herkomst, huisvesting, arbeids- en levensomstandigheden van de werkkrachten van het bedrijf A. Voortman-N.V. Texas* (1977). Dossier 7, G. Avondts, *Levensschetsen van een aantal Gentse arbeidersfamilies* (1978).

en correctie van de algemene beeldvorming. In die zin draagt de bedrijfsgeschiedenis bij tot generalisatie.

H. Coppejans-Desmedt

H.F.J.M. van den Eerenbeemt, ed., *Geschiedenis van Noord-Brabant,* I, *Traditie en modernisering, 1796-1890* (Amsterdam, Meppel: Boom, 1996, 448 blz., *f*70,-, ISBN 90 5352 217 4).

Op de valreep van het *Ancien Régime,* op 1 januari 1796, werd Staats-Brabant als volwaardig gewest toegelaten tot de vergaderingen van de Staten-Generaal, net voordat deze instelling werd vervangen door de Nationale Vergadering. Voor Bataafs-Brabant, later Noord-Brabant, betekende deze toelating het einde van ruim anderhalve eeuw politieke achterstelling als generaliteitsland, een achterstelling die ook na 1796 zwaar heeft gedrukt op het regionaal bewustzijn, in de vorm van de overlevering van het 'arme Brabant'. Toen H. van den Eerenbeemt in 1990 de taak op zich nam om ter gelegenheid van het tweede eeuwfeest een geschiedenis van de provincie te schrijven, was ook hij die voorgeschiedenis niet vergeten, getuige de interviews die de verschijning van dit eerste deel begeleidden. *De Volkskrant* van 9 maart 1996 citeert hem: 'Op dit moment is er geen Brabantse identiteit. Dat is onze eindconclusie'.

De lezer van het boek waaraan deze conclusie is ontleend, kan zich niet helemaal onttrekken aan de indruk dat deze uitkomst al bij voorbaat vaststond. De gehele opzet van het werk verzet zich als het ware tegen de gedachte aan een Brabantse identiteit. De dertig auteurs die een bijdrage leverden aan het eerste deel van de drie die over tweehonderd jaar Noord-Brabant zullen verschijnen, zitten verpakt in een klassiek 'Annaliste' stramien, waarin bevolking en ruimtelijke ordening de fundamenten vormen voor het economisch leven, dat op zijn beurt vorm geeft aan sociale patronen, waarop dan vervolgens weer het geestelijk en cultureel leven rusten. De voornaamste concessie aan de kritiek op deze benadering, is een prominente positie voor de politiek, die geplaatst is tussen het demografische hoofdstuk en de hoofdstukken over ruimtelijke ordening en infrastructuur.

Een dergelijke benadering van het onderwerp is afgeleid uit een algemene geschiedopvatting, niet uit een beeld van de lotgevallen van Noord-Brabant. Zo ook de titels van de hoofdstukken. 'Arbeidsbestaan en sociale zorg' (Thelen), 'Traditionele gebruiken rond levensloop en materiële cultuur' (De Leeuw), 'Aarzelend begin van de zorg voor de volksgezondheid' (Wouters), of 'Overgang van spontane vrijetijdsbesteding naar georganiseerd vermaak' (Linders-Rooijendijk), om ons te beperken tot de hoofdstukken in de sectie Sociale Patronen, hebben geen specifiek Brabantse connotaties.

Dat wil uiteraard niets zeggen over de inhoud. Die vat op een alleszins degelijke wijze de beschikbare kennis over Noord-Brabant in de negentiende eeuw samen en vult die op verscheidene punten ook aan. Het valt met het oog op dit laatste overigens te betreuren dat de annotatie zeer spaarzaam is en literatuuropgave en registers pas in het derde en laatste deel van deze geschiedenis van Noord-Brabant opgenomen zullen zijn. Verder weten de bijdragen competent de indruk te vermijden dat er nog heel wat witte plekken bestaan in onze historische kennis van deze zeer interessante regio. Zo komen we ook uit dit werk niet veel te weten over de overgang van huisnijverheid en proto-industrie naar fabrieksnijverheid, een proces dat van Noord-Brabant de sterkst geïndustrialiseerde provincie van Nederland heeft helpen maken. Het katholieke offensief, dat van Brabant een bolwerk van rooms Nederland maakte, wordt vooral vanuit de instituties beschreven. En de aanzetten, in recente

jaren, van een geschiedschrijving van Brabantse dorpspolitiek in de Patriottentijd en de Bataafse periode krijgen hier geen vervolg. In de *Geschiedenis van Noord-Brabant* is politiek nog vooral een zaak van de hoge heren en krijgt iedere landdrost of commissaris des konings een portretje.

In dit boek speelt de spanning zich vooral af tussen de polen ‘traditie’ en ‘moderniteit’. Wie de preoccupaties van de hoofdredacteur kent, zal daarvan niet opkijken. In de inleiding en slotbeschouwing zet hij die lijnen uit en vat hij de resultaten ook weer samen. Van den Eerenbeemt heeft zijn stempel heel uitdrukkelijk op dit werk gezet en verdient een groot compliment voor de eenheid van toon en benadering die hij heeft weten te bewerkstelligen. Met dertig auteurs is hij er in geslaagd om een echt boek te maken, dat door meer bijeen gehouden wordt dan door de stevige kaft. Te zamen bieden de auteurs het beeld van een regio die in veel opzichten achterliep bij andere delen van het land, vooral natuurlijk bij Holland, maar in rap tempo veranderde, al kregen veel van die veranderingen pas definitief hun beslag na 1890 en zullen zij dus eerst in deel 2 echt uit de verf komen. Een andere bijdrage aan de indruk van eenheid bestaat uit de goed gekozen afbeeldingen, vele bovendien in kleur, die dit boek een lust voor het oog maken.

Al bij al kan de provincie Noord-Brabant, die dit project met een ruime subsidie heeft ondersteund, dus heel tevreden zijn over het resultaat. De geschiedenis van Noord-Brabant in de negentiende eeuw is geboekstaafd en iedereen die zich met het onderwerp bezig houdt, zal dit boek ter hand willen en moeten nemen, om er gegevens aan te ontlenen, of de zienswijze van het desbetreffende hoofdstuk te vernemen. Maar bij al die waardering knaagt ook een beetje het *AGV*-gevoel, dat overigens niet weinig versterkt wordt door het besluit van de uitgever om in de band een goudkleurig lintje te naaien dat als bladwijzer dient. Naast de bijbel en de nieuwe *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* bezit ik geen boeken met een dergelijk hulpmiddel. De prijs voor de degelijkheid en het collectieve stramien is een zekere voorspelbaarheid. Persoonlijk werd ik het meest geboeid door de gedeelten die een wat onverwacht aspect belichten, zoals het onderhoudende hoofdstuk over vissen, jagen en vogelen van Kool-Blokland, dat deze activiteiten in detail beschrijft en waarin we onder meer kunnen lezen dat de laatste wolf op Brabants grondgebied pas in 1857 werd gevangen. Een andere gelukkige greep is het hoofdstuk ‘Beelden van Brabant’, van J.L.G. van Oudheusden, waarin de mythe van het arme Brabant zelf voorwerp van onderzoek is geworden.

In historisch Brabant was een aantal jaren geleden nogal wat te doen over het feit dat Van den Eerenbeemt vooral mensen uit zijn eigen kring had gevraagd om aan dit project mee te werken en de jonge garde had overgeslagen. Het genoemde lintje onderstreept dat we hier inderdaad niet van doen hebben met een avontuurlijk boek. *De Geschiedenis van Noord-Brabant* beoogt in de eerste plaats te zijn een standaardwerk. Als zodanig is het zonder meer geslaagd te noemen.

Maarten Prak

W. Fritschy, R.H. van der Voort, ‘De Nederlandse staatsbegrotingen 1798-1914’, in: *Broncommentaren*, I ('s-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1994, 206 blz., *f*25,-, ISBN 90 5216 056 2) 1-117; J.K.S. Moes, ‘De lijsten van verkiesbaren voor de Eerste kamer der Staten-Generaal 1848-1917’, in: *Broncommentaren*, I ('s-Gravenhage:

Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1994, 206 blz., *f*25,-, ISBN 90 5216 056 2) 118-168; L. M. Koenraad, 'Bescheiden met betrekking tot beroepsprocedures bij Gedeputeerde Staten op grond van publiekrechtelijke wetten, 1815-1850: militie en schutterij', in: *Broncommentaren*, I ('s-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1994, 206 blz., *f*25,-, ISBN 90 5216 056 2) 170-205.

Vanaf 1982 publiceerde de Vereniging van Archivarissen in Nederland van tijd tot tijd broncommentaren, bundels waarin inhoud en gebruiksmogelijkheden van bepaalde archiefbronnen

nader worden toegelicht. In 1993 is de verzorging van de broncommentaren overgenomen door het Instituut voor Nederlandse Geschiedenis. In de eerste bundel van het ING is de bestaande formule gehandhaafd. Van elke bron worden dezelfde gegevens opgenomen: een historische situering, afbeeldingen, de administratieve ontstaansgeschiedenis (formele grondslag, uitvoeringsbesluiten en -procedures), de betrouwbaarheid van de informatie, verwijzende notities (vindplaatsen, aanvullende bronnen en literatuur), mogelijke gebruikswijzen in het historisch onderzoek, noten en bijlagen.

Deze bundel bevat drie heel uiteenlopende commentaren, zowel qua omvang (respectievelijk 117, 51 en 32 bladzijden) als qua inhoud. Het laatste commentaar wijkt af van de andere twee: er staat namelijk niet een archiefbron centraal, maar een procedure. De auteur behandelt beroepsprocedures bij Gedeputeerde Staten-zaken op het gebied van militie en schutterij. Uit een bijlage blijkt dat er ook beroep op GS mogelijk was op grond van wetten op rijksniveau betreffende belastingen, milieuhygiëne en openbaar vervoer. De tekst van het onderdeel ‘visuele kennismaking’ bestaat uit een summiere uitleg van het verbaalstelsel dat de provincies in de negentiende eeuw bij de archiefvorming gebruikten. De afbeeldingen hebben betrekking op twee beroepsgevallen. In het ene wordt vrijstelling van dienst verzocht wegens lichamelijke gebreken, in het andere wegens broederdienst. Het totaal aantal stukken per zaak is klein (twee, respectievelijk zes) en ze zijn in alle gevallen opgeborgen bij het besluit van GS. De wet- en regelgeving is simpel: de mogelijkheid van beroep op GS werd in 1815 wettelijk vastgelegd in de schutterijwet en in de militiewet; de procedure werd later omschreven (in 1827 voor de militie en in 1817 voor de schutterij). De beroepsmogelijkheid heeft bestaan tot 1900, respectievelijk 1922, maar de relevante archiefstukken uit de periode na 1850 zijn vrijwel overal grotendeels vernietigd. Erg omvangrijk of gecompliceerd is het allemaal niet en de vraag dringt zich op of deze bundel wel de juiste plaats is voor deze informatie. Die vraag doet zich zeker niet voor bij het commentaar dat ingaat op de Nederlandse staatsbegrotingen. Met name in de periode tot 1848 is dit een complexe bron. Zo bestonden er toen tegelijkertijd één- en tienjaarlijkse begrotingen, die door verschillende oorzaken geen van alle een totaaloverzicht geven van de staatsfinanciën. De indeling en inhoud van de stukken is niet eenvormig en verre van overzichtelijk. De auteurs hebben hun best gedaan om alles goed op een rijtje te zetten, maar helaas is het betoog niet altijd gemakkelijk te volgen. Wellicht was het beter geweest als de informatie over de ontwikkeling van de belastingen niet in dit onderdeel, maar apart zou zijn beschreven. De paragraaf met de administratieve ontstaansgeschiedenis geeft een overzicht van wat er in de opeenvolgende grondwetten over de begroting heeft gestaan en besteedt aandacht aan de rol van de volksvertegenwoordiging. De teksten van de belangrijkste grondwetsartikelen uit de jaren 1798-1887 en een concordantie daarop zijn in de bijlagen opgenomen. De auteurs beschrijven daarna alle uitvoeringsbesluiten en -procedures (een lijstje van de KB's zou een handige toevoeging zijn geweest). Erg nuttig is de paragraaf over interpretatie en betrouwbaarheid, die acht punten bevat waarop de onderzoeker moet letten, variërend van inhoudelijke (de begroting bevat niet alle inkomsten en uitgaven) tot praktische (een overheidspublicatie kan drukfouten bevatten). Dit belangrijke commentaar bevat verder uitvoerige verwijzingen naar vindplaatsen van (gedrukt) materiaal en naar literatuur.

Het commentaar over de lijsten van verkiesbaren voor de Eerste Kamer is het beste voorbeeld van een broncommentaar. Het materiaal leent zich goed voor deze aanpak en het commentaar is informatief en helder geschreven. Het geeft onder meer de criteria die golden voor opname in de lijst. Daaruit wordt duidelijk waarom op de lijsten wel de zeer rijken, maar niet alle rijken, noch de allerrijksten te vinden zijn. Ook in de noten van dit commentaar is allerlei interessante informatie te vinden, bijvoorbeeld vergelijkingen van aantallen hoogstaangeslagenen en inwoners per provincie. Als bijlagen zijn lijsten toegevoegd van de 'hooge en ge-

wichtige openbare betrekkingen' die in de jaren 1888 en 1890 iemand kwalificeerden voor opname onder de verkiesbaren en een lijst van wetten betreffende de rijks directe belastingen.

Uit deze bundel broncommentaren blijkt opnieuw in welke valkuilen de onderzoeker kan trappen bij onvoldoende kennis van een bron. Daarmee alleen al bewijst deze vorm van ontsluiting zijn waarde. Het valt dan ook te hopen dat in deze nieuwe en fraai vormgegeven serie nog spoedig een groot aantal delen zal verschijnen.

J.A.M.Y. Bos-Rops

C. Leonards, *De ontdekking van het onschuldige criminele kind. Bestraffing en opvoeding van criminele kinderen in jeugdgevangenis en opvoedingsgesticht, 1833-1886* (Dissertatie Rotterdam 1995; Hilversum: Verloren, 1995, 326 blz., *f*59,-, ISBN 90 6550 518 0).

Tot 1833, toen de overheid in Rotterdam de eerste jeugdgevangenis stichtte, kwamen gestrafte kinderen en volwassenen in dezelfde inrichtingen terecht. Toch bestond er wel degelijk een onderscheid tussen deze twee groepen. Jeugdigen kregen in het negentiende-eeuwse strafrecht voor dezelfde delicten lagere straffen en moesten zoveel mogelijk afgezonderd van volwassenen gevangen worden gehouden, al sorteerde de laatste bepaling door het ontbreken van mogelijkheden daartoe weinig effect. Bovendien kende de Code Pénal die van 1811 tot 1886 in Nederland werd gehanteerd, voor kinderen beneden zestien jaar het 'oordeel des onderscheids'. Dit betekende dat onderzocht diende te worden of kinderen die met de strafrechter in aanraking kwamen zich van hun daad bewust waren. Zo niet, dan volgde óf teruggave aan de ouders, óf opname in een 'verbeterhuis' om daar te worden opgevoed. Zolang verbeterhuizen niet bestonden, was deze bepaling een dode letter. Bovendien was het 'oordeel des onderscheids' vaak moeilijk vast te stellen en derhalve willekeurig.

Dat de behandeling van jeugdige criminelen veranderde, kwam vooral door het ijveren van het Genootschap tot zedelijke verbetering der gevangenen, in 1923 opgericht door onder meer de bekende filantroop W.H. Suringar. Gedreven door verlichte denkbeelden over de verbeterbaarheid van het individu, zag het Genootschap vooral voor jongeren meer heil in opvoeden dan in straffen. Het idee voor een aparte jeugdgevangenis was in eerste instantie van het Genootschap afkomstig. Toen de inrichting er eenmaal was, speelde het Genootschap niet alleen een belangrijke rol in het beheer maar nam ook de pedagogische zorg voor haar rekening. Deze bestond voornamelijk uit elementair- en godsdienstonderwijs en uit een vakopleiding.

Hoewel de grotendeels uit de volksklasse afkomstige en na 1836 uitsluitend mannelijke bevolking van de Rotterdamse jeugdinrichting toenam van ca. 100 in de beginjaren tot tegen de 250 in de jaren vijftig, kwam door het ontbreken van andere jeugdgevangenissen tussen de 80 en 90% van de jeugdige criminelen nog steeds in gewone strafinrichtingen terecht. Wel nam de jeugdgevangenis op beperkte schaal maar in toenemende mate ook 'opvoedelingen' op, jongens die zonder oordeel des onderscheids een delict hadden gepleegd. Voor hen kwam, ditmaal op instigatie van de overheid die daarmee voorgoed het initiatief van het Genootschap overnam, in

1857 voor het eerst een echt ‘verbeterhuis’ tot stand, het Huis van verbetering en opvoeding te Alkmaar.

De nieuwe strafwetgeving van 1886 formaliseerde deze aanpak door te bepalen dat jongeren die zonder oordeel des onderscheids een delict hadden begaan in een Rijksopvoedingsgesticht zouden worden opgenomen. Bij de aanvaarding van de zogenaamde Kinderwetten in 1901 verdween zelfs het onderzoek naar het oordeel des onderscheids. Dominant werd toen de op-

vatting dat criminele kinderen niet schuldig maar pedagogisch verwaarloosd waren en daarom niet gestraft maar opgevoed moesten worden. De sociaal-economisch historicus Chris Leonards, die in 1995 aan de Rijksuniversiteit Limburg promoveerde op de residentiële behandeling van criminele kinderen tussen 1833 en 1886, noemt daarom de negentiende-eeuwse ontwikkeling de 'kraamkamer van de kinderwetten'.

Leonards sluit met zijn studie aan bij de enige andere actuele monografie over de residentiële jeugdzorg in Nederland, de in 1985 verschenen dissertatie *Straffen, redden en opvoeden* van Jeroen Dekker. Beide boeken zijn complementair: waar Dekker zich vooral concentreert op de preventieve behandeling van verwaarloosde jongens, belicht Leonards de categorie bij wie het al mis is gegaan. Met het belangrijker worden van de pedagogische component, zo laat Leonards zien, ging de behandeling van jeugdige delinquenten steeds meer lijken op de zorg in tehuizen voor verwaarloosde kinderen. Samen bieden de studies een mooi en vrij volledig overzicht van de negentiende-eeuwse ontwikkelingen in de residentiële (jongens)jeugdzorg in internationaal perspectief.

Op heuristische wijze maakt Leonards in zijn studie gebruik van sociale theorievorming. Aan Foucault ontleent hij bijvoorbeeld een kritische bestudering van het dominante humanistische vertoog over de zorg voor criminele kinderen. Zo laat hij zien dat het burgerlijke Genootschap niet alleen werd gedreven door humaniteit en Christelijke naastenliefde, maar ook door de behoefte om de als bedreigend ervaren criminaliteit in de volksklasse een halt toe te roepen. Met behulp van de concepten staatsvorming en geweldmonopolisering uit de civilisatietheorie van Elias - ander voorbeeld - analyseert hij de verhouding tussen de overheid en het Genootschap. Zo ziet hij de toenemende betrokkenheid van de overheid bij de zorg voor jeugdige criminelen als een exponent van wat de socioloog De Swaan 'verstatelijking van verzorgingsarrangementen' heeft genoemd.

Ook in de methode die hij hanteert toont Leonards zich een vertegenwoordiger van de sociale geschiedschrijving. Naast kwalitatief onderzoek naar de denkbeelden van het Genootschap en naar het dagelijks leven in de Rotterdamse jeugdgevangenis en in het Huis van verbetering en opvoeding in Alkmaar, maakt hij ook gebruik van kwantitatieve instrumenten zoals diachrone statistische bewerkingen van gegevens over aantallen bewoners, verblijfsduur, geografische en sociale afkomst, onderwijsresultaten en dergelijke.

Leonards boek is een geslaagde combinatie van ideeën en praktijken en van kwantitatieve en kwalitatieve onderzoeksbenaderingen. Mooi is vooral het hoofdstuk waarin hij aan de hand van archiefmateriaal de binnenkant van het Alkmaarse Huis van verbetering en opvoeding toont. Ook zijn analyse van het spanningsveld tussen het particuliere Genootschap en de overheid is helder en overtuigend. Zijn bewijsvoering voor de *ontdekking van het onschuldige criminele kind* overtuigt minder. Leonards conclusie dat 'het aanvankelijke ideeëngoed van schuldige, strafbare kinderen' geleidelijk plaats maakte voor 'een denken en spreken in termen van kinderlijke onschuld en kwalijke ouderlijke tekortkomingen' (257) wordt nergens goed onderbouwd. Dit komt vooral doordat hij zich wat de denkbeelden betreft grotendeels baseert op het vertoog van het Genootschap, dat gaandeweg juist conservatiever ging denken en bijvoorbeeld in het jaarverslag van 1882 sprak over '[h]et zondig hart' van criminele jongens (197). De nieuwe opvattingen, zo lijkt het, waren vooral te vinden bij de overheid maar de (kamer)debatten die leidden tot de

oprichting van het verbeterhuis in Alkmaar en tot de nieuwe strafwetgeving van 1886 heeft Leonards niet in zijn onderzoek betrokken.

Een laatste kanttekening betreft het ontbrekende sekseperspectief. Leonards laat in zijn studie de bestraffing en opvoeding van criminele meisjes vrijwel achterwege. Zijn argumentatie hiervoor - het geringe aantal delinquente meisjes en het weinig innoverende van de voor hen bestemde inrichtingen - overtuigt niet. Integendeel, zulke opvallende verschillen zouden juist

een reden kunnen vormen voor comparatief onderzoek naar de effecten van sekse op de penitentiaire jeugdzorg. Dat hij een andere keuze maakte, valt hem niet te verwijten. Maar het automatisme waarmee hij in de titel van zijn boek kinderen gelijkstelt aan jongens, suggereert een sekseblindheid die bij een proefschrift uit de jaren negentig niet meer zou mogen voorkomen.

Mineke van Essen

S. de Bodt, *Halverwege Parijs. Willem Roelofs en de Nederlandse schilderskolonie in Brussel 1840-1890* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1995; Gent: Snoeck-Ducaju & Zoon, 1995, 328 blz., ISBN 90 5349 183 X).

Het leven in Brussel in de negentiende eeuw had voor Nederlandse kunstenaars veel aantrekkelijks. De artistieke activiteiten waren er beter georganiseerd dan in het noorden; men kwam er gemakkelijker in aanraking met de nieuwste stromingen uit Frankrijk; de kritiek was er zakelijker en minder moraliserend; van de staat ging meer stimulans uit; er was een koopkrachtig publiek, en, niet in de laatste plaats, de zeden waren er losser. De landschapsschilder Willem Roelofs (1822-1897) ging er in 1847 naar toe en bleef er gedurende veertig jaar. Hij kreeg er al spoedig de gewenste erkenning, en was actief in verscheidene Brusselse kunstenaarsverenigingen. Zo werd hij contactpersoon voor de vele landgenoten die zijn voorbeeld volgden, sommigen langdurig, zoals Paul Gabriël en de gebroeders Oyens, anderen voor korte tijd, hetzij om hun opleiding te voltooien, zoals H.W. Mesdag en W.B. Tholen, dan wel om hun werk te exposeren, zoals Jozef Israëls. Aan het eind van de jaren 1880, toen Roelofs de nieuwste ontwikkelingen niet meer wilde meemaken, nam Jan Toorop de rol van bemiddelaar over.

Het Nederlandse beeld van Brussel als een ‘klein Parijs’ is welbekend uit de literatuur, van Multatuli tot Couperus en Van Deyssel. De manier waarop stromingen als het naturalisme en het symbolisme via België in Nederland doordrongen heeft al dikwijls de aandacht gehad. Saskia de Bodt gaat verder terug en betoogt dat ook de vernieuwingen van de school van Barbizon in hoofdzaak door tussenkomst van de Brusselse kunstwereld Nederland bereikten. Roelofs begon met te schilderen in de romantische stijl van B.C. Koekkoek; in België leerde hij het werken naar de natuur, dat hij voortaan steeds adviseerde aan ieder die hem om raad vroeg. De kunst die wij nu kennen als de ‘Haagse School’ is gewoonlijk zeer Nederlands van onderwerp (ook Roelofs keerde iedere zomer terug naar Nederland om er te schilderen), maar dankt zijn stilistische kenmerken aan de invloed van het cosmopolitische Brussel.

Halverwege Parijs is een Amsterdams proefschrift, dat heel toepasselijk in België is uitgegeven. Het berust op uitvoerig archiefonderzoek, en bevat veel interessant nieuw materiaal. De term ‘pionierswerk’, die de schrijfster bij herhaling gebruikt, is gerechtvaardigd. Daar staat een weinig gelukkige compositie tegenover. De chronologie is onlogisch, en door het inventariserend karakter van de eerste hoofdstukken komt het betoog moeizaam op gang. Het wordt nooit helemaal duidelijk of het hoofdthema nu Roelofs, of de Nederlandse schilderskolonie in het algemeen

is. Zeker is wel dat het niet gaat om een esthetische, maar om een historische herwaardering. De Bodt spreekt ergens over een van de landschappen van Roelofs als ‘magistraal’, maar verder onthoudt zij zich geheel van kwaliteitsoordelen. De nadruk ligt op de maatschappelijke functie van de kunstenaar en op de samenstelling van de kring waarin hij zich bewoog. Misschien dat daarom ook het omslag niet door een werk van Roelofs, maar van David Oyens opgesierd wordt.

Na een inleiding over de internationale contacten van Nederlandse en Belgische kunstenaars,

volgt een grondig en gedetailleerd overzicht van de instellingen in Brussel die voor schilders van belang waren: de musea, de academie, de tentoonstellingen, de kunsthandel, de diverse kunstenaarsverenigingen. Dit gedeelte blijft grotendeels op zichzelf staan. Als na honderd bladzijden tenslotte Roelofs wordt geïntroduceerd, blijkt dat deze in 1847 geenszins door de bloeiende artistieke infrastructuur werd aangetrokken, die toen ook nog nauwelijks tot ontwikkeling was gekomen. Het ging hem om de vrijheid; zoals De Bodt heeft weten te achterhalen, was hij gaan samenwonen met een meisje van lagere stand, en omdat hij deze relatie niet wilde beëindigen vestigde hij zich buiten bereik van zijn familie. Pas in de decennia daarna, in het bijzonder de jaren 1860 en 1870, begon de Brusselse kunstwereld de eerder beschreven gedaante aan te nemen. In die periode ligt dan ook, in weerwil van de titel, het zwaartepunt van het boek.

Het werk van Roelofs kan in brede zin van het woord 'realistisch' genoemd worden. De Bodt beschrijft hoe het zich verhoudt tot het 'oudere realisme' van de Nederlandse zeventiende eeuw, en tot de moderne stroming van het Realisme, die in België met critici als Thoré en Camille Lemonnier al vroeg overtuigde voorstanders vond. Op de Nederlandse discussie over dit begrip gaat zij niet in; het blijft een merkwaardig verschijnsel dat de doorgaans afwijzende houding van de Nederlandse theoretici een brede waardering voor de Haagse School niet in de weg stond. Interessant is de vraag in hoeverre Roelofs werd beïnvloed door ideeën uit de natuurwetenschap. Behalve schilder was hij ook een gerespecteerd entomoloog, die zich specialiseerde in het *genus* van de snuitkevers. Op sommige van zijn landschappen zijn zeer gedetailleerd weergegeven insecten verborgen. Betekent dit dat hij ook zijn schilderijen als exacte studies van de natuur beschouwde? De Bodt komt niet tot een conclusie, maar de raad die Roelofs aan zijn leerlingen gaf om precies te schilderen wat men voor zich ziet, doet wel zoiets vermoeden. H.W. Mesdag volgde het advies letterlijk op, en vervaardigde in zijn Brusselse tijd een aantal verrassende taferelen uit de werkelijkheid die hij later als 'naïef' aanduidde, maar die het begin van een naturalisme in de Nederlandse schilderkunst hadden kunnen zijn.

Ofschoon Roelofs in België veel succes had met zijn landschappen, bleef hij zich Nederlander voelen. Toen hij in 1864 een van de lezingen van Baudelaire in Brussel hoorde, verweet hij de dichter 'een gebrek aan eenvoud'. De opkomst van moderne richtingen als impressionisme en symbolisme, die sedert 1884 in Brussel werden gepresenteerd op de tentoonstellingen van 'Les XX', stond hem tegen. Hij noemde zelf andere redenen, maar het is wel waarschijnlijk dat hij Brussel in 1887 verliet uit afkeer van de aandacht die aan de nieuwste kunst werd geschonken. Voordat Toorop het vaandel overnam, waren er enkele Nederlanders in Brussel die in het boek als overgangsfiguren aan de orde komen: de tekenaar Charles Storm van 'sGravesande, wiens interieurscenes al geheel de sfeer van het *fin-de-siècle* ademen, en de humoristische genreschilders David en Pieter Oyens. Toorop zelf viel buiten het gekozen bestek.

De Bodt besluit met een hoofdstuk over de reputatie van Roelofs en zijn tijdgenoten in de kunstgeschiedschrijving. Zoals te verwachten was, heeft het nationalisme de nodige vertekening opgeleverd. Uit de Belgische kunstgeschiedenis is Roelofs op den duur weggeschreven omdat hij Nederlander was, terwijl in de Nederlandse kunstgeschiedenis de betekenis van het Brusselse milieu voor zijn werk is onderschat. Het was hoog tijd voor een dubbel eerherstel: de Belgische invloed is voor de

Nederlandse kunst van essentieel belang geweest, terwijl tegelijkertijd sommige Nederlandse kunstenaars in het Belgische artistieke leven een centrale plaats innamen. De rol die Roelofs veertig jaar lang vervulde als schakel tussen de Belgische en Nederlandse kunstwereld bewijst opnieuw de verwevenheid en onderlinge verwantschap van beide cultuurkringen.

Er zijn als bijlage diverse lijsten die voor verder onderzoek van nut kunnen zijn: de Nederlandse leerlingen aan de academies te Brussel en Antwerpen, de kopiisten in het Museum voor

Schone Kunsten, de bezoekers aan het Sint Janshospitaal in Brugge. Gedeelten uit het proefschrift verschenen tevens als tentoonstellingscatalogus: *Brussel kunstenaarskolonie. Nederlandse schilders 1850-1890* (Brussel: Gemeentekrediet, 1995, ISBN 90 5066 147 5). Sommige van de besproken werken zijn daar in kleur afgebeeld.

W.E. Krul

J. Bieleman, e.a., ed., *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van landbouw en het Gelderse platteland* (Groningen: REGIO PRoject, 1995, 472 blz., *f*49,95, ISBN 90 5028 068 4).

De Geldersche Maatschappij van landbouw (GMvL), evenals de maatschappijen in de andere provincies aanvankelijk gedragen door grootgrondbezitters, edellieden en hereboeren, kwam in 1845 tot stand. Dat was vroeg. Onmiddellijk waren er enkele van de belangrijkste pioniers op landbouwkundig terrein in Nederland, zoals dr. W.C.H. Staring en F.L.W. baron Van Brakell van den Eng, bij betrokken. Beiden maakten deel uit van de Gelderse Commissie van landbouw, een orgaan van de provinciale overheid, en grepen de gelegenheid aan hun agronomische denkbeelden naar het agrarische veld toe te propageren.

De start van de GMvL was een gelukkige. Propaganda voor verbeterde landbouwtechnieken, inspanningen om sociaal-culturele gewoonten en gebruiken die vernieuwingen blokkeerden terzijde te schuiven en het prikkelen van de kleine boeren om de nieuwe mogelijkheden te benutten speelden van stonde af aan een rol. Onderwijs, onderzoek en voorlichting kregen bij de GMvL in de tweede helft van de negentiende eeuw naar het schijnt meer aandacht dan bij hun Limburgse en Brabantse tegenhangers, waar vooral de behartiging van de belangen van welstellende leden-grootgrondbezitters sporen naliet.

Onder zulke omstandigheden lag het voor de hand dat de redactiecommissie in een boek over de geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van landbouw meerdere doelen tegelijk nastreefde. Men wilde een beeld geven van de ontwikkeling van de landbouw, van de rol van de organisatie onder verschillende tijdsomstandigheden, van de veranderingen ten plattelande en en passant ook nog de geschiedenis van onderwijs en voorlichting en enkele spectaculaire blokkades voor vernieuwing de revue laten passeren.

Een opmerkelijk groot deel van deze ambities is waar gemaakt. In een lucide en indringende inleidende bijdrage toont J. Bieleman aan dat er voor 1850 in de Gelderse landbouw, evenals in die van talrijke andere regio's slechts één constante is: het ecologisch evenwichtssysteem gebaseerd op schaarste alom verhinderde spectaculaire en permanente groei. Dus moest eenieder zijn toevlucht nemen tot het doorvoeren van kleine aanpassingen bij voorkeur gericht op het met meer zakelijk succes telen van marktbare gewassen.

In de drie bijdragen over de landbouw in Gelderland tussen 1850 en 1990 wordt duidelijk gemaakt dat de voorkeur voor langzame verbeteringen tot omstreeks 1890

bleef bestaan, aanvankelijk met groot succes dankzij een willige markt, van 1870 af voornamelijk gericht op het ontwijken van een zware economische crisis. Hoewel vanaf 1895 de blokkades opgeworpen door het oude ecosysteem vooral als gevolg van het beschikbaar komen van kunstmest geleidelijk wegsmolten, bleef het tot ongeveer 1950 bij aanpassingen, goeddeels omdat het gros van de boeren ernaar streefde meerdere ijzers in het commerciële vuur te leggen. Door in vijf, zes marktsegmenten te penetreren konden allerlei risico's op eenvoudige wijze worden gespreid. Pas na 1950 kan een fundamentele verandering worden vastgesteld: specialisatie, schaalvergroting, europeanisering van de markt en vermindering van de arbeidsintensiteit vormen sindsdien sleutelbegrippen.

Het merendeel van deze ontwikkelingen heeft niets specifiek Gelders. Toch zetten de beschrijvers van de landbouworganisatie de GMvL graag neer als de stimulator bij uitstek van deze vernieuwingen. Zo worden de meest boeiende aspecten van de geschiedenis van de organisatie ten onrechte min of meer toegedekt. De GMvL was van stonde af aan een bolwerk van liberale heren, die zich aanvankelijk bijna vergeefs inspanden om een achterban te creëren. Rond 1875 werd dat probleem briljant opgelost: het uitvoerend werk werd naar de afdelingen verplaatst. Zo kon de hiërarchische structuur met bovenaan de welgestelde heren in tact blijven en het liberalisme als ideologische grondslag gehandhaafd, al moest men dan in links-liberale richting opschuiven en patronage van de overheid bepleiten. Toen men als gevolg van de hang naar de eigen zuil kort na 1900 de concurrerende roomse en christelijke zuilen op zijn pad vond, werd ijlings de dienstverlening uitgebouwd. Rond 1960 bleek dit een activiteit die zich bij uitstek leende voor privé-initiatieven. In 1994 leidde de uitholling van de oude organisaties tot opgaan in de Landbouwmaatschappij ZMO met belangenbehartiging als centrale doelstelling.

Een dozijn bijdragen, over onderwijs, voorlichting, ontginning, onwillige scholtenboeren, ongelukkige verkavelingsstructuren, de onverzettelijkheid van de Veluwse boer, de problemen rond landschap en milieu, vaak boeiend en met grote kennis van zaken geschreven, geeft nadere invulling aan dit patroon en laat zien hoe de band tussen organisatie en het agrarisch bedrijfsleven in sterk wisselende omstandigheden in stand bleef.

Node mist men slechts een samenvatting die de uitkomsten integreert en de specifieke kenmerken van de Gelderse landbouw en landbouworganisaties in het licht stelt. Ook al was Gelderland bijna ononderbroken een provincie waar de agrarische prestaties nauwelijks van de landelijke gemiddelden afweken, er waren meer mogelijkheden tot analyse dan in een journalistiek overzicht van H. Siemens worden aangestipt. In het bijzonder blijft men zitten met de vraag hoe het mogelijk was dat Gelderland zo perfect de ontwikkelingen van de nationale markten volgde en er tegelijk een heel bijzondere organisatie- en dienstenstructuur op na hield. De GMvL en de dienstverleners waren niet zonder feilen. Evenmin trok de markt alles tenslotte toch weer recht. Hun relatie was kennelijk gecompliceerd, maar naar de drijfveren mag de lezer gissen.

J.C.G.M. Jansen

E.A. Bik, D. Roos, *Kromsluiting in de ijzers. Uitspraken van de Raad van tucht (voor de koopvaardij) 1856-1909* (Amsterdam: De Bataafsche leeuw, 1995, 192 blz., *f* 53,-, ISBN 90 6707 370 9).

Het disciplinaire toezicht van de Nederlandse overheid op de vaderlandse koopvaardij ontwikkelde zich stapsgewijs. Tussen de jaren 1856 tot 1909 evolueerde deze supervisie van een controle op een correcte handhaving van de tucht aan boord van schepen tot een toezicht van regeringswege op de veiligheid van alle koopvaardijschepen en onderzoek van staatswege (dus onafhankelijk) naar de oorzaken van scheepsrampen. In hun boek behandelen de auteurs de institutionele

geschiedenis van respectievelijk de Raad van tucht (1856), de Raad van tucht voor de koopvaardij (1880) en (summier) de Raad voor de scheepvaart (1909). De hoofdstukken over het ontstaan van de Tuchtwet en de twee eerstgenoemde instituties worden gevolgd door samenvattingen van uitspraken van beide tuchtcolleges.

Het aannemen van de Tuchtwet in 1856 werd sterk bepaald door de goudkoorts die menig schepeling naar Californië en Australië aanzette tot desertie. Kamers van Koophandel en ge-

zagvoerders maanden de Minister van Justitie tot het vaststellen van wettelijke maatregelen die de deserties moesten beteugelen en een behoorlijke handhaving van de tucht mogelijk zouden maken. De Tuchtwet beschouwde desertie als misdrijf en ook medeplichtigheid aan desertie stelde de wet strafbaar. Kapiteins kregen met de wet middelen om hun gezag aan boord met harde hand te handhaven. Sancties varieerden van gagestraffen tot (krom)sluiting in de boeien gedurende drie dagen. De Raad van tucht kreeg als taak eventuele klachten over wangedrag en machtsmisbruik van kapiteins te onderzoeken. Met de veiligheid bemoeide de overheid zich nog niet.

Pas met de wijziging van de Tuchtwet in 1879 werd het beperkt mogelijk een onderzoek naar een scheepsramp in te stellen, namelijk alleen indien schipper, stuurman of machinist een zeeramp hadden veroorzaakt, waarbij dodelijke slachtoffers waren te betreuren. Een algemeen onderzoek van scheepsrampen, met publicatie van de uitkomsten, de vermoedelijke oorzaak en de uit het ongeval te trekken lering werd pas in juli 1909 mogelijk.

De opzet van het boek is helder. De achtergronden waartegen genoemde wetgeving en instituties tot stand kwamen, worden duidelijk uiteengezet, zonder tot een gortdroge juridische verhandeling te verworden. Wie behoefte heeft aan gegevens omtrent het institutionele kader van de toenmalige tuchtcolleges zal deze hoofdstukken dankbaar raadplegen. De samenvattingen van de uitspraken vormen een fraaie bloemlezing van de schaduwzijden van het zeemansleven: machtsmisbruik, drankmisbruik, tekorten aan voedsel en medicijnen, belediging, bedreiging, gebrek aan zeemanschap, verdrinking passeren de revue. Door de hoofdstukken institutionele geschiedenis af te wisselen met deze samenvattingen van de uitspraken van de Raad van tucht (voor de koopvaardij) heeft men getracht het boek vlot leesbaar te houden. De annotatie van het boek is goed, hoewel sommige noten wellicht beknopter hadden gekund of tot een op zichzelf staand artikel of aparte bijlage hadden kunnen worden bewerkt (bijvoorbeeld noot 109, 176-178). Het taalgebruik is verzorgd, hoewel soms wat ambtelijk. Voor de institutionele hoofdstukken is dit door de aard van het onderwerp soms onvermijdelijk, maar vooral de samenvattingen van de uitspraken hadden beeldender geschreven kunnen worden.

De bedoeling van het boek is minder duidelijk. De eenenveertig samenvattingen zijn volgens de auteurs behalve kleurrijk ook de meest kenmerkende voor deze periode. Helaas verzuimen zij uit te leggen wat deze uitspraken dan zo kenmerkend maakt. Wat onderscheidt deze uitspraken van de overige 171 uitspraken van beide colleges? Niet geheel duidelijk wordt welk doel deze samenvattingen dienen. Zijn zij slechts illustraties van het betoogde in de institutionele hoofdstukken? In dat geval had met minder voorbeelden kunnen worden volstaan. Nu bekruipt de lezer het gevoel in een havenkroeg te zijn aangeklampt door een oude kapitein die de ene anekdote na de andere vertelt en niet beseft dat zijn gesprekspartner staat te popelen om te vertrekken.

Moeten deze uitspraken misschien tot afgewogen conclusies leiden over het functioneren van de respectieve tuchtcolleges, het toenmalige zeemansleven of aard en zwaarte van de uitspraken? Voor een dergelijk onderzoek had het boek een geheel andere opzet dienen te krijgen. Deze niet gemotiveerde selectie laat zulke conclusies niet toe. Wilde men wellicht de handgeschreven en soms moeilijk te lezen uitspraken aan de vergetelheid onttrekken? In dat geval had men beter voor de uitgave van een

becommentarieerde bronnenpublicatie kunnen kiezen, waarin alle uitspraken zouden zijn opgenomen.

Ten slotte vind ik het jammer dat de auteurs hun onderzoek niet hebben uitgebreid naar de Raad voor de scheepvaart. Dat zou het boek nog waardevoller hebben gemaakt voor onderzoek naar het beleid van de overheid op het gebied van de veiligheid op zee.

D. Brongers

D.P. Dekkers, *Jozef Israëls, een succesvol schilder van het vissersgenre* (Dissertatie Universiteit van Amsterdam 1994; [S. 1.: s. n.], 1994, 456 blz., ISBN 90 9007029 X).

Jozef Israëls (1824-1911) probeerde zich aan het begin van zijn loopbaan te specialiseren in het deftige genre van de historieschilderkunst. Hij bewonderde Vernet en Delaroche, bij wie hij in Parijs enige tijd les nam; ook Ary Scheffer was een belangrijk voorbeeld. Zijn eigen pogingen op dit terrein werden echter maar matig gewaardeerd. De historiekunst vergde investeringen die voor een jonge schilder moeilijk waren op te brengen, en van de Nederlandse staat viel na 1848 weinig protectie te verwachten. Weldra verplaatste Israëls zijn aandacht naar eigentijdse onderwerpen. Het harde en onzekere bestaan van de vissers in Katwijk en Scheveningen leverde de gewenste dramatiek in een entourage van schilderachtige eenvoud. In 1856 vestigde hij zijn naam met 'Langs moeders graf'. Sedertdien bewoog zijn carrière zich vrijwel onafgebroken in stijgende lijn. Zijn stijl werd in de loop der jaren losser en schetsmatiger, maar hij bleef vasthouden aan dezelfde voorstellingswereld van door leed en zware arbeid gegroefde mannen en vrouwen, en aan dezelfde voorliefde voor in elkaar overvloeiende bruin- en grijstinten. De kopers, die hij behalve in Nederland eerst vooral in Engeland en Schotland vond, later ook in de Verenigde Staten en Duitsland, waren bereid voor deze werken enorme sommen te betalen. Bij zijn dood werd Israëls als een nationale grootheid herdacht. Niet lang daarna begon zijn reputatie te tanen, en inmiddels is er van zijn vroegere roem niet veel meer over.

Het proefschrift van Dieuwertje Dekkers behandelt leven en werk van Israëls als voorbeeld van een kunstenaarscarrière in het tijdperk van het expanderende kapitalisme. Israëls zag dat het kunstpubliek aan het veranderen was; hij vond een onderwerp waarvan hij wist dat het bij de nieuwe rijken in de smaak zou vallen, en hij trad hen met zakelijke argumenten tegemoet. Al snel bouwde hij een netwerk op van contacten met de internationale kunsthandel. Toen zijn werk eenmaal een weg had gevonden naar de collecties van enkele prominente verzamelaars, begonnen ook anderen het als een goede investering te beschouwen. In de loop der jaren wist Israëls zijn markt steeds verder uit te breiden. Ofschoon de kritiek hem niet altijd welgezind was, vond hij telkens nieuwe verdedigers die hij met zijn meningen bestookte. Zijn brieven, geschreven in een vermakelijk Engels en Duits van geheel eigen fabrikaat, laten zien hoe vasthoudend hij voor zijn belangen wist op te komen.

Om inzicht te krijgen in de mechanismen die in de tweede helft van de negentiende eeuw bijdroegen tot artistiek succes, maakt Dekkers gebruik van een combinatie van kunstsociologie en receptieonderzoek. Na een reeks hoofdstukken over Israëls' themakeuze, zijn relaties met de kunsthandel, de verzamelaars en de critici, volgt een catalogusgedeelte waarin zevenentwintig karakteristieke werken en hun geschiedenis in detail worden behandeld. Dit gedeelte heeft vooral documentaire waarde, maar het is, als poging tot een schifting van het omvangrijke oeuvre van Israëls, tevens een stap op weg naar rehabilitatie. De gangbare legende dat Israëls de groeiende vraag nauwelijks kon bijhouden en de schilderijen nog nat onder zijn handen vandaan liet trekken, weet Dekkers overigens te ontkrachten: de schilder was een te goed ondernemer om de markt door overproductie te bederven.

In veel traditionele kunstliteratuur verloopt het proces van erkenning grotendeels buiten de kunstenaar om. De artistieke begaafdheid is een autonoom gegeven, waarvoor vroeger of later waardering ontstaat, maar dat door de reacties die het ontmoet niet wezenlijk wordt beïnvloed. Dekkers toont aan, zoals dat ook meer en meer voor de Franse kunst uit deze periode gebeurt, dat er voor de kunstenaars allerlei mogelijkheden bestonden om sturend op te treden, en dat zij zich daarvan dikwijls scherp bewust waren. De triomfen die Israëls, en met hem andere leden van de Haagse School, in zijn tijd vierden hangen niet langer in het luchtledig. Dat is de grote verdienste van dit boek. Toch is het de vraag of het door Dekkers consequent aangehouden

materialistische standpunt niet tot een nieuwe eenzijdigheid leidt, en of het op den duur mogelijk is om, zoals hier bijna dogmatisch gebeurt, iedere biografische verklaring en ieder esthetisch oordeel buiten te sluiten.

Het beeld dat Dekkers van Israëls geeft als een schilder die met zorgvuldige berekening zijn carrière opbouwde, vertoont hier en daar scheuren. In de jaren 1870 raakte het anekdotische element in zijn werk nog verder op de achtergrond, en begon hij te schilderen op een manier die niet alleen breder, maar ook fletser en somberder was dan tevoren. Deze verandering is vaak gezien als een overgang van ‘realisme’ naar ‘naturalisme’. De kritiek was in het algemeen afwijzend. Toch hield Israëls vol. Waarom deed hij dit? Het is waar dat hij ook voor dit werk spoedig kopers vond, maar vanuit commercieel oogpunt was zijn stijlverandering een onnodig risico. Meer in het algemeen blijkt uit het vele materiaal dat Dekkers aandraagt, dat de kunstmarkt complexer was dan zij soms suggereert. Er was zelden een volledige overeenstemming tussen de ambities van de kunstenaar, de tentoonstellingsjury's, de kunsthandel en de kunstkritiek. Of Israëls in het bijzonder door joodse afnemers werd begunstigd, zoals Dekkers vermoedt, valt te bezien. Hier zou een vergelijking met het publiek van H.W. Mesdag, de andere internationale vermaardheid uit de Haagse School, nuttig zijn geweest. Ook hoeft het feit dat sommige verzamelaars hun collectie later met winst verkochten niet te betekenen dat zij van het begin af op speculatie uit waren.

De tekst is slordig afgewerkt. Een van de aardigste verschrijvingen is de plaats waar Dekkers over de Scheveningse vissers spreekt als ‘kunstbewoners’. Dit woord geeft precies aan wat het probleem was in de verhouding van Israëls tot zijn onderwerp. Dekkers laat zien hoe al eerder in de negentiende eeuw in de reisliteratuur en de volkskunde een voorstelling werd opgebouwd van de Noordzeevissers als een levende bezienswaardigheid. Op den duur raakte het pittoreske aspect vermengd met sociale verontwaardiging. Heijermans' *Op hoop van zegen* (dat Dekkers niet noemt) is het eindpunt van deze ontwikkeling. Het is duidelijk dat Israëls op soortgelijke gevoelens een beroep deed. Was dit uitsluitend om er munt uit te slaan? Volgens sommige critici legde hij teveel nadruk op sociale ellende, volgens anderen te weinig. Dekkers wijst met recht op de Nederlandse voorkeur voor huiselijke taferelen als ingrediënt van Israëls' roem. Een beschouwing over de veranderende waardering van Rembrandt in de late negentiende eeuw had echter niet mogen ontbreken. Zonder twijfel was de veronderstelde overeenkomst met Rembrandt destijds een van de grote aantrekkelijkheden van Israëls' oeuvre; en andersom werpt zijn werk licht op de manier waarop Rembrandt toen werd begrepen.

De vraag wat Israëls heden ten dage kan betekenen, wordt door Dekkers in het midden gelaten. Slechts éénmaal spreekt zij over een van zijn schilderijen, het vroege ‘Langs moeders graf’, als ‘indrukwekkend’. Aan het slot van het zesde hoofdstuk vergelijkt zij hem met Millet, en constateert: ‘De waardering voor Millet is reeds jaren teruggekeerd, die voor Israëls laat nog even op zich wachten’. Nu zijn er allerlei redenen om Millet als een groter kunstenaar te zien, en Israëls eerder gelijk te stellen met genreschilders zoals Jules Breton. Maar wil Dekkers deze herwaardering ook werkelijk? Op dit punt is er een ambivalentie die zij in haar boek niet oplost.

W.E. Krul

H. de Liagre Böhl, *Met al mijn bloed heb ik voor u geleefd. Herman Gorter 1864-1927* (Amsterdam: Balans, 1996, 559 blz., *f*85,-, ISBN 90 5018 501 0).

Herman Gorter leeft voort in zijn poëzie en de essentie van zijn bestaan is gelegen in zijn dichterschap. Die boodschap is in de titel van de biografie vervat en ze wordt herhaald in de

opening, een lang fragment uit het gedicht *Pan* uit 1912. Daarin beweert de dichter dat de liefde voor vrouwen en het werken aan het heil der mensen voor hem emanaties zijn van de poëzie. Böhl construeert het levensverhaal van Gorter als poëet, socialist en minnaar met grote consistentie rond die opvatting.

Over Gorters jonge jaren horen we weinig. Na dertien bladzijden is hij al 19 jaar en na vijftig van de zeshonderd bladzijden zit ruim een derde van Gorters leven er al op en heeft hij zijn *Mei* gepubliceerd, het werk waar in het levensverhaal steeds op teruggegrepen wordt. De ontwikkeling van Gorters dichterschap wordt uiterst minutieus gevolgd, tot op het laatste gedicht.

De tweede verhaallijn is die van Gorter als politiek activist. Die loopbaan begon in 1897 met Gorters toetreden tot de SDAP, tegelijk met zijn vrienden Henriëtte en Rik Roland Holst. Hij zou in die partij als propagandist en als één der leiders van de linkse oppositie een opvallende en omstreden plaats innemen. In 1909 trad hij met zijn mede-Tribunisten uit de partij. In de kleine SDP, de voorloper van de CPH, speelde hij af en toe een belangrijke rol. Internationale bekendheid kreeg Gorter als linkse opposant tegen Lenin en diens bolsjewieken. Op het laatst van zijn leven bewoog Gorter zich in kringen van de sektes der raden-communisten, die elkaar nog bij zijn crematie bestreden.

Als derde lijn in Gorters leven, zoals beschreven door Böhl, was er de verhouding tot vrouwen en waren er de relaties met hen. Hij trouwde na druk van zijn heftig aanbeden moeder met de bemiddelde Wies Cnoop Koopmans. Zijn huwelijkstrouw was niet groot. Zijn twee langdurige minnaressen, Ada Prins en Jenne Clinge Doorenbos, ontmoetten elkaar voor het eerst in het crematorium: de eerste was niet op de hoogte van het jarenlange bestaan van de tweede in Gorters leven.

Over Gorter als persoon is Böhl scherpzinnig en uitgesproken in zijn oordelen. Hij wordt geportretteerd als levenslustig en zeer eerzuchtig sportman: hij behoorde tot de eerste en beste cricketers in Nederland, hij voetbalde, fietste, roeide en was bergbeklimmer. Ook zijn ogenschijnlijke spontaniteit en zijn hartelijkheid komen naar voren, naast zijn hardheid en geslotenheid wanneer vrienden in de literatuur en de politiek andere keuzen maakten dan hij deed. Zijn kortdurend optreden als leraar klassieke talen blijkt ronduit een mislukking. Hij interesseerde zich niet voor zijn leerlingen, sloeg ze en las liever een roman voor de klas, terwijl zij werkten. Ook de politicus Gorter komt er bij Böhl niet goed af. Als vertolker van andermans denkbeelden was hij een begeesterd en inspirerend spreker, maar hij was gespeend van elk tactisch inzicht. Zijn inzet voor de verschillende groeperingen die hij aanhing was daarbij nogal afhankelijk van zijn poëtische en amoureuze werkzaamheid.

In Gorters ontwikkeling als socialist, maar ook als dichter toont Böhl aan hoezeer deze afhankelijk was van ‘leermeesters’. Achtereenvolgens waren het Alphons Diepenbrock en Lodewijk van Deyssel voor zijn ontwikkeling als dichter en Frank van der Goes, Karl Kautsky en Anton Pannekoek voor zijn ontwikkeling als socialist. Ook de invloed van auteurs als Schopenhauer, Wagner en vooral Nietzsche en Spinoza laat Böhl duidelijk zien. Verrassend is de analyse van de complexheid van de Balder-figuur in *Mei.* Böhl haalt in hem het dionysische naar voren, dat ook in de *Verzen* en in *Pan* doorklinkt en weer terugkomt in de postuum gepubliceerde gedichten. *Pan* en het late werk slaat Böhl duidelijk hoger aan dan de meeste kenners en lezers. Böhl wijkt daarmee af van de gangbare visie, dat Gorters dichterschap

verpieterde na zijn aantreden als politiek activist. Maar voor zijn beeld van Gorter als groot man heeft Böhl het ‘grote dichterschap tot het einde’ nodig.

De biografie vangt aan met een aanhaling uit Jan en Annie Romeins *Erflaters van onze beschaving*. Böhl betuigt instemming met hun stelling dat Gorter één van degenen was, die ‘zozeer boven het gemiddeld Nederlandse uitstaken, dat hun leven en werk beschouwd mag worden als een bijdrage van de Nederlandse tot de Europese beschaving’. Dat laatste lijkt voor

Gorter, na het verschijnen van deze levensbeschrijving, problematisch. Want wat is dan wel die bijdrage geweest? Daarover zwijgt de biografie. Als dichter reikte zijn bekendheid nauwelijks over de landsgrens en als activist heet hij bij Böhl met zoveel woorden 'mislukt'.

Het boek is fraai gedrukt, wat stroef geschreven en grauw geïllustreerd. Helaas ontbreekt bij vele passages en citaten de bewijsplaats, waardoor lang niet altijd duidelijk is waar de feiten eindigen en de speculatie begint. Gorter is ons zeker nader gekomen, maar zijn figuur heeft wel aan aantrekkelijkheid ingeboet.

Homme J. Wedman

C. Bordewijk, J. Moes, *Van bioscoopkwaad tot cultuurgoed. Honderd jaar film in Leiden* (Leidse historische reeks XI; Utrecht: Matrijs, 1995, 108 blz., *f*29,95, ISBN 90 5345 079 3).

In 1995 werd het honderdjarig bestaan van de film herdacht vanaf het moment van de eerste projectie voor betalend publiek door de gebroeders Lumière in het Parijse café Salon Indien op 28 december 1895. Het jubileum was aanleiding voor een hele rij van festivals en publicaties, waaronder dit boek uit de Leidse historische reeks. Voor het onderzoek was de in 1993 opgerichte werkgroep 'Leidse bioscoopgeschiedenis' vooral aangewezen op de plaatselijke dagbladen als bronnenmateriaal, omdat de grote brand in het Leidse stadhuis in 1929 veel van de relevante bedrijfs- en overheidsarchieven verloren deed gaan. Na systematische verwerking van de dagbladgegevens, werd gericht additioneel bronnenonderzoek verricht. Het enthousiasme van de werkgroep klinkt door in de stortvloed van gedetailleerde gegevens. Deze opsomming van feitjes en citaten is zeker onderhoudend, maar mist reflectie en analyse. Het blijft voornamelijk bij het opschrijven van archiefgegevens in verhaalvorm. Hoewel af en toe gerefereerd wordt aan andere Nederlandse steden lijkt Leiden daardoor in de bioscoopontwikkeling alleen te staan.

Na een inleiding over honderd jaar film wordt het boek chronologisch opgedeeld. Hoofdstuk 1 (15-35) 'Van kinematograaf tot bioscooptheater 1897-1927' beschrijft de branche-ontwikkeling van de rondreizende voorstelling met korte filmpjes tot de eerste vaste Leidse bioscoop in 1909. Met het oog op de boektitel wordt de 'staatscommissie voor het bioscoopgevaar' genoemd, maar ook de variéténummers van nationale artiesten als Lou Bandy op de Bühne vóór het witte doek.

De film als troost in barre tijden of als propagandamiddel van de Duitse bezetter komt aan bod in hoofdstuk 2 'Bloei van de bioscopen in crisis en bezettingstijd 1927-1945' (37-71). De ontwikkeling van de geluidsweergave en het overwinnen van andere technische problemen worden in detail besproken, zo ook de glorietijd van de Nederlandse film in de jaren dertig met de Nederlandse filmdiva Annie Bos. De verplichte Duitse films worden behandeld en het ingrijpen van de bezetter in de leiding van de bioscopen. Jammer genoeg is noch in dit noch in het volgende hoofdstuk terug te vinden wat er van de onteigende joodse eigenaren Van Kleeff en Bamstijn geworden is.

In het derde hoofdstuk ‘Consolidatie, verval en behoud van cultuurgoed 1945-1995’ (73-102) worden de filmschaarste van vlak na de oorlog, de zware concurrentie met de tv vanaf eind jaren vijftig, de sexfilms van de jaren zeventig en de inzet voor het behoud van cultuurgoedbioscoop Trianon in de jaren negentig beschreven.

Minutieus wordt, door het hele boek, de manier van adverteren nagegaan, zoals de ‘opmerkelijke publiekswerving bij de film “De Bakvisch” in 1939: “Aan alle Leidsche Bakvisschen en zij, die zich niet alleen qua leeftijd, maar ook qua levenslust en zonnig karakter tot de bakvisch-

klasse rekenen, deelen wij mede, dat deze dames Vrijdagavond a.s. gratis toegang tot ons theater hebben"' (57). Daarnaast is er in elk hoofdstuk aandacht voor de programmering (van een avondvullend programma met verschillende films naar twee of drie voorstellingen per avond), de inrichting van de bioscoopzalen en foyers, en de exploitanten met hun beleid. Deze steeds terugkerende thema's bieden de gelegenheid de ontwikkeling van de Leidse bioscopen op de voet te volgen. De mooie illustraties dragen daar ook toe bij. Als inventarisatie voor de geschiedenis van de Leidse bioscopen is de publicatie zeker geslaagd. Het boek sluit af met een notenapparaat en een bibliografie.

Lianne Damen

A. de Knecht-van Eekelen, J.F.M. Panhuysen, G. Rosenbusch, ed., *Door het menschelijke vleesch heen. 100 Jaar radiodiagnostiek in Nederland 1895-1995* (Pantaleon reeks XVI; Rotterdam: Erasmus publishing, 1995, 408 blz., *f*69,50, ISBN 90 5235 081 7).

Door het menschelijke vleesch heen geeft een overzicht van honderd jaar radiologie en radiodiagnostiek in Nederland. Praktisch alle gebruiksmogelijkheden die door de medische wereld in de afgelopen honderd jaar van de meest beroemde vinding van Röntgen zijn gevonden, passeren de revue. Zoals in het voorwoord terecht wordt opgemerkt, is de moderne geneeskunde zonder röntgenstralen ondenkbaar. Omdat het in 1995 honderd jaar geleden was dat deze straling werd ontdekt, besloot de Nederlandse Vereniging voor radiologie, met haar 95 jaar overigens 's werelds oudste vereniging van medische gebruikers van röntgenstraling, dan ook tot de uitgave van deze publicatie.

Na een kort inleidend hoofdstuk over de stand van de natuurkunde in Nederland rond 1895, behandelt het boek allereerst het werk en leven van W.C. Röntgen (1845-1923). In 1995 werd namelijk niet alleen de honderdste verjaardag van de vondst van de röntgenstralen gevierd, maar was het tevens honderdvijftig jaar geleden dat Röntgen geboren werd. De schrijvers beschouwen dit als een niet te verwaarlozen gegeven. Gezien het feit dat Röntgen zeventien jaar van zijn jeugd doorbracht in Nederland en hij de rest van zijn leven nauwe betrekkingen onderhield met dit land, voelden de schrijvers zich verplicht om de ontdekker van de 'x-stralen' op een bijzondere wijze te eren. Gezien het feit dat Röntgen in Nederland niet de kans kreeg om te studeren aan een universiteit - hij werd te licht bevonden voor de Utrechtse Universiteit - en al zijn successen behaalde in Duitsland, lijkt mij deze beweegreden er enigszins met de haren bijgesleept. Vervolgens wordt in vogelvlucht diens gehele leven en natuurlijk speciaal zijn ontdekking van de 'x-stralen' beschreven.

De overige hoofdstukken van *Door het menschelijke vleesch heen* kunnen op verscheidene manieren worden gelezen. Allereerst doorloopt het boek in enkele hoofdstukken de ontwikkelingen die de röntgenologie in Nederland en in Nederlands-Indië doormaakte van 1895 tot op heden. Deze geschiedenis wordt afgesloten met een vooruitblik op toekomstige ontwikkelingen in de radiodiagnostiek.

Deze chronologische geschiedenis wordt enkele malen onderbroken door hoofdstukken waarin verscheidene kopstukken uit de Nederlandse röntgenologie voor het voetlicht treden. Zo wordt het Nederlandse pionierswerk van J.K.A. Wertheim Salomonson uit de doeken gedaan, en diens initiatief tot de oprichting van de Nederlandsche Vereeniging voor electrotherapie en radiologie. Ook aan het reilen en zeilen van deze vereniging wordt overigens een hoofdstuk gewijd. De tweede grote pionier uit de röntgenologie wiens leven wordt besproken, is A. Bouwens. Vele uitvindingen op het gebied van de röntgen-apparatuur kwamen onder zijn lei-

ding tot stand. De röntgenoloog B.G. Ziedses des Plantes, wiens werk in een derde hoofdstuk wordt besproken, heeft bijdragen geleverd op vele terreinen van de radiologie. Hij stond aan de wieg van de planigrafïe, de methode die verborgen structuren in het menselijk lichaam zichtbaar kon maken. De laatste beroemde radioloog die een apart hoofdstuk aan zich gewijd ziet, is G.J. van der Plaats, onder meer bekend als schrijver van het standaardwerk *Medische Röntgentechniek*, dat door vele generaties laboranten en radiologen is gebruikt bij hun opleiding.

Een derde lijn die door het boek loopt, naast de geschiedenis en de afzonderlijke biografieën, wordt gevormd door de korte stukjes waarmee de hoofdstukken worden afgesloten. Hoewel niet als zodanig aangegeven, kunnen deze verhalen als afzonderlijke hoofdstukjes worden beschouwd. Elk van deze verhalen geeft min of meer een beeld van de röntgenologie in een bepaald tijdvak. Zo wordt onder meer de eerste proefneming met de 'Röntgen'sche stralen' beschreven.

Het boek bevat voorts een lange rij van korte biografieën (gemiddeld twee per bladzijde) van leden van de Nederlandse Vereniging voor radiologie die een belangrijke bijdrage hebben geleverd aan de toepassing en kennis van de radiologie en radiodiagnostiek. Het werk heeft geen notenapparaat maar wel een bibliografie en een register op namen en onderwerpen.

Over het geheel bezien kan gesteld worden dat *Door het menschelijke vleesch heen* een prachtig staaltje van doorwrochte medische geschiedenis is. Hierin ligt volgens mij evenwel tevens direct het probleem van een dergelijke vorm van geschiedschrijving. Een leek, dat wil zeggen een niet-medisch onderlegd persoon, zal het ongetwijfeld een prachtig boek vinden en er enkele boeiende stukken in kunnen ontdekken, maar zal bij gebrek aan de benodigde voorkennis, veel van het werk noodgedwongen links moeten laten liggen. Daardoor laten de schrijvers een kans voorbijgaan om een deel van de medische wereld inzichtelijker te maken voor de geïnteresseerde lezer en leek.

Hans van Krevel

M. van der Heijden, B. Kempers, *Strijd in overleg. 100 Jaar beeldvorming over arbeid, arbeider en vakbeweging* (Serie wetenschappelijke publikaties VII; Amsterdam: Welboom, 1995, 109 blz., *f*26,50, ISBN 90 71667 15 4).

Vormgeving neemt in onze moderne maatschappij een vooraanstaande plaats in. Zelfs de HEMA heeft voor 'design' gekozen. En terecht, want waarom mogen huishoudelijke voorwerpen er niet fraai en goed ontworpen uitzien? Veel moeilijker is het om belangenbehartiging zoals de vakbeweging die biedt, vorm te geven. Actiefoto's, affiches, tekeningen en een enkel emotioneel geladen beeld zoals de Dokwerker willen nog wel lukken, maar een echte etalage die de aandacht van het publiek weet te trekken en duidelijk maakt dat in een zeker gebouw een vakbond is gevestigd met bepaalde 'producten', ken ik niet. Toch zou daarvoor naar mijn mening eens een serieuze prijsvraag moeten worden uitgeschreven. Ook de auteurs van dit boek, die de beeldvorming van de Nederlandse vakbeweging van begin tot heden in kaart hebben gebracht, menen dat de 'visuele communicatie' van de hedendaagse

vakbeweging verbetering behoeft. In elk geval zijn zij over de vooroorlogse vakbeweging beter te spreken en vinden zij het opvallend hoezeer de vakbeweging ‘na de oorlog moeite had met de voortzetting, aanpassing en vernieuwing van haar beeldvorming en met het aangaan van een creatieve wisselwerking met de nieuwe professionele deskundigen inzake beeldvorming, communicatie en cultuur’ (10). Discussie hierover achten zij ‘geen overbodige luxe’ en met hun boek willen zij hieraan een bijdrage leveren (8). De goede bedoelingen zijn duidelijk en de auteurs bieden

ook een nuttig overzicht voor wie iets wil weten over de ontwikkeling van de vormgeving van de vakbeweging. Voor het bedoelde debat is het echter de vraag of de gekozen opzet wel zo zinnig is. Het boek volgt nu de chronologie van de vakbeweging na. Eerst komen de vaandels, daarna het beroemde ANDB-gebouw in Amsterdam (de 'Burcht' van Henri Polak), Albert Hahn, de gebouwen van het vooruitstrevende NVV (waarbij Polak in 1928 de opening van Zonnestraal totaal negeerde omdat het Nieuwe Bouwen van J. Duiker hem te modern was), wat later gevolgd door de gebouwen van de confessionelen, dan de oorlog, de Eenheidsvakcentrale, de vakcentrales in de jaren vijftig, en de jaren zestig en zeventig waarin het jongerenprotest ook de vormgeving van de vakbeweging beïnvloedde, enz. Dit heeft mij teveel opsommerigs waarbij de hoogtepunten verloren raken tussen het vele andere dat ook in kaart gebracht moest worden. Was het niet zinniger geweest om die grote lijn in een hoofdstuk en de details in bijlagen onder te brengen en vervolgens een aantal successen en mislukkingen van communicatie, al dan niet eerlijk verdeeld over de verschillende stromingen in de vakbeweging, te analyseren en te verklaren? Waarom spraken die verbeeldingen wel of niet aan? En welke aandeel had de vakbeweging in dat succes of die mislukking? Nu blijft het betoog teveel aan de geschiedenis van de vakbeweging hangen en maakt het boek voor een actuele discussie onvoldoende duidelijk onder welke voorwaarden visuele communicatie van de vakbeweging goed kan gedijen. Het boek had dan ook niet hoeven eindigen met de twintig regels overbodige aanbevelingen die het nu ontsieren ('ga goed voorbereid een creatieve dialoog aan met externe deskundigen', of: 'Voordat u oude elementen afschaft, zorg voor goede nieuwe'). Het is ten onrechte dat in dit boek, waarin men zeker iets wil en kan naslaan, geen register is opgenomen. Ook is het jammer dat de lay-out van de serie het kennelijk niet toeliet de illustraties in dit boek over visuele communicatie beter tot hun recht te laten komen.

Bob Reinalda

M. Smits, *Boeren met beleid. Honderd jaar Katholieke Nederlandse boeren- en tuindersbond, 1896-1996* (Dissertatie Nijmegen 1996, KDC bronnen en studies XXVII; Nijmegen: Valkhof pers, 1996, 327 blz., *f*69,-, ISBN 90 5625 004 3).

1896 was een belangrijk jaar in het landbouworganisatiewezen. In Gelderland, Limburg, Noord-Brabant en Noord-Holland gingen boerenbonden van start. Tevens werd gewerkt aan de oprichting van een Nederlandse Boerenbond, waarvan de KNBTB het resultaat was. De honderd jaar uit de titel heeft echter symbolische betekenis, de bond heeft deze periode net niet meer volgemaakt en is op 1 januari 1995 opgenomen in de Land- en tuinbouw organisatie Nederland (LTO).

Smits beschrijft de ontwikkeling van de KNBTB chronologisch aan de hand van een aantal thema's: de relaties tussen de provinciale boerenbonden die de KNBTB een geweldige interne dynamiek gaven; de KNBTB temidden van haar diensten, commissies en stichtingen; de relatie van de KNBTB tot de Nederlandse politiek en uiteraard de telkens hernieuwde formulering van de eigen identiteit.

Het boek is niet alleen interessant voor hen die zich bezighouden met de Nederlandse landbouw in de twintigste eeuw, maar heeft ook het een en ander te bieden over verzuiling en ontzuiling. De boerenorganisatie vestigde een duurzame relatie tussen de agrarische sector en de RKSP, de naoorlogse-KVP en CDA. Deze katholiek-agrarische alliantie is in hoge mate bepalend geweest voor een institutionele ordening van de landbouw en een lange tijd trouwe katholieke achterban.

In het agrarische landschap was de KNBTB vaak gezichtsbepalend en ontwikkelde zij intensieve banden met het ministerie en de politiek. Ze bracht een aantal ministers van landbouw voort, maar nog veel meer politici en belangrijke ambtenaren. Zo'n soort positie deelde ze met een protestants-christelijke en een neutrale zusterorganisatie. Tussen de organisaties en de minister werden diverse afspraken gemaakt die de bestaanszekerheid van de boerengezinnen moesten bevorderen en later ook de belangen van de Nederlandse landbouw bij de EEG. De KNBTB werd hierdoor mede verantwoordelijk voor het beleid en verdedigde dit ook ten opzichte van de eigen achterban. Zelfs, zoals begin jaren 1970, toen veel boeren ontevreden raakten over het Brusselse prijsbeleid. De KNBTB kanaliseerde lange tijd met succes het opborrelende verzet van onafhankelijke actiecomités, maar slaagde daar allengs minder in. Voor veel boeren werd het Landbouwschap meer een verlengstuk van de Haagse politiek, dan een podium van de eigen organisatie. Maar of de KNBTB hierdoor nu meer of minder werd geraakt dan haar zusterorganisaties, vermeldt Smits niet.

De KNBTB is sterk geworden in een veelheid aan facilitaire activiteiten. Smits karakteriseert de bond met het wat modieuze managementbegrip ‘netwerkorganisatie’. Echter de laatste decennia heeft de KNBTB veel van de door haar in het leven geroepen diensten en instellingen afgestoten. Sinds 1980 is ze in het defensief. De directe betrokkenheid van de bond bij de totstandkoming van het landbouwbeleid heeft ingeboet. De voortgaande liberalisering van de Europese landbouw, de overschotten, het voor de sector pijnlijke mestbeleid, betekenden een minder succesvolle lobby. Het ministerie wenste soms geen overleg vooraf, maar vrije handen; de agrarische sector kwam niet tot eensgezinde standpunten en liep achter de ontwikkelingen aan. De mogelijkheden van belangenbehartiging raakten begrensd, zo vat de auteur samen. Dit leidde enerzijds tot een dalend ledental en de noodzaak tot een hernieuwde krachtenbundeling met de zusterorganisaties in de LTO-Nederland. Anderzijds, en daar is Smits minder expliciet over, tot meer onafhankelijk opererende boerenactiegroepen.

Smits' boek dient twee heren: de KNBTB en de wetenschap; immers de studie verscheen niet alleen als gedenkboek, maar ook als dissertatie. Ik vind de combinatie hier niet helemaal geslaagd. Ondanks het gebrekkige oud-archief van de KNBTB heeft Smits wel veel nieuwe informatie op tafel gelegd. En ook gegevens uit bekende bronnen leiden juist door hun onderlinge combinatie tot nieuwe kennis over het katholieke en agrarisch krachtenveld. Het boek biedt een tamelijk complete organisatiegeschiedenis: de leden, de handelingen en de gesprekspartners van de KNBTB komen aan bod, maar een bespiegeling van het beschrevene in meer theoretische termen blijft uit. Zo mis ik een systematische reflectie op het begrip ‘netwerkorganisatie’ en wat dit voor kracht of zwakte aan de KNBTB heeft gegeven. Ook blijft een beschouwing uit over de betekenis van de KNBTB in het proces van verzuiling en ontzuiling.

Smits heeft vooral de ruimte genomen voor het verhaal. De bladzijden dragen veel tekst, maar zijn door de kolommen, de vele illustraties en de kadertjes met biografietjes niet werkelijk overladen. Het is daarmee toch vooral een fraai, helder en informatief gedenkboek geworden.

Maarten Duijvendak

H. Wijfjes, met medewerking van E. Smulders, ed., *Omroep in Nederland. Vijfenzeventig jaar medium en maatschappij, 1919-1994* (Zwolle: Waanders, 1994, 400 blz., *f*65,-, ISBN 90 400 9708 9); E.J. Borsboom, B. Hogenkamp, *Radio in beeld. Nederlandse omroepfilms, 1931-1955* (Amsterdam: Stichting film en wetenschap, Audiovisueel archief, 1994, 148 blz., *f*20,-, ISBN 90 70224 26 7).

Met het verschijnen van het rapport van de Commissie publieke omroep (beter bekend als de Commissie Ververs) in juni 1996 is definitief duidelijk geworden dat het op verzuilde leest geschoeide omroepbestel in Nederland zijn langste tijd heeft gehad. De symbolische betekenis van de publicatie van *Omroep in Nederland. Vijfenzeventig jaar medium en maatschappij*, het eerste echte overzichtswerk van de Nederlandse publieke omroep, is daarmee nog groter geworden dan zij op het moment van verschijnen in november 1994 al was: het startschot voor gestructureerd historisch onderzoek naar de werkelijke maatschappelijke betekenis van wat er in de loop van de afgelopen vijfenzeventig jaar in Hilversum allemaal voor ons in elkaar werd gedraaid klonk in een geluidsdecor waarop de zwanenzang van de vermolmde publieke omroep te horen is. Het elfde en laatste hoofdstuk van *Omroep in Nederland* van de hand van communicatiewetenschapper en voormalig NOS-beleidsmedewerker Jo Bardoel met de veelzeggende titel 'Om Hilversum valt geen hek te plaatsen' zou als een necrologie gelezen kunnen worden. De komst van de commerciële omroep in de jaren tachtig ontnam de publieke omroepverenigingen hun exclusiviteit, de mede onder invloed van diezelfde publieke omroep in gang gezette maatschappelijke ontwikkelingen als secularisering en ontzuiling hadden het eens zo stevige verzuilde fundament al eerder ondergraven.

Door het zo te stellen wordt echter al te licht meegezongen in het koor dat de omroepgeschiedenis in Nederland vooral wil zien als de geschiedenis van de omrop*politiek*. Die gefixeerdheid is een gevolg van het gegeven dat het Nederlandse omroepbestel altijd sterk werd geassocieerd met de verzuilde maatschappelijke ordening. Niet voor niets sprak men vaak over 'omroepzuilen' daar waar omroepverenigingen werden bedoeld. Het bestuderen van de omroepgeschiedenis biedt echter heel wat meer perspectieven, en het is Huub Wijfjes, die de redactie van *Omroep in Nederland* verzorgde, goed gelukt een staalkaart van omroephistorisch onderzoek samen te stellen. Beginnend met een beschouwing van Frank van Vree over de cultuur-historische inbedding van de omroeppraktijk in de zich snel moderniserende Nederlandse samenleving in het tweede kwart van de twintigste eeuw, zijn er bijdragen van Wijfjes zelf over de hoogtijdagen van de Nederlandse radio vanaf de eerste uitzending in 1919 tot aan de snelle opkomst van televisie begin jaren zestig, van Jan Bank over de januskop van het medium televisie ('Massaal aanschouwde men het nieuwe medium waaruit vertrouwde geluiden klonken, nu met beelden erbij. Maar er was ook veel dat minder vertrouwd aandeed en daardoor voor beroering zorgde'), van Mel van Elteren over de belangrijke rol van het medium radio als aanjager van omroepvernieuwingen in een tijd dat televisie de radio als belangrijkste medium al had overvleugeld, van Henri Beunders over de televisie als nieuwsmedium, van wijlen Ben Manschot over de 'bestelondermijnende' rol van amusement binnen de programmering van de Nederlandse publieke omroepen, van Sonja de Leeuw over de 'identiteitsgerichte' dramaprogrammering van de publieke omroepen ('Anders dan bij amusement toont het Nederlandse televisiedrama de pluriformiteit van het omroepbestel in volle glorie'), van wederom Huub Wijfjes die - nu samen met Eric Smulders - schrijft over de symbiose tussen sport en omroep (waarbij moet worden aangetekend dat de door beide auteurs in 1994 nog geconstateerde 'onaantastbare monopoliepositie' van de NTS/NOS inmiddels in een ander daglicht is komen te staan), van Kees van der Haak over schoolradio en -televisie, van Wim Knuist over de rol van radio en televisie in en op het dagelijkse

leven van mensen, en tenslotte het afsluitende artikel van Jo Bardoel over de moeizame omroepmodernisering dat al eerder werd besproken.

Voorwaar, een brede waaier van onderzoek waarin op alle mogelijke manieren wordt ingegaan op de dwarsverbanden tussen de maatschappij en het instituut omroep. Ook de programma's zelf komen er op zich niet bekaaid af. Het boek is weelderig geïllustreerd met een enorme hoeveelheid foto's uit de omroepgeschiedenis, waarbij met name de teksten die de foto's bege-

leiden ingaan op inhoud en betekenis van individuele radio- en televisieprogramma's. Wel is duidelijk dat historisch onderzoek waarbij de programma's als uitgangspunt fungeren, nog in de kinderschoenen staat. Het is te hopen dat *Omroep in Nederland* een aanzet tot dit onderzoek kan geven. Aan een totaal ander aspect van de geschiedenis van de Nederlandse omroepcultuur wordt aandacht besteed in het door de Stichting Film en Wetenschap (sinds 1 januari 1997 opgenomen in het Nederlands Audiovisueel Archief) uitgegeven boekje *Radio in Beeld. Nederlandse omroepfilms, 1931-1955.* In het pre-televisietijdperk wendden de omroepverenigingen zich tot het medium film bij hun pogingen de aanhang te versterken. De omroepverenigingen - vooral de NCRV, spreekbuis van de bevolkingsgroep die bekend stond om haar doorgaans kritische houding tegenover de verschijnselen film en bioscoop - maakten graag gebruik van dit documentaire en dramatische medium teneinde het gewenste 'zelfbeeld' te kunnen uitdragen. In een tweetal artikelen geven samenstellers Edward Borsboom en Bert Hogenkamp een inkijk in zowel de wijze waarop de eigen omroepvereniging was georganiseerd en hoe het bedrijf functioneerde, als in de massabijeenkomsten - landdagen en zomerfeesten - die de omroepverenigingen met de regelmaat van de klok belegden en die zo typisch zijn voor de vergader- en toogdagcultuur uit de hoogtijdagen der verzuiling. Borsboom geeft in 'Radio's Glorie. Filmpropaganda door de Nederlandse omroepen, 1931-55' een overzicht van de filmondersteunde propaganda-activiteiten. Naar zijn oordeel laten bepaalde sociale en mentale ontwikkelingen, zoals de opkomst van een steeds kritischer achterban, zich uit de door hem besproken films goed aflezen. Bert Hogenkamp weerlegt in zijn artikel '"In dienst van den grooten Zender". Orthodox-protestantse opvattingen over film en de filmpropaganda van de NCRV' het idee als zou de protestants-christelijke zuil in Nederland te allen tijde zijn gekenmerkt door een mijdende houding ten opzichte van het medium film. De 'Omroep met den Bijbel' bracht met haar propagandafilms in praktijk wat diverse protestants-christelijke auteurs altijd al beweerd hadden: film is 'een schoone uitvinding' die veel goeds zou kunnen bewerkstelligen. Broedplaats voor zonde was de bioscoop, en door haar films bewust niet als kunst maar als propaganda te afficheren, door angstvallig de bioscoop als vertoningsplaats te vermijden en door de filmprojectie tijdens propaganda-avonden zorgvuldig in te bedden in een bij de achterban bekend ritueel van preek en samenzang nam de omroep haar criticasters uit eigen kring de wind uit de zeilen.

Met de opgenomen filmografie, bevattende de formele en inhoudelijke beschrijvingen van alle tussen 1931 en 1955 in opdracht van Nederlandse omroepverenigingen gemaakte opdrachtfilms, geeft *Radio in beeld* letterlijk een beeld van een omroepcultuur die met de komst van de televisie in de jaren zestig al tot de voltooid verleden tijd behoorde.

Pim Slot

A. Goedhart, *Weerzien met Indië en Indonesië. Herinneringen aan wat wel en niet verloren ging* (Amsterdam: Albini, 1995, 203 blz., ISBN 90 6714 059 7).

Memoires en (auto)biografieën van vooraanstaande Nederlandse ondernemers zijn tegenwoordig geen zeldzaamheid meer. Recent trokken de herinneringen van oud-Philips-topman Wisse Dekker nog veel aandacht. Dat de hier te bespreken memoires vrijwel onopgemerkt gebleven zijn, zegt al iets over het lot dat het voormalige koloniale bedrijfsleven ten deel gevallen is. Adriaan Goedhart was van 1977 tot 1981 president-directeur van de Verenigde HVA Maatschappijen, de opvolger van de Handelsvereeniging Amsterdam. De HVA werd in 1879 opgericht en ontwikkelde zich in de eerste decennia van deze eeuw tot de grootste cultuurmaatschappij van het toenmalige Nederlands-Indië. Voor de Tweede Wereldoorlog behoorde zij tot de meest solide fondsen van de Amsterdamse effectenbeurs. Onder beleggers was zij minstens zo be-

kend als Philips. De HVA bestaat, zij het verschillende faillissementen verder, nog steeds en houdt zich voornamelijk bezig met consultancy en management-projecten op het gebied van tropische landbouw- en voedingsproducten, in nauwe samenwerking met de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking. Kort na het eeuwfeest in 1979 moest zij haar hoofdkantoor aan de Amsterdamse Nieuwezijds Voorburgwal verkopen, enkele jaren later verloor ze haar beursnotering. Goedhart heeft over de ondergang van de oude HVA gepresideerd. Hoewel de lezer kan raden wat de oorzaak van die ondergang was, is Goedhart daar in zijn memoires wel erg discreet over.

Adriaan Goedhart werd in 1923 geboren in Magelang op Midden-Java, waar zijn vader onderwijzer was. In 1936 verhuisde hij naar Alphen aan den Rijn, om zijn opleiding te vervolgen aan de toenmalige Christelijke HBS. Na zijn eindexamen in 1941 schreef Goedhart zich in voor de Utrechtse indologenopleiding. Hoewel zijn memoires een aardig beeld geven van het studentenleven, werd zijn studie overschaduwd door de Duitse bezetting, die Goedhart in 1943 noodzaakte onder te duiken omdat hij geweigerd had de loyaliteitsverklaring te ondertekenen. Na zijn afstuderen promoveerde hij in 1948 bij Gerretson op een proefschrift over de Indische gouvernementskoffiecultuur in de negentiende eeuw. De promotie verliep nogal tumultueus, omdat Gerretson de gelegenheid aangreep voor een felle aanval op het Nederlandse regeringsbeleid inzake de Indonesische dekolonisatie. Inmiddels was Goedhart in dienst getreden van de HVA. Kort na zijn promotie en zijn huwelijk werd hij uitgezonden naar het Sumatra-hoofdkantoor van de HVA in Medan (hij had besloten geen bestuursambtenaar te worden). In verschillende functies leerde hij alle aspecten van het bedrijf kennen. In 1957-1958 gaf hij leiding aan de evacuatie van het Nederlandse HVA-personeel (nog enkele honderden) van Sumatra, toen alle Nederlandse ondernemingen werden genationaliseerd. De leiding kon worden overgedragen aan de Indonesische stafleden die de HVA sinds 1940 had aangenomen en opgeleid.

De rest van het boek bevat Goedharts herinneringen aan zijn verdere loopbaan bij de HVA. In 1965 werd hij directeur in Amsterdam, in 1977 president-directeur. Na zijn pensioen in 1981 bleef Goedhart tot 1993 actief als consultant. Zijn herinneringen aan zijn jeugd en zijn Indonesische carrière vormen het belangrijkste deel van dit onderhoudende boek. Bij vlagen zijn deze memoires zelfs spannend, zoals bij de beschrijving van de evacuatie van het HVA-personeel uit West-Sumatra begin 1958, toen de Indonesische regering op het punt stond gewapend op te treden tegen de opstandelingen in Padang. Goedhart stelt zich in zijn memoires loyaal op jegens zijn maatschappij, helaas voor de historicus, die met tal van vragen blijft zitten. Goedhart oefent voorzichtige kritiek uit op het conservatisme van de HVA-directie waarvan hij in 1965 deel ging uitmaken. Maar het blijft onduidelijk in hoeverre dit conservatisme mede de ondergang van de oude HVA verklaart. De HVA investeerde na 1950 veel in politiek instabiele landen. In 1973 raakte zij haar suikerfabrieken in Ethiopië kwijt. Had zij dit kunnen voorzien? Begon haar inkrimping niet te laat? Goedhart is er niet erg duidelijk over. Ook de gang van zaken rondom zijn aftreden in 1981, toen de HVA door een grootaandeelhouder werd overgenomen, wordt niet erg duidelijk. Goedhart beschrijft hoe hij voor de HVA en andere bedrijven waarvoor hij als consultant optrad aan contracten kwam. Hij maakte dan gebruik van het netwerk dat hij had opgebouwd, in Indonesië onder meer als lid van de Rotaryclub, later ook dankzij prins Bernhard, verschillende ministers van ontwikkelingssamenwerking en

de Wereldbank. Maar Goedhart is hier weinig expliciet. Lezing van deze memoires wekt dus vooral nieuwsgierigheid. Het is daarom jammer dat het boek zo'n nietszeggende titel heeft, die ook door bijvoorbeeld een militair, een oud-bestuursambtenaar of een uitgever van verzamelwerken gebruikt had kunnen zijn. In de herinneringsliteratuur over laat- en postkoloniaal Indonesië wordt de ondernemer toch al door de militair en de bestuursambtenaar overstemd.

Arjen P. Taselaar

N. Miedema, *Een dampkring van cultuur. De premie-uitgaven van de Wereldbibliotheekvereniging 1925-1986* (Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1995, 288 blz., *f*59,50, ISBN 90 284 1609 9).

Op 3 januari 1925 werd als pendant van de Maatschappij voor goede en goedkoope lectuur, de zogeheten uitgeverij 'Wereldbibliotheek', de Wereldbibliotheekvereniging opgericht. Hiermee zag de eerste Nederlandse boekenclub het licht. De 'Wereldbibliotheek', had sinds 1905, door de uitgave van betaalbare internationale literatuur van niveau, een vaste lezerskring gekregen die men zowel commercieel als ideëel aan zich wilde binden. Leo Simons, de toenmalige directeur van de uitgeverij, had zich daarbij laten inspireren door voorbeelden uit het buitenland, zoals de 'Everyman's Library' in Engeland en 'Reclams Universal-Bibliothek' in Duitsland. De uitgeverij kon met de ontvangsten van de vereniging een financieel reservoir scheppen voor speciale uitgaven en tegelijkertijd een bijdrage leveren aan de levende ideeën over volksontwikkeling. Want lid zijn van de WBV betekende meer dan de gelegenheid hebben veel te kunnen lezen. Het betekende ook verbondenheid met een culturele voorhoede die zich inzette voor brede verspreiding van kennis, en dus macht. Miedema spreekt over het ideële karakter van de volksontwikkeling dat bij de leden het gevoel wekte deel uit te maken van een Gideonsbende van verlichten. In die zin appelleerde de vereniging aan de behoefte deel te hebben aan de glorie en eer van actieve kennisverspreiding in de samenleving. Een andere drijfveer was het inspelen op de behoeften zich op het persoonlijke vlak te kunnen onderscheiden. Door steeds weer te hameren op de esthetische kwaliteit van de uitgaven werden de leden tot een soort amateur-bibliofielen verheven. Aan typografie en vormgeving werd veel aandacht besteed en vrijwel ieder werk werd door min of meer bekende illustratoren verluchtigd. Een derde niet te onderschatten bindende factor lag verborgen in de geschenken van de vereniging, de premieuitgaven die de leden regelmatig ontvingen. Voor velen waren deze zelfs de doorslaggevende reden om zich als lid aan te melden. De premies bestonden uit boekwerkjes die bij hoogtijdagen, zoals Pasen, Pinksteren, Kerstmis en Sinterklaas werden toegezonden. Het waren overigens niet alleen boeken, ook plaatwerken en wenskaarten werden als premie uitgereikt. En daarbij bleef het niet, de leden van de vereniging werden ook getracteerd op bijzondere evenementen als excursies, boekententoonstellingen en literaire voordrachten. Later in 1946 ontstond zo voor geïnteresseerden de Exlibriskring.

In *Een dampkring van cultuur* wordt voor het eerst een volledig overzicht gegeven van alle, door de WBV uitgebrachte premies. Van alle premies is een afbeelding opgenomen en worden de oplage, omvang, afmeting, bindwijze en bijzonderheden over de illustraties genoemd. Bovendien bevat iedere premievermelding een korte samenvatting van de inhoud en waar nodig een bronvermelding (sommige premies, bijvoorbeeld korte verhalen of gedichten, waren overgenomen uit eerder verschenen werken).

Dit prachtige geheel, dat leeslust, hebzucht en verzameldrang doet opwellen wordt voorafgegaan door een historische terugblik op het verleden van de vereniging samengebracht in zeventien korte hoofdstukjes. Daarin vertelt Miedema over de opkomst, bloei en ondergang van de vereniging, over de sfeer en het 'familiegevoel' dat de markante figuur Jan Winterink, die na de lagere school opklom van manusje van alles tot directeur, bij de lezers wist op te wekken. Hij vertelt over de

zorgvuldigheid waarmee men de illustraties uitzocht, over de keuze van de auteurs (naast literaire teksten maakte men ook ruimte voor de koninklijke redes van Wilhelmina en Juliana) en de literaire waarde van de premies.

Al met al een juweel van een boek de WBV waardig. Een uitgave die met veel zorg is samengesteld, prachtig van vormgegeving is en prettig leest. Kortom een boek dat op geen leestafel zal misstaan. Of het voor historici belangwekkend is moet ik betwijfelen. Hoewel de uitgave

zeker informatief is, mis ik toch de voor historici nu eenmaal zo belangrijke bronvermeldingen. Wat jammer dat Miedema niet meer informatie geeft over de gegevens waar hij gebruik van heeft gemaakt. Als dit boek, net als de premieuitgaven bij uitstek voor het grote, brede publiek is geschreven, is nog meer achtergrondinformatie wellicht te veel gevraagd. Toch is het spijtig, want over een interessant fenomeen als de 'boekenclub' is ongetwijfeld veel meer te zeggen. Voor de geïnteresseerden in de boekgeschiedenis had deze uitgave veel meer kunnen betekenen. Een stimulans tot nader onderzoek is het wel.

Marianne Klein-Meijer

J. Schoormans, *De rooie reus. Dirk de Vroome, strijder tegen onrecht 1925-1986* (Amsterdam: Babylon-De Geus, 1995, 415 blz., *f*39,50, ISBN 90 6222 281 1).

Dirk de Vroome was ongetwijfeld een bijzondere figuur, een even opvallende als lastige stoorzender voor autoriteiten in Limburg en ook daarbuiten in een zich van 1969 tot in de jaren tachtig uitstrekkende actievoerderij tegen maatschappelijk onrecht onder de zelfgegeven geuzennaam 'rooie reus'. Schoormans verhaalt gedetailleerd - daarbij ook saillante anekdoten niet vermijdend - van De Vroomes acties, zulks mede in het perspectief van zijn gehele, ook vroegste levensloop, die in belangrijke mate bepalend is geweest voor zijn actiedrang.

Zijn jeugd en vormingsjaren stonden niet onder gelukkig gesternte en droegen als zodanig bij tot levenslange gevoelens van frustratie en zelfs, aldus de auteur, haat en wraak. Hij bezat een lastig, driftig en bij tijd en wijle dictatoriaal karakter. Lange werkloosheid van de vader in de jaren dertig zorgde voor indrukken van armoede en vernedering. Afwezigheid van zijn vader gedurende de oorlog en een zwakke moeder brachten ontwrichting van het gezin. Dirk, reeds vóór de oorlog op de ambachtsschool mislukt, probeerde het gezin op orde te houden, maar raakte daarbij met zijn moeder in conflict. Dit leidde zelfs, als vlucht, tot aanmelding bij de Waffen SS, die hem evenwel al na een maand wegens ongeschiktheid weer naar huis zond. Na de oorlog scheidden de ouders. Dirk verliet het ouderlijk huis en trad na het behalen van de diploma's lassen en bankwerken eerst bij Hoogovens en dan bij Ketjan in Amsterdam in dienst. Tevens kwam hij bij de Eenheidsvakcentrale en, bij Ketjan, in de arbeiderskern. Hij liet zich kennen als een goede vakman, doch tevens als een felle, directe en lastige actievoerder tegen wat hij ervoer als onrecht. Na zijn ontslagneming bij Ketjan in 1956 volgden jaren van 'twaalf ambachten en dertien ongelukken'. In 1966 voerde zijn werk hem naar Stein in Limburg. In 1969 bij een bedrijfsreorganisatie werkloos geworden, bleef hij verder overwegend op uitkeringen aangewezen. In contrast met deze wisselvallige en instabiele levensloopbaan was zijn gezinsleven goed. Juist ook in 1969 startten jaren van actie in Limburg tegen gemeentelijke en hogere bestuurlijke autoriteiten en van confrontaties met politie en staande en zittende rechterlijke magistratuur. De acties werden gevoerd voor personen en groepen die zich door het optreden van autoriteiten miskend of aangetast voelden: personen die werkzaam waren bij de sociale werkverschaffing, trekkers van

bijstandsuitkeringen en - vooral - woonwagenbewoners en zigeuners. Evenals in de tot 1956 gevoerde acties was ook hier felheid troef. De Vroome raakte niet alleen in confrontatie met politie en justitie vanwege optreden van die zijde, maar lokte ook zelf die confrontatie uit en zag de rechtszaal als publicitair schouwtoneel. Vele acties werden op ludieke wijze, soms in geslaagde vermommingen, gevoerd. Zijn denkbeelden waren zwart-wit en gingen uit van uitbuiting door de economische machthebbers, waartegen slechts een omwenteling kan helpen. Nader uitgekristalliseerd waren deze overtuigingen niet.

Schoormans spreekt over de ‘grote betekenis voor op zijn minst de moderne Limburgse ge-

schiedenis' en wijst daarbij op de context van de katholieke zuil waarin zich scheuren gingen vertonen. Die context wordt niet erg ver uitgediept. De lezer krijgt vooral de opeenvolgende acties met de meer directe contexten daarvan gepresenteerd. Het boek vindt zijn grootste kracht in vertellen, niet in analyse. In die kwaliteit en door de schrijfstijl - de auteur is historicus en journalist - leest het boek vaak als een roman. Diverse achterliggende kwesties worden alleen aangestipt: de werking en problemen van de sociale werkplaats en de Algemene Bijstandswet; de historische en actuele achtergronden van woonwagenvolk en zigeuners en het beleid ten overstaan van die ambulante groepen; en het sociaal-politieke en cultureel-mentale beeld van het toenmalige Limburg. Dit type kwesties moet in beschouwing worden genomen wil men een figuur als De Vroome kunnen plaatsen. Is het kader van de afbrokkelende Limburgse verzuiling als verklaring voldoende? Dat De Vroome op 41-jarige leeftijd naar Limburg kwam, was immers maar toevallig. Schoormans stelt in dit verband niet expliciet de vraag, of De Vroome als actievoerder ook niet elders in Nederland had kunnen gedijen. Was niet, meer dan de beginnende Limburgse ontzuiling, het kritische en actievoerende klimaat in Nederland in algemene zin het kader waarin iemand als De Vroome zijn speciale rol kon spelen? Aanvallen op 'het gezag', de kritische jeugd-, studenten- en vrouwenbeweging, de kritische vakbeweging, scheuren in de gangbare partijpolitieke bolwerken en de polarisatiegedachte, dit alles is niet in Limburg ontstaan en heeft in die contreien ook niet zijn hoogtepunten bereikt. Provocatieve, tartende en ludieke vormen van actievoeren startten met Provo in Amsterdam. De Vroome was in Limburg boven-Moerdijkse import en Schoormans constateert dat de in de jaren vijftig bij EUC en Ketjan opgedane actie-ervaringen hem waarschijnlijk later in Limburg van pas zijn gekomen. Elders in Nederland toonden autoriteiten zich vaak bepaald niet minder geprovoceerd en gechoqueerd dan in Limburg.

Schoormans vermijdt van De Vroome een held te maken. Hij schetst hem in 'grootheid' én 'kleinmenselijkheid'. De Vroome, aldus Schoormans, heeft terecht bepaalde pretenties van instellingen en gezagsdragers aan de kaak gesteld, maar bij deze instellingen en personen is ook veel 'verantwoordelijkheidsgevoel' en 'menslievendheid' aanwezig. De auteur bewaart dus distantie naar beide zijden. Het boek steunt op een uitgebreide en grondige bronnendocumentatie inclusief vele interviews, maar de selectie van secundaire literatuur sluit de hierboven bedoelde bredere analyse uit.

A.C.A.M. Bots

J.J. van Dijk, P.E. Werkman, *Door geweld gedwongen. Het CNV in oorlogstijd* (Utrecht: Vakcentrale CNV, 1995, 120 blz., *f*17,50, ISBN 90 5403 005 4).

Nadat twee voormalige CNV-bestuurders in 1956 al een boek over het Christelijk Nationaal Vakverbond in de oorlog hadden geschreven (A. Stapelkamp, J. Schipper, *De banier opnieuw geheven*), is dit in het kader van vijftig jaar bevrijding opnieuw gebeurd, ditmaal door twee nauw met het CNV verwante historici. Hun onderzoek

berust op gedrukte bronnen, interviews en archiefonderzoek en is nauwgezet verricht. Het boek begint met een schets van het CNV tot aan de Duitse inval, behandelt daarna het eerste oorlogsjaar, de opheffing van het CNV in 1941, de periode 1941-1945 en de heroprichting eind juli 1945. Het boek geeft een goed overzicht van de gebeurtenissen en van de verhoudingen tussen de drie vakcentrales NVV, RKWV en CNV. De auteurs proberen zaken inzichtelijk te maken. Zo laten zij zien dat het niet doen van een uitspraak over de onverenigbaarheid van het CNV-lidmaatschap met dat van de NSB veroorzaakt werd door formalistische opvattingen binnen het bestuur (27). Ook geven zij een

verklaring voor het feit dat de gewilde ‘leegloop’ van het roomse vakverbond na de gedwongen aansluiting bij het NVV eind juli 1941 beter verliep dan bij het CNV (van het RKWV werd slechts 4% van de leden naar het NVV overgeschreven, van het CNV toch nog 18%). Dit hing vooral op het ontbreken van een sociaal vangnet aan protestantse zijde (67). De auteurs geven tevens zicht op tegenstellingen in eigen kring, zoals tussen Amelink en Kruithof, Ruppert en Dooyeweerd, of Stapelkamp en Ruppert. Deze tegenstellingen zijn te verklaren uit verschil in levenservaring of opvattingen. Ik keek echter op van een teleurstellende ervaring voor Ruppert, die zich in het bevrijde Zuiden voor de heroprichting van het CNV had ingezet. Nadat op 5 mei 1945 ook de rest van Nederland bevrijd was en Ruppert op 5 en 6 mei clandestien de rivieren overgestoken was, lukte het hem niet om Utrecht te bereiken omdat vrij reizen in midden Nederland toen nog moeilijk was. Toen hij er op 13 mei eindelijk was aangekomen, spoedde hij zich direct naar Stapelkamp om hem van de ontwikkelingen in het Zuiden op de hoogte te stellen. Deze reageerde echter gereserveerd omdat het ‘ongepast was op zondag een bezoek te brengen aan de CNV-voorzitter’. Ruppert kreeg kort de tijd om zijn verhaal te doen en kon daarna vertrekken. Volgens de auteurs was dit ‘een eerste teken van de gespannen verhoudingen tussen beide CNV-voorzitters, die in de komende jaren nog tot grote hoogte zou oplopen’ (104). Hoewel ik *Door geweld gedwongen* een evenwichtig boek vind, geldt dit niet voor een kritiek op *Voor de bevrijding van de arbeid* van Ger Harmsen en mij (1975). Dat bij onze interpretatie van een CNV-manifest uit juli 1940 vraagtekens gezet kunnen worden, geloof ik graag. Ik meen echter dat wat de auteurs schrijven (33) er bij ons niet zo staat (205). Wij ‘reppen’ niet ‘over een volksbestaan onder Duitse leiding’ maar constateren dat de CNV-hoop ‘op een zelfstandig volksbestaan’ er dan wel een onder Duitse leiding is. Dat wij hiermee een ‘link’ willen leggen met een brochure van ARP-leider Colijn, ontgaat mij omdat wij Colijn in dit verband nergens noemen. De auteurs lijken de vraag of een dergelijke link juist is ontkennend te beantwoorden, maar op grond van wat ik bij hen lees of bij Doeko Bosscher, die de brochure in zijn boek over Colijn noemt (1980, 51-52), is een dergelijke link wel te verdedigen. Colijn meent niet alleen dat een nederlaag van Duitsland na de uitschakeling van Frankrijk vooralsnog zeer onwaarschijnlijk is maar vindt ook dat Nederland zich naar een Duitse ‘leermeester’ op economisch, sociaal en staatkundig vlak moet schikken. Dat laat weinig ruimte voor een ‘zelfstandig’ volksbestaan.

Bob Reinalda

E. Taverne, D. Broekhuizen, *Het Shell-gebouw van J.J.P. Oud. Ontwerp en receptie. J.J.P. Oud's Shell building. Design and reception* (Rotterdam: NAi uitgevers, 1995, 168 blz., *f*59,50, ISBN 90 72469 73 9).

Wie over de weg van Den Haag naar Wassenaar rijdt, ziet ze staan: het Essogebouw van J.H. Roos en W.F. Overeynder, het flatgebouw Nirwana van Duiker. En, wat meer verscholen achter groen, het Shell-gebouw van J.J.P. Oud. Alle drie gebouwen die een eigen en voorname plaats innemen in de architectuurgeschiedenis.

Over het Shell-gebouw (Wassenaarseweg 80, Den Haag) waar nu het accountantskantoor Moret, Ernst en Young zetelt, schreven Ed Taverne en Dolf Broekhuizen een boek met allure. Het boek behandelt de geschiedenis van ontwerp en bouw, om af te sluiten met een lang essay over de receptie van het gebouw. 'Architectuur en ontroering' is de titel van het essay.

Het Shell-gebouw kwam gereed in 1942; het eerste ontwerp dateert van 1937 en in 1939 volgde de aanbesteding. Het ontwerp was het resultaat van een prijsvraag uitgeschreven door

de Shell-verkooporganisatie, de NV Bataafsche Import Maatschappij. Vier architecten werd gevraagd een ontwerp in te zenden: A.J. Kropholler, ir. G. Friedhoff, ir. D. Roosenburg en J.J.P. Oud die de winnaar werd. J.J.P. Oud was een verrassende keuze: hij gold als een vooraanstaand architect van woningbouwcomplexen voor de huurder met de smalle beurs. Hij had bijvoorbeeld in Rotterdam De Kiefhoek gebouwd, een complex dat dermate spraakmakend was dat het na verval en sloop in kopie herbouwd is. Oud maakte zijn woningbouwcomplexen als werknemer van de Gemeentelijke Woningdienst Rotterdam; in 1933 verliet hij de gemeentelijke dienst en vestigde zich als zelfstandig architect in Hillegersberg. Hij nam tegelijk afscheid van de architectenvereniging De Opbouw. In de eerste jaren van zijn zelfstandig ondernemerschap had hij weinig opdrachten gekregen. En nu was er dan dit grote kantoorgebouw voor Shell. Kon hij dat, zoiets grootschaligs bouwen? Dat was de vraag. Ten dele had hij die beantwoord door in 1936-1937 een ontwerp te maken voor een nieuw stadhuis van Amsterdam; tot uitvoering was het niet gekomen. Dat was een bittere pil geweest die in 1937 verguld werd toen hij de Shell-prijsvraag won. Zijn ontwerp voldeed aan de belangrijkste eis die Shell had gesteld: het Shell-gebouw van de toekomst moest een definitief gebouw lijken, terwijl in werkelijkheid er vele mogelijkheden ingebouwd moeten worden om het uit te breiden, te muteren en intern zonder veel problemen opnieuw in te delen. J.J.P. Oud was de architect die dit alles in een *masterplan* verenigde.

Het gebouw dat uiteindelijk ontstond, had de sfeer die Shell wenste: nuttig, eenvoudig, en rustig voornaam door de langgerekte voorgevel. ‘Massa in gebroken wit’ noemen Taverne en Broekhuizen met name die voorgevel met zijn hoge ramen die verticaal van elkaar gescheiden zijn door stijlen met een halfronde vorm. Deze stijlen vormen de doorbreking van het langgerekte vlak van de voorgevel die daarmee iets klassieks krijgt.

Het historiserende element betekende een omslag in het werk van Oud die misschien meer dan hij zichzelf realiseerde met zijn tijd meeging. Niet voor niets waren de jaren dertig in vele opzichten conservatief: in de architectuur manifesteerde zich dat door de populariteit van de Delftse School. De *Modern Movement*, met Rietveld en Duiker, lag onder vuur.

Het Shell-gebouw met zijn verwijzing naar de traditie en zijn voorname uitstraling door de zacht witte kleur van de baksteen waarmee het gebouw was bekleed, belichaamde het *fashionable* conservatisme van de periode. Oud hoefde zichzelf niet te verloochenen toen hij het maakte: hij was een voorstander van hiërarchie en maatschappelijke geleding. En natuurlijk was hij daarnaast ook maar een gewone uitvoerder van wat de opdrachtgever wenste: de wel zeer uitgebreide ornamentiek waarin de schelpvorm tot vervelens toe is verwerkt, maakte het Shellgebouw tot onderdeel van de promotie-campagne van de oliemaatschappij. De schelp als logo en het gebouw als onderdeel van het streven naar een *corporate image* hoorden tot de inzet van Shell, en Oud werkte daaraan mee, uit overtuiging en omdat het zijn brood was.

Het Shell-gebouw werd in Nederland van het begin af aan vooral bewonderd. Dat was geen wonder. Het sluit op een moderne wijze toch aan bij de Delftse School; historisme en ornamentiek waren een wezenlijk onderdeel van het gebouw. Maar het gebouw was in essentie meer dan een gemoderniseerde variant op die school; de elegante glazen trappenhuizen aan de korte zijden die uit de wereld van het Nieuwe

Bouwen stammen, bewijzen dat. Het Shellgebouw was een moderne en toch deftige schepping die paste in Den Haag. Het gebouw was ook een afscheid van een denken waarin architectuur als een vrije kunst werd gezien. Taverne en Broekhuizen formuleren dat ietwat anders: ‘Met zijn diverse toepassingen van het ornament probeerde Oud, in directe continuering van de in de beginjaren van De Stijl begonnen discussie over de onderlinge samenhang der kunsten, tot een nieuwe architectonische synthese te komen (...) In het Shell-gebouw laat Oud tegenover Mondriaan en Doesburg zien dat - anders dan in de beeldende kunst - in de architectuur atmosfeer en verhoudingen bij uitstek

vastzitten aan onvrije factoren. Dat die juist hun bestaansrecht ontlenen aan het gebouw als ding, als voorwerp, als een aan materiaal gebonden object'.

In de internationale vakpers werd het Shell-gebouw met een kritisch oog bezien. Dat gebeurde in het ijle proza dat architecten nu eenmaal schrijven, een prozasoort waarvan Taverne en Broekhuizen met wisselend succes afstand van pogen te nemen. Kern van de bezwaren was natuurlijk toch dat Oud de voorhoede van de jaren twintig had verlaten en zijn eigen weg was gegaan, zonder de slaaf te worden van de modes van de jaren dertig en later. Om dat te waarderen, was een onzelfzuchtigde blik en een vermogen tot bewonderen nodig. J.H. van den Broek (van het architectenbureau Van den Broek en Bakema) kon dat. Hij prees Oud in geschriften en 'bevrijdde het Shell-gebouw uit de banvloek van het historicisme en herkende de onmiskenbare vitaliteit en het waardevolle van de klassieke grondbeginselen van het gebouw (...) Het leek alsof Van den Broek probeert te zeggen dat Oud via het Shell-gebouw toch weer terecht was gekomen bij Van Nelle en dat daarmee het sedert 1933 door Oud zelf gezochte isolement definitief was doorbroken'.

Taverne en Broekhuizen hebben met hun tweetalige boek over Oud, waarin naast de Nederlandse tekst ook de Engelse versie is afgedrukt, impliciet eer betoond aan de oude meester, en eerherstel bepleit. Terecht. Het boek zou aan kracht hebben gewonnen als er iets meer nadruk was gelegd op de rol van de opdrachtgever en op het politieke en culturele klimaat van de periode. Maar dat zijn terzijdes. Een ander terzijde geldt de editing van het boek. Die had strenger gemoeten en gekund. De volgorde van de hoofdstukjes van Taverne en Broekhuizen is niet altijd helder. Erger is dat ze zinnen schrijven van welgeteld zesentachtig woorden. Uitgever: doe uw plicht en neem het rode potlood ter hand.

Tessel Pollmann

M. van Diggelen, *Een blad om van te houden. 50 Jaar Hervormd Nederland* (Den Haag: Stichting Hervormd Nederland/Oecumenische Pers, 1995, 128 blz., *f*29,50, ISBN 90 900837 1 5).

Op 5 mei 1945 verscheen in het bevrijde zuiden van Nederland het eerste nummer van *Hervormd Nederland*. Die vijfde mei was een toevalligheid, maar het geboortejaar 1945 is een omen gebleken. Voor de oorlog had de verdeeldheid binnen de Hervormde Kerk haar aanzien en elan geschaad. Maar de oorlog had samenbinding gebracht, alsmede herleving van het nationaal-kerkelijk visioen van dr. Ph. J. Hoedemaker (1839-1910) en anderen, met alle gevolgen van dien na 1945. Hervormde kerkbestuurders, dromend van een 'nieuwe koers' beoogden met *HN* een weekblad, dat de kerk zou manifesteren in de wereld. Vormt de kerk, zo redeneerde men toen, niet het cement van de verdeelde natie, alsmede het geweten van een dolend volk? Menig hervormde geloofde het graag kort na de oorlog, schaarde zich aan de zijde van de doorbraak - weg met de verschillen, we zijn één volk! - en haalde een streep door de hervormde partijschappen: vergeet de partijschappen, we zijn een belijdende volkskerk! Dit streven schoot stevig wortel in de redactie van *HN*. 'Hervormd', zo

schreef het weekblad nog op 11 april 1959, ‘is niet de weg zoeken van de afzondering maar het doordringen van openbare instellingen’.

Alleen: van doordringing was geen sprake, hoezeer *HN,* ‘scharnier van de kerkelijke vernieuwing’ (48), dit ideaal ook diende en de aan nuchterheid verstokten aanvankelijk ontzag inboezemde: om de lezers niet te prikkelen werd de binnen de redactie gehuldigde doorbraakgedachte niet publiekelijk beleden. En mocht de kerkelijke richtingenstrijd na de oorlog geluwd zijn, meer dan een wapenstilstand was het niet. Een grote groep hervormden, die verwant

was aan de Gereformeerde Bond - een kring, ongevoelig voor leuzen als 'opnieuw beginnen' en 'leve de eenheid' -, bleef het eigen blad *De Waarheidsvriend* trouw (29).

Zo bleef de stand van zaken gedurende de periode, dat de invloedrijke kerkbestuurder ds. F.H. Landsman (1907-1980) de scepter zwaaide over de hervormde pers en publiciteit. Maar na de teruggang in het aantal abonnees in de jaren zestig - 80.000 in 1946, 60.000 in 1958 en 45.000 in 1968 - en het einde van de vreedzame coëxistentie van de kerkelijke richtingen veranderde *HN*. Alle goede naoorlogse doorbraak-bedoelingen ten spijt bleek per saldo de wereld zich in de kerk te manifesteren in plaats van omgekeerd. De gedachte van de auteur dat het van 'realiteitszin' en 'moed' getuigde, dat *HN* het afbrokkelende en verzwakte christelijke organisatieleven niet verdedigde, begrijp ik dan ook niet (tenzij hij geen verband ziet tussen doorbraak en secularisatie) (68). Feit is echter, dat het blad aan deze 'moedige' houding een roemruchte periode dankt. Onder het hoofdredacteurschap van de radicale Bert van Duijn (vanaf 1973) stelde het inmiddels oecumenisch geheten opinieweekblad zich te weer tegen het CDA in wording en tegen het plaatsen van kernwapens.

De journalist en historicus Michiel van Diggelen heeft de redactiegeschiedenis van *HN* beschreven, onder het aspect van de verdeling van de verantwoordelijkheid voor het weekblad tussen synode en redactie. Hij biedt veel nieuws, maar de affectieve strekking van de titel wordt niet verklaard. De lezersliefde is ongetwijfeld gebaseerd op de inhoud van het blad, maar daaromtrent biedt het boek weinig. Van Diggelen gaat wel af en toe bij wijze van illustratie 'met reuzestappen door de kolommen', maar dat leidt alleen tot obligate conclusies: de inhoud van *HN* wordt steeds gevarieerder, de stijl ontwikkelde zich van prekerig naar journalistiek, vernieuwingen in de kerk werden niet zonder meer afgewezen en de redactionele aanpak was over het algemeen beschouwend en meningvormend (55, 58, 63). De auteur prikkelt de nieuwsgierigheid naar de inhoud van het blad wel, onder meer door er op te wijzen, dat wie een beeld wil krijgen van de Hervormde Kerk tussen 1945 en 1965, *HN* niet ongelezen mag laten (55). Van Diggelen had ongetwijfeld geen tijd voor een grondig verhaal op basis van de leggers van *HN*. Zijn overzicht over vijftig jaar zou voor zo'n onderzoek een interessant uitgangspunt vormen.

George Harinck

P.W.M. Hasselton, *De wisseling van het opperbevel in februari 1940 getoetst aan de praktijk van de Oorlogswet in de periode 1887-1940* (Dissertatie Groningen 1995; Venlo-Antwerpen: Van Spijk, 1995, ix + 167 blz., *f*39,50, ISBN 90 6216 120 0).

'Wat heeft de Grondwetsherziening van 1887 te maken met het veelbesproken ontslag van de Opperbevelhebber van Land- en Zeemacht (OLZ), generaal I.H. Reynders, op 6 februari 1940'? Een intrigerende vraag vol juridische voetangels en klemmen die de historicus Hasselton poogt te beantwoorden in dit bescheiden boekje, dat de handelseditie vormt van zijn in Groningen verdedigd proefschrift. De rode draad in

zijn betoog is de regeling en de praktische toepassing van het staatsnoodrecht in Nederland.

Hasselton stelt dat er voor 1887 in Nederland een codificatie van het staatsnoodrecht van Franse origine bestond. De internationale ontwikkelingen in de jaren zestig en zeventig van de negentiende eeuw overtuigden regering en parlement van de noodzaak dit onderwerp opnieuw te bezien. Dit leidde ertoe dat in de herziene Grondwet van 1887 een artikel (187) werd opgenomen waarin de mogelijkheid werd geschapen dat voor de handhaving van de uitwendige veiligheid door of vanwege de koning de staat van oorlog of de - veel verder gaande - staat

van beleg werd afgekondigd. De uitwerking in een organieke wet kreeg pas haar beslag in de Oorlogswet van 1899. Voor deze vertraging geeft Hasselton een aannemelijke verklaring.

The proof of the pudding is in the eating. De mobilisatie tijdens de Eerste Wereldoorlog bracht enkele gebreken in de Oorlogswet aan het licht. Dit betrof vooral het gemis aan delegatiebevoegdheid. De OLZ, generaal C.J. Snijders was - zeker na een opzienbarend arrest van de Hoge Raad - niet bevoegd militair gezag in de militaire bevelsketen te delegeren. Daarnaast bleek de vraag of het militair gezag over een exclusieve verordenende bevoegdheid beschikte, niet afdoende geregeld. Ten slotte was de staatsrechtelijke positie van de opperbevelhebber zelf niet goed afgedekt. Generaal Snijders' standpunt dat hij aan de gehele ministerraad verantwoording schuldig was en niet uitsluitend aan de Minister van Oorlog, leidde na het vertrek van de begripsvolle minister N. Bosboom tot het nodige gekrakeel. Hasselton gaat uitvoerig op de botsingen in. Hij kiest daarbij onomwonden partij voor Snijders: de ministerraad moet een opperbevelhebber die bevoegdheden en ruimte geven die nodig zijn om een geloofwaardig militair beleid te voeren. Geef de militair wat des militairs is, zo lijkt het motto. Een recht door zee opstelling, die mij *au fond* sympathiek is, maar toch niet altijd overtuigt door gebrek aan nuance en inlevingsvermogen. Zo lijkt me de kenschets van mr. B.C. de Jonge als ‘anti-militarist’ licht overtrokken. Het aardige van de beschouwing over de Eerste Wereldoorlog is wel dat Hasselton terecht constateert dat de afkondiging van de staat van oorlog en de staat van beleg op grotere schaal heeft plaatsgevonden dan in de literatuur wordt gesuggereerd (L. de Jong) en dat het militair gezag ondanks alles bevredigend heeft gefunctioneerd, sterker nog: op verzoek van Justitie (vreemdelingentoezicht) en Financiën (bestrijding smokkelarij) bleef het militair gezag langer gehandhaafd dan strikt militair nodig was.

Tijdens het Interbellum verzuimden de achtereenvolgende regeringen de Oorlogswet aan de inmiddels opgedane ervaringen aan te passen. De auteur acht dit laakbaar en maakt van zijn hart geen moordkuil. Ondanks zijn opwinding komt hij echter niet tot een afdoende verklaring voor de nalatigheid. Meer dan het signaleren van een kloof tussen krijgsmacht en samenleving heeft hij niet te bieden. Het deel over de ontwikkelingen in deze jaren is overigens van een opvallende eenvoud. Hasselton voegt wat betreft de binnenlandse of buitenlandse ontwikkelingen nauwelijks nieuwe inzichten toe, integendeel! Hoewel zijn literatuurapparaat ook moderne werken telt, ademt zijn beschouwing de geest van de jaren vijftig: de afbraak van de defensie wordt schril gehekeld, de socialisten zijn de kwade pieren en een krachtige defensie zou uit neutraliteitsoogpunt zijn geboden.

Gelukkig kan hij melden dat de militairen wel de eisen van hun tijd verstonden. Zij zorgden ten minste voor de praktische *Handleiding voor de uitoefening van het Militair Gezag,* die tijdens de mobilisatie van 1939-1940 goede diensten bewees.

Helaas bleek toen hun uitgangspunt, dat tegelijk met de mobilisatie ook de staat van beleg zou worden afgekondigd, niet valide. De pas benoemde opperbevelhebber, Reynders, moest *contrecoeur* een ‘herenakkoord’ accepteren, waarbij slechts een beperkt aantal artikelen uit de Oorlogswet werd geactiveerd. Een beslissing waarvan de generaal, naarmate de tijd verstreek en duidelijk werd dat minister A.Q.H. Dyxhoorn niet de gewenste bevoegdheden bij zijn collega-ministers kon lospeuteren, steeds meer spijt kreeg. De conflictstof hoopte zich op (richtlijnen voor de pers,

mobilisatieclubs en de militaire strategie) en uiteindelijk kon Reynders op 6 februari zijn biezen pakken.

Voor Hasselton herhaalt de geschiedenis zich. Net als in 1914-1918 kreeg de opperbevelhebber niet die bevoegdheden die hij nodig had. En net als bij zijn hoofdstuk over de discussies rond generaal Snijders kiest Hasselton wederom de kant van de topmilitair. En opnieuw moet geconstateerd worden dat zijn betoog niet op alle punten even sterk is. Hasselton heeft niet alleen relevante literatuur gemist (bijvoorbeeld de beschouwing van Klinkert en Naarden over

de AJC-enquête), hij kent ook grote waarde toe aan de verslagen van de Parlementaire Enquêtecommissie als betrouwbare bron waar het de visies van de betrokken hoofdrolspelers in de vooroorlogse jaren betreft. Daarnaast geeft hij weinig blijk van inzicht in het verloop van ambtelijk-politieke processen en is hij niet altijd even gelukkig bij het hanteren van militaire begrippen.

Waar de auteur in de tien beschouwende hoofdstukken de forse penseelstreek hanteert, is zijn conclusie van een verblijdende nuance. De zakelijke geschillen tussen regering en opperbevelhebber en de daarbij behorende emoties hadden niet zo behoeven te escaleren als de staatsrechtelijke verhouding tussen civiel en militaire gezag in een moderne Oorlogswet beter zou zijn vastgelegd. Of daarmee de wisseling van het opperbevel had kunnen worden voorkomen, blijft evenwel de vraag.

Samenvattend. De originele invalshoek heeft weliswaar enkele kleinere nuanceringen in het bestaande historische beeld aangebracht, maar door een gebrekkige uitwerking toch niet geboden waar op werd gehoopt: een beter inzicht in de controverse Reynders Dyxhoorn. Dat de bladzijden bij de eerste raadpleging al spontaan uit de band vielen, is wellicht symptomatisch voor het werk.

P.H. Kamphuis

J.M. van der Linde, *Werkelijk, ik kan alles. Werkers in kerkelijke arbeid in de Nederlandse Hervormde Kerk 1945-1966* (Dissertatie Utrecht 1995, Mission XII; Zoetermeer: Boekencentrum, 1995, 536 blz., *f*75,-, ISBN 90 239 0962 3).

‘Wika's’, werden ze genoemd, als afkorting van ‘werkers in kerkelijke arbeid’. En ze moesten van alles kunnen; met een combinatie van zelfspot en zelfbewustzijn werd van de afkorting wika wel gemaakt: ‘werkelijk, ik kan alles’. Tussen 1945 en 1966 waren er in totaal zo'n 245 werkers actief na een opleiding bij Kerk en Wereld. Over deze groep gaat het in dit omvangrijke boek, dat gebaseerd is op archiefstudie en op interviews met betrokkenen. Kerk en Wereld was een antwoord op de ontkerkelijking en secularisatie die in de periode tot de Tweede Wereldoorlog dramatisch snel de plaats van de Hervormde Kerk binnen de Nederlandse samenleving had aangetast. Tijdens de oorlog ontstonden nieuwe initiatieven op het terrein van evangelisatie. Na de oorlog werd op het landgoed ‘de Horst’ te Driebergen Kerk en Wereld - een academie met internaat en een sociologisch onderzoeksinstituut - opgericht om op professionele wijze de secularisering aan te pakken. Centraal stond vormingswerk, gecombineerd met evangelisatie, herkerstening, of - zoals het tenslotte werd aangeduid - apostolaat. Op de academie van Kerk en Wereld werd een tweejarige opleiding voor jeugdwerk gegeven, gevolgd door een praktijkjaar en een derde opleidingsjaar, dat werd afgesloten met een evangelistenexamen. In 1953 werd deze opleiding omgezet in een Sociale Academie. De opgeleide werkers in kerkelijke arbeid (wika's) kwamen onder andere terecht in het maatschappelijk werk, het vormingswerk op het platteland, in de jeugdzorg en in het arbeidsapostolaat. Een probleem bleek de band met de kerkelijke organisatie; veel wika's werden niet - zoals aanvankelijk de bedoeling was geweest - aangesteld door een kerkeraad, maar zochten

zelf een plek op de arbeidsmarkt. Was er aanvankelijk een nauwe onderlinge band tussen de wika's, die door het afleggen van een belofte ook gesanctioneerd werd, in de loop van de jaren vijftig begon die te verslappen. Na 1957 werd de organisatorische binding met Kerk en Wereld doorgesneden, in 1964 werd voor het laatst de belofte afgelegd, en wika werd een woord uit het verleden.

Van der Linden gaat in zijn studie uitvoerig in op drie arbeidsvelden, namelijk jeugdwerk, het industriepastoraat en de vrije-tijdsbesteding. De modernisering van de Nederlandse samenleving kan op die manier van heel dichtbij gevolgd worden. In Zeeuws-Vlaanderen, Oost-Groningen, maar ook in Amsterdam. Daar kwamen in de jaren zestig onder leiding van de latere IKON-voorzitter dominee Wim Koole in het gebouw van de AMVJ (Algemene Maatschappij voor Jongeren) jazzmusici als Misja Mengelberg, Willem Breuker en Louis van Dijk over de vloer. De laatste speelde ook orgel tijdens kerkdiensten met discussie-na over levensbeschouwing en seksualiteit. In Rotterdam zocht de latere kinderboekenschrijver Karel Eijkman naar aansluiting bij de nieuwe generatie scholieren met theaterdiensten, popconcerten en lezingen over actuele onderwerpen.

In 1891 was het Eerste christelijk-sociaal congres gehouden, om de relatie tussen arbeid en kapitaal in een christelijk perspectief te bestuderen. Organisatie van arbeiders, de relatie met socialisten, de werkstaking als geoorloofd middel: het waren problemen die ook na de oorlog niet opgelost waren, al was de angst voor het socialisme vervangen door angst voor het communisme. Kerk en Samenleving weigerde in 1946 het communisme te veroordelen, omdat men op die manier zich op een lijn zou stellen ‘met hen, die thans streven naar een anticommunistische, in feite anti-Russische blokvorming’. Het machtsstreven van de Roomskatholieke kerk en het imperialisme van de Verenigde Staten waren niet minder verwerpelijke zaken. Met jaarlijkse conferenties streefde Kerk en Wereld naar ‘het doordenken van problemen van het economische leven’. In de praktijk richtte men zich op gebieden als de IJmond, waar de arbeiders van de Hoogovens vervreemd waren geraakt van de kerk. Veel van dit soort werk mondde uit in maatschappijkritiek.

Terwijl Nederland industrialiseerde, kreeg Nederland ook te maken met het vraagstuk van de vrije tijd. In de jaren vijftig en zestig was een aantal wika's betrokken bij Recreatiecentra Nederland bv. Men wilde iets aanbieden dat niet-commercieel was, waar de gasten zelf bij betrokken waren, en waar oecumenische vieringen werden gehouden. Het ‘recreatie-apostolaat’ werd opgezet vanuit de gedachte dat de Hervormde Kerk een taak had om ook op de markt van recreatie haar stempel te zetten. Misschien, zo was de gedachte, was dit de laatste kans voor de kerk om contact te houden met de mensen. Al vroeg in de jaren zestig bleek dat daar weinig van terecht kwam. ‘Recreatiewerk was sociaal-cultureel werk geworden en het exploiteren van recreatiecentra een bedrijfsmatige activiteit’.

Dat was een verschijnsel dat eigenlijk steeds de pogingen om tot een eigentijds apostolaat te komen, dwarsboomde. De pogingen van de kerk om een rol te spelen in de wereld eindigden steeds weer in de professionalisering van dat werk, waarbij pastorale en apostolaire activiteiten nog wel een rol speelden, maar niet meer centraal stonden. Daardoor raakten veel wika's steeds verder verwijderd van het kerkelijk erf. De verzorgingsstaat, die voor een belangrijk deel product was van confessionele politiek na de Tweede Wereldoorlog, maakte het voor de kerken niet gemakkelijker om in het ‘spanningsveld van kerk en moderne samenleving’ te opereren.

Van der Linden heeft in zijn studie veel oog voor detail. Dat hij daarbij bredere maatschappelijke ontwikkelingen in zijn betoog nauwelijks aandacht schenkt, is bijna onvermijdelijk en wordt meer dan goed gemaakt door de vele foto's die deze dissertatie ook een beetje tot een familie-album maken.

Bernard Kruithof

J. Reef, *Die Niederlande im internationalen System. Fallstudien zum Einfluss eines Kleinstaates* (Dissertatie Münster 1994, Niederlande-Studien XV; Münster-Hamburg: Lit, 1995, 241 blz., DM48,-, ISBN 3 8258 2278 8).

De kijk van de buitenlandse historicus op de geschiedenis van Nederland heeft het gezonde voordeel van de afstandelijkheid en dat geldt zeker voor het boek van Reef over de positie van Nederland in de wereld van de contemporaine periode. Waar ten onzent de vraag naar de trouw van Nederland aan de Verenigde Staten in het debat centraal is gesteld en men is blijven ronddraaien in de vicieuze cirkel van volgzaamheid of eigenheid van alleen het Nederlandse beleid en zich vaak beperkt tot het declaratoire beleid, is Reef heel methodisch gaan meten op welke terreinen Nederland op enige wijze successen heeft geboekt in het buitenlands beleid na de oorlog. Het resultaat is een dissertatie met een verfrissende visie. Reef meet de invloed van Nederland als kleine staat. Na een nauwkeurige omschrijving van definities van macht en invloed stelt de auteur vast dat op grond van objectieve criteria zoals territorium, bevolkingsomvang, nationaal product, en militaire capaciteit Nederland een *Kleinstaat* is. Hij verwijst aldus dan ook niet naar subjectieve eigentijdse percepties van Nederland als 'middelgrote mogendheid' en heeft ook geen boodschap aan veronderstelde trauma's van de dekolonisatie. Aan de hand van een zestal evenwichtig gekozen *case-studies* wordt dan het functioneren van Nederland in het statenstelsel beoordeeld, hetgeen tot de conclusie leidt dat een constructieve alliantiepolitiek onder bepaalde voorwaarden succes heeft behalve als het om defensie gaat.

In drie *case-studies* gaat het om negatieve invloed, dat wil zeggen het verhinderen van Nederland onwelgevallige plannen: het Franse plan-Fouchet voor een intergouvernementele unie zonder Groot-Brittannië, waarin minister Luns succesvol opereerde (1961-1962), en de stationering van middellange-afstandsraketten (het NATO-dubbelbesluit van 1979) die Nederland niet vermocht te verhinderen. Het derde geval betrof het plan voor multilaterale strijdkrachten (MLF) dat weliswaar inderdaad werd afgeblazen, maar dat was geen Nederlandse verdienste. Wel werd succes geboekt in de Nuclear Planning Group door de uitsluiting van kleine lidstaten in dit lichaam te verhinderen.

Positieve invloed, dat wil zeggen het najagen van eigen plannen, wordt nagegaan in de drie andere *case-studies*. Het plan-Beyen (1953, 1955) met zijn supranationaal economisch samenwerkingsverband dat weliswaar leek mislukt te zijn maar in de EEG van 1957 duidelijk herkenbaar bleek. In het tweede geval, het voorzitterschap van de Europese Gemeenschap in 1991 met de Maastrichtse overeenkomst als resultaat, heeft Nederland nauwelijks positieve invloed kunnen uitoefenen. Tenslotte had Nederland aanmerkelijk succes bij de onderhandelingen die tot de Verklaring van Helsinki leidden (CVSE, 1975) met betrekking tot de derde mand van de Rechten van de Mens.

De auteur concludeert dat politieke steun van andere landen en interne consensus de doorslaggevende voorwaarden zijn voor mogelijke invloed van Nederland, positief dan wel negatief. Eenheid binnen het kabinet en volmondige steun van de Tweede Kamer blijken van groot belang voor het welslagen van pogingen invloed uit te oefenen in de alliantie. Reef voert de interne consensus terug op de door Boogman geformuleerde commercieel-atlantische, internationaal-idealistische lange

termijn-tradities. Het gegeven dat de defensiepolitiek in de bovenvermelde *case-studies* weinig resultaat opleverde, komt dan door de neutraal-afzijdige traditie. Daardoor operationaliseert hij de lange termijn-begrippen door deze als verklaring te gebruiken voor het optreden van een Nederlandse consensus, hetgeen wel een mooie rode draad in het boek oplevert, maar al te gemakkelijk is.

De opvattingen over deze lange termijn-tradities, of zo men wil, factoren in de Nederlandse buitenlandse politiek, zijn al geruime tijd onderwerp van kritiek. Al heeft Voorhoeve Boogman

overgenomen, Wels en Scheffer bouwden kritisch voort en plaatsten kanttekeningen, Hellema verwoordt krachtige kritiek. Reef geeft geen blijk de discussie hieromtrent te hebben gevolgd en kon vanzelf nauwelijks kennis hebben van het recente handboek van laatstgenoemde. Veel van de discussie vond niet zozeer een neerslag in boekvorm, maar des te meer in de pers dan wel de *Internationale Spectator*, die Reef voor zijn dissertatie kennelijk niet geheel heeft doorgenomen. Toch is dit bezwaar niet zo vreselijk, omdat de discussie nog niet meer opleverde dan het aantasten van Boogmans these en de vaststelling dat zeer verscheiden motieven aan het buitenlands beleid ten grondslag liggen in de loop der eeuwen, waardoor het hanteren van het begrip traditie op gezichtsbedrog kan neerkomen. De argumenten voor lange termijn tradities berusten overigens meer op beleidsuitspraken dan op analyse van concrete politieke resultaten. Een voorbeeld uit het mensenrechtenonderzoek: de politieke weerzin waarmee het kabinet-Drees in de jaren vijftig internationale verplichtingen rond de Rechten van de Mens bejegende, is strijdig met een veronderstelde traditie van internationaal-idealisme, terwijl het parlement dat kritiek op het kabinet heeft dan kennelijk wel de traditie belichaamt. Het ware voorts zinvol geweest als de auteur de vraag naar een historische ontwikkeling had meegenomen in zijn *case-studies*. De *case-studies* in de vroegere perioden demonstreren immers meer consensus dan die van de latere tijd. De toenemende belangstelling voor het buitenland in de politieke partijen, in de publieke opinie en in de pers, de vermenging van binnenlands debat met het buitenlands beleid vormen tezamen immers ontwikkelingen die voor Nederland relatief nieuw zijn en de vraag naar de tradities op losse schroeven zetten.

Tenslotte komen de handelende politici eerder als functionaris dan als persoonlijkheid te voorschijn; Reef behandelt zijn thema's structureel, hij geeft de lezer geen inzicht over het individu achter de politicus. Deze koele benadering heeft meer voor- dan nadelen, zie Reefs beoordeling van het ministerschap van Joseph Luns dat prettig afstandelijk is: hij meet Luns' vervulling van het ambt, zodat hij niet met de clichés over Luns' conservatisme komt aandraven.

Ab van Goudoever

Naamlijst van medewerkers/sters

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]

De auteurs

Llewellyn Bogaers studeerde geschiedenis te Utrecht, waarna zij in dienst van NWO onderzoek deed naar het sociaal-culturele en religieuze leven in zestiende-eeuws Utrecht. Binnenkort zal zij haar proefschtift voltooien dat de Utrechtse religiositeit rond 1500 tot onderwerp heeft. Zij geeft op free-lance basis cursussen, lezingen en rondleidingen.

Antheun Janse (1962) werkt als postdoc-onderzoeker aan een project over de Hollandse adel in de late middeleeuwen (RUL/ Onderzoekschool mediëvistiek).

Jozef Vos (1951) werkt in opdracht van de Vereniging voor kunstzinnige vorming aan een geschiedenis van de kunsteducatie in Nederland.

[Nummer 4]

Het beeld van de adel bij Melis Stoke. De adelspolitiek van de Hollandse graven in het begin van de veertiende eeuw[1]

J.W.J. Burgers

Op zaterdag 1 augustus van het jaar 1299 kwam er een even onverwacht als roemloos einde aan het leven van Wolfert van Borsele, sinds 1297 de machtigste man van het graafschap Holland en Zeeland. De titulaire heerser graaf Jan I, bij zijn opvolging in 1296 pas twaalf jaar oud, stond namelijk onder Wolferts hoede en danste volledig naar diens pijpen. Wolfert gebruikte zijn positie om de alleenheerschappij aan zich te trekken en zich schaamteloos te verrijken, wat leidde tot conflicten met de ingezetenen van het graafschap; dat leidde uiteindelijk tot zijn ondergang. Een gedetailleerd verslag van de gebeurtenissen in de voor Borsele noodlottige dagen lezen we in de *Rijmkroniek van Holland*, geschreven door de grafelijke klerk Melis Stoke.

Stoke, vanaf 1296 stadsklerk in Dordrecht, maakte eind november 1299 de overstap naar de kanselarij van de nieuwe Hollandse graaf, Jan II van Henegouwen. In die omgeving bleef Stoke tot in 1305 aanwijsbaar[2]. Daar ook schreef hij in de jaren 1301-1302 het eerste vervolg op een al rond 1280 door een anonymus vervaardigde Hollandse *Rijmkroniek*; in zijn continuatie behandelde Stoke de jaren 1205-1301. Later schreef hij in opdracht van graaf Willem III nog een vervolg, waarin hij verslag deed van de gebeurtenissen uit de periode 1302-1305; die continuatie zal hij in of kort na laatstgenoemde jaar hebben vervaardigd[3]. Stoke was dus de aangewezen persoon om de geschiedenis te schrijven van het graafschap Holland en Zeeland in de cruciale jaren 1296-1304; hij verkeerde in de hoogste kringen, was aanwezig bij veel van de door hem beschreven gebeurtenissen, en doet daarvan over het algemeen getrouw en accuraat verslag[4]. Naar we zullen zien zou deze waarheidslievendheid hem evenwel niet beletten om de feiten enigszins bij te kleuren in een voor zijn broodheren, de Hollands-Henegouwse graven, welgevallige zin.

In Stokes kroniek nu lezen we dat Wolferts protégé Aloud van Yerseke, de baljuw van Zuid-Holland, in conflict was geraakt met de inwoners van Dordrecht over een juridische competentiekwestie; beide partijen wilden zich het recht voorbehouden bepaalde misdadigers te berechten[5]. Wolfert reisde met de jonge graaf naar Dordrecht toe, en eiste op hoge toon dat de Dordtenaren zouden inbinden. Dezen hielden echter

1 Dit is de geannoteerde en enigszins bewerkte tekst van een voordracht, zoals die op 10 mei 1997 werd gehouden tijdens het 44ste Nederlands-Vlaams Historisch Congres in Leiden. Dr. A. Janse was zo vriendelijk de eerste versie van dit artikel te voorzien van kritisch commentaar.

2 J.W.J. Burgers, 'De loopbaan van de klerk Melis Stoke', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CVIII (1993) 20-27.

3 Op de genese van de *Rijmkroniek van Holland* zal uitvoerig worden ingegaan in een eerlang te verschijnen studie van auteur dezes.

4 Over de betrouwbaarheid van Stoke als geschiedschrijver zie J.W.J. Burgers, 'Melis Stoke, literator of geschiedschrijver?', *Millennium. Tijdschrift voor middeleeuwse studies*, XI (1997) 15-33.

5 *Rijmkroniek van Melis Stoke*, W.G. Brill, ed. (2 dln.; Utrecht, 1885; ongewijzigde herdr. in 1 bd. Utrecht, 1983) boek V, verzen 288-899. Zie over deze gebeurtenissen M.S. Pols, 'Graaf

voet bij stuk, waarop hun werd bevolen dat enkele vooraanstaande burgers als gijzelaars naar Delft zouden gaan. Aan dit bevel gaven zij gehoor, terwijl andere burgers als onderhandelaars Wolfert achterna reisden. Toen Borsele ook in Delft was aangekomen, blies hij opnieuw hoog van de toren, de Dordtenaren uitmakend voor leugenaars, waarmee hij het ongenoegen opwekte van de Delftse schepenen. Vanwege de dreigende sfeer besloten de Dordtse burgers er heimelijk vandoor te gaan. Thuis gekomen sloegen ze het beleg voor het kasteel van Sliedrecht, waar de baljuw Aloud zich had verschanst. Wolfert en de graaf bevonden zich intussen in Den Haag, en daar barstte de bom. Men vernam van de vijandelijkheden bij Dordrecht, en Wolfert trof voorbereidingen om Aloud te hulp te schieten. Dit viel niet goed bij het volk, dat nu op het punt stond in opstand te komen tegen de toch al impopulaire Borsele. Deze werd de grond te heet onder de voeten, en hij trachtte heimelijk, in het holst van de nacht, naar Zeeland te ontkomen; hij nam graaf Jan met zich mee. Toen 's ochtends die verdwijning bekend werd, ontvlamde het volk in woede en zette het de achtervolging in. Wolfert had op zijn vlucht de bruggen achter zich laten vernielen en was in Schiedam scheep gegaan om de Nieuwe Maas over te steken; vanwege de zwakke wind schoot hij echter niet erg op. De achtervolgers sprongen in Vlaardingen in boten en haalden hem al roeiend in. De graaf werd in triomf naar Den Haag gevoerd, Wolfert op een kar naar Delft gereden. Daar werden hij en zijn gevangen medestanders in een stenen huis opgesloten. Het volk liep echter te hoop en eiste uitlevering van de gehate Borsele, waarop de bang geworden bewakers hem naar buiten duwden. Prompt werd de onfortuinlijke edelman door de menigte doodgeslagen, voor de ogen van zijn vrouw.

Bij lezing van dit verslag in de *Rijmkroniek* valt op dat Stoke Borseles ondergang van harte toejuicht. Ook elders geeft hij herhaaldelijk blijk van zijn afkeer van de Zeeuw[6]. Dat is niet verwonderlijk, want Wolfert was de grootste vijand van Stokes opdrachtgever, graaf Jan II. Deze kreeg dankzij de dood van Borsele vaste voet in Holland, en liet zich door Jan I zelfs aanstellen tot regent van het graafschap; na het overlijden van de jonge graaf op 10 november 1299 volgde hij hem op. Het is voorts duidelijk dat Stoke het volk opvoert als de partij die Borsele ten val brengt. Eerst raakt Wolfert in conflict met de Dordtse burgers, dan met die van Delft, en ten slotte is het het naamloze volk dat tegen hem in opstand komt, hem achtervolgt, gevangen neemt en doodt. Dit bevreemdt wél enigszins, want men zou verwachten dat niet zozeer het gewone volk een reden had om een wrok tegen hem te koesteren, als wel de adel. Wolferts alleenheerschappij en zijn daaruit voortvloeiende persoonlijke verrijking gingen immers ten koste van de politieke en materiële positie van de overige hoge edelen van het graafschap, die hun invloed bij de graaf hadden verloren en met lede ogen moeten hebben toegezien hoe Borsele zichzelf door de graaf liet begiftigen met verschillende rechten en goederen. Stoke meldt dan ook dat Wolfert door zijn standgenoten werd gehaat[7].

Jan I van Holland', S. Muller Fz., ed., *Bijdragen voor de vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 3e reeks, X (1899) tweede paginering, 1-55, alsmede de 'Aantekening' door R. F[ruin], *Ibidem*, 55-60.

6 Stoke, *Rijmkroniek*, V, 660/1-72, 1183-1322, VI, 262-287, 872-944.

7 Stoke, *Rijmkroniek*, VI, 872-944.

We slaan daarom eens een ander verslag over deze gebeurtenissen op, en wel de kroniek van Willem Jacobszoon, kapelaan van de heer van Brederode, beter bekend als de Procurator, naar zijn latere functie in de abdij van Egmond. De Procurator schreef zijn boek in 1321, maar hij was rond 1300 al tot de jaren des onderscheids gekomen, en dus een contemporain waarnemer van het drama. Ook de Procurator heeft het over de haat van de Hollanders in het algemeen jegens Borsele, vanwege diens wrede en willekeurige optreden, en over een volksoploop tegen hem toen hij met de graaf in Den Haag verbleef. Daarnaast speelt echter in dit verslag de adel een duidelijk actieve rol. De edelen verheffen openlijk hun stem tegen de 'verrader', hoewel dat op dat moment zeer gevaarlijk was, en smeedden een geheim complot om Wolfert ten val te brengen. Deze raakte daarvan echter op de hoogte door de loslippigheid van een van de betrokkenen, waarna hij zijn heimelijke vlucht ondernam. Daarop besloten de edelen 'wonend langs de Maas' eveneens om tegen Wolferts gezag in opstand te komen, en ze namen hem gevangen. Het vervolg van het verhaal is gelijk aan de versie van Stoke: opsluiting in een stenen huis te Delft, de woedende omstanders die dreigen het huis in brand te steken, Wolfert die als een *canes rabidus*, een dolle hond, naar buiten wordt gestoten en met 'ongeveer duizend steken' wordt gedood[8]. Uit de lezing van de Procurator kunnen we dus opmaken dat inderdaad het volk in opstand kwam tegen Wolfert, maar dat tegelijk ook een aantal edelen tegen Borsele samenzweerde, en mogelijk de volkswoede gebruikte of zelfs mobiliseerde om hun doel, uitschakeling van Borsele, te bereiken.

We hebben nog een bron die ons inlicht over de dood van Borsele, namelijk een oorkonde van 11 mei 1309[9]. Op die dag deden Gwijde van Avesnes, bisschop van Utrecht en oom van graaf Willem III, graaf Willem zelf, en Gerard van Voorne in zijn hoedanigheid van burggraaf van Zeeland, te Poelduinen uitspraak ter verzoening van de vete die was voortgekomen uit de moord op Borsele. Deze uitspraak is te plaatsen in het kader van een verzoening tussen de graaf en de Hollandse edelen enerzijds en de Zeeuwse adel onder aanvoering van de Borseles anderzijds, welke partijen sedert 1300 in staat van oorlog waren[10]. Dat de twist overigens nog niet was bijgelegd, blijkt uit de opmerking in de oorkonde dat de Zeeuwen niet bij de uitspraak waren komen opdagen. Uit de tekst leren we verder dat de Borseles wraak hadden genomen voor de moord op Wolfert. In de week voor Heilig Kruisdag (3 mei) van het jaar 1300 waren te Veere door Wolferts broers en kinderen misdaden gepleegd; zij hebben toen sommige van de moordenaars gedood[11]. Ook de *Rijmkroniek* en de Procurator vermelden

8 *Willelmi capellani in Brederode, postea monachi et procuratoris Egmondensis, Chronicon,* C. Pijnacker Hordijk, ed. (Amsterdam, 1904) 54-55.

9 *Groot charterboek der graaven van Holland, van Zeeland en heeren van Vriesland*..., F. van Mieris, ed. (4 dln.; Leiden 1753-1756) II, 83-84; een betere editie in *Codex diplomaticus Neerlandicus*, 2e serie, I-1 (1852) 12-15.

10 H.J. Smit, 'Het begin van de regeering der Henegouwsche graven (1299-1320)', *Bijdragen voor de vaderlandsche geschiedenis en oudheidkunde*, 7e reeks, II (1932) 29-71, in het bijzonder 31-32.

11 In de oorkonde wordt die gebeurtenis gebracht op het jaar 1301, waarschijnlijk per abuis, want in de *Rijmkroniek*, VII, 97-106, lezen we dat in het voorjaar van 1300 enkele aanhangers van de graaf door Zeeuwen gevangen waren genomen en in Veere, de stad van de Borseles, waren geradbraakt. Daarop zal de bedoelde misdaad slaan. Zie ook B. Huydecoper, *Rijmkronijk van Melis Stoke, met historie-, oudheiden taalkundige aanmerkingen* (3 dln.; Leiden, 1772) III, 77-79, en Smit, 'Begin regeering Henegouwsche graven', 31.

de dood te Veere van een aantal Hollandse edelen, in een wraakneming vanwege de moord op Borsele, terwijl nog in februari 1332 oorkonden vanwege dit gebeuren werden uitgevaardigd[12].

In 1309 werd de partijen dus een zoen opgelegd. Daarin werd door de scheidslieden bepaald dat de Borseles vanwege het in Veere misdrevene drieduizend pond Toumoois boete zouden betalen. Een boete van duizend pond Toumoois werd opgelegd aan de moordenaars van Wolfert van Borsele. Belangrijk voor ons is dat die moordenaars met naam en toenaam worden genoemd. Als de verantwoordelijken worden aangewezen enkele vertegenwoordigers van Hollandse adellijke geslachten, te weten Filips, Floris en Frank van Duivenvoorde, Filips en Dirk van Zandhorst, Wouter van Haarlem, Simon van Benthem, Filips Utemesse, Gisekin van Ammers, Vriese van der Mije, Jan van Sassenheim, Willem van der Lane en Gerard Ever. Dezen hebben Wolferts dood dus op hun geweten; sommigen van hen zijn later in Veere om het leven gebracht[13]. Als tweede bepalen de scheidslieden dat de poorters en de gemeente van Holland weliswaar aanwezig waren bij de moord, maar daaraan niet schuldig zijn bevonden. Zij waren 'uit liefde voor hun heer de graaf toegestroomd zonder te weten wat er aan de hand was', 'onnoseleke' zoals de tekst zegt. Zij mogen door de Borseles dan ook niet meer worden lastig gevallen vanwege dit voorval. Hieruit blijkt zonneklaar dat de familieleden van Wolfert bepaalde burgers in ieder geval steeds hebben beschouwd als medeschuldig aan diens dood. Waarschijnlijk is het de graaf die hier de poorterij met één pennestreek de schuld kwijtscheldt. Het is dus de versie van de Procurator die door de oorkonde van 1309 wordt bevestigd: Borsele is gedood door een aantal edelen en door het te hoop gelopen volk.

We keren weer terug naar de *Rijmkroniek* van Melis Stoke. Het is duidelijk dat Stoke in zijn verslag van de ondergang van Wolfert van Borsele de rol van enkele edelen heeft verzwegen. In zijn lezing is het het volk dat Borseles val teweegbrengt, en krijgt het volk dus alle krediet voor die in Stokes ogen positieve daad. Hoe onze auteur die moord ook toejuicht, het was wel degelijk een onrechtmatige daad, en men zou om die reden kunnen denken dat hij de betrokken edelen heeft willen beschermen door hun namen te verzwijgen. In dat geval had hij echter die edelen als een anonieme groep kunnen laten optreden, zoals hij ook deed met het volk. Het lijkt er dus op dat Stoke de rol van de adel bij deze ingrijpende gebeurtenis opzettelijk heeft verdonkeremaand. Die indruk wordt bevestigd wanneer men verder leest in de *Rijmkroniek*. Het is duidelijk dat overal in dat werk een zeer ondergeschikte rol is weggelegd voor de adel. Alleen bij in Stokes ogen ongunstige handelingen worden namen genoemd

12 Stoke, *Rijmkroniek*, VII, 97-106; Procurator, *Chronicon*, 57 (alwaar de bewering dat sommigen van hen ten onrechte stierven, daar ze met die moord niets te maken hadden gehad); Van Mieris, *Charterboek*, II, 510, 511.

13 In de oorkonden van 6 en 14 februari 1331 (Van Mieris, *Charterboek*, II, 510, 511) worden als belangrijkste namen genoemd Dirk van Zandhorst, Floris en Wouter van Duivenvoorde, Gijsbrecht Bokel en Filips van Warmond.

van betrokken edelen: de moord op Floris V is gepleegd door Gijsbrecht van Amstel, Herman van Woerden, Gerard van Velsen en andere, met name genoemde heren, de Zeeuwse rebellie tegen Floris V, Jan II en Willem III wordt door de adel gedragen, met Jan van Renesse als voornaamste verrader, in 1298 wordt Gijsbrecht van IJsselstein hardhandig tot de orde geroepen[14].

Hoe weinig Stoke daarentegen genegen is de edelen te noemen wanneer zij zich gunstig onderscheiden, blijkt vooral bij zijn beschrijvingen van de veldslagen en belegeringen, waarvoor in de *Rijmkroniek* veel plaats is ingeruimd. Het was natuurlijk juist op dit terrein dat de adel een belangrijke rol speelde. Rond 1300 waren de zwaarbewapende ridders nog steeds de doorslaggevende factor op het slagveld. Daar bewezen zij steeds weer hun onmisbaarheid, daar lag hun *raison d'être*[15]. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de beschrijving die Lodewijk van Velthem rond 1315 gaf van de Guldensporenslag, in zijn continuatie van de *Spiegel historiael*. Hierin vinden we het aandeel van veel bij het gevecht betrokken edelen gememoreerd: hun inbreng bij de beraadslagingen vóór de strijd, de plaats waar zij in de linie stonden opgesteld, hun daden tijdens het gevecht, en de manier waarop ze toen aan hun einde kwamen, terwijl een lijst van gesneuvelde Franse edelen het verslag besluit. Heldhaftige daden van het Vlaamse voetvolk worden ook vermeld, zoals de boogschutters die hun bogen tussen de benen van de aanstormende vijandelijke paarden wierpen, maar dat blijven anonymi, deel van de naamloze massa[16].

Ook bij de Procurator speelt de adel wel degelijk een rol in de veldslagen. Gevechten worden door die auteur nergens uitvoerig beschreven, maar steeds maakt hij uitdrukkelijk melding van het feit dat de edelen aan de strijd deelnamen, en ook geeft hij regelmatig namen van gevallen ridders. Zo worden de opstandige Friezen in 1297 verslagen door het dappere optreden van de *nobilitas Hollandie et Zeelandie*, de adel van Holland en Zeeland, bij welk treffen de heer van Arkel en Jan van de Dortoghe sneuvelen[17].

Dat in het Hollandse leger de adel een voorname rol speelde, en dat de graven zich van het doorslaggevende belang van de riddermacht goed bewust waren, blijkt overigens genoegzaam uit het oorkondenmateriaal. Wanneer er sprake is van een oorlogsdreiging doet de graaf zeer zijn best om zoveel mogelijk edelen achter zich te krijgen, door hun vooraf allerlei rechten te verlenen. Dit zien we in 1290, aan de vooravond van de strijd met de Vlamingen in Zeeland, wanneer Floris V de trouw koopt van de heren van Abbenbroek, Strijen, Egmond, Arkel, Haastrecht en van de edelen Hendrik

14 Stoke, *Rijmkroniek*, VI, 110-262.

15 J.F. Verbruggen, *De krijgskunst in West-Europa in de Middeleeuwen (IXe tot begin XIVe eeuw)* (Brussel,1954).

16 *Lodewijk van Velthem's voortzetting van de Spiegel historiael (1248-1316)*, H. vander Linden, W. de Vreese, P. de Keyser, ed., II (Brussel, 1931) IV, 1493-2919 (capita 22-40). Het gedeelte over de Guldensporenslag is afzonderlijk uitgegeven, met een goede inleiding, in *Lodewijk van Velthem, De Guldensporenslag. Een fragment uit de voortzetting van de Spiegel Historiael*, W. Waterschoot, ed. (Den Haag, 1979). Voor een gezaghebbende studie over de slag zie J.F. Verbruggen, *De slag der guldensporen. Bijdrage tot de geschiedenis van Vlaanderens vrijheidsoorlog, 1297-1305* (Antwerpen-Amsterdam, 1952).

17 Procurator, *Chronicon*, 53-54.

Buffel en Wouter de Vriese[18]. Evenzo verwerft Jan I in 1298 steun onder de adel wanneer hij in conflict raakt met de bisschop van Utrecht[19], en tracht in 1303 graaf Jan II de steun van de Hollandse adel te verwerven in het kader van de verwachte oorlog tegen de Vlamingen[20]. Ook Stoke maakt melding van het feit dat bij die gelegenheid de edelen met de graaf ter heervaart zijn getrokken, maar over hun aandeel in de strijd zwijgt hij[21].

Bij Stoke dus is er geen sprake van het vermelden van krijgshandelingen door de adel, laat staan van loftuitingen jegens afzonderlijke ridders. In de *Rijmkroniek* vinden we bijvoorbeeld een uitvoerig verslag van het zojuist genoemde gevecht in 1297 tegen de Friezen, maar anders dan bij de Procurator is daar geen rol weggelegd voor de edelen. Stoke vermeldt ook hier dat zij als groep ter heervaart zijn opgeroepen voor de veldtocht, maar in de strijd zelf noemt hij hun optreden niet. Dat hij na afloop melding maakt van het sneuvelen van Arkel ('de goede heer Jan') is al heel uitzonderlijk[22]. En zo gaat het steeds. De edelen, en ook de lagergeplaatste strijdenden, worden door hem vrijwel nooit met name genoemd; het geweld blijft anoniem. Slechts zelden worden individuele daden beschreven in de strijd, en dan betreft dat meestal naamloos voetvolk: een overmoedige Vlaming die zich bij het beleg van Zierikzee te ver naar voren waagt, een 'meester' die een blijde bedient en die gewond wordt door een vijandelijke steen. De gevechten worden door Stoke kort en schematisch beschreven, waarbij hij absoluut geen oog heeft voor het ridderlijk-sportieve aspect ervan, dat de adel juist zo aansprak, en dat in andere kronieken, zoals in die van Velthem, dan ook breed wordt uitgemeten. Men leze bijvoorbeeld Stokes beschrijving van de slag op Duiveland, waar op 20 maart 1304 een gecombineerde Hollands-Stichtse legermacht een zware nederlaag lijdt tegen de Vlamingen en de Zeeuwse opstandelingen[23]. Ook daar geen woord over de aanwezigheid van de ridders. Dat die wel degelijk vertegenwoordigd waren, blijkt eerder in de *Rijmkroniek*, want daar wordt verteld hoe enkele dagen tevoren bijna vijftig Hollanders in het leger tot ridder zijn geslagen[24]. Hun namen worden niet genoemd, uitgezonderd die van de grafelijke familieleden jonker Willem, de latere graaf Willem III, en Witte van Haamstede, bastaard van Floris V, en van de gunstelingen Nicolaas van Putten en Gerard van Voorne[25]. De adel streed op Duiveland wel degelijk mee, getuige ook de verliezen in zijn ran-

18 *Oorkondenboek van Holland en Zeeland*, L.Ph.C. van den Bergh, ed. (2 dln.; Amsterdam's-Gravenhage, 1866 (1868)-1873) II, nrs. 691, 692, 697, 700, 702-704, 710; zie H. Obreen, *Floris V, graaf van Holland en Zeeland, heer van Friesland, 1256-1296* (Gent, 1907) 133.

19 Van den Bergh, *Oorkondenboek*, II, nr. 1040.

20 Van Mieris, *Charterboek*, II, 26-28, 32-34, 37.

21 Stoke, *Rijmkroniek*, VIII, 580-590.

22 Stoke, *Rijmkroniek*, V, 962-1032.

23 Stoke, *Rijmkroniek*, VIII, 725-807. Over Stokes weergave van deze slag zie Burgers, 'Melis Stoke, literator of geschiedschrijver?', 26-28.

24 Stoke, *Rijmkroniek*, VIII, 660-679.

25 Zie A. Janse, 'Ridderslag en ridderlijkheid in laat-middeleeuws Holland', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CXII (1997) 317-335, m.n. 324-325. Aldaar wordt ook vermeld hoe Stoke de namen verzwijgt van de 'goede knapen' die werden geridderd bij de slag op de Gouwe, 10-11 augustus 1304 (Stoke, *Rijmkroniek*, IX, 945-949). Hierna meer over de bijzondere status van Nicolaas van Putten en Gerard van Voorne.

gen; de Procurator schrijft dat bij die gelegenheid veel edelen sneuvelden, waaronder de Hollanders Nicolaas Persijn en Dirk van Haarlem en de Stichtenaren Willem van Horne, Dirk van Zuilen en Zweder van Beverweerd[26].

Ook de rol van de adel in hun andere feodale taak, als raadgevers van de vorst en als medeverantwoordelijken voor het landsbestuur, wordt door Stoke geminimaliseerd[27]. Wanneer hij melding maakt van beraadslagingen van graaf en raad neemt hij steevast zijn toevlucht tot anonieme wendingen als 'men ghinc doe te rade' of 'men nam raet', zonder dus namen van raadslieden te noemen of zelfs maar melding te maken van het aandeel van de edelen in het overleg. Eén keer zegt hij, wanneer iets wordt besloten dat hem niet zint, dat hij *zelf* niet bij de beraadslaging was, omdat het anders niet zou zijn gebeurd. Dit was in de tijd dat Wolfert van Borsele de voornaamste raadsman van graaf Jan I was; bij een negatief bericht wordt de naam van die boeman weer wel genoemd[28]. Ook Herman van Woerden wordt betiteld als de 'overste raet' van de graaf, ongetwijfeld om zijn verraderlijkheid des te scherper te laten uitkomen[29]. Uitzonderlijk is de vermelding in 1304 van Jan van Kruiningen die als 'overste raet' in het belegerde Zierikzee achterbleef om het bevel te voeren, terwijl jonker Willem zelf heimelijk ervandoorging[30]; over Jans rol tijdens het zeer uitvoerig beschreven beleg horen we verder trouwens weer niets[31].

Deze anonimiteit van de raadslieden contrasteert sterk met de zojuist genoemde beraadslagingen in Velthems *Spiegel historiael*, waar de edelen met hun meningen ten tonele worden gevoerd, en zelfs met de Procurator, die ook nooit namen van raadslieden noemt, maar wel steeds vermeldt dat de graaf met zijn edelen overlegde en besluiten nam. Hij schrijft *expressis verbis* dat Willem in 1304 de raad van de aanzienlijksten van Holland inwon, terwijl hij even eerder melding maakt van edelen die op eigen gezag een wapenstilstand sloten met de Vlaamse vijand[32]. In de rond 1280 door een ander dan Stoke vervaardigde eerste *Rijmkroniek* speelt de adel eveneens een belangrijke rol in het politieke krachtenspel. Men zie daarin de beschrijving van de Loonse oorlog in de jaren 1203-1205, waarin Willem van Teilingen, Filips van Wassenaar, Jan van Rijswijk, Wouter van Egmond, Simon van Haarlem en anderen herhaaldelijk handelend optreden als steunpilaren van de landsheer of als door hem aangestelde legeraanvoerders[33].

Dus ook de politieke rol van de adel wordt door Stoke systematisch verzwegen. De invloed van de edelen op het landsbestuur blijft veelal onvermeld, behalve wanneer

26 Procurator, *Chronicon*, 73.
27 Over de grafelijke raad, die in het laatste kwart van de dertiende eeuw uitgroeide tot een geïnstitutionaliseerd, door de adel bemand bestuurscollege, zie J.W.J. Burgers, 'De grafelijke raad in Holland in de dertiende eeuw. De evolutie van een centraal bestuursorgaan en de rol daarin van de grafelijke klerken', in voorbereiding.
28 Stoke, *Rijmkroniek*, V, 1265-1269, 1236, 1320-1322.
29 Stoke, *Rijmkroniek*, IV, 1163, 1183.
30 Stoke, *Rijmkroniek*, IX, 17-23.
31 Stoke, *Rijmkroniek*, IX, 128-210, 297-557.
32 Procurator, *Chronicon*, 71.
33 *Rijmkroniek*, III, 1-514; dit alles in navolging van de bron van de anonieme auteur, het *Chronicon Egmundanum*.

er beslissingen worden genomen die Stoke niet bevallen. Dan krijgen opeens de raadgevers van de graaf de schuld. In de middeleeuwse geschiedschrijving is dat natuurlijk een algemeen gangbare wending, en waarschijnlijk verschuilt Stoke zich ook wel een beetje achter dit topos. Dat hij evenwel meent wat hij zegt, blijkt duidelijk uit de manier waarop hij die boodschap brengt. In lange tirades vaart hij uit tegen de onbetrouwbare elementen aan het hof: vleiers, verraders, die eerder hun eigen gewin op het oog hebben dan de belangen van de vorst. Men moest de personen 'hanghen bi der kele' die aan Floris V de raad gaven zijn aanspraken op het koninkrijk Schotland op te geven voor een som gelds[34]. Stoke wacht zich er wel voor zijn beschuldigende vinger naar met name genoemde personen uit te steken, maar wie de schoen past trekke hem aan: 'men weet wel wie het betreft' zegt hij letterlijk ('men weet een deel wie si sijn')[35]. Het zal inderdaad eenieder duidelijk zijn geweest dat met die onbetrouwbare hovelingen alleen de invloedrijkste edelen kunnen zijn bedoeld.

Stokes zwijgzaamheid over de positieve inbreng van de adel bij de gebeurtenissen, en zijn uitweiden over het negatieve optreden van edelen, zijn des te opmerkelijker wanneer we constateren dat Stoke juist heel expliciet is over de gunstige rol van het volk op de kritieke momenten in de Hollandse geschiedenis. Al bij oppervlakkige lezing van de *Rijmkroniek* valt op dat de auteur ervan de term 'het volk' in de mond bestorven ligt. Met het volk bedoelt Stoke soms alle ingezetenen van het graafschap, bijvoorbeeld wanneer hij beschrijft hoe in 1301 de Hollanders toestroomden om de Utrechtse bisschop te gaan bevechten, uit elke plaats, burgers en landvolk, zowel de adel als het gemeen: 'Also houde / Voer de meente uut elke stede, / Porters ende lantvolc mede / Beide edel ende ghemene diede'[36]. Men zie ook de beschrijving van de oproep tot heervaart in het voorjaar van 1304, wanneer Zierikzee moet worden ontzet: Stoke schrijft dat velen toestroomden, ook personen die niet waren opgeroepen, en dat adel en burgerij op eigen kosten de wapenen opnamen[37]. In deze gevallen worden dus edelen en niet-edelen samen tot het volk gerekend. In *die* context prijst Stoke de adel, als deel van het volk. Het is immers juist de loyaliteit van het gehele volk ten opzichte van de vorst die in Stokes perceptie de legitimering vormt van de macht van de Henegouwse graven[38].

Meestal echter gebruikt Stoke het woord 'volc' in de meer gangbare betekenis van 'gewone volk' de niet-edelen[39]. Hij maakt daarbij een duidelijk onderscheid tussen de poorters, de stedelijke burgerij dus, en de 'gemeente', de plattelandsbevolking[40].

34 Stoke, *Rijmkroniek*, IV, 793-805.
35 Stoke, *Rijmkroniek*, IV, 292/59.
36 Stoke, *Rijmkroniek*, VII, 882-885.
37 Stoke, *Rijmkroniek*, IX, 247-275.
38 Zie ook A.L.H. Hage, 'Drie geschiedschrijvers in het graafschap Holland en het "ghemene volc"': Stoke, Beke en De Clerc', in: R.E.V. Stuip, C. Vellekoop, ed., *Gewone mensen in de Middeleeuwen. Bundel studies aangeboden aan F.W.N. Hugenholtz ter gelegenheid van zijn afscheid* (Utrecht, 1987) 282-297, in het bijzonder 288-293.
39 Zie Hage, 'Drie geschiedschrijvers en het "ghemene volc"', 283, over de aanduidingen van het gewone volk in de bronnen.
40 Zie bijvoorbeeld Stoke, *Rijmkroniek*, X, 76-79.

Zo spelen de landlieden een hoofdrol in zijn bekende beschrijving van de gevangenneming van en moord op graaf Floris V door enkele edelen, bij welke gelegenheid het volk eigener beweging toestroomde om de vorst uit handen van zijn belagers te bevrijden. Het volk, dat zijn bij deze gelegenheid de Kennemers, de Westfriezen en de Waterlanders; op het bericht van de aanslag

> wert dat volc al in roere / Ende verwoet om dese voere. / De Kenemaren entie Vriesen mede / Ende Waterlanders voeren ter stede, / daer men hem dede verstaen / Dat haer here lach ghevaen[41].

Even later zijn het de inwoners van Naarden die in een hinderlaag zijn gaan liggen om de vluchtende edelen met de graaf te onderscheppen, welke bevrijdingspoging Floris fataal zou worden[42].

Is Stoke al positief over het optreden van dit landvolk, nog veel lovender laat hij zich steeds weer uit over de stedelingen. Vooral de burgers van Dordrecht en van Zierikzee worden door hem bij herhaling geprezen om hun standvastigheid in de strijd en om hun aanhankelijkheid jegens de graven, in het bijzonder de graven uit het Henegouwse huis, Jan II en Willem III. Toen in 1296 graaf Jan van Henegouwen hoorde van de dood van Floris V, stuurde hij zijn broer Gwijde naar Holland. Deze trok heimelijk naar Dordrecht. Toen de stedelingen vernamen dat hij was gearriveerd, waren zij dolgelukkig; zij 'hechten an hem allegader, / Also dat kint doet an den vader', en zij schaarden zich onmiddellijk achter hem, aldus Stoke[43]. Enige tijd later arriveerde de graaf van Kleef in Dordrecht, die het voorlopige bestuur in de hand wilde nemen, maar dat was volgens onze auteur tegen de zin van de burgers: 'dat mishagde den volke sere'[44]. Daarop stuurde Gwijde bericht naar zijn broer, die kort daarna in eigen persoon naar Holland kwam. Stoke besteedt 22 versregels om de blijdschap van de Dordtenaren te schilderen bij de aankomst van graaf Jan. Hij verzekert ons wel twee maal dat men nog nooit een volk zo blij zag als de Dordtse burgers toen ze hoorden dat Jan in Geertruidenberg was gearriveerd. Zij hoopten dat hij de dood van hun heer graaf Floris zou wreken, en binnen drie dagen hadden zich wel drieduizend man bij hem aangesloten[45]. Toen begin 1297 Jan I vanuit Engeland in het graafschap arriveerde, was de rol van Jan van Henegouwen voorlopig uitgespeeld, omdat de jonge graaf zich in de macht van de Zeeuwse edelen bevond. Toen de Henegouwer verzocht om een onderhoud met Jan, werd hem te verstaan gegeven dat zulks slechts mogelijk was wanneer hij met een klein escorte naar Zeeland kwam. Daar ging hij natuurlijk niet op in, hoewel de Dordtenaren hem verzekerden dat ze hem allen gewapenderhand zouden vergezellen[46]. Nergens in de *Rijmkroniek* vindt men dergelijke herhaalde verzekeringen van aanhankelijkheidsbetuigingen jegens de graaf

41 Stoke, *Rijmkroniek*, V, 1-6.
42 Stoke, *Rijmkroniek*, V, 30-35.
43 Stoke, *Rijmkroniek*, V, 274-302.
44 Stoke, *Rijmkroniek*, V, 490.
45 Stoke, *Rijmkroniek*, V, 324-341.
46 Stoke, *Rijmkroniek*, V, 851-907.

door edelen; zo wordt in de laatstgenoemde passage alleen tussen neus en lippen door gemeld dat de heer van Arkel trouw was aan Jan van Henegouwen.

Eveneens zeer uitgesproken is Stoke over het voorbeeldige gedrag van poorters in het heetst van de strijd. In 1303 en 1304 wordt Zierikzee drie maal belegerd door de Vlamingen, en steeds onderscheiden de burgers zich door heldhaftig gedrag, dat in de *Rijmkroniek* alle ruimte krijgt; Stoke heeft het zelfs over 'wonderen' die in de strijd zijn verricht door de Zierikzeese poorters[47]. Keer op keer weten zij de vijand van de muren weg te houden, en het eerste beleg wordt zelfs beëindigd doordat de burgers de Vlamingen via een uitval weten te verrassen en te verslaan[48]. Een jaar later bestoken de Vlamingen met zware artillerie de stad, maar de poorters schieten terug, waarbij de vrouwen de munitie aanslepen en de in brand geschoten huizen blussen. Ook wanneer de situatie benauwd wordt en de honger dreigt, houdt de stad stand, hoewel het vee uit nood het stro van de daken moet eten[49]. Bij offensieve acties onderscheiden inwoners van Zierikzee zich eveneens; wanneer op 9 maart 1304 een bestand met de Vlamingen afloopt, trekken de burgers onmiddellijk uit naar een nabijgelegen vijandelijke versterking, die ze prompt veroveren[50]. Ook de poorters van andere steden, inclusief de vrouwen, staan militair hun mannetje. Na een bliksemsnelle veldtocht hebben de Vlamingen in het voorjaar van 1304 heel Holland bezet tot aan de Haarlemmerhout; alle steden, behalve Dordrecht, hebben zich aan hen onderworpen. Nadat in Haarlem Witte van Haamstede is geland scheppen de graafgezinden weer moed. De poorters van Leiden slagen erin hun in Gouda gegijzelde medeburgers te bevrijden en verjagen de vijand uit de stad; ook de inwoners van Delft en Delfland weten de Vlamingen te verdrijven, evenals die van Schiedam, waar de vrouwen blijkbaar het initiatief nemen[51].

Uit deze voorbeelden blijkt dat het optreden van de burgerij in de strijd door Stoke uitvoerig en lovend wordt beschreven, in tegenstelling tot de eerder gesignaleerde verwaarlozing door hem van de rol van de adel op het slagveld. Nu moet worden gezegd dat veel strijdbeschrijvingen in de *Rijmkroniek* juist handelen over gevechten waar de ridder te paard slecht uit de voeten kon: we vinden hier veel belegeringen van steden en kastelen, en de door Stoke uitvoerig behandelde beslissende slag tegen de Vlamingen werd op 10 en 11 augustus 1304 geleverd op het water van de Gouwe, de stroom tussen Schouwen en Duiveland. Toch kunnen we niet anders dan veronderstellen dat ook bij die gevechtshandelingen de adel prominent aanwezig zal zijn geweest, maar dat we in de *Rijmkroniek* daarvan bitter weinig terugvinden, terwijl de heldendaden van het gewone volk breed worden uitgemeten.

Samenvattend kunnen we de houding van Melis Stoke ten opzichte van de adel aldus omschrijven. Centraal in Stokes optiek staan de Hollandse graven uit het Henegouwse huis, Jan II en Willem III. Dezen hadden aanvankelijk de nodige moeite om het hoofd

47 Stoke, *Rijmkroniek,* IX, 573-580.
48 Stoke, *Rijmkroniek,* VIII, 233-382.
49 Stoke, *Rijmkroniek,* IX, 128-210, 297-580.
50 Stoke, *Rijmkroniek,* VIII, 601-619.
51 Stoke, *Rijmkroniek,* VIII, 1177-1213.

boven water te houden, vanwege de Zeeuwse opstand en de oorlog met Vlaanderen. Bij die moeilijkheden werden ze volgens Stoke van harte gesteund door 'het volk', alle inwoners van het graafschap. Vaker gebruikt Stoke de term 'volc' in een meer beperkte betekenis, en duidt hij daarmee de burgers en landlieden aan. In Stokes relaas lezen we dat het vooral de poorters van de steden zijn die de grootste rol spelen bij de gebeurtenissen. Zij zijn steeds loyaal ten opzichte van de graaf, en hun militaire prestaties worden breed uitgemeten. Voor de edelen heeft Stoke daarentegen weinig waardering, en ook weinig aandacht. Zij treden eigenlijk pas sterk op de voorgrond wanneer zij zich negatief onderscheiden: Gijsbrecht van Amstel, Herman van Woerden en Gerard van Velsen, de moordenaars van graaf Floris V, worden uitvoerig voor het voetlicht gebracht en zeer ongunstig afgeschilderd. Dat geldt eveneens voor Wolfert van Borsele en Jan van Renesse, de aanvoerders van de verraderlijke pro-Vlaamse adel. Stoke gaat zelfs zover te beweren dat Borsele en Renesse medeplichtig waren aan de moord op Floris. De edelen die daarentegen de graaf trouw dienden en dapper zullen hebben gevochten in de talrijke gevechten, worden door Stoke nauwelijks beloond met waarderende woorden. Hun politieke en militaire optreden wordt door hem vrijwel doodgezwegen. Raadgevers aan het hof worden in de *Rijmkroniek* ofwel niet met name genoemd ofwel gebrandmerkt als de drijvende kracht achter specifieke verkeerde beslissingen, terwijl raadslieden in het algemeen worden afgeschilderd als op eigen gewin beluste stokebranden.

Men moet niet menen dat Melis Stoke zich dergelijke vrijpostige opinies vanzelfsprekend kon permitteren. Anders dan een moderne auteur, had hij terdege rekening te houden met zijn opdrachtgever en zijn publiek[52]. De *Rijmkroniek* was een in opdracht van de graaf geschreven werk, dat ongetwijfeld aan het hof werd voorgedragen op de lange winteravonden. Het hof was nu juist de plaats waar de adel het gezelschap van de landsheer opzocht, en bij het voorlezen van de kroniek zal dan ook vaak of steeds een aantal edelen aanwezig zijn geweest. In die sociale context moet het voor de edelen, die toch al bijzonder gevoelig waren voor zaken betreffende eer en schande, nauwelijks te verteren zijn geweest dat zij in die officiële geschiedschrijving van het graafschap er zo slecht vanaf kwamen; hun gloriedaden in de strijd en hun politieke invloed werden verzwegen, hun misstappen werden daarentegen vol voor het voetlicht gebracht. Tot overmaat van ramp werd het optreden van het volk, en met name van de door de adel waarschijnlijk als reële bedreiging gevoelde burgerij, steeds uitvoerig en positief beschreven.

52 Over de relatie tussen auteur, opdrachtgever en publiek zie enkele artikelen herdrukt in F. van Oostrom, *Aanvaard dit werk. Over middelnederlandse auteurs en hun publiek* (Amsterdam, 1992), in het bijzonder 'Hoofse cultuur en litteratuur', *Ibidem*, 21-40, met name 36-39, en 'De vrijheid van de middelnederlandse dichter', *Ibidem* 81-95, met name 91-92, 95. Daar wordt duidelijk gemaakt dat de literatuur binnen 'de kleine kosmos' van het hof fungeerde als een 'ideologisch bindmiddel', ter 'collectieve zelfbevestiging'. In die situatie had de auteur wel enige vrijheid tot relativering en oppositie, maar in het algemeen diende hij zich te conformeren aan de opvattingen van zijn opdrachtgever en zijn publiek. Mijns inziens geldt dat *a fortiori* voor de geschiedschrijver Melis Stoke, die in zijn werk een politieke boodschap uitdroeg, welke in de toen heersende moeilijke omstandigheden zeer gevoelig lag. Bovendien heeft het er alle schijn van dat Stoke, in zijn overduidelijke hondentrouw jegens de Henegouwse graven, hun standpunten met volle overtuiging heeft uitgedragen.

Hoe is het nu te verklaren dat Melis Stoke in een dergelijke voordrachtsituatie deze controversiële boodschap kon verkondigen? Hij moet, dat kan niet anders, herhaaldelijk pijnlijk hard hebben getrapt op de toch al gevoelige tenen van zijn machtige toehoorders. Dat die spanning tussen auteur en publiek inderdaad bestond, blijkt onweerlegbaar uit enkele passages van de *Rijmkroniek*. Wanneer Stoke weer eens is uitgevaren tegen de zelfzuchtige hovelingen die de eer van de vorst aan hun laars lappen wanneer ze daar zelf voordeel bij hebben, voelt hij blijkbaar aan dat hij nu wel erg ver is gegaan, want hij besluit zijn tirade met een smeekbede aan God dat men zich niet op hem zou wreken vanwege zijn woorden: 'God moet mi sijnre hulpe onnen, / Dat men niet an mi moet wreken / Mijn dichten ende mijn naspreken'[53].

Het staat vast dat Stoke met name signalen kreeg vanuit zijn publiek dat men moeite had met de wijze waarop in de *Rijmkroniek* de militaire rol van de adel onzichtbaar was gemaakt; niet vreemd, want zoals gezegd ontleenden de ridders hun bestaansrecht juist aan het optreden op het slagveld. Die morrende geluiden blijken aan het einde van de kroniek. Stoke heeft dan uitvoerig verslag gedaan van de beslissende zeeslag tegen de Vlamingen en de Zeeuwse ballingen, die in augustus 1304 op het water van de Gouwe was geleverd en die was uitgedraaid op een klinkende overwinning voor de Hollanders (en de geallieerde Franse vloot onder aanvoering van admiraal Grimaldi, maar ook daaraan maakt Stoke niet al te veel woorden vuil). Zoals elders geeft onze auteur ook nu weer geen namen van edelen die zich in de strijd hebben onderscheiden. Nu evenwel gaat Stoke uitvoerig in op de reden voor die omissie[54]. Hij zegt tot zijn publiek:

> Nu so moghedi mi vraghen, / Waerom dat ic niet en noeme / Die vanden stride was die bloeme, / Of die quaetste, of die beste, / Of die vortste, of die leste?

Hij geeft zelf het antwoord: 'Mij dunkt, ik prijs ze allemaal samen; dat lijkt mij de beste manier. En ook wil ik niet kwaadspreken van mijn tegenstanders, behalve dan van degenen die zich 's nachts aan de strijd hebben onttrokken'. Volgens hem waren er nogal wat Hollanders die niet aan vechten toe waren gekomen, en die er graag vandoor zouden zijn gegaan; 'dat togheden si wel in ghelate', dat was duidelijk van hun gezicht af te lezen. 'Bovendien', zegt Stoke, 'wanneer ik sommigen zou prijzen en anderen niet, dan zou men weer zeggen dat ik uit afgunst of vanwege steekpenningen zo handelde. Nee, ik durf wel te stellen dat iedereen goed vocht: adel, poorters en ook het gemeen; ik weet niet wat ik daar meer over moet zeggen'. Desondanks gaat hij nog een hele tijd door met zich te verontschuldigingen. Uiteindelijk heeft hij 112 versregels nodig om te zeggen dat hij er niet over piekert om de strijders met naam en toenaam te prijzen of te laken voor hun aandeel in het gevecht. Hij noemt een hele reeks redenen voor die onwil, welke variëren van angst voor repressailles op zijn persoon tot morele gronden - zo zijn lofprijzingen karakterbedervend, en kan voortijdige eer bij een latere misstap verkeren in schande. We krijgen evenwel niet de

53 Stoke, *Rijmkroniek*, IV, 292/62-64.
54 Stoke, *Rijmkroniek*, X, 40-151.

indruk dat hij hier het achterste van tong laat zien; de verschillende overwegingen vormen een weinig coherent geheel.

We stellen dus nogmaals de vraag: waarom kleineert Stoke opzettelijk de rol van de adel, terwijl hij met name de burgerij regelmatig looft? Een verklaring zou gevonden kunnen worden in Stokes eigen achtergrond. We zagen dat hij in de jaren 1296-1299 werkzaam was in Dordrecht als stadsklerk, de hoogste ambtenaar van de stad. Bovendien zijn er sterke aanwijzingen dat hij nauwe banden had met Zierikzee; mogelijk was dat na 1300 zijn standplaats wanneer hij niet met het grafelijk hof op reis was. Stokes genegenheid voor de burgerij, en dan speciaal voor de poorters van deze twee steden, is zo goed verklaarbaar.

Stokes eigen voorkeuren zullen wel een rol hebben gespeeld, maar kunnen nooit de enige of zelfs maar de voornaamste verklaring zijn voor zijn opvallend negatieve kijk op de adel. De edelen vormden samen met de graaf immers zijn eerstbeoogde publiek, en we zagen dat zij inderdaad die opstelling niet zomaar accepteerden. Het kan niet anders dan dat Stoke in deze werd gesteund door zijn opdrachtgevers, de graven Jan II en Willem III. De *Rijmkroniek* draagt dus een bepaalde grafelijke boodschap uit, en die is niet gunstig voor de adel. De graven zagen de basis van hun macht vooral liggen bij de gewone volk, en dan met name bij de steden. De stedelingen beschouwden zij als hun belangrijkste aanhangers en als hun militaire steun en toeverlaat. Deels was die opvatting gebaseerd op de werkelijk bestaande toestand. De steden waren in de tweede helft van de dertiende eeuw snel uitgegroeid tot economisch en daarmee ook politiek invloedrijke entiteiten. Juist de Henegouwse graven werden al vóór hun opvolging in Holland gesteund door steden als Dordrecht en Schiedam en daarna ook door Zierikzee[55]. In de Zeeuwse opstand en de oorlog tegen Vlaanderen waren de steden de voor de graaf zekere steunpunten geweest, die zich ook militair onderscheidden.

Maar ook voor de graven kan de liefde voor de steden nooit een reden zijn geweest om de adel zo opvallend te kleineren. We zagen immers dat de adel militair wel degelijk een vooraanstaande rol vervulde, en uit de oorkonden weten we dat ook onder de Henegouwse graven de edelen prominent aanwezig waren in het landsbestuur. Er moet dus een bewuste politiek van de graven in het spel zijn, die erop gericht was de adel een toontje lager te laten zingen. De achtergronden van die politiek worden nergens expliciet verwoord in het ons ter beschikking staande bronnenmateriaal. Zij zijn wel te reconstrueren, en daarvoor moeten we iets terug in de tijd.

Het is een *understatement* wanneer we zeggen dat graaf Floris V veel te stellen heeft gehad met de adel. Tijdens zijn minderjarigheid in de jaren zestig kwam het tot een regelrechte oorlog tussen twee adelsfacties, in de jaren zeventig raakte hij verwikkeld in een twist met zijn machtige Henegouwse verwanten die werden gesteund door enkele Hollandse edelen, zoals Dirk van Teilingen, in de jaren tachtig voerde hij oorlog met edelen in het Stichts-Hollandse grensgebied, de heren van Amstel en Woerden, en in de jaren negentig was vrijwel de hele Zeeuwse adel in opstand tegen

55 Over de politieke rol van de steden rond 1300 zie laatstelijk Burgers, ‘Grafelijke raad’. Ook Floris V kon in moeilijke tijden rekenen op landvolk en steden, contra de adel: Stoke, *Rijmkroniek,* IV, 613-627.

zijn gezag. De edelen drukten dus een bijzonder sterk stempel op Floris' politiek; steeds had de graaf te kampen met hun twistziek en opstandig gedrag, en daaraan zou hij uiteindelijk zelfs ten gronde gaan. Daarbij ging het niet steeds tussen graaf en adel; ook de edelen onderling waren verdeeld in elkaar soms te zwaard bestrijdende partijen, waarbij de graaf dan weer garen kon spinnen door de facties tegen elkaar uit te spelen[56]. Na Floris' dood werd de invloed van de adel nog groter: de zwakke graaf Jan I stond eerst onder controle van Jan van Renesse en daarna van Wolfert van Borsele. Ook in die periode was strijd tussen adelsfacties aan de orde van de dag; we zagen al dat Borsele daarvan het slachtoffer werd.

De graven van het Henegouwse huis werden vermoedelijk eveneens geconfronteerd met een factiestrijd tussen adelsgroeperingen. Stoke maakt van dergelijke twisten niet expliciet melding, maar uit enkele uitlatingen van hem blijkt wel dat de situatie aan het hof bij tijd en wijle explosief was. Illustratief is zijn uitweiding over sommige hovelingen, die zich gepasseerd voelen door de graaf, terwijl ze het liefst een monopoliepositie zouden hebben in diens entourage; daarom proberen zij dag en nacht onrust te stichten. Volgens Stoke deed de vorst er beter aan dergelijke elementen, die zich uit eigenbelang omhoog probeerden te werken, van het hof te verjagen. Stoke noemt geen namen, maar mengt zich met die uitspraken wel degelijk in de factiestrijd, getuige zijn eerder geciteerde verzuchting dat hij hoopt dat men zich niet vanwege zijn woorden op hem zou wreken[57]. Hoeveel indruk de partijstrijd onder de graven Jan I en Jan II heeft gemaakt, blijkt uit het feit dat in de laatste decennia van de veertiende eeuw Willem van Hildegaersberch daarvan nog melding maakt in zijn gedicht *Van tregiment van goeden heren*; pas onder Willem III werd volgens Hildegaersberch de rust hersteld[58].

Toen graaf Jan II met de verdeelde adel te maken kreeg, was de situatie evenwel drastisch gewijzigd ten opzichte van de toestand onder zijn voorgangers. De rangen van de edelen waren namelijk sterk uitgedund, ten gevolge van verschillende factoren. Ten eerste wilde het toeval dat aan het einde van de dertiende eeuw enkele vooraanstaande adellijke families een periode van neergang kenden. Zo was in 1283 de hoofdtak van de Teilingens uitgestorven, zodat het bezit van het geslacht aan de grafelijkheid was vervallen[59]. De machtige Voornes, de burggraven van Zeeland, wa-

56 Zie over de relatie tussen de graaf en de edelen J.M.A. Coenen, *Graaf en grafelijkheid. Een onderzoek naar de graven van Holland en hun omgeving in de dertiende eeuw* (Proefschrift Utrecht 1986; S.l., s.a.).

57 Stoke, *Rijmkroniek*, IV, 292/6-64. Uit die angst voor repressailles blijkt tevens dat Stoke hier refereert aan de actuele situatie aan het hof, dus die in de jaren 1301-1302, en niet over de toestand tijdens de jonge jaren van graaf Floris V, binnen welke context hij de uitweiding over hooggeplaatste onruststokers heeft ingevoegd.

58 *Gedichten van Willem van Hildegaersberch*, W. Bisschop, E. Verwijs, ed. ('s-Gravenhage, 1870; ongew. herdr. Utrecht, 1981) 101-102, nr. LI. Daar is sprake van een goede vorst die stierf, waarna het land ten prooi viel aan partijschap en strijd (verzen 42-43: 'Tvolck ghinc onderlinghe striden, / Die heren scheyden in partyen'), aan welke situatie een einde werd gemaakt door een nieuwe jonge vorst, die rust en voorspoed bracht. De uitgevers maken in de inleiding, *Ibidem*, XIII, duidelijk dat Hildegaersberch met de twee niet met name genoemde goede graven Floris V en Willem III bedoelt, en dat de periode van burgeroorlog en partijstrijd dus viel in de tussengelegen periode.

59 R. Fruin, 'De jongere tak der Van Teylingens, in: *Idem, Verspreide geschriften,* VIII ('s-Gravenhage, 1903) 157-175, in het bijzonder 157-165.

ren met het overlijden in 1287 van heer Albrecht zonder sterke leiding; de minderjarige opvolger Gerard stond eerst onder voogdij van zijn moeder, Catharina van Durbuy, die waarschijnlijk sterk onder - amoureuze - invloed stond van Floris V. Gerard werd aan het grafelijk hof opgevoed, en toen hij rond 1296 zelfstandig zijn gezag uit begon te oefenen, betoonde hij zich een trouw volgeling van de graaf. Gerard is dan ook een van de weinige edelen, samen met Nicolaas van Putten, die door Stoke met enige regelmaat in positieve zin worden genoemd[60]. Ook Nicolaas was nog jong; in de jaren tachtig stond hij, het minderjarige 'kind van Putten', nog onder voogdij; in 1291 werd hij mondig.

De neergang van de adel werd vooral bewerkt door een tweede omstandigheid, namelijk de rampen die in de jaren negentig het graafschap troffen. Vrijwel de complete Zeeuwse adel ging in 1290 een leenband aan met de Vlaamse graaf, die eropuit was het omstreden Zeeland bewesten Schelde aan het *de facto* al lang vigerende Hollandse gezag te onttrekken. In 1300 rebelleerde de adel opnieuw, ging na de nederlaag van 1 januari 1301 in ballingschap, en vocht in de oorlog van 1303-1304 zij aan zij met de Vlaamse invallers. Dit gedrag, door Melis Stoke herhaaldelijk getypeerd met het woord 'verraad', maakte dat zij hun politieke invloed bij de grafelijkheid voorlopig hadden verspeeld. De grootste misdaad evenwel van de edelen betrof natuurlijk hun optreden in 1296. De moord op Floris V maakte direct een einde aan de positie van een aantal adelsfamilies, die van Amstel, Woerden, Velzen, maar ook leden van de geslachten van Cuyk, Heusden, Teilingen, Zaanden, Benschop en Uternesse waren bij de aanslag betrokken. Bovendien kwam door dit gebeuren een groot aantal families, die zelf niets met de aanslag van doen hadden, in een afhankelijke positie te verkeren tegenover de grafelijkheid. In 1285 en 1288 immers hadden zij zich met hun lijf en goed borg gesteld bij de onderwerping van Gijsbrecht van Amstel en Herman van Woerden, en door het verraad van die heren waren zij nu aan de genade van de graaf overgeleverd[61]. Dat die borgstellingen geen dode letter waren en wel degelijk consequenties hadden, met name van financiële aard, blijkt uit het oorkondenmateriaal. Zo scheldt graaf Jan II in juni 1303 de erfgenamen van heer

60 Zie bijv. Stoke, *Rijmkroniek*, VIII, 660-677, 1048-1049, 1065 vlg., 1215-1216. Over de positie van Gerard en Nicolaas bij de grafelijkheid zie Smit, 'Begin regeering Henegouwsche graven', 32-33.

61 Van den Bergh, *Oorkondenboek*, II, nrs. 571 en 632. De borgen voor Amstel zijn: de Hollanders Jacob van den Woude, Gijsbrecht Bokel en zijn zoon Gijsbrecht, Gijsbrecht Bot van der Eem, Wouter en Willem broers van Simon van Haarlem, Jan zoon van de heer van Teilingen, Dirk Simonszoon van Teilingen, Willem van Oegstgeest, Floris Floriszoon van der Woerd, Troveis van Moordrecht en Jan van Tolloisen, voorts elf heren uit het Sticht, terwijl enkelen zich verplichten bij een zoenbreuk de graaf met gewapende volgelingen te hulp te komen: Hendrik van der Lek met 25 man, Willem van Strijen met 20 man, Harbaren van der Lede met 20 man, Jan van de Lede met 15 man, Dirk van Wassenaar met 10 man, Hendrik burggraaf van Leiden met 10 man en Gerard van Velsen met 20 man. De borgen voor Woerden: de Hollanders Harbaren van Haastrecht, Gijsbrecht Bot van der Eem, zijn broer Gijsbrecht Bokel, Jacob van der Woude, Dirk Simonszoon van Teilingen en Troveis van Moordrecht, voorts 14 Stichtse edelen, terwijl bij zoenbreuk gewapende hulp wordt beloofd door Hendrik van der Lek met 20 man, Jan van Heusden met 15 man, Willem van Horne met 20 man, Jan van Cuyk met 20 man, Arnout van Herlaar met 10 man, Arnout van der Sluis met 5 man, Willem van Strijen met 10 man, Jan van der Lede met 10 man en Willem van Linschoten met 10 man.

Jacob van de Woude vrij van alle aanspraken die voortvloeiden uit diens borgtocht vanwege de genoemde verraders[62]. Ook het geslacht Bokel werd vanwege die borgstellingen na 1296 verdreven uit zijn bezittingen[63].

Het belangrijkste gevolg van de moord op Floris lijkt mij echter dat de adel als groep was gecompromitteerd. *Alle* edelen werden op die misdaad aangezien. Dit lezen we expliciet bij de Procurator, die schrijft dat als reactie op de gevangenneming van de graaf het volk zelf in actie kwam, omdat die wandaad alle edelen werd aangerekend[64]. Uit een oorkonde van 2 augustus 1296 blijkt dat in de dagen na de moord Hollandse edelen onder verdenking van medeplichtigheid stonden en gedwongen waren zich in Haarlem in bewaring te begeven; dit betrof Dirk van Brederode, Willem van Egmond, Nicolaas Persijn, Gerard van Egmond, Willem van Haarlem, Jan van Teilingen en Gerard van Heemskerk, allen leden van aanzienlijke families[65]. Toen enkele edelen zich aan het hoofd stelden van het legertje dat het deel van de moordenaars belegerde dat zich op kasteel Kronenburg had verschanst, laaide het wantrouwen weer op; Stoke schrijft dat het volk ervan overtuigd was dat hun aanvoerders erop uit waren de moordenaars te laten ontsnappen[66]. Het lijdt geen twijfel dat de Henegouwers deze tegen de adel gerichte stemming hebben uitgebuit. Dit zien we in de oorkonden, waarin vanaf 1299 te pas en te onpas sprake is van bepalingen tegen de de verraders van 1296 en tegen allen die aan hen hulp zouden verlenen[67]. Dat zien we ook in de *Rijmkroniek*, waar Stoke de aanslag op Floris V niet voor niets uitbouwt tot een van de centrale thema's van het verhaal, en waar hij zich de nodige moeite getroost om tegenstanders van de Henegouwers medeplichtigheid aan de moord in de schoenen te schuiven; de namen van Wolfert van Borsele en Jan van Renesse zijn in dit verband al gevallen. Graaf Jan II heeft zich ook daadwerkelijk bedreigd gevoeld door sommige edelen, getuige zijn op 14 juli 1300 gegeven opdracht aan zijn broer Gwijde, dat die een onderzoek moest instellen naar Nicolaas Persijn, Hendrik van

62 P.H.J. van der Laan, ‘Een middeleeuwse borgtocht. Kanttekeningen bij een oorkonde van graaf Jan II van Holland en Zeeland’, *Tijdschrift voor geschiedenis*, LXXVIII (1965) 179-186.

63 T.S. Jansma, ‘De oudste geschiedenis van Rotterdam’, in: *Idem, Tekst en uitleg. Historische opstellen aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam* (Den Haag, 1974) 1-34, in het bijzonder 5-8, 11. Over dezelfde kwestie R. Fruin, ‘De oudheid van Rotterdam’, in: *Idem, Verspreide geschriften*, VI ('s-Gravenhage, 1902) 1-74, in het bijzonder 32-37, 67-69. De onaangename consequenties van een borgstelling ondervonden ook Jan van Schengen en Nicolaas van Cats, die borg waren voor Jan van Renesse en die na diens verbanning in 1297 in leisting moest gaan (Van den Bergh, *Oorkondenboek*, II, nrs. 1019, 1055; vergelijk Stoke, *Rijmkroniek*, V, 1165-1171).

64 Procurator, *Chronicon*, 47.

65 Van den Bergh, *Oorkondenboek*, II, nr. 954. Zie ook Stoke, *Rijmkroniek*, IV, 1235-1242, waar wordt gesteld dat ‘velen van het land’ op de hoogte waren van de samenzwering tegen de graaf.

66 Stoke, *Rijmkroniek*, V, 313-348.

67 Zie Van den Bergh, *Oorkondenboek*, II, nrs. 1093, 1095. Bij de vrede met Brabant, gesloten in april 1307, werd de moordenaars van Floris V de toegang tot Holland ontzegd; Smit, ‘Begin regeering Henegouwsche graven’, 32. De positie van deze ballingen vormde nog steeds een punt bij de onderhandelingen in 1310 met Vlaanderen; S.A. Waller Zeper, *Jan van Henegouwen, heer van Beaumont. Bijdrage tot de geschiedenis der Nederlanden in de eerste helft der veertiende eeuw* ('s-Gravenhage, 1914) 30-40. Nog in 1323 is men bezig om tot een verzoening te komen met de ballingen van ‘1296’, in dit geval met die uit Amstelland; Van Mieris, *Charterboek*, II, 255.

Alkemade, Dirk heer Simons zoon van Teilingen, Jan van der Wateringe, Jan van Noordwijk, Jan Splinter en van Frank van Hoylande, van wie een vermoeden van ontrouw was gerezen[68].

Nu blijkt uit de bronnen duidelijk dat niet alle edelen hun krediet bij de graven hadden verspeeld. Er was een groep die door de Henegouwse graven vanaf het begin van hun regering in Holland is begunstigd. Dit betreft vooral enkele onderling verwante geslachten die zijn voortgesproten uit een jongere zijlinie van de Wassenaars. Het zijn de Duivenvoordes, Polanens, Zandhorsten, Raaphorsten; de leden van die geslachten maken in ieder geval onder Willem III snel carrière in grafelijke dienst. Zij bekleden de lucratieve ambten, zijn lid van de grafelijke raad, en weten zich in de eerste helft van de veertiende eeuw tot grote rijkdom en hoog aanzien op te werken. Vermoedelijk hebben zij ook al bij graaf Jan II in de gunst gestaan, want het zijn juist de leden van deze groep die in 1299 verantwoordelijk waren voor de moord op Wolfert van Borsele, met welke daad zij immers Jan van Henegouwen op het Hollandse regeringskussen brachten[69]. Toch zullen Jan II en Willem III niet alleen uit dankbaarheid deze jonge adel hebben begunstigd. Zij waren daartoe door de genoemde omstandigheden ook wel gedwongen: bij deze edelen vonden ze steun tegenover de hun vijandige Borseles en de rest van de Zeeuwse adel, die na de moord op Wolfert immers eveneens onverzoenlijk stonden tegenover deze geslachten. Bovendien zullen de edelen uit deze jonge takken uit eigenbelang de graaf van harte hebben gesteund tegen de aspiraties van de niet in ongenade gevallen of weer in genade aangenomen leden van de voorheen aanzienlijkste geslachten, die door de Henegouwers werden gewantrouwd en die zich aan het hof achtergesteld voelden. Hier lag mogelijk de bron van de factiestrijd in deze periode.

Zo heeft Jan II vermoedelijk van de nood een deugd gemaakt. Toen hij eind 1299 graaf van Holland werd, was juist een groot deel van de oproerige oude adel in diskrediet geraakt. Dat stelde hem voor een probleem, want hij had in die roerige tijden de militaire kracht en de bestuurservaring van de edelen hard nodig. Zijn oplossing was om het tweede echelon edelen tot de hoge posities te verheffen. De jonge adelsgeslachten waren lang niet zo bedreigend voor de grafelijke macht als de oude adel was geweest, en in Zeeland nog steeds was. Zij hoefden niet op te komen voor eigen dynastieke belangen, en nog belangrijker, zij misten de eigen solide machtsbasis in de vorm van uitgestrekte goederen met de daarbij behorende inkomsten[70]. De graaf had hun steun weliswaar nodig, maar voor hun opkomst waren zij van hun kant in

68 Van Mieris, Charterboek, II, 11. Van een van deze edelen, te weten Jan van Noordwijk, is een oorkonde bekend d. d. 4 augustus 1300, waarin die zich trouw aan de graaf verklaart (*Ibidem*, 15).

69 Aldus al het belangrijke artikel van Smit, 'Begin regeering Henegouwsche graven', 32-44, alwaar, 32, wel wat al te gemakkelijk wordt gesteld dat de hele Hollandse adel 'eensgezind' de Henegouwers steunde; uit het vervolg blijkt dat het, naast Jan van Beaumont, broer van Jan wijbisschop Jacob van Zuden en de heren van Voorne en Putten, het voornamelijk de jonge geslachten waren waarop de graven steunden.

70 Over de verschillen in rijkdom tussen oude en nieuwe adel, in dit geval ten tijde van Floris V, zie A. Janse, 'Adel en ridderschap in de tweede helft van de dertiende eeuw', in: D.E.H. de Boer, e.a., ed., *Wi Florens... De Hollandse graaf Floris V in de samenleving van de dertiende eeuw* (Utrecht, 1996) 154-172, in het bijzonder 164-166.

nog hogere mate afhankelijk van de grafelijke gunst. De graaf kon dus zich verzekerd achten van hun trouw en toewijding. En juist dat gebrek aan een eigen machtsbasis van de nieuwe bestuursadel, hun afhankelijkheid van de graaf, maakte het mogelijk dat die groep genegeerd kon worden in de *Rijmkroniek*, de officiële Hollandse geschiedschrijving. Op die manier verwoordde Stoke de jegens de adel gevoerde politiek van zijn opdrachtgevers, Jan II en Willem III, en zette hij zowel de oude als de nieuwe adel op hun plaats. De oude garde werd ingepeperd dat zij verantwoordelijk waren voor alle problemen van het recente verleden, en dat om die reden hun rol voorlopig was uitgespeeld. De nieuwe lichting werd een lesje in nederigheid geleerd; zij waren weliswaar invloedrijk, maar slechts dankzij hun meester, de graaf. Hun macht was een afgeleide van de grafelijke macht, en slechts door onvoorwaardelijke trouw mochten zij hopen hun posities te behouden.

Deze adelspolitiek van de Henegouwse graven, hoewel uit nood geboren, heeft ongetwijfeld zijn vruchten afgeworpen. Tijdens de lange regering van Willem III, later niet voor niets geëerd met de bijnaam 'de Goede', heersten rust en vrede in het graafschap. Willem slaagde erin een verzoening met zijn tegenstanders te realiseren, waarmee enkele leden van de oude adelsgeslachten, zoals Jan van Arkel, Dirk van Brederode en burggraaf Hendrik van Leiden, weer een plaats in het landsbestuur kregen[71]. Daar konden zij evenwel de intussen machtig geworden jonge geslachten niet uit hun vooraanstaande posities verdringen. Deze laatsten dienden de graaf loyaal, wat hun overigens geen windeieren legde. Dat die toestand niet kon voortduren, bewezen later de Hoekse en Kabeljauwse twisten. De nieuwe adel was toen zelf zo vermogend en invloedrijk geworden, dat zij bij de troebelen van 1350-1354 op hun beurt een eigen machtspolitiek konden gaan bedrijven, met de bekende kwalijke gevolgen voor het land. Voor het zover was, was echter kostbare tijd gewonnen. Graaf Willem III kon zonder problemen een groot deel van zijn tijd en energie wijden aan het bestuur van zijn stamland Henegouwen en aan zijn voorname rol in de internationale politiek. Dat de inwoners van Holland en Zeeland hem voor dat laatste de financiële middelen konden verschaffen, bewijst dat zij deze periode van rust hebben gebruikt om hun welvaart uit te breiden. De economische groei, met name van handel en nijverheid in de grote en kleine steden, die begon in de dertiende eeuw, kon in de eerste helft van de veertiende eeuw sterk worden uitgebouwd. Ongetwijfeld is de eerste aanzet voor Hollands latere voorsprong gegeven in deze periode van welvaart. De voorwaarden daartoe - rust en stabiliteit - zijn mede geschapen door de tijdelijke pacificering van de in andere tijden zo oproerige adel. Het is die neutralisering van de adel die we weerspiegeld zien in Stokes *Rijmkroniek.*

71 Zie Smit, 'Begin regeering Henegouwsche graven', 33.

Nederlandse katholieken in een overgangstijdperk: omslag en terugslag in de jaren 1780-1830*

J.P. de Valk

Op 5 augustus 1796 decreteerde de Nationale Vergadering van de Bataafse Republiek (zonder te wachten op het gereedkomen van het Plan van Constitutie uit hetzelfde jaar) dat er geen 'heersende kerk' meer kon of zou worden geduld en dat alle wetgeving en beschikkingen daarmee samenhangend als vernietigd werden beschouwd[1]. Daarmee kwam formeel een einde aan een religieus systeem dat in ruim twee eeuwen was gegroeid. Onder het nieuwe regime mocht de maatschappelijke orde niet langer mede door godsdienstig verschil worden bepaald. Ook de nieuwe machthebbers achtten de godsdienst van fundamenteel belang voor de staat, maar het belijden daarvan was een zaak van de individuele burger geworden. De kerkgenootschappen schoven van de openbare naar de privé-sfeer. Het Plan van Constitutie, vaak nog al wijdlopig, weet dat in enkele artikelen kernachtig te formuleren: de religie is 'de eenige bron van eeuwig Heil' en de 'grondslag van Deugd, van goede Zeeden, en daar van onafscheidelijk Volks-geluk' (art. 704); de kerk wordt 'afgescheiden van den Staat, er zyn dus geene Burgerlijke voor- of na-deelen aan de Belydenis van eenige Godsdienstige begrippen gehegt' (art. 706); alle kerkgenootschappen staan 'onder gelyke bescherming der Wet' (art. 707). En tenslotte, niet minder belangrijk: buiten de kerkgebouwen mag niemand verschijnen 'met eenige ordenkleederen van eenig Godsdienstig Genootschap' (art 710)[2]. Men wilde ook de zichtbaarheid van het verschil uitbannen. In de opeenvolgende Nederlandse constituties en grondwetten tot en met die van 1815 is het hoofdmoment uit deze artikelen gehandhaafd: het afwijzen van maatschappelijk onderscheid tussen de staatsburgers op grond van hun geloofsovertuiging en het daaruit voortvloeiende behoren tot een kerkgenootschap. Voor het uitgangspunt van de scheiding tussen kerk en staat geldt dat veel minder. De concrete scheiding tussen de kerkgenootschappen en de staat bleek in de praktijk wat meer problemen op te leveren. De staat deed niet graag afstand van de mogelijkheden tot beïnvloeding van de burgers die kerk en godsdienst boden[3]. In 1801 werd de positie van de voormalige publieke kerk weer wat verstevigd, sinds 1809 werd het toezicht op de kerkgenootschappen toevertrouwd aan een departement van Eredienst. Tijdens de aanhechting bij Frankrijk (1810-1813) en de periode van het Verenigd Koninkrijk zou de overheidsbemoeienis er niet minder op worden.

Hoewel herdenken sinds de negentiende eeuw erg populair is, hebben voorzover ik

* De geannoteerde en enigszins bewerkte tekst van een voordracht uitgesproken op 24 oktober 1996 tijdens het KNHG-congres over het ontstaan van het moderne Nederland, 1780-1830.

1 Tekst bij J. Th. de Visser, *Kerk en Staat*, III (Leiden, 1927) 21-23.

2 *Plan van Constitutie voor het Volk van Nederland...* (Den Haag, 1796) 109-110; als facsimile opgenomen in appendice bij L. de Gou, ed., *Het Plan van Constitutie van 1796* (Den Haag, 1975).

3 Zie J.A. Bornewasser, 'The authority of the Dutch State over the Churches, 1795-1853', in: A.C. Duke en C.A. Tamse, ed., *Church and State since the Reformation* (Den Haag, 1981) 158-166.

weet de Nederlandse katholieken noch het eerste, noch het tweede eeuwfeest van de historische gebeurtenis van 1796 herdacht. Een eeuw geleden werden ze waarschijnlijk niet graag herinnerd aan de verdachte bron en tijd waaruit hun 'emancipatie' stamde. En waarschijnlijk is eenvoudig niemand op het idee gekomen om op 5 augustus 1996 iets te vieren dat voor het gros van de Nederlanders vanzelf spreekt en geen betekenis meer heeft[4]. We horen niet voor niets tot het meest geseculariseerde deel van Europa.

In een artikelenbundel van zeven jaar geleden maakte een gezelschap sociologen en theologen met katholieke achtergrond de balans op van de betekenis van religie in de Nederlandse samenleving - de huidige samenleving, wel te verstaan. Zij gaven het boek de veelbetekenende ondertitel *De vergeten factor.* In de inleiding wijzen de samenstellers op de heersende opvatting in sociologische kring dat de maatschappelijke relevantie van de godsdienst in deze tijd zo gering is, dat men haar rustig kan vergeten, zelfs al zou ze er in slagen om te overleven. Zelf denken ze daar anders over:

> De religie is bij de beschrijving en analyse van het samen leven en samen werken in Nederland ten onrechte een vergeten factor geworden, ook bij de sociologen. Daardoor lopen we het gevaar vele zaken in het leven van ons volk niet te begrijpen, voor de verklaring ervan naar inadequate schema's te grijpen en daardoor tot duidingen te komen die geen echte vertaling van de werkelijkheid maar eerder een versluiering daarvan zijn[5].

Geldt dat ook voor het verleden? De vraag stellen is haar beantwoorden. Godsdienst is in de nieuwe en nieuwste geschiedenis van Nederland natuurlijk steeds een factor van grote betekenis geweest. Wat op religieus en kerkelijk gebied gebeurde, is niet alleen maar de weerspiegeling van *echte* gebeurtenissen en ontwikkelingen op andere terreinen - sociaal, cultureel, politiek - maar is daar onlosmakelijk mee vervlochten. Toch lijdt de discussie over het nabije verleden in dit opzicht aan een gebrek aan integratie. De verschillende subdisciplines praten langs elkaar heen.

Wie alleen al denkt aan de stroom van boeken en artikelen over opkomst en ondergang van de verzuiling in Nederland, zal van deze opvatting waarschijnlijk verrast opkijken. Zij ligt aan de basis van een recent verschenen boek van Peter van Rooden over 'religieuze regimes' in Nederland van de zestiende tot de twintigste eeuw[6] - een prikkelend, haast brutaal boek met een aantal opstellen over dit thema en een

4 De katholieke historicus W.J.F. Nuyens had enkele jaren voor 1896 wel gewezen op de bijzondere betekenis van dit moment en van de hele periode voor het Nederlands katholicisme; vgl. Th. Clemens, 'Het vuur van de revolutie en de rooms-katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden', *De Achttiende Eeuw*, XXVIII (1996) 75; zie ook hieronder noot 9. En de eerlijkheid gebiedt te zeggen dat in 1996 het (reformatorische) Kerkhistorisch Gezelschap zijn jubileumcongres (Den Haag, 21-22 juni) met een daaraan gekoppelde tentoonstelling, juist vanwege het besluit uit 1796 wijdde aan het thema 'De verhouding tussen kerken en staat, 1796-1996'.

5 O. Schreuder en L. van Snippenburg, ed., *Religie in de Nederlandse samenleving. De vergeten factor* (Baarn, 1990) 14.

6 P.T. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam, 1996).

polemische inleiding en epiloog. Van Rooden verwijt de algemene en politieke historiografie van de nieuwste tijd in Nederland een tekort aan aandacht voor de invloed van religieuze factoren. De voornaamste reden daarvoor is dat men de secularisatiethese, onbewust, als axioma hanteert en daarmee in de klassieke valstrik loopt van een cirkelredenering. Empirisch gezien aantoonbaar onjuist en eigenlijk banaal, aldus de auteur, slaagt deze these er niettemin in om het uitgangspunt van historici te conditioneren: het belang van godsdienst in de Nederlandse samenleving moet afnemen wanneer de modernisering toeneemt; derhalve is de religieuze factor in de geschiedenis van het moderne Nederland inhoudelijk van afnemend belang. Kerkelijke of religieuze geschiedenis is een discipline geworden, die men in afzondering beoefent. Algemene handboeken hebben nauwelijks aandacht voor de rol van de godsdienst in de late achttiende tot de twintigste eeuw, terwijl werken over de Nederlandse kerkgeschiedenis nauwelijks meer verwijzen naar de buitenwereld. Aan beide kanten is de secularisatiethese als het ware geïnternaliseerd[7]. Studies die wel veel aandacht besteden aan godsdienstige factoren, zoals die over het verzuilingsfenomeen, gaan mank aan een vergelijkbaar euvel: ze beschouwen godsdienst als een vaste, onveranderlijke factor afkomstig uit een verder gelegen verleden en interpreteren daarom de processen die ze beschrijven als reacties op een veranderende buitenwereld, op de moderniteit, die conform de secularisatiethese in de ontzuiling een logisch einde vinden[8].

Van Roodens these daarentegen luidt enerzijds, dat religie en het religieuze verschil tot de wezenskenmerken van de Nederlandse geschiedenis behoren, vanaf de zestiende tot diep in de twintigste eeuw. Maar hij stelt anderzijds ook, dat godsdienst geen vaste functie en plaats heeft in de samenleving; dat die functie en plaats tijdens de achttiende, negentiende en twintigste eeuw juist driemaal sterk veranderen. De religie groeit met de moderniteit mee en levert actief, niet alleen reactief, een belangrijk aandeel in de vorm die het moderne Nederland in de huidige eeuw krijgt. De decennia rond 1800 horen tot de verhoudingsgewijs korte perioden, waarin een plotselinge, radicale omslag plaatsvindt in de relatie tussen godsdienst en samenleving - een van de drie ingrijpende omslagen die Van Rooden karakteristiek acht voor de Nederlandse geschiedenis sinds het einde van de achttiende eeuw, in afwijking van geleidelijker ontwikkelingen elders in Europa. Het belang van deze wisselingen in de 'constructie van het religieuze verschil' tijdens het lange proces van staats- en natievorming is volgens hem onderbelicht.

Het lijkt mij zinvol om deze thesen, juist in verband met de titel van deze bijdrage, eens nader tegen het licht te houden. Van Roodens benadering heeft namelijk het effect dat er mentale drempels worden opgeheven, dat er ruimte wordt geschapen voor andere hypothesen of voor het bijstellen van bestaande interpretaties, ook zonder dat men de concrete standpunten van de auteur hoeft te delen. Men kan immers verschillende bezwaren tegen het boek naar voren brengen. Het aangevoerde bewijsmateriaal staat soms niet geheel in verhouding tot de stellingen die erop worden gebaseerd. Ook dekt de vlag van de titel de lading niet helemaal: Van Rooden benadert

7 Van Rooden, *Religieuze regimes,*, 9-14.
8 *Ibidem*, hoofdstuk 6.

de ‘religieuze regimes’ voornamelijk vanuit de reformatorische hoek. Daarom moeten we de verwijten van de auteur aan het adres van de historici ook wat relativeren, want de recente geschiedschrijving over het Nederlandse katholicisme in de negentiende eeuw biedt waardevolle inzichten over de problematische integratie van de katholieken in de Nederlandse natie, waarin de relatie tussen de leer en de kerkelijke organisatie enerzijds, de staat en de samenleving anderzijds wel degelijk aan haar trekken komt. Ik hoef hier alleen maar de publicaties van J.A. Bornewasser te noemen, wiens naam bij Van Rooden overigens maar éénmaal valt (209).

Het is daarom een uitdaging om vanuit het gezichtspunt van de geschiedenis van het Nederlands katholicisme de handschoen op te nemen, die Van Rooden ons toewerpt. Ik doe dat in het kort en zonder op details in te gaan. In hoeverre levert de uitwerking van zijn thesen over de constructie van het religieus verschil (waarop ik hierna terugkom) andere gezichtspunten op voor het verklaren van ontwikkelingen binnen het katholicisme in de jaren 1780-1830? Is er ook sprake van ‘katholieke vernieuwing’? Kunnen we langs deze weg de integratie van de katholieken in de Nederlandse natie, een van de centrale problemen in het proces van natievorming in de negentiende eeuw, in een ander perspectief plaatsen? Ik beperk me tot het nalopen van enkele thema's om te zien of, en zo ja hoe de omslag uit deze jaren het Nederlandse katholicisme heeft beïnvloed en in hoeverre dat het bestaande beeld van deze periode aantast. Daartoe werpen we eerst een blik op de oudere historiografie.

Hoewel in 1796 de katholieke inwoners van de Bataafse Republiek (en met hen de protestantse dissenters en joden) staatsrechtelijk geëmancipeerd werden, beschouwden de meeste historici uit de tijd van het ‘Rijke Roomse leven’ (de jaren tussen 1900 en 1940) het feitelijke emancipatieproces pas voltooid aan het begin van de twintigste eeuw en meer speciaal in 1917, het jaar waarin de ‘Pacificatie’ de politieke overwinning van de confessionelen bezegelde. Omkijkend vanuit een verzuilde maatschappijstructuur, voortdurend verder in opbouw, waar godsdienstig verschil opnieuw een centrale en zelfs identiteitsbepalende factor was geworden en de kerkgenootschappen een grote zelfstandigheid en bewegingsvrijheid genoten, speurden zij vooral naar voortekenen van die bestaande situatie in het verleden. De jaren 1780-1830 hadden in dat opzicht weinig meer te bieden dan worstelingen die weliswaar soms de ‘lijdende’ en de ‘strijdende’ kerk eer aandeden, maar daarmee nog niet tot de gewenste resultaten leidden. Na Nuyens, die in 1880 en 1882 nog in positieve zin had gewezen op het belang van deze periode voor de ontwikkeling van wat tegen het einde van de negentiende eeuw ‘Katholiek Nederland’ ging heten[9], moeten we meer dan vijftig jaar wachten om opnieuw dergelijke geluiden te horen.

Het ‘katholieke volksdeel’ van de eerste helft van deze eeuw was een strak georganiseerd geheel van clericaal-hiërarchische signatuur, waarvan de politieke en maatschappelijke kracht berustte op eenheid, uniformiteit, gehoorzaamheid, vaderlandsliefde en vooral een luid beleden geloofsovertuiging. Het heilige jaar was 1853, toen met de instelling van een bisschoppelijk bestuur de basis hiervoor zou zijn gelegd.

9 Vgl. Clemens, ‘Het vuur van de revolutie’; zie ook W.J.F. Nuyens, *Algemeene Geschiedenis des Nederlandschen volks van de vroegeste tijden tot op onze dagen,* XIX (Amsterdam, 1882) 124.

We kunnen dan niet veel belangstelling verwachten voor een periode, die zich aanvankelijk kenmerkte door maatschappelijke onmacht van de Nederlandse katholieken; vervolgens door hun actieve deelname aan de patriottische en later de radicaaldemocratische beweging, hun afkeer van en conflicten met het huis van Oranje, een verwaterd credo en 'besmetting' met cesaropapisme en gallicanisme, onderlinge wrijvingen tussen verlichten en ultramontanen, en tussen Zuidelijke en Noordelijke ultramontanen onderling; door mislukte pogingen tot kerkelijke organisatie en toenemende overheidsbemoeienis. En dan als klap op de vuurpijl in 1830 de ondergang van het Verenigd Koninkrijk met zijn katholieke meerderheid, die allerlei aangename vooruitzichten in de kiem smoorde. Allemaal factoren die voor de ware roomse historicus onaangename vragen en problemen opriepen: die wilde immers het heden door het verleden rechtvaardigen. Wie door oudere werken bladert, merkt dan ook hoe de auteurs bij het oversteken van deze periode omzichtig van de ene steen op de andere stappen, voortdurend bang om zich aan revolutionair of liberaal water te branden. In het bijzonder de jaren 1780-1813 worden behandeld als een onaangenaam incident[10]. Toenaderingen van katholieke zijde tot dergelijk gedachtengoed - anathema sinds de encycliek *Quanta cura* en de *Syllabus errorum* van 1864 - worden overgeslagen, afgedaan als 'taktisch' of als afkomstig van 'naam-katholieken' die eigenlijk niet tot de gemeenschap horen[11]. Daarentegen wordt een eigen, herkenbare en vaste 'nationaal-katholieke' identiteit zo vanzelfsprekend als uitgangspunt gepostuleerd, dat men aan de vraag of die al bestond niet eens toekomt. Wat daarnaast opvalt is de grote rol die aan de clerus wordt toebedeeld. Daarmee werd de weg gewezen naar de bestaande clericale suprematie.

Vanaf het moment dat er binnen de katholieke zuil een beschaafde opstand tegen die clericale suprematie ontstaat, sinds de jaren 1930, horen we ook andere geluiden. Vooral de Nijmeegse historicus L.J. Rogier, maar ook anderen wijzen op de positieve bijdrage van het 'verlicht-katholieke' gedachtengoed aan de 'herleving' van katholiek Nederland[12]. Maar ook hier blijkt uit dat 'her' dat er gesproken wordt over iets dat al bestond, de voortzetting van een historische ontwikkeling. Parallel aan de maatschappelijke afbraak van de katholieke zuil ontstaat in de laatste decennia tenslotte de overtuiging dat 'katholiek Nederland'[13] het eindproduct is van en in stand gehou-

10 Typerend is de titel die J.H.J.M. Witlox, *De Katholieke Staatspartij in haar oorsprong en ontwikkeling geschetst*, I (Den Bosch, 1919) meegeeft aan zijn inleidend hoofdstuk: 'Van Willem V tot Willem I'.

11 Zie bijvoorbeeld P. Albers, *Geschiedenis van het herstel der hiërarchie in de Nederlanden*, I (Nijmegen, 1903); J.H.J.M. Witlox, *De Katholieke Staatspartij*, I, hoofdstukken 1-8; Aug. C.J. Commissaris, *De geschiedenis van de emancipatie der katholieken van 1795 tot 1903* (Groningen/Den Haag, 1931).

12 L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland, 1853-1953* (Den Haag, 1953), inleidend hoofdstuk; een drie jaar later verschenen bewerking door Rogier voerde de titel Katholieke herleving (Rogier heeft in diverse andere opstellen eveneens de nadruk gelegd op de positieve kanten van de periode 1780-1830, zoals ook J.A. Bornewasser dat later deed). M.J.M. van der Heijden, *De dageraad van de emancipatie der katholieken. De Nederlandsche katholieken en de staatkundige verwikkelingen uit het laatste kwart van de achttiende eeuw* (diss. Nijmegen, 1947).

13 Deze term raakte al aan het eind van de jaren 1880 in zwang, zoals blijkt uit de titel van een toen uitgegeven officieel gedenkboek, dat een inventarisatie bood van de kracht van het

den werd door een proces van mobilisatie, dat vervolgens in een verder verleden werd teruggeprojecteerd. Dat is ten minste de mening van de huidige hoogleraar in de geschiedenis van het Nederlands katholicisme aan de universiteit van Nijmegen[14]. Maar het gros van de aandacht gaat in het huidige onderzoek van de katholieke geschiedenis gewoonlijk uit naar het hoogtij van die mobilisatie, vanaf het laatste decennium van de vorige eeuw.

Kijken we naar de algemene en staatkundige geschiedschrijving, dan komen we al snel tot de conclusie dat men aan de periode 1780-1830, en alweer in het bijzonder 1780-1813, lang een hekel heeft gehad, vooral binnen de dominante, conciliante liberaal-nationale stroming van eind vorige en de eerste helft van deze eeuw[15]. De Patriottentijd was een 'marionettentheater', de Bataafse Republiek een Franse vazalstaat, aldus Colenbrander, die ook voor de periode tot 1840 lang een feitelijk monopolie op de beeldvorming had. Daarna volgden de beschamende inlijving bij Frankrijk, de vergissing van een vereniging met België en vervolgens de traumatische afscheiding van deze 'muiters'. Hernieuwde vaderlandsliefde, maar ook politieke stilstand waren de gevolgen tot 1848, toen het echte moderne Nederland begon: de constitutionele monarchie van liberale signatuur. Kerkelijke groepen (katholieken, orthodoxe neo-calvinisten) kregen de rol van spelbrekers toebedeeld: hun optreden werd gezien als een aantasting van de nationale eenheid en verzet tegen de vooruitgang en daarmee al evenzeer geïnterpreteerd in het verlengde van het beeld, dat die 'volksdelen' van zichzelf hadden geschapen tegen het einde van de negentiende eeuw.

De herwaardering van de gesmade periode 1780-1830 in de laatste decennia bracht in veel opzichten verandering. Maar zij wordt zelden als geheel bezien[16] en de discussie draait meestal om politieke, ideologische en culturele aspecten en neemt de religieuze vooral als afgeleide daarvan in overweging. Zo komt het ten minste naar voren uit meer recente publicaties over de Nederlandse verlichting en patriottentijd[17]; de jaren 1800-1813 zijn tot nu toe wat minder belicht, de periode van het Verenigd

georganiseerde katholicisme in Nederland: *Neerlandia Catholica of het Katholieke Nederland: ter herinnering aan het gouden priesterfeest van Z.H. Paus Leo XIII* (Utrecht, 1888).

14 J. Roes, *In de kerk geboren. Het Nederlands katholicisme in anderhalve eeuw van herleving naar overleving* (Nijmegen, 1994) 12, 23-28, 44. Deze opvatting loopt deels parallel aan die van G.J. Schutte over het 'calvinistische volksdeel'; zie: *Het calvinistisch Nederland* (Utrecht, 1988) en 'Nederland: een calvinistische natie?', *BMGN*, CVII (1992) 690-702.

15 E.O.G. Haitsma Mulier, 'De geschiedschrijving over de Patriottentijd en de Bataafse tijd' in W.W. Mijnhardt, ed., *Kantelend geschiedbeeld. Nederlandse historiografie sinds 1945* (Utrecht-Antwerpen, 1983) 206-210. Vgl. A.E.M. Janssen, 'Over Nederlandse Patriotten en hun historie. Enige historiografische kanttekeningen' in H. Bots en W.W. Mijnhardt, ed., *De droom van de revolutie. Nieuwe benaderingen van het Patriottisme* (Amsterdam, 1988) 7-17; de auteur wijst op de neiging om in elk geval de periode tot 1813 uiterst negatief af te schilderen.

16 De zeer recente bundel onder redactie van W. Fritschy en J. Toebes, *Het ontstaan van het moderne Nederland. Staats- en natievorming tussen 1780 en 1830* (Nijmegen, 1996), uitgegeven naar aanleiding van het eindexamenthema 1997-1998, laat ik hier buiten beschouwing.

17 M.C. Jacob en W.W. Mijnhardt, ed., *The Dutch Republic in the Eighteenth Century. Decline, Enlightenment and Revolution* (Ithaca/Londen, 1992); zie verder bijvoorbeeld: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, ed., *Om het algemeen volksgeluk. Gedenkboek ter gelegenheid van het tweehonderdjarig bestaan van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen* (Edam,

Koninkrijk weer wat beter[18]. Een uitzondering op deze tendens vormen wellicht de lange termijn-studies op het terrein van de lokale verzuiling, maar ook daarin wordt deze tijd vaak maar in het voorbijgaan behandeld[19].

Het gevolg van dit alles is, dat de gefixeerde beelden van *het* katholicisme in deze periode in de algemeen-staatkundige en in de confessioneel getinte historiografie elkaar wederzijds versterken. Men heeft elkaar gelukkig niet nodig. Studies die beide zijden met elkaar in verband willen brengen[20], hebben dan de neiging tussen de wal en het schip te belanden. Toch is deze integratie dringend nodig: zij verrijkt het interpretatieve kader wederzijds.

Wat is, in het kort en enigszins versimpeld, de inhoudelijke boodschap van Van Roodens stellingen[21]? In de laatste decennia van de achttiende eeuw veranderde in Nederland de plaats van de godsdienst in de samenleving, en daarmee de functie van het religieuze verschil, een van de basiskenmerken van de Nederlandse geschiedenis sinds de zestiende eeuw. Religie werd niet langer gelocaliseerd in de zichtbare publieke orde, maar in het innerlijk van de burger als moreel individu. De nieuwe natie werd beschouwd als een gemeenschap van morele individuen. In het innerlijk van de burgers vormde de godsdienst de basis van een nieuw vaderlands gevoel, dat de hele natie omvatte: een morele gemeenschap. De oude orde kende een hiërarchie, waarbinnen de publieke, gereformeerde kerk boven de andere kerkgenootschappen stond. In de nieuwe situatie was dat niet langer het geval: er werd immers geen onderscheid meer gemaakt tussen burgers op basis van hun godsdienstige overtuiging.

De reformatorische stromingen, de voormalige publieke kerk en de dissenters, trokken wat opvattingen en leer betreft dichter naar elkaar toe en bevorderden het beeld van Nederland als een verlichte ‘protestantse natie’; samen vormden zij als het ware een informele nationale kerk. Dit nieuwe natie-besef of vaderland-beeld, ontstaan rond 1800, werd in de decennia daarna versterkt en aangescherpt, vooral door de steeds sterkere greep van de staat op de kerkelijke organisaties. De centrale overheid beschouwde de kerkgenootschappen als instrumenten van sociale beheersing en natievorming. Zij bezoldigde de bedienaren van de godsdienst en schakelde hen in als zedelijke volksopvoeders, die de continuïteit van de nationale zelfopvatting

1984); F. Grijzenhout, W.W. Mijnhardt en N.C.F. van Sas, ed., Voor vaderland en vrijheid. De revolutie van de patriotten (Amsterdam, 1987); Bots en Mijnhardt, De droom van de revolutie.

18 Zie C.A. Tamse en E. Witte, ed., *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk, 1815-1830* (Baarn, 1992).

19 Zo bijvoorbeeld in het overigens voortreffelijke boek van R. van der Laarse, *Bevoogding en bevinding. Heren en kerkvolk in een Hollandse provinciestad, Woerden 1780-1930* (Den Haag, 1989), waarin de periode van 1780 tot aan de Afscheiding van de jaren 1830 verhoudingsgewijs zeer kort in twee van de achttien hoofdstukken wordt behandeld (57-96 van in totaal ruim 450 bladzijden).

20 Ik verwijs hier naar een reeks artikelen van J.A. Bornewasser, inmiddels gebundeld in *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context. Historische opstellen...* (Amsterdam, 1989) - de titel alleen al is indicatief. Voorts bijvoorbeeld Th. Clemens, ‘De terugdringing van de rooms-katholieken uit de verlichtprotestantse natie’, *BMGN*, CX (1995) 27-39.

21 Zie Religieuze regimes, in het bijzonder de inleiding, het nawoord en de hoofdstukken 1 en 6. Vergelijk hierbij tevens Van Roodens artikel ‘Noord-Nederlandse protestanten en de revolutie’, *De Achttiende Eeuw*, XXVIII (1996) 17-28.

moesten garanderen. De controle van de overheid vond plaats via nationale kerkelijke bestu-

ren, waarin de protestantse geestelijken een centrale rol kregen. Hierdoor namen de maatschappelijke status en de invloed van de protestantse predikanten als beroepsgroep sterk toe.

Deze situatie bleef lange tijd stabiel. Nog rond 1850 werd er niet getwist over het protestantse vaderland, maar over de aard van dat protestantisme. Tot in het derde kwart van de eeuw bleef de band tussen de protestantse godsdienst en de natie als geheel gehandhaafd. Daarna werden de religieuze groepen volgens Van Rooden beschouwd 'als zelfstandige en aparte morele gemeenschappen': de tweede grote omslag binnen een eeuw in de rol van godsdienst en het religieuze verschil binnen de Nederlandse samenleving. De reden daarvoor was het succesvol optreden van twee kerkelijke stoorzenders, die zich door brede mobilisatie tot maatschappelijke krachten hadden getransformeerd: de katholieke kerk en de orthodoxe neo-calvinisten onder leiding van Abraham Kuyper. Het daaruit voortgekomen verzuilde Nederland is voor Van Rooden als het ware het product van de uitsluiting van deze groepen uit de 'verlicht-protestantse natie' en de daarmee verbonden dominante cultuur. Naar zijn mening reden de katholieken daarbij mee op de gereformeerde wagen, maakten zij gebruik van het ideologische en organisatorische talent van Kuyper, die 'drie grondtonen' in de natie had ontdekt, corresponderend met drie 'volksdelen', waarin men 'geboren' werd (Van Rooden gebruikt hiervoor zelfs de term 'etnisch'). Elk afzonderlijk vormden die volksdelen nu een 'morele gemeenschap', die met terugwerkende kracht geschiedenis kreeg. Religieus verschil werd opnieuw een centrale factor: niet langer door onderschikking maar door nevenschikking gaf het vorm aan de natie. Pluriformiteit gekoppeld aan jaloers bewaakte 'souvereiniteit in eigen kring' werd het basiskenmerk van de Nederlandse samenleving en als zodanig naar het verleden teruggeprojecteerd. Pas in de jaren 1960, toen de overgeorganiseerde zuilen of subculturen onder hun eigen succes bezweken, keerde een nationaal gevoel terug, vergelijkbaar met dat uit het begin van de vorige eeuw: de natie werd weer tot hoogste morele gemeenschap. Maar nu voltooid en volledig: de confessionele nevenschikking was geïncorporeerd.

Deze opvattingen vertonen, voorzover het gaat om de zogeheten lange negentiende eeuw, duidelijke parallellen met geluiden die we horen in de discussie over nationalisme en het proces van natievorming. Ik neem als voorbeeld daarvan de inzichten ontwikkeld door N.C.F. van Sas, die hier al geruime tijd in de voorste gelederen opereert[22]. Het Nederlandse nationale bewustzijn ontwikkelde zich niet lineair, maar schoksgewijs, met cesuren en versnellingen vlak voor 1800, rond 1830 en tegen de eeuwwende. De tussenliggende perioden zijn meer naar binnen gericht. Van belang is de formatieve fase 1780-1800, waarin de patriotten eerst als opposanten de moderne politiek 'uitvonden', waarna de revolutie aan het experimenteren sloeg en in

22 Gebaseerd op enkele samenvattende stukken: 'Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlands gevoel in Nederland, 1770-1813', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, CII (1989) 471-495; 'De mythe Nederland', *De Negentiende Eeuw*, XVI (1992) 4-22; 'Varieties of Dutchness', inleiding op A. Galema, e.a., ed., *Images of the Nation. Different Meanings of Dutchness, 1870-1940* (Amsterdam/Atlanta, 1993); *Talen van het vaderland. Over patriottisme en nationalisme* (inaugurele rede, Amsterdam, 1996), met verwijzing naar verdere bijdragen van zijn hand.

een impasse raakte. In de jaren 1798-1800 volgde een moment van 'omslag' en 'katharsis': de revolutie werd 'genationaliseerd' en er ontstond een 'nieuw, breed gedragen ideologisch fundament voor de Nederlandse samenleving'. De morele kwaliteiten en deugden van het nationale verleden traden op de voorgrond: verlichting, beschaving, vrijheidsliefde.

Schuiven we die twee beelden, van Van Rooden en Van Sas, over elkaar heen, dan zien we bij beiden twee scherpe omslagen of cesuren op ongeveer gelijke momenten, aan het begin en het einde van de eeuw. Of gaat het om dezelfde? Van een rol van de godsdienst bij de eerste omslag horen we bij Van Sas niets, terwijl Van Rooden juist de nieuwe constructie van het religieuze verschil daarvoor wezenlijk acht. Deze gaat ook in op de uitsluiting van de katholieke medeburgers uit de nieuwe 'verlicht-protestantse' natie, waarover Th. Clemens kort geleden een belangwekkend stuk publiceerde[23]. Het conciliante, middelpuntzoekende en 'algemeen-christelijke' karakter van het nieuwe vaderlands gevoel hield volgens hem op waar het katholicisme begon. Daarmee begon ook de isolatie van een grote groep medeburgers, die buiten de morele en culturele orde van het vaderland werden geplaatst. Van Rooden constateert droog dat dit 'niet als een obstakel voor dit religieus nationalisme' werd ervaren. Hij zegt er niet bij door wie; dat spreekt voor zich[24].

Hadden de Nederlandse katholieken dit aan zichzelf te danken? Die indruk kan gemakkelijk uit de bestaande historiografie ontstaan. Wie een buiten-nationale instantie als de paus van Rome als hoogste geestelijk gezag aanvaardt; in permanent verzet is tegen de tijdgeest; zijn kinderen niet wil opvoeden en opleiden in beschaafde, verlichte en nationale geest; de nadruk legt op religieuze en dogmatische verschillen; het eigen geloof alleenzaligmakend acht en godsdienstige tolerantie en andere burgerlijke grondrechten afwijst - hoe zou zo iemand ooit deel uit kunnen maken van de beschaafde Nederlandse natie? De vraag lijkt terecht en het antwoord lag voor de hand. Het probleem is alleen dat de vraag uitgaat van één, onveranderlijk katholicisme, en dan wel van het meest onbuigzame en ultramontaanse slag. Dat beeld werd vanuit het 'beschaafde' protestantisme met graagte gehanteerd en door latere roomse historici beslist niet van de hand gewezen, omdat het vooruitwees naar de zelfopvatting van het hiërarchische, gesloten katholicisme van hun eigen tijd. Het is een vijandbeeld, opgebouwd uit elementen die veel van elders lenen: uit het vrijwel homogeenkatholieke voormalige Staats-Brabant, waar de uiterst dunne protestantse toplaag sinds 1795 uit haar geprivilegieerde positie was verstoten[25]; uit de ontwikkelingen in de Zuidelijke Nederlanden tijdens het ongelukkige begin van het Verenigd Koninkrijk

23 Clemens, 'De terugdringing van de rooms-katholieken'. In zijn artikel uit 1996 'Het vuur van de revolutie en de rooms-katholieke kerk in de Noordelijke Nederlanden' (zie hierboven noot 4) keert Clemens voor een deel op zijn schreden terug door te wijzen op de andere kant van de medaille: het ontstaan van twist en tweedracht in katholieke kring door het ontbreken van eensgezindheid en door onenigheid over te nemen stappen. Daardoor zouden 'sommige katholieken' er weer snel de voorkeur aan hebben gegeven 'zich uit de natie terug te trekken' (85).

24 *Religieuze regimes*, 30.

25 Van der Heijden, *Dageraad*, hfdst. 4/1; Witlox, *Staatspartij*, I, hfdst. 1.

en later tijdens de opstand en afscheiding van België. Het conflict tussen Willem I en de katholieke kerk in het Zuiden wordt in de historiografie uitvoerig besproken, maar de houding van hun noordelijke geloofsgenoten ontbreekt in het verhaal[26]. Er bestaat echter, ook in deze periode, niet één katholicisme, maar, zoals altijd, 'une pluralité de catholicismes', om met de Franse godsdienstsocioloog en historicus Emile Poulat te spreken. Naast het 'mouvement', de zichtbare kerkelijke structuur, beperkt in feitelijke omvang en sociale reikwijdte, moeten we volgens hem ook aandacht hebben voor het 'catholicisme inorganisé', het onzichtbare en soms anonieme 'simultaneum' van verschillende religieuze ervaringen[27]. Sommige stromingen of groepen katholieken kwamen dicht in de buurt van wat het 'beschaafde' vaderlandse gevoel vereiste, maar in het Noorden bleven ook de meest ultramontaansen onder hen er tot in de jaren 1820 nooit heel ver vandaan. Het vermoeden kan dan rijzen dat de nieuwe 'constructie van het religieus verschil' in Nederland en de uitsluiting van enkele religieuze groepen uit de verlichte natie (katholieken waren daarvan niet het enige slachtoffer) gericht was op een tweedeling die de sociale stratificatie van voor 1795 voor een deel zou kunnen behouden. Hoe dit ook zij, de gevolgen en doorwerking daarvan zijn vrij ingrijpend geweest.

Laten we dit klassieke nationaal-protestantse vijandbeeld van de katholiek eens omkeren en de nadruk - misschien teveel nadruk - leggen op de bereidheid tot verlichte vernieuwing en nationale aanpassing aanwezig bij vele Nederlandse katholieken aan het einde van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw. Een uitgestoken hand naar het nieuwe 'vaderlands gevoel', die niet geaccepteerd werd. Het katholicisme werd immers gezien als 'een obstakel voor de morele vorming van de burgers en beschouwd als een valse gemeenschap binnen de natie'[28]. Deze afwijzing, die tot uitdrukking kwam in een al dan niet hardop beleden anti-papisme en in sociaal-culturele isolatie, bemoeilijkte de nationale integratie van katholieken en herschiep of bevestigde het bestaan van een 'katholiek probleem'. Zij heeft het latere ontstaan van een afzonderlijke, nationaal-katholieke identiteit (een eigen variant van nationalisme) en daarmee uiteindelijk de totstandkoming en inrichting van een 'katholiek volksdeel' in belangrijke mate bevorderd[29]. Sinds 1800, maar vooral in de

26 Albers, *Geschiedenis van het herstel*, deel I, en Ch. Terlinden, *Guillaume Ier, roi des Pays-Bas, et l'Eglise catholique en Belgique (1814-1830)* (2 dln.; Brussel, 1906); vergelijk daarbij mijn artikel 'De weg naar de vrijheden. Katholieken in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden tussen contrarevolutie en constitutie', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, CII (1989) 564-586.

27 E. Poulat, *Catholicisme, démocratie et socialisme* (Doornik, 1977) 484-486.

28 Van Rooden, *Religieuze regimes*, 200.

29 Zie P. Raedts, 'Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit 1814-1898', *BMGN*, CVII (1992) 713-722; J.A. Bornewasser, 'De Nederlandse katholieken en hun negentiende-eeuwse vaderland', *Kerkelijk verleden*, 262-283. Antipapisme, zie ondermeer: J.A. Bornewasser, 'Mythical aspects of Dutch anticatholicism in the nineteenth century', *ibidem*, 362-375; A.W. van de Sande, 'Roomse buitenbeentjes in een protestantse natie? Tolerantie en antipapisme in Nederland in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw', in M. Gijswijt-Hofstra, ed., *Een schijn van verdraagzaamheid* (Amsterdam, 1989) 86-106; A. de Bruin, 'Antipapisme bij protestanten in de negentiende eeuw: een proeve', in H. Righart, ed., *De zachte kant van de politiek. Opstellen over politieke cultuur* (Den Haag, 1990) 68-87.

jaren van het Verenigd Koninkrijk werd daarvoor psychologisch en ideologisch een basis gelegd, waarop kon worden voortgebouwd. In dit proces was sprake van een gedwongen, maar voorwaardenscheppende mentale vernieuwing in katholieke kring.

Tussen 1780 en 1830 zijn vanuit het Nederlandse katholicisme, in al zijn vormen en varianten, aanhoudend signalen gegeven die wijzen op een diepgevoelde wens tot aansluiting bij de Nederlandse natie en op een mee-vibreren met het nieuwe 'vaderlands gevoel', nationaal, cultureel en politiek. Dergelijke signalen van toenadering, vaak heel concreet, waren zeker niet alleen afkomstig uit zogenaamde 'Verlicht-katholieke' kringen, maar uit vrijwel het hele spectrum van mogelijke kerkelijke en doctrinaire standpunten, tot aan het zeer behoudende en traditionalistische ultramontanisme toe. Zij waren afkomstig van leken én geestelijken, vaker uit het hart van de voormalige Republiek (Holland-Utrecht), maar evengoed uit het oude Staats-Brabant. Op korte of langere termijn zijn al deze symptomen van toenadering afgestuit op de onwil om het 'protestantse karakter' van de natie te nuanceren. Soms werden de toelatingseisen zo hoog opgeschroefd, dat eraan voldoen op religieuze gronden vrijwel onmogelijk werd. Opmerkelijk vaak keerde bij voorbeeld de eis terug om de paus als geestelijk opperhoofd te laten vallen[30].

In het kader van de toenadering bestond er van katholieke kant een grote bereidheid om ver mee te gaan in vernieuwingstendenzen op politiek terrein. Katholieken, ook geestelijken, deden van harte mee aan de patriottische revolutie en schrokken er niet voor terug na 1795 de Franse revolutionaire beginselen in hun beschaafde, Nederlandse vorm te verwelkomen. Dit ondanks de banbliksems uit Rome, ondanks het optreden van de uit Brussel gevluchte pauselijke nuntius ten voordele van de Oranjes[31]. Dat hierover een brede consensus bestond in katholieke kring kan worden afgeleid uit het feit, dat vele pastoors in 1794 weigerden een herderlijke brief van de nuntius voor te lezen uit angst voor reacties van hun gemeente. Bij wat er tijdens de radicaal-democratische jaren 1796-1799 in de Nationale Vergadering door katholieken werd verkondigd - door leken én door geestelijken, kort geleden aangeduid als 'oecumenisch-radicalen' - wrijft men zich soms de ogen uit[32].

De mate waarin katholieken in de Noordelijke Nederlanden tot in de bewogen jaren 1814-1817 bereid waren tegemoet te komen aan de eisen van de nieuwe staatsgedachte en de morele saamhorigheid, laat zich ook goed aflezen aan hun reactie op de diverse eden - symbolisch zwaar geladen handelingen - die van vele overheidsdienaren of leden van vertegenwoordigende lichamen werden geëist. Zelfs de ultramontaanse camarilla uit het Brabantse maakte er in diverse gevallen nauwelijks een probleem

30 Aan die eis hebben de Nederlandse katholieken uiteindelijk in de jaren 1960 voldaan en daarmee, zoals P. Raedts ironisch opmerkt, inderdaad het bewijs geleverd dat zij 'tenslotte echte Nederlanders waren' ('Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit', 725). Het moment waarop dit gebeurde komt geheel overeen met P. van Roodens 'derde omslag'.

31 Vergelijk P. Polman, *Katholiek Nederland in de achttiende eeuw*, II (Hilversum, 1968) hoofdstukken 16-18.

32 Zie met name Van der Heijden, *Dageraad*, hfdst. 3-5, en de interessante inventarisatie van J. Rosendaal, 'Geloof en revolutie. De Nederlandse katholieken en oecumenisch christen-radicalisme', in M. Monteiro, e.a., ed., *De dynamiek van religie en cultuur* (Kampen, 1993) 261-282.

van. De hevige conflicten hierover in de Zuidelijke Nederlanden ten tijde van de inlijving bij Frankrijk en tijdens de eerste jaren van het Verenigd Koninkrijk vonden hier nauwelijks weerklank. Het meest typerend in dit opzicht zijn de gebeurtenissen rond de 'verklaring van afkeer van het stadhouderschap' (voorjaar 1799) en de eed op de grondwet van 1815. Vooral de laatste eiste een doctrinaire doorbraak ten aanzien van het tolerantieprincipe, die er ook gekomen is[33]. Dit alles kon niet beletten, dat na 1800 het aantal invloedrijke katholieken in de politiek sterk terugliep.

Toen koning Willem I er in de jaren 1820 toe overging om, in het kader van zijn amalgameringspolitiek, de overheidscontrole over de kerkgenootschappen uit te breiden om zo als het ware de morele volksopvoeding in eigen hand te krijgen, ging zijn voorkeur uit naar het vormen van één, nationale (christelijke) kerk met leerstellige onderafdelingen[34]. Deze gedachte sloot enerzijds direct aan bij de al bestaande informele 'nationale kerk', maar plaatste tegelijk het probleem van de katholieke integratie in volle omvang op de agenda, en dat op een moment dat het land een belangrijke katholieke bevolkingsmeerderheid had. Om dit te bereiken moest de positie van de paus in sterke mate naar de achtergrond worden gedrongen. Bovendien ging het idee veel verder dan de hiërarchische reglementering waaraan de protestantse kerkgenootschappen al eerder waren onderworpen. De koning wilde zo een eind maken aan de slepende onderhandelingen met de Heilige Stoel, die nodig waren om ook de katholieke kerk beter onder controle van de staat te krijgen. Daarmee ging hij, in Zuidelijke katholieke ogen, op de troon van de paus zitten. Tegen de zin van de kerkelijke leiders in de Zuidelijke Nederlanden kwam niettemin, of misschien juist hierdoor, in 1827 een overeenkomst tot stand, die de koning belangrijke rechten gaf bij de benoeming van de bisschoppen, hem dus toch een beetje pauselijk maakte. Intussen kon dit niet meer tot het gewenste doel leiden[35]. We kunnen vaststellen dat kort voor 1830 de laatste kansen op katholieke deelname aan de 'christelijke natie' waren verkeken.

In die jaren, tussen 1825 en 1830, vond immers binnen het Nederlandse katholicisme een politieke en ideologische omslag (of, zo men wil, terugslag) plaats, die de bereidheid tot aanpassing aan het centralistische staatsvormingsbeleid en het integratieve natievormingsbeleid van de koning sterk deed verminderen. In deze jaren sloeg Willem I namelijk ook zijn slag in een andere sociaal-culturele sector: die van opvoeding en onderwijs, uitstekende instrumenten om de cohesie binnen het inwendig wat rammelende koninkrijk te versterken en alle burgers in één nationale mal te vormen. Dat hij daarbij ook de opleiding van de katholieke clerus aanpakte, was niet meer dan een logische voortzetting van het beleid ten aanzien van de protes-

33 Vergelijk voor het voorgaande Van der Heijden, *Dageraad*, hfdst. 5; De Valk, 'De weg naar de vrijheden'; M. Chappin, *Pie VII et les Pays-Bas. Tensions religieuses et tolérance civile 1814-1817* (Rome, 1984) hfdst. 4/3.

34 Zie hiervoor vooral Bornewasser, 'Het Credo... geen rede van twist. Ter verklaring van een koninklijk falen', in *Kerkelijk verleden*, 113-148.

35 Vergelijk hierbij J.P. de Valk, 'Landsvader en landspaus? Achtergronden van de visie op kerk en school bij koning Willem I (1815-1830)', in Tamse en Witte, *Staats- en natievorming in Willem I's koninkrijk*, 76-97.

tantse kerkgenootschappen. De combinatie van deze zaken bleek een zeer explosief mengsel. De maatregelen joegen namelijk de Frans-georiënteerde bourgeoisie en de hoge geestelijkheid in het Zuiden samen tegen de koning in het harnas. De harde toepassing van het staatsmonopolie op het lager en middelbaar onderwijs wekte, samen met de taalpolitiek, de indruk van een gecombineerde actie tot vernederlandsing en protestantisering. Hoewel de koning op een deel van zijn beleid terugkwam, gebeurde dat te laat.

In katholieke kringen vond een ideologische doorbraak en vernieuwing plaats die langdurig zou doorwerken. De relatie tussen kerk en staat werd opnieuw geïnterpreteerd. Dat vergde een mentale en doctrinaire salto-mortale, die tot stand kwam onder invloed van een kleine groep Noord-Nederlandse katholieken, maar die in België na de opstand gerealiseerd zou worden: de 'vrije kerk in de vrije staat', of, wat minder hoogstaand uitgedrukt, het systeem van 'gesubsidieerde vrijheid'. Veel trekken daarvan komen terug in het programma van de verzuilde 'souvereiniteit in eigen kring' van later in de eeuw en veel werd staatsrechtelijk vastgelegd in het kader van de 'Pacificatie' van 1917. Bijna dertig jaar na de radicale fase van de jaren 1780 en 1790 was het beroep op de (constitutionele) vrijheden terug in het katholieke politieke discours, zij het vanuit een geheel andere ideologische richting. De zogeheten 'Unie' met de Belgische doctrinaire jong-liberalen was het gevolg. Schuchtere pogingen om ook in het Noorden aansluiting te vinden bij oppositionele liberalen, mislukten[36].

De basis voor de vorm en organisatie die het 'katholieke volksdeel' later in de negentiende eeuw zou aannemen, en de constructie van een katholieke identiteit werden in verschillende opzichten door mentale en praktische vernieuwingen in de periode 1780-1830 voorbereid. Zo leidde de noodzaak tot onderlinge afstemming van standpunten en gezamenlijk optreden al snel tot een verschijnsel dat in het particularistische katholieke leven in Nederland voor het eind van de achttiende eeuw onbekend was: overleg en contacten op landelijk niveau, bevorderd door de centraliserende tendensen van de overheid. In de jaren 1820 ontstond er zelfs een, mislukte en overigens spoedig verboden, tegenhanger van het 'Nut': de Catholyke Maatschappy[37]. De overheidsbemoeienis met de kerkgenootschappen onder Willem I had vergelijkbare effecten. Vele maatregelen verkleinden de greep van leken op kerkelijke organisaties, die tot dan toe op locaal niveau vrij stevig was geweest[38]. De daardoor feitelijk verworven invloed van de geestelijkheid bleek van groot belang, nadat die bemoeienis in 1848 verdween en de katholieke kerkelijke organisatie in 1853 werd genormaliseerd door het aanstellen van bisschoppen. De sterke concentratie van het overheidsbeleid op het onderwijs sinds 1795 en vooral het van 1806 daterende monopolie op het lager onderwijs hebben vérstrekkende gevolgen gehad. Ofschoon sommigen het idee afwijzen om de wortels van de 'Schoolstrijd' al in de jaren

36 Zie voor het voorgaande De Valk, 'De weg naar de vrijheden', 577-584.

37 G. Gorris, *J.G. Le Sage ten Broek en de eerste faze van de emancipatie der katholieken*, I (Amsterdam, 1947) hfdst. 14-15.

38 Vergelijk hierbij Van Rooden, *Religieuze regimes*, hoofdstuk 2.

1820 of nog veel eerder te zoeken[39], lijkt mij toch in katholieke kring de zorg voor en de bescherming van het lager en middelbaar onderwijs vanaf die jaren een te grote constante om deze samenhang niet bloot te leggen. Het idee van bijzonder onderwijs met een confessioneel karakter, zoals dat later in de eeuw werd ontwikkeld, ontleende veel aan de opvattingen van de Leidenaar Cornelis van Bommel, animator van de katholieke oppositie tegen Willem I en later bisschop van Luik. Zo verwonderlijk is die bemoeienis met het onderwijs trouwens ook weer niet. Niet voor niets stelde Van Bommel in een van zijn vroege geschriften (1826) al vast dat

> celui qui est maître de l'instruction, est maître de l'homme tout entier, que les opinions, les habitudes et les moeurs des peuples sont le fruit de leur éducation et qu'ainsi le plus grand attentat que l'on puisse commettre contre leur liberté c'est de se rendre maître absolu de ce qui détermine leur manière morale d'exister[40].

We kunnen dus vaststellen dat de nieuwe 'constructie' van het religieus verschil in Nederland rond 1800, zoals door Van Rooden geschetst, inderdaad een bruikbaar en verrassend interpretatiekader biedt voor die jaren: zij heeft de positie van de katholieken in Nederland diepgaand beïnvloed. De Nederlandse natie werd opgevat als een morele eenheid, gebaseerd op een algemeen christelijk, maar in feite protestants uitgangspunt. Van dat algemene christendom, waarvan nu ook de voormalige dissenters deel uitmaakten, werden katholieken uitgesloten en daarmee van de dominante, verlichte nationaal-protestantse cultuur in de eerste helft van de negentiende eeuw. Dat had tot gevolg, dat katholieken - die eerst duidelijk lieten blijken dat ze meenden van die nieuwe natie deel uit te maken en er in elk geval in wilden worden opgenomen - werden uitgenodigd, om zich tegen die cultuur te verzetten, of, zou men kunnen zeggen, ertegen in beroep te gaan. Politiek nam dat de vorm aan van een vlucht naar voren: een beroep op de nieuwe grondwettelijke vrijheden, uitlopend in een toenadering tot het liberalisme, dat overigens ten aanzien van het protestantse karakter van de Nederlandse natie ook verdeeld was. Uiteindelijk kon alleen het neutraliseren van de nationale sfeer in godsdienstig en cultureel opzicht een oplossing bieden voor het 'katholieke probleem' en de noodzakelijke integratie van de katholieken - een minderheid van tegen de 40% - in de Nederlandse natie. Dat de aandacht daarbij aanvankelijk vooral uitging naar het onderwijs, ligt voor de hand: het ging hier immers om een van de meest geschikte instrumenten voor overdracht van cultuur. Er bestonden twee mogelijkheden: volstrekt 'neutraal' onderwijs (zonder algemeen-protestantse kleur), of onderwijs uitgaand van de afzonderlijke confessies. De definitieve keuze voor het tweede werd pas later in de eeuw gemaakt. Vanaf dat

39 Zie bijvoorbeeld A.M. van der Giezen, *De eerste fase van de schoolstrijd in Nederland* (diss. Universiteit van Amsterdam 1937); vergelijk hierbij de conclusies van A.A. de Bruine, *Het ontstaan van de schoolstrijd. Onderzoek naar de wortels van de schoolstrijd in de Noordelijke Nederlanden gedurende de eerste helft van de 19e eeuw; een cultuurhistorische studie* (diss. Leiden, 1985) 251-263.

40 De Valk, 'De weg naar de vrijheden', 583. Zie voor de figuur van Van Bommel: A.F. Manning, *De betekenis van C.R.A. van Bommel voor de Noordelijke Nederlanden* (Utrecht/Antwerpen, 1956).

moment werd de schoolstrijd inderdaad, zoals Van Sas heeft opgemerkt, ‘de motor van de verzuiling’ en ontstonden afzonderlijke subculturen in een nationaal verband. Het ‘Katholieke Nederland’ was een daarvan. Kuyper en zijn neo-calvinisten treden in dat proces stellig het duidelijkst op de voorgrond, maar het gaat te ver om hem het vaderschap van het verzuilde Nederland exclusief toe te rekenen. De ideologische en mentale vernieuwingen die daarvoor nodig waren, vooral ten aanzien van de scheiding tussen kerk en staat en de rol van de kerk in de samenleving, gaan voor een belangrijk deel op de periode voor 1830 terug.

Wil het voorgaande nu zeggen, dat we achteraf de Rijke Roomsche historici uit het begin van deze eeuw gelijk moeten geven en de Nederlandse katholieken in de periode 1780-1830 met terugwerkende kracht tot martelaren van de protestantse intolerantie moeten verklaren? En dat het ‘katholieke probleem’ opnieuw op de historische agenda moet komen? Er zijn goede redenen om het eerste niet te doen en het tweede niet te laten. Zoals hierboven al gezegd: *de* Nederlandse katholieken bestonden in die periode al evenmin als daarvoor of daarna. Het probleem ligt eerder ergens anders en heeft dan net zo goed betrekking op die andere uit de ‘beschaafde natie’ geweerde groep, die later onder Kuyper het neo-calvinistisch bolwerk zou vormen. De vraag kan worden gesteld in hoeverre deze groepen al vanaf de jaren rond 1800 op sociaal-economische gronden als een bedreiging werden ervaren, waartegen de nieuwe maatschappelijke bovenlaag, de emanciperende en geëmancipeerde burgerij, zich niet alleen met politieke, maar ook met culturele middelen trachtte te verdedigen. Als dat het geval is, komen dan de nieuwe localisering van de religie in het innerlijk van de burgers en de sterke morele kleuring van het natiebesef niet in een ander licht te staan? De afwijzing van beide groepen lijkt namelijk zonder veel moeite over het jaar 1848 heen te lopen en verenigt het groot-protestantisme uit de eerste eeuwhelft en het nationaal-liberalisme uit de tweede.

Het Verenigd Koninkrijk van koning Willem I (1815-1830) en de natievorming

Lode Wils

De periode van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden, 1815-1830, was voor België en voor Nederland een fase van de transformatie van de *Ancien-Régime*-samenleving in een moderne natiestaat. Voor België was het de eindfase[1]. De proto-naties van het *Ancien Régime* kenden geen individualistische gelijkheid voor de wet, maar steunden op standenonderscheid en op de sinds eeuwen overgeleverde groepsrechten van allerhande lichamen, zoals steden en plattelandsgemeenschappen, ambachten, universiteiten, abdijen en andere kerkelijke instellingen. Samenhangend daarmee waren unitaire staten onbekend: graafschappen, hertogdommen en heerlijkheden hadden hun eigen statuut en instellingen bewaard, en een daarop steunend proto-nationaal bewustzijn, hoewel ze sinds eeuwen gefedereerd waren in bondsstaten die ook een overkoepelend proto-nationaal bewustzijn hadden ontwikkeld. Dat bewustzijn was gevormd door de langdurige samenleving rond gemeenschappelijke instellingen, dynastie en staatsgodsdienst, en door de oorlogen tegen buitenlandse vijanden[2].

Het begin van de transformatie

In de tweede helft van de achttiende eeuw kwam de economische en politieke ontwikkeling in een versnelling. De vrijheids- en gelijkheidsideeën van de Verlichting ondermijnden de grondslagen van het *Ancien Régime*. De regeringen dreven de centralisatie op en rationaliseerden de bonte verscheidenheid van bestuurlijke en rechterlijke instellingen. Ze ontwikkelden het verkeersnet, verbeterden het onderwijs, stimuleerden het intellectuele leven en bevorderden de tolerantie voor de godsdienstige minderheden. Ook de beginnende industriële revolutie vergrootte de sociale en de regionale mobiliteit. Dat alles schiep de voorwaarden voor de komende transformatie.

Na verloop van tijd stelde de bourgeoisie zich op tegen het verouderde bestel - de bourgeoisie die uit juristen en houders van ambten bestond, nog meer dan uit zakenlui. Ze keerde zich tegen de naar absolutisme tenderende vorst en tegen de privileges van de aristocratie en de kerk, en greep de macht. Ze proclameerde de ‘derde stand’ tot vertegenwoordiger van de hele natie, die uit vrije en gelijke staatsburgers zou bestaan in een unitaire en gelaïciseerde ambtenarenstaat. Het duurde lang vooraleer

1 L. Wils, *Van Clovis tot Happart. De lange weg van de naties in de Lage Landen* (Leuven-Apeldoorn, 1992). Met een wetenschappelijk apparaat en een ruimere behandeling van de Waalse beweging: L. Wils, *Histoire des nations belges. Belgique, Flandre, Wallonie: quinze siècles de passé commun* (Louvain-la-Neuve, 1996).

2 Linda Colley heeft in *Britons. Forging the nation 1707-1837* (New Haven, 1992) beschreven hoe Schotland, Engeland en Wales tot één natie werden samengesmeed door het protestantisme en door oorlogen, in het bijzonder door godsdienstig gekleurde oorlogen tegen het katholieke Frankrijk.

ze erin slaagde om die opvatting te doen aanvaarden door alle bevolkingsgroepen: de vroegere leidende klasse en de geestelijkheid, de ambachtslui, de arbeiders en de boeren. Dan pas was de moderne natievorming doorgedrukt, waren namelijk de protonationale gevoelens omgezet in een modern nationaal bewustzijn, zoals de patriarchale en nog semi-feodale samenlevingsverbanden waren vervangen door die van het kapitalisme en van de napoleontische wetboeken. Het nationaal bewustzijn of patriottisme was een onderdeel van het sociale bewustzijn van de nieuwe maatschappij[3].

De Oostenrijkse Nederlanden en het prinsbisdom Luik behoorden op het einde van de achttiende eeuw tot de meest welvarende gebieden van Europa. Van de landen die deelnamen aan de eerste Atlantische revolutiegolf, waren ze degene waar de kapitalistische industrialisatie al het krachtigst aan het opkomen was. De staat was er veel zwakker dan in het absolutistische Frankrijk. De economische en politieke invloed van de kerk was groot, maar minder betwist, onder andere omdat er geen met Frankrijk vergelijkbare financiële crisis bestond en er minder fiscaal geprivilegieerden waren. De eerste revolutie, van 1787 tot 1790 of tot 1793, zou er zich bijna uitsluitend keren tegen het verlicht despotisme van keizer Jozef II. De kleine burgerij van ambachtslui, die in Frankrijk mee revolutie voerde tegen de geprivilegieerden, rekende zich in de Brabantse steden met recht tot de geprivilegieerden. Zo kon de kerk een dominerende invloed krijgen in de Brabantse Revolutie, heel anders dan in de Luikse Revolutie die zich keerde tegen de klerikale machtspositie in het prinsbisdom Luik.

Al werden de Verenigde Nederlandse Staten na één jaar onder de voet gelopen door buitenlandse troepen, zoals het met de Luikse republiek gebeurd was en tevoren met de Noord-Nederlandse Patriotten, de revolutiejaren, die voortduurden van 1787 tot 1793, vormden een essentieel element in de Belgische natievorming. De politieke beroering had de bewoners van de verschillende vorstendommen, met inbegrip van het prinsbisdom Luik, verenigd en politiek gemobiliseerd als nooit tevoren, onder de leuze van de volkssoevereiniteit (Comité des Beiges et Liégeois Unis). De partijvorming was gebeurd volgens lijnen die zouden worden doorgetrokken in de negentiende eeuw: een kerkpartij en een antiklerikale partij. Ook de herhaalde pogingen tot coalitie van Statisten en Vonckisten zouden in de herinnering voortleven.

Een ander essentieel element in de moderne natievorming, naast de mobilisatie voor de volkssoevereiniteit, was de verdwijning van de instellingen van het *Ancien Régime* voor de unitaire staat en de burgerlijke samenleving. Dat gebeurde tijdens de bijna negentienjarige inlijving bij het revolutionaire Frankrijk en het napoleontische keizerrijk, van het gebied ten westen van de Rijn (tot en met Keulen). De bodem werd weggeslagen onder het eeuwenoude particularisme van de provinciën. De opslorping van het prinsbisdom Luik werd bevorderd doordat het bij de vorming van de departementen grondig werd verknipt en zijn grondgebied versmolten met omringende gebieden, in de huidige provincies Limburg (Belgisch plus Nederlands), Luik

3 De opvatting dat de moderne natievorming niet iets was wat parallel verliep met de economische, sociale en politieke transformatie, maar bestond uit die transformatie zelf, ontleen ik aan M. Hroch, *Social preconditions of national revival in Europe* (Cambridge, 1985) 3-13.

en Namen. ‘Les départements de la ci-devant Belgique’ werden als een eenheid behandeld, en ze gingen zich ook zo voelen. De benamingen België en Belgen, die in de achttiende eeuw veel minder gebruikelijk waren dan Nederland, Vlaanderen en Brabant, kwamen op de voorgrond en omvatten nu ook de Luikenaars. Een traditie van algemene geschiedenissen van België ontwikkelde zich van J. des Roches in 1782, over L. Dewez in 1805-1807, naar J J. de Smet in 1822.

De vestiging van het Verenigd Koninkrijk

Bij het naderen van de Geallieerde legers in 1813-1814 kwam de Belgische bevolking niet in opstand. In Nederland hadden de terugtrekkende Fransen een vacuum achtergelaten, waarin G.K. van Hogendorp een voorlopige regering had uitgeroepen. Dat droeg er veel toe bij dat Engeland zich achter de plannen van Willem I schaarde om de Zuidelijke Nederlanden bij zijn kroon te voegen. De bevolkingen werden niet geconsulteerd. Als gouverneur-generaal van de Zuidelijke Nederlanden sinds 31 juli 1814, kon Willem I ze wel voorbereiden op de vereniging waar heel weinigen op gebrand waren. Hij had de voorwaarden daarvan op 1 maart 1814 door de mogendheden kunnen doen aanvaarden in de geheime Acht Artikelen, zonder dat die zouden moeten worden overeengekomen tussen vertegenwoordigers van beide landen.

De vernietiging van het *Ancien Régime* en de inlijving van beide landen bij Frankrijk hadden hun onderlinge vereniging vergemakkelijkt. De verdwijning van de eeuwenoude graafschappen en hertogdommen, van de juridische ongelijkheid, van de rechtsversnippering welke was vervangen door wetboeken, dat alles en nog veel meer werd niet meer ter discussie gesteld na de val van Napoleon. Wel herleefden er enkele elementen van de vroegere standenstaat. En in de Nederlanden zowel als elders in Europa bleek het openbare karakter van de godsdienst de waarde uit het *Ancien Régime* te zijn die zich het krachtigst handhaafde, omdat ze zozeer was verweven met de oude proto-naties.

In de commissie die de grondwet van de Noordelijke Nederlanden opstelde in de winter van 1813-1814, konden de conservatieven niet doen inschrijven dat alleen aanhangers van de vroegere staatskerk in de regering zouden worden opgenomen[4], maar wel dat de soevereine vorst tot de Hervormde kerk moest behoren (wat tot een soortgelijk resultaat zou leiden, vermits die vorst een bijna onbeperkte macht kreeg). Van Hogendorp, de voornaamste ontwerper van de grondwet en tegelijk degene die na Willem I het meest bijdroeg tot de annexatie van België, had getracht de gelijkstelling van de godsdiensten uit de grondwet te weren, tevergeefs weliswaar. Hij schreef op 22 mei 1814 in een ‘Mémoire sur la réunion de tous les Pays-Bas’, over de

4 Zulke ideeën bleven heel de negentiende eeuw leven. Onder andere bij de theoloog J. Ph. Hoedemaker (1839-1910), vanaf 1880 hoogleraar aan de Vrije Universiteit Amsterdam, daarna ‘één van de peetvaders van de Christelijk-Historische Unie’: ‘Op de vraag of het staatsburgerschap toegankelijk was voor rooms-katholieke Nederlanders, had hij eigenlijk nooit een echt antwoord’, G.J. Schutte, ‘Over '86 en '92 en daarna. Kuypers gereformeerde wereld herdacht’, *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CX (1995) 515-547, het citaat 529.

vereniging van Nederland en België dus, waarin de Belgen 62,3% van de bevolking zouden uitmaken[5] en de katholieken nog heel wat meer: 'Il faut de toute nécessité, que les Pays-Bas demeurent Puissance maritime et Puissance protestante', met de macht geconcentreerd in de provincies Holland, Zeeland en Friesland. Zoals de historicus Van Sas vaststelde: 'Natuurlijk is hij nooit van plan geweest een Belgisch en katholiek overwicht te accepteren. Het risico daarvan heeft hij evenwel niet echt serieus genomen, mede omdat Engeland in zijn conceptie behalve de patroon van het nieuwe rijk ook de natuurlijke kampioen was van het internationale protestantisme'[6].

Zomin als Van Hogendorp en de Noord-Nederlandse conservatieven hadden de vicarissen-generaal van het bisdom Gent het verleden vergeten. Op 8 oktober vroegen zij in een openbaar vertoog aan de mogendheden het herstel van het roomskatholicisme als staatsgodsdienst van België.

Gelukkig ontscheepte Napoleon op 1 maart 1815 in Zuid-Frankrijk zodat de oorlog opnieuw uitbrak. Dat liet Willem I toe om zich zonder meer uit te roepen tot koning van de Verenigde Nederlanden. De vrees voor een nieuwe inlijving bij Frankrijk en de opheffing van de persvrijheid lieten geen protesten toe. In die oorlogstoestand benoemde de koning een commissie van elf Belgische en elf Nederlandse notabelen om over een aanpassing van de Nederlandse grondwet te beraadslagen. Uiteindelijk stemden daar twee Belgen mee met het Hollandse blok, zodat een gelijke, erg onevenredige parlementaire vertegenwoordiging werd aanvaard voor de Belgen en de Nederlanders[7]. De Belgen kregen de persvrijheid, de openbaarheid van de vergaderingen der Tweede Kamer, het recht om petities in te dienen. Maar de ministeriële verantwoordelijkheid werd afgewezen en de gewone begrotingen moesten slechts om de tien jaar aan de Staten-Generaal worden voorgelegd. De meeste materies bleven trouwens aan het parlementair toezicht onttrokken en aan de uitsluitende zorg van de koning opgedragen: buitenlandse zaken, landsverdediging, koloniën, munt, onderwijs en de kerken werden uitdrukkelijk genoemd. Tenslotte speelde de koning de hoofdrol in de samenstelling van de Staten-Generaal, via een heel ingewikkeld systeem dat bedoeld was om politieke partijvorming onmogelijk te maken[8].

Waarom had Van Hogendorp, die een herstel wilde van het dualisme tussen Oranje en de regenten-aristocratie, in feite een machtsmonopolie van het Oranjehuis helpen vestigen? Want hij was de ontwerper van de grondwet, en voorzitter van zowel de Hollandse als daarna de Hollands-Belgische grondwetscommissie. Ik zie geen andere verklaring, dan dat hij in de vorstelijke overmacht een onmisbaar middel zag om

5 In 1825; L. Wagner-Heidendal, *Het filhellenisme in het Koninkrijk der Nederlanden (1821-1829)* (Brussel, 1972) 294-295.

6 N.C.F. van Sas, *Onze natuurlijkste bondgenoot. Nederland, Engeland en Europa, 1813-1831* (Groningen, 1985) 73-75.

7 Hoewel Luxemburg als een afzonderlijk groothertogdom aan Willem I was toegekend, zouden zijn vier afgevaardigden in mindering gebracht worden van de 55 Belgische Tweede-Kamerleden, ondanks Zuidelijk verzet. J.C. Boogman, *Nederland en de Duitse Bond 1815-1851* (Groningen, 1955) 6.

8 L. Blok, *Stemmen en kiezen. Het kiesstelsel in Nederland in de periode 1814-1850* (Groningen, 1987). Toen er in het Zuiden toch inspraak van de bevolking in de samenstelling van de Staten-Generaal dreigde, werd in 1824 de wetgeving herzien om dat te voorkomen; 118 vlg.

van het Verenigd Koninkrijk, met zijn 62% Belgen en nog meer katholieken, een protestantse mogendheid te maken met machtsconcentratie in Holland, Zeeland en Friesland. Hij koesterde toen trouwens de verwachting dat Willem I bereid was het machtscentrum blijvend met hem te delen[9].

Op 18 juli 1815, een maand na de slag bij Waterloo, publiceerde de koning de door hem aanvaarde tekst van de grondwet, die ter goedkeuring zou worden voorgelegd aan ruim 1600 Belgische notabelen die door zijn provinciegoeverneurs werden gekozen. Ook nu weer was het gelukkig dat het ontwerp door het episcopaat werd bestreden op zulk een manier, dat er toch steun voor kwam van mensen die niet terug wilden naar een staatsgodsdienst[10]. Er werd toch een ruime meerderheid van negatieve stemmen uitgebracht, waaronder minder dan 10% waarbij de godsdienst uitdrukkelijk werd opgegeven als reden van de afwijzing. De regering telde die, samen met de onthoudingen, als een goedkeuring en verklaarde de grondwet aanvaard. Tot in de huidige geschiedschrijving toe wordt liefst gezwegen over de grote meerderheid van andere afwijzingen, die werden gemotiveerd door de onevenredige vertegenwoordiging van de bevolkingen, de verplichting voor België om mee de Hollandse staatsschuld te dragen, en vooral door het autoritaire regime (het ontbreken van ministeriële verantwoordelijkheid en van serieuze parlementaire controle op de begroting; en het onbeperkt recht van de koning om dispensatie te verlenen van de toepassing van de wetten[11]). Na twee jaar was het verzet van de geestelijkheid gebroken[12], maar de regering bleef er tot in 1821 gebruik van maken om bij de benoeming van ambtenaren te zorgen voor het Hollands-protestants karakter van de staat, dat haar van meet af voor ogen had gestaan.

Zoals in het Verenigd Koninkrijk was in een groot deel van het vasteland van Europa de napoleontische erfenis bewaard, namelijk de rechtsgelijkheid in een unitaire en gelaïciseerde ambtenarenstaat, met nauwelijks inspraak van de bevolking. In de loop van de volgende decennia zou de burgerij de macht willen veroveren - de volkssoevereiniteit vestigen, zoals ze dat noemde wat in vele landen zou uitlopen op revolutie. Juist door die strijd zou de moderne natievorming voltooid worden. Hoe zou dat in het Verenigd Koninkrijk gebeuren: zou er uit een gemeenschappelijke strijd van de burgerij in Noord en Zuid een overkoepelende Nederlandse natie ontstaan?

9 Van Sas, *Onze natuurlijkste bondgenoot,* 76.

10 Zoals in augustus 1797 in de Bataafse Republiek de oproep van de Franse gezant om voor de grondwet te stemmen, integendeel bijdroeg tot haar verwerping met een grote meerderheid. S. Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de Noordelijke Nederlanden 1780-1813* (Amsterdam, 1989) 323.

11 'De grondwet heeft staatsburgerschap, de eerste drijfveer onzer eeuw, zoveel zij kon, laten slapen' schreef J.R. Thorbecke in 1848; C.H.E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848* (Heerlen, 1965) 341-342. De meeste oppositionele notabelen klaagden dit al in 1815 aan.

12 Bisschop de Broglie werd op 8 november 1817 tot deportatie veroordeeld wegens zijn verzet tegen het afleggen van de eed op de grondwet, en aangezien hij zonder toestemming in briefwisseling met de paus was getreden.

De middelen tot integratie en opslorping

Willem I en Van Hogendorp verwachtten in 1814 dat zij de Belgen zouden kunnen opslorpen in een Hollands gestempelde proto-natie zonder volkssoevereiniteit. Behalve op de militaire macht van de mogendheden, waarop ze daarvoor konden rekenen volgens Van Sas, beschikten ze over de vormingskracht van het moderne staatsapparaat, dat de Franse Revolutie en Napoleon hun zo gerieflijk in de schoot hadden gegooid.

Dat instrument wilden Willem I en de medewerkers die hij koos gebruiken voor iets wat zij 'liberalisme' noemden en wat ze ontleenden aan het achttiende-eeuwse Duitse verlicht absolutisme. Namelijk een programma van bureaucratisch gecontroleerde modernisering, een opvoedingsdictatuur die de voorrang gaf aan de 'burgerlijke vrijheid' boven de 'politieke vrijheid', wat tot aan de Tweede Wereldoorlog de Duitse geschiedenis mede zou bepalen[13]. Het ging dus om een verlichte politiek voor het bedwingen en hervormen van de kerken, een 'strijd tegen het fanatisme voor de verdraagzaamheid', tegen het katholieke ultramontanisme en het protestantse Réveil. Daardoor werd de aanhankelijkheid van de verlichte burgerij aan het bestel verzekerd en uitgebreid, net zoals door de afwijzing van een terugkeer naar het *Ancien Régime.* In enkele Belgische vrijmetselaarsloges zou in en na 1830 het orangisme, dus de aanhankelijkheid aan Willem I en zijn staat, een steunpunt vinden.

De economie zou de belangrijkste factor worden van integratie voor het nieuwe rijk. Dat rijk beleefde wel heel scherpe belangenconflicten tussen Noord en Zuid, wanneer in de eerste jaren het belastingstelsel en de douaneregeling moesten worden ééngemaakt, maar die kinderziekten overleefde het. In 1830 zou het orangisme niet alleen steunen op antiklerikalen en voltairiaanse tegenstanders van het christendom, maar ook op zakenlui die de afzetmogelijkheden van de Benelux en de Hollandse koloniën niet wilden laten verloren gaan voor de Belgische nijverheid. Dat hun aantal niet groter was, wordt verklaard door de fiscale uitbuiting van het Zuiden[14], die wordt belicht in enkele recente publicaties. Volgens A. van der Woud wendde de regering de overheidsmiddelen aan om in het Noorden de verkeersmiddelen te scheppen die in het Zuiden door de zakenlui op eigen risico werden verwezenlijkt, en remde de koning de ontwikkeling van Antwerpen af ten voordele van de Noordelijke havens[15]. Een onderzoeksgroep onder leiding van J.L. van Zanden heeft berekend 'hoeveel er jaarlijks van het Zuiden naar het Noorden vloeide. Dat blijken ongelooflijke bedragen te zijn geweest: per jaar waren ze groter dan de Indische baten op hun

13 P. Nolte in: M. Hettling, ed., *Revolution in Deutschland?* (Göttingen, 1991) 24.,

14 Over het inkomstenoverschot van het groothertogdom vóór 1830 schreef J.C. Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 7: 'Slechts een zeer gering deel hiervan is Luxemburg zelf ten goede gekomen. Ettelijke miljoenen zijn op deze wijze uit het noodlijdende, fiscaal te zwaar belaste land a.h.w. 'weggepompt''.

15 'De staat investeerde in de jaren 1815-1830 in de openbare werken van het Noorden circa 53 à 55 miljoen ... en in die van het Zuiden ongeveer 11 miljoen gulden'. A. van der Woud, 'De kanalenkoning en zijn reputatie', in: C.A. Tamse en E. Witte, ed., *Staats- en natievorming in Willem I's Koninkrijk (1815-1830)* (Brussel, 1992) 237-260; het citaat 244.

maximum'[16]. Maar zoals gezegd, op economisch gebied vond een zeker ineengroeien van de twee rijksdelen plaats.

Op intellectueel gebied gebeurde dat veel minder. Beide volkeren leefden naast elkaar. Dat veranderde niet door de laattijdige taalpolitiek van de koning, waardoor vanaf 1823 in de Nederlandstalige provincies en arrondissementen van het Zuiden het Nederlands werd opgelegd in het bestuur, het gerecht en het middelbaar onderwijs. In de latere mythische geschiedschrijving heeft de taalkwestie enorme verhoudingen aangenomen, maar ze lokte weinig reacties uit en had weinig invloed op het nationaal bewustzijn. De bevolking voelde zich noch Vlaming noch Waal, maar Belg en als zodanig zwaar achteruitgesteld. In de petitionnementen van 1828-1829 zou de taalvrijheid een heel secundaire rol spelen.

Als middel tot integratie had de schoolpolitiek wat meer succes. In het protestantse Noorden was vanouds het onderwijs beter uitgebouwd en het ontwikkelingspeil hoger dan in het contrareformatorische Zuiden. De Franse tijd had in België tot een ontwrichting van het lagere schoolwezen geleid, terwijl in de Bataafse Republiek een vooruitstrevende schoolwet de voorsprong nog vergrootte. De regering trachtte nu in het Zuiden het peil op te trekken door er de beproefde Hollandse organisatie en pedagogische methoden in te voeren.

Maar veel van het op die manier verworven aanzien werd weer ongedaan gemaakt in 1825, toen de koning de klein-seminaries sloot en voor de toekomstige katholieke clerus, voorafgaand aan elke theologische studie, een door hem opgericht Filosofisch College verplicht stelde. Willem I was een aanhanger van de Duits-lutherse traditie van het *Staatskirchentum* waarin hij het hoofd van de kerken was, ja hij ontwikkelde terzake een 'zelfs naar Duitse begrippen extreme denken'[17].

Willem I was doordrongen van heel de reactionaire staatsopvatting van zijn medevorsten in de Duitse Bond en in het bijzonder zijn Pruisische verwanten[18]. 'Zijn moeder, die tot haar dood in 1820 een grote invloed op hem had, was prinses Wilhelmina van Pruisen, op wier opvoeding Frederik de Grote een krachtig stempel had gedrukt. Ook Willems echtgenote was prinses van Pruisen. Een deel van zijn opvoeding had hij te danken aan een Pruisisch militair, baron De Stamford, als mentor. Hij bracht in Duitsland het grootste deel van de jaren 1795-1813 door. Zijn bestuurservaring deed

16 'Databestand ontmaskert historische mythe', *Surf. Tijdschrift voor computerdienstverlening in het Hoger onderwijs en onderzoek*, IX (1995) iv, 12-14.

17 J.A. Bornewasser, *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context* (Amsterdam, 1989) 121-125 en 139-145, het citaat 144. Over de Duitse oorsprong van de opvattingen van Willem en een aantal van zijn medewerkers, zie ook A.F. Manning, *Mensen en situaties. Scènes uit het katholiek leven in de negentiende en twintigste eeuw* (Baarn, 1990) 251-265. Willem I zag zichzelf als 'middelaar tussen de hemelse Heer en de aardse onderdanen'; hij vroeg van de paus 'qu'il reconnaîtrait le souverain comme chef spirituel de ses états et en cette qualité lui donnerait tous les droits qu'il s'est réservés jusqu'à présent'; J.P. de Valk, 'Landsvader en landspaus? Achtergronden van de visie op kerk en school bij koning Willem I (1815-1830)' in: Tamse, *Staats- en natievorming*, 76-97, het citaat 93.

18 In 1646 huwde Louise Henriette, dochter van Frederik-Hendrik, keurvorst Frederik Willem van Brandenburg. 'Mit dieser Ehe wurde die Basis für eine kontinuierliche Verflechtung zwischen Oranien und Hohenzollem geschaffen'; O. Mörke, 'Das Haus Oranien-Nassau als Brückenglied zwischen den politischen Kuituren der niederländischen Republik und der deutschen Fürstenstaaten' in: H. Lademacher, ed., *Oranien-Nassau, die Niederlande und das Reich* (Münster, 1995) 47-67, het citaat 49-50.

hij op als vorst van Fulda (1802-1806) en als bestuurder van uitgebreide landgoederen in het voormalig Poolse Oosten van Pruisen. In het eerste geval regeerde hij als een 'kleine Frederik de Grote' en confereerde met zijn ministers onder het portret van deze vorst'[19].

'Meer dan Napoleons voorbeeld heeft hem dat van de Duitse *Landesväter* voor ogen gestaan, met name van diegenen onder hen, die krachtens de *Reichsdeputationshauptschluss* van Regensbuig (1803) in de schoenen van een geestelijke vorst: een bisschop, een abt, een abdis, waren gestapt... Dientengevolge erfden de nieuwe soevereinen bijna overal een gevestigde praktijk van staatsvoogdij in kerkelijke aangelegenheden, speciaal met betrekking tot de opleiding der toekomstige priesters. Sterk spreekt dit ten aanzien van de koning van Pruisen' en van de latere Willem I in het voormalige abdij-vorstendom Fulda.'In feite is niet het concordaat van 1801, maar de *Reichsdeputationshauptschluss* de principiële grondslag van Willem I's kerkelijke politiek geweest'[20]. Als groothertog van Luxemburg werkte Willem I op de Duitse conferenties van 1819 en 1820 mee aan de totstandkoming van de beruchte reactionaire Bondsbesluiten[21]. Als koning gaf hij aan zijn politiek steeds meer gelijkenis met die van zijn neef en zwager, de reactionaire Frederik-Willem III van Pruisen (koning 1797-1840), die in 1817 de evangelische en gereformeerde kerken in Pruisen verenigd had en die in open botsing met de katholieke kerk zou komen, omdat hij die ook wilde hervormen op eigen gezag.

De strijd om de volkssoevereiniteit

Vooreerst leidden de besluiten van 1825 over de priesteropleiding tot een frontvorming van katholieken uit Noord en Zuid samen, die elkaar tevoren weinig of niet gevonden hadden. Hollandse katholieken deden als eersten een beroep op de grondwettelijke godsdienstvrijheid tegen de koninklijke machtsgreep, en dreven de 69-jarige Mechelse aartsbisschop de Méan vooruit in de oppositie.

In december 1825 deed de Luikse politicus baron de Gerlache in de Tweede Kamer als katholiek de eerste publieke oproep tot de liberalen voor een unie van de opposities. Hij koppelde de vrijheid van onderwijs, die de kerk opeiste, aan de grondwettelijke vrijheden van godsdienst en van drukpers en riep de liberalen op om de vrijheid op al die terreinen te verdedigen. De Luikse advocaten-journalisten van de liberale krant *Mathieu Laensbergh* (onder anderen Charles en Firmin Rogier, Joseph Lebeau en Paul Devaux) hadden daar wel oren naar.

Na de val van Napoleon was de Europese bevolking zo revolutiemoe geweest, dat ze aan de vorsten had toegelaten om de napoleontische autocratie te bewaren, met

19 De Valk, 'Landsvader en landspaus?', 89-90.

20 L.J. Rogier, 'Het tijdschrift "Katholicon" 1827-1830', *Mededelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen* (Nieuwe reeks, XX, Afdeling Letterkunde, XII; Amsterdam, 1957) 10-11. Over de besluiten van 1825: 'De stukken wijzen uit, dat heel het plan zorgvuldig is opgebouwd in het bureau van Piet van Ghert en dat geen scheppingen van Jozef II, maar contemporaine maatregelen van Pruisische en Beierse makelij de ontwerpers daarbij voor ogen hebben gestaan, zeer duidelijk ook de zgn. *Pragmatik* der protestantse Duitse soevereinen'; 11-12.

21 Boogman, *Nederland en de Duitse Bond*, 13.

een uithangbord van de Restauratie. Maar het was onvermijdelijk dat, nu de moderne staat gevestigd was en elk gevaar voor een terugkeer naar de staatsgodsdienst en de standenstaat verdwenen, er een nieuwe liberale generatie aantrad die zich niet meer zou neerleggen bij het absolutisme. Het regime van Willem I werd steeds openlijker autoritair, naar Duits model. Daartegenover vroeg de bourgeoisie, tenminste in België waar de industrialisatie was doorgebroken en de Franse Revolutie diep ingeprent, ministeriële verantwoordelijkheid, controle op de financiën, een werkelijke persvrijheid en niet alleen op het papier van de grondwet.

Vanaf het einde van 1827 traden meer en meer kranten, katholieke en liberale, toe tot de unie van de opposities. Zij eisten dus *samen* de hervormingen waarvan tevoren elke groep alleen een deel had voorgestaan. Voor de eerste keer mengde die pers zich - in België alweer - met de verkiezingen voor de Tweede Kamer; in het Noorden bleven die een zaak van de overheid alleen. Aangemoedigd door petitionnementen[22], in West- en Oost-Vlaanderen vooral, sloegen de eisen van de unie van de opposities in de zittijd 1828-1829 inderdaad over naar de Staten-Generaal. Daar werden de ministeriële verantwoordelijkheid en de persvrijheid geëist en het einde van de politieke rechtspraak. De tienjaarlijkse begroting werd verworpen, maar inzake de politieke rechten vormden de Noordelijke leden van de Tweede Kamer een blok rond de regering.

Hier brak de staat in twee. Katholieken waren in het Noorden nog altijd buiten de natie gesloten, ze konden boven de Moerdijk niet tot in de Kamer geraken[23]. En er verhieven zich heel weinig liberale stemmen, want volkssoevereiniteit in een unitair Verenigd Koninkrijk zou betekenen het overwicht van de 62% Belgen en de nog talrijker katholieken. Om die reden waren al sinds 1815 oppositionele stemmen in de Tweede Kamer bijna uitsluitend Zuidelijke stemmen. Ook de katholieken uit het Noorden, die deelnamen aan de petitionnementen, werden voorbijgestoken door de snelle radicalisering van de Belgen en ze haakten af. De oppositie werd een uitgesproken Belgische oppositie, die specifiek-Belgische grieven naar voor bracht. Hoewel de koning zijn financieel beleid zorgvuldig in het duister hield, vermoedden velen blijkbaar wat Van der Woud en Van Zanden onlangs hebben aangetoond, en ze vielen het belastingstelsel aan dat het Noorden bevoordeelde. De onbeschaamde monopolisering van de overheidsambten in de administratie, het leger en de diplomatie, die met statistieken werd aangetoond, kon door de betaalde regeringspers niet

22 In 1820 was het bij Koninklijk Besluit aan de departementen van Algemeen Bestuur verboden om met de Kamers te communiceren. Zo moest worden voorkomen dat de Kamers, door zich in te laten met petities of anderszins, 'het koninklijk prerogatief zouden aantasten'; J. Talsma, *Het recht van petitie... Nederland 1795-1983* (Arnhem, 1989). Het grondwettelijk petitierecht moest dode letter blijven. Op 22 juni 1829 noemde de koning in Luik het petitioneren 'une conduite infâme'; A.F. Manning, *De betekenis van C.R.A. van Bommel voor de Noordelijke Nederlanden* (Utrecht-Antwerpen, 1956) 101.

23 'In 1801 werden de katholieken niet alleen weer uit de openbare ambten en het politieke leven gedrongen, ze werden ook buiten de natie gesloten. Om dat doel te bereiken werd benadrukt dat katholicisme en Verlichting onverenigbaar waren. De nieuwe natie was vooral protestants en verlicht'. Th. Clemens, 'De terugdringing van de rooms-katholieken uit de verlicht-protestantse natie', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, CX (1995) 27-39.

weggeredeneerd worden. Dat alles maakte het voor de Hollanders zoveel te moeilijker om samen met de Belgen democratie te vragen. Ze schaarden zich, nog meer dan ze al vanaf het begin van de vereniging gedaan hadden, rond de koning, die ze aanspoorden om niet toe te geven[24]. Het gevolg was dat er in de Belgische oppositie stemmen opgingen, zoals die van de Brugse voltairiaan Louis de Potter, voor zelfbestuur van de twee rijksdelen.

Willem I gebruikte, tegelijk of achtereenvolgens, een mengsel van toegevingen en repressie. Dat laatste door het ontslaan van ambtenaren, waaronder opposanten uit de Staten-Generaal, en het laten veroordelen van patriotten tot gevangenisstraffen of verbanning (voor De Potter: een eerste maal gevangenis en de tweede keer verbanning). Tegelijk provoceerde Willem bewust de Staten-Generaal door manifest onwettig optreden: om zijn soevereiniteit te bevestigen gaf hij openbare werken in aanbesteding die zij verworpen hadden[25]. Hij verklaarde dat zijn soevereiniteit in de tijd voorafging aan de grondwet en dus niet door haar beperkt werd. In mei 1829, in volle politieke crisis en terwijl hij een aantal toegevingen deed of beloofde, benoemde hij de Prins van Oranje tot voorzitter van de ministerraad en vice-president van de Raad van State, om duidelijk te maken dat hij geen ministeriële verantwoordelijkheid zou toestaan[26]. Kritiek op het bestel of op regeringsdaden betekende dus een aanval op de dynastie.

In december 1829 werd de breuk voltrokken door een koninklijke boodschap, waarmee alle ambtenaren en magistraten hun instemming moesten betuigen op straffe van onmiddellijk ontslag. De internuntius Capaccini, die sinds anderhalf jaar probeerde de Belgische katholieken te verzoenen met de koning, stelde daarna vast dat de scheuring van het rijk een voldongen feit was, dat de koning zich nog alleen met geweld kon handhaven in België[27].

In 1830 ging er een golf van revoluties over Europa, zoals het opnieuw zou gebeuren in 1848. Het was vergelijkbaar met het domino-effect dat we in 1989 hebben gezien in de communistische dictaturen: de eis voor democratie werd door de buitenlandse voorbeelden plots zo hevig, dat de overheid nog slechts de keuze had tussen capituleren of massaal bloedvergieten. Het lag voor de hand dat in het Koninkrijk der Nederlanden het regime alleen in het Zuiden zou vallen. Op 25 augustus begon het in Brussel. Naar het voorbeeld van wat in 1787 was gedaan tegenover Jozef II, werd er een gewapende burgerwacht opgericht, om de orde te herstellen maar ook om van de koning definitieve toegevingen af te dwingen. Om de militaire steun van de mogendheden te krijgen tegen de Belgische Revolutie, stelde Den Haag die al op 28 augustus

24 De onmogelijkheid van een oplossing en de onvermijdelijkheid van de scheuring blijken ten overvloede uit Manning, *Van Bommel*, 82-168.

25 Van der Woud, 'De kanalenkoning', 256-257.

26 N.C.F. van Sas, 'Het politiek bestel onder Koning Willem I' *Documentatieblad werkgroep 18eeeuw*, 49-50 (feb. 1981) 110-134, zie 124.

27 J.P. de Valk, 'La scission du Royaume Uni d'après la correspondance d'un diplomate pontifical: les lettres de Francesco Capaccini (1828-1831)', *Belgisch tijdschrift voor nieuwste geschiedenis*, XII (1981) 359-388. Ook de Britse ambassadeur Bagot zag het land afstevenen op een burgeroorlog tussen Noord en Zuid; Van Sas, *Onze natuurlijkste bondgenoot,* 279-283.

voor als het werk van Frankrijk, als een aanval door Frankrijk. Maar de mogendheden zouden het zelfbeschikkingsrecht van de Belgen erkennen.

In februari 1831 voltooide een gekozen Nationaal Congres een grondwet die het programma van de unie der opposities verwezenlijkte: een parlementair regime, vrijheid voor de kerken, vrijheid van pers, vereniging, vergadering, onderwijs, taalgebruik.

Na een jarenlange crisis had in de zomer en de herfst van 1830 de Belgische bourgeoisie de macht gegrepen. Tegenover de vreemde absolutistische vorst had zij zich opgeworpen als vertegenwoordiger van de natie, die voortaan uit gelijke staatsburgers zou bestaan met 'vrijheid in alles en voor allen'. Zij had daarvoor geestdriftige ondersteuning gevonden bij alle bevolkingsgroepen, van de adel en de geestelijkheid tot de arbeiders en de boeren. Het proces van de omvorming van de Zuid-Nederlandse en Luikse proto-naties in een Belgische natie was daarmee voltooid, als een van de eerste op het vasteland van Europa. Gedurende bijna 140 jaar zou die grondwet ongewijzigd blijven, behalve dat tweemaal een uitbreiding van het stemrecht werd doorgevoerd. Terwijl in de meeste andere Europese landen het pijnlijke, af en toe gewelddadige transformatieproces van de moderne natievorming nog doorging.

De unie van de opposities was in 1827-1828 gesloten als een tactisch verbond om een parlementaire democratie af te dwingen. Ze werd door de revolutie geradicaliseerd en bestendigd. De traditionalistische partij aanvaardde een aantal Frans-revolutionaire ideeën en werd omgevormd tot een liberaal-katholieke partij[28], voor wie de grondwet van 1831 even onaantastbaar was als de Blijde Inkomst voor haar voorgangers uit de Brabantse Revolutie. Deze deelname van de kerk en de kerkelijke opinie maakte de Belgische Revolutie uitzonderlijk. Haar grondwet zou in 1848 in tal van landen model staan, hoewel men elders niet zover durfde gaan.

De gevolgen

De conflicten die Willem I opriep 'legden in Zuid en Noord de kiem voor vérstrekkende politieke en sociaal-culturele gevolgen', besloot J.P. de Valk terecht[29]. Inderdaad, net zoals de grote transformatie van de zestiende eeuw, werkt ook die van 1780-1830 door tot op vandaag. Ook die tweede transformatie heeft de Noordelijke en de Zuidelijke Nederlanden in verschillende zin beïnvloed en de oude tegenstelling verdiept. Tot aan de Tweede Wereldoorlog was de tegenstelling in politiek regime tussen België en Nederland zo uitgesproken, dat ze zelfs een vriendschappelijk nabuurschap belemmerde.

De afloop van de Opstand in de zestiende eeuw had de Noordelijke Nederlanden in de protestantse, overwegend Germaanse wereld gebracht, de Zuidelijke in de contrareformatorische, overwegend Romaanse wereld. De meer dan achttienjarige inlijving

28 De Belgische katholieken en Lamennais streefden 'naar bewuste verzoening van kerk en liberalisme', anders dan de Nederlandse katholieken die in 1848 alleen maar 'nàást de liberalen' wilden samenwerken aan een grondwetsherziening; Manning, *Mensen en situaties,* 62.

29 De Valk, 'Landsvader en landspaus?', 97.

van België bij het revolutionaire Frankrijk schiep een nieuwe kloof, net zoals tussen de ingelijfde Rijngebieden en het grootste deel van Duitsland: de ideeën van de Franse Revolutie raakten in België dieper ingeworteld. De vestiging van een Hollands-gedomineerd autoritair koninkrijk in 1815 verdiepte en verenigde beide kloven: ze wakkerde in België het streven naar volkssoevereiniteit aan, maar smoorde het in Nederland. Zoals Van Sas het uitdrukt: 'Het Zuiden maakte een grote sprong voorwaarts met zijn ultra-liberale grondwet van 1831... [een] wel wat extreem uitgevallen bekroning van de vernieuwingsdrang', die contrasteerde met 'de onmiskenbare continuïteiten die de politieke ontwikkeling sinds de vrijwording te zien geeft' in Nederland[30].

In België veroorzaakte het absolutisme van Willem I een radicalisering waardoor 'de vrijheid in alles en voor allen' tot nationaal ideaal werd geproclameerd, wat het zou blijven gedurende vele generaties. Ik heb als kind, in de jaren 1930 en 1940, op school en in de jeugdbeweging, almaar over die vrijheid leren zingen. Onder andere:

> Reist de wereld rond, reist, hoort en ziet:
> Vindt gij een groter volk, vrijer is het niet[31].

Het is duidelijk dat dit anarchistisch gekleurd cultiveren van de vrijheid en de staatsonthouding, in de loop van anderhalve eeuw grote invloed heeft uitgeoefend op de samenleving en op het volkskarakter. Een regeling van de examenprogramma's voor de eindexamens van het secundair onderwijs, zoals dat in Nederland gebeurt door de staatssecretaris, lijkt mij ondenkbaar in België - en sinds de staatshervorming: in Vlaanderen en in de Franse Gemeenschap. Of een ander voorbeeld: een urbanisatie zoals in Nederland of in Duitsland is zowel in het huidige Vlaanderen als in België onhaalbaar, want in strijd met de heilige 'vrijheid in alles en voor allen'[32]. Zelfs in de resem grondwetsherzieningen die we sinds 1970 hebben meegemaakt, heeft men nog niet durven raken aan de absurd geworden assisenhoven, want onze vaderen hebben hun bloed vergoten in het park van Brussel tegen de politieke rechtspraak onder Willem.

In Nederland daarentegen veroorzaakte de vereniging van 1815 tot 1830 met het meer bevolkte en katholieke België een antidemocratische reflex, waardoor het zijn zelfbevestiging zocht in het behoud van het autoritaire koningschap van Oranje. Dat liet Willem I toe om een verlicht-protestantse *Obrigkeitsstaat* te vestigen naar het model van zijn Pruisische verwanten. De Belgische oppositie en de Belgische Revolutie intensifieerden de regeringspropaganda die deze reflex voedde en die tijdens de negenjarige staat van oorlog diep werd ingehamerd: democratie en volkssoevereini-

30 Van Sas, 'Het politiek bestel onder Koning Willem I', 125-126. Dat de Belgische grondwet van 1831 ultra-liberaal is vanuit Nederland gezien, betekent dat de Nederlandse grondwet van 1848 semi-liberaal is, vanuit België bekeken.

31 K. Ledeganck en Em. Hiel, *Strijdkreet*, muziek van P. Benoit.

32 Nochtans konden op het einde van het *ancien régime* wel strikte urbanisatieregels worden opgelegd, zoals in Brussel blijkt uit het Martelarenplein, het Koningsplein en de Warandewijk.

teit waren Frans jakobinisme, een eis van onafhankelijkheid van de kerken was Frans ultramontanisme, dat alles was on-Nederlands[33].

In het nationale zelfbeeld, dat in afweer tegen België werd gevormd, was het ideaal niet de vrijheid maar de trouw aan de koning en de gehoorzaamheid aan de wet, met Van Speijk als held. Uiteindelijk zegevierden de ideeën van de contrarevolutionaire orangisten uit de jaren 1780-1795: zoals die toen de patriotse leer van de volkssoevereiniteit hadden afgewezen als een fanatisme dat in strijd was met een rationele en tolerante Verlichting[34], zo gebeurde het opnieuw met de volkssoevereiniteit die door de Belgen werd geëist en gevestigd[35]. In de senaatszaal van de Nederlandse universiteiten hangen de vaandels van de studenten-vrijwilligerskorpsen, die in 1830-1831 hun leven veil hadden om de gesmade eer van de soevereine vorst te wreken. De transformatie in autoritaire zin van de Nederlandse proto-nationale identiteit sinds 1815, verklaart de vervolging van de Afgescheidenen die in 1834 de Nederlands Hervormde kerk verlieten, vervolging die zozeer in strijd was met de vroegere Nederlandse traditie, maar die ook door J.R. Thorbecke werd gelegitimeerd.

Thorbeckes grondwet van 1848 bevestigde Nederland in zijn oriëntering op de politieke Duitse romantiek, zoals het tegelijk op de culturele Duitse romantiek gericht bleef en het besef had 'te behoren tot de Germaanse cultuurkring'. Het hoofdaccent verschoof, van behoren tot de protestantse wereld naar behoren tot de Germaanse wereld; of was het vooral de benaming die veranderde? De tegenstelling bleef duidelijk met België waar al in 1847 het parlementair stelsel was overgegaan van zijn negatieve naar zijn positieve vorm, dus waar het parlement niet alleen een regering kon doen vallen, maar de kleur van de nieuwe regering bepaalde. Terwijl volgens Thorbecke de ministeriële verantwoordelijkheid die hij invoerde, niet inhield dat het parlement een minister ook zou kunnen afzetten; hijzelf en zijn regering wezen volkssoevereiniteit af. En de regering van de 'liberaal' Van Hall, die de zijne opvolgde van 1853 tot 1856, poneerde: 'De koning bestuurt, de koning handelt, de koning besluit, de Ministers staan Hem slechts als dienaren terzijde'[36]. In Nederland bleven 'koninklijke kabinetten' zonder parlementaire meerderheid voorkomen tot in het midden van de twintigste eeuw[37].

Van Sas schreef over Thorbecke: 'Diens eigensoortige, au fond zeer persoonlijke interpretatie van het liberalisme is door zijn succes in de praktijk de gevestigde Nederlandse variant geworden en heeft daardoor andere mogelijkheden en ontwikkelings-

33 Ook in Duitsland heette volkssoevereiniteit, enz., strijdig met de *Duitse traditie*, met het *Duitse* recht. Niet alleen Willem I, maar ook Willem II en Willem III zouden als groothertogen van Luxemburg daarvan gebruik maken om reactionaire grondwetten op te leggen in 1841 en 1856. P.M. Ehrle, *Volksvertretung im Vormärz* (Frankfurt am Main, 1979).

34 W.R.E. Velema, 'Revolutie, contrarevolutie en het stadhouderschap, 1780-1795', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, CII (1989) 517-533.

35 In Nederland hadden politieke strijdschriften uit de Patriottentijd hun actualiteit behouden; De Wit, *Aristocratie en democratie*, 348.

36 Manning, *Mensen en situaties*, 86.

37 'In de eerste helft van deze eeuw functioneerde in Nederland de regering bepaald dualistisch'; A.F. Manning, 'De monarchie in Nederland', *Res Publica*, XXXIII (1991) 25-40, het citaat: 30.

lijnen doen vergeten'[38]. Het ging in werkelijkheid niet om een persoonlijke, maar om een in Duitsland en ook in Nederland gangbare interpretatie van het liberalisme, die zich afzette tegen de Franse Revolutie. Thorbecke was heel sterk op Duitsland georiënteerd[39].

De tegenstelling in politiek regime tusen België en Nederland bleef duren tot aan de Tweede Wereldoorlog, en bleef hun betrekkingen belemmeren, want buitenlandse politiek is verbonden met het intern politiek regime. Nederland had zoals Duitsland gekozen voor een *Sonderweg*, een 'gouden middenweg' tussen de autocratie van de tsaar (en later van Hitler) en het 'jakobijns ultra-liberalisme' van België en Frankrijk. Daarom sympathiseerde het in de Eerste Wereldoorlog met Duitsland in zijn strijd tegen de parlementaire democratieën Frankrijk en Engeland[40]. Zelfs nog wanneer in 1941 de idee van een Benelux-economische-unie werd geopperd, in de kringen van de drie regeringen in Londense ballingschap, stuitte die idee aanvankelijk op verzet aan Nederlandse kant 'omwille van de Belgische vazalliteit tegenover Frankrijk'. Anders gezegd: omwille van de oriëntering van België op het liberalisme van de Franse Revolutie[41].

In Nederland bleven tot 1939 de socialisten uitgesloten uit de regering en uit de administratie, en even lang kon er een begroting die door de Tweede Kamer verworpen was, toch worden uitgevaardigd bij Koninklijk Besluit. Het meer linkse karakter van België dan van Nederland leidde tijdens de Duitse bezetting in de Tweede Wereldoorlog tot een veel krachtiger verzet tegen de rechtse Nieuwe Orde. Dat verzet leed in België veel zwaardere verliezen dan in Nederland, maar droeg bij tot de redding van meer dan de helft van de Joden, tegenover 20% in Nederland.

Na de oorlog werden België en Nederland sterk beïnvloed door het Britse parlementarisme, zodat het verschil tussen beide verkleind werd, ook al wordt de theorie gehandhaafd: 'In het Nederlandse bestel is het volk niet soeverein, noch is haar verte-

38 Van Sas, 'Het politiek bestel', 123.

39 Thorbecke 'bleef... ook in zijn politieke activiteit de historist die hij in zijn jeugd en zijn hoogleraarsbestaan was geworden. Thorbecke heeft de wijsgerig-historische uitgangspunten waaraan hij zijn hele leven vasthield, gevonden tijdens de jaren van oktober 1820 tot september 1824 die hij, met een onderbreking in 1822, in Duitsland doorbracht... Zijn Duitse verblijf is voor hem een ontdekkingsreis geweest... Wat in Duitsland misschien al als een nabloei kan worden beschouwd, een laat-romantisch, restauratief tijdperk nu de jeugd van de eerste romantische generatie voorbij was, betekende voor Thorbecke iets nieuws'. E.H. Kossmann, 'Thorbecke en het historisme' in: E.H. Kossmann, *Politieke theorie en geschiedenis* (Amsterdam, 1987) 310-311. Dat hij later met een Duitse vrouw trouwde, heeft Thorbeckes oriëntering op Duitsland helpen onderhouden.

40 T. Stoelinga, *Russische revolutie en vredesverwachtingen in de Nederlandse pers, maart 1917-maart 1918* (Bussum, 1967).

41 Zie hoe P.J. Blok nog in 1926 de Belgische revolutie verklaarde in zijn *Geschiedenis van het Nederlandsche volk*, IV (Leiden) 289: 'Het waren jonge Fransgezinde liberalen, die besloten waren een kans te wagen, rekenend op de Franse sympathieën van een groot deel der Belgische burgerij en der geestelijkheid en op de zedelijke, zo niet feitelijke steun van Frankrijk zelf'. Nog in 1960 zou Pieter Geyl aan Henri Pirenne verwijten dat 'zijn liberalisme van de ideologie van de Franse Revolutie doordrongen is'; P. Geyl, *Noord en Zuid. Eenheid en tweeheid in de Lage Landen* (Utrecht-Antwerpen, 1960) 131. En in 1957 sprat L.J. Rogier van 'het blind fanatisme, dat zou doodlopen in de impasse-Lamennais'; Rogier, 'Katholicon', 48.

genwoordiging de hoogste macht', in tegenstelling tot België[42]. Door de Amerikanisering van de jongste halve eeuw ging de samenleving in beide landen convergeren. Maar hoewel sinds 1830 in Europa de taal een belangrijke rol is gaan spelen in de culturele identiteit en in het nationaal bewustzijn, is de afstand tussen de Vlamingen en de Nederlanders veel groter gebleven of geworden dan de afstand tussen de Walen en de Fransen[43]. Gewoonlijk wordt dat toegeschreven aan de gevolgen van de transformatie van de zestiende eeuw. Het is ook, of wie weet vooral, een gevolg van de transformatie van 1780-1830.

42 T. Brinkel in: H. Righart, ed., *De zachte kant van de politiek* ('s-Gravenhage, 1990) 163.

43 Op 23 november 1995 verklaarde Harry Mulisch, toen hem de Prijs der Nederlandse Letteren werd overhandigd door koning Albert, dat de Vlaamse en de Nederlandse literatuur weinig met elkaar gemeen hebben.

‘De Jaren Vijftig’ en ‘De Jaren Zestig’?

J.C.H. Blom

Recensie-artikel naar aanleiding van
James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam/Meppel: Boom, 1995, 343 blz., *f*45,-, ISBN 905352228x).
Hans Righart, *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (Amsterdam/Antwerpen: De Arbeiderspers, 1995, 328 blz.; *f*49,90, ISBN 9029534710).
Paul Luykx en Pim Slot, ed., *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum: Verloren, 1997, 287 blz, *f*43,-, ISBN 9065505490).

1995 zou in latere historiografische overzichten wel eens te boek gesteld kunnen worden als het jaar van ‘de grote sprong voorwaarts’ in de studie van de jaren zestig. Natuurlijk was er in de voorafgaande jaren in allerlei publikaties wel aandacht besteed aan deze jaren met hun - toen nog; de *debunking* lijkt al behoorlijk ingezet[1] - mythische klank. Maar in 1995 verschenen voor het eerst twee vol waardige boeken gebaseerd op eigen onderzoek van degelijke en goed schrijvende vakhistorici, die dit tijdvak als een geheel behandelen en analyseren. Kennedey's *Nieuw Babylon in aanbouw* en Righarts *De eindeloze jaren* zestig hebben al veel publiciteit en serieuze aandacht gekregen, meestal in combinatie[2]. Ook hier verschijnen zij in één besprekingsartikel. Het ligt voor de hand dat te doen. De vergelijking dringt zich immers op. Beide boeken vinden hun voornaamste kracht in het feit dat zij *à thèse* zijn geschreven. Hoe overtuigend ieder van die visies op het eerste gezicht ook is, zij laten zich niet verenigen.

Righart koos voor het generatieconflict en legt de dynamiek van de grotere veranderingen dus bij een jonge generatie, die het oude bestel sloopte. Dat ging nogal makkelijk omdat dit oude bestel vermolmd was en de ‘heersende’ generatie een eigen crisis doormaakte en zo nauwelijks tegenwicht bood. Kennedy daarentegen ziet de zittende elites als de dynamische kracht bij uitstek. Zich voegend in een zeer oude traditie van aanpassing aan veranderende tijden waren deze elites van mening dat het na-oorlogse Nederland ouderwets was en alleen zou kunnen overleven door in de moderne wereld voluit mee te doen. Zo legden zij, hoewel in het feitelijke historische proces af en toe wel wat verrast door specifieke kwesties, in wezen de fundamenten voor de vele veranderingen van ‘de jaren zestig’ en gaven daaraan ook

1 Zie bijvoorbeeld: H. Wigbold, *Bezwaren tegen de ondergang van Nederland* (Amsterdam, 1995); H. Vuijsje, *Correct. Weldenkend Nederland sinds de jaren zestig* (Amsterdam/Antwerpen, 1997) en verscheidene artikelen in *De Gids*, CLX, nr. 7/8 (bijzonder nummer onder het motto: Nederland Gidsland).

2 Onder voorbijgaan aan alle artikelen in dag- en weekbladen en het meeste in andere periodieken wijs ik hier alleen op het themanummer ‘De jaren vijftig en zestig’ van *De Nieuwste Tijd,* aflevering 5 (december 1995) en op D. Bosscher, ‘Nederland en de jaren zestig: een doolhofachtig cultuurlandschap’, *Groniek*, CXXXVII (juni 1997) 457-472 (niet zozeer een recensie van Kennedy en Righart, maar een zelfstandig artikel over hetzelfde onderwerp).

in hoge mate vorm. Toch zou het onjuist zijn de aandacht geheel te bepalen bij de confrontatie van deze, elkaar

nagenoeg uitsluitende, interpretaties. Dat zou te weinig recht doen aan de waarde en betekenis van elk van de boeken afzonderlijk.

'Historici beeldhouwen de vormeloze Tijd': met deze fraaie zin opent Righart zijn boek om het vraagstuk van de periodisering in de geschiedenis aan te snijden (12). Op voorhand is duidelijk dat het bij 'de jaren zestig' niet om 1960-1969 gaat. Welke jaren dan wel is moeilijker te zeggen. Righart kiest voor een nogal ruim tijdvak: vanaf de tweede helft van de jaren vijftig tot 1977, de val van het kabinet Den Uyl. Terecht gaat hij daar in zijn boek vervolgens soepel mee om. Als rechtgeaard historicus geeft hij de voorgeschiedenis veel aandacht. 'De jaren vijftig', die logischerwijze aan 'de jaren zestig' vooraf gaan, vormen een belangrijk en boeiend deel van het boek. Ik neig er zelfs toe dit het meest geslaagde deel te noemen. Meer dan de rest van het boek, dat hoe goed gedocumenteerd ook sterk beïnvloed lijkt door de eigen herinneringen en ervaringen van de auteur, zijn de passages over de jaren vijftig gebaseerd op zorgvuldige afweging van de resultaten van eigen onderzoek in literatuur en zeer gevarieerde bronnen.

Righart concludeert voor het einde van de jaren vijftig tot een 'zeer precaire balans tussen traditie en moderniteit, tussen het oude en het veranderende'. Hij onderscheidt twee Nederlanden: 'het direct waarneembare Nederland, dat voor een belangrijk deel façade was, en een Nederland dat daarachter verscholen ging en belangrijk afweek' (70). In een adembenemende beeldspraak gebeurde er vervolgens in de jaren zestig dit: 'Die nieuwe krachten bliezen de vermolmde luiken van het huis open, lieten vrijwel niets van het meubilair op zijn plaats en woeien vreemde dingen van buiten naar binnen' (72). De verschillende generaties reageerden uiteenlopend op dit kennelijke natuurgeweld en raakten daarbij in conflict. Grosso modo werd 'de protestgeneratie'[3] de drager van deze nieuwe krachten.

Het grootste deel van het boek gaat vooral over deze protestgeneratie en besteedt dus aandacht aan jeugd, jeugdcultuur en vooral veel muziek. Een reeks van voor velen nog goed in het geheugen liggende incidenten passeert de revue. Zij kregen ruime, door verscheidene spelers in het spel ook nadrukkelijk gezochte, publiciteit. De grote verwachting, die zich van de protestgeneratie meester maakte dreef haar, begunstigd door het economisch getij en door het zwakke verweer van de met eigen onzekerheden worstelende oudere generaties, voort van het ene succes naar het andere. Pas met en vooral na het kabinet-Den Uyl trad ontnuchtering op. Hoewel de effecten van de jaren zestig niet verloren gingen en nog lang naijlden ('de dekolonisatie van de burger schrijdt nog altijd voort') verdween 'de nieuw glorende horizon' uit het zicht. 'En in die zin zijn de jaren zestig écht voorbij' sluit Righart zijn boek af (267).

3 Righart baseert zich voor zijn generaties op H.A. Becker, *Generaties en hun kansen* (Amsterdam, 1992). De protestgeneratie is in Beckers visie geboren tussen 1940 en 1955. Daaraan ging een 'stille generatie', geboren tussen 1930 en 1940 vooraf. Tijdens een congres eind 1996 legde Becker de grens tussen deze beide generaties overigens in 1945/1946. Aan de stille generatie gaat zijns inziens nog een 'vooroorlogse generatie' vooraf en na de protestgeneratie volgen nog de 'verloren generatie' en de na 1970 geboren 'pragmatische generatie'.

Het is een visie uit één stuk, waar ik mij graag door laat meeslepen, al mis ik misschien wat van Righarts muzikale verleidingen, die ook allerlei gebeurtenissen uit een verwarrende tijd in een interessant perspectief plaatst. Toch heb ik ook bedenkingen. Ten eerste acht ik Righarts uitgangsstelling over de precaire balans tussen traditie en moderniteit niet helder genoeg en vermoedelijk misleidend. De Nederlandse geschiedenis van tenminste de laatste twee eeuwen kenmerkt zich door het samengaan van traditie en moderniteit. Men mag dat een balans noemen, maar het zijn geen los van elkaar staande en dus ten opzichte van elkaar te wegen eenheden. Zij zijn onlosmakelijk met elkaar verstrengeld, hoogstens met veel moeite van elkaar te onderscheiden, maar in de werkelijkheid slechts zelden te scheiden. Verzuiling is vermoedelijk het mooiste voorbeeld van deze verstrengeling van traditie en moderniteit. In dat licht vind ik Righarts beeld van het oude vermolmde en de frisse nieuwe wind niet overtuigend. Dat de mengeling, de balans, veranderde, in sommige fasen zelfs radicaal veranderde, lijkt mij volstrekt normaal. Dynamiek ligt in de historische ontwikkeling besloten. Er is meer nodig om tot een crisis, een fundamentele breuk te concluderen.

Daar komt bij dat Righart, bewust of onbewust, een retorische omkeertruc toepast. Het beeld van de twee Nederlanden is op zich wel plausibel, al nodigt het wel uit tot verdere verfijningen. Maar waarom geldt dat eigenlijk alleen voor de jaren vijftig. Is er voor de jaren zestig achter het 'direct waarneembare' luidruchtig vernieuwende Nederland niet ook een ander Nederland 'dat belangrijk afweek'? Daarover horen we weinig van Righart, terwijl de totale verdwijning van het oude toch wel erg onwaarschijnlijk is. Zou er van wat tot in de jaren vijftig in het openbaar 'heerste' werkelijk niets zijn overgebleven? En, misschien belangrijker, waarom vernemen we zo weinig van een aantal, althans in mijn ogen, fundamentele lange termijn-ontwikkelingen die zowel de jaren vijftig als de jaren zestig kenmerken: economische groei door de hele eeuw heen, de groei van de verzorgingsstaat sinds het einde van de negentiende eeuw en het nog oudere proces van secularisatie.

Tenslotte aarzel ik sterk of de generatiebenadering al met al voldoende oplevert. De aantrekkelijkheid ervan lijkt mij vooral dat het in zekere zin altijd opgaat. Iemands leeftijd doet er vrijwel altijd toe voor de wijze waarop hij/zij reageert. Maar de problemen dringen zich snel op: hoe generaties in de werkelijke historische situaties precies te dateren (de natuur zorgt voor een glijdende, niet voor een sprongsgewijze opeenvolging), hoe verschillende reacties uit dezelfde generatie te verklaren en hoe dezelfde reacties uit verschillende generaties? Dat geldt natuurlijk voor elke andere categorisering in zekere zin ook, maar ik vind het hier nogal klemmend. Er is een overvloed aan voorbeelden van vooraanstaande 'vernieuwers' die volgens hun leeftijd niet tot de protestgeneratie behoorden. Zelfs de oorlogservaring, dikwijls als een belangrijk onderscheidend kenmerk genoemd, blijkt dat in veel gevallen minder te zijn dan op het eerste gezicht logisch zou lijken. In de debatten in de jaren zestig over allerlei oorlogskwesties domineerde niet een generatiegevecht over oude normen versus nieuwe normen. De 'protestgeneratie' nam de 'oude' normen juist zeer serieus. Als er al een conflict op generatieniveau was dan ging het om jongeren die de

ouderen voorhielden dat hun feitelijk gedrag niet spoorde met de door hen zelf geproclameerde normen. Op zich mag een (belangrijk?) generatie-effect natuurlijk niet uitgesloten worden. Maar het lijkt mij meer een door de vernieuwers in de jaren zestig zelf naar voren geschoven etiket dat het in de luidruchtige publiciteit goed deed (het stond voor: dynamisch, beter en grote verwachtingen) dan een in de sociale en culturele werkelijkheid dominerende scheidslijn.

Al deze bedenkingen mogen de aandacht echter niet afleiden van al het moois dat Righarts boek oplevert. Het staat als een ‘modern’ huis, om bewoond te worden en verder ingericht, desnoods ook verbouwd.

Kennedy's boek past in de mooie Angelsaksische traditie van heldere, afstandelijke syntheses over onderwerpen met een zekere reikwijdte uit de Europese geschiedenis. Veelzijdig, ruimschoots gegevens uit eigen onderzoek verschaffend slaagt hij er in een beeld te schetsen van de jaren zestig dat van een heel eigen visie getuigt. Zijn centrale these is die van de uit overtuiging moderniserende traditionele elite. Een eeuwen oude traditie van accommodatie verloochende zich niet. De elites (Kennedy spreekt steeds in het meervoud over deze groep) hadden wel zorgen over de situatie na de Tweede Wereldoorlog. Maar net als in het proces van verzuiling leidde dat niet tot krampachtig verzet tegen het nieuwe. Naarmate de tijd voortschreed zetten de elites zich sterker in voor de modernisering van Nederland. Zonder dat zou Nederland zich immers in de moderne wereld niet handhaven. Langdurig verzet zou slechts nadelen met zich meebrengen. Kennedy signaleert een nadrukkelijke retoriek van vernieuwing.

Oorspronkelijk, in de late jaren veertig en de jaren vijfig - ook bij Kennedy zijn deze voor een historische analyse van de jaren zestig als onontbeerlijk aan de orde - ging het nog vooral om technologische modernisering en industralisatie, planning ook. Daar hoorde dan een beheersingspolitiek, die moderne middelen niet schuwde, ten aanzien van de sociale en culturele bijverschijnselen bij. Later, toen de nieuwe tijd zich sterker aankondigde, verzetten de elites de balans snel, al waren er wel wat incidenten. Het liep uit op een vooral cultureel ingrijpende transformatie van de Nederlandse samenleving over de hele linie. Maar dat ging ‘relatief probleemloos’ (12). De elites wedijverden eerder in vernieuwingsdrang met de contestanten dan dat deze bestreden werden. Juist op dit punt onderscheidde Nederland zich van elders. De vernieuwingen gingen daardoor sneller en verder dan in veel andere landen. Van meest conservatief werden bijvoorbeeld de Nederlandse katholieken tot de meest progressieven van de wereld. Amsterdam werd van een mondiaal gezien provinciestadje (met alleen in eigen ogen een ‘lastige’ reputatie) tot een magisch centrum van Provo- en hippiecultuur. Opmerkelijkerwijze ging het tegelijk vreedzamer toe, minder gewelddadig dan in veel andere landen waar de elites zich, via de overheid, met kracht verzetten. Dat is een opvallend beeld: wel verregaande veranderingen maar eigenlijk geen breuk. Geen kloof maar een greppel, in een al vaker geciteerde beeldspraak (145). In mooie conciese hoofdstukken en paragrafen laat Kennedy op vele terreinen - het is moeilijk een belangrijk aspect aan te wijzen dat ontbreekt - zien hoe in dit perspectief allerlei belangwekkende gegevens zich moeiteloos laten voegen.

In zijn laatste terugblikkende hoofdstuk ‘Die tijden komen nooit meer terug’ doet Kennedy enkele boeiende uitspraken. Om te beginnen plaatst hij, in het voetspoor van vooral H. Daalder, het elite-gedrag nog eens in een zeer lange termijn-perspectief: ‘Zowel in de zeventiende eeuw als in de jaren zestig van deze eeuw trokken de Nederlandse gezagsdragers dezelfde conclusie: in een pluralistische en snel veranderende samenleving was het laten vieren van de teugels de beste optie. Goed bestuur betekende vooral het zich ervan verzekeren dat de zaken niet uit de hand liepen’ (209). Het ging er dus vooral om de (sociale) ontwikkelingen in de juiste richting te sturen. In de overtuiging van de elites van de jaren vijftig ging het daarbij niet langer om het koesteren van het verleden, maar juist om een oriëntatie op alles wat modern was. De industrialisatie-politiek was een mooi vroeg voorbeeld. Daarbij tastte men wel eens in het duister en verrassingen bleven niet uit. Paradoxaal voelden velen uit die elites hun eigen optreden, dat niet van twijfel over de vernieuwing was ontbloot en dikwijls ook wel beoogde nog wat van het oude te redden, als een achterhoede gevecht, maar liepen zij in de perceptie van Kennedy in feite juist in de voorhoede. ‘In dit opzicht waren de architecten van het Nederlandse Nieuw Babylon van de jaren zeventig niet de vrije nomaden van Constant, maar VVD-politici en katholieke prelaten’ (212). Vergeleken met Amerika valt het Kennedy op hoe snel de Nederlanders bereid waren de continuïteit met hun eigen geschiedenis op te geven. In Amerika, met een oudere traditie van moderniteit, hingen velen veel sterker aan de continuïteit in hun samenleving.

Ook bij Kennedy's boek, waardoor ik mij als meelezer al had laten overtuigen, zijn na herlezing enkele jaren later wel kanttekeningen te maken. Deze hangen samen met de zware dominantie van dat ene perspectief. Ook hier blijkt de kracht van een boek *à thèse* tevens de potentiële zwakte ervan te zijn. Een probleem acht ik vooral dat er hier een wel zeer lange termijn traditie wordt opgevoerd voor een zeer specifiek verschijnsel. In de loop der geschiedenis zouden dus zeer uiteenlopende verschijnselen uit hetzelfde type elitegedrag zijn voortgevloeid. Daarmee krijgt dit accommoderen een wel erg containerachtig karakter[4]. Er is bijvoorbeeld veel voor te zeggen het ontstaan van de verzuiling op deze wijze te verklaren. Maar dan krijgen verzuiling en ontzuiling een zelfde verklaring. Bij voorbaat uitgesloten is dat niet, maar wat extra uitleg zou niet misstaan hebben.

Meer direct met betrekking tot de jaren vijftig en zestig lijkt, binnen het zeer ruime jasje van de aanpassing aan de nieuwe omstandigheden, toch een niet onaanzienlijke verandering van het optreden van de elites vast te stellen. Als ‘beheerste modernisering’ een geslaagde karakteristiek is van wat de elite(s) na 1945 voor ogen stond - en dat is dunkt mij het geval - dan hoort daar toch bij behoud van de kernwaarden van de eigen levensbeschouwing. In dat opzicht ging er in de stormloop van de jaren zestig toch wel erg veel verloren[5]. Verzuiling moge voor de sociaal-democratie al van oudsher

4 Zie ook de kritische passage van Bosscher in *Groniek*, CXXXVII, 471-472.

5 In dit verband is de recente dissertatie van R.S. Zwart, *‘Gods wil in Nederland’. Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)* (Kampen, 1996) interessant. Ook dit is een mooi voorbeeld van een boek *à thèse*.

een noodoplossing zijn geweest en voor de confessionelen een fase die zijn bruikbaarheid kon verliezen. Maar de ver doorgeschoten secularisatie kan toch niet de bedoeling zijn geweest van de elites van die confessionele zuilen. Ook het teloorgaan van de sociaal-democratische idealen, zeker na de oprispingen van radicaal socialisme, duidt op meer dan soepele aanpassing aan nieuwe tijden. Tenminste voor een minderheid van de elites was de nieuwe bestuursstijl, waren de nieuwe omgangsvormen in (verkapte) gezagsverhoudingen bovendien wel degelijk zeer moeilijk te verteren. De Amsterdammers Van Hall en Van der Molen, die na de rellen in Amsterdam in 1966 het veld moesten ruimen, waren zeker niet de enige slachtoffers van de vernieuwing van de jaren zestig. De wezenlijke veranderingen in het denken, als gevolg van invloed van wetenschappers en intellectuelen, juist in de kernen van de zuil-elites, groeven dunkt mij dieper dan met soepele aanpassing aan de nieuwe tijden wordt uitgedrukt. Ook zonder zich volledig aan de interne crisis-theorie[6] over te geven lijkt het doordringen van een sterk individualiserende, op internalisering van normen gericht, in plaats van op een zich in gegeven patronen voegende moraal, een belangrijk aspect van wat er gebeurde. Kennedy ontkent dat niet maar het spoort in zijn boek niet helemaal met de hoofdthese. Anders gezegd niet helemaal duidelijk is hoe de elites nu van beheerste modernisering op de 'grote sprong voorwaarts' overgingen. Hoe dan ook, Kennedy's visie is een zeer belangwekkende en stimulerende bijdrage tot onze kennis van de jaren zestig. Léés dat boek!

Een duidelijke overeenkomst[7] tussen de boeken van Kennedy en Righart is het belang dat zij hechten aan de jaren vijftig als voorgeschiedenis. Dat geldt voor veel beschouwingen over de jaren zestig. De jaren vijftig worden daarbij het contrapunt van de jaren zestig: onderstroom wordt bovenstroom, achter de schermen wordt voor de schermen, er is sprake van voorbodes, een stille revolutie ging over in een luidruchtige, saai wordt opwindend enzovoorts. Dat heeft iets reductionistisch, net als het bezien van de jaren vijftig uitsluitend in het licht van de naweeën van crisis, oorlog en bezetting dat heeft. Het leidt ook tot al te gemakkelijke generalisaties. In een mooi stuk in *Hollands Maandblad* heeft J. Pen daarover in een reactie op *Dwars door puinstof heen* van H.J.A. Hofland en T. Rooduijn de staf gebroken. Hij verzet zich ook nadrukkelijk op grond van eigen opwindende ervaringen in werk en vrije

6 Deze interne crisis-theorie werd voor het eerst verwoord door J.M.G. Thurlings, *De wankele zuil: Nederlands katholicisme tussen assimilatie en pluralisme* (Nijmegen/Amersfoort, 1971). F. van Heek zette in *Van hoogkapitalisme naar verzorgingsstaat* (Meppel, 1973) daar zonder zich expliciet tegen Thurlings te richten juist een externe factoren-these tegenover. Sindsdien komt men deze tegenstelling veel tegen. Hier zij alleen naar Thurlings antwoord in zijn uitgebreide Voorwoord bij de 2e druk van zijn boek (Deventer, 1977) verwezen.

7 Een andere overeenkomst, die hier slechts terzijde worth aangestipt, betreft de bronnen die zij gebruikten. Beiden baseren zich overwegend op gedrukt en openbaar materiaal (boeken, pers, beleidsstukken) en interviews (Kennedy meer dan Righart). Kennedy noemt daarnaast televisieprogramma's. Beiden noemen verder het Provo-archief, maar ook daaruit wordt overwegend persmateriaal gehaald. Righart raadpleegde bovendien de teksten van het radioprogramma De Familie Doorsnee in het archief van het Theater Instituut. Overeenkomstig de inhoud van de boeken is de spreiding bij Kennedy wat groter dan bij Righart, die voor de jeugdcultuur echter weer veel meer zag.

tijd (schilderijen, jazz) tegen het predikaat saai: ‘Maar wie mij, anno 1997, komt vertellen dat de jaren vijftig een saaie tijd waren en dat we voor ons cultureel vertier zaten te wachten op wat later “de Vijftigers” zou gaan heten, kan op weinig begrip rekenen. *De avonden* vonden we een saai boek over saaie mensen, niet herkenbaar. Ook als de brenger van het nieuws Henk Hofland heet, zeg ik: waar heb je het over’[8].

Saai en opwindend zijn inderdaad niet de meest geschikte adjectieven om tijdvakken historisch te karakteriseren. Het wordt inmiddels ook vrijwel algemeen erkend dat het onbevredigend is om ‘de jaren vijftig’ zo sterk afgeleid van andere tijdvakken te bezien. ‘*Een stille revolutie?*’ beoogt dan ook de periode vooral als een eigen tijdvak, niet los maar wel onderscheiden van andere fasen in de geschiedenis, met een eigen karakter te bestuderen. Of dat gelukt is staat nog te bezien. De titel is om te beginnen al ontleend aan wat de redacteuren van deze bundel ‘de kraamkamerthese’ noemen (8), waarin de luidruchtige jaren zestig niet alleen het beeld bepalen maar ook de meeste sympathie hebben: toen gebeurde het! Het vraagteken in de titel en de wil zich tegen dit beeld af te zetten zijn als zodanig niet voldoende om er los van te komen. Veel van de, kwalitatief opmerkelijk goede, artikelen grijpen dan ook terug op de vraag naar wat er in de jaren vijftig afweek van het cliché-beeld van traditioneel, verzuild en oer-fatsoenlijk en dus vooruit wees naar de grote veranderingen van de jaren zestig. De sectoren die het boek bestrijkt, cultuur en mentaliteit, zijn ook juist met het oog daarop gekozen. Dit wil dus ook zeggen: geen politiek (waarop het wel eens heel anders zou kunnen zitten) en opmerkelijkerwijze ook geen economie. Een boek dient echter te worden beoordeeld naar wat het wel geeft en dat is veel.

Righart en P. de Rooy proberen als inleiders van de bundel alsnog los te komen van deze klem van de jaren vijftig als benepen naast de zo ontspannen jaren zestig. Beide betitelingen beschouwen zij als een mythe. Fascinerend geïllustreerd aan tekstfragmenten van het populaire radio-programma ‘De familie Doorsnee’, dat Righart ook al zo fraai gebruikte in zijn *De eindeloze jaren zestig*, signaleren zij ‘een voortdurende uitnodiging om aan de modernisering deel te nemen, ook in het persoonlijk leven, al werd voortdurend de band met het verleden aangehouden, inclusief de retoriek van verzuiling en preutsheid’ (18). Righarts ‘precaire evenwicht tussen traditie en vernieuwing’ keert in dit verband terug. Tot slot merken de auteurs op dat het meest opmerkelijke van de jaren zestig niet zo zeer de modernisering zelf is maar ‘de ontkenning van de betekenis van de traditie’ (18). Een interessante variant, waarin mogelijk enige invloed van Kennedy te bespeuren is. Hier wordt dus een ‘breuk’ gesignaleerd vooral in het openbare spreken (discours zouden sommigen modieus willen zeggen): van behoud het goede en verder kalm en rustig aan naar alles moet anders en vlug ook. Hierdoor kon het hele verleden als het ware in één decennium worden samengebald: ‘de jaren vijftig’. Op die periode kon worden teruggezien met

8 J. Pen, ‘Ieder heeft zijn eigen puinstof. Voor en na de oorlog in Nederland’, *Hollands Maandblad*, IV (1997) 5-12 (een reactie op: H. Hofland en T. Rooduijn, *Dwars door puinstof heen. Grondleggers van de naoorlogse literatuur* (Amsterdam, 1997). Zie voor een heel boeiende beschouwing over de jaren vijftig ook: D. Bosscher ‘De jaren vijftig epischer geduid’, *BMGN*, CXII (1997) 209-227 en voor de vraag naar de precieze begrenzing van dat tijdvak *Groniek*, CVI (1989), een nummer over de jaren '50 (in het bijzonder de Enquête: ‘Vijf vragen over de jaren vijftig’, 93-104).

'een kenmerkende mengeling van weerzin en vertedering' (18). Zo zijn ook Righart en De Rooy, huns ondanks, eigenlijk sterker in wat zij zeggen over de jaren zestig dan in het aanduiden van het eigen karakter van de jaren vijftig.

De twaalf andere artikelen kunnen niet ieder afzonderlijk aan bod komen, al is lezing ervan sterk aan te bevelen. Samen bieden zij een scala aan gevarieerde en deskundige deelstudies, met in de meeste gevallen inderdaad aandacht voor traditie en vernieuwing beide. Het is lastig tot één korte samenvattende karakterisering op grond van juist deze artikelen te komen. Ik beperk mij daarom tot een keuze van wat mij het meest opviel. Ten eerste blijken enkele processen vooral van langere duur dan één of enkele decennia te zijn. Wanneer 'moderniteit' of 'modernisering' nu precies inzette is hier niet van belang. Het gaat om een lange termijn, die op zijn laatst in de tweede helft van de negentiende eeuw aanving en tot op de dag van vandaag voortduurt. De vraag is dan of er in de jaren vijftig en zestig opvallende versnellingen of afwijkingen vast te stellen zijn. Th. Engelens bijdrage 'Stiekum en met mate? Huwelijk en voortplanting in Nederland tijdens de jaren vijftig' is daarvan een mooi voorbeeld. Zeker als men de geboortegolf even buiten beschouwing laat constateert hij duidelijk lineaire ontwikkelingen. Nu is het probleem natuurlijk dat die geboortegolf er wel degelijk was, een tijdelijke afwijking die zich nog lang deed en doet gevoelen. Engelen gelooft niet in D.J. van de Kaa's *Second demographic transition* die in de jaren zestig voor grote veranderingen zou hebben gezorgd[9]. Uitzonderingen op de vooral lineaire ontwikkelingen signaleert Engelen wel in de plotselinge stijging van de buitenechtelijke geboorten (vanaf 1955), de gedwongen huwelijken (vanaf 1958) en de echtscheidingen (vanaf 1965).

Ten tweede wijzen enkele auteurs erop dat een 'balans tussen traditie en vernieuwing' niet specifiek voor de jaren vijftig was. Ook de decennia daaraan voorafgaand laten dat zien. Verschuivingen in die balans in de jaren vijftig blijven meestal beperkt tot subtiele nuances. Zo wijzen H. Kleijer en G. Tillekens in 'Afgestemd op gezelligheid. De trage aanpassing van de radio aan de jeugdcultuur in de jaren vijftig' op het conviviale karakter van de radioprogrammering in deze jaren. Men richtte zich op een soort 'derde weg' tussen heel sterk vasthouden aan de oude programmering enerzijds en de radicale wensen tot vernieuwing anderzijds. 'Huiselijke gezelligheid' werd het kerndoel. Voor de oorlog was de programmering zwaarder geweest, meer ideologisch geladen. Wel was er ook toen al een spanning tussen de populaire muziek als wens van het luisterend publiek en het beschavings- en opvoedingsideaal van de verzuilde elite die de dienst uitmaakte. Via deze op huiselijke gezelligheid gerichte lijn werd de aanpassing aan de nieuwe jeugdcultuur (en vooral aan de muziek die daar bij hoorde) vertraagd. Commerciële zenders sprongen in dit gat in de markt. Later kon ook de publieke omroep er niet omheen.

Ten derde leveren enkele artikelen boeiend materiaal over de veranderingen op het intellectuele en wetenschappelijke vlak, waar oorspronkelijk de verzuiling ook behoorlijk invloed had. I. Weijers legt in een mooi betoog in 'De slag om Dennendal.

9 D.J. van de Kaa, 'Europe's second demographic transition', *Population Bulletin*, XLII (1987) 1-57.

Een terugblik op de jaren vijftig vanuit de jaren zeventig' uit hoe de radicale vernieuwer bij uitstek Carel Muller als Dennendaldirecteur in feite stond in de denktraditie van zijn fenomenologische leermeesters in Utrecht (die tevens behoorden tot de intellectuele voorhoede van de doorbraak). Muller voerde radicaal uit wat zij voorzichtig formuleerden. Paradoxaal is bovendien dat deze denkwereld in zekere zin anti-modernistisch was in de afkeer van de technologische tendensen van modernisering. 'In de omwentelingschrift van Dennendal klonk steeds iets door van dat ambivalente, romantische vemieuwingsstreven dat vele intellectuelen in de eerste decennia na de bevrijding bezighield: principieel vernieuwingsgezind maar ook bezorgd voor een al te snel en te ver doorgevoerde maatschappelijke rationalisering, open voor experimenten, maar ook verrassend anti-modernistisch'(65).

Tenslotte zijn enkele pogingen tot verfijning van de periodisering van de korte termijn interessant. Het duidelijkst bij M. van den Heuvel: 'Jeugd tussen traditie en moderniteit. Transformaties van naoorlogse jeugdcultuur en het beheer over de jeugd', een lokale studie over Tilburg. Hij concludeert tot een dubbelkarakter van de jaren vijftig. Aan de ene kant was Tilburg 'een conservatieve, starre en welhaast dogmatisch katholieke samenleving' en bleef dat tot ver in de jaren zestig. Maar tegelijk deden zich vanaf de tweede helft van de jaren vijftig verscheidene 'ingrijpende veranderingen' voor. In bestuurlijke kringen verdween geleidelijk de angst voor zedenverwildering om plaats te maken voor een meer nuchtere, controlerende houding. Ook de opvattingen over jeugdzorg en sociale zorg c.q. de onmaatschappelijkheidsbestrijding veranderden. 'Onmaatschappelijke gezinnen' werden minder als bedreigend voor de goede zeden gezien en meer als een groep die via moderne methoden in de samenleving moest worden gereïntegreerd. De vrijetijdscultuur van de jeugd, oorspronkelijk sterk op de lokale situatie in Tilburg georiënteerd raakte daar langzamerhand losser van, terwijl de invloed van 'de rest van de wereld' groeide. Dit proces van ont-lokalisering viel samen met de ont-moralisering van de samenleving. Na de beginfase van de tweede helft van de jaren vijftig kwam dat in de tweede helft van de jaren zestig tot een 'bijna revolutionaire ontlading' (188-189).

Tot slot een blik werpend op de na-oorlogse geschiedenis als geheel, en daarbij impliciet ook de overige inmiddels rijke oogst aan historisch-wetenschappelijke publikaties over dat tijdvak betrekkend[10], maak ik graag vier opmerkingen. De eerste heeft

10 Uit de veelheid noem ik slechts enkele recente titels die ik zeer verhelderend acht: J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*, band I, *herkomst en groei (tot 1963)* (Nijmegen, 1995); D. Bosscher, *De dood van een metselaar en het begin van de jaren zestig in Nederland* (Groningen, 1992); A.C. 't Hart, *Openbaar Ministerie en rechtshandhaving. Een verkenning* (Gouda/Arnhem, 1994); P. Koedijk en G. Mulder, *Léés die krant. Geschiedenis van het na-oorlogse Parool 1945-1970* (Amsterdam, 1996); F. Rovers, *Voor recht en vrijheid. De Partij van de Arbeid en de Koude Oorlog, 1946-1958* (Amsterdam, 1994); H.J. van de Streek, H.M. Th.D. ten Napel en R.S. Zwart, ed., *Christelijke politiek en democratie* (Den Haag, 1995); H. Vossen, *Mater Amabilis en Pater Fortis onder vuur: van katholieke levensscholen naar vormingswerk, 1947-1974* (Amsterdam, 1994); T. de Vries, *Complexe consensus. Amerikaanse en Nederlandse intellectuelen in debat over politiek en cultuur 1945-1960* (Hilversum, 1996); I. Weijers, *Terug naar het behouden huis. De Utrechtse School en de Nederlandse roman 1945-1955* (Rotterdam, 1991); J.J. Woltjer, *Recent verleden. De geschiedenis van Nederland in de twintigste eeuw* (Amsterdam, 1992); R.S. Zwart, *'Gods*

betrekking op de vraag of 'de jaren zestig' een breuk in de Nederlandse geschiedenis vormen. De meeste studies wijzen daar wel op. De vraag is zoals bekend *tricky.* Er kan een heel (schijn)debat opgeroepen worden rond continuïteit en veranderingen. Deze zijn er altijd beide, zodat het aanwijzen van breuken ook altijd aanvechtbaar is. Toch is dit 'beeldhouwen van de vormeloze Tijd' bij uitstek het werk van historici en grote en diepgaande verschuivingen in de verhouding tussen continuïteit en verandering kunnen wel degelijk aanleiding zijn voor een beargumenteerde periodisering. Alle drie hier besproken boeken en veel andere literatuur wijzen op zulke diepgaande en snelle verschuivingen in de jaren zestig. Ook in mijn periodisering van de nieuwste geschiedenis van Nederland vormen 'de jaren zestig' de scheidslijn tussen het tijdvak, dat omstreeks 1918 aanving en dat zich laat karakteriseren als 'burgerlijkverzuild', en de 'nieuwe verhoudingen' sindsdien[11]. Meer dan in de luidruchtige proclamatie van de nieuwe tijd door een deel van de actoren zoek ik de rechtvaardiging daarvoor in twee verschijnselen: ontzuiling en een sterke intensivering van het individualiserende aspect van de Nederlandse burgerlijke cultuur. Dat doet niets af aan de continuïteit van belangrijke lange termijn processen, wellicht samen te vatten in die ongelukkige term modernisering (maar vind maar eens een betere). Meer concreet gaat het om, in samenhang, economische groei, ontwikkeling van de interventionalistische (verzorgings)staat, secularisering en ontwikkeling van de burgerlijke massa-maatschappij (politiek, sociaal en cultureel).

Ten tweede is het begrippenpaar moderniteit-traditie verraderlijk. De verleiding deze twee als onverenigbaar of scherp tegenovergesteld voor te stellen is groot en dat kan leiden tot veel misverstanden. In toenmalige debatten hebben velen deze tegenstelling voor eigen doelen gebruikt. Historici moeten dat in hun analyses betrekken, maar niet voor zoete koek slikken. Bij nadere analyse blijkt het in heel veel gevallen om onlosmakelijke verstrengeling van beide te gaan. Het verdient aanbeveling de aandacht te richten op de veranderingen die naar vorm en inhoud in deze verstrengeling optraden en het tempo waarin dat gebeurde, meer dan op een eenvoudige balans van meer of minder.

Ten derde zijn boeken *à thèse* aantrekkelijk en leren zij ons ook veel. Maar juist als het om synthese van een tijdvak gaat lopen zij het gevaar te eenzijdig te worden om overtuigend te zijn. De werkelijkheid is nu eenmaal hoogst gecompliceerd en voor een overtuigende visie is het nodig juist de wisselwerking tussen de vele factoren die werkzaam zijn in het volle licht te plaatsen. Dit is niet de plaats om dat voor de jaren na de Tweede Wereldoorlog te doen. In de loop van dit besprekingsartikel zijn, zonder dat naar volledigheid werd gestreefd, wel al heel wat elementen genoemd. In een eigen, aan de concrete historische omstandigheden gebonden, dynamiek beïnvloedden zij elkaar voortdurend en 'maakten' zo de jaren vijftig en zestig: achteraf te analyseren en wellicht te verklaren, maar tegelijk onvoorspelbaar en daarom des te boeiender[12].

wil in Nederland'. Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980) (Kampen, 1996).

11 J.C.H. Blom 'Nederland sinds 1830' in: J.C.H. Blom, E. Lamberts, ed., *Geschiedenis van de Nederlanden* (1 e dr.; dr.; Rijswijk, 1994) 308-365.

12 Zie hiervoor ook mijn 'Nederland sinds 1830' en twee pogingen tot uitwerking voor een meer toegespitst onderwerp: J.C.H. Blom '"Het geloof van de radio op vrijdagavond". Aspecten van de geschiedenis van de Vrijzinnig Protestantse Radio Omroep 1926-1968' in: J.H.J. van der Heuvel, e.a., *Een vrij zinnige verhouding. De VPRO en Nederland 1926-1986*

Ten vierde is het mogelijk een hypothese op te stellen voor een periodisering van de eerste decennia na de Tweede Wereldoorlog die een slagje verfijnder is dan alleen 'breuk' in de jaren zestig. Na de Tweede Wereldoorlog begon allereerst een tijdvak dat nog zeer sterk gekarakteriseerd werd door de naweeën van oorlog, bezetting én crisis van de jaren dertig. Het streven was daarbij ondanks ogenschijnlijk krachtige vernieuwingsgeluiden vooral gericht op Wederopbouw. Tevens moest Nederland, onder dwang der omstandigheden, een nieuwe positie in de wereld vinden (dekolonisatie, opgeven neutraliteit). Daarbij keerde de vooroorlogse samenleving niet volstrekt ongewijzigd terug - dat zou wel heel vreemd zijn geweest - maar de variant van de burgerlijk-verzuilde samenleving zoals die zich in de eerste helft van de jaren vijftig manifesteerde had wel grote verwantschap daarmee. Vanaf het midden van de jaren vijftig begonnen op allerlei gebied niet onaanzienlijke verschuivingen op te treden, zowel naar vorm als naar inhoud en de onderlinge relatie tussen tal van samenstellende elementen van die burgerlijk-verzuilde samenleving. Eerst leken dat nog tamelijk geïsoleerde verschijnselen en was het tempo niet zo hoog, maar later begonnen zij elkaar te versterken en mede daardoor ging ook het tempo omhoog. Rond het midden van de jaren zestig (1966 is een geschikt zeer incidentrijk jaar) kreeg een en ander een zodanige dynamiek dat velen aan revolutionaire veranderingen dachten. Met het kabinet Den Uyl leek een hoogtepunt bereikt (alles zou nu nieuw vorm krijgen onder leiding van een begeesterde regering) maar trad ook de ontnuchtering in (behalve de economische beperkingen met de oliecrisis als symbool, bleken ook in allerlei andere opzichten de marges smal). De nieuwe relatieve stabilisatie - de dynamiek verdween natuurlijk niet - leverde een samenleving op die nog wel burgerlijk was, maar niet meer verzuild. Deze nieuwe constellatie verschilde heel wat meer van die van omstreeks 1955 dan deze van die van 1935.

Indien deze indeling inderdaad adequaat is zijn de termen 'de jaren vijftig' en 'de jaren zestig' ongelukkig, om het voorzichtig te zeggen. In de chronologische betekenis zijn zij dan immers als het ware in tweeën geknipt. En de ooit verkregen clichématige, soms zelfs mythische lading - ouderwets en saai versus modern en opwindend - blijkt al evenmin te kloppen met een karakterisering die eerder op 'meer en minder' wijst dan op 'of - of'. Strikt genomen zou hun gebruik om tijdvakken met een eigen karakter aan te duiden dus eigenlijk bestreden moeten worden. De praktijk wijst echter uit dat zulk purisme niet erg vruchtbaar is. Ook termen als modernisering en verzuiling, bij eerste associatie schijnbaar zo duidelijk, blijken bij nadere beschouwing wel zeer uiteenlopende inhouden te kunnen aanduiden. Toch is het geforceerd deze ten koste van alles te vermijden. Daar voor zijn zij te zeer gevestigd en is de behoefte aan korte, pakkende, soms metaforische, begrippen te groot. Het is de vraag of hier een ernstig probleem aan de orde is. Huizinga, die in toenemende mate in ons

(Baarn, 1986) 73-139 en J.C.H. Blom 'Een harmonisch gezin en individuele ontplooiing. Enkele beschouwingen over veranderende opvattingen over de vrouw in Nederland sinds de jaren dertig', *BMGN*, CVIII (1993) 28-50; beide artikelen zijn herdrukt in: J.C.H. Blom, *Burgerlijk en beheerst. Over Nederland in de twintigse eeuw* (Amsterdam, 1996).

vak de grote trooster lijkt te zijn, schreef in zijn *De taak der cultuurgeschiedenis*: ‘De periodisering der geschiedenis is, hoewel onmisbaar, van ondergeschikt belang, altijd onnauwkeurig en zwevend, steeds tot zekere hoogte willekeurig. Kleurloze tijdperk-benamingen, ontleend aan uiterlijke en toevallige caesuren zijn te verkiezen’[13]. Zo bezien zijn ‘de jaren vijftig’ en ‘de jaren zestig’ nog zo gek niet. Kleurlozer kan het nauwelijks als men de genoemde ‘lading’ althans vergeet. Op pragmatische gronden pleit ik er daarom voor dat iedere onderzoeker zich voortaan nader verklaart als hij of zij het over ‘de jaren vijftig’ of ‘de jaren zestig’ heeft, zowel chronologisch als wat betreft de karakterisering. Dat zou de helderheid van de beschouwingen over de na-oorlogse decennia aanzienlijk vergroten. En een *heldere* gedachtenwisseling over dit tijdvak, waarover het laatste woord zeker nog niet is gezegd, heeft iets heel aantrekkelijks.

Recensies

Algemeen

J.C.H. Blom, A.J. Kox, T.J. Veen, ed., *Academische vrijheid* (Amsterdam: Vossiuspers AUP, 1995, viii + 151 blz., *f* 34,50, ISBN 90 5629 013 4).

Dit boek geeft de bewerkte voordrachten van een themadag, gehouden aan de Universiteit van Amsterdam op 22 april 1994 en georganiseerd in samenwerking met het Historisch Platform en een werkgroep van universiteitshistorici. Het expliciete doel van de themadag was het bepalen van de betekenis van het begrip 'academische vrijheid' en zijn rol in de Nederlandse universiteitsgeschiedenis. De bijdragen zijn in levendige, kaleidoscopische stijl geschreven en de uitvoerige literatuuropgaven wijzen niet alleen de weg naar bewijsplaatsen, maar ook naar algemene overzichtsliteratuur. De auteurs hebben alle vrijheid gekregen en er is dan ook enige overlap tussen de bijdragen.

Het begrip 'academische vrijheid' blijkt twee kanten te hebben: enerzijds vrijheid van externe macht en invloed, vooral van overheden, over staf en studenten, en anderzijds vrijheid tot het naar eigen inzicht geven en ontvangen van onderwijs en verrichten van (en publiceren over) onderzoek door docenten en studenten, sinds Humboldt gekarakteriseerd als 'Lehrfreiheit' en 'Lernfreiheit'.

Enigszins los hiervan staat de vrijheid om een universiteit te stichten. Anders dan de oudste universiteiten zoals Bologna, Cambridge en Parijs, die min of meer spontaan zijn ontstaan, zijn Nederlandse universiteiten alle gesticht, eerst door de soevereine gewesten van de Republiek: Leiden, Franeker, Groningen, Utrecht en Harderwijk. Franeker en Harderwijk hebben de Franse tijd niet overleefd. In het Koninkrijk wordt de vrijheid tot stichting ook toegekend aan de stad Amsterdam en de stichtingen van de Vrije en de Katholieke Universiteit.

F.P.W. Soetermeer schetst in 'Academische vrijheid aan de universiteit van Bologna' (9-36) een beeld van de groei en gang naar zelfstandigheid van de oudste universiteit van Europa in de elfde en twaalfde eeuw. Veel woorden uit de universitaire folklore blijken al te bestaan, maar met een totaal andere betekenis. Een 'Universitas' is een corporatieve rechtspersoon, hier van studenten, elders wel van studenten en docenten. Stad, paus en vorst kunnen haar privileges en vrijheden geven. Studenten betalen 'hun' professor en bepalen soms gedetailleerd hoe het onderwijs moet zijn ingericht. De professor moet zelf voor collegezalen en leermiddelen zorgen. In 1154 geeft de Duitse keizer, belangrijk afnemer van en waarschijnlijk geadviseerd door afgestudeerden, het recht aan studenten en professoren om voor onderwijsdoeleinden door de hele wereld te reizen en zich in alle centra van geleerdheid op te houden, en aan studenten zich te onderwerpen aan rechtspraak van bisschop of professor, dus niet aan de vaak strenger straffende stedelijke overheid. De privileges zijn algemeen geformuleerd en in het Romeinse recht opgenomen, en hebben aldus tot aan de codificatiebeweging invloed uitgeoefend door heel Europa.

G.C.J.J. van den Bergh poneert in 'Academische vrijheid ten tijde van het Ancien Regiem' (37-60) twee stellingen: 1 Anders dan meestal aangenomen zijn de ontwikkelingen in de Nederlandse universiteitsgeschiedenis in de negentiende eeuw geen navolging van Duitsland, maar tracht veeleer Duitsland aan het eind van de achttiende eeuw Nederland te imiteren; 2 De bloei van de universiteit wordt het meest

bevorderd door een ineffectieve en corrupte overheid. De laatste stelling zwakt hij in de loop van het betoog af.

Ging het tot dusverre vooral om ‘vrijheden’ oftewel privileges, vanaf 1850 beperkt het debat over academische vrijheid zich tot studievrijheid en vrijheid van onderwijs en onderzoek. Studievrijheid wordt hoog aangeslagen in een tijd waarin een academische studie niet alleen dient als

voorbereiding op bepaalde beroepen, maar vooral voor opname in de hogere standen. In de negentiende eeuw zijn dan ook slechts de eindtermen en de minimale (!) studieduur voorgeschreven.

Een altijd actueel aspect van vrijheid van onderzoek behandelt H.G. Heijmans in 'Academische vrijheid versus maatschappelijk belang' (95-116), namelijk de vrijheid om wat nu derde geldstroom-onderzoek heet, te verrichten in universiteitsgebouwen in het Utrecht van 1920-1940. In het natuurkundig laboratorium van Ornstein werd onder de vlag van diverse industriële organisaties onder meer onderzoek gedaan naar isolatiemateriaal voor de bouwnijverheid, transformatie-olie voor de KEMA en fotografische materialen. In Utrecht is vaker het gevaar van de industrie voor de academische vrijheid lager en dat van de staat hoger aangeslagen dan elders; vragen van het ministerie welk onderwijsdoel hiermee was gediend, werden dan ook afgedaan met de modern aandoende opmerking dat hiermee de bloei van de Nederlandse industrie was gediend en aansluiting van de opleiding bij het bedrijfsleven verzekerd. De onderliggende gedachte was evenwel dat de keuze van onderwerp aan de onderzoeker moest worden overgelaten.

Het hoogtepunt van de bundel is voor mij het artikel 'Academische vrijheid in een verwetenschappelijkte samenleving' van P.A. Baggen (117-146). Eerst bespreekt hij de huidige betekenis van het begrip voor de zelf-identificatie van het wetenschappelijk personeel en constateert dat voor de oude privileges een nieuw in de plaats is gekomen: de universiteit bepaalt wat wetenschap is en welke criteria voor onderzoek gelden. Dan volgt een indeling van de geschiedenis van de moderne universiteit in drie perioden: 1 de vormingsuniversiteit (1815-1876) met haar accent op onderwijs, gebaseerd op een cyclische geschiedopvatting, waarin theoretische kennis de eeuwige waarheden omvat; 2 de onderzoeksuniversiteit (1876-1960), die uitgaat van het vooruitgangsmodel, waarin men hecht aan empirisch gevalideerde kennis en verregaande specialisatie. Toelating als student gebeurt niet meer op basis van stand, maar van studieprestaties in het voorbereidend onderwijs. De studievrijheid neemt af; 3 de huidige massa-universiteit (1960-?), met opnieuw een scheiding van onderzoek en onderwijs, met de opkomst van wetenschapsbeleid en inperking van de vrijheid van onderwerpskeuze tot methode- en uitkomstvrijheid. Waar vroeger de *artes*-faculteit de propedeuse verzorgde voor de 'broodfaculteiten' theologie, medicijnen en rechten, levert nu een eerste fase met een veelheid van studierichtingen de vooropleiding tot wetenschapsbeoefening. Een prikkelend betoog, dat op veel details tot tegenspraak uitdaagt; een goede aanleiding om de vele informatie uit de voorgaande artikelen nog eens te overdenken.

W. Pelt

R. van Bekkum, *Tussen vraag en aanbod. Op zoek naarde identiteit van de arbeidsvoorzieningsorganisatie* (Dissertatie Open Universiteit Heerlen 1996; Den Haag: SDU uitgevers, 1996, 647 blz., *f*79,50, ISBN 90 12 08256 0).

Het meest intrigerende aan het boek *Tussen vraag en aanbod* is de spanning die bij lezing van het voorwoord voelbaar wordt. Aan de ene kant de concrete

beleidsproblematiek, de verzelfstandiging, tripartisering en territoriale decentralisatie van het directoraat-generaal voor de arbeidsvoorziening. Van Bekkum noemt deze problematiek expliciet de aanleiding voor het schrijven van zijn boek. Het gaat om het tegemoet komen aan de behoefte aan inzicht in de recente 'vaak nogal problematische verwikkelingen tijdens de eerste vierjarige bestuurscyclus van de zelfstandige Arbeidsvoorzieningsorganisatie' (Van Bekkum). Dat vraagt om een be-

knopt en krachtig verhaal voorzien van een heldere historische lijn en een transparant interpretatiekader. Aan de andere kant ligt er een boek van bijna zeshonderdvijftig pagina's. Een boek dat nog maar het eerste deel vormt van een serie van drie.

De spanning wordt wellicht wat weggenomen door een tweede doelstelling van Van Bekkum meer nadruk te geven: het verklaren van de historische ontwikkeling die de arbeidsvoorziening door de eeuwen heen doormaakt op basis van (arbeidsmarkt)sociologische inzichten. Maar toch. Ook dan blijft de enorme omvang van het project verbazen.

Kort even de inhoud. *Tussen vraag en aanbod* handelt over de geschiedenis van de arbeidsvoorziening, in termen van Van Bekkum, het POA, het 'Publiek Orgaan voor de Arbeidsallocatie'. De *histoire* strekt zich uit vanaf de eerste nationale arbeidswetgeving rond 1350 in Engeland en Frankrijk tot en met de Tweede Wereldoorlog. Naast een inleidend hoofdstuk en een slothoofdstuk, wordt de ontwikkeling van de arbeidsvoorziening in zes periodes geschetst. Via het *ancien régime* (1350-1800), de liberale markteconomie (1800-1880), de eerste arbeidsbeurzen (1880-1900), naar een handelende overheid (1900-1918), de openbare arbeidsbemiddeling tijdens het Interbellum en de geleide arbeidsmarktpolitiek gedurende de oorlog.

Van Bekkum hanteert voor de schets van de problematiek van de arbeidsvoorziening een heel breed kader van sociaal-economische achtergronden, ideeën-geschiedenis, ontwikkelingen op aangrenzende beleidsterreinen en een internationaal vergelijkende context. Hij noemt dat zelf 'de beschrijving van allerlei aspecten van het POA door de tijd heen'. Een kader dat in elk van de hoofdstukken voor een nadere structurering van het aangedragen materiaal zorgt. De conclusies op het einde van elk afzonderlijk hoofdstuk betreffen voornamelijk samenvattingen. Voor meer inhoudelijke gevolgtrekkingen is de lezer aangewezen op het laatste hoofdstuk onder de titel 'Slotbeschouwing'.

Het boek komt zowel met betrekking tot zijn beleidsinhoudelijke, alsook zijn wetenschappelijke doelstelling feitelijk nooit van de grond. Wellicht dat deze beide aspecten van het boek verschillende beoordelingscriteria vereisen, maar in eerste instantie voldoet een aantal meer algemene criteria ook wel. Het boek van Van Bekkum mist een heldere probleemstelling, een transparant onderzoeksdesign en een sterke lijn van argumentatie. De lezer raakt de weg kwijt in een opeenvolging van panorama's, overzichten, samenvattingen en feiten. Het boek heeft meer weg van een verzameling basismateriaal, dat chronologisch is verzameld en wacht op finale verwerking tot een boek. Zo'n zeshonderd pagina's basistekst waarvan de onderzoeker weet dat 'het materiaal het in zich heeft, maar een degelijke analyse en veel creativiteit vergt om er een studie van te maken die zowel beleidsinhoudelijk, als wetenschappelijk aan de maat is'.

De meest problematische kant van het boek van Van Bekkum is dat de analyse onverminderd beperkt blijft tot het niveau van het arbeidsmarktbeleid als zodanig. De problematiek wordt nergens in de bredere context van de (ontwikkeling van de) verzorgingsstaat in meer algemene zin bestudeerd. Wordt nauwelijks geplaatst binnen bredere patronen van maatschappelijke ordening en het vormgeven aan de verhouding tussen staat en maatschappij. En treedt al helemaal niet buiten de orde van de 'arbeidssamenleving' zelf. Dat betreft aspecten die niet alleen van het grootste belang

zijn voor een wetenschappelijke analyse, maar evenzeer noodzakelijk om het hedendaagse arbeidsmarktbeleid kritisch te beschouwen.

Zeker, Van Bekkum beroert in zijn beschrijving van de geschiedenis vele malen het raakvlak tussen het arbeidsmarktbeleid als zodanig en de sociale politiek, en later de verzorgingsstaat. Dat kan ook niet anders, want beide terreinen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Maar hij laat na dat raakvlak ook expliciet tot object van analyse te maken. De relatie tussen beide vormt een eerste verklaringsgrondslag voor de veranderingen of de 'historische breuken' (Van Bekkum) die optreden binnen het arbeidsmarktbeleid. Ingeval die eerste verklaringsgrondslag

is gegeven, volgt een volgende belangrijke stap. Ook sociale politiek als zodanig bezit niet louter een 'zelfstandige rationale'. Sociale politiek functioneert binnen een breder kader van maatschappelijke ordening. Dat betreft de wijze waarop diverse maatschappelijke en politieke actoren, op basis van hun ideologische posities, vorm wensen te geven aan de samenleving. Liberale ordening, confessionele ordening of sociaal-democratische ordening resulteren in heel verschillende opties ten aanzien van de sociale politiek en de verzorgingsstaat, alsmede in diverse opvattingen omtrent de inrichting van het arbeidsmarktbeleid. Van Bekkum gaat nauwelijks in op de bredere maatschappelijke debatten die ten grondslag liggen aan de opkomst van de moderne sociale politiek en de moderne verzorgingsstaat. Op stellingnames en controversen, op politieke strijd ter zake. Op de invloed van die zaken op de ontwikkeling van het arbeidsmarktbeleid.

De spanning uit het voorwoord van *Tussen vraag en aanbod* blijft derhalve ook na lezing van het boek bestaan. Van Bekkum zou er goed aan doen, alvorens het tweede en derde deel van zijn project te schrijven, zijn onderzoeksdesign nog eens kritisch tegen het licht te houden.

J.M. Roebroek

T. Lauwen, met bijdragen van R. Dettingmeijer, e.a., *Nederland als kunstwerk. Vijf eeuwen bouwen door ingenieurs,* T. Boersma, ed. (Rotterdam: NAi uitgevers, 1995, 277 blz., *f*85,-, ISBN 90 72469 87 0).

Naar aanleiding van de gelijknamige tentoonstelling, gehouden van 27 mei tot en met 3 september 1995, verscheen bij het Nederlands Architectuurinstituut de uitgave *Nederland als kunstwerk. Vijf eeuwen bouwen door ingenieurs.*

Het boek heeft nogal wat pretenties. Formaat, inhoud en literatuuropgave zijn omvangrijk en het heeft een uitgebreid notenapparaat en personenregister. Daarnaast is de hoofdtekst afgewisseld met *case-studies* van acht andere auteurs en is het boek geïllustreerd met vele foto's en tekeningen. Binnen dit kader wil Toon Lauwen vijf eeuwen bouwkunst in Nederland in kaart brengen. Wie zoveel wil in zo'n kort bestek, loopt het risico in grove simplificaties te vervallen. De auteur heeft deze valkuil weten te vermijden en in dit opzicht verdient dit boek beslist waardering.

In de vorm van vijf lange hoofdstukken laat de schrijver verschillende facetten van de landschapsinrichting passeren. Het woord 'kunstwerk' is een typisch Nederlandse aanduiding voor bruggen, sluizen, tunnels, wegen, spoorlijnen, stormvloedkeringen en andere civieltechnische producten; werken die met 'kunstmatige materialen' zijn gemaakt. In dit boek wordt deze lijn doorgetrokken en wordt het stempel 'kunstwerk' ook op verdedigingswerken, waterlinies, polders en havens gedrukt, kortom op alle ingrepen die het aanzien van Nederland in de afgelopen vijf eeuwen hebben beïnvloed. In de inleiding dekt Toon Lauwen zich in met de mededeling dat dit boek niet bedoeld is als overzicht van alle technische innovaties. Ook gaat het er niet om of Nederland meer of minder dan andere landen heeft bijgedragen aan de geschiedenis van de civiele techniek.

Aan de hand van talloze voorbeelden toont de schrijver aan dat een technologische innovatie pas verwezenlijkt wordt als er een economisch, cultureel en maatschappelijk draagvlak voor bestaat. De gemeenschappelijke noemer is de waterstaat: de relatie tussen land en water. De door hem in ander verband gebruikte uitdrukking ‘wie het water deert, die het water keert’ zou ook een goede titel voor dit boek zijn geweest. Alle aspecten in het boek zijn terug te voeren op dat eeuwige water.

In het boek worden drie aspecten van het civiele bouwen benadrukt. Allereerst de bouwwerken die door ingenieurs ontworpen werden, zoals forten, droogmakerijen, sluizen, stuwen, havens, wegen en dijken. Daarnaast gaat de auteur in op de ontwikkelingen in de beroepsgroep: militaire ingenieurs en stadsbouwmeesters werden experts op het gebied van vestingbouw en architectuur; landmeters werden deskundigen op het gebied van de waterstaat en stonden aan de wieg van Rijkswaterstaat. Na de eenwording van Nederland kwamen kort na elkaar Rijkswaterstaat, de eerste wetenschappelijke ingenieursopleiding en het KIVI, de eerste belangenvereniging van civiel-ingenieurs tot stand. Het derde aspect van het civiele bouwen wordt gevormd door de context waarin deze ontwikkelingen plaatsvonden; enerzijds de fysieke context, zoals stad, landschap en havens, die ieder om hun eigen kunstwerken vroegen; anderzijds de politieke, culturele en maatschappelijke context. De denkbeelden waarop bestuurders hun besluiten baseerden, stonden nooit op zichzelf maar wortelden in een brede maatschappelijke discussie.

Behalve deze thematisch-chronologische behandeling van het onderwerp bevat het boek ook vijf *case-studies* door diverse onderzoekers. In ‘De vesting Willemstad als rationeel ontwerp’ bijvoorbeeld (25-34), wordt door Toon Lauwen zelf een uitgebreid overzicht gegeven van de evolutie van het kreekdorp Ruigenhil tot de vesting Willemstad tijdens de Tachtigjarige Oorlog onder Willem van Oranje en vooral prins Maurits. De historisch-geograaf Gerard van de Ven beschrijft in ‘Geniale ingreep uit 1781; stabiliserende Rijndelta’ (91-100) de maatregelen die na de watersnoden van 1769 en 1770 werden genomen bij de Rijnsplitsing tussen Waal, Nederrijn/Lek en IJssel. Deze studies vormen een goede illustratie en afwisseling bij de hoofdthema's.

Nederland als kunstwerk geeft zeker geen compleet overzicht van de Nederlandse landschapsinrichting, maar wel een goed inzicht in de ontwikkeling daarvan. De Nederlandse strijd tegen het water is een spreekwoordelijk, maar ook wat abstract gegeven. Aan de hand van de voorbeelden van Toon Lauwen wordt duidelijk weergegeven dat ingenieurs niet alleen tégen het water, maar ook mét het water gestreden hebben. Het water is de alles bepalende factor bij de vorming van het aanzien van Nederland. De besluitvorming over de inrichting van dit land was, is en zal altijd een belangenstrijd zijn. Toon Lauwen geeft aan welke oorzaken, ideeën en discussies ten grondslag lagen aan de besluitvorming. Daarnaast vormen de *case-studies* en vele foto's, kaarten en tekeningen een duidelijke en interessante aanvulling op de tekst. Hierbij is geput uit literatuur, kranten en archieven van musea, gemeenten en particulieren.

Niet alleen de technische, maar ook de bestuurlijke en historische invalshoek worden behandeld. Dit maakt het boek tot een uiterst leesbaar en interessant werk, zowel voor ingenieurs als bestuurders en historici.

Marko Cortel

A. Wiggers, e.a., ed., *Rond de kerk in Zeeland* (Derde verzameling bijdragen van de Vereniging voor Nederlandse kerkgeschiedenis; Delft: Eburon,

1991, 292 blz., ISBN 90 5166 228 9); F.G.M. Broeyer, E.G.E. van der Wall, ed., *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en coccejanen 1650-1750* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1994, 168 blz., ISBN 90 239 0292 0).

Zij worden in het ontkerkelijkte Nederland zeldzaam maar men komt ze nog tegen, van die mensen die op de vraag naar hun kerkelijke lidmaatschap antwoorden: ik behoor tot de Grote Kerk. Van grote betrokkenheid getuigt dat niet, want die benaming verwijst naar een tijd waarin

de Hervormde Kerk volkskerk was. Een titel als *Rond de kerk* zouden zulke mensen kunnen thuisbrengen, maar de daaronder gepresenteerde bijdragen zouden hen direct in verwarring brengen. Nu hebben die, met alle eerbied, iets van een potpourri.

A.J. Jelsma opent *Rond de kerk in Zeeland* met een opstel over de verschuivingen in de Nederlandse kerkgeschiedschrijving in de afgelopen jaren: minder en anders theologisch, oecumenischer en opener, meer historisch. Weerspiegelen de veertien volgende bijdragen die vernieuwingen?

De onderwerpen van drie opstellen spelen in voor-reformatorische tijden: de premonstratenzers en hun abdij te Middelburg (H. Janssens), zestiende-eeuwse processies te Goes (F.J. de Klerk) en rederijkerstoneel (M.J. Blok). De eerste twee zijn geschiedenissen van (kerkelijke) instellingen, de derde een analyse van de theologische elementen van de betrokken rederijkerstekst. Twee volgende betreffen de reformatietijd: leer en leven van een menniste hageprediker (S. Vooistra), respectievelijk de vooral financieel-bestuurlijke aspecten van de beginnende hervormde gemeente van West-Souburg (F van der Doe). Aandacht voor de zeventiende eeuw vragen een schets van de nadere reformatie in Zeeland (W.J. op 't Hof), gijzelingen van protestantse en rooms-katholieke geestelijken in het Staats-Vlaamse grensgebied (A.R. Bauwens) en de Gereformeerde Kerk en politiek omstreeks 1700 (M. van der Bijl). Meer (kerk)politiek op basis van theologische tegenstellingen dan theologie als zodanig. Het egodocument van de gereformeerde plattelandsdominee Guarnerus Soetens (1725-1790) (F.A. van Lieburg) biedt meer vroomheid en pastoraat; vroomheid en pastoraat waren in de zaak-Stenhuis volledig onderworpen aan kerkelijk-burgerlijke rechtspraak (A.C. Tramper) en het derde opstel over achttiende-eeuwse zaken is een kritische beoordeling van het standaardwerk van Josua van Iperen over de invoering van de Psalmberijming van 1773 (J.R. Luth). De zeventiende- en achttiende-eeuwse bijdragen concentreerden zich rondom de Grote Kerk. De vroege jaren van ds. Albert Goedkoop (A. de Groot) speelden zich inderdaad ook rondom de Zeeuwse Hervormde Kerk af, maar dat blijkt slechts een springplank te zijn geweest: zijn ware bestemming vond hij in 1815 in de protestantse kerk van België. Twee voorbeelden van andere geestelijke emigraties sluiten de bundel af: de Afgescheiden gemeente van Wolphaartsdijk en zijn predikant H.H. Middel (A.J. Barth) en de vrijzinnige Protestantenbond op Tholen (E.H. Cossee).

Dus inderdaad weinig theologie. Maar ook weinig oecumene, want er zijn nauwelijks bijdragen die niet-hervormde zaken behandelen, zeker als we de voor-reformatorische niet meetellen. Het volgende criterium ‘openheid’ heeft historisch-wetenschappelijk iets ruimhartigs subjectiefs. Sympathie voor het beschreven onderwerp wordt wel regelmatig aangetroffen in de onderhavige opstellen, lijkt me; overmatig geërgerd heeft me dat niet. Er staat bovendien voldoende sympathie voor ketters en niet-officiële vroomheid tegenover om het geheel open te noemen. Resteert nog het laatste kenmerk van de moderne Nederlandse kerkgeschiedschrijving: dat zij historisch(er) is geworden; geen normatief-pedagogisch theologisch, maar een verklarend-descriptief sociaal-wetenschappelijk vak. Sommige bijdragen (bijvoorbeeld over de Zeeuwse Rekenkamer als bron voor plaatselijke organisatorische aspecten zoals te West-Souburg, of over de feitelijke werking van de rechtspraak in kerkelijke kwesties, vergelijk geval Stenhuis) zijn verrassender dan andere, maar dat oordeel is natuurlijk wat subjectief. Goede geschiedschrijving dus, zou ik denken.

Veel meer theologie bevat natuurlijk de bundel over de richtingenstrijd tussen voetianen en coccejanen. Die bundel dankt ook zijn ontstaan aan het symposium gehouden bij het afscheid als hoogleraar te Utrecht van de gereformeerde dogmahistoricus bij uitstek C. Graafland. Deze beschrijft zelf de structuurverschillen tussen voetiaanse en coccejaanse geloofsleer. Een flink stuk theologie bieden ook F.G.M. Broeyer (hoe de coccejaan Franciscus Burman in voetiaans

vaarwater belandde), E.G.E. van der Wall (‘De coccejaanse theoloog Petrus Allinga en het cartesianisme’) en W.J. van Asselt (‘Pierre de Joncourt en zijn protest tegen de coccejaanse exegese’).

Zeventiende-eeuwse mensen, zelfs als zij hun godsdienst identificeerden met een verwijzing naar de Grote Kerk, zagen verschillen tussen die twee stromingen. Zij kozen tenminste voor één van beide standpunten. Dat lijkt echter minder geschied te zijn op grond van hun uiteenlopende filosofische denktrant, in bijbelexegese en waardering voor het Oude Testament. Maar wel op grond van verschillen in manieren van preken en verschillen in concrete opstelling als christen in de samenleving. Twintigste-eeuwse dogmageschiedkundigen en kerkhistorici hebben gelijk als zij de dynamische verbondstheologie van Coccejus het belangrijkste punt van strijd achten, aldus W.J. op 't Hof (‘De verschillen in het licht van hun verklaringen van de Heidelbergse Catchismus’). Maar Op 't Hof meent dat de mensen van toen meer letten op allegorische en typologische prediking, en dat nadruk gelegd werd op christelijke vrijheid danwel puriteinse precisie, dus meer of minder zondagsrust. En op de theocratie, een moeilijk begrip voor een desondanks simpel te herkennen zaak: of men voor of tegen Oranje was, en de kerk vrij van inmenging van de magistraat behoorde zijn, of niet (M. van der Bijl, ‘De tweedracht in politiek perspectief’; J. van Sluis geeft een exemplarisch geval dat bovendien indertijd veel opzien baarde ‘Het omzwaaien van Johannes vander Waeyen’, een voetiaansgezinde dominee en regentenzoon die coccejaan werd).

De zeven opstellen in deze bundel gezamenlijk verhelderen dus werkelijk de strijd tussen deze twee hoofdrichtingen in de Gereformeerde Kerk van de zeventiende en achttiende eeuw. Déze twee hoofdrichtingen, niet dé hoofdrichtingen. Het openingsartikel van J. van den Berg geeft aan, dat ‘Het stroomlandschap van de Gereformeerde Kerk in Nederland tussen 1650 en 1750’ een veelstromenland was. En dat niet alleen theologisch, of misschien zelfs vooral ook niet-theologisch. Jelsma heeft gelijk. De kerkgeschiedenisbeoefening is gewoon geschiedschrijving geworden; zelfs indien er een flinke scheut functionele theologie aan toegevoegd wordt.

G.J. Schutte

D. Bronkhorst, e.a., *Tropenecht. Indische en Europese kleding in Nederlands-Indië*, E. Wils, ed. (Den Haag: Stichting Tong Tong, 1996, 168 blz., ISBN 90 801433 5 9 (geb.), ISBN 90801433 4 0 (pbk.)).

Tropenecht is de titel van het voorbeeldig geïllustreerde boek dat Dorine Bronkhorst en Esther Wils maakten bij de tentoonstelling die onder dezelfde naam werd gehouden tijdens de Pasar Malam in Den Haag in 1994. De ondertitel luidt: *Indische en Europese kleding in Nederlands-Indië.*

Is het een wetenschappelijk boek? Nee. Het is de catalogus in boekvorm bij een tentoonstelling waar veel werk in is gestoken. Het boek geeft een fraai, helder geschreven overzicht van de kleding die in de kolonie werd gedragen, ja, door wie? Volgens de auteurs gaat het boek over de (Indo-)Europese bevolkingsgroep. Wat ontbreekt is een beschouwing over de vraag hoe groot de invloed van de schijnbaar

typische koloniale kleding op de inheemse bevolking was. Wie bijvoorbeeld het fraaie hoofdstuk over de pyama als huisdracht leest, mist het aardige detail dat inheemse jongens in de stad naar de bioscoop gingen met sarong, pici (vroeger pitji gespeld) op het hoofd en een gestreken pyamajasje. Ook Chinese heren gingen wel op informeel bezoek in een keurig gestreken pyama. De pyama was gestreept, van het soort dat men nu nog in de Hema koopt.

De omissie die hier wordt aangestipt, is geen product van toeval of slordigheid. Helaas is het in de bestudering van het leven in Nederlands-Indië niet ongebruikelijk de inheemse component terzijde te laten. Het boek *Tropenecht* voegt zich dus naar een traditie, een typisch koloniale traditie waarin het onderscheid tussen 'wij' en 'zij' het basisgegeven is.

Daarmee is niet gezegd dat *Tropenecht* geen waarde heeft. De auteurs, samenstelster Dorine Bronkhorst voorop en eindredacteur Wils samen met haar, hebben wat zij deden goed gedaan. Onder andere hebben ze goed gekeken naar de invloed die de inheemse dracht als sarong en kebaja had op de kleding van de (Indo-)Europeanen; vanuit die optiek wordt het inheemse leven wel betrokken bij hun beschrijvingen. Maar dat is iets anders dan aandacht voor het gedrag van de inheemse bevolking die vooral in een aantal steden een aantal Europese gewoonten overnam.

De bovenstaande kritiek weerspreekt niet dat *Tropenecht* een aardig en goedgemaakt boek is. Het opent met een verslag van de aanschaf van de tropenuitrusting die men in Nederland kocht: Savelkoul was een begrip dat tot ver na de oorlog het beeld bepaalde van wat een heer diende aan te schaffen. Eenmaal in de Oost was er tot veler verrassing de sarong kebaja (sarong met lange blouse) die lang de huisdracht was. Heren konden thuis de slaapbroek dragen en later dus de pyama. Voor buitenshuis waren er de katoenen pakken met het hooggesloten boordje dat zo warm was en langzamerhand plaatsmaakte voor de Schillerkraag. Naar de afgebeelde ambtskostuums en gelegenheidskledij kan men slechts zwetend kijken: wie naar de gouverneur-generaal ging, moest de zwarte lakense rok aan.

Daarnaast was er, vooral na de Eerste Wereldoorlog, de modieuze kleding. De dames konden zich uitleven: in de kolonie mocht en kon meer dan in een gereformeerd dorp in Zuid-Holland. Mode mocht, en ook op wuftheid rustte geen taboe. Financieel was er veel mogelijk, meer dan in Nederland. Talloze inheemse en ook Indische vrouwen verdienden de kost met het namaken van moderne japonnen uit de Europese modebladen. Het arbeidsloon was laag; de vakkennis groot. Voor de werkelijk welgestelden waren er fraaie winkels zoals Gerzon, die confectie verkochten. De elegante advertenties van zulke zaken benadrukken weer eens hoe werelds de koloniale samenleving kon zijn: het beeld van een versufte, ingeslapen samenleving kan men beter vervangen door dat van een welgestelde, dynamische en nogal hedonistisch levende groepering. Wat men natuurlijk graag zou willen weten is wat de inheemse bevolking eigenlijk dacht van die jonge, blanke vrouwen in korte rokken, en van de heren in korte broek op de vrije dagen. Maar die vraag hoort niet thuis in het boek van Bronkhorst en Wils dat geen historischsociologisch werk is, maar een stukje modegeschiedenis beschrijft, en in de vele goedgekozen afbeeldingen ook laat zien. Wie nu Daum leest, of Couperus, Friedericy of Marie van Zeggelen en zich afvraagt hoe de hoofdpersonen uit deze boeken zich kleedden, haaste zich naar het boek *Tropenecht.* Veel foto's en beschrijvingen uit fictie, memoires, hoe-hoort-het-boeken, veel advertenties en veel aardige anekdotes en interviewteksten uit later tijd maken dit boek tot een document dat onmisbaar zal worden bij beschrijvingen van de levensstijl van toen.

Tessel Pollmann

Middeleeuwen

R.M. van Heeringen, P.A. Henderikx, A. Mars, ed., *Vroeg-middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland* (Goes: De Koperen Tuin, Amersfoort: Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek, 1995, 260 blz., *f*59,90, ISBN 90 72138 41 4).

In 1935 vroeg de historicus Huizinga al aandacht voor de Zeeuwse burgen in zijn artikel 'Burg en Kerspel in Walcheren'. Daarin plaatste hij de vermoede burgwallen van Oost-Souburg en Middelburg in samenhang met de burgaanleg in de tiende eeuw in een grote regio: Nederland, Vlaanderen en Noord-Frankrijk. Hij deed een oproep aan archeologen om verder onderzoek te doen naar zijn thesis.

In het hier besproken boek hebben tien auteurs geprobeerd voort te bouwen op deze eerste aanzetten. De publicatie is geschreven ter afsluiting van een in 1990 gestart onderzoeksproject van de Rijksdienst voor het oudheidkundig bodemonderzoek naar de bewoningsgeschiedenis van Zeeland in de vroege Middeleeuwen. Dit vormt het eerste deel van het boek.

Het eerste hoofdstuk van dit deel gaat over de resultaten van het archeologische onderzoek in Oostburg, Oost-Souburg, Middelburg, Domburg en Burgh. Daarbij wordt getracht de plaats van de vroegere ringwal en gracht te bepalen. Daarnaast wordt speciale aandacht gegeven aan de bestanddelen van de wal en de bewoning binnen de ringwal. Dit alles wordt schitterend geïllustreerd aan de hand van kaartjes en foto's van de opgravingen.

Het tweede hoofdstuk van het eerste deel behandelt de kolonisatie en bewoning in het mondingsgebied van de Schelde in de vroege Middeleeuwen vanuit archeologisch perspectief. Eerst wordt aandacht gegeven aan de dynamische ontwikkeling van het Zeeuwse landschap met zijn verschillende riviermondingen. Daarna worden er vier fasen van kolonisatie en bewoning onderscheiden. Fase 1: de bewoning in de duinen van Walcheren van de vijfde tot het midden van de negende eeuw. Fase 2: de betreding van het zeekleigebied en de bouw van burgen, van de tweede helft van de negende tot het begin van de tiende eeuw. Fase 3: de bewoning binnen de burgen en daarbuiten in de tiende eeuw. En fase 4: het einde van de burgen en de vorming van mottekastelen en dorpen vanaf de elfde eeuw. Vooral de twee materiaalstudies in dit hoofdstuk zijn zeer verduidelijkend: middeleeuwse munten, gevonden op het Domburgse strand, en geanalyseerde plantenresten uit een riool van de burg te Middelburg.

Voor historici is vooral het derde hoofdstuk van het eerste deel zeer interessant. Hier worden de ringwalburgen in het mondingsgebied van de Schelde in historisch perspectief besproken. Zo vallen de archeologische en historische data door deze laatste twee hoofdstukken goed op hun plaats in een groter eenduidig geheel.

Als tweede deel van het boek is de definitieve uitwerking van de resultaten van de opgraving in de westelijke helft van de ringwalburg te Oost-Souburg gepresenteerd. De basis hiervoor wordt vooral gevormd door de noodopgravingen tussen 1969 en 1971. Deze moesten plaatsvinden toen een supermarkt dreigde te worden gebouwd op de plaats van de oude burg. Ook uit dit deel van het boek zijn de materiaalstudies zeer het vermelden waard. Zo wordt verslag gedaan van het onderzoek naar de grondsporen, het aardewerk, voorwerpen van glas en metaal, van natuursteen, van

bewerkt bot (been, gewei en hoorn), met een speciale aandacht voor benen drietanden, en de veeteelt.

Tenslotte heeft het boek nog een goed leesbare samenvatting van de inhoud in het Nederlands en het Engels. In deze laatste taal zijn ook de verschillende materiaalstudies kort besproken. Bewonderenswaardig is voorts de uitgebreide literatuurlijst die hier bijeen is gebracht. Verder is er een overzichtsplattegrond van de opgravingsputten te Oost-Souburg los toegevoegd met alle daarin aangetroffen sporen.

Het hele boek is zeer overzichtelijk geschreven. De verschillende opgravingen zijn ook op een overtuigende manier ingepast in ontwikkelingen in de grotere regio die Huizinga al aangaf. Het geeft met zijn uiteenlopende materiaalstudies een goede kijk in de archeologische keuken. Zo komt een uithoek van het Karolingische rijk in de tiende eeuw tot leven. Het is vooral een beeld van schapenhouders die in aarden burgen veiligheid zoeken voor plunderende Vikingen.

Het belang van dit boek ligt mede in het feit dat hier gegevens van eerdere opgravingen samen met nieuwere vondsten op papier bij elkaar zijn gebracht voor publicatie. Teveel materiaal blijft in de depots liggen. Ook kan nieuw onderzoek dienen om de oudere gegevens opnieuw te interpreteren, hetgeen in dit boek op overtuigende wijze is gedaan.

Marc van Kuik

P. Bange, ed., *Geloof, moraal en intellect in de middeleeuwen. Voordrachten gehouden tijdens het symposium t.g.v. het tienjarig bestaan van het Nijmeegs centrum voor middeleeuwse studies, 10 en 11 december 1993* (Middeleeuwse studies X; Nijmegen: Centrum voor middeleeuwse studies, Katholieke Universiteit Nijmegen. Nijmegen, 1995, x + 205 blz., ISBN 90 73419 06 9).

Het te bespreken boek is een bundeling van vrijwel alle voordrachten die werden gehouden tijdens het symposium dat op 10 en 11 december 1993 plaatsvond ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het Centrum voor middeleeuwse studies van de Katholieke Universiteit Nijmegen. Dit symposium en dus ook de bundel beogen een beeld te geven van het onderzoek dat op het gebied van de mediëvistiek wordt uitgevoerd aan de faculteiten van letteren, theologie, rechtsgeleerdheid en wijsbegeerte aldaar en behandelen derhalve een groot aantal onderwerpen.

De lezingen werden op het symposium in drie thema's onderverdeeld, te weten ‘Geloofsoverdracht en gedragsbeïnvloeding’, ‘Morele waarden in literaire en theologische teksten’ en ‘Intellectuelen over kerk en samenleving’. Deze indeling in drie thema's vindt men ook in de bundel terug. In het afsluitende artikel, ‘Christelijke identiteit, morele vorming en laat-middeleeuws onderwijs’ van A.G. Weiler (177-198), komen elementen uit de drie genoemde thema's weer terug.

Opvallend is dat de onderzoeken vooral gericht zijn op het religieuze en intellectuele leven in de Middeleeuwen, en wel binnen het tijdvak 1000-1400. De bronnen die worden gebruikt, zijn met name van literaire en theologische aard.

Aangezien het onmogelijk is om alle veertien bijdragen, die overigens alle een bespreking waard zijn, te behandelen, zal uit elk thema één, willekeurig gekozen, artikel in het kort aan de orde komen.

Het eerste thema, ‘Geloofsoverdracht en gedragsbeïnvloeding’, bevat onder andere de voordracht van J.M.M.H. Thijssen, ‘Academische censuur en leergezag in de veertiende eeuw: Parijs of Avignon?’ (3-14). In dit artikel behandelt de filosoof Thijssen de uitoefening van censuur over universitair geschoolde intellectuelen: het fenomeen van academische veroordelingen. Als uitgangspunt nam Thijssen een essay van Southern; hij bestrijdt de these dat pauselijke initiatieven een doorslaggevende rol hebben gespeeld bij academische veroordelingen in de veertiende eeuw en meent vervolgens dat Southern ten onrechte concludeerde dat er ‘een verschuiving had plaatsgevonden in de machtsbalans van universiteit naar curie’, van Parijs naar Avignon.

Eén van de artikelen uit het tweede thema, ‘morele waarden in literaire en theologische teksten’, is ‘Sensus moralis - goed of kwaad? over moralisme en

functionalisme in de studie van de middeleeuwse literatuur' van de historicus I.P. Bejczy (59-66). In deze kritische bijdrage staat de moralistische duiding van middeleeuwse literaire teksten centraal; de strijd wordt aangebonden met de neiging van vooral literatuurhistorici om aan de hand van een tekst op zoek te gaan naar een concrete, alledaagse moraal en vervolgens de tekst te verstaan

in functie van die moraal; een benadering die door Bejczy 'functionalistisch' wordt genoemd.

'Ideologie ontmaskerd. John of Salisbury als humanistisch "moralist"' van de kerkhistoricus J. van Laarhoven (114-125) is een artikel uit het derde thema, 'intellectuelen over kerk en samenleving', waarin aandacht wordt gevraagd voor John of Salisbury, die vooral bekend staat als politiek theoreticus, als ethicus en moralist. John of Salisbury was een twaalfde-eeuwer die voor alles zocht naar de waarheid in maatschappelijk verband.

De bundel eindigt met het reeds genoemde artikel van A.G. Weiler. Hierin komt de problematiek met betrekking tot de christelijke en morele vorming in het middeleeuwse onderwijs aan de orde. Weiler gaat met name in op de vernieuwing van dat onderwijs door Erasmus.

Wat de leesbaarheid betreft, dient te worden opgemerkt dat niet alle artikelen voor de nietmediëvist gemakkelijk te volgen zijn. Door de nogal specialistische onderwerpen zal het boek vooral de vakgenoten aanspreken. Voor een goed begrip van de bijdragen is kennis van het Latijn gewenst, daar niet alle citaten, met name die in de voetnoten, zijn vertaald. Afgezien van enkele typefouten is het een verzorgd boek, voorzien van illustraties, register en notenapparaat. Het boek beantwoordt aan de doelstelling, namelijk een beeld te geven van het onderzoek dat in het kader van het Centrum voor middeleeuwse studies in Nijmegen plaatsvindt.

W.H.M. Fries

J. Mertens, ed., *Miscellanea Baliviae de Juncis. Opstellen over de balije Biesen, opgedragen aan de heer H. Vandermeulen, gouverneur van de provincie Limburg en voorzitter van het Historisch studiecentrum Alden Biesen* (Bijdragen tot de geschiedenis van de Duitse Orde in de balije Biesen II; Hasselt: Historisch studiecentrum Alden Biesen, 1995, 416 blz., ISBN 50 802208 2 5).

Dit tweede deel van de 'Bijdragen van het Historisch studiecentrum Alden Biesen' volgt nog geen jaar na het eerste (zie de bespreking in *BMGN*, CXI (1996) 376-378). Dat is een prestatie voor wat zo ongeveer een eenmansbedrijf mag heten. In dit geval gaat het om een bonte verzameling geïllustreerd mengelwerk op zwaar papier. Voordat de lezer aan de serieuze stukken toekomt, mag hij eerst twee artikelen doorbladeren waarin de voormalige gouverneur van Belgisch Limburg, die de geschiedschrijving van Alden Biesen en de restauratie van het gelijknamige kasteel de afgelopen jaren financieel-organisatorisch heeft bevorderd, op de gebruikelijke wijze wordt gecoiffeerd.

Zeven van de zeventien artikelen hebben betrekking op de middeleeuwse periode van de balije Alden Biesen, een van de twee bestuursdistricten van de Duitse Orde in de Nederlanden. Soms is dat maar zeer zijdelings, zoals in het geval van Theo Coun die aan het slot van zijn analyse van de overleveringsgeschiedenis van de '*Aiol*-fragmenten' weet te melden dat de stukken perkament waarop deze, tot de oudste literaire documenten van ons taalgebied behorende delen van een ridderroman,

in de zeventiende eeuw bij toeval door een archivaris van Biesen zijn gebruikt om archiefstukken van het Duitse Huis te Bemissem in te binden.

Belangwekkender voor de geschiedenis van de balije zelf is het opstel van Eduard van Ermen over de vestiging van de Duitse Orde in Brabant. Hij relateert daarin de chronologie van de bezitsverwerving aan de hertogelijke politiek en aan hetgeen bekend is over de Brabantse kruistochtparticipatie en de daaruit voortgekomen begunstiging van de johannieters en de tempeliers. Van Ermens conclusie luidt dat de geringe verspreiding van de Duitse Orde in Brabant niet zozeer een gevolg was van de concurrentie der reeds gevestigde ridderorden, als wel van de anti-Staufische koers van de Brabantse hertogen.

Aansluitend wijdt Klaus van Eickels een beschouwing aan de overgang van de Vlaamse en Brabantse bezittingen van de balije der Nederlanden (voordat deze omstreeks 1300 gesplitst werd in Biesen en Utrecht) naar de balije Koblenz. Daarin komt hij tot de conclusie dat de broeders van Koblenz grote interesse hadden in de overname van het huis te Mechelen met het oog op de afzet van hun wijnen in Brabant. Na het opstel van Udo Arnold over de overgang van de commanderij Ramersdorf bij Bonn naar de balije Biesen in 1371 volgen twee min of meer ambachtelijke studies over de vorming en uitbating van het grondbezit van de commanderij Biesen, van Mariet Calsius en Piet Thoelen. Beide verhalen geven inzicht in het toch zeer geleidelijk verlopende proces van opbouw en afronding in de periode 1250-1350, alsmede in de overschakeling van eigen uitbating naar pachteconomie in de veertiende eeuw. Dan volgen er twee degelijke bijdragen van Rolf-Günther Selinger en Klaus Militzer over respectievelijk de relatie tussen Biesen en het ordecentrum te Mergentheim, en de aan vang van de commanderije Jungen Biesen in Keulen, op het eind van de zestiende eeuw.

Onder de verdere nieuwtijdse opstellen verdient die van Johan Corstjens over de vrome, contra-reformatorisch gezinde landcommandeur Edmond Huyn van Amstenraedt (1605-1634) een eervolle vermelding. Het is een pakkende schets van een krachtig bestuurder, de zoveelste ordebroeder uit de familie Van Amstenraedt. Deze zette met kracht de lijn van zijn voorganger Van Reuschenberg voort, die met overtuiging de zijde en de confessie der Habsburgers koos en dus zijn Limburgs-Brabantse kring van de adelscorporatie die de Duitse Orde toen was, in dienst stelde van het Rijk. De balije Biesen bood in deze tijd een standsgepast levensonderhoud aan geprofeste edellieden die de keizer een tijdlang dienden als legeraanvoerder of diplomaat. Van Amstenraedt heeft de balije weer allure gegeven door het tot residentie gekozen kasteel van Alden Biesen te verfraaien en ook tal van andere ordehuizen in de stijl van de tijd te vernieuwen. Verder heeft hij met enig succes gepoogd het priesterelement weer een ruimere plaats in het ordeleven te geven, door het creëren en verbeteren van studiefaciliteiten.

Over het dagelijks leven van die priesters, in het priesterconvent van Nieuwen Biesen in Maastricht in de zeventiende en achttiende eeuw, doet Michel van der Eycken uitvoerig verslag. Dezelfde auteur geeft ook enkele nuttige aanvullingen op zijn in het eerste deel gegeven verzameling prosopografische gegevens over de ridders, priesters en zusters van de balije Biesen (1220-1809). Daarnaast biedt de bundel nog enkele kleine bronnenpublicaties van Bernhard Demel en Jean-Jacques van Ormelingen, een paar kunsthistorische opstellen van Guido de Dijn, Leo de Ren en Jozef Mertens over onder meer de gebouwen en tuinen van Alden Biesen, en een boeiende biografische schets door Franz Aumann van Guillaume de Wal (1736-1818), een van de laatste orderidders van de balije die zich naam heeft verworven als geschiedschrijver van de Orde.

Alles bij elkaar een kaleidoscopisch geheel, aan het slot voorzien van een *tabula gratulatoria* en een nuttige index van persoons- en plaatsnamen.

J.A. Mol

Nieuwe geschiedenis

R.F.A. Rorink, *Verbonden door de echte. Rechten en plichten van de horige boeren onder de Twentse landsheerlijke hoven tot 1811* (Twente akademie reeks V; Hengelo: Boekhandel Broekhuis, 1996, 278 blz., *f*39,50, ISBN 90 70162 17 2).

In het beeld van de ware republikeinse vrijheid zijn de vele privileges en andere ongelijkheid

scheppende rechtsfiguren doorgaans flink geretoucheerd. De tolerante Republiek ontving immers personen die om politieke of religieuze redenen in hun eigen land werden vervolgd, met open armen! Toch heeft die vrijheid der ingezetenen sinds het doorbreken der feodale verhoudingen geen lineaire ontwikkeling doorgemaakt. Restanten van oude persoonlijke afhankelijkheden hebben hun bestaan hardnekkig tot in de negentiende eeuw gerekt. En dan denk ik daarbij niet zo zeer aan de echtelijke afhankelijkheid der gehuwde vrouw van haar man, als wel aan de horigheid van boeren aan hun grondheer. In Twente en de Achterhoek zijn horige plichten lang blijven bestaan. Anders dan de drostendiensten waarover Joan Derk van der Capellen tot den Pol zo'n lawaai maakte, heeft de horigheid toen niet zoveel stof doen opwaaien. Dat is wel begrijpelijk, want de horige boeren zelf waren er volstrekt niet ongelukkig mee.

Beoefenaren van de rechtsgeschiedenis en landbouwhistorici hebben zich herhaaldelijk met dat vraagstuk beziggehouden. Massink, Weustink en M.A. Cohen wijdden proefschriften aan aspecten van de Twentse horigheid. Aalbers behandelde de eindfase ervan. Slicher van Bath heeft benadrukt dat de Twentse horige boeren een stuk welvarender waren dan hun ‘vrije’ naburen. De Groningse jurist Rorink heeft een doctoraalscriptie geschreven en in boekvorm uitgegeven waarin hij de wettelijke en gewoonterechtelijke aspecten van de horigheid in Twente sinds de zestiende eeuw systematisch behandelt.

Hij begint bij de gecodificeerde hofrechten die op last van keizer Karel V, als rechtsopvolger van de bisschop van Utrecht, in 1546 werden opgetekend (afgedrukt als bijlage I, 225-242). De vorst had groot belang bij kennisneming van het heersende gewoonterecht aangezien hij nu als hofheer fungeerde. Zijn horigen maakten deel uit van dezelfde hofkring of echte - vandaar de titel van Rorinks boek. De auteur illustreert de rechtsregels aan beslissingen die sinds 1546 door de heer - gedurende de zeventiende en achttiende eeuw waren dat de Staten van Overijssel - en zijn hofgerichten werden genomen in incidentele rechtskwesties: intree in de echte (door geboorte of vrijwillig toetreden); uittreden (door het stellen van een vervanger of door vrijkoop); het bouwrecht en de overgang van het gebruiksrecht; lijftocht (een oudedagsvoorziening); erfrechtelijke bepalingen enzovoort. Een belangrijk economisch feit was de regel dat de eigenaar van een horig goed de jaarlijkse pacht niet eenzijdig mocht verhogen. Daartegenover stonden dan typische horige plichten als de wagen-, maai- en bodediensten. Ruime aandacht besteedt Rorink in zijn helder geschreven boek ook aan de ontwikkeling van de rechtspositie der horigen, met name aan de wetswijzigingen die de Staten in het derde kwart van de zeventiende eeuw aanbrachten. De horigen blijken via verzoekschriften en daarop gevallen resoluties in intensief contact met hun heren, de Staten, te hebben gestaan. Mede dankzij hernieuwd archiefonderzoek kan Rorink soms oudere interpretaties - met name van Massink - corrigeren.

A.H. Huussen jr.

L.L.E. Schlüter, *Niet alleen. Een kunsthistorisch-ethische plaatsbepaling van tuin en huis in het Convivium religiosum van Erasmus* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1995, 400 blz., *f*55.-, ISBN 90 5356 196 x).

De conventie verbiedt een recensent om zich van de spreektaal te bedienen, en verhindert dus de aankondiging van dit boek als ‘leuk maar wat vreemd’. Nu brengt zo'n gemakkelijk aangebracht etiket ons ook niet wezenlijk verder, en dus schikken we ons graag naar het gebruik dat daar geen genoegen mee neemt. We weten dat we diep moeten graven en zijn daar toe bereid, maar waarom blijft het triviale etiket steeds interfereren met ons ernstig pogen? Geeft dit hoogst-

serieuze boek, dat over een van Erasmus' *colloquia* gaat, zijns ondanks aanleiding tot 'colloquialism'? Als reactie op bepaalde problemen die het, naar het lijkt onnodig, oproept?

Probleem één is de titel, die in deze tijd van electronisch zoekwerk tot behoorlijke verwarring, respectievelijk verspilling kan leiden. Men kan zich het beste concentreren op de trefwoorden Erasmus en *convivium religiosum* (een van de genoemde *colloquia*, 1522), en in gedachten de geheimzinnige kwalificatie 'kunsthistorisch-ethisch' vervangen door 'cultuur-' of 'ideeën-historisch'. Het blijkt namelijk te gaan om de denk- en verbeeldingswereld van Erasmus, zoals die valt te exploreren naar aanleiding van de beschrijving die hij geeft, in de genoemde Samenspraak, van de woonplaats van een zekere Eusebius. Deze woonplaats, huis en tuin, is een fysieke en psychische *Sitz im Leben* van gastheer Eusebius, die er enkele vrienden ontvangt. Erasmus laat hem optreden als rondleider met speciale aandacht voor de lay-out van zijn eigen tuin en voor de schilderingen die hij in kapel en gaanderijen heeft laten aanbrengen. Het wordt al snel duidelijk dat Eusebius in zijn aanwijzen voortdurend verwijst; het huis is namelijk uiterst mededeelzaam: *alii domos habent opulentas, ego loquacissimam habeo*, zegt de gastheer trots. Dat deze mededeelzaamheid van exemplarische en moralistische aard is spreekt in de gegeven context vanzelf. Het boeiende en het kunstige van Lucie Schlüters boek is dat het een verdubbelende interpretatielaag toevoegt: zoals Erasmus zijn Eusebius laat aanen verwijzen, zo laat zij haar Erasmus het doen. Waar Erasmus niet terugschrikt voor allerhande associaties en metaforiek doet zij dit zo mogelijk nog minder. Waar Erasmus de conversatie aan een vriendenmaaltijd volstopt met tekstuele verwijzingen en ontleningen (zie de annotatie bij de ASD-editie, afgedrukt als Appendix I in dit boek), is de intertekstualiteit maar een van de gebieden die Schlüter ten bate van haar cultuurhistorische plaatsbepaling exploreert. Afbeeldingen, vooral vervat in *emblemata*, spelen ook een grote rol. De auteur wendt dus meer dan een discipline aan en wekt daarmee oprecht respect. Maar ze eist ook veel van haar lezers, misschien een beetje teveel.

'Ik heb lang niet een zo overvol boek gelezen', verzuchtte Kees Fens al maanden geleden[1], en dat zegt wel iets. En in die volte zijn wegwijzers maar met moeite te vinden. Zo verstrikt de inleiding zich in een steeds hernomen aankondiging van de opzet, met het gevolg dat de lezer de relevante gegevens tenslotte zelf bijeen moet sprokkelen (ze staan op de bladzijden 23, 32 en 42). Uitgangspunt (23) zijn twee passages uit het *Convivium religiosum* waarin Erasmus de bovenvermelde tuin- en huis-beschrijving geeft; het tweeledig doel (32) is: een onderzoek naar de 'historische realiteit' van de beschreven villa (heeft er een echt huis, bekend aan Erasmus, model gestaan?), en een exploratie van hetgeen Erasmus voor zijn geestesoog heeft gezien; de werkwijze (42) bestaat uit twee denkbeeldige wandelingen, waarbij eerst een Erasmiaanse plattegrond wordt gereconstrueerd en vervolgens alle mogelijke Erasmiaanse connotaties bij het doorwandelen van die plattegrond worden uitgewerkt. Maar het blijft niet bij dit denkbeeldig wandelen, we moeten ook het gezelschap kennen: in hoofdstuk III 'zijn tevens de namen van de personages die Erasmus in

1 Kees Fens, 'Een speurtocht als boeiende dwaaltocht', *De Volkskrant,* 5-2-1996, 8. Dit mooie stuk zet het boek in zijn contekst en doet het volledig recht. Fens lijkt me echter te bescheiden als hij veronderstelt dat anderen, kenners, de redeneringen die hijzelf als onvoltooid ervaart direct wèl zullen vatten.

het convivium laat optreden onder de loep genomen en in verband gebracht met al dan niet fictieve personen uit het verleden of de directe omgeving'. Een in opzet volledige reconstructie van een stuk 'verbeeldingsgeschiedenis' dus, met betekenistoekenning aan alle participanten en aan al het getoonde.

Maar dit alles dus op grond van twee passages. Wat zou de auteur haar publiek gediend hebben met het aanbod van precies díe twee teksten, direct aan het begin, met de vertaling ernaast. Nu moeten we onze weg zoeken door de hele Samenspraak in de Appendix (Latijn). Dat de schrijfster zelf met veel profijt de Amsterdamse *Opera omnia-editie* heeft gebruikt is duidelijk, maar haar scherpe en veel te uitvoerige polemiek (30-31) tegen een niet-gebruiker mist doel, omdat de gewraakte auteur (J. Becker in een stuk uit 1992) in zijn voornaamste interpretaties niet van haar lijkt af te wijken. Ik begrijp tenminste niet wat er fout is aan Beckers

presentatie van Eusebius' tuin als een middeleeuws ‘Boek der Natuur, pendant van de elders in huis letterlijk aanwezige boekerij’? Er wordt trouwens heel wat afgevochten in dit boek, vaak in lange noten. Die zijn er ook voor een vreedzamer doel: het opbergen van allerlei interessante kennis die echt niet in de tekst paste. In deze schuilhoeken schittert menigmaal een imposante eruditie, gevoed door, onder meer, een amusante eigenzinnigheid: zie als voorbeeld noot 80 op bladzijde 152, met een officiële ‘uitweiding I’ en ‘uitweiding II’! Heeft niemand de auteur aangeraden die extraatjes in aparte artikelen te verwerken? Hoe heeft het überhaupt gestaan met het geven en accepteren van redactioneel advies?

Dit boek is net zo verfrissend als de afgebeelde vegetatie op de omslag. Maar wat verbeeldt die: moerasplanten? met die droge uitschieters? Metaforen dringen zich op maar dienen vermeden, net als de spreektaal. Het moet echter de aard van dit boek zijn die ons zo licht de ene of de andere kant opstuurt. In onderdelen bevat het veel klare taal, maar als geheel spreekt het in tongen.

Bunna Ebels-Hoving

J. Bouterse, ed., *Classicale acta 1573-1620*, IV, *Provinciale synode Zeeland, Classis Walcheren 1602-1620, Classis Zuid-Beveland 1579-1591* (Rijks geschiedkundige publicatiën. Kleine serie, LXXIX; 's-Gravenhage: Instituut voor Nederlandse geschiedenis, 1995, xxxii + 509 blz., *f*90,-, ISBN 90 5216 068 6).

Na de classes Dordrecht en Breda (2 delen) en de classis Rotterdam-Schieland in Zuid-Holland is het ‘classis-project’ van het Instituut voor Nederlandse geschiedenis (ING) in dit vierde deel van de acta-uitgaven aangekomen in Zeeland. J. Bouterse transcribeerde de acta van de classis Walcheren van 1602 tot 1620 en de classis Zuid-Beveland van 1579 tot 1591. De eerstgenoemde classis fungeerde reeds ten tijde van de ‘provinciale’ synode van Holland en Zeeland te Dordrecht in 1574. De laatstgenoemde classis werd pas in het leven geroepen door de nationale synode te Dordrecht in 1578.

Helaas zijn de oudste acta van Walcheren en de acta van Zuid-Beveland over de jaren 1591-1620 verloren gegaan, maar daardoor bestrijkt deze uitgave nu twee classes in een geheel verschillend stadium van ontwikkeling. De acta van Walcheren reflecteren een reeds gevestigde kerk; op het eiland Zuid-Beveland was het kerkelijk leven en in het verlengde ervan de classicale organisatie nog volop in opbouw. Mede hierdoor zijn de acta van Walcheren uitgebreider en gedetailleerder dan die van Zuid-Beveland.

Een ander belangrijk verschil betreft de reikwijdte van de werkzaamheden. Terwijl de classis Zuid-Beveland zich boog over de aangelegenheden van een betrekkelijk gering aantal kerken op het gelijknamige eiland, kreeg de classis Walcheren na verloop van tijd een omvangrijker werkterrein. De instelling van een predikantsplaats te Colijnsplaat op Noord-Beveland en de Staatse veroveringen in West-Vlaanderen hebben het oorspronkelijke ressort van de laatstgenoemde classis uitgebreid met een aantal jonge, ‘overwaterige kerken’ en enkele garnizoensplaatsen. De classis

Walcheren kreeg bovendien de zorg over de Nederduits gereformeerde kerk van Calais en werd na de vestiging van een Kamer van de VOC te Middelburg ook ingeschakeld bij het zoeken naar predikanten, ziekentroosters en voorlezers voor de dienst op de

schepen en in overzeese gebieden. Deze omstandigheden maken de inhoud van haar acta te meer interessant.

Voor de bewerking en transcriptie van de acta van Walcheren en Zuid-Beveland is vastgehouden aan de formule die in het tweede en derde deel van het 'classis-project' reeds is gehanteerd. Andermaal opent deze uitgave met een algemene inleiding van ING-medewerkster J. Roelevink. Zij houdt daarin nog steeds vast aan het organisatiemodel van de Dordtse classis, die in de periodes tussen haar voltallige vergaderingen een gezelschap gedeputeerden belastte met de afhandeling van allerlei lopende, minder zwaarwegende zaken. De tweedeling classisgedeputeerden is volgens Roelevink kenmerkend voor een goed-georganiseerde classis. Classes zonder gedeputeerden typeert zij als 'losjes' of 'simpeler' georganiseerd.

Het is echter maar de vraag of het voorkomen van gedeputeerden kenmerkend is voor een goede organisatie. In de Dordtse classis was hun functioneren noodzaak, geboren uit de enorme omvang van haar ressort. Daardoor was het moeilijk alle kerken frequent in vergadering bijeen te roepen. De kleinere classes, zoals die van Walcheren en Zuid-Beveland, konden dit wel. Zij kozen in de periodes tussen de (jaarlijks meestal vier) ordinaris vergaderingen voor het beleggen van extraordinaris bijeenkomsten om zaken af te handelen die geen uitstel dulden. Dit duidt niet op een mindere, maar op een andere organisatievorm, die blijkens de inhoud van de acta in de gegeven omstandigheden even efficiënt was als het Dordtse model.

Op de algemene inleiding volgt een hoofdstuk, waarin bewerker J. Bouterse de classes Walcheren en Zuid-Beveland behandelt. Uitgebreid beschrijft hij hun ontstaan, ontwikkeling en vergaderorde. Ook geeft hij nog kort aandacht aan de financiën en het archief van beide classes. Daarna komen de acta in hun volledige omvang. In vergelijking met het eerste deel van de acta-uitgaven, waarin vele artikelen werden samengevat, is dit zonder meer een te prefereren werkwijze. Voorkomen wordt dat de bewerker in een verkorte weergave van de artikelen enkele zaken weglaat, die de latere gebruiker belangrijk acht en dwingen toch weer de orginele acta te raadplegen.

Elk artikel van de acta is voorzien van kopjes, meestal bestaande uit een plaatsnaam en één of meer trefwoorden. De keuze van die trefwoorden is niet altijd gelukkig. Zo roept het kopje 'tucht' bij een geval van echtscheiding te Oostburg (89) toch vragen op als uit het artikel geen enkele disciplinaire inbreng van de plaatselijke kerkeraad blijkt. Meestal geven de kopjes de lezer echter een goede eerste impressie van de inhoud van het artikel.

De kopjes, zaken- en persoonsnamen zijn samengebracht in één uitgebreid register, dat de acta uitstekend toegankelijk maakt. Ook zijn er bijlagen van de gemeenten met de daar dienende predikanten, van de predikanten met hun standplaatsen binnen en buiten de betreffende classes en van de 'relatieven tot de acta' van de classis Walcheren (meestal ingekomen brieven). Met een glossarium en literatuurlijst worden de gebruikers van deze uitgave nog verder gefaciliteerd. Zij zullen in de acta van beide classes waardevolle bronnen vinden, niet alleen voor de lokale en regionale kerkgeschiedenis in het Zeeuwse, maar ook voor de studie van rol en betekenis van de classis in het bredere verband van de gereformeerde kerken.

A.Ph.F. Wouters

G.M.J.M. Koolen, *Een seer bequaem middel. Onderwijs en kerk onder de zeventiendeeeuwse VOC* (Kerk en theologie in context XIX; Kampen: J.H. Kok, 1993, xiii + 287 blz., ISBN 90 242 6642 4).

De VOC was bij octrooi gehouden tot ‘conservatie van het publieke (gereformeerde) geloof’ in

haar werkgebied. Dat betekende zorg voor onderwijs en kerkelijk werk, want die waren zoals bekend nauw verbonden. Maar zij had echter behalve met Compagniesdienaren en hun kinderen ook te maken met van het christendom geheel onkundige 'blinde heidenen'. Onderwijs, kerkopbouw en zending behoorden dus in de VOC-wereld bij elkaar. Vandaar de gezamenlijke bestudering ervan in deze studie.

De auteur heeft zijn onderzoek breed en informatief opgezet. Eerst een overzicht van de geschiedenis van de calvinisten en van de Republiek tot 1620, dan een samenvatting van de oprichting en inrichting van de VOC. Vervolgens een weergave van de opvattingen over onderwijs en zendingsmethode, van Calvijn tot Dordt. Het derde hoofdstuk behandelt de opleiding van de ziekentroosters, onderwijzers en predikanten die de VOC in dienst nam, inclusief de diverse pogingen die specifiek voor hun overzeese taak te laten opleiden. We zijn dan intussen 150 bladzijden en vele diverse deelonderwerpen ver. In verhouding zijn de 60 bladzijden weergave van het zeventiende-eeuwse onderwijs in de VOC-vestigingen (plus nog 30 bladzijden evaluatie ervan) ietwat teleurstellend.

Koolen concludeert dat de VOC zich heel redelijk gehouden heeft aan haar opdracht tot 'conservatie van het publieke geloof', inclusief het onderwijs. En zeker niet op krenterige wijze. Een compliment dus voor de bewindhebbers en hun dienaren; ook het specifieke kerkelijke en onderwijspersoneel deelt in zijn lof, want het heeft veel goed gedaan. Dat alles betekent een herziening van het traditionele beeld, al zijn andere schrijvers de afgelopen tijd hem op onderdelen daarin voorgegaan.

De waardering is echter geclausuleerd. Het onderwijs blijkt namelijk het énige 'bequaeme middel' in de gereformeerde zendingspraktijk te zijn geweest. En van 'een samenhangende, methodische en veelzijdige aanpak van het bekerings-, c.q. kerkplantingswerk' was nergens sprake.

Die teleurstelling lijkt voorspelbaar. Van zo'n aanpak van het bekeringswerk in patria meldt de geschiedenis ook nergens, hoewel de uitdaging er niet minder was. Wel werden in de Republiek prediking en onderwijs gezamenlijk beschouwd als de hoofdpijlers van de 'conservatie van het publieke geloof'. Geloofskennis is weliswaar iets anders en meer dan alleen intellectuele kennis, maar geheel zonder zulke kennis kon het niet. De zeventiende-eeuwse gereformeerden vertoonden dus een grote mate van consistentie, wanneer zij in de Oost aangekomen vasthielden aan het concept van een 'publieke kerk' en eveneens aan het onderwijs. De recente dissertatie van H.E. Niemeijer (*Calvinisme en koloniale stadscultuur. Batavia 1619-1725*) geeft trouwens op grond van nieuw bronnenonderzoek aan, dat zij overigens meer en effectievere methoden tot bekeringswerk hanteerden dan gewoonlijk gedacht wordt.

De belangrijkste kritiek op dit boek is dat het te weinig aandacht schenkt aan de plaats van dat onderwijs in het bredere kader van de koloniale samenleving; en in verband daarmee ook te weinig aan de feitelijke aard en werking van het gegeven onderwijs. Daarom evalueert het die honderd jaar VOC-onderwijs te smal. Dat onderwijs moet niet slechts gerelateerd worden aan de theorie en methoden van de zendingstheologie, maar ook aan de doelstellingen, mogelijkheden en beperkingen van de opbouw van een overzeese christelijke koloniale samenleving. Koolens boek is dus nog niet het definitieve boek over kerk, zending en onderwijs onder de VOC. Maar als brede verkenning van het terrein bewijst het intussen zijn nut.

G.J. Schutte

S.D. Post, *Pieter Boddaert en Rutger Schutte. Piëtistische dichters in de achttiende eeuw* (Dissertatie KUN 1995; Houten: Den Hertog, 1995, 477 blz., *f*49,50, ISBN 90 331 1096 2).

De schrijver constateert dat in de achttiende eeuw ongeveer 370 piëtistische bundels zijn verschenen, waarvan ongeveer 150 eerste uitgaven. Aan dit bronnenmateriaal is tot op heden nauwelijks aandacht besteed. De auteur wil met zijn onderzoek een bijdrage leveren tot de beeldvorming van het piëtistische leven in die eeuw. Hij geeft aan wat hij onder piëtistische poëzie verstaat, namelijk de gedichten en liederen waarin de groep kerkgangers die in de achttiende eeuw met de naam 'fijnen' werd aangeduid, zich heeft herkend. Zij waren de precieze, bevindelijk gereformeerden uit de achttiende eeuw.

Het boek begint met een hoofdstuk waarin de schrijver een aantal kenmerken van de piëtistische poëzie in de achttiende eeuw op een rij zet. Hij doet dit aan de hand van een studie van het voorwerk en met name de voorwoorden van 73 bundels. Zo komt hij tot een aantal karakteriseringen van typisch piëtistische poëzie. Ik noem er hier enkele: de meeste dichters schreven voor 'Gods volk', hoewel sommigen, onder wie Boddaert, ook schreven voor bekering van 'onbekeerden' of 'onwedergeborenen'. Ook waarschuwt de dichter vaak tegen het zelfbedrog van de zogenaamde 'naamchristenen': leden van de kerk die menen dat ze in geestelijk opzicht binnen zijn, maar die het ware leven des geloofs missen. Veel gedichten waren bedoeld als liederen, of om in gezelschappen te worden gezongen of voorgelezen. De taal van de gedichten is 'de tale Kanaäns', dat wil zeggen doorspekt met bijbelse uitdrukkingen en woorden.

De hoofdmoot van de dissertatie wordt gevormd door twee biografieën van dichters die een centrale plaats innamen in de achttiende-eeuwse piëtistische dichtkunst: Pieter Boddaert (1694-1760) en Rutger Schutte (1708-1784). Zij werden in hun tijd gezien als belangrijke piëtistische auteurs en publiceerden beiden vijf dichtbundels en vele herdrukken. De nadruk ligt hierbij op hun dichterschap.

Pieter Boddaert (1694-1760) stamde uit een van de rijkste families in Middelburg. Hij was daar advocaat en wist in 1718 twee belangrijke en goed betaalde ambten te verwerven. In dat jaar werd hij griffier van het Leenhof van Vlaanderen en ook van de Admiraliteit van Zeeland. Boddaert schreef in 1717 al gedichten. Na zijn bekering in 1719 maakte hij alleen nog piëtistische gedichten, met zwaar accent op ethische zaken. Hij publiceerde zijn eerste bundel in 1726.

Het klimaat voor het maken van piëtistische poëzie was goed in het Middelburg van rond 1720. Met name de sociale bovenlaag had belangstelling voor deze stroming. En omdat voor een piëtist het lezen of zingen van piëtistische poëzie een essentieel onderdeel van persoonlijke devotie was (naast bijbellezen en gebed), leefden er veel dichters in de stad om aan die vraag te voldoen.

Tijdens zijn leven was Pieter Boddaert een van de bekendste en in bepaalde kringen meest geliefde dichters van die groep, volgens de auteur vanwege zijn persoonlijke en directe stijl. Na zijn dood raakte hij echter snel in de vergetelheid. Dit was overigens aan het einde van de achttiende eeuw tevens het geval met de piëtistische poëzie zelf.

De tweede dichtersbiografie is die van Rutger Schutte (1708-1784). Hij kwam oorspronkelijk uit Twente en studeerde theologie in Utrecht. Zijn bekering was een

geleidelijk proces en vond plaats rond 1730, een jaar na zijn aankomst in Utrecht. In deze periode is hij ook begonnen met het schrijven van piëtistische poëzie. Na zijn studie werd hij predikant in achtereenvolgens Zaltbommel, Dordrecht en Amsterdam. Hij profileerde zich nauwelijks als predikant, maar des te meer als dichter. Hij richtte zich op een elitair publiek met zijn geannoteerde (!) liederen- c.q. gedichtenbundels. De poëzie van dominee Schutte was desalniettemin zingbaar en van hoog niveau.

Het boek besluit met een thematische analyse van de gedichten van Boddaert en Schutte, die

ons diep in de piëtistische denkwereld voert en de lezer een idee geeft van het religieuze gehalte van de dichtbundels. De auteur heeft zich hiertoe tot de belangrijkste thema's beperkt en deze per dichter uitgewerkt. Daarnaast kijkt hij naar het gebruik van de 'tale Kanaäns'. Hij baseert zich bij dit alles vooral op de dissertatie van C. van de Ketterij uit 1972 over piëtistisch woordgebruik. Ook vergelijkt hij de schrijfstijl van beide dichters. De thema's die aan bod komen, zijn: wedergeboorte, de driehoofdige vijand (duivel, wereld en het eigen ik), blijdschap als vrucht van het geloof. Pieter Boddaert blijkt veel gedichten ter overtuiging en bekering van ongelovigen te hebben geschreven. Dit is volgens de auteur niet echt verwonderlijk, omdat hij zelf was bekeerd dankzij de bespreking van een gedicht. Dominee Rutger Schutte hield zich hier niet zo mee bezig en was bovendien afstandelijker. Beide dichters benadrukken in hun gedichten dat de grootste vijand van het geloofsleven van de vrome het eigen verdorven ik is. Beiden beschrijven het geloofsleven als vol dynamiek en waarschuwen voor het gevaar van zelfbedrog en 'naamchristendom'. Deze laatste twee eigenschappen bestempelen hen duidelijk als behorend tot de kring van de 'fijnen'.

Tot slot van zijn analyse oordeelt de auteur dat Boddaert authentieker, want persoonlijker, overkomt dan Schutte, die door geleerd taalgebruik afstand schept. Schuttes gedichten richten zich volgens hem ook tot een 'gestudeerd' publiek. Boddaert gebruikt de tale Kanaäns vaker en zorgvuldiger dan Schutte. Uitgaande van zijn definitie meent de auteur daarom dat de gedichten van de eerstgenoemde van een hoger piëtistisch gehalte zijn.

M.J.A. Jansen

O. van Nimwegen, *De subsistence van het leger. Logistiek en strategie van het geallieerde en met name het Staatse leger tijdens de Spaanse successieoorlog in de Nederlanden en het Heilige Roomse rijk (1701-1712)* (Dissertatie Utrecht 1995; Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1995, 400 blz., ISBN 90 6707 397 0).

In de periode 1956-1964 verscheen, in drie kloeke banden, deel VIII van het overzichtswerk over het Staatse leger. Het vormde de neerslag van een uitputtende studie over de inzet van de strijdmacht van de Republiek tijdens de Spaanse successieoorlog (1702-1713) en over de gebeurtenissen tot aan de totstandkoming van het Barrièretraktaat (1715). Geheel volgens de traditie van de toenmalige militaire historiografie - het vak heette toen niet voor niets nog krijgsgeschiedenis - staan in dit werk de veldtochten en de wapenfeiten centraal. Wie echter ooit dit deel VIII van *Het Staatsche leger* heeft geraadpleegd, zal hebben geconstateerd dat de auteur, de bekende krijgshistoricus Jan Willem Wijn, ook nieuwe wegen heeft ingeslagen. Zo wordt in dit boek veel aandacht besteed aan de wijze waarop de Engelse en Staatse generaals onder leiding van opperbevelhebber Marlborough met elkaar hebben samengewerkt. In de 2.200 pagina's die aan deze bijzondere episode van de Nederlandse krijgsgeschiedenis zijn gewijd, komt de logistiek echter slechts zijdelings aan de orde. Olaf van Nimwegen, die evenals Wijn in Utrecht is opgeleid, stelde zich

enkele jaren geleden tot taak om dat nog onderbelicht gebleven aspect aan een nader onderzoek te onderwerpen. Wat dat zoal heeft opgeleverd, is terug te vinden in de hier te bespreken publicatie.

Hoofdthema van het boek vormt de broodvoorziening bij het geallieerde leger tijdens de veldtochten in de zuidelijke Nederlanden. Dat deze bepaald geen sinecure was, blijkt wel uit het gegeven dat deze troepen, gemiddeld zo'n 120.000 man, per dag maar liefst 180.000 rantsoenen oftewel 45.000 broden consumeerden. Dit onderdeel van de voedselverstrekking lag in handen van de Raad van State en de Engelse *Treasury*, die de eerste in dit opzicht volledig

navolgde. De Raad besteedde de uitvoering van deze taak uit aan kooplieden, provediteurs genaamd, die zich bij contract verbonden tot de levering van een bepaalde hoeveelheid brood. Tot 1706 deed de Raad hierbij slechts zaken met één persoon, Moses alias Antonio Alvarez Machado, omdat hij als zeer ervaren en betrouwbaar gold.

Ruim vóór het begin van het nieuwe vechtseizoen richtte de provediteur op aanwijzing van de Raad in enkele vestingen verschillende magazijnen in. Tevens schafte hij de benodigde hoeveelheid rogge aan, waarvan meteen al een deel moest worden vermalen. Hij moest bovendien zorgen voor het bakken van het brood en voor het transport naar de eenheden te velde. Een soortgelijk systeem, eveneens door Van Nimwegen beschreven, bestond er voor de foerage voor de naar schatting 80.000 paarden die in het geallieerde leger waren opgenomen. Hoezeer de voedselvoorziening van invloed was op het verloop van de strijd, blijkt onder meer in 1706. Na de overwinning bij Ramillies kregen de geallieerden enkele steden met Franse voedselmagazijnen in handen. Mede hierdoor konden zij dat jaar nog verschillende successen boeken. Dat werkte ook nog door in de latere oorlogsjaren. De strijd verplaatste zich toen meer en meer in de richting van Noord-Frankrijk.

Door het gehele krijgsgebeuren nu eens te beschrijven vanuit de optiek van de voedselvoorziening plaatst Van Nimwegen het verloop van de oorlog in een bijzonder perspectief. Hij weet in ieder geval aannemelijk te maken dat het welslagen van een operatie in hoge mate afhankelijk was van een al of niet vlot verlopende bevoorrading van het leger met brood en foerage. De in de slotbeschouwing opgenomen conclusie dat de factor logistiek een dominante plaats in de oorlogvoering innam, is echter nogal overtrokken, aangezien het succes en het mislukken van een veldtocht ook van een groot aantal andere factoren afhingen. Bovendien is die conclusie zeer algemeen gesteld, omdat deze feitelijk alleen op de resultaten van het onderzoek naar de brood- en foeragevoorziening is gebaseerd. Onder de logistiek viel toen immers ook een aantal andere belangrijke zaken. Behalve aan de voedselvoorziening, die uiteraard veel meer omvatte dan brood, valt in dat verband onder meer te denken aan de verwerving en aanvoer van de enorme hoeveelheden kruit en kogels, die bij de vele belegeringen werden verbruikt, en aan de verschillende facetten van het transport. Deze onderdelen van de logistiek komen alleen even aan de orde in de inleidende hoofdstukken, maar in het relaas over het verloop van de oorlog komen zij slechts summier aan bod.

Zoals hierboven is opgemerkt, vormde in het proces van de broodvoorziening te velde de aanvoer van rogge een belangrijk onderdeel. Dit graan kwam toen voornamelijk uit Pruisen en Polen en werd via de Oostzeehavens naar Amsterdam verscheept. Hoe het vervolgens in de magazijnen terechtkwam, blijft in het boek helaas onvermeld. Over het vervoer van het brood van de magazijnen naar de troepen te velde is Van Nimwegen wat mededeelzamer. Hij vermeldt in dit verband onder meer dat hiervoor werd gebruik gemaakt van een groot aantal broodwagens en -karren, maar over de daarvoor benodigde voerlieden komen we weinig te weten. Evenmin wordt duidelijk wat er gebeurde als er ergens in het gehele proces, van de aanvoer van de rogge tot de verstrekking van het brood, stagnatie optrad. Bovendien blijft ook het aandeel van de Engelsen in de broodleverantie sterk onderbelicht. Een onderzoek in die richting had het beeld nog verder kunnen completeren.

Al met al mag worden gesteld dat *De subsistentie van het leger* een zeer informatief boek is en dat Van Nimwegens poging om het werk van Wijn op een belangrijk punt aan te vullen als geslaagd mag worden beschouwd. Op de uitvoering van het boek valt ten slotte nog aan te merken dat de kwaliteit van de kaarten veel te wensen overlaat. Voor het overige vormt het een zeer verzorgde uitgave.

J.P.C.M. van Hoof

H.C. Beyerman, *Walvisvaart, wijnhandel & schilderkunst. De Rotterdamse reders Beyerman* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1995, 176 blz, *f*47,-, ISBN 90 6707 363 6).

De oude arctische walvisvaart met houten zeilschepen - eerst voornamelijk fluiten en later bootschepen - vond om klimatologische redenen slechts plaats in de periode van mei tot september. Het resterende en grootste deel van het jaar werden de schepen, na thuis te zijn hersteld van averij, opgelegd of aangewend voor de koopvaardij. Met name de vaart op West-Indië en de zogenaamde Frankrijkvaart waren daarvoor geschikt. Zo legden sommige walvisreders zich in de winter en het voorjaar toe op de wijnhandel met Bordeaux en Nantes.

Bij de zeer riskante walvisjacht in de zeventiende en achttiende eeuw hing veel af van de scheepsbevelhebber of commandeur. Het was in die tijd niet ongewoon dat een succesvolle commandeur naast de normale geldelijke afdoening een aandenken kreeg. Dit kon een gegraveerd zilveren horloge, een glazen bokaal, een tegeltableau of een penschilderij zijn.

De Rotterdamse reders Beyerman (makelaars, walvisreders en tevens wijnkopers) hadden de gewoonte, een uitblinkende commandeur een afbeelding van diens schip in de vorm van een penschilderij te schenken. Jacob Beyerman de Oude (1663-1723) gaf de gerenommeerde schilder Adriaen van Salm onder meer opdracht om penschilderijen te maken van de walvisvaarders De Jonge Everardus (1715) en D'Vrijheijt (1719). Penschilderen, een zeldzame oud-Hollandse schildertechniek, werd vooral toegepast in de periode 1650-1725 en was uitermate geschikt voor het weergeven van details aan zeilschepen. De techniek was zeer tijdrovend en penschilderingen waren daardoor beduidend kostbaarder dan gewone schilderijen. Vreemd genoeg ontbreekt in de kunstgeschiedenis een goed overzicht van de penschilders en hun werk. Adriaen van Salm (ca. 1660-1720) behoorde tot de laatste belangrijke schilders die in dit genre werkten.

Aanleiding tot de uitgave van dit boek was een veiling in 1992 van een groot penschilderij, gemaakt door Adriaen van Salm, bij Christie's te Amsterdam. Het penschilderij uit 1719 stelt de walvisvaarder D'Vrijheijt voor in actie op de Noordelijke IJszee. Archiefonderzoek leverde de complete levensloop van D'Vrijheijt, evenals belangrijke gegevens over de door Van Salm in 1715 afgebeelde walvisvaarder De Jonge Everardus. Het archiefonderzoek bracht verder interessante gegevens aan het licht over de veelzijdige activiteiten van het remonstrantse koopmanshuis Beyerman.

De auteur geeft in de inleiding al aan dat de lezer niet een groot cultuurhistorisch onderzoek moet verwachten, doch veeleer een ‘praatje bij een plaatje’. De kracht van dit boek ligt dan ook vooral in de vele prachtige illustraties die een groot deel van het boek sieren.

In het eerste deel (11-62) dat de walvisvaart van de Rotterdamse reders Beyerman behandelt, staat de levensloop van de walvisvaarders D'Vrijheijt en De Jonge Everardus centraal. Een gemis is echter dat de algemene geschiedenis van de Hollandse walvisvaart in de zeventiende en achttiende eeuw slechts beperkt aan bod komt. Het tweede deel (63-108) behandelt de genealogie van het geslacht Beyerman, een oud remonstrants koopmansgeslacht (makelaars, reders en kooplieden) te

Rotterdam in de zeventiende en achttiende eeuw. Vanaf 1620 bestond er ook een, inmiddels uitgestorven, 'Franse' tak, die zich toelegde op de wijnhandel te Bordeaux.

De auteur baseerde zijn 'verhaaltjes' op degelijke bronnen zoals notariële en andere akten der Rotterdamse familie Beyerman, vermeld in appendices van maar liefst 43 bladzijden. Het boek is dan ook vooral een genealogisch onderzoek naar het geslacht Beyerman, waarbij de afbeeldingen en niet zozeer de tekst, de lezer een historisch beeld van de Hollandse walvisvaart moeten schetsen.

Edwin Maes

R.B. Halbertsma, *Le solitaire des ruines. De archeologische reizen van Jean Emile Humbert (1771-1839) in dienst van het Koninkrijk der Nederlanden* (Dissertatie Leiden 1995, Collections of the National Museum of Antiquities at Leiden IX; Leiden: Rijksmuseum van oudheden, 1995, 225 + 38 blz., *f*79,50, ISBN 90 71201 13 9).

De geschiedenis van het verzamelen, van het ontstaan van museale collecties, is een studiegebied waarvoor steeds meer belangstelling bestaat. De geschiedenis van het ontstaan van de collecties van het Rijksmuseum van oudheden te Leiden werd na de Tweede Wereldoorlog ter hand genomen door conservator H. Brunsting en voortgezet door de conservator van de klassieke afdeling F.L. Bastet. Deze publiceerde in 1987*: De drie collecties Rottiers te Leiden* (Collections of the National Museum of Antiquities at Leiden VI). Hierin beschreef hij de reizen die de kolonel B.E.A. Rottiers maakte in de jaren 1819-1826 in Griekenland en Turkije en de collecties oudheden die Rottiers in die tijd verzamelde, waaronder belangrijke Griekse sculpturen die nog steeds tot de topstukken van de klassieke afdeling behoren. Bastets opvolger R.B. Halbertsma heeft dit onderzoek voortgezet en zijn proefschrift gewijd aan het leven van Jean Emile Humbert (1771-1839) wiens reizen naar Tunesië en Italië de Romeinse, Etruskische en Egyptische collecties van het museum verrijkten met onder andere de uit Utica afkomstige standbeelden van de keizers Tiberius en Trajanus, en door wie voor het eerst Punische voorwerpen in een Europees museum terecht kwamen.

Halbertsma geeft eerst, met veel gevoel Voor anekdotische details, een beschrijving van Humberts leven met de nadruk op zijn reizen en onderzoekingen zodat een intrigerend beeld ontstaat van Humberts avontuurlijke leven. Dan volgt de uitgebreide catalogus van de door Humbert voor het RMO verworven objecten bestaande uit vele duizenden voorwerpen variërend van levensgrote marmeren beelden, Punische steles, Etruskische askisten, Romeinse olielampjes en vele Egyptische oudheden. Niet alleen incidentele voorwerpen maar ook hele collecties werden door Humbert verworven zoals de Etruskische collectie Corazzi uit Cortona, die de eerste Etruskische collectie benoorden de Alpen werd, en de Egyptische collectie d'Anastasy uit Alexandrië waardoor de Egyptische afdeling van het RMO voor die tijd de belangrijkste Egyptische collectie ter wereld werd na die van Parijs en Turijn.

Jean Emile Humbert werd op 28-7-1771 te 's-Gravenhage geboren. Hij kwam uit een artistiek milieu. Zijn vader was een bekend portretschilder en zijn broer was de eveneens bekende D.P.G. Humbert de Superville, kunstenaar en kunsttheoreticus, en de eerste directeur van het prentenkabinet der Leidse universiteit. Jean Emile volgde echter een militaire loopbaan en kwam in 1796 als militair ingenieur terecht in Tunis om in opdracht van Hamouda Pasha, de Bey van Tunis, mee te werken aan de aanleg van een nieuwe haven. Bij de aanleg van de haven stuitte hij op antieke resten en hierdoor ontwaakte zijn belangstelling voor de topografie en de resten van het antieke Carthago en begon hij zelf te verzamelen. Terug in Nederland verkocht hij deze verzameling aan het in 1818 opgerichte Rijksmuseum van oudheden. Hierdoor ontstond een nauwe relatie met het museum en in opdracht van de eerste directeur C.J.C. Reuvens ging Humbert reizen maken naar Tunis en vervolgens Italië om oudheden voor het nieuwe museum te verwerven. Hij werd hierbij geholpen door

zijn artistieke aanleg die onder andere blijkt uit verschillende kaarten, aquarellen en tekeningen van zijn hand waarvan verschillende exemplaren in de collectie van het RMO bewaard zijn gebleven. Hij ontwikkelde zich tot een connaisseur van oudheden maar hij bleef een autodidact, zoals Reuvens niet naliet op te merken wanneer hij de authenticiteit van sommige door Humbert verworven stukken, overigens ten onrechte, betwijfelde. Halbertsma weet een levendig beeld van Humbert te schetsen: een flamboyante figuur met een romantische geest, gewapend met een vervaarlijke snor en bakkebaarden, die door de kinderen van Reuvens 'Oom Turk' werd genoemd. Door het vroegtijdig

overlijden van zijn vrouw Therese Nijssen, zuster van de Nederlandse consul te Tunis, en hun enig kind, leidde hij een eenzaam leven in exotische streken temidden van een vaak vijandige bevolking. Dit gevoel van ontheemdheid drukte hij uit in de bijnaam die hij zichzelf graag gaf 'Le solitaire des ruines'. Als zodanig schilderde hij zichzelf ook in enkele van zijn aquarellen en in gedichten zoals zijn 'Le voyageur' dat in gedrukte vorm werd verspreid.

Humberts werk werd sterk gestimuleerd door de interesse van A.R. Falck, de Minister van Publiek Onderwijs etc. Interessant is ook de actieve rol van koning Willem I. Niet alleen volgde deze nauwlettend al Humberts reizen en onderhandelingen over aankopen van collecties. Elke aankoop die het gewone budget van Humbert te boven ging, werd aan de koning voorgelegd. Wanneer deze tot aankoop besloot dan werd dat in een Koninklijk Besluit vastgelegd en bepaalde hij uit welk budget het gefinancierd moest worden. Meerdere malen liet hij een aankoop betalen uit het fonds 'onvoorziene uitgaven' waarover hij persoonlijk beschikte. Dit tot ontevredenheid van de Minister van Financiën die meende dat dit fonds voor dergelijke aankopen eigenlijk niet was bedoeld. Opvallend is in dit verband dat, voorzover bekend, de koning nimmer aankopen uit eigen middelen heeft gefinancierd en het RMO zelfs nooit heeft bezocht, 's Konings actieve belangstelling moet waarschijnlijk dan ook gezien worden als een blijk van verantwoordelijkheidsbesef voor de publieke onderwijsfunctie die men volgens de idealen van de Franse revolutie aan nationale musea hechtte ten behoeve van de vorming van het volk, en aan de nationale trots over het bezitten van dergelijke musea. Met de door Rottiers en Humbert verworven stukken werd de kern van de collectie van het RMO gelegd. Na hun werk kwam er een einde aan de grote verzamelperiode van het museum.

Wat betreffende de geschiedenis van het RMO nu nog ontbreekt, is een biografie van de eerste directeur Caspar Reuvens (1793-1835) tevens de eerste hoogleraar in de archeologie ter wereld, eveneens te Leiden, wiens werk een reusachtige impuls is geweest voor de archeologie in Nederland. In de bespreking van de vele contacten tussen Humbert en Reuvens verschaft Halbertsma al heel wat informatie die als uitgangspunt kan dienen. Ter aansporing geef ik hier een anekdote over Reuvens die vermeld wordt door de Leidse classicus J. Bake in een brief aan zijn toekomstig echtgenote uit 1823. Bake vertelt als voorbeeld van hoe hij hun voorgenomen huwelijksreis *niet* ziet, dat hij aanwezig is geweest op de trouwdag van Reuvens die op het punt staat een huwelijksreis te maken, maar zoals Reuvens aan alle mensen vertelt 'alleen om antiquiteiten te zien' (zie W. van den Berg, *John Bake reisbrieven* (Amsterdam, 1986) 111).

P.G.P. Meyboom

Nieuwste geschiedenis

W. Smit, *De islam binnen de horizon. Een missiologische studie over de benadering van de islam door vier Nederlandse zendingscorporaties (1797-1951)* (Dissertatie Utrecht 1995, Mission XI; Zoetermeer: Boekencentrum, 1995, 312 blz., *f* 49,90, ISBN 90 239 1481 3).

De ondertitel geeft de inhoud van deze studie redelijk goed aan. De auteur bestudeerde wat in de kring van vier Nederlandse zendingsgenootschappen is gezegd over de islam: het Nederlandsch Zendelinggenootschap (opgericht in 1797 en omstreeks 1850 volgens velen nietorthodox), het Java-Comité (opericht in 1854, geworteld in het Réveil en het meest bekend om zijn steun aan de arbeiders-zendelingen, uitgezonden door de evangelische dominee H.W. Witteveen van Ermelo), de Nederlandsche Zendingsvereeniging (eveneens geworteld in het

Réveil maar duidelijker kerkelijk-confessioneel, opgericht in 1858) en de Utrechtse Zendingsvereeniging (eveneens vrucht van het Réveil maar duidelijk traditioneel Utrechts hervormd lokaal bepaald, opgericht in 1859). Geen complete maar wel een redelijk representatieve weergave van de Nederlandse bestudering van de Nederlandse islam in de bestudeerde periode.

De beschrijving volgt een vast patroon. Voor elk genootschap wordt onderzocht wat betrokkenen in hun kring wisten, dachten en meenden van de islam, uit lectuur en ervaring. Aandacht dus voor leerboeken, wetenschappelijke islamologen en de opleiding van zendelingen; voor rapportages en publicaties van zendelingen; voor hun zendingsmethodieken en ervaringen ten opzichte van islamieten.

Deze dissertatie geeft dus een stelselmatige weergave van heel wat materiaal. Een verhaal dus over onmiskenbaar toenemende belangstelling en kennis. Hoeveel verschil was er immers tussen het lang gebruikte dictaat van dominee Jan Scharp uit 1824 (compilatie van eeuwenoude apologetische wetenschap door een auteur die de moslimwereld persoonlijk niet kende) en het werk van mensen als Snouck Hurgronje, Hendrik Kraemer en andere ervaren zendingsmensen. Natuurlijk geeft het ook een beeld van de in de loop van de tijd veranderende theologische inzichten, met hun doorwerking in de dagelijkse zendingscontacten.

De auteur biedt ondanks het interessante onderwerp en de rijkdom aan voorhanden materiaal geen diepzinnige intellectuele geschiedenis of mooie cultuurgeschiedenis. Wel een ietwat schools opgezet en nuttig boek, vooral door de weergave van het aangeleverde materiaal, bijeenverzameld uit boeken, gepubliceerde rapporten en artikelen in zendingskrantjes, afkomstig uit de kring van de vier bestudeerde zendingsgenootschappen. Waarom de auteur dat een empirisch onderzoek noemt, ontgaat me. Of is dat het zoveelste voorbeeld van de door hem gehanteerde terminologie, die zonder missiologisch Engels slecht begrepen kan worden?

G.J. Schutte

N.J.P.M. Bos, *Notabele ingezetenen. Historische studies over Nederlandse elites in de negentiende eeuw* (Dissertatie Utrecht 1995; Brunssum: N.J.P.M. Bos, 1995, 289 blz., *f*39,50).

Dat vertraging soms voordelig kan uitpakken, bewijst de uitstekende inleiding van deze bundel. Want als de auteur zijn dissertatie volgens het oorspronkelijke schema in 1989 zou hebben afgerond, had hij geen gebruik kunnen maken van een aantal belangrijke, recent verschenen bijdragen aan het debat over de invloed van de economische en politieke veranderingen in de negentiende eeuw op de sociale mobiliteit en op de samenstelling en het functioneren van elites. Wel moet worden opgemerkt dat de duidelijk als laatste geschreven inleiding rijker is aan invalshoeken en wijder in perspectief dan de afzonderlijke (hoofd)stukken. Dit omdat de vier stukken over fiscale bronnen en vermogensverhoudingen en de drie over Maastrichtse elites, in ongewijzigde vorm tussen 1986 en 1991 werden gepubliceerd als artikel.

Het eerste hoofdstuk behandelt de vraag in hoeverre regionale verschillen in aanslagen en opbrengsten van rijksbelastingen als grond-, patent- en personele

belasting, overeenkomen met economische en sociale verschillen tussen de toenmalige provincies. Op heldere wijze, wat gezien de aard van de materie een prestatie mag worden genoemd, beschrijft en analyseert Bos de problemen die aan het gebruik van de verschillende fiscale bronnen kleven. De bijzondere aandacht voor Limburg daarbij, komt voort uit de veronderstelling dat de Limburgse belastingstatistieken misschien wel de diepste valkuilen voor onderzoekers kennen, en uit de vraag of de opvallend lage belastingopbrengsten in deze provincie het gevolg waren van een

mild belastingklimaat en de volgens kenners massale belastingontduiking of van de armoede van een groot deel van de bevolking. Bij de beantwoording van deze vraag neigt de auteur naar het laatste, zij het aarzelend.

Bos wijst daarbij op het feit dat Limburg de provincie was met het grootste percentage grondbezitters en de kleinste percelen. Zo bevonden zich in 1880 onder de ongeveer 240.000 inwoners bijna 75.000 grondeigenaars, verdeeld over circa 50.000 huishoudens. In afwijking van de overige provincies huisde in veel Limburgse woningen dus meer dan één grondbezitter. In hoeverre is het in die situatie verstandig om welstand per grondbezitter als maat te nemen in plaats van per huishouden? De gemiddelde hoeveelheid grond per huishouden wijkt namelijk veel minder af van de situatie elders. Een tweede kanttekening betreft Bos' relatief geringe aandacht voor uitgaven. Bij een analyse van de mate van welstand en armoede dient ook het prijsniveau te worden betrokken. De auteur suggereert bovendien zelf dat een aantal zaken in Limburg relatief goedkoop was.

Het tweede hoofdstuk gaat in op de regionale verschillen in grootte, opbouw en structuur van vermogens in Nederland aan de hand van de bekende successiestatistieken, een bron met eveneens ‘heel wat valkuilen’. Zoals verwacht kenden de belastingressorts Amsterdam, Den Haag en Arnhem meer en grotere vermogens met een veel groter aandeel binnen- en buitenlandse fondsen, dan die in de plattelandsprovincies. Opnieuw komt daarbij de vraag aan de orde of de belastingdruk oneerlijk was verdeeld over de verschillende landstreken. Bos antwoordt dit keer met een stellig ja. Hij concludeert dat de plattelandsbevolking in feite belastinggelden opbracht die de overheid als rente en aflossing doorsluisde naar de obligatiehouders in West-Nederland. Ik zou daarbij willen opmerken dat minder dan een derde deel van het gemiddeld vermogen een afwijkende samenstelling had.

In een artikel dat Bos samen met De Peuter in 1988 publiceerde, wordt ingegaan op de mogelijkheden van de lijsten van verkiesbaren voor de Eerste Kamer, als bron voor een (kwantitatieve) analyse van de personele, sociale en geografische samenstelling van de Nederlandse topelite in de periode 1850-1892. Holland was en bleef daarin sterk oververtegenwoordigd. De nationale of topelite laten zij overigens niet samenvallen met de ruim 1000 verkiesbaren. Daarvoor zijn volgens hen de verschillen tussen de hoogstaangeslagenen per provincie te groot. Om die reden stellen zij zelf de eerdergenoemde ‘nationale’ of topelite vast van ongeveer 260 personen. Zij gaan daarbij echter niet in op de vraag of deze groep als zodanig functioneerde en zichzelf zo beschouwde. Bovendien geven de auteurs zelf aan dat de belastinggrondslag regionaal verschilde. Met name Amsterdam en Rotterdam kenden hoge tarieven. Terecht concluderen beide auteurs dat nader onderzoek nodig is naar het fenomeen van een nationale elite in de nieuwe eenheidsstaat Nederland.

In het laatste hoofdstuk over fiscale bronnen staat opnieuw de vermeende onrechtvaardige behandeling van Limburg centraal. Bos analyseert hierin de smeer- en smaadcampagne vanuit conservatief clericale hoek tegen de fiscale gelijkstelling van Limburg aan de andere provincies in 1865. Die werd onder andere gekenmerkt door het propageren van de nog steeds bij sommigen levende gedachte dat Den Haag de Limburger ‘het laatste levensgenot, een stukje vlees, een glas bier’ wilde afnemen. Bos heeft zich bij zijn analyse gelukkig niet beperkt tot de fiscale problematiek sec. Daardoor kan hij aantonen dat de belastingaanpassing niet zo onrechtvaardig was als men wilde doen geloven. Waarschijnlijk zijn verschillen in politieke cultuur dus

belangrijker als verklaring voor de agitatie dan de feitelijke verschillen in behandeling door de fiscus.

Deel twee behandelt in drie hoofdstukken de veelbewogen geschiedenis van Maastrichtse elites tussen 1795 en 1890. Allereerst komt de periode tot 1830 aan bod. Een gedegen onderzoek van de beschikbare fiscale bronnen laat zien dat de langdurige inlijving bij Frankrijk

grote gevolgen had. Vooral de handel in staatsfondsen en domeingoederen ('zwart goed') zorgde voor een niet gemakkelijk te overschatten invloed op de regionale vermogensverhoudingen. De politieke verhoudingen tussen 1795 en 1814 kenmerkten zich eveneens door een grote mate van verandering. Het einde van het Franse bestuur betekende echter het herstel van de politieke positie van de oude regentengeslachten en van de oude rijken. Eerder kwam De Bruin voor Utrecht tot een vergelijkbare conclusie. De acceptatie van de nieuwe rijkdom liet namelijk nog een of twee generaties op zich wachten. Liever koos de elite nieuwkomers van buitenaf, inmiddels ook een bekend patroon.

De Belgische opstand in 1830 confronteerde de Maastrichtse bovenlaag met de keuze voor of tegen België. Lange tijd werd uitgegaan van een massaal vertrek van vooral voorname Maastrichtse families. Bos toont echter op overtuigende wijze aan dat dit niet het geval was.

In het laatste hoofdstuk, over 'de deftige lui' in Maastricht in de tweede helft van de negentiende eeuw, constateert Bos op basis van onderzoek van fiscale bronnen, volksalmanakken, ledenlijsten van verenigingen, verwantschapsrelaties en enkele beschouwingen van tijdgenoten, dat de bestuurlijke en de welstandselite samen één maatschappelijke bovenlaag vormden. De bepaald indrukwekkende industrialisatie van de stad leidde niet tot een opener samenleving en meer sociale mobiliteit. De auteur beklemtoont daarentegen juist de continuïteit. Als er al nieuwe namen opduiken, gaat het meestal niet om sociale maar om geografische mobiliteit.

Beide uitkomsten sluiten aan bij de in binnen- en buitenland terrein winnende visie dat de negentiende-eeuwse industrialisering, democratisering en bureaucratisering, vaak samengevat onder de noemer modernisering, niet hebben geleid tot wezenlijk betere kansen voor sociale stijgers. De oude elites werden in de regel niet geconfronteerd met homogene nieuwe elites met wie de strijd moest worden aangegaan. De veelal individuele stijgers pasten zich aan en werden (na verloop van tijd) opgenomen in wat de auteur graag aanduidt als een gemêleerde notabelenelite.

Het moge duidelijk zijn dat *Notabele ingezetenen* veel interessants bevat en een waardevolle bijdrage levert aan zowel de historische bronnenkritiek en het debat over elites in de 'Achsenzeit', als aan de sociaal-economische geschiedschrijving van Nederland en in het bijzonder van Limburg in de negentiende eeuw. Dat hij daarbij in mijn ogen aan de bezitsverhoudingen soms te veel waarde toekent en meer let op de samenstelling dan op het functioneren van elites, is hem vergeven. Een extra compliment verdient de heldere stijl van deze bundel. Ook daarom verdient *Notabele ingezetenen* alsnog een handelseditie.

Joop de Jong

H.J. van Soest, '*Welk is het voortreffelijkste schepsel op aarde'? De interpretatie van een omstreden bijbelse voorstelling in het 19e en 20e eeuwse Nederland* (Dissertatie Theologische Universiteit van de gereformeerde kerken in Nederland Kampen 1996; Delft: Eburon, 1996, x + 294 blz., ISBN 90 5166 514 8).

De vraag ‘Welk is het voortreffelijkste schepsel op aarde’? wordt in menige catecheseleergang gesteld en beantwoord met een aanhaling uit Genesis 1:26-27: En God schiep de mens naar zijn beeld, naar Gods beeld schiep hij hem; man en vrouw schiep Hij hen. En God zegende hen en zeide tot hen: Weest vruchtbaar en wordt talrijk; vervult de aarde en onderwerpt haar, heerst over de vissen der zee en over het gevogelte des hemels en over al het gedierte, dat op de aarde kruipt.

Maar dat antwoord bevredigt niet alle mensen tegenwoordig meer. Zij lezen in die bijbelse

voorstelling een arrogant mensbeeld, grondslag van een visie op de relatie tussen mens en natuur die het uitsterven van diersoorten, de exploitatie van de natuurlijke hulpbronnen en de vervuiling van het milieu veroorzaakt. De bijbel is volgens 'groene' lezing steeds geheel 'verkeerd' uitgelegd.

Tot zover de aanleiding van deze studie, waarin (goed dat er flapteksten zijn!) de vraag centraal staat 'op welke wijze de laatste twee eeuwen auteurs van kinderbijbels, dierenbeschermers, dominees, pastoors en bijbelgeleerden Genesis 1, vers 26, 28 lazen. Zag de christen de natuur inderdaad als een onuitputtelijke bron, louter voor het gerief van de mens? En zo ja, welke factoren zijn van invloed geweest op de uitleg van de omstreden bijbelpassages'?

Om dat laatste gaat het toch eigenlijk in deze studie. Over de exegese van de genoemde Genesisteksten en de daarop gebaseerde leer van het *dominium terrae*, om 's mensen cultuuropdracht en rentmeesterschap eens aan te geven met zijn dogmatische term.

Die bezit zeer sterke papieren en werd tot zeer onlangs dan ook niet betwijfeld. Totdat beoefenaren van een contextuele exegese, bezorgd over de toestand van de aarde, die als oorzaak aanwijzen. De auteur deelt hun bezorgdheid, lijkt het, maar moet hun historische weergave van de inhoud en rol van het denkbeeld van het *dominium terrae* als onjuist afwijzen. Hij sluit zijn onderzoek af met de conclusie, dat de onderzochte visies op God, mens en natuur geen steun bieden aan de beweringen van de cultuurcritici dat er een verband bestaat tussen het heersende gods- en mensbeeld en de dynamische interpretatie van de positie van de mens als heer over de aarde. Die titel als het voortreffelijkste schepsel op aarde komt vanzelf de mens als beeld van God toe, maar zijn heerschappij is gelijk aan die van een tuinman. Heersen zonder te exploiteren dus. De christelijke traditie kent bovendien aan het aardse leven slechts een beperkte waarde toe. Zelfs zij die - als in de school van Abraham Kuyper bijvoorbeeld - sterke nadruk leggen op de cultuuropdracht, nemen steeds de twee woorden 'bouwen en bewaren' in de mond, als twee kanten van eenzelfde medaille. Ook bezitten zij nog iets van de oude houding tegenover de techniek, die immers zo gemakkelijk instrument is van de boze mens die als God wil zijn.

Deze dissertatie raakt dus aan veel interessante onderwerpen: visies op mens en natuur, arbeid en consumptie, evolutie en vooruitgangsgeloof, voorzienigheidsgeloof en techniek, calvinisme en kapitalisme, de geschiedenis van denken over milieu, ecologie en dierenbescherming. De lezer zij echter gewaarschuwd: de woorden 'interpretatie van een omstreden bijbelse voorstelling' van de ondertitel dekken feitelijk vooral een chronologisch overzicht van de exegese van Gen. 1:26-28. Ook het hoofdstuk 'theologen over dieren en dierenbescherming' is in wezen opnieuw een catalogus van teksten en exegeses. Het boek combineert dus traditionele exegesegeschiedenis met modieus contextueel tekstreceptieonderzoek. Het is, vol gegevens en ietwat schools behandeld, een nuttig naslagwerk met bouwsteentjes voor de ideeën- en cultuurgeschiedenis. Het veelbelovende hoofdstuk over de doorwerking en receptie van al die theologische arbeid in kinderbijbels, catechetisch leermateriaal en preken van dominees, pastoors en dierenbeschermers geeft noch qua opzet of resultaat iets nieuws. Geen wonder trouwens als de Nederlandse Vereniging tot bescherming van dieren veertig jaar geleden nog propaganda maakte met een brochure, bestaande uit een hoofdstuk van Barths *Kirchliche Dogmatik.*

G.J. Schutte

G.E. van Maanen, *De wonderlijke geschiedenis van de onrechtmatige overheidsdaad in de 19e en 20e eeuw* (Ars Aequi cahiers. Rechtsvergelijking en rechtsgeschiedenis V; Nijmegen: Ars Aequi Libri, 1996, 79 blz., *f*17,50, ISBN 90 6916 229 6).

De juridisch-dogmatische vraag of de overheid aansprakelijk kan worden gesteld voor schade door haar handelen of nalaten toegebracht aan de eigendom van particulieren, heeft gewichtige rechtspolitieke achtergronden. Hoeveel ruimte krijgt de overheid op het beleidsterrein dat zij aan zich heeft getrokken (bij voorbeeld onderhoud van waterwegen, sluizen, bruggen, telefoonlijnen) en is de burgerlijke rechter bevoegd acties van privé personen wegens opgelopen schade te honoreren? Het is het oude probleem van de onrechtmatige (i.c. overheids)daad waarover R.H. Hartog reeds in 1971 een proefschrift schreef dat is gewijd aan de periode van de Nederlandse Republiek.

De rechtsgrond voor schadevergoeding is in 1838 neergelegd in de artikelen 1401 en 1402 (oud) BW, waarin onder meer gesteld wordt: 'Elke onregtmatige daad, waardoor aan een ander schade wordt toegebragt, stelt dengenen door wiens schuld die schade veroorzaakt is in de verpligting om dezelve te vergoeden'. De moderne rechtsliteratuur heeft de gedachte doen post vatten als zou de rechter gedurende de negentiende eeuw het begrip 'onrechtmatig' steeds hebben uitgelegd als 'onwetmatig'. Het zogenaamde 'legisme' zou toen hoogtij hebben gevierd - een rechtsinterpretatie die er op uit was zoveel mogelijk de letter van de wet te volgen.

Deze en andere mythen neemt Van Maanen op de korrel. Hij promoveerde in 1986 op het vraagstuk van de onrechtmatige daad en schreef recentelijk enkele cahiers over de onrechtmatige overheidsdaad, waarvan de hier aangekondigde er een is. De auteur maakt aannemelijk dat de veronderstelde 'breuk' in de rechtspraak van de Hoge Raad bij gelegenheid van zijn sententie van 1896 inzake het beschadigde schip de 'Vrouwe Elske' in een ander perspectief geplaatst moet worden. Dan blijkt dat de Hoge Raad toen weliswaar het terrein waarop de burger de overheid wegens schade kon aanspreken, wat verengd heeft, maar dat die beperking slechts korte tijd heeft gegolden. Schrijver zoekt de verklaring in de contemporaine discussies over de creatie van een aparte administratieve rechter welke echter vooralsnog niet tot politieke daden leidden. Hoewel zijn hypothese nogal speculatief blijft, is de rest van Van Maanens betoog een welsprekend pleidooi voor het 'nut' van de rechtsgeschiedenis voor een goed begrip van de moderne rechtsontwikkeling.

A.H. Huussen jr.

G. Reichwein, e.a., *Levende meesters. De schilderijenverzameling van C.J. Fodor (1801-1860)*, R. Kistemaker, A. Overbeek, ed. (Amsterdam: Amsterdams Historisch Museum, Stadsuitgeverij, 1995, 166 blz., *f*49,90, ISBN 90 6274 089 8).

Dit boek verscheen als catalogus bij een tentoonstelling in het Amsterdams Historisch Museum. Het beoogt de schilderijencollectie van de Amsterdamse ondernemer en

kunstverzamelaar Carel Joseph Fodor (1801-1860) in een cultuurhistorische context te plaatsen. En daar is alle reden toe, want sinds de sluiting van het Museum Fodor in 1947 leidde deze verzameling van werk van bekende en minder bekende negentiende-eeuwse kunstenaars een slapend bestaan. Maar ook daarvoor al had de collectie veel van haar vanzelfsprekendheid verloren. Toen Museum Fodor in 1863 - dus na de dood van Fodor - zijn poorten opende, reageerden de kranten en tijdschriften juichend, maar dat kon toch niet verhullen dat veel tentoongestelde kunstwerken afkomstig waren uit een schilderschool die door sommige deskundigen reeds

toen als verouderd werd bestempeld. ‘De huidige Hollandse School’, zo schreef de invloedrijke Franse kunstcriticus Théophile Thoré in 1859, ‘bezit nauwelijks enig karakter. Zij teert op de imitatie van een half dozijn van haar oude meesters’. En juist voor deze kunst had Fodor een voorkeur. Van de nog jonge maar talentvolle Jozef Israël daarentegen bezat hij geen enkel kunstwerk. Gusta Reichwein en Ellinoor Bergvelt bestempelen zijn collectie dan ook als een verzameling tussen Gouden Eeuw en Haagse School in.

In *Levende meesters* nu worden deze verzameling en de man die haar bijeenbracht weer in hun historische context geplaatst. Het boek bevat drie artikelen. Frouke Wieringa schetst het levensverhaal van Fodor, Ellinoor Bergvelt biedt een breed opgezette verhandeling over het verzamelen in het negentiende-eeuwse Amsterdam, en Gusta Reichwein en Ellinoor Bergvelt bespreken gezamenlijk de kunsthistorische betekenis van de collectie. Een bespreking van zestien ‘uitgelichte’ kunstwerken en een alfabetisch gerangschikte bestandscatalogus besluiten het boek. Fodor komt uit deze bijdragen naar voren als een enthousiaste maar ook wat conservatieve kunstverzamelaar, die in zijn voorkeuren representatief mag worden genoemd voor het milieu van Amsterdamse kunstminnaars in de eerste helft van de negentiende eeuw.

Over zijn levensloop is door het ontbreken van egodocumenten weinig bekend. ‘Fodor handelde in steenkool, hij verzamelde kunst en hij zweeg’, aldus de bondige samenvatting van Frouke Wieringa. Toch zijn de auteurs er in geslaagd het nodige over Fodors leven boven water te halen. Als zoon van de musicus Antoine Fodor en kleinkind van de niet onverdienstelijke tekenaar Jan Tersteeg speelde kunst al vroeg een rol in Fodors leven. Zijn vader, die zichzelf als een ‘virtuoos om het lieve brood’ omschreef, bracht het tot dirigent en gelegenheidscomponist van Felix Meritis. Zoonlief zal dus al vroeg in contact zijn gekomen met moderne kunst en kunstverzamelaars. Later zette hij deze contacten voort door zelf lid te worden van Felix Meritis, gevolgd door lidmaatschappen van de Koninklijke Academie van beeldende kunsten en de kunstenaarskrans Arte et Amicitia. Sinds 1850 was hij bovendien mede-organisator van de jaarlijkse tentoonstellingen van levende meesters. Samen met zijn collega's besprak hij uitvoerig het technische vakmanschap van de ingezonden kunstwerken. De kwaliteit bepaalde namelijk de plaats waar het schilderij kwam te hangen: de beste stukken het meest in zicht, de minste stukken hoog tegen de wand.

Kunst was dus niet weg te denken uit zijn leven. Het was echter de door zijn vader opgezette steenkolenhandel die Fodor de mogelijkheden bood ook zelf kunst te gaan verzamelen. In 1833 nam hij de zaak van zijn vader over en werd binnen de kortste tijd puissant rijk. Fodor bleek een handige zakenman, met oog voor nieuwe investeringsmogelijkheden. Tijdgenoten prezen hem als ‘een groot man, die rijk geworden is door kool te verkopen’, maar mompelden tegelijkertijd iets over vriendschappelijke banden met belastinginspecteurs, bij wie hij regelmatig dineert, en ‘wier verjaardag hij nooit vergeet’. Ondertussen bouwde Fodor gestaag aan zijn kunstverzameling, die bij zijn dood in 1660 uit 161 schilderijen, 877 tekeningen en 302 prenten zou bestaan. Daarbij schrok hij niet terug voor de uitgave van grote sommen geld. Alleen al voor de ‘Christus Consolator’, het ‘puikjuweel’ van Ary Scheffer, legde hij 60.000 francs neer.

Naar buiten toe presenteerde Fodor zich graag als ‘vorstelijke beschermer’ die met ‘Hollandsch goud’ een monument voor de vaderlandse kunst had opgericht. Zijn verzameling, zo beklemtoont Ellinoor Bergvelt in haar bijdrage, illustreerde hoe latere, binnen- en buitenlandse kunstenaars zich hadden laten inspireren door de Nederlandse kunst uit de zeventiende eeuw. De verzamelaar Fodor werd dus, naast puur esthetische motieven, vooral gedreven door vaderlands gevoel.

Levende meesters slaagt er uitstekend in een wat in de vergetelheid geraakte kunstverzameling tot leven te wekken. Voor de criticus blijft er natuurlijk altijd wel wat te klagen over. Zo is de

biografische schets ondanks alle speurzin die er uit spreekt wat vlak van toon. En de bijdrage van Ellinoor Bergvelt over verzamelen in het negentiende-eeuwse Amsterdam blinkt niet altijd uit door een heldere redeneertrant. Soms wordt de lezer daardoor op het verkeerde been gezet, zoals op bladzijde 36, waar mijns inziens een schijntegenstelling tussen nationaal gevoel en lokaal patriottisme wordt gecreerd. Maar daar staat tegenover dat de auteur in nog geen 15 bladzijden tal van interessante kwesties aanroert en het verzamelen en tentoonstellen van kunst in een bredere context weet te plaatsen. Het eindoordeel kan dus niet anders dan positief zijn. *Levende meesters* is een prachtig lees- en plaatjesboek dat onze kennis over negentiende-eeuwse verzamelaars, het Amsterdamse kunstmilieu en de persoon van Carel Joseph Fodor aanzienlijk vergroot. Het boek is zo een passend eerbetoon aan de in mei 1995 overleden Dedalo Carasso, die zelf zo mooi over de schilderkunst en de negentiende eeuw kon schrijven.

Paul Knevel

J. Haafner, *De werken van Jacob Haafner*, II, J.A. de Moor, P.G.E.I.J. van der Velde, ed. (Werken uitgegeven door de Linschotervereeniging XCIV; Zutphen: Walburg pers, 1995, 376 blz., ISBN 90 6011 943 6).

Dit boek is het tweede deel van een heruitgave van het werk van Jacob Haafner en bevat de werken ‘Reize te voet door het eiland Ceilon’ (1810) en ‘Reize naar Bengalen en terugreize naar Europa’ (1822), samengesteld door de oudste zoon van Haafner. In de inleiding wordt ingegaan op de reacties op het werk van Haafner, die een fervent tegenstander was van het kolonialisme. In de eerste helft van de negentiende eeuw werd zijn werk zeer gewaardeerd, daarna raakte het meer op de achtergrond.

Het eerste verhaal speelt in 1783. Haafner was toen 29 jaar oud en het jaar daarvoor met zijn vriendin in Ceylon aangekomen. Reislustig als hij was, vatte hij het plan op om van Jaffnapatnam, gelegen in het noorden van Ceylon, door het binnenland naar Colombo te reizen. Met enkele Europese reisgenoten en met een aantal inlanders ving hij de reis aan. Haafner geeft een levendige beschrijving van de belevenissen van de groep en doet uitvoerig verslag van het landschap, de dorpen en de mensen die zij onderweg ontmoetten. Hij schrijft met veel sympathie over de plaatselijke bevolking, die Haafner en zijn reisgenoten meestal gastvrij ontvingen. Hij is lyrisch over de natuur van het oerwoud en vertelt in geuren en kleuren welke avonturen hij onderweg beleefde. Regelmatig ontsnapten zij ternauwernood aan wilde dieren als slangen en tijgers. Het lijkt een wonder dat de groep Colombo levend bereikte. De terugreis verliep minder voorspoedig: Haafners reisgenoot kwam om, hij zelf had het geluk een groep Singalezen tegen te komen waarmee hij kon meereizen naar zijn woonplaats.

Na terugkeer werd Haafner door zijn vriendin verlaten, waarop hij besloot Ceylon te verlaten. Het tweede verhaal, voorzien van de inleiding die de zoon van Haafner bij de uitgave uit 1822 schreef, gaat over zijn belevenissen op de reis naar en door de Bengalen. Hij geeft veel informatie over het land, de steden, de cultuur en de

godsdienst en vertelt bovendien openhartig over zijn liefdesverdriet. Daarnaast laat Haafner zich zeer kritisch uit over met name het Engelse koloniale bewind.

Het boek is goed verzorgd en voorzien van enkele afbeeldingen. Naast de noten van de auteur, is het boek door De Moor en Van der Velde voorzien van een verklarende woordenlijst, een beknopt notenapparaat en een literatuurlijst. Na dit deel zal nog een deel worden uitgegeven, waarin onder meer de beschrijving van de terugreis naar Europa is opgenomen. Aangezien Haafner een vlotte pen had en het achttiende/negentiende-eeuwse taalgebruik goed is te

volgen, zal de belangstelling voor zijn werk door deze heruitgave waarschijnlijk weer toenemen.

Simone Wijna

Y.M.I. Greuter-Vreeburg, ed., *Deliberatiën van den Raad van State over het Burgerlijk Wetboek (1816), 6 juli 1818-31 augustus 1818* (Werken der Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht XXIV, Bronnen van de Nederlandse codificatie sinds 1798 VIII; Arnhem: Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandse recht, 1996, xxiv + 160 blz., *f*37,50, ISBN 90 800512 3 3).

Het proces van rechtscodificatie in Nederland is een boeiend fenomeen. Het heeft politieke, intellectuele en culturele aspecten. Gesystematiseerd recht in wetboeken neergelegd, geldend voor alle burgers betekende meer rechtsgelijkheid en rechtseenheid ten opzichte van de voorgaande tijd waarin het recht slechts lokaal of regionaal gold. De codificators dienden allerlei juridisch-dogmatische beslissingen te nemen om een rationele systematiek te bereiken. Wat moest, bij voorbeeld, met het subsidiair geldende Romeinse recht gebeuren? Zou men het Groningse beklemrecht handhaven?

Over de directe totstandkoming van het Burgerlijk Wetboek (BW) van 1838 hebben tijdgenoten al bronnenuitgaven verzorgd (J.C. Voorduin, e.a.). Dat er vóór het ontwerp-1820 al veel voorbereidend codificatiewerk was verzet, bleef niet geheel onopgemerkt, maar van systematische bestudering van de archivalia der opeenvolgende codificatiecommissies sinds 1798 is geen sprake geweest. Mr. Henri Aa had zich voorgenomen er een proefschrift aan te wijden (bij prof. mr. L. J. van Apeldoorn te Amsterdam), maar zijn vroegtijdige dood in 1962 heeft dat voornemen verijdeld. Sindsdien is op zijn voorwerk voortgebouwd in een wetenschappelijk 'project' onder leiding van prof. mr. J. Th. de Smidt. De resultaten zijn neergelegd in enkele proefschriften en in een serie 'Bronnen van de Nederlandse codificatie sinds 1798' (BNC) waarvan het hier aangekondigde deel het achtste is.

De directe aanleiding tot het overleg in de Raad van State was de samenvoeging van het bevrijde Nederland met 'België', waar de Code civil (of Code Napoléon) geldend recht was. In Nederland had de Koning last gegeven een oorspronkelijk Nederlands wetboek te ontwerpen ter vervanging van diezelfde, pas sinds de inlijving geldende, Code (zie *BMGN*, CV (1989) 650). Het resultaat was een ontwerp-wetboek dat in 1816 aan een groep Zuidnederlandse juristen was voorgelegd. Zij waren over dat ontwerp, vervaardigd door prof. Kemper en de mrs. Reuvens en Bijleveld, niet erg te spreken. De vorst zette echter door en het zogenaamde ontwerp-Kemper voor een nieuw BW werd in de Raad van State besproken, dat wil zeggen: men delibereerde niet artikelsgewijs maar naar aanleiding van 'vraagpunten', 57 in totaal. De persoonlijke aantekeningen die Minister van Justitie, C.F. van Maanen er van hield, zijn de basis voor de editie van deze importante beraadslagingen welke ertoe leidden dat Kemper het ontwerp- 1816 omwerkte tot een nieuw concept-wetboek dat in 1820 aan de Staten-Generaal werd aangeboden.

Het is boeiende lectuur. Al direct komt een constitutionele complicatie naar voren. De 'Belg' Raoux stelde hardop de vraag waarom de Koning eigenmachtig had beslist dat niet de Code civil zou blijven gelden, zonder op dát prealabele punt eerst de Raad van State te horen! Aan de orde kwamen voorts vraagpunten zoals de meerderjarigheidsgrens, toelating van de echtscheiding (en onder welke condities), handhaving van de weeskamers, de verhouding tussen kerk en staat, enzovoort. De tekst is zorgvuldig uitgegeven, geannoteerd en van indices voorzien.

Maar wat is er nu nieuw aan? Sinds de mede door mij verzorgde uitgaven in de serie BNC en mijn dissertatie wordt de uitwendige geschiedenis van de codificatiepogingen dapper herhaald. Dat is tot daar aan toe. Zonder vermelding van voorgangers behoort dat echter niet te gebeuren. Op diverse der vraagpunten uit deze *Deliberatiën* ben ik in mijn proefschrift uitvoerig ingegaan (245-252). Mevrouw Vreeburg verwijst daar niet naar. Zij onthoudt aldus de gebruiker relevante informatie. Dat is incorrect en onbillijk. Ook in de wetenschapsbeoefening behoort te gelden *suum cuique tribuere*.

A.H. Huussen jr.

J.P. Heinrich, *Particuliere reclassering en overheid in Nederland sinds 1823* (Dissertatie Groningen 1996; Arnhem: Gouda Quint, [1996], 381 blz., *f* 75,-, ISBN 90 387 0430 5).

Wat betreft de geschiedenis van de reclassering vertoont Nederland internationaal gezien een afwijkend beeld. De staat strafte wetsovertreders, maar particulieren zorgden voor hulp en steun. In het boek van Heinrich wordt de historie hiervan behandeld, de verhouding tussen overheid en reclassering.

Het grootste deel van de negentiende eeuw had de overheid slechts te maken met het 'Genootschap', dat met celbezoek en onderwijs gevangenen tot betere mensen wilde maken en exgevangenen wilde steunen. De overheid wenste en kon toen de reclassering nog niet haar wil opleggen. De reclassering werd pas vanaf 1905 gesubsidieerd. Dit ging grote gevolgen krijgen voor de onderlinge verhouding, want wie betaalt wil zeggenschap krijgen.

Van het boek is ongeveer vier vijfde deel gewijd aan de tweede helft van de onderzochte 170 jaar, de twintigste eeuw. We zien daarin een enigszins abrupte professionalisering optreden - in de jaren vijftig en zestig - en een geleidelijke centralisering en stroomlijning van de organisatie en veranderingen in het takenpakket. Wat dit laatste betreft, de reclassering ging na de Eerste Wereldoorlog op grote schaal de rechter voorlichten, en de afgelopen tien jaar is zij uitvoerder van taakstraffen geworden. Wat ondanks alle beweging niet veranderde is het particuliere karakter van de reclassering. Het aardige van Heinrichs studie is dat hij laat zien dat dit particulier blijven mogelijk is geweest op grond van wisselende rechtvaardigingen. In de negentiende eeuw kon de reclassering particulier blijven vanwege het eigen initiatief en vooral ook de eigen financiering. Daarna leverde de levensbeschouwing van de diverse verzuilde reclasseringsverenigingen de rechtvaardigingsgrond. Vanaf de jaren zestig werd deze grond aangetast door secularisering en ontzuiling, maar kon zelfstandigheid verdedigd worden met het nieuwe professionele karakter. In de jaren tachtig en negentig gingen de begrippen deregulering en 'sturen op afstand' die rol overnemen.

De nu definitief beslechte ideologische twisten over doelstelling en loyaliteit van de reclassering, die vooral in de jaren zeventig hoog opliepen, hebben vele meters aan de reclasseringsarchieven toegevoegd. In de jaren tachtig is door het departement van justitie met het bezuinigingsmes in de hand nogal hardhandig orde op zaken gesteld. In de huidige tijd is de reclassering haar drang tot wereldverbetering kwijt

en concentreert zij zich op individuele hulp en dienstverlening aan justitie. Justitie is op haar beurt meer oog gaan krijgen voor speciale preventie, in het bijzonder door middel van niet-vrijheidsbenemende taakstraffen. De reclassering zorgt voor de uitvoering daarvan. Aldus heeft het verhaal dat Heinrich ons vertelt een goed einde gekregen, want in de onderlinge relatie is weer een zekere harmonie teruggekomen.

Met dit boek is een grondige en verantwoorde bijdrage geleverd aan de recente strafrechts-

geschiedenis. Wel blijft de indruk achter dat de gekozen probleemstelling voor wat betreft de periode voor de Tweede Wereldoorlog voor een nauw keurslijf heeft gezorgd. Doordat de auteur - wellicht om goede redenen - koos voor een beperkte invalshoek, is aanzienlijke ruimte overgebleven voor een geschiedschrijving van andere aspecten van de Nederlandse reclassering. De gekozen optiek brengt bijvoorbeeld met zich mee dat er niet veel gezegd kon worden over de negentiende-eeuwse geschiedenis van deze instelling, de overheid bemoeide zich immers toen niet intens met het Genootschap. Evenmin biedt het boek inzicht in verandering van het alledaagse reclasseringswerk, iets dat ongetwijfeld te destilleren is uit het gebruikte - en logischerwijs niet gebruikte - materiaal. Wat deden de reclasseerders al die tijd nu eigenlijk met hun klanten? Wat schreven ze in hun voorlichtingsrapporten? Wat trokken de rechters zich daar van aan? Welke beelden hadden reclasseerders en reclassenten van elkaar?

Een consequentie van de probleemstelling is dat de geschiedschrijving in dit boek tot halverwege de twintigste eeuw zich grotendeels beperkt tot bureaucratische problemen die weinig tot de verbeelding spreken. Maar zodra de reclassering vanaf de jaren zestig in een bijna verscheurende identiteitscrisis komt, wordt het verhaal spannend. Binnen de reclassering gaat men justitie als de grote tegenstander zien. Het wordt ideologisch moeilijk aan deze vijand nog de diensten te verlenen waarvoor men wel betaald wordt. Door de goede beschrijving van deze episode krijgt het boek in de laatste hoofdstukken een zeker dramatisch gehalte. Waardevol is het verslag dat Heinrich geeft van de koele en berekenende wijze waarop de departementsambtenaren de ongrijpbare organisatie hun wil wisten op te leggen.

S. van Ruller

A. de Lange, *J.H. Gunning jr. (1829-1905). Een leven in zelfverloochening*, I, *1829-1861* (Kampen: J.H. Kok, 1995, 333 blz., *f*49,50, ISBN 90 242 7758 2).

Negentiende-eeuws Nederland zat stampvol theologen. Onder hen veel opvallende persoonlijkheden. J.H. Gunning jr. (1829-1905) was niet een van de minsten van hen. Niet zo zeer vanwege zijn loopbaan, want die was keurig en voorspelbaar: predikant, productief auteur, hoogleraar. Hooguit kan gezegd worden, dat Gunnings professoraat niet geheel is geworden wat ervan verwacht werd. Hij verruilde in 1890 zijn functie als kerkelijk hoogleraar te Amsterdam voor die te Leiden, maar raakte daar steeds meer geïsoleerd. Zijn synthese tussen de moderne wetenschap en het geloof der gemeente kreeg hij niet echt van de grond. Met de orthodoxie was reeds eerder verwijdering ontstaan. Abraham Kuyper heeft Gunning in 1885 volledig afgeschreven in een partijdig en malicieus maar desondanks misschien niet geheel onjuist schotschrift (een artikel in *De Standaard*) onder de titel ‘De Heelen en de Halven’. Gunning, aldus Kuyper, nam genoegen met een halve waarheid omdat hij eigenlijk de wereld helemaal liefhad.

Gunning behoorde tot de ethische richting, die eind negentiende eeuw/begin twintigste eeuw even rijk was aan aanhang als aan vaagheid, variëteit en

individualisme. En bovenal vuurbang voor organisatie en kerkelijke machtspolitiek: pas in 1923 erkenden de ethischen het modaliteitenkarakter van de Hervormde Kerk door zichzelf te organiseren. Van dat gezelschap was Gunning eind negentiende eeuw een invloedrijk vertegenwoordiger, niet onbegrijpelijk gezien zijn denkwijze en mentaliteit. Gunning geloofde in een synthese tussen de moderne wetenschap en het geloof.

De ethische theologie geniet sinds enkele decennia een herontdekking (en wel vooral onder Kuypers kerkelijke nazaten). Echt helemaal weg is de belangstelling voor Gunning trouwens niet geweest. Zijn omvangrijke *Leven en werken* en een paar andere biografieën bewijzen dat.

Die geven ook aan, dat met name Gunnings persoonlijkheid boeide, en de problematiek waarmee hij worstelde.

A. de Lange publiceerde in 1987 een dissertatie over de ontwikkeling van het theologiebegrip van Gunning. Nu legt hij een biografie op tafel. Een eerste deel beschrijft slechts de eerste 32 van Gunnings levensjaren: familie-achtergrond, studie, predikantsjaren te Blauwkapel en Hilversum. De aanpak wijst op een haast negentiende-eeuwse rust en degelijkheid. Deze biografie gaat tot in details. Het gaat bijvoorbeeld precies in op de voorgaande generaties Gunningen, die in tegenstelling tot de beweringen van de hoofdpersoon, geen aristocratische Engelse achtergronden hadden maar een eenvoudige Duitse Hollandgängergeschiedenis. Het schetst vader Gunning, zoon van een soort een oorlogswinstmaker uit de Franse tijd, die een deftig dominee was en desondanks, heel negentiende-eeuws, als oude man afhankelijk werd van liefhebbende kinderen. Gunning had ook veel meer flitsende broers, die coryfeeën van de moderne natuurwetenschap waren.

En dan natuurlijk de hoofdpersoon J.H. Gunning zelf, een jongeman die zichzelf in de weg zat. Ambitieus en ijdel, belangstellend en rijk begaafd, goed bedoelend maar sociaal tamelijk onhandig. Hij kon maar moeilijk een beroep krijgen (maar hoe uitzonderlijk was dat in die tijd?) en in Blauwkapel preekte hij voor zijn gevoel over de hoofden van zijn gemeenteleden tot schaarse bezoekende academiegenoten uit het nabije Utrecht. In Hilversum kreeg hij meer gehoor. Weerwoord ook, bijvoorbeeld van de gereformeerd-bevindelijken, zoals van de spreekwoordelijke eenvoudige ouderling (Kuijper geheten in dit geval: *nomen sit omen*, al was het geen familie). Hilversum, waar zowel arme alcoholisten als rijke maar geëxalteerde dames zijn aandacht vroegen en kregen.

De Lange beschrijft Gunnings leven dus gedegen, precies, met de context; in de breedte en in de diepte. Plus natuurlijk Gunnings publicaties, een stroom die eigenlijk vanaf diens studententijd rijk vloeide. Die schrijfdrang had weliswaar hele wereldse achtergronden (bestrijding van verveling en geldgebrek), maar een analyse ervan blijft desondanks inzichtgevend.

Van Langes (onderhoudende) vertelling is niet zonder redenen breedvoerig. De veel gelezen Gunning-biografie door De Vrijer uit 1946 heet *Gunning Tragicus*. De Lange meent de ware achtergronden van die tragiek aan te kunnen aangeven. De negentiende-eeuwer Gunning was sterk beïnvloed door het moderne denken; maar noch het moderne mensbeeld noch het orthodoxe openbaringsgeloof kon hij aanvaarden. Geen van beide benaderingen tot verstaan en onderwerpen van de werkelijkheid kon hij volgen. Zelfverloochening ging daarentegen Gunnings theologie typeren. De moderne mens moet in plaats van heersen kiezen voor dienen, zijn zelfbeschikking opgeven en leren genade te aanvaarden. Gunning koos dus in wezen positie in het midden en maakte een deugd van wat anderen halfzachtig vonden. Hij heeft die zelfverloochening niet alleen verkondigd, maar ook geleefd.

In veel biografieën verhouden denken en leven, idee en handelen, theologie en karakter, hoe intiem ook verbonden, zich tot elkaar als heer en knecht. De Lange lijkt een omgekeerde volgorde te aanvaarden. In Gunnings leven was de zelfverloochening een moeilijk onderdrukt streven van zelfbewustzijn, christelijke sublimatie van ondeugden als ijdelheid, egoïsme, verlangen naar (vrouwelijke) aandacht en leidersambities. De zelfverloochening was in feite bij tijden een pose, waarmee Gunning zichzelf nog net in de hand hield.

De lezer schuurt dus dicht tegen de huid van de persoonlijkheid van het object. De mens Gunning blijft ook na die kennismaking irriteren en fascineren. Was zijn theologie echter iets meer dan zijn persoonlijkheid? De Lange wijst verbondenheid met de cultuur van die tijd aan. Zal in het tweede deel van de biografie de interne relatie tussen persoonlijkheid en cultuur, wanneer Gunnings denken en optreden volgroeid zal zijn, geloofwaardig blijken?

G.J. Schutte

E.P. Tibbe, *R.N. Roland Holst. Arbeid en schoonheid vereend. Opvattingen over Gemeenschapskunst* (Dissertatie Vrije Universiteit 1994, Nijmeegse kunsthistorische studies II; Amsterdam: Architectura & Naturapers, 1994, 473 blz., *f*95,-, ISBN 90 71570 39 8).

Richard Roland Holst (1868-1938), afkomstig uit een Amsterdamse bankiersfamilie, begon zijn loopbaan als landschapschilder. Onder invloed van de idee van de 'gemeenschapskunst', die in Nederland vanaf 1892 opgang maakte, concentreerde hij zich op de 'monumentale' wanddecoratie. In 1897 werd hij lid van de SDAP. Van het socialisme verwachtte hij een samenleving waarin de tegenstelling tussen burger en kunstenaar zou zijn opgeheven; de kunstenaar zou zich met vreugde kunnen onderwerpen aan de wil van de gemeenschap, en deze zou het beste emplooi weten te vinden voor zijn artistieke gaven. Inderdaad vervulde hij enkele belangrijke opdrachten met een socialistische strekking, zoals de wandversieringen in het Amsterdamse kantoor van de Diamantwerkersbond, maar hij nam ook andersoortige taken op zich, van theateraffiches tot glas-in-lood-ramen voor verschillende overheidsgebouwen en zelfs voor de Utrechtse Domkerk. Officiële erkenning volgde in 1918 met zijn benoeming tot hoogleraar aan de kunstacademie in Amsterdam; van 1925 tot 1933 was hij er directeur. Zijn laatste grote werk was de decoratie van het (nu afgebroken) gebouw van de Hoge Raad in Den Haag.

In het woord vooraf bij haar omvangrijke Amsterdamse proefschrift vertelt Lieske Tibbe hoe zij Roland Holst eerst zag als model van een socialistisch geëngageerd kunstenaar, hem vervolgens naar Duitse neo-marxistische trant veroordeelde als een slechts in schijn progressieve bourgeois, en tenslotte besloot hem als voorbeeld te nemen van de contradicties waarmee de socialistische kunstopvatting in Nederland vanaf het begin te maken had. Roland Holst heeft tamelijk veel geschreven, zodat het nauwkeurig valt na te gaan hoe hij zich de positie van de kunstenaar onder het socialisme voorstelde. Tibbe besteedt uitvoerig aandacht aan de herkomst van zijn denkbeelden en de wijze waarop hij zijn plannen en doelstellingen rechtvaardigde. Het boek is, zegt zij uitdrukkelijk, niet bedoeld als biografie. Over het particuliere leven van Roland Holst en zijn huwelijk met de dichteres Henriëtte Roland Holst-van der Schalk bestaan allerlei geruchten, die zij bevestigen noch ontkennen wil. Een afkeer van psychologische duidingen verleidt haar zelfs tot de uitspraak dat in het leven van Holst 'grote dramatische spanningen' ontbraken. Toch komen alle aspecten van de loopbaan van Holst tot in detail aan de orde. De brieven die Tibbe overvloedig citeert geven een duidelijke indruk van zijn persoonlijkheid. Het biografische materiaal wordt echter gepresenteerd in omgekeerde volgorde, afdalend van de theorie naar de praktijk, zodat de jeugdjaren en het vroege werk eerst vanaf bladzijde 289 aan de orde komen. Er is daardoor nogal wat herhaling, en het is niet altijd gemakkelijk te zien wat men waar kan vinden.

Het denkbeeld van de 'gemeenschapskunst' berustte op de veronderstelling dat de beeldende kunst in de pre-moderne culturen, van de oude Egyptenaren tot de Middeleeuwen, een harmonieuze uitdrukking was van de hoogste idealen van de samenleving. Sedert de introductie van de vrije markt in de Renaissance was de kunstenaar gedwongen zich te richten op vertolking en verheerlijking van individuele gevoelens. Hieruit volgde een chaotisch subjectivisme, dat in de romantische kunst

van de negentiende eeuw een dieptepunt bereikte. Er kon maar één uitweg zijn: een terugkeer naar een kunst op vaste, algemeen gedeelde grondslagen, en daarmee een herstel van het kunstenaarschap als een bovenpersoonlijke taak. In de twintigste eeuw zou de maatschappij opnieuw een dergelijk evenwicht van idee en inspiratie bereiken. Dit ideaal was niet noodzakelijk verbonden met het socialisme. In Nederland werd het ook aangehangen door een katholiek als Antoon Derkinderen en in afgezwakte vorm door een liberaal als Jan Veth. Evenmin schreef het een bepaalde stijl voor. Roland Holst moest zich na 1920 verdedigen tegen Theo van Doesburg, die er, net als Mondriaan, een volkomen abstracte vormgeving uit afleidde.

Ook bij Holst zelf was het geen samenhangende doctrine. Zijn opvattingen over kunst en maatschappij ontleende hij aan William Morris en in nog sterkere mate aan John Ruskin. De historisch onhoudbare voorstelling van een radicale breuk in de Renaissance gaat in hoofdzaak op diens ideeën terug. Voor Holsts stilistische ontwikkeling zijn, naar Tibbe veronderstelt, de artikelen van Albert Aurier over Gauguin en Van Gogh beslissend geweest. Hier werden voor het eerst twee van zijn vaste principes verwoord: de schilderkunst als een bewerking van het platte vlak en als een weergave van suggestieve symbolische 'beelden'. Het is overigens de vraag of voorbeelden uit de praktijk, bijvoorbeeld van Derkinderen of Puvis de Chavannes, niet even belangrijk zijn geweest. Tibbe vindt zelfs overeenkomsten tussen bepaalde uitspraken van Aurier en de gedachten van Huizinga over het historische 'beeld' in zijn oratie van 1905. Dit bewijst eerder hoe moeilijk het is om dergelijke opvattingen tot één enkele bron te herleiden.

In politiek opzicht sloot Roland Holst zich aan bij de variant van het marxisme die omstreeks de eeuwwisseling in de SDAP overheerste. Het werk voor de partij gaf hij na enkele jaren echter weer op. Het is waarschijnlijk dat hij zich nog het beste thuis voelde bij het Engelse Fabian-socialisme. Ook zijn vriendschap met Henri Polak wijst in die richting. De overgang naar het communisme heeft hij, anders dan zijn echtgenote en een oude vriend als Herman Gorter, nooit gemaakt. In de jaren 1920 raakte hij onder de indruk van Spengler. Zijn aanvankelijke optimisme sloeg toen om in een verbitterde afweer tegen de verwildering en beginselloosheid die hij om zich heen meende te zien. Terwijl hij zich eerst als vertolker van een geest van vernieuwing had beschouwd, eindigde hij zijn loopbaan met het gevoel dwars tegen de eigen tijd in te gaan. Het contact met Huizinga heeft hem zeker in deze overtuiging gesterkt.

Met deze dissertatie heeft Lieske Tibbe een wat al te breedvoerig en niet altijd fraai geformuleerd, maar bijzonder nuttig werk geschreven, dat veel inzicht biedt in de ideeën van de generatie kunstenaars die in het Nederlandse *fin-de-siècle* opgroeide. Het boek is verzorgd uitgegeven, al is het jammer dat een enkele illustratie is verwisseld en dat de bijschriften niet direct bij de afbeeldingen zijn geplaatst. Een conclusie had niet mogen ontbreken. Op de vraag die aan het begin stond van het onderzoek krijgt de lezer geen eenduidig antwoord. Tibbe constateert dat Roland Holst zeer beslist de wandschilderkunst prefereerde boven de kunstnijverheid, die even goed paste in de ideologie van de 'gemeenschapskunst'. Kan dit zijn omdat de wandschilderkunst altijd een veel nauwere relatie onderhoudt tot de macht? De maatschappelijke dienstbaarheid vond in deze leer gewoonlijk compensatie in de voorstelling van een priesterschap, dat de kunstenaar opnieuw boven de menigte uittilde. Ook in zijn persoonlijke optreden was Roland Holst niet vrij van autoritaire trekken. Was hij, zoals dikwijls is gezegd, in wezen een conservatieve aristocraat, die in het socialisme een tijdlang een middel zag om de moderne massasamenleving in ordelijke banen te leiden? Zijn kunst, die een variant bleef van de 'art nouveau', deed weinig om het publiek te behagen. Populair was zij nooit, en de kans op een nieuwe waardering is klein. Toch hebben de producten van de 'gemeenschapskunst' gedurende enkele decennia in de openbare gebouwen het officiële gezicht van Nederland bepaald. Zonder deze esthetische ondersteuning, of zij achteraf als conservatief moet worden uitgelegd of niet, zou het Nederlandse socialisme veel armer zijn geweest.

W.E. Krul

R. Bhagwanbali, *Contracten voor Suriname. Arbeidsmigratie vanuit Brits-Indië onder het indentured-labourstelsel 1873-1916* (Dissertatie Nijmegen 1996; Den Haag: Amrit, 1996, 263 blz., ISBN 90 74897 12 6).

Hoe is het mogelijk, dat grote groepen Aziaten uit vrije wil naar het Caribische gebied wilden komen om daar het onmenselijke plantagewerk te verrichten, waarvan de slaven na hun vrijlating eindelijk verlost waren? Deze vraag heeft tot nu toe het internationale onderzoek naar de geschiedenis van de Aziatische contractarbeid overheerst en daarbij is een tweedeling der geesten ontstaan. Een groep onderzoekers houdt vol, dat het ronselen, het vervoer, de tewerkstelling en de plantagearbeid op essentiële punten gelijk waren aan wat de Afrikanen hadden moeten doorstaan, wanneer zij als slaaf naar de Nieuwe Wereld werden gebracht. Anderen wijzen er daarentegen op, dat de contractmigratie op essentiële punten afweek van slavenhandel en slavernij.

Kan de 'casus' Suriname nieuw licht op dit probleem werpen? De auteur van de hier besproken dissertatie probeert op deze vraag een antwoord te vinden door zich te concentreren op twee stadia uit het migrantenleven van de ruim 33.000 Indiërs, die tussen 1873 en 1916 naar Suriname zijn gekomen: de werving en de verscheping.

De conclusies, die Bhagwanbali presenteert zijn weliswaar voorzichtig en soms tentatief, maar onderschrijven in grote lijnen de 'voluntaristische' interpretatie van de contractmigratie. Zo constateert de auteur dat de meeste contractanten zich wel degelijk bewust voor werk overzee lieten werven en bewust voor Suriname kozen, omdat de contractvoorwaarden voor die kolonie wat gunstiger waren dan voor de meeste andere bestemmingen. Voorts lijkt de auteur redelijk tevreden te zijn over de wijze, waarop het wervingssysteem functioneerde. Natuurlijk was er in de lange keten, die liep van emigratie-agent, tot sub-agenten, *arkatia's* en hulp*arkatia's* wel een zwakke schakel, maar de auteur is overtuigd, dat de Britse koloniale overheid in India er veel aan gelegen was om misstanden in de werving uit te bannen. Trouwens, *intending migrants*, die onder valse voorwendselen waren geronseld, kostten veel geld, omdat ze op kosten van de wervers weer teruggestuurd werden. Het systeem corrigeerde zo zichzelf. Tot slot lijkt ook het transport van de migranten de goedkeuring van de auteur te kunnen wegdragen. In vergelijking met de sterfte aan boord van schepen met Europese migranten voor Noord-Amerika was het sterftepercentage onder de Indiase passagiers op weg naar Suriname relatief laag.

Deze conclusies doen vermoeden, dat we hier te maken hebben met een proefschrift dat is gebaseerd op de analyse van veel kwantitatieve bronnen. Niets is echter minder waar. De auteur heeft weliswaar veel kwantitatief materiaal onder ogen gehad, maar de presentatie daarvan is gebrekkig en zelfs soms zinloos. Voorts lijkt de auteur zijn best te doen om ten aanzien van een aantal belangrijke vragen betreffende de werving en het vervoer het antwoord schuldig te blijven. Hij constateert slechts dat er een aantal elkaar tegensprekende interpretaties bestaan en trekt zich vervolgens geruisloos terug. Een derde onvergeeflijk manco betreft het literatuuronderzoek. Uit de literatuuropgave blijkt, dat vrijwel alle studies over de contractmigratie ontbreken, die de afgelopen tien jaar zijn gepubliceerd.

Overigens is dit laatstgenoemde defect nog het gemakkelijkst te verklaren. In het voorwoord wordt - heel versleuteld - verteld, dat de auteur vele jaren lang tevergeefs heeft geprobeerd met zijn manuscript in Leiden de doctorsgraad te verwerven en dat

hem dat ten lange leste in Nijmegen gelukt is. Intussen raakte de literatuurlijst verouderd.

Die veroudering komt aan het licht bij de bespreking van de sterfte aan boord van de 'koelieschepen'. Daaruit blijkt dat deze op de schepen naar Suriname steeds hoger was dan het gemiddelde. Waarom? De auteur zelf zegt vaag: '... door omstandigheden tijdens de overtocht,

die de autoriteiten niet in de hand hadden' (138). Daarmee wordt niets verklaard en de beloofde aanvullende informatie doet dat evenmin. De oplossing is echter, dat de periode, waarin de emigranten op het schip naar Suriname zaten, gemiddeld langer was dan die naar andere bestemmingen. Om deze factor uit te schakelen wordt de laatste jaren het sterftecijfer tijdens de scheepsreis uitgedrukt in promille per 30 dagen, zodat de duur van de zeereis geen verstorende factor meer kan vormen.

Waren misschien de werving en selectie van de contractarbeiders voor Suriname onzorgvuldiger dan voor de andere bestemmingen? Weer scheept de auteur ons af met nietszeggend cijfermateriaal. Zo worden op de pagina's 121-135 maar liefst 9 tabellen gepresenteerd met cijfers over ziekte, sterfte en desertie in het depot in Calcutta. Niet duidelijk is of de cijfers betrekking hebben op het Surinaamse depot of op het gemiddelde van alle depots. Wat is overigens de zin van de tabellen 6.5, 6.6 en 6.7, waaruit we onder meer leren dat er zich in 1904 drie zieken in 'het' (welk?) hoofddepot bevonden, die aan dysenterie leden? Deze gegevens zijn waardeloos. Zulke ziekte- en sterftecijfers krijgen pas betekenis als ze in promillages worden uitgedrukt en als de cijfers in het depot van Suriname vergeleken worden met die in de andere depots en eventueel met die betreffende de gehele bevolking van India gedurende dat jaar.

Tot slot nog een opmerking over de opvatting van de auteur, dat zijn proefschrift vooral veel problemen niet moet oplossen. Zo komt in het boek - terecht - de vraag aan de orde hoeveel emigranten India in de vorige eeuw heeft gehad en welk deel van hen als contractarbeider kan worden aangemerkt. In totaal zijn er tussen 1838-1919 1,16 miljoen Indiërs met een arbeidscontract vertrokken, terwijl het totale aantal emigranten gedurende die periode op 6 miljoen wordt geschat. 'Het verschil is vermoedelijk te verklaren uit het feit, dat er meerdere vormen van emigratie bestonden'. Waarom 'vermoedelijk' (78)?

Overigens blijkt het in elkaar timmeren van zo'n grabbelton met meningen van anderen soms minder onschuldig dan het lijkt. Zo somt de auteur in zijn inleiding de vele verklaringen op, die een aantal - veelal oudere - auteurs hebben gegeven voor de emigratiedrift van de Indiërs. Bhagwanbali beseft echter niet dat hij zelf verantwoordelijk wordt voor zulke verklaringen, als hij die tenminste zonder commentaar ovemeemt. Hij kopieert de opvatting dat het Britse koloniaal bestuur de scheepsbouw en de scheepvaart in India tegenwerkte en daarmee veel werkloosheid veroorzaakte. In de voorafgaande paragraaf wordt echter beweerd, dat 95% van de emigranten uit Noord-India afkomstig was, waar geen scheepswerf te bekennen viel.

Aan dit voorbeeld zijn nog vele toe te voegen. De auteur besteedt terecht aandacht aan de werving van vrouwelijke emigranten. De koloniale overheid had immers gedecreteerd, dat er op elke 100 mannen 40 vrouwen dienden te vertrekken. Het werven van vrouwen was echter moeilijk. Aanvankelijk - zo meent de schrijver - drukte de Brits-Indische regering een oogje dicht, maar na 1884 zou er strenger zijn toegezien op de naleving van deze regel. Waarom heeft de auteur de schommelingen in het - blijkbaar wisselende - percentage vrouwelijke emigranten naar Suriname dan niet berekend? Een tabel extra had er nog wel bij gekund.

Al deze voorbeelden tonen aan, dat dit boek eigenlijk nog niet af is. Het is jammer, dat de nuttige informatie van deze dissertatie geheel ten ondergaat in een zee van onnauwkeurigheden, fouten en gebrekkige samenvattingen van de literatuur. Het

Leidse adagium ‘beter niet gepromoveerd dan slecht gepromoveerd’ heeft zo zijn voordelen.

P.C. Emmer

R.S. Zwart, *'Gods wil in Nederland'. Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)* (Dissertatie Nijmegen 1996, Historische boekerij IV; Kampen: Kok, 1996, 325 blz., ISBN 90 242 7780 9).

Dit boek, een Nijmeegse dissertatie, neemt duidelijk stelling in een gecompliceerd debat: waar ligt de oorsprong van het CDA? Volgens de schrijver ervan hebben niet de electorale verliezen van de confessionele partijen rond 1970 (vooral van de KVP) tot het christen-democratisch samengaan geleid, maar de afbrokkeling van de gereformeerde en katholieke ideologieën in de loop van de jaren vijftig en zestig. Niet dus bij de machtsvraag is de verklaring te zoeken, maar bij de veranderingen in de wegwijzende functie en 'de bovenmenselijke status', zoals de schrijver het noemt, van respectievelijk het neocalvinisme en het neothomisme. Deze hadden blijkbaar tot dan toe iedere toenadering geblokkeerd. Rond 1960 echter trad het belang van de ideologische factor dermate ver op de achtergrond, dat het tot de vorming van het CDA kon komen. Om die fundamentele wijziging in zijn boek ook compositorisch tot uitdrukking te brengen, deelt de schrijver zijn tekst in tweeën in. In een eerste deel gaat hij ver terug in de negentiende eeuw en schetst hij in tweemaal twee hoofdstukken het ontstaan, de ontwikkeling en het verval van beide 'ismen' tot ongeveer 1967. In deel twee komt vervolgens de vorming van de nieuwe partij aan de orde.

Zwarts boek laat zich goed lezen. Het is vlot geschreven en niet te lang. De auteur kent de langzamerhand omvangrijke literatuur goed. Dit laatste mag wel extra benadrukt worden. In het kielzog van de verzuiling hebben zich aan protestantse en katholieke kant immers nogal op zichzelf staande historiografische onderzoekstradities gevormd, die zich tot nog toe van de ontzuiling bar weinig hebben aangetrokken. Zelden treft men een schrijver die zich de moeite getroost zich in het wel en wee van beìde kampen te verdiepen. Ook in andere opzichten valt er het nodige goede over deze dissertatie vast te stellen. Hoewel het grootste deel van het bronnenmateriaal gedrukt en dus van openbare aard is, heeft de schrijver toch ook de hand weten te leggen op enkele bijzonder intrigerende archiefbronnen, die zover ik kan zien tot nog toe niet of maar spaarzaam zijn gebruikt. Op die manier fleuren gegevens uit de persoonlijke archieven van ideologisch geprofileerde figuren als de KVP'ers Stokman en De Quay en de AR-leider Berghuis het verhaal hier en daar heel aardig op. Ook draagt het boek het nodige bij tot onze kennis van de veranderingen in de vorderende jaren vijftig en de eerste helft van de jaren zestig, die in toenemende mate in de aandacht van onderzoekers staan. Het verlies van zekerheden, de breed om zich heen grijpende discussies en de daarmee gepaard gaande 'mentale ontzuiling' uit die jaren worden in het boek ruim gedocumenteerd. *Deo volente* verdient *'Gods wil in Nederland'* daarom een ruim lezerspubliek.

Op pagina 227 introduceert de schrijver een onderscheid, waardoor zijn theorie veel van haar scherpte verliest: vóór 1967 (het jaar van de omvangrijke KVP-verkiezingsnederlaag) werd christen-democratische eenheid wenselijk gevonden vanwege het afnemend belang van de ideologische factor, nadien werd ze noodzakelijk geacht, zo heet het daar. Dit gold met name voor de KVP. Met deze 'nuancering' zal menigeen hartgrondig akkoord gaan. Maar zelfs dan blijft de twijfel stevig knagen. Ten principale geldt dat voor de opzet van het boek als zodanig. Het is in deze studie àl ideologie wat de klok slaat. Maar de vraag of het het verval van de katholieke

macht was, die tot de vorming van het CDA leidde, of de veranderingen in status en functie van de christelijke ideologieën, wordt alleen beantwoord door beide factoren tegen elkaar af te wegen. Zwarts studie is, anders gezegd, te eenzijdig verificerend van aard. Weliswaar levert dat veel nieuwe kennis op, maar de uitgangsvraag kan er niet mee beantwoord worden.

Ook terzake van allerlei deelkwesties opteert de schrijver, zijn intentie getrouw, voor een

visie die de ideologische factor het volle gewicht geeft en die bovendien weinig ruimte voor verschillen in tijd en maatschappelijke context laat. Zo is door andere auteurs op goede gronden betoogd, dat de KVP een stuk minder ideologisch *angehaucht* was dan haar vooroorlogse voorgangster. Zwart echter ziet slechts continuïteit (64 vlg.). Het bekende conflict tussen Kuyper en Lohman, waarin allerlei politieke en sociale kwesties meespeelden, wordt door hem tot een theologisch dispuut gereduceerd (114 vlg.). Vooral ook opvallend vond ik in dit opzicht de voorstelling van zaken, dat er terzake van ideologische functie en status eigenlijk geen of nauwelijks verschil zou hebben bestaan tussen de katholieke en gereformeerde werelden. Maar onder gereformeerden had Het Woord, en dus ook de ideologische woordenstroom, een heel wat hogere status dan onder katholieken, die er per traditie eerder toe neigden gezagsdragers te gehoorzamen. Hoe zwak steken Schaepmans ideologisch-programmatische probeersels af tegen *Ons Program*. Daarmee zal samenhangen - zo heb ik altijd begrepen - dat de internalisering van ideologische elementen onder de calvinistische aanhang aanzienlijk dieper reikte dan onder de katholieken. Dat er daarom ook een opvallend faseverschil bestaat in de ontideologisering hangt daar eveneens mee samen. Tot op de dag van vandaag zijn de gevolgen ervan in allerlei opzichten merkbaar.

Dit boek gaat helemaal over ideologieën, maar is erg kort over het concept 'ideologie' en zijn verhouding tot allerlei varianten van politieke en ideeën-geschiedenis. Zwarts eigen definitie van ideologie sluit de gedachtenwereld van de CHU uit. Het eerste deel van zijn boek gaat dan ook alleen over neothomisme en neocalvinisme. Misschien is dit een postmodernistisch trekje, want het conservatieve gedachtengoed van Lohman c.s. mist inderdaad het dwingend karakter van de beide confessionele Grote Vertellingen. Wel werpt het de vraag op, waarom dan in deel twee zo uitvoerig aandacht wordt geschonken aan de eindeloze discussies in protestantse kring over de verhouding van de twee protestantse partijen, alles onder het hoofd 'De vorming van het CDA'. Ik kan me niet onttrekken aan de indruk van een zekere incongruentie. Wanneer het verhaal van de protestants-christelijke verdeeldheid en eenheid een verhaal van ideologische aard is, hoort het in een studie als deze thuis, maar dan is de in deel één gehanteerde definitie en de uitsluiting van de CHU niet goed begrijpelijk. Is die definitie niet gewoon te eng?

Een eindoordeel over het boek is niet gemakkelijk. Enerzijds vind ik het een aardige en hier en daar zelfs gedurfde onderneming (té gedurfd voor een dissertatie, misschien). Anderzijds is het conceptueel, methodisch en historiografisch kader te weinig doordacht om de vèrgaande conclusie te kunnen schragen. De machtspolitieke verklaring voor het ontstaan van het CDA is er bepaald niet mee weerlegd.

P. Luykx

L. Custers, *Dáár was de bron. De Beweging van Tachtig in de ogen van Albert Verwey* (Dissertatie VU 1995; Maarssen: De Ploeg, 1995, 482 blz., *f*65,-, ISBN 90 6584 049 4).

De Beweging van Tachtig wordt tegenwoordig meestal gezien als een *avant-garde* waarin literatuur, beeldende kunst en politiek een gelijk aandeel hadden. Het boeiende van de beweging schuilt juist in deze veelzijdigheid. Sommige van de deelnemers zelf dachten er anders over. Albert Verwey bracht in de verschillende elementen een streng hiërarchische ordening aan. Hij had zijn leven gewijd aan de poëzie, en hij stelde het dikwijls voor alsof de vernieuwing van de poëzie het hoofddoel, misschien zelfs het enige doel van de beweging was geweest. Al het overige was daaraan ondergeschikt. In de loop der jaren probeerde hij de beweging steeds meer in dit licht te interpreteren, tot zij in zijn ogen allereerst een aankondiging en rechtvaardiging was geworden van zijn eigen literaire activiteiten.

Het begrip poëzie had voor hem echter een zeer brede betekenis. Verwey's aanspraak op de eeuwigheid waren zijn twee delen *Oorspronkelijk dichtwerk.* Deze worden nu nauwelijks meer gelezen. De aandacht heeft zich verplaatst naarde bezigheden die zijn lyriek ondersteunden en begeleidden: het redacteurschap, de kritieken, het professoraat, de briefwisseling. Dit heeft de eigenaardige consequentie dat zijn theorieën over de poëzie inmiddels intensiever zijn bestudeerd dan de gedichten zelf. Zijn visie op de verbeelding als scheppend beginsel kwam uitvoerig ter sprake in het belangrijke proefschrift van G.J. Johannes, *Geduchte verbeeldingskracht! Een onderzoek naar het literaire denken over de verbeelding, van Van Alphen tot Verwey* (Amsterdam, 1992). De dissertatie van Lucien Custers behandelt de manier waarop Verwey zijn eigen rol in de Beweging van Tachtig geleidelijk aan mythische proporties verleende. Tegenover zijn vroegere medestanders begon hij zichzelf meer en meer te definiëren als de enige die aan het oorspronkelijke uitgangspunt trouw was gebleven. Als argument gebruikte hij zijn zeer persoonlijke opvatting van het dichterschap, die hij in terugblik tot grondslag van de beweging uitriep.

Het leven van Verwey laat zich vrij gemakkelijk in een aantal afgebakende episoden verdelen: de Beweging van Tachtig, het *Tweemaandelijksch Tijdschrift*, de jaren als leider van zijn eigen *Beweging*, en tenslotte het Leidse professoraat. Custers heeft systematisch onderzocht hoe zijn denkbeelden zich in ieder van deze perioden op een aantal essentiële punten ontwikkelden. Het gaat om de kernbegrippen van zijn poëtica, om de doelstellingen en de historische betekenis van ‘Tachtig’, om Verwey's in hoofdzaak afwijzende visie op naturalisme en sensitivisme, en om zijn reacties op het zoeken naar wijsgerige en politieke zekerheden, dat zich na het midden van de jaren 1890 in de Nederlandse cultuur zo nadrukkelijk manifesteerde. Tot besluit geeft Custers een aantal hoofdstukken waarin hij de uitspraken van Verwey over zijn voornaamste mede-Tachtigers chronologisch rangschikt: Kloos, Van Deyssel, Van Eeden, Gorter. Ieder hoofdstuk begint opnieuw bij het begin, en maakt vervolgens dezelfde wandeling door de tijd. Dit is wel overzichtelijk, maar ook nogal schools en inventariserend; veel dingen worden meer dan eens gezegd, en de verschillende thema's worden te weinig geïntegreerd.

Verwey beschouwde de wisselende standpunten die hij door de jaren heen innam niet als verandering van inzicht, maar als vervolmaking en voltooiing van een samenhangend wereldbeeld. De kern van dit wereldbeeld was al in de eerste jaren van de Beweging van Tachtig gegeven, nog voor de oprichting van de *Nieuwe Gids*. Zo kon hij de ontwikkeling die zijn vroegere medestanders doormaakten afschilderen als een afwijking van de oorspronkelijke beginselen, en zichzelf voorstellen als de enige die de beweging trouw bleef. Custers geeft talrijke voorbeelden van uitspraken waarin Verwey zijn latere opvattingen aan de vroegste periode toeschreef. Ook zijn omvangrijke archief, dat Custers slechts steekproefsgewijs kon raadplegen, bevat allerlei documenten waaruit blijkt hoezeer hij zich met ‘Tachtig’ vereenzelvigde. Iedere kritiek op de beweging als geheel ervoer hij als een persoonlijk op hem gerichte aanval. Dit gold in het bijzonder voor de gekoesterde idee van het dichterlijk leiderschap.

Wanneer men deze uitlatingen van Verwey letterlijk neemt - en Custers citeert ze dikwijls zonder commentaar - wekken zij snel misverstand. Verwey lijkt ten prooi aan een mateloze arrogantie, die pas begrijpelijk wordt op grond van zijn overtuiging dat hij een opdracht had te vervullen. Zijn verheerlijking van het dichterschap lijkt

de Beweging van Tachtig bovendien te reduceren tot louter een vernieuwing in de lyriek. Inderdaad zijn zijn meningen vaak zo opgevat. Ook Custers legt als neerlandicus onvermijdelijk het zwaartepunt bij de letterkundige aspecten. Toch zijn er goede redenen om juist het werk van Verwey te zien als bewijs hoezeer kunst en samenleving in de Beweging van Tachtig in elkaar grepen. De poëzie was voor Verwey

de bezielende geest van een tijdperk. De dichter moest daarom niet allereerst het eigen levensgevoel uitdrukken, zoals Kloos had gedaan en Gorter in zijn sensitivistische periode, maar iets van algemene strekking. En behalve profeteren, moest hij ook kunnen luisteren. Dit verklaart waarom Verwey gehecht bleef aan democratische politieke idealen, en in de persoonlijke omgang onverwacht bescheiden kon zijn.

Omdat de dichter een tolk is, dient hij zich bewust te zijn van wat er in de maatschappij omgaat. Het dichterschap is een nationale taak. De herleving van de Nederlandse poëzie, die Verwey met de Beweging van Tachtig zag beginnen, stond voor hem dan ook gelijk met een veel bredere nationale wederopleving. Zijn denkbeelden over de dichtkunst hangen telkens nauw samen met ideeën over de Nederlandse cultuur en nationale identiteit. Custers legt Verwey's kritiek op het vaderlandse gevoel van Potgieter en diens generatie uit als een afwijzing van het nationalisme. Daarvoor zou een cosmopolitische oriëntatie in de plaats zijn gekomen. Dit gaat voorbij aan Verwey's overtuiging dat een gemeenschap pas in de wereld kan meetellen, wanneer zij aan de beschaving een zelfstandige en oorspronkelijke bijdrage levert. Om wereldburger te zijn moet men de eigen cultuur zo hoog mogelijk ontwikkelen. Dit was wat de Beweging van Tachtig voor Nederland had willen doen. Verwey nam wel eens een houding aan alsof hij het werk alleen moest voortzetten. Hij deelde graag op allerlei terreinen van het Nederlandse culturele leven advies uit. Het Leidse professoraat beschouwde hij als een meer dan academische waardigheid.

Als essayist is Verwey niet in alle opzichten een aanlokkelijke figuur. Zijn schrijfstijl was merkwaardig houterig, en zijn wereldbeschouwing uitte zich te vaak in dogmatisch voorgedragen vaagheden. Aan zijn historische betekenis bestaat echter geen twijfel. De breedte van zijn activiteiten en de omvang van zijn schriftelijke nalatenschap hebben tot nu toe een samenvattende studie in de weg gestaan. Custers heeft voor een dergelijke onderneming interessant materiaal geleverd.

W.E. Krul

P. Veldhuizen, *God en mens onderweg. Hoofdmomenten uit de theologische geschiedbeschouwing van Klaas Schilder* (Dissertatie VU Amsterdam 1995; Leiden: J.J. Groen en Zoon, 1995, 399 blz., *f*49,95, ISBN 90 5030 573 3).

Klaas Schilder (1890-1952) is de bekendste van de eerste generatie gereformeerde theologen na de dood van Abraham Kuyper en Herman Bavinck. Maar eind jaren dertig geraakte hij in conflict met het gereformeerde establishment; zijn schorsing door de synode van de Gereformeerde Kerken in 1944 was de doorslaggevende factor van de Vrijmaking, die het gereformeerde bolwerk scheurde.

Schilder wilde, ondanks kritiek op onderdelen, bewust de erfenis van Kuyper en Bavinck voortzetten. Hij volgde bijvoorbeeld Kuyper in de onderstreping van het gezag van de bijbel en de historiciteit van de bijbelse geschiedenis. Wel probeerde hij over Kuyper en over de door Kuyper zeer gewaardeerde scholastische gereformeerde theologie van de zeventiende eeuw heen terug te gaan naar Calvijn; ook gaf hij in de dogmatiek meer ruimte aan nieuwe bijbelexegese. Hij zocht bovenal

een objectieve grondslag voor het geloof, ook als alternatief voor het subjectieve ervaringsgeloof van de bevindelijke traditie en vooreen veelal dominante exemplarische prediking. Hij vond een antwoord in een benadrukken van de heilshistorische betekenis van de bijbelse geschiedenis en het begrip verbondsgeschiedenis.

Schilder onderstreepte evenals Kuyper en Calvijn sterk de soevereiniteit van God over al het

geschapene. Maar die soevereine God is niet alleen de schepper, maar ook de onderhouder van zijn schepping. Of anders gezegd: die schepping is nog niet gereed, Gods raadsbesluit omvat de geschiedenis van het geschapene en Hij is nog bezig met de vervulling ervan. Schepping, verzoening en verlossing behoren bijelkaar. God houdt zich aan de beloften van paradijsverbond en genadeverbond: Christus is de hersteller, op Golgotha heeft hij zijn koninklijke heerschappij op zich genomen om die bij de Wederkomst zichtbaar voor ieder te tonen. In de wereldgeschiedenis voltrekt zich de openbaringsgeschiedenis, de heilshistorie geeft zin aan de historie. God begeleidt de mens, onderweg door de historie die tegelijkertijd verbondsgeschiedenis is. En de bijbel - het boek van het verbond - is niet een platenboek vol devote exempla, maar Gods gids voor de reizigers onderweg in de geschiedenis, objectief en voldoende.

Aldus een beknopte aanduiding van Schilders theologische geschiedbeschouwing. Veldhuizen heeft die deskundig, helder en evenwichtig beschreven. Het is dus theologie, een poging tot nadenken over de zin van het leven. De contextualisering van dit theologiseren zelf moet men vooral indirect aantreffen in Veldhuizens beschrijving van Schilders posities ten opzichte van de dogmatische gereformeerde traditie en in zijn discussie met de contemporaine filosofie. Veldhuizen had echter mijns inziens wel wat explicieter kunnen zijn over de kerkhistorische betekenis ervan.

Want Schilders theologiseren bedoelde immers niet alleen maar het beoefenen van wetenschappelijk-academische dogmatiek. Hij wilde de zin van het leven aangeven en de betekenis van het christelijk geloof en het geloven. En die tonen aan de moderne wereld en cultuur. Vandaar zijn aandacht voor de contemporaine filosofie en zijn polemiek met de gedachten van bijvoorbeeld Jaspers en Heidegger: apologetiek en evangeliseren tegelijkertijd. Schilder ontleende bovendien aan zijn inzichten allerlei concrete ‘vertalingen’ en bezat bovendien het vermogen die aan de gereformeerde man en vrouw te brengen, weldra trouwens geholpen door enthousiaste medestanders en leerlingen.

De boodschap van Schilder was in de protestantse context van die jaren dan ook heel herkenbaar en vroeg ook om een standpuntbepaling. Zijn theologische geschiedbeschouwing liet geen ruimte voor quietisme noch secularisatie. De mens, medewerker van Gods, mag en dus moet werken aan de cultuuropdracht, om hier en nu reeds tekenen op te richten van de realisering van het Koninkrijk. De christen heeft geen tijd om met een boekje in een hoekje te zitten, vrome stemmingen of bekommerde zielen te cultiveren. Maar hij moet strijden en bouwen, meewerken aan de opbouw van christelijke wetenschap, cultuur en samenleving. Schilder gaf dus met zijn theologische geschiedbeschouwing een nieuw fundament onder de gereformeerd-Kuyperiaanse cultuurbouw, inclusief de christelijke organisaties en de antithese. Het dreef Schilder tot zijn kritiek tegen Karl Barth, maar ook tot de NSB. Het verbaast ook niet, dat niet alleen sociaal-psychologische redenen enige jaren na 1944 leidden tot de oprichting van de Vrijgemaakte minizuil, netzo goed als het feit trouwens dat deze tot nog toe de ontzuiling min of meer ontsnapt is.

G.J. Schutte

G.J. van Klinken, *Opvattingen in de gereformeerde kerken in Nederland over het jodendom 1896-1970* (Dissertatie Theologische Universiteit van de Gereformeerde Kerken in Nederland te Kampen 1996; Kampen: Kok, 1996, xviii + 689 blz., ISBN 90 242 6165 1).

In 1892 fuseerde het overgrote deel van de Christelijke Gereformeerde Kerk, voortgekomen uit de Afscheiding van 1834, met de door de Doleantie van 1886 ontstane Nederduitsche Ge-

reformeerde Kerk tot de Gereformeerde Kerken in Nederland. Op dit nieuwe kerkgenootschap zou Abraham Kuyper zwaar zijn stempel drukken. Dat gold ook voor de daarin levende opvattingen over het jodendom. De auteur laat zien hoe door Kuypers dominantie oudere, uit de Afscheiding, maar ook uit het eveneens vroeg-negentiende-eeuwse Réveil stammende opvattingen, verdrongen werden. Ook in deze opvattingen werd ervan uitgegaan dat de enige weg tot het eeuwige leven, ook voor de joden, was gelegen in de erkenning van Jezus van Nazareth als de Messias, maar het feit dat veruit de meeste joden daartoe niet bereid waren, werd hun niet als individuele schuld aangerekend; God had deze 'verharding' over de joden gebracht, en de manier om daarin verandering te brengen was primair het gebed tot God. Op grond van Kuypers antithetische opvattingen over het jodendom moesten deze gedachten plaats maken voor een veel meer confronterende benadering.

Op een evenwichtige wijze behandelt Van Klinken Kuypers denken over de joden en toont hij de vele tegenstrijdigheden daarin aan. De auteur maakt onderscheid tussen diens maatschappelijke en diens theologische denkbeelden. Kuypers opvattingen over de plaats van de joden in de Nederlandse samenleving acht Van Klinken bepaald door een 'enerzijds - anderzijds': '"enerzijds" eiste de christelijke ethiek dat de joden gerespecteerd en in hun rechten ontzien werden, "anderzijds" dienden de gereformeerden te weten hoezeer de samenleving door de joden werd overheerst' (614). De invloed van deze denkbeelden bleef echter tamelijk beperkt, vooral omdat Kuyper zelf, anders dan zijn Duitse geestverwant Adolf Stoecker, nooit het antijoodse element dat erin zat tot belangrijk bestanddeel van zijn politieke actie heeft gemaakt.

Kuypers theologische opvattingen over het jodendom zouden wèl van grote betekenis worden. Uitgaande van een consequente (overigens niet door hem ontwikkelde) 'vervangingstheologie', volgens welke de kerk de plaats van het joodse volk in het verbond van God met de mensen had ingenomen, zag Kuyper geen betekenis meer voor de joden als volk in de geschiedenis weggelegd: hun restte niets anders dan zich tot het christendom te bekeren. Ook de 'zending onder de joden', die juist in de afgescheiden traditie met sympathie voor 'het oude volk' gepaard was gegaan, kreeg onder invloed van Kuyper een antithetische toespitsing: de gereformeerde synode van 1902 noemde als eerste doel van die zending de bestrijding van het jodendom als valse religie, en pas in de tweede plaats de bekering van de joden tot het christendom.

Van Klinken besteedt veel aandacht aan de praktijk van de 'zending onder de joden', die overigens pas in 1916 goed op gang kwam, toen de eerste hiervoor speciaal bestemde predikant werd benoemd. Deze zending had een sterk 'assertief' karakter. Dat betekende bij voorbeeld, dat het blad van de gereformeerde 'jodenzending', *De Messiasbode*, aan zoveel mogelijk joodse adressen werd toegestuurd, ook wanneer de betrokkenen uitdrukkelijk te kennen hadden gegeven daarvan verschoond te willen blijven. Begrijpelijkerwijze werd hierop van joodse zijde geprikkeld gereageerd: men was wel bereid te erkennen dat de poging andersdenken te bekeren door de gereformeerden als godsdienstige plicht werd gezien, maar zag niet in dat daarbij niet de normale fatsoensnormen zouden gelden. Bijzondere verontwaardiging wekten de pogingen joodse kinderen voor het christelijk geloof te winnen. Van gereformeerde zijde werd daarop geantwoord dat dit nooit buiten de ouders om gebeurde, maar de

aanwezigheid van prijsvragen in *De Messiasbode*, waarvan de oplossing door kinderen *onder pseudoniem* opgestuurd kon worden (125), doet anders vermoeden.

Het opleven van het antisemitisme in West-Europa vanaf 1933 leidde niet tot veranderingen in het gereformeerde denkpatroon: er viel integendeel een bepaalde tendens te bespeuren om hetgeen de joden werd aangedaan religieus te duiden, namelijk als een straf voor hun verwerping van Jezus als de Messias. Ook in de eerste bezettingsjaren domineerde nog het traditionele patroon; pas vanaf 1942, toen door de massadeportaties het onheil dat de nazi's over de

joden beschikt hadden ten volle duidelijk werd, vond er een omslag plaats in de vorm van het relatief grote aandeel dat de gereformeerden hadden in het herbergen van de vervolgde joden. De ethiek verkreeg hier voorrang boven de theologie (377). Dat de opvattingen nog ongewijzigd waren, bleek in 1945, toen de 'jodenzending' op de vooroorlogse wijze hervat werd. Pas in de jaren vijftig vond een begin van heroriëntatie plaats, waarop behalve de massavemietiging, waarvan Auschwitz het symbool was, ook de vestiging en consolidatie van de staat Israël van grote invloed was. In de jaren zestig zouden hieruit de consequenties worden getrokken, onder andere in de vorm van het opgeven van de zendingsaspiraties en het accepteren van het jodendom als werkelijk gelijkwaardige gesprekspartner. 'Het denken van gereformeerden over joden veranderde tussen 1948 en 1968 haast tot onherkenbaar wordens toe' (593).

Dit alles wordt door Van Klinken genuanceerd en afgewogen beschreven. Enerzijds is hij er geen ogenblik op uit de beschamende kanten van dit gereformeerde verleden te verdoezelen, anderzijds probeert hij, zoals een goed historicus betaamt, allereerst te begrijpen en te verklaren; nergens is sprake van een goedkoop zich afzetten tegen datzelfde verleden. Behalve afgewogen is die beschrijving echter ook uitputtend. Althans voor de periode tot 1960 heeft Van Klinken gemeend geen gereformeerde uitlating over joden en jodendom onvermeld te moeten laten. Ook anderszins heeft hij zijn onderwerp breed aangepakt, zoals onder andere blijkt uit een apart hoofdstuk over chiliastische stromingen in het Interbellum, en zijdelingse blikken op de ontwikkelingen in de Nederlandse Hervormde Kerk. Bij de lezer, die zich door een berg details heen moet werken, kan dit tot uitputtingsverschijnselen leiden, al dient er onmiddellijk bij gezegd te worden dat de grote lijn steeds goed zichtbaar blijft.

Als theoloog beweegt de schrijver zich met meer zekerheid op het terrein van de geschiedenis van de kerk dan op dat van de politiek. A.J. Balfour was, ten tijde van de naar hem genoemde *Declaration*, waarbij aan de joden een *National Home* in Palestina toegezegd werd, geen Brits minister-president, maar Minister van Buitenlandse Zaken in het kabinet van D. Lloyd George (95), en mr. A. Anema voerde in 1948 niet als lid van de Tweede Kamer, maar als antirevolutionair Eerste-Kamerlid het pleit voor de erkenning van de staat Israël (452). Bovendien doceerde H.J. Pos aan de Vrije Universiteit geen sociologie, maar klassieke talen en algemene taalwetenschap (209). Ook valt te betreuren dat in een wetenschappelijk werk als een proefschrift per definitie is, geen gebruik is gemaakt van de wetenschappelijke editie van het standaardwerk van L. de Jong, maar van de populaire editie. Deze misschien wat schoolmeesterachtige opmerkingen staan een uitgesproken positief eindoordeel niet in de weg: Van Klinken heeft een indrukwekkend boek geschreven, waarin een gevoelig verleden op evenwichtige wijze wordt behandeld.

H.J. Langeveld

F. Püttmann, e.a., ed., *Markante Nederlandse zionisten* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1996, 176 blz., *f*35,-, ISBN 90 6707 403 9).

Het zionisme is een vorm van joods nationalisme dat door machtige interne contradicties verscheurd is geweest. Herzls idee een *Judenstaat* (1896) te vestigen in dat bijbelse ‘erets Israel’ werd door maar weinige ingeburgerde, laat staan geassimileerde, joden aanvaard. Het bleek een splijtzwam in vele joodse gemeenten over de hele wereld, Nederland niet uitgezonderd. Wie de zionistische gedachten steunden, waren nog niet direct bereid huis en haard te verlaten. Overlevenden van pogroms namen zo'n besluit gemakkelijker. Israël moest eerst nog een veilig huis worden. Maar ook na de vestiging van de onafhankelijke staat in 1948 bleef in de harten van vele joden het zionisme een sentiment dat niet in daden behoeft te worden omgezet.

De emigratie der joden uit de Sovjet-Unie en Rusland - vóór en na 1990- is er het ongevraagde bewijs van: de meesten geven aan de VS de voorkeur boven dat Palestina der vaderen waarvan de staat Israël thans onder internationale druk zogenaamde 'bezette' gedeelten (weer) moet afstaan, aan 'Palestijnen' - voor hún 'nationaal tehuis'.

Alle mogelijke reacties op het zionisme komen aan de orde in *Markante Nederlandse zionisten*, een bundel die beoogt portretsgewijs wat aanvullingen te geven op de bekende dissertatie (1975) van mevrouw Ludy Giebels over *De zionistische beweging in Nederland tot 1941.* Van de elf bijdragen zijn er zes aan een 'markante' zionist gewijd (S. Ph. de Vries, Sam de Wolff, Nehemia de Lieme, Fritz Bernstein, Mirjam de Leeuw-Gerzon en Abel Herzberg). Slechts drie van hen emigreerden naar Palestina/Israël. Sam de Wolff, die tot de weinige uitgewisselde joden (1944) behoorde, keerde in 1945 naar Nederland terug. De andere bijdragen zijn gevarieerd van aard: de herdruk van een artikel van R.J. Spitz uit 1948 over een halve eeuw zionisme in Nederland, een schets van Nederland na 1900 tot 1940 als kader (door L. Blok), herinneringen aan de jaren dertig van J. Michman en aan de NZB na 1945 van mevrouw Henriëtte Boas. Tot slot worden naoorlogse voorzitters van de NZB en de Federatie van Nederlandse zionisten (thans 1200 leden in Nederland) aan het woord gelaten - persoonlijke, vaak ontnuchterende ontboezemingen. 'Op zionistische gebied is Nederland volstrekt onbelangrijk' (117, vgl. 122 en 129). Henoch Wajsberg omschrijft het oude dilemma kernachtig: 'Je kan de volksgroep niet scheiden van de religieuze groep en het zionisme is de nationale uiting van het joodse volk. Het heeft zijn plaats. Ook de joden buiten Israël kunnen bewust joods zijn, en niet alleen op een religieuze manier maar ook op een nationale manier. Je kan niet verwachten dat iedere jood naar Israël komt. Komen ze niet, dan maken ze ook deel van het joodse volk uit, als volksgemeenschap. Het zionisme is de organisatie die dat verkondigt en uitdraagt en onder woorden brengt' (133). Dat zouden we toch niet zo van Nederlanders durven zeggen - of ze nu wonen in Australië, Zuid-Afrika of Canada.

A.H. Huussen jr.

J.F.L. Bastiaanse, *De jodenzending en de eerste decennia van de Hervormde raad voor kerk en Israël, 1925-1965. Een generatie in dienst van de joods-christelijke toenadering* (Dissertatie Leiden 1994; Zoetermeer: Boekencentrum, 1995, xxiii + 1165 bladzijden in twee banden, *f*150,-, ISBN 90 239 0072 3).

Dit boek begint met een overzicht van een eeuw Israëlzending in Nederland 1820-1925. Met twee van in die tijd ontstane zogenoemde jodenzendingsgenootschappen gaat het verhaal verder, de Nederlandsche Vereeniging voor Israël te Amsterdam, en de Nederlandsche Vereeniging voor zending onder Israël, genaamd 'Elim', te Rotterdam. Hun beschrijving wordt gepresenteerd onder de titel 'De laatste zendingsarbeiders 1925-1941'. Een noemer die een aantal zaken dekt. De belangrijkste vertegenwoordigers van die genootschappen (dr. W. ten Boom,

ds. J. Rottenberg en ds. J.H. Grolle) wilden de genootschappelijke zending ombouwen tot een kerkelijke aangelegenheid. Dat gelukte: in 1941 nam de Hervormde raad voor kerk en Israël hun rol over. Maar die 'verkerkelijking' werd gedreven door nieuwe theologisch-kerkelijke inzichten. De werkelijkheid werd echter geheel gedicteerd door andere zaken. Niet de zending, maar de noodzaak tot bescherming van joodse christenen werd het werk van de Raad.

Als kerkelijk zendingsorgaan kon de Raad dus pas beginnen te functioneren met zijn eigenlijke werkzaamheden in 1945. Na Dachau en zoveel andere oorden van verschrikking meer, en in een geheel andere context, feitelijk zowel als ideologisch. Rottenberg was in Mauthausen

overleden, Ten Boom stierf in 1946; het was Grolle die tot 1965 de Raad als secretaris leidde. Hoewel: niet de Kohlbruggiaan Grolle (die zich bij al zijn kennis en liefde voor het joodse volk toch altijd een predikant-zendeling gevoelde) maar het waren theologische zwaargewichten als K.H. Miskotte, A.A. van Ruler, H. Berkhof en K.H. Kroon die in onderling debat de richting bepaalden. Een richting die de Raad bracht in een positie tussen 'zending en gesprek', waarin vervolgens weldra het gesprek boven zending werd gesteld.

Hervormde liefde voor Israël beschreven dus; anderhalve eeuw theologisch denken en kerkelijk handelen inzake jodendom en christendom. Het lijkt zinvol, aan die samenvatting toe te voegen dat het betrokken boek 1190 bladzijden omvat: afgezien van een verantwoording, inhoudsopgave en dergelijke 622 bladzijden tekst, 18 bladzijden excursen en bijlagen, 407 bladzijden annotatie, 45 bladzijden literatuuropgave, 20 bladzijden registers en 40 bladzijden samenvattingen (in het Nederlands, Engels, Frans en Duits).

Een beoordeling van deze dissertatie kan niet aan die feitelijkheden voorbijgaan. Bij een dergelijke verhouding tussen tekst en annotatie mag men best zeggen dat de auteur een degelijk en goed gefundeerd werk heeft geleverd. Weinig bronnen of literatuur lijken ontsnapt aan zijn minutieuze aandacht. De auteur maakt ook zijn lezers deelgenoot van die vondsten; kan het beslist niet in de volgepropte topzware zinnen van zijn tekst dan maar in de aantekeningen. Neem een willekeurig voorbeeld: in het kader van de samenstelling van de Raad na 1945 wordt begonnen met de juist aangetrokken secretaresse. Haar deskundigheid en betrokkenheid worden geroemd; zij gaf ook lezingen en publiceerde een aantal boekjes. Niet alleen dat gunstige oordeel, ook de verankering ervan wordt echter ons gemeld: zij bezat kennis van stenografie, hetgeen een geweldige verbetering van de notulering betekende. Zij verzorgde bovendien niet alleen de correspondentie en veel vertaalwerk, maar ook het archief: geen wonder dat zij zichzelf onmisbaar maakte en dan ook twintig jaren bleef.

Zo'n passage - en het boek is boordevol van dergelijke schetsjes - is niet vervelend om te lezen, zij raakt inderdaad aan het werk en de werkwijze van de Raad, het is keurig ingevuld in de voortgang van het verhaal. Alleen: een op die manier opgezet en uitgevoerd boek is een bronnenpublicatie, en zelfs nog een dikke. De auteur plaatst zijn werk echter duidelijk in het kader van de joods-christelijke toenadering, waarin de Nederlandse Hervormde Kerk een voortrekkersrol vervulde. Om die theologisch-historisch te verklaren zijn minder bladzijden nodig, lijkt het.

Natuurlijk heeft die uitvoerige feitelijke beschrijving ook voordelen. Bijvoorbeeld waar de plaats van de Raad in de oorlogsjaren aan de orde is. Door eigenlijk het geheel van de houding van de Hervormde Kerk inzake de vervolging van de joodse landgenoten te beschrijven, kan Bastiaanse de weinig vooraanstaande rol van de Raad tenminste verklaren.

Maar de hoofdbedoeling van Bastiaanse met zijn studie is toch een beschrijving van de ontwikkeling van het theologisch-kerkelijke denken over de relatie jodendom-christendom. Zijn verhaal laat zich samenvatten in drie stellingen. De negentiende-eeuwse genootschappelijke jodenzending was de grondslag voor de hervormde belangstelling voor Israël. Feitelijk, maar vooral ook theologisch. De nadruk op de christelijke kerk als geboortig uit Israël en haar blijvende roeping tot Israël was een belangrijk onderdeel van het hervormde vernieuwingsstreven in het

midden van deze eeuw. Ten derde: de Raad moet het peetvaderschap toegekend worden van de hedendaagse oecumenische relatie tussen jodendom en christendom, gericht op herstel van de eenheid van die twee, gelijkwaardige delen der ene Gemeente Gods.

Bastiaanse beschouwt die drie fasen kennelijk als onderdelen van een vanzelfsprekende evolutie, en beoordeelt die positief. Ik kan mij diverse joden en christenen voorstellen, die kritischer oordelen, zowel over het gehele proces als over onderdelen. Want ook wie met hem de redelijkheid deelt van het standpunt, dat anti-judaïsme fundamenteel onderscheiden moet wor-

den van antisemitisme, zal toch niet steeds tot datzelfde beeld concluderen. Om maar één willekeurig voorbeeld te noemen: hoe moet de overstap van jodenzending naar oecumenische relaties beoordeeld worden? Paradigma-wisseling of verdere ontwikkeling van een denkproces? Lood om oud ijzer, of het opgeven van fundamentele opdrachten, inruilen van ware naastenliefde voor onverschilligheid, of een kwalitatieve vooruitgang daarvan? Diepgewortelde overtuigingen en inzichten bepalen hier dus het oordeel. Bastiaanses boek is vol informatie maar geeft echter ook aanleiding tot dergelijke vragen.

G.J. Schutte

J. Schilt, *Hier wordt echter het belang van het boek geschaad... Het Nederlandse boekenvak 1933-1948* (Amsterdam: Jan Mets, 1995, 294 blz., *f* 49,50, ISBN 90 5330 136 4).

'Arm Duitschland', schreef het *Nieuwsblad voorden Boekhandel*, toen daar na Hitlers machtsovername in 1933 de eerste boeken op de brandstapel belandden. Maar hoewel de ontwikkelingen in Duitsland nauwlettend werden gadegeslagen, trachtte het Nederlandse boekenvak zich verre te houden van politiek.

Hier wordt echter het belang van het boek geschaad.... Het Nederlandse boekenvak 1933-1948 is dan ook geen historisch werk dat alleen over de verhouding tussen het Nederlandse boekenvak en het nationaal-socialisme gaat. Jan Schilt, oud-directeur van H.J.W. Bechts Uitgeversmaatschappij, stelt zich in zijn inleiding tal van vragen. Aan de hand van diepgaand archiefonderzoek gaat hij niet alleen in op de houding van uitgevers en boekhandelaren ten aanzien van de ontwikkelingen in nazi-Duitsland en de Duitse bezetting, maar besteedt hij ook uitgebreid aandacht aan de interne gebeurtenissen binnen het boekenvak. Hij gaat in op conflicten en strubbelingen tussen uitgevers en boekverkopers, maar noemt ook gebeurtenissen als de introductie van de boekenbon, de reacties op de invoering van de nieuwe spelling en de strijd tegen het 'obscene boek', dat een schadelijke invloed op de lezer kon hebben.

Omdat men zich binnen het boekenvak verre wilde houden van politieke stellingname hielden de Nederlandse boekhandelaren en uitgeverijen zich tussen 1933 en 1948 krampachtig vast aan hun eigen reglementen. Politiek probeerden ze zoveel mogelijk te omzeilen door een smal middenpad te bewandelen, waarop voor extremen, van zowel links als rechts, geen plaats was. Publicaties van 'eenige communistische partij of hulporganisatie' en van 'organisaties op fascistische grondslag' waren dan ook verboden. De Driehoeks-boekwinkels van de NSBer Zijfers werden door de Vereeniging ter bevordering van de belangen des boekhandels echter om een andere reden niet erkend. De Vereeniging achtte Zijfers geen vakman, omdat hij in zijn winkel naast de vertaling van Hitlers *Mein Kampf* ook sigaren verkocht. Pas in 1941 moest de Vereeniging onder de zware Duitse druk zwichten.

De grote papierschaarste vormde na de oorlog een belangrijker probleem voor uitgevers en boekhandelaren dan de zuivering binnen de verenigingen. En nog steeds kwamen de reglementen voor alles. Bij het naleven van de regels werd nauwelijks rekening gehouden met de gebeurtenissen en gevolgen van de oorlogsjaren. Zo was

het niet vanzelfsprekend dat de illegale uitgeverijen De Bezige Bij en Vrij Nederland na de oorlog erkenning kregen. Men was van mening ‘dat de illegaliteit afgedaan heeft’, en dat dit bij een verzoek om erkenning dan ook geen rol meer mocht spelen.

In zijn inleiding vermeldt de auteur: ‘Naar volledigheid is niet gestreefd, gebeurtenissen uit de jaren 1933-1948 die ik het belangrijkste vond of die mij het meest frappeerden, worden beschreven’. Het is echter de vraag of alle informatie die Schilt geeft wel zo relevant is voor

zijn betoog. Het boek staat bol van de feiten en citaten maar mist een duidelijke interpretatie. De lezer wordt opgezadeld met informatie die misschien interessant is, maar lang niet altijd even relevant. Dat Minister van Financiën Oud in 1936 een homoseksueel uit zijn functie van topambtenaar ontsloeg wegens 'eigenschappen van karakter, geest en gemoed' is misschien frappant, maar voegt niets toe aan het betoog van het boek.

Dit gemis aan interpretatie wordt nog versterkt door de opzet van het boek. De periode 1933-1948 wordt chronologisch beschreven. Ieder jaar wordt behandeld in een apart hoofdstukje, dat wordt ingeleid met een lijstje belangrijke gebeurtenissen van dat jaar. Dit geeft het boek de structuur van een ouderwetse televisie-documentaire, waarbij het verhaal voortkabbelt zonder dat er werkelijk conclusies worden getrokken. En omdat het boek slechts een personenregister heeft van boekhandelaren en uitgevers die tussen 1933 en 1948 een bestuursfunctie vervulden, is het nauwelijks mogelijk om zelf een weg te vinden in alle informatie.

Toch is *'Hier wordt echter het belang van het boek geschaad...'* een interessant en leesbaar werk. Jan Schilt is een onderhoudend verteller, die zijn verhaal illustreert met talrijke citaten. Zijn boek is dan ook bij uitstek geschikt voor de mensen die niet alleen zijn geïnteresseerd in de geschiedenis van het boekenvak maar ook een boeiend verhaal willen lezen.

Shirley Haasnoot

D.P. Rigter, e.a., *Tussen sociale wil en werkelijkheid. Een geschiedenis van het beleid van het Ministerie van Sociale Zaken* ('s-Gravenhage: VUGA Uitgeverij, 1995, xv + 469 blz., *f*85,-, ISBN 90 5250 831 3).

In de loop van 1991 groeide op het departement van Sociale Zaken het besef dat het twaalfde lustrum (in 1993) niet onopgemerkt voorbij mocht gaan. In samenwerking met de vakgroep geschiedenis van de Rijksuniversiteit Leiden stelden ambtenaren van het ministerie ijlings een stuurgroep samen, die op zijn beurt een onderzoekster aan het werk zette om binnen twee jaar een boek te schrijven over 'de rol van Sociale Zaken in een periode van grote sociaal-economische en andere maatschappelijke veranderingen'. Bovendien moest het boek 'de identiteit van dit ministerie' blootleggen. Dat kan alleen al vanwege de weinig beschikbare tijd geen dankbare opgave geweest zijn. De initiatiefnemers hadden al aan het begin kunnen vermoeden dat een wetenschappelijk verantwoord jubileumboek een gevecht tegen de bierkaai zou worden, te meer omdat men - zo blijkt achteraf - geen idee had hoe een departementsgeschiedenis eruit diende te zien. Bestuursgeschiedenis staat in Nederland op een laag pitje en kent geen methodologie die als leidraad had kunnen dienen. Twee jaar na het verstrijken van het jubileumjaar, nadat inmiddels de ene na de andere co-auteur aan het project was toegevoegd, moeten de leden van de stuurgroep het hoofd in de schoot gelegd hebben en tot publicatie zijn overgegaan, zonder dat aan alle verwachtingen voldaan was.

Het bovenstaande kan worden gereconstrueerd uit de berustende verantwoording geschreven door de voorzitter van de stuurgroep. De kommervolle

ontstaansgeschiedenis heeft haar sporen nagelaten in een onevenwichtig eindproduct. Die kritiek geldt overigens niet de uitgave, die onberispelijk is: een prettige opmaak, veel foto's en tekeningen, nuttige tabellen en grafieken, en een degelijke appendix met kerncijfers betreffende de werkterreinen van het ministerie. Het boek blijkt te bestaan uit twee vrijwel los van elkaar staande delen: het eerste behandelt inderdaad dat wat de titel suggereert, maar eindigt in 1968; het tweede is een sociaalwetenschappelijke verhandeling over de hedendaagse verzorgingsstaat in Nederland. Voor een geschiedenis van het ministerie (ook al gaat het om de geschiedenis van zijn beleidsterreinen)

begint het boek eigenlijk te vroeg. In het eerste hoofdstuk wordt het armoedevraagstuk sinds het einde van de Republiek behandeld en wordt de wording van de eerste sociale wetten uit de doeken gedaan. Terwijl niets aan onze kennis aangaande die onderwerpen toegevoegd wordt, komt de rol van de Eerste Wereldoorlog, die in de recente geschiedschrijving steeds meer als katalysator gezien wordt, er bekaaid af. Op dezelfde, wat wijdlopige manier krijgen we door het boek heen herhaaldelijk de context van de Nederlandse politieke en sociale geschiedenis voorgeschoteld, en komen we niet zo veel nieuws te weten over het Ministerie van Sociale Zaken. In de hoofdstukken twee en drie worden de contouren van de sociale politiek, strikt genomen nog steeds *avant le ministère*, uit de doeken gedaan. Bij zwaargewichten als minister Aalberse wordt terecht wat langer stilgestaan. Vervolgens wordt in een vijftal hoofdstukken de beleidsgeschiedenis van Sociale Zaken tot en met minister Veldkamp, die in 1967 met het overgangskabinet van Zijlstra aftrad, nader beschouwd. De auteurs die verantwoordelijk zijn voor dit gedeelte van het boek - de hoofdschotel zou ik zeggen - hebben zich vakbekwaam maar weinig origineel gebaseerd op de bestaande literatuur. In de noten ben ik één verwijzing tegengekomen naar een ongepubliceerd stuk. Het gebruik van primair bronnenmateriaal is natuurlijk niet alleenzaligmakend. Bovendien zijn delen van het archief in de oorlog verloren gegaan (zoals we lezen op pagina 210). Maar door de aanpak was er bij voorbaat weinig kans dat de identiteit van het ministerie - zijn ambtenaren, zijn organisatie, zijn functioneren - boven water zou komen.

Aan het eind van de jaren zestig stopt het chronologische verhaal. Er volgen dan nog vijf hoofdstukken over de verzorgingsstaat en enkele belangrijke beleidsterreinen: de loonpolitiek, de sociale zekerheid en de arbeidsvoorziening. Deze hoofdstukken zijn geschreven door sociale wetenschappers en hebben een geheel ander karakter dan het voorgaande geschiedverhaal. Leesbare hoofdstukken, dat zeker, maar of ze werkelijk thuishoren in dit boek, is de vraag. Het ministerie verdwijnt bijna geheel en al uit het zicht en wordt ingebed in bestuurssociologische verhandelingen over het reilen en zeilen van de Nederlandse verzorgingsstaat, nu en dan vergeleken met andere landen. Volgens het voorwoord kon de meest recente geschiedenis van het ministerie en zijn beleid niet historisch verantwoord, op grond van betrouwbare bronnen, beschreven worden. Een merkwaardige redenering, al was het alleen maar omdat onlangs een geschiedenis van het Ministerie van Onderwijs is verschenen, die op overtuigende wijze tot in de jaren negentig doorloopt. Het hier besproken boek heeft veel weg van zijn onderwerp, het Nederlandse stelsel van sociale zekerheid: moeizaam tot stand gekomen, voor elk wat wils, maar zonder eenheid en voortgaand over platgetreden paden.

Nico Randeraad

P.J. Knegtmans, P. Schuiten, J. Vogel, *Collaborateurs van niveau. Opkomst en val van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam* (Amsterdam: Vossiuspers AUP, 1996, 336 blz., ISBN 90 5629 002 9).

Met dit boek willen de schrijvers ‘ontsnappen aan cliché-beelden van collaborateurs als gefrustreerde en ongetalenteerde, gewetenloze opportunisten’ (315-316). Daartoe behandelen zij vanuit een biografische invalshoek de Indische bestuursambtenaar en hoogleraar Indisch staatsen administratiefrecht J.J. Schrieke (Schuiten en Vogel), de hoogleraar archeologie en oude geschiedenis G.A.S. Snijder (Schuiten) en de germanist J. van Dam (Knegtmans). De drie leerstoelhouders hadden vóór 1940 glansrijke carrières achter de rug. Tijdens de oorlog zouden zij de post bezetten van respectievelijk secretaris-generaal van Justitie, president van de

Nederlandse Cultuurkring (later van de Kultuurraad) en secretaris-generaal van Opvoeding, Wetenschap en Cultuurbescherming. Zij vormden een uitzondering op het intellectueel geringe gehalte en de kleinburgerlijke achtergrond van het nationaal-socialisme. Niettemin verschilde onderling hun nationaal-socialistische gezindheid nogal. Schrieke was vooral nationaal (op de NSB) georiënteerd, Snijder en Van Dam waren meer pro-Germaans. Snijder was virulent anti-semitisch, van de andere twee kan dat niet worden gezegd. Van Dams giftige pijlen richtten zich vooral tegen het bijzonder onderwijs en tegen opleidings- en beroepsmogelijkheden voor vrouwen (hij huwde een arts).

Wat hadden Schrieke, Snijder en Van Dam, behalve hun hoogleraarschap en hun collaboratie, wél gemeen? Op die vraag gaat Vogel in een korte epiloog in. Geen van drieën was een meikever. Hun keuze voor het nationaal-socialisme dateerde van de jaren dertig. Die standpuntbepaling hing volgens de auteurs samen met de ontwikkeling van de wetenschappelijke inzichten van het beschreven trio. Op dat verband wordt in de afzonderlijke bijdragen dan ook de nadruk gelegd. De archeoloog en oudhistoricus Snijder was bijvoorbeeld gepreoccupeerd met een van reeds vóór de jaartelling daterende strijd tussen het hoogstaande Europa en het barbaarse oosten, waarin het Derde Rijk een historische rol vervulde. De drie professoren waren voorstander van politieke grandeur onder aanvoering van een krachtig leiderschap, of het nu ging om een herleving van het Romeinse rijk in de vorm van het Derde rijk (Snijder), om een vervanging van de malaise van de Weimar republiek door de heerschappij van Hitler (Van Dam) of om een correctie op het gebrek aan koloniale daadkracht in Nederlands-Indië (Schrieke).

Voor de drie beschreven personen wordt inderdaad een zeker verband aangetoond tussen hun wetenschappelijke inzichten en hun collaboratie. De lezer krijgt tevens inzicht in ontwikkelingen in het Interbellum in de beoefening van de rechtswetenschap, cultuur- of beschavingsgeschiedenis en filologie, de inrichting van het hoger onderwijs en een veelheid van academische en bredere wetenschappelijke organisaties vóór en tijdens de bezetting van Nederland. De bijdrage over Schrieke biedt ook een goede beschrijving van de koloniaal-maatschappelijke en -bestuurlijke context van Indië. En van elk van de drie hoogleraren is een handig bibliografisch overzicht opgenomen. De bundel is dan ook een nuttige bijdrage om de ‘collaborateurs van niveau’ op de wetenschappelijke agenda te plaatsen, waarbij kon worden aangesloten bij een groeiend aantal biografieën van vooraanstaande collaborateurs.

Vooralsnog - maar dat is in de wetenschap zelden een verwijt - leidt de gekozen benadering overigens meer tot vragen dan tot antwoorden. Ten eerste ontkomt men soms niet aan de indruk dat er sprake is van teleologische extrapolatie uit het wetenschappelijke werk vóór 1940 van het centrale trio naar hun daden in de bezettingstijd. Zouden in het werk van ‘goede’ en ‘lauwe’ hoogleraren niet soortgelijke ‘aanzetten’ (als anti-Amerikanisme, angst voor de massa, machtsverheerlijking, etc.) zijn aan te treffen die niet tot collaboratie hebben geleid?

Ten tweede wordt niet duidelijk wat het relatieve gewicht van de wetenschappelijke ontwikkeling van Schrieke, Snijder en Van Dam is geweest voor hun collaboratie. Speelden andere factoren niet ook een rol? De auteurs wijzen bijvoorbeeld zelf op problemen rond leerstoelen en honorering. Schrieke, die bekend stond om ‘zijn hoogmoed en toomelooze eerzucht’ (81) koos mede uit verbittering over het feit dat

hij geen lid van de Raad van Indië was geworden in 1934 voor het professoraat. Omdat hij zich als buitengewoon hoogleraar niet voor vol voelde aangezien vroeg hij enkele jaren later zijn ontslag, een aanvraag die hij overigens weer introk. Van Dam behoorde (samen met onder anderen David Cohen, de latere voorzitter van de Joodse Raad) tot de initiatiefnemers van een actie voor verhoging van de salarissen van hoogleraren in de bezuinigingsjaren dertig. Men kan zich dus afvragen of zij wellicht niet meer gefrustreerd waren dan op grond van hun schitterende vooroorlogse loopbaan zou worden geconcludeerd. Die constatering zaait twijfel of dit boek er wel in is geslaagd om frustratie als een verklaring

voor collaboratie tenminste in deze enkele gevallen terzijde te schuiven. Speelde bij Schriekes *Werdegang*, zo kan men vragen, niet evenzeer zijn Indische ervaring mee, die bij lotgenoten vaak tot grote verongelijktheid over het 'verpolitiekte' Nederland leidde? In 1934 nam Schrieke, toen nog geen hoogleraar, zich voor dat hij, terug in Nederland, Colijn 'wel eens zou vertellen wat er allemaal mis was met diens beleid'. En oud-Indiëgangers, vaak wars van partijpolitiek, waardeerden het dat de vaderlandse nationaal-socialisten zich tegen de Hollandse hokjesgeest verzetten.

De persoonlijkheid van het beschreven trio en hun persoonlijke relaties buiten het terrein van de wetenschap komen weinig uit de verf en er is geen sprake van, zoals de inleiding belooft, 'een zo compleet mogelijke beschrijving van leven en werk' van de drie getekenden (29). Een echtgenote (40), een scheiding, waarbij de meeste vrienden partij kozen voor de echtgenote (52), een tweede huwelijk met een vrouw die ook reeds eerder getrouwd was (93), een Indische vrouw (140), kinderen uit twee huwelijken (150), een verbintenis met een Duitse fabrikantendochter (159) of met een arts (229) doemen slechts voor de duur van enkele zinnen op om vervolgens weer geruisloos achter de wetenschappelijke arbeid te verdwijnen. Slechts incidenteel wordt van dit door de wetenschap gedomineerde patroon afgeweken, bijvoorbeeld bij de suggestie van een moeilijke jeugd van Schrieke. Systematische vergelijking op andere dan wetenschappelijke terreinen vindt echter niet plaats.

Ten derde wordt door de belichting van drie afzonderlijke individuen op onderscheiden wetenschapsgebieden niet duidelijk of een bepaalde wetenschappelijke discipline meer of minder tot collaboratie predisponeerde. De indruk van positieve predestinatie dringt zich bijvoorbeeld op Van Dams terrein van de germanistiek (getuige ook diens collaborerende collega's J.M.N. Kapteyn en J. de Vries) sterk op. Pas op de laatste bladzijde van het boek wordt de gedachte geopperd dat het erop 'lijkt' dat de door het trio bedreven disciplines onder hun beoefenaren iets meer collaborateurs kenden dan andere.

De vraag waarom de ene beoefenaar van een bepaalde wetenschappelijke discipline wel en de andere niet tot collaboratie kwam, wordt in de bundel niet beantwoord. Daarentegen concludeert Vogel terecht dat in de beschreven gevallen, zeker bij Schrieke en Snijder, niet zozeer hun wetenschappelijke ontwikkeling zelf als wel de behoefte de studeerkamer te verlaten om toe te geven aan bestuurlijke dadendrang bepalend is geweest voor hun collaboratie. Schrieke was in Indië een man van de bestuurspraktijk geweest en zijn colleges in Leiden waren eigenlijk nog steeds meer praktisch dan wetenschappelijk van aard. Snijder werd niet in alle opzichten geboeid door zijn eigen vak en leefde zich uit in het organiseren en het trekken van (uiteindelijk fout gebleken) lessen uit het verleden. Daarnaast ontstaat het beeld dat een organische wetenschapsopvatting ('flexibel aanpassen aan de omstandigheden') wellicht niet zozeer de keuze voor collaboratie bepaalde, maar wél het steeds verder afglijden daarin.

Met de meeste van hun professorale collega's van het Interbellum deelden zij hun afkeer van de 'massa', maar zij waren volgens Vogel bijzonder door hun keus om zich in het politieke strijdgewoel te begeven. Dat lijkt een wat snel getrokken conclusie. Snijder en Van Dam voelden zich eerder tot een elitair nationaal-socialisme, bijvoorbeeld dat van de SS, aangetrokken dan dat van de NSB. En ook Schrieke kwam, zij het wat laat, tot de conclusie dat de NSB niet tot 'zijn soort mensen' behoorde. De drie 'collaborateurs van niveau' waren meer bestuurders dan politici

en onderscheidden zich in die voorkeur niet van veel van hun collega's in het Interbellum van wie door Knegtmans en Vogel zelf in de inleiding wordt gerept (26-27).

De lezer vraagt zich verder af, waarom in de gevallen van Schrieke en Snijder de min of meer biografische benadering niet is verlaten voor een vorm van contrasterende dan wel bevestigende duo-biografie, die waarschijnlijk verhelderend was geweest voor de vraag welke weg wél en welke niet tot collaboratie leidde. De mogelijkheden daartoe lagen voor de hand. In de

beschrijving van de ‘foute’ Jaap Schrieke duikt regelmatig zijn ‘goede’ broer Bep op, met wie Jaap een vooraanstaande Indische carrière en een wetenschappelijk vervolg daarop gemeen had. Opnieuw pas op de laatste pagina van het boek stelt Vogel de vergelijking van Jaap Schrieke met zijn collega in het Indische staatsrecht H. Westra, die NSB-burgemeester van Den Haag werd, en zijn goede collega J.H.W. Verzijl aan de orde. In het opstel over Van Dam lezen we onverwacht dat de eerder beschreven Snijder een broer had die ook tot de SS behoorde.

Wellicht kan in een volgende beschrijving het aantal ‘collaborateurs van niveau’ worden uitgebreid met bijvoorbeeld de Amsterdamse rechtshistoricus L.J. van Apeldoorn, dominee W. Th. Boissevain, de filosoof Tobie Goedewaagen (klasgenoot van Snijder aan het Stedelijk Gymnasium in Utrecht), de publicist en waarnemend burgemeester van Den Haag in oorlogstijd H.C. van Maasdijk (ook goed voor een duo-biografie met zijn ‘goede’ broer lohan Gerard, die van 1933 tot 1940 correspondent van *De Telegraaf* in Berlijn was), de theoreticus van de NSB en tijdens de oorlog procureur-generaal bij het Gerechtshof in Den Haag R. van Genechten en de hierboven genoemde vakgenoten. Over deze personen zou dan wel tevoren een matrix van soortgelijke vragen dienen te worden gelegd, die mede aan de hier besproken studie te danken zijn.

Tot slot: de datum 29 februari 1943 (134) heeft nooit bestaan; derhalve is het niet aannemelijk dat er op die dag een audiëntie heeft plaatsgevonden, noch bij de Generalkommissar für Verwaltung en Justiz Wimmer, noch bij enig andere aan de christelijke jaartelling onderworpen aardbewoner.

B.G.J. de Graaff

J. Dohmen, O. Steens, *Bevrijding en bezetting. Vijftig jaar Algemene Studenten Vereniging Amsterdam* (Amsterdam: Vossiuspers AUP, 1995, 283 blz., *f*25,-, ISBN 90 5629 012 6).

Bevrijding en bezetting is de wat curieuze titel van het gedenkboek van de Algemene Studenten Vereniging Amsterdam (ASVA). In dit boek besteden Jos Dohmen en Oscar Steens aandacht aan de vijftigjarige geschiedenis van de ASVA, de overkoepelende studentenvereniging voor alle Amsterdamse studenten.

De auteurs gaan in de eerste hoofdstukken in op het ontstaan van de idee van een algemene studentenvereniging. Volgens hen was de roep om zo'n vereniging voor het eerst te horen aan het einde van de negentiende eeuw, toen onder invloed van de verzuiling de eenheid in de Amsterdamse studentenmaatschappij verloren dreigde te gaan. Als reactie op deze ‘versnippering’ ontstonden er, volgens Dohmen en Steens, plannen voor een nauwere samenwerking tussen de verschillende studentenverenigingen, maar door de grote verdeeldheid onder de studenten liepen alle pogingen tot het vormen van een eenheid op niets uit. De basis voor een samenwerkingsverband werd tijdens de Tweede Wereldoorlog gelegd, toen volgens Dohmen en Steens de anti-Duitse gevoelens de studenten steeds meer tot elkaar brachten en het saamhorigheidsgevoel sterk genoeg werd om een vereniging voor

alle Amsterdamse studenten op te richten. Het resultaat was de stichting van de ASVA op 25 mei 1945.

Vervolgens gaan de schrijvers in de hoofdstukken 4 tot en met 7 in op de eerste jaren na de oprichting van de ASVA. Zij komen hier tot de conclusie dat de ASVA in de jaren veertig geen sterke vereniging was. De eenheid die tijdens de oorlog onder de studenten was ontstaan, was van korte duur en zou uiteindelijk ten onder zijn gegaan door de restauratieve neigingen van de traditionele corpora. Hoewel de zo gewenste vernieuwing van de studentengemeenschap uitbleef, menen de schrijvers dat de ASVA in de jaren veertig en vijftig veel nuttig werk heeft

gedaan door het creëren van sociale voorzieningen voor de armlastige studenten, die in deze periode massaal naar de universiteit toestroomden.

De jaren zestig vormen, volgens de auteurs, de meest roerige periode van de ASVA. In de hoofdstukken 8, 9 en 10 beschrijven zij hoe de ASVA in deze periode haar hoogtepunt beleefde door de groei van het aantal studenten en de impopulariteit van het traditionele studentenleven. Daarnaast kreeg de ASVA veel bekendheid doordat de vereniging van zich liet spreken met acties voor democratisering van universiteit en samenleving. De opleving van de ASVA was volgens de schrijvers kort maar hevig, want na 1969 werd de ASVA, als gevolg van een ideologische richtingenstrijd binnen de vereniging, geconfronteerd met een ontstellend ledenverloop, waardoor zij steeds meer invloed verloor.

De laatste vier hoofdstukken bestrijken de gebeurtenissen in de jaren zeventig-negentig. Volgens Dohmen en Steens was de populariteit van de ASVA eind jaren zeventig zover gekelderd dat de enige nog zichtbare functie die zij vervulde het werk in de universiteitsraad was. Financiële middelen, een bestuurlijk kader en een achterban ontbraken. Gedurende de jaren tachtig nam een groepje studenten echter de handschoen op en redde daarmee, volgens de schrijvers, de vereniging van een wisse dood. Met name de perikelen rond de studiefinanciering en de tempobeurs deden de Amsterdamse studentenvereniging weer opleven. De huidige ASVA wil, zo menen de auteurs, weer een vereniging zijn voor alle Amsterdamse studenten en probeert weer aansluiting te krijgen bij andere Amsterdamse studentengroeperingen, waarmee volgens Dohmen en Steens ‘de cirkel rond is’.

Het ASVA-gedenkboek is een goed verzorgde en zeer gedetailleerde studie geworden, die een beeld geeft van de ontwikkelingen van de Amsterdamse studentenwereld in de afgelopen eeuw. De gedetailleerdheid heeft overigens wel een keerzijde, want hoewel de schrijvers een vlotte pen hanteren, raakt men met enige regelmaat de draad van het verhaal kwijt door de schier oneindige lijst van verenigingen en personen die in de geschiedenis van de ASVA een rol hebben gespeeld. Wellicht had een wat globalere uitwerking hier een oplossing kunnen bieden. Jammer is ook dat de auteurs gekozen hebben voor een chronologische weergave, geheel volgens de regels van het genre, zonder daarin een thematiek aan te brengen. Desalniettemin is het werk van Dohmen en Steens een lezenswaardig boek en zal het met name voor hen die iets met de ASVA uitstaande hebben gehad een feest van herkenning zijn.

Milo van der Burgt

W. Drees, *Op de kentering. Een sociaal-democratische visie op Nederland en de wereld na de bevrijding*, H. Daalder, J.H. Gaemers, ed. (Amsterdam: Bert Bakker, 1996, 248 blz., *f*34,90, ISBN 90 351 1654 2).

De latere minister-president W. Drees was al tijdens de bezettingstijd in de illegaliteit een invloedrijk politicus, binnen en buiten zijn partij. Daarbij kon hij bogen op zijn politieke ervaring als wethouder van Den Haag en als een prominent lid van de Tweede-Kamerfractie van zijn partij, de SDAP. Onder de Duitse bezetting was hij

als fractieleider van de ontbonden SDAP eerst betrokken bij het overleg van de zes grote partijen in het Politiek Convent, maar werd daarna voorzitter van het Vaderlands Comité, van het Groot-Burgercomité, van de Contact-Commissie van de Grote Advies-Commissie en lid van het College van Vertrouwensmannen. Ook onderhield hij tal van contacten met partijkader en partijleden in het land.

Tijdens een onderduikperiode in Amsterdam tussen 1 april 1943 en september 1944 werkte hij aan een boek met beschouwingen over de situatie in de wereld en in Nederland na de

oorlog. Dit boek is niet voltooid en in de marge van de tekst zijn door Drees nog tal van veranderingen aangegeven met notities over wat zijns inziens nog wijziging of aanvulling behoefde. Enkele delen van het manuscript zijn na de oorlog gepubliceerd. Onlangs is het in zijn geheel in het archief-Drees (ARA) teruggevonden en nu van inleiding, aantekeningen en een register voorzien, in boekuitgave gepubliceerd.

Een van de eerste dingen die bij het lezen opvallen, is de internationale optiek van de schrijver. Voor menigeen zal dit nieuw zijn. Het blijkt niet alleen uit de eerste hoofdstukken, die over internationale onderwerpen gaan, maar ook uit de internationaal vergelijkende benadering in volgende hoofdstukken. Zo gaat het eerste hoofdstuk uitvoerig in op de situatie in de wereld na een totale oorlog, die tot het echec van autarkie en nationalisme, maar ook tot een grotere samenhang, globalisering zouden we nu zeggen, had geleid. De nieuwe wereldorganisatie waarin wel opnieuw grote landen zullen domineren, zal dienen te beginnen met een internationale luchtmacht. Al hoopt Drees, dat de Sovjetunie democratischer en vredelievender zal worden en Nederlands-Indië in een of andere vorm voor Nederland behouden blijft, hij is hier allerminst gerust op. Wat de toekomst verder betreft, hoopt hij op meer Europese samenwerking, waarbinnen Nederland zijn overzeese relaties zal dienen te behouden. Van een annexatie van Duits grondgebied is Drees geen voorstander. In aparte hoofdstukken wordt nader ingegaan op de verhouding tot het communisme en tot Duitsland. Drees toont zich geen voorstander van een nieuw eenheidsfront. Daarvoor toont het communisme in methode zijns inziens te veel overeenstemming met het nationaal-socialisme. Wat Duitsland betreft, waarschuwt Drees voor extreme wraakgevoelens. In Duitsland hebben zich ook tegenstanders van het regime weten te handhaven. Een nauw economisch contact met een democratischer Duitsland is een Nederlands belang.

Een hoofdstuk over de wederopbouw van Nederland gaat niet alleen over een herstelbeleid met een grotere taak voor de overheid, die wel niet op Amerikaanse kredieten zal mogen rekenen, maar trekt ook lessen uit de gevolgen van de crisis van de jaren dertig. Een terugkeer naar vooroorlogse verhoudingen wilde Drees niet, maar wel ‘groter bestaanszekerheid, meer welvaart voor de grote massa en grotere sociale rechtvaardigheid’ (83). De staatkundige democratie diende te worden aangevuld met vormen van economische en sociale democratie, wat de democratie zou versterken. In volgende hoofdstukken wordt dit verder uitgewerkt. In tegenstelling tot J.G. de Beus en anderen wees Drees elke vorm van eenhoofdig leiderschap af en bepleitte een brede regeringsbasis als tegenwicht tegen een uitbreiding van de overheidstaak. Hij was voor een afschaffing van de Eerste Kamer en een efficiëntere werkwijze van de Tweede Kamer. Een corporatieve staat achtte Drees strijdig met de democratie en een terugkeer van het districtenstelsel nadelig. Waar hij op hoopte, was een terugkeer van de SDAP, maar dan als een bredere democratisch-socialistische beweging, trouw aan de Socialistische Internationale, en samenwerking met progressieve groepen in federatief verband in een ‘democratische concentratie’ (147), zonder dat godsdienstige bezwaren dit zouden verhinderen. Een ‘Partij van de Arbeid’ die teveel klassepartij zou kunnen lijken, was niet zijn ideaal. Op grond van zijn persoonlijke ervaring was hij een voorstander van een verruiming van de mogelijkheden van gemeenten en provincies. De laatste hoofdstukken van dit manuscript handelen over het socialisme, over de verhouding tussen SDAP en

vakbeweging die zouden moeten blijven samenwerken en over de verhouding tussen de SDAP en haar vertegenwoordigers.

Ook in sociaal-democratische kringen werd tijdens de bezettingstijd veel gepraat en geschreven over de vernieuwing van de beweging. Eigenlijk was deze discussie al aan de gang sinds de Herzieningscommissie van 1933. Door de oorlog en de bezetting was dit proces echter in een stroomversnelling gekomen, waarbij de standpunten zich toespitsten. Voor Drees die zich sterk met de ook internationale traditie van de SDAP verbonden voelde en een gematigd stand-

punt innam, stond vast, dat eerst de SDAP zouden moeten terugkomen. Maar daarbij moest het niet blijven. Aan Geyl met wie hij ook over internationale onderwerpen discussieerde, schreef Drees in die tijd van kentering: 'De S.D.A.P. moet er ... onder die omstandigheden dadelijk zijn o.a. om onder de massa ... tenminste ergens een vast punt te hebben. Wij stellen echter duidelijk voorop: dat is uitgangspunt voor een vernieuwing en verbreding, waarbij ook samensmelting of samenwerking met anderen mogelijk is en waarbij noch naam, noch organisatie, noch de formulering van het program onaantastbaar zijn. Wel enkele hoofdbeginselen' (brief van 7 nov. 1944, coll.-Geyl, RIOD).

G. van Roon

A.A. Jansen, *Fliegerhorst Schiphol. Onze nationale luchthaven in bezettingstijd*, I, *In het offensief* (Amsterdam: De Bataafsche Leeuw, 1996, 401 blz., *f* 75,-, ISBN 90 6707 367 9).

Na twee driedelige series over de luchtoorlog boven Nederland, *Sporen aan de hemel* en *Wespennest Leeuwarden*, is Jansen begonnen met een nieuwe driedelige reeks, ditmaal over Schiphol in oorlogstijd. Opnieuw zijn met veel geduld, speurwerk en inschakeling van tal van individuen de lotgevallen van vliegtuigen en hun bemanning in kaart gebracht. Operationele aspecten staan dan ook centraal in dit eerste deel, dat het tijdperk van de Duitse aanval op Schiphol op 10 mei 1940 tot het najaar van 1941 bestrijkt. Het boek biedt informatie over de op Schiphol gestationeerde dag- en nachtjagers, (foto)verkenningseenheden en over de bommenwerpers, die aanvankelijk tegen Frankrijk (onder meer Duinkerken) en later tegen Engeland opereerden. Vanzelfsprekend worden ook de Britse bombardementen van het vliegveld uit de doeken gedaan. Eveneens komt de konvooibestrijding die vanaf Schiphol plaatsvond nadat de luchtslag om Engeland verloren was, aan bod. Daarnaast is er aandacht voor de ervaringen van de omwonende bevolking rond de spoedig tot *Sperrgebiet* verklaarde luchthaven en voor de collaboratie van bouwondernemingen.

Het boek is - afgezien van wat vreemde spaties - fraai uitgegeven en voorzien van enkele honderden, vaak nog niet eerder gepubliceerde foto's. De gegevens over afzonderlijke eenheden, vliegtuigen, hun bemanningen en hun wederwaardigheden zijn bijeengeschraapt door twaalf jaar onderzoek in een veelheid van binnen- en buitenlandse archieven, onder meer met behulp van de Studiegroep Luchtoorlog, 1939-1945, en door ondervraging van nog levende betrokkenen van alle partijen. Gezien dit uitgebreide spit- en graafwerk is het te betreuren dat de annotatie zo summier is. Ook een lijst van afkortingen zou een ondersteuning zijn geweest voor de minder goed ingevoerde lezer.

Het grootste euvel van dit en trouwens meer boeken over de luchtoorlog is dat het hinkt op twee gedachten: door een soepel, soms opgewonden-jongensboeken-proza poogt het een lopend verhaal te bieden; door de mate van detaillering, ook over bijvoorbeeld technische aspecten van beschreven vliegtuigen, offreert het zich veeleer als naslagwerk. Nu eens is de empathie te groot ('Vergenoegd luistert schipper ... Bosma ... naar het tevreden stampende Ruston Lister-motortje', 20 en dat alles in

‘ons Nederland’, ‘onze contreien’, etc.), dan weer de antipathie (de vooroorlogse Defensieminister Van Dijk heet ‘zonder overdrijving een bezuinigingsmaniak’, 30). De detaillering wordt nog versterkt door het feit dat, in tegenstelling tot andere Nederlandse vliegvelden die tijdens de bezetting bij de Duitsers in gebruik waren, Schiphol de basis was van een bonte verscheidenheid aan Luftwaffe-eenheden, die vaak maar zeer kort op de Nederlandse luchthaven gestationeerd bleven. Details kunnen evenwel ook aardig zijn, zoals de beschrijving van de plundering van Schiphol door Nederlanders na de Duitse aanval op

het vliegveld op 10 mei 1940 (107-108) of de gedienstigheid van Plesman bij het bezoek van Goering aan Schiphol kort na de Nederlandse capitulatie (128-131). Een beoordeling van het toen ten toon gespreide gedrag van de KLM-directeur moet Jansen evenwel nog opschorten omdat hij op dit punt de worsteling tussen empathie en antipathie nog niet te boven is gekomen.

B.G.J. de Graaff

F. van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (Groningen: Historische uitgeverij, 1995, 207 blz., ISBN 90 6554 401 1).

De Tweede Wereldoorlog is voor velen nog steeds een geliefd onderwerp van studie. In het hier besproken boek staat echter niet de oorlog zelf, maar de collectieve herinnering aan deze oorlog centraal. Is deze herinnering onderhevig aan veranderingen en zo ja, welke veranderingen hebben zich in de loop der jaren voorgedaan? De vraag naar de waarde van een generaliserend begrip als collectieve herinnering wordt daarbij gemakshalve niet gesteld en dus niet beantwoord. Degenen onder ons met persoonlijke herinneringen aan de oorlog zullen zich waarschijnlijk maar met moeite herkennen in het door de auteur geschetste beeld.

Van Vree analyseert de collectieve oorlogsherinnering aan de hand van monumenten, romans, films en wetenschappelijke werken met een brede verspreiding. Met dit bronnenmateriaal legt hij zeker geen brede basis onder zijn conclusies. Het inleidende hoofdstuk is gewijd aan de ‘textuur van de herinnering’ en wordt door de auteur afgesloten met een beknopt overzicht van de geschiedenis van de herinnering in diverse bij de oorlog betrokken Europese landen. Conclusie van dit overzicht is dat alle landen, logischerwijs afgezien van Duitsland en Japan, min of meer hetzelfde tracé doorliepen. Na de oorlog zocht men troost en toevlucht in de vertrouwde traditionele en religieuze opvattingen en werden de gebeurtenissen ingepast in de dominerende geschiedopvattingen. Zodoende was er volgens Van Vree vrijwel geen aandacht voor het specifieke karakter van de verschillende vervolgde en vernietigde groepen.

In de jaren zestig veranderde veel en ook dit. Naast het grote Eichmann-proces in Israël (1961) en het verschijnen van de eerste grote historische studies over de oorlog, speelden de jongere generaties (waarvan volgens de schrijver velen de oorlog bewust hadden meegemaakt; ‘jongere generaties’ wordt daarmee wel een heel rekbaar begrip) ook hier een belangrijke rol. De nazistische vervolging vervulde een sleutelrol in hun politieke strijd voor liberalisering en democratisering. Een lange weg volgde, tot uiteindelijk in de jaren tachtig Auschwitz - synoniem voor vernietiging en vervolging - zich eindelijk in het centrum van het publieke geheugen en de geschiedschrijving bevond.

Met dit overzicht als basis beschrijft de auteur de specifiek Nederlandse situatie. Deze blijkt nauwelijks af te wijken van de reeds geschetste ontwikkeling. Gedetailleerd beschrijft hij met name de ontstaansgeschiedenis van diverse monumenten. Het hoogtepunt van het nationale zingevende perspectief werd in

Nederland bereikt in de serie *De Bezetting* (1960-1965), het verhaal van 'het overweldigd zijn, en de druk en ons verzet' (74). Maar nog voordat de serie was afgelopen, ontstonden er scheuren in dit perspectief. Een column van Renate Rubinstein uit 1965 bekritiseert de clichématige voorstelling van zaken en markeert volgens Van Vree de publieke omslag in het denken en spreken over de oorlogsjaren. In de herinnering aan de oorlog is sindsdien steeds meer nadruk komen te liggen op de nazistische massamoord op joden, zigeuners en homoseksuelen.

Door het loslaten van het nationale perspectief is de zingeving van de Tweede Wereldoorlog

steeds minder een Nederlandse aangelegenheid geworden. Bovendien groeide de betekenis van Auschwitz als ethisch probleem, omdat door het verval van nationale en ideologische geschiedverhalen, de schuldvraag niet langer meer kon worden afgeschoven op bijvoorbeeld de zieke geest van een enkele man. In een volgend hoofdstuk beschrijft Van Vree een ander moreel probleem dat zich voordoet, namelijk de onmogelijke taak van kunstenaars, schrijvers en historici, die een verhaal willen doorvertellen waarvoor ze de woorden niet eens kunnen vinden.

In het laatste hoofdstuk behandelt de schrijver het verband tussen de *Endlösung* en de westerse ideologie van vooruitgang en beschaving. Hoe interessant ook, dit hoofdstuk valt gezien het onderwerp behoorlijk uit de toon.

In een postscriptum legt hij tenslotte uit waarom de term Auschwitz synoniem is geworden voor de nazistische terreur en vernietiging. Het was wellicht verstandig geweest dit reeds in de inleiding toe te lichten.

Hoewel Van Vree een intrigerend boek heeft af geleverd, voorzien van foto's en een uitgebreid notenapparaat, gaat veel van de leesbaarheid, het leesplezier en boven alles de duidelijkheid verloren door het gebruik van gecompliceerde zinnen en woorden. En dat is erg jammer.

H.E. Koelewijn

J.A. Bornewasser, *Katholieke Volkspartij 1945-1980*, I, *Herkomst en groei (tot 1963)* (KDC Bronnen en studies XXVI; Nijmegen: Valkhof pers, 1995, xlii + 689 blz., *f*89,-, ISBN 90 5625 003 5).

Dit boek is de eerste van een op twee banden gepland overzicht over de geschiedenis van de Katholieke Volkspartij (KVP), geschreven op verzoek van die partij (v). Al direct bij de eerste inzage vallen een plus- en een minpunt op. Dit laatste is hopelijk van tijdelijke aard: de tekst van dit deel breekt na de behandeling van de formatie 1963 eenvoudigweg af, er is geen enkele nabeschouwing, conclusie of besluit. Het pluspunt is dat de schrijver het als zijn taak heeft gezien de voorgeschiedenis van de KVP uitvoerig uit de doeken te doen: de eerste 150 bladzijden behelzen op die manier een prima, handzaam overzicht over de katholieke partijvorming, van Schaepman tot de naoorlogse crisis, waaruit de nieuwe partij te voorschijn zou komen. Te wensen en te verwachten is, dat dit gedeelte intensief gelezen en veelvuldig geraadpleegd zal worden. Er bestaat geen andere tekst die in kort bestek en op basis van de huidige historiografische stand van zaken het verhaal van de eerste fase van de katholieke partijvorming zo deskundig uit de doeken doet.

In zes hoofdstukken heeft de schrijver daarna de stof opgedeeld, die in deze band het wel en wee van de KVP tussen 1945 en 1963 beslaat. Tot in detail wordt de lezer geconfronteerd met de vele gegevens die de onderzoeker uit de partij- en andere archieven alsmede uit de rijk vloeiende stroom van openbare documentatie heeft vergaard. Behalve uitvoerig is dit boek ook bijzonderdegelijk geschreven. Het is een waar monument van precisie en vakmanschap. Daarbij munt de schrijver uit in uiterste voorzichtigheid bij het beoordelen van mensen en situaties - *sweeping statements* en gedurfde karakteriseringen zal men in deze lijvige studie zelden aantreffen. Al

dergelijke elementen leiden ertoe het boek vooral te waarderen als blijk van een omvangrijke eruditie, in jaren-, ja decennialange studie en toeleg verworven. Van zulke boeken bestaan er maar weinig, en nooit teveel. Dat het daarmee ook ‘voor een breder publiek geschikt’ is, zoals het KVP-bestuur in zijn verzoek aan de schrijver had geformuleerd (v), valt evenwel te bezien. Ik wens de schrijver van harte een brede verspreiding toe, maar vrees dat

omvang, aanpak en stijl, *c'est l'homme*, in het huidige tijdsgewricht daartoe niet in alle opzichten bijdragen.

Bornewasser heeft zich in de omlijning van zijn onderwerp en bij het selecteren van de deelthema's welbewust willen beperken. Het gaat hem om de ‘geschiedenis van de KVP als partijorganisatie’, waarbij de partijtop de centrale plaats in de vraagstelling inneemt (vi). Die keuze heeft inderdaad vérgaande gevolgen. Dit boek gaat voor het allergrootste deel over de organisatorische structuur van de KVP en over de haast continue stroom aanpassingen ervan aan de wensen van interne oppositiegroepen of wisselende omstandigheden. Geen bestuursorgaan, commissie of partijcongres is aan het speurend oog van de onderzoeker ontsnapt. Heel empathisch wordt het optreden van de vele partijbonzen en -bonsjes beschreven, en die bladzijden behoren mijns inziens tot de fraaiste van het boek. Beginsel-, verkiezings- en andere programma's worden geanalyseerd. Verkiezingsvoorbereidingen en de rol in de daarop volgende formaties komen systematisch aan de orde. Met andere woorden: dit is een geschiedenis van interne partijverhoudingen. En zij is in dat opzicht onovertroffen en vermoedelijk ook niet te overtreffen.

Zoekt men echter naar een behandeling van de gevoerde KVP-politiek in de betreffende decennia, dan komt men bedrogen uit. Wat de katholieke partij met de staat heeft gedaan of juist niet, in welke richting en op welke manier ze de sociaal-economische verhoudingen heeft willen beïnvloeden, hoe ze onderwijs- en cultuurpolitiek heeft bedreven - over dat alles en nog veel meer gaat het boek niet. Met uitzondering van een aantal passages waarin de schrijver om illustratiemateriaal voor zijn hoofddoel verlegen zat, behandelt de tekst kortom geen ‘katholieke politiek’. Waar deze keuze op is gebaseerd, vermeldt de Verantwoording niet. Was het verzoek van de KVP zo eng omgrensd? Of was het de voorkeur van de schrijver, om aan de reeks katholieke-organisatie-geschiedenissen die hij al op zijn naam heeft staan (over de Katholieke Leergangen, over de Tilburgse Hogeschool, over het Thijmgenootschap) er één over de politieke organisatie van de katholieken toe te voegen? Hiermee wordt niet gesuggereerd, dat het hier om een ‘rooms boek’ zou gaan. Dat is niet het geval. Ook al overheersen een welwillende toon en een invoelende houding, aan de onafhankelijkheid en integriteit van de schrijver van deze partijgeschiedenis-op-verzoek behoeft geen moment getwijfeld te worden. Maar er zit zo weinig politieke geschiedenis in dit boek. En zouden we daar niet evenveel behoefte aan hebben? Een bréédpubliek in ieder geval wel, dunkt me. Dat zoiets ook mogelijk is, bewijst de geschiedschrijving over de Nederlandse sociaal-democratie uit de laatste jaren overvloedig.

Er is tenminste één goede reden om voor een dergelijke geschiedschrijving van katholieke kant te pleiten. Heel wat auteurs leggen bij hun verklaring voor het succes van de katholieke partij de nadruk op de rol van de verzuiling en van de kerkelijke leiding. De steun van allerlei grote, ‘eigen’ sociaal-economische en culturele organisaties, als tegenprestatie voor politieke bescherming enerzijds en het machtwoord van het episcopaat richting gelovigen anderzijds, hebben de partij geen windeieren gelegd, integendeel, zo luidt hun visie. Beide kwesties komen in Bornewassers studie op allerlei plaatsen aan de orde. Persoonlijk vind ik dat die passages tot de belangrijkste van het boek behoren. (De ondergetekende recensent rekent zichzelf dan ook tot de genoemde schrijversgroep, die dus geenszins, zoals Bornewasser schijnt te menen, uit louter vreemdelingen bestaat die ‘niet zonder de

gebruikelijke charge' aan hun buitenlandse lezers vertellen over 'een zogenaamd nauwe relatie met het episcopaat' (vi).) Nu is 'charge' nooit goed. Maar anderzijds: als de genoemde factoren het succes van de RKSP/KVP niet, of niet voldoende kunnen verklaren - hoe zit de vork dan in de steel? Er lijkt maar één serieus alternatief te zijn en dat luidt, dat die partij, niet als deel van het zuilcomplex noch

als kerkelijke partij, maar door haar succesvolle politìek leden en electoraat aan zich heeft weten te binden. Een prima veronderstelling, maar daar hoort dan wel een en ander aan politiek-historische bewijsvoering bij. Het is jammer, dat de schrijver tot hier toe zijn taak niet in deze richting heeft willen of kunnen opvatten. We wachten met spanning op band twee.

P. Luykx

R. Koole, *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (Utrecht: Het Spectrum, 1995, 400 blz., *f*34,95, ISBN 90 274 2876 X).

Door zijn werkzaamheden als hoofd van het Documentatiecentrum Nederlandse politieke partijen (DNPP) en in talrijke publicaties heeft Ruud Koole blijk gegeven van grote belangstelling voor het verschijnsel 'politieke partij'. Koole, momenteel als universitair hoofddocent verbonden aan de RU Leiden, promoveerde in 1992 op de studie *De opkomst van de moderne kaderpartij,* waarin hij zich concentreerde op de organisatie van de Nederlandse politieke partijen en op de veranderingen die zich hierin sinds circa 1960 hebben voltrokken. Dat Koole behalve politicoloog ook historicus is, wordt goed duidelijk in zijn nieuwste boek *Politieke partijen in Nederland.* De studie is een geschiedschrijving van maar liefst alle partijen die ooit in het parlement vertegenwoordigd zijn geweest, aangevuld met enkele politicologische analyses en een beschouwing over toekomstige ontwikkelingen binnen het Nederlandse partijstelsel. Hoewel de behandeling van zoveel partijen noodzakelijkerwijs schetsmatig moet blijven, levert de gezamenlijke presentatie een meerwaarde op, zo betoogt Koole terecht. Zijn overzichtswerk is gecomponeerd als een handboek, en voorziet daarom beslist in een behoefte. Want hoewel op het gebied van de Nederlandse politiek veel literatuur beschikbaar is, en het ook aan geschiedenissen van afzonderlijke partijen of aan memoires van voormalige politici niet ontbreekt, was een dergelijk breed opgezet overzicht nog niet voorhanden. Koole heeft hierin elementen van Banning en Woldrings overzicht *Hedendaagse sociale bewegingen*, dat zich beweegt op het niveau van de ideologie, gecombineerd met parlementaire geschiedschrijving zoals dat in een handboek als Oud en Bosmans' *Honderd jaren* wordt beoefend. *Politieke partijen in Nederland* bestaat uit drie delen. In de eerste zeventig pagina's schetst de auteur de ontwikkeling van het partijbestel, beginnend bij de reformatie en eindigend bij 'paars'. Deze chronologische hoofdlijn wordt vervolgens in een goede tweehonderdvijftig bladzijden ingekleurd met beknopte geschiedschrijvingen van de diverse partijen, die Koole heeft gegroepeerd in de stromingen protestantisme, katholicisme, socialisme, liberalisme, rechts-extremisme en 'overig'. Tot slot volgt dan een politicologische vooruitblik op de toekomst van het Nederlandse partijstelsel. Koole toont zich hierin tamelijk optimistisch, en hij neemt afstand van veelgehoord geweeklaag over de vergrote afstand tussen burger en politiek en het verkleinde inhoudelijke verschil tussen de diverse partijen. Van *Parteienverdrossenheit* of *catch-all* partijen is (nog) sprake. Om electoraal te overleven zullen partijen zich altijd moeten blijven onderscheiden, zoals ook *one-issue*

partijen na verloop van tijd meerdere onderwerpen op hun politieke repertoire zullen moeten zetten. De electorale aardverschuiving bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1994 zijn voor Koole geen reden tot zorg. De uitslag kan namelijk evenzeer worden beschouwd als bewijs voor het goede functioneren van het partijstelsel. Aldus vervolgt Koole zowel in de analyse als in de geschiedschrijving van de partijen zijn betoog tot in de actualiteit van vandaag. Dat door deze werkwijze een regelmatige revisie van de tekst vereist is, lijkt geen probleem gezien het te verwachten grote gebruik als studiehandboek, waardoor herdrukken noodzakelijk zijn. De uitgebreide literatuurlijst, die zeer gebruikersvriendelijk per politieke

stroming is uitgesplitst, zal dan ongetwijfeld worden aangevuld, waarbij ook de enkele titel die nu ontbreekt (zoals de studie van Brans en Hogendoorn over de Centrumpartij), zal worden toegevoegd. Deze literatuurlijst en het pijlenschema dat het ontstaan, de diverse afsplitsingen en de samenvoegingen van de partijen laat zien, maken dit boek uitstekend als naslagwerk geschikt. Jammer is het dan dat een tabel met verkiezingsuitslagen ontbreekt. Nu moet men het electorale resultaat van een partij in het desbetreffende tekstgedeelte zien terug te vinden. Hoe lang deze tekst is, laat de schrijver afhangen van de levensduur en de importantie van de partij in kwestie. Koole behandelt dan de ideologische en organisatorische ontwikkelingen en de relatie met andere partijen en de politiek-maatschappelijke omgeving. In het geval van de protestants-christelijke partijen bijvoorbeeld leidt dat tot een - beslist noodzakelijke - uiteenzetting over de gecompliceerde kerkelijke opbouw van protestants Nederland. Wegens ruimtegebrek moesten betrekkingen met geestverwante buitenlandse partijen en ontwikkelingen in Europees verband buiten beschouwing blijven. Dat doet weinig af aan de grote waarde die dit boek heeft als handboek en inleiding op de fascinerende Nederlandse partijgeschiedenis.

Jan-Jaap van den Berg

A. Detant, *De toepassing van de taalwetgeving in de Brusselse gemeentelijke instellingen* (Brusselse thema's II; Brussel: VUB-Press, 1995, 175 blz., ISBN 90 5487 122 9).

De taalverhoudingen in de Brusselse gemeentelijke instellingen worden tot op vandaag *grosso modo* gereguleerd door de bestuurstaal wet van 2 augustus 1963, een product van het zogenaamde ‘compromis van Hertoginnedal’. Deze wet maakte gecontroleerde taalexamens verplichtend voor de aanwerving van personeel in de openbare diensten van de negentien gemeenten die de hoofdstad uitmaken. Minstens een kwart van deze publieke diensten werd voorbehouden aan Nederlandstaligen, voor de hogere functies werd een pariteitsregel ingesteld. Behalve de Vaste commissie voor taaltoezicht werd ook de Vice-Gouverneur van de provincie Brabant (later de Vice-Gouverneur van Brussel) belast met de controle op de toepassing van deze bepalingen. Op Hertoginnedal kregen de Nederlandstalige Brusselaars dus een belangrijk juridisch instrument in handen om het ‘tij van de verfransing’ zoniet te keren, dan toch tot stilstand te brengen.

Maar het was en bleef een compromis - en zoals dat wel vaker gebeurt, bleef er ruimte bestaan voor sterk uiteenlopende interpretaties en gesofisticeerde uitwijkroutes. Aangezien de bestuurstaalwet geen vaste Nederlandstalige vertegenwoordiging in de gemeentelijke bestuursorganen garandeerde en nog minder kon veranderen aan het feitelijke demografische onevenwicht tussen beide taalgroepen, stond deze interpretatieruimte in de praktijk alleen open voor de Franstalige meerderheid. Het bleef dus de vraag of de bestuurstaalwet van 1963 ook effectief iets zou verbeteren aan de positie van het Nederlands in Brussel.

Precies op deze vraag heeft Anja Detant, in opdracht van voormalig Vlaams Minister van Brusselse aangelegenheden Hugo Weckx, een antwoord gezocht. In

het kader van het Centrum voor de interdisciplinaire studie van Brussel verrichtte zij onderzoek naar de toepassing van de taalwetgeving in verscheidene geledingen van het gemeentelijk bestuursapparaat. Het gemeentepersoneel, de gemeentelijke verenigingen zonder winstoogmerk (vzw's), de OCMW-instellingen (vooral openbare ziekenhuizen) en de politiediensten werden achtereenvolgens doorgelicht. De hoofdaandacht van het onderzoek ging uit naar de periode vanaf de staatshervorming van 1988-1989, toen Brussel tot een volwaardig derde gewest werd omgevormd.

In het voorwoord kondigt Els Witte Detants boek aan als ‘de neerslag van het onderzoek’, en

dat is het inderdaad in de meest letterlijke zin geworden. De taalconflicten in de Brusselse gemeentelijke instellingen worden in de eerste plaats gerepertorieerd en gelocaliseerd. De auteur komt daarbij de verdienste toe ingewikkelde juridische constructies en spitsvondigheden bondig en helder te hebben voorgesteld. De overzichtelijkheid wordt nog bevorderd door overvloedige tabellen.

Inzover er sprake is van een verhaal, wordt het gedragen door slechts twee collectieve hoofdrolspelers, die als homogene groepen worden opgevoerd: de Franstaligen en de Vlamingen. De conflictueuze relatie tussen beide wordt volgens een uitermate recurrent en daardoor bijna 'tijdloos' patroon geschetst: de Franstaligen ontwijken op alle mogelijke manieren de taalwetgeving; de Vlamingen tekenen protest aan bij de bevoegde instanties en worden steevast in het gelijk gesteld. Omdat de uiteindelijke vemietigingsbevoegdheid op een ander niveau ligt (aanvankelijk bij de federale ministers, sinds 1989 bij het Brussels gewest), verandert het Vlaamse protest in de praktijk vrijwel niets aan de actuele taalsituatie, en blijven de taalwetten dode letter.

De ondertoon van Detants betoog laat er weinig twijfel over bestaan wie de 'goeden' zijn en wie de 'slechten'. Elke poging om de Franstalige gedragslijn in taalkwesties te doorgronden, ontbreekt. De Nederlandstalige Brusselaars die hun stem uitbrengen op een Franstalige kandidaat krijgen door deze eenzijdige fixatie op de taaltegenstelling zowat het statuut van 'domme' kiezers (32). Dat sommigen van hen niet allereerst aansturen op een (door de feitelijke taalverhoudingen dikwijls niet eens realiseerbaar) Nederlandstalig, maar wel op een goed gemeentebestuur, is binnen de gehanteerde logica blijkbaar moeilijk vatbaar. De beperktheid van het gebruikte bronnenmateriaal is ongetwijfeld niet vreemd aan dit scheefgetrokken perspectief: de auteur baseerde zich hoofdzakelijk op het archief van de Vice-Gouverneur van Brussel, blijkens het boek een objectieve medestander van de Nederlandstaligen.

Tot slot nog dit: het onderzoek dateert van voor de nationale en gewestelijke verkiezingen van 21 mei 1995, die tevens de tweede verkiezingen betekenden voorde Brusselse Hoofdstedelijke Raad (na de eerste verkiezingen in 1989). Hoewel deze weinig hebben veranderd aan de globale machtsverhoudingen tussen de taalgroepen, is het ontbreken van deze gegevens een spijtig tekort voor een boek dat zijn *raison d' être* grotendeels ontleent aan zijn betrokkenheid op de meest recente actualiteit.

Kaat Wils

S. de Leeuw, *Televisiedrama: podium voor identiteit. Een onderzoek naar de relatie tussen omroepidentiteit en Nederlands televisiedrama 1969-1988* (Dissertatie Utrecht 1995; Amsterdam: Otto Cramwinckel, 1995, 566 blz., *f*49,50, ISBN 90 71894 94 0).

Binnen het proces van ontzuiling dat de Nederlandse samenleving de laatste decades heeft gekenmerkt, vormen de publieksomroepen een opvallende uitzondering. Waar andere sectoren van de maatschappij soms in een heftig tempo ontzuilden, bleven omroepen als de KRO, VARA, NCRV als verzuilde structuur lang in stand, of werd

met de komst van de EO zelfs een proces van herzuiling aangegeven. Deze stabiliteit (sommigen spreken over hardnekkigheid) van ons traditionele omroepbestel is des te meer opvallend, omdat vanaf het ontstaan het bestel altijd heftig onder vuur is genomen door voorstanders van een nationale omroep en van de commercie. Lange tijd sorteerden die aanvallen weinig effect. Pas in 1969 zouden de eerste barsten ontstaan in het bastion, met de intrede van een nieuwe omroepwet.

Die wet luidde een nieuwe fase in de omroepgeschiedenis in. Voor het eerst sinds 1930 raak-

ten de oude omroepen hun ‘eeuwige’ concessie kwijt en moesten ze concurreren met nieuwkomers als TROS en Veronica. Daarmee werd hun verzuilde identiteit bedreigd en kwamen ze terecht in een duidelijk dilemma. Aan de ene kant werden ze - ook wettelijk - geacht in hun programmering een representant te vormen van hun maatschappelijke of levensbeschouwelijke achterban, aan de andere kant kwamen ze na 1969 in toenemende mate onder druk te staan van commerciële en ontzuilende tendensen in de samenleving en het bestel.

Hoe zijn de omroepen in hun programmering daarmee omgegaan? In hoeverre hebben de nieuwe omroepen zich aangepast aan het wettelijke voorschrift dat hun identiteit gekoppeld diende te zijn aan de culturele programmering? Bestaat er katholieke, protestantse of socialistische televisie? Die vragen worden expliciet onderzocht in het omvangrijke proefschrift dat Sonja de Leeuw heeft geschreven over de productie van Nederlands televisiedrama in de periode tussen 1969 (de openbreking van het bestel) en 1988 (als weer een nieuwe mediawet in werking treedt en er uiteindelijk een duaal bestel ontstaat). De relevantie van de onderzoeksvragen lijkt onbestrijdbaar. Televisie is een belangrijke factor bij veranderingen in het culturele klimaat en televisiedrama vormt daarbij een populaire categorie, zowel binnen de programmering als bij het publiek. In die zin is het boek van De Leeuw een originele en serieuze bijdrage binnen een nog nauwelijks betreden onderzoeksveld. En het moet gezegd, de rondgang van De Leeuw langs de verschillende drama-praktijken van de omroepen levert fascinerende lectuur op. Het is ongetwijfeld de grote waarde van deze studie dat het in detail zichtbaar maakt hoe zoiets vaags als de ‘culturele identiteit van een omroep’ in de praktijk tot stand komt: in een voortdurende competentiestrijd dus tussen schrijvers, regisseurs, producenten, dramaturgen, eindredacteuren en directeuren televisie. In haar studie onderzocht De Leeuw allereerst de intenties van de omroepen, zoals die zijn vastgelegd in beleidsnotities en jaarverslagen, waarbij ze de ‘ideologie’ van een omroep in een aantal kernbegrippen samenvat. Ze weet zo bij elke omroep wel een zekere lijn te kristalliseren. Daarna beziet ze de televisiepraktijk en probeert die uitgangspunten in het drama terug te vinden.

Dat levert een aantal opvallende conclusies op. Ze toont aan dat veranderingen met betrekking tot de identiteit in de richting van ontzuiling in de onderzochte periode slechts op kleine schaal en dan nog heel geleidelijk plaatsvonden - een bewijs voor de kracht van het Nederlandse omroepbestel. Dat wil niet zeggen dat er intern geen discussies werden gevoerd, maar er bestaat volgens De Leeuw een verrassende continuïteit. In het drama van de KRO bijvoorbeeld nam de (kerkelijke) autoriteit een belangrijke plaats in. Het katholicisme werd - zoals in *Dagboek van een herdershond* - in de praktijk van het dagelijks leven getoond, waarbij de gemeenschap bij elkaar wordt gehouden door het optreden van de herder (de priester, in latere series ook wel de professionele hulpverlener). In het NCRV-drama speelde het autoriteitsconflict tussen vader en zoon. Het staat volgens De Leeuw voor de strijd tussen de zoon en de evangelische traditie (God) en werd in tegenstelling tot de KRO uitgevochten zonder de tussenkomst van een kerkelijke autoriteit. Bij de VPRO stonden gezag en autoriteit principieel ter discussie. De maatschappelijke orde was niet ‘natuurlijk’, maar vaak aanleiding voor spot en ironie (zoals bij de series van Wim T. Schippers). Bij de AVRO en TROS werden politieke aspecten zoveel mogelijk geneutraliseerd, waarbij de maatschappelijke orde wél als natuurlijk werd

gepresenteerd. En de VARA tenslotte vond haar uitgangspunt in de klassenstrijd, verbeeld in individuele gevallen die een bepaalde maatschappelijke problematiek moesten illustreren. De VARA leek in dat aspect op de NOS en de IKON. Bij de laatsten speelde eveneens de relatie individu-maatschappij een centrale rol. Dat zijn stellige conclusies. Wie de studie van De Leeuw in detail doorleest, voelt echter twijfels opkruipen. Natuurlijk, *Bartje, Waaldrecht* en *Dagboek van een herdershond* zijn typisch verzuilde producties. Maar de problematiek van veel andere stukken lijkt veel vager en moeilijker te vangen onder het ideologische kader.

Neem bijvoorbeeld de door veel historici gehoonde serie *Willem van Oranje* (AVRO). Hier werd door regisseur Walter van der Kamp een volgens De Leeuw 'bij de AVRO passend' beeld van één van de voorouders neergezet: Oranje als gewoon mens met menselijke fouten en zwakheden. Maar wie de ontstaansgeschiedenis bij De Leeuw leest, ziet dat die invalshoek vooral is toe te schrijven aan de ideeën van de regisseur. De constructie van de ideologie lijkt hier sterk op een legitimering achteraf.

Het vestigt de aandacht op een aspect dat ook volgens De Leeuw vaak een bepalende invloed lijkt uit te oefenen: de individuele maker. Het televisiedrama in Nederland is door een relatief klein aantal mensen gemaakt. De originaliteit en kwaliteit van auteurs als Van der Kamp (AVRO), Willy van Hemert (VARA, NCRV, KRO), Jan Keja (TROS, KRO) en Peter van Gestel (NCRV) blijkt van beslissende invloed op het eindresultaat. Dat wordt vooral duidelijk als zo'n regisseur of schrijver van omroep wisselt. Hij neemt dan als het ware zijn eigen thematiek mee, al wil hij de situering van het drama nog wel eens aanpassen aan de betreffende omroep (zoals Van Hemert, die *Bartje* produceerde voor de NCRV en *Dagboek van een Herdershond* voor de KRO).

Dat gegeven relativeert sterk de invloed van de ideologische omgeving, vooral ook doordat de ruimte die aan auteurs werd gegeven per omroep sterk verschilde. Bij de VPRO was die bijvoorbeeld maximaal en dat leidde tot een grillig dramabeleid, waarbinnen in feite alles mogelijk was. De Leeuw citeert in dit verband VPRO-televisiehoofd Arie Kley wegt: 'het beleid bij ons bestaat eruit dat je zegt: Nou, je doet maar'. Alleen bij de VARA was de situatie veel meer gedisciplineerd. De VARA koos voor een bepaalde socialistische thematiek en zocht daar auteurs bij. Het is opvallend dat het hoofdstuk over de VARA het enige is, waarin De Leeuw thematisch vanuit de beleidsintenties van de VARA naar de dramaproducties kijkt.

Er zijn nog wel andere factoren die de ideologische differentiatie lijken te doorkruisen. Naast de kwaliteit en achtergrond van de auteurs is er ook de opkomst van de vrije producent (zoals Joop van den Ende). Dat betekende hoe dan ook dat de omroep steeds minder te zeggen kreeg over de wijze waarop een productie werd gerealiseerd, zeker als er ook nog van coproductie sprake was. En steeds blijken toch weer de kijkcijfers een rol te spelen. Identiteit of niet, series (zoals bij de NCRV de *Dynastie der kleine luyden*) en *single plays* werden niet vervolgd als het grote publiek wegbleef. De wens tot een zekere maximalisering van het kijkerspubliek - en dus tot concurrentie met andere omroepen - stuurde het beleid meer dan de tevredenstelling van de ideologische achterban. Zelfs bij de VARA, de meest uitgesproken ideologische dramaproducent, was dat uiteindelijk het geval. Op zichzelf niet zo vreemd natuurlijk, want drama vormde een dure categorie, die een groot deel van het uitzendbudget opslokte. Dat geld werd overigens vaak terugverdiend door de programmering van (goedkope) buitenlandse series - en ook daarin waren de ideologische verschillen tussen de omroepen minimaal.

Deze kritische kanttekeningen betekenen overigens niet dat De Leeuw geen mooi proefschrift heeft geproduceerd. De studie is gedegen geschreven en bevat een weelde aan detail en fraai onderzoek. Maar ze heeft haar vraagstelling iets te dwingend aan haar materiaal opgelegd en komt tot conclusies die door haar eigen materiaal niet (geheel) gedekt lijken te worden.

Chris Vos

C. Verkuylen, *De maakbare universiteit. Voorbereiding en opbouw van de Open universiteit* (Heerlen: Open universiteit, 1994, 378 blz., ISBN 90 358 1343 X).

Ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van de Open universiteit (Ou) in 1994 verscheen

deze goed verzorgde uitgave, waarin een overzicht wordt gegeven van de oprichting en de ontwikkeling van de Open universiteit vanaf de eerste plannen in de jaren zestig tot 1990/1991. Deze onderzoeksperiode wordt ingedeeld in vier deelperioden, behandeld in evenzovele hoofdstukken. In de jaren 1967-1977 komen plannen op voorde oprichting van een open universiteit in Nederland (hoofdstuk 1). In 1977 start de Commissie voorbereiding Open universiteit met de onderwijskundige, organisatorische en politieke voorbereiding (hoofdstuk 2). De in 1981 ingestelde Stichting Opbouw Ou ter daadwerkelijke oprichting (hoofdstuk 3) wordt in 1984 vervangen door de huidige Open universiteit, die tot 1990/1991 een reeks van reorganisaties kent (hoofdstuk 4).

Tevens bedoeld als gedenkboek, is het doel van het boek het geven van ‘een kwalitatief historisch onderzoek naar wording en ontwikkeling van de Open universiteit als (hoger-)onderwijsproject met innovatieve doelstellingen’, met een nadruk op het onderwijsbeleid van zowel de instelling zelf als het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen (7). Daarmee komen we al bij de eerste onduidelijkheden van deze studie: het gedenkboek-karakter heb ik nergens uit kunnen afleiden en een historisch onderzoek in de gebruikelijke zin van het woord is het zeker niet.

Dat laatste blijkt vooral uit de behandeling van de bronnen door Verkuylen: hij praat ze vooral na. Vrijwel nergens in het boek geeft hij zelf analyses; die worden doorgaans ontleend aan bestaande literatuur en beleidsnota's. En ook het taalgebruik van Verkuylen lijkt ontleend aan de bronnen, namelijk de voor ambtenaren zo kenmerkende gortdroge management-taal.

Vraagtekens zijn te zetten bij de structuur van het boek. De strikt chronologische behandeling leidt meermalen tot een onlogische volgorde van behandelde thema's. Bovendien bezorgt dit de lezer die iets wil natrekken veel zoekwerk, vooral bij het ontbreken van een zaakregister.

Zijn dergelijke opmerkingen nog relatief kanttekeningen, het ergste bezwaar van dit boek is meteen te vinden in paragraaf 1.1, getiteld ‘Universiteit zonder muren: historisch perspectief’. Het ‘historisch perspectief’ is lachwekkend summier en had beter achterwege kunnen blijven. Deze paragraaf biedt wel een schets van de politiek-maatschappelijke achtergrond van de oprichting van de Ou. Zo komt de Open universiteit voort uit een streven naar zowel externe democratisering (het bieden van ‘tweede kans’-onderwijs aan volwassenen uit sociaal achtergestelde milieus) als interne democratisering (inspraak van studenten) van het hoger onderwijs en uit de wens een impuls te geven aan onderwijskundige innovatie.

Wie nu verwacht dat de Open universiteit behandeld wordt tegen de achtergrond van dergelijke maatschappelijke en politieke ontwikkelingen, komt bedrogen uit. Hoewel de titel *De maakbare universiteit* verwijst naar de idee van de maakbare samenleving uit de jaren zestig, wordt de link met maatschappelijke ontwikkelingen niet impliciet gelegd. Pas in hoofdstuk 4 vinden we een evaluatie van de gerealiseerde doelen in het licht van de oorspronkelijke doelstellingen van de Open universiteit, maar ook nu vooral omdat de discussies uit de jaren zestig en zeventig weer deels terugkeren in de jaren negentig en dus in de door Verkuylen gebruikte bronnen.

Een onbegrijpelijke omissie, gezien de doelstelling van het boek, is het geheel ontbreken van een vergelijking tussen de reguliere instellingen voor hoger onderwijs en de Open universiteit, en wel op drie terreinen: het hoger-onderwijsbeleid, de

bestuursstructuur en de onderwijskundige aspecten. De inkadering in het algemene hoger-onderwijsbeleid is erg summier, zodat bijvoorbeeld het verschil tussen het concept van de ‘ondernemende universiteit’ uit het midden van de jaren tachtig en de bedrijfsmatige organisatiestructuur van de Ou niet uit de verf komt.

Primair is de studie van Verkuylen een bestuurskundige analyse van de Open universiteit, maar dan wel geïsoleerd van de reguliere instellingen voor hoger onderwijs. Echter, ook in dezen laat de schrijver enkele steken vallen. Zo wordt de samenstelling van de Medezeggen-

schapsraad nergens behandeld, waarmee Verkuylen tevens een kans mist tot terugkoppeling naar de oorspronkelijke idee van (interne) democratisering.

En ook als we deze studie zien als een bestuurskundige analyse van uitsluitend de onderwijskundige aspecten van het universitaire afstandsonderwijs, stelt de schrijver teleur. Uitputtend worden door hem allerlei werkgroepen en afdelingen behandeld die zich met de onderwijsinnovatie bezighouden. Maar de beoogde - slechts ten dele gelukte - integratie in de Open universiteit van hoger beroepsonderwijs en wetenschappelijk onderwijs wordt onvoldoende uitgewerkt. Wat is nu precies het verschil tussen de hbo- en de wo-programma's aan de Ou? En waarom wordt niet één voorbeeld hier uitgewerkt?

Niettemin heeft dit boek veel interessante invalshoeken te bieden, die echter voornamelijk hun nut zullen bewijzen voor vervolgonderzoek. Een zonder meer geslaagd gebruik van bronnen is het werken met interviews. Waar *oral history* vaak beoogd wordt maar slechts zelden slaagt, benut Verkuylen deze bron voor het beschrijven van de verhoudingen tussen de diverse gremia van de Open universiteit, zowel op organisatorisch als persoonlijk vlak. Het siert de auteur dat kritiek daarbij niet geschuwd wordt.

R. van den Berg

Inhoud 112e jaargang

Artikelen

Blom, J.C.H. ‘De Jaren Vijftig’ en ‘De Jaren Zestig’,	517-528
Bogaers, L. Geleund over de onderdeur. Doorkijkjes in het Utrechtse buurtleven van de vroege Middeleeuwen tot in de zeventiende eeuw,	336-363
Bosscher, D. De jaren vijftig epischer geduid,	209-226
Bots, A.C.A.M. Tegenwerkende omstandigheden of falende ondernemers in de economische geschiedenis van Nederland in de negentiende eeuw. Een discussie met een einde?,	177-208
Burgers, J.W.J. Het beeld van de adel bij Melis Stoke. De adelspolitiek van de Hollandse graven in het begin van de veertiende eeuw,	469-486
Davids, K. Van moderne groei naar moderne neergang? De economische geschiedenis van Nederland in de vroeg-moderne tijd,	57-65
Duerloo, L. Pietas Albertina. Dynastieke vroomheid en herbouw van het vorstelijke gezag,	1-18
Huiskamp, R., Sande, T. van de, Het afrossen van een dood paard. Kanttekeningen bij Guido de Bruin, ‘Den Haag versus Staats-Brabant: Ijzeren vuist of fluwelen handschoen?’,	78-86
Israel, J. The Dutch bulk carrying traffic to Elbing in the seventeenth century (1585-1700). The narrowing of the ‘mother trade’,	227-235
Janse, A. Ridderslag en ridderlijkheid in laat-middeleeuws Holland,	317-335
Lindblad, J. Th. Repliek. Discussiedossier The Dutch bulk carrying traffic to Elbing',	236-240

Valk, J.P.de. Nederlandse katholieken in een overgangstijdperk: omslag en terugslag in de jaren 1780-1830, 487-501

Vos, J. Nationale kunst en lokale sociabiliteit: de Nederlandse mannenzangverenigingen in de negentiende eeuw, 364-381

Vries, J. de, Woude, A. van der. Nederland de eerste moderne volkshuishouding. Een zinsbegoocheling of wenkend perspectief?, 66-77

Wils, K. ‘Gehuld in het schitterend kleed der nieuwste Parijsche mode’. Auguste SComte in Nederland (1845-1880), 19-48

Wils, L. Het Verenigd Koninkrijk van koning Willem I (1815-1830) en de natievorming, 502-516

Zanden, J.L. van. De laatste ronde van premoderne economische groei, 49-56

Literatuuroverzicht

Asaert, G., Devos, G., Suykens, F. *De Antwerpse naties. Zes eeuwen actief in stad en haven* (K. Veraghtert) 389-390

Augustus, L., Jamar, J.T.J. *Annales Rodenses. Kroniek van Kloosterrade. Tekst en vertaling* (J. van Herwaarden) 395-396

Bakker, P.C.M. *Kind en karakter. Nederlandse pedagogen over opvoeding in het gezin 1845-1925* (M. van Essen) 155-157

Bange, P., ed. *Geloof, moraal en intellect in de middeleeuwen. Voordrachten gehouden tijdens*

het symposium t.g.v. het tienjarig bestaan van het Nijmeegs centrum voor middeleeuwse studies, 10 en 11 december 1993 (W.H.M. Fries) 538-539

Barendregt, J., Langenhuyzen, T. *Ondernemend in risico. Bedrijfsgeschiedenis van Nationale-Nederlanden 1845-1995* (S. Haasnoot) 284-285

Barjesteh van Waalwijk van Doom, L.A.E, Rooijen, F.J. van, ed. *Tussen vrijheidsboom en Oranjewimpel. Bijdragen tot de geschiedenis van de periode 1795-1813* (W. Frijhoff) 427-428

Bastiaanse, J.F.L. *De jodenzending en de eerste decennia van de Hervormde raad voor kerk en Israël, 1925-1965. Een generatie in dienst van de joods-christelijke toenadering* (G.J. Schutte) 574-576

Bekkum, R. van. *Tussen vraag en aanbod. Op zoek naar de identiteit van de arbeidsvoorzieningsorganisatie* (J.M. Roebroek) 530-532

Berkenvelder, F.C. *Zwolse regesten*, V, *1476-1490* (F.J. Kossmann) 111-112

Bevaart, W. *De Gouden Zon. De hogere vorming van officieren der Koninklijke Landmacht, 1868-1992* (J.P. Sigmond) 293-294

Beyerman, H.C. *Walvisvaart, wijnhandel & schilderkunst. De Rotterdamse reders Beyerman* (E. Maes) 549

Bhagwanbali, R. *Contracten voor Suriname. Arbeidsmigratie vanuit Brits-Indië onder het indentured-labourstelsel 1873-1916* (P.C. Emmer) 565-566

Bie, R.J. van der. *'Een doorlopende groote roes'. De economische ontwikkeling van Nederland, 1913-1921* (Joh. de Vries) 165-167

Bieleman, J., e.a., ed. *Anderhalve eeuw Gelderse landbouw. De geschiedenis van de Geldersche Maatschappij van landbouw en het Gelderse platteland* (J.C.G.M. Jansen) 441-442

Biezen, J. van. *Het Nederlandse orgel in de Renaissance en de Barok, in het bijzonder de school van Jan van Covelens* (A.A. Clement) 260-261

Bik, E.A., Roos, D. *Kromsluiting in de ijzers. Uitspraken van de Raad van tucht (voor de koopvaardij) 1856-1909* (D. Brongers) 442-443

Blom, H.W. *Morality and causality in politics. The rise of naturalism in Dutch seventeenth-century political thought* (F.R. Ankersmit) 119-121

Blom, J.C.H., Kox, A.J., Veen, T.J. ed. *Academische vrijheid* (W. Pelt) 529-530

Blom, A. van der. *Lieven de Key, Haarlems stadsbouwmeester. Een Vlaams emigrant en zijn rijke nalatenschap* (S. Wijna) 123-124

Bodt, S. de. *Halverwege Parijs. Willem Roelofs en de Nederlandse schilderskolonie in Brussel 1840-1890* (W.E. Krul) 439-441

Bordewijk, C., Moes, J. *Van bioscoopkwaad tot cultuurgoed. Honderd jaar film in Leiden* (L. Damen) 447-448

Bornewasser, J.A. *Katholieke Volkspartij 1945-1980*, I, *Herkomst en groei (tot 1963)* (P. Luykx) 586-588

Borsboom, E.J., Hogenkamp, B. *Radio in beeld. Nederlandse omroepfilms, 1931-1955* (P. Slot) 451-453

Bos, M. *Het Stichts-Hollands geslacht Van den Bosch. Voorlopig verslag van een onderzoek naar persoon en voorgeslacht van Cornelis Jacobsz. (ca. 1500-ca. 1580) te Waddinxveen* (M.J. van Gent) 112-113

Bos, N.J.P.M. *Notabele ingezetenen. Historische studies over Nederlandse* 552-554

elites in de negentiende eeuw (J.J. de Jong)

Bosma, K., Wagenaar, C., ed. *Een geruisloze doorbraak. De geschiedenis van architectuur en stedebouw tijdens de bezetting en de wederopbouw van Nederland* (T. Pollmann) 308-310

Bosma-Aarnoudse, C., Eerden-Vonk, M.A. van der. *Het huis met de zwaan. De bouw- en bewoningsgeschiedenis van Voorhaven 137 in Edam* (J. Batink) 135-136

Bouterse, J., ed. *Classicale acta 1573-1620*, IV, *Provinciale synode Zeeland, Classis Walcheren 1602-1620, Classis Zuid-Beveland 1579-1591* (A.Ph.F. Wouters) 543-544

Braams, B.W. *Weyden en zeyden in het broek. Middeleeuwse ontginningen en exploitatie van de kommen in het Land van Heusden en Altena* (G.J. Borger) 255-256

Breukink-Peeze, H.M.A., e.a., ed. *Kostuum verzamelingen in beweging. Twaalf studies over kostuumverzamelingen in Nederland en inventarisatie van het kostuumbezit in Nederlandse openbare collecties* (H.E. Koelewijn) 242-243

Broers, E.J.M.F.C. *Beledigingszaken voor de Staatse Raad van Brabant 1586-1795* (A.H. Huussen jr.) 410-411

Broeyer, F.G.M., Wall, E.G.E. van der, ed. *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en coccejanen 1650-1750* (G.J. Schutte) 533-535

Bronkhorst, D., e.a. *Tropenecht. Indische en Europese kleding in Nederlands-Indië*, E. Wils, ed. (T. Pollmann) 535-536

Bruin, K. *De echte Rembrandt. Verering van een genie in de twintigste eeuw* (E.O.G. Haitsma Mulier) 175

Buddingh', H. *Geschiedenis van Suriname* (P.C. Emmer) 253-255

Buisman, J. *Duizend jaar weer, wind en water in de Lage Landen*, I, *tot 1300*, A.F.V. van Engelen, ed. (M. van Kuik) 92-94

Burgers, J.W.J., Dijkhof, E.C., ed. *De oudste stadsrekeningen van Dordrecht 1283-1287* (J.A.M.Y. Bos-Rops) 396-397

Captain, E., Schatte Olivier, A. van der. *Indië, een verre oorlog van dichtbij. Herinneringen van vrouwen in bezet Nederlands-Indië* (H.L. Zwitzer) 313-314

Cockx-Indestege, E., Waterschoot, W., ed., met medewerking van M. de Schepper, e.a. *Uyt ionsten versaemt. Het landjuweel van 1561 te Antwerpen* (M. Spies) 117-119

Creveld, I.B. van. *Haagse rabbijnen. Drie eeuwen geestelijke leiding* (A.H. Huussen jr.) 136-137

Custers, L. *Dáár was de bron. De Beweging van Tachtig in de ogen van Albert Verwey* (W.E. Krul) 568-570

Damme, J. van, ed. *Laevinus Torrentius. Tweede bisschop van Antwerpen* (W.H.M. Fries) 404-405

Dauchy, S., Humbert, S., Royer, J.-P, ed. *Le juge de paix. Nouvelles contributions européennes. Actes de la table ronde tenue à Lille, le 22 mars 1993* (A.H. Huussen jr.) 384-385

Dauchy, S., Sueur, Ph., ed. *La route. Actes des journées internationales tenues à Enghien-les-Bains du 13 au 15 mai 1994* (A.H. Huussen jr.) 384-385

Davids, K., e.a., ed. *De Republiek tussen zee en vasteland. Buitenlandse invloeden op cultuur, economie en politiek in Nederland 1580-1800* (P.W. Klein) 121-123

Debae, M. *La bibliothèque de Marguerite d' Autriche. Essai de réconstitution d' après l'inventaire de 1523-1524* (L.V.G. Gorter-van Royen) 261-263

Dekker, R. *Uit de schaduw in 't grote licht. Kinderen in egodocumenten van de Gouden Eeuw tot de Romantiek* (H.Q. Röling) 413-414

Dekkers, D.P. *Jozef Israëls, een succesvol schilder van het vissersgenre* (W.E. Krul) 444-445

Denig, C. *Utrecht van Ancien Régime tot Nieuwe Tijd. De bewoning van de Utrechtse binnenstad in haar ruimtelijke* 276-278

structuur, 1793-1891 (R.E. van der Woude)

Detant, A. *De toepassing van de taalwetgeving in de Brusselse gemeentelijke instellingen* (K. Wils) 589-590

Devisscher, H., ed. *Fiamminghi a Roma 1508-1608. Kunstenaars uit de Nederlanden en het prinsbisdom Luik te Rome tijdens de Renaissance* (P. Knevel) 401-403

Diggelen, M. van. *Een blad om van te houden. 50 Jaar Hervormd Nederland* (G. Harinck) 460-461

Dijk, J.J. van, Werkman, P.E. *Door geweld gedwongen. Het CNV in oorlogstijd* (B. Reinalda) 457-458

Dohmen, J., Steens, O. *Bevrijding en bezetting. Vijftig jaar Algemene Studenten Vereniging Amsterdam* (M. van der Burgt) 581-582

Drees, W. *Op de kentering. Een sociaal-democratische visie op Nederland en de wereld na de bevrijding,* H. Daalder, J.H. Gaemers, ed. (G. van Roon) 582-584

Dumont, B. *Aux origines des communes. Les communautés villageoises dans le pays de Dalhem et de Limbourg XVIe-XVIIIe siècle. Genèse, structures, évolution* (C. de Moreau de Gerbehaye) 115-117

Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, ed. *Geschiedenis van Noord-Brabant*, I, *Traditie en modernisering, 1796-1890* (M. Prak) 434-435

Ehbrecht, W., ed. *Verwaltung und Politik in Städten Mitteleuropas. Beiträge zu Verfassungsnorm und Verfassungswirklichkeit in altständischer Zeit* (P. Knevel) 96-98

Emich, A.M.C. *Gezag in wording. Een studie over de organisatie van de politie tussen 1795 en 1825* (A.H. Huussen jr.) 279-280

Erdtsieck, I. *De emancipatie van de joden in Overijssel, 1796-1940. De rol van de opperrabijnen Hertzveld, Fränkel en Hirsch* (M. Beukers) 280-281

Esseboom, C. *Onderwysinghe der jeught. Onderwijs en onderwijstoezicht in de 18e* 417-420

eeuw op het Eiland van Dordrecht (E.P. de Booy)

Everard, M. *Ziel en zinnen. Over liefde en lust tussen vrouwen in de tweede helft van de achttiende eeuw* (N.C.F. van Sas) 139-140

Fasseur, C. *De weg naar het paradijs en andere Indische geschiedenissen* (J. van Goor) 152-154

Fischer, E.J., Gerwen, J.L.J.M. van, Reudink, G. *Stap voor stap. Een proeve van macroselectie inzake Nederlandse bedrijfsarchieven* (E. Aerts) 140-142

Frijhoff, W. *Wegen van Evert Willemsz.: een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf 1607-1647* (J.L. Price) 131-132

Gerding, M.A.W. *Twee eeuwen turfwinning. De verveningen in Groningen, Friesland, Drenthe en Overijssel tussen 1550 en 1950* (G.J. Borger) 248-250

Ginkel, R. van. *Tussen Scylla en Charybdis. Een etnohistorie van Texels vissersvolk (1813-1932)* (C.A. Davids) 146-148

Goedhart, A. *Weerzien met Indië en Indonesië. Herinneringen aan wat wel en niet verloren ging* (A.P. Taselaar) 453-454

Goedkoop, H. *Geluk. Het leven van Herman Heijermans* (T. Pollmann) 289-290

Goor, J. van. *De Nederlandse koloniën. Geschiedenis van de Nederlandse expansie 1600-1795* (P.C. Emmer) 124-129

Gou, L. de, ed. *De Staatsregeling van 1801. Bronnen voor de totstandkoming* (A.H. Huussen jr.) 281-282

Gouda, F. *Dutch culture overseas. Colonial practice in the Netherlands Indies, 1900-1942* (A.P. Taselaar) 296-297

Greuter-Vreeburg, Y.M.I., ed. *Deliberatiën van den Raad van State over het Burgerlijk Wetboek (1816), 6 juli 1818-31 augustus 1818* (A.H. Huussen jr.) 559-560

Gulik, K. van, e.a., ed. *Willibrord tussen Ierland en Rome. Een bundel historische en muzi-*

kaal-liturgische bijdragen (H. Arts) 393-394

Guwy, F. *Voltaire, help! De Hollandse ervaringen van Voltaire en de invloed op zijn denken* (W.J. Dral) 137-138

Haafner, J. *De werken van Jacob Haafner*, II, J.A. de Moor, P.G.E.I.J. van der Velde, ed. (S. Wijna) 558-559

Halbertsma, R.B. *Le solitaire des ruines. De archeologische reizen van Jean Emile Humbert (1771-1839) in dienst van het Koninkrijk der Nederlanden* (P.G.P. Meyboom) 550-551

Harline, C. *The burdens of sister Margaret. Private lives in a seventeenth-century convent* (W. Frijhoff) 134-135

Hasselton, P.W.M. *De wisseling van het opperbevel in februari 1940 getoetst aan de praktijk van de Oorlogswet in de periode 1887-1940* (P.H. Kamphuis) 461-463

Heeringen, R.M. van, Henderikx, P.A., Mars, A., ed. *Vroeg-middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland* (M. van Kuik) 536-538

Heijden, M. van der, Kempers, B. *Strijd in overleg. 100 Jaar beeldvorming over arbeid, arbeider en vakbeweging* (B. Reinalda) 449-450

Heinrich, J.P. *Particuliere reclassering en overheid in Nederland sinds 1823* (S. van Ruller) 560-561

Hellema, D., Witte, T., ed. *'Onmachtig om te helpen'. Nederlandse reacties op de socialistische dreiging* (M. Kuitenbrouwer) 304-305

Helsloot, J. *Vermaak tussen beschaving en kerstening. Goes 1867-1896* (P. de Rooy) 290-292

Henkes, H.E. *Glas zonder glans. Vijf eeuwen gebruiksglas uit de bodem van de Lage Landen 1300-1800. Glass without gloss. Utility glass from five centuries excavated in the Low Countries 1300-1800* (F.J. Kossmann) 94-95

Henssen, E.W.A. *Uit de geschiedenis der Nederlandse geologische wetenschappen* (B. Theunissen) 152

Herten, B. van der. *Het begin van het einde. Eschatologische interpretaties van de Franse Revolutie* (W. Frijhoff) 144-146

Hiltermann, G.B.J. *G.B. J's kijk op zijn tijd. Belevenissen, herinneringen en overpeizingen uit de twintigste eeuw* (J.-J. van den Berg) 307-308

Hoker, M. d'. *Voor lichaam en geest. Katholieken, lichamelijke opvoeding en sport in de 19de en 20ste eeuw* (P. de Rooy) 165

Hoker, M. d', Tollenaer, J., ed. *Het vergeten lichaam. Geschiedenis van de lichamelijke opvoeding in België en Nederland* (J. Schaapman) 283-284

Houwaart, D. *Notities van een ambtenaar* (B. de Graaff) 167-169

Hoving, A.J., met bijdragen van G.A. de Weerdt, G.J.D. Wildeman. *Nicolaes Witsens scheeps- bouw-konst open gestelt* (C.A. Davids) 415-417

Huys Janssen, P. *Werken aan kunst. Economische en bedrijfskundige aspecten van de kunstproduktie 1400-1800* (W. Vroom) 388-389

Jansen, A.A. *Fliegerhorst Schiphol. Onze nationale luchthaven in bezettingstijd*, I, *In het offensief.* (B.G.J. de Graaff) 584-585

Janssens, J., Matheeuwsen, C. *Renaissance in meervoud. Als dwergen op de schouders van reuzen? (8ste-16de eeuw)* (A. Vanderjagt) 394-395

Janssens, J.W. *De commissaris van de koningin. Historie en functioneren* (G.J. Hooykaas) 148-151

Jaumin, S. *Les petits commerçants belges à la modernité (1880-1914)* (J. Hannes) 286-287

Jentjens, L.A.C. *Van strijdorgaan tot familieblad. De tijdschriftjournalistiek van de Katholieke Illustratie 1867-1968* (P. Luykx) 292-293

Jeurgens, Ch., Klep, P.M.M. *Informatieprocessen van de Bataafs-Franse overheid, 1795-1813* (H. Boels) 278-279

Jobse-van Putten, J. *Eenvoudig maar voedzaam. Cultuurgeschiedenis van de dagelijkse maaltijd in Nederland* (L. Noordegraaf) 385-388

Jourdan, A., Leerssen, J., ed. *Remous révolutionnaires. République batave, armée française* (W. Frijhoff) 426-427

Kampman, J.G., Brood, P. *De geschiedenis van Westerwolde*, V, *Bestuur en rechtspraak* (B.S. Hempenius-van Dijk) 383-384

Kaplan, B.J. *Calvinists and libertines. Confession and community in Utrecht 1578-1620* (J.J. Woltjer) 407-409

Kempen, A.F.J. van. *Gouvernement tussen Kroon en Statenfacties. De positie van vier gouverneurs in het politieke krachtenveld van Noord-Brabant 1813-1830* (G.J. Hooykaas) 148-151

Kempers, B., ed. *Openbaring en bedrog. De afbeelding als historische bron in de Lage Landen* (E.O.G. Haitsma Mulier) 99-100

Kennedy, J.C. *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (J.C.H. Blom) 517-528

Kikkert, J.G. *Geld, macht & eer. Willem I, Koning der Nederlanders en Belgen 1772-1842* (W.P. Seeker) 273-274

Klein, S.R.E. *Patriots Republikanisme. Politieke cultuur in Nederland* (1766-1787) (W. Frijhoff) 271-273

Klinken, G.J. van. *Opvattingen in de gereformeerde kerken in Nederland over het jodendom 1896-1970* (H.J. Langeveld) 571-573

Kluiters, F.A.C. *De Nederlandse inlichtingen- en veiligheidsdiensten.* 302-304

Supplement: Crypo- en trafficanalyse. Sectie 2 TR15 (D. Engelen)

Knecht-van Eekelen, A. de, Panhuysen, J.F.M., Rosenbusch, G., ed. *Door het menschelijke vleesch heen. 100 Jaar radiodiagnostisiek in Nederland 1895-1995* (H. van Krevel) 448-449

Knegtmans, P.J., Schuiten, P, Vogel, J. *Collaborateurs van niveau. Opkomst en val van de hoogleraren Schrieke, Snijder en Van Dam* (B.G.J. de Graaff) 578-581

Koldeweij, A.M., Willemsen, A., ed. *Heilig en profaan. Laatmiddeleeuwse insignes in cultuurhistorisch perspectief* (J. Batink) 397-398

Koole, R. *Politieke partijen in Nederland. Ontstaan en ontwikkeling van partijen en partijstelsel* (J.-J. van den Berg) 588-589

Koolen, G.M.J.M. *Een seer bequaem middel. Onderwijs en kerk onder de zeventiende-eeuwse VOC* (G.J. Schutte) 544-545

Koopmans, J., e.a., ed. *Rhetoric - Rhéthoriqueurs - Rederijkers. Proceedings of the colloquium, Amsterdam, 10-13 November 1993* (W. Frijhoff) 265-266

Kraaijestein, M. *Gemeentelijk werkgelegenheidsbeleid en het Rijk: 1945-1990. Een beleidshistorische studie over decentralisatie en gemeentelijke beleidsvrijheid* (P. de Rooy) 169-170

Lange, A. de. *J.H. Gunning jr. (1829-1905). Een leven in zelfverloochening*, I, *1829-1861* (G.J. Schutte) 561-562

Lankhorst, O.S., Hoftijzer, P.G. *Drukkers, boekverkopers en lezers in Nederland tijdens de Republiek. Een historiografische en bibliografische handleiding* (E.O.G. Haitsma Mulier) 269-270

Lauwen, T., met bijdragen van R. Dettingmeijer, e.a. *Nederland als kunstwerk. Vijf eeuwen*

bouwen door ingenieurs, T. Boersma, ed. (M. Cortel) 532-533

Leerdam, B.F. van. *Architect Henri Maclaine Pont. Een speurtocht naar het wezenlijke van de Javaanse architectuur* (T. Pollmann) 298-300

Leeuw, S. de. *Televisiedrama: podium voor identiteit. Een onderzoek naar de relatie tussen omroepidentiteit en Nederlands televisiedrama 1969-1988* (Chr. Vos) 590-592

Leeuwen, A.J.C. van. *De maakbaarheid van het verleden. P.J.H. Cuypers als restauratiearchitect* (K. Emmens) 157-159

Lehoucq, N., Valcke, T. *De fonteinen van de Oranjeberg. Politiek-institutionele geschiedenis van de provincie Oost-Vlaanderen,* I (L. Dhondt) 154-155

Lenders, P. *Vilain XIIII* (W. Baeten) 422-423

Leonards, C. *De ontdekking van het onschuldige criminele kind. Bestraffing en opvoeding van criminele kinderen in jeugdgevangenis en opvoedingsgesticht, 1833-1886* (M. van Essen) 437-439

Liagre Böhl, H. de. *Met al mijn bloed heb ik voor u geleefd. Herman Gorter 1864-1927* (H.J. Wedman) 445-447

Lindblad, J. Th., ed., met medewerking van F.C. Dufour-Briët. *Dutch entries in the pound-toll registers of Elbing 1585-1700* (J.I. Israel, J. Th. Lindblad) 227-240

Linde, J.M. van der. *Werkelijk, ik kan alles. Werkers in kerkelijke arbeid in de Nederlandse Hervormde Kerk 1945-1966* (B. Kruithof) 463-464

Luchtmans, J. *Reis naar Engeland in 1772*, P. Hoftijzer, J. van Waterschoot, ed. (S. Haasnoot) 424-425

Luykx, P., Slot, R, ed. *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (J.C.H. Blom) 517-528

Luyten, D. *Sociaal-economisch overleg in België sedert 1918* (G. Vanthemsche) 170-172

Maanen, G.E. van. *De wonderlijke geschiedenis van de onrechtmatige overheidsdaad in de 19e en 20e eeuw* (A.H. Huussen jr.) 556

Maier, H., Minde, D., Poeze, H., ed. *Wisseling van de wacht. Indonesiërs over de Japanse bezetting 1942-1945* (E. Locher-Scholten) 310-313

Marnef, G. *Antwerp in the age of Reformation. Underground protestantism in a commercial metropolis, 1550-1577. Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool, 1550-1577* (P.H.A.M. Abels) 263-265

Meer, J.K.H. van der. *Patriotten in Groningen 1780-1795* (W. Frijhoff) 271-273

Meer, T. van der. *Sodoms zaad in Nederland. Het ontstaan van homoseksualiteit in de vroegmoderne tijd* (J.W. Koopmans) 244-247

Melker, B.R. de. *Oorkondenboek van Amsterdam tot 1400. Supplement* (J.A. Kossmann-Putto) 258

Mertens, J., ed. *Miscellanea Baliviae de Juncis. Opstellen over de balije Biesen, opgedragen aan de heer H. Vandermeulen, gouverneur van de provincie Limburg en voorzitter van het Historisch studiecentrum Alden Biesen* (J.A. Mol) 539-540

Meulenkamp, W. *Theekoepels en tuinhuizen in de Vechtstreek. Overvloed en welbehagen* (S. Wijna) 392-393

Michman, J. *The history of Dutch jewry during the Emancipation Period 1787-1815. Gothic turrets on a Corinthian building* (A.H. Huussen jr.) 143-144

Miedema, N. *Een dampkring van cultuur. De premie-uitgaven van de Wereldbibliotheekvereniging 1925-1986* (M. Klein-Meijer) 455-456

Miert, J.J. van. *Een koel hoofd en een warm hart. Nationalisme, Javanisme en jeugdbeweging in Nederlands-Indië, 1918-1930* (E. Locher-Scholten) 305-307

Mingroot, E. van. *Sapientie immarcessibilis. A diplomatic and comparative study of the Bull of Foundation of the University of Louvain (December 9, 1425)* (Th. de Hemptinne) 108-111

Mink, G.J. *Op het tweede plan. Evangelisten in Nederland in de tweede helft van de negentiende eeuw* (E.H. Cossee) 161-163

Monballyu, J., ed. *Filips Wielant, Verzameld werk*, I, *Corte instructie in materie criminele* (A.H. Huussen jr.) 403-404

Monteiro, M. *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw* (W. Frijhoff) 266-268

Moor, G. de. *Verborgen en geborgen. Het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)* (P. Trio) 256-258

Moulaert, J. *Rood en zwart. De anarchistische beweging in België 1880-1914* (R. de Jong) 163-164

Nellen, H.J.M. *Ismaël Boulliau (1605-1694). Astronome, épistolier, nouvelliste et intermédiaire scientifique. Ses rapports avec les milieux du 'libertinage érudit'* (W. Frijhoff) 129-131

Nellen, H.J.M., Rabbie, E., ed. *Hugo Grotius theologian. Essays in honour of G.H.M. Posthumus Meyjes* (C.S.M. Rademaker) 132-134

Nève, P.L. *Schets van een geschiedenis van het notarisambt in het huidige België tot aan de Franse wetgeving* (A.H. Huussen jr.) 94

Nimwegen, O. van. *De subsistentie van het leger. Logistiek en strategie van het geallieerde en met name het Staatse leger tijdens de Spaanse successieoorlog in de Nederlanden en het Heilige Roomse rijk (1701-1712)* (J.P.C.M. van Hoof) 547-548

Noordam, D.J. *Riskante relaties. Vijf eeuwen homoseksualiteit in Nederland, 1233-1733* (J.W. Koopmans) 244-247

Oostrom, F. van. *Maerlants wereld* (J. van Herwaarden) 103-106

Paape, G. *Mijne vrolijke wijsgeerte in mijne ballingschap,* P. Altena, ed. (W. Frijhoff) 425-426

Paping, R.F.J. *'Voor een handvol stuivers'. Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860* (E. Vanhaute) 431-432

Paravicini, W., ed. *Der Briejwechsel Karls des Kühnen (1433-1477). Inventar* (A. Janse) 259-260

Post, S.D. *Pieter Boddaert en Rutger Schutte. Piëtistische dichters in de achttiende eeuw* (M.J.A. Jansen) 546-547

Pot, G.P.H. *Arm Leiden. Levensstandaard, bedeling en bedeelden, 1750-1854* (M. Prak) 100-102

Püttmann, F., e.a., ed. *Markante Nederlandse zionisten* (A.H. Huussen jr.) 573-574

Quilliet, B. *Guillaume le taciturne* (A. Th. van Deursen) 113-115

Raasveld, P.P.M. *Pictura, poesis, musica. Een onderzoek naar de rol van de muziek in embleemliteratuur. Met een geannoteerde corpusbeschrijving van emblematische eenheden met liederen, en van emblemen met muzikale notatie in de picturae* (E.K. Grootes) 268-269

Reef, J. *Die Niederlande im internationalen System. Fallstudien zum Einfluss eines Kleinstaates* (A. van Goudoever) 465-466

Reichwein, G., e.a. *Levende meesters. De schilderijenverzameling van C.J. Fodor (1801-1860)*, R. Kistemaker, A. Overbeek, ed. (P. Knevel) 556-558

Riemens, M.J. *Een vergeten hoofdstuk. De Nederlandse anti-oorlog raad en het* 301-302

Nederlands pacifisme tijdens de Eerste Wereldoorlog (C.M. Megens)

Righart, H. *De eindeloze jaren zestig. Geschiedenis van een generatieconflict* (J.C.H. Blom) 517-528

Rigter, D.P., e.a. *Tussen sociale wil en werkelijkheid. Een geschiedenis van het beleid van het Ministerie van Sociale Zaken* (N. Randeraad) 577-578

Robben, F.M.A. *Jan Poelman, boekverkoper en vertegenwoordiger van de firma Plantin-Moretus in Salamanca 1579-1607* (E.O.G. Haitsma Mulier) 409-410

Rooijakkers, G. *Eer en schande. Volksgebruiken van het oude Brabant* (M. van Kuik) 252-253

Rooijakkers, G. *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* (W. Frijhoff) 250-252

Rooy, P. de, e.a. *De rode droom. Een eeuw sociaal-democratie in Nederland. Een essay en een beeldverhaal* (D. Orlow) 285-286

Rorink, R.F.A. *Verbonden door de echte. Rechten en plichten van de horige boeren onder de Twentse landsheerlijke hoven tot 1811* (A.H. Huussen jr.) 540-541

Sande, A. van de, Rosendaal, J., ed. *'Een stille leerschool van deugd en goede zeden'. Vrijmetselarij in Nederland in de 18e en 19e eeuw* (A.H. Huussen jr.) 274-276

Sas, N.C.F. van, ed. *Waar de blanke top der duinen en andere vaderlandse herinneringen* (L. Damen) 91-92

Schilt, J. *Hier wordt echter het belang van het boek geschaad... Het Nederlandse boekenvak 1933-1948* (S. Haasnoot) 576-577

Schlüter, L.L.E. *Niet alleen. Een kunsthistorisch-ethische plaatsbepaling van tuin en huis in het Convivium religiosum van Erasmus* (B. Ebels-Hoving) 541-543

Schmal, H. *Den Haag of's-Gravenhage? De 19de-eeuwse gordel, een zone gemodelleerd door zand en veen* (R. van der Woude) 159-161

Schmal, H., e.a. *Nederland in de twintigste eeuw. Een boeiend beeld van een bewogen tijdperk*, H. Bas, K. van den Heuvel, ed. (L. Damen) 294-296

Scholliers, P. *Wages, manufacturers and workers in the nineteenth-century factory. The Voortman cotton mill in Ghent* (H. Coppejans-Desmedt) 432-434

Schoormans, J. *De rooie reus. Dirk de Vroome, strijder tegen onrecht 1925-1986* (A.C.A.M. Bots) 456-457

Schroeven, Chr. *Consumer expenditure in interwar Belgium. The reconstruction of a database* (D. Weber) 172-173

Sleebe, V.C. *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied 1770-1914* (W. Frijhoff) 428-430

Smit, W. *De islam binnen de horizon. Een missiologische studie over de benadering van de islam door vier Nederlandse zendingscorporaties (1797-1951)* (G.J. Schutte) 551-552

Smits, M. *Boeren met beleid. Honderd jaar Katholieke Nederlandse boeren- en tuindersbond, 1896-1996* (M. Duijvendak) 450-451

Soest, H.J. van. *'Welk is het voortreffelijkste schepsel op aarde'? De interpretatie van een omstreden bijbelse voorstelling in het 19e en 20e eeuwse Nederland* (G.J. Schutte) 554-555

Soly, H., Thijs, A.K.L., ed. *Minderheden in Westeuropese steden (16de-20ste eeuw). Minorities in Western European cities (sixteenth-twentieth centuries)* (W. Thomas) 391-392

Spierenburg, P. *Zwarte schapen. Losbollen, dronkaards en levensgenieters in achttiende-eeuwse beterhuizen* (S. Faber) 420-421

Stevens, R.J.J., Giebels, L.J., Maas, P.F., ed. *De formatiedagboeken van Beel, 1945-1973. Handboek voor formateurs* (R.A. Koole) 173-174

Straub, R.E.F. *David Aubert. Escripvain et clerc* (A. Vanderjagt) 398-399

Swart, K.W. *Willem van Oranje en de Nederlandse Opstand 1572-1584*, M.E.H.N. Mout, H.F.K. van Nierop, ed. (J.H. Kluiver) 405-407

Taverne, E., Broekhuizen, D. *Het Shell-gebouw van J.J.P. Oud. Ontwerp en receptie. J.J.P.*

Oud's Shell building. Design and reception (T. Pollmann) 458-460

Tibbe, E.P.*R.N. Roland Holst. Arbeid en schoonheid vereend. Opvattingen over gemeenschapskunst* (W.E. Krul) 563-564

Timmer, P. *Metz & Co. De creatieve jaren* (S. Wijna) 297-298

Vanhemelryck, F., ed. *Volkscultuur in Brabant* (W. Frijhoff) 98-99

Vanschoenbeek, G. *Novecento in Gent. De wortels van de sociaal-democratie in Vlaanderen* (L. François) 287-288

Veldhuizen, P. *God en mens onderweg. Hoofdmomenten uit de theologische geschiedbeschouwing van Klaas Schilder* (G.J. Schutte) 570-571

Verbeke, W., e.a., ed. *Serta devota. In memoriam Guillelmi Lourdaux, Pars posterior, Cultura mediaevalis* (B. Ebels-Hoving) 382-383

Verkuylen, C. *De maakbare universiteit. Voorbereiding en opbouw van de Open Universiteit* (R. van den Berg) 592-594

Vervaart, O.M.D.F *Studies over Nicolaas Everaerts (1462-1532) en zijn Topica* (B.S. Hempenius-van Dijk) 399-401

Vieira, A. *António Vieira's Sermon against the Dutch Arms (1640),* F. Smulders, ed. (W.W. Klooster) 414-415

Vis, G.N.M. *Het weeshuis van Woerden. 400 Jaar Stadsweeshuis en Gereformeerd wees- en oudeliedenhuis te Woerden 1595-1995* (W. Frijhoff) 247-248

Vlierden, M. van. *Willibrord en het begin van Nederland* (H.M.P. Arts) 102-103

Voorneman, R.N. *Banjoe biroe XI. Een vrouwenkamp op Java* (E. Locher-Scholten) 310-313

Vree, F. van. *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis* (H.E. Koelewijn) 585-586

Vries, P.H.H. *Verhaal en betoog. Geschiedbeoefening tussen postmoderne vertelling en sociaal-wetenschappelijke analyse* (P.B.M. Blaas) 89-91

Vries, D.J. de. *Bouwen in de late Middeleeuwen. Stedelijke architectuur in het voormalige Over- en Nedersticht* (P.T.E.E. Rosenberg) 107-108

Vries, J. de, Woude, A.M. van der. *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (J.L. van Zanden, C.A. Davids, J. de Vries, A. van der Woude) 49-77

Waterbolk, E.H. *Omtrekkende bewegingen. Opstellen aangeboden aan de schrijver bij zijn tachtigste verjaardag* (M. Baelde) 241-242

Wieland, J.H.M., e.a., ed. *De gouverneurs in de beide Limburgen 1815-1989* (G.J. Hooykaas) 148-151

Wiggers, A., e.a., ed. *Rond de kerk in Zeeland* (G.J. Schutte) 533-535

Wijfjes, H., met medewerking van E. Smulders, ed. *Omroep in Nederland, Vijfenzeventig jaar medium en maatschappij, 1919-1994* (P. Slot) 451-453

Willems, W., Moor, J. de, ed. *Het einde van Indië. Indische Nederlanders tijdens de Japanse bezetting en de dekolonisatie* (H.L. Zwitzer) 314-315

Wingens, M. *Over de grens. De bedevaart van katholieke Nederlanders in de zeventiende en achttiende eeuw* (G. Verhoeven) 411-413

Wiskerke, E.M. *De waardering voor de zeventiende-eeuwse literatuur tussen 1780 en 1813* (E.O.G. Haitsma Mulier) 142-143

Witsen, N. *Aeloude en hedendaegsche scheeps-bouw en bestier* (C.A. Davids) 415-417

Wopereis, L.W.M. *De grondslagen en grenzen van overheidsvoorlichting* (A.H. Huussen jr.) 300

Zuidervaart, H.J. *Speculatie, wetenschap en vernuft. Fysica en astronomie volgens* 421-422

Wytze Foppes Dongjuma (1707-1778), instrumentmaker te Leeuwarden (R. Vermij)

Zwart, R.S. *'Gods wil in Nederland'. Christelijke ideologieën en de vorming van het CDA (1880-1980)* (P. Luykx) 567-568

Zwitzer, H.L. *Mannen van 10 jaar en ouder. De jongenskampen Bangkong en Kedoengdjati 1944-1945* (E. Locher-Scholten) 310-313

Medewerkers/sters 112e jaargang

[Om privacyredenen is dit tekstgedeelte niet zichtbaar.]

De auteurs

J.C.H. Blom (1943) is directeur van het Rijksinstituut voor oorlogsdocumentatie te Amsterdam
J.W.J. Burgers is verbonden aan de vakgroep middeleeuwse geschiedenis van de UvA
J.P. de Valk (1946) is sinds 1976 staflid van het Instituut voor Nederlandse geschiedenis. Voor de periode 1995-1998 is hij gedetacheerd bij het Nederlands instituut te Rome als hoofd van de afdeling geschiedenis
L. Wils (1923) is emeritus hoogleraar in de nieuwste geschiedenis aan de K.U. Leuven